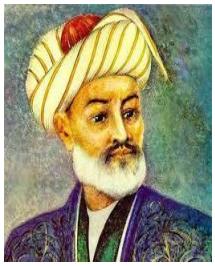

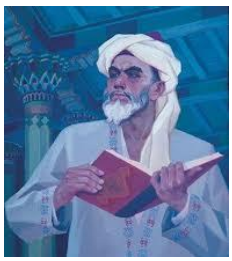

ALİSHER NAVOİY NOMİDAGİ
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TİLİ VA ADABİYOTİ UNİVERSİTETİ

TASHKENT STATE UNVERSITY OF UZBEK LANGUAGE END LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVO‘I

O‘ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL NAZARIYASIGA OID QARASHLARI

VIEWS OF UZBEK THINKERS ON THE THEORY OF LANGUAGE

Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari

2021-yil, 15- mart

Materials of the international scientific and theoritical conference

Тошкент – 2021

“O‘zbek mutafakkirlarining til nazariyasiga oid qarashlari” Xalqaro ilmiy-nazariy anjumani materiallari. Mas’ul muharrir: Sh.Sirojiddinov. – Toshkent, 2021.

Mas’ul muharrir:
Sh. Sirojiddinov
filologiya fanlari doktori, professor

Tahrir hay’ati:
Z. Abdirashidov – ilmiy va innovatsiya ishlari bo‘yicha prorektor
B.Abdushukurov – filologiya fanlari doktori, professor
Z.Xolmanova – filologiya fanlari doktori, professor
D.Jumashev – katta o‘qituvchi
D.Baxranova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
S.Bozorova – katta o‘qituvchi
M.Xolmuradova – filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
K.Rixsiyeva – o‘qituvchi
S.Abduraxmonova – o‘qituvchi

Sharqning qomusiy olimlari, xususan, o‘zbek mutafakkirlari turli ijtimoiy sohalarga doir fikrlari bilan dunyo miqyosida e’tibor topganlar. Ajdodlarimizning til taraqqiyoti, nazariy masalalari doirasidagi qarashlari, ayniqsa, e’tiborga molikdir.

“O‘zbek mutafakkirlarining til nazariyasiga oid qarashlari” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari buyuk ajdodlarimizning tilshunoslikka va til ta’limiga oid ilmiy-nazariy qarashlari talqiniga bag‘ishlangan.

O‘zbek tilshunosligi tarixida tilning nazariy masalalariga, jumladan, tilning paydo bo‘lishi, til va jamiyat, til va tafakkur, til va nutq munosabatiga oid mulohazalar bayon etilgan. Yozma manbalarda buyuk mutafakkirlarning tilga, tilshunoslikka oid qarashlari o‘z aksini topgan. Ta’kidlanganidek, “ota-bobolarimiz qoldirgan yozma yodgorliklarni sinchiklab o‘rgansak, bu asarlarda tilshunoslikning bir qancha masalalari Yevropa olimlaridan ancha oldin bayon qilinganiga guvoh bo‘lamiz”. Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Mahmud Koshg‘ariy, Mahmud Zamaxshariy, Alisher Navoiy, Bobur kabi ajdodlarimizning lingvistik qarashlarini talqin qilish til nazariyasining bir qator masalalari, dastavval, ajdodlarimiz tomonidan o‘rtaga tashlanganini asoslashga xizmat qiladi. Anjuman ilmiy-nazariy xarakterga ega bo‘lib, buyuk o‘zbek mutafakkirlarining lingvistik qarashlarini o‘rganishni targ‘ib qilish maqsadini qo‘yadi.

Ushbu to‘plamdagi maqolalarda mumtoz adabiy manbalarda tilshunoslikning sotsiolingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya kabi zamonaviy yo‘nalishlariga oid xulosalar bayon etilgani ta’kidlangan. Olimlarning ajdodlar an’anasini davom ettirib, tilshunoslik sohasida yuksak natijalarga erishgani yoritilgan. Turkiy lug‘atchilik, xorij leksikografiyasi taraqqiyoti, til va adabiyot ta’limiga doir xulosa va tavsiyalar bayon etilgan.

Mazkur to‘plam professor-o‘qituvchilar, doktorantlar, tadqiqotchilar, magistrantlar hamda barcha qiziquvchilarga mo‘ljallangan.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2021-yil 24-fevraldagi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya qilingan (11-sonli bayonnoma).

“Views of uzbek thinkers on the theory of language”. Materials of international scientific-teoritical conference. Responsible editor: Sh. Sirojiddinov. – Tashkent, 2021.

Responsible editor:
Sh. Sirojiddinov
Doctor of philological sciences, professor

Editorial Board:

Z. Abdirashidov – Vice Rector for Research and Innovation
H.Dadaboyev– Doctor of philological sciences, professor
B.Abdushukurov – Doctor of philological sciences, professor
Z.Xolmanova – Doctor of philological sciences, professor
D.Jumashev – head teacher
D.Baxranova – PhD philological sciences
S.Bozorova – head teacher
M.Xolmuradova – PhD philological sciences
K.Rixsiyeva – teacher
S.Abduraxmonova – teacher

Eastern encyclopedic scholars, especially Uzbek thinkers, have gained worldwide attention for their views on various social spheres. The views of our ancestors on the development of language and theoretical issues are especially noteworthy.

The materials of the International scientific-theoretical conference "Opinions of Uzbek thinkers on the theory of language" are devoted to the interpretation of the scientific-theoretical views of our great ancestors on linguistics and language education.

The history of Uzbek linguistics deals with theoretical issues of language, including the origin of language, language and society, language and thinking, and the relationship between language and speech. Written sources reflect the views of great thinkers on language and linguistics. As noted, "a closer look at the written monuments left by our ancestors reveals that many linguistic issues were addressed in these works long before European scholars." The interpretation of the linguistic views of our ancestors, such as Farobi, Beruni, Ibn Sino, Mahmud Kashgari, Mahmud Zamakhshari, Alisher Navoi, Babur, serves to justify the fact that a number of issues of language theory were first raised by our ancestors. The conference is of a scientific and theoretical nature and aims to promote the study of the linguistic views of great Uzbek thinkers.

It is noted that the articles in this collection contain conclusions on modern trends in linguistics, such as sociolinguistics, psycholinguistics, linguoculturology. It is said that the scholars continued the ancestral tradition and achieved great results in the field of linguistics. Conclusions and recommendations on Turkish lexicography, development of foreign lexicography, language and literature education are presented.

This collection is intended for professors, doctoral students, researchers, graduate students and anyone interested

Discussed at the meeting of the Council of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi on February 24, 2021 and recommended for publication (Protocol No. 11)

Donishmand xalqimiz har ikki Renessans davrida jahonning eng ilg‘or, taraqqiy etgan xalqlari qatorida bo‘lgani barchamizga ulkan g‘urur va iftixor bag‘ishlaydi.

*****

Bir o‘ylab ko‘raylik, ajdodlarimiz bunday yuksak cho‘qqilarga qanday erishganlar? Ular, eng avvalo, jaholatga qarshi ma’rifat bayrog‘ini baland ko‘tarib, o‘z aql-zakovati va salohiyatini bashariyat yaratgan ilm-fan yutuqlarini chuqur o‘rganish va boyitishga bag‘ishlaganlar.

*****

Tan olish kerakki, biz ana shunday bebaho merosga ko‘pincha faqat tarixiy yodgorlikka qaraganday munosabatda bo‘lib kelmoqdamiz. Bunday tengsiz boylikni amaliy hayotimizga tatbiq etishda beparvolik va e’tiborsizlikka yo‘l qo‘ymoqdamiz. Vaholanki, bunday noyob meros kamdan-kam xalqlarga nasib etgan. Birgina Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik instituti fondlarida saqlanayotgan 100 mingdan ortiq nodir qo‘lyozmalarga dunyo ahli havas qiladi. Biz bu haqiqatni har tomonlama teran anglashimiz zarur.

*****

Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilmiy-ma’naviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o‘lmas meros hamisha yonimizda bo‘lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bag‘ishlashi lozim. Avvalambor, milliy ta’lim tizimini ana shunday ruh bilan sug‘orishimiz kerak. Buning uchun olim va mutaxassislarimiz, hurmatli ulamolarimiz bu ma’naviy xazinani bugungi avlodlarga sodda va tushunarli, jozibali shakllarda etkazib berishlari zarur.

Sh. Mirziyoyev

BUYUK MUTAFAKKIRLARIMIZ TAFAKKURI – FAOLIYATIMIZ MEZONI

Sh. Sirojiddinov,
ToshDOTAU rektori,
filologiya fanlari doktori

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrda e’lon qilingan “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2020-yil 20- oktabrdagi “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmonlari mazmunidan kelib chiqqan holda o‘zbek tili taraqqiyotini ta’minlash, ichki imkoniyatlar asosida boyitish, ta’lim bosqichlarida til o‘qitish tizimini tubdan yangilash, ona tili ta’limini rivojlantirish, ajdodlarimizning til va adabiyot masalalariga oid qarashlarini o‘rganish millat takomili uchun dolzarbdir.

Prezident ta’kidlaganlaridek, “Jonajon Vatanimiz “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” degan bosh tamoyil asosida taraqqiyotning butunlay yangi bosqichiga qadam qo‘yib, yangi Uyg‘onish davri – Uchinchi Renessans poydevorini yaratayotgan bugungi kunda Alisher Navoiyning bezavol adabiy merosi misolida o‘zbek adabiyoti va madaniyatini chuqur o‘rganish va ommalashtirish har qachongidan ham muhim ahamiyat kasb etmoqda”.

Darhaqiqat, Alisher Navoiy va boshqa bir qator mutafakkirlarimizning ona tiliga munosabati, tilga millat taqdiridagi muhim masala sifatida yondashuvlari e’tiborga molikdir. Hazrat Alisher Navoiyning “Tilga e’tibor – elga e’tibor” degan mashhur hikmati bugun o‘z haqiqatini namoyon qilmoqda. “Alisher Navoiy asarlarida teran ifoda topgan milliy va umuminsoniy g‘oyalarning jahon tamaddunida tutgan o‘rnini hamda o‘sib kelayotgan yosh avlodning intellektual salohiyatini oshirish, ular qalbida yuksak axloqiy fazilatlarni tarbiyalashdagi beqiyos ahamiyati”ni ta’kidlash zarur.

Mumtoz ijodkorlar asarlarini filologik aspektda tadqiq etish, til xususiyatlarini yoritish, badiiy jihatdan ta’sirchanlik darajasiga oid bir qator tadqiqotlar yaratilgan. Yozma yodgorliklarning ilmiy-tanqidiy matni yaratilgan. Tarixiy-badiiy asarlarni qomusiy planda tadqiq etish yuzasidan izlanishlar olib borilgan. Endilikda mumtoz manbalardagi til va adabiyot masalalariga bag‘ishlangan qarashlarni o‘rganishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Negaki, ajdodlar merosini shunchaki qadriyatlar nuqtayi nazaridan yoki ma’naviyat taraqqiyoti uchungina emas, balki soha muammolarini hal qilishda tayanish mumkin bo‘lgan ilmiy-amaliy tajriba mahsullari sifatida ham tadqiq etish zarur. Ajdordlarimizning yuksak darajada rivojlangan tafakkur imkoniyatlari, uzoqni ko‘ra bilish qobiliyatlari filologiya ilm-fani taraqqiyotiga doir fikr-mulohazalarida o‘z aksini topgan.

Yusuf Xos Hojibning bilim qadr-qimmati, shaxs ma’naviyati, kamoloti haqidagi fikr-mulohazalari bugungi kun uchun ham ahamiyatlidir. Mahmud Koshg‘ariyning tilga, adabiyotga doir talqinlari sohalar taraqqiyotida muhim o‘rin tutadi. Zahiriddin Muhammad Boburning arab yozuvi imkoniyatlaridan foydalanib alifbo yaratgani, imlo masalalari, savodxonlik borasida e’tiborli bo‘lgani, “Xatti Boburiy”ning ma’lum muddat amalda bo‘lgani, bu yozuvda sarxatlar (husnixat namunalari) shakllantirilgani ma’lum.

XX asr boshlarida Behbudiy, Fitrat, Abdulla Avloniylarning til muhofazasi, yozuv va imlo, o‘zbek tili grammatikasi haqida aytgan fikrlari e’tiborga molikdir.

Erkin Vohidov ta’kidlaganlaridek, “o‘zbek tilining bugungi darajasi turkiy tillar ichida tutgan mavqeyi uchun biz ko‘p jihatdan o‘tgan asr boshida yashagan jadid ziyolilaridan minnatdor bolishimiz kerak. Ular o‘zbek tilining so‘z yasash imkoniyatlaridan foydalandilar, xalqda milliy g‘urur, ona tiliga hurmat tuyg‘usini tarbiya qildilar”.

Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi so‘z san’atkorlari ajdodlar an’anasini davom ettirib, tilni asrash, uning taraqqiyotiga befarq bo‘lmaslik haqida kuyunib o‘tdilar. Zero, til haqida faqat mutaxassislar, ziyolilargina emas, balki shu til sohibi bo‘lgan millatning har bir vakili qayg‘urishi kerak.

Tilni takomillashtirishda, qadriyatlarni keng yoyishda, ajdodlar tafakkur ne’matlarini targ‘ib qilishda muvaffaqiyatlar tilayman!

BUYUK O‘ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL VA JAMIYAT, TIL VA TAFAKKUR, TIL VA NUTQ MUNOSABATIGA OID QARASHLARI

АЛ-ФОРОБИЙНИНГ ФАЛСАФИЙ-ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ
PHILOSOPHICAL-LINGUISTIC VIEWS OF AL-FOROBI

И.Тўхтасинов,
СамДЧТИ ректори,
педагогика фанлари доктори, доцент

Аннотация: ушбу мақолада Ал-Форобийнинг лингвистик қарашлари унинг асарлари асосида таҳлил қилинган. Ал-Форобийнинг лингвистик ва концептуал ғоялар, лингвистик онг, концепция ва туркумлаштириш, когнитив тилшунослик, маданий тилшунослик, социолингвистика, психолингвистика каби тушунчалар ва ҳодисаларнинг мазмуни ва ривожланиши ёритилган.

Калит сўзлар: *Ал-Форобий, лингвист, лингвистика, фонетика, морфология, синтаксис, орфография, орфоэпия, стилистика, лингвистик онг, концепция ва туркумлаштириш, когнитив тилшунослик, маданий тилшунослик.*

Abstract: in this article, Al-Farobi’s linguistic views are analyzed based on his works. Al-Farobi's content and development of concepts and phenomena such as linguistic and conceptual ideas, linguistic consciousness, concept and categorization, cognitive linguistics, cultural linguistics, sociolinguistics, psycholinguistics are covered.

Keywords*: Al-Farobi, Linguist, Linguistics, Phonetics, Morphology, Syntax, Spelling, Orthoepy, Stylistics, Linguistic Consciousness, Concept and Classification, Cognitive Linguistics, Cultural Linguistics.*

Ўрта Осиё алломаларининг жаҳон маданияти, маърифати, илм-фанига қўшган ҳиссаси улкандир. Жаҳон тан олган буюк алломалар: Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд аз-Замахшарий, Алишер Навоий, Мирзо Меҳдихон ва бошқаларнинг тилшунослик фани тараққиётидаги хизматлари каттадир.

Қомусий олим Абу Наср Форобий (873-930) яратган асарлар ичида «Фанлар таснифи» (ёки «Фанлар таснифи ҳақидаги сўз») китоби тилшунослик масалаларига бағишланганлиги билан ажралиб туради. Буюк аллома тилшуносликнинг фонетика, морфология, синтаксис, орфография, орфоэпия ва стилистика каби бўлимлари ҳақида дастлабки тушунчаларни берган[1].

Ҳали тилшунослик таълимоти тарихида ўз ўрни ва мавқеини тўлиқ топмаган мисли кўрилмаган шахслар кўп. Биз тилга олиб ўтган, Шарқда “Иккинчи муаллим” (Аристотелдан кейин) фахрий “унвон”ини олган, ўрта аср илми ва маданиятининг таниқли вакили, энциклопедик олим, файласуф ал-Форобийнинг ажойиб қобилиятлари, ютуқлари ва кўп қиррали истеъдодининг тан олиниши ўрта асрлар даҳо мутафаккирининг ҳаёти ва фаолияти индивидуал маданий анъананинг ривожланишида муҳим роль ўйнаганига муҳим мисолдир. Инсоният тарихида билимларнинг турли соҳаларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган, шунингдек, бир қатор фанларнинг асосчилари бўлган ва нафақат индивидуал, балки умумбашарий маданият даражасида кўриб чиқилган таниқли исмлар орасида Абу Наср Муҳаммад ал-Форобий номи алоҳида жаранглаб туради. Кўплаб форобийшунос олимлар таъкидлаганидек, “ал-Форобий меросининг доимий аҳамияти шундан иборатки, унинг фалсафа, социология, мантиқ, ахлоқ, эстетика, табиий илмий ғоялар соҳасидаги кўплаб қоидалари бугунги ҳаётга ҳам катта таъсир кўрсатди. Ўрта асрлар ва Уйғониш даврида нафақат Шарқ, балки Европа халқларининг ижтимоий-фалсафий фикрининг кейинги

[1]Абу Наср Форобийнинг тилшуносликка оид фикрларини беришда А.Нурмоновнинг “Ўзбек тилшунослиги тарихи” асаридан фойдаланилди.

ривожланиши билан ҳам унинг илмий мероси баҳоланади.[1] Шундай қилиб, уни билим ва ҳақиқатни излашда мавжуд бўлган этник, маданий, лингвистик ва диний соҳалардаги мавжуд фарқларни кенг таҳлил қилишга муваффақ бўлган инсон деб ҳисоблаш мумкин. Буни файласуф туркий заминларда бўлганлиги сабабли юнон фалсафасини чуқур англаган ва оммалаштирган араб-мусулмон маданиятини ифодаловчи файласуф сифатида машҳур бўлганлиги тасдиқлайди.

Асли туркий бўлган ал-Форобий ўз асарларини араб тилида ёзганлиги, етук ёшда мукаммалликка ўрганганлиги диққатга сазовордир. Араб тилини ўзлаштириш учун ал-Форобий тил ўрганишнинг бир неча босқичларини босиб ўтди: тилни амалий ўзлаштириш, унинг грамматик тузилишини ўрганиш, тил фалсафасини англаш,уни тартибга солувчи қонунлар ва ниҳоят, тилда мавҳумлик қобилиятини ривожлантириш ва бошқалар. Шу пайтгача олим бой меросининг баъзи жабҳалари ўрганилмаган ва унинг фалсафий, мантиқий, ижтимоий-ахлоқий, мусиқий назарияси ва концепциялари ҳақида кўпроқ маълумотга эга бўлган маърузалар кенг аудиторияга тақдим этилмаган. Ана шундай масалалардан бири Абу Насрнинг тил фалсафаси ва назарияси соҳасидаги қарашларидир[2].

XVIII-XX асрлар тилшунослигида ҳам Ал-Форобий ўрта асрларда илмий ривожланган ғояларни баён етган. Унинг рисолаларида биз дунёнинг лингвистик ва концептуал ғоялар, лингвистик онг, концепция ва туркумлаштириш, когнитив тилшунослик, маданий тилшунослик, социолингвистика, психолингвистика каби тушунчалар ва ҳодисаларнинг мазмуни ва ривожланишини топамиз. Шарқдаги биринчи файласуфлардан бири бўлиб, у фикрлаш жараёнида тилнинг аҳамияти, халқнинг тарихий онги ва фалсафий тажрибасини сақловчи, яратилиш, ривожлантириш воситаси сифатида тилнинг аҳамиятига, маданиятни сақлаш ва узатишга эътибор қаратган. Мутафаккирнинг лингвистик қарашларини ўрганиш катта илмий аҳамиятга эга, чунки тил назарияси соҳасидаги дастлабки тадқиқотлар айнан файласуфларнинг асарларида бўлган.

Унинг рисолаларида биз дунёнинг лингвистик ва концептуал манзаралари, лингвистик онг, концепция ва туркумлаштириш, когнитив тилшунослик, маданий тилшунослик, социолингвистика, психолингвистика каби тушунчалар ва ҳодисаларнинг мазмуни ва ривожланишини топамиз. Шарқдаги биринчи файласуфлардан бири бўлиб, у фикрлаш жараёнида тилнинг аҳамияти, халқнинг тарихий онги ва фалсафий тажрибасини сақлайдиган, маданиятни сақлаш, узатиш, яратиш, ривожлантириш воситаси сифатида кўришни таъкидлаб ўтган.

Мутафаккирнинг лингвистик қарашларини ўрганиш катта илмий аҳамиятга эга, чунки тил назарияси соҳасидаги дастлабки тадқиқотлар айнан файласуфларнинг асарларида бўлган.

Афсуски, олимнинг фалсафий ва лингвистик концепцияси ҳали тилшунослик тарихи ва назариясига бағишланган асарларда тўлиқ ва муносиб аксини топмаган. Айни пайтда, нутқ маданияти, аввало, файласуф ва мантиқчи сифатида тил муаммосини, унинг асосий хусусиятлари ва моҳиятини чуқур таҳлил қилади. Ал-Форобий мусулмон файласуфлари орасида биринчилардан бўлиб тилнинг келиб чиқиши, унинг шаклланиши тўғрисида мушоҳада юритган ва бу борада ўз тадқиқотларини бошлаган. Шу билан бирга, у муаммога ҳодисанинг турли томонларини – тарихий, географик, ижтимоий, илмий ва лингвистик хусусиятларни бирлаштириш ва таҳлил қилишга қодир файласуф сифатида ёндашди. Айнан фалсафий ёндашув ал-Форобийга тилнинг асосий тузилиши ва бўлинишини турли даражалар ва босқичларга ажратишга имкон берди, чунки у ўзининг энг юқори намойиши – ўзгаришини кўрсатиш учун тилни мантиқ, инсон онги ва тафаккури билан чамбарчас боғлиқ деб ҳисоблади.

Ал-Форобийнинг лингвистик қарашлари битта тилга, инсон тафаккурининг мавжудлиги, умуман, тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигига, инсон зоти ва шакли атрибутига тааллуқлидир. “Иккинчи муаллим” рисоласида биз тилнинг тўғридан-тўғри бўлимлари

[1]Бурабаев М. С. Выдающийся мыслитель средневековья Абу Наср аль-Фараби // аль-Фараби. Избранные трактаты / пер. с арабского. Алматы: Издательство «Гылым», 1994. 448 с

[2]*Зайдан М. Ф.* О философии языка (на ар. яз.). Бейрут: Издательство «Дар ан-нахда аль-арабиййа», 1971. 233 с.

(фонетика, лексикология, морфология, синтаксис) ва унинг бошқа фан турлари билан алоқаларига оид анъанавий масалаларни ёритишда ва санъат (мантиқ, риторика, хаттотлик, мусиқа, поетика), тилшунослик назариясининг турли муаммолари (тилни аниқлаш, тил ва нутқ муаммоси, тил мавжудлигининг шакллари, тилнинг белги табиати, тилнинг ривожланиши ва ўзгариши муаммолари, тил ва тафаккур ўртасидаги боғлиқлик, тилнинг шакли ва мазмуни ўртасидаги муносабатлар, тилнинг жамиятдаги ўрни, тилнинг функциялари, тилнинг келиб чиқиши ва табиати, лингвистик норма ва бошқалар) ҳақида ахборот олишимиз мумкин. Шундай қилиб, ал-Форобий асарларида лингвистик билим жуда тўлиқ ва мазмунли берилган деб айтиш мумкин.

Ал-Форобий файласуф сифатида араб шарқида лингвистик фикр ривожига катта ҳисса қўшади. Бунга олимнинг тилшунослик тафаккурида юнон меросини чуқур ўрганиши ёрдам беради. Маълумки, юнон мероси тил фалсафасини тушуниш билан чамбарчас боғлиқ эди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бурабаев М. С. Выдающийся мыслитель средневековья Абу Наср аль-Фараби // аль-Фараби. Избранные трактаты / пер. с арабского. Алматы: Издательство «Гылым», 1994. 448 с

2. *Зайдан М. Ф.* О философии языка (на ар. яз.). Бейрут: Издательство «Дар ан-нахда аль-арабиййа», 1971. 233 с.

“ГУЛ ВА НАВРЎЗ” СЎЗ БОЙЛИГИДАГИ СЕМАНТИК ЖАРАЁНЛАР ХУСУСИДА
ABOUT SEMANTIC PROCESSES IN THE WORD VOCABULARY "FLOWER AND NAVRUZ"

Ҳ.Дадабоев,
ТошДЎТАУ профессори,
филология фанлари доктори

Аннотация: Мақола 1411 йилда темурий Искандар мирзо илтимосига биноан ёзилган эски ўзбек адабий тилининг нодир обидаси “Гул ва Наврўз” достони лексикасида воқеланган маъновий жараёнларнинг қисқа таҳлилига бағишланган.

Abstract: the article is devoted to a brief analysis of the semantic processes occurring in the vocabulary of the unique monument of the Old Uzbek literary language "Gul and Navruz", created at the request of Timurid Iskandar Mirza in 1411.

Калит сўзлар: эски ўзбек адабий тили, лексик таркиб, глоссарий, меъёр, қўлёзма, ўзлашма, лексема, сема.

Key words: Old Uzbek literary language, lexical structure, glossary, manuscript, borrowing, lexeme, seme.

XV-XVI аср эски ўзбек адабий тили сўз бойлиги ривожида юз берган асосий жараёнлар жамиятдаги иқтисодий-ижтимоий, сиёсий-маданий, диний-фалсафий ўзгаришлар билан чамбарчас боғланган тарзда кечган. Бу даврга оид ижтимоий зарурият ҳаётда содир бўлувчи ҳар қандай янгиликка, воқеа-ҳодисага зудликда жавоб қайтариш, муносабат билдириш, ўзида акс эттириш хусусиятига эга бўлган тилнинг лексик таркиби ривожига кучли таъсирини ўтказди.Таъкидланган даврдаги эски ўзбек адабий тили лексик тизими нафақат тилнинг ички қонун-қоидалари асосида пайдо бўлган янги нарса-буюмлар, тушунчаларни ифодаловчи сўз ёхуд истилоҳлар, араб, форс-тожик, мўғул ва ҳ.к. тиллардан кириб келган ўзлашмалар, балки мавжуд сўз бойлик доирасида содир бўлган семантик ўзгаришлар билан ҳам характерланади.

Эски ўзбек адабий тилида арабча ва форсча-тожикча ўзлашмалар сонининг ҳаддан ташқари ошиб кетиши луғат таркибида миқдорий ўзгаришлар қатори, сифатий ўзгаришларни ҳам намоён этди. Ўзлашмаларнинг эски ўзбек адабий тили луғат тизимига ўрнашиш жараёни уларнинг туб (ўзбекча) лексик бирликлараро семантик муносабатларга киришиши билан параллель юз берган. Айни лексик-семантик жараён кўп ададли эски ўзбек адабий тили

манбалари сирасидан мустаҳкам ўрин олган, ўзига хос лингвистик жиҳатлари билан маълум даражада ажралиб турувчи “Гул ва Наврўз” достони сўз бойлигида яққол кўзга ташланади.

Асарнинг ҳозирда Будапештда сақланаётган энг нодир қўлёзма нусхаси Э.И.Фозилов томонидан 2006 йилда Тошкентда нашр қилинган эди (Фазылов, 2006.) Манбашунослик ва матншуносликнинг энг сўнгги мезонлари даражасида бажарилган ушбу нашрда келтирилган глоссарий ёрдамида достонда такрорсиз 2876 лексик бирликнинг қўллангани, шундан: туб ва ясамалар-2470, жуфт сўзлар-102, такрор сўзлар-18, форсча-тожикча изофалар -206, арабча изофалар-12, ономастика-68, чунончи: антропонимлар-35, топонимлар-21 (барчаси макротопоним), лақаблар-5, астропонимлар-5, гидронимлар-2та эканлиги аниқланди. Эътиборли жиҳат шундан иборатки, 2470 лексеманинг 265 таси, яъни 11% кўп маъноли, жумладан: икки маъноли-187, уч маъноли-34, тўрт маъноли-12, беш маъноли-4, олти маъноли-2 (*kőtär-, tut-),* саккиз маъноли-2 *(tűš-, qoy-),* ўн маъноли – 1 (*sal-),* мажозий сўзлар - 23 тани ташкил қилиши маълум бўлди. Асарда ишлатилган 240та туркий посессив ҳамда релятив изофанинг туркий +туркий, туркий +араб, туркий +форс, араб +араб, араб +форс, форс +туркий, форс +араб, форс +форс қолипларида воқеланган эътироф этилди. Асар муаллифи *томонидан* ***yašart-//yašard-, andaɣ//andaq, tapuɣ//tapuq, yoqar//yoqarï, tofraɣ //tofraq, yaɣmur//yamɣur*** сингари сўз шаклларнинг қўллангани уларнинг адабий тилда меъёрлашиш учун кураш олиб борганини кўрсатади ва ҳ.к.

“Гул ва Наврўз” муаллифи томонидан бадиий жанр талаби нуқтаи назаридан лексик-семантик, эмоционал-экспрессив, стилистик воситалар сифатида кенг қамровда истифода этилган 2876 лексик бирликнинг муайян қисми моносемантик (бир маъноли), аксарияти эса полисемантик (кўп маъноли), яъни бирламчи ҳамда кўчма маъноларга эга бўлган.

Биринчи гуруҳ сўзларга, асосан, махсус, специфик маънони ифодаловчи лексемалар тегишли. Бундай лексемалар қаторидан ўрин олган турли терминологик системаларга оид лексик бирликлар фаол қўлланишда бўлган. Чунончи, **ačun**“дунё” (17 в10**), bihišt** “жаннат”(31в7),**kiši** “одам, инсон”(16р12) каби мавҳум, **faɣfur**“ Хитой императори”(39в3**), bahšï** “ турк хатида ҳужжат битувчи котиб, мунший” (54в7), **balïqčï** “баликчи”(41в11), **malláh** “денгизчи”(45в9), **enägä** “энага” (11в3) сингари турли мансаб, лавозим, касб-ҳунар**, čerig**“қўшин”(46в4), **duhul “**катта ноғора”(46в10),**ɣajarčï** “йўл бошловчи” (30в10), **hiravul** “қўшиннинг илғор қисми”(34в12), **yasal** “жанговар тартиб”(46р1), **qošun**“ҳарбий қисм” (46в6),**tonqal//toŋɣal**“қўшиннинг тўпланиши хусусидаги буйруқ” (46v6) сингари ҳарбий, **burj**“бурж”(3в10), **yulduz** “юлдуз” **(32в4)** каби астропонимлар қатори, **biti-** “битмоқ, ёзмоқ”(54в10), **butra-** “тарқалиб кетмоқ, тўзиб кетмоқ”(3в12), **čap-** “чопмоқ, майдаламоқ” (15р12), **isin-** “исинмоқ”(20в8**), yan-** “қайтмоқ”(3в11*),* **tepin-** “ҳужум қилмоқ”(47v9), **tik-** “ўрнатмоқ, жойлаштирмоқ”каби феъл-лексемалар шулар жумласидандир.

Кези келганда, асар тилида қўлланишда бўлган ўзлашмаларнинг муайян қисми ўзлаштирувчи, яъни эски ўзбек адабий тилига маъноларининг атиги биттаси билан ўзлашганлигини таъкидлаш зарур. Айрим ўзлашмалар достон матнида бирламчи маъносини сақлаганлиги, кўчма маъноларни ифодалашда иштирок этмаганлиги билан диққатни тортади. М.,**jahándár** “жаҳонгир” (9р10), **kamán** “ўқ-ёй”(38р7), **lála** “лола”(8в8), **may** “май, шароб”(16в10), **naɣma** “ашула, қўшиқ”(9в6**), salátinzáda** “султонзода”(25р13**), tanbur** “тамбур”(39р7), **zahm** “заҳм, яра”(1в3**), xásul-xás**“ҳукмдор саройида хизмат қмлувчи шахсий соқчилар бошлиғи”(9в1), **kaybur** “эни энлик(кенг) ёй ўқи”(14р1), **kejimpöš “**жанговар отларга ёпиладиган ўқ ўтмас зирҳ”(16р4) ва ҳ.к.

Асар матнида маъновий структураси тўла ёхуд қисман мувофиқ келадиган ўз ҳамда ўзлашма лексемалардан унумли фойдаланилган. Синонимларнинг турли типларидан усталик билан истифода этиш, биринчи навбатда, муаллифнинг сўз қўллаш маҳоратидан гувоҳлик берса, иккинчидан, асар таълиф этилган даврда адабий тили сўз бойлигининг турфалиги, кенглигини кўрсатади. Достонда аксини топган айрим ашёвий материалларга мурожаат қиламиз. “Мусиқа асбоблари жўрлигида куйланадиган қўшиқ, ашула” семаси асл ўзбекча **yïr**: Zabur áhanglik yïrlar bilűrmen*, Nádimlik ičrä tadbirlär bilűrmen*(8р8), арабча **naɣma:** Qïlur ol naɣma birlä šah išrat*, Atar Gul atïnï sáat basáat* (9в6) ва форсча-тожикча **tarána** истилоҳлари

билан англашилган: Qïlïb vasfin tarána birlä taqrir*, Xayálïn naqš birlä tahrir (9в9*). Эски туркий тилда “ноғора” ДТС,584) маъносида қўлланган мусиқий-ҳарбий **tuɣ** истилоҳи арабча **naqára** ўзлашмаси билан синонимик уяни шакллантирган: Nafir-u borɣu-u tuɣ-u naqára*, Dilávarlar yűrägin qïldï pára (*46в11). Шу ўринда, туб туркий **tuɣ** истилоҳининг эски ўзбек адабий тилига оид бошқа манбаларда зикр этилган семада қўлланмаганини таъкидлаш зарур. Бунинг боисини асл ҳамда ўзлашма истилоҳлар ўртасида содир бўлган рақобат, яъни “яшаш учун кураш”да арабча лексема мавқеининг юқори бўлганлиги билан изоҳлаш даркор. Айни чоғда, асл термин ўзининг бирламчи, яъни “байроқ, туғ” маъносида эски ўзбек адабий тилининг қатор манбаларидагидек достон тилида ҳам ишлатилган: Ayïrdï nűkär oš tuɣ-u naqára*, Viláyat ganj-u mal-u bišumára (44p12).* Байтда Яман подшоҳи томонидан Наврўзга эҳтиром кўрсатилиб, унга бошқариш учун вилоят, мол-мулк, қўшин ҳамда ҳокимлик рамзи саналувчи туғ ва ноғора берилгани хусусида фикр юритилган. Кези келганда, Амир Темур даврида туғ ҳамда ноғора бирор вилоят, мамлакат ҳокимлигига тайинланган шахснинг мақомини тасдиқлаш белгиси сифатида хизмат қилганини таъкидлаш лозим бўлади. Таҳлилга тортилаётган мусиқий терминлар синонимик уяси сирасига тегишли, умумий маъно нуқтаи назаридан муайян даражада мос келадиган, аммо дифференциал сема жи ҳатидан фарқ қилувчи “катта ноғора, дўмбира”ни англатувчи туб туркий **kävűrgä,** форсча-тожикча **duhul** ва **kus** истилоҳлари асарда айни бир байтда ёнма-ён қўлланган билан характерланади: Xuruš etti kävűrgä kökrädi kus*, Urub čavgán duhulnűŋ yűzinä bus (46в10*). Қадимги туркий тил ва эски туркий тил манбаларида “дўмбира” маъносида истеъмолда бўлган **kűvrűg** (ДТС,331) истилоҳи билан **kävűrgä** термини ўртасида генетик алоқанинг борлиги яққол сезилиб турибди. Байтнинг иккинчи мисрасида акс этган **čavgán** (бирламчи маъноси: “чавгон ўйинида ишлатиладиган учи эгри узун таёқ”) лексемаси “ноғора таёқчаси”ни ифодалашга йўналтирилган. Айни шундай семантик ҳодисани юқорида келтирилган байтдаги туб **borɣu** ҳамда форсча-тожикча **nafir** терминларининг “карнай” маъносини ифодалаш жараёнида ҳам кузатиш мумкин ва ҳ.к.

Сир эмаски, ҳар қандай тил сўз бойлигининг ривожланганлик даражасини белгилашда лексемалар тизимида кўпмаънолилик ҳодисасининг ўрнига алоҳида диққат қаратилади. Тилга хос эволюцион тараққиёт натижаси унинг фонетик-фонологик, морфем-морфологик ва синтактик сатҳларидан фарқли ўлароқ, лексик-семантик сатҳида кучлироқ, яққолроқ инъикосини топади. Замон ва маконда юз берган турфа воқеа-ҳодисалар, тилнинг ички ва ташқи қонуниятлари асосида воқеланган жараёнлар оқибатида лексик бирликларнинг маъно қурилиши ҳам муттасил ўзгариб туради, яъни муайян лексема ёки сўз маъно структурасининг кенгайиши, торайиши ёхуд бутунлай бошқа сема касб этиши айни ҳақиқат.

Қадимги туркий тил ва эски туркийда якка маъно касб этган айрим туб сўзлар достон матнида кўп маъноли лексема сифатида қўлланган. Чунончи, Мамуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида “айлантирмоқ, бурамоқ” маъносини англатган **čevűr**- сўзи “Гул ва Наврўз”да ушбу сема қатори (3r7) “бурмоқ, ўгирмоқ (юзни)” маъносини ҳам ифодалаган: Tahammul qïldï salmadï özini, Hamul yoldïn čevűrmädi yűzni (16r11). Ушбу феълнинг cevurmak ҳаракат номи шакли “Қайтариш (ортга), олиб кетиш” ни англатиш учун хосланган: Gulni čevűrmäk űčűn xaqan-i Čïn elčiläri kelgani (26r1).

Араб тилидан кириб келган **davlat** лексемасининг илк бор “Қутадғу билиг” матнида “бахт, омад, фаровонлик” семасида ишлатилгани маълум (Qutadg‘u bilig, 97). “Гул ва Наврўз” муаллифи айни ўзлашма зиммасига, шунингдек, “бойлик, мол-мулк” (36v12) ҳамда “салтанат, мамлакат, ҳокимият, ҳокимлик” (5v2) маъноларини ҳам ифодалаш вазифасини юклаган.

Форсча-тожикча **xub** ўзлашмасининг “чиройли, гўзал, соҳибжамол” маъносида қўлланиши XIV Хоразм обидаларига тўғри келади (СУЯ,II,506). Мазкур ўзлашма достонда тўрт ўринда қўлланган ва “чиройли, гўзал” (6v7) семасидан ташқари, “яхши, ёқимли, ёқимтой” маъносини ҳам англатган (16v9).

Маҳмуд Кошғарий луғатида **yolsuz** ясамасининг “адашган, йўлдан озган киши” маъносини ифодалаши қайд этилган (ДЛТ,III,47). Достонда бу лексеманинг маъно қурилиши

сезиларли даражада ўзгаришга учраган ва “қатнов йўлларининг йўқлиги” (15r4) ва “имкониятсизлик, чорасизлик”ни англатган (15r2).

Достонда XII-XIII аср туркий тил манбаларида қайд этилмаган айрим лексик бирликлар ҳам аксини топган. Чунончи, “қўққисдан, бирдан, тўсатдан, дафъатан” маъносини ифодалаган **kenätä** (37r4),“ажнабий, чет эллик” маъносини англатган **čočun** (45r8), “кезмоқ, сайр қилмоқ, айланмоқ” маъносидаги **kezin**- (5r13) ёки “азиз меҳмон учун белгиланган жой, ўрин” маъносидаги **körgä** (39v8) лексемалари шулар сирасидан ҳисобланади.

“Гул ва Наврўз” тилида форсча-тожикча **máh** ўзлашмаси “Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”, Қутбнинг “Хусрав ва Ширин” асаридагидек “ой” (46r6) ҳамда кўчма “гўзал, соҳибжамол, нозанин”(12v10) маъносини ифодалашда давом этган. Бундай семантик жараён **mansab “**лавозим, мартаба, рутба” (1r12), **makr** “ҳийла, ол, алдов” (11r5), **ravza** “гулзор, чаманзор, жаннат” (2r5) сингари талайгина лексемаларда кузатилади. Илк эски туркий тил (XI-XII) ёдгорликларида “тўғри йўлга солмоқ, тўғри йўлни кўрсатмоқ” семаси **köndgär-, köngär-, köndűr**- сўзлари ёрдамида англашилган (ДТС,315). Қайд этилган маъно достон сўз бойлиги таркибида келган **könän**- (5в4) ҳамда **könändűr**- (2r13) сўзлари билан ифодаланганини кўриш мумкин. Ҳозирги ўзбек адабий тилида “юбормоқ, йўлламоқ” маъносида баъзан ишлатилувчи **кўндирмоқ** сўзи (ЎТИЛ,I, 417) меъёрлашиш жараёнининг узоқ давом этганини “тўғри йўлга кирмоқ” маъносидаги **kön**- феъли асосида ясалган юқоридаги лексемалар далиллайди. Ҳозирги турк тилида **göndermek** лексемаси **irsal etmek** бирикмаси сингари “жўнатмоқ, юбормоқ, йўлламоқ” маъносида кенг қўлланади (ТРСл, 345).

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гул ва Наврўз – Фазылов Э.И. Будапештская рукопись “Гуль и Навруз” Лютфи. – Ташкент, 2006.
2. ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Том III.–Тошкент, 1963.
3. ДТС- Древнетюркский словар. –Л: Наука, 1969.
4. Dadaboyev H., Xolmuradova M. “Qutadgu bilig”dagi sozlarning o‘zbekcha, ruscha va inglizcha izohli lug‘ati.–Toshkent: Navro‘z, 2018.
5. СУЯ – Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. Т-I-II.-Ташкент: Фан,1966,1971.
6. ТРСЛ-Турецко-русский словарь.48000 слов. –М.: Русский язык, 1977.

ƏMİR XOSROV DƏHLƏVİNİN “AYİNEYİ-İSKƏNDƏRİ” ƏSƏRİ
"AYINEYI-ISKANDARI" WORK OF AMIR KHOSROV DAHLAVI

Almaz ÜLVİ BİNNATOVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutusu,
Filologiya elmləri doktoru, professor
Ruhşanə VASİYEVA
Filologiya elmləri doktoru, professor

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, Əmir Xosrov Dəhləvi, “Xəmsə”, “Ayineyi-İskəndəri”, nəzm, klassik ədəbiyyat*

Kalit so‘zlar: *Nizomiy Ganjaviy, Amir Xosrov Dahlaviy, "Xamsa", "Ayineyi-Iskanderi", she'riyat, mumtoz adabiyot*

Key words: *Nizami Ganjavi, Amir Khosrov Dahlavi, “Khamsa”, “Ayineyi-Iskanderi”, poetry, classical literature.*

“Xəmsə” bir janr forması kimi yaranmasına görə dahi Nizami Gəncəviyə borcludur. Artıq məlum olduğu kimi, Şərq xalqları ədəbiyyatında Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin əsas ideya-bədii xüsusiyyətlərini təkrarlayan onlarca “beşliklər” (“Xəmsə”lər) vardır. Şərqin bütün görkəmli şairləri, ilk növbədə farsdilli və türkdilli sənətkarlar Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si ilə yaradıcı yarışmaya girməyi özlərinə borc bilirdilər. Bu əsərlərin süjet-mövzu əsaslarından, onların səciyyəvi kompozisiya-janr xüsusiyyətlərindən tutmuş şeirlərin formasına qədər bütün məsələlərdən istifadə edən

sənətkarlar Nizami Gəncəvinin nümunələri üzrə öz əsərlərini – nəzirə və ya cavablarını yaratmışlar. Müxtəlif şairlərin bu poemalarının məziyyətləri "Xəmsə"nin ehtiva etdiyi materialın və formanın yaradıcı təfsirinin sərbəstliyindən və orijinallığından asılıdır. Əlbəttə ki, bu sənətkarların yalnız az bir qisminə bütöv beşlik silsiləsi yaratmaq nəsib olmuşdur. Yüzlərlə şair "Xəmsə" mövzularından yalnız bir və ya iki poema yazmaqla kifayətlənməli olublar.

Əmir Xosrov Dəhləvinin (1253-1325) həyat və fəaliyyəti öz dövrünün ictimai-siyasi, ədəbi hadisələri ilə bağlıdır. Biz onun şəxsində zəmanəsinin butun elmləri sahəsində dərin biliyə yiyələnmiş acıqflkirli ziyalı, humanist bir sənətkar görürük. Əmir Xosrov Hindistan tarixinə həm ictimai dovlət xadimi, həm də özünəməxsus yeni ədəbi məktəbin banisi kimi daxil olmuşdur. Onun dünyagörüşünün və yaradıcılığının formalaşmasına yalnız Hindistan muhiti deyil, eyni zamanda klassik fars-tacik ədəbiyyatı, xususilə dünya ədəbiyyatını yüksək sənətkarlıq numunələri ilə zənginləşdirən Azərbaycan dahiləri - Xaqani Şirvani və Nizami Gəncəvi böyuk təsir göstərmişlər. Əmir Xosrovun müasiri, görkəmli tarixci Ziyaəddin Bərəni 1359-cu ildə yazmış olduğu "Tarixi-Firuzşahi" əsərində yazır: "Məhəmməd sultanın sarayında ən hörmətli müdrik simalar və istedadlı alimlər toplaşardı. Sultanın yaxın adamları ona Firdovsinin "Şahnamə"sini, Sənainin, Xaqaninin divanlarını və Şeyx Nizaminin "Xəmsə"sini oxuyardılar. Alimlər sultanın hüzurunda adları cəkilən böyük şairlərin şeirlərini muzakirə edərdilər. Əmir Xosrov və Əmir Həsən onun xidmətində idilər. Xosrov Dəhləvi hələ körpə ikən atası ona əba geydirib, bir övliyanın yanına aparmış, həmin şəxs körpə uşağın üzünə baxaraq demişdir: "Yanıma gətirdiyin elə bir adamdır ki, gələcəkdə Xaqanidən iki addım qabağa gedəcəkdir". Bu sözlər Xaqaninin o dövrdə Hindistan torpağında nə qədər məşhur və böyük nüfuza malik olduğunu göstərir" [Dəhləvi, 2006: 4-5]. Şairin dövründə və sonra yazılmış bir sıra mənbələrdə onun türk, fars, hind, ərəb, sanskrit, urdu və pəncab dillərini mukəmməl bildiyi qeyd olunmuşdur. Hindistanda yaranmış farsdilli ədəbiyyatın inkişaf tarixi Əmir Xosrov Dəhləvinin adı ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Şairin "Xəmsə" poemaları yazması "Xəmsə" yaradılması ənənəsinin geniş yayılmasında böyük rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Xəmsə" və onun ayrı-ayrı hissələrinin yaradılması ənənəsi Qəzənfər Əliyevin "Şərq xalqları ədəbiyyatında Nizaminin mövzu və süjetləri" əsərində qeyd etdiyi kimi, "İstanbuldan Malayziyaya qədər, Uraldan Hind okeanı sahillərinə qədər Şərq xalqları ədəbiyyatında sevimli mövzulardan biri olaraq qalmaqdadır. Bundan başqa, bu ənənələr, "Xəmsə" mövzu və süjetləri Avropada da çoxdan yayılmışdır. "Xəmsə" və ya bu silsilədən ayrı-ayrı poemalara fars, ərəb, puştu, gürcü, türk, özbək, Azərbaycan, qazax, türkmən, hind, pəncab və digər dillərdə də rast gəlinir" [Алиев, 1985:53-54].

Əmir Xosrov sayəsində "Xəmsə" poemalarının mövzu və süjetləri təkcə fars-tacik ədəbiyyatında geniş yayılmamış, həmçinin Asiya və Avropanın müxtəlif xalqları tərəfindən də yaxşı qəbul edilmişdir. Deyə bilərik ki, bu prosesdə Əmir Xosrov Dəhləvi məhz nəzirə yaradılması ənənəsini sonrakı əsrlərə ötürən özünəməxsus "körpü" rolunu oynamışdır. Hətta tam olmayan məlumatlara görə, təkcə fars dilində qırxdan yuxarı nəzirə yaradılmışdır. Nizami Gəncəvinin şanlı-şöhrətli davamçılarından Əmir Xosrov Dəhləvi, Xacu Kirmani, İmaddin Kirmani, Mövlana Əşrəf Marağayi, "Həft övrəng"in ("Yeddi taxt") yaradıcısı Əbdürrəhman Cami və nəhayət, Əlişir Nəvai də məşhur "Xəmsə" müəlliflərindən sayılırlar.

Məlum olduğu kimi, Əmir Xosrov Dəhləvinin qələminə çoxsaylı poetik və elmi əsərlər məxsusdur. Orta əsrlərin tanınmış antoloqu Dövlətşah Səmərqəndi özünün "Təzkirətüş-şüəra" əsərində şairin şeirlərinin ümumi sayının "400 min beytdən çox" olduğunu müəyyən etmişdir. Əmir Xosrovun "Xəmsə"si də buraya aiddir. Əmir Xosrov Dəhləvinin "Xəmsə"sinə aşağıdakı poemalar daxil edilib: "Mətləül-ənvar", "Şirin və Xosrov", "Məcnun və Leyli", "Ayineyi-İskəndəri" və "Həşt behişt". Yüksək bədii məharət sahibi olan sənətkar özündən əvvəlki ənənələri yeniliklərlə birləşdirməyə müyəssər olmuşdur. Əmir Xosrovun sayca dördüncü poeması – "Ayineyi-İskəndəri" ("İskəndərin güzgüsü") Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasına nəzirə olaraq 1299-1300-cü illərdə, yəni bu poemadan demək olar ki, yüz il sonra yazılmışdır. Əsər "Mütəqaribi-müsəmməni-məhzuf (məqsur)" vəznindədir və 4450 beytdən, Moskva nəşrinə görə isə 4416 beytdən ibarətdir. "O, "Durrət-ul-kamal" adlı əsərində şeirlərinin həcminin dörd yüz min beytdən cox, beş yüz min beytdən az olduğunu söyləyir. XV əsrdə Sultan Baysunqur onun yüz iyirmi iki min beytlik şeirlərini toplamış, axırda bu işin öhdəsindən gəlməyin qeyri-mumkun olduğunu soyləmişdir. Dövründə elə bir ədəbi-bədii forma

qalmamışdır ki, Əmir Xosrov Dəhləvi o formada əsər yazmamış olsun. O, yeganə şairdir ki, fars dilində 5 lirik şeir divanı yaratmışdır" [Dəhləvi, 2006: 4].

"Ayineyi-İskəndəri"nin əsas mənbəyi Nizami Gəncəvinin poeması olmuşdur. Bu iki poemanı müqayisə edərək belə bir qənaətə gələ bilərik ki, Əmir Xosrov Dəhləvi Nizami Gəncəvinin süjet xəttini saxlamaqla, yeni kompozisiya prinsipi tətbiq etmişdir. Şair "Ayineyi-İskəndəri" poemasının giriş hissəsində oxuculara xəbərdarlıq edir ki, bu poemasında o, öz sələfinin toxunmadığı məqamları nəzmə çəkmişdir. Əmir Xosrov özü bu barədə belə deyir:

Gəncəli mahir ustad, o əvvəlki nəğməkar,
Ümmansız sənətin böyük inci sahibi.
Baxışları bu şərab piyaləsində,
Süzülmüşü götürüb, xıltı mənə saxladı.

Poemanın əvvəlində Əmir Xosrov İskəndərin Həbəşistan, İran, Azərbaycan, Ərəbistan, Hindistan, Orta Asiya, Çin və başqa yerlərə yürüşlərindən bəhs edir. Əsərin bu hissəsi dahi Nizami Gəncəvinin "Şərəfnamə" poemasının birinci hissəsinin təsvirləri ilə demək olar ki, eynidir. Lakin Əmir Xosrov bəzi yerlərdə yunan sərkərdəsinin tərcümeyi-halının ayrı-ayrı məqamlarının müəyyənləşdirilməsində Nizami Gəncəvi ilə polemikaya girir. Müəllif Nizami Gəncəvinin İskəndər obrazına verdiyi təsvirdən imtina edir. Məlum olduğu kimi, Nizami Gəncəvi İskəndəri üç aspektdən təsvir etmişdir: sərkərdə, müdrik filosof və peyğəmbər. Əmir Xosrov İskəndərin peyğəmbərlik missiyasını, belə deyə bilərik ki, ümumiyyətlə qəbul etmir. Əmir Xosrov Dəhləvinin poemasının əsas hissəsi ixtiraçı İskəndərə həsr olunmuşdur. Əmir Xosrov izah edir ki, ixtiraçılıq ruhu hər bir insana – tələbatı onu həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq yolları axtarmağa vadar edən hər bir Adəm ovladına xasdır. Poemada İskəndərin bütün dünyanın, kainatın əks olunduğu bir güzgü ixtira etməsi versiyası nəzmə çəkilir.

Əmir Xosrov öz əsərində, əsasən, Əbülqasim Firdovsi və Nizami Gəncəvinin ədəbi-poetik materiallarından istifadə etmşdir. Y.E.Bertels qeyd edir ki, Əmir Xosrov Dəhləvi öz vəzifəsini Nizami Gəncəvinin poemasındakı ayrı-ayrı səhnələrin yenidən şərh edilməsində görür [Бертелсь, 1965 :249]. Əmir Xosrovun poeması Nizami Gəncəvinin poemasından hər şeydən öncə onunla fərqlənir ki, bu əsər Nizami Gəncəvinin əsərinə nisbətən daha çox didaktik yönlüdür. "Ayineyi-İskəndəri" poemasındakı bütün bölmələr-fəsillər kompozisiya baxımından dəqiq qurulmuşdur, başqa sözlə, müəyyən prinsip əsasında formalaşmışdır: hər bir fəsildə mövzunun nəzəri cəhətdən əsaslandırıldığı giriş təqdim edilir. Girişin ardınca bu nəzəri müddəaları təsdiq edən illüstrativ material – hekayə (əhvalat) gəlir. Bundan sonra isə Əmir Xosrov İskəndərin tərcümeyi-halından müvafiq epizodun təsvirinə başlayır. Fəsil saqiyə və ya musiqiçiyə xitabla bitir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi tərəfindən poeziyaya məhz belə bir forma – müraciət forması daxil edilmişdir. Bununla bağlı görkəmli alim Y.E.Bertels yazır: "Bu cür parçalama özünəməxsus ritm yaradır və poemaya məlum ahəngdarlıq verir. Bunsuz isə o, elə bil bir qədər xaotik xarakter daşıyardı, çünki əsərin fabulasının özü dəqiq ifadə olunmuş fəsillərə malik deyil" [Бертелсь, 1965:250].

Nizami Gəncəvi "Şərəfnamə"nin ("Şöhrət kitabı") hər fəslinin sonunda saqiyə üz tutur, "İqbalnamə"nin ("Səadət kitabı") hər fəslinin sonunda isə musiqiçiyə müraciət edir. Əmir Xosrov Dəhləvinin poemasında isə saqiyə və musiqiçiyə müraciət birlikdə verilir.

Əmir Xosrovun əsərinin başlıca hissəsi "dövlət" (hakimiyyət, sərvət) anlayışının təfsiri ilə başlayır. "Dövlət" istilahının izahına bütöv bir fəsil həsr edən dahi şair burada qeyd edir ki, istək, idrak və bilik sayəsində dövləti idarə etmək olar. Onun sözlərinə görə, sərvət – hakimiyyət, xalqı rasional idarə etmək arzusudur. Əmir Xosrov "dövlət" anlayışını sərvət mənasında o qədər də bəyənmir. Deyir ki, o, müvəqqətidir və hətta ziyanlıdır. Öz qənaətinin doğruluğunu sübut etmək məqsədilə hekayət də nəql edir: Bir dəfə Sultan Mahmud cah-cəlalla və təmtəraqla ova çıxır. Onun göz qamaşdırıcı dəbdəbəsini görən dərviş öz yoxsulluğundan cana doyaraq, paltarını soyunub göyə atır. Paltarsa səmada ilişib qalır. Hətta paltarından da məhrum olan dərviş sonda tanrıya yalvarmağa başlayır və axır, ona nail olur ki, paltarı yenidən yerə düşür. Şair ona müraciət edir:

Ey göz sahibi olan kimsə, niyə düşünürsən ki,
Yoxsulluq hökmranlıqdan yaxşı deyildir.

Böyük şair dərvişə müraciətdə dərvişin statusunu şahdan yüksəyə qaldıraraq, göstərir ki, əsl hakimiyyət bu azad, heç kimdən asılı olmayan həyatdan, qəlbi zorakılıqdan uzaq olan həyatdan ibarətdir. Sonrakı fəsildə şair İskəndərin həyatının təsvirinə başlayır.

Əmir Xosrovun poemasında İskəndərin həyatı ilə bağlı hadisələr təkrarlanmır. Artıq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, dahi şair əsərin kompozisiyasını Nizami Gəncəvinin poeması ilə müqayisədə bir qədər fərqli qurmuşdur. Onun poeması kompozisiya planı baxımından iri hissələrə bölünmüşdür. Hər bir parça üç hissədən ibarətdir. Hər şeydən öncə, bunlar konkret mövzuları əhatə edən öyüd-nəsihət, sonra şairin məsləhətlərinə qüvvət verən hekayət və nəhayət, İskəndərin həyatından bir və ya bir neçə fraqmentdir.

Əmir Xosrov İskəndərin sərgüzəştlərinin təsvirinə onun Çin hökmdarı ilə müharibəsindən başlayır və Nizami Gəncəvidən fərqli olaraq, iddia edir ki, İskəndər Çini fəth edib. Belə bir təəssürat yaranır ki, Dəhləvinin əlində İskəndərin Çin hökmdarı ilə müharibəsindən bəhs edən digər bir mənbə də olub. Daha doğrusu, Əmir Xosrov İskəndərin sərgüzəştləri haqqında əhvalatı bu hadisədən nəql etməyə başlayır.

Şair burada İskəndərin Çin hökmdarı ilə münasibətlərindən yetərincə ətraflı bəhs edir. Sultan Səncərin Rum çarı ilə döyüşü barədə hekayət danışan sənətkar İskəndərlə Çin hökmdarının qoşunları arasındakı savaşların təsvirinə qədər gedib çıxır. Dahi şair hər iki qoşunun döyüşçülərini, onların yerləşdiyi ərazini, at üzərində, qılıncla, nizə və oxlarla aparılan qədim döyüşü ustalıqla təsvir edir. İki qoşunun toqquşması zamanı əvvəlcə təkbətək döyüş başlayır. Çin tərəfdən meydana pəhləvan Kanifu çıxır və rumluların qırx pəhləvanını məğlub edir. Onların arasında Tardi Rumi, Katoyuni Rumi kimi tanınmış döyüşçülər vardı. Kanifu ilə heç kim döyüşüb ayaqlaşa bilmədiyindən İskəndər özü döyüş meydanına çıxmalı olur və pəhləvanı əsir götürür. Bundan sonra hər iki tərəfin döyüşçüləri dərhal savaşa atılırlar. İskəndəri döyüş meydanında görən Çin hökmdarı da həmçinin döyüşə girir. Bir çox döyüşçülər həlak olurlar.

Axır ki, yeddinci gün döyüş dayanır, İskəndər öz iqamətgahına qayıdır və əsir götürdüyü döyüşçünü görmək istəyir. Onu gətirirlər. Döyüşçünün silah-əsləhəsini, üst-başını çıxaranda məlum olur ki, o qızdır. Sən demə, Kanifu Çinin məşhur döyüşçülərindən birinin yeganə qızıymış və bu döyüşçü övladına döyüş sənəti sirlərini öyrətmişdi. Atasının vəsiyyətinə görə, qız yalnız döyüşdə ona qalib gələn adama ərə gedə bilərdi. Bunu eşidən İskəndər şad olur və qızın şərəfinə ziyafət təşkil edir. Bu qız onu təkcə gözəlliyinə, cəsarətinə və güc-qüvvətinə görə deyil, həm də döyüş sənətini mükəmməl şəkildə mənimsədiyinə və məharətlə döyüşə bildiyinə görə cəlb edir. Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, Əmir Xosrovun poemasında İskəndər gözəl Kanifu ilə evlənmir, lakin uzun müddət onunla bir yerdə qalaraq bu Çin qızını çox maraqlı həmsöhbət və öz sevgilisi hesab edir.

Bundan sonra o, Abi-kövsər (Dirilik suyu) dalınca yola düşür, amma onu tapa bilmir. Əmir Xosrov İskəndərin dirilik suyu axtarışında zülmət dünyaya girdiyini, oradan isə heç bir şeyə nail olmadan çıxdığını ərz edərək şahın Yəcuclara qarşı mübarizəsinin bədii təsvirinə başlayır. Sirli səs eşidən İskəndər Yəcuc və Məcuclar qarşısında divar-bənd tikməyə yola düşür. Səma carçısı mələk Süruş (Cəbrayıl) onu Yəcuclara qarşı mübarizəyə göndərir. Süruş obrazına Nizami Gəncəvinin poemasında da rast gəlinir. Orada Süruş İskəndərə vəhy (Tanrının səsini) çatdırır. Bununla da Nizami Gəncəvi İskəndərin peyğəmbər olması barədə fikri əsaslandırmaq istəyir. Əmir Xosrov isə öz əsərində İskəndərin peyğəmbərliyini inkar edir. Buna baxmayaraq, Dəhləvinin poemasında Süruş İskəndəri Yəcuclarla döyüşə yollayır ki, bununla da biz İskəndərin hər halda ilahiləşdirilməsini görürük. Yəcuc və Məcuclara qarşı döyüşlər şiddətli və ağır keçir. İskəndərin qoşunu böyük itkilərə məruz qalır. Bundan sonra onlar polad divar tikərək xalqı və özlərini bu yırtıcılardan xilas edirlər.

Şair daha sonra İskəndərin ixtiralarından bəhs edir: onun astrolyabiya (bucaqölçən alət), şəkil qalereyası və güzgü yaratmasını göstərir. Əmir Xosrov adı çəkilən poemasında biliklərin, sənətin və sənətkarlığın gücünü vurğulayır, bütün uğurların insanın yaradıcı qabiliyyətindən asılı olduğunu qeyd edir. Dahi şair elə bu əsasda da İskəndərin ixtiraları barədə düşüncələrini bölüşür. Keyxosrovun "Cami Keyxosrov"unda bütün dünyadakı aşkarları və gizlinləri görən İskəndər özündən sonra nəsə qoymaq fikrinə düşür, alimləri toplayıb deyir:

Ətrafımda olan bu alimlərdən,
Nə Keyxosrovda olub, nə də ki Camda.

Necə ola bilər ki, həyatda məndən
Qalmasın, qalmasın heç bir xatirə

Onun sözləri alimlərin xoşuna gəlir və ilk olaraq Aristotel üsturlab (teleskop) yaradır. Rum rəssamları sanki canlı kimi görünən gözəl bir qız portreti çəkirlər. Çin sənətkarları isə polad ayna hazırlayırlar. O, insanın görkəmini müxtəlif vəziyyətlərdə əks etdirərək İskəndəri heyrətləndirir. İxtiraların böyük əhəmiyyətini dərk edən İskəndər bu işə daha ciddiyyətlə girişir. İskəndərin ixtiraçılığa olan diqqətini bəyənən Əmir Xosrov göstərir ki, öz ölkəsinin çiçəklənməsini arzulayan hər bir hökmdar məhz bu cür hərəkət etməlidir.

Əmir Xosrovun poemasının ayrı-ayrı fəsillərində İskəndərin Romaya qayıtdıqdan sonra dinin müdafiəsi və yayılması uğrunda fəaliyyətə başlaması, atəşpərəstlərin məbədlərini dağıtması, yunanlarla döyüşməsi təsvir olunub. Eyni zamanda, şair qədim yunan fəlsəfəsinin tənqidinə başlayır. Bu, yəqin ki, mistiklərin təsiri altında baş verir. Sonra İskəndər filosoflarla, xüsusən Platonla görüşərək söhbət edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami Gəncəvinin poemasında da İskəndərin atəşpərəstlərə qarşı mübarizəsi əks olunub. Lakin Nizami Gəncəvi İskəndərin filosoflarla mübarizə aparmasından bəhs etməyib. Burada poemaya yeni personaj - İskəndərin oğlu İskəndərus daxil edilir və o, atasının iradəsi ilə taxt-taca yiyələnir. İskəndər uzunmüddətli dəniz səyahətinə çıxaraq, nəhayət, onu başa çatdırır. Əmir Xosrov İskəndərin sualtı səyahətini də ətraflı təsvir edir. Bütün torpaqları fəth edən İskəndər sualtı dünyanı da görmək istəyir. O, sualtı aləmi fəth etməyi deyil, onun sirlərini dərk etməyi nəzərdə tutur. Böyük şair bunu bəyənir və hesab edir ki, kamil insan olmaq üçün kainatın bütün sirlərinə vaqif olmaq lazımdır. İskəndər alimlərlə məsləhətləşir. Onlar İskəndəri sualtı dünyaya səyahətdən çəkindirməyə çalışırlar. Amma onun inadkarlığını görüb səyahətə hazırlığa başlayırlar. Gəmiqayırma və səyahət üzrə işlərə Aristotel özü rəhbərlik edir. İskəndər səyahətə çıxmamışdan öncə hamını sakitliklə, vicdanla və sədaqətlə işləməyə, onu iyirmi il gözləməyə, əgər həlak olarsa, oğlu İskəndərusu taxt-taca oturtmağa çağırır və yola düşür. Bundan beş il sonra İskəndər birinci, dörd il sonra ikinci və üç il sonra isə üçüncü məktubunu göndərir, öz işləri barədə məlumat verir. Bu müddət ərzində Süruşun köməyilə o, dənizin dibinə enir, əsrarəngiz və heyrətamiz sualtı aləmlə tanış olur. Uzun sürən sualtı səyahət ona çox əziyyət verir, bəzən o, hətta buna təəssüflənir də. Çətinliklərdən usanıb-bezən İskəndər yenə də Süruşun köməyilə yuxarı – işıqlı dünyaya qalxır, sahilə çıxır və adamlarla görüşür.

Əmir Xosrov Dəhləvinin poemasında İskəndər öz oğlu, əzizləri və yaxınları üçün, xalqı üçün darıxaraq dəniz səyahətindən geri qayıdır. Hamını gözüyaşlı vəziyyətdə salamlayır. Dəniz səyahətinin çətinlikləri İskəndəri taqətdən salmışdı, tezliklə o xəstələnir. Bir müddət sonra isə İskəndər dünyasını dəyişir. Məlum olduğu kimi, bütün tarixi mənbələrdə göstərilir ki, İskəndər 33 il yaşayıb. Lakin Əmir Xosrov uzunmüddətli dəniz səyahətlərindən bəhs edərkən qeyd edir ki, İskəndər 500 ildən çox yaşayıb:

Doğru deyil ki, padşah cəmi
Otuz il ömür sürməliymiş.
Əcəba həyat belə qısasa, onda,
Cahanı necə fəth etmək olarmış?
Onun dastançılarından öyrəndim ki, mən:
Dünyada beş yüz il o, at oynatmış

Əmir Xosrovun poemasında İskəndər vəsiyyət edir ki, ölümündən sonra onun meyitini İskəndəriyyə şəhərinə aparsınlar və xüsusi tapşırır ki, hər iki əli tabutdan kənara çıxarılsın. Bununla yanaşı, özündən sonra taxt-tacın oğluna verilməsini də vəsiyyət edir. İskəndərin ölümündən sonra yaxınları onun ölüm faktını bir müddət gizlədirlər, lakin tezliklə bu sirrin üstü açılır. İskəndərin ölümündən sonra oğlu İskəndərus dünyanın vəfasızlığından şikayətlənir (giley-güzar edir) və taxt-tacdan boyun qaçırır, həyatını ibadətlə məşğul olmaqda keçirərək səhraya yola düşür. Şahlıq taxtına isə İskəndərin qohumlarından biri çıxır. Dahi şair Dəhləvi İskəndərin ölümündən sonra onun çox böyük dərd-ələmə qapılan anasının da necə öldüyünü nəql edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əmir Xosrovun poemasında İskəndərin hamının bərabər şəraitdə yaşadığı namuslu adamlar şəhərini ziyarət etməsi barədə heç bir hekayət yoxdur. Bu barədə Nizami Gəncəvinin poemasında isə təfərrüatı ilə danışılır. Əmir Xosrov, yuxarıda vurğuladığımız kimi, hər bir fəsli saqiyə və musiqiçiyə xitabən

başlayır və hər bir fəsildə əyani əhvalat təqdim edir. Bu əhvalatların yüksək mənəvi-əxlaqi, bəzən isə sufiyanə mənası vardır. Poemanın ideyasına uyğun olaraq, şair hekayətləri əsas süjet xəttinin daxilində yerləşdirir. Bəzən təhkiyə yarıda kəsilir və hekayə başlayır. Əmir Xosrov Dəhləvinin poemadakı yenilikləri onun xronoloji baxımdan öz dövrünə yaxın olan hadisələrə tez-tez müraciət etməsidir. Məsələn, Səlcuq Səncərin həyatından epizod və s. Şair bu üsulla "Ayineyi-İskəndəri" poemasının öz zəmanəsi ilə ideya bağlılığını qoruyub saxlamağa cəhd edib. Bir sıra alimlərin fikrincə, əsas süjet xəttinin ara-sıra qırılması, hekayət və öyüd-nəsihətlərin verilməsi, fəsillərin əvvəlində lirik haşiyələr, bəzi mövzu və şəxsiyyətlərin (İskəndərus) açılmasında yaranan ziddiyyətlər poemanın quruluşunun pozulmasına və şairin fikirlərinin ifadəsində nizamsızlığa səbəb olub.

Əksər tədqiqatçılar Əmir Xosrov Dəhləvinin "Ayineyi-İskəndəri" poemasını böyük Nizami Gəncəvinin uğursuz təqlidi hesab edir və ona heç də müsbət qiymət vermirlər. Məsələn, tədqiqatçı Səidi Hisampur yazır: "Əmir Xosrov "Ayineyi-İskəndəri" poemasında süjet xəttini lazımi şəkildə cilalaya bilməmişdir, belə ki, ixtilaflarda bütövlük müşahidə olunmur, poemada çoxsaylı uyğunsuzluqlara rast gəlinir, hekayətlər, öyüd-nəsihətlər, ibrətnamələr ixtilafların məğzinə lazımi şəkildə daxil edilməmişdir və deməli, Əmir Xosrov özünü Nizami Gəncəvinin yaxşı xələfi kimi göstərə bilməmişdir" Amma Şərqin böyük mütəfəkkir şairi Əbdurrəhman Cami hind şairini nəzərdə tutaraq haqlı olaraq demişdir: "Nizami "Xəmsə"sinə hec kəs ondan daha yaxşı cavab verməmişdir". O, "Xəmsə"sinə daxil olan əsərlərində Nizaminin söz sənətində nadir və əvəzsiz sənətkar olduğunu dönə-dönə etiraf etməyi özünə borc bilmişdir" [Dəhləvi, 2006: 5]. Lakin buna baxmayaraq, Əmir Xosrov süjetin asanlaşdırılması, dilinin sadələyi və axıcılığı, xüsusi üslubun yaradılması yolu ilə bu mövzuya həsr olunmuş poemalar silsiləsinin geniş yayılmasına əhəmiyyətli töhfələr vermişdir. Beləliklə, qeyd edək ki, Əmir Xosrov Dəhləvi zəngin və rəngarəng yaradıcılıq irsi ilə yalnız hind mədəniyyətini deyil, həmcinin Yaxın və Orta Şərq xalqlarının mənəvi xəzinəsini zənginləşdirən ən parlaq simalardan biridir. Əmir Xosrov Dəhləvi "Xəmsə" yaratmaqla və məşhur Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin əsasını qoyduğu poemalar yazmaq ənənəsini davam etdirməklə fars-tacik ədəbiyyatının inkişafına böyük töhfə vermişdir. Əmir Xosrovun təşəbbüsü sayəsində Nizami Gəncəvinin başladığı beş poema yaratmaq kimi möhtəşəm bir iş möhkəm ənənəyə çevrilmiş, zövq və istedadın sınaqdan keçirilmə amili və yaradıcı yarışma olmuşdur. Bu isə təkcə xəmsəçilik ənənəsini deyil, bütövlükdə Şərq ədəbiyyatında nəzirələrin yazılmasının inkişafına və poemaların geniş yayılmasına səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. М.: Наука, 1985. 333 с.
2. Амир Хосров Дехлеви. Избранное. Ташкент, 1980
3. Бертельс Евгений Эдуардович. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература // Том 3 . - М: Наука, 1965, стр.524
4. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. Том 4. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы. 1965 год. 499 страниц.
5. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Фузули. Москва, «Восточная литература», 1962, 554 с.
6. Бертельс Е. Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке, М.-Л., 1948.
7. Əmir Xosrov Dəhləvi. Şirin və Xosrov. Tərcumə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi Abbasəli Sarovlu. – Bakı, "Avrasiya Press", 2006. – 248 səh.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” ВА “ҚИСАСИ РАБҒУЗИЙ”АСАРЛАРИДАГИ АЙРИМ ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ
COMPARATIVE ANALYSIS OF SOME LEXEMAS IN THE WORKS "KUTADGU BILIG" AND "QISASI RABGUZIY"

Б.Абдушукуров,
ТошДЎТАУ профессори,
филология фанлари доктори

Аннотация: мақолада “Қутадғу билиг” ва “Қисаси Рабғузий” асарларидаги айрим лексемалар қиёсий таҳлил қилинган. Қисаси Рабғузий” асари лексикаси билан “Қутадғу билиг” ёдномаси ўртасида яқинлик ва баъзи фарқлар келтириб ўтилган, лекин бу уларни бир-биридан айирувчи эмас, балки яқинлигини ифодаловчи тафовутлар эканлиги кўрсатилган.

Abstract: The article provides a comparative analysis of some lexemes in the works "Qutadg‘u bilig" and "Qisasi Rabguziy". There are similarities and some differences between the lexicon of "Qisasi Rabguziy" and the memoir "Qutadg‘u bilig", but it is shown that these are the differences that do not distinguish them from each other, but express their closeness.

Калит сўзлар: *Носируддин Рабғузий, Юсуф Хос Ҳожиб, “Қутадғу билиг” асари, “Қисаси Рабғузий” асари, лексема, сема, сўз, маъно, синоним.*

Key words: *Nosiruddin Rabguzi, Yusuf Khos Hajib, Qutadg‘u bilig, Qisasi Rabguzi, lexeme, sema, word, meaning, synonym.*

Ўзбек тили туркий тиллар оиласига киради ва бу тил учун туркий тилларнинг негиз лексикаси қадимий асос ҳисобланади. Шу сабабли ҳам ўзбек тили сўз бойлигининг қадимий ўз негизи аслида туркий тилларнинг ўзиники бўлган туб туркий сўзлардан иборат. Кўринадики, туб сўзни белгиловчи асосий мезон, биринчидан, бу сўзнинг генетик жиҳатдан ўша тилники эканлиги, иккинчидан, унинг қадимий даврларга оидлигидир[1].

Маълумки, Носируддин Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий” асари тилида истеъмолда бўлган туб туркий сўзларнинг тарихи кўҳна ёзма манбаларга бориб тақалади. Зеро, мазкур ёдномалар умумхалқ тилининг муҳим хусусиятларини ўзида мужассам этган бўлиб, халқнинг қадимги маданиятини акс эттирган. Улар орқали халқимиз тарихи ва тилимиз тараққиётига оид кўпгина қимматли маълумотларга эга бўламиз[2]. Шу нуқтаи назардан, қисса сўз бойлигини эски туркий тилнинг дастлабки ёдгорлиги - Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонида қайд этилган лексик бирликлар билан қиёсий ўрганиш асардаги архаик сўзлар ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга кўмаклашади.

Буни қуйида амалга оширилган қиёсий таҳлил жараёнида ҳам кузатиш мумкин.

Ağïn термини дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида “соқов, тилсиз” маъносини англатган: *Nälük sözlämäz sen ağïnteg bolup* – нима учун гапирмайсан сақовдек (ДТС,18). Атама “Қисаси Рабғузий”да ҳам зикр этилган семасида ишлатилган: *Taqï išlämägänlär biri qarağu, ikkinči sağïr, üčünči ağïn…* (130v14). Айни пайтда, асарда мазкур сўзнинг **tilsiz** синоними ҳам кўзга ташланади: *Ul kündin berü siŋäk tilsiz qaldï* (25v21). Демак, ушбу лексема XIV асрга келиб, ağïннинг маънодоши сифатида қўлланила бошлаган.

“Кекса, чол” семасига эга **abušqa** (НФ,10б1) атамаси “Қутадғу билиг” достонида **awučqa** (ДТС,3), **awučğa** фонетик шаклларида қайд этилган: *Söküš boldï erkä awučğa atï* – авучқа эркаклар ўртасидаги муносабатда ҳақорат сўзи бўлди (ДТС,70). “Қисаси Рабғузий”да **abušqa, abušğa** шакллари мавжуд: *Tikän astïnda bir abušqa kördüm yawlaq yïğlayur* (11v12); *...Bu abušğağa oğullar karāmat qïlğïl* (78v1). Шу билан бирга, обидада бу сўзнинг **qarï, qart** синонимлари қўлланишда бўлган: *Qarïlar durda, oğlanlar dabristānda munï oqurlar* (193r19); *Qačan Dāvud anï kördi ersä ālimlarnï qartlarnï ündätdi* (136v9). **Qarï** “Қутадғу билиг”да қайд этилган семада учрайди (ДТС, 426).

[1] Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. –Т.: ФАН, 1985. –Б. 135.
[2] Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1994. –Б. 115.

“Қутадғу билиг” асарида “рост, ҳақиқий, тўғри” маъносида келган **čïn** лексемаси Рабғузий асарида айни семада ишлатилган: *Bilqis aydï: Sulaymān čïn yalawač ermiš* (149r17). Маҳмуд Кошғарий луғатида қайд этилган семада келган: *Čïn aydïŋ* (МК,I,326). Атама XIV аср Хоразм манбалари тилида ҳам ўзининг асл маъносида истеъмолда бўлган: …*Köz učï birlä aydï kim ey čïn māh* (ХШ,41б6). Обида сўз бойлигида лексеманинг туркий **köni**, форсий **rāst** ва арабча **haqiqat** синонимлари ҳам кўзга ташланади: *Hikmat ma’nisi köni bïšïğ išlik bolur* (163v11); *Anï sïnağayn tep bu išni qïldïm, atam sözi rāst čïqtï* (164v8); *Haqiqat bildikim seni kim ersä körmäs ermiš* (121v18). **Köni** ва **haqiqat** лексемалари “Қутадғу билиг” мазкур маънода қўлланилган.

“Қадаҳ, жом” тушунчаси “Қутадғу билиг”да **ayaq** (ДТС,27) истилоҳи билан ифодаланган**.** Рабғузий ёдномасида **aδaq, ayaq, ayağ** вариантлари учрайди: *Zaiflärni urğanlar İδi azza va jallanï āzārlağanlar aδaq alğan...* (249r12); *Ul üzümni sïqïp suwïn ayaqğa salïp malikkä ayaq tuturdïm* (88r14); …*Miŋ sanliğ harir, idiš ayağlar…* (148r18). Берлин тўпламидан жой олган уйғур ёзувидаги манбалар ҳамда XI аср ёдгорликларида **ayaq** варианти зикр этилган семани англатиш учун хизмат қилган: *Bu ayaqnïŋ yaruqï bar* – бу қадаҳнинг ёриқи бор (ДТС,27). Қутбнинг “Хусрав ва Ширин” ҳамда “Наҳжул фародис” асарларида aδaq, ayaq шакллари кўзга ташланади: ...*Taqï xamr aδaqï tutmaqdïn tärk qïldï* (НФ,133a11); *Saqïkar elgi ham taldï ayaqdïn* (ХШ,42б2). Ушбу сўз қадимги туркий тилдаги “ўйилган жой” маъносини билдирган **ağ** отининг **ay** шаклидан “кичик” семасини ифодаловчи **-(a)q** қўшимчаси билан ҳосил қилинган деган кўз қараш йўқ эмас (ЎТЭЛ,1,250). Айни пайтда, Рабғузий туркий **sağraq,** арабча **qadah** истилоҳларини мазкур лексемага синоним тарзида ишлатган: *Yusufnïŋ ilgindä sağraq bar erdi* (94r11); *İki qadah keltürdilär* (198r15). Бу сўзлар Юсуф Хос Ҳожиб достонида кўзга ташланмайди.

“Қисаси Рабғузий”да **avuč** сўзи “ҳовуч, сиқим” маъносини ифодалаган: *Sāmiriy ul tofraqdïn bir avuč alïb saqlamïš erdi* (126r4). Лексема илк бор “Олтун ёруғ” ёдномасида adut шаклида қўлланилган: *Ayača aš bermiš adutča suv tutmïš…* - бир кафт ҳажмича овқат, бир ҳовуч миқдорида сув бермоқ (ДТС,14). Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонида **avuč**: *Uqušsuz kiši avučča titik* - ақлсиз, нодон киши бир ҳовуч ахлатга ўхшайди (ДТС,70), **avut** (ДТС,71), Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида **avut** (I,111), **aδut**: *Bir aδut neŋ* (I,85) фонетик вариантлари кузатилади. “Тафсир” ва XIV аср Хоразм манбаларида avuč шакли қайд этилади: *Bir avuč ušaq taš tutdï taqï…yüziŋä atdï* (115б1); *Bir avuč topraqdïn yarattï* (ХШ,117б13). Алишер Навоий асарларида атама “ҳовуч”, “чапак” маъноларида ишлатилган (НАЛ,478). Бундан кўринадики, XV асрга келиб атаманинг маънолари кенгайган. Бу от қадимги туркий тилда “икки қўл шапалоғи билан олмоқ” маъносини англатган **abu-** феълидан **–č** қўшимчаси билан ясалган. Кейинчалик бу сўз таркибида қуйидаги товуш ўзгаришлари воқе бўлган: икки унли оралиғидаги **b** ундоши **v** ундошига алмашган: **abuč > avuč.** Ўзбек тилида атаманинг бошланишига **h** ундоши қўшилган: **avuč > havuč** (ЎТЭЛ,I,595).

Биринчи бор “Қутадғу билиг” асарида келтирилган **anuq** сўзи “тайёр” семасини билдирган: *Qayusï batardïn tapuğčï anuq* – улардан бири Ғарбдан, хизматчи бўлишга тайёр (ДТС,46). Атама XIV аср манбаларида ҳам илк маъносида ишлатилган: *Yol üčün azuq anuq etmäk käräk* (Г,177б9). “Қисаси Рабғузий”да дериватив сўз айни маънода ўз аксини топган: *Anuq ton kiyip bulut kölägäsindä turdïlar* (118r19). Бу от “тайёрламоқ” маъносини англатган **anu-** (ДТС,46) феъли билан **–q** аффиксидан ясалган.

Рабғузий асарида “булбул” маъноси **sanduwač** зооними билан ифодаланган: *Lāla sağraqïn ičärdä sayrar esrüb sanduwač* (68v3). Ушбу сўзни биринчи марта Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида **sandiwač//sanduwač** шаклларида келтириб ўтган: *Sarïğ sanduwač... sayradï* (ДТС,484). “Девон”да **sanduwač** варианти учрайди: *Tatliğ ötär sanduwač* – булбул ёқимли сайрайди (I,481). Қутбнинг “Хусрав ва Ширин” асарида **sanduwač** (53б12), **zanduwaj** шаклари ифодаланган: *Körär kim tağ üzrä xuš čečäklär ačïlmïš zanduwajlar qaršu sayrar* (14a6). Текширилаётган лексема кейинги давр манбаларида қайд этилмайди. Айни пайтда, “Қисаси Рабғузий”да лексеманинг арабча **bulbul** синоними ҳам кузатилади: *Qumri, bulbul muqri bolïb*

ün tüzär tün-kündüzi (68v5). Бу сўз ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам мазкур маънода ишлатилади. Маълум бўладики, **bulbul** истилоҳи XIV асрда даставвал **sanduwač** зоонимига маънодош сифатида қўлланилгн бўлса, сўнгра унинг ўрнини бутунлай эгаллаган.

"Оёқни чалиштириб ўтириш" семасига эга **bağdaš** лексемаси дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" достонида қўлланилган: *Yana bağdaš ilmä yanïŋ yatmağïl* – яна оёғингни чалиштириб ўтирмагил, ёнбош ётмагил (ДТС,76). Бу сўз "Қисаси Рабғузий"да ўз маъносини сақлаб қолган: *...körär bir qaba saqallïğ bağdaš qïlïp olturur* (18v17). Бизнингча, мазкур от кўпмаъноли **bağ** лексемасининг "кишан, банд" (ДТС,77) маъноси билан **–daš** қўшимчасидан ҳосил бўлган.

Рабғузий **čerig** сўзини "қўшин, лашкар" маъносида қўллаган: *Barğïl Namrudğa ayğïl sančušur köŋüllük bar ersä, čerig anutğï* (44v2). Мазкур атама дастлаб Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" асарида қайд этилган: *Yüräksiz kišilär čerig artatur* – йўраксиз (қўрқоқ) кишилар қўшинни заифлаштиради (ДТС,144). "Девон"да *čärik* "уруш сафи", "ҳар нарсанинг рўпараси, вақти"(ўғузча) маъноларини англатган: *Alp čärikdä, bilgä tirikdä* – ботир жанг алангасида синалади, доно мажлисда (I,369). Лексема XIV аср Хоразм манбаларида ўзининг асл маъносида қўлланилган: *Muhammad qalïn čerig birlä keldi* (НФ, 20б11). Айни пайтда, ушбу атама қиссада сифат ясовчи -lik/-lig аффикси билан бирикиб янги сўз ясаган: *Tekmä biri on miŋ čeriglig boldïlar* (107v20). Айрим манбаларда бу сўзнинг санскрит тилидан ўзлашганлиги қайд этилади (ДТС,144; ЎТИЛ,IV,475; ЎАТЛТ,20). Бироқ бу масалага Маҳмуд Кошғарийнинг қуйидаги фикрлари ойдинлик киритади деган умиддамиз: *čär – рўпара(ўғузча): Aniŋ äwi bu čärlikdä* – унинг уйи бу нарсанинг рўпарасидадир. *Икки аскар сафига ҳам čärik дейдилар. Чунки улар ҳам бир-бирига рўпара турадилар* (I,312-313). Бундан ташқари, "Қисаси Рабғузий" асарида ўрганилаётган лексеманинг форсий **läškär** (ХШ,80б2; Г,48а10) синоними ҳам учрайди: *Qačan Yusuf läškäri birlä paydā boldï qarabašï Zulayhāğa xabar qïldï* (108v7). Ўзлашманинг XIV аср ёдномаларида кўзга ташланиши унинг кейинги давр маҳсули эканлигини билдиради.

"Чақмоқ" (Мн.,301б7) маъносини англатган **yašïn** сўзи дастлаб Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарида учрайди: *Yašïn yašnadï* – чақмоқ чақди (ДТС,246). Атаманинг кейинги даврда ҳам ўз маъносини давом эттирганлигини "Қисаси Рабғузий" асарида кўриш мумкин: *Yašïn yašnadï ärištalär ün kötürdilär* (121r4). Бу от қадимги туркий тилдаги "ярақламоқ" маъносини англатган **yašï-** феъли билан **-n** қўшимчадан ҳосил қилинган (ЎТЭЛ,1,147).

Teyiŋ зооними Билга ҳоқон битигтоши ва "Қутадғу билиг" достонида "олмахон" маъносида кўзга ташланади: *Ağï čuz teyiŋ kiš alïrsän terip* – олмахон, сувсар териси каби қимматбаҳо газламалар йиғиш (ДТС, 549). "Қисаси Рабғузий"да **tiyiŋ** варианти истифода этилган: *Yerdä yügrüp juft alïšur ās, tiyiŋ, kiš, qunduzï* (68v4). Алишер Навоий асарларида тийин шакли "олмахон" ҳамда "олмахон терисидан тикилган пўстин" семаларини ифодалаш учун хизмат қилган (АНАТИЛ,III,224). Кўринадики, зоонимда маъно ўзгариши кейинги даврларда, яъни эски ўзбек адабий тилида юз берган.

Турфон матнлари, Қорахонийлар даври обидалари ҳамда XIV аср Хоразм ёдномаларида **egin** сўзи "елка" маъносини билдирган: *Köküz eginkä tegi* – кўкраги ва елкасига қадар; *Emgäk egindä qalmas* (ДТС,166); *...Buyurdï beklär egnidä kötürdi* (ХШ,112а4). "Тафсир"да **ägin** шакли ишлатилган: *Baltanï kötürüp burxanlarïn uluğïnaŋ ägni üzä qoydï* (38,27). Лексема Рабғузий қиссасида ўзининг асл семасида қўлланилган: *Bu onağu egin birlä tamnï tebrätdilär* (64w5). Профессор Ш. Раҳматуллаев атама қадимги туркий тилдаги "юқоридан пастга қайирмоқ" маъносини англатган **eŋ-** феълининг **eg-** шаклидан **–(i)n** қўшимчаси орқали ясалган деган фикрни илгари суради (ЎТЭЛ,1,460).

"Қисаси Рабғузий" асари луғат таркибида "ойна" семаси **közgü** сўзи орқали ифодаланган: *Ul ewni közgüdek yaruq qïldï va türlük naqšlar birlä bezädi* (80v8). Лексика дастлаб "Олтун ёруғ" ёдномасида **közüŋü** шаклида учрайди: *Közüŋünüŋ suwnuŋ yemä öŋi adïrmaqï yoq* – ойна билан сув ўртасида унчалик фарқ йўқ (ДТС,321). "Қутадғу билиг" ва «Ҳибатул ҳақойиқ» достонларида **közŋü, közgü** фонетик шакллари қайд этилган: *Bağïrsaq kiši özkä közŋü bolur* – меҳрибон киши бошқалар учун ойна (ДТС,321). Бу сўз қадимги туркий

тилдаги “қарамоқ” маъносини англатган **köz-** феълининг “ўзлик” семасини билдирувчи **-(ü)n** қўшимчасини олган шаклидан **-gü** қўшимчаси билан ясалган; дастлаб **нг** ундошлари бир **ң** ундошига бирлашган, сўнгра иккинчи бўғиндаги тор унли талаффуз қилинмай қўйган; кейинчалик ўзбек тилида **ŋ** ундоши **g** ундошига алмашган, **ö**, **ü** унлиларининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **(köz-+ ün- közün-)+gü- közüngü> közüŋü> közŋü> közgü> kozgu** (ЎТЭЛ,I,222).

“Кўр, сўқир” маъносига эга **qarağu** сўзи биринчи бор Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достонида қўлланилган: ... *Qarağu yorup yazsa sökmä anï* – сўқир киши йўлдан адашса, уни сўкма (ДТС,424). Лексема “Тафсир” ҳамда ўрганилаётган ёдгорликда айни семада ишлатилган: *Qarağu közsiz* (25б5); *Közläri körmäz qarağu ham tili anïŋ ağïn* (39г8). Шунингдек, “Қисаси Рабғузий”да атаманинг **közsüz** синонимига ҳам дуч келамиз: *Bir oğlï boldï közsüz* (17г14). Ушбу лексемалар этимологияси хусусида шуни айтиш мумкинки, **qarağu** атамаси “қарамоқ” маъносидаги **qara-** феъли билан **– ğu** қўшимчасидан, **közsüz** сўзи эса “кўз” маъносидаги **köz** оти ёрдамида **–süz** аффиксидан ясалган.

Айтиш жоизки, мазкур обидалар турли давр ва шароитларда яратилган. Шу боис, тилда ўзгаришлар юз бергани табиий. Чунки бу вақт мобайнида тил ўзининг тараққиёт қонуниятларига мувофиқ фонетик, лексик, морфологик, синтактик жиҳатдан ўзгаришга учраган, такомиллашган, бойиган. “Қисаси Рабғузий” асари лексикаси бўйича олиб борган кузатишларимиз ёднома тили билан “Қутадғу билиг” ёдномаси ўртасида яқинлик ва баъзи фарқлар борлигини, лекин бу уларни бир-биридан айирувчи эмас, балки яқинлигини ифодаловчи тафовутлар эканини кўрсатди.

Манбалар:

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Т. I-IV. Э.Фозилов таҳрири остида. -Т.: Фан, 1983-85.

Г – Сайфи Сарайи. Гулистан бит –турки // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

ДТС – Древнетюркский словарь. –Л.: Наука, 1969. -676 с.

ИРТЛЯ – Историческое развитие лексики тюркских языков. -М.: Изд-во АН СССР, 1961. -467 с.

МК – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. I-III. –Т.: Фан, 1960-1963.

Мн – Хоразми. Мухаббат-наме // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

НАЛ – Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1972.

НФ – Нахджул – фарадис // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

Тафсир – Боровков А. К. Лексика среднеазиатского тефсира XII- XIII. вв. –М.: Изд-во восточной лит-ры, 1963.

ХШ – Кутб. Хосрав и Ширин // Фазылов Э. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. I-II. –Т.: Фан, 1966-1971.

ЭСС – 1) Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. -М.:Наука, 1974. -767 с.

2) Севортян Э. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б».-М.: Наука, 1978. -349 с.

3) Севортян Э. Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г», «Д». -М.: Наука, 1980. -388 с.

4) Севортян Э., Левитская Л. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюрксие основы на букву «Ж», »Й». -М.: Наука, 1989. – 365 с.

ЎТИЛ –Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. -Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.

ЎТЭЛ – 1) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). -Т.: Университет, 2000. -599 б.

2) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2001. – 599 б.

3) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III (форсча-тожикча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). -Т.: Университет, 2009. -284 б.

ÇAĞATAY ŞAİRİ LUTFÎ VE GÜL Ü NEVRÛZ MESNEVİSİ
CHIGATOY POET LUTFI AND HIS WORK "FLOWERS AND NAVRUZ"

Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU,
Atatürk Üniversitesi

Özet: Bu bildiride Orta Asya Türk Klasik Edebiyatının kurucularından kabul edilen XIV-XV. yüzyıl büyük Çağatay şairi Mevlânâ Lutfî ve onun "Gül ü Nevrûz" adlı meşhur Türkçe mesnevisi üzerinde durulacaktır. Özellikle söz konusu eserin, şekil ve muhteva özellikleri anlatılacak, dil ve üslup yönünden değerlendirilmesi yapılacaktır. Türk Dili Tarihi açısından çok kıymetli olan bu eser üzerinde şu ana kadar yapılmış çalışmalardan bahsedilip, eserin dünyanın farklı kütüphanelerine dağılmış olan yazma nüshaları hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca "Gül ü Nevrûz"un tarafımızdan temin edilen yeni yazmalarının da tanıtımı yapılacaktır. Böylece Türk Diline ve özelikle günümüz Orta Asya Türk Lehçelerinin tarihine ve gelişimine ışık tutan bu nadide eserin önemine dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Mevlânâ Lutfî, Gül ü Nevrûz, Çağatay Türkçesi, Çağatay Edebiyatı*.

Abstract: In this paper, we focus on a well-known Turkish masnavi named Gul u Nevrûz written by the 14-15th centrury Chagatai poets Mevlânâ Lutfî, who is known as one of the founders of Central Asian Turkish Classical Literature. Firstly, form and content properties of the writing are described, and it will be evaluated in terms of language and style. The previous studies concerning this writing will then be mentioned, and the information will be given about its copies distrubuted to the different libraries of the world. Furthermore, new versions of the Gul u Nevrûz obtained by us are introduced. Therefore, it will be drawn attention to the importance of the writing that leads to Turkish Language and espacially the history and the improvement of the today's Turkish Dialects of Central Asia.

Keywords: *Mevlânâ Lutfî, Gul u Nevrûz, Chagatai Turkish, Chagatai Literature.*

Giriş

Göktürk ve Uygur yazı dilleriyle vücut bulan müşterek Orta Asya yazı dilinin Karahanlı ve Harezm Türkçesi gelenekleri ile yerel ağızların; Arapça, özellikle Farsçanın tesiri altında 14. yy.'ın sonlarından başlayarak 15. yy'da Timurlular döneminde (1370-1506) olgunlaşıp gelişmiş üçüncü merhale edebî diline Çağatayca, Çağatay Türkçesi, bu lehçe ile teşekkül etmiş edebiyata da Çağatay Edebiyatı denilmektedir (Gözütok, 2008: s. 1).

Bu yönüyle Çağatay Türkçesi; Göktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinin gelişmiş bir devamı olarak Orta Asya'da özellikle Maveraünnehir bölgesinde teşekkül eden ve kısa süre içerisinde bütün doğu Türklüğünün ortak yazı dili hâline gelen edebî dilin adıdır.

Ürünlerini 13-14. yy.'da veren Harezm Türkçesi, Karahanlıca ile Çağatayca arasında bir geçiş dönemi olarak kabul edilir. Çağatayca 15. yy.'dan itibaren 19. yy.'a hatta 20. yy.'ın başlarına kadar Oğuzlar (Osmanlılar, Azeriler) dışındaki Türklerin ortak yazı dili olmuş veya bunların yeni yazı dillerinin teşekkülünde önemli bir rol oynamış; 20. yy.'da ise yerini bugünkü Orta Asya Türk lehçelerine ve daha ziyade Özbekçe ile Yeni Uygur Türkçesine bırakmıştır (Köprülü, 1988: s. 270). Yani genel bir ifadeyle 15. yüzyıldan 20. yüzyıl başlarına kadar Orta Asya Türkistan coğrafyasının veya doğu Türklüğünün ortak yazı dili Çağatay Türkçesidir. Birtakım siyasi sebeplerle 20. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da farklı Türk boylarının ağız özelliklerine dayalı olarak geliştirilen

yeni Türk yazı dillerinin (Kazakça, Kırgızca, Tatarca, Karakalpakça, Özbekçe, Yeni Uygurca vb.) tamamının atası, esasında Çağatay yazı dilidir. Zaten Çağatay Türkçesinin, 20. yüzyıla kadar Orta Asya Türk devletlerinde yazı dili, edebî dil ve diplomasi dili olarak kullanıldığı bilinen bir gerçektir (Canpolat, 2002: s. 769). Şöyle ki Çağatay Türkçesi 15. yüzyıldan itibaren Timurlular Devleti, Şibaniler Devleti, Babür İmparatorluğu, Çağatay Hanlıkları ve Buhara, Hive, Hokand Hanlıklarında resmî devlet dili olarak kullanılmıştır (Argunşah, 2014: s. 13). Çağatay kelimesine gelince, "Çağatay", Cengiz Han'ın dört oğlundan ikincisinin adıdır. Çağatay, Türkistan'da 14. Yüzyıla kadar sürecek olan Çağatay Hanlığının kurucusudur. Bu isim daha sonra o bölgeye ve o bölgede gelişen Türk yazı diline ad olmuştur (Eraslan, 1993: s. 168). Çağatay Türkçesine, farklı dönem ve kaynaklarda farklı isimler verildiği de görülmektedir. Bunlardan bazıları; *Çağatay Tili, Türkî Til, Türk Elfâzı, Nevâyî Tili, Tarihî Orta Asya Türkçesi, Müşterek Orta Asya Türkçesi, Doğu Türkçesi, Timurlular Dili, Orta Asya Edebî Türk Dili, Orta Asya İslamî Türk Yazı Dili, Eski Özbek Dili, Klasik Doğu Türkçesi* vb.'dir (Vural vd., 2010: s. 13).

Özellikle Timurlular devrinde olgunlaşan Çağataycanın, aralarında Ali Şir Nevâyî'nin de bulunduğu pek çok temsilcisi vardır. Çağatayca asıl şeklini Ali Şir Nevâyî ile almıştır. Ancak, Ali Şir Nevâyi bir ekol olarak Çağataycanın bir devresini temsil etmiş olsa bile, ondan önce de bu dönemin ilk ürünleriyle karşılaştığımız "ilk Çağatayca" dönemi vardır (Köktekin, 2000: s. IX). Çağatay yazı dilinin kuruluş devresi diyebileceğimiz bu ilk Çağatayca döneminde Ali Şir Nevâyi'nin üstadları kabul edilen pek çok önemli şair yetişmiştir.

İşte bu öncü/kurucu şairlerden birisi de Mevlânâ Lutfî'dir. Mevlânâ Lutfî hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Elimizdeki kısıtlı bilgilerle Lutfî'nin Herat'ta doğduğunu (m.1367?), uzun bir ömür sürdüğünü ve yine Herat civarında vefat ettiğini (m.1463?) söyleyebilmekteyiz. (Karaağaç, 1997: X-XV; Birnbaum, 1993: s. 189). Yaşadığı dönem itibariyle (14.-15. yy) Lutfî, Çağatay edebiyatının parlak şairi ve yazarı Ali Şir Nevayi'den bir kuşak önde gelmektedir. Dolayısıyla Çağatay edebiyatının Sekkaki, Gedayi, Atayi, Haydar Tilbe, Yusuf Emiri, Seyyid Ahmed Mirza gibi şairleriyle çağdaştır. Ali Şir Nevayi, "Mecalisü'n-Nefais"te ve "Muhakemetü'l-Lügateyn"de Lutfî'den övgüyle bahsetmiştir. Onun Türk kavminin üstadı ve devrinin söz ustası olduğunu, Farsçada ve Türkçede denginin bulunmadığını ancak Türkçede şöhretinin daha yüksek olduğunu dile getirmiştir. (Eraslan, 2015: s. 66-67; Özönder, 1996: s. 188).

Mevlânâ Lutfî, oldukça sakin ve sofiyane bir hayat sürmesine rağmen, Sultan Şahruh'tan, İskender Mirza ve Hüseyin Baykara'ya kadar devrinin önemli devlet adamlarına şiirler yazmıştır. Bu da onun Timurlular sarayı ile temas hâlinde olduğunu göstermektedir. (Birnbaum, 1993: s. 189-190). Lutfî'nin bizim için en önemli tarafı ise dönemin Türkçesini en güzel ve en sade şekilde ortaya koymasıdır. Edebî dil olarak Farsçaya rağbet edilen bir çağda onun daha çok Türkçeye yönelmesi ve yabancı kelimelere fazla yer vermeyerek sade, akıcı bir üslupla şiirlerini yazması Türk dili tarihi açısından bir kazançtır. Lutfî'nin ağzında Türkçe; açık, anlaşılır ve bir o kadar da işlenmiş estetik değere sahip edebî bir dildir. Şiirlerinde kullandığı kelimelerin çoğu Eski Türkçe devresinden süzülerek az çok fonetik değişikliklerle Çağataycaya ulaşmış öz Türkçe sözlerdir. Ayrıca şiirlerinde atasözlerine ve halk deyişlerine yer vermesi dönemin dil malzemesini daha da renkli kılmaktadır. Bütün bu yönleriyle Lutfî, Çağatay edebiyatının Nevayi'den önce yetişmiş en kuvvetli şairi kabul edilmektedir. (Vural vd., 2010: s. 28-29).

Mevlânâ Lutfî'den günümüze iki muhteşem eser ulaşmıştır. Birincisi tüm şiirlerinin (kaside, gazel, tuyuğ, müfret) toplandığı Türkçe "Divan"ı[1], ikincisi ise "Gül ü Nevrûz" adlı mesnevisidir.[2] Bu eserlerin dışında Lutfî'nin bir Farsça divanının olduğu ve "Zafername" adlı başka bir

[1]Lutfî'nin Türkçe Divanı yayımlanmıştır (bk. Karaağaç, 1997).

[2]Gül ü Nevruz mesnevisinin Lutfî'ye ait olup olmadığı konusunda 1970'li yıllarda Özbekistan'da bazı tartışmalar yaşanmış hatta eserin Mevlânâ Lutfi'ye değil Haydar Harezmî'ye ait olduğu yönünde görüşler beyan edilmiştir (bk. İshakov, 1972; Rüstemov, 1972). Bu yayınlardan İshakov'un makalesi, Prof. Dr. Hüseyin Baydemir tarafından Türkiye Türkçesine de aktarılmıştır (bk. Baydemir, 2017). Ancak son yapılan çalışmalar eserin Lutfî'ye ait olduğu yönündedir. (bk. Dalimov, 1982; Fazilov, 1982; Erkinov vd., 1987; Karaağaç, 1997; Eraslan: 1993: 231-233). Gül ü Nevrûz'un ulaştığımız yeni nüshalarından birinin serlevhasında açıkça şu ibarenin geçmesi de bize göre eserin Lutfî'ye ait olduğunu ispatlamaktadır: "kitāb-ı gül ü nevrūzu luṭfī ustāẕ-ı ḥażret-i nevāyī" (Hazreti Nevayi'nin Üstadı Lutfi'nin Gül ü Nevruz Kitabı), (Wien Staatsbibliothek, Viyana Nüshası: 1b).

mesnevisinin bulunduğu söylenmektedir. Ancak bu eserlerin elimize ulaşmış mevcut nüshaları yoktur.

Gül ü Nevrûz Mesnevisi:

Eserin aslı, 14. yüzyılda İran'a egemen olmuş Muzafferiler Hanedanlığının ünlü tabip ve şairlerinden Celaleddin Tabib'e ait Farsça bir mesnevidir. Celaleddin Tabib eserini (h.734) m.1333 tarihinde kaleme almıştır. Eski Hint-İran destan, hikâye geleneğinin ve mitolojisinin yanında, eski Arap hikâyeciliğinden izler taşıyan eser, İslami motiflerle süslenerek klasik bir aşk hikâyesine dönüştürülmüştür. Aruzun *mefâîlün / mefâîlün / feûlün* kalıbıyla yazılmış olan bu Farsça mesnevi toplam 1181 beyitten meydana gelmektedir. (İnce, 1998: 104).

Bizim üzerinde durduğumuz eser ise Celaleddin Tabib'in bu Farsça "Gül ü Nevrûz" mesnevisinin (h.814) m.1411 tarihinde Mevlânâ Lutfî tarafından Çağatay Türkçesine yapılan tercümesidir. Lutfî, bu tercümeyi dönemin hükümdarlarından Şiraz emiri İskender Mirza'nın isteği üzerine ve onun adına yapmıştır. (Köprülü, 1988: 292; Eraslan, 1993: 170).

Mevlânâ Lutfî'nin "Gül ü Nevrûz" mesnevisi kelime kelime çevrilmiş basit bir tercüme değildir. Eser, Lutfî tarafından özenle işlenmiş, yeni sözler ve beyitler katılmış, esere telif havası verilmiştir. Celaleddin Tabib'in eseri 1181 beyitten meydana gelirken Lutfî'nin Gül ü Nevrûz'u 1245 beyitten oluşmaktadır. Dolayısıyla eser, serbest tercüme özelliği göstermektedir (İnce, 1998: 103-118).

Eserin Şekil ve Muhteva Özellikleri:

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Lutfî'nin Gül ü Nevrûz'u mesnevi tarzında kaleme alınmış bir tercümedir. Eser, aruzun *mefâîlün / mefâîlün / feûlün* kalıbıyla yazılmıştır. Toplam 1245 beyitten meydana gelmiş olan eserde, Nevşad ülkesinin adaletli padişahının oğlu Nevrûz ile Ferhar şahının kızı Gül'ün aşk hikâyesi konu edilmiştir.

Gül ü Nevrûz, klasik mesnevi tarzında; "tevhit" (Allah'ın varlığının ve birliğinin anlatıldığı kısım) bölümüyle başlar, akabinde sırayla "naat-ı enbiya" (peygamberlerin övgüsü), "naat-ı muhammed" (Hz. Muhammed'in övgüsü), "münacat" (Allah'a yakarma), "sebeb-i telif-i gül ü nevrûz" (Gül ü Nevrûz'un yazılış sebebi), "medh-i padişah" (mesnevinin sunulduğu padişahın methi), "ağaz-ı destan-ı gül ü nevrûz" (Gül ü Nevrûz hikâyesine giriş) bölümleriyle devam eder. Eserin asıl konusu olan Gül ü Nevrûz hikâyesi, mesnevinin 102. beyitiyle başlar ve kendi içinde toplam 120 babdan oluşarak "padişah medhi bile kitab hatimesi" (padişahın övgüsüyle kitabın bitirilmesi) kısmıyla sona erer. Kitabın bu "hatime" kısmı ise 1222. beyitle başlar ve son beyit olan 1245. beyitle tamamlanır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Eski Hint-İran destan, hikâye geleneğinin ve mitolojisinin yanında, eski Arap hikâyeciliğinden izler taşıyan eser, İslami motiflerle süslenerek klasik bir aşk hikâyesine dönüştürülmüştür.

Aslında Türk ve İran edebiyatlarında görülen bu dönem mesnevilerinin pek çoğunda çocuğu olmayan padişah, düş görme, kılık değiştirme, resimde ve rüyada görerek aşık olma, mektuplaşma, girilmemesi gereken yer, insanlar dışında varlıklarla konuşma gibi motifler; kahramanların doğup büyümeleri ve yetişmeleri, âşık olmaları, sevgiliye kavuşmak için çıkılan yolculuk, sevgililerin buluşmaları ve ayrı düşmeleri, kavuşmayı engelleyen olaylar, ülkeler arasında savaşlar, eğlenme ve avlanma gibi olaylar yer alır (İnce, 1998: 105). "Gül ü Nevrûz" mesnevisi de aynı minvalde konuların işlendiği bir aşk hikâyesi olarak kendinden sonraki pek çok mesneviye - Cemşid ü Hurşid, Süheyl ü Nevbahar vb. - kaynaklık etmiştir.

Eserin Dili ve Üslubu:

Ömrünün büyük bir kısmını dönemin Türk-İslam şehirlerinin kalbi kabul edilen Herat ve civarında geçiren Lutfî, eserini oldukça açık ve anlaşılır bir şekilde yazmıştır. Eserin dili, 14-15. yüzyıl Orta Asya Türkçesini en güzel şekilde gözümüzün önüne sermektedir. Mevlânâ Lutfî'nin dili, baskın olarak Çağatay Türkçesinin hususiyetlerini göstermektedir. Ancak dönem itibariyle Lutfî'nin, Çağatay Türkçesinin henüz tam olarak ölçünleşemediği kuruluş aşamasında olduğu bir ortamda yaşamış olması, dilini dil tarihi açısından daha da kıymetli kılmaktadır. Lutfî'nin Gül ü Nevrûz'u, klasik Çağatay Türkçesinde artık kaybolmuş olan birtakım arkaik hususiyetler barındırması, Oğuz, Kıpçak lehçelerinden izler taşıması, klasik Çağataycaya göre oldukça sade bir

Türkçeyle karşımıza çıkması ve yörenin atasözleriyle, halk deyişlerine yer vermesi açısından dikkat çekicidir. Bu özellikler, onu Türk dili ve edebiyatı açısından önemle incelenmesi gereken bir eser hâline getirmektedir. Lutfî, *Gül ü Nevrûz* mesnevisinde herkesin anlayabileceği sade bir üslubu tercih etmesine rağmen aruzu da başarıyla Türkçeye tatbik etmiş; eserinde yer verdiği Arapça, Farsça kelime ve terkipleri yapaylığa düşmeden ustaca yerli yerinde okuyucuyu sıkmadan kullanmasını bilmiştir. Zaman zaman mecazlı söyleyişler, edebi sanatlar ve söz oyunlarıyla eserine estetik bir değer vermesini de bilen Lutfî'nin ağzında Türkçe, yukarıda da belirttiğimiz gibi işlenmiş yüksek edebi değere sahip bir dil konumundadır.

"Dil ve üslup özellikleri" bağlamında *Gül ü Nevrûz*'un söz varlığıyla ilgili tespit ettiğimiz birtakım istatistiki bilgiler ise aşağıdaki gibidir.

Eserin Söz Varlığı:

Kelimelerin tekrar kullanımlarıyla beraber eserde geçen toplu sözcük sayısı 11173'tür. Metinde yerli ve yabancı asıllı toplamda 2662 farklı sözcük kullanılmıştır. Bunların 456'sı fiil, 2206'sı isim (ad, sıfat, zarf, zamir, bağlaç, edat, ünlem) türünden kelimelerdir. Bu kelimelerin büyük bir kısmı basit, bir kısmı türemiş, bir kısmı da birleşik yapıda kelimelerdir. Metinde geçen tüm kelimeler çalışmamızın *gramatikal dizin* kısmında ayrıntılı bir şekilde listelendiği için burada sadece istatistiki bilgiler verilmiştir.

Metinde geçen kelimelerin dillere göre dağılımı aşağıdaki gibidir.

Türkçe	991	% 37
Arapça	832	% 31
Farsça	683	% 26
Moğolca	20	% 1
Çince	2	% 0,1
Soğdca	1	% 0,05
Farsça + Arapça	35	% 1,3
Arapça + Farsça	31	% 1,2
Arapça + Türkçe	31	% 1,2
Farsça + Türkçe	27	% 1,1
Türkçe + Arapça	2	% 0,1
Türkçe + Farsça	2	% 0,1
Moğolca + Türkçe	2	% 0,1
Moğolca + Farsça	1	% 0,05
Farsça + Arapça + Türkçe	1	% 0,05
Farsça + Arapça + Farsça	1	% 0,05
Toplam:	**2662**	**% 100**

Yukarıdaki oranlarda Arapça, Farsça kelimelerin özellikle Arapça kelimelerin metinde oldukça fazla yer tuttuğu görülse de gramatikal dizinde kelimelerin kullanım sıklığına bakılacak olursa yabancı sözcüklerin eserde Türkçe kelimelere oranla çok daha az kullanıldığı anlaşılacaktır. Bu durum eserin dilinin sade ve anlaşılır kalabilmesini sağlamıştır. Ayrıca Arapça ve Farsça kelimelerin birçoğu yardımcı eylemlerle oluşturulan birleşik fiillerin içinde kullanılmak suretiyle Türkçeleştirilmiştir. Yine birtakım alıntı kelimeler de Türkçe eklerle genişletilmiştir.

Metinde Oğuzca Unsurlar:

Lutfî Divanını neşreden Prof. Dr. Günay Karaağaç, Lutfî'nin dilinin genel anlamda tam bir Çağatayca olduğunu vurguladıktan sonra Lutfînin dilinde aynı zamanda belli bir oranda Oğuzca unsurların varlığına dikkat çekmiştir. Karaağaç, klasik Çağatay veya klasik Nevâyî dilinden farklı olarak Lutfî ve çağdaşlarının dilinin, "bolca Oğuz, Kıpçak unsurlar barındırdıklarını" ve "Eski Türkçenin dil hususiyetlerindeki gelişmeleri devam ettirdiklerini" belirtir.

Lutfi'nin Gül ü Nevrûz'unda da çok etkin olmayan birtakım Oğuzca özellikler tespit edilmiştir.

bol- > ol- meselesi

Gül ü Nevrûz'da *bol-* fiili etkindir. Metinde sadece bir yerde *ol-* şekli kullanılmıştır: (aḫter-i baḫt oldı ṭāliʿ 54).

t- > d- değişimi

Gül ü Nevrûz'da birkaç kelimede bu Oğuzca özelliğe -tonlulaşma örneğine- rastlıyoruz.

tė- > dė-: metinde ağırlıklı ifade *dė-* yönündedir, *tė-* 5; *dė-* 53 kez kullanılmıştır.

tėk > dėk: tėk şekli baskındır, metinde *tėk* 113; *dėk* 6 kez geçmiştir.

tur- > dur-:tur- şekli yaygındır, metinde sadece iki yerde *dur-* biçimine rastlanmıştır.

+lıġ , +lig, +luġ, +lüg > +lı, +li, +lu, +lü değişimi

Bu isimden sıfat yapım ekinin Oğuz ve Kıpçak sahalarındaki şekliyle Gül ü Nevrûz'da geçen iki örneği vardır: serīrli 227, atlu 184

İsim hâl eklerinde Oğuzca unsurlar:

+nıñ, +niñ > +ıñ, +iñ: birkaç örnekte özellikle zamir çekimlerinde rastlanmıştır (ḥasūdıñ baḫtı 687), (biziñ tėk 1070), (mėniñdür 1173), (mėniñ ḥālimni 221), (sėniñ yolıñda 526), (sėniñ ümīdiñe 395).

+ġa, +ge, +ḳa, +ke > +a, +e: birkaç örnekte özellikle iyelik çekiminden sonra rastlanmıştır (aṣḥābına 945), (ayaġına 693), (ḳardaşına 725), (meclise 976), (sūsene 479), (ʿaden mülkine 1026), (bėline 1088), (ferḫār ėline 340).

+nı, +ni > +ı, +i: birkaç örnekte rastlanmıştır (ayaḳı 132), (burāḳı 720), (selāmı 556), (taḫtı 632), (yolı 146), (devleti 1229), (ḥikmeti 6).

+dın, +din > +dan: bir örnekte geçer (öz sırrından 211).

Zamir (n)'sinin kullanılması:

Çağatay Türkçesinin karakteristik bir özelliği de üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra gelen zamir (n)'sinin kullanılmamasıdır. Oysa metnimizde zamir (n)'sinin kullanıldığı çok sayıda örnek mevcuttur. bk. (Çekim Ekleri Dizini / Zamirsel "n").

Yukarıda sıralan özelliklerin dışında metnimiz baskın ve belirgin bir şekilde Çağatay Türkçesi dil özelliği göstermektedir.

Eserin Nüshaları:

Mevlânâ Lutfi'nin "Gül ü Nevrûz" adlı mesnevisinin şu ana kadar tespit edip ulaşabildiğimiz sekiz nüshası bulunmaktadır. Bu nüshaların tamamının fotokopileri, mikrofilmi veya dijital makinelerle çekilmiş (CD'leri) fotoğrafları elimizdedir. Aşağıda bu nüshaların katalog künyeleri verilip tanıtımları yapılmıştır.

1. İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Kitaplığı, No: 1911, (vr. 1b-38b), (İstanbul/Türkiye)

Bu nüsha, bir mecmua içindedir. Mecmuanın (1b-38b) varakları arasında "Gül ü Nevrûz", akabinde ise "Abuşka Lügati" gelmektedir. Harekesiz "nestalik" diyebileceğimiz bir hatla kaleme alınmıştır. Konu başlıkları kırmızı mürekkeple ve Farsça yazılmıştır. Ayrıca sayfalar kırmızı çizgilerle cetvellenmiştir. Nüshanın bazı sayfalarında 15, bazı sayfalarında 16, bazı sayfalarında ise 17 satır bulunmaktadır. Sayfalarda yer yer sararma olsa da yazı okunaklı, kitabın kâğıdı ve cildi sağlamdır. Yazma sondan 47 beyit eksiktir, bu yüzden eserin telif, müellif, müstensih ve istinsah kayıtları yoktur. Ancak yazıdan ve dil özelliklerinden hareketle yazmanın 15-16. yüzyıla ait olduğu söylenebilir. Barındırdığı arkaik unsurların çokluğu mevcut nüshalar içinde en eskisi olduğu intibaını vermektedir.

2. London British Museum Add. No: 7914, (foll. 50a-114a), (Rieu, Charles: Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, 1888, pp. 285-286; 2), (Londra/İngiltere)

Yazma bir mecmua içerisindedir. "Gül ü Nevrûz", mecmuanın 50a-114a yaprakları arasındadır. Laleli nüshasına göre daha güzel ve okunaklı bir hatla yazılmıştır. Harekesiz talik yazı özelliği göstermektedir. Bazı sayfalarda konuyla ilgili minyatürler vardır. Baştan sona tam olan nüshanın her bir sahifesinde 11 satır yer almaktadır. Konu başlıkları kırmızı mürekkeple ve Türkçe yazılmıştır. Yazmanın tek kusuru bazı sayfaların sonradan yanlış dikilmesinden kaynaklanan tertip hatasıdır. Yazmanın sonunda eserin telif ve istinsah tarihleri verilmiştir. Buna göre yazmanın telif tarihi (h.814 / m.1411)'dir:

tārīḫ sėkkiz yüz on tört ėrdi hicret ki naḳş ėttim bu menşūr-ı maḥabbet	*Bu aşk fermanını yazdığımda, tarih hicretin sekiz yüz on dördü idi.*

Yazmanın istinsah tarihi ise (h.914 / m.1508)'dir:

tükendi kitāb-ı gül ü nevrūz tārīḫ toḳuz yüz on törtde hicriyye-i nebeviyye	*Hicri dokuz yüz on dört tarihinde Gül ü Nevruz Kitabı tamamlandı.*

3. Budapest, Library of the Hungarian Academy of Sciences, (Magyar Tudomanyas Akademia Könyutara, Keleti Gyüjtemeny Törük), Tör. O. 182; 8, (1b-54b), (Mikrofilm Arşiv No: A-B 2451/VII), (Budapeşte/Macaristan)

Baştan sona tam olan bir başka nüshadır. Yazma, tek kitap halinde kahverengi mukavva bir cilt içindedir. Toplam 54 varak, 108 sahifeden oluşmaktadır (1b-54b). Sayfalar yer yer sararmış olsa da sağlamdır. Yazı oldukça güzel ve okunaklıdır. Harekesiz "talik" bir hatla kaleme alınmıştır. Her sayfada 12 ya da 13 satır yer almaktadır. Konu başlıkları Türkçedir ve kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Dil, yazı çeşidi ve kâğıt yönüyle çok eski bir nüsha olduğunu söylemek zordur. Yazmanın istinsah tarihi ve müstensihi belli değildir. Buna rağmen yazmanın sonunda eserin telif tarihi (h.814 / m.1411) belirtilmiştir:

Sėkkiz yüz on tört ėdi hicret kinaḳ şėttük bu menşūr-ı maḥabbet	*Bu aşk fermanını yazdığımızda, hicretin sekiz yüz on dördü idi.*

4. Oxford Bodleian Library, No: 73, 2111 "MS. Bodley Or. 394", (Ethe, Hermann: Catalogue of the Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodleian Library. Part II. Oxford 1930, 1194.) (Londra/İngiltere)

Eksiği olmayan bir başka nüshadır. Yazma, tek kitap halinde, mukavva bir cilt içindedir. Toplam 125 varak, 250 sahifeden oluşmaktadır (1b-125a). Sayfalar sağlamdır. Yazı okunaklı olsa da usta bir hattatın elinden çıkmamış gibidir. Harekesiz "nestalik" yazı özelliği göstermektedir. Her sayfada 9 satır yer almaktadır. Diğer nüshalardan farklı olarak bu yazmada beyitteki mısralar yan yana değil alt alta yazılmıştır. Konu başlıkları Türkçedir. Yazmanın sonunda ketebe kaydı vardır: *"tāriḫ toḳuz yüz toḳsan törtde mübārek şevvāl ayınıñ onuncı kün se-şenbede niyār oġlı bişi ḥāfiẓ temām ḳıldı".* Dolayısıyla yazmanın istinsah tarihi ve müstensihi bellidir: (h. 994 / m. 1586), (Niyar Oğlu Bişî Hafız). Yazmanın sonunda eserin telif tarihi de (h.814 / m.1411) verilmiştir:

tārīḫ sėkkiz yüz on tört ėrdi hicret ki naḳş ėttük bu menşūr-ı maḥabbet	*Bu aşk fermanını yazdığımızda, tarih hicretin sekiz yüz on dördü idi.*

5. Wien Staatsbibliothek, No. 649 (1v - 47r), (Flügel, Gustav: Die Arabischen, Persischen und Turkischen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien. Vol I. Wien 1865 p. 614), (3 Bd., K.K. Hofund Staatstruckerei, Wien.), (Österreichische Nationalbibliothek, "Avusturya Milli Kütüphanesi"), (Viyana/Avusturya)

Yazma, tek kitap halinde kahverengi işlemeli deri bir cilt içindedir. Toplam 47 varak, 94 sahifeden oluşmaktadır (1b-47a). Sayfalar sağlamdır. Yazı oldukça güzel ve okunaklıdır. İlk sekiz sayfa nesih hatla ve harekeli yazılmıştır. Daha sonraki sayfalarda nesih hat devam etmiş ancak hareke kaldırılmıştır. Sadece konu başlıkları harekelenmiştir. Her sayfada 12 ya da 13 satır yer almaktadır. Sayfalar kırmızı çizgilerle cetvellenmiştir. Konu başlıkları, kırmızı mürekkeple Türkçe ve harekeli yazılmıştır. Ne yazık ki bu yazmanın sonundan da 11 beyit eksiktir ve ketebe kaydı bulunmamaktadır. Dolayısıyla yazmanın istinsah tarihi ve müstensihi belli değildir. Yazmanın dil, yazı çeşidi ve kâğıt yönüyle eski bir nüsha olduğunu söyleyebiliriz. Bu yazmanın en önemli tarafı, kitabın başında eserin Lutfî'ye ait olduğunun belirtilmiş olmasıdır:

"Kitâb-ı Gül ü Nevrûzu Lutfî Ustâz-ı Hazret-i Nevâyî" (Hazreti Nevayi'nin Üstadı Lutfî'nin Gül ü Nevrûz Kitabı).

6. Paris Bibliotheque Nationale Suppl, Turc. No. 998 (foll. 79a-112a) "DEV-1007-010800" = (Blochet, E.: Catalogue de manuscrits Turcs. Vol II. Paris 1913, pp. 123-124.) (Paris/Fransa)

Sondan 11 beyit eksiktir. Toplam 32 varaktan oluşmaktadır. Yazma bir mecmua içerisindedir. "Gül ü Nevrûz", mecmuanın (79a-112a) yaprakları arasındadır. Gül ü Nevrûz'dan önce "Seyfü'l-Mülûk" adlı eser yer almaktadır. Güzel ve okunaklı bir talik hatla yazılmıştır. Yazı harekesizdir. Bazı sayfalarda konuyla ilgili minyatürler vardır. Nüshanın her bir sahifesinde 13 satır yer almaktadır. Konu başlıkları kırmızı mürekkeple ve Türkçe yazılmıştır. Sayfalar cetvelle çizilmiştir. Yazmanın baştan 8 yaprağı yanlışlıkla daha sonraki sayfalara dikilmiştir. Yazmanın sonu eksik olduğundan istinsah tarihi ve müstensihi belli değildir.

7. Tataristan Cumhuriyeti Millî Müze Kütüphanesi, ГОМРТ18369, (Kazan/Rusya)

Bu nüshanın varlığından ilk olarak Özbekistan'da *Özbek Tili ve Edebiyati Dergisinin 1968/6* sayısında Şakir Abilov ve Zeyneb Maksudova tarafından yayımlanan "Gül ve Nevruz Dastanining Kazan Kolyazmesi" başlıklı makalede (Abilov, Ş., Maksudova, Z., 1968: 39-41) bahsediliyor ve yazmanın Zeyneb Maksudova'nın şahsi arşivinde bulunduğu söyleniyor. Bu nüsha daha sonra bir şekilde Maksudova'nın diğer koleksiyonları ile birlikte Tataristan Kazan Millî Müzesine verilmiştir. (İslamov, R. F., 2014: 3). Yazmanın söz konusu makalede detaylı bir tanıtımı yapıldığı için ilgili bilgileri bu makaleden alıntılayarak kıymetli hocam Prof. Dr. Hüseyin Baydemir'in çevirisiyle aşağıda olduğu gibi vermeyi uygun görüyoruz:

"Kendir iple dikilmiş olan kitap oldukça yıpranmış olup ilk ve son sayfaları eksiktir. Toplam 29 varak (58 sayfa)'dır. Orta Asya'da üretilen kalın, beyaz kağıda yazılmıştır. Sayfaların ebadı 16x19 cm; metin yazılan kısmın ebadı ise 13x15 cm'dir. Her bir yaprağa koyu siyah mürekkep ve nestalik yazıyla 14 beyit yazılmış olup manzumenin toplam hacmi 1600 mısradır. Londra (British Museum) nüshasında ise 2400 mısra vardır. Demek ki Kazan nüshası, Londra (British Museum) nüshasının üçte ikisi kadardır. Yazmanın birinci ve ikinci sayfalarındaki bazı sözcükleri okumak oldukça güç. Fakat Londra nüshası yardımıyla o mısraların da okunuşu mümkündür. Eserin bazı yerlerinde bölüm adlarını yazış için boşluklar bırakılmıştır. Bölüm adlarından sadece ikisi Londra nüshasındaki bölüm adlarıyla aynıdır. Bu farklılık, mesnevinin kâtipler tarafından defalarca çoğaltılması neticesinde oluşmuş olmalıdır. Mesnevinin ilk ve son sayfaları eksik olduğundan, bu el yazmasının ne zaman ve kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Fakat kağıt ve yazıya bakarak 16. yy. başlarında yazıldığı tahmin edilebilir." (Abilov, Ş., Maksudova, Z., 1968: 39).

Görüldüğü üzere bu nüsha da oldukça kıymetli bir yazmadır ancak ne yazık ki baştan yaklaşık 300 ve sondan yaklaşık 200 beyit eksik olduğu anlaşılmaktadır. Bu eksiklik sebebiyle de yazmanın istinsah tarihi ve müstensihi belli değildir.

8. İstanbul Millet Kütüphanesi, Arapça, No. 86, (vr. 89-104, 119-124, 152-166) (İstanbul/Türkiye)

Bu nüsha oldukça eksik bir nüshadır. Başka bir yazmanın derkenarlarına "Gül ü Nevrûz"un bazı sayfaları yazılmıştır. Bu sayfalar da yaklaşık 20 varaktan ibarettir. Yazmanın müstensihi ve istinsah kaydı bulunmamaktadır.

Bu nüshaların haricinde çeşitli çalışmalarda "Gül ü Nevrûz"un aşağıda belirttiğimiz kütüphanelerde nüshalarının bulunduğu bildirilmiştir. Ancak bu kütüphanelerde yaptığımız incelemeler neticesinde "Gül ü Nevrûz"un herhangi bir nüshasına ulaşamadık. Yine de bir fikir vermesi açasından çeşitli kaynaklarda geçen bu kayıtları aşağıya alıyoruz:

1. *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY. No. 2753 veya No: TY 5452 (İstanbul/Türkiye), (Bu yazma, Çağatay edebiyatından çeşitli şiirlerin yer aldığı önemli bir mecmuadır, ancak içinde Gül ü Nevrûz'a rastlanmadı.)*

2. *Berlin Königlicher Bibliothek, (Pertsch, Wilhelm: Verzeichniss der Türkischen Handschriften der Königlicher Bibliothek zu Berlin, 1889, p. 292b). (A. Asher Und Co., Berlin-1889), (Berlin/Almanya), (Kütüphanenin katalog kayıtlarında Gül ü Nevrûz'a rastlanmadı.)*

3. *Bursa Müze Kütüphanesi, No. 113/156, (Bursa/Türkiye), (Kütüphanenin katalog kayıtlarında Gül ü Nevrûz'a rastlanmadı.)*

4. *Cambridge Nüshası (Nüshanın kaydı yok.), (Londra/İngiltere), (Böyle bir nüsha Cambridge kayıtlarında yok).*

Eser Üzerinde Yapılan Çalışmalar:

Lutfî'nin Gül ü Nevrûz'u Özbekistan'da Kiril harfleriyle birkaç kez yayımlanmış; Özbekçe ve Rusça çevirileri yapılmıştır. Türkiye'de ise eser üzerinde bir mezuniyet tezi bir de yüksek lisans tezi yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar yayımlanmamıştır.[1] Eser, Türkiye'de ilk kez tarafımızca Türkiye Türkçesine aktarılmış ve kitap formatında yayımlanmıştır (bk. Efendioğlu, 2021). Bunun dışında eser üzerinde gerek yurt içinde gerek yurt dışında makale ve bildiri düzeyinde incelemeler de bulunmaktadır. Aşağıda tüm bu çalışmalar liste halinde sıralanmıştır:

- ABİLOV, S., MAKSUDOVA, Z., "Gul u Navruz Dostonining Kozon Koljazmasi", *Özbek Tili va Adabiyoti*, Vol: 6, 1968, s. 39-41, [The Kazan Manuscript of the Epic Gül u Navriiz].
- CSİRKES, Ferenc Peter, "Lutfî and the Gül ü Nevrûz" *Altaica Budapestinesa MMM II*. Procedings of the 45 th Permonent International Altaistik Conferense Budapest, June 23-28, 2002. Edited by Alice Sarkozi and Attila Rakos. Budapest Eöt vös Lorand Univ. 2003: 79-86.
- ÇIRAK, Ezgi, "Çağatay Edebiyatı ve Mevlânâ Lutfî", *Evrensel Kültür*, Sayı: 223, 2010, s. 51-54.
- DİNÇER, Leman, *Lutfî, "Kitab-ı Gül ü Nevrûz" (Tenkitli Metin-Nüsha Farkları)*, İstanbul Üniv., Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1970.
- ERASLAN, Kemal, *"Çağatay Şiiri",Türk Şiiri Özel Sayısı II (Divan Şiiri)*, Türk Dili Dergisi,TDK Yayınları, Sayı: 415-416-417, s. 564-717.
- FAZİLOV, E., "Budapestskaja Rukopis 'Gul u Navruz' Lutfi", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, Vol: 36, No: 1/3, 1982, s.155-166.
- İNCE, Adnan, *"Gül ü Nevrûz Mesnevileri ve Sabir'in Eserinden Seçme Beyitler",* Journal of Turkish Studies: Türklük Bilgisi Araştırmaları (TUBA), Hasibe Mazıoğlu Armağanı, Cilt: II, Sayı: 22, Harvard Univ., 1998, s. 103-131.
- İSHAKOV, Y., "Gul va Navruzning Muallifi Masalasida", *Özbek Tili va Adabiyoti*, 1972/1, s. 59-67, [On the Author of Gül u Navruz].
- İSLAMOV, R. F., "O Kazanskom Spiske Poemı Gul' va Navruz Uzbekskogo Poyeta Lutfi" *UDK 82 (=512.133) "14" (092), s.1-3*.
- ORAK, Bayram, *Lutfî'nin Gül ü Nevrûz'u Gramer İndeksi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1995.
- RUSTAMOV, A., "Gul va Navruzning Muallifi Togrisida", *Özbek Tili va Adabiyoti*, 1972/3, s.38-41, [On the True Identity of th Author of Gül u Navruz].
- VALİHOJAYEV, B., "Yana Gul va Navruz Bahsiga Doir", *Özbek Tili va Adabiyoti*, 1979/1, s. 50-53, [Once More About the Gül u Navruz].
- EFENDİOĞLU, Süleyman, *Mevlânâ Lutfî, Gül ü Nevrûz (Dil İncelemesi, Metin ve Aktarma, Gramatikal Dizin, Tıpkıbasım)*, Fenomen Yayıncılık, Erzurum, 2021, 658 s.)[2].

Gül ü Nevrûz'un Özbekistan ve Rusya Yayınları:

- DALİMOV, S., DALİMOV, U., *Lutfî, Gül ve Nevrûz,* Okıtuvçı Neşriyat, 2. Baskı, Taşkent, 1982.

---

[1]Bu çalışmaların ilkinde (mezuniyet tezi), *Gül ü Nevrûz*'un Laleli nüshasıyla British Museum nüshasının karşılaştırmalı tenkitli metni verilmiştir. Diğer çalışmada (yüksek lisans tezi) ise mezuniyet teziyle hazırlanmış olan metnin, gramatikal dizini oluşturulmuştur. (bk. Leman Dinçer, *Lutfî, "Kitab-ı Gül ü Nevrûz" Tenkitli Metin-Nüsha Farkları*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mezuniyet Tezi, İstanbul 1970; Bayram Orak, *Lutfî'nin Gül ü Nevrûz'u Gramer İndeksi*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 1995).

[2]Tarafımızca hazırlanan bu çalışmada, söz konusu eserin, dünyanın farklı kütüphanelerine dağılmış olan pek çok yazma nüshasının temini (fotokopileri, mikrofilmleri veya dijital makinelerle çekilmiş fotoğrafları, CD'leri vb.) sağlanmış; daha sonra elde edilen orijinal yazma metinler ışığında eserin edisyon kritik yöntemiyle transkripsiyonu yapılarak Latin alfabeli tenkitli metni oluşturulmuştur. Ardından eser, Türkiye Türkçesine aktarılarak günümüz Türk okuyucularının ve araştırıcılarının istifadesine sunulmuştur. Eserin dil incelemesi de yapılarak gramer özellikleri (ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi) tespit edilmiş, böylece Türkçenin tarihî gelişiminin aydınlatılmasına bilhassa günümüz Orta Asya Türk lehçelerinin tarihine ve gelişimine ışık tutulmaya çalışılmıştır. Gül ü Nevrûz'un söz varlığını (kelime hazinesini) ve dil özelliklerini ortaya çıkarabilmek için metinde geçen tüm kelimelerin, kelime gruplarının ve işletim eklerinin anlamlarıyla beraber işlevlerini içine alan kapsamlı bir "gramatikal sözlük dizin" ve "çekim ekleri dizini" hazırlanmıştır. Bu sayede Çağatay dilinin kelime, ek ve anlam dünyasının belirlenmesine ve Türkçenin tarihsel sözlüğünün hazırlanmasına katkıda bulunulmuştur.

- ERKİNOV, S., FAZİLOV, E., AHMEDXUCAYEV, E., *Lutfî,Sensen Severim,(Gazeller, Rübailer, Kıt'alar, Tuyuğlar, Gül ve Nevrûz Destanı)*, Gafur Gulam Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent, 1987.
- ERKİNOV, S., *Lutfi, Gul' i Navruz*, Taşkent, 1959.
- LİPKİN, S., *Lutfi, Lirika, Gul' i Navruz,* (Perevod s Uzbekskogo), Moskva, 1961.

Diğer Gül ü Nevrûzlar:

a) İran Edebiyatında Gül ü Nevrûzlar:

Gül ü Nevrûz isimli ilk telif eser, İranlı şair Celaleddin Tabib'e aittir.

- Celaleddin Tabib → *Gül ü Nevrûz*, Eser mesnevi tarzında yazılmış toplam 1181 beyit. Vezni: *me fâ î lün / me fâ î lün / fe û lün*, Yazılış tarihi: m.1333. Eserin Nüshası: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı, No: 3857, (488b-511a).

İran edebiyatında Celal Tabib'den sonra Hacu-yı Kirmanî de bir Gül ü Nevrûz mesnevisi yazmıştır:

- Hacu-yı Kirmanî → *Gül ü Nevrûz,* Beyit sayısı: 3868, Yazılış tarihi: m.1341, Eserin nüshası: Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., No: H.796, (118b-146a).

b) Türk Edebiyatında Gül ü Nevrûzlar:

Türkçe yazılmış beş Gül ü Nevrûz mesnevisi vardır. Bu eserlerin tamamı Celaleddin Tabib'in *Gül ü Nevrûz*'unun tercümesi niteliğindedir. Ancak bu eserlerin hepsi tercümeyi aşarak telif niteliği kazanmışlardır:

- Mevlana Lutfî → *Gül ü Nevrûz,* Eser Çağatay Türkçesiyle yazılmış. 1245 beyit, Yazılış tarihi: m.1441 (Türk edebiyatında yazılan ilk Gül ü Nevrûz budur. Yukarıda eserle ilgili tafsilatlı bilgi verilmiştir.)

Eserin Vezni: *me fâ î lün / me fâ î lün / fe û lün*

- Muhibbî → *Gül ü Nevrûz,* Anadolu sahasında yazılan eser, mesnevi tarzında ve aruzun *fâ i lâ tün / fâ i lâ tün / fâ i lün* kalıbıyla kaleme alınmıştır. Beyit sayısı: 7374, Yazılış Tarihi: m.1536. Eser üzerinde İbrahim Delice bir doktora çalışması yapmıştır. Eser Cemşid ü Hurşid'lerden de yararlanılarak genişletilmiştir. Ancak temelde Celal Tabib'in eseri vardır. Hatta İbrahim Delice, Muhibbi'nin bu eseri Lutfî'nin mesnevisini Anadolu Türkçesine dönüştürmekten başka bir şey değildir demektedir. (bk. İbrahim DELİCE, *Niğdeli Muhibbi "Gül ü Nevrûz" (İnceleme-Metin-Dizin) 2 Cilt*, Fırat Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1995.)
- Abdî → *Gül ü Nevrûz,* Anadolu sahasında yazılmıştır. Yazılış tarihi: m.1577. Eserin Tek Nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesi Nu: 2714'de kayıtlıdır. Prof. Dr. Adnan İnce, geniş bir tanıtım yazısıyla beraber eserin çeviri yazılı metnini yayımlamıştır. (bk. Adnan İNCE, *"Abdî'nin Gül ü Nevrûz Mesnevîsi",* TÜBAR-XXIII/2008, Bahar, s. 51-130.)
- Sabir Mehmit Parsa → *Gül ü Nevrûz,* Anadolu sahasında yazılmıştır. Yazılış Tarihi: m.1648-1680, Beyit Sayısı: 882, Celal Tabib'in eserine en sadık tercümenin bu olduğu söylenmektedir. Eser üzerinde Süleyman Çaldak bir çalışma yapmıştır. (bk. Süleyman ÇALDAK, *Sabir Parsa'nın Gül ü Nevrûz'u*, Malatya, 2000.)
- Muidî → *Gül ü Nevrûz,* Anadolu sahasında yazılmıştır. Yazılış tarihi: m.1535. (16. yüzyıl şairlerinden Kalkandelenli Muidi'nin Gül ü Nevrûz adlı bir mesnevisi olduğu çeşitli kaynaklarda belirtilmekle birlikte şimdiye dek metni ele geçmemişti, ancak son yapılan araştırmalarla eserin bir nüshası tespit edilmiş ve eser yayımlanmıştır: (bk. Gülşah TAŞKIN, "Kalkandelenli Muîdî'nin Gül ü Nevrûz'u", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 12, İstanbul, 2014, s. 177-190; Gülşah TAŞKIN, *Kalkandelenli Muîdî, Gül ü Nevrûz (İnceleme, Metin, Tıpkıbasım)*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2015).

Sonuç

Orta Asya Klasik Türk Edebiyatının öncülerinden kabul edilen XIV-XV. yüzyıl büyük Çağatay şairi Mevlânâ Lutfî'nin, meşhur Fars şair Celaleddin Tabib'den serbest tercüme yoluyla Türkçeye kazandırdığı *"Gül ü Nevrûz"* adlı Türkçe mesnevisi, gerek Türk dili tarihi açısından gerekse Türk edebiyatı açısından çok kıymetli bir eserdir. Eser yazıldığı günden itibaren sevilerek okunmuş ve kendinden sonra yazılan *Gül ü Nevrûz*'lara kaynaklık etmiştir. *Gül ü Nevrûz*'un değişik yayınlarda 10'un üzerinde nüshasının bulunduğu belirtilmiş olsa da biz şu ana kadar eserin 8 farklı

yazma nüshasına ulaşabildik. Bu nüshaların şu an fotokopileri veya CD'leri elimizde mevcuttur. Eseri tüm bu nüshalar ışığında yayımlamış bulunmaktayız (bk. Efendioğlu, 2021). Söz konusu yayında eserin karşılaştırmalı çeviri yazılı metninin haricinde Türkiye Türkçesine aktarması, geniş bir dil inceleme kısmı ve gramatikal sözlük dizini de yer almaktadır. Ayrıca çalışmamızın sonunda *Gül ü Nevrûz*'un Laleli nüshasının tıpkıbasımı da yer almaktadır. Böylece eser, tüm yönleriyle gün yüzüne çıkarılarak günümüz okuyucularının hizmetine sunulmuştur.

Kaynakça

Abilov, Şakir; Maksudova, Zeyneb. (1968). "Gul u Navruz Dostonining Kozon Koljazmasi". *Özbek Tili va Adabiyoti*, Vol: 6, s. 39-41.

Argunşah, Mustafa. (2014). *Tarihî Türk Lehçeleri, Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Baydemir, Hüseyin. (2017). "Yakubcan İshakov, Gül ve Nevruz Mesnevisinin Müellifi Meselesi". (Aktaran: Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR). *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 59, Aralık, 2017, s. 233-244). Erzurum.

Barutçu Özönder, Fatma Sema. (1996). *Ali Şir Nevayi, Muhâkemetü'l-Lügateyn*. Ankara: TDK Yay.

Birnbaum, Eleazar. (1993). "Çağatay Şairi Lutfî (Hayatı ve Eserleri)". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 26, s.189-193.

Csirkes, Ferenc Peter. (2003). "Lutfî and the Gül ü Nevrûz". *Altaica Budapestinesa MMM II.Procedings of the 45 th Permonent International Altaistik Conferense Budapest, June 23-28, 2002*. (s. 79-86). Edited by Alice Sarkozi and Attila Rakos. Budapest: Eöt Vös Lorand Univ.

Çaldak, Süleyman. (2000). *Sabir Parsa'nın Gül ü Nevrûz'u*. Malatya.

Çırak, Ezgi. (2010). "Çağatay Edebiyatı ve Mevlânâ Lutfî". *Evrensel Kültür*, Sayı: 223, s. 51-54.

Dalimov, S., Dalimov, U. (1982). *Lutfî, Gül ve Nevrûz*. Taşkent: Okıtuvçı Neşriyat. 2. Baskı.

Delice, İbrahim. (1995). *Niğdeli Muhibbi "Gül ü Nevrûz", (İnceleme-Metin-Dizin)*. 2 Cilt. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Dinçer, Leman. (1970). *Lutfî, "Kitab-ı Gül ü Nevrûz" (Tenkitli Metin-Nüsha Farkları)*. Yayımlanmamış Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.

Eckmann, Janos. (2009). *Çağatayca El Kitabı.* Günay Karaağaç (Çev.). İstanbul: Kesit Yayınları. 4. Basım.

Efendioğlu, Süleyman. (2021). *Mevlânâ Lutfî, Gül ü Nevrûz (Dil İncelemesi, Metin ve Aktarma, Gramatikal Dizin, Tıpkıbasım)*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.

Eraslan, Kemal. (1993). "Çağatay Edebiyatı", "Lutfî, Çağatay Şairi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 8, 27, s. 168-176, 231-233. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Eraslan, Kemal. (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: TDK Yay.

Eraslan, Kemal. (2015). *Ali Şir Nevayi, Mecâlisü'n-Nefâyis I-II (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar)*. Birleştirilmiş 2. Baskı. Ankara: TDK Yay.

Erkinov, Sadir. (1959). *Lutfi, Gul' i Navruz*. Taşkent.

Erkinov, S., Fazilov, E., Ahmedxocayev, E. (1987). *Lutfî,Sensen Severim,(Gazeller, Rübailer, Kıt'alar, Tuyuğlar, Gül ve Nevrûz Destanı)*. Taşkent: Gafur Gulam Edebiyat ve Sanat Neşriyatı.

Fazilov, E. (1982). "Budapestskaja Rukopis 'Gul u Navruz' Lutfi". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, Vol: 36, No: 1/3, s.155-166.

Gözütok, Avni. (2008). *Haydar Tilbe, Mahzenü'l-Esrar, (Gramer-Metin-Dizin-Tıpkıbasım).* Erzurum: Fenomen Yayınları.

Hofmann, H. F. (1969). *Turkish Literature a Bio-Bibliographical Survey*. 6 Cilt. Utrecht.

İnce, Adnan. (1998). "Gül ü Nevrûz Mesnevileri ve Sabir'in Eserinden Seçme Beyitler". *Journal of Turkish Studies: Türklük Bilgisi Araştırmaları (TUBA), Hasibe Mazıoğlu Armağanı,* Cilt: II, Volume: 22, s.103-131. Harvard University.

İnce, Adnan. (2008). "Abdî'nin Gül ü Nevrûz Mesnevîsi". *(TÜBAR),* Sayı: XXIII, Bahar, s. 51-130.

İshakov, Yakubcan. (1972). “Gul va Navruzning Muallifi Masalasida”. *Özbek Tili va Adabiyoti*, Sayı: 1972/1, s. 59-67. Taşkent.

İslamov, R., F. (2014). “O Kazanskom Spiske Poemı Gul’ va Navruz Uzbekskogo Poyeta Lutfi”. *UDK,* 82 (=512.133), “14” (092), s.1-3.

Karaağaç, Günay. (1997). *Lutfî Divanı (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TDK Yay.

Köktekin, Kâzım. (2000). *Seyyid Ahmed Mirza, Taaşşuknâme,(İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Köprülü, M. Fuad. (1988). “Çağatay Edebiyatı”. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 3, s. 270-323. İstanbul: MEB Yayınları.

Lipkin, S. (1961). *Lutfi, Lirika, Gul’ i Navruz.* (Perevod s Uzbekskogo). Mosk.

Lugal, Necati. (1997). *Tezkire-i Devletşah*. 2 Cilt. İstanbul: MEB Yay.

Orak, Bayram. (1995). *Lutfî’nin Gül ü Nevrûz’u Gramer İndeksi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Ölmez, Zühal. (2007). “Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar”. *Türkiye Araş. Literatür Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 9, s.173-220.

Rüstemov, Alibek. (1972). “Gul va Navruzning Muallifi Togrisida”. *Özbek Tili va Adabiyoti*,Sayı: 1972/3, s. 38-41. Taşkent.

Taşkın, Gülşah. (2014). “Kalkandelenli Mu’îdî’nin Gül ü Nevrûz’u”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* Sayı:12, s. 177-190. İstanbul.

Taşkın, Gülşah. (2015). *Kalkandelenli Muîdî, Gül ü Nevrûz (İnceleme, Metin, Tıpkıbasım)*, İstanbul: Simurg Yayınları.

Valihojayev, B. “Yana Gul va Navruz Bahsiga Doir”. *Özbek Tili va Adabiyoti*, Sayı: 1979/1, s. 50-53. Taşkent.

Vural, Hanifi vd. (2010). *Çağatay Türkçesi*. Tokat: Taşhan Kitap Yay. 2. Baskı.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING TILSHUNOSLIKKA DOIR QARASHLARI
ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR'S VIEWS ON LINGUISTICS

Z.Xolmanova,
ToshDO‘TAU professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: maqolada Boburning tilga munosabati, tilshunoslikka doir qarashlari, o‘zbek tili taraqqiyotining muhim jihatlarini aks ettiruvchi ma'lumotlar aks ettirilgan. Ma’lumotlar “Boburnoma” asari asosida yoritilgan. “Boburnoma”ning til imkoniyatlari, tilshunoslik sohasi uchun muhim qiymatga ega bo‘lgan ma'lumotlar jamlangan bo‘lib, o‘zbek leksikasi, o‘zbek tili tarixi, tilning lug‘aviy sath qonuniyatlari, tarixiy leksikologiya masalalari yoritilgan. Eski o‘zbek adabiy tili lug‘aviy taraqqiyotiga xos qonuniyatlar, turkiy so‘zlarning ma'no noziklikiari aks ettirilgan.

Abstract: the article provides information on Bobur's attitude to language, his views on linguistics, and important aspects of the development of the Uzbek language. The information is based on the work "Boburnoma". Boburnoma contains important information for the field of linguistics, Uzbek lexicon, history of the Uzbek language, the lexical level of the language, historical lexicology. The laws of lexical development of the old Uzbek literary language and the subtleties of the meaning of Turkic words are reflected.

Kalit so‘zlar: *Zahiriddin Muhammad Bobur, “Boburnoma” asari, tilshunoslik, grafika, onomastika, etimologiya, leksikografiya, leksema, sema, til imkoniyati, til qonuniyati.*

Keywords: *Zahiriddin Muhammad Babur, "Boburnoma", linguistics, graphics, onomastics, etymology, lexicography, lexeme, sema, language possibilities, language law.*

Bobur nomi dardchil, chuqur insoniy tuyg‘ular, ruhiy evrilishlar aks etgan o‘tli satrlari hamda “Boburnoma” memuaridagi san'atkorona tasvirlarni ongimizda jonlantiradi. Shoir

she'riyatining o‘quvchi shuuriga singib ketishi, “Boburnoma”ning dunyo afkor ommasi tomonidan e'tirof etilishi, jahon memuarining nodir namunasi sifatida tan olinishi, shuhrati bir qator omillar bilan belgilanadi. Avvalo, “Boburnoma”dagi ifoda teranligi, fikr-hissiyotlarning yorqin aks ettirilishi, voqyelikning mohirona tasvirini ta'kidlash lozim. Muallif fikr-mulohazalarini maqsadga muvofiq tarzda, aniq, ta'sirchan aks ettirgan. Bobur til imkoniyatlarini chuqur anglagan va undan mahorat bilan foydalangan. Bobur qarashlarining o‘zbek tili taraqqiyotidagi o‘rnini tahlil qilganda, dastavval, mualifning tilga munosabati, so‘z qo‘llash mahorati haqida so‘zlash joiz.

Boburning tilga munosabati, tilshunoslikka doir qarashlari, o‘zbek tili taraqqiyotining muhim jihatlarini aks ettiruvchi ma'lumotlar “Boburnoma”da o‘z ifodasini topgan.

Boburning tilshunoslikka oid talqinlari o‘zbek tili taraqqiyotida alohida qiymatga ega. Ijodkor qarashlari quyidagi yo‘nalishlarga oiddir.

Bobur, avvalo, qomusiy bilimga ega bo‘lgan so‘z san’atkoridir. “Boburnoma” XV – XVI asrlar eski o‘zbek adabiy tili leksik xususiyatlari mujassamlangan qomus, voqyelik ravon uslubda bayon etilgan, betakror badiiy tasvir vositalari orqali ifodalangan sermazmun manbadir. “Boburnoma” memuar janrda yozilgan bo‘lib, voqyelikning sinchkov, teran aql-idrok, chuqur bilim, tengsiz xotira sohibi bo‘lgan muallif idroki orqali bayon etilishi asar tilining o‘ziga xosligini ta'minlagan. “Boburnoma” tilining o‘ziga xosligi, voqyelikning ta'sirchan, mukammal tasviri muallifning yozma nutq ko‘nikmalarini to‘liq egallagani, fikr-mulohazalarini maqsadga muvofiq tarzda, aniq aks ettirishi, til imkoniyatlaridan foydalanish mahorati bilan ham belgilanadi.

“Boburnoma” leksikasi o‘zbek tili tarixini o‘rganishda, lug‘aviy sath qonuniyatlarini, tarixiy leksikologiya masalalarini yoritishda, eski o‘zbek adabiy tili lug‘aviy taraqqiyotiga xos qonuniyatlarni, leksik-semantik jarayonlarni tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega.

“Boburnoma” til imkoniyatlaridan mahorat bilan foydalanish namunasi bo‘lishi barobarida, tilshunoslik sohasi uchun muhim qiymatga ega bo‘lgan ma'lumotlar jamlangan manba sifatida ham ahamiyatlidir. Taniqli tilshunos olim A.Nurmonov Boburni tilshunoslikning grafika, onomastika, etimologiya, leksikografiya sohalari rivojiga munosib ulush qo‘shgan olim sifatida tilga oladi. Mirortuq Mirabdulla o‘g‘li Boburni “atamashunos”, “Boburnoma”ni “muhim atamashunoslik manbai”, deb ta'riflagan bo‘lsa, T.Nafasov Boburni nomshunos olim sifatida e'tirof etadi. Zokirjon Mashrab o‘g‘li Bobur mirzoning seysmologiyaga oid jarayonlarni ilk bor o‘zbek tilida izohlagan olim ekanligini qayd etgan.

Bobur til va jamiyat masalalarini yoritgan olimdir. Voqyelikni tasvirlar ekan, jumladan, xalqlarning muloqot tili tili borasida to‘xtaladi: *Janubiy tarafdag‘i qasabalar(din) bir Andijondurkim, vasatta voqi' bo‘lubtur... Eli turkdur. Shahr va bazorisida turkiy bilmas kishi yo‘qtur. Elining lafzi qalam bila rostdur. Ani uchunkim, Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovujudkim, Hirida nash’u namo topibtur, bu til biladur.* (79,I)[1] Bobur Navoiyning “shu til bila shuhrat topgan”ligini ta’kidlagan. X. Doniyorov bu fikrni tilshunoslikka oid bo‘lgan qimmatli ma'lumotlardan biri sifatida baholagan[2] (bu ma’lumot Alisher Navoiy asarlari tilining dialektal asosi masalasini yoritishga xizmat qiladi).

Kobul viloyati ta’rifida xalqning o‘zaro muomala tili haqida so‘z yuritadi: *O‘n bir-o‘n ikki lafz bila Kobul viloyatida talaffuz qilurlar: arabiy, forsiy, turkiy, mo‘g‘uliy, hindiy, afg‘oniy, pashoyi, parojiy, gabriy, barakiy, lamg‘oniy.*(189) Ushbu ma’lumot muayyan hududdagi aholining bir necha ko‘rinishdagi muloqot tili haqida tasavvur beradi.

Bobur – turkiy so‘zlar targ‘ibotchisi. Bobur eng qadimgi davrlarga oid so‘zlarni qo‘llagan. Masalan, “safdosh do‘st” ma'nosidagi *emaldosh* so‘zini ishlatgan....*bir necha ko‘kaltosh, emaldosh va boyrisi Sulton Mas'ud mirzoni olib... (66,II); aka* so‘zini ayollarga nisbatan qo‘llagan. *Maxfiy kishilar borib akam bila yanga bila, Poyanda Sultonbegimni “aka” der edim. (255/146,I) Aka* so‘zi Pave de Kurteyl lug‘atida “ona” ma’nosidagi mo‘g‘ulcha so‘z, deb izohlangan. Bu so‘z oltoy umumtaraqqiyot davriga xos bo‘lib, hozirgi ayrim turkiy tillardagina saqlanib qolgan. Matndan bu so‘zning martabasi ulug‘ ayollarga nisbatan ishlatilgan murojaat shakli ekanligi ma'lum bo‘ladi.

[1] Мисоллар «Бобурнома»нинг 1960, 2002 йилдаги нашрлари асосида берилди.
[2] Дониёров Х. Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили.-Т., 1972.

“Boburnoma”da turkiy so‘zlar keng ko‘lamda ishlatilgan (*uyrushmak, to‘ngmoq, oldaramoq, orqalanmoq* kabi). Bobur turkiy so‘zlarning ma'no noziklikla‌rini tezfahmlik bilan ilg‘agan va mahorat bilan qo‘llagan. Masalan, s*o‘z* birligini quyidagi ma’nolarda qo‘llagan: a) “xabar”: *...Xisravshohdin ko‘ngulga yoqqudek so‘z kelturmadi, vale el va ulusdin so‘zlar kelturdi (178/102,I)*; b)“gap“: *Xisravshohning mo‘g‘ullaridin davlatxohona so‘zlar arz qildi (178/102,I);* v) “hodisa”: *Tengrig‘a ravshandurkim, mendin va menga taalluq eldin hyech ish va so‘ze voqye' bo‘lmadikim, sababi muncha kudurat va niqor bo‘lg‘ay (220/127,I);* g) “xabar“: *Bir gariy, ikki gariy o‘lturub, ul tarafdin – bu tarafdin so‘z va hikoyat aytildi (181/104,II)*; d) “hikmat”: *Shayx Sa'diy so‘zining mazmunining xilofi voqi' bo‘ldi: Nechukkim, “Guliston”da kelturubtur: ”Dah darvesh dar yak gileme bixusband va du podshoh dar iqlime nagunjand*” *(246/140,II);* ye) “fikr”: *...g‘olibo agar so‘z aning emas* (244); j) “qaror”: *O‘shul so‘zda edukkim, Boboyi Parg‘ariy dedikim, men ham borib istarmen, ul ham ikki yigit inisi bilan ittifoq qilib otlanduk (176/100, II).*

“Boburnoma”da s*o‘z* leksik birligi *un* bilan juftlashib, “ma’lumot“, “xabar“ ma'nosida kelgan: *...Xoja kelsunlar, har nekim farmon bo‘lubtur, yetkursunlar, so‘z-unni so‘zlashib borsunlar (417/241,II)*; Hozirgi o‘zbek adabiy tilida “nutq birligi” sifatidagi *so‘z (O‘TIL,II,94)* va “tovush”, “ovoz” ma’nosidagi *un (O‘TIL,II,277)* so‘zlari uchraydi. Ammo mazkur so‘zlarning birikkan holda qo‘llanishi va “Boburnoma”da ifodalangan ma'nosi kuzatilmaydi. Bu juft so‘zni eski o‘zbek adabiy tiliga xos birlik sifatida baholash mumkin.

“Boburnoma” matniga xos harakat-holat so‘zlaridan biri *yukun-* harakat leksemasidir. *Yukun-* “egilmoq, tiz cho‘kmoq” (BAL,173); “hurmat, ta'zim yuzasidan egilmoq” (NAL,712) ma'nolarida izohlangan. Bu fe’l qadimgi turkiy tilda “bukla” ma'nosini anglatgan *yuk-* fe'lining “buk” ma'nosidan o‘zlik nisbat yasovchi *-un* qo‘shimchasi bilan hosil qilingan (O‘TEL,183). “Boburnoma”dagi “yukundim”, “qo‘pmoq”, “ta'zim qildi”, “burung‘idek=o‘q ta'zim qilib qo‘ptum”, “ko‘rushurda uch qatla yukunib..”, “..yigirma besh, yigirma olti qatla payopay yukundi”, “yurub ko‘rushib otlanildi” kabi so‘z, birikma, iboralarda shaxs fe'l - atvorining turli qirralari hamda davlat arbobining mavqyeini belgilovchi nozik ma'no va mazmun yashirin.[1] *Yukun-* qadimgi turkiy tilda “sajda qilmoq” ma'nosini bildirgan: *jükün “*poklonyatsya, klanyatsya “(DTS,285). Turkiy *yuk-, yukunch* “ta’zim qilmoq”, “topinmoq”, “sajda qilmoq” so‘zining asosi *yuka* shaklida sug‘d tilida bitilgan eng qadimgi Bug‘ut yodnomasida uchraydi.[2]

Yukun- so‘zi qadimgi turkiy tilda, asosan, “ibodat chog‘idagi egilish” tushunchasini ifodalagan. *Yukun-* so‘zining semantik tarkibida “ta’zim qilmoq” semasi yetakchi hisoblanadi. Ammo *yukun-, ta'zim qilmoq* leksik birliklari anglatgan ma'no aynan teng emas. Asarda *...yirag‘din yukunub, ... ta'zim qilib, mening oyog‘imga yiqildilar (175);...ta'zim va ehtiromlari jihatidin yukundim, alar ham yukundilar* (301) kabi o‘rinlarda “yukunmoq”, “ta'zim qilmoq” so‘zlarining alohida-alohida keltirilishi ularning aynan teng tushunchani ifodalamasligini ko‘rsatadi. *Yukun*=da faqatgina jismoniy egilish emas, “butun vujudi, borlig‘i bilan egilish” anglashiladi. *Ta'zim qil*=da, asosan, vujudning egilishi tushuniladi. *Yukun*= fe'li ruhiy holat, harakat, insoniy ehtirom ifodasi hamdir: *uydin kirgach, uch yukundim* (89). “Bu so‘z shaxsning mansabi, jamiyatdagi mavqyei, kim kimga bo‘ysunishi va boshqa jihatlarni bildirgan. Quyi mavqyedagi shaxs yuqori martabali kishiga yukungan. Yukunish miqdori esa yukunayotgan shaxsning nochor holati yoki muayyan g‘ururini bildirgan. Temuriylar saroyida bu qonunga aylangan tartib bo‘lgan.”[3]

“Yukunmoq”ning shunchaki yoki astoydil bajarilgani asar tilida o‘z ifodasini topgan. “Shunchaki, bir bor” egilish tushunchasi *birar* olmoshi bilan birgalikda aks ettirilgan: *Ko‘rushurda uch qatla yukunub, yong‘anda ham uch qatla, so‘rg‘anda va tortuq tortqanda birar yukundi* (181). Ushbu jumladagi *biror yukundi* birikmasida “harakatning nomiga bajarilganlik” semasi aks etgan. “Astoydil, ko‘p bora egilish” tushunchasi *qalin yukundi* birikmasida ko‘zga tashlanadi: *Tortiq tortqanda ham qalin yukundi* (160). *Yukunish* har qanday vaziyatda ham bajarilishi lozim bo‘lgan tavoze’ ko‘rinishi hisoblangan: *Oldarag‘ondin yukunub kelguncha ikki qatla yiqildi...*(264).

[1] Қудратуллаев Ҳ. Юкуниш сиёсати // Тафаккур.-2004.-№3. -Б. 83.
[2] Исҳоқов М., Содиқов Қ., Омонов Қ. Мангу битиглар.-Тошкент: ТДШИ,2009.-Б.12.
[3]Кудратуллаев Ҳ. Юкуниш сиёсати //Тафаккур.- 2004.-№ 3.-Б. 83.

Asarda qo‘llangan *yukun-* so‘zi o‘ziga xos tavoze'ni ma'nosini, milliy mulozamat etiketini aks ettirishga xizmat qilgan. So‘z shaxsning o‘zgalarga munosabati, mansabi, lavozimi haqida ma'lum tasavvur beradi: *Avval Poyanda Sultonbegim bila yukunub ko‘rushtum, andin so‘ng Ofoqbegim bila yukunmay ko‘rushtum, andin keyin Xadichabegim bila yukunub ko‘rushtum (252/144).* Bu o‘rinda shaxsning Poyanda Sultonbegim va Xadichabegimga bo‘lgan hurmati va Ofoqbegimga nisbatan salbiy munosabati “yukunmoq” so‘zi orqali ifodalangan; “...ortiqcha iltifot, birinchi bo‘lib yukunish, kelishilgan joydan o‘tib so‘rashish kishi obro‘yiga salbiy ta'sir etgan”.[1]

Yukunishning takroriyligi ham muhim ahamiyat kasb etgan. Odatiy hollarda bir qatla, tavoze’ yuqoriroq bo‘lsa uch qatla, samimiy hurmat, mulozamat qilinganda to‘qqiz qatla “yukunilgan”: *Ko‘rushurda uch qatla yukunub, yong‘anda ham uch qatla, so‘rg‘anda va tortuq tortqanda birar yukundi* (181).Yukunish shaxs bilan yuzma-yuz ko‘rishish jarayonida bajarilgan: *Ko‘rushur yerga yetishib to‘qquz qatla yukunub kelib ko‘rushti* (160). Hukmdor shaxs huzuridan chiqishda ham ado etilgan: *Yong‘anda ham kichik xon to‘qquz qatla yukundi (160).* Harakatning takroriyligi me'yordan oshsa, bu tavoze'dan ko‘ra ko‘proq uzr, afvni ifoda etgan. *Yigirma besh, yigirma olti qatla payo-pay yukundi va bordi va keldi* (181). ”Bobur Xisravshoh ta'zimini atayin sanagan (25-26 marta), bunga diqqat qilgan. ... mag‘lublik holatini muallif saroy rasm-rusumidagi zodagonlar xatti- harakati, temuriylar saltanatchilik qoidalari orqali ifodalagan”[2] ; *bordi va keldi* so‘zlari *yukunish*ning yuqori darajasidan keyingi harakat- holatni ifodalagan.

Yukun- fe'li hozirda ruhiy holat, harakat ifodasi sifatida faqat badiiy uslubda qo‘llanadi, “ta'zim qilmoq”, ”iltijo qilmoq” ma'nolarini ifodalaydi (O‘TIL,II,466). So‘zning qadimgi turkiy tildagi “sajda qilmoq”, eski o‘zbek adabiy tilidagi “ta’zim qilmoq” ma'nolari iste'moldan chiqqan. *Yukun=* so‘zining “Boburnoma”dagi ma'nolari harakat-holat darajasi tahlili uchun muhim manba bo‘ladi.

Bobur turkiy tillarga xos iboralardan mahorat bilan foydalangan, o‘zi ham iboralar tuzgan. Masalan, “o‘lmoq” tushunchasining *shunqor bo‘lmoq-, qaro oldur*moq, *ko‘k saroyga chiqar*moq iboralari bilan ifodalanishi “Boburnoma” tili uchun xosdir: ...*Umarshayx mirzo jardin kabutar va kabutarxona bila uchub, shunqor bo‘ldi* (64).

Ko‘k saroyga chiqar- iborasida “o‘lmoq” tushunchasi ham kinoya, ham shaxsning nasl-nasabiga ishora ma'nosi asosida ifodalangan. Bobur Ko‘ksaroyni “oliy imorat” deb ta'riflaydi. *Temuriylardan har kim taxtga o‘ltursa ham munda o‘lturur, har kim taxt doiyasi bila bosh qo‘ysa ham munda qo‘yar... (95).* Sulton Ali Mirzoni Ko‘ksaroyga chiqarib, ko‘zlariga mil tortdiradilar. Bundan ko‘rinadiki, ayrim jazo ko‘rinishlari, jumladan qatl qildirish ham Ko‘ksaroyda amalga oshirilgan: *Hattokim, kinoyati bo‘lub edikim, falon padshohzodani ko‘k saroyg‘a chiqardilar, ya'ni o‘lturdilar* (95). *Ko‘k saroyga chiqarmoq* iborasida “o‘lmoq” tushunchasi aloqadorlik asosidagi ma'no ko‘chishi natijasida yuzaga kelgan.

Bosh olib it- iborasida ruhiy holat ifodalangan. Qalloshlik (shuhratsizlik, e'tiborsizlik)dan ozorlangan va xorlik tortgan, sargardon kezishdan charchagan Bobur *bosh olib itmak* (yo‘qolmoq)ni istaydi: *Dedimkim, mundoq dushvorliq bila tirilguncha, bosh olib itsam yaxshi* (159). Bu o‘rinda kin-adovatga to‘la zaminni tark etish, bu olamdan ketish istagi ifodalangan. Ibora tarkibidagi *it*mak so‘zi turkiy *yitmoq* (“yo‘qolmoq” , “g‘oyib bo‘lmoq”) ma'nosidagi so‘zning fonetik o‘zgargan shakli bo‘lib, hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmaydi, ayrim shevalarda narsa-buyumlarga nisbatan ishlatiladi. Mazkur iborada ruhiy toliqish, bevafolik va xiyonatdan azoblanish, barcha noxushliklardan ko‘z yumish tuyg‘ulari aks etgan. *Bosh olib itish* (o‘lish) inson xohishiga ko‘ra amalga oshmasligini yaxshi anglagan muallif dunyoning narigi burchiga, uzoqroqqa ketishni istaydi: *Bu nav' xorliq va zorliq bila el bilguncha oyog‘im yetgancha ketsam yaxshi* (159). Va xohishini amalga oshirishga qaror qiladi: *Xitoyg‘a bormoqni jazm qilib, bosh olib ketmakka azm qildim* (159).

Bunday leksik birliklar Boburning turkiy tilni qadrlagani, unutilib borayotgan so‘zlarni keng qo‘llashga harakat qilgani, arabcha, forscha-tojikcha so‘zlar o‘rnida turkiy birliklarni ishlatgani, yangi voqyelik, narsa-hodisani turkiy tilda nomlaganini ko‘rsatadi. Bobur ayrim terminlarni

[1] Қудратуллаев Ҳ. Юкуниш сиёсати //Тафаккур.- 2004.-№ 3.-Б. 85.
[2] Қаранг: Қудратуллаев Ҳ.Бобур армони.-Тошкент: Шарқ, 2005.-Б.87.

bevosita o‘zi qo‘llagan. *“*Qo‘shinni yorib hujum qiluvchi qism”ni *yorqunchi, ko‘mak* deb atagan. Ba'zi o‘zlashgan so‘zlarni turkiy tilga moslashtirishga harakat qilgan. Jumladan, hindcha numerativlarni turkiy yoki adabiy tilda keng iste'molda bo‘lgan variantiga almashtirgan. *Bu **kuruh**larni **nil** bila muvofiq tayin qilindi. (423)* Voqyelikni aks ettirish, narsa-hodisani tasvirlash jarayonida leksik birliklarni okkazional ma'nolarda qo‘llagan, yangi so‘zlarni istifoda etgan. Arabcha, forscha-tojikcha so‘zlardan ichki imkoniyatlar asosida yasalgan yangi leksik birliklarni qo‘llagan. M.,“suyaklar tizimi” ma'nosini ifodalovchi *ustuxonbandlig‘* so‘zini adabiyotdagi ***shakl*** termini ma'nosida ishlatgan: *...agarchi ba'zi baytlari tavre voqi' bo‘lubtur, vale bu masnaviyning mazmun va ustuxonbandlig‘i bisyor kovak va xarobtur. (139,II)*

Asarda xalqning urf-odat, an'analarini aks ettiruvchi so‘zlar qo‘llangan. Bobur qo‘llagan turkiy leksika xalq turmush tarzi, dunyoqarashi, marosimlari borasida yaqqol tasavvur uyg‘otadi. Muallif Kobul (hijriy to‘qqiz yuz yigirma beshinchi yil) voqyealarini tasvirlar ekan, yozadi: O‘*sha yerda yilqiron oshini tortturuldi.* (311) Ushbu jumladagi *yilqiron oshi* “vabo, o‘lat yillarida qilinadigan xudoyi oshi” ma'nosini ifodalagan: *Yilqiron oshi,* dastavval, vabo, o‘lat yillarida qilingan va xalqning shu balolardan xalos bo‘lish umidini ifoda etgan. Keyinchalik, balo yoki qiron(ning) kelishidan saqlashni so‘rash marosimiga aylangan (“Boburnoma”da shu ma'noda qo‘llangan).

Asar matnida uchraydigan *yadachi* termini dehqonchilik bilan bog‘liq professionalizm bo‘lib, *“*yada keltirish” marosimini uyushtiruvchi shaxs*“* ma'nosini bildirgan: *Sulton Abusaid mirzog‘a xizmat qilg‘on davrida yadachilik da'vosini qilur edi.* (71) Qadimgi turkiy tilda “yada toshi bilan fol ochmoq” tushunchasi *yatla-* so‘zi bilan ifodalangan.[1] Eski o‘zbek adabiy tili davriga kelib *yatla-* iste'moldan chiqqan. “Boburnoma”da bu tushunchani anglatish uchun *yada qilmoq* qo‘shma fe'li qo‘llangan: *To‘xta Bo‘g‘a Sulton yada qilg‘on ekandur.* (434)

Bobur fonetika, orfoepiya sohalariga oid muhim fikrlarini bayon qilgan. Nomlash jarayonida tovush o‘zgarishi, talaffuzning o‘rnini ko‘rsatgan. Jumladan, *Hast* (a.) antroponimi *Asad* so‘zining hindistonliklar nutqidagi talaffuz asosida shakllanganini yozadi: *Suhon suyining navohisidag‘i el va ulusning hokimining oti Malik hast edi, asli oti Asaddur. Hindustoniylar mundoq harakatlarni gohi sokin o‘qurlar, nechukkim, “xabar”ni “xabr” derlar, “asad”ni “asd” debturlar, bora-bora “hast” bo‘lubtur. (166,I)* Bu matn hindistonliklarning unli tovushlarni ifodalovchi harakatlarni talaffuz qilmasliklari haqidagi muhim faktdir.

So‘z talaffuzi asosida nomning shakllanishi toponimlarda ham kuzatiladi. M., *Kashmir* toponimi *kash* etnonimi talaffuzi asosida yuzaga kelgan. Bobur *Kashmir* etimologiyasiga qiziqadi, ammo aniq ma'lumotga ega bo‘la olmaydi: *...Hinduston elidin muncha tahqiq va taftish qilildi, hyech kim bu tavoyifdin tahqiq xabar ayta almadi. (342/197,II)* Tog‘lik aholining *kas* deb nomlanishi, hindistonliklarning “*shin”* harfini “*sin*” tarzida talaffuz qilishlariga e'tibor qiladi. *Kashmir* toponimini *kas* qabila nomi talaffuziga bog‘laydi: *Ushmuncha deydurlarkim, bu tog‘ elini Kas derlar. Xotirg‘a yettikim, Hinduston eli “shin”ni “sin” talaffuz qilur. Chun bu tog‘da mu'tabar shahr Kashmirdur... “Kasmir” demish bo‘lg‘aylar (342/197,II).*

Lamg‘onot viloyatining nomlanishida ham talaffuz asosga olingan. Mazkur toponimning nomlanishini Bobur Nuh payg‘ambarning otasi Mehtar Lom ismiga aloqador, deb biladi: *Ba'zi tarixta Mehtar Lomni Lamak (Lamkon) ham debturlar* (110,II). Bobur bu toponim etimologiyasini Alishang aholisining “kof” o‘rniga “g‘ayn” talaffuz etishlari bilan bog‘lagan: *Ul elni xili mulohaza qililibturkim, ba'zi mahal “kof” o‘runig‘a “g‘ayn” talaffuz qilurlar, bu jihattin g‘olibo bu viloyatni Lamg‘on debturlar (110,II).* “Kof”ning “g‘ayn” tarzida talaffuz etilishi *k~g‘* fonetik hodisasi haqida ma'lumot beradi.

Boburning alifbo va imlo masalalariga oid faoliyati, fikr-mulohazalari ham e'tiborga molik. U arab yozuvining murakkabliklarini qayd etgan holda, “Boburiy xati”ni yaratdi. Turkiy til fonetik tizimiga moslab yaratilgan bu yozuv qisqa muddatda bo‘lsa-da, joriy qilingan: *Mirzobek tag‘oyidin ham Kamrong‘a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash'or va “Bobiriy xati” bila bitilgan sarxatlar yiborildi (429). Sarxat* “yangi husnixat mashq qiluvchi uchun ko‘rsatma sifatida muallim

[1] Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. II.-Т.,1960.-Б. 410.

tomonidan yozib beriladigan xat namunasi".[1] Sarxat namunaviy shakldagi husnixat bo‘lib, ma'rifiy maqsadga xizmat qilgan. Sarxat milliy kalligrafiya taraqqiyoti haqida muayyan tasavvur beradi. *Sarxat*ning "Boburiy xati"da bitilganligi mazkur alifboning muayyan vaqtda amalda bo‘lganidan dalolat beradi. "Boburnoma"ning 2002 yildagi nashrida "Boburiy xati"ning topilgani, bu yozuvda Qur'on ko‘chirilganligi haqida ma'lumot beriladiki, mazkur yangilik ma'naviyat ravnaqi uchun muhim ahamiyatga molikdir.[2]

"Boburnoma"da muallifning so‘z imlosiga munosabati, yozma nutq haqidagi mulohazalari ham aks etgan. Bobur imlo masalalariga, ayniqsa, arabcha so‘zlar imlosiga alohida e'tibor bergan. Boburning so‘z imlosiga munosabati, yozma nutq haqidagi fikrlari borasida o‘g‘li Humoyunga yozgan maktubi ahamiyatlidir. Bu maktubida ism imlosi va ma'nosiga e'tiborli bo‘lish; ota-onaning farzandga muvofiq ism berish farzi haqida; imlo masalalari; husnixat va uning ahamiyati; til va tafakkur munosabati; fikrni to‘g‘ri, aniq ifodalash zarurati borasida so‘z yuritgan. Bobur o‘g‘lining xatiga oid tanbehlar beradi, xatosiz yozishga undaydi. Uni rag‘batlantirishga urinsa-da, bir qator imlo xatolarini ko‘rsatib o‘tadi: *Imlong yomon emas. Agarchi xeyli rost emas, iltifotni "to" bila bitibsen. Qulunjni "yo" bila bitibsen (244)*. Fikrni nutq imkoniyatlari orqali ta'sirchan ifodalash ko‘nikmalarini puxta egallagan Bobur ("Boburnoma"ning uslubi bunga dalil) o‘g‘lidan ham shuni talab qiladi. U "*...xatingni xud tavr qilib o‘qusa bo‘ladur, vale bu mug‘laq alfozingdin maqsud tamom mafhum bo‘lmaydur*"(421) deb yozadi, ya'ni mantiqsiz tuzilgan uslubiy nomuvofiq jumlalarni rad etadi. Boburning yozma nutqqa nisbatan talabchanlik asosidagi mulohazalari bugungi kun uchun ham muhim qiymatga ega. Boburning Humoyunga yozgan xati avlodlarga yozilgan maktub maqomidagi qiymatga egadir.

Bobur – chog‘ishtirma tilshunoslik asoschilaridan biri. Agar X asrda Mahmud Koshg‘ariy bir oilaga mansub yigirmata tilni qiyosiy jihatdan o‘rganib, qiyosiy tilshunoslikka asos solgan bo‘lsa, Mirzo Bobur uch oilaga kiruvchi bir necha tilni solishtirib o‘rganishning ajoyib namunasini ko‘rsatib, dunyo tilshunosligida yangi nazariyaning asoschisi sifatida maydonga chiqdi.[3]

Alisher Navoiy "Muhokamat ul-lug‘atayn"da ikki tilni solishtirib, chog‘ishtirma tilshunoslikka asos solgan bo‘lsa, Bobur bir necha til negizidagi chog‘ishtirma tilshunoslik nazariyasini yaratdi. Boburnoma"da XV – XVI asr eski o‘zbek adabiy tili lug‘at boyligi bilan bir qatorda, eski o‘zbek adabiy tiliga xos hamda Bobur faoliyati bilan bog‘liq forscha-tojikcha, hindcha, pushtu, urdu tillariga oid so‘zlar qo‘llangan. Asarda muallifning turli tilga doir so‘zlar qiyosi asosidagi fikrlari aks etgan. Muallif ijod jarayonida ayrim atamalarning boshqa tildagi (fors-tojik yoki hind tilidagi) muqobillarini keltiradi. Bundan ikki xil maqsad ko‘zda tutilgan. Birinchidan, Bobur asarda keng qo‘llangan ba'zi forscha-tojikcha hamda hindcha terminlar ma'nosini o‘quvchiga yetkazishga harakat qilgan. Ikkinchidan, voqyelik, narsa-hodisaning mohiyatini yanada kengroq yoritishga intilgan. Masalan, forscha ***pos*** va hindcha ***pahr*** terminlari haqida shunday fikr bildiradi: "*Hind eli kecha-kunduzni oltmish qismat qilibturlar, har qaysini bir giri debturlar, yana kechani to‘rt va kunduzni to‘rt qismat qilibturlar. Har qaysini bir pahr debturlarkim, forsiysi pos bo‘lg‘ay*" (358). ***Pahr*** terminining boshqa viloyatlar aholisi tilida ishlatilmasligini ham ta'kidlaydi: *Ul viloyatlarda pos va posbon eshitilur edi, bu xususiyat bila ma'lum emas* edi (358). Hindcha ***giri***ning forsiyda yoki turkiyda muqobili bo‘lmagan (agar bo‘lganida Bobur keltirib o‘tgan bo‘lar edi). Bundan kecha-kunduzni oltmish qismga ajratib nomlash faqat hindlarga xosligi ayon bo‘ladi.

"O‘tloq" ma'nosini ifodalovchi ***julga*** va ***dun*** leksemalari ham bir ob'ektni nomlovchi ikki xil til birligidir. Bobur "Hinduston tili bilan "julga"ni "dun" dermishlar" tarzida izoh beradi. Har ikki so‘zni ham sinonim sifatida qo‘llaydi.

"Tuman" terminining andijonliklar va koshg‘arliklar tilida ***o‘rchin***, hindlar tilida ***pargana*** deb yuritilishini ta'kidlaydi. Bu bilan turli xil tillarning nomlash xususiyatlarini o‘zaro qiyoslaydi.

---

[1]Навоий асарлари луғати. Порсо Шамсиев таҳрири остида.-Тошкент, 1972. -552-б.; (NAL, 552; Таджикско-русский словарь.Под редак. М. В. Рахими и Л. В. Успенской -М.: Гос. изд. ин. и нац. словарей, 1954.-с.345.

[2] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.-Тошкент: "Шарқ" НМАК, 2002. –Б. 336 +32 б. Зарварақ.

[3] Тўйчибоев Б. Бобур тилшуносликда янги назария яратувчи//Ўзбек тили ва адабиёти-1992.-№1.-Б.41-42.

Nabotot (o‘simliklar) guruhida keltirilgan meva nomlarini boshqa tildagi muqobillariga solishtiradi: *anba (nag‘zak), kayla (*arabcha *mavz), anbuli (xurmoyi hindiy), mahva (gul chikon), biyr (*forscha *kunor), chirunchi (daraxti ko‘hiy), norgil (norjil,).* Bunda muallif o‘quvchiga notanish leksik birliklarni izohlashga harakat qilgan.

Bobur – semantika bilimdoni. Bobur so‘zlarni semantik guruhlarga ajratib izohlagan. Hindiston tabiatining avvalgi (birinchi), ikkinchi, uchinchi iqlimdanligini yozgan. Hayvonlar nomini bildiruvchi so‘zlarni ikki guruhga ajratgan. Quruqlikda yashaydigan jonzotlarni “hayvonot” *(fil, kark, govmish),* suvliklarda yashaydigan jonzotlarni “suv hayvonoti” (*sheri obiy, sepsor)* deb nomlagan. Parrandalar nomini *qushlar* (*tovus, to‘ti, lo‘cha), suvda va suv yoqalarida bo‘ladigan qushlar* (*ding, soras, mannik)* tarzida guruhlagan.

“Boburnoma”da nomlar shunchaki qayd qilinmagan, balki nomlarning mohiyati yoritilgan izohlar keltirilgan:

-muayyan xususiyatlari o‘xshash bo‘lgan narsa-hodisalar umumlashtirilgan va ularga xos muhim jihat bilan nomlangan: M., sitrus mevalar “norunj mushobihi meva” deb atalgan va *limu, turunj, sangtora, chanbiriy, sadofal, amradpal, amalbed* kabilar shu xil meva sifatida ta'riflangan. To‘tining turlarini bildiruvchi so‘zlar keltirilgan: *jangaliy, Kashmir to‘tisi, shorak, vin shorak;*

– narsa-hodisa, hayvon nomi bilan birga uning sinonimi ham keltirilgan (yoki shu narsa-hodisaning tasviriy ifodasi qo‘llangan): *Yana nuvldur, kishdin juzviy kichikrak bo‘lg‘ay. Yig‘ochqa chiqar. Ba'zi mushi xurmo ham derlar (200,I);*

– qayd etilgan hayvonning Hindiston tabiatiga xosligi *maxsusi*, xos emasligi *maxsusi emas* birliklari orqali ifodalangan: *Agarchi bo‘dana Hinduston maxsusi emasdur, vale to‘rt-besh jins bo‘danadurkim, Hinduston maxsusidur (201,II);*

– Kobul viloyati iqlimi ikkiga ajratilgan: *garmser* - issiq iqlim, *sardser* - sovuq iqlim. Mevalar iqlimga mos ravishda guruhlangan: *garmseriy mevalar* (issiq iqlimda o‘sadigan mevalar)**:** *norunj, turunj, amluk, nayshakar; sardseriy mevalar* (sovuq iqlimda o‘sadigan mevalar): *uzum, anor, o‘ruk, olma, behi, amrud, shaftolu, olu, sanjid* kabilar;

– ko‘p hollarda alohida ajratib atalmagan narsa-hodisa nomlari keltirilgan. Jumladan, filning xartumi yonidagi uzun tishlarning *oj* deb yuritilishi aytilgan: *Xartumining ikki yonida yuqqorig‘i engagida ikki uluq tishi bor... Oj bu tishlarni derlar (199,I);*

– Bobur tasvir jarayonida semantik tahlil borasida to‘xtaladi. *Darmiyon* antroponimi etimologiyasini keltirar ekan, mazkur laqab bilan sifatlangan shaxsning hal qiluvchi damda (g‘anim qasd qilganda yoki Husayn mirzo otsiz qolganda) oraga tushganini (“joniga oro kirgani”ni) ta'kidlagan: *Yana Shayx Abdusa'idxon Darmiyon edi. Bilmon, bu urushta mirzog‘a ot kelturubmudur yo mirzog‘a qasd qilg‘on g‘animni daf' qilibmudur, ul jihattin bu laqab bila mullaqab bo‘lubdur (134,II).*

Hozirgi tilshunoslikda leksemalarni maydon nazariyasi asosida talqin qilishga, semalar tahliliga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bir umumiy sememaga birlashuvchi leksemalarni muayyan arxisema asosida o‘rganishning dastlabki namunalarini “Boburnoma”da ko‘rish mumkin. Masalan, Bobur “zamon” sememasini ifodalovchi bir qator leksemalarni keltirgan. “Zamon” tushunchasi asarda quyidagi mezonlar asosida ifodalangan: a) “zamon” tushunchasi uchun xoslangan *asr, oy, yil, fasl, hafta soat, pos, pahr, giri, gari, pul, daqiqa* terminlari bilan aks ettirilgan; b) muayyan hodisaning amalga oshish muddati bilan ifodalangan: *bir sut pishimi;* v) toat-ibodat, namoz ko‘rinishlarini bildiruvchi *namozi bomdod, namozi peshin, namozi digar (namozi asri), namozi shom, namozi xufton* kabilar orqali aks ettirilgan. Shu bilan bir qatorda Bobur vaqtni o‘ziga xos qiyoslar bilan ifodalagan:*...bir kecha kunduz 28 ming sakkiz yuz “Qulhuvalloh”ni bismillo bila o‘qug‘uncha bo‘lg‘ay...(359); ... bir kecha-kunduz 216 ming ko‘zni yumib ochguncha bo‘lg‘ay...(359); ...bir kecha-kunduz 8640 navbat “Fotiha”ni “bismilloh” bila o‘qug‘uncha bo‘lg‘ay (358).* Bularning hammasi 24 soat, 1440 daqiqaga teng keladi.

Bobur so‘z etimologiyasiga doir fikrlarini bayon qilgan. *Darmiyon, Olachaxon, Kark, Asad* antroponimlari, *Qarshi, Kashmir Lamg‘onot, Hotiypul, Balda'i mahfuza, Ko‘hi Safid, Hodarvesh Seyoron, Ko‘hi Safid, Ko‘hi Jud, Savolak parbat, Shohi Kobul* toponimlari, *Laqlaqa, Muqatta',Chinixona* kabi masjid nomlari, *Kakka, Nilagov, Murg‘aki Qarshi* singari

zoonimlar etimologiyasini keltirgan. Bobur topoleksemaning semantik jihatdan kengayishini izohlagan: arablarning o‘zlaridan boshqa xalqlarni *ajam* deyishlari kabi hindlarning ham Hindistondan boshqa joylarni *xuroson* deyishlarini ta'kidlagan*: Hindustoniy g‘ayri Hindustonni “xuroson” der. Nechukkim arab g‘ayri arabni ajam der (107,II)*.

Bobur voqyelikni ifodalashda o‘ziga xos leksik birliklarni istifoda etgan: *devon kuni* “majlis kuni”, *tuna-kun* “o‘tgan kuni”, *oxir zamon* “hukmronlikning keyingi yillari” *bosh-ko‘z qilmoq* “e'zozlamoq”, *ilgida xamir bo‘lmoq* “mute bo‘lmoq”, *xeyli umr topmoq* “uzoq umr ko‘rmoq”, *oriyati qo‘yulmoq* “orlanmoq”. “O‘lmoq” tushunchasining *shunqor bo‘lmoq, qaro oldurmoq, ko‘k saroyga chiqarmoq* iboralari bilan ifodalanishi “Boburnoma” tili uchun xosdir. Shahar nomlari bilan bir qatorda ularning mohiyat-e'tiborini yorituvchi tasviriy ifodalarni ham qayd etgan: *Balda'i mahfuza* (Samarqand): *Hyech yog‘iy qahr va g‘alaba bila munga dast topmag‘an uchun baldayi mahfuza derlar (59,I)*. Samarqandning mo‘g‘ul va turkiy tilga xos ifoda shaklini ham keltirgan: *Mo‘g‘ul va turk ulusi Semirqand derlar (59,I).*

“Boburnoma”dagi kuzatishlar xalq etimologiyasiga asoslangan bo‘lib, Bobur o‘z munosabatini bildirib o‘tgan.

Bobur ijodidagi tilshunoslikka oid talqinlarni kuzatar ekanmiz, muallifning o‘zbek adabiy tili taraqqiyotidagi o‘rnini belgilash imkoni tug‘iladi. Bu esa mumtoz madaniy merosimiz qadr-qimmatini anglashda; jamoat arboblari va ijodkorlarning til taraqqiyotidagi xizmatlarini bilishda, hozirda o‘zbek tilshunosligida yangicha yo‘nalish deb qaralayotgan ba'zi sohalarning ayrim muammolari ajdodlarimiz tomonidan o‘rtaga tashlanganligini anglashda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мисоллар саҳифаси “Бобурнома”нинг 1960 йилдаги нашри асосида келтирилди, фарқлар кузатилган ўринларда / белгисидан кейин 2002 йидаги нашр саҳифаси, матн устуни кўрсатилди.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.-Тошкент: “Шарқ” НМАК, 2002. –Б. 336 +32 б. Зарварақ.
3. Тўйчибоев Б. Бобур тилшуносликда янги назария яратувчи//Ўзбек тили ва адабиёти-1992.-№1.-Б.41-42.
4. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. II.-Т.,1960.-Б. 410.
5. Навоий асарлари луғати. Порсо Шамсиев таҳрири остида.-Тошкент, 1972. -552-б.; (NAL, 552; Таджикско-русский словарь.Под редак. М. В. Рахими и Л. В. Успенской -М.: Гос. изд. ин. и нац. словарей, 1954.-с.345.

ALİ ŞİR NEVÂÎ’DE DİL BİLİNCİ
LANGUAGE CONSCIOUSNESS IN ALİSHER NAVOİ

Dr.M.Gümüş,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Öğretim Görevlisi

Özet: Türk dünyası edebiyatının 15. yüzyıldaki en büyük şairi ve ileri görüşlü edebî şahsiyeti Ali Şir Nevâî, verdiği eserlerle, sahip olduğu dil bilinciyle asırlar boyu bütün Türk lehçelerinin bilim, edebiyat, eğitim ve sanat dili olmasına katkı sağlamıştır. Çocukluk çağından başlayarak hayatı boyunca yazdığı eserleriyle dönemindeki ve takip eden yüzyıllarda birçok şairi etkilemiştir. Dil insan ilişkisi açısından bireyde dil gelişimi kuramları; çocukların isteklerine yön veren sesleri taklit etmelerine dayalı “davranışçı yaklaşım kuramı”, yetişkinlerin model alındığı “sosyal etkileşim kuramı” ve Chomsky'nin temsilcisi olduğu “psiko-linguistik yaklaşım” kuramına göre Ali Şir Nevâî’nin çocukluk çağındaki dil oluşumu ve gelişimine bağlı olarak küçük yaşta şairliğini kabul ettirmesi dikkat çekicidir. Arap ve Fars dillerinin çok etkin olduğu bir dönemde Türkçe eserler yazma bilincine sahip olmasının irdelenmesi gerekmektedir. Çalışmamızda dil bilincine sahip insanların yaşadığı toplumda ortak kültür ve medeniyetin oluşmasına, milletleşme sürecindeki etkisine değinilmiştir. Dil bilincinin bireylerdeki kişilik özelliklerine etkisiyle birlikte yazarların,

şairlerin ve sanatkârların bu bilinçlenmedeki rolüne dikkat çekmek için amacıyla Ali Şir Nevâî'de dil bilinci konusuyla ilgili bazı tespitler dile getirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *15.yüzyılda Türkçe, Ali Şir Nevâi, dil bilinci, psiko-linguistik yaklaşım.*

Abstract: Ali Şir Nevâî, the greatest poet and forward-thinking literary figure of the Turkish world literature in the 15th century, has contributed to the language of science, literature, education and art for all Turkish dialects for centuries with his works and his knowledge of language. The language of the Turks, Turkish has influenced many poets in the period and the following centuries with the works written throughout his life starting from childhood.Language development theories in individuals in terms of language-human relationship; According to the "behavioral approach theory" based on the imitation of sounds that shape children's desires, the "social interaction theory" based on adults and the "psycho-linguistic approach" theory, which Chomsky represents, Ali Şir Nevâî's It is noteworthy that he got his poetry accepted at an early age.In a period when Arabic and Persian languages are very active, it is necessary to have the awareness of writing Turkish works. In our study, the formation of common culture and civilization in the society where people with language awareness and its effect on the nationalization process are mentioned.In order to draw attention to the role of writers, poets and artists in this awareness, along with the effect of language awareness on the personality traits of individuals, some determinations regarding the subject of language awareness were expressed in Ali Şir Nevâî.

Key words:*Turkish in the 15th century, Ali Şir Nevâi, language awareness, psycholinguistic approach.*

A. GİRİŞ

Milletlerin varlığını devam ettirmede ve birliğini sağlamada en müessir unsur o milletin öz dilidir. Dilin hayat bulmadığı yerde toprak vatan olmaz, bulut yağmur dökmez ve ağaç meyve vermez. Yer ile gök arasında yaratılan her milletin kimliğini ifade etmede hiçbir biyolojik veya tıbbî bulgu geçerli değildir. Her milletin dili, onun aslını belgeleyen öz kimliğidir. Türk milletinin dili Türkçedir ve her millet de ancak diliyle millî bir kimliğe kavuşur.

İnsan ya da birey sosyal varlık olarak hayatını sürdürdüğü toplumun bir parçasıdır.Bu bakımdan bireyler, kendi duygu, düşünce, tasarım ve yorumlarını, eleştirilerini, beğenilerini ifade etmek, başlarıyla iletişim kurmak için dili kullanır. Kullandığı dili sevmesi, ona sahip çıkması onun anlatım gücünden en iyi biçimde yararlanması ana diline olan bilinçle doğrudan ilgilidir. İnsanoğlunun dil bilincine sahip olmasına önderlik, kılavuzluk/rehberlik eden edebî şahsiyetlerin yanı sıra ilim ve irfan sahipleri de vardır. Söz konusu edip, âlim veya âriflerin temsil ettikleri milletin dilinin yüksek anlatım gücünün yanı sıra edebî ve ilmî eserlerde kullandığı dil ve o dilin gücünü yansıtan unsurlarla başka dillerden hiç de geri olmadığını örnekleriyle sunmasıyla bir etki alanı oluşturur. Dilin her bireyin toplumsallaşmasına ya da toplumların milletleşmesine etkisi çok yüksektir, belki de ondan daha etkili bir unsur yoktur denebilir.

Eğer bir toplumda bireylerin dil bilinci eksikleri tespit edilirse çaresinin de bulunması gerekir. Sağlıklı her bireyin sosyal varlık olarak kabulü diliyle doğru orantılıdır. Fiziksel veya biyolojik varlığın dille bütünleşmediği durumda bilinçli, olağan ve normal bireyden söz etmek imkânsızdır. Bireyin eğitsel, kültürel ve bilimsel yetersizliklerinden kaynaklanan sebeplerle dilin yanlış veya eksik kullanılmasından dolayı dil suçlanamaz. Bilim, eğitim, sanat ve edebiyat dili hâline gelmiş dilleri kullanan bireylerin dili kullanma becerisi mi yetersiz, dilin kelime ve kavramları mı düşünceyi ifade etmeye yetmiyor? Bu sorunun cevabı dilin niteliğine ve bireyin dil yetisine göre değerlendirilebilir. Geçmişte ve çağımızda bunun pek çok örnekleri vardır. 15. yüzyıla kadar Arap ve Fars edebiyatının tesiriyle '*Bu dille aruz vezninde eserler, şiirler yazılamaz, yazılsa da edebî değeri olmaz…*' sözüyle, yüzyıllar boyunca sözlü edebî dilde büyük eserler oluşturduğu hâlde son asır içinde yazı dili hâline gelmiş kimi dil konuşurlarının mecburen ya da eğitim dili olarak edindikleri/kullandıkları -dönemsel olarak baskın kültür dilinin- yahut başka dillerin etkisiyle şahsen de tanık olduğumuz 'Bu dille matematik, fizik, kimya, mühendislik ilmi yapılamaz…' denmesi arasında pek de fark yoktur. Dil bilincine sahip bireyler, millî karakterleri ön plana çıkan, özgüveni yüksek, farklı dil ve kültürler karşısında komplekse kapılmayan kişilerdir. Psikolinguistik (psikodilbilim) açısından dil bilinci ele alındığındasosyolinguistik (toplumsaldilbilim) açıdan da ele

alınarak çok yönlü boyutlarıyla incelemek mümkündür. "… İyi bir dil bilincine sahip olmak için bireyler sürekli okumak ve eksikliklerini giderme çabası içinde olmalıdır. Dilin kurallarını, inceliklerini anlamak kavramak bireysel bir edinimdir. Bireyselleşmek biraz da bunu gerektirmektedir. Dil bilinci gelişmiş toplumların millî birlik ve beraberliğini daha çok korudukları bir gerçektir. Bunun için dil bilincini önce bireylerde geliştirmek gerekir."[1] Dilin kullanım amacı, bilgi aktarmak, kişilerarası iletişim kurmak, düşünceyi sunmak, zihinsel eylemde bulunmak; anlama ve anlatma becerilerini uygulamak gibi etkinlik yapmaktır. "… *Dil, düşünceyi ifade etme amacına esas olarak hizmet eder (Chomsky 2002: 90). Felsefecilere göre dil, tarihi bir varlık alanıdır. Çünkü dil, insanın bir başarısı değil, onunla birlikte ortaya çıkan bir varlık alanıdır. Kısacası dil, insanın eylemlerinin bir göstergesidir (Mengüşoğlu, 2005: 250).*"[2] Tarihte dil bilinciyle hareket eden edebî şahsiyetlerin kendilerinden sonraki şair ve yazarları etkilediklerine çokça tanık oluyoruz. Nevâî'nin de etkilediklerinin yanı sıra bu etkinin bir döneme değil bugüne kadar etkisini devam ettiren düzeyde olduğunu bile söyleyebiliriz. Milletlerin dil bilincine sahip olmalarında edebiyatçıların, sanatkârların, devlet adamlarının, bilim adamlarının, eğitimcilerin, toplum üzerinde tesiri bulunan saygın şahsiyetlerin etkisinin örnekleri çoktur. Popüler hayat içinde parlatılmış sözde sanatçıların dikkatsiz, özensiz, düşüncesini ifade etmede yetersiz olmalarından kaynaklanan bilinçsiz dil kullanımı da onların taraftarlarınca taklit edilmesine de sıkça rastlanmaktadır.

B. ALİ ŞİR NEVÂÎ'DE DİL BİLİNCİ

Dil, insanlar arasında en sağlıklı iletişim aracı olmakla birlikte diğer canlıların dillerinin insan dili karşısındaki acizliğini kolayca anlayabiliriz. Dilin ortaya çıkışı, oluşumu ve gelişimiyle ilgili kuramların pek çoğunun üzerinde daha çok çalışılmasını gerektirdiğini söyleyebiliriz. Geçmişten günümüze kadar dilin oluşumu ve gelişimine yönelik olarak çok çalışılmış ve çocukların dil gelişimi açısından eğitilmesinin şart olduğu anlaşılmıştır. "Dil gelişimi kuramları, çocukların isteklerine yön veren seslenmeleri taklit etmelerini içeren davranışçı yaklaşım kuramı, yetişkinlerin model alındığı sosyal etkileşim kuramı ve Chomsky'nin temsilcisi olduğu psiko-linguistik yaklaşım kuramıdır. Chomsky'e göre çocuk, doğuştan gelen bir yetenekle dili kullanmaktadır. İnsanlar iç dil kapasitesi ile doğmakta ve çevrelerinde konuşulan dili, doğuştan getirilen dil yetisi ile keşfedip içselleştirmektedirler. Çocuklarda gözlemlenen dil gelişimine bakıldığı zaman; yaş gereği öğrenilmesi mümkün olmayan karmaşık süreçlerin çok kısa bir zaman diliminde edinilmesi ve bunların büyük bir benzerlik göstermesi, bu görüşü doğrular niteliktedir. Bu açıdan bakıldığı zaman Chomsky'nin bu kuramının özel bir konuma sahip olması kaçınılmazdır."[3] Yetişkinlerin model alındığı durumlarda çocukların dil gelişiminde önemli ilerlemeler olurken model alınan yetişkinin dil bilinci, kültürel düzeyi, kişilik özellikleri, psiko-linguistik çerçeveye giren bütün elementlerin etkisi kendini göstermektedir.

Bize göre Ali Şir Nevâî, çocukluk çağından itibaren ileri dil bilincine sahiptir.15 yaşına kadar çevresindeki şairler arasında tanınan biri olması onun çocukluktaki dil oluşumu vegelişimi sürecinin çok sıradan olmadığını göstermektedir. Ancak bu bilincin temelinde şairlik iltifatının verdiği yüksek motivasyona bağlı olarak çokça okuması, başka şairlerin eserlerini bütün semantik ve kültürel arka plan ya da alt yapısıyla, kelime ve kavramların yüzey ve derin yapılarıyla birlikte içselleştirilmesinin etkisi olduğunu ileri sürebiliriz

Ali Şir Nevâî. Türklük biliminin 15. yüzyıldaki ve belki de bugüne kadarki en kıymetli öğretmenlerinden biridir. "Ali Şîr Nevâî manzum ve mensur eserleriyle sadece Çağatay edebiyatının değil bütün Türk edebiyatının önde gelen simalarındandır. Türkçe eserlerinde Nevâî ve Farsça şiirlerinde Fânî olmak üzere iki mahlası vardır. Ali Şîr'e tesir edenlerin başında İran'ın büyük mutasavvıflarından Abdurrahman-ı Câmî gelmektedir... Bunların dışında Attâr, Hüsrev-i Dehlevî ve Nizâmî ona tesir eden belli başlı şairler arasında sayılabilir. Şiire Farsça ile başlayan Ali Şîr daha on beş yaşlarında iken kendini şair olarak tanıtmayı başarmıştır. Sonraları Türkçe de yazmaya başlamış ve bu yüzden "zü'l-lisâneyn" diye tanınmıştır."[4] Çocukların isteklerine yön veren

[1]Birol İpek (2015),"Bireyde Dil Bilinci, Journal of Turkish and Literature, Volume 1, Issue:2, (33-44)
[2]Birol İpek (2015),"Bireyde Dil Bilinci, Journal of Turkish and Literature, Volume 1, Issue:2, (33-44)
[3]İsmail ÇELİK, Noam Chomsky ve Psiko-Linguistik Dil Gelişim Kuramı s.193-208https://turkishstudies.net/turkishstudies?mod=makale_tr_ozet&makale_id=20901 E.T. 26.02.2021
[4]Günay Kut, Ali Şir Nevâî, İslam Ansiklopedisi,https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai E.T. 20.02.2021

seslenmeleri taklit etmelerini içeren davranışçı yaklaşım kuramına göre Nevâî, aile içinde, anan baba ve yakın çevresi içinde bir dil edinmiştir.Yetişkinlerin model alındığı sosyal etkileşim kuramı çerçevesinde düşünüldüğünde ise örnek aldığı kişiler olmuştur ancak bu onun şairlik yeteneğinin gelişmesiyle ilgili bir etki olduğunu gösterse de Türkçe yazma bilinciyle ilgili olduğunu göstermez. Chomsky'nin temsilcisi olduğu psiko-linguistik yaklaşım kuramına göre ise doğuştan gelen bir yetenekle dünyaya gelmiş ancak bu dili kullanma yeteneğini daha iyi, daha ileri ve daha işlevsel niteliğe büründürmede çocuğun yetiştiği çevre etkin rol oynar. Bu durumda psiko-liguistik yaklaşımın yetişkinlerin model alındığı sosyal etkileşim modeline göre Nevaî'nin dili gelişmiştir diyebilir miyiz?Etkilendiği edebî şahsiyetlerin şairliğine özenmiş ama Türkçelerine değil, kimileri Türkçe de bilmiyordu belki. Öğrendiği Farsçasının derecesini yükseltmedeki tesirleri hafife alınamaz. İki dillilik veya çok dillilik ayrıcalığını yaşarken zihninde çakan yıldızlar onun Farsça ile Türkçe arasında bir mukayese yapmasına vesile olmuştur. Hem Farsça hem de Türkçe eser yazdığı için gönlündeki asıl şiir dili Türkçeydi. Muhâkemetül'l-Lugateyn'i yazarken de Türkçenin kudretini, üstün vasıflarını delilleriyle anlatırken sahip olduğu dil bilincinin temelinde mensup olduğu milletine olan sevgisinin etkili olduğunu göz ardı edilemez. 15. yüzyılda hâkim kültür ve edebiyat dili Farsça ile mukayese ederek ses ve dil yapıları, edebî sanatlar, söz varlığı bakımından Farsçadan üstün olan yönlerini delilleriyle ortaya koymuştur. Küçük yaşlarından itibaren şiir yazmaya başlaması, Farsçayı çok iyi düzeyde bilmesi sebebiyle ana dili Türkçeyle mukayese edebilme yetkinliğine sahip olmasından dolayı Muhâkemet'ül-Luġateyn'deki yorumları büyük bir itibar görmüştür.

Nevâî, yazdığı Türkçe eserlerle Türkistan coğrafyasında geçmişte Çağatay Türkçesinin, yakın çağlarda Özbek ve Uygur yazılı dilinin ve edebiyatının gelişmesinde büyük tesiri olmuştur. "…Bundan dolayı Çağatayca'ya "Nevâî dili" denmiştir. Eserleri Türkistan'dan başka, Azerbaycan ve Anadolu sahasında da okunan Nevâî'yi Osmanlı şairleri üstat tanımışlar, şiirlerine 15. yüzyıldan bu yana çeşitli nazîreler yazmışlardır. Ali Şîr, divan şiirine Türk hayatından gelen millî ve mahallî unsurlar kazandırmıştır."[1] Nevaînin kendisinden bir asırdan daha fazla süre sonra da olsa Türk Divan şiirinin şairlerine de millî dil bilinci kazandırdığı görülüyor. "…Dilimizde yabancı unsurlar giderek çoğalmaya ve dilimizi istila etmeye başladı. Bunun üzerine dilde bir milliyetçilik hareketi baş gösterdi. Aruz vezniyle ve divan edebiyatı nazım şekilleriyle olmakla birlikte, yalnız Türkçe kelimelerle, hatta yalnız Türkçe benzetmelerle şiir yazmak şeklinde gelişen bu harekete Türkî-i Basit (Sade Türkçe) hareketi adı verilir. Bu hareket 15. ve 16. yüz yıllarda Arapça ve Farsçanın Türkçeyi kuşatmasına karşı Türk dilini savunmak ve Türkçe kelimelerle de aruz ölçüsüyle şiirler yazılabileceğini göstermek gayesini taşır. Bu akımın temsilcileri halk şairlerinden olmayıp, divan şairleri arasından çıktıkları için şiirlerini aruz ölçüsüyle yazmışlardır. Türki-i Basit hareketinin ilk temsilcisi XV. yüz yılın sonlarında yaşayan Aydınlı Visalî'dir. Ne var ki bu şairin şiirlerinden hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Türki-i Basit hareketinin 16. yüz yılda iki önemli temsilcisi vardır. Bunlardan biri Tatavlalı Mahremi, diğeri de Edineli Nazmi'dir."[2] Osmanlı Devleti içindeki Türk şairlerinin Türkçe şiir yazma ve Türkçecilik hareketi önemli bir bilinçlenmenin göstergesidir.

"Âşık Çelebi'nin, Mahremî'nin Basîtnâme'sinden bahsederken (Meşâirü'ş-şuarâ, vr. 117b) "elfâz u teşbîhâtı kâmilen Türkî olan, içinde lafz-ı Arabî ve Fârisî bulunmayan" demesine bakılarak Türkî-i basît'in Türkçe kaygısıyla ortaya çıktığına ve ilk temsilcisinin Mahremî olduğuna şu tek beyitle hükmedilmiştir: "*Gördüm seğirdir ol ala gözlü geyik gibi / Düştüm saçı tuzağına bön üveyik gibi*." Edirneli Nazmî'nin divanında yer alan ve "Türkî-i Basît" başlığını taşıyan bu tarz manzumelerden, çoğu gazel olmak üzere 283 şiirle 100'den fazla beyit ve müfredi Dîvân-ı Türkî-i Basît adı altında yayımlayan M. Fuad Köprülü bu örnekleri dikkate alıp bunları millî edebiyat akımının bilinçli ilk müjdecileri arasında saymıştır."[3] Ali Şir Nevâî'den sonraki Türkçe yazma bilincinin Tanzimat Edebiyatı döneminde Türkçesi varken yabancısını kullanmama anlayışının doğmasına, Millî Edebiyat döneminde Genç Kalemler dergisindeki bildirgenin yazılmasına kadar

[1]Günay Kut, Ali Şir Nevâî, İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai E.T.14.02.2021
[2]Mustafa Özkan (1997) Edirneli Nazmî ve Türkî-i Basit Hareketi İlmî Araştırmalar 5, İstanbul 1997
https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73219 E.T. 14.02.2021
[3]Hatice Aynur, https://islamansiklopedisi.org.tr/turki-i-basit E.T. 15.02.2021

devam eder. Bu bilincin Cumhuriyet Döneminde Türk Dil Kurumunun kurulmasına ve Türkçecilik hareketinin yeniden doğmasına etkisi olmuştur. Sadeleştirme/özleştirme çalışmalarının kimi zaman aşırılıklara gitmesi başka bir tartışma konudur.

Ali Şir Nevâî'nin Türkçe yazdığı hamsesinin ve diğer bütün eserlerinin kıymeti asırlar boyu kaybolmamıştır. Muhâkemetü'l-Lugateyn adlı eseriyle Türkçe ve Farsçayı mukayese etmiş, Leylâ vü Mecnun adlı eserinin hâtimesindeki aşağıdaki sözleriyle Türkçeyle ve Türklerle ilgili fikrini özetlemiştir:

"*Ger nükteleri cihânnı tuttı /Ğavgâları ins u cânnı tuttı*
Çün farsî erdi nükte şevḳi /Azrâḳ edi anda Türk zevḳi
Ol til bile nazm boldı malfuz /Kim farsî añlar oldı mahzuz
Men Türkçe başlaban rivâyet /Ḳıldım bu fesâneni hikâyet
Kim şuhrat-i cihânga tolgay/Türk elige daġı bahra bolgay
Nevçün ki, bu kün cihânda etrâk/Köptür hoştâb u sâf-i idrâk"[1]

Eserlerini Türkçe yazmaktaki maksadını Leyla vü Mecnun adlı mesnevisinin mukaddimesinde yer alan yukarıdaki şiirle ifade eden Ali Şir Nevâî'nin sözlerini günümüz Türkiye Türkçesine aktardığımızda "*Gerçi onların nükteleri de kavgaları da cihanın ve insanların dikkatini çekmişti. Çünkü Farsça idi nükte şevki, az(ıcık) idi onda Türk zevki, O dille şiir gibi yazıldı her lâfız (söz), Farsça anlayınca haz duydular (hoşnut oldular) sanki... Ben Türkçe yazmaya başlayınca, bu efsaneyi boşa çıkardım. Şöhreti cihana yayılmış olan Türk milletinin hissesine düşeni yaptım. Çünkü bugün cihanda hoş gönüllü saf idrakli Türkler çoktur."* diyerek esasen mensubu olduğu Türk milletine ve Türkçeye olan sevgi ve ilgisini bu anlamlı mısralara dökmüş olduğunu görüyoruz.

Ali Şir Nevâî'nin en önemli yönü; dilin yapılandırıcı, etkileyici ve yönlendirici işlevinden yararlanarak dil birliği kurmaya ve millî bir dil bilinci oluşturmaya gayret etmesidir. Halk içinde mevcut olan ancak yazı dili ve edebiyat alanında olması gereken dil birliğinin Türkçeye önem vermekle mümkün olduğu ve buna bağlı olarak da dil bilincini sağlayıcı tedbirler için şiirlerinde insanların gönlüne hitap etmiştir. "*Bir milletin bütün tarihi boyunca edindiği kültürü, değer yargılarını ve hayat tecrübelerini sinesinde toplayan, onu koruyan ve yaşatan "kutsal bir hazine" olan dil, sadece iletişim aracı olarak düşünülmemelidir. İletişim aracı olma niteliği yanında dilin hem birey ve hem de millet için daha önemli olan yönü kültürel kimliği belirleyici ve koruyucu olan yönüdür. Milletin iç dünyasını, ruhunu yansıtan dil, kişilerin mensubiyetlerinin, milletlerine olan bağlılıklarının da belirleyicisidir" (Üstüner 2003: 2).*[2] Türklerin medeniyetinin, millî ve manevî kültür değerlerinin aktarıcısı Türk dilidir. Tarihî süreç içinde Türkçenin devlet makamlarında yazışma dili olmadığı, anonim halk şiiri dışında Arap ve Fars dillerinin hüküm sürdüğü yıllarda Ali Şir Nevâî gibi şahsiyetlerin dil bilinci, eserleri aracılığıyla verdikleri mesajlar, dilimiz için ve Türk milletinin kültür varlığını asırlarca kuşaktan kuşağa aktarmada ve millî kimliğini sürdürmede etkili olduğu açıktır.

"15. yüzyılda Çağatayca'nın (Çağatay Türkçesi'nin) klasik bir yazı dili olarak kimlik kazanmasında Ali Şir Nevâî'nin önemi bilinmektedir. Nevâî öncesinde ve Nevâî'nin çağında, Timurlular devletinde Türkçe yazan aydınlar azdır. Nevâî, Türkçeyi edebî dil olarak kullanmayan, Farsça yazan çağdaşlarını kınar. Çağdaşlarının Farsçanın karşısında edebi dil olarak Türkçeyi yetersiz görmelerini eleştirir; eğer emek verilirse Türkçenin de Farsça kadar, hatta daha fazla anlatım inceliklerine sahip olduğunun görüleceğini belirtir. Bu görüşlerini Muhâkemet'ül-Luġateyn'de görürüz."[3] Nevâî, "Farsçanın Türk edipleri üzerindeki etkisini kırmak için yaptığı çalışmaları, Muhâkemetü'l-Luġateyn adlı eseriyle somutlaştırıp zirveye çıkarmıştır. Farsçanın manevî tesirini görmüş ve bundan hiç çekinmeden çeşitli konuları örneklerle izah ederek ve mukayese ederek Türkçenin anlam ve anlatım gücünü, ifade yeteneğini dikkatle ve inandırıcı bir biçimde sunmuştur. "…Nevâî, Farsça ile Türkçeyi karşılaştırmaya başlamadan önce birbirleriyle yakın ilişkiler içinde olan Türkler ve Farsların ırkî özelliklerine temas etmiştir. Ona göre Türkler

[1] Hasanov B., Pokiza ishq dostoni, O'zbek adabiyoti bo'stoni, Alisher Navoiy. Layli va Majnun. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1990, s.5.
[2] Üstüner, Ahat (2003). "Anadille Eğitim ve Türkçe". Birses, 21.01.2003.
[3] Turan Can, (2013)Türkistan'da Türklük ve "Ali Şir Nevâî"https://www.altayli.net/turkistanda-turkluk-ve-ali-sir-nevai.html#:~:text=Nevai

Farslardan daha pratik daha yüksek kavrayışlı, daha saf ve temiz kalplidir. …. Dillerindeki mükemmellik bakımından Türkler, Farsları geçmiştir. Nevâî, daha sonra 100 Türkçe fiil zikrederek bu dilde aynı kavramı ifade eden birden çok fiil bulunduğunu söyler. Eserde bu tür fiiller örnek beyitlerle kaydedilmiş, bunların Fars dilinde karşılığının olmadığına, bir Farsın bu ayrıntıyı verebilmek için Arapçanın yardımına başvurmak zorunda kalacağına dikkat çekilmiştir. Türkçe'nin cinaslar ve ses yönünden, özellikle ünlüler sistemi bakımından da Farsça'dan üstün olduğu anlatılmış, Türkçede yapım ekleriyle yeni kelimeler türetilip kelime hazinesini zenginleştirme imkânının bulunduğu, Farsçada ise böyle bir özelliğin olmadığı vurgulanmıştır. Nevâî ayrıca Türkçede akrabalık, kuş, yer, av hayvanları, biniş takımları, giysiler, yiyecek içecek vb. adlar için kullanılan kelimelerin zengin çeşitliliğini örneklerle ortaya koymuştur."[1]Ali Şir Nevâî'ninMuhâkemetü'l-Luġateyn'i yazmaktaki amacını dikkatle incelerken değişik yorumlar yapılabilir ancak ortak noktanın ondaki yüksek seviyede dil bilincine sahip olması ve bunun neticesinde bir çığır açması, Çağatay Türkçesinin, dilinin ve edebiyatının can suyunu vermiş olmasıdır. Bu eserin Türkçe ve Türk kültürü bakımından değerini ifade etmek için F.Sema Barutçu-Özönder'in "Ali Şîr Nevâî, İki Dilin Muhakemesi, Ankara 1996" adlı çalışmasını incelemek yeterlidir.

Nevâî'nin Türkçeye katkısı yalnızca Türkçe eser yazmasıyla sınırlı değildir. Eserlerinde kullandığı söz varlığının zenginliğini modern dünyanın ünlü yazarlarında bile göremediğimizi ifade edebiliriz. Türkçeyi, yaşadığı coğrafyanın etkili iki dili karşısında Türkçeye kıymet kazandırmıştır. Bir edebî şahsiyetin söz varlığındaki zenginliğinin anlamı çok büyüktür. Çok okuyan, çok düşünenler ve çokça kavram bilgisine sahip olurlar, dolayısıyla da kendi dilinin yanı sıra bildiği diğer dillerin leksik ve semantik zenginliklerinden yararlanmasını bilir. Bildiği bütün dillerin anlam özelliklerinin yanı sıra kültürel arka plan bilgilerine de vâkıf olmak yazarı üstün kılan vasıflardandır. "…Abror Gulyamov'un belirttiğine göre, Puşkin kendi eserlerinde 21 binden fazla tekrarlanmayan kelime kullanmıştır. Şekspir yaklaşık 20 bin, Cervantes 18 bine kadar, Ali Şir Nevâî ise tüm eserlerinde 1 milyon 328 bin kelime kullanmıştır. Bunlardan yaklaşık 26 bini tekrarlanmayan kelimedir. Sebebi Nevâî'nin Arapça, Farsça ve Urduca gibi birçok dilden faydalanmış olmasıdır…."[2]Bir edibin eserlerinde kullandığı tekrarsız söz varlığı hazinesinin zenginliği ile düşünce dünyası arasında doğrudan ilgi vardır. Dil felsefesi, psiko-linguistik, toplumdilbilim, kültürdilbilim açısından ele alındığı takdirde önemli bir fikir haritası ortaya çıkar. Özellikle kültürdilbiliminin araştırma ve inceleme yöntemleriyle değerlendirilmiş olsa Nevâî'nin söz varlığının düşünce haritası ortaya çıkmış olacaktır.

Günümüzde başta Türkiye Türkçesi olmak üzere bütün Türk yazı dillerinin (Özbek, Kırgız, Kazak, Türkmen, Azerbaycan Türkçesi) ilim, sanat ve edebiyat dili olarak varlığının temelinde yatan şey Nevâî'inin açtığı çığırdan ilhamını ve kaynağını almış olmasıdır. Türkiye Türkçesi dışında çağdaş edebî Türk yazı dillerinin 20. yüzyılda geçirdiği badirelerden sonra Türk Cumhuriyetlerinin millî bağımsızlık hareketlerinin ilk eylemleri dil konusunda olmuştur. Türkmenistan'da Mahdumkulu'nun, Kazakistan'da Abay Kunanbay ve Muhtar Avezov'un, Kırgızistan'da Manas Destanının ve Kasım Tınıstanov'un, Özbekistan'da Ali Şir Nevâî'nin dil mirası üzerinden dil siyaseti üretilmiştir.

C. SONUÇ

Ali Şir Nevâinin yaşadığı 15. yüzyılda Türkistan bölgesinde edebî yazı dilinin Farsça olması nedeniyle Türk şairleri Farsça kaside ve gazel yazarak padişah saraylarında ve ulema çevresinde beğeni kazanırken Ali Şir Nevâî'nin önceliği kendini beğendirmek değil, aksine bilinçli olarak farklı ve kimsenin yapmadıklarını yapmaya çalışmak olmuştur. Edebî ve medenî etkinliklerin tamamına yakınının Farsça yapıldığı dönemde Nevaî'nin 15. yüzyılın ilk yarısında edebî eser veren ve ikinci yarısında ün salan Sekkâkî, Atayî, Emirî, Gedayî, Ahmet, Haydar ve Lütfî gibi ün kazanmış şairlerden etkilendiği düşünülmektedir. Nevâî, Lütfî'yi devrin en büyük şairi olarak kabul ettiğinden kendisindeki Türkçe dil bilincine sahip olmasında tesiri olduğu da söylenebilir.

[1]Azmi Bilgin, İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/muhakemetul-lugateyn E.T. 20.02.2021
[2]Turan Can, (2013)Türkistan'da Türklük ve "Ali Şir Nevâî https://www.altayli.net/turkistanda-turkluk-ve-ali-sir-nevai.html# Gulyamov, Abror, Avrasya'ya Yön Veren Şahsiyetler Sempozyumu, bildiri kitabı, İstanbul 2012 E.T. 21.02.2021,

Ali Şir Nevâî, devlet adamı, şair, âlim ve güzel sanatlarla ilgili kıymetli bir şahsiyet olarak şiirde Türkçenin anlam ve anlatım gücünün farkına vararak kaleme aldığı manzum ve mensur eserleriyle onu üstün bir sanat dili haline getirmeye gayret etmiştir. Kendi döneminde Türkçeye katkısının edebiyat ve ilim çevresinde fark edilip edilmediği ayrıca incelenebilir, ancak kendisinden sonraki dönemlerdeki şairlere etkisi olmuştur. "Ali Şir Nevâî edebiyat yaşamı boyunca sistematik dil yapısından uzak durarak, unutulmaya yüz tutan bir dile ivme kazandırmış, ona hayat vermiştir. Nevai'nin fikrî hayatı çok zengindir…. O, her eserinde, düşünce âlemiyle ilgili başka bir konuyu ele almış, çeşitli sorunlara değinmiş, kendi görüşünü belirterek çözüm yolları aramış ve göstermiştir."[1] Edebî şahsiyetlerin millî ve medenî kaygılar taşıması, mensup olduğu milletin dil ve kültürüne katkı sağlaması, o milletin fikir dünyasının gelişmesi için kılavuzluk etmesi ve buna benzer bilinçli davranışlarıyla o yine milletin geleceğine yön verebilmiş olması onların tarihi ve toplumsal hafızasında iz bırakmış olmaları anlamına gelir. Günümüzde bir miktar var olan dil bilincinin temelinde Nevâî'nin yaktığı meşalenin aydınlığı vardır.

D. KAYNAKÇA

1. Azmi Bilgin, İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/muhakemetul-lugateyn E.T. 20.02.2021
2. Ahat Üstüner, (2003). "Anadille Eğitim ve Türkçe". Birses, 21.01.2003
3. Botirbek Hasanov (1990) Pokiza Ishq Dostoni, O'zbek Adabiyoti Bo'stoni, Alişer Navoiy Layli va Majnun, Gofuur Gulam Adabiyot va San'at Nashriyoti, s.5, 1990, Toshkent
4. Günay Kut, Ali Şir Nevâî, İslam Ansiklopedisi, https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sir-nevai E.T. 20.02.2021
5. Hatice Aynur, https://islamansiklopedisi.org.tr/turki-i-basit E.T. 15.02.2021
6. İpek, Birol (2015), "Bireyde Dil Bilinci, Journal of Turkish and Literature, Volume 1, Issue:2, (33-44)
7. İsmail ÇELİK, Noam Chomsky ve Psiko-Linguistik Dil GelişimKuramı,Turkish StudiesInternational Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 12/28, p. 193-208 DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12507 ISSN: 1308-2140, Ankara
8. Mustafa Özkan (1997) Edirneli Nazmî ve Türkî-i Basit Hareketi İlmîAraştırmalar 5, İstanbul 1997
   https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73219 E.T. 14.02.2021
9. Turan Can, (2013)Türkistan'da Türklük ve "Ali Şir Nevâîhttps://www.altayli.net/turkistanda-turkluk-ve-ali-sir-nevai E.T. 21.02.2021
10. Turan Can, (2013)Türkistan'da Türklük ve "Ali Şir Nevâîhttps://www.altayli.net/turkistanda-turkluk-ve-ali-sir-nevai.html#

Gulyamov, Abror, Avrasya'ya Yön Veren Şahsiyetler Sempozyumu, bildiri kitabı, İstanbul 2012 E.T. 21.02.2021.

[1]Turan Can, (2013)Türkistan'da Türklük ve "Ali Şir Nevâî https://www.altayli.net/turkistanda-turkluk-ve-ali-sir-nevai.html# E.T. 21.02.2021

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ СӨЗДЕРДІ ТОПТАУЫ ЖӘНЕ СӨЗДЕРДІ ТАПТАСТЫРУДАҒЫ ГРАММАТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАРДЫҢ РӨЛІ ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕ
PRINCIPLES OF CLASSIFICATION OF WORDS BY AL-FARABI AND THE ROLE OF THE GRAMMATICAL CATEGORY IN THE CLASSIFICATION OF PARTS OF SPEECH IN THE RESEARCH OF SCIENTIST

Б.Момынова,
филология ғылымдарының докторы, профессор,
Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясы
А.Байтұрсынұлы ат. Тіл білімі институты,
Грамматика бөлімінің меңгерушісі

Абстракция: мақалада Әбу-Насыр әл-Фарабидің тіл ғылымы мен тілдік бірліктер туралы көзқарасына шолу жасалады. Әл-Фараби еңбектерінің орыс тілші ғалымдары зерттеулерінде қамтылуы туралы айтылады. Сонымен қатар Фарабитану ілімінің Қазақстандағы жайы сөз болады. Фараби еңбектерінен бастау алатын сөз, лексема, сөз таптары туралы ғылыми тұжырымдардың жалғасы қандай, қай бағытта зерттеліп жатқанына қысқа шолу жасалады. Сондай-ақ мақалада морфологиялық парадигма, сөз таптарының бөлінісі, грамматикалық категориялардың сөз таптарын жіктеуге ықпалы сөз болады.

Тірек сөздер: Әл-Фараби, трактаттар, тіл ғылымы, сөздік, терминдер, лексикография, ортағасырлық араб лексикографикасы, сөз таптары, грамматикалық категориялар, морфологиялық парадигма, транспозиция, мәтін синтаксисі т.б.

Abstract: the article examines the scientific views of Abu Nasyr al-Farabi about the language and some linguistic judgments. How and how Al-Farabi's views about language are taken into account in the studies of modern scientists, as well as how and to what extent his scientific judgments about language are used, whether the textbooks on the history of linguistic teachings for universities, the philosopher's judgments, are covered. The article also noted development of Farabic studies in Kazakhstan. It will also be considered in what direction such concepts as word, lexeme, parts of speech, taking scientific principles and classification in the works of Abu Nasyr al-Farabi will be studied. The article also deals with the morphological paradigm, the role and function of grammatical categories in division, i.e. in the classification of parts of speech.

Key words: Al-Farabi, treatises, linguistics, dictionary, terms, lexicography, medieval Arabic lexicography, parts of the word, grammatical category, morphological paradigm, transposition, text syntax, etc.

Мақаланы жазу барысында Әбу-Насыр әл-Фарабидің қазақ тіліне аударылған «Таңдамалы трактаттары» [Әл-Фараби, 2009] еңбегі пайдаланылды. Бұл кітапта орыс тілінен аударылған еңбектермен бірге араб тілінен аударылған «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету жайында», «Теология», «Ғылымдардың жіктелуі туралы сөз», «Музыка туралы үлкен кітап» сияқты трактаттары енген.

Әл-Фараби еңбектерін интерпретациялау жұмысы бұрыннан жүргізіліп келе жатқаны белгілі. Википедия сайтын, лингвистика арналған сайттарды қарап отырып, Фарабидің өзі «Тіл туралы ғылым» деп атаған еңбегін интерпретациялаған қазақ ғалымдарының еңбектерін көп кездестірдім деп айта алмаймын. Қазақ тілінде арнайы жазылған лингвистикалық еңбектерді де кездестіре алмадым. Әрине, бұл Фарабидің лингвистикаға арналған еңбектері мүлде назардан тыс қалған деген пікір тудырмауы тиіс.

Ең алдымен, қазақ тілінде жарыққа шыққан ұлы философ еңбектерінің аударма еңбектер екенін айту керек. Яғни, Фараби тілі және оның еңбектері туралы айтқанда, аудармамен байланысты ғана қарастыруға болады. Әрине, басқа түркі тілдерінде де солай. Сондықтан:

а) аудармалардың сапасы, нақтылығы өз алдына жеке зерделенуі керек.

ә) аударма мәтіндердегі тіл білімінің базалық ұғымдарының баламаларының берілуіне, олардың қызметтерінің сипатталуына жеке тоқталу артық.

Сөзді тіл ілімдерінің тарихында әл-Фараби есімі, оның еңбектерінің алатын орны қалай бағаланып жүргенінен бастау дұрыс.

Фарабидің тіл туралы ілімдеріне, Аристотель көзқарасы мен араб халифатының гүлденуі, осы елдің мәдениеті мен гуманитарлық ілімдердің дамуының әсері болғаны еңбектерде көп айтылады және осы дамумен сабақтастырылады. Оны философтың өмірбаянынан да байқауға болады.

Ежелгі дәуірлерде тіл туралы араб ғалымдарының ой-тұжырымдары мұсылман әлеміне ықпал етті. Бірақ лингвистикалық ілім тарихына негіз болатын жазу мен жазудың таралуы, жазудың дамуы барлық әліпби тарихында дінмен сабақтасып жатады. Әрине, араб жазуының дамуына да мұсылман дінінің, Құранның әсері аса зор. Бірақ кейіннен Құранмен бірге талай мұсылман елдерінің жазуына негіз болған араб жазуының тарихы шығыс ойшылдарының еңбектері арқылы әлемге кеңінен танылды. Сол кездердегі араб әлемінде лексика туралы ілім, лексикография (түсіндірме, синонимдер, сирек кездесетін сөздер, кірме сөздер, ұйқас туралы сөздіктер) саласының дамығаны тіл ілімдерінің тарихында анық айтылады. Кейіннен араб ғалымдары фонетикамен айналыса отырып, осы саладағы жетістіктерге қол жеткізді. Ал ортағасырлық араб лексикографиясының зор жетістігі саналатын Манзура (кейде Мансура,1331 ж.) «Лисан ал-араб» сөздігінде көрініс тапты. Бірақ арабтың тіл ілімі туралы сөз болғанда, орыс ғалымдары еңбектерінде әл-Фараби есімінің атала бермейтінін айту керек.

Бірақ Иранда Сасанидтер салтанат құрған ғасырларда гуманитарлық білімнің дамуы, гүлденуі туралы көп жазылды. Кейіннен арабтар жаулап алғаннан соң (YII ғасырларда) осы елде парсы-түрк сөздіктері т.б. түзілді. Иранда мұсылман діні орныққаннан кейін философия мен тіл ғылымы сала ретінде жетілді. Сол тұстағы ғылымның дамуын зерттеген ғалымдар, Орта Азиялық ғалымдар да еңбектерін араб тілінде жазғанын арнайы атап өтеді.

«Тіл ілімдерінің тарихын» жазған орыс ғалымдары Ирандағы осы кезең туралы тіл тарихына тоқталғанда ғана, әл-Фараби есімін сөз арасында ғана, онда да ортағасырлық мұсылмандық схоластика арқылы лингвистикалық ой, идеяны дамытқан ғалымдар қатарында атап өтеді және ғалымдардың, оның ішінде әл-Фарабидің де, тілді (тілдік бірліктерді) логиканы жеткізудің, анализ жасаудың құралы, инструменті ретінде бағалап, қарастырғанын баса айтады [Сусов, 2006:56-57 бб.]. Байқағанымыздай, негізінен ғалымдар Иран тіл білімі туралы мәлімет бергенде ғана әл-Фараби есімі кездеседі, оны Аристотель ілімінің *үздік комментаторы* ретінде атайды [Левицкий Ю. А., Боронникова Н.В.,2005:60-б.]. Осы секілді кітаптардың бәрінде дерлік араб ғалымдарының, әл-Фарабидің де Аристотельдің салған ізімен үш сөз табын: ***есім, етістік, шылауды*** бөліп көрсеткені туралы нақты мәліметтер келтіреді. Әл-Фарабидің тіл туралы еңбектерінде, шындығында да, нақты осы үш сөз табы аталған.

Зерттеуші Б. Д. Нуриев «Терминологический инструментарий лингвофилософии аль-Фараби» деген мақаласында, философтың «ли-сан» немесе «лисан» сөзін мынадай мағынада қолданғанын айтады: «Исследователи лингвофилософии аль-Фараби выделяют две особенности его подхода к проблеме языка, обозначавшемся в его трактатах словом «лисан». Во-первых, мыслитель, используя данное понятие, апеллировал к так называемому разговорному языку. Несмотря на то, что в его работах невозможно найти точное определение того, что означает в его понимании «лисан», во взглядах философа отчетливо прослеживается мысль, что это «разговорный язык, отличающий одну общность от другой». Шығыс философының осы сөзді қандай мағынада қолданғаны туралы ғалымдар пікіріне, ойшылдың өз сөзіне сүйене отырып, өз ойын былайша түйіндейді: Адамдар қоғамдық топтарға бөлінеді. Бір қала екінші қаладан айрықшаланып тұрады. Әр қаланың өзінің табиғи келбеті болады және өзіне тән сипат бар. Тіпті әр қаланың өзіне ғана тән сөйлеу тілі болады, қарым-қатынас амалы мен ойын жеткізудің тәсілі болады. Осындағы қала сөзі «ел», «мемлекет» деген ұғымдардың орына жүргенін келтіреді. Философтың «лисан» деген сөзді

айтқанда, ол сөздің тек арабтың сөйлеу тілін білдіріп қана қоймайтынын, бұл сөздің әр қаланың тілін атайды деген ойын жеткізеді.

Біздің қосарымыз, кейіннен шыққан Манзураның (кейде Мансура) «Лисан ал-араб» сөздігінің атауында кездесетін осы сөздің де аталған мағынаны толықтыратындай қатысы бар деп есептейміз.

Ал арабтар тек әдеби тілді ғана емес, диалектілік ерекшеліктерді зерттегенде осы *лисан* терминін пайдаланған.

Әл-Фараби «Тіл туралы ғылымында» немесе «Логикаға кіріспе» еңбегінде қазіргі тіл деңгейлерінен *лексика, морфология* және *синтаксиске* байланысты өз идеясын жазған.

Ұғынуға болатын, мәні бар сөйлеуді әл-Фараби қарапайымдар емес, **күрделі ұғымдар** деп таниды. Қарапайымды үшке бөледі: ***есім, сөз, құрал***.

Сөз деп, философтың айтуынша, араб грамматистері *етістікті* атаған және ғалым осы пікірді басшылыққа алған.

Ал **құрал** – демеулік шылау.

Есім – өз-өзінен түсінілетін, мәні бар, идеяны білдіретін қарапайым сөздер болып табылады, бірақ олар идеяның өтетін, болатын, өтіп кеткен т.б. уақытын көрсетпейді. **Етістік** өз формаларымен және мәніне қарай идеяның өмір сүру уақытын білдіреді. Ол екі нәрсені, яғни идеяны және идея өмір сүретін уақытты білдіреді.

Құрал немесе **демеулік шылау** – өз-өзінен түсінілмейді, яғни мағына білдірмейді, сондықтан ол есім мен етістікке қосылу арқылы түсінілетін қарапайым айтылым деп бағаланады. Бұл терминдер немесе ұғым атаулары мен олардың түсініктері морфологияның және лексиканың нысандары болып табылады.

Тіл туралы еңбегі ұлы философтың араб тілін негізге алғанынан хабардар етеді. Бұл үзіндідегі **«айтылым»** деген баламаның бүгінгі күн тұрғысынан қарастырғанда аса бір ыңғайлы балама емес екенін айта кету керек және бұл бөлімді тілші-ғалым емес, философ аударғанын есте ұстаған абзал.

Ойшыл ***кеше, ертең, бүгін*** сөздері уақытты білдірсе де, етістікке жатпайды, идеяны, яғни атауды білдіреді, уақытты білдіру осы сөздердің бірінші яки негізгі мағынасына жатады деп, аталған сөз таптарына қатысты теориялық пікірін, өзіндік көзқарасын білдіреді. Сол сияқты ***жыл, ай, сағат*** сөздері етістікке жатпайтынын, қимылды білдірмейтінін, атаулар екенін де нақты айтады. Өйткені аталмыш сөздер уақытты білдірмейді, олар затты белгілейді. Егер уақытты білдірер болса, уақыттың уақытын білдірер еді дейді. Ал бұл қисынсыздыққа әкеледі дегенді айтады. Шын мәнінде зат есімдердің, етістіктің, есімдіктердің табиғатын дәл түсіндірген.

Байқалып тұрғандай, мезгілді білдіретін ***ай, күн, апта*** атаулары сияқты семантикалық топтағы атаулар мен қимыл, әрекеттің өту мерзімін, шағын білдіретін сөздердің ара жігін бірден айырып айтқан. Яғни тілдегі грамматикалық категориалды мағынаны білдіретін сөздердің қолданыстық, мағыналық, формалық ерекшеліктерін саралау сол кезден-ақ бастау алған. Фарабидің осы тұжырымдарын ғалым Ф.П.Сусов былай деп бағалайды: «Особенно ценно учение Аль-Фараби о частицах с указанием на их значение и постулированием понятия вектора (в этом отношении автор предвосхищает учение Р.О.Якобсона о шифтерах). Строится двухступенчатая классификация частиц на основе их отношения к имени или ко всему высказыванию. Выдеялется тридцать разрядов наречий (с опорой на категории Аристотеля и Теофаста)» [Сусов Ф.П., 2006:56-57]. Осы пікірдегі шылаулардың мағынасын түсіндіруі, олардың қосқырлығы қызметін есімдермен және етістіктермен байланыстырып, «олардың көпшілігі баяндауыш немесе бастауыштың бөлігі болуымен» ерекшеленді деп, функциясын нақты ашып көрсетуі тіл біліміндегі жекелеген кейбір категориялардың әрі қарайғы дамуын, зерттелуін дұрыс бағытқа салуы деп бағалау керек. Кейінгі тіл білімінде осы категорияның грамматикалық сипаттамасының дәл келіп, зерттеулердің дұрыс бағытта жүзеге асуына игі әсер еткені оның болмысты, тіл болмысын терең түсінуінің нәтижесі деуге болады.

Ғалым-философ етістіктерді жіктейді, олардың кейбіріне етістік пен зат есімнің, сөйлемнің баяндауышы мен бастауышының бір-бірімен тіркесуін қамтамасыз ететіндіктен әрі аяқталған ойды білдіретіндіктен, ***өмір сүру етістіктері*** деген атау береді. Жеке тұрып бастауыш пен баяндауыш аяқталған ойды білдірмейді деген пікірі статикалық күйдегі сөз атаулының мағынасы мен қызметі көмескі қалып, нағыз мәні контексте, яғни жұмсалым кезінде анықталатыны туралы бүгінгі күннің пікірімен ұштасып жатыр. *Болды, бар, болады* сынды етістіктер мен есімдердің байланысып барып ой білдіретін қызметіне қарай оларды *өмір сүру етістіктері* деп атап, ұғымды кеңейтеді. Яғни олар уақытты, қозғалыстың, қимылдың, әрекеттің болғанын, болатынын, барын, болып кеткенін, бір сөзбен айтқанда шақты білдіреді, яғни олар жанды, яғни қозғалыста, іс жүзеге асуда. Олар арқылы іс жүзеге асады, ой айтуға, жеткізуге көмектеседі, аяқталған ойды білдіреді. Осы ойлары арқылы етістіктердің, қазіргі кездегі етістіктердің функционалды қызметін нақты танытқан. Ойшыл баяндауыш, бастауыш ұғымдарын грамматикалық категорияларды белгілеуде пайдаланса, *субъект* және *предикатты* логикалық катгорияларды білдіруде қолданған. Сондай-ақ *лафыз* термині қазіргі қазақ тіліндегі *лебізбен* бірдей екенін, мағынасы да сондай екенін де айта кету керек. Міне, қысқа ғана үзіндідегі осы ұғымдар мен түсініктер, жекелеген терминдер туралы әл-Фараби пікірін, тұжырымын осылай интерпретациялауға болады.

Қазақстан Республикасы Алматы қаласында әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті бар. Басқа да әл-Фараби атындағы оқу орны, көше, даңғылдар бар. Тіпті қазақтар арасында балаларының есімдерін Әлфараби, Фараби деп қою дәстүрі орныға бастаған. Фарабиге арналған ғылыми журналдар, жинақтар жиі шығарылады, конференциялар ұйымдастырылады. Фараби трактаттарының кейбірі қазақ тіліне аударылған. Тек лингвистер емес, басқа ғылым саласының мамандары әл-Фарабиді жан-жақты тануда, танытуда. Фарабитану Қазақстанда қазір өте жақсы жолға қойылған.

Ал тілге, сөз таптарына қатысты Фарабиден бастау алған ежелгі пікірлердің бүгінгі күндегі бағыты, зерттелуі тереңдеген. Мысалы, сөз және сөз таптарының әлеуметін салыстырып көруге болады. Сөз таптары ұғымы сөз ұғымына қарағанда әлдеқайда тар мәнді [Суник О.П., 1966:42]. Өйткені сөз таптары грамматикалық құрылыстың бір бірлігі, яки сөзді грамматикалық құрылыстың бірлігі деп қарауға мүмкіндік туғызатын бір аспектісі ғана. Кез келген сөз табы сөздерді жалпыграмматикалық мағынасына қарай ғана сөз табы деген ұғымға біріктіреді. Тіпті жалпы алғандағы сөз таптары деген ұғымның өзі сөздің бүкіл құрылымдық-семантикалық және функционалды қатарын бірден қамти алмайды, сондықтан сөз бен сөз таптары тепе-тең болмайды. Әр түрлі сөздер бір сөз табына топтастырылғанмен де, әртүрлі сөздер болып қала береді. Бұл турасында: «Сөз табы сөз де, жиынтық топ та емес, сөздің маңызды жалпыграмматикалық мағынасын белгілейтін бір қыры», - дейді О.П.Суник [Суник О.П.,1966: 44]. Ал жалпыграмматикалық категорияларға сөз таптары, сөйлем мүшелерінің категориялары т.б. жатса, жекеграмматикалық категорияларға септік, көптік, жақ, шақ т.б. категориялары енеді.

Сөз таптары дегеніміз «белгілі бір сөздердің жеке лексикалық немесе жеке грамматикалық ерекшеліктеріне қарай емес, жалпыграмматикалық немесе категориалды мағынасына қарай топтасқан сөздер тобы» [Суник О.П.,1966:29]. «Тіпті бір-біріне қарама-қарсы мағыналы сөздер, айталық, **күн** мен т**үн** (зат есімдер), **ақ** пен **қара**, **қараңғы** мен **жарық** (сын есімдер), т.б. бір грамматикалық разрядпен бір сөз табының аясына енеді. Ал осылардан туындайтын, бір қарағанда ұқсас сөздер **күн**нен туындаған **күндік** (ақы) пен **түн**нен туындаған **түндік** (сапар), **ақ**тан туындаған **ақтық** (тары) пен **қара**дан туындаған **қаралық** (ойын), **қараңғылық** (затты білдіреді, сәт мағынасында) пен **жарықтық** (затты білдіреді, сәт мағынасында) синтаксистік функциясына қарай сын есімдер болып кетеді. Осындағы ***күн, түн, жарық***, т.б. сөздерді зат есімдерге жатқыздыртып тұрған сөздердің заттығы немесе субстанционалдығы болса, ***күндік, түндік*** т.б. сөздердің атрибутивтілігі, сол сияқты, егер қимыл мен әрекетті білдірсе, олардың процессуалдығы немесе динамикалығы сияқты семантикасы сөз таптарына жатқызуға мүмкіндік береді» [Момынова Б., 2012:35].

Сөз таптарының семасиологиялық негіздерін А.А.Шахматов лексикалық немесе семантикалық мағына деп түсінеді. Сондықтан да ол сөз таптарын ***лексика-грамматикалық категория*** деп таниды, себебі оның пікірінше, сөздерді сөз таптарына біріктіретін сөздердің ***лексикалық*** негізгі мағыналары болып табылады. А.А.Шахматовтың бұл пікірін толық мойындамағанмен, В.В.Виноградов грамматикаланған категориялардың, зат яки заттық категория, сапа мен сапалық, заттың қимылын, күй-қалпын білдіретін психологиялық тұрғыдан күшті абстрактіленген категориялардың болатынын, олардың мағынасының грамматикалық мағына болатынына ден қоятынын айтады.

Н.С.Поспелов сөз таптарын «лексика-грамматикалық категория» дей келе, заттық, сын-сапалық, т.б. категорияларды үзілді-кесілді *таза грамматикалық категорияға* жатқызады. Солай дей отыра, сөз таптарын сөздердің лексика-грамматикалық разрядтары деп, ал олардың жалпыланған лексикалық мағыналарын *абстрактіленген* және *грамматикаланған* заттық, сапалық, т.б. мағыналарға ауысудың нәтижесіне жатқызады. Егер максимальды түрде жалпыланған лексикалық мағыналар абстрактіленген грамматикалық мағыналарға ауысатын болса, осыған сәйкес сөздердің түрлену формасы да грамматикалық болса, неліктен сөз таптарын лексика-грамматикалық деп атағанын түсіндіре алмайды. Сонымен қатар грамматикалық мағынаны сөздің негізгі мағынасына қосымша мағына деп түсіндіретін ғалымдар бар [А.Н.Савченко.1980].

Сөз таптарын мәселе қылғанда, грамматикадағы логикалық бағыт туралы айта отырып, сөз таптарын ерекше лингвистикалық ***грамматикалық мағыналы категорияға*** жатқызып жүрген ғалымдар, оларды сипаттағанда сөз таптарының бір ізге түспеген және қайшылыққа толы дәстүрлі жүйеленуін негізге алады. Сөз таптарының топтастырылуы логикаға сай келе бермейді. Яғни «***Зат есім, сын есім, етістік*** сияқты сөз таптарымен қатар тұтас түрленуі жоқ, ішінара түрленетін ***есімдіктерді*** де, мүлде басқа негіздемелермен жеке сөз табына жатқызылып келген, сондай-ақ біртұтас түрлену категориялары жоқ ***одағай, еліктеуіш сөздерді*** де, **үстеулерді** де (бұл арада аналогия ретінде қазақ тілінің грамматикалық сипаты алынып отыр – Б.М.) жеке сөз таптары деп танудың себебі, негіздемесі еңбектерде көрсетілмейді» [Момынова Б.,2012:35]. Сондықтан болар А.М.Пешковский сөз таптары категориясына тоқталған кезде, сөздерді сөз таптарына топтастырудың өзі ***«лингвистикадағы алогизм»*** деп біледі. Сөз таптары психологиялық та, логикалық та категорияларға жатпайды, себебі психология да, логика да, философия да жеке категориялық құндылықтарды түсіндіргенде ұғым ретінде сөз таптарына сүйенбейді, сондықтан бұлар тек қана грамматикалық, яғни лингвистикалық ұғымдар болып табылады.

Жалпы алғанда, сөз таптарының парадигмасының құрылымы толық зерттеліп бітпегені белгілі. Өйткені сөз таптарының парадигмасы туралы түсінік - лексема парадигмасын тек формалар өзгерісінің жүйесі деп түсінуден барып қалыптасқан өте тар мәндегі шартты түсінік. Сөз таптары парадигмасының межесін нақты осылай түсіну оны лексеманың межесіне ұқсатады. Сондықтан кейбір маңызды грамматикалық категориялардың парадигмасы белгілі бір сөздер тобының (класының) жалпы грамматикалық парадигмасына енбей қалады. Ал «Сөз таптарының парадигмасын нақты бір сөз табының сөз түрлендіру жүйесін тұтас қамтитын сөз табы морфологиялық формалары кешенінің парадигмасы деп түсіну мәтіндегі осы грамматикалық категорияларды жасаушы сөз түрлендіру формаларының семантикасын терең ұғынуға мүмкіндік береді [Яцкевич Л.Г1992: 115]

Сөз таптарының сөз түрлендіру жүйесіне морфологиялық транспозиция формалары да жататындықтан, сөз таптары парадигмасының сөз түрлендіру формалары сөз таптарының категориалды шеңберіне сыя бермейді. Яғни бір сөз табына жататын сөздің лексикалық мағынасын өзгертпестен, оны өзге сөз табының парадигматикалық және синтагматикалық жүйесіне ауыстыру мүмкін болады. Мысал ретінде *есімше* формасының қолданыс барысында екі бірдей сөз табын білдіріп, *етістік* және *зат есім* бола алатынын, *жинақтық есімдіктердің* (біреу, екеу, т.б.) *зат есім* де бола алатынын айтуға болады. Осылайша сөз таптары парадигмасы екі бөлікке ажыратылады:

1) белгілі бір сөз таптарының грамматикалық категорияларының формаларынан жасалатын ішкікатегориалдық немесе категорияішілік парадигма;

2) морфологиялық транспозиция формалары арқылы жасалатын категорияаралық парадигма.

Морфологиялық парадигматиканы түсіндіру кезінде морфологиялық транспозиция формаларының өздеріне тиесілі орындарын толық ала алмай келе жатқанын айту керек. Бұлай болуының бірнеше себептерінің ішінде морфологиялық транспозицияның лексикалануға икемділігі, ал лексикаланудың форма тудырушы және сөз тудырушы құралдардың синкретизмін тудыратыны бар.

Морфологияның осындай қиын мәселелерін формалды тәсіл арқылы шешуді көздеген ғалымдар болды. Олар бір сөз табы лексемаларын теңестірудің формалды тәсілін ұсынды. Атап айтқанда, олар бір парадигмаға: ұқсас, біртекті синтаксистік байланысы бар бірліктерді, біртекті бағыныңқы сөздермен тіркесетін сөздерді жатқызды. Орыс тілінде мұндай бірліктерге сын есім парадигмасының формалары ретінде наречие мен «күй категориясының» сөздері жатқызылды. Сол сияқты фонологиядан вариант пен инвариант аталады. Осы жағдаймен байланысты В.Г.Руделев морфологиялық формалардың екі типі болады дейді. Лексеманың негізгі вариантының модификациялау тәсілі арқылы (септеу категориясының формасы, бұларды сөз түрлендіруші формалар деп атайды (орыс тілінде)) және деривациялау тәсілі, яғни ұқсас формалар парадигмасы немесе «еркін таралған, бөлінген, таралған варианттары» немесе бұларды дәстүрлі лингвистикада «сөз тудыру формалары» деп атайды. Осыған орай орыс тіл білімі зерттеушілері арасында дистрибутивтік өзгешеліктеріне қарай сөз таптарының грамматикалық әртектілігін кейбір сөз таптарының қысқа, толық (краткое прилагательное, краткое деепричастие, т.б.) түрлері болуына қарай ажыратын ғалымдар бар, бірақ Л.Г.Яцкевич бұл пікірлермен келісе алмайды. Сөз таптарының дистрибутивтік ерекшелігі деп көрсеткен сөз таптарының түрлерін ол сөз өзгерісіне синтаксистік көзқарас деп санайды және бұл көзқарастың негізін Ф.Ф.Фортунатов, А.А.Шахматовтар салғанын айтады.

Л.Г. Яцкевичтің осы мәселеге байланысты тағы бір қосқан маңызды деталі ретінде морфологияның сөз тіркесі мен сөйлемге ғана емес, мәтін синтаксисіне де қызмет ететіндігін көрсеткенін айтуға болады. Ол мәтін түзуде морфологиялық транспозиция формаларының орны мен рөлі ерекше екенін, олардың негізгі қызметі сөз тудыру емес, мәтінтүзу екенін нақты көрсетеді. Зерттеуші мәтіннің коммуникативтік қозғалысы, реманың темаға айналуы номиналдану мен адъективтену арқылы жүзеге асады деп санайды [Л.Г.Яцкевич,1992,4: 117]. Сөз таптарының парадигмасын грамматикалық категориялар парадигмасымен салыстыру барысында аталмыш парадигманың әлдеқайда күрделі екені байқалады. Өйткені грамматикалық категориялар парадигмасының бір-бірімен байланысып жатқан кешені сөз таптары парадигмасының ауқымынан көрінеді.

Сілтемелер:

1. Әбу-Насыр әл-Фараби. Таңдамалы трактаттары. – Алматы: Арыс, 2009. – 656 б.

2. Левицкий Ю. А., Боронникова Н.В. История лингвистических учений. - ФГУП. Изд. «Высшая школа, 2005.

3. Момынова Б. Қазақ тілінің морфологиясы. - Алматы:Арыс,2012.

4. Савченко А.Н. Части речи и категории мышления. – М.,1980.

5. Суник О.П. Общая теория частей речи. - М.,1966.

6. Сусов И.П. История языкознания. Золотая серия. – Москва: Восток-Запад, 2006.

7. Яцкевич Л.Г. Морфологическая парадигма как комплексная единица формообразования. - ВЯ. -1992, №4.

WHY WE SHOULD STILL REAL THE MEDIEVAL UZBEK GRAMMATIANS

Prof., DSc.Sh.Safarov

It is striking how the ancient and medieval scholars, despite the eroticisms which may be made of their works, have played great role in linguistic thinking during last centuries the works of Abu Nasr Farobi, Abu Raihon Beruni, Abu Ali Ibn Sino, Mahmud Qashgari, Mahmud Zamakhshari, Alisher Navoi are still consultered for the range of structures they cover and for their theorytical ideas, which were mostly revolutionary. One's instinctive reaction is to point to the variety and richness of those scholars ideas, the opus is so vast that it whole seem to enable one to defend a broad spectrum of positions. This richness makes them appear as a mine of perspective and useful observations and insights in which the follow of any given linguistic school can find its own reflection. Undoubtedly the creations of our famous ancestors are past of the history of linguistics in general and of grammar in particular, and it is the historiographer's task to assess their place in that history as accurately as possible.

It is, presumably, natural for linguists to characterize the works of earlier linguists, when they lie sufficiently far back in the past, as "traditional". This use of language directs attention to the differences between the way other people did grammar then. This has the further consequence that earlier grammars and other linguistic volumes are somehow assumed to be closer to each other in spirit than they were considered to be in their own day, and that whatever innovative potential they may have had tends to be subordinated to the features they had in common with other "traditional" grammars. This is not always justified.

Sometimes the historians of linguistic science (*Bravman, Fleisher, Flugel, Zvegentzev and others) claim, that the 12th century uzbek linguists Muhammad az Zamakhshar and Yusuf al Saqqigi's goals were in language description. The grammars compiled by these authors surely concerned to give an account of the primary data (observational-descriptive adequacy) but at the same time they concerned to provide a principle basis, independent of any particular* language, for the selection of the descriptively adequate grammar of each language (explanatory adequacy).

Both, Zamakhshari and Saqqigi, as well as Mahmud Qashqari claimed to be looking for explanation as opposed to mere description were they differed was in the sources to which they turned in their search for explanatory, categories, whereas Zamakhshari and Saqqigi tended to go for phonetic, psychological or historical explanations, Saqqigi turned not, as one might have expected, to historical or comparative grammar, but to general grammar, which is said to be concerned with the general linguistic principles. Ibn Sino's "Asbob-hudut-al khuruf" is valuable as an example of general synchronic phonetics.

Modern linguists adopt one of the major orientations: to words grammar as an axiomatic system; to grammar as representation of human cognition; or towards data-so-called data-driven grammars. The first looks to the nature of journal systems as the source of universals of human language. The second looks for to the nature of human psyche and relates mental (linguistic) knowledge to its formal representation and to the perceptual world (cognitive linguistics). The third approach begins by collecting data and goes on to classify and analyse them. Alisher Navoi in his works "Muhokamat ul-lugatain", "Lison ut-tair" arrivers at intelligible explanations by historical, comparative, psychological and logical approaches, yielding an informal explanation. Although his works are mostly realted to contrastive linguistics and stiliystics, in fact it can be shown that he is very aware of the significance both of semantics and what late came to be called pragmatics. The linguistic works of our ancestors are not only both descriptive and explanatory, but also they are comprehensive and up-to date at the same time. This is why we should read them.

DİLCİ VE SÖZLÜKÇÜ YÖNÜYLE BABÜR
AS A LINGUIST AND LEXICOGRAPHER BABUR

Hüseyin BAYDEMİR
Prof. Dr.,
Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Abstract: language-related activities of Babür are examined in this study. Babürname is the most important work of Babür. The author has placed a small dictionary in this work. Those words were identified and classified in this study.

Key words: *Babur, Baburnama, Uzbek, Fergana, Kabul, India, language, dictionary*.

Babürname, dili ve muhtevası bakımından Çağatay edebiyatının en önemli mensur eseri olmakla birlikte; müellifinin çok yönlü kişiliğini göstermesi açısından da ayrı bir değere sahiptir. Onu, herhangi bir bitki bilimci, hayvan bilimci, mimar, mühendis, çevre bilimci, şehir planlamacısı, halk bilimci, insan bilimci, güvenlik uzmanı, tarihçi, coğrafyacı, eğitim bilimci, şair, yazar vs. okuduğunda kendi meslek ve uğraş alanına ait çok kıymetli malumatlar bulacaktır [Akün, 1991: 405; Baydemir, 2010: 109]. Takriben beş asır önce dünyaya veda etmiş bir insan nasıl bu kadar çok yönlü olabilir? Bu çok yönlülük ve mükemmelliğin sırrı çocukluğunda almış olduğu eğitimde olabilir mi? Eser, Babür'ün tahta oturduğu ve bir anda kendini amansız bir mücadelenin içinde bulduğu dönemden itibaren başladığı için, ne yazık ki çocukluğu ve temel eğitimine dair teferruatlı bir bilgiye sahip değiliz. Benim kanaatim, onun bu vasıflarını sadece eğitime bağlamanın doğru olmayacağı yönündedir. Hiç şüphe yok ki Emir Timur'un soyundan gelen bütün mirzalara, bulundukları saraylarda en iyi hocalar tutuluyor ve eğitimlerine özel bir ihtimam gösteriliyordu. Bu iş yalnız eğitimle olacak olsaydı, öbür mirzaların da Babür kadar çok yönlü bir kişilik göstermeleri mümkün olabilirdi. Babür'ü diğerlerinden ayıran bu üstün vasıfları, hilkatinin tezahüründen başka bir şey değildir. Onun beş yüz yıl sonra bile dil ısırtan dikkat ve gözlem kabiliyeti, yaradılışından gelen nevi şahsına münhasır bir hususiyettir. Kızı Gülbeden Begim'in de ifade ettiği üzere cesareti, erliği ve tahammülü ile bile o, pek çok padişahta bulunmayan meziyetlere sahipti [Gülbeden, 1944: 115].

Babürname'de, yukarıda birkaç tanesini saydığımız meslek grupları dışında, dil bilimcilerin de kendi sahalarıyla ilgili bulabilecekleri çok şey vardır. Öncelikle eserin dilinin Türkçe olması, dönemin Türkçesi üzerine yapılabilecek çok yönlü çalışmalar için zemin hazırlamıştır. Bu konuda çok sayıda çalışma yapılmış ve yapılmaya da devam edilecektir. Dil bilimi açısından, Babürname'nin Türkçe yazılmış olmasının önemi bir yana; bu eserde, Babür'ün dile olan ilgi ve merakı ile eseri yazarken izlediği yöntem de ayrı bir ehemmiyet arz etmektedir. Bu bildiride, Babürname'den yola çıkarak, Babür'ün dile olan ilgi ve merakı ile izlediği yöntem bakımından sözlükçülüğe katkıları ele alınacaktır.

Babür, daha eserin başında, dile olan ilgisi hususunda ipuçları veren ifadeler kullanır. Endican'dan bahsederken, bu bölgenin ahalisi ve dili hakkında bilgi vermeyi ihmal etmez: *"Ahalisi Türktür. Şehir ve pazarda Türkçeyi bilmeyen kimse yoktur. Halkın konuşma dili yazı diline uygundur. Nitekim Mir Ali Şîr Nevaî'nin eserleri, Herat'ta neşv-ü nema bulduğu halde, bu dil ile yazılmıştır"* [Baburnâme, 2000: 4][1]. Bu tutumunu, eserin ikinci bölümü varsaydığımız Kâbil kısmında da devam ettirir: *"Kâbil vilayetinde, Hezare ve Nekderiler arasında bazı kabileler Moğol dilini konuşurlar. Kâbil vilayetinde on bir-on iki dil konuşulur: Arapça, Farsça, Türkçe, Moğolca, Hintçe, Afganca, Peşâice, Perâcice, Geberîce, Berekîce ve Lemganca. Hiç bir vilayette bu kadar muhtelif kavim bulunduğu ve bu kadar çeşit dil konuşulduğu malum değildir"* [201].

Babür, dilin canlı bir süreç olduğunu, sözcüklerin zaman içinde değiştiğinin veya değişebileceğinin farkındadır. Bu yöndeki ileri görüşlülüğüne dair de Babürname'de kayıt bulunmaktadır. Humayun'un bir oğlu olmuştur ve adını El-Aman koymuşlardır. Hicrî 935 [M. 1528-1529] yılında oğlu Humayun'a yazdığı mektupta *"Adını El-Aman koymuşsun. ...*

[1] Bu çalışmanın devamında yer alan sayfa numaraları, eserin bu baskısına aittir.

düşünmemişsin ki, çok kullanılması yüzünden, halk buna Alama veyahut İl-Aman der. Yoksa, böyle elif-lâm adda az bulunur" [s. 561].

Babür'ün, dil bilimi sahasının bir parçası olan imlaya karşı da özel bir ilgisi vardır. Tam olarak ne amaçla tertip ettiğini bilemediğimiz ve kendi tabiriyle *"Bâburî hat"* [Baburnama, 1993; 299] dediği alfabeyi icat eder. Babürname'de *Bâburî hat* ile ilgili olarak üç yerde kısaca [222, 278, 574-575] bahsedilmişse de ne yazık ki eserin elimizdeki nüshalarında bundan öte bir ayrıntı bulunmamaktadır. Daha az öneme sahip şeyleri bile bütün teferruatıyla esere kaydetmeyi ihmal etmeyen Babür'ün, bu icadı hakkında bilgi vermemiş olması, kendi tabiatına aykırı olacağı için belki şunlar söylenebilir: a) Hatt-ı Baburî hakkında Babürname'de bilgi verdi fakat eserin kaybolan varaklarıyla birlikte kayboldu.[1] b) Kendisi için çok önemli olan bu icada dair müstakil bir risale yazdı ama günümüze ulaşmadı. Daha düşük bir ihtimal dâhilinde, Babür bu konuda hiç bir yerde ayrıntılı malumat yazmadıysa, sebebi belki şöyle tevil edilebilir: Bu hattı önce dar bir dairede denemek gerekiyordu. İş görüyor mu; eksikleri, kusurları nelerdir? Belki o sebepten, yakın çevresine bu hat ile mektuplar ve şiirler yazıp gönderiyordu [ki bu konuda Babürname'de kayıt mevcuttur. *bk.* 574-575]. Hattı, günün birinde tam manasıyla tekmil ettikten sonra tanıtacaktı fakat buna ömrü vefa etmedi. Bütün bunlara ilaveten belki başka izahat da yapılabilir fakat şurası kesin gibi görünüyor ki, Babür gibi bir karakterin böylesine önemli bir icadı yazmadan, tanıtmadan durması akla ve mantığa pek yatmamaktadır. Satır aralarından anladığımız kadarıyla, icat ettiği alfabe, bitişik yazmaya müsait harflerden oluşuyordu. Kadı İhtiyar, Murgab'da kendisini ziyaret ettiği zaman bu hattan söz açılır. Bu hususta, Babürname'de geçen şu cümle ipuçları vermektedir: *"Harflerin ayrı ayrı şekillerini istedi; yazdım*[2]*"* [278]. İhtimal ki, önce Kadı İhtiyar'a bitişik yazılmış yazı örneği gösterdi ve bunun üzerine Kadı İhtiyar harflerin müfredatını istedi.

Babürname'de, Babür'ün imla ve inşa konusundaki vukufiyet ve hassasiyetini gösteren önemli bir kayıt daha mevcuttur. Bu kayıttan, Arap harfli imlaya ne derece vakıf olduğunu ve imla hususunda da o ölçüde hassas davrandığını anlıyoruz. Yukarıda tarihi zikredilen aynı mektupta, Humayun'dan gelen mektupların imlası ile ilgili olarak onu uyarır: *"İmlân o kadar doğru olmamakla beraber, fena değildir. İltifatı tı ile ve kuluncu yâ ile yazmışsın. Mektubun ise şöyle böyle okunabilir; fakat bu muğlak sözlerinden maksat tamamen anlaşılmıyor"* [563].

Babürname'nin cümle yapısı ve de üslubunun en bariz özelliklerinden biri, çok uzun, girift ve birleşik cümlelerden kaçınılmış olmasıdır. Cümleler, atasözleri gibi kısa, yalın ve açık olup, gereksiz unsurlara pek rastlanmaz. Bu tarz ve üslup, nesirde en etkili anlatım yöntemidir. Babür'ün bu üslubu bilinçli olarak tercih ettiği, yine Babürname'deki satır aralarından anlaşılmaktadır. Mezkûr mektupta, adeta bir edebiyat öğretmeni gibi, oğlu Humayun'a şu tavsiyede bulunur: *"Tekellüf yapmak istiyorsun ve o yüzden muğlak oluyor. Bundan sonra tekellüfsüz, açık ve basit sözlerle yaz; sana da zahmet daha az olur okuyana da."* [563]. Babürname'de dikkat çeken bu birkaç ayrıntı, Babür'ün dil ve imla konusunda ne kadar bilinçli olduğunu göstermeye yeter. Babür'ün dil ve imlaya dair ilgi ve bilgisi bununla sınırlı değildir tabi ki. O, yeni duyduğu kavram ve yeni gördüğü varlıkların adlarını sorgulamaktan, irdelemekten, kökeni üzerine düşünmekten zevk alan bir mizaca sahiptir. Babür, bu eserin içine ustalıkla küçük bir sözlük yerleştirmiştir. Yer adları, unvan, lakap ve mahlaslar, bitki ve hayvan adları ve çok sayıda kavramı yazmakla yetinmemiş; bunların menşei, telaffuz şekli, diğer dillerdeki karşılıklarına dair açıklamalar yapmıştır.

Babürname'de izah edilen sözleri; a) Halk etimolojisine dayalı olarak izah edilen sözler b) Etimolojik yöntemle izah edilen sözler c) Bir başka dildeki karşılığı doğrudan yazılan sözler d) İzahlı lügat mantığıyla açıklaması yapılan sözler, olmak üzere dört ana başlık altında ele almak mümkündür.

[1] Mevcut bilgilere göre Babürname'nin on nüshası vardır [Ceylan, 2009: 21]. Eserde, bazı yılların hatıratı bulunmamaktadır. Babür ya bu yıllara ait hatıratını yazmamış ya da hatıratın bazı sayfaları kaybolmuştur. Araştırmacıların çoğu, bazı sayfaların kaybolduğu konusunda hemfikirdirler [Konukçu, 1991: 395]. Hatta bazı araştırmacılar bu sayfaların Babür'den hemen sonra, oğlu Hümayun'un saltanat döneminde kaybolduğunu ileri sürerler [Azimcanova ve Kayumov, 1965: 13].

[2] *"Mufradātni tilādi. Bitidim."* [Baburnama 1993; 373].

a) Halk etimolojisine dayalı olarak izah edilen sözler

Halk etimolojisi, sözcüğün tarihi ve gerçek seyrinden ve başka dillerle münasebetinden bağımsız olarak, halkın çoğunlukla benzetmeye dayalı olarak, kelime ve ifadelere anlam yüklemesi hadisesidir. Daha çok belli yerlerin adlarını izah eden (toponimik) efsanelerde karşımıza çıkar. Babürname'de halk etimolojisine dayalı olarak üç toponimin izahı mevcuttur:

Ha-Derviş: *"Rivayete göre birkaç derviş bu çölde kasırgaya tutulmuşlar ve birbirlerini bulamadan "ha derviş, ha derviş!" diyerek ölmüşlerdir. O zamandan beri bu çöle Ha-Derviş diyorlarmış"* [7].

Teke-Sekritgü: *"Bu nehir dağ eteğinde olup gayet dardır; rivayete göre buradan teke atlamış ve bu isim bunun için verilmiştir"* [12].

Hoca-Seyârân: *"Hoca-Seyârân, çeşmenin adıdır. Bu çeşme ve çevresinde üç [çınar, meşe ağacı, erguvan] nevi ağaç dikilmiştir. Bu üç cins ağacın üç azizin kerameti olduğunu söylerler. Seyârân isminin verilmesinin sebebi de bu imiş"* [210].

Bunlar efsane olduğu için, Babür burada aktarıcı rolündedir. Fakat onun, isimlerin menşeine dair ilgi ve merakı, bu efsaneleri de kaydetmesini sağlamıştır.

b) Etimolojik yöntemle izah edilen sözler

Babür, sözcüklerin sırrını çözme konusunda çok özel bir merak ve ilgiye sahiptir. Bin bir türlü gaile içinde bile sözcüklere kafa yorması, bu merak ve ilgisinin boyutunu göstermesi açısından önemli bir referanstır: *" ... nârenç sözünün Arapçalaşmışa benzediğini daima düşünürdüm ve öyle imiş de. Becûr ve Sevâd ahalisi nârence hep nâreng der* [460-461]. Babür'ün etimoloji yönteminin temelinde genellikle "Bu ad niçin verilmiştir?" sorusu yatmakta ve ad ile ad alan arasında bir bağ kurulmaya çalışılmaktadır. Sözcüklerin menşeine dair yaptığı açıklamalarda iki temel yol izlemiştir.

Birincisi, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, izah ettiği sözcüğün kaynak dilini de belirterek yaptığı açıklamalardır. Alça Han adı ile şöhret kazanan Sultan Ahmet Han'a Alça lakabının veriliş sebebi ve anlamını şöyle açıklar: *"Kalmak ve Moğol dilinde "öldüren"e alaçı derler. Kalmakları birkaç defa mağlup edip, birçok adamlarını kestiği için, alaçı demişler; çok kullanma neticesinde, alça olmuştur* [17]. İzahta görüldüğü üzere, hem sözcüğün hangi dilden geldiği tespit edilmiş hem de dönüşümüne değinilmiştir. Hindistanlıların Keşmir Dağlarına verdiği adı çözümlediği kayıt ise eserde şöyle geçer: *"Hindistan ahalisi bu dağa Sevâ-lek-perpet der. Hint dilinde sevâ "dörtte bir", lek "yüz bin" ve perpet dağ demektir; yani dörtte bir ve yüz bin dağ ki, yüz yirmi beş bin dağ eder. Bu dağ Kâbil'de Hindukûş adı ile anılır..."* [438].

İkincisi ise kaynak dili anmadan herhangi bir şekilde bağ kurarak yaptığı açıklamalardır. Dile karşı özel merakı, zamanla dillerin ses bilgisine dair bilgiler edinmesini de sağlamıştır. *Melik Hest, Keşmir* ve *Lemgan* adları üzerine yaptığı aşağıdaki değerlendirmeleri, sayısız işlerle meşgul olan bir padişahın kaleminden okumak gerçekten çok enteresan ve şaşırtıcıdır. Bu örnekler aynı zamanda onun ne kadar dikkatli bir gözlemci olduğunu çok açık ve net olarak göstermektedir:

"Sûhân suyunun civarındaki kabilelerin hâkiminin adı Melik Hest idi. Asıl adı Esed'dir. Hindistanlılar böyle hareketleri bazen sakin okurlar; haber'e hebr dedikleri gibi esed'e de esd demişler ve gitgide hest olmuştur" [354].

"Keşmir'den geçince bu dağda sonsuz il ve ulus, pergene ve vilayetler vardır. ... Bu dağ halkına Kes dediklerini söylediler. Hindistanlılar ş'yi s telaffuz ettiklerinden, dağda da en büyük şehir Keşmir olduğu ve Keşmir'den başka bu dağda diğer bir şehir de bilinmediği için belki bu yüzden Keşmir demiş olabilirler, diye hatıra geldi" [438]. Yani, Babür'e göre şehrin asıl adı *Kesmir*'dir. Hindistanlılar ş'yi s diye telaffuz ettiklerinden *Keşmir'*e dönüşmüştür.

Lemgan adıyla ilgili olarak yaptığı şu açıklama, onun aynı zamanda çok iyi bir kitabî bilgiye de sahip olduğunu göstermektedir: *"Hz. Nuh Peygamberin babası Mehterlâm'ın kabri Lemgan'a bağlı Alişeng tümenindedir. Bazı tarih kitaplarında Mehterlâm'e Lemk ve Lemkân da diyorlar. Bu bölgenin ahalisinin bazen kâf yerine gayın telaffuz ettikleri müşahede edilmiştir. Belki bu yüzden bu vilayete Lemgan demişlerdir"* [204]. Bu analiz ancak ilgi, bilgi ve gözlem sonucu yapılabilir ki, Babür bunların hepsine sahip olduğunu ispatlamıştır.

Babür, bazı şairlerin mahlaslarının menşeine dair de açıklamalar yapar. Yukarıda da belirtildiği üzere Babür'ün etimoloji yönteminin temelinde genellikle "Bu ad niçin verilmiştir?"

sorusu yatmakta ve ad ile ad alan arasında bir bağ kurulmaya çalışılmaktadır. Kısaca tanıttığı şairlerden birinin Âsafî diğerinin ise Bennâî mahlaslarını neden kullandıklarını şöyle izah eder: *"Vezirzade olduğu için Âsafî'yi mahlas olarak kullanmıştır"* [279]. *"Bennâî, babası Üstat Muhammed baş mimar (ser-bennâ) olduğu için böyle bir mahlas kullanmıştır"* [279]. Burada âsaf ve bennâ sözcüklerine, kaynak dil belirtilmeden dolaylı olarak gönderme yapılmıştır. Arapçada *âsaf* ın "vezir", *bennâ*nın ise mimar olduğunu açıkça belirtmese de çok kesin bir adres göstermiştir.

Babürname'de bu şekilde çok sayıda sözcüğe etimolojik izah yazılmıştır. Hepsinin izahını bu bildiriye sığdırmak mümkün olmayacağı için, izah edilen sözcükleri sayfa numaralarıyla vermeyi uygun görüyoruz: çaç-yayı [9], Kanber Ali Sallah [23], mescid-i mukatta [71], Şah Kâbil Dağı [196], Tûl Geçidi [199], Pârendî Geçidi [199], Heft-Beçe [199-200], Kûh-i Sefid [203], Gûr-Bend [208], lâle-yi gülbûy [208], Avgan-Şâl [211], Ravza [212], büteke [216], Kûh-i Cûd [354], Sultan Mes'ud Kâbilî [356], Hindal [360], nilegâv [444], kûtehpây [444], kelhere [444], murg-ı cengel [452], gele/keke [454].

c) Bir başka dildeki karşılığı doğrudan yazılan sözler

Babür'ün izlediği yöntemlerden biri de herhangi bir sözcüğün başka bir dildeki karşılığını vermek şeklindedir. Yani Babürname'nin içinde bir nevi diller arası küçük bir sözlük yer almaktadır. Bu yöntem, eserde farklı coğrafya, kültür ve dillerin tanıtıldığı kısımlarda daha çok kullanılmıştır. Genellikle Çağatayca herhangi bir kavramın diğer dillerdeki karşılığı verilmiştir. Çünkü temel gaye, karşı tarafın kültür ve dilini Çağatayca konuşan insanlara tanıtmaktır. Mesela: *"Hindistan dilinde dereye dûn derlermiş"* [417]; *"Hindistanlılar file hâti derler"* [442, 550]; *"Hindistanlılar fil dişine gâc derler"* [442]; *"Hindistan'da maymuna bânder derler"* [445]; *"Hindistanlılar tavus kuşuna mor derler"* [446] vb.

Bazı durumlarda ise yabancı diller arasındaki karşılıklar verilmiştir. Mesela, "Hindistanlıların kîl dediği şeye Araplar muz derler" [455]; "Hindistanlıların bîr dediği şeye Farsçada künâr derlermiş" [457] vb. Bazı durumlarda ise Çağataycanın şiveleri arasında karşılıklar verilir: "emlûk ağacı meyvesine bazı Türkler kara-yemiş derler" [204]; "Hindistan'da bulunan Türkler sârese "tive turna" (deve-turna) derler" [451] gibi.

Bu yöntemle, Çağatayca, Arapça, Farsça, Moğolca, Hintçe, Afganca ve bazı yerel dillerden kendi aralarında karşılıklar verilmiştir. Babürname'de bu şekilde geçen sözcüklerin sayısı çok fazla olduğu için, hepsini anlamlarıyla vermek, bu bildirinin sınırlarını aşacaktır. İlgili sözcükler ve sayfa numaralarını göstermekle iktifa edilmiştir: ayık otu [8], karşi [76], kıl-kuyruk [76], arkargulça [218], meymene [330], meysere [330], mûş- hurma [445], nagzek [454], nârgîl [459], nâlîr [459], bâleng [461], uluğ-limû [461], kelkel-limû [461], câsûn [462], çitâr [464], beysâk [464], cit [464], esâr [464], sâven [464], bâdûn [464], küvâr [464], kâtik [464], eghen [464], pûs [464], mâh [464], pâgün [464], sâniçer [464], eytvâr [464], somvâr [464], mengelvâr [464], bûdvâr [464], prispatvâr [464], sükrvâr [464], peher [465].

d) İzahlı lügat mantığıyla açıklaması yapılan sözler

Babürname'de bu gruba giren sözler diğerlerine nazaran çok daha fazladır. Bu grubu teşkil eden sözlerin büyük bir çoğunluğu Hindistan sahasıyla ilgilidir. Çünkü Babür bu eserinde başından geçenleri yazmakla birlikte, ikinci bir hedef olarak, gittiği yerler ve karşılaştığı kültürlere dair okuyucusunu bilgilendirmeyi amaç edinmiştir. Hal böyle olunca, Türkistan halkı için tamamen yabancı olan Hindistan coğrafyası ve kültürüne ait çok sayıda ögeyi izah etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu grubu teşkil eden sözlük birimler (leksik birimler) daha çok Hindistan'da yaşayan hayvanlar, Hindistan'da yetişen bitkiler, Hint kültüründe zaman ve ölçü kavramları ile bu kültüre ait önemli gördüğü şeylerdir. Babür'ün yapmış olduğu açıklamalar, modern izahlı lügatlerin izlediği yönteme uygundur denilebilir. Modern izahlı lügatlerden ayrılan tek yönü, yapmış olduğu açıklamaların kendi gözlemlerine dayalı olmasıdır. Aşağıda bir kaç örnek yer almaktadır:

tabulgu Kabuğu kırmızı bir ağaçtır. Asa, kamçı sapı ve kuşlara kafes yapmak için kullanırlar; yontup ok yaparlar [8]; *büke* Özbekler kuvvetli adama büke derlermiş [31]; *gözlerini tuz tutmak* Gözlerine mil çekilmek [120]; *acem* Araplar Arap'tan başkasına acem derler [197]; *horasan* Hintliler kendilerinden başkasına horasan derler [197]; *âb-ı engûr* Kâbil'de, kuvvetli şaraplar yapılan, çok iyi bir üzüm çeşidine verilen addır [198]; *pergene* Hindistan'da büyük bir vilayete tabi

olan küçük vilayete verilen addır [201]; *rûbe-i perân* Bir hayvandır, sincaptan biraz büyüktür ve iki kolu ile iki budunun arası yarasa kanadı gibi perdelidir. Ağaçtan ağaca, aşağıya doğru bir ok atımı kadar uçar derler [207]; *suhan-taşı* Dere-i Nur denilen bölgede güzel renkli ve kıpkırmızı şaraba verilen addır [204].

Bu gruba giren sözcüklerin tamamını izahlarıyla birlikte vermek bu bildirinin sınırlarını aşacağı için, kalanları sayfa numaralarıyla gösterilmiştir: bahşı [164], Pervan yeli [197], tümen [201], urçın [201], Lemganat [204], erre-taşı [204], luçe kuşu [?], [207], muş-ı mişkin [207], karkand [218], senger [226], Havâl-Kutî [304], barangar [330], cavangar [330], boy [330], rây [354], melik [354], kim [399], bidhindî [425], Pûrebî [435], Tânk [435], Halcî [435], nûl [445], gelâhri [445], cengeli [447], Keşmir tutısı [447], şârek [448], pindvây [minâ], [448], vin-şârek [448], lûce [448], dürrâc [449], kencel [449], pül-peykâr [449], celsi [450], kuratu [450], harçel [450], çerz [450], ding [450-451], sâres [451], menik [451], yek-reng [451], garmpây [452], şehmurg [452], zümmec [452], sâr [452], çemgeder [452], meta [452], kerce [453], kûyel [453], şîr-âbi [453], sîsâr [453], hûk-âbî [453], geryâl [454], anbe [454], enbli [456], mehve [456], kirnî [456], câmen [456], kemrek [456], kedhi [457], bedhel [457], kerûnde [457], penyâle [457-458], güler [458], âmle [458], çirunçî [458], hurma peniri [458-459], târ [460], târî [460], limû [461], sengtâre [461], çenbirî [462], sedâfel [462], emredpel [462], kerne [462], emelbîd [462], kedhil [462], kenîr [463], kiyûrâ [463], çenpâ/çenbelî [463], geri [465], geriyâlî [465], geriyâl [465], pel [466], mâşe [466], tânk [466], miskal [466], tûle [466], ser [466], bâtmân [466], mâni [466], minâse [466], lek [467], kürûr [467], erb [467], kerb [467], nîl [467], pedem [467], sâng [467], hindu [467], divetî [467], lüngûte [468], lüng [468], vayn [482], Âzam Humayun [486], Han-ı Cihan [486], Han-ı Hanân [486], câşnîgîr [490], Hâti-pûl [550], tindû [554], mil [565], karı [565], tutam [565], parmak [565], altun taşı [567], kümüş taşı [567], sir-mûyîne [573], Kermnâs [587-588], kevel-kekrî [593], dûde [593].

Babür eserini Türk diliyle yazmış olmakla ve izlediği yöntemle, hedeflediği öncelikli esas okuyucu kitlesi hakkında ipuçları vermektedir. Eserin Fergana bölgesine ait kısmında izah ettiği sözlerin sayısı daha azdır. Çünkü bu bölgede yaşayan ahali, zaten Türk dilinde konuşmakta ve Türk kültürünü yaşatmaktadır. Türk halklarına kendi dilleri ve kültürleri hakkında izah edilebilecek söz ve kavramların, yerel unsurların sayısı doğal olarak sınırlı olacaktır. Babürname'nin ilk bölümünde sadece on üç tane söz ve yerel unsura açıklama yapmıştır. Babür, Fergana bölgesinden adım adım uzaklaştıkça, uzak ve yabancı kültürlerle, yabancı dilli halklarla, farklı coğrafyalarla tanıştıkça, daha çok söz ve kavrama, yerel unsura açıklama getirme ihtiyacı duymuştur. Bu bakımdan, eserin ikinci bölümü diyebileceğimiz Kâbil ve çevresini anlattığı kısımlarda, birinci bölüme nazaran daha fazla sözü izah etme mecburiyeti hissetmiştir. Babürname'nin ikinci bölümünde kırk sekiz tane söz ve yerel unsura açıklama yapmıştır. Eserin üçüncü bölümünü oluşturan Hindistan sahası ise, Fergana bölgesine nazaran bambaşka bir dünyadır. Burada diller, kültürler, coğrafya, iklim şartları ve buna bağlı olarak bitki örtüsü (flora), hayvan popülasyonu (fauna) tamamen değişmiştir. Babürname'nin Hindistan bölümünde tanımlanan kavram, bitki, hayvan vb. unsurların sayısı, bu değişime paralel olarak artmıştır. Babürname'nin son yani Hindistan bölümünde 148 söz ve yerel unsura açıklama yapmıştır. Babür her ne kadar bizzat belirtmese de, bu durum, eserini kendi diliyle konuşan insan kitlesine yani öncelikli olarak Maveraünnehir bölgesinin ahalisine hitaben yazdığını göstermektedir. Eserde izlemiş olduğu bu yöntem, bilinçaltına yerleşmiş bu duygu saikının ürünüdür.

Babür'ün izlediği yöntem, inandırıcılık açısından hiçbir şüpheye mahal bırakmamaktadır. Eseri gayet samimi bir üslupla yazmıştır. Yaşadığı şeyler arasında bir seçki yapmamış, olumlu veya olumsuz her şeyi yazdığını birçok yerde bilhassa belirtmiştir. Her şeyden önce, çok iyi bir gözlemcidir. Eserinde çok ayrıntılı bir şekilde bahsettiği coğrafya, bitkiler, hayvanlar, insanlar, şehirler ve mimari eserler bizzat kendi gözlemlerinin ürünüdür. Bir şeyden bahsederken onu eğer iyice gözlemleyememişse bunu açıkça belirtmektedir. Mesela, geryâl denilen bir su hayvanını tanıtırken *"Bu civarda geryâli ben de biraz uzaktan gördüm; fakat iyice teferruatlı görülemedi"* [454] notunu düşmüş olması, dürüstlüğünün ve samimiyetinin bir göstergesidir. Bu da, teferruatlı bir şekilde tasvir ve tavsif ettiği şeylere güvenmemiz gerektiğinin önemli bir kanıtıdır.

Babür, mizacı itibariyle, bilginin esiri bir insandır. En uzak seferlere çıktığında bile yazı ve kitaptan ayrılmamış; gerekli gördüğü her şeyi yanında götürmüştür. Hicrî 935 [M. 1528-1529] yılında ordusuyla birlikte Behâr ve Bengâle taraflarına çıktığı seferden dönerken, konakladıkları bir yerde bir gece şiddetli fırtına çıkar ve otağı yıkılır; kâğıtları ve kitapları ıslanır. Duruma belli ki canı çok sıkılan Babür gerisini şöyle anlatır: *"Bunları ıskarlat sediye kilimine sarıp, sediye altına koyarak, üzerini kilimle örttük. İki geri sonra yağmur dindi. Yatak (töşekhane) çadırını kurdurup, mum getirtip ve müşkülatla ateş yakarak, sabaha kadar uyumadan, kâğıtları ve kitapları kurutmakla meşgul oldum."* [604]. Koca bir padişah düşünün ki, uzak diyarlarda, gecenin bir yarısında ıslanmış kâğıt ve kitapları bizzat kendi elleriyle kurutmakla meşgul olsun... İşte onu üstün kılan şey, bu mizacıdır.

Sonuç olarak, Babür'ün dillere olan ilgisi, onu zamanla -dönemi ölçeğinde-bir dilci yapmıştır. Zira sözcüklerin köken ve manasına dair yapmış olduğu çözümleme denemeleri, imla ve inşa ile ilgili faaliyetleri, yaşadığı dönemin şartlarında, ona bu payenin verilmesi için yeterlidir. Bu çalışmada görüldüğü üzere, Babürname'ye aynı zamanda küçük bir sözlük yerleştirmiştir. Bu yönüyle de aynı zamanda bir sözlükçü (leksikograf) olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklar:

1. AKÜN, Ömer Faruk [1991], "Bâbürnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* [IV, 404-408], İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
2. AZİMJONOVA, Sabohat; QAYUMOV, Aziz [1965], *Zohiriddin Muhammad Bobir, Asarlar*, 3 Tomlik, Tom I. (Devon), Toshkent: Toshkent Badiiy Adabiyot Nashriyoti.
3. *Baburnama*, III C., [1993], (Çağatayca Aslı. Abdurrrahim Hanhanan'ın Farsça Tercümesi ve İngilizcesi; hzl: W. M. Thackston; yayınlayanlar: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin), Harvard: Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.
4. *Baburnâme "Babur'un Hâtıratı",* [2000], (hzl.: Reşit Rahmeti Arat), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
5. BAYDEMİR, Hüseyin [2010], "Bâbürnâme'de Folklorik ve Etnografik Unsurlar", *Gazi Türkiyat*, S. 7, s. 108-134.
6. CEYLAN, Nimet [2009], *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza'nın Eserlerindeki İkilemeler*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
7. GÜLBEDEN [1944], *Hümayunnâme*, (Farsçadan çeviren: Abdürrab Yelgar; kadınların tercümei halleri hakkında yazılan kısmı İngilizceden çevirenler: Abdürrab Yelgar ve Eymen Manyas; giriş ve tarihi özeti yazan: Hikmet Bayur), Ankara: TTK Yayınları.
8. KONUKÇU, Enver [1991], "Bâbür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* [IV, 395-396], İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

FURQATNING SO‘Z XUSUSIDAGI QARASHLARI VA SO‘Z QO‘LLASH MAHORATI
FURKAT'S VIEWS ON WORDS AND HIS ABILITY TO USE THEM

N.Jabborov
ToshDO‘TAU professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya:maqolada Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqatning so‘z qadri va mas'uliyati haqidagi qarashlari tahlil etilgan. Shoirning ulug‘ so‘z san'atkori bo‘lib yetishuvi omillari ilmiy asosda yoritilgan. Mutafakkirning lirik asarlarida so‘z qo‘llash mahorati tadqiq qilingan. Furqatning ona tilimizga, turkiy so‘zga muhabbati va mas'uliyati ijod ahlining bugungi avlodi uchun ham ibrat bo‘la olishi xususida fikr yuritilgan. So‘zning inson va jamiyat hayotidagi ahamiyatiga doir shoir qarashlari hech bir zamonda ahamiyatini yo‘qotmasligi isbotlangan.

Kalit so‘zlar: *she’r, shoir, so‘z, til mas’uliyati, so‘z qo‘llash mahorati.*

Abstract: Zakirzhan Kholmuhammad ougli Furkat’s views on word value and responsibility of its usage are analyzed in the article. The factors of his becoming a prominent poet are scientifically highlighted. The thinker’s word usage skills in his lyrics are studied. It is also discussed that his love and responsibility to our native language and Turkic words could serve as an example for today’s writers and poets. The fact that the poet’s views on the importance of words for the humanity and society never lose its significance for many centuries.

Key words: a poem, a poet, a word, language responsibility, word usage skills.

So‘zni sevmay, so‘zni qadrlamay, so‘z aytish mas’uliyatini his etmay turib, nafaqat shoir yoki yozuvchi, adabiyotshunos yoki tarjimon, hatto tuzukroq odam bo‘lishning ham iloji yo‘q. Negaki, odamzod so‘z tufayli sharafga erishganidek, so‘z bois izzat-hurmatini yelga sovurmog‘i ham mumkin. Aytarini aql elagidan o‘tkazmagan, ko‘ngil tarozisida o‘lchamagan kishi elning nazaridan qolishi aniq. So‘zni nozik his etgan, bilib aytgan, fasohat va balog‘at bilan qog‘ozga bitgan odam esa el ichra azizu mukarramdir. So‘z ahli – shoiru adiblarning jamiyatdagi o‘rni yuksak ekani sababi ham shunda. Buyuk ijodkorlarning so‘zga, tilga bo‘lgan e’tibori darajasini anglash, ulardan ulgu olish shuning uchun ham muhim hayotiy ehtiyojdir. Benazir asarlari bilan adabiyotimiz tarixida o‘chmas iz qoldirgan, yangi zamon she’riyatining, nasrining tamal toshini qo‘ygan ulug‘ shoir va mutafakkir Zokirjon Xolmuhammad o‘g‘li Furqatning so‘zga munosabatini, ulug‘ so‘z san’atkori bo‘lib yetishuvi omillarini hamda so‘z qo‘llash mahoratini o‘rganish ana shu maqsadga xizmat qiladi [Jabborov, 2020: 64].

Shoirning so‘z haqidagi qarashlari. Furqat so‘zni insonga ato etilgan ulug‘ ne’mat deb bilgan. Ulug‘ ijodkor “Shoir ahvoli va she’r mubolag‘asi xususida” deb nomlangan manzumasida ijod ahlining qalb qo‘ri bilan aytilgan haroratli, ba’zan mubolag‘ali so‘zlariga noo‘rin baho beruvchilarni qoralaydi. Uning fikricha, shoir shuning uchun ham shoirki, u: *“Na xush ko‘rsa olamda ta’rif etar, Ani yaxshi so‘z birla tavsif etar”.* Aslida ham, ijod ahli ko‘nglida hayrat va ibrat uyg‘otgan hodisalar bilan bog‘liq tuyg‘ularini nafis so‘zlar vositasida ifodalaydi, bu orqali o‘quvchi shuuridagi ezgu orzularga qanot beradi, uning qalbiga halovat bag‘ishlaydi. O‘tgan asr avvalidagi Rus-yapon urushi va unda chor Rusiyasining mag‘lub bo‘lishi millat ziyolilari qalbida Turkiston ozodligi bilan bog‘liq yangi orzu-umidlarni paydo qilgani ma’lum. Ana shu tarixiy voqeaga bag‘ishlangan asarida Furqat mana bunday yozgan edi:

Kimikim mard erur insof lozim,
Bilurg‘a so‘z durin sarrof lozim [Фурқат, (II) 1959: 43].

“Sarrof” so‘ziga lug‘atda *qimmatbaho toshlarni baholovchi, zarshunos,* deya ta’rif berilgan [Шамсиев 1972: 550]. Shunga ko‘ra, shoir mard bo‘lmoq uchun insof nechog‘liq zarur sanalsa, so‘z mohiyatini chuqur bilmoq, teran anglamoq uchun sarrof bo‘lmoq, ya’ni uning qimmatini to‘g‘ri baholay bilish zarur, demoqchi. Ushbu asarni shoir ifodalagan darajada tushunmoq uchun undagi ramzlar, obraz va timsollar mohiyatini bilish kerakligini ta’kidlar ekan, muallif quyidagicha yozadi:

Bu so‘zning ramzini dono bilur bas,
Nechuk otashga toqat aylagay xas?! [Фурқат, 1959 (II) : 43]

Chindan ham, so‘zning ramzini anglay bilish tuyg‘usi hammaga ham berilmagan. Shoir o‘z asarlaridan ko‘zlangan asl maqsadni kelajak avlodlar to‘g‘ri tushunmog‘ini istaydi. So‘z ramzini donolargina bilishini alohida ta’kidlaydi.

So‘z qadrini bilgan, uning insoniyat uchun nechog‘liq ulug‘ ne’mat ekanini chuqur his etgan Furqat so‘zlamoqda andisha bo‘lmog‘i zarurligiga alohida diqqat qaratadi. Shoir fikricha, har bir odam o‘zi bilgan, ma’nosini teran uqqan holda so‘zlamog‘i ma’qul. Mashrab g‘azaliga tazmin sifatida yozilgan “Lozim emas” radifli g‘azaldan olingan quyidagi bayt shu haqda:

Qosir aqling birla sun’i Kibriyodin urma dam,
Bilmag‘on odamga bu nozik suxan lozim emas.

Furqat asarlarida “so‘z” kalimasi o‘rnida ba’zan uning *suxan, kalom, nukta* singari sinonimlari ham faol ishlatiladi. Jumladan, ushbu baytdagi “suxan” so‘zi “nozik” sifati bilan birga qo‘llangan. “Sun’” – lug‘atda *yaratish, san’at* demakdir. Kibriyo – Alloh taoloning sifati bo‘lib, *ulug‘, buyuk* ma’nolarini anglatadi. Shunga ko‘ra, ushbu baytda Furqat qusurli aql bilan buyuk Tangri taoloning yaratuvchilik qudrati haqida so‘zlashdan tiyilish zarurligini, benihoya nazokat (ehtiyotkorlik) bilan munosabatda bo‘lishni taqozo etadigan bu nozik *suxan* bilmagan odamga lozim emasligini alohida ta’kidlaydi.

“O‘tar-ketar” radifli g‘azalida shoir yaxshilar suhbatida bo‘lishni, yaxshi so‘zlar eshitmoqni tavsiya etadi. Yaxshilar suhbatini ko‘rmagan odamni ko‘rga, yaxshi so‘zlar eshitmaganni karga qiyoslaydi:

Yaxshini suhbatin ko‘rub yaxshi suxan eshitki ul,
Yaxshi ko‘rub eshitmayin ko‘r ila kar o‘tar-ketar.
[Фурқат, 1959 (I): 202].

So‘zga ta’rif berar ekan, shoir: *“suxan ra’nosi nazm libosi birla zebo ko‘runur bo‘lg‘ay”*, deya fikrini go‘zal badiiy shaklda ifoda etadi. “Suxan ra’nosi” – istiora bilan ziynatlangan behad jozibali bu ibora Furqatgacha va undan keyingi biror ijodkor asarlarida kuzatilmaydi. Haqiqatan, shoir so‘zni go‘zal shaklda suvratlantira olgan yuksak salohiyat egasi, so‘z ra’nosining eng sodiq oshig‘idir. Shuning uchun ham shoir she’rlari va nasriy asarlarida so‘z duru javohir kabi tiziladi, chuqur mantiq va yuksak mahorat bilan qo‘llanadi. Ijodkor she’rlaridagi biror so‘zni tahrir qilish yoki boshqasi bilan almashtirishning iloji yo‘qligi sababi shunda.

Furqatning ulug‘ so‘z san’atkori bo‘lib yetishuvi omillari. Bugungi kunda shoir yoki yozuvchi bo‘lish orzusida qo‘liga qalam olgan yoshlarning aksari ijodni oq qog‘oz yuzini qoraytirishdan iborat jo‘n bir mashg‘ulot sifatida tasavvur etishi achinarli. Ijod, aslida, Xudo bergan iste’dodni kamolga yetkazish yo‘lidagi zahmat va mehnat ekani, chinakam shoir yoki yozuvchi bo‘lish uchun tonnalab (sanab emas!), buning ustiga, muttasil ravishda kitob mutolaa qilish, buyuk shoirlar she’rlaridan o‘n minglab satrlarni yod bilmoq zarurligi haqida esa o‘ylab ham o‘tirmaydi. Kitobdan, uni o‘qish zavqidan yiroq “yozg‘uvchi”ning mashqlari, xoh sochma yo‘lda bitilsin, xoh “shig‘ir” (she’r emas!) – adabiyotga daxli bo‘lmaydi. Eng ayanchlisi, bu toifa so‘zni his eta olmaydi, uni inja va yuksak san’at darajasiga ko‘tarish yo‘rig‘idan bebahra o‘tadi. Adabiyot bo‘stoniga dastlabki qadamlarini qo‘yayotgan yoki shunga taraddud ko‘rayotgan yosh iste’dodlar mutolaa mashaqqatlaridan halovat topishi, badiiy so‘z mohiyatini, qadrini chuqurroq anglashi uchun Zokirjon Furqat singari ulug‘ shoirlar bunga qanday erishganlarini o‘rganmoqlari, ibrat va saboq olmoqlari zarur.

Shoirning “Ahvolot” asaridan ma’lum bo‘lishicha, *“birmuncha juz’iyot ilmiga iqtidori bo‘lgan”* otasi kichik bolalik kezlaridanoq unga fors tilini o‘rgatgan. Turkiy va forsiy adabiyotga oshno etgan. Zokirjon yetti yoshga kirganda uni ilm tahsili uchun Mulla Olim ismli maktabdorga olib borgan. Dastlab Qur’oni karimdan o‘n besh-yigirma mayda surani o‘rganib, yod olgach, taxtaga tushgan. Furqatning o‘zi “taxta”ni quyidagicha izohlaydi: *““Taxta” iborati bulkim, bir pora taxta lavhag‘a huruf, hijoni yozib berib, bei’rob o‘qitadur. Andin keyin surai “Fotiha”din boshlab, surai “Odiyot”g‘acha i’rob birla ta’lim beradur”* [Фурқат 1959 (II): 133]. Shundan so‘ng u olti oyda “Haftiyak”ni tamomlab, *“...andak fursatda Qur’oni sharifni xatm qiladi”* [Фурқат, 1959 (II): 134]. “Chor kitob”ni o‘qiydi. Sakkiz yoshda Shayx Farididdin Attorning “Mantiqu-t-tayr”ini, Hofiz Sheroziy va Mirzo Bedil devonlarini mutolaa qilib, ko‘p haz (bahra) topadi. To‘qqiz yoshda “Chor devon”ni o‘qiyotgan kezda uning muallifi hazrat Alisher Navoiyni tushida ko‘radi va buyuk salafidan she’r mashqiga oq fotiha oladi. Demak, to‘qqiz yoshda u she’r mulkining sohibqironiga uvaysiy shogird bo‘lish darajasiga erishadi. Bugun ijod da’vosida yurganlarning nechtasi Farididdin Attor, Hofiz Sheroziy, Mirzo Abdulqodir Bedil devonlarini mutolaa qilib bahra olgan ekan? Yoki ulardan qanchasi Alisher Navoiyning “Chor devoni”ni o‘qib, haqiqiy she’riyat nima-yu so‘zning qudrati nimada ekanini tafakkur qila bilgan ekan? Ana, Furqatning Furqatligi, ona tilimizni, turkiy

so‘z qudratini aql bilan anglab, qalb ila his etish barobarida forsiy she’riyat ummonida ham erkin suza olgan salohiyatli so‘z g‘avvosi ekanining siri qaerda yotibdi!!! Bu hali hammasi emas, Zokirjon o‘n yoshda Fuzuliy g‘azaliyoti va So‘fi Olloyorning “Maslaku-l-muttaqin” asarini o‘qiydi. Mulla Qambar Alidan husnixat, Ashur Muhammad ismli qoridan qiroat ilmlarini o‘rganadi.

Ana endi o‘n yoshdan e’tiboran Furqat arab tili grammatikasini o‘rganishga jiddu jahd bilan kirishadi. Poshshoxo‘ja eshon otli mudarris qo‘lida Mirzo Sulaymon ibn Anvar al-Buxoriyning “Avvali ilm” risolasini, Bahouddin al-Omiliyning arab tili morfologiyasining boshlang‘ich qoidalariga doir “Bidon”, Shamsiddin Muhammad ibn Abulqosim al-Mu’ziyning fe’l so‘z turkumi va uning 22 bobi haqidagi “Mu’ziy”, Ibrohim ibn Abdulhavvob az-Zanjoniy qalamiga mansub fe’lning sulosiy (uch harfli) va ruboiy (to‘rt harfli) turlariga oid “Zanjoniy”, nahv (sintaksis) ilmi asoslariga doir ikki manba – Abdulqohir ibn Abdurahmon al-Jurjoniyning “Avomil” va Mahmud az-Zamaxshariyning “Harakot” kabi darslik kitoblaridan tahsil oladi. Shundan keyin uch yil umrini Usmon ibn Umar al-Ma’ruf ibn al-Hojibning arab tili grammatikasi mukammal bayon qilingan “Kofiya” asarini o‘rganishga bag‘ishlaydi. O‘n to‘rt yoshidan boshlab uch yil davomida hazrat Abdurahmon Jomiyning “Kofiya” sharhiga oid xalq orasida “Sharhi Mullo Jomiy” nomi bilan mashhur bo‘lgan “Favoyidu-z-Ziyoiya” (“Ziyovuddinga foydalar”) va Abulhasan Najmiddin ibn Muhammad al-Kotibiy al-Qazviniy (1203-1277)ning mantiq ilmiga doir “Risolai shamsiya” asarlaridan tahsil oladi. “Risolai Shamsiya”ni o‘rgangani, bu vaqtga kelib shoirning, birinchidan, arab tilini mukammal egallaganidan, ikkinchidan, ilmda yuqori darajaga ko‘tarila olganidan darak beradi. Asarning to‘liq nomi “Sharhu-r-Risolati-sh-shamsiya fi-l-qavoidi-l-mantiqi-l-Aristotiliya” bo‘lib, nomlanishidan ham ayon bo‘lganidek, mashhur alloma Aristotelning mantiqqa oid asariga sharh sifatida bitilgan (Жабборов, 2020). Murakkab ijtimoiy vaziyat bois birmuncha vaqt tahsilni to‘xtatib, tirikchilik bilan shug‘ullanishga majbur bo‘ladi. Oradan ikki-uch yil o‘tgach, Yangi Marg‘ilonda ekan, bir muallim topib, “Aqoid” ta’limini oladi.

Ma’lum bo‘ladiki, Zokirjon Furqat ana shu barcha ilmlarni, turkiy tilning fasohati va balog‘ati-yu fors, arab tillarini, Sharq adabiyotining mumtoz asarlarini o‘n yetti yoshigacha aqliga-yu qalbiga jo etib bo‘lgan edi. Bu esa, o‘z navbatida, shoir uchun so‘z san’atining uncha-muncha qalam ahliga nasib etmagan sirlarini egallashi, ijodkor sifatida kamolga erishuvi uchun mustahkam ilmiy-ma’rifiy, adabiy-estetik zamin vazifasini o‘tagan. Mana, bugungi yoshlar, adabiyot va ijod ahli kitob mutolaasi-yu ilmu irfon va so‘zni qadrlash borasida ulug‘ shoirdan nimalarni o‘rganishi kerak...

Furqatning so‘z qo‘llash mahorati. Shoir o‘z she’rlari bilan ona tilimizning so‘z boyligi qanchalik beqiyos va ifoda imkoniyati nechog‘liq keng ekanini isbotlay oldi. Birgina misol. Furqat Istanbul safari davrida yozilgan mashhur “Sabog‘a xitob” asarini mana bu misralar bilan boshlaydi:

Bu gulshanki, nasimi fayzi Rabdur,
Guli hilmu hayo birla adabdur [Фуркат, 1959 (II): 107].

Ushbu baytdagi “bu gulshan” jumlasini ikki xil tushunish mumkin: birinchisi, torroq ma’noda Istanbuldagi “Sabog‘a xitob” yozilgan Millat bog‘i, ikkinchisi, kengroq talqin etilsa – bu yorug‘ olam. Qanday tushunilishidan qat’i nazar, bu gulshan nasimi – ko‘ngilga xush yoquvchi shabadasidan fayzi Rab – ilohiy fayz taraladi. Undan ham hayratlanarlisi, bu gulshan *hilm, hayo, adab* otli gullar bilan bezalgan. “Sabog‘a xitob” ona-yurtdan yiroqdagi shoirning yor-do‘stlariga yo‘llagan sog‘inchli salomi-yu, Vatandan ayriliq iztiroblari ifodasi bilangina emas, so‘zlarning inju marjondek tizilgani-yu o‘zbek tilining jozibasini bor latofati bilan namoyon eta olgani jihatidan ham, nozik ruhiy kechinmalarning betakror badiiy kashfiyot darajasida suvratlantirilgani bilan ham mumtoz she’riyatimizning betakror va yuksak namunasidir.

Asarning tahlil etilayotgan ilk bayti mumtoz she’riyatimizdagi husni matla’ san’ati bilan ziynatlangan. Sharq mumtoz she’riyati nazariyotchisi Rashididdin Vatvot bu san’atga quyidagi talablarni qo‘ygan edi: 1) shoir she’rning birinchi baytini ohorli mazmun va mukammal badiiyatni mujassam etgan latif so‘zlar bilan nafis ifodalashi; 2) hech qanday ezgulikni ifodalamaydigan so‘zlardan saqlanishi; 3) bayt o‘qilganda, eshitguvchiga rohat bag‘ishlashi, uning ruhida ko‘tarinki kayfiyat uyg‘otishi. Atoulloh Husayniy ushbu badiiy san’atga qo‘yiladigan talablarni yanada boyitadi: 1) har bir so‘z va ma’no uyg‘un bo‘lishi, chuqur ma’noni yengil so‘zlar bilan yoki

aksincha ado qilmaslik; 2) baytning ikki misrasi so‘z latofati va balog‘ati jihatdan bir-biriga mutanosib bo‘lishi – biri a’lo, ikkinchisi adno – mazmunan nochor bo‘lmasligi; 3) ma’no mantiqan asoslangan, chuqur bo‘lishi, kelishmagan, qarama-qarshi, yaramas, urfga xilof bo‘lmasligi. “Sabog‘a xitob”ning birinchi bayti ushbu nazariy talablarga har tomonlama mukammal javob berishi jihatidan ham qimmatlidir. Ushbu bayt yaxlit holda husni matla’ san’atiga misol bo‘lsa, undagi *hilm-hayo-adab* hamda *gulshan-nasim-gul* uchliklari tanosib san’ati namunasidir. Birato‘la bir necha san’at qo‘llangani-yu quyma satrlar bilan bitilganiyoq Furqatning oz so‘zga ko‘p ma’no yuklay bilish, so‘zni badiiy san’atlar bilan ziynatlay olish salohiyati qanchalik hayratga loyiq ekanini tasdiqlaydi.

Furqatning hazrat Alisher Navoiyga uvaysiy shogird ekani aytildi. Shogirdning so‘z san’ati borasidagi iqtidori shunchalik darajada balandki, ma’lum bir obrazlar tasvirini ba’zan buyuk ustozi g‘azallaridagidan ham o‘tkazishga erisha oladi. Jumladan, hazrat Alisher Navoiy mashhur g‘azallaridan birida mana bunday yozadi:

Nuqtai xoling nedin shirin labing ustidadur,
Nuqta chun ostin bo‘lur har qaydakim yozilsa “lab”.

[Фурқат, 1959 (II) : 133].

Quyidagi baytda Furqat buyuk salafi she’ridagi badiiyatni yanada takomilga yetkazgani kuzatiladi:

“Nuqta lab ustida bejodur?” dedim. Aydi kulib:
“Sahv qilmish Kotibi qudrat magar tahrirda?”

[Фурқат, 1959 (I): 25].

Hazrat Navoiy baytida fikr monolog – ya’ni bir kishining nutqi orqali ifodalangan edi. Furqat uni dialogga – oshiq va ma’shuqa o‘rtasidagi muloqotga aylantirdi. Oz so‘zga ko‘p ma’no yuklay olish mahoratini namoyon etib, yarim misrada “Nuqta lab ustida bejodur?” – deya ulug‘ ustozi baytidagi mazmunni to‘liq ifodalay oldi. Ma’shuqaning: “Sahv qilmish Kotibi qudrat magar tahrirda?” – degan javobi orqali “Kotibi qudrat – taqdir kitobini yozuvchi qudratli zot bo‘lgan Tangri taoloni xato qiladi deb o‘ylayapsanmi?” – deya oshiqni mot qilishi orqali she’rda ifodalangan mazmunning falsafiy mohiyatini yanada teran bir darajaga yuksaltirdi. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Faqat she’riyatidagina emas, nasriy asarlarida ham ulug‘ adib ona tilimizning tengsiz latofatini san’atkorona ko‘rsata oldi. Tarjimai holiga doir “Ahvolot” asarida hayoti sanalari haqida yozar ekan, ijodkor har bir yoshi haqida fikr bildirganda, bir-birini takrorlamaydigan, badiiyat jihatdan biri ikkinchisidan qolishmaydigan ohorli ta’rifu tashbehlarni keltiradi. Jumladan, sakkiz yoshga kirganini: *“...vaqtim xomasi hayotim yuzidin sekiz raqamni chekti”* [Фурқат, 1959 (II): 134], ya’ni vaqt qalami hayotim sahifasiga sakkiz raqamni yozdi, tarzida ifodalasa, to‘qqizga qadam qo‘yganini: *“Chun umrum shohidi to‘quz parda orqasidin chehra ko‘rguzdi”* [Фурқат, 1959 (II): 134] – umrim guvohi to‘qqiz parda orqasidan yuz ko‘rsatdi, deya tamomila o‘zgacha obrazli tasvir bilan beradi. O‘n yoshga yetganini esa yana boshqacha: *“Vaqte vujudim qofilasi hayot tariqidin o‘n manzil tay ayladi”* [Фурқат, 1959 (II): 135], shaklida izhor etadi. “Qofila” so‘zi lug‘atda – *karvon,* “tay” esa *yurmoq, kezmoq* ma’nolarini anglatadi. Demak, shoir umrining ushbu sanasini: vujudim karvoni hayot yo‘llaridan o‘n manzil yurgan kezda, deb yuqoridagilarni takrorlamaydigan shaklda, teran mazmun va ohorli tashbeh uyg‘unligida ifodalaydi.

E’tiborsizligimiz bois bugungi kunda tilimizdagi nazokatni boy berayotgan hollarimiz ko‘p uchraydi. Furqat so‘zga shu qadar nozik yondashganki, ijodkordan bu borada saboq olish zamonamiz odamlari, ayniqsa, ijod ahli uchun benihoya foydalidir. Ulug‘ adib Xo‘jandda ekanida, kunlardan birida yaqin do‘stlari hamrohligida qo‘llarida qarmoq bilan Sirdaryo bo‘yicha chiqib, baliq ovlamoqchi bo‘ladilar. Lekin ular birorta ham baliq tuta olmaydi. Qayiqda narigi qirg‘oqqa o‘tib, sayor qilishar ekan, ittifoqo bir chaylaga va unda yashaydigan ikki ko‘zi ko‘r keksa odamga duch kelishadi. Ayni shu voqea haqida yozar ekan, Furqat bu keksa kishini mana bunday ta’riflaydi: *“Bir mo‘ysafid kishikim, ikki ko‘zi mohiy intizorida falsi mohiy kabi oqorib, qarosi ohular diydasig‘a joy topibdur”* [Фурқат 1959 (II): 125]. “Fals” so‘zi lug‘atda *baliq tangachasi,* “mohiy” esa *baliq* ma’nosini anglatadi. Ya’ni Furqat “mo‘ysafidning ikki ko‘zi ham ko‘r ekan” deyish

oʻrniga ushbu fikrni *moʻysafidning ikki koʻzi baliq tutish ilinjida baliqning tangasi kabi oqarib, qorasi ohular koʻzida joy topibdur* tarzida yuksak odob va benihoya nazokat bilan, obrazli va ta'sirchan ifodalaydi. Ham badiiyat talabi, ham millatimizga xos odob taqozosi ijodkorni ana shunday inja yondashuvga undagan. Ana shu kabi misollar tahlili ham Furqatning badiiy nasr tili borasidagi oʻziga xos uslubi, soʻzga boʻlgan mas'uliyati va yuksak mahorati isbotidir.

Furqat oʻz she'riy va nasriy asarlari orqali ona tilimizning qiyoslab boʻlmas darajadagi soʻz boyligini, tengsiz ifoda imkoniyatini namoyon etibgina qolmadi. Oʻzidagi bu noyob iqtidorni amalda el manfaati yoʻliga safarbar etish borasida ham kelajak nasllarga shaxsiy ibrat namunasini koʻrsatdi. Birgina misol. "Ahvolot" asarida shoir mana bunday ma'lumot beradi: *"...doʻkonda oʻlturub, fuqarolar arizasini yozib, mirzoligʻda yaxshi iqtidor koʻrguzdim. Ul hojatmandlar muddaosini eshitib, berobita kalomlarini sanjida aylab, yaxshi margʻub iboratlar bilan yozib berdim. Mahkama tarjimonlarigʻa maqbul boʻlub, mendin izhori xursandligʻ ayladilar. Hamesha meni(ng) arizanavisligimni xohladilar"* [Фурқат 1959 (II): 138-139]. Ya'ni savdo bilan shugʻullangan kezlari ulugʻ shoir oddiy odamlar – hojatmand kishilarning dardini tinglab, ularning muddaolarini ta'sirchan va ravon uslubda qogʻozga tushirib bergan. Turli idoralardagi tarjimonlarga Furqatning fikrni yozma ifodalash qobiliyati boshqalarning bitiklaridan koʻra koʻproq ma'qul kelgan va fuqarolarning arizani aynan unga yozdirib kelishlarini soʻragan.

Xulosa qilib aytganda, ulugʻ shoir Zokirjon Xolmuhammad oʻgʻli Furqatning ona tilimizga, turkiy soʻzga boʻlgan muhabbati va mas'uliyati bugungi kun odamlari uchun ham ibrat va namuna boʻla oladi. Soʻzning inson va jamiyat hayotidagi qadriga doir ijodkor qarashlari hech bir zamonda ahamiyatini yoʻqotmaydi. Shoirning soʻz san'ati sohasidagi badiiy kashfiyotlari ijod ahlining bugungi nafaqat avlodi, kelajakdagi iqtidorli qalam sohiblari uchun ham mahorat maktabi vazifasini oʻtashi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jabborov N. Furqat – soʻz ra'nosining oshigʻi. – Toshkent: Fan, 2020.
2. Жабборов Н. "Керак ҳар илмдин бўлмоқ хабардор..." //Янги Ўзбекистон, 2020 йил 26 июнь.
3. Фурқат, Зокиржон. Танланган асарлар. Икки томлик. I том. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1959.
4. Фурқат, Зокиржон. Танланган асарлар. Икки томлик. II том. – Тошкент: Бадиий адабиёт, 1959.
5. Фурқат ижодиёти (Мақолалар тўплами). – Тошкент: Фан, 1990.
6. Шамсиев Порсо, Иброҳимов Собиржон. Навоий асарлари луғати.– Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972.

MƏRASIM FOLKLORU: XALQ ƏDƏBIYYATININ MIFOLOJI QAYNAĞI VƏ TƏRKIB HISSƏSI

CEREMONIAL FOLKLORE: A MYTHOLOGICAL SOURCE AND COMPONENT OF FOLK LITERATURE

Ü.Nəbiyeva,
Filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor əvəzi, Bakı Dövlət Universiteti

Abstract: the presented article deals with ceremonial folklore, its connection with mythological historical-magical encounters, belief in the magical power of words in different ceremonies, songs that exist in parallel with rituals and ceremonies, etc. References were made to the relevant scientific and theoretical literature, and their modern examples were analyzed.

The article draws attention to the seasonal ceremonies, their archaic examples, as well as lyrics about beliefs and beliefs in natural phenomena, which play an important role in ceremonial folklore.

Historical sources refer to the existence of the tradition of holding ceremonies and holidays in certain seasons of the year during the Goyturk period, and refer to literary sources. The article

draws attention to the views of medieval authors on the ceremonies and holidays associated with Zoroastrianism in Azerbaijan, as well as the celebration of the harvest in early autumn. Here is the connection of "Khidir Nabi", which is a part of the Spring holiday complex, with the mythological-historical reality, its origin, time and area of its holding among the people, as well as the main functions of Khidir, etc. brought to attention.

The article draws attention to the views of medieval authors on the ceremonies and holidays associated with Zoroastrianism in Azerbaijan, as well as the celebration of the harvest in early autumn.

Açar sözlər: *mərasim folkloru, ilkin təsəvvürlər, rituallar, mövsüm mərasimləri, yazın gəlişi, bayramlar,əmək nəğmələri, mənbə, elmi araşdırma*

Key words: *ritual folklore, early performances, rituals, seasonal rites, the arrival of spring, holidays, labor songs, source, scientific research.*

Dünya xalqlarının hər birinin müxtəlif poetik janr və formaları əhatə edən mərasim folkloru mövcuddur ki, onlar mifoloji qaynaqlar əsasında sadədən mürəkkəbə doğru ayrı-ayrı dövrlərdə xalq yaradıcılığında formalaşmış və bu günə qədər qorunub saxlanmışdır .

Mərasim folkloru geniş anlayış olduğuna görə, onun əhatə dairəsi də coxcəhətlidir. Mifoloji tarixi–magik görüşlərin, ritual komplekslərinin əks olunması mərasim folkloru nümunələrini birləşdirən əsas funksiya kimi diqqəti cəlb edir(Соколова, 1982:3).Mərasim folklorunda zaman anlayışı önəmli məqamlardan birini müəyyən edir. Hələ ibtidai dövrlərdən zaman insan həyatına müdaxilə etmiş, ilin ayri-ayrı fəsillərində ona bilavasitə təsir göstərmiş, ilin müxtəlif günlərində silsilə mərasimlər keçirilmişdir. Ayrı-ayrı mərasimlərdə sözün magik qüvvəsinə inam güclü olmuş, həmçinin sözlə hərəkətin vəhdəti bilavasitə onların yaranma strukturuna və poetik özəlliklərinə də təsirsiz ötməmişdir .

Xalq mənəviyyatının sərvəti olan şifahi söz sənətinin mənşəyi insan təfəkkürünün hələ tam formalaşmadığı çağlarla bağlıdır. İbtidai tarixi dövrlərdə təbiət və cəmiyyət hadisələri insanlarda yalnız müşahidə və ilkin təsəvvürlər yaradırdı. Təbiətdə baş verən hadisələrin yaranma səbəblərini dərk edə bilmədiklərindən insanlar onlara ilahi varlıqların müdaxiləsi kimi baxmış və bununla bağlı bu gün mərasim folkloru kimi qəbul olunan mərasimlər silsiləsi xalq ədəbiyyatına daxil olmuşdur.

C.C.Frezerin mifləri " mərasimləri izah edən elm" adlandırması da təsadüfi olmamışdır(Фрейзер, 1980:459).

İnsanların ibtidai inkişafı müəyyən görüşlərin , heyvanat və bitki aləminin müqəddəsləşdirilməsi , onlara inam totemizmin, ruhların iradəsindən asılı olma animizmin, fövqəltəbii qüvvələrin heyvan şəklində dərki zoomorfizmin, insan surətində qavranılması isə antropomorfizmin formalaşmasını təmin etmişdir. İbtidai əmək nəğmələrindən eposa qədər tarixi yol keçmiş folklor janrları üçün bu örnəklər əsaslı bünövrə rolu oynamışdır.

Azərbaycan poetik xalq yaradıcılığının toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində təqdirəlayiq işlər görülmüşdür.

Arxaik janr və nəğmələrin mərasimlərlə ümumilikdə öyrənilməsinin də obyektiv səbəbi vardır. Araşdırmalar göstərir ki, bir çox folklor örnəkləri,o cümlədən, alqışlar, qarğışlar,inanclar, əfsunlar, fallar və s. ayin - mərasimlərlə bilavasitə bağlı olaraq meydana çıxmışdır. Həmin bədii mətnlər, o cümlədən vəsfi-hallar da müəyyən ayin və mərasimlərlə vəhdətdə semantik mahiyyət daşıyır. Bir sıra xalqların folklorunda belə janlara rast gəlmək olar, rus folklorşünaslığında da mərasim folkloru sırasına daxil edilmiş (Abdullayev,1989:35), hətta sınamaların təqvim mərasim poeziyasının xüsusi janrı olan "priqavorki"lərlə eyni olduğu bildirilmişdir.

Dünya folklorşünaslığında mərasim poeziyasının öyrənilməsinə həsr olunmuş araşdırmalar öz aktuallığı ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan mərasim folklorunun toplanması,mərasim nəğmələrinin öyrənilməsi folklorşünaslıgımızın aktual problemlərindən biridir. Çünki mərasim folklorunda ayrı-ayrı ayinlərin, ritualların səciyyəviliyi bilavasitə xalqın yaşam tərzini, düşüncəsini, dünyagörüşünü, təfəkkürünü müəyyənləşdirir. Təqdirəlayiq haldır ki, bu gün yaşadığımız inteqrasiya və qloballaşma dövründə mərasim folkloruna olan diqqət və maraq daha da artmaqdadır.

Azərbaycan folklorunun, xüsusən də mərasim folklorunun, mərasimlərin, bayramların, arxaik, yaxud kiçik janrların və s. tədqiqi nəticəsində folklorşünaslıqda dəyərli elmi araşdırmalar ərsəyə

gəlmişdir. Bu baxımdan M. Dadaşzadənin, M.H.Təhmasibin, M.Seyidovun, P.Əfəndiyevin, V.Vəliyevin, A.Nəbiyevin, B.Abdullayevin, E.Aslanovun, M.Kazımoğlunun, və b. xidmətləri qeyd edilməlidir. Azərbaycan mərasimlərinə, xüsusən də mövsümlə bağlı mərasimlərə dair folklorşünaslıqda xeyli işlər görülmüş, ayrı- ayrı məqalə və dərsliklərdə onlardan bəhs olunmuşdur. Bu baxımdan M.H.Təhmasibin «Xalq ədəbiyyatımızda mərasim və mövsüm nəğmələri» adlı namizədlik dissertasiyası xüsusi qeyd olunmalıdır ki, burada mövsüm mərasimləri ətraflı araşdırılmışdır (Təhmasib,2010;18-98). Əsərin müəllifi bir çox məsələlərin, o cümlədən "Ata-baba günü"nün, "Hodu-Hodu"nun, "Kosa-kosa"nın, "Səməni bayramı"nın üzərində təhlillər aparmış, həmin mərasimlərin həm adlarının etimoloji izahını araşdırmış, həm də elmi- nəzəri fikirlərini irəli sürmüşdür.

Tədqiqatlara görə, şifahi yaradıcılıqda əmək nəğmələrindən sonra mühüm yeri təbiəti dərketmə ilə, ayin, etiqad və mərasimlərlə bağlı nəğmələr tutmuşdur. Zaman- zaman bu hadisələri qavramaq, dərk etmək və sanki özünə tabe etmək məqsədilə insanlar ilk, ibtidai inanc və etiqadlarını, ayin və mərasimlərini yaratmış və onlar şifahi yaradıcılıqda öz əksini tapmışdır. Xalq ədəbiyyatında həmin inam və etiqadlarla bağlı silsilə nəğmələr yaranmışdır ki, onların yalnız bir qismi bu günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Mərasim nəğmələri adlanan bu poetik nümunələr öz mövzu və məzmun xüsusiyyətlərinə görə əsasən iki qrupa bölünür ki, bunlar mövsüm və məişət mərasimi nəğmələridir (Nəbiyev,2014: 218).

Mövsüm mərasimi nəğmələri daha çox xalqın gündəlik həyatı ilə bağlı yaranmış, bir sıra erkən görüşləri, o cümlədən animistik , antropomorfik , mifoloji düşüncəni özündə əks etdirmişdir. Mərasim nəğmələri arxaik düşüncənin poetik ölçü və qəliblərin ,poetik üslub və ifadə modellərinin ən erkən tiplərini ifadə edir, xalqların etik-estetik dünyagörüşü, əxlaqı, ritual və etiqadlarını sistem halında ifadə edir(Təhmasib,2010:218). Tədqiqatlarda erkən estetik düşüncəni və məişət əxlaqi detallarını əks etdirmək baxımından mövsüm mərasimi nəğmələri iki şəkildə nəzəri cəlb edir: Ayrı-ayrı təbiət hadisələri və etiqadlarla bağlı yaranan nəğmələr və ilin müəyyən fəsillərində xalqın birgə əməyini yekunlaşdıran nəğmələr.

Ayrı-ayrı təbiət hadisələri və etiqadlarla bağlı yaranan nəğmələrə yağışın yağması, günəşin çıxması, küləyin əsməsi, göyün guruldaması , eləcə də oda, suya, küləyə və torpağa inamla bağlı yaranan nəğmələr daxil edilir (Təhmasib, 2010:219). Belə nümunələrin birində, məsələn Günəşə etiqadla bağlı aşağıdakı mətndə antropomorfik görüşlərin izləri diqqəti cəlb edir:

Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı, min çıx
Oğlum qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü
Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür çıx.
Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə...

Yellə, küləklə əlaqədar yaranan nəğmələrdə isə küləyin çağırışı motivi əsas yer tutur :

A yel baba, yel baba,
Qurban sənə, gəl baba,
Taxılımız yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı.
A yel baba, yel baba,
Qurban sənə, gəl baba (Təhmasib, 2010: 220) və s.

İkinci bölgüdə ilin müəyyən fəsillərində xalqın birgə əməyini yekunlaşdıran nəğmələr yer almışdır ki, onlar əmək mövsümlərinin başlanması və ya məhsulun yığılması ilə bağlı yaranan nəğmələri əhatə edir.

Mənbələrə görə, erkən dövrlərdən Türk tayfaları içərisində əsasən ilin iki mövsümü , yazın gəlişi, yeni əmək mövsümünün başlanması və payızda məhsulun yığılıb başa çatması ilə bağlı mərasimlər, bayramlar keçirilərdi. Bu bayramlar xalq arasında xüsusi təntənə ilə qeyd olunurdu. Ən

önəmlisi isə odur ki, bu bayramların keşirilməsi ilə paylaşmaq düşüncəsi - imkansızlara kömək etmək, onlara pay vermək, bayram günü hər kəsin evində süfrə açılması amalı ilə əlaqədar idi.

Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın nadir qaynaqlarından olan "Dədə Qorqud" oğuznamələrində bəzi mərasimlərin izlərini müəyyən etmək olar. Məsələn, "Dirsə xan oğlu Buğac" boyunda belə bir süjetə rast gəlmək olur ki, "hər il bir yazda , bir də payızda buğa ilə buğranı savaşdırırlar. Bayandır xan Qalın Oğuz bəylərilə tamaşaya baxır, əylənirdi" ("Kitabi- Dədə Qorqud", 1988:36). Hesab edirik ki, bu, türk xalqları arasında payızda və yazda keçirilən mövsüm mərasimilə, yaxud meydan tamaşası ilə bağlı kiçik bir nümunə kimi diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan ərazisində zərdüştiliklə bağlı keçirilən bayramlar arasında Mehrikan bayramı xüsusi qeyd olunmalıdır. Mənbələrə görə, Mehrikan bayramı payız fəslinin əvvəlində məhsulun toplanışından sonra keçirilmişdir. Orta müəllifləri Mehrikan bayramından söhbət açarkən əvvəlcə onun keçirildiyi vaxtı qeyd edirlər. Əbu Reyhan əl Biruni bu bayramın təqribən mehr ayının 16- dan 30- na kimi qeyd olunduğunu göstərir" (Dadaşzadə, 1985:124-125).

Erkən düşüncədə yeni əmək mövsümünün başlanması ilə bağlı mərasim və nəğmələr arasında "Şum mərasimi", "Saya mərasimi" və onları bəzəyən nəğmələr diqqəti daha çox cəlb edir . "Novruzqabağı nəğmələr" adı ilə tanınan həmin nəğmələr də üç yerə ayrılır–"Çillə nəğmələri", "İlaxır çərşənbə nəğmələri" və "Bayram məişəti nəğmələri"(Çəmənzəminli,2005:224).

Xalq yaradıcılığında mərasim poeziyasında arxaik əmək nəğmələrinin də böyük təsiri olmuşdur ki, bunlara həm cüt nəğmələri, həm də holovar deyilir. Bu nəğmələr əvvəlcə ibtidai məzmun daşımış, bir-iki hecalı misralardan ibarət olmuş və müəyyən ritmə uyğun şəkildə yalnız əmək prosesi zamanı oxunmuşdur. İnsan təfəkkürünün inkişafı nəticəsində şifahi yaddaşda holavar daha da təkmilləşmiş və bayatıların poetik formasını qəbul etmişdir:

Qara öküz aranda,
Çıxar gün qızaranda,
Xodaq murada çatar,
Torpaqdan bar alandan ... (Abdullayev,2005: 90)

Xalq yaradıcılığında ən qədim mərasimlərdən biri də qoyunçuluqla bağlı icra olunan sayaçı mərasimidir. Bu mərasim qoyunların quzuladığı vaxtda keçirilərdi.

Bu saya kimdən qaldı?
Adəm atadan qaldı.
Adəm ata gələndə
Musa çoban olanda
Qızıl öküz duranda
Qızıl buğda bitəndə
Dünya bünyad tapanda... (Abdullayev, 2005: 90)

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında "saya" və "sayaçı sözləri"nin izahına dair müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüşdür ki, burada «kölgə» (F.Köçərli), «nəğmə» (M.Arif, M.H.Təhmasib), «say-rəqəm» (Ə.Axundov), «bolluq-bərəkət» (V.Vəliyev), «tanrı, peyğəmbər, işıq, yol göstərən, tamaşaçı, ovçu, çoban» və s. (M.Həkimov) mənaları qəbul edilmişdir (Abdullayev, 2005: 91).

Xalqın yaddaşında "Saya yaradan soy qurandır", "Saya qurbanı pirdə olar" "Saya yandıran çıraq öləziməz", "Sayanın varı davar, dağın varı qar", "Gözü tox olan sayanın davarı da çox olar", "Sayanın oxu, qurdun xofu yaman olar", "Saya sözdən, qurd gözdən tanınar", "Saya mərd olar, dərd olmaz və s. hikmətamiz fikirlər bu gün də yaşamaqdadır (Bəydili,2003: 8).

M.Arifə görə « hər il təxminən yaza əlli gün qalmış qoyunlar quzulamağa başladığı zaman çoban paltarı geymiş adamlar kəndbəkənd gəzib «Sayaçı» mərasimi icra edirlər" (Байбурин, 5:94).

Y.V.Çəmənzəminli 1921-ci ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi «Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər» adlı kitabında yazmışdır ki, "Sayaçı sözləri tərəkəmə xalqı arasında heyvanlara aid nəğmələrdir ki, toplanıb tədqiq olunmayıb"(Çəmənzəminli, 2005: 87).

V.Vəliyevin sayaçı nəğmələrinin qədim nümunələrinin indiki bayatı formasında olanlardan fərqləndiyini söyləməsi və bunu konkret misallarla izah etməsi də diqqəti cəlb edir (Vəliyev, 1981:25-27).

Tarixi mənbələrə görə, türklər hələ hunların dövründən bayram və mərasimlər keçirmişlər. Hunların mərasimlərinə bənzər rituallar Göytürklərin zamanında da keçirilmişdir. Türklər hər il bayram mərasimlərini təqribən beşinci ayın ikinci yansında "Gök Tenqri" və "ıduk yer, suv" üçün qurban kəsməklə başlayardılar. Qurbandan sonra isə şənliklər olurdu. Bu zaman oyun oynar, kımız içər, nəğmələr söyləyərmişlər.

840-cı ildən sonra Tarım hövzəsinə gəlib oturaq həyata keçən uyğurlar Buddizmi qəbul etsələr də əski ənənələrini unutmamışdılar. X əsrin əvvəllərində uyğur kağamnı ziyarət edən Çin elçisi Vanq-Yen-Tenin məlumatına görə, uyğurlar üçüncü ayın doqquzunda, yəni martın 9-da bir şənlik keçirirlərmiş. Bu şənliyin əsas əyləncəsinin bir-birilərinin üzərinə su atmak olduğu göstərilir. (Bəydili, 2003:117).

Azərbaycan mövsüm mərasimləri arasında "Xıdır", "Xıdır Nəbi" və ya Xıdır İlyas", yaxud “Yazağzı Xızır bayramı, yaxud “Qışyarısı” mərasimlərinin də özünəməxsus yeri vardır. “Bəzi qaynaqlar bu el şənliyini Xıdırelləz, Xızırgünü, Ruzi Xızır və Xıdırzında da adlandırırlar”(Abdullaye, 2: 226).Bu mərasim mifik təsəvvürlərdə yazı qarşılamaqla, yaşıllıq arzusu ilə yanaşı, həm də Xızırın simasında insanlara bolluq, bərəkət və firavanlığın bəxş olunması kimi əks olunmuşdur.Bu mövsüm mərasiminin mənşəyi haqqında orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş səyyahlar müəyyən məlumatlar vermiş və öz səyahətnamələrinə daxil etmişlər. Hələ XIII əsrdə Azərbaycana gəlmiş italyan səyyahı Marko Polo bu bayramın fevralın əvvəllərində “Bəyaz” adı altında xalq arasında qeyd olunduğunu bildirmişdir. Daha sonra XVIII yüzillikdə Şamaxıya gələn alman səyyahı Adam Oleari bu bayramı geniş təsvir etmişdir. Mənbələrə görə, bu bayramı həm də “taxıl və müqəddəs ağaclara pərəstişlə” əlaqədar keçirmişlər. Azərbaycanda "Xıdır Nəbi" mərasimi qışın oğlan çağı sayılan Kiçik Çillə günlərində, yəni fevralın əvvəllərində, daha doğrusu ilk ongünlüyündə keçirilir. Erkən təsəvvürlərə görə, bu bayram gecəsində Boz atlı Xızır əlində “od butası” ilə yer üzünə enib hər yeri gəzəcək, onun üçün ayrılmış paylara əlini çəkəcək, beləliklə də bütün insanlara sağlamlıq və xoşbəxtlik, firavanlıq gətirəcəkdir. "Xıdır Nəbi" mərasimində oxunan nəğmələrin də bayramın xüsusi təmtəraqla keçirilməsinə təsiri böyük idi. Bu qədim mərasim Anadolu türkləri arasında may ayının əvvəllərində, təqribən 5-6 may tarixində keçirilməkdədir.

Mövsüm mərasimləri arasında noyabr ayında qışın gəlişilə bağlı keçirilən “Kövsəc” mərasimi də diqqəti cəlb edir . Əski çağlardan bu mövsüm mərasimi xalq arasında keçirilmiş, bununla da insanlar sanki qışın çətinliklərinə hazır olduqlarını bildirmişlər. Mərasimdə arxaik rituallara müraciət edilir, oyun və tamaşalar keçirilərdi. Bu rituala görə, təlxək paltarı geyinmiş bir adam qatırın üstündə əlində tükü tökülmüş qarğa ilə guya qışın gəlişini gözləyir və bununla da qışın soyuğundan, şaxta - boranından qorxmadığını nümayiş etdirir və müxtəlif gülməli hərəkətlər edir.

Türksoylu xalqlar sanki soyuq qış günlərinə qarşı yazın gəlişini sürətləndirmək məqsədilə mifoloji düşüncədən qaynaqlanan silsilə ayin- mərasimləri yaratmış, onları milli mifoloji təfəkkürə uyğun olaraq icra etmiş və gələcək nəsillərə ötürmüşdür.

Xülasə

Təqdim edilmiş məqalədə mərasim folkloru, onun mifoloji tarixi- magik görüşlərlə bağlılığı, ayrı- ayrı mərasimlərdə sözün magik qüvvəsinə inam, şifahi yaradıcılıqda əmək nəğmələrindən sonra təbiətin dərk edilməsi ilə yaranan ayin, ritual və mərasimlərlə paralel şəkildə mövcud olan nəğmələr və s. bağlı elmi- nəzəri ədəbiyyatlara istinad edilmiş, onların çağdaş dövrümüzə çatmış örnəkləri təhlilə cəlb olunmuşdur.

Məqalədə mərasim folklorunda önəmli yer tutan mövsüm mərasimləri, onların arxaik nümunələri, o cümlədən təbiət hadisələrinə inam və etiqadlarla bağlı nəğmə mətnləri diqqətə çatdırılmışdır.

Tarixi mənbələrdə Göytürklərin dövründə ilin müəyyən mövsümlərində mərasim və bayram keçirmək ənənəsinin mövcudluğundan bəhs edilmiş, ədəbi qaynaqlara istinad edilmişdir.

Məqalədə Azərbaycan ərazisində zərdüştiliklə bağlı keçirilən mərasim və bayramlar, o cümlədən payızın əvvəlində məhsul yığımının bayram edilməsi haqqında orta əsr müəlliflərinin fikirlərinə də diqqət yetirilmişdir. Burada Yaz bayram kompleksinin tərkib hissəsi olan “Xıdır Nəbi” nin mifoloji- tarixi gerçəkliklə bağlılığı, onun mənşəyi, xalq arasında keçirilmə vaxtı və arealı, habelə Xızırın əsas funksiyaları və s. haqqında məlumat verilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla Bəhlul. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: “Qismət”, 2005, 208 s.
2. Aslanov E. El- oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı: “İşıq”,1985, 275s.
3. Azərbaycan mifoloji mətnləri.(Tərtib, ön söz və şərhlərin müəllifi A.Acalov), Bakı: “Elm”, 1988,196 s.
4. Байбурин А. Ритуал в традиционной культуре(Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов) СПб. 1993
5. Bəydili(Məmmədov) C.Türk mifoloji sözlüyü. Bakı: “Elm”, 2003, 403 s.
6. Bəydili(Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı:”Mütərcim”, 2007, 272 s.
7. Çəmənzəminli Y. V. Əsərləri. III c., Bakı: “Avrasiya Press”, 2005,440 s.
8. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı: ”Elm”, 1985, 216s.
9. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı:”Elm” və təhsil, 2013, 600 s.
10. Фрейзер Дж. Золотая Ветвь. Исследование магии и религии. Москва:Издательство политической литературы.1980,831стр.
11. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab, Bakı:”Appostroff”, 656 s.
12. Обряды и обрядовы фольклор. (Ответсвенный редактор В.К.Соколова). «Наука», 1982, 277 стр.
13. Тайлор Е. Первобытная культура. Пер. с англ. Москва: Политиздат,1989, 573 стр.
14. Təhmasib M. H. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I cild, Bakı: “Mütərcim”, 2010, 488 s.
15. Vəliyev V. Qaynar söz çeşməsi. Bakı: “Yazıçı”, 1981, 73s.

АБДУРАУФ ФИТРАТНИНГ ЛИНГВИСТИК ҚАРАШЛАРИ
ABDURAUF FITRAT'S LINGUISTIC VIEWS

М.Курбанова
ЎзМУ профессори,
филология фанлари доктори

Аннотация: ушбу мақолада ўзбек тилшунослиги тарихида алоҳида аҳамиятга эга бўлган Абдурауф Фитратнинг лингвистик қарашлари, хусусан, тил ва алифбо, ўзбек тилининг товуш тизими, фонетик қонуниятлари, лексик меъёрлари ҳақидаги фикрлари таҳлил қилинади. Фитрат ўзбек тили луғавий бойлигини ривожлантириш йўлларини, бадиий услубнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаб берганлиги асосланади. Олимнинг “Сарф” ва “Наҳв” асаридаги ўзбек тили морфологияси, синтаксиси ва пунктуациясига оид фикрлари ҳозирги ўзбек тилшунослиги фанига асос солганлиги ҳақида хулоса берилади.

Калит сўзлар: *Фитрат, ўзбек тилшунослиги, алифбо ва имло, сарф ва наҳв, пунктуация, фонетика*

Abstract: this article analyzes the linguistic views of Abdurauf Fitrat, which have a special place in the history of Uzbek linguistics, in particular, his views on language and the alphabet, the sound system of the Uzbek language, phonetic laws, lexical norms. It is based on the fact that Fitrat identified ways to develop the lexical richness of the Uzbek language, the peculiarities of the artistic style. It is concluded that the scholar's views on the morphology, syntax and punctuation of the Uzbek language in his "Sarf" and "Nahv" works.

Key words: *Fitrat, uzbek linguistics, alphabet and spelling, morphology and syntax, punctuation, phonetics.*

Абдурауф Фитратнинг илмий меросида тилшуносликка оид асарлар салмоқли ўрин тутади. 1919-1930 йиллар мобайнида у ўзбек тилининг илмий-назарий масалаларига бағишланган бир қанча илмий асарлар яратди: “Тилимиз”, (“Иштирокиюн”, 1919 йил, 132-сон), “Араб алифбоси тарихи”, (“Озод Бухоро”, 1926), “Ўзбек тилининг сарфи тўғрисида”, (“Қизил Ўзбекистон”, 1925 й.), “Ўзбекча тил сабоқлиғи”, (“Қизил Ўзбекистон”, 1926 йил),

“Муқаддиматул - адаб ”, (“Маориф ва ўқитғувчи”, 1926, 7-8-сон), “Имло конференцияси муносабати ила” (“Маориф ва ўқитғувчи”, 1928, 3-сон), “Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба: “Сарф” (1-китоб), “Наҳв” (2-китоб, 1925-30 йиллар, самарқанд – Тошкент).

Фитрат 1918-19 йилларда Тошкент дорилмуаллиминида, 1923-24 йилларда Москва Лазаревлар Шарқ тиллари илмгоҳида, 1927-29 йилларда Самарқанд дорилфунунида ўзбек тили ҳақида маърузалар ўқиди. Шу билан бирга ўша йилларда энг муҳим муаммо бўлган имло жараёнида фаол қатнашди. Энг аввало, унинг ўзбек ёзувини миллийлаштириш борасидаги хизматларини эсга олиш зарур. Фитрат араб ёзуви туркий тилларнинг, жумладан, ўзбек тилининг ички қонуниятларига тўғри келмаслигини ҳисобга олиб, у ёзувни тилимизнинг талаффуз қонуниятларига, товушлар системасига мослаштирди. Ўзбек тилидаги унли товушлар учун алоҳида белгилар қабул этишни таклиф қилди.

Олим тилимизнинг имло қоидаларини ишлаб чиқишга, биз ўрганаётган даврдаги имло турлилигига чек қўйишга ҳаракат қилади. “Имло конференцияси муносабати ила” деган мақоласида олим сўзларнинг имлосини, ёзилишини аниқ қоида остига олиш керак, акс ҳолда ёзувда “анархия” юз беради деган фикрни илгари суради [Фитрат, 1928:3]. Мазкур мақолада муаллиф чет тиллардан кириб келаётган истилоҳлар (атамалар) имлосини тезда ҳал қилмоқ лозимлигини айтади ва илм аҳлларини бу каби масалаларни “қатъий сувратда, ҳеч бўлмағонда қатъийликка яқин бир сувратда ҳал қилиш”га ва бу ишга тажрибали муаллимлар, имлочилар, турли шева вакилларини аниқ таклиф ва режалар билан иштирок қилишга чақиради. Шу тариқа, Фитрат ўзбек ёзуви муаммоларини ечишда катта фидойилик кўрсатади.

Абдурауф Фитрат “Сарф” китобида ўзбек тилининг фонетик қурилишига тўхталиб, тилимизда 23 та ундош ва 9 та унли товуш борлигини қайд этади. Китобнинг “Йўғонлик ва ингичкалик”, “Товуш ўзгаришлари” деб номланган жойида олим ўзбек тилидаги фонетик қонуниятларга тўхталади [Фитрат, 1930:7-9]. Бу қонуниятлар асосан 20-йиллардаги ўзбек адабий тилига хос бўлиб ҳозирги ўзбек тилида ҳам (адабий ва жонли тилда) учрайди.

Фитрат тилшунос сифатида ўзбек тилининг лексик меъёрларини белгилашга алоҳида аҳамият берди. Ўзбек тили луғавий бойлигини ривожлантириш йўлларини белгилаб берди. Унинг фикрича, тилда имкон қадар ўзига хослик, миллийлик сақланиши керак. Ижтимоий борлиқдаги янги тушунчалар, аввалambор, миллий тилнинг ўз унсурлари билан ифодаланиши, яъни тилнинг ички имкониятларига суяниб янги сўзлар ясалиши мақсадга мувофиқ. Янги сўз ясашда миллий тил имкониятлари камлик қилса, бошқа тиллардан сўз қабул қилиш ўринлидир. 3-йўли шуки, миллий тилдаги архаизмлардан фойдаланиб, уларнинг маъноси ўзгартирилмаган ёки қисман ўзгартирилган ҳолда янги тушунчаларни ифодалаш мумкин. Олим ўзбек тилининг лексик меъёрларини, умуман фонетик ва грамматик меъёрларини белгилашда халқ жонли тилига асосланиш керак деган тезисни илгари суради [Fitrat, 1930:4]. Унинг юқоридаги фикрларида тилимизнинг софлигини, унинг миллий табиатини сақлаш билан боғлиқ қарашлари унинг “Тилимиз” мақоласида ҳам аниқ кўринади.

Абдурауф Фитрат ўзбек тили миллий грамматикасининг асосчиларидан бири бўлган. Унинг ўзбек тили грамматикаси ҳақидаги “Сарф” (1-китоб), “Наҳв” (Синтаксис) китоблари нашр қилинган вақтда ўзбек тилининг илмий-назарий масалаларини ўрганиш энди бошланган эди. Олимнинг ушбу иккита китоби ўша вақтдаги жуда катта маънавий эҳтиёжни қондирди. Шу сабабдан бу асарлар 1925-1930 йиллар мобайнида бир неча марта нашр қилинди.

“Сарф” китобида олим сўз ва унинг турлари – сўз туркумлари, мустақил ва ёрдамчи сўз туркумлари ҳақида фикр юритади. Иккинчи китоб эса ўзбек тили синтаксиси масалаларига бағишланган. Фитрат бу асарида гап ва гап бўлаклари, гап бўлакларининг синтактик вазифаси, шунингдек, гап турлари ва шу каби масалалар хусусида тўхталади.

Йигирманчи йилларнинг иккинчи ярмида Фитрат асарларидан ташқари Элбекнинг «Ёзув йўллари» (Тошкент, 1921), Мунаввар Қори, Қаюм Рамазонов, Шорасул Зуннуннинг «Ўзбекча тил сабоқлиги» (1925), Шорасул Зуннуннинг «Ўзбекча тил коидалари» (Курслар

учун, 1925) ва «Тил қоидалари» (1929) ҳамда рус тилшуноси Е.Д.Поливановнинг «Краткая грамматика узбекского языка» каби дарслик ва қўлланмалари яратилган.

Фитратнинг пунктуацияга оид фикрлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга. У «Наҳв» асарида ўнта тиниш белгисини кўрсатади ва уларнинг ҳар бири ҳақида ўқувчига батафсил маълумот беради. Ўша даврдаги етакчи тилшуносларидан бири Ашурали Зохирийнинг 1916 йили Қозонда нашр қилинган «Имло» асарида ўн учта тиниш белгиси ҳақида гапирилган [А.Зоҳирий, 1916:8]. Фитрат кўрсатган тиниш белгилари ва уларнинг қўлланиши ҳақидаги фикрлари ҳозирги пунктуация қоидаларига жуда яқин келади. У кўрсатган товуш белгилардан фақат иккитаси – ёйлар **( ),** кўп нўқталар **...** белгиси ҳозиргидан фарқ қилади, қолганлари эса бир хилдир. Фақат тиниш белгиларининг атамаларигина бироз фарқ қилади [Фитрат, 1930:5-6].

Фитратнинг услубий меъёрлар ҳақидаги фикрлари ҳам диққатга сазовор. Маълумки, бадиий услуб ўз табиатига кўра илмий услубдан фарқ килади. Илмий услубда мантиқий тушунчалар орқали иш кўрилади ва бу тушунчалар ўқувчига ҳар доим ҳам тушунарли бўлавермайди. Бадиий услубда эса тил осон, ифода равон бўлиши керак, акс ҳолда асарнинг таъсир кучи, ўқимишлилиги пасаяди. «Адабаёт қоидалари» китобида Фитрат «услубда софлик ҳақида гапира туриб, шундай дейди: «Сўз тизишда, гап тузишда ётчилик кўрсатмаслик, асарда ёт сўзлар, ё эски англашилмас сўзларни киргизмаслик, ёт тилларнинг наҳви коидаларига караб гап тизмаслик керак» [Фитрат, 1926:48]. Бу иқтибосда бадиий асар тилига қўйиладиган талаб жуда ихчам тарзда ифодаланган. Биз учта асосий нуқтани таъкидламоқчимиз:

а) «сўз тизишда, гап тузишда ётчилик кўрсатмаслик» - асарда чет сўзларни ишлатишдан қочиш улар ўрнида соф ўзбекча (туркий) сўзларни қўллаш асар тилининг ширали бўлишини таъминлайди, бадиий нафосат табиийликда - миллийликдадир;

б)“эски англашилмас сўзларни” ишлатиш услубнинг равонлигини бузади. Китобхон ўша жумлани қайтадан ўқишга, баъзан луғатга мурожаат қилишга мажбур бўлади, китобхонни асар руҳиятидан, асардаги бадиий оламдан қисман узилишига олиб келади;

в) бадиий асар тилининг муваффақиятли чиқишида “ёт тилларнинг наҳвий (синтаксис) қоидаларига қараб гап тизмаслик» ҳам асосий шартлардан биридир. Асардаги ҳар бир сўз бирикмаси ва жумлалар тилимизнинг синтактик қонуниятларига мос келиши лозим.

Фитратнинг илмий меросида тил тарихи учун ҳам ниҳоятда қимматли фикрлар учрайди. Бу соҳадаги энг аҳамиятли ишлари “Энг эски турк адабиёти намуналари” ва «Араб алифбосининг тарихи» асарларидир. 1-асарда олим Шарқнинг машҳур олими Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» китобидан айрим намуналар келтиради, уларни қадимги турк тилидан ўзбекчага ағдаради, айрим сўзларга изоҳ беради.

Бу асарни яратишдан Фитратнинг бир нечта тилаги бор эди. Шулардан бири - Маҳмуд Қошғарий ва ундан олдинги давр тили ҳақида маълумот бериш. Олимнинг ўзи бу ҳақда шундай деган эди: «Махмуд Кошғарий «Девону луғат»да олти ярим мингдан ортиқ сўзларни изоҳ қиладир. Кўп ўринларда бу сўзларнинг қабилавий айирмаларини кўрсатадир. Китобнинг жой-жойида турк сарфи тўғрисида кенг, ҳам тўла маълумот бериб ўтадирким, ҳаммасини йиғиб текширганда тарихи сарфимиз (морфология тарихи) учун жуда қимматли материаллар берадир» [Фитрат, 1927:4] .

Китобнинг 3-қисми айрим сўзларнинг изоҳига бағишланган. Фитрат архаизмлар ва историзмларнинг маъносини айтиш билан кифояланиб қолмай, бу сўзларни бошқа ёзма ёдгорликлар билан солиштиради, уларнинг ўхшаш ва фаркли томонларини кўрсатади ва аниқ хулосаларни илгари суради. Масалан, олим سسز - *эсиз* сўзини шундай шарҳлайди: эсиз (эйисиз) бизнинг *бутун* «эсиз» деган сўзимиздир. «Девону луғат»нинг таъкидлашича, бу «ёмон» демакдир. «Қутадғу билиг” ҳам «Ҳибатул ҳақойиқ»да ҳамма вақт «эзгу» сўзига қарши ишлатилган. Машҳур Нажиб Осим афанди «Ҳибатул ҳақойиқ» луғатлар қисмида бу сўзнинг аслини «осиғсиз» (фойдасиз) дейдир. «Девону луғат»да яхшилатмоқ маъносида «итмак» борким, усмонличанинг яхши маъносидаги «ити»лари шу томирлардир. Бу эсиз

сўзининг ҳам шу томирдан *эсиз* - *эйисиз* - яхшиликсиз – ёмон ясалғони ҳақиқатга яқинроқдир.

Фитрат илмий асарларининг қимматини оширувчи асосий омиллардан бири манбаларнинг кўплиги ва уларнинг қиёсий планда ўрганилишидир. Бу эса олимнивг қиёсий-тарихий методда иш кўрганлигидан гувоҳлик беради. Фитратнинг адабиёт тарихига доир ишлари ҳақида гапира туриб адабиётшунос Ҳ.Болтабоев ҳам шу фикрни айтади [Болтабоев Ҳ, 1992:58]. Олим сўзларни изоҳлашда усмонли турк, мўғул, араб ва форс-тожик тилларига мувожаат қилади. Масалан, «бутмак» сўзини шарҳлай туриб: «бутмак» - сўзи «тамом бўлмок» маъносида келади. Бугун бизда «шу ишни бут қил» дейиладиким, тожикларда ҳам «ин коро буд кун» дейилар» [Фитрат, 1928:3], - дейди.

Бу китобда Фитрат сўзларнинг таркибига, тузилишига ҳам алоҳида аҳамият беради. У сўзларнинг ўзак қисмини ажратади ва ўша ўзакдан ясалган бир неча сўзларни кўрсатади. Натижада бизга бир-биридан маъно жиҳатдан фарқли туюлган баъзи сўзлар ясалишига кўра битта сўз бўлиб чиқади [Фитрат, 1928:3].

«Муқаддиматул-адаб» асарининг тарихий қиммати ҳақида о*лим* шундай дейди: «Бу китобдаги чиғатой луғатларининг Навоийлар замонидан ё ундан бурунги замонлардан қолғон бир манба бўлғони учун бизга йорарлик эканига шубҳа йўқдир»[Фитрат, 1927:101]. Аҳмад Яссавий ҳақидаги мақоласида эса Яссавийнинг «Девони ҳикмат» асарининг нусхалари кейинги даврларда ёзилган, унинг шогирдлари томонидан бу ҳикматларга ўзгартишлар киритилган бўлиши мумкин деган шубҳага боради ва: «Девони ҳикмат»нинг Яссавий замонига яқин бир замонда ёзилган бирон нусхаси топилмагунча бу шубҳаларни йўқотиш мумкин эмас. Бу шубҳалар йўқолмагунча маълум «Девону ҳикмат»ларни тил тарихи қарашидан текширишдан илмий бир натижа чикмайдир», - дейди [Фитрат, 1927:6].

Фитрат тил ва адабиёт масалаларини биргаликда тадқиқ этади. Уадабиёт назариясига оид асарларида асар тилига алоҳида эътибор беради. Чунончи, адабиёт тарихига оид тадқиқотларида муайян асарнинг луғат таркибига, сўзларнинг шаклига алоҳида аҳамият қаратади. Айрим илмий хулосаларни илгари суришда тил фактларига, асардаги сўз ва ибораларга асосланади. Масалан, у «Энг эски турк адабиёти намуналари» китобида «Девону луғотит турк» асаридаги қўшиқларнинг қайси даврда яратилганини шундай аниқлайди: «... биринчи қисмдаги бешинчи асарда «иврик» сўзи борким, арабча «ибриқ» демакдир. Яна шул қисмлари биринчи асарда (олп Артунга марсиясида) زمغه ران маъносида арабча كوركوم сўзи бордир. Мана булар мазкур асарларнинг турк, арабларнинг биринчи учраш замонлариға оид бўлғонин кўрсатадир. Демак, у асарларнинг ҳар ҳолда милодий 6-7 мулчалнинг (асрларнинг) адабий йимишлари эканига ҳукм этмак мумкиндир. Шундай бўлса ҳам «ئيڤ ولق « каби арабча сўзни эътиборга олмағонда бу асарларни шакл ҳам руҳ эътибори билан Исломдан бурунғи турк адабиёти намуналари каби қабул этишимизга ҳеч моне йўқдир»[Фитрат, 1927:62].

«Адабиёт қоидалари» асарида адабиёт ҳақида, адабиётшуносликка доир тушунчалар ҳақи кр юритиш билан бирга тилимизни ривожлантириш, бойитиш йўлларини ҳам кўрсатиб ўтади [Фитрат, 1926:48]. Яна шу китобда бадиий асар тилига, бадиий тил меъёрига ҳам тўхталади. Шу тариқа, Фитрат фаолиятида тил ва адабиёт муштарак ҳолда намоён бўлади.

Фитрат араб, форс, мўғул, усмонли турк ва қадимги турк тилларини мукаммал билибгина қолмай, бу халқлар тарихини, маданиятини, адабиёт ва санъатини ҳам жуда чуқур ўрганган. Фикримизга далил унинг Шарқ халқлари адабиёти тарихига оид адабий-илмий, фалсафий-тарихий асарларидир. Шарқнинг буюк донишмандлигига, бой тарихига чуқур эҳтиром билан қараган олим ана шундай юксак маданият XX асрга келиб овруполиклар томонидан инсофсизларча, ҳаёсизларча топталаётганлигини кўриб, «Шарқ сиёсати» номли туркум мақолаларида бу мустамлакачиларга қарши ўз муносабатини ифодалади. Фитрат ижодидаги ушбу мавзуни Ҳ.Олимжон «Шарқ ва Ғарбга қарши қўйиш», «Шарқчилик туйғуларини кучайтириш» ва «Шарқни идеаллаштириш» деб баҳолаган эди.

Умуман, Абдурауф Фитрат ижоди ва унинг лингвистик қарашлари бугунги замонавий ўзбек тилшунослиги учун долзарб аҳамиятга ега мерос саналади. Уни янада чукур ўрганиш, авлодларга тил илмининг чинакам нуктадони сифатида танитиш биз тилшуносларнинг зиммасидаги шарафли вазифадир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Болтабоев Ҳ. Абдурауф Фитрат. –Тошкент., 1992, 58-бет.
2. Фитрат. Адабиёт қоидалари. – Самарқанд-Тошкент. 1926, 48-бет.
3. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари.– Тошкент., 1927, 101-бет.
4. Фитрат. Имло конференцияси муносабати ила. “Маориф ва ўқитғувчи”, 1928, 3-сон.
5. Фитрат. Муқаддиматул адаб. Маориф ва ўқитувчи. 1927, 6-сон.
6. Фитрат. Наҳв. – Самарқанд-Тошкент.1930, 5-6-бетлар.
7. Фитрат. Сарф. – Самарқанд-Тошкент, 1930, 4-бет.
8. Зоҳирий А. Имло. – Қозон. 1916. 9. Олимжон Ҳ. ва Уйғун. Ҳарбий коммунизм даврида ўзбек буржуазия поэзияси. Социализм ва техника. 1935.

ALISHER NAVOIY VA ALIGYERI DANTE: ADABIY TIL YARATISH MUAMMOSI
ALISHER NAVOI AND ALIGHIERI DANTE: THE PROBLEM OF CREATING A LITERARY LANGUAGE

D.Yusupova
ToshDO‘TAU dotsenti, f.f.d.,
A.Malikov
ToshDO‘TAU magistranti

Abstract: the article reflects the views of the great thinker Alisher Navoi and the Italian poet Aligeri Dante on the creation of a literary language. These ideas are based on "Muhokamat ul-lughatayn" by Navoi and "On folk speech" by Dante.

Key words: *literary language, dialects, speech, Turkic, Italian.*

Har bir millatning jahon tamadduni va madaniyatiga qo‘shgan hissasi unga mansub daholarning qilgan xizmatlari, meros qoldirgan badiiy asarlari, ilmiy kashfiyotlari bilan o‘lchanadi. Buyuk shaxslar, mutafakkir zotlar o‘z elining dunyo sari yuzlanib aytgan So‘zidir.

Butun turkiy dunyoning faxri, millat quyoshi, deya e'zozlangan donishmand shoir, turkiy tilning boshqa jahon tillaridan qolishmasligini amalda isbotlab bergan buyuk shaxs Mir Nizomiddin Alisher Navoiy hamda italyan adabiy tilining asoschisi, jahon adabiyotini mumtoz asarlar bilan boyitgan iste'dodli ijodkor, mutafakkir shoir va davlat arbobi bo‘lgan Dante Aligyerining hayot yo‘llari, yaratgan asarlarini o‘rganganimizda bir necha o‘rinlarda o‘zaro mushtarak jihatlar seziladi. Bu bevosita ikki ijodkorning shoh asarlarini g‘oyaviy jihatdan qiyoslaganda ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Alisher Navoiy Musulmon Sharqida mavjud adabiy an'analar doirasida turib, original fikrlarni ulkan ijodiy salohiyat bilan ifodalay olgan bo‘lsa, Dante aynan Musulmon Sharqi adabiyoti ta'sirida o‘zining yuksak badiiy asarlarini yaratdi. Bu ta'sirlanish “Ilohiy komediya” asarining bosh motivini tashkil qilib, ba'zi o‘rinlarda “Ilohiy komediya” va “Xamsa”dagi timsollar taqdirining o‘zaro o‘xshash jihatlariga guvoh bo‘lamiz. Xususan, “Ilohiy komediya” asari qahramoni (*bu o‘rinda bosh qahramon sifatida shoirning o‘zi namoyon bo‘ladi*) o‘rmonda adashib, turli hayvonlar ta'qibidan qochib, ustozi Vergiliyning huzuriga boradi va undan yo‘l-yo‘riq oladi. Keyin esa Beatrichega yetishish uchun tinimsiz harakat qiladi. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni bosh qahramoni Farhodning piri murshid Suqrot qoshiga borguncha yo‘lda uchragan ajdaho, Axriman dev, sher va temir paykarni yengib borishi, keyin esa Shirin vasliga erishish uchun qilgan sa'y-harakatlari [Комилов, 2009: 184] kitobxonga “Ilohiy komediya” qahramoni sarguzashtlarini eslatadi. Ikkala asarda ham qahramonlar duch kelgan to‘siqlarning ramziylik kasb etishi e'tiborga molik jihatlardandir.

Bu uyg‘unlikni ikki buyuk dahoning tilshunoslikka bag‘ishlangan asarlari misolida ham ko‘rishimiz mumkin. Dante yashagan davrda san'at tili lotin tili hisoblanib, Rim aholisi orasida bu til iste'moldan deyarli chiqib bo‘lgan, butun Apennin yarimoroli xalqi italyan tilining turli lahjasida so‘zlashar edilar. Ular o‘zaro ham leksik, ham fonetik, ham grammatik jihatdan katta farqlanishlarga ega bo‘lib, bu lahjalarni qiyoslash, imkoniyatlarini tahlil qilish va nazariy asoslarini yaratish davr talabiga aylangan edi. Vaziyat shuni taqozo etmoqda ediki, agar til shu tarzda tashlab qo‘yilsa, tashqi ta'sir ostida o‘zining asl holatini yo‘qotishi muqarrar edi. Dantening “Xalq nutqi haqida” asari aynan shu zaruriyat tufayli vujudga keldi.

Alisher Navoiy yashagan XV asrda sakkizinchi asrdan boshlab ilm va fan tiliga aylangan arab tili o‘z o‘rnini fors tiliga bo‘shatib bergan bo‘lib, arab tilshunosligi, lug‘atshunosligining rivoji sezilarli darajada susaygan davr edi. Fors tili saroy tili hisoblanib, bu tilda Rudakiy, Jaloliddin Rumiy, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Sa'diy Sheroziy, Xoju Kirmoniy, Anvariy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy kabi daho ijodkorlar umumbashariy masalalarni yoritgan, badiiy jihatdan yuksak asarlar yaratgan edilar.

Turkiy til esa o‘z mavqyeini ancha yo‘qotib, bu tilda ijod etgan Haydar Xorazmiy, Sakkokiy, Atoyi, Yaqiniy, Gadoiylarning ijodi bu ulkan adabiy merosga teng keladigan darajada emas edi. Bu haqda Alisher Navoiyning o‘zi “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida shunday ta'kidlaydi: “*Sakkokiy va Haydar Xorazmiy va Atoiy va Muqimiy va Yaqiniy va Amiriy va Gadoiy...Va* ***forsiy mazkur bo‘lg‘on shuaro*** *(*ta'kid bizniki*) muqobalasida kishi paydo bo‘lmadi, bir mavlono Lutfiydin o‘zgakim, bir necha matla'lari borkim, tab' ahli qoshida o‘qusa bo‘lur...*” [Навоий, 2000: 36].

Alisher Navoiy bu o‘rinda turkigo‘y shoirlar orasida forsiy adabiyotdagi Xoqoniy, Avhauddin Anvariy, Kamol Ismoil, Zahir Foryobiy, Salmon Sovajiydek qasidanavislar; Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviydek masnaviy ustalari; Sa'diy Sheroziy va Hofiz Sheroziy kabi g‘azalnavis shoirlar yetishib chiqmaganligiga e'tiborini qaratib, turkiy shoirlardan faqat Lutfiygina ular bilan she'riy musobaqaga kirishish salohiyatiga ega bo‘lganligini ta'kidlaydi. Bu bilan Alisher Navoiy turkiy til va bu tilda ijod qiluvchi shoirlarning zimmasida ulkan vazifa turganligini eslatib o‘tmoqda.

Bu davrda Xurosonda barlos, qo‘ng‘irot, arlot, sulduz, qiyot, jaloyir kabi ko‘plab turkiy qabila va urug‘lar bo‘lib, ularning tillari bir-biridan farqlanar va xalq orasida ko‘plab lahjalar mavjud edi. Adabiy til uchun kurash esa o‘z navbatida mana shu sheva va lahjalarni bir-biriga yaqinlashtirishga xizmat qilishi lozim edi. Shu sababli ham Alisher Navoiy ushbu lahjalarning imkoniyatlaridan foydalangan holda o‘z ona tilida yuksak adabiy asarlar yaratdi va bu bilangina cheklanib qolmay, turkiy tilning o‘ziga xos xususiyatlarini nazariy jihatdan ham asoslab berishga e'tibor qaratib, “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarini yozib, turkiy tilshunoslikni Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridan so‘ng yana bir karra yuqori pog‘onaga ko‘tardi.

Demak, Dantening “Xalq nutqi haqida” hamda Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarlari yaratilishi tasodifiy bo‘lmay, bu o‘sha davr ijtimoiy-siyosiy vaziyati bilan bevosita bog‘liq ekan. O‘z davridagi murakkab siyosiy-ijtimoiy vaziyatda ona tilining xavf ostida qolishi italyan va turkiy xalq uchun birdek xos holat edi. Dante va Navoiy o‘z ona tillarining himoyachisi o‘laroq adabiyot maydoniga ko‘tarildilar. E'tiborga molik jihati, har ikkala asardan so‘ng Yevropada italyan tilining, Movaronunnahr va Xurosonda turkiy tilning mavqeyi bir muncha oshdi. Ayniqsa, Dantedan keyingi ikki asrda Yevropada italyan tilining o‘rni ancha mustahkamlandi. Albatta, bu faqatgina bir asar emas, shoirning boshqa asarlari bilan ham bog‘liq hodisa hisoblansa-da, “Xalq nutqi haqida” hamda “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarlari nazariy asos rolini bajarganligini inkor etib bo‘lmaydi.

Dantening “Xalq nutqi haqida” asari ikki kitobdan iborat bo‘lib, birinchi kitobda tilning paydo bo‘lishi, italyan lahjalarining fonetik-leksik xususiyatlariga doir qarashlar bayon etilsa, ikkinchi kitobda poetikaga doir ba'zi nazariy masalalar haqida so‘z boradi. Umuman olganda, Dante ushbu asarida til taraqqiyoti masalalariga murojaat qilib, adabiy til yaratish muammolariga to‘xtaladi. Dantening niyatiga ko‘ra, bu asar to‘rt kitobdan iborat bo‘lishi kerak edi. Lekin bizga yetib kelgan nusxada asar ikkinchi kitobning o‘n beshinchi bobida to‘xtab qolgan [Челишева, 1998: 35].

“Xalq nutqi haqida” asari 1304-yil lotin tilida yozilgan bo‘lib, 1529-yilda italyan tiliga tarjima qilib nashr etilgan, 1577-yilga kelibgina asarning original matni – lotin tilidagi asl nusxasi chop etilgan. Dante yashagan davrda lotin tili adabiyot tili va umuman san'at tili hisoblanib, antik davr an'analariga sodiq tarzda maktablarda lotin tilida she'r yozish qonun-qoidalari o‘qitilgan. Shu sababli ham Dante o‘z ona tili haqidagi fikrlarini lotin tilida yozadi [Данте, 2001: 265-310].

Asarning birinchi kitobida Dante xalq nutqi haqida o‘zidan oldin hech kim yozmaganligini ta'kidlaydi. Nutq ikki xil bo‘ladi, deb hisoblaydi Dante: bu bolalikdan shakllanadigan xalq nutqi va rimliklarning adabiy til me'yorlariga amal qilgan nutqidir.

Shundan so‘ng Dante: “*Tilning inson uchun qiladigan xizmati fikrni ifodalashdir*, – deydi. – *Insondan boshqa mavjudotlarga nutq nasib etmagani uchun ular quyi darajadadirlar, Tangri tilni faqat insonga ato etgan. Hatto, farishtalarga ham nutq berilmagan, sababi, ularda jism yo‘q, jismsiz ularga til va nutqning hojati yo‘q*” [Данте, 2001: 270].

Dante ilk so‘zni kim aytgan va bu qanday so‘z bo‘lishi mumkin degan masalaga qiziqadi. Uning fikricha, ilk so‘z Odam Atoga tegishli bo‘lib, “Xudo” degan so‘zdir. Boshqacha bo‘lishi mumkin ham emas, deb hisoblaydi muallif, chunki inson avvalo o‘z Yaratganiga murojaat qilishi tabiiy.

“*Ilk til yahudiy tilidir. Inson ilk gunohni qilgandan so‘ng yana gunohda davom etaverdi, lekin bundan Nuhning o‘g‘li Som avlodlari o‘zlarini tiydilar. Insonlar dastavval Sharq bo‘ylab tarqalib, keyin G‘arbga ham keldilar. Jami tillar uchga bo‘linadi:* ***ok, oyl, si*****”.** [Данте, 2001: 271].

Mazkur uch tilni birlashtirib turuvchi xususiyat, ularda umumiy so‘zlarning mavjudligidir. Dante tillar ijtimoiy-siyosiy vaziyatlar ta'sirida o‘zgarishini ta'kidlab, tillardagi o‘zgarish sababini inson tabiati va yashash tarzining o‘zgaruvchan ekanligi bilan ham bog‘laydi. Shu tariqa asarning birinchi kitobidagi to‘qqiz qism yakunlanadi.

Dante o‘zigacha va o‘zidan keyin ham bir qancha vaqt hukmron bo‘lgan roman tillarining asosida lotin tili turadi, degan fikrga o‘z salaflaridan farqli munosabatda bo‘ladi va o‘z qarashlarini shunday asoslaydi: “*Lotin tili uning grammatik qoidalari ishlab chiqilgach, tabiiy rivojlanishdan to‘xtadi... Shu bois, xalq gaplashadigan til va lotin tili boshqa-boshqa hodisadir. Roman tillari azaldan mavjud edi... Qat'iy grammatik qoidalarga ega bo‘lgan lotin tili o‘zgarmasdir, xalq tili esa tinimsiz o‘zgarib, yangilanib, boyib borish xususiyatiga egadir*” [Данте, 2001: 278].

Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari Musulmon Sharqi adabiyoti an'analariga muvofiq ravishda Allohga hamd aytishdan boshlanadi. Alisher Navoiy arab tilidagi hamddan so‘ng turkiy tilda ruboiy keltirib, uning ilk baytidayoq so‘z bilan olam yaratilganligini ta'kidlaydi:

Ey so‘z bila qilg‘on ofarinish og‘oz,
Insonni aroda aylagon mahrami roz.
Chun «kun fayakun» safhasiga bo‘ldi tiroz,
Qilg‘on oni nutq ila boridin mumtoz [Навоий, 2000: 7]

Demak, Navoiy Dante kabi nutqni inson ulug‘ligining sababchisi deb hisoblasa-da, uni bevosita olam yaratilishi bilan bog‘lar ekan, bu o‘rinda tilga, nutqqa ilohiy voqyelik sifatida qaraydi. Bu esa uning tilga Dantedan ko‘ra yuksakroq hodisa sifatida munosabatda bo‘layotganligini bildiradi. Quyidagi parcha orqali Alisher Navoiy til va nutq hodisasini farqlayotganligini ko‘rishimiz mumkin:

“*...So‘z durredurkim, aning daryosi ko‘nguldur va ko‘ngul mazharedurkim, jomii maoniyi juzv va kulldur. Andoqki, daryodin gavhar g‘avvos vositasi bila jilva namoyish qilur va aning qiymati javhariga ko‘ra zohir bo‘lur. Ko‘nguldin dog‘i so‘z durri nutq sharafiga sohibi ixtisos vasilasi bila guzorish va oroyish ko‘rguzur va aning qiymati ham martabasi pisbatig‘a boqa intishor va ishtihor topar. Gavhar qiymatig‘a nechukki, marotib asru ko‘pdur, hattoki, bir diramdin yuz tumangacha desa bo‘lur*” [Навоий, 2000: 8]

Demak, so‘z – dur, uning daryosi – ko‘ngil. Ko‘ngil esa mazhar. Mazhar deganda o‘zida mavjud biror narsaning suratini aks ettiruvchi ko‘zguni tushunamiz. Ko‘ngil mazharida (*bu o‘rinda Navoiy uni jom, deb ataydi, mumtoz adabiyotda jom aynan mazhar – aks ettiruvchi sifatini ifodayladi*) juzv va kull (qism va butun), ya'ni borliq ma'nolari mujassam. Gavhar daryodan g‘avvos vositasida olib chiqilgandan so‘ng jilva qiladi, qiymati esa uning javhari (asosi) bilan

baholanadi. So‘z duri esa sohibi ixtisos, ya'ni notiq vositasida namoyon bo‘ladi, uning qiymati esa nutqning ma'nosiga ko‘ra belgilanadi. Ko‘rib turganimizdek, Alisher Navoiy tilning yoki lisonning ko‘ngilda – ongda saqlanishini ta'kidlamoqda. Undan sara so‘zlarni tanlab qo‘llashga urg‘u qaratar ekan, buyuk ijodkorning til va nutq hodisasini yana ham aniqroq farqlayotganligi ma'lum bo‘ladi.

Dante ilk til bu ***yahudiy tili,*** degan fikrni ilgari surganligini ta'kidlab o‘tgan edik. Bu nima bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin? Dantening mashhur “Ilohiy komediya” asarini o‘qir ekanmiz, unda boshdan-oxirigacha xristian dini g‘oyalariga bo‘lgan mutaassibona sodiqlikni ko‘ramiz. Shuningdek, asarda islom dini, Payg‘ambarimiz (s.a.v.) va ul Zotning kuyovlari hazrat Ali (r.a.) haqida noxolis qarashlarning mavjudligi, hatto, anchagina salbiy munosabatlarni uchratamiz. Bularning barchasi Dante dunyoga, hayotga faqatgina xristian dini ko‘zgusidan boqqanligini tasdiqlaydi. Diniy rivoyatlarga ko‘ra, barcha payg‘ambarlar yahudiy millatidan bo‘lib, “Zabur”, “Tavrot” va “Injil” kitoblari aynan shu tilda tushirilgan. Dante ***yahudiy tili***ni dunyodagi ilk til deb hisoblar ekan, bunda o‘z dini – xristian e'tiqodining mohiyatidan kelib chiqqanligi shubhasiz.

Alisher Navoiy so‘zga bo‘lgan munosabatini she'riy parchalar bilan ham ifodalab borar ekan, ***arab tili***ning barcha tillardan ustun ekanligini ta'kidlaydi. Chunki bu tilda Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) so‘zlashganlar, muqaddas kitob – “Qur'on” nozil etilgan. Shuning o‘ziyoq uning sharafli ekanligini bildiradi, deb hisoblaydi Navoiy. Mazkur o‘rinda, hazrat Navoiyning “din va millatning nizomi” deya e'zozlanganligini, asarlari mohiyatida islom dinining insonparvar va bag‘rikenglik g‘oyalari, tasavvufona qarashlar mujassam ekanligini nazarda tutadigan bo‘lsak, bundan boshqacha yondashuv bo‘lishini tasavvur qilish qiyin, albatta.

Demak, Dante tillar ichidan eng mukarrami va avvalgisi deya yahudiy tilini, Alisher Navoiy esa arab tilini tanlayotganlari bejiz bo‘lmay, bu bevosita ularning diniy e'tiqodlari bilan bog‘liqdir.

Dante o‘z asarida quyidagi to‘rtta masalani yoritishni alohida maqsad qilib qo‘ygan:

1. Til sotsiumidagi tilning mavjud bo‘lish holati, umumxalq tilining eng yuksak shaklidan (*biz uni adabiy til, deb ataymiz;*) tortib, lahjalargacha (har bir sheva;) bo‘lgan shakllarni ko‘rib chiqish. Dante mazkur tadqiqotni yaxshi olib borib, ilk bor tilshunoslik tarixida *jug‘rofiy shevashunoslik* yo‘nalishiga asos soldi.

2. Uslub nazariyasi va antik triadaning yuksak, o‘rta, quyi uslublari hamda ularning tragik, komik va elegik janrlar bilan munosabati. Bunda Dante uslub nazariyasiga maxsus to‘xtaladi. Italiyaning turli hududlarida yashovchi har bir xalqning shevasi, ularning so‘zlashuv uslublari, fonetikasi haqida so‘z yuritib, har bir etnik guruhning tili (shevasi) muayyan tuyg‘uni bayon eta olishini, bir tilda mavjud bo‘lgan ifoda imkoniyati boshqasida yo‘q ekanligini aytadi, buning sababi sifatida fonetika hamda o‘sha tilning adabiy tili uslubini keltiradi. Pirovardida, italyan tilining yaxlit shakldagi imkoniyati keng ekanligiga asosiy e'tiborni qaratadi.

3. She'riy shakllarning eng yuksak shakli – kansonadan tortib, quyi shakllar – ballada, sonet, elegiyalarni tahlil qiladi. Kansona italyan tiliga xos bo‘lgan janr bo‘lib, o‘z vazni va o‘z ifoda uslubiga ega, lirik tuyg‘ularni erkin kuylash imkonini o‘zida mujassam qilgan edi. Dante shu o‘rinda vazn va qofiya haqidagi qarashlarini ham bayon etadi. Bir so‘zda ikki ma'no kelishini ijobiy baholamaydi, balki bu fikr ifodasini xiralashtiradi, deb hisoblaydi.

4. Dante 3 paradigmatik qator – til, uslub, she'riy shaklning o‘zaro munosabatini o‘rganishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Bu jiddiy ilmiy tadqiqot bo‘lib, Dante bu boradagi fikrlarini italyan tili doirasidan turib bayon etadi. U tilning leksik, fonetik imkoniyati undagi uslubning boy bo‘lishini ta'minlaydi, uslubning rang-barangligi she'riy shakllarning vujudga kelishi uchun zamindir, deb hisoblaydi. Umuman olganda, Dante mazkur asarining bizga yetib kelgan ikki kitobidayoq bu masalalarga jiddiy yondashib, yuqorida bayon qilingan mazmundagi ilmiy asoslangan xulosalarni beradi.

5. Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarining o‘ziga xos quyidagi jihatlariga alohida e'tibor qaratish mumkin:

1. Navoiy turkiy va forsiy tilni o‘zaro solishtirish yo‘lidan borib, ikki tilning leksik va poetik imkoniyalarni ilmiy nuqtai nazardan asoslab beradi. Bu esa bugungi kunda fanda kontrastiv lingvistika, deb atalayotgan sohaning ilk ko‘rinishi bo‘lib, tilshunoslik tarixidagi yangilik edi

(ammo g‘arblik tilshunos olimlar ko‘p yillar qiyosiy tilshunoslikka XIX asrda asos solindi, degan nuqtai nazarni ilgari surib keldilar).

2. Navoiy forsiy tilda muodil (ekvivalent)i bo‘lmagan 100 ta fe'lni keltiradi [Навоий, 2017]. Masalan, “telmurmak” so‘ziga berilgan izohni kuzatsak:

3. “*Yana ishq tariqida mahbub nazzorasi muyassar bo‘lsa, oshiqning niyoz yuzidin* **telmurmagi** *asru munosib ishdur va bu lafz alarda yo‘qtur va munungdek lafzlari ham yo‘qtur va bu turkchada mundoq deyilibdurki,*

b a y t:

To‘kadur qonimni har dam ko‘zlaring boqib turub.

Kim, necha yuzumga boqqaysen yiroqdin **telmurub**” [Навоий, 2000: 16].

Bu o‘rinda Navoiy “telmurmak” so‘zining nozik semasini tahlil etib, “telmurish” orqali ikki insonning o‘zaro muhabbati namoyon bo‘lishini ta'kidlamoqda. Keltirilgan misolda: “*Ko‘zlaring har lahza menga boqib qonimni to‘kadi, chunki uzoq-uzoqlardan menga* telmurib *boqasan*”, – degan mazmun mujassam bo‘lib, bunda mahbubaning o‘z oshig‘iga befarq emasligi oydinlashadi.

4. Turli sohalarga doir narsa-buyum, tabiiy hodisalar va hayvonlarning forsiy tilda mavjud bo‘lmagan nomlarini berib, ularning ba'zilari forsiy til leksikasi tarkibiga ham kirganligi haqida ma'lumot beradi:

“Va ov va qushki, salotin odob va rusumida har qaysi boshqa mutaayyin eshitur, ikkalasin, «shikor» derlar. Va ovda umdaki kiyikdur, turk aning erkagin «huna» va tishisin «qilchoqchi» der. Yana suyqunning ham erkagin «bug‘u» va tishisin «maral» der” [Навоий, 2000: 20].

Ya'ni forslar ov va qushni shikor deb ataydilar. Ovlanadigan kiyikni turkiylar jinsiga qarab nomlaydilar: erkagini “huna”, urg‘ochisini “qilchoqin”. Suyqun degan kiyikka o‘xshash hayvonning erkagi “bug‘u”, urg‘ochisi “maral” deb atalar ekan. Ammo bularning hammasi fors tilida bir xil aytilaverar ekan. Yoki yana boshqa bir o‘rinda shunday deyiladi:

“yeguliklardin agarchi qo‘y muchalaridin ba'ziga ot qo‘yupturlar, ammo orqani va oshug‘lug‘ ilikni va yon so‘ngakni va qoburg‘ani va ilikni va o‘rta ilik va bo‘g‘uzlag‘uni turkcha ayturlar. Va yana ba'zi yemaklardin qaymog‘ va qatlama va bulamog‘ va qurut va uloba va mantu va quymog‘ va urkamochni ham turkcha ayturlar. Va qimizni va suzmani va boxsumni va bo‘zani dag‘i turkcha ayturlar. Yana tutmoch va umoch va kumoch va tolg‘onni ham turkcha ayturlar. Va bu nav' juz'iyotqa mashg‘ulluq qilsa bag‘oyat ko‘p topilur” [Навоий, 2000: 21].

Ya'ni, forslar qo‘yning ba'zi a'zolarini nomlaganlar, lekin qo‘yning orqasini, oshiq ilikni, yon suyakni, qovurg‘ani, ilik, o‘rta ilik, bo‘g‘izni turkcha aytar ekanlar. Qolaversa, qaymoq, qatlama, bulama, qurut, uloba, quymoq, urkamoch kabi taom nomlari forsiy tilga turkiy tildan o‘zlashgan ekan. Alisher Navoiy bu o‘rinda ikki tilning leksik sathlarini o‘zaro qiyoslab, tillar o‘rtasidagi munosabatlarni birinchi planda tahlil etmoqda.

5. Tajnis va iyhom san'atiga asos bo‘ladigan so‘zlarning forsiy tildagiga nisbatan ko‘pligini misollar bilan isbotlaydi. Masalan: “*Yana she'rda barcha tab' ahli qoshida ravshan va majmu', fusaho oldida mubarhandurki, tajnis va iyhom bag‘oyat kulliydur. Va bu farxunda iborat va xujasta alfoz va ishoratda forsiydin ko‘prak tajnisomiz lafz va iyhomangiz nukta borki, nazmga mujibi zebu ziynat va boisi takallufu san'atdur. Masalan: ot lafziki, bir ma'nisi alamdur, yana bir ma'nisi markabdur va yana bir ma'nisi amrdurki, toshni yo o‘qni ot, deb buyurg‘aylar*” [Навоий, 2000: 17].

She'riyatda tajnis va iyhomni qo‘llash shoirdan katta iste'dod, o‘tkir fahm va fasohatni talab qiladi. “Ot” so‘zida *alam, ulov, otmoq* kabi ma'nolarning mavjudligi turkiy tilning bu o‘rindagi imkoniyati kengligini bildiradi (Dantedan farqli ravishda bir so‘zning ikki ma'noda kelish hodisasiga Navoiy ijobiy holat sifatida qaraydi).

6. Tuyuq janrining faqat turkiy she'riyatda qo‘llanishiga e'tibor qaratadi. Navoiy bu o‘rinda 2 ta tuyuq keltiradi. Ulardan biri “it” so‘zi bilan bog‘liq bo‘lib, quyidagi misralarni o‘z ichiga oladi:

Ey raqib, o‘zni anga tutsang ham it,
Bizga rahm aylab aning ko‘yidin it.
Garchi bor do‘zaxcha ishqing shu'lasi,
Bizni o‘z ilging bila ul sori it [Навоий, 2000: 18].

Ya'ni ey raqib, o‘zingni it (hayvon) kabi tutsang ham, bizga rahm qilib, uning ko‘chasidan ket (it), agar ishqing shu'lasi do‘zax o‘tiday kuchli bo‘lsa, bizni o‘z qo‘ling bilan shu olovga ot (it).

Bu o‘rinda **it** so‘zining uch xil ma'no ifodalashi tuyuq janridagi she'r orqali isbotlab berilmoqda.

7. Ba'zi mansab egalari yoki kasb-hunar, umuman muayyan soha bilan shug‘ullanuvchi shaxs nomlarini bildiruvchi “-ch” hamda “-chi”qo‘shimchalarini keltiradi: “*Mansabda andoqki, qo‘rchi va suvchi va xizonachi va kerak-yarog‘chi va chavgonchi va nayzachi va shukurchi va yurtchi va shilonchi va axtachi yo‘sunlug‘ ko‘ptur. Hunar va peshada andoqki, qushchi va borschi va qo‘ruqchi va tamg‘achi va jibachi va yo‘rg‘achi va halvochi va kemachi va qo‘ychi. Andoqki, qush hunarida dag‘i bu istiloh, bordur, andoqki, qozchi va quvchi va turnachi va kiyikchi va tovushqonchiki, sort lafzida yo‘qtur. Va alar mazkur bo‘lgonlarning ko‘pin turkcha ayturlar*” [Навоий, 2000: 22].

Ya'ni forslar yuqorida keltirilgan “-ch” hamda “-chi” qo‘shimchalari orqali yasaladigan **qo‘rchi, suvchi, chavgonchi, qo‘riqchi** kabi o‘nlab so‘zlarning muodili o‘z tillarida bo‘lmaganligi uchun ularni turkiy tildagi varianti asosida qo‘llar ekanlar.

8. Turkiy tilning fonetik xususiyati qofiyadosh so‘zlar uchun fors tiliga nisbatan qulayligini asoslab beradi:

“Va ma'ruf va majhul qofiyada «voviy», «yoyiy» hamki, forsiy ash'orda voqye' bo‘lur, ikki harakatdin ortuq bo‘lmas, «voviy» andoqki: xud va dud va zo‘r va nur va «yoyiy» andoqki: pir va sher”[Навоий, 2000: 19].

Ya'ni “vov” – “و” hamda “yoy” – “ى” harflari fors tili fonetikasida faqat ikki harakatni: “*vov*” “o‘” hamda “u”ni, “*yoy*” esa “i” va “e” tovushlarini beradi. Masalan, “xud” (خود) hamda “dud” (دود) so‘zlarida “u” tovushi ifodalansa, “zo‘r” (زور) va “nur” (نور) so‘zlari “o‘” tovushi bilan talaffuz qilinadi. “Yoy” (ى) da ham xuddi shunday: “pir” (پیر) so‘zida “i”, “sher” (شیر) so‘zida “e” tovushii “yoy” (ى) orqali ifodalanmoqda. Turkiy tilda esa bu ikki harfning har biri uch yoki to‘rt tovushni ifodalaydi:

“Va «yoyiy» misol uch harakatdan ortuq topilmas:... bir misol: terki, termak ma'nisi biladur. Terki, andin daqiqdur, uldurki, sortlar ani «araq» va «xo‘y» derlar. Terki, boridin ariqdur, o‘q ma'nisi biladur” [Навоий, 2000: 19].

Bu o‘rinda Navoiy “ter” so‘zining **termoq, may, o‘q** ma'nolari borligini va “ter” (تیر) so‘zidagi “yoy” (ى)ning talaffuzi ma'nosiga ko‘ra farqlanishini, ammo yozuvda bir xil ko‘rinishda bo‘lishini ta'kidlash orqali turkiy tilning fonetik imkoniyatlari forsiy tildan ba'zi o‘rinlarda ustun kelishini ham isbotlab bermoqda. Bu holat esa yuqoridagi so‘zlarni qofiyada bemalol qo‘llash imkoni beradi. Mazkur hodisa ikki tilning fonetik sathdagi qiyosi hisoblanib, kontrastiv tilshunoslikning yana bir muhim sharti shu o‘rinda namoyon bo‘layotganligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, Alisher Navoiy tillar o‘rtasida o‘zaro aloqa bo‘lishini inkor etmaydi, balki til leksikasining boyishida ichki manba qatorida tashqi manbaning ham muhim ekanligini yorqin ilmiy misollar bilan asoslab beradi.

Dante italyan xalqi tilining boyligini, rang-barang ekanligini isbotlagan bo‘lsa, Navoiy forsiy til bilan qiyos orqali turkiy tilning imkoniyatlari ham yetarli darajada ekanligini asoslaydi. Ikki ijodkorning bunday yondashuvlari, o‘z tilining mustaqil til ekanligiga katta e'tibor qaratishlarining asosida adabiy til muammosi mavjud. Aslida, bu muammo har bir davrda dolzarb hisoblanib, XVI asrning o‘rtalarida fransuz shoiri Dyu Belle lotin tili o‘rniga fransuz tilini adabiy til sifatida qo‘llash shiori bilan chiqkanligi eslab o‘tish mumkin.

Tilda mavjud bo‘lgan shevalar, lahjalarni o‘zaro qiyoslash, ularning fonetik, leksik va grammatik jihatlarini tahlil qilish, boshqa xorijiy tillar bilan aloqasini, ta'sirlashuv darajasini aniqlash, shu orqali millat uchun umumiy bo‘lgan, qat'iy qoidalarga asoslangan adabiy tilni ishlab chiqish masalasi Dante va Navoiy uchun birdek ahamiyatli sanalgan. Aynan mana shu jihat ikki daho ijodkorni birlashtirib turuvchi asosiy xususiyat bo‘lib, keyinchalik ularning yaratgan asarlari o‘z ona tillarining adabiy til maqomiga ko‘tarilishida asos vazifasini bajara oldi.

Xulosa qilib aytganda, turli zamon, turli makonda yashagan, turli millatga mansub bo‘lgan daho ijodkorlarning hayoti va ijodiy faoliyatidagi mushtarak jihatlarni qiyoslash orqali

umuminsoniy muammolar, insoniyat uchun muqaddas hisoblangan qadriyatlar, ularning mohiyati haqida yetarlicha tasavvur hosil qilish mumkin. Qolaversa, har qanday buyuk shaxsning buyukligi uning, avvalo, o‘z xalqi, o‘z millatining chinakam fidoiy farzandi ekanligi bilan belgilanadi. Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” hamda Dantening “Xalq nutqi haqida” asarlari mohiyatida adabiy til masalasi bosh masala sifatida tanlanganligi ham bu fikrlarni yaqqol tasdiqlab turibdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. МАТ. 20 жилдлик. Ж.16. – Тошкент: Фан, 2000.
2. Алишер Навоий. Муҳокамату-л-луғатайн / Қосимжон Содиқов таҳлили, табдили ва талқини остида. – Тошкент: Akademnashr, 2017.
3. Данте Алигьери. Собрание сочинений в 2 томах. Том 2. О народном красноречии. Перевод А. Петровского. – М.: Литература, 2001.
4. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Movarounnahr – O‘zbekiston, 2009.
5. Хоксор Муҳаммад Ризобек. Алишер Навоий асарлари луғати. Мунтахаб ул-луғот. Зубд ул-луғот / Масъул муҳаррир Ш.Сирожиддинов. – Тошкент: Akademnashr, 2017.
6. Челышева И. Становление литературного языка Италии: К типологии формирования романских литературных языков. Дисс.на соискание докт. филол. наук. – М., 1998.
7. Челышева И. Особенности формирования литературного языка Италии на раннем этапе // Проблемы языкового варьирования и нормирования. –М., 1988.

HAŞIM BƏY SAQİB
HASHIM BEY SAHIB

Səbinə Əhmədova
Əlyazmalar İnstitutu Farsdilli əlyazmalar şöbəsi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi

Аннотация: в сборнике стихов Хашим бека Сакиба есть много стихов, которые являются поэтическим подтверждением благословенных айетов Священного Корана, и это показывает, что поэт глубоко знаком со Священным Кораном и понимал значение этих строк.Неслучайно Хашим бей, благотворитель, просветитель и образованный человек,открыл учебные курсы в своем частном доме в Бузовне и преподавал как богословие, так и светские науки подросткам и молодежи. Он также преподавал классическую литературу.

Большевики, имевшие нерелигиозные, неверующие, запечатанные сердца, не любили Хашим-бея, который был предан Всевышнему, Священному Корану, нашему любимому Пророку (мир ему и благословение), его Ахль аль-Байт (ас.) .Возможно, по этой причине после оккупации XI Красной армии в Азербайджане и установления в Азербайджане жестокого большевистского правительства поэт, сумевший скрыть сотни стихов, элегий (стихотворений с печалью, горем) и не мог больше напиши, чего хотел, внезапно у него случился нервный срыв и в декабре 1931 года он умер и был благословлен Богом.Одна из отрасль творчества Хашим-бея - это аги (стихи с плачем, печалью), о трагедия Кербелы, имама Хусейна (ас), его сыновей, братьев и племянников. Многим также известно, что поезия элегия (стихи с печалью, горем), началась с Шах Хатаи и Мевляны Физули. Это прямо свидетельствует о том, что элегия зародилась в турецком языке.

Abstract: Hashim bey Sahib has many verses in his collection of poems, that are poetic confirmation of the blessed verses Holy Quran, and this shows , that the poet is deeply familiar with the Holy Quran and understood the meaning of these lines. It is no coincidence, that Hashim Bey, a benefactor, educator and educated person, opened teaching courses at his private home, in Buzovna, and taught both theology and secular sciences to adolescents and youth. He had taught classical literature also .

Bolshevics - who had irreligious, unbelieving, sealed hearts , didn't like Hashim Bey, who was devoted to Almighty, the Holy Quran, to our beloved Prophet (peace and blessings be upon

him), his Ahl al-Bayt (as.) .Perhaps for this reason, after the occupation of the XI Red Army in Azerbaijan and the establishment of a brutal Bolshevik government in Azerbaijan, the poet, who managed to hide hundreds of poems, elegies (poems with sorrow, grief) and couldn't longer write, what he wanted, suddenly got nervous breakdown and in December 1931, he died and was blessed by God .One of the branches of Hashim-bey's creativity was agi (poems with weeping, sadness), about the tragedy of Karbala, Imam Hussein (as), his sons, brothers and nephews. Many also know , that ", elegy poetry (verses, poems with sorrow, grief) began with Shah Khatai and Mevlana Fizuli. This directly testifies to the fact , that elegy originated in the Turkish language.

Açar sözlər: *Haşım bəy Saqib, "Məcmәüş-şüəra", mərsiyə, növhə, Qurani-Kərim, əhli-beyt.*

Ключевые слова: *Хашим бей Сакиб, «Маджмауш-Шуаре», элегия (стихи с печалью, горем), аги (стихи с плачем, печалью), Священный Коран, Ахль ал- Байт (создатели куплета).*

Key words: *Hashim bey Sakib, "Majmaush-Shuare", elegy (verses, poems with sorrow, grief), agi (verses, poems with lament , sorrow), the Holy Quran, Ahl al-Bayt (creators couplet).*

Giriş: Sovetlər dönəmi zamanında ali məktəblərdə tələbələrə Marksizmin tərkib hissələri: marksist fəlsəfəsi "dialektik materializm", "tarixi materializm", "siyasi iqtisad", eyni zamanda "elmi kommunizm", "elmi ateizm", bir də "Kommunist Partiyasının tarixi" fənləri tədris olunurdu. Tələbələrin hansı ixtisas üzrə təhsil almağına baxmayaraq bunlar əsas fənlər idi və tələbə bunların hansındansa qiymət ala bilmirdisə ən yaxşı halda kursda saxlanılır, ən pis halda isə ali məktəbdən qovulurdu. Bütün bu fənlərin əsasını isə Marksist fəlsəfəsinin ana xəttini "materiyanın şüura olan nisbəti" təşkil edirdi. Bu isə həyatın hansısa ilahi bir qüvvə tərəfindən deyil, öz-özünə yarandığı anlamı verirdi. Özü də tələbə, Karl Marksın 40-dan yuxarı kitablarını, eyni zamanda məhşur "Kapital" əsərini, V.İ.Leninin əsərlərinin tam külliyyatını, yəni 33 dənə kitabını, eyni zamanda 10 kitab həcmində olan "fəlsəfə dəftərləri"ni, bundan əlavə Marksın Fridrix Engelslə birgə yazdıqları "Kommunist partiyasının manifesti" əsərini əzbər bilməli idi. Bütün bunlar isə təbii ki, cəfəngiyyatdan ibarət idi, özü də rus dilindən zəif şəkildə tərcümə olunmuşdular. Belə ki, bu da öz növbəsində tələbələrin beynini yorur, onların seçdikləri və sevdikləri ixtisasa mükəmməl şəkildə yiyələnməklərinə güclü şəkildə maneçilik törədirdi. Ali məktəblərdə həmin bu cəfəngiyyatları tədris edən marksizm ideoloqları tələbələrə dərs keçərkən elə bir fikir formalaşdırırdılar ki, guya Marksın, Engelsin, Leninin əsərlərini əzbər bilməyən adamdan nə yaxşı mühəndis, nə yaxşı həkim, nə yaxşı hüquqşünas, nə yaxşı fizik, riyaziyyatçı, kimyaçı və s. ola bilməz. Ədəbiyyat məsələsinə gələndə isə onlar bunu da iddia edirdilər ki, Çernişevskini, Belinskini, Qriboyedovu oxumadan, onların elmi əsərlərinə bələd olmadan nə yaxşı ədəbiyyatşünas, nə şair, nə də yazıçı olmaq olar.

Əslində isə bütün elmlər müqəddəs Qurani-Kərimdən qaynaqlanırdı və bu elmlərə mükəmməl surətdə bələd olmaqdan ötrü əvvəlcə Firidun bəy Köçərlinin (1863-1920) səkkiz tarixi-coğrafi oçerkdən, ədəbi simaların tərcümeyi-hal və yaradıcılığına aid 110 məqalədən ibarət "Azərbaycan ədəbiyyatı", peyğəmbərlərin alicənablığından, mərdliklərindən, insanlara qarşı olduqca səmimi və mehriban münasibətlərindən, onların söylədikləri ibrətamiz nəsihətlərdən, yüksək mənəvi keyfiyyətlərindən, nəcib sifətlərindən, Həzrət Məhəmmədin (s.ə.s) həyatı, peyğəmbərliyə yüksəlməsindən, aləmlərə rəhmət olaraq göndərildiyindən, gördüyü nəcib və saleh işlərdən, eyni zamanda Həzrət İbrahim əleyhəssalamın və Həzrət İsmayıl əleyhəssalamın Qurban bayramının yaranışı ilə əlaqədar başlarına gələn əhvalatlardan və onlar tərəfindən müsəlmanların müqəddəs ziyarətgahı Kəbeyi-Müəzzəmənin binasının inşasından söhbət açılan "Tarixi-Müqəddəs" əsərlərini, sonra A.A.Bakıxanovun (1794-1847) "Qanuni-qüdsi", "Əsrarül-məlәkut", "Təhzibül-əxlaq", "Kitabi-nəsihət", "Mişkatül-ənvar", "Miratül-cəmal" kimi elmlər məcmusu və əxlaqi-didaktik əsərlərini, eyni zamanda Azərbaycanın tarixini və ədəbiyyatını özündə əks etdirən "Gülüstan" əsərini, daha sonra tək ədəbiyyat deyil, bütün dünyəvi elmlər sahəsində mütəxəssis olmaq istəyəinlər Azərbaycanın çox böyük alimi Nəsrəddin Tusinin (1201-1277) riyaziyyat, həndəsə, tibb, əxlaq, ilahiyyat, ədəbiyyat, nücum və s. elmləri haqqında qələmə aldığı "Əşşiklül-qeta", "Təcridül-əqaid", "Şərhi-işarat" (Bu əsər məhşur tibb alimi İbn Sinanın "İşarat" kitabının şərhidir), "Qəvaidül-əqaid", "Əxlaqi-Nasiri", "Təcridül-həndəsə", "Üsuli-kafinin şərhi", "Əşkalül-kürəviyyə", "Əfsəfül-əşraf", "Əsasül-iqtibas", "İsbatül-cəvahir" və s. kitablarını, daha sonra İmam Cəfəri Sadiq

əleyhəssalamın və onun şəyirdi Cabiri Həyyanın nisbiliklə, atomla, kimyəvi elementlərlə bağlı nəzəriyyələrini, daha sonra Həzrət Əli əleyhəssalamın "Nəhcul-Bəlağə"sini və İslam Peyğəmbəri Həzrət Məhəmmədin (s.ə.s) "Tibbnamə" əsərini, mübarək hədisi-şəriflərini mütaliə etməli, bundan sonra isə müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrini qiraət etməli idilər. Yalnız bundan sonra onlar hansı sahəni seçməklərindən asılı olmayaraq dünyanın ən güclü mütəxəssislərinə çevrilə bilərdilər. Ədəbiyyat sahəsində isə müqəddəs Qurani-Kərimə uzanan yol, Mövlanə Füzulidən, Şah Xətaidən, İmadəddin Nəsimidən, Şeyx Nizamidən keçirdi. Tələbələr bu dahilərin qiymətsiz əsərlərinə bələd olmadan, müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinin mənasını tamamilə anlamaz və ordakı hikmətlərin, elmlərin bəşər övladı üçün nə qədər faydalı olduğunu dərk etməzdilər.

Əfsuslar olsun ki, indinin özündə də bu işıqlı yolları qoyub əyri-üyrü yollara meyl göstərən kifayət qədərdi və öz evinin içini qoyub yad evlərdə elm axtaranlar hələ də tələbələrin beyninə yad ünsürləri təlqin etməklə məşğuldular. XIX əsrin ikinci yarısında Bakı şəhərində yaradılmış "Məcməüş-şüəra"nın üzvləri isə müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinin hikmətlərini, elmlərini dərindən dərk eləməkdən ötrü Füzulinin, Xətainin, Nəsimin, Nizaminin sütunları olduqca möhkəm körpüsündən keçərək müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinə bələd olurdular və məhz bu səbəbdən çox gözəl incilər yaradırdılar.

1860-cı ildə Seyid Əzim Şirvaninin təklifi ilə Məhəmməd Ağa Cürmi tərəfindən Bakı şəhərində "Məcməüş-şüəra" ədəbi məclisi yaradıldı. Məclisin ilk yığıncağlarında Məhəmmədağa Cürmidən yaşda böyük şairlər MİrzəBaqir (1810-1882), Əliməhəmməd Fəna (?), Mirzə Məhəmmədəli Binəva (1822-1892) iştirak etmiş, 1870-ci ildən etibarən isə Piri Həsən oğlu (1840-1928), İsmayıl Zəbih (1943-1928), Kərbəlayi Muxtar Bisəvad (1847-1938), Əbdüləhəd Zəlil (1848-1890), Əsəd Pərvin (1848-1916), Ağakərim Salik (1849-1910), Məhəmməd T?əqi (1449-1888), Ağadadaş Sürəyya (1850-1900), Əbdülxalıq Yusif (1853-1924), Ruhulla Qafil (1854-1905), Əbdülxalıq Cənnəti (1855-1931), Əbdülhəmid Mina (1855-1926), Biqələm (1860-1930), Vəhhab Vəhib (1862-1907), Mikayıl Seydi (1862-1916), Ağadadaş Müniri (1963-1940), Atababa Hicri (1863-1922), Məhmmədismayıl Asi (?), İbrahim Zülali (1869-1903), Mirzə Hadi Sabit (1868-1922), Səlim Səyyah (1869-1937), Məşədi Azər (1870-1951), Mirzağa Dilxun (1870-1912), Səməd Mənsur (1879-1927), Haşım bəy Saqib (1870-1931), Novruz Neyyir (1870-1948), Seyyid Zərgər (1880-1920), Hacıəli Pərişan (1876-1944), Əliabbas Müznib (1882-1938), Əlıpaşa Səbur (1885-1931), Həsən Səyyar (1891-1936), Əliağa Vahid (1894-1965) və s. kimi üzvləri olmuşdur.

Azərbaycanın dahi şairi Şeyx Nizami şairlik qüdrətinin Uca Allah tərəfindən verildiyini söyləyərək deyirdi ki, şairə həqiqət yolunu göstərən Allahdır, "incə təfəkkürlərə cəvahir bağışlayan" yeganə səbəb Allahdır. (Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin, filoloji tərcümə. Bakı-1981, səh 24-25). "Onun şairlik rütbəsini də Allah vermişdir." (Nizami Gəncəvi. "İskəndərnamə" Bakı-1964. səh 27)."Fikrin başlanğıcı və sözün sonu Allahın adı ilə bağlıdır." (Nizami Gəncəvi. "Sirlər xəzinəsi, filoloji tərcümə, Bakı-1981. səh 16).

Uca Allah müqəddəs Qurani-Kərimin 26-cı surəsi "Əş-Şüəra" ("Şairlər") surəsinin 225-227-ci ayələrində buyurur: "Məgər görmürsənmi onlar hər vadidə sərgərdan gəzib-dolaşarlar? Birini yalandan mədh, digərini həcv edərlər! Və onlar etmədikləri şeyləri deyirlər. Ancaq iman gətirib yaxşı işlər görən, Allahı çox zikr edən və zülmə uğradıqdan sonra intiqamını alanlardan başqa! Zülm edənlər isə hansı dönüşə dönəcəklərini, aqibətlərinin necə olacaqlarını, hansı inqilablıa üzləşəcəklərini biləcəklər"!

Bakıda 1860-cı ildə yaradılan "Məcməüş-şüəra"nın adı da məhz müqəddəs Quraini-Kərimin "Şuəra" surəsinin adından götürülmüşdü, çünki bu məclisin üzvləri daim Uca Allahı zikr etmiş, onun sevdiklərini sevmiş, onun sevmədiklərini sevməmiş, yalandan kimisə mədh yaxud həcv etməmiş, daim həqiqəti, doğrunu yazmışlar:

Bu Hüseyn fəxr eləyir, zalim, anam Zəhradur,
Cəddi-pakımdı Muhəmməd (s.ə.s) şəhi –"əv ədna"dur.*
Atam, ol şiri-Xuda, aləmə həm Mövladır,
Qardaşım zəhr şəhidi, xələfi-Bəthadır,
Sən kimə fəxr eləyirsən, anova, ondan utan![Haşım bəy Saqib,2009:331]

Sevgili Peyğəmbərimiz Həzrət Məhəmməd (s.ə.s) Meraca qalxarkən ən uca üfüqdə qərar tutan Cəbrail əleyhəssalamdan iki yay uzunluğunda, bəlkə ondan da yaxın ucalıqda idi. Müəqəddəs Qurani-Kərimin 53-cü surəsi "Ən-Nəcm" ("Ulduz") surəsinin 9-cu ayəsi.

Zahid oxur şərabun vəslin həramzadə,

Mənayi-"nəfi-nas"ə heç etməyür iradə.[Haşım bəy Saqib,2009:230]

Yuxarıdakı sözlərimizin təsdiqi olaraq syləyə bilərik ki, Haşım bəy Saqib də "Məcməüş-şüəra"nın ən fəal üzvlərindən biri kimi klassiklərimizin saldığı möhtəşəm körpü ilə addımlayaraq müqəddəs Qurani-Kərimin məna içində məna olan mübarək ayələrinə bələd olmuşdu.

HAŞIM BƏY SAQİBİN YARADICILIĞI

Haşım bəy Saqibin külliyatında müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinin poetik təsdiqi olan misralar kifayət qədərdir və bu da şairin müqəddəs Qurana dərindən bələd olmasını, ayələrin mənasını anlamasını göstərir. Təsadüfi deyil ki, xeyriyyəçi, maarifpərvər, eyni zamanda mükəmməl savada malik olan Haşım bəy Buzovnadakı şəxsi mülkündə savad kursları açmış, yeniyetmələrə, gənclərə həm ilahiyyat, həm dünyəvi elmləri tədris etmiş, ərəb, fars, rus dilləri ilə yanaşı müqəddəs Qurani-Kərimdən, həm də klassik ədəbiyyatdan dərs demişdir.

Sevgili Peyğəmbərimiz Həzrəti Məhəmməd (s.ə.s) buyurur: "Sizin ən xeyirliniz Quranı öyrənən və öyrədəndir".

1995-ci ildə ilk dəfə olaraq Haşım bəy Saqib haqqında "Boz-Oğuz" nəşriyyatında Haşım bəy haqqında xatirələrlə əhatə olunmuş kitab nəşr etdirmiş Rəhimağa İmaməliyev kitabın başlığında ön söz əvəzinə yazır:

"Bismilləhir-Rəhmənir-Rəhim"

"Unudulan, xatırlanmayan, əsərləri nəşr olunmayan şair! Dövrünün ziyalı, zəkalı şairi, həmçinin sözü mərdanə, sözü üzə kimi deməyi bacaran klassik şairimiz Haşım bəy Saqibin adı heç bir dərslikdə, müntəxabatda, ədəbiyyat tarixi ilə bağlı kitablarda yoxdur. Bu əlbəttə, ola da bilməzdi! Çünki mənfur bolşevzmin, "sosializm quruluşu"nun siyasətini ifşa edən əsərlərin müəllifini heç bir naşir, vəzifəsi xatirinə nəşr eləyə bilməzdi! 1920-ci ilə qədər Bakıda, o cümlədən Azərbaycanda məhşurlaşan Haşım bəy Saqibin bir çox şeiri, xüsusilə "Kim-kimədir", "Hər kəs öz keyfindədir", "Necə ah eyləməyim" şeirləri, növhələri geniş yayılmışdı. Həmin şeir və növhələri yaşlı bakılıar, həmçinin din xadimləri, ruhanilər yaxşı xatırlayır, hətta əzbər bilirlər. "Çox parlaq, çox nurlu" mənasını verən saqib təxəllüs Saqibi unutmaq olarmı?!"[Haşım bəy Saqib,1996;3]

Rəhim İmaməliyevin haqlı olaraq söylədiyi sözlərə rəğmən həmin kitabın 49-cu səhifəsində bir foto-şəkilə nəzər yetirmək kifayətdir ki, bu foto-şəkildə 1887-ci ildə Buzovna qəsəbəsində İmam Hüseyn əleyhəssalamdan ötrü təşkil olunmu əzadarlıq məclisində məhşur kürdəıxanlı Dərviş-rövzəxan Əlisöhbətin Haşım bəy Saqibin mərsiyəsini oxuyur.

Sovetlər dönəmində ədalətsizlər, haqsızlıqlar tək Haşım bəyə qarşı yönəlməmişdi, bolşevizmi, Lenini, Şaumyanı, Kommunis Partiyasını, komsomolu tərənnüm eləməyənlər nəinki Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən silinib atılmış, bəziləri böhtana düşərək həbs olunmuş, bəziləri isə "epiqonçu", "sxolastik ədəubiyyatla məşğul olan" damğası ilə damğalanaraq Azərbaycan ədəbiyyatına ziyan vuranlar kimi vurğulanmışlar.

Bütün varlığı, ruhu ilə Uca Allaha, müqəddəs Qurani-Kərimə, sevgili Peyğəmbərimizə (s.ə.s), onun pak Əhli-Beytinə (ə), on iki imama bağlı olan Haşım bəyi əlbəttə ki, dinsiz, imansız, qəlbləri möhürlənmiş bolşeviklər sevməzdilər. Bəlkə elə bu səbəbdən də 11-ci qırmızı ordu Azərbaycanı işğal eləyəndən və Azərbaycanda qəddar bolşevik hökuməti qurulandan sonra yüzlərlə şeirini, mərsiyəsini, növhəsini gizlətməyə məcbur olan və artıq istədiyini yaza bilməyən şair ürəyini aldığı kədərdən, qüssədən, əsəb sarsıntılarından 1931-ci ilin dekabr ayında qəflətən vəfat edərək Allah rəhmətinə qovuşmuşdur. Həmin kitabda Haşım bəy haqqında kiçik bir oçerk qələmə alan filologiya elmləri doktoru Ağarəfi Zeynalov yazır:

"Haşım bəy Saqib 1931-ci ilin dekabrında qəflətən vəfat etmişdir. Məzarı Bibiheybət qəbirstanlığındadır. Təəssüf hissi ilə deməliyik ki, 1931-ci ildə nəşr olunmuş dövri mətbuat orqanlarının heç birində şairin nekroloquna rast gəlmədik. Və sonradan aldığımız məlumatdan (əlbəttə şifahi) bəlli oldu ki, dövrünün eybəcərliklərini, haqsızlarını qamçılamış şairin vəfatı ilə

əlaqədar dövri mətbuat susmuş, öz səhifələrində onun ölümünə yer tapa bilməmişdir." [Haşım bəy Saqib,1996;10]

Haşım bəyin yaradıcılığının bir qolunu da Kərbəla müsibətinə, İmam Hüseyn əleyhəssalama, onun oğlanlarına, qardaşlarına, qardaşı oğlanlarına aid olan növhələr, mərsiyələr təşkil edir. Çoxlarına da məlumdur ki, mərsiyə poeziyası Şah Xətaidən və Mövlanə Füzulidən başlamışdır. Bu isə bilavasitə mərsiyə poeziyasının türk dilində yarandığını nümayiş etdirir. O dövrdən isə yaşadığımız dövrə qədər bəlkə də yüz minlərlə mərsiyə poeziyası yaradan şairlər meydana gəlmişdir ki, təəssüflər olsun ki, onların əksəriyyətinin dil və üslubu bir-birinə bənzəmiş, sintaktik qəliblər daha çox qeyri-milli mənşəyə malik olmuş və bu mərsiyələr, növhələr o qədər bir-birinə oxşamışdır ki, çox zaman onların hansı şair tərəfindən yazıldığı müşkül olmuşdur. Lakin Haşım bəy Saqib leksik obrazların poetik təfəkküründün gücü ilə yenilərini yaratmışdır. Bundan başqa, Haşım bəy ərəb və fars dillərini mükəmməl şəkildə bildiyi halda hətta müasirləriniə nisbətən imkanı daxilində ərəb-fars tərkibli ifadələrdən istifadə etməmiş, Azərbaycan dilinin saflığına riayət etmiş, bacardığı qədər ən savadsız adamın belə anlayacıağı qədər izafət tərkiblərini, feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkiblərini ən sadə və nizamlı şəkildə şeirin sintaksisinə çökdürmüşdür:

İmtahandan sən haçan keçdin, əzizim can ilən,
Çaxmamış, dəm vurma hərgiz rin ilə, Quran ilə.
Sən haçan durdun, oturdun bir zaman insan ilə?
Bəs, qulaq vermə bu xalqın söhbəti-bicasına.

Şərti var, əvvəl, gərək bilmək ki, kimdir imam,
Sonra üz tutsun imamə, i0stəsin ondan məram,
Ayeyi-Qurana baxsan, göstərir bir-bir təmam,
Kəşf olub ya sureyi "Ta-ha"ya bax, ya "Ya-sin"ə.

Əmri-Həqqün arifi, yüz min bəla çəksin gərək,
Olmasın asudə bir ani, bəla çəksin gərək,
Aşina cövrün dəmadəm, aşina çəksin gərək,
Var əlində hər nə - keçsin, baxmasın dünyasinə.

Verdi birsi ümmətə qurban Əliyyü Əkbəri,
Birsi əldə toy hənasi, Qasimi-gülpeykəri,
Eylədi tiyr ilə sirab ol Əliyyü Əsğəri,
Hərmələ getdi o tiflü müztərin dəvasinə.

Cənnətə layiq görüm sənsən Hüseyni-Kərbəla,
Canını Həqqin yolunda şövqlə qılmış fəda,
Səndə iman hardadır, hərgiz qalıbdır buir həya,
Sən kimə fəxr eləyirsən, o edər Əbbasinə.

Kim keçər Əkbər kimi bir dülruba dildaridən?
Xətmi-Peyğəmbər, şəbihi-ayinə rüxsaridən?
Həm şücaətdə əzizi-Heydəri-Kərraridən?
Səbrə bax, kimdir, təəcüb etməsin Leylasinə."

Ağlama öz əhvalüvə, kimdir deyən insan sənə,
Çöllərin heyvanı nifrət eləyir hər an sənə,
Əhlı-Quranəm demə, lənət edər Quran sənə,
Sən haçan qail olubsan Məhşərin bərpasinə.

Saqiba, imanə gəl, biganəlikdən əl götür,
Ağluvi başuva yığ, divanəlikdən əl götür,

Xabi-qəflətdən ayıl, məstanəlikdən əl götür,
Gözlərindən qan damar, kim baxsa kəc Mövlasinə!

[Haşım bəy Saqib,1996;12-13]

Bu növhədə Haşım bəy Saqib başda Həzrət Məhəmməd (s.ə.s) olmaqla Əhli-Beytin (ə) kim olduğunu, Uca Allah yanında necə yüksək məqamda qərar tutduğunu, eyni zamanda onların şəcərəsindən olan Kərbəla şəhidlərinin də Uca Allah yanında çox uca mərtəbələrdə qərar tutduğunu bədii sullar və bədii nidalarla bəyan edir, eyni zamanda lənətə gəlmiş Yezid ibn Müaviyənin din pərdəsi altında gizlənmiş, riyakar, rəzil bir insan olduğunu yüksək ustalıqla nümayiş etdirir.

Haşım bəy Saqibin bu səpkili növhələri, mərsiyələri kifayət qədərdir və sayları nə qədər çox olsa da, o, bu əsərlərin hər birinə ayrıca naxış vurmuş, heç vaxt təkrara yol verməmiş, eyni zamanda Kərbəla vaqiəsinin mənzərəsini poetik sözün qüdrətilə olduqca canlı, təbii lövhələrlə canlandırmışdır.

Lakin Haşım bəy tək dini mövzulu əsərlərində deyil, bütün külliyatında sanballığı, müdrikliyi üstün tutmuş, heç zaman oxucusunu çətinliyə salmamış, poeziyanın lirik-fəlsəfi qanunlarının mühafizəkarına çevrilərək olduqca möhtəşəm əsərlər meydana gətirmişdir.

Sənətkarlar heç zaman ölmürlər, onlar dünya durduqca dururlar və duracaqlar. Məlum olduğu kimi Azərbaycanda bir sıra sənətkarların bədii irsi qəddar rejim tərəfindən bəzi hallarda gizlədilə, bəzi hallarda isə onlara qarşı səbəbsiz ittihhamlar olsa da, bu sənətkarların qələmindən çıxan əsərlər nəhayətdə öz layiqli yerini tutur və sənətsevər, hər şeyə düzgün qiymət verən xalq tərəfindən layiqli qiymətini alır.

Haşım bəy Saqib də gizlədilən, səbəbsiz ittihham olunan sənətkarlardan idi, lakin yetmiş il yatmış gerçək nəhayət də oyanaraq bir çox həqiqətləri üzə çıxardı və Haşım bəy saqib də bu həqiqətlərin sırasında özünəməxsus bir yer tutmuşdur.

Haşım bəy Saqibin qızı Nuriyyə xanım 1931-ci ildə Haşım bəyə qarşı olan haqsızlıqlar ucbatından vəfatından sonra ailələrinə üz verən zillətlərdən və dayısının "xalq düşməni" kimi ləkələndiyi üçün öz başına gələn məşəqqətlər haqqında belə yazır: "Ailəmizə üz verən kədərlərdən biri də "xalq düşməni" damğası ilə həbs edilib həyatı söndürülən ziyalı ilə bağlıdır. Bir azdan sonra mən də, ailəm də dayımın "xalq düşməni" olmasına görə əziyyətlər çəkdik. Bu vəziyyət, peşəmdən uzaqlaşdırılmağımda bir nəfərin müəyyən qədər "böyül rolu" olub. Yeri gəlmişkən onun adını çəkmək istərdim. Vaxtilə bakılının qapısında nökərçilik edən, əli çörəyə çatandan, özünə güzəran, şərait yaradandan sonra bakılı şair Saqibin qızının-mənim sənət aləmində yolumu kəsən, müsabiqələrdə əlimdən tutub qovlayan həmin şəxs mənfur kommunistlər qarşısında yaltaqlanan, "xalq yazıçısı"ları oldu. Neçə-neçə illər keçəndən sonra səhvini başa düşən şəxs kimi mənimlə salamlaşsa da, indiyədək bu xalq yazıçısını bağışlaya bilmirəm.

İstər atama, istərsə mənim ailəmə Heydər Hüseynovun gözəl münasibəti olub. Azərbaycanın ən görkəmli alimlərindən biri olan Heydər Hüseynov Haşım bəy Saqib adlı bir şair, onun əsərləri, şəxsiyyəti ilə maraqlanıb, şairə, ailəsinə hörmət edilməsini həmkarlarına tapşırıb. Məhz onun təklifi ilə alkademik M.A.Dadaşzadənin imzası ilə 1947-ci ildə atamın əlyazmalarını məccani olaraq Nizami muzeyi üçün apardılar və yəqin ki, həmin əlyazmalar muzeyin arxivindədir".[Haşım bəy Saqib,1996;54-55]

Haşım bəy qəzəllərini Mövlanə Füzulinin təsiri ilə yazmışdır və o, qəzəl janrında məharət göstərən şairləndəndir. Haşım bəyin qəzəl yaradıcılığına diqqət edərkən onun Füzulinin xətti ilə gələn zəngin tarixi təcrübəsinin məhsulu olduğunu görürük:

Yenə bu zülfüvi ruxsarə niqab eyləmisən,
Dili-divanəni bilmərrə xərab eyləmisən.

Necə əbrulərivin tiğinə qurban olmuş,
Görürəm mən ani qan ilə xizab eyləmisən.

Rəşkdən guşeyi-meyxanədə xum oldi şikəst,
Opdi sağır təbüvi, əzmi-şərab eyləmisən.

Xəbər alma dili-sədparəmi, düşmüş dildən,
Tiri-müjgan ilə əzbəs ki, əzab eyləmisən.

Birütun tab eləməz bari-qəmi hicranə,
Necə, ey dil, bu qəmü möhnətə tab eyləmisən?

Şurə gəl, nəğmeyi-Şur ilə gətir şurə məni,
Ey müğənni, nə için meyli-rihab eyləmisən?

Xəlq hər məqsədinə nail oldubdur, Saqib,
Sən də qəflət mey ilə, naz ilə xab eyləmisən.[Cəfər Rəmzi,2019; 159]

"Məcməüş-şüəra"nın Azərbaycanın hüdudlarında tanınan üzvlərindən biri Haşım bəy Saqib nəsihətamiz əsərlərindən birində insan olmağın məqamlarını sayır və ilk növbədə müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrindən ibrət götürməyi gənclərə tövsiyə edir:

Əyağə buriya tək düş, gər insan olmaq istərsən,
Mühəqqər murə qıl ehsan, Süleyman (ə) olmaq istərsən.

Yıxılsa zülm, dut əlin, məzlumə imdad et,
Cəhan mülkündə təxt üstündə sultan olmaq istərsən.

Təməllüq badəsin nuş eyləmə peymanə-peymanə,
Əsiri-nəfs olma, Həqqə qurban olmaq istərsən.

Həzər qıl, uyma nəfsə, şəmtək sərkeşlik etməkdən,
Zəlil ol, izzət artır, Həqqə dərban olmaq istərsən.

Məaşun gəncini, get, rənc ilə kəsb eylə hər saət,
Salursan gənc ələ, həmrayi-Quran olmaq istərsən.[Haşım bəy Saqib,2009;409]

Haşım bəy Saqibin hal-hazırda Əlyazmalar İnsitutunda 9 əlyazması mühafizə olunur ki, bu əlyazmalardan daha çox driqqət çəkən 121 vərəq həcmində olan, 21,5x33,5 sm ölçülü dəftərdir. Başqa əlyazmaları isə Fr-173 şifrəli fraqment, 144 vərəqdən ibarət Fr-948 şifrəli əlyazma, B-1454 şifrəsi altında mühafizə olunan əlyazma, 17,5x22 sm, həcmi 14 vərəqdən ibarət Fr-1149 şifrəli əlyazması var. Həmçinin Fr-1192 şifrəli əlyazma, D-257 şifrəsi altında saxlanılan cingdə 221-225-ci səhifələr arasında 5 qəzəli, Fr—108-də bir dəftər vərəqi həcmində 2 qəzəli saxlanılır.

Bunlardan başqa, şəxsi evlərdə də Haşım bəy Saqibə aid əsərlər saxlanılır. Bakı şairlərinin bir sıra əlyazmalarını mühafizə edən Buzovna məscidinin axundu Hacı Soltan Hüseynqulu oğlunun şəxsi arxivində saxlanılan cüngdə 32 Bakı şairinin 330 səhifədən ibarət mərsiyələri və növhələri toplanmışdır ki, burada Haşım bəy Saqibin biri fars dilində, qalanları Azərbaycan dilində olmaqla 22 mərsiyəsi vardır ki, "Divan"ın tərtibçisi Hacı Mustafa Mailoğlu "Divan"ı tərtib edərkən bu mərsiyələri ora daxil etmişdir. Bundan əlavə də şəxsi arxiv illərlə öz heyrətamiz səsilə milyonların könlünü fəth edən mərhum radio diktoru Aydın Qaradağlının arxividir ki, "Hər kəs öz keyfindədir" adlanan bu şeiri ilk dəfə Rəhimağa İmamverdiyev Haşım bəy Saqibə həsr edilmiş "Kim-kimədir" ("Boz-Oğuz"-1996) adlı kitabda nəşr etdirmişdir. Hacı Mustafa Mailoğlu tərtib etdiyi "Divan"a həm Aydın Qaradağlının şəxsi arxivindən götürülən, həm də "Kim-kimədir" kitabından nüsxələri salınmışdır ki, onların arasında müəyyən fərqlər olduğuna görə hər iki variantını salmışdır.

Onu da qeyd edək ki, Haşım bəy Saqib bu şeirdə cəmiyyətin yolunu azdığını, allahsızların təbliği ilə İslam dininin ehkamlarına riayət etmədiklərini, sanki bütpərəstlik, atəşpərəstlik dövründə olduğu kimi cahiliyyət dövrünə qayıtdığını, milli dəyərləri belə ayaq altına atdığını, əxlaqlarını itirərək azğınlaşdığını, Stalinə, Şaumyana iri poemalar həsr edən, Azərbaycan xalqına qarşı qətliyamlar törətmiş Stepan Şaumyanı "Qafqaz qartalı" adlandıran bəzi şairlərin

"Xəbərdar eləyin Ərəbistanı,
Ocağda yandırdı anam Quranı",-

deməsini ürək ağrısı, qəlb yanğısı ilə göz önünə gətirir:

"Aləmi tutmuş cəhalət hər kəs öz keyfindədir,
Az qalıb qopsun qiyamət, hər kəs öz keyfindədir.

Qolbaqol cananımız biganə ilə seyridə,
Bilməriz hərgiz qəbahət, hər kəs öz keyfindədir.

Ehtirami-şəri getdi, inqilabi görmüşük,
Zərrəcə çəkməz xəcalət, hər kəs öz keyfindədir.

Dini yox, İslami yox, eyni xilafət məhv olub,
Rəhmdən yoxdur əlamət, hər kəs öz keyfindədir.

Din gedib, iman gedib, vicdan gedib, Quran gedib,
Gəlmə hərgiz yox ənabət, hər kəs öz keyfindədir.

"LaİlahəilləllahŞ zikr etsən, xəlq səni təkfir edər,
Etmə çox quran tilavət, hər kəs öz keyfindədir.

Xoş gələr xəlqə əgər Quranı yandırsan oda,
Qəlblər tutmuş qəsavət, hər kəs öz keyfindədir.

Dini-İslami vermə əldən, Saiqba, tutma rahi-küfr,
Mənfəət verməz boş adət, hər kəs öz keyfindədir.[Haşım bəy Saqib,2009;409]

Saqib poeziyasının böyük bir qismini məhəbbət lirikası təşkil edir. "Şairin qəzəllərində məhəbbət, eşq ayrıca məna kəsb edir. O öz qəzəllərində ülvi hisslər aləminin dərinliklərindən doğan hicran dərdi, vüsal həsrətini daha qabarıq təsvir edir" [Babanlı,2000;2].

Haşım bəy Saqibin zəmanəsinin eybəcərliklərini, hakim qüvvələrin özbaşınalığını, milli-mənəvi dəyərlərin tapdalandığını, əxlaqi keyfiyyətlərin ayaq altına atıldığını, bir sözlə eyiblərini dolğun bədii vasitələrlə göstərən şeirləri də kifayət qədərdir ki, bunlardan biri də "Kim-kimədir" əsəridir. Şeirin yazılma tarixi dəqiq məlum olmasa da, ehtimal olunur ki, o, bu şeiri Şura hökumətinin zülmü, zorakılığı, eyni zamanda xalqın hüququnu tapdaladığını, var-yoxunu əlindən aldığını, heysiyyətini təhqir elədiyini bəyan eləməkdən ötrü qələmə almışdır:

Qoydu qan bağrıma ol mahi-liqa, kim-kimədir,
Nə qədər qılsa mənə cövri-cəfa, kim-kimədir.

Sən də ey dil, eləmə ahu-fəğanın tərkin,
Yandır aləmləri ey bəxti-qarə, kim-kimədir.

Dəyişib dövri-zəman, hər biri bir nəğmə oxur,
Hökmranlıq eləyir şaha gəda, kim-kimədir.

Bu sənindir, o mənim, keçdi o günlər getdi,
Varını kim aparır, o-lma riza, kim-kimədir.

Bihəyalıq eləsən, xəlq sənə hörmət edər,
Yoxdur heç kimsənədə zərrə vəfa, kim-kimədir.

Dad-fəryad eləmə, pərdeyi-ismət getdi,
Düşdü əldən-ələ, məhv oldu həya, kim-kimədir.

Şahılıq vaxtı keçib, indi yetən bir şahdır,
Şahılıq eyləyir hər bisərü la, kim-kimədir.[Haşım bəy Saqib,1996;26-27]

Azərbaycanda çox gözəl zərb-məsəl var; Əqlin-kamalın olsun, hüsnü camalın olsun, dövləti-malın olsun". Bu hikmətamiz zərb-məsəlin kim tərəfindən deyildiyi məlum olmasa da, yəqin ki, onu söyləyən müdrik insan "dövləti-malın olsun" deyəndə də pulu-paranı deyil, imanı, təqvan, zəngin mənəviyyatın olsun demək istəyir. Bu hər üç nişanəyə isə çox az insanlar mailk olmuşlar ki, bunlardan da biri elə Haşım bəy Saqibdir. Onun bu cür mənəvi keyfiyyətlərə, nəcib sifətlərə malik olduğunun şahidləri vardır. Məsələn Rəhimağa İmaməliyevin naşiri olduğu "Kim-kimədir" kitabında naşir hərbi-həkim, eyni zamanda ədəbiyyatşünas, ilahiyyatçı və bir çox elmlərin mahir bilicisi Cabbar bəy Baxşiyevin Haşım bəy haqqında xatirələrini qeyd edir:

"Uşaqlıq illərindən mən Haşım bəyin ailəsinə, həmçinin övladlarına yaxın olmuşam. Qeyd etdim ki, qapıbir qonşu olduğumdan, atamla şair yaxın dost olduqları üçün mən kiçik vaxtlarımdan onun evində olar, məni də bir oğul kimi əzizlərdi, çünki Haşım bəyin oğlu yox idi və qızlarına mənimlə bir yerdə oynamağa, sonralar maraqlı maraqlı kitablar oxumağa icazə verərdi. Haşım bəy uca boylu, enli kürəkli, xoş çöhrəli, ömrünün sonlarına qədər çox xoşa gələn ziyalı kişi idi. Alicənablığı, xeyirxahlığı, hazırcavablığı ilə tanınmış Haşım bəy Saqib eyni zamanda ərəb, fars, türk, rus, cığatay, özbək dilləri və ədəbiyyatını, İslam, şəriət və ilahiyyat tarixini mükəmməl bilən, şirinkəlam şair idi. Rəhmətlik Haşım bəyin qızı Nəcibə xanımla (Azərbaycanın xalq artisi Nəcibə Məlikova nəzərdə tutulur-S.Ə) sonralar dönə-dönə yad edər, olumlu dünyamızdan söhbət edərdik.

Həyatı, onun mənasını dərk etməyə başladığım yeniyetmə yaşlarımda Haşım bəy Saqibin Buzovnadakı mülkündə təşkil etdiyi şeir və musiqi məclislərində çox məhşur şairləri, elm və sənət adamlarını görmüşəm, onları da sevmişəm. Bu şəxsiyyətlər arasında Məşədi Azər, Əbdülxalıq Yusif, Ağadadaş Müniri, Cabbar Qaryağdıoğlu, Əliabbas Müznib, Səməd Mənsur, Əliağa Vahid, Seyyid Zərgər, Mikayıl Müşfiq, Cəfər Cabbarlı, Ağasəlim Fədai (İmaməliyev), Sidqi Ruhulla, Hacıağa Abbasov həmişəlik yaddaşımda qalıb. Hər biri milli mədəniyyətimizə layiq şairlər, sənətkarlar!"[Haşım bəy Saqib,1996;64-65]

Haşım bəy sənət adamlarını çox sevmiş, onlara xüsusi hüsn-rəğbət bəsləmişdir və zatən özü də yuxarıda qeyd olunduğu kimi bütöv bir şəxsiyyət, kamil bir insan, qüdrətli bir sənətkar olduğundan saya gəlməyən dostları, arxadaşları olmuşdur. "Məcməüş-şüəra"nın üzvləri onu çox sevmiş, onunla dostluq eləməkdən, bir məclisdə olmaqdan böyük zövq almış, Səməd Mənsur, Ağasəlim Fədai (İmaməliyev) ona ithaflar yazmışlar.

Haşım bəy özü də dostlarını çox sevdiyi, özündən böyüklərə, özündən kiçiklərə dərin hörmət bəsləmiş, Məşədi Azər, Əbdülxalıq Yusif kimi ustad sənətkarların adını bir sıra şeirlərində dilə gətirmişdir, onların şairlik qüdrətini olduqca yüksək qiymətləndirmiş, onları özünə ustad saydığını vurğulampışdır. Şeiriyyətində müqəddəs Qurani-Kərimdən qayna qlanan bəlağət elminin "söz ləfzi incəliklər"nə, "məna gözəllikləri"nə, "əks", "tədbil", "müləmmə", "səc" kimi bədii ifadə vasitələri ilə şeirlərinə gözəllik, incəlik və fəlsəfi məna verən Haşım bəy əsərlərini daim fəlsəfi bağlılıqla, fəlsəfi tamlıqla, "şirinsüxənlik"lə tamamlamışdır:

Dedim: Yəqub, neçin gözlərini kor elədi Yusif?
Dedi: eşqində mən çaki-giriban olduğumdandır.

Dedim: Saqib, neçin şerin belə peyvəstə-şərbətdir,
Dedi: Yusif[1] kimi ustadə dərban olduğumdandır."

Keçəndə zahidə təklifi-badə etmə. Ey saqi,
Mey içməz, qan içər, ver kasə-kasə, əhli-Qurandır.

[1] Mirzə Əbdülxalıq Yusif nəzərdə tutulur

Təfaxür Azər[1] ilə eylə, Saqib Azəristanda,
Təməllüq rəngi yox məndə, qəzəl səmtində sultandır. [Haşım bəy Saqib,1996;40]

Şairin yaradıcılığı insanı kamilliyə aparan ədəb qaydaları, vətənpərvərlik, xəlqilik, demokratik fikirlər barəsində tövsiyə və məsləhətlərlə doludur. Şair, xalqına öyüd və nəsihətlərini gah sadə xalq dili ilə, gah da atalar sözlərinin kəskin təsirindən istifadə edərək çatdırırdı. Haşim bəy Saqib ictimai mövzuda yazdığı qəzəllərində sovet ideologiyasının əksinə çıxaraq milli adət ənənələrə, xalq ruhuna, dini dəyərlərə önəm verdi. Bu gün illərdən bəri öz ruhundan, kökündən uzaqlaşmağa məcbur edilmiş xalqımız ona düzgün yol göstərdiyinə görə Haşim bəy Saqib kimi ədiblərə borcludur.[Abbasova,2019;7]

Nəticə: 1920-ci ildə bolşevik hökuməti "Azərbaycan Xalq Demokratik Cumhuriyyəti"ni devirib hakimiyyətə gələndən sonra nəinki bir sıra simasız adamar kimi Azərbaycana bəlalar gətirən Lenini, Şaumyanı, Stalini yaltaqcasına tərifləməyən, əksinə onların ədalətsizliyini, zorakılığını, zülmkarlığını əks etdirən şeirlər yazdığına görə Haşım bəy Saqib həbs olunur. Qaynı Ruhulla Axundov onun həbsdən buraxılması üçün Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi S.M.Kirovdan xahiş etmək istəsə də, Haşım bəy razılıq vermir və deyir ki, mən onsuz da əqidəmi dəyişməyəcəm və xalqımı əsarət altında saxlayan bolşevizmi tərənnüm eləməyəcəyəm.

Kimsəyə əyilmədi, baş əymədi Haşım bəy Saqib. Kişi kimi yaşadı və kişi kimi də öldü. Əyilmədiyi, baş əymədiyi üçün sovetlər dönəmində tədqiq olunmasa da, şükürlər olsun ki, sovet ölkəsi kunfəkun olandan sonra 1996-cı ildə Rəhimağa İmaməliyev, 1975-ci ildə Haşım bəy Saqibin qızı, Azərbaycanın gözəl akltrisası Nəcibə Məlikovanın, Haşım bəyin bir qisim əsərləri toplanmış bir ümumi dəftəri ona təqdim edəndən, daha doğrusu bundan 21 il sonra Haşım bəyin həmin dəftərdəki şeirlərini və onun haqqında xatirələri toplayıb "Kim-kimədir" kitabını nəşr etdirdi. Sonralar Bakı şairlərinin tədqiqatçısı Sona Xəyal bir sıra kitablarında onun haqqında söhbət açdı və nəhayət, 2009-cu ildə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun baş elmi işçisi Hacı Mustafa Mail oğlu "Nurlar" nəşriyyatında onun lirik şeirlərindən, qəzəllərindən, növhələrindən, mərsiyələrindən ibarət 512 səhifəlik "Divan"-ını nəşr etdirdi.

İnanırıq ki, Mövlanə Füzuli demişkən hər sözə ehya verən bu qüdrətli şairimizi hələ tədqiq eləyənlər çox olacaq və Azərbaycan xalqı Haşım bəyin bənzərsiz dəst-xəttini çox bəyənərək onu ən yüksək şairlər sırasında görəcəklər.

XÜLASƏ

Haşım bəy Saqibin külliyyatında müqəddəs Qurani-Kərimin mübarək ayələrinin poetik təsdiqi olan misralar kifayət qədərdir və bu da şairin müqəddəs Qurana dərindən bələd olmasını, ayələrin mənasını anlamasını göstərir. Təsadüfi deyil ki, xeyriyyəçi, maarifpərvər, eyni zamanda mükəmməl savada malik olan Haşım bəy Buzovnadakı şəxsi mülkündə savad kursları açmış, yeniyetmələrə, gənclərə həm ilahiyyat, həm dünyəvi elmləri tədris etmiş, ərəb, fars, rus dilləri ilə yanaşı müqəddəs Qurani-Kərimdən, həm də klassik ədəbiyyatdan dərs demişdir.

Bütün varlığı, ruhu ilə Uca Allaha, müqəddəs Qurani-Kərimə, sevgili Peyğəmbərimizə (s.ə.s), onun pak Əhli-Beytinə (ə), on iki imama bağlı olan Haşım bəyi əlbəttə ki, dinsiz, imansız, qəlbləri möhürlənmiş bolşeviklər sevməzdilər. Bəlkə elə bu səbəbdən də 11-ci qırmızı ordu Azərbaycanı işğal eləyəndən və Azərbaycanda qəddar bolşevik hökuməti qurulandan sonra yüzlərlə şeirini, mərsiyəsini, növhəsini gizlətməyə məcbur olan və artıq istədiyini yaza bilməyən şair ürəyini aldığı kədərdən, qüssədən, əsəb sarsıntılarından 1931-ci ilin dekabr ayında qəflətən vəfat edərək Allah rəhmətinə qovuşmuşdur. Haşım bəyin yaradıcılığının bir qolunu da Kərbəla müsibətinə, İmam Hüseyn əleyhəssalama, onun oğlanlarına, qardaşlarına, qardaşı oğlanlarına aid olan növhələr, mərsiyələr təşkil edir. Çoxlarına da məlumdur ki, mərsiyə poeziyası Şah Xətaidən və Mövlanə Füzulidən başlamışdır. Bu isə bilavasitə mərsiyə poeziyasının türk dilində yarandığını nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat:

1. "Deyilən söz yadigardır". AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnsitutu. Bakı-2019. Toplayanı Cəfər Rəmzi. Nəşrə hazırlayanı və ön sözün müəllifi Sona Xəyal 159 s.

[1] Məşədi Azər nəzərdə tutulur.

2. Haşım bəy Saqib "Kim-kimədir". "Boz oğuz" nəşriyyatı Bakı-1996. səh 3
3.Haşım bəy Saqib. "Divan" AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnsitutu. Bakı-"Nurlar"-2009. Tərtib edən və nəşrə hazırlayan Hacı Mustafa Mailoğlu. 331s.
4. Hüseynova Ziyafət. XX əsr Azərbaycan qəzəllərində nəsihət motivləri. III. Uluslararası DERGİ – Türkiyə,2019,səh.106.
5. Tomris Babanlı. Haşım bəy Sağib haqqında, "Elm" qəzeti, 21noyabr 2000

THE MANUSCRIPTS-WORKS WRITTEN BY MĪR A'LĪ SHĪR NAVĀ'Ī (میر علیشیر نوائی) IN THE BRITISH LIBRARY

Associate Prof. Dr. E.Üşenmez
İstanbul University Rectorate
Langue Centre

Abstract: Mīr A'lī Shīr Navā'ī or Nizām al-Din A'lī Shīr or Mīr A'lī Shīr Navā'ī or A'lī Shīr Beg (1441-1501) is known as the most powerful poet and writer of Chagatai literature. Mīr A'lī Shīr Navā'ī can be described as a Turkish lover. The Turkish works he wrote gave life to the Turkish language. Turkish is the source of life for Mīr A'lī Shīr Navā'ī. Turkish language is the life philosophy for Mīr A'lī Shīr Navā'ī. Mīr A'lī Shīr Navā'ī is a wise writer and poet. He is a well-equipped diplomat and political leader.

Mīr A'lī Shīr Navā'ī has created around 30 works. The works he translated from Persian show that he knows Persian very well. It has a Divan of Persian poems. Mīr A'lī Shīr Navā'ī's works were very popular in his era. That is why his works have been copied so much. His works have been read in Central Asia, Middle East, Anatolia and the Balkans. Mīr A'lī Shīr Navā'ī is undoubtedly the name that comes to mind when it comes to Chagatai literature. Libraries of the world are full of copies of his works. One of these libraries is the British Library in London. The British Library is considered quite rich in terms of Chagatai manuscripts. About 30 Navā'ī manuscripts are preserved in the British Library. In this review and research, the Navā'ī manuscripts in the British Library were introduced. The status of Navā'ī manuscripts is discussed in detail.

Key words: Mīr A'lī Shīr Navā'ī, British Library, Chagatai manuscripts

ABOUT THE CHAGATAI LANGUAGE AND LITERATURE

Chagatai Language is a Turkic language which was once common and widely spoken in Central Asia. It remained and shared as literary language there until the beginning 20th century.

Development of Chagatai languages from three different Turkic language groups were spoken in Central Asia before the Russian conquest. Chagatai is the common designation for a language belonging to the Western Uighur, or Eastern Turkic, language group, the easternmost of the three. The other two groups were the Oghuz (including Turkman, Khorasani Azeri and Turkish, and Turkish in Turkey) and the Kipchak. Uighur and Kipchak have retained such archaic features as initial *t* and *k,* which became voiced *d* and *g* in the languages of the Oghuz group.

Chagatai literature, the body of written works produced in Chagatai, a classical Turkic literary language of Central Asia. Chagatai literature took shape after the conversion of the Mongol Golden Horde to Islam, a process completed under the 14th-century khan Öz Beg. The first literary efforts in Chagatai were translations of works from other languages, with literary activity centred in Khwārezm in Central Asia; in Sarai, the capital of the Golden Horde (Altunorda), located on the Volga River; and among the Turkic Mamlūks of Egypt and Syria. Two major monuments of early Chagatai literature are translations of works by Persian poets: in 1340 Quṭb Khorazmī translated Niẓāmī's romantic epic Khusraw o-Shīrīn (Khusraw and Shīrīn), and in 1390–91 Sayf-i Sarāyī translated Saʿdī's Gulistān (The Rose Garden), a prose work interspersed with verse.

Turkic writers at this time were creating a distinctive style within Persian literary genres—including the ghazal (lyric poem), the robāʿī (a type of quatrain; plural robāʿīyāt), and the masnawi

(series of rhymed couplets)—and within one of their own forms, the tuyugh (also a type of quatrain). After Timur's destruction of Khwārezm in 1388, this new Persianate Turkic literature flourished in Samarkand and Bukhara (both now in Uzbekistan) and in Herāt (now in Afghanistan) in the literary language that came to be known as Chagatai. In the 15th century, ʿAlī Shīr Navāʾī, its greatest exemplar and proponent, established the name Chagatai to refer to the language he employed in his works. Prior to Navāʾī, most writers had referred to this language as türk tili ("Turkish language"). Derived from the name of the ruling dynasty founded in the 13th century by Chagatai, the second son of Genghis Khan and heir to part of Genghis's empire, the term Chagatai was also used by the Mughal emperor Bābur and by later Central Asian authors.

Navāʾī was the most active and influential literary figure among those writing in Turkic languages under the Timurids, and in his works he raised Chagatai to a very high artistic level. He showed his greatest originality in his masnawis, where his new conception of plot caused him to abandon the genre's traditional narrative style and to embark on a novel theory of mimesis. His Khamsehh demonstrates his centrality to the Chagatai literary tradition. It consists of a set of five mathnawis:

Ḥairat al-abrār (1483; The Best of the Righteous), Farhād u Shīrīn (1484; Farhād and Shīrīn), Leylī va Majnūn (1484; Leylī and Majnūn), Sebʿa-i seyyāra (1484; The Seven Planets), and Sadd-i Iskandarī (1485; The Wall of Alexander). The masnawi Lisān ul-tayr (1498; The Language of the Birds), an adaptation of Manṭeq al-ṭayr (The Conference of the Birds) by the Persian poet Farīd al-Dīn ʿAṭṭār, is a similarly important work. Navāʾī was also able to incorporate the theoretical and institutional Sufism that dominated the Timurid age into his literary aesthetic, creating abstract yet emotionally expressive ghazals and robāʿīyāt. His other writings include works on prosody, as well as a tezkire (literary dictionary), Majālis al- nefaʾīs (1491; The Exquisite Assemblies).

Among those of the generation following Navāʾī, the Chagatai language was employed most effectively in the 16th century by Bābur, in both his divan (collection of poetry) and his prose autobiography, the Bābur-nāmeh—two of the greatest classics of Chagatai literature. Bābur's conquest of India helped him to claim European attention, and, through later translations into Western languages, his autobiography became a classic of world autobiography. Roughly contemporary to Bābur was the Uzbek Muḥammad Shaybānī Khan, a noted lyric poet in both Chagatai and Persian. He found his panegyrist in the Khwārezmian poet Muḥammad Ṣāliḥ, who completed the epic Shaybānī-nāmeh in 1506. The imposition of Uzbek rule in Transoxania in the 1490s, however, led more generally to a decline in the use of Chagatai as a literary medium.

ABOUT THE BRITISH LIBRARY

The foundation date of the British Library (The National Library of England) dates back to the 1750s. The library which had previously served in the British Museum was separated from the British Museum through a legal regulation and was brought to an independent structure under the name British Library.

The British Library officially opened by the Queen in the year of 1998 contains over 150 million documents. The British Library is regarded as the world's second largest library in terms of books and other contents. The building of The British Library is located in the immediate vicinity of the St. Pancras Kings Cross station which is considered to be the meeting point of national and international train services in central London.

According to the information obtained from the library, there are about 4000 Turkish manuscripts in the British Library. But we only have access to catalogue information of about 1300 of these manuscripts. An attempt is being made to prepare a catalogue in the form of a hand list of all Turkish manuscripts preserved in the British Library. However, this issue has not yet been adequately addressed in terms of reading and cataloguing a large number of Ottoman Turkish manuscripts, especially the writings of Chagatai and other Turkish dialects.

It is possible to obtain more comprehensive information about the relevant manuscript in the independent works about the manuscripts kept in the library. The information provided in the current catalogue work or manual lists is more limited and more problematic.

ABOUT THE LIFE OF MĪR A'Lİ SHĪR NAVĀ'Ī

Mīr A'lī Shīr Navā'ī is one of the most important authors of Chagatai/Uzbek literature. He has written 29 works throughout his life. Translation of Persian works into Chagatai was common, for instance, Nevai's translation of works by Jami, while, in comparison, translations of Chagatai works into Persian were rare.

Nizām al-Din A'lī Shīr, later called Mīr A'lī Shīr Navā'ī or A'lī Shīr Beg, with te penname (takhallus) of Navā'ī (844-906 / 1441-1501), outstanding 9th/15th century Chagatai poet and important Central Asian cultural and political figure of the reign of the Timurid Sultan Husain Baykara (873-911 / 1469-1506 (q.v.))

A'lī Shīr's primary historical importance lies in his literary activity. He is universally considered as the greatest representative of Chagatai Turkish literature which, thanks to him, reached its apogee in the second half of the 9th/15th century at the court of Husain Baykara in Herat. He was already regarded by his contemporaries as the greatest poet ever to have written in the Turkish language. Indeed, his family background seemed to predispose him to the poetic art as two of his maternal uncles were poets with the pennames Kabulī and Gharibī, as was his cousin, Amir Haydar, who wrote under the name of Sabuhī.

Despite the fact that Persian had traditionally been regarded as the literary language par excellence in Central Asia since the 4th/10th century, A'lī Shīr championed the cause of the Chagatai, or Eastern Turkic, literary language (usually referred to by contemporaries simply as Turki) which represented a continuation of such Middle Turkic language as Karakhanid (5th-7th/11th-13th centuries) and Khwarazmian (8th/14th century). He argued that not only could it vie with Persian but that is was also superior to it as a language for poetry. Following the lead of earlier Chagatai poets to the Timurid period, such as Lutfi (q.v.), Sakkakī and Gada'ī, A'lī Shīr forged Chagatai into a supple instrument of poetic expression and, in so doing, endowed it with its classical form.

He composed almost thirty works under the penname Navā'ī, trying his hand at all the genres practised in his day. His chief models were, by his own admission, the Persian masters, Amir Khusraw Dihlawi –probably the most admired and widely imitated poet in the late 9th/15th century-Nizami, Hafiz and Jami. His fame rests mainly on his poetical works which constitute the bulk of his literary output. The most important of these, written in Chagatai, are:

(i) Khaza'in al-ma'ani, being the final edition of his four divans, arranged by him shortly before his death and entitled respectively Ghara'ib al-sighar ("Curiosities of Childhood"), Nawadir al-Shabab (Marvels of Youth), Bada'i al-wasat (Wonders of Middle Age) and Fawa'id al-Kibar (Advantages of Old Age) corresponding to the four ages of his life, but in fact material in each is not restricted to any particular period. This collection contains mainly ghazals, but also some tuyughs, the Eastern Turkic quatrain with homonymic end-rhyme.

(ii) Khamseh, or Quintet, modelled on the Khamsehs of Nizami, Amir Khusraw and Jami, although often with a very different emphasis or interpretation and reflecting his personal ideals, such as his concern with justice. It comprises: **(a)** Ḥairat al-abrār (completed 888/1483), a didactic mathnawi modelled on Nizami's Makhzan al-asrar, Amir Khusraw's Matla al-anwar and Jami's Tuhfat al-ahrar; **(b)** Farhād u Shirin (889/1484), a romantic mathnawi modelled on Nizami's Khusraw u Shirin and Amir Khusraw's Shirin u Khusraw; **(c)** Laylī u Madjnun, a romantic mathnawi modelled on Nizami's and Amir Khusraw's mathnawis of the same name; **(d)** Sab'a-'i sayyara (completed about 889/1483), a omantic mathnawi modelled on Nizami's Haft paykar and Amir Khusraw's Hasht bihisht; and **(e)** Sadd-i Iskandarī (completed about 890/1485), a didactic mathnawi modelled on Nizami's Iskandarnāma and Amir Khusraw's Ayina-yi Iskandarī.

(iii) Lisan al-tayr (completed 904/1498-9), a mystical mathnawi based on Attar's Mantik al-tayr and written under the penname Fānī.

Among Navā'ī's prose Works in Chagatai may be mentioned:

(iv) Madjalis al-nafa'is (completed 897/1491-2 but some manuscripts contain information up to 904/1498-9), the first tadhkira, or literary historical work, in Turkish and the first that dealt almost exclusively with contemporary poets.

(v) Muhakamat al-lughatayn (completed after 898/1499), a treatise comparing the relative meritsof the Persian and Chagatai languages.

(vi) Mizan al-awzan (completed after 898/14999, a treatise on the Arab-Persian prosodic system, but also holding information on some characteristically Turkic verse forms.

(vii) Mahbub al-kulub (completed 906/1500-1) Navā'ī's final work of a didactic nature written rhymed prose with verses interspersed and modelled on Sa'di's Gulistan and Jami's Baharistan.

(viii) Khamseht al-mutahayyirin (composed after 898/1492), a prose work interspersed with verses and dedicated to Jami.

(ix) Nasa'im al-mahabba (completed 901/1495-6), a translation and expansion of Jami's collected biographies of Sufi saints, entitled Nafahat al-uns.

Navā'ī also wrote several Works in Persian: a Divan (completed 902/1496) in imitation mainly of Hafız, in which he used the penname Fānī; Risāla-yi mu'amma (completed sometime before 898/1492), a treatise on the enigma; and a collection of model letters.

ABOUT THE WORKS OF MĪR A'Lİ SHĪR NAVĀ'Ī IN THE BRITISH LIBRARY

DETAILS OF THE MANUSCRIPTS

MAḤBŪB AL-QULŪB (Or. 2871)	
Manuscript No or British Library Shelfmark	**Or. 2871**
Title	محبوب القلوب Maḥbūb al-qulūb
Author	میر علیشیر نوائی Mīr A'lī Shīr Navā'ī
Copyist/Copy of place	شیخ ندر Ottoman Empire (apparently)
Pages/folios	124
Lines and dimensions	13 20x12 cm
Copy Date/place	1050/1640 / Ottoman Empire (apparently)
Type of calligraphy and others	Written in elegant Nastaliq
Begin	همد انکا کیم ذاتیغا حمد آنچه کیم سزاواردور آیسته بولماس

About Maḥbūb al-qulūb	It is Navā'ī's work written in 1500, a year before his death. It consists of an introduction and 3 main sections. The first part is about status and the duties of different social classes; the second part is about moral matters; the third, final part contains advice and wise sayings. Maḥbūb al-qulūb has been translated into Russian. Some of the stories contained within this work orjinate from Sanskrit book Kathārasaritsāgara which has, for example, the Story of King Prasenajit and the Brāhman who lost his Treasure.

MAḤBŪB AL-QULŪB (I.O. Islamic 4864)	
Manuscript No or British Library Shelfmark	**I.O. Islamic 4864 (formerly Turki 21)**
Title	محبوب القلوب Maḥbūb al-qulūb
Author	میر علیشیر نوائی Mīr A'lī Shīr Navā'ī
Copyist/Copy of place	Copied by Mollā Ghiyāṣ of Kashghar Kashghar

Pages/folios	124
Lines and dimensions	13 20x12 cm
Copy Date/place	1253/1827, Kashghar.
Type of calligraphy and others	Written in Nastaliq
Begin	-----

About Maḥbūb al-qulūb	It is Navā'ī's work written in 1500, a year before his death. It consists of an introduction and 3 main sections. The first part is about status and the duties of different social classes; the second part is about moral matters; the third, final part contains advice and wise sayings. Maḥbūb al-qulūb has been translated into Russian. Some of the stories contained within this work orjinate from Sanskrit book Kathārasaritsāgara which has, for example, the Story of King Prasenajit and the Brāhman who lost his Treasure.

DĪVĀN-I FĀNĪ (Or. 11249 IN PERSIAN)	
Manuscript No or British Library Shelfmark	**Or. 11249**
Title	ديوان فاني(Dīvān-ı Fānī or Dīvān-ı Navā'ī written in Persian by Mīr A'lī Shīr Navā'ī. A collection of poetical works, including those of 'Alī Shīr Navā'ī; also know as the Dīvān-i Navā'ī.)
Author	مير عليشير نوائى Mīr A'lī Shīr Navā'ī
Copyist/Copy of place	Unknown-Iran
Pages/folios	210
Lines and dimensions	14 24x14 cm
Copy Date/place	dated, A.H. 916 (A.D. 1509)
Type of calligraphy and others	Written in Nash and Nastaliq
Begin	بيت القصيده همه خيل سخن ور ان شه بيت جنس نظم همه مدح گستر ان حمد و ثنای پادشهی دان که ارزشش يكپاره سنگ شد گهر عالی افسر ان
Description	produced in 916 AH (1509-10 CE) in Central Asia, is the least studied of the Chagatai items added to our digital collections. Known as both the *Dīvān-i Fānī* and the *Dīvān-i Navā'ī*, it is the most comprehensive of the group with respect to Navoiy's poetical oeuvre. The use of black ink and red catchwords is far from unusual, and the neatly laid-out nastaliq of the scribe's hand leads us to believe that this was likely created within a workshop well-versed in the production of divans and other such

	works. Occasional marginalia speak to the usage of this volume – as does the water damage that stains some of its folios. With further in-depth research on its contents, and a comparison with other contemporaneous Central Asian manuscripts, we might come to know the importance of this particular item within the broader scope of Central Asian intellectual traditions.
About	Navā'ī also wrote several Works in Persian: a Divan (completed 902/1496) in imitation mainly of Hafiz, in which he used the penname Fānī; Risala-yi mu'amma (completed sometime before 898/1492), a treatise on the enigma; and a collection of model letters.

THE TABLE OF NAVĀ'Ī'S WORKS STORED IN THE BRITISH LIBRARY

A List of Navā'ī Works	**Works of Navā'ī stored in the British Library**	**Manuscript No or British Library Shelfmark**	**Number of Copy**	**Genre of the work**
محبوب القلوب **Maḥbūb al-qulūb**	محبوب القلوب **Maḥbūb al-qulūb**	Or. 2871 I.O. Islamic 4864	1 1	prose prose
نسایم المحبة من شمایم الفتوة Nasā'īm al-maḥabba min shamā'im al-futuvva	نسایم المحبة من شمایم الفتوة Nasā'īm al-maḥabba min shamā'im al-futuvva	Or. 402	1	prose
مجالس النفائس **Majālis al-nafā'is**	مجالس النفائس **Majālis al-nafā'is**	Or. 403 Add. 7875	1 1	prose prose
Khamsehs				
Farhād va Shīrīn فرهاد و شیرین	**Farhād va Shīrīn** فرهاد و شیرین	Add. 26325 Add. 7908 Or. 400 I.O. Islamic 4862	1 1 1 1	poetic (Khamseh)
حیرت الابرار **Ḥairat al-abrār**	حیرت الابرار **Ḥairat al-abrār**	Add. 7908 Add. 7909 I.O. Islamic 4863	1 1 1	poetic (Khamseh)
Majnūn va Laylī مجنون و لیلی	**Majnūn va Laylī** مجنون و لیلی	Or. 400 Add. 7908	1 1	poetic (Khamseh)
Sab'a-*'i* sayyara سبعه سیاره	**Sab'a-'i sayyara** سبعه سیاره	Or. 400 Add. 7908	1 1	poetic (Khamseh)
Sadd-i Iskandarī سدّ اسکندری	**Sadd-i Iskandarī** سدّ اسکندری	Or. 400 Add. 7908	1 1	poetic (Khamseh)
Dīvāns				
دیوان نوائی غرائب الصغار Gharā'ib al-ṣighar	دیوان نوائی غرائب الصغار Gharā'ib al-ṣighar	Or. 401 Add. 7911 Or. 5330 Or. 13061	1 1 1 1	poetic (Dīvān)
دیوان نوائی	دیوان نوائی	Or. 1158	1	poetic (Dīvān)

Navādir al-shabāb	Navādir al-shabāb	Add. 7910	1	
دیوان نوائی Dīvān-i Navā'ī	دیوان نوائی Dīvān-i Navā'ī	Or. 3492 Or. 1374 Or. 1375 Or. 16184 Or. 3492 Or. 3493 Or. 14382 Add. 7912 Add. 7913 Or. 11249 Or. 4765 I.O. Islamic 53 I.O. Islamic 4861 Or. 16045 Or. D.P. 1401	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	poetic (Dīvān) poetic (Dīvān)
Dīvān-ı Fānī	Dīvān-ı Fānī	Add. 7914 Or. 11249	1 1	

The table of navā'ī's works stored in the british library

Literature

Arat, Reşit Rahmeti, "Türk Şivelerinin Tasnifi", Türkiyat Mecmuası, Cilt 10, İstanbul, 1953, s. 59-139.

Barnett, Lionel David, Preliminary, List of Manuscripts in Languages of Central Asia and Sanskrit, Unpublished Handlist, London, British Library.

Benzing, Johannes- Menges, Karl Heinrich, "Türk Dillerinin Sınıflandırılması", Tarihî Türk Şiveleri (editör: Mehmet Akalın, makaleyi çeviren: R. Küçükboyacı), Sevinç Matbaası, Ankara, 1979.

Caferoğlu, Ahmet, Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 42-44.

Dolu, Edibe, "Âşık Çelebi ve Bir İngiliz Müsteşrikı", Hayat Tarih Mecmuası, Yıl: 5, sayı: 11, 1 Aralık 1969.

Ercilasun, Ahmet Bican, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, 7. Baskı, Ankara, 2009.

Ferrard, Christopher, "Gibb, Elias John Wilkinson", İslam Ansiklopedisi, C. 14, Diyanet Vakfı, Yayınları, İstanbul, 1996, s.64-66.

Mansuroğlu, Mecdut, "Anadolu'da Türk Dili ve Edebiyatının İlk Mahsulleri" TDED I, s.10-13.

Mazıoğlu, Hasibe, Kitâbu Evsâfi Mesâcidi'ş-Şerîfe, TDK Yay., Ankara 1974.

Meredith-Owens, Glyn Munro (Editor), Mesa'ir Us-su'ara or Tezkere of 'Asik Celebi- E.J.W. Gibb

Memorial Lecture, Gibb Memorial Trust, Cambridge, 1965.

Meredith-Owens, Glyn Munro, Handlist of Persian Manuscripts, 1895-1966, The British Library

Publishing Division, London, 1968.

Meredith-Owens, Glyn Munro, Persian Illustrated Manuscripts, The British Library Publishing Division, London, 1965.

Meredith-Owens, Glyn Munro, Temporary Handlist of Turkish MSS., 1888-1958, The British Library Publishing Division, London, 1959.

Meredith-Owens, Glyn Munro, Turkish Miniatures, The British Library Publishing Division, London, 1970.

Rieu, Charles, Catalogue of The Turkish Manuscripts In The British Museum, London, 1888.

Sirojiddinov, Shuhrat, Mir Alishir Navai The Great, Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018.

Togan, Zeki Velidi, Londra ve Tahran’daki İslamî Yazmalardan Bazılarına Dair, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, III (1-2), İstanbul, 1959-1960, s. 133-160.

Türk Ansiklopedisi, “Gibb, Elias John Wilkinson”, C.17, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969, s.342-343.

Veled Çelebi-Kilisli Rifat, Divan-ı Türkî-i Sultan Veled, Maarif Vekaleti, İstanbul, 1341-1923.

Subtelny, Maria E., “ʿAlī Shīr Navāʾī”, in: *Encyclopaedia of Islam, THREE*, Edited by: Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson. Consulted online on 30 November 2020 http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_23837 First published online: 2011, First print edition: 9789004203532, 2011, 2011-1.

https://www.britannica.com/art/Chagatai-literature

http://www.iranicaonline.org/articles/chaghatay-language-and-literature

https://blogs.bl.uk/asian-and-african/2019/02/classical-central-asia-in-the-digital-age-three-newly-digitised-navoiy-manuscripts-at-the-british-lib.html

MUHAMMAD YUSUF’UN ŞİİRLERİNDE MİLLET, VATAN VE ANADİLİ
NATİON, COUNTRY AND MOTHER TONGUE İN MUHAMMED YUSUF’S POETRY

Öğr. Gör. Dr.M.ARSLAN,
Kastamonu Üniversitesi

Özet: bu çalışmada Özbekistan’ın son dönem Özbek şairlerinden Muhammed Yusuf’un şiirlerinde millet, vatan ve anadili kavramları üzerinde durulmuştur. Özbekistan’ın bağımsızlığını ilan etmesinden uzun yıllar önce edebiyata yansımaya başlayan milli ideolojinin, vatan, millet ve dil konularında ustaca işlendiği örnekler Muhammed Yusuf’un eserlerinde karşımıza çıkar. Muhammed Yusuf’un şiir dünyasının asıl konusunu aşkın yanında vatana duyulan sevgi oluşturmaktadır. Şairin şiirlerinde, vatana gözü gibi bakılması gerektiği, vatanın her köşesinin korunması gerektiği şairin kendine has üslubuyla mısralara yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Yusuf, Özbek şiiri, Vatan, Millet, Anadil.

Annotation: in this study, the concepts of nation, homeland and mother tongue in the poems of Muhammed Yusuf, one of the last period Uzbek poets of Uzbekistan, are emphasized. Examples of the national ideology, which began to be reflected in the literature many years before Uzbekistan declared its independence, in the subjects of homeland, nation and language, appear in the works of Mohammed Yusuf. In addition to love, the main subject of Mohammed Yusuf's poetry world is love for the homeland. In the poems of the poet, it is reflected in the verses with the poet's unique style that every corner of the country should be protected and that the homeland should be looked after as an eye.

Key words: Muhammed Yusuf, Uzbek Poetry, Nation, Country, Mother Tongue.

Son dönem Özbek Milli edebiyatının en yetenekli şairlerinden birisi Muhammed Yusuf’tur. Şair, 26 Nisan 1954’te, Andican vilayetinin Marhamat ilçesinin Kavunçi köyünde dünyaya gelmiştir.

Muhammed Yusuf’un şiirlerinde, şairin yaşadığı dönemin asil ve yüce insani niteliklerinin yanında, benzersiz duygu ve deneyimler ustaca kullanılan bir dille anlatılmıştır. Özbekçeyi ustaca kullanması ve halkı etkileyecek derecede sade bir dil kullanması sayesinde şiirleri insanların hafızalarına yer etmiş ve şairin şiirlerinin çoğu ünlü şarkıcılar tarafından bestelenerek seslendirilmiştir.

Muhammed Yusuf, 31 Temmuz 2001 tarihinde, Ellikale ilçesinde, şiir severlerle buluşmak için gittiği bir seyahati sırasında, 47 yaşında vefat etmiştir. Şair, Andican’da defnedilmiştir.

Özbekistan halk şairi olan Muhammed Yusuf, aynı dönemde ve sonrasında yaşamış olan birçok şaire ve sanatçıya da vatana olan aşkıyla örnek olmuştur. Şairin vefatından sonra yayımlanan "Seçmeler" kitabında Özbekistan halk şairlerinden, şairin arkadaşlarından ve şiirlerini besteleyip seslendiren sanatçılardan şairle ilgili fikirler bulunmaktadır. Buradaki değerlendirmelere bakıldığında da çıkan sonuç; şairin vatanına, milletine derinden bağlı, ömrü kısa olsa da eserleriyle sonsuza kadar yaşayacak olmasıdır.

Vatan kavramı Muhammed Yusuf'un şiirlerinde sıkça işlenen kavramlardan biridir. "Vatanım" şiirinde şair vatana duyduğu aşkı sade bir dille, son derece etkili bir şekilde anlatmıştır.

Vatan sevgisine şiirlerinde sık sık yer veren şairin "Gönlünü Açmak" şiirinde vatanın aile üyelerine benzetilmesi, her koşulda, şartsız bir şekilde sevilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Şair, söz konusu şiirde Hz. Muhammed'in kölelikten azat ettiği ve Müslümanların ilk müezzini Bilal Habeşi'ye gönderme yapmış, vatana köle gibi bağlı olduğunu ifade etmiştir.

Muhammed Yusuf, "Özbekistan" adlı şiirinde vatanın güzelliklerini dünyada başka hiçbir şeye değişilmeyeceğini kendine has ustaca üslupla, Paris, Roma gibi şehirlerin özellikleriyle benzetmeler yaparak anlatmıştır.

Şairin "Vatan Methiyesi" adlı şiirinin dizeleri şairin, sanat ve ifade gücünün kaynağını anlatmaktadır. Bütün sanat yaşamı boyunca milletine ait olan ne varsa dile getirmeye, halkını anlamaya ve anlatmaya çalışan, vatan toprağının kutsallığını anlatmaya çalışan şair, yüze sürmek, öpmek, dua etmek, bayrak, ana sütü gibi kavramlarla bu kutsallığı okuyucuya ustaca aktarabilmiştir.

Vatan topraklarında yaşayan insanların, gelecek nesillere bırakacağı miras birçok esere kaynaklık etmiş bir konudur. Muhammed Yusuf'un "Bizden Özgür Vatan Kalır" şiirinin mısralarında insanların gelip geçici olduğu göçmen kuşlara benzetilmiştir. Gelecek nesillere bırakılacak vatanın özelliklerinden bahsedilen şiirde belki de en etkili mısralar "Özgür halkın çocuğu sultan / Sultanı mert insan olur" mısralarıdır. Özgürlüğün önemi bu mısralarda açıkça görülmektedir.

Muhammed Yusuf kısa ömründen geriye güçlü bir miras bırakmıştır. Şair, "Millet Ol, Halkım" şiirinde halkın birlik olması gerektiği vurgulanmıştır. Özbek halkının diğer halklardan daha üstün olduğu bu şiirde işlenmiştir.

Her millette kutsal sayılan "anne" kavramı Muhammed Yusuf'un şiirlerinde de yer bulmuştur. Şairin "Özbek Ana" şiirinde, Özbek annelerinin yiğitler doğurduğu, milletin varlığının ve geleceğinin analar sayesinde olacağını söylemiştir. Vatan ile anne arasında kurulan benzerlik iki kavramın da kutsallığını ortaya koymaktadır.

Anne kavramı insanlık için önemli bir kavramdır. Ancak sadece anne değil, kadın da milletler için büyük önem taşıyan bir kavramdır. Kadın bir milletin yapı taşı, sığınacak limanı, ömrüne ömür katacak sonsuz kaynağı olarak görülmektedir. Türklerin "Yuvayı dişi kuş yapar." atasözünde olduğu gibi şairin "Özbek Kadınları" şiirinde de kadınların yapıcılığından bahsedilmiştir. Evlat için, emek için, sabır için, iffet için, izzet için yaratılan Özbek kadınına gösterilebilecek saygı bu şiirde vücut bulmuştur.

Muhammed Yusuf'un millet ve vatan sevgisi ile birlikte onun için en değerli unsurlardan biri de dildir. Şair, ana dilini kendi doğumu olarak özdeşleştirmiştir. Dilini kullanmadığı zamanlar için pişmanlık duyan şair, ana dilim affet beni diyerek kendini teselli etmeye çalışmış ve Özbekçeyi ustaca kullanan Ali Şir Nevai, Çolpon, Kadiri gibi şairlerin dilin kıymetini bildiklerini ve ona gereken değeri verdiklerini "Ana Dilim" şiirinde anlatmıştır.

Şiirlerinde vatan sevgisi, millet aşkına çok fazla yer veren Muhammed Yusuf'un şiirlerinde kullandığı saf ve akıcı Özbekçe, onun şiirinin üslup özellikleri sıralamasında ilk sırada yer alır. "Ana dilim" şiiri dile, millete ve vatana verilen değeri açıkça gözler önüne sermektedir.

Muhammed Yusuf kısa sayılabilecek bir ömür geçirmiş ve bu kısa ömründe duru, sade ve etkili bir Özbekçeyle eşsiz şiirler miras bırakmış bir şairdir. Bu çalışmada şairin vatan, millet ve dil üzerine şiirleri incelenmiştir. Muhakkak ki son derece önemli eserler vermiş olan şairin daha birçok eserinde bu konulardan bahsettiği görülmektedir. Şairin doğmuş olduğu bölge, uzun süre yaşadığı Taşkent olmak üzere yaşadığı yerler ile ilgili de yazmış olduğu şiirler bulunmaktadır. Bu şiirler şairin, vatanının her köşesine duyduğu sevgiyi gözler önüne sermektedir. Muhammed Yusuf

bağımsızlık yolunda duygularını açıkça söyleyebilen bir şairdi. O, "Hiç kimseye vermeyiz seni, Özbekistan" dizeleriyle meydanlara inmiş, vatanı için savaşmış ve bu savaşını da şiirleriyle kendinden sonraki nesle bırakabilmiştir.

GİRİŞ

Son dönem Özbek Milli edebiyatının en yetenekli şairlerinden birisi Muhammed Yusuf'tur. Şair, 26 Nisan 1954'te, Andican vilayetinin Marhamat ilçesinin Kavunçi köyünde dünyaya gelmiştir. Orta öğreniminden sonra Rus Dili ve Edebiyatı Enstitüsüne devam etmiş ve 1978 yılında bu bölümü başarıyla tamamlamıştır. 1978-1980 yıllarında "Kitapseverler Cemiyeti", 1980-1986 yıllarında "Taşkent Akşamı" gazetesinde, 1986-1995 yıllarında "Gafur Gulam Edebiyat ve Sanat Neşriyatında" çeşitli görevlerde, 1995-1997 yıllarında "Tefekkür" dergisinde bölüm başkanı olarak, 1997-2001 yıllarında "Özbekistan Yazarlar Birliğinde" başkan yardımcısı olarak çalışmıştır. Şair ayrıca, Özbekistan Cumhuriyeti milletvekili olarak da görev yapmıştır.

Muhammed Yusuf'un ilk şiirleri "Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı" dergisinde, 1976 yılında basılmıştır. Bu ilk şiirlerinin ardından, şairin şiirleri, makaleleri, denemeleri Özbekistan'ın çeşitli mecralarında düzenli olarak basılmıştır. İlk şiir kitabı olan "Tanıdık Sayfalar" 1985 yılında, "Bülbüle Bir Sözüm Var" 1987 yılında, "İltica" 1988 yılında, "Uykudaki Kız" ve "Halima Ananın Ninnileri" 1989 yılında, "Aşk Gemisi" 1990 yılında, "Gönlümde Bir Yar" 1991 yılında, "Vefasız Çok İmiş" ve "Yalancı Yar" 1993 yılında, "Erkek Geyik" 1995 yılında ve "Gökyüzüme Götüreceğim" 1998 yılında, "Kıymetlimsin, Vatanım" 2004 yılında, "Seçmeler" 2007 yılında, "Millet ol, halkım" 2009 yılında yayımlanmıştır.

1989 yılında "Uykudaki Kız" adlı antolojisiyle Özbekistan Gençler Teşkilatı tarafından ödüle layık görülmüştür.

Muhammed Yusuf'un şiirlerinde, şairin yaşadığı dönemin asil ve yüce insani niteliklerinin yanında, benzersiz duygu ve deneyimler ustaca kullanılan bir dille anlatılmıştır. Özbekçeyi ustaca kullanması ve halkı etkileyecek derecede sade bir dil kullanması sayesinde şiirleri insanların hafızalarına yer etmiş ve şairin şiirlerinin çoğu ünlü şarkıcılar tarafından bestelenerek seslendirilmiştir.

Muhammed Yusuf, 31 Temmuz 2001 tarihinde, Ellikale ilçesinde, şiir severlerle buluşmak için gittiği bir seyahati sırasında, 47 yaşında vefat etmiştir. Şair, Andican'da defnedilmiştir.

Muhammed Yusuf vatanına, milletine olan aşkını sade ve etkili bir şekilde anlatabilen bir şairdir. Aşağıdaki mısralar bu durumu kanıtlar niteliktedir:

"Gördüğüne dualar
Eder bizde analar.
Düşmanına bile sıhhat
Diler bizde analar.
Analar her yerde var,
Bizde olan nerede var?
Bizim bostan nerede var,
Şah-ı Merdan nerede var,
Salim Surhan nerede var,
Semerkant ekmeği nerede var,
Özbekistan nerede var?"

Özbekistan halk şairi olan Muhammed Yusuf, aynı dönemde ve sonrasında yaşamış olan birçok şaire ve sanatçıya da vatana olan aşkıyla örnek olmuştur. Şairin vefatından sonra yayımlanan "Seçmeler" kitabında Özbekistan halk şairlerinden, şairin arkadaşlarından ve şiirlerini besteleyip seslendiren sanatçılardan şairle ilgili fikirler bulunmaktadır. Buradaki değerlendirmelere bakıldığında da çıkan sonuç; şairin vatanına, milletine derinden bağlı, ömrü kısa olsa da eserleriyle sonsuza kadar yaşayacak olmasıdır.

Muhammed Yusuf'un Şiirlerinde Vatan Teması

Vatan kavramı Muhammed Yusuf'un şiirlerinde sıkça işlenen kavramlardan biridir. "Vatanım" şiirinde şair vatana duyduğu aşkı sade bir dille, son derece etkili bir şekilde anlatmıştır.

"Ben dünyayı ne yapayım,

Sen aydınlık cihanımsın,
Ben hakan,
Ben sultan,
Sen taht-ı Süleyman'ım,
Bir tanem,
Yegânemsin,
Taptığım mabedimsin,
Sen benim büyüklerden
Büyüğümsün, Vatanım…
Sen – dalları göklere
Değen çınarım,
Baba desem,
Oğlum diye,
Başını eğen çınarım,
Göğsümdeki iftiharım,
Boynumdaki muskam,
Sen benim büyüklerden
Büyüğümsün, Vatanım…"

Vatan sevgisine şiirlerinde sık sık yer veren şairin "Gönlünü Açmak" şiirinde vatanın aile üyelerine benzetilmesi, her koşulda, şartsız bir şekilde sevilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Şair, söz konusu şiirde Hz. Muhammed'in kölelikten azat ettiği ve Müslümanların ilk müezzini Bilal Habeşi'ye gönderme yapmış, vatana köle gibi bağlı olduğunu ifade etmiştir.

"Bir gün kız kardeşim, diye,
Bir gün anam –
Vatan,
Kim olduğunu
Bilmeden seviyorum!..
Çöksen,
Kalk, kardeşim yiyerek,
Sövsen,
Annem derim,
Sana ömür diliyorum.
Sana kızmıyorum,
Darılmıyorum –
İster kaşlarını çat,
İster gülümse,
Seni aynı seviyorum.
Bu aydınlık dünyada
Varım yoğumsun,
Dilimin altında
Nöbet şekerimsin.
Sen benim yegâne
Peygamberimsin,
Ben Bilal,
Ben Habeşi –
Köle gibi seviyorum!..

Muhammed Yusuf, "Özbekistan" adlı şiirinde vatanın güzelliklerini dünyada başka hiçbir şeye değişilmeyeceğini kendine has ustaca üslupla, Paris, Roma gibi şehirlerin özellikleriyle benzetmeler yaparak anlatmıştır.

"Ey, ata yurdum,
Ana vatanım,
Özbekistan, canımı vereyim gölgene.

Senin gibi şefkatli yok,
Senin gibi güzel,
Roma'ya değişmem bir yonca tarlanı.
Bir köşe su ise, bir köşe kırlar,
Kaç memleket gördüm, kaç kader.
Nereye gitsem yaslanıp, başını dik tut diyerek,
Dağların peşimden takılıp gelir.
Gördüm en güzellerini en beceriklilerini,
Ya bencilim ya sade bir insanım ben:
Paris'in en güzel restoranlarını,
Bir tanecik tandırına değişmem ben.
Ne söze alışayım,
Ne dil bileyim,
Gözümden uyku kaçtı, gönlümden huzur.
Üç günde özlüyorsam ne yapayım?..
Yarım kalır oldu bütün seyahatler.
Anladım ki, hepsinden değerli sensin,
Anladım ki, yakın olan bu toprak bana.
Baharda Bahmal'da doğan kuzun
Arap ahusundan daha azizdir bana.
Seninle geçen her gün düğün bayram,
Sensiz bir an kalsam üzülüyorum.
Seni tanıyanların önünde eğiliyorum,
Seni tanımayanlara üzülüyorum."

Şairin "Özbekistan" isimli başka bir şiirinde Özbekistan'ın taşını toprağını, dünyadaki en kıymetli varlıklara benzetme yoluyla anlatmış ve yine diğer şiirlerinde olduğu gibi vatanın ne denli mukaddes olduğunu dizelerine yansıtmıştır.

"Naneleri
Göğe uzanan,
Geceleri altın,
Gündüzü mercan.
Yıldızları – donmuş güneş,
Güneşleri yakma can.
Altın toprak,
Zümrüt tarlam,
İpek kervan,
Elmas kalem.
Güzün giden kuşları bile,
Baharı özleyip geri gelen eyvan
Özbekistan, Özbekistan
Dünya içre
Eşsiz dünya,
Zerçapan dünya,
Çıplağım.
Eli açık,
Şefkatli derya,
Yumruğu sert,
Gönlü boşum.
Oğluna at olup çökerek,
Kızlarına ninni söyleyen,
Kemerine hepsini doldurup,
Düğüne gidip doymadan dönen.

Ah evladım,
Ah oğlum.
Özbekistan, Özbekistan!
Ey, ata yurt,
Ana vatan,
Benzerini nerden bulamam!
Sen bana acı değilsin,
Sensiz nasıl yaşarım ben?
Dilimin altı –
Nöbet şekeri
Ayırmasın ocağından.
Azarladığında azarla,
Sadece,
Bırakma beni kucağından.
Sensiz kalmadan
Şaşırmadan –
Özbekistan, Özbekistan!"

Muhammed Yusuf'un "Vatan" adlı şiirinde vatanın kutsallığı ataların yattığı secdegâh olarak değerlendirildiği mısralarda vurgulanmıştır. Vatanın çok kıymetli ve paha biçilemez olduğu ustaca anlatılmıştır.

"Ey bana masallar anlatan Zamin,
Takılıp peşinden ayrılmam senin.
Bazılarının nezdinde Bogı Eram'ın.
İğde yaprağını almam senin.
Vatan, nerede olursam olayım yoldaşımsın,
Atalarımın yattığı secdegâhımsın.
Gelin güneşinin düştüğü bağların güzel,
Gökyüzüne ulaşan kavak ülkem,
Gönlümde özel seferlerin.
Vatan, onur evim – oda arkadaşımsın,
Atalarımın yattığı secdegâhımsın.

Takip et beni, sabırla bekle beni
Ey bir parça bulut, ey tek parça yol.
Hayatta kal, sahip olduğun dünyaları unut,
Senin huzuruna çıkar bütün yollar.
Vatan, ben gelsem de geldiğim yanımsın,
Gitsem de sığınağım olacaksın!.."

Şairin "Vatan Methiyesi" adlı şiirinin dizeleri şairin, sanat ve ifade gücünün kaynağını anlatmaktadır. Bütün sanat yaşamı boyunca milletine ait olan ne varsa dile getirmeye, halkını anlamaya ve anlatmaya çalışan, vatan toprağının kutsallığını anlatmaya çalışan şair, yüze sürmek, öpmek, dua etmek, bayrak, ana sütü gibi kavramlarla bu kutsallığı okuyucuya ustaca aktarabilmiştir.

"Kimine bozkır sığınak, kimine çiçek bahçesi,
Herkesin taptığı secdegâhı var.
Her avuç toprağı göze değerli,
Bizim için kıymetli bu aziz diyar.
Öpün, yüzünüze sürün toprağını,
Her sözünü mukaddes dua diye sevin.
Takın yüreklere millet bayrağını,
Vatanı Necmeddin Kübra gibi sevin.

Gönlümün cevheri bu aziz mesken
Fedadır her zaman ona can-ı ten.
Anaların ak sütünün hürmeti – Vatan."

Özbekistan'ın bağımsızlığına ithafen yazılmış olan "Hür Ülkem" isimli şiirde şairin özgürlük için duyduğu sevinç mısralarda açıkça görülmektedir. "Ağız dolusu vatan" diyebilmenin mutluluğu yıllarca esaret altında kalmış, çeşitli açılardan baskı ve zulümlere maruz kalmış toplumun duygularını yansıtan en güzel mısralardandır.

"Size nasıl,
Bilmiyorum
Beşikteki bebek gibiyim.
Dostlar,
Ağız dolusu – Vatan
Diyebilmenin kendisi mutluluk imiş.
Şimdi dilim açılmış güya,
Şimdi yürümeye başlamış gibiyim.
Elini ver,
Ey kadim dünya –
Yüzüme süresim gelir ekmek gibi, benim.
Vatan!
Nasıl büyülü bir şarkısın,
Uğruna can versem değer.
Senin için otlarda yansam,
Nehirlerde boğulsam değer!
Özbek kadını – Mihriban anam,
Beşiklerin çocuklarla dolsun.
Cennetlerden güzel ey ülkem,
İstiklâlin mübarek olsun."

Muhammed Yusuf "İnsan" şiirindeki bir dörtlüğünde, bir insana "adam" denilmesi için vatanını düşünmesi, vatanını canı pahasına sevmesi gerektiği ifade edilmiştir.

"Tenha bilmese de, bilse de Vatan,
Ağlasa da Vatan, gülse de Vatan,
Ona canını vermek dileğin ise,
Sen adammışsın, adammışsın."

Vatan topraklarında yaşayan insanların, gelecek nesillere bırakacağı miras birçok esere kaynaklık etmiş bir konudur. Muhammed Yusuf'un "Bizden Özgür Vatan Kalır" şiirinin mısralarında insanların gelip geçici olduğu göçmen kuşlara benzetilmiştir. Gelecek nesillere bırakılacak vatanın özelliklerinden bahsedilen şiirde belki de en etkili mısralar "Özgür halkın çocuğu sultan / Sultanı mert insan olur" mısralarıdır. Özgürlüğün önemi bu mısralarda açıkça görülmektedir.

"Geçer nice baharlar kızıl,
Nice ömür güzleri geçip.
Yerde saf tutup bir gün,
Biz gideceğiz kuşlar gibi göçüp.
Bir paha biçilmez maden kalır,
Bizden özgür Vatan kalır.

Menzilimiz ak – aydınlık seher,
Güneş sarı yolumuz revan.
Millet için gerekirse eğer,
Bin bir feda olmazsa bu can –
Can vermezsen, nerden kalır,
Bizden özgür Vatan kalır.

İnsan ile gelişir mekân,
Dünyalara destan olur.
Özgür halkın çocuğu sultan,
Sultanı mert insan olur.
Dünün devri herkesten kalır,
Bizden özgür Vatan kalır.

Buğday eksen buğdayını biçer,
Arpa eksen – arpasını alırsın.
Evlatlara bizlerden miras,
Özbeklere ar kalır.
Erkimiz – gülendam kalır,
Bizden özgür Vatan kalır."

Muhammed Yusuf'un vatan sevgisi, millet aşkı "Ana Türkistan" şiirinde de etkileyici bir üslupla ortaya konulmuştur. Türkistan toprağının ne derece kıymetli olduğu, bu topraklar için verilen şehitleri şiirin mısralarında görebilmekteyiz. Şairin bu şiirinde Türkistan'ın ilelebet yaşayacağının anlatıldığı mısralar okuyucuyu derinden etkileyecek niteliktedir.

"Göklere sığmıyor zevkinden ruh-u can,
Gözlere sevinç yaşları doldu.
Ama sen niçin mahzun, perişansın,
Ana Türkistan, sana ne oldu.

Zincirler gitti, ulaşınca murada,
Şehit evlatlar geldi mi akla.
İflas etmiş kalbin doldu mu feryatla,
Ana Türkistan, sana ne oldu.

Sen öyle bir bostansın ki çiçekleri solmayan,
Kıyamette bile ışığın sönmez,
Çocuğum diye sınayacaksan, sına.
Ana Türkistan, sana ne oldu.

Ey toprağı aziz, ey bağrı güneş,
Ciğerparenim canına candaş.
Mutluluktan döktün mü gözyaşı,
Ana Türkistan, sana ne oldu."

Özbekistan'ın tarihinde iz bırakan isimlerin mısralarında geçtiği "İnşallah" isimli şiir vatan için dua mahiyetindedir.

"Özbekistan, endamını göster şimdi,
Pehlivanım, geldi sende sıra şimdi,
Dünyada ebediyen sallansın şimdi
Sâhipkıran Timur tuğu – yeşil bayrak,
İnşallah!

Özgürlük denen kendi gelip kapı çalmaz,
İstemezsen göklerden şans yağmaz,
Saflarında kahramanlar olsun daima,
Filizlensin Alpamışlar geçen toprak,
İnşallah!
Kadim altın beşik neslinin meskenisin
Ali Şir'ler, Ulugbek'ler vatanısın,

Güzelliğin – kendi aslına dönmen,
Turan yurdunda yansın tekrar sönen ateş,
İnşallah!"

Muhammed Yusuf'un Şiirlerinde Millet Teması

Muhammed Yusuf kısa ömründen geriye güçlü bir miras bırakmıştır. Şair, "Millet Ol, Halkım" şiirinde halkın birlik olması gerektiği vurgulanmıştır. Özbek halkının diğer halklardan daha üstün olduğu bu şiirde işlenmiştir.

"Kadim yurda geri dönsün kadim melodilerim,
Kumlar basıp kurumasın nehirlerim.
Alpamış'a ninni söyleyen annelerim
Ruhunu şad edeyim dersen – millet ol, halkım!..

Dünyaya bak, boyu posu senin gibi kim var başka,
Derdi senin gibi kim var başka.
Millet olmaya haddi senin gibi kim var başka,
Maziyi yâd edeyim desen – millet ol, halkım.

Sen salladın beşiğini Sahipkıran,
Senin çocuğun yıldızlara dayadı merdiven.
Bir kuru üzümü kırka bölen bir can –
Günlerine döneyim dersen – millet ol halkım.

Nehir olup coş şimdi çok eğlen,
Bayramında sevinç gözyaşına kulluk,
Yurdum diyen cesur önderine kulluk,
Ona kanat olayım dersen – millet ol halkım.

Olur halkın çocuklarını birbirini der,
Olmaz halkın çocukları birbirini yer.
Bir ol şimdi, kadri yüksek göğsünü ger,
Millet ol halkım, millet ol halkım, millet ol halkım!"

Şair, "Senden Mahrum Kalmayayım Milletim" şiirinde dünyanın neresine gitse de milletini aklından çıkaramadığı, milletinden uzaktayken yaşadığı her şeyin hasrete döndüğü ve hiçbir zaman milletinden ayrı kalmak istemediğini mısralarında kendine has üslubuyla ifade etmiştir.

"Kuş gibi uçup kucağından dünya gezdim,
Gezip gezip bulduklarım özlem oldu.
Ne kadar uzağa gitsem o kadar değerini anladım,
Nerede gezsem şefkat hatıran avuntu oldu.
Kurban olayım kara kaşına gözüne,
Senden mahrum kalmayayım milletim, senden.

Birisi için birileri rüya görmez,
Minnet olmadan bir bağ odun vermez.
Bayramınızı kutlayan insanlar
Başına iş gelse ayağa kalkmaz.
Namus şarkısı düşmesin hiç dilinden,
Senden mahrum kalmayayım milletim, senden."

Her millette kutsal sayılan "anne" kavramı Muhammed Yusuf'un şiirlerinde de yer bulmuştur. Şairin "Özbek Ana" şiirinde, Özbek annelerinin yiğitler doğurduğu, milletin varlığının ve geleceğinin analar sayesinde olacağını söylemiştir. Vatan ile anne arasında kurulan benzerlik iki kavramın da kutsallığını ortaya koymaktadır.

"Meleklerin feyzi yağar yüzünüzden

Bitmesin mutluluk şimdi, Özbek ana.
Yürüsen güneş izliyor peşinden,
Güneş olup nur saç şimdi, Özbek ana.

Hür ülkede, müreffeh ülkede var gelecek,
Hür ülkeye daima yoldaş, yar gelecek.
Hâlâ nice Alpamışlar doğacak,
Bahtın başına taç şimdi, Özbek ana.
Dökülmesin saçındaki tek bir tel,
Çok yaşa sen, çok yaşasın bozkırın.
Çoban çocuğun, çiftçi çocuğun, sultan çocuğun
Gel, dua için aç elini, Özbek ana!..”

Anne kavramı insanlık için önemli bir kavramdır. Ancak sadece anne değil, kadın da milletler için büyük önem taşıyan bir kavramdır. Kadın bir milletin yapı taşı, sığınacak limanı, ömrüne ömür katacak sonsuz kaynağı olarak görülmektedir. Türklerin “Yuvayı dişi kuş yapar.” atasözünde olduğu gibi şairin “Özbek Kadınları” şiirinde de kadınların yapıcılığından bahsedilmiştir. Evlat için, emek için, sabır için, iffet için, izzet için yaratılan Özbek kadınına gösterilebilecek saygı bu şiirde vücut bulmuştur.

“Uyumuyor geceleri,
Ay ışıkları dağılmış.
Özbek kadınları
Evlat için yaratılmış.

Yıldan uzun günleri,
Kim gönlünü sorabilmiş.
Özbek kadınları
Emek için yaratılmış.

Kırk yıl kırgın olsa bile,
Kendi sözünde durabilmiş.
Özbek kadınları
Sabır için yaratılmış.

Düşmandan biraz uzak
Ne zaman örgü örebilmiş.
Özbek kadınları,
İffet için yaratılmış…

Özbek kadınları,
Özbek hatunları,
Sudan dürüst,
Çiçekten pak,
Elleri altınları,
Nereye dönerse yüzü,
Yolları altınları –
İzzet için yaratılmış!”

Özbek kimliğinin dile gelmiş hâli diyebileceğimiz “Özbek’im” şiiri, şairin üslup özelliklerinin ne derece üstün olduğunu, milletine olan sevgisinin kutsallığını ve en önemlisi Özbek kimliğinin bütün kimliklerden üstün olduğunu gösteren en etkili şiirlerden biridir.

“Ak gömleği gibi bembeyaz muradı,
Her iyiye canı kurban Özbek’im.
Nesli ulu Sahipkıran torunu –

Namı dünyaya destan Özbek'im.

Ülkesi yollarsa tulparları tepeler aşan,
Otuz ülke etrafında birleşen.
Yıldızla insan gibi sırrını paylaşan –
Hazreti Ulugbek sultan Özbek'im.

Nur akıyor yürüdüğüm yola,
Irak'ta Şam'da toplanan Özbek'im.
Dünyaları saran ipekle –
Altın çıngıraklı kervan Özbek'im.

Krallığı ömür boyu yaşayan,
Askeriyle tohum eken, yer kazan,
Cenkler arasında fırsat bulup şiir yazan,
Tac Mahaller yapan gözü yaşlı Özbek'im.

Ak gömleği gibi bembeyaz muradı,
Her iyiye canı kurban Özbek'im.
Nesli ulu Sahipkıran torunu –
Namı dünyaya destan Özbek'im."

Muhammed Yusuf'un Şiirlerinde Anadil Teması

Muhammed Yusuf'un millet ve vatan sevgisi ile birlikte onun için en değerli unsurlardan biri de dildir. Şair, ana dilini kendi doğumu olarak özdeşleştirmiştir. Dilini kullanmadığı zamanlar için pişmanlık duyan şair, ana dilim affet beni diyerek kendini teselli etmeye çalışmış ve Özbekçeyi ustaca kullanan Ali Şir Nevai, Çolpon, Kadiri gibi şairlerin dilin kıymetini bildiklerini ve ona gereken değeri verdiklerini "Ana Dilim" şiirinde anlatmıştır.

Şiirlerinde vatan sevgisi, millet aşkına çok fazla yer veren Muhammed Yusuf'un şiirlerinde kullandığı saf ve akıcı Özbekçe, onun şiirinin üslup özellikleri sıralamasında ilk sırada yer alır. "Ana dilim" şiiri dile, millete ve vatana verilen değeri açıkça gözler önüne sermektedir.

"Ana Dilim
Aslında baskıcı olanlardan hoşlanmadım,
Şiir yazdım yarım iş bırakmadım.
Dilim varken kendi dilimde konuşmadım,
Bir hatırlasam ezilir bağrım yüreğim,
Ana dilim affet beni, ana dilim.

Anam "şımarığım" diye sarıldığında gece yarısı,
Özgürlüğüm yok diye haykırırdı bir yerlerim,
Lokomotifi boğan buğdaylarım,
Altınlarım, madenlerim, ipeklerim,
Ana dilim affet beni, ana dilim.

Bazıları küçük millet oldu, bazıları büyük,
Büyük millet – Efendisi yoktur hatta,
Biz yaya, biz bakanlar gitti atla,
Zulüm geçse sadece senden geçti zulüm,
Ana dilim affet beni, ana dilim.

Sen olmasan ne anlamı var pürüzsüz şiirlerin,
Bu dünyada dili olmayanın yüreği olmaz derler,
Değerini verip gitmiş Ali Şir'ler,

Yüreğimin başköşesindeki solmaz çiçeğim,
Ana dilim affet beni, affet beni.

Bir baksam her şivende bin güzellikler
Her dalında, her meyvende bin güzellikler.
Kadiri'ler, Çolpon'lar, Abdullo'lar,
Senin geri geldiğin gün benim doğduğum yıl,
Ana dilim affet beni, ana dilim."

SONUÇ

Muhammed Yusuf kısa sayılabilecek bir ömür geçirmiş ve bu kısa ömründe duru, sade ve etkili bir Özbekçeyle eşsiz şiirler miras bırakmış bir şairdir. Bu çalışmada şairin vatan, millet ve dil üzerine şiirleri incelenmiştir. Muhakkak ki son derece önemli eserler vermiş olan şairin daha birçok eserinde bu konulardan bahsettiği görülmektedir. Şairin doğmuş olduğu bölge, uzun süre yaşadığı Taşkent olmak üzere yaşadığı yerler ile ilgili de yazmış olduğu şiirler bulunmaktadır. Bu şiirler şairin, vatanının her köşesine duyduğu sevgiyi gözler önüne sermektedir. Muhammed Yusuf bağımsızlık yolunda duygularını açıkça söyleyebilen bir şairdi. O, "Hiç kimseye vermeyiz seni, Özbekistan" dizeleriyle meydanlara inmiş, vatanı için savaşmış ve bu savaşını da şiirleriyle kendinden sonraki nesle bırakabilmiştir.

KAYNAKLAR

1. Koçkorov, U. (2014). Muhammad Yusuf zamondoshlari xotirasida. –Toshkent: Adib.
2. Mirzahakimova, Zebo (2007). Muhammad Yusuf. Saylanma. – Toshkent: Sharq.
3. Salomova, Nazira (2005). Muhammad Yusuf. Xalq bol, elim. –Toshkent: O'zbekiston.
4. Yaman, Ertuğrul (2015). Çağdaş Özbek Şiiri Seçmeler. Ankara: Akçağ Yayınları.
5. Yusuf, Muhammad (1985). Ko'nglimda bir yor. – Toshkent: Yozuvchi Nashriyoti.
6. Yusuf, Muhammad (1989). İltijo. – Toshkent: Yosh gvardiya.
7. Yusuf, Muhammad (1989). Uyqudagi qiz. –Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
8. Yusuf, Muhammad (1991). Halima enam allalari. – Toshkent: Cholpon.
9. Yusuf, Muhammad (1992). Erka kiyik. – Farg'ona: Yozyovon.
10. Yusuf, Muhammad (1994). Yolg'onchi yor. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
11. Yusuf, Muhammad (2001). Tanish teraklar. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
12. Yusuf, Muhammad (2001). Saylanma. –Toshkent: Sharq.

"IKKI TIL MUHOKAMASI" ASARI VA KOMPARATIVISTIKA
"JUDGMENT OF TWO LANGUAGES"AND COMPARATIVISTICS

Q.Omonov,
TDShU professori,
filologiya fanlari doktori,
D.Baxronova,
ToshDO'TAU dotsenti, PhD

Annotatsiya: lingvistika tarixida Alisher Navoiy boshlab bergan mutlaqo yangi ilmiy yo'nalishga asoslangan komparativistik tadqiqotlar Ovrupada XVII asrning ikkinchi yarmiga kelibgina yaratila boshladi; tilshunoslik tarixida "Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik" nomi bilan o'rin egalladi. Hozirda ushbu yo'nalish zamonaviy tilshunoslikning yirik va magistral sohalaridan biriga aylangan.

Kalit so'zlar: *Komparativistika, "Muhokamatu-l-lug'atayn", qo'lyozma nusxalari, chog'ishtirma tilshunoslik.*

Abstract: in the history of linguistics, comparative studies based on an entirely new scientific direction, initiated by Alisher Navoi, began to appear in Europe only in the second half of the 17th century, under the name of historical-comparative linguistics. Today, this field is one of the largest and most important branches of modern linguistics.

Keywords: *Comparative studies, Muhokamatu-l-lug‘atayn(Judgment of Two Languages), Manuscripts of this work, Comparative linguistics.*

“Umidim uldurki va xayolimga andoq kelurki, so‘zim martabasi avjdan quyi enmagay va yozgan asarlarimning tantanasi a’lo darajadan o‘zga yerni yoqtirmagay”.

(Alisher Navoiy)

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy bundan besh asr oldin tillarning o‘zaro chog‘ishtirma tadqiqiga asoslangan “Muhokamatu-l-lug‘atayn” (“Ikki til muhokamasi”) asari bilan dunyo tilshunosligida mutlaqo yangi ilmiy yo‘nalish – komparativistikaga asos solgan edi. Alloma ushbu asari orqali chog‘ishtirma tilshunoslikning tadqiq yo‘llari, tahlil usullari, metodologik bazasini ishlab chiqdi.

Hazrat Navoiy ilmiy tafakkurining gultoji hisoblangan ushbu tadqiqot o‘zbek fani tarixida ham tengsiz maqomga ega. Ushbu asar bizgacha yetib kelgan ilmiy ishlar orasida o‘zbek tilida yaratilgan birinchi sof lingvistik komparativistika yo‘nalishidagi ilmiy-tadqiqot hisoblanadi.

Kezi kelganda qayd etish kerakki, Nizomiddin Mir Alisher Navoiyga qadar turkiy tillar tadqiqiga bag‘ishlangan o‘nlab ilmiy asarlar yaratilgan. Biroq ular arab tilida yozilganligi hamda ularning katta bo‘lagi o‘quv qo‘llanma xususiyatiga ega ekanligini esdan chiqarish kerak emas.

Alisher Navoiy ‘Muhokamat ul-lug‘atayn’da o‘zbek va fors tillarini chog‘ishtirar ekan, asarda muallif turli til oilalariga mansub bo‘lgan bu tillarning umumiy va farqli tomonlari, belgi-xususiyatlariga to‘xtaladi, ularni tahlil qiladi, muhim ma’lumotlar beradi. Navoiy turkiy (o‘zbek) tilning o‘ziga xos jihatlari, adabiy-badiiy asarlar yaratishda ham bu tilning ustuvor, ulug‘vor til bo‘la olishini, shunga ko‘ra, fors tili bilan bemalol raqobat qila olishini, hatto ayrim o‘rinlarda, tasviriylik imkoniyatlari nuqtayi nazaridan undan ilgari keta olishini bayon qiladi, asoslaydi. Turkiy tilning so‘z qo‘llash bobida ham o‘ziga xosliklarga, ustunliklarga egaligini asoslaydi, she’riy baytlar orqali o‘quvchida ishonch hosil qildiradi. Asarning qimmatligi yana shundaki, amaliy jihatdan muallif unda o‘sha davrdagi turkiy tilda (o‘zbek) qo‘llanilayotgan til imkoniyatlarini, boyligini yoritish maqsadida quyidagi yuzta fe’lni keltiradi: *quvormoq, quruqshamoq, usharmoq, jiyjaymoq, o‘ngdaymoq, chikirmak, dumsaymoq, umunmoq, usanmoq, igirmoq, egarmoq, uxranmoq, toriqmoq, aldamoq, arg‘adamoq, ishonmoq, iglanmoq, aylanmoq, erikmak, igranmak, ovunmoq, qistamoq, qiynamoq, qo‘zg‘almoq, sovrilmoq, chayqalmoq, devdashimoq, qiymanmoq, qizg‘onmoq, nikamoq, saylanmoq, tanlamoq, qimirdanmoq, serpmak, sirmamak, ganorgamak, sig‘riqmoq, sig‘inmoq, qilimoq, yolinmoq, munglanmoq, indamak, tergamak, tevramak, qing‘aymoq, shig‘aldamoq, singramoq, yashqamoq, isqarmoq, ko‘ngranmak, suxranmoq, siypamoq, qoralamoq, surkanmoq, kuymanmoq, ingramoq, tushalmoq, mung‘aymoq, tanchiqamoq, quruqsamoq, bushurg‘anmoq, bo‘xsamoq, kirkinmak, sukadamak, bo‘smoq, burmak, turmak, tamshimoq, qahamoq, sipqormoq, chicharkamak, jurkanmak, o‘rtanmak, sizgurmoq, gurpashlamak, chiprutmak, jirg‘amoq, bichimoq, kikzanmoq, singurmak, kundalatmak, kumurmak, bikirmak, ko‘ngurdamak, kinarkmak, kezarmak, do‘ptulmoq, chidamoq, tuzmak, qazg‘anmoq, qichig‘lamoq, gangiramak, yadamak, qadamoq, chiqanmoq, ko‘ndurmak, so‘ndurmak, suqlatmoq*. Ayta olamizki, hazrat Navoiy bu asarda o‘zbek lafzida tilshunoslik bo‘yicha ilmiy ish yaratish uslubini, yozma ilmiy bayon texnikasini yaratib berish bilan birga, uning ilmiy atamashunosligini ham ishlab chiqdi va asoslab bera oldi. Shu jihatlari bilan ushbu asar o‘zbek va jahon fani uchun g‘oyat qadrli fundamental tadqiqot sanaladi.

Navoiyning ushbu asari qo‘lyozmasining bugungi kunimizga qadar yetib kelgani biz uchun ham faxr, ham bebaho xazinadir. Hozirda dunyo qo‘lyozmalari fondida “Muhokamatu-l-lug‘atayn”ning to‘rtta qo‘lyozmasi ma’lum:

1. Nusxalardan birinchisi Istanbuldagi To‘pqopi saroyi muzeyi Revan kutubxonasida saqlanayotgan Navoiy kulliyotidan o‘rin olgan. Ushbu qo‘lyozma, taxminlarga qaraganda, mavjud nusxalarning eng eskisidir.

2. Asarning yana bir nusxasi Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasining Fotih bo‘limida saqlanayotgan Navoiy kulliyotiga kirgan.

3. Parij nusxasi. Ushbu nusxa Milliy kutubxonada saqlanayotgan Navoiy kulliyoti tarkibida. Qo‘lyozma 1526-1527-yillarda ko‘chirilgan.

4. Asarning yana bir qo‘lyozmasi Budapeshtda saqlanmoqda.[1]

“Muhokamatu-l-lug‘atayn”ning qo‘lyozmalari orasida To‘pqopi va Parij nusxalari matniy jihatdan bir-biriga juda yaqin: To‘pqopida qaysi joylari tushib qolgan bo‘lsa, Parij qo‘lyozmasida ham deyarli shunday.

Asarning Fotih kutubxonasida saqlanayotgan qo‘lyozmasi boshqa nusxalardan birmuncha farq qiladi. Muhimi shundaki, To‘pqopi va Parij qo‘lyozmalarida uchramaydigan so‘z va jumlalar ushbu nusxada to‘ldirilgan; tekstologik jihatdan bu nusxaning o‘ziga yarasha afzalligi ham bor.[2]

Navoiy o‘z asarida chog‘ishtirish-komparativistikaning tayanch usullarini ixtiro etgan. Chunonchi, u tillarning qanday birliklari va qatlamlari solishtirilsa, asosli ilmiy natijalarga erishish mumkinligini ham ko‘rsatgan. Ana shu maqsadda Navoiy o‘zbek tilining so‘z boyligini ko‘rsatish orqali forsiyda muqobili bo‘lmagan yuqorida keltirib o‘tganimiz yuzta fe’lni keltirgan. Qizig‘i shundaki, asarning bizga yetib kelgan qo‘lyozmalarida fe’llarning soni turlicha berilgan: To‘pqopi va Parij nusxalarida to‘qson to‘qqiz, Fotih va Budapesht nusxalarida yuztadir. Ushbu ikki nusxada boshqa qo‘lyozmada tushib qolgan yuzinchi fe’l ham bor. U *chimdilamoq* fe’li bo‘lib, ketma-ketlikda *qichig‘lamaq* so‘zidan keyin keladi.

Ta’kidlash o‘rinliki, qo‘lyozmalarda jumlalarning tuzilishida ham farqli jihatlari bor. Masalan, To‘pqopi va Parij qo‘lyozmalaridagi ayrim jumlalar Fotih qo‘lyozmasida tahrir qilingan yoki avvalgi ikki qo‘lyozmada uchramaydigan jumlalar Fotih qo‘lyozmasida to‘ldirilgan. Bir-ikkitasini ko‘chirish chog‘ida tushirib qoldirilgan, deyish mumkindir, lekin orada muhim ma’lumotlar ham kiritilgan bo‘lib, ular til va uslub jihatidan Navoiyning jumlalari, bularni asarga muallifdan boshqa kishi kiritishi imkonsiz.

Masalan, To‘pqopi qo‘lyozmasida: *Forsiygo‘y turk beglar-u mirzodalar “bo‘xsamaq”ni forsiy til bila tilasalar-ki, ado qilg‘aylar*.Ushbu gap Fotih qo‘lyozmasida *Forsiygo‘y turk beglar-u mirzodalar “bo‘xsamaq”ni forsiy til bila tilasalar-ki, ado qilg‘aylar, ayo ne nav’ qilg‘aylar”* deb berilgan. Orada yirik-yirik jumlalar ham farq qiladi.

Navoiy asarlari tilida singarmonizmga (tovushlar uyg‘unligi) “temir qonun” sifatida amal qilgan. Bu narsa tovushlar tizimini anglashga ham imkon beradi. Masalan, muallif keltirgan misollarda “yo‘g‘on” o‘zak-negizli so‘zlarga masdar ko‘rsatkichining **-maq** varianti qo‘shiladi: *qurug‘samaq, aldamaq, qistamaq, yalinmaq* singari; “ingichka” talaffuzli so‘zlarga esa **-mäk** varianti qo‘shiladi: *igirmäk, indämäk, surkänmäk, o‘rtänmäk* singari. Ko‘rinadiki, Navoiy tilida orqa qator, “yo‘g‘on” a bilan old qator, “ingichka” ä ning har ikkovi mustaqil fonemalar sifatida amal qilgan.

“Muhokamatu-l-lug‘atayn”da jonivorlarning harakatini anglatuvchi fe’llar bilan bog‘liq qiziq bir misol bor. Asarning Anqara nashrida bu misol shunday berilgan: *Uy mungramagiga va ishak ingramag‘ig‘a va it tegishmag‘ig‘a va ulimag‘ig‘a lafz yo‘qtur*. Muhimi shundaki, ushbu jumla asarning To‘pqopi qo‘lyozmasida yo‘q, Fotih qo‘lyozmasida esa bor.

Ushbu jumladagi kelishik qo‘shimchalarining qo‘shilish tartibiga e’tibor qaratilsa, quyidagi holatga duch kelamiz: *tegishmak* so‘zi “ingichka” o‘zakli bo‘lishiga qaramay, unga qo‘shimchaning “yo‘g‘on” varianti qo‘shilmoqda: *tegishmag‘ig‘a*. Anglashiladiki, nashrda bu o‘rinda xatoga yo‘l qo‘yilgan.

Qo‘lyozmada *‘tegishmag‘ig‘a’* emas, ‘*mingashmag‘ig‘a’* ekan. *Mingashmaq* “yo‘g‘on” o‘zakli so‘z, shuning uchun unga qo‘shimchaning ham “yo‘g‘on” varianti qo‘shilmoqda.

[1] Navoiy, Alisher. Muhokamatu-l-lug‘atayn. – Toshkent: Akademnashr, 2017, 6- bet
[2] Navoiy, Alisher. Muhokamatu-l-lug‘atayn. – Toshkent: Akademnashr, 2017, 17- bet

Tuzatilgan jumlaning o‘qilishi shunday bo‘ladi: *Uy mungramagiga va eshak ingramag‘ig‘a va it mingashmag‘ig‘a-vu ulimag‘ig‘a lafz yo‘qtur.*

Bu jumlada kechgan *mungramagi* so‘zi “ingichka” o‘zakli bo‘lgani uchun unga jo‘nalish kelishigining “ingichka” **-ga** varianti, *ingramag‘i, mingashmag‘i, ulimag‘i* so‘zlari esa “yo‘g‘on” talaffuzli so‘zlar bo‘lgani uchun qo‘shimchaning ham “yo‘g‘on” talaffuzli **-g‘a** varianti qo‘shilmoqda. Agar eski o‘zbek tilida “temir qonun” bo‘lmish tovushlar uyg‘unligiga e’tibor berilmaganda, yuqoridagi qo‘lyozmada yanglish berilganligini sezmay ham qolardik.

Ushbu qonun qo‘lyozmalarni o‘qiyotganda so‘zlarni to‘g‘ri o‘qishimizda, hatto, ularning ma’nosini bilib olishimizda ochqich vazifasini bajaradi.

Qo‘lyozmalar orasidagi ushbu tekstologik farqlarga tayangan holda, “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asarining ikki xil varianti bo‘lgan: Navoiy asarni yozib tugatgach, uni kotibga topshirgan; kotib ana shu variant asosida matnni ko‘chirgan. Keyinchalik, chamasi bir oz fursatdan so‘ng, muallif asarni qayta ko‘rib chiqib, unga ba’zi bir qo‘shimchalar ham kiritgan. Aytish mumkinki, asar Navoiyning o‘z qo‘li bilan tahrirdan o‘tkazilgan. Shunday qilib, “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asari, muallifning o‘zi tirikligidayoq, ikki xil variantda tarqalgan edi.

Kunimizga qadar yetib kelgan nusxalar asarning u yoki bu variantidan ko‘chirilgan, chamasi. Masalan, To‘pqopi va Parij nusxalari asarning ilk variantidan, Fotih qo‘lyozmasi esa asarning keyingi, Navoiyning qayta tahriridan o‘tgan variantidan ko‘chirilgan ko‘rinadi. Shuning uchun ham, To‘pqopi va Parij nusxalari tekstologik jihatdan, ayrim juz’iy farqlarni aytmaganda, bir-biriga juda yaqin. Fotih qo‘lyozmasi esa ulardan farq qilib turadi.

Kezi kelganda ta’kidlab o‘tish kerakki, dunyo tilshunosligida tubdan o‘zgarish yasaydigan bu asar haqida qayta-qayta tadqiqotlar olib borish, boshqa tillarga asar va u haqidagi muhim ilmiy faktlarni tarjima qilib komparativistik tadqiqotlar XVII-XVIII asrlarda g‘arb olimlari tomonidan emas, balki XV asrda “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asari orqali Alisher Navoiy tomonidan qo‘llanganligini yoritishimiz lozim. G‘arb olimlaridan Robert Devereauxning 1966-yilda “Ali Shir Navai. Muhokamat al-lughatayn” (Tr. and ed. Robert Devereaux, Leiden:Brill.) nomi ostida ingliz tiliga qilgan tarjimasini va unga yozgan so‘zboshisini chuqur o‘rganish, munosabat bildirish o‘zbek tilshunosligimizdagi bugunning dolzarb masalalaridan biridir.Quvonarlisi, yurtimizda Azizxon Qayumov, Suyuma G‘aniyeva, Ibrohim Haqqul, Shuhrat Sirojiddinov kabi yetuk navoiyshunos olimlarimizning ishlarini Tohir Xo‘jayev, Gulnoz Xalliyeva, Ulug‘bek Sattorov kabi ko‘pdan ko‘p izdoshlar davom ettirmoqda. Sh. Sirojiddinovning “Mir Ali Shir Nava’i. The Great” nomli monografik tadqiqoti ingliz tiliga, G.Xalliyevaning “Karşılashtırmalı Edebiyat” qo‘llanmasi turk tiliga tarjima qilingani ham navoiyshunoslik borasidagi ulkan yutug‘imiz hisoblanadi.

Muxtasar aytganda, “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asari o‘zbek tilshunosligining dunyo lingvistikasiga qo‘shgan ulkan ulushi sifatida baholanmog‘i kerak. Ushbu ilmiy asarning o‘rta asrlar turkiy lisoniy tafakkurini o‘rganishdagi ahamiyati beqiyos. “Muhokamatu-l-lug‘atayn” asari, uning tahlil yo‘llari hali ko‘p izlanishlarga mavzu bo‘ladi, unga qayta-qayta murojaat etiladi. Hozirga qadar zamonaviy tilshunoslikda chog‘ishtirish asosida o‘rganishning ilk namunalaridan bo‘lgan bu asardagi tahlil, tadqiq usullari o‘z qadri va ahamiyatini yo‘qotgan emas, balki dolzarb bo‘lib bormoqda.

BADIIY TIL XUSUSIYATLARI VA NAVOIY AN’ANALARI

U. Qosimov
Jizzax DPI professor.v.b.,
Eshbekov Hasan
Jizzax DPI

Annotatsiya. maqolada Alisher Navoiyning ona tilimizga bo‘lgan ehtiromi, xususan, millatimizning ma’naviy ehtiyoji va kamoloti ona tili bilan bog‘liq ekanligini chuqurroq anglashimiz hamda Navoiy ijodining keyingi davr zabardast shoir va yozuvchilari tomonidan davom ettirilganligi tahlil ostiga olingan.

Kalit so‘zlar. *Tafakkur, til, millat, xalqona, so‘z san’ati, tilshunoslik.*

Abstract: in the article, Alisher Navoi's passion for our native language, in particular, our deep understanding of the spiritual need and perfection of our nation is connected with the native language, and further analysis of the creativity of Navoi continued by powerful poets and writers.

Keywords: *thinking ability, language, nationality, national, oratory (word selection) Linguistics.*

Badiiy-estetik tafakkur tadriji mumtoz adabiyotimiz, ayniqsa, “butun turkiy olamda va dunyo sivilizatsiyasida ham yuksak mavqeni egallagan buyuk gumanist” [Sirojiddinov, 2018:3-11] Alisher Navoiy ijodi va adabiy-estetik an’analarisiz qashshoq va sayoz bo‘lar edi. O‘zbek tilimiz va adabiyotimizni dunyo miqyosida tarannum etgan, xalqimiz ma’naviyati rivojiga benihoya kuchli va samarali ta’sir ko‘rsatgan va endilikda yanada yuksak qadrlanayotgan benazir siymo, hech shubhasiz, Alisher Navoiydir. U nafaqat o‘zbek xalqi, balki butun turkiy olamning betimsol shoir va mutafakkiri sifatida jahon badiiy-estetik tafakkuri rivoji va Renessans tarixida eng yuksak mavqeni egallagan genial san’atkordir. Navoiy yaratgan badiiyat durdonalari bilan birga uning ilmiy-estetik ta’limoti nafaqat o‘z davri uchun, balki keyingi asrlardagi jahon she’riyati, so‘z san’ati va nafosat ilmining taraqqiyoti uchun ham ijodiy dasturilamal bo‘la oladi.

Navoiyning badiiyat, tanqid-adabiyotshunoslik va tilshunoslik sohasidagi faoliyati hamda noyob asarlarining samarasi o‘laroq, XV asrda nazm va estetika sohasida tizimli ta’limot vujudga keldi va bu ilhombaxsh ta’limot so‘z san’ati va nafosat ilmining keyingi asrlardagi taraqqiyoti uchun ham mufassal bir dastur bo‘lib xizmat qilayotganligini faxr bilan ta’kidlash lozim. Adabiyotimizning barcha yirik vakillari Navoiy ijodidan va adabiy-estetik saboqlaridan oziqlanmagan yoxud ta’sirlanmagan deyish bamisoli ular quyosh nuridan bahramand bo‘lmagan deyishdek anoyilik bo‘lar edi. Navoiyning so‘z vasfidagi falsafiy-estetik qarashlari ham teranligi va hayotiyligi bilan eng qadimiy yozma yodgorliklar va muqaddas kitoblar: “Avesto” , “Qur’on” va hadislarga borib bog‘lanishi ham ularning ildiz-manbalari qanchalik hayotiy va haqqoniyligiga ishoradir. Navoiyning hajman kichik she’rlaridan “Xamsa”sigacha, turli anjuman, bahs-munozaralardagi fikrlaridan tortib, tanqid, adabiyotshunoslik sohasidagi yirik asarlarigacha, barcha-barchasida **so‘z** ta’rifi asosiy o‘rin tutadi. [Alisher Navoiy, 1960:34].Navoiy so‘zda ilohiy bir qudrat, mo‘jizakor sehr ko‘radi. Ya’ni so‘zda muqaddas hadislar kabi beqiyos ulug‘vorlik, hayotiy hikmat mujassam:

So‘z guhariga erur oncha sharaf,
Kim bo‘la olmas anga gavhar sadaf.

Navoiyning so‘z haqidagi bunday g‘ayrioddiy qarashlarini badiiy adabiyotga, she’riyatga nisbatan bergan ta’riflari deb ham tushunsak, xato bo‘lmas. Zero, so‘z xususida fikr yuritganda, nazmning yuksak ijtimoiy-estetik ahamiyati, ta’sirchanlik qudrati ham nazarda tutiladi. Navoiy badiiy-estetik qarashlari silsilasida so‘z san’atining deyarli barcha muhim muammolari qamrab olinganki, ular nafaqat bugungi adabiy jarayon va ma’naviy-estetik tafakkur rivojida, balki yirik adabiyotshunoslar e’tirof etganidek, keyingi davrlarda ham ko‘plab avlodlar uchun qudratli ilhombaxsh omil bo‘lib xizmat qiladi. Zero, Navoiyning badiiy so‘z fazilati va qudrati, shakl-mazmunning uyg‘unligi va ma’noning ustuvorligi kabi o‘zak masalalar xususidagi teran qarashlari bugun ham ijodiy dastur bo‘la oladi:

Nazmda ham asl anga ma’ni durur,
Bo‘lsin aning surati har ne durur.(Hayrat ul-abror)

Navoiy davri adabiy-estetik tafakkurining o‘ziga xos kvintessensiyasini tashkil etuvchi bunday tizimli qarashlarning ahamiyati jahon adabiyotshunosligi kontekstida yanada yaqqol namoyon bo‘ladi.

Badiiy til hamisha so‘z san’atining, demakki, tilshunoslik va adabiyotshunoslikning ham asosiy muammolaridan biri bo‘lgan. Chunki so‘z, eng avvalo, fikr-tuyg‘ularni ifodalovchi bebaho ruhiy ne’mat. Barcha ulug‘ adiblar badiiy asar tiliga va undagi har bir so‘z va iboraga alohida e’tibor bilan qarashgan va hamisha milliy til sofligi va ravnaqi uchun faol kurashgan. Bu bilan ham o‘zlarining vatanparvarlik burchini ado etganliklari ijod ahliga ibrat va hayotiy dastur bo‘lishi lozim. Adib va olimlarimiz faxr bilan aytganidek, ona tilimizni ulug‘lash va himoyalashda qancha

avlodlarga rahnamo bo‘lgan buyuk zot Navoiyning turkiy tilimiz sha’ni va taqdiri uchun mardona kurash olib borganiga har qancha havas qilsak va undan o‘rnak olsak, arziydi. Asrlar davomida rivojlanib, bardavom bo‘lib kelayotgan bu an’ana badiiy ijodning muqaddas bir qonuniyatiga aylangan, desak, xato bo‘lmaydi.

Turkiy tilimiz va adabiyotimizning buyuk yalovbardori Navoiy, ayni paytda, fors va arab tillarini ham mukammal bilganligi uning favqulodda nodir iste’dodining yorqin bir qirrasi edi. Ulug‘ shoirning “Devoni Foniy” va piri komil Jomiy asarlaridan ta’sirlanib va ilhomlanib yaratgan “Tuhfat ul-afkor” qasidasi, shuningdek, ko‘plab ruboiylaridagi so‘z san’atkorligi ham fikrimizga dalil bo‘la oladi. She’rlarining deyarli barchasiga xos bo‘lgan yorqin fazilat bor: bu ularning ham ma’nan, ham shaklan poetik mukammalligidir. Bunday g‘oyaviy-badiiy yuksaklikka erishishda, avvalo, Navoiyning o‘zbek tilimizning serjilo, ma’nodorligi kabi o‘ziga xos jihatlari va boy imkoniyatlaridan mohirona foydalangani asosiy ahamiyat kasb etgan. Shu bilan birga she’r va dostonlarida keng qo‘llangan fors va arabcha so‘z-iboralarning ham beqiyos o‘rni borligi ayni haqiqatdir. “So‘z va iboradan maqsad ma’nodir” deb bilgan Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida turkiy tilning o‘ziga xosligi va cheksiz imkoniyatlarini yoritish bilan birga arab va fors tillarining ham fasohat va tafovutlarini, ularning badiiyat ziynati yuksak qadrlanishini ham e’tirof etadi. Zero, Navoiyga e’timodi yuksak bo‘lgan va ul zotga munosib izdosh bo‘la olgan mashhur shoirlarimizdan biri Erkin Vohidov aytganidek, o‘zbek tilimiz uch daryodan (fors, arab va turkiy tillaridan) suv ichgan, bahra olib, rivojlangan va boyiganligi ham ongu tafakkurimiz va ma’naviyatimiz ildizlari teranligiga yorqin dalildir [Erkin Vohidov, 2018:10]. Bu ilmiy-nazariy qarashlar qanchalar asosli ekanligiga Navoiy va boshqa mumtoz adiblarimiz ijodi misolida ham ishonch hosil qilish mumkin. Chunonchi, benazir zullisonayn shoirimizning ruboiylaridan biriga razm solaylik:

Xub el bila suhbat tutubon, xub o‘lg‘il,
Yaxshini talab qilg‘ilu matlub o‘lg‘il.
Shirin so‘z ila xalqqa marg‘ub o‘lg‘il,
Yumshoq de hadisingniyu mahbub o‘lg‘il.

Tomchida quyosh aks etganidek, Navoiyning hamisha insonlarni komillikka boshlashdek olijanob maqsadi va chuqur hayotiy g‘oya-fikrlarni go‘zal shaklda ifodalash san’ati ushbu muxtasar she’rida ham yaqqol namoyon. She’r matnidagi barcha so‘zlar ma’nodor va ohang dorligi bilan uning ta’sirchanligini oshiradi. Garchi qofiyalari arabcha va forscha so‘zlar bo‘lsa-da, (**xub**-yaxshi, **matlub**-talab qilingan, **marg‘ub**-yoqimli, **mahbub**-sevimli, do‘st ma’nolarida qo‘llangan) ular o‘zbekcha so‘z-iboralardek asosiy fikr va tuyg‘ularni kuchaytirib, she’rning g‘oyaviy mazmunini yorqin ifodalashga xizmat qiladi. So‘zni gavhar va malham deb bilgan Navoiy ruboiy matnidagi har bir so‘z, hatto tovush-ohangigacha e’tibor bergan. She’rdagi turkiy “**o‘lg‘il”** so‘zini “**bo‘lg‘il”** shakliga xayolan almashtirib ko‘raylik. Avvalo, ikki **b** undosh tovushini yonma-yon qo‘llash talaffuzni og‘irlashtiradi va misralarning mutanosib ritmi, ohangdorligiga ham xalal beradi. Binobarin, “ziynatlangan she’r” matnidagi nainki so‘z, hatto, harfni ham almashtirish mushkul. Bunday yorqin misollarni ulug‘ shoir “san’atxonasi”dan (Shayxzoda) istagancha keltirish mumkin.

Navoiyning mahorat saboqlari va qutlug‘ an’analari keyingi asrlarda ham ko‘plab yetuk shoiru yozuvchilar tomonidan muvaffaqiyatli davom ettirildi. Jumladan, Gulxaniy, Uvaysiy, Nodira, Muqimiy va Furqat she’riyatida fors-arabcha so‘zlarning keng istifoda etilishi badiiy tilning serqirraligi va polifoniyasini ko‘rsatadi. Gulxaniy “Zarbulmasal”idagi Tuyaning Bo‘taloqqa aytgan “Menda bo‘lsa edi ixtiyor, Bo‘lmas edim **“zeri bor”** (yukning ostida) forscha so‘zlar orqali ham mehnatkash xalqning erksiz, haq-huquqsiz yashaganligi obrazli tarzda chuqur aks ettirganligining guvohi bo‘lamiz.

Navoiyni ma’naviy ustoz deb bilgan Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhor, Shayxzoda va Mirtemir, Erkin Vohidov va Abdulla Oripov kabi mashhur adiblarimiz tilga munosabatda, so‘zni muqaddas va qudratli kuch deb bilishda ham buyuk shoirning adabiy-estetik an’analarini ijodiy davom ettirganlar. “*Asli yozg‘uchiliq aytmoqchi bo‘lg‘an fikrni hammaga barobar anglata bilishda. So‘z qolip, fikr xumdondagi g‘isht yangi hayot ayvoniga asos bo‘lib yotsin*”, – deya ta’kidlagan Qodiriy so‘z qo‘llashda uzoq andisha va mas’uliyat lozimligini ijodning qat’iy mezoni deb

bilardi[Abdulla Qodiriy, 2007: 429].Bunday talabchanlik ko‘plab iste’dodli adiblar, jumladan, Tog‘ay Murod ijodiga, uning shoirona va xalqona tili va uslubiga ham xosdir. Adibning badiiy til xususidagi baxshiyona mushohadalari ham ustozlar fikrlari bilan mushtarak va hamohangligi e’tiborga loyiq: “Badiiy asar – bir minora. Asar poydevori – til.”[Tog‘ay Murod, 2001:199].Yosh yozuvchining elimizga manzur bo‘lgan qissa va romanlari zavq bilan o‘qilishiga sabab-omillardan biri ham ularning xalq og‘zaki badiiy ijodidan oziqlangan milliy va ohorli tilidir.

Abdulla Qahhor uchun ham til hamisha adabiyot rivojining asosiy sharti, omili edi. “Adabiyot – bu til! Men shu vaqtga qadar biror yozuvchi tilsiz, imo-ishoralar bilan badiiy asar yaratganini eshitganim yo‘q”. Mumtoz shoir va yozuvchilarning badiiy asar tili mukammalligi uchun kurashi biryoqlama, ya’ni yetuk adabiy shakl uchungina bo‘lmay, balki u chuqur mazmun va yuksak g‘oyaviylik uchun ham kurashish edi. Chunki til shunchaki tashqi bir bezak yoki libos bo‘lib emas, balki asar mazmuni va yozuvchi g‘oyaviy-estetik maqsadining badiiy ifodasi bo‘lib yashaydi. Chunonchi, Abdulla Qahhor san’at asarining asosiy sharti bo‘lgan shakl va mazmunning yaxlitligini shunday ta’kidlaydi:”Adabiy asarning joni uning mazmuni, lekin bu jonning jon bo‘lishi uchun jasad ham kerak. Jonni jasadsiz tasavvur qilish mumkin emas”. Bunday teran fikrlar asosida ham Alisher Navoiyning “nazmda ham asl anga ma’ni durur”, ya’ni mazmunning hamisha ustuvorligi haqidagi yuksak mezon va aqidalari ijodiy bir dastur bo‘lib xizmat qilganini payqash qiyin emas.

Navoiy va Boburlar qat’iy amal qilgan bu yuksak estetik tamoyil va ijodiy an’analar zamonaviy adabiyotimizga ham xos bir fazilatga aylangan. Masalan, Qodiriyning “O‘tkan kunlar” va “Mehrobdan chayon” romanlarida ko‘plab arabcha, forscha so‘zlarga duch kelamiz. Bulardan tashqari, ushbu romanlarda fors adabiyotining buyuk namoyandasi shayx Muslihiddin Sa’diy Sheroziy, ulug‘ Ozarbayjon shoiri Muhammad Fuzuliylarning nodir asarlaridan iqtiboslar ham keltirilgan. Chunonchi, “Mehrobdan chayon” romanida shayx Sa’diyning quyidagi hikmatomuz she’ri bilan Anvar, Ra’no va Sultonalilarning chinakam do‘stlik haqidagi umumiy qarashlarini va ayni paytda, ularga xos mushtarak sadoqat tuyg‘ularini ham teran ifodalagani tasvirga joziba bag‘ishlagan:

“Bisho‘y, ey xiradmand, az on do‘st dast,
Ki bo dushmanonat buvad hamnishast”

(Ya’ni: Ey hushyor kishi, dushmanlaring bilan birga o‘lturishkan, hamsuhbat bo‘lgan do‘s-tingdan qo‘l yuvgil. “Mehrobdan chayon”.T. 1994. 537-b.)

Fors-tojik va arab tillarini yaxshi bilish va bu tillardagi so‘zlarning ma’nolarini tushuna olish nafaqat mumtoz adabiyotimiz, balki hozirgi zamon adiblarining ham asarlaridagi nozik ma’no-mazmunni va muallifning g‘oyaviy-badiiy niyatini to‘g‘ri va chuqur anglashga ham yordam beradi. Zero, ulug‘ shoir va mutafakkirlar ta’kidlaganidek,

Kalidi ganji ma’ni zabondir,
Agar bir nuqta ko‘p bo‘lsa ziyondir. (So‘fi Olloyor)

Ya’ni san’at asarining mazmun-mohiyati va tag ma’nosini anglash, go‘zalliklaridan to‘liq bahramand bo‘lish uchun, eng avvalo, keng lisoniy bilim hamda xorijiy tillarni puxta bilish ham talab etiladi. Binobarin, Qodiriy romanlaridagi arabcha-forscha so‘z-iboralar va diniy-ma’rifiy istilohlar o‘z o‘rnida mahorat bilan qo‘llangan. “O‘tkan kunlar”ning oxirgi faslida Kumushning fojeona o‘limi bilan bog‘liq voqea-tafsilotlar tasvirlanar ekan, yozuvchi arabcha *maqtula, madfun* kabi so‘zlarini qo‘llaydi: ”Ertasi kun dafn marosimi bo‘ldi. Janozaga Toshkandning har bir mahallasidan deyarli kishilar ishtirok qildi. Faqat maqtulaning eng yaqinlarigina bu tantanaga yetib kelolmadilar”(373-b) Bu so‘zlar bejiz qo‘llanmagan. Kumush o‘z ajali bilan emas, balki kundoshi Zaynab tomonidan zaharlab o‘ldirildi, *qatl etildi*. Shu bois ham bu o‘rinda Kumushga nisbatan marhuma so‘zini emas, balki maqtula so‘zining tanlanishi har jihatdan maqbul.

Fors-tojikcha so‘z va iboralar Abdulla Qahhor asarlarida ham ko‘p va san’atkorona qo‘llangan. Yozuvchining “To‘yda aza” hikoyasiga “**Zo‘ri behuda miyon meshikanad”** (“Behuda chiranish belni sindirar”) degan maqol epigraf qilib olingan. Hikoya qahramoni keksa domlaning yosh bir tannoz, olifta juvonga uylanib, o‘zini zo‘r berib yosh yigitday ko‘rsatishga behuda urinishlari, chamandagul do‘ppi, tor shim kiyib yurishi-yu, nomunosib qiliqlari alal-oqibat uning ham ma’nan, ham jisman o‘limiga sabab bo‘lganligini chuqurroq tushunishimizda bu maqol o‘ziga

xos bir ochqich vazifasini o‘taydi. Bunday misollar boshqa adiblar ijodida ham ko‘plab uchraydiki, ayrimlariga diqqat qilaylik. Masalan, qadimiy forsiy bir ibora Asqad Muxtor uchun yetuk falsafiy she’r yaratishiga asos bo‘lgani ham ibratli holdir. Manbalarda keltirilishicha, bir hukmdor (yoxud payg‘ambar) qo‘lidagi uzukka bir satr she’r yozdiradi:“In ham meguzarad” (“Bu ham o‘tadi”) Ana shu oddiy hikmatomuz ibora Asqad Muxtor talqinida bu dunyoning o‘tkinchi ekanligi, inson umrining mohiyati va qadri haqida teran mushohada yuritishga undovchi poetik detalga aylanadi:

“In ham meguzarad”
Bali, tugib oling dilga.
Chindan, hamma narsa so‘zsiz o‘tadi.
Lekin o‘tgan har bir narsa o‘zi bilan birga
Umrning bir qismin olib ketadi.

Yoki mashhur shoirlarimiz Erkin Vohidov va Abdulla Oripovlarning she’r va dostonlarida o‘zbek tilimizning beqiyos lug‘at boyliklari va rang-barang badiiy tasvir vositalaridan keng foydalanilganligiga guvoh bo‘lamiz. Ayni vaqtda, hassos shoirlarimizning durdona she’rlarida fors-tojikcha va arabcha so‘z-iboralar hamda qo‘shimchalar ham mohirona qo‘llangani ham ularning til mahoratidan dalolat beradi. Erkin Vohidovning qator she’r va g‘azallarida san’atkorona qo‘llangan forsiy-arabiy so‘z va qo‘shimchalar mazkur asarlar mazmuni va ohangdorligini kuchaytirishi bilan birga ularning ifodaliligi, emotsional-ta’sirchanligi va musiqiyligini ham oshirgan. Istiqlolimizga bag‘ishlangan “Vatan umidi” (1991) she’ridagi baytlar matniga nazar tashlaylik:

Agarchi ismim Erkin, erki yo‘q, **bandi** kishan bo‘ldim.
Dilim dog‘liq, ko‘zim bog‘liq, tilim yo‘q, **besuxan** bo‘ldim,
Muazzam Sayxun-u Jayxun labida tashnalab qoldim,
Kiyintirdim jahonni, jismi uryon **bekafan** bo‘ldim...

Fors-tojik tilidagi “**be**” qo‘shimchasi bilan yasalgan so‘zlarning (**besuxan, bekafan, bevatan**) yoki **“bandi kishan”, “sohibi chaman**” kabi izofali iboralarning tanlab qo‘llanganligi ham fikrimizning isbotidir. Shuningdek, Abdulla Oripovning 80-yillarda yozilgan, ammo hukmron mafkuraga xush kelmagan “**Savob”** nomli she’ridagi arab va fors so‘zlarining ma’nodor, ta’sirchanligi xuddi uzukka ko‘z qo‘ygandek yarashiqlidir:

“O‘zga erur **bid’at** va **karam**,
Himmat-u saxovat tiriklarga xos...”

Yoxud shoirning falsafiy bir to‘rtligidagi “**bisyor** bo‘lsa bol ham **beqadr**” satrida forscha so‘z va qo‘shimchaning mohirona qo‘llangani ham e’tiborni jalb etadi. Matndagi “**be**” qo‘shimchasi o‘rniga o‘zbek tilimizdagi “**siz**” qo‘shimchasi qo‘yib ko‘rilsa, misralardagi ritm va ohang ham o‘zgarib, ulardagi tabiiylik va jarangdorlik yo‘qoladi, ta’sirchanligi ham pasayadi. Yana bir qiyos: **bisyor** so‘zini **ko‘p, mo‘l, serob** kabi ma’nodosh-sinonim so‘zlar bilan almashtirib ko‘rilsa ham, mazkur satrlardagi poetik mukammallikka salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Fors va arabcha so‘zlarning, xususan, birgina “**be**” qo‘shimchasi bilan yasalgan **“beto‘xtov”** so‘zining bir necha marta qo‘llanishi bilan bog‘liq ma’no qirralarini Abdulla Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasi tili misolida ham yaqqol kuzatish mumkin.

Badiiy adabiyot shu qadar rang-barang, tasvir ko‘lami keng va teran olamki, ba’zan ayni bir so‘z takrori ham turli darajadagi ma’no, ohang va ta’sirchanlik “kashf” etishi mumkin. Chunonchi, Navoiyning “Xamsa”sida Nizomiyga bag‘ishlangan ta’riflarida bir gina **ganj** so‘zining qanchalar serma’no va serjilo bo‘la olganini yodga olaylik:

Ganja vatan, ko‘ngli aning **ganjxez**,
Xotiri **ganjuru** tili **ganjrez**

Bunday noyob badiiy fusunkorlikning hayratangiz namunalarini Navoiy yoxud Bobur, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Abdulla Qahhor va Erkin Vohidov singari mashhur so‘z zargarlarining asarlaridan ham ko‘plab keltirish mumkin.

Bulardan shunday xulosa kelib chiqadiki, arabcha-forscha so‘z-iboralar qo‘llanishi ham ijodiy bir an’ana sifatida keng tarqalgan. Arab-forscha so‘z-iboralar xalqlarning tarixiy o‘tmishidan guvohlik berishi bilan birga ularning yashash tarzi, tili va dini, madaniyati va ruhiyatidagi o‘zaro yaqinlik va mushtaraklikni ham aks ettirib turadi. Bu esa tillarning bamisoli bir guldasta yanglig‘

o‘zaro bir-birini boyitishidan hamda adabiy asarlar mazmuni, ohangdorligini kuchaytirishidan ham yorqin dalolatdir. Bular dunyo xalqlarining zavol bilmas umuminsoniy ma’naviy qadriyatlari va baynalmilal fazilatlari sifatida bugun ham muhim ijtimoiy-estetik ahamiyat kasb etishi shubhasiz.

Navoiy an’analariga sodiq bo‘lgan Abdulla Qodiriy va Abdulla Qahhorning adabiyot va tanqidchilik muammolariga bag‘ishlangan bironta nutq yo maqolasi yo‘qki, unda adabiy tilimizning beqiyos boyligi va bu bebaho merosimizni asrab-avaylab, kelgusi avlodlarga yetkazish xususida jiddiy fikrlar bildirmagan bo‘lsin. Dalil tariqasida bir misol. Abdulla Qahhorning bundan 60 yillar muqaddam Chet tillar pedagogika instituti – hozirgi Jahon tillari universitetining talabalari bilan bo‘lgan uchrashuvda so‘zlagan nutqidan bir parcha: “Sizlar institutni bitirgandan keyin joylarga borib o‘quvchilarga ingliz, nemis, fransuz, ispan tillarini o‘rgatasizlar. Mening sizlarga aytadigan eng zarur gapim shuki, sizlar boradigan joylaringga chet tillar bilan birga, birinchi navbatda, o‘z ona tilimiz – o‘zbek tiliga cheksiz muhabbat tuyg‘usini olib boringlar! O‘zbek tilining g‘oyat boy, nihoyatda chiroyli, har qanday fikr va tuyg‘uni ifoda qilishga qodir ekanini amalda ko‘rsatinglar; sizlar qayerda va qanday sharoitda ishlamanglar, til madaniyatimizning mash’ali bo‘linglar!”[Abdulla Qahhor. 6-t.1971.]

Bu so‘zlar zamiridagi hayotiy ma’no, olijanob maqsad va tilak bugungi yoshlarimiz uchun qimmatli bir dasturilamal bo‘lishi bilan birga, ayni vaqtda, ular buyuk hazrat Navoiyning shoirlarimiz o‘z ona tili – “turkiyda ko‘prak yozsalar edi” [Alisher Navoiy, 2014: 69] degan asriy orzusi ham, eng avvalo, millatimizning ma’naviy ehtiyoji va kamoloti bilan bog‘liq ekanligini chuqurroq anglashimizga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sirojiddinov Sh.World wide significance of literary heritage of Alisher Nav’ai.-Alisher Navoiy va XX1 asr.–T., 2018.
2. Alisher Navoiy. Xamsa. –Toshkent, 1960.
3. Erkin Vohidov. So‘z latofati. –Toshkent: O‘zbekiston. 2018.
4. Abdulla Qodiriy. Diyori bakr. –Toshkent. 2007.
5. Tog‘ay Murod.Yosh qalamkashlarga tilaklarim. Bu dunyoda o‘lib bo‘lmaydi, 2001.
6. Abdulla Qahhor.Asarlar.6-t.1971.
7. Kibriyo Qahhorova. Chorak asr hamnafas. –T., 2007
8. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn.–T., 2014.

JADID ZIYOLILARI IJODIDA TIL MUAMMOSI
THE PROBLEM OF LANGUAGE IN THE WORK OF JADID INTELLIGENTS

Q.Pardayev,
ToshDO‘TAU dotsenti,
filologiya fanlari doktori

Abstract: the article deals with critical articles by Jadid educators on the language issue in the periodicals. In particular, the debates on the language of works of art of the early twentieth century in the publications "Al-Islah", "Oyna", "Sadoi Fergana", "Sadoi Turkestan" were studied and clarified.

Key words: *article, period, literary language, press, jadidism, literary criticism, literature, century, work, Turkestan.*

XX asr tongida millat ziyolilari o‘zbek adabiy tilining qanday rivojlanmog‘i kerakligi, buning uchun qanday yo‘llardan borish lozimligini keng muhokama qilgan edilar. Bu borada eng to‘g‘ri yo‘l sifatida xalq jonli tili imkoniyatlaridan foydalanish, o‘zbek tilini boshqa tillar ta’siriga tushib qolishdan muhofaza qilish masalasini kun tartibiga qo‘ydi.

Jadidlar maktab va madrasalar darsliklari tili va matbuotda chop etilayotgan maqolalarning sof o‘zbek tilida bo‘lishi uchun kurashdi. Til masalasiga oid bunday tanqidiy maqolalar vaqtli

matbuotda muntazam e’lon qilib borildi. Jumladan, “Al-Isloh”, “Oyna”, “Sadoyi Farg‘ona”, “Sadoyi Turkiston” nashrlari shular jumlasidandir.

Ibrohim Tohiriyning “Al-Isloh”da chop qilingan “Matbuot va isloh” sarlavhali maqolasi bu jihatdan xarakterlidir. Muallif Turkistonda nashr qilinayotgan asarlar va gazeta, jurnallar tili haqida so‘z yuritadi. U matbuot xususida fikr yuritib, uni axloqiy –ma’naviy ozuqa beruvchi omil sifatida talqin etadi: “Bir xalqning matbuoti o‘shal xalqning ko‘nglida yoshiring‘on, ko‘kragida saqlangan tilaklarini, orzularini eng ochiq suratda ko‘rsatadurg‘on oynasidur. Bir xalqning matbuoti o‘shal xalqning o‘tganini, kelajag‘ini va ando o‘lg‘on va o‘lajaq umidlarini, farzlarini, yo‘llarini, qayg‘ularini so‘zlaydurg‘on bir tildur...” [“Al-Isloh”, 1915: 5-son: 141]. Maqolaning keyingi satrlarida tojik tilining o‘zbek tiliga ta’siri masalasiga to‘xtalib, “Sadoyi Turkiston” gazetasining nomlanishi va uning muharriri Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayevning yurist bo‘la turib tojik tilidan so‘z olib gazetaga nom qo‘yishini tanqid qilib bunday yozadi: “Har bir g‘azetaning buyuk bir vazifasi milliy tilg‘a, “imlo”g‘a ahamiyat berub va shularni isloh qilishdur... gazetaning boshinda yurist Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev kishilarini muhofaza edar ko‘zi ochiq huquq olimi tursa-da, bu g‘azeta muhtaram milliy tilimizning huquqina nedandur masohila etmish, ehtiromsizlik ko‘starmishdur. O‘z tilimizda bor bir so‘zni tashlab ikkinchi tildan so‘z olib g‘azetag‘a ism bersa ham, oz – cho‘q fasohati o‘lur esa-da, muqaddas milliy tilimizg‘a albatta xiyonat o‘lur, jinoyat o‘lur.” [“Al-Isloh”, 1915: 5-son: 145].

Millat ertasini o‘ylab jon kuydirayotgan ma’rifatparvarlarning barchasi jaholatdan chiqish yo‘llarini izladi va bunday nuqsonlarni bartaraf etishga harakat qildi. Ibrohim Tohiriy Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Padarkush”, Nusratulla Qudratulla va Hoji Muin hammuallifligida yozilgan “To‘y” dramalarining til xususiyatlariga ahamiyat qaratib, keskin tanqid qiladi. Hatto maktab bolalarining insho va imlolariga mengzaydi. “... “Padarkush”, “To‘y” risolachalarina qarangiz”, – deb yozadi muallif. – “Turkistonlilarning o‘z shevalarina yozub nashr etg‘on asarlarinda til jihati ila durustlik va poklik yo‘qdir...” [“Al-Isloh”, 1915: 6-son: 178].

To‘g‘ri, bu asarlar o‘z davrida keng muhokama qilindi. Hatto “To‘y” dramasining mualliflaridan Hoji Muin bu kamchiliklarni tan olib, “Tanbehga tashakkur” sarlavhasi bilan iqrornoma tarzida maqola yozdi [“Oyna”, 1915: 7-son:157]. “To‘y” piyesasi o‘zbek dramaturgiyasi tarixida “Padarkush”dan keyin yaratilgan ikkinchi asar hisoblanadi. Asarning bosilib chiqishi adabiyot olamida katta quvonch bilan kutib olindi. “To‘y” chop etilganligi haqida qisqacha taqriz bergan “Oyna” asarni “ibratomuz” deb ta’riflaydi. [“Oyna”, 1914: 2-son:62] “Sadoyi Turkiston” muallif sha’niga “yashasun bunday yosh fikrli zotlarimiz!” [“Sadoyi Turkiston”, 1914: 55] deya xitob qildi. “...Til to‘g‘risidagi, ba’zi kamchiliklarni istisno qilganda, o‘z turmushimiz durustgina tasvir qilingan”, – deb yozdi. “Al-Isloh” esa asar tilidagi nuqsonlarni tanqid qildi.

“Oyna” jurnalidagi keyingi taqrizda esa asarning til xususiyatlari ancha keng tahlil etilgan. [“Oyna”, 1914: 3-son:123] Muallif asarning lahja va imloda nuqsonlari borligini ta’kidlaydi. Masalan, “Eshak”, “Olufta”, “O‘sha valad” kabi so‘zlarni g‘ayriaxloqiylik deb hisoblaydi. Va asarning qayta nashrida bu so‘zlarni isloh qilish zaruratini ta’kidlaydi.

Ko‘rinib turibdiki, “Al-Isloh”dan boshqa nashrlarda ham “To‘y” dramasining kamchilik tomonlari ko‘rsatilgan. Biroq bu masalada ham muayyan munozaralar bo‘lib o‘tgan. Jumladan, Ibrohim Tohiriyning “Al-Isloh” jurnalidagi “Matbuot va isloh” nomli maqolasiga zid ravishda “Oyna” jurnalining 1915-yil 12-sonida imzosiz “Lof” sarlavhali maqola chop etilgan. Maqolada Ibrohim Tohiriy fikrlariga zid mulohazalar uchraydi. Ibrohim Tohiriyga murojaat qilib, “Padarkush” asarining kamchilik jihatini ko‘rsating, degan savolni qo‘yadi noma’lum muallif. Shundan so‘ng esa “Padarkush” dramasida ayrim ruscha so‘zlar borligiga iqror bo‘lib, bu hol asarning qimmatini tushirmasligini ta’kidlaydi. Tojik tili aralashuvini esa ota – bobolar yozgan diniy va axloqiy kitoblar va madrasa tili ta’siri sifatida izohlaydi. Shu bilan birga “Al-Isloh” jurnalidagi Ibrohim Tohiriy maqolasiga ta’na qilib, bunday yozadi: “Burung‘i zamonda turk shevasini tojik tilidan tozalab, soddalig‘ina va poklig‘ina qaytaruv ul qadar qiyin bo‘lmasa kerak, Tohiriy bu ikki xatlik jumlasida o‘n uch kalima turkiy, to‘qqiz kalima arabiy-forsiy yozibdurki, o‘z so‘zig‘a o‘zi amal qilmaydur…” [“Oyna”, 1914: 2-son:98].

Til haqida “Oyna” jurnalida ham tanqidiy maqolalar chop etilgan. Jumladan, 1914-yil 11-sonida imzosiz muallif tomonidan “Har millat o‘z tili ila faxr etar” nomli maqola bosilib chiqqan. Maqolada xuddi yuqoridagi fikrlarga mutanosib mulohazalar bor. Muallif taassuf qilib, boshqa millatlarni misol qilib ko‘rsatadi. Qaysi millat o‘z ona tilini tashlab boshqa begona tillardan so‘z oladi, deya noliydi. Misol qilib, ruscha kalimalarning xalq tilida tez-tez tilga olinuvi, hatto, drama, vaqtli matbuot tilida ham ruscha, arabcha va tojikcha so‘zlarning aralashuvini tanqid qiladi: “Ushbu Turkistonimizda qaysi bir rus, yo qaysi bir arman o‘z tilini qo‘yib bir-birovi ila turkcha so‘ylaydur. Ammo bizning so‘zlashganimiz vaqtda har bir jumlada bir kalima rus so‘zi eshitilur. Masalan: “Mango bir oz pomogot qiling”, “oni muncha ishtaraf qildilar”, “Falon odamning do‘koni pechat qilindi”. Vaholanki bul so‘zlar hammasi musulmoncha ado bo‘lina olur. Masalan, pomogat – yordam, ishtaraf – jarima, pechat – muhr... Agarda til va adabiyotimizni muhofaza qilmay anga ajnabiy lug‘at va so‘zlarni qo‘shabersak bir oz zamonda til va millatimizni yo‘qoturmiz. Millatimizni yo‘qotganda diyonatimiz o‘z-o‘zi ila albatta yo‘qolur”.

Bu masalada Ashurali Zohiriyning “Sadoyi Farg‘ona” gazetasi 1914 yil 13- aprel sonidagi “Ona tili” nomli maqolasi diqqatga loyiqdir. Maqola “Ona tili” deb nomlangan bo‘lsa-da, unda milliy adabiyotning o‘sha davrdagi ahvoli, milliy adabiy til haqida fikr yuritilgan. Muallif maqolaning boshidayoq adabiyotning keng ma’nosiga mana bunday ta’rif beradi: “Bir millatning o‘z tilidag‘i kitob, risola, g‘azeta, jurnal va boshqalarig‘a bir so‘z bilan “adabiyot” deyilur. Shuning uchun arabcha kitob va risolalarg‘a “adabiyoti arabiya”, turk, tatarcha bo‘lg‘onlarig‘a “turk adabiyoti”, “tatar adabiyoti” deyilur”.

Ashurali Zohiriyning bu fikrlariga qo‘shilmaslik mumkin emas, albatta. Maqolada muallif tili va adabiyoti bo‘lmagan yoki yetarlicha taraqqiy topmagan millatning boshqa xalqlar oldida hurmat va e’tibori ham yuqori bo‘lmaydi, degan fikrni ilgari suradi: “....adabiyoti bo‘lmag‘on, bo‘lsa ham borliq-yo‘qliq yoki ado bo‘lg‘on chirog‘dek o‘char-o‘chmas bo‘lsa, ul qavmning boshqalar oldida hurmat va e’tibori bo‘lmas va har nav’ hayoti ijtimoiya va madaniyadin bahra ololmaydi”. [“Sadoyi Farg‘ona”, 1914: 13-aprel).

Ziyolilar, ulamolar umuman o‘qimishli yoshlar muqaddas ona tilimizni rivojlantirmoq u yoqda tursin, balki yo‘qotmoqlikka sabab bo‘layotganlarini ko‘rib afsuslanadi, o‘zbek tilini mensimay, fors, arab, tatar tillarida hujjat ishlarini yuritayotgan, bir-birlariga xatlar yozayotgan turkistonliklarni qattiq qoralaydi. U bunday yozadi: “Nechunki ulamolarimizdin biri biror yerg‘a xat yozsa yoki birovg‘a bergan narsasini xotira daftarig‘a yozsa, o‘z ona tilini qo‘yib fors tilida yozadurlar.... yosh o‘smurlarimiz bo‘lsalar, o‘z yerliklaridan birini ziyofatg‘a chaqirub xat yozsalar ham usmonlicha yoki tatarcha yozadurlar, nega ona tilig‘a hurmat shumu?” [“Sadoyi Farg‘ona”, 1914: 13-aprel).

Aslida, Ashurali Zohiriy o‘zga millat tillarini o‘rganishga qarshi bo‘lgan emas. Uning: “Durust, forscha, arabcha, o‘ruscha va boshqalarni ham bilaylik, bilaylikkina emas, yaxshi bilaylik, lekin o‘z ona tilimizni hammasidan ortiq va ziyoda bilaylik”, – degan fikrlari ham buni tasdiqlaydi. [“Sadoyi Farg‘ona”, 1914: 13-aprel). Muallif ona tili taraqqiyoti masalasini xalq, jamiyat, davr bilan bog‘lab tekshirishga intiladi. Uning fikricha, xalq va til bir-biri bilan chambarchas bog‘liqdir, birini ikkinchisidan ajratgan holda tasavvur qilib bo‘lmaydi.

Milliy uyg‘onish ma’rifatparvarlari adabiy tanqid, til sofligi badiiy adabiyot rivojining muhim shartlaridan ekanligi xususida shu tariqa munozara yuritdilar, haqiqatni yuzaga chiqarishga intildilar. Qaysi adib o‘z asarida boshqa tildan kirgan so‘zlarni ko‘p ishlatsa, u beayov tanqid qilindi. Hatto, o‘sha davrning eng peshqadam adiblari ham ayab o‘tirilmadi. Bu jihatdan qo‘qonlik Rasuliyning “Oyna” 1915- yil 9-sonida nashr etilgan “Shoir va milliy she’rlarimiz” nomli maqolasi ahamiyatga molikdir. Maqolada o‘zbek shoirlari she’rlarining ta’sirchan emasligi sababini “...muhtaram shoirlarimizni(ng) o‘z shevasida she’r yozmasdan she’rlarini(ng) yarmidan ko‘prog‘i usmonlicha va tatarchadan qo‘shilganligidandur...”, – deya izohlaydi. Muallif fikrini isbotlash uchun Abdulla Avloniy ijodidan misol keltiradi:

Chujuqlar tarbiyatsiz, ilmdan begonayi sarxush,
Avomunnos g‘iybat hosili afsonayi sarxush.

Shu tariqa qator misollar bilan o‘z fikrini isbotlay olgan muallif “shuaromiz millat anglamaydurg‘on tilda yozmoqlaridan maqsad nimadur?” deya savol qo‘yadi. Rasuliy maqolani shoirlarga qarata: “....emdi yozadurg‘on she’ringizni o‘z shevamizda yozingiz.... millat she’ringizni o‘qib foydalansin” – degan fikr bilan yakunlaydi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy va Hoji Muinning tilga oid qarashlari bu boradagi munozaralar mohiyatini tushunishda, ayniqsa ahamiyatlidir. “Hoji Muin 1913-yilning oxirlariga kelib, adabiy tanqid bo‘yicha maqolasini e’lon qildi. Shu paytdan e’tiboran “Oyna” jurnalida uning birorta ham forsiyda yozilgan maqolasi ko‘zga chalinmaydi. Vaholanki, 1914-yilning bahor va yoz oylarida Mahmudho‘ja Behbudiy Samarqandda bo‘lmagan davrda “Oyna”ning taqdiri muharrir sifatida Hoji Muin ixtiyoriga berilgan edi. Hoji Muin ancha tadbirkor bo‘lgani sababli ikki haftadayoq jurnalning texnik va tahririy jihatlari ancha yaxshilandi. Hoji Muin Mahmudxo‘ja Behbudiyning istagidan bir oz chekinib, “Oyna”ni sof turkiy jurnalga aylantirib qo‘ydi. Biroq jurnal muqovasidagi “turkiy-forsiy musulmon jurnali” iborasini o‘zgartirmadi.

“Al-Isloh”da til xususida bo‘lgan munozaralar bu muammo hayot-mamot masalasi o‘laroq kun tartibiga qo‘yilgan bir paytda, ayniqsa, muhim o‘rin tutdi. Mutaxassislarga ayon, bu davrda Fitrat boshchiligidagi “Chig‘atoy gurungi” bu masalani yanada kengroq miqyosda kun tartibiga qo‘ygan edi. Buni Mo‘’minjon Muhammadjonov “Turmush urinishlari” nomli kitobida mana bu tarzda izohlagan: “Bu gurung”ning maqsadi: o‘z tilimizni tuzatish, orasidan arabiy, forsiy tillarni imkoni boricha quvlab chiqarib ularning o‘rnig‘a o‘z tilimizdan topib qo‘yish, boyitish eski imloni tashlab maktab bolalarini yangi imloga o‘rgatish edi...” [Mo‘minjon Muhammadjonov, 1926: 315].

Haqiqatan ham, jamiyat faoliyatida til masalalari alohida o‘rin tutgan. “Dunyoning eng boy, eng baxtsiz bir tili qaysi tildir, bilasizmi?” – deya savol qo‘ygan edi Fitrat “Tilimiz” maqolasida, va – “Turkcha!” deb javob bergani holda o‘z fikrlariga dalillar keltiradi: “Shoirlik qilmoqchi emasman, so‘zning to‘g‘risi shudir. Dunyoning eng boy tili turkchadir, eng baxtsiz tili xud turkchadir. Tillarning baxtsizligi sovet hukumati chog‘inda bo‘lg‘an bir ishdir, bundan burun baxtli edilar deganlar tilimizni holini bilmasdan gapuralar…. Dunyoning eng boy tili bo‘lg‘an turkchamiz yolg‘uz arabcha qumruqlar bilan emas, forsi(y)cha tepkilar bilan daxi ezilmishdir. Ko‘zlarimizni to‘rt ochib qarayliq, dunyoning eng buyuk hakimi bo‘lg‘an Ibn Sino turkdir. Ikkinchi Arastu atalg‘an Forobiy turkdir.” [Abdurauf Fitrat, 2009:124]. Millatning sha’ni- sharafi, or-nomusi hisoblangan til masalasi jadid ziyolilari ijodida eng dolzarb muammo o‘laroq zikr etildi.

Milliy adabiyot va milliy til rivojini bir-biridan ayri tasavvur etish mahol. Bu jihatdan, adabiyot va til haqidagi munozaralar mushtarak bir hodisaning o‘ziga xos talqini ekanini ta’kidlash kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ibrohim Tohuriy. Matbuot va isloh. “Al-Isloh” jurnali, 1915-yil, 5-6-sonlar.
2. Hoji Muin. Tanbehga tashakkur. “Oyna” jurnali, 1915-yil, 7-son.
3. “Oyna” jurnali 1914-yil, 3-son.
4. “Oyna” jurnali 1914-yil, 2-son.
5. Rasuliy. Shoir va milliy she’rlarimiz. “Oyna” jurnali, 1915-yil, 9-son.
6. “Sadoi Turkiston” gazetasi 1914- yil, 5-son.
7. Ashurali Zohiriy. Ona tili. “Sadoyi Farg‘ona” gazetasi, 1914- yil, 13-aprel.
8. Mo‘minjon Muhammadjonov. Turmish urinishlari (Bir mulla bolaning xotira daftari). T.: 1926, 315-bet.
9. Abdurauf Fitrat. Tilimiz. (Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi H.Boltaboyev). T.: Ma’naviyat, 2009, 124-betlar.

TÜRKİYE'DE ÖZBEK TÜRKÇESİ ÜZERİNE YAPILMIŞ LİSANSÜSTÜ TEZLER
GRADUATE THESIS ON UZBEK TURKISH MADE IN TURKEY

DR. ÖĞR. ÜYESİ D.ARSLAN,
Kastamonu Üniversitesi

Özet: Türk dilinin Karluk (Güneydoğu) kolunda yer alan Özbek Türkçesi ile Oğuz (Güneybatı) kolunda yer alan Türkiye Türkçesi arasında birçok ortak ve farklı özellikler bulunmaktadır. Aynı soydan gelen bu lehçelerin konuşurları arasında dil, din, kültür, tarih, edebiyat açısından da önemli ortak noktalar bulunmaktadır. Her iki lehçe de büyük bir devlet dili olmalarının yanı sıra oldukça geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. Buna bağlı olarak iki lehçenin de üzerine yapılmış çok sayıda bilimsel çalışma bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi, Lisansüstü Tezler*.

Türk dilinin Karluk (Güneydoğu) kolunda yer alan Özbek Türkçesi ile Oğuz (Güneybatı) kolunda yer alan Türkiye Türkçesi arasında birçok ortak ve farklı özellikler bulunmaktadır. Aynı soydan gelen bu lehçelerin konuşurları arasında dil, din, kültür, tarih, edebiyat açısından da önemli ortak noktalar bulunmaktadır. Her iki lehçe de büyük bir devlet dili olmalarının yanı sıra oldukça geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. Buna bağlı olarak iki lehçenin de üzerine yapılmış çok sayıda bilimsel çalışma bulunmaktadır.

Özbekistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin her geçen gün daha da kuvvetlenmesinin en önemli yollarından biri her ülkede de yapılan bilimsel çalışmalardan haberdar olmaktır. Özellikle kardeş ülke Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Türkiye'de Özbek Türkçesine Türk araştırmacıların ilgisi artmış, buna bağlı olarak da yapılan çalışmalar hız kazanmıştır. Akademik hayatın en önemli aşamalarından olan yüksek lisans ve doktora çalışmaları da bu ilişkilerin artmasında oldukça etkilidir. Bu çalışma ile Özbek Türkçesi üzerine Türkiye'de yapılmış lisansüstü tezler ele alınacaktır. Çalışmanın amacı da Türkiye'de ve Özbekistan'da Özbek Türkçesi üzerine ister tarihi lehçelerle mukayeseli, ister Özbek Türkçesi grameri, ister metinler üzerinde yapılan dil özelliklerinin tespiti ile ilgili çalışma yapacak araştırmacılara kaynak sunumu yapmaktır. Ayrıca bazı lisansüstü tezler içerisinde Özbek Edebiyatının seçkin eserlerinin Türkiye Türkçesine aktarılmış şekillerinin yer alması araştırmacılara bu eserler üzerinde çalışma imkânı sağlayacaktır.

Çalışmanın verilerini YÖK veri tabanında erişime açılmış 1985-2020 yıllarında yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri oluşturmaktadır. YÖK Tez Veri Tabanı'nda tam metin olarak bulunmayan ve kısıtlanmış tezler de çalışmaya dâhil edilmiştir.

Yapılan kaynak taraması sonucunda tespit edilen lisansüstü tezleri yüksek lisans ve doktora tezleri başlıkları altında yapıldıkları tarihlere göre listelenerek verilmiştir.

Kardeş ülke Özbekistan'ın 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Türkiye ile Özbekistan arasında diğer Türk cumhuriyetlerinin de olduğu gibi daha iyi ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Coğrafya olarak uzak olan bu iki kardeş ülke arasındaki gönül bağı her geçen gün daha da güçlenmektedir. Bu ilişkiler zamanla bilimsel çalışmalara yansımış, yapılan bilimsel çalışmalar hız kazanmıştır. Yapılan bu çalışmalar ile Özbek Türkçesi, Özbek kültürü, Özbek edebiyatı, Özbek tarihini yakından tanımak amaçlanmıştır. Bu çalışmada da Özbek Türkçesi ile ilgili lisansüstü tezler ele alınarak Türkiye'de Özbek Türkçesine olan ilgiye dikkat çekilmiştir.

Türkiye'de Özbek dili, edebiyatı, tarihi, kültürü ile ilgili yüzlerce çeviri, makale, bildiri ve kitap düzeyinde çalışma yapılmıştır. Bunların hepsinin sadece listesini vermek bile oldukça kapsamlı olacağı için biz burada sadece konumuzla ilgili olanlarını yani Özbek Türkçesi ait olanları vermekle yetindik. Listelenen çalışmalar yalnızca tespit edebildiğimiz çalışmalardır. Bu listenin her geçen gün daha da zenginleşip uzayacağını temenni ediyoruz.

Yaptığımız kaynak taramaları neticesinde elde ettiğimiz verilere göre, Türkiye'de Özbek Türkçesi üzerine şu ana kadar tespit edilen 94 yüksek lisans Tezi, 18 doktora tezi bulunmaktadır.

Yapılan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı ise şu şekildedir:

1985'te 1, 1988'de 1, 1991'de 1, 1994'te 4, 1995'te 1, 1996'da 3, 1997'de 1, 1998'de 3, 2000'de 2, 2001'de 3, 2002'de 2, 2003'te 1, 2004'te 3, 2005'te 1, 2006'da 1, 2007'de 2, 2008'de 2, 2009'da 4, 2010'da 3, 2011'de 4, 2012'de 2, 2013'te 4, 2014'te 3, 2015'te 3, 2016'da 6, 2017'de 1, 2018'de 7, 2019'da 14, 2020'de 8 yüksek lisans;

1992'de 1, 1994'te 1, 1997'de 2, 1999 1, 2001'de 2, 2007'de 1, 2008'de 1, 2010'da 1, 2015'te 2, 2017'de 2, 2018'de 1, 2019'da 3 doktora tezi yapılmıştır.

Bu çalışmaların büyük bir bölümü Türkiye Türkleri tarafından yapılmış olup, bir bölümü de Türkiye'de yaşayan, okuyan, çalışan Özbek, Uygur vb. Türk soylu öğrenci ve araştırmacıların Türkiye'de yaptıkları yayınlarıdır. Bu yayınlara Türkiye'nin Ulusal Tez Merkezi "https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/" internet adresinden ulaşmak mümkündür.

Bu çalışmaların yanı sıra devam etmekte olan çok sayıda lisansüstü tezi bulunmaktadır. Bu çalışma Özbekistan ve Türkiye'deki akademisyen ve araştırmacıların yapılan yayınlardan hemen ve yeteri kadar haberdar olamamaları gereksiniminden doğmuştur. Belki Özbekistan'da yapılacak Özbekistan'da yapılan Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi ile ilgili lisansüstü tezlerin listelendiği ve açık erişim verilerinin bulunduğu bir çalışma Türkiye'de Özbek Türkçesi çalışanları için oldukça faydalı olacaktır.

GİRİŞ

Özbekistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin her geçen gün daha da kuvvetlenmesinin en önemli yollarından biri her ülkede de yapılan bilimsel çalışmalardan haberdar olmaktır. Özellikle kardeş ülke Özbekistan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Türkiye'de Özbek Türkçesine Türk araştırmacıların ilgisi artmış, buna bağlı olarak da yapılan çalışmalar hız kazanmıştır. Akademik hayatın en önemli aşamalarından olan yüksek lisans ve doktora çalışmaları da bu ilişkilerin artmasında oldukça etkilidir. Bu çalışma ile Özbek Türkçesi üzerine Türkiye'de yapılmış lisansüstü tezler ele alınacaktır. Çalışmanın amacı da Türkiye'de ve Özbekistan'da Özbek Türkçesi üzerine ister tarihi lehçelerle mukayeseli, ister Özbek Türkçesi grameri, ister metinler üzerinde yapılan dil özelliklerinin tespiti ile ilgili çalışma yapacak araştırmacılara kaynak sunumu yapmaktır. Ayrıca bazı lisansüstü tezler içerisinde Özbek Edebiyatının seçkin eserlerinin Türkiye Türkçesine aktarılmış şekillerinin yer alması araştırmacılara bu eserler üzerinde çalışma imkânı sağlayacaktır.

Çalışmanın verilerini YÖK veri tabanında erişime açılmış 1985-2020 yıllarında yapılmış yüksek lisans ve doktora tezleri oluşturmaktadır. YÖK Tez Veri Tabanı'nda tam metin olarak bulunmayan ve kısıtlanmış tezler de çalışmaya dâhil edilmiştir.

Yapılan kaynak taraması sonucunda tespit edilen lisansüstü tezleri yüksek lisans ve doktora tezleri başlıkları altında yapıldıkları tarihlere göre aşağıda listelenerek verilmiştir.

Yüksek Lisans Tezleri:

ÖZBAY, Hüseyin, ***Özbek Şivesi Kunduz Ağzı (Kunduz dialect of Uzbek Turkish)***, Danışman: Doç. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1985, 141 s.

ILASLAN, Serap, ***Özbek Halk Hikâyelerinin Dili (Language of Uzbek Folk Tales)***, Danışman: Prof. Dr. Kemal ERASLAN, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1988, 405 s.

TULUM, M. Mahur, ***Özbekçe "Rustem" Destanı (Uzbek "Rustem" Epic)***, Danışman: Prof. Dr. Kemal ERASLAN, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1991, 510 s.

HİMMETOĞLU, Mürşit, ***Samanyolu Adlı Eserin "Özbekçe Türkçe" Fiil Çekimi (The Verb Conjugations "Uzbek Turkish" in Samanyolu)***, Yrd. Doç. Dr. Vahit TÜRK, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1994, 147 s.

HAZAR, Mehmet, ***Buhara Yahud Maveraünnehr Tarihi 'Özbek Türkçesi' (Transkripsiyon-Dil Özellikleri-Sözlük) (Buhara Yahud Maveraünnehr History 'Uzbek Turkish' (Transcription-Language Features-Dictionary)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1994, 140 s.

ÖZ, Aynur, ***Özbekçe ve Yeni Uygurca Arasındaki Fonetik Ayraçlar*** (***Phonetic brackets between Uzbek Turkish and modern Uyghur Turkish)***, Danışman: Prof. Dr. Mustafa CANPOLAT, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1994, 240 s.

TOLKUN, Selahittin, ***Özbek Türkçesinin Leksikolojisi (Lexicology of Uzbek Turkish)***, Danışman: Prof. Dr. Nuri Yüce, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1994, 211 s.

ÖZKUL, Fatma, ***Özbek Türkçesinde Gramer Terimleri (Grammer terms of Uzbek Turcic)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ferhat TAMİR, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1995, 169 s.

TOKER, Mustafa, ***Halid Said'in 'Osmanlı, Özbek, Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfı' Adlı Eseri Ve Bugünkü Türkiye, Özbek, Kazak, Türkçelerinin Karşılaştırmalı Grameri (Khalid Said` The "Ottoman, Uzbek, Comparative Supplies Of Kazakh Language" in His Work And Today's Turkey, Uzbek, Kazakh, Comparative Grammar of Turkish)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÇIPAN, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1996, 332 s.

YILDIZ, Nurgül, ***Özbek Yazar Nimet Eminov`dan Üç Hikâye (Metin-Çeviri-Gramer İncelemesi-İndeks) (Three Stories From Uzbek Writer Nimet Eminov (Text-Translation-Grammar Review-İndex))***, Danışman: Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALİ, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1996, 73 s.

BALCI, Mustafa, ***Ötken Künler Romanında Sıfatlar (Üslup İncelemesi) (Adjectives in The Novel of Ötken Künler (Stylistics Analysis))***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin ÖZBAY, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1996, 113 s.

ONAN, Bilginer, ***Özbek Atasözleri a Maddesi: Metin-Çeviri-Açıklama, (Uzbek Proverbs Clause a: Text-Translation-Explanation)***, Danışman: Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1997, 139 s.

HOJAMOV, Bahadır, ***Türkçe ve Özbekçede Ad Öbekleri (Noun Phrases In Turkish and Uzbek)***, Danışman: Doç. Dr. Oya KÜLEBİ, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dilbilim Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1997, 121 s.

YONTAR, Tuğba, ***Tarihi Gelişimiyle Özbek Türkçesinde Yapı ve Görev Bakımından İsimler (2 Cilt) (The Structure And Function of Nouns in Özbek Turkish with Their Historical Develpment)***, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yrd. Doç. Dr. Vahit TÜRK, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1998, 1069 s.

İNSEL, Nuran, ***Özbek Türkçesi'nde Zamirler, Sıfatlar ve Zarflar ve Edatlar (Adjectives, Adverlos, Prepasitions, Pronouns İn Uzbek Turkish)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Sadi Hıncal NAKİBOĞLU, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1998, 113 s.

ÇELİK, Begüm, ***Özbek Halk Masalları (Metin-Gramer-İndeks) (Uzbek Proverbs (Text-Grammar-Index))***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. A. Deniz Abik, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 1998, 292 s.

KARTALLIOĞLU, Yavuz, ***Atamdan Qalgan Dalalar (Atalarımdan Kalan Topraklar) Metni Esasında Özbek Türkçesi'nde İsim (The Noun in Uzbek Turkish in Atamdan Kalgan Dalalar)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mehmet Fatih Kirişçioğlu, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2000, 471 s.

ÇELİKBAY, Ayhan, ***Göroglinin Tugilişi Destanı-Özbek Varyantı (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Ek) (The Epic of the Birth of Gorogli-The Uzbek Version (Research-Text-Translation-İndex-Appendix))***, Danışman: Prof. Dr. İristay KUÇKARTAYEV, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2000, 846 s.

İWAKİ, Asuka, ***Aman Muhtar`ın Özbekçe 'Ming Bir Kıyafe' Adlı Romanı. Transkripsiyonlu Metin, Dil İncelemesi ve Dizin (The Novel 'Ming Bir Kıyafe' Written in Uzbek By Aman Muhtar. İts Text with Transcription, A Language Analysis and İndex)***, Danışman: Prof.

Dr. Nuri YÜCE, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2001, 382 s.

CEYLAN, Murat, ***Özbek Halk Makalları (Transkripsiyon, Aktarma, Gramer, İndex) (Uzbek Folk Proverbs (Transcription, Translate, Grammar, İndex))***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Kenan ACAR, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2001, 649 s.

YILMAZ, Şeref, ***Abdullah Kadri`nin (Ötgen Künler) Romanında Geçen Deyimlerin İncelenmesi (An Analysis of the Idioms in Abdullah Kadri's (Ötgen Künler) Novel)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mehmet KUTALMIŞ, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2001, 138 s.

UZUN, Yasemin, ***Özbek Türkçesinin Kuruluş Dönemindeki Ses Bilgisi Özelliklerinin Karşılaştırılması (Comparison of Phonetics of Uzbek Turkish Language During İts Establishment Period)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yusuf AVCI, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2002, 150 s.

ÇAKIR, Uğur Murat, ***İbrahim Rahim`in 'Qurbaningman' Adlı Kitabının 3.-102. Sayfalarının Transliterasyonu-Metin Aktarımı ve Cümle Tahlili (The Transliteration, The Subject`S Translation And The Sentence Anlyzises Of The Pages Between 3 and 102 of The Book of İbrahim Rahim Named 'Qurbaningman')***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. M. Volkan COŞKUN, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2002, 280 s.

ERDEM UÇAR, Filiz Meltem, ***Süleyman Padişah'ning Hükmi Örneğinde Özbek Türkçesinde İsim ve Fiil Çekim Ekleri (According to Sultan Süleymans Decree verb and noun affixes in Özbek Turkish)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAŞ, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2003, 448 s.

ATAK, Halime Şule, ***Özbek Türkçesinde Sıfat-Fiil ve Zarf-Fiiller (Participles and gerindiums in Uzbek Turkish)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DURGUT, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2004, 144 s.

CANTÜRK, Selçuk, ***Yeni Uygurca ve Özbekçe Fiilimsiler (Quasi-Verbals in the Modern Uighur and The Uzbek)***, Danışman: Doç.Dr. Ülkü ÇELİK ŞAVK, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2004, 212 s.

EKER, Ümit, ***Seyyid Kasımî'nin Destanlarının Metin, Aktarım ve Dil İncelemesi (Ses Ve Şekil Bilgisi) (Seyyid Kasımî's Legends, Texts, Transfers and Language)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Yusuf AVCI, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2004, 632 s.

SOLMAZ, Ayşe, ***Ayçınar Destanı'ında Dil-Üslüp Özellikleri (Language-Style Features in Ayçınar Epic)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Zühâl YÜKSEL, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2005, 475 s.

TÜRKMENLİ, Dilek, ***Özbek Dalli Destanında Dil Ve Üslup (Grammer And Style İn The Uzbek Dalli Epic)***, Danışman: Doç. Dr. Ekrem ARIKOĞLU, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2006, 861 s.

ÖZDEMİR, Serdar, ***Özbek Türkçesinde Kullanılan Eylemsilerin Batı Türkçesindeki Eylemsilerle Karşılaştırılması (The comparing of Uzbek Turkish's nonfimite verbal forms with west Turkish nonfimite verbal forms)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ferhat KARABULUT, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2007, 349 s.

GÜNEY, Ali Fuat, ***Özbek Yazar Hamza Hakimzade Niyazi'nin Yangi Saadet, Tört Işk Hikayesi Ve Bay İla Hizmatçi Tiyatrosu (Metin- Transkripsiyonlu Metin- Dil İncelemesi-Dizin)***

(The Ozbek Author Hamza Hakimzade Niyazi's Literal Works Story Yangi Saadet, Tört İşk And Play Bay İla Hizmatçi (Text - Transcribed Text- Language Analysis- İndex)), Danışman: Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2007, 497 s.

SİNOP, Mediha, ***Divanü Lugati't Türk'te /t-/ Sesiyle Başlayan Kelimelerin Özbek Türkçesindeki Durumu (Position of the words begening with /t-/ sound in Divanu Lugati`t-Turk to Uzbek Language)***, Danışman : Prof. Dr. Deniz ABİK, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2008, 373 s.

BAYRAM, Şükriye Duygu, ***"Hicran Künleri" Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Kelime Grupları (The word groups in Uzbek Turkish on the novel sample named "Hicran Künleri")***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAŞ, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Lehçe ve Edebiyatları Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2008, 243 s.

GİRAY, Erhan, ***Askad Muhtar'ın İldizlar Adlı Eseri Örneğinde Özbek Türkçesindeki Geçici Birleşik Zarf-Fiiller(Temporary compound gerundiums in Uzbek Turkish in sample work of art called the İldizlar of Askad Muhtar)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hikmet KORAŞ, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2009, 246 s.

KHAMİDOVA, Zamirakhon, ***Ömer Seyfettin'in "Diyet", "And", "Teke Tek", "Kurbağa Duası", "Keramet", "Yüksek Ökçeler", "Topuz" Hikayelerindeki Birleşik Fiil Ve Deyimlerin Özbekçe Muadilleriyle Karşılaştırma, (Metin, Özbekçe Çeviri, Dil İncelemesi, Dizin) (Stories "Ant", "Diyet", "Keramet", "Kurbağa Duası", "Teke Tek", "Topuz", "Yüksek Ökçeler" by Ömer Seyfettin from the point of view of compound verbs and idioms which then are compared with their Uzbek counterparts),*** Danışman: Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2009, 265 s.

YAVUZ, Esra, ***Said Ahmad'ın "Ufq" Romanı Esasında Özbek Türkçesinde Zarf-Fiiller (Gerunds in uzbek turkish through Said Ahmad's novel called "UFQ"),*** Danışman: Doç. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı,Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2009, 818 s.

ÇİMEN, Feyzi, ***Özbek Türkçesinde İstem (Valenz) (Valenz in Uzbek language)***, Danışman: Prof. Dr. Mehmet KARA, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2009, 818 s.

YATAĞAN, Murat, ***Özbek Ĥalq Mäqalläri (Özbek Halk Atasözleri) (Uzbek proverbs)***, Danışman: Doç. Dr. Bilal AKTAN, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2010, 697 s.

AKÇAİR, Elif, ***Özbek Yazar Ötkir Hâşimov'dan Seçme Hikayeler " Men, Buvöm Vö Röngli Televizar", "Özbek İşi", "Kizil Karga" (İnceleme, Metin, Aktarı, Dizin) (Uzbek writer Otkir Hasimov's stories which named are"Men, Buvöm vö Röngli Televizar", "Özbek İşi" and "Kızıl Karga" (analysis-text-translation-index)),*** Danışman: Yrd. Doç. Dr. Arzu ERDOĞAN ÖZTÜRK, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2010, 250 s.

BAYRAK, Hande, ***Türk Lehçelerinde Birleşik Füillerin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi (Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi) (A comparative study of compound verbs in the polish Turkish (Turkey Turkish, Kazakh Turkish, Uzbek Turkish))***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ferhat KARABULUT İkinci Danışman: Prof. Dr. Ayşe İLKER, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2010, 154 s.

GÜL, Eda, ***Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi Yalancı Eş Değerli Sözcükler* (*Uzbek Turkish-Turkey Turkish false friends)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Özen YAYLAGÜL, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2011, 155 s.

YELOĞLU, Adem, ***Abdullah Kadiriy'in 'Ötken Künler' Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Edatlar (The prepositions in Uzbek Turkish in Abdullah Kadiriy's novel of Ötken Künler),*** Danışman: Doç. Dr. Hikmet KORAŞ, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2011, 158 s.

GÜLER, Mustafa, ***Pirimkul Kadir'in Ana Laçin Vedası Romanı: Dil İncelemesi-Metin (The Novel of Pirimqul Qadir Called Ana Laçin Vedası: A Linguistic Analysis-Text)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2011, 311 s.

ARSLAN, Tolga, ***Gulam Sahi Vekilzade Andhoyi'nin Eserlerinde Kullandığı Dil Ve Üslup (The Language and The Literary Style of Gulam Sahi Vekilzade Andhoyi in His Works),*** Danışman: Prof. Dr. Yakup KARASOY, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2011, 160 s.

YAMAN, Döndü Süveyda, ***Özbek Türkçesinde Kiplik Belirteçleri ve Fonksiyonları (In Uzbek Turkish modal adverbs and functions)***, Danışman: Habibe YAZICI ERSOY, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2012, 153 s.

SAYED MAHMOD, Sayed Farid, ***Afganistan Özbek Türkçesinde Birleşik İsimler (Compound names in Afghanistan Uzbek Turkish)***, Danışman: Doç. Dr. Aynur ÖZ ÖZCAN, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2012, 219 s.

FARZAM, Faizurrahman, ***Günümüz Afganistan Özbek Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin İsim ve Füllerinin Karşılaştırılması*** (***Comparing today's Afganistan Uzbek language to the Turkish nouns and verbs)***, Danışman: Prof. Dr. Fuat Bozkurt, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2013, 617 s.

ÇAKIR, Uğur, ***Azerbaycan, Özbek ve Kazak Türkçelerinde çatı (The voice in the Azerbaijan, Uzbek and Kazakh Turkish)***, Danışman: Doç. Dr. Ferhat KARABULUT, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Çağdaş Türk Dilleri ve Edebiyatı Bilim Dalı, Yıl: 2013, 170 s.

ATAR, Murat, ***Abdullah Kadiriy'in 'Ötken Künler' Romanı Örneğinde Özbek Türkçesinde Yapıları Bakımından Zarffiiller (Structures of gerunds in the Uzbek Turkic at the exemplify of Ötken Künler novel),*** Danışman: Doç. Dr. Hikmet KORAŞ, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2013, 117 s.

ÇELEBİ, Şerife, ***Tahir Malik'in "Suçun Uzun Yolu" Adlı Hikâyesi Üzerinden Özbek Ve Türkiye Türkçesi Cümle Tiplerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Uğur GÜRSU, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2013, 631 s.

KARİMİ, Kianoosh, ***Afganistan Özbekçe Türkçesinin üzerinde Farsçanın tesiri (The effect of Persian language on Uzbek languag in Afganistan)***, Danışman: Prof. Dr. Fuat BOZKURT, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yıl: 2013, 111 s.

GUBADZADE, Celale, ***Özbek yazar Nurullah Muhammet Raufhan'ın "Büyük Şeytan", "Ev", "Ayna", "Dünya Geniş", "Balon", "Kazanç", "Günlerden Bir Gün" isimli hikâyeleri (Giriş- inceleme-metnin Latin alfabesine çevrilmesi- metnin Türkiye Türkçesine aktarılması-sözlük/indeks-tıpkıbasım) (Uzbek Writer Nurullah Muhammad Raufhan The "The Great Satan", "Home", "Mirrors", "World Wide", "Balloon", "Gain", "One Of These Days" View Stories (Sign-Review-Text Of The Latin Script To Be Translated-The Text To Be Transferred To Turkey Turkish- Glossary / İndex-Facsimile))***, Danışman: Prof. Dr. Mehmet GÜMÜŞKILIÇ, İkinci Danışman: Doç. Dr. Nodirkhon KHASANOV, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yıl: 2014, 288 s.

HÜSEYNOVA, Aysel, ***Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerin Karşılaştırılması (Azerbaycan-Özbek ve Türkiye Türkçesi) (The Comparison of The İdioms Established with The Organ Names (Azerbaijan-Uzbek and Turkey's Turkish))***, Danışman: Prof. Dr. Vahit TÜRK, İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2014, 533 s.

KÜÇÜKAĞAOĞLU, Sinem, ***Kazak, Azeri Ve Özbek Türkçelerinde İkilemeler (The Reduplications İn Kazakh, Azerbaijan And Uzbek Turkish)***, Danışman: Doç. Dr. Ferhat KARABULUT, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2014, 717 s.

ÇELEBİ ÖZTÜRK, Elif Sevde, ***Sovyet dönemi Özbek yazarlarından Abdullah Kadirî'nin "Cinler Bezmi", Çolpan'ın "Kar Koynıda Lale", Abdullah Kahhâr'ın "Edebiyat Müellimi", Âdil Yakubov'un "Veda" adlı hikayeleri (İnceleme- metin- aktarma- dizin) (Uzbek Soviet era writer Abdullah Gidiri.ll of the " Cin in the Bezmer " Çolpak 's " Profit Bosom in Tulip " , Abdullah Kahhâr the " Arts Muelle my " Fair Yakubov 's " Farewell " named stories (Examinations transfers this text- index))***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Arzu ERDOĞAN ÖZTÜRK, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yıl: 2015, 304 s.

SAĞIR, Bahar, ***Özbek Türkçesinde Enklitikler (Enclitics in Uzbek Turkish)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı, Çağdaş Türk Lehçeleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2015, 176 s.

UÇAR, İsrafil, ***Åybek'in Bålä Alişer Kıssası (Transkripsiyonlu Metin, Türkiye Türkçesine Aktarım, Gramer, Dizin) (Oybek The "Bola Alisher" Parable (Transcribed Text, Transfer of Turkey Turkish, Grammar, İndex)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Sadi GEDİK, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2015, 268 s.

OKUL, Rıdvan, ***Özbek Türkçesinde Pekiştirme ve Derecelendirme (Comparative and superlative in Uzbek Language)***, Danışman: Doç. Dr. Feyzi ERSOY, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2016, 170 s.

ÖNAL, Kamil, ***İnce Memed, Abay Yolu, Ötgen Künler Romanları Örneğinde Türkiye Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Özbek Türkçesinde Karşılaştırmalı Çekimli Füller*** (***Comparative verb inflection in Turkey Turkish, Kazakh Turkish and Uzbek Turkish through the novels of İnce Memed, Abay Yolu, Ötgen Künler)***, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Cem KESKİN İkinci Danışman: Prof. Dr. Mesut ŞEN, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2016, 247 s.

MUHAMMADULLAH HAJI MOH NASEEM, ***Çağatay, Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde Füil İşletimi (Kişi-Olumsuzluk-Zaman-Soru) (Verb Conjugation İn Chagatay, Uzbek and New Uigur Turkishes (Person-Negation-Tense-İnterrogation))***, Danışman: Prof. Dr. Hatice ŞAHİN, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı , Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2016, 349 s.

KARAKUYU, Mehmet, ***Özbek Edibi Sabir Abdulla'nın "Mevlana Mukimiy" Adlı Eseri: Gramer (İkilemeler), Transkripsiyon, Aktarma (Uzbek Man Of Letters Sabir Abdulla's Work Named "Mevlana Mukimiy": Grammer (Reiteratives), Transcription, Transfer***), Danışman: Prof. Dr. Ceyhun Vedat UYĞUR, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2016, 1016 s.

DARAWGAR , Sayed Barmak, ***Afganistan Özbek Türkçesi Grameri Afganistan (Uzbek Turkish Language's Grammar)***, Danışman: Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2016, 151 s.

MAMATKULOVA, Mamura, ***Standart Özbek Türkçesi ve Ağızlarında Enklitikler Üzerine Örnekli İnceleme (Analysis of enclitics in Uzbek Turkish and Uzbek dialects with samples)***, Danışman: Doç. Dr. Uğur GÜRSU, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2016, 183 s.

EYÜPOĞLU, Ayça, ***Kazan-Tatar Türkçesi İle Özbek Türkçesinde Hayvan Adları ile Kurulan Atasözlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi (A Comparative Research Between the Proverbs Made of Animal Names in Uzbek and Kazan-Tatar Turkish)***, Danışman: Prof. Dr. İsmail DOĞAN, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Çağdaş Türk Lehçeleri Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2017, 396 s.

KURT, Fatma, ***Çağatay Türkçesinden Özbek Türkçesine Anlam Değişmeleri (Semantic Changes Of From Chagatay Turkish To Uzbek Turkish)***, Danışman: Prof. Dr. Hülya ARSLAN EROL, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2018, 783 s.

İŞÇİ KARABATAK, Recebiye, ***Özbekçe Nasrettin Hoca Fıkralarının Söz Dizimi (Syntax analysis of Uzbek Nasrettin Hodja jokes)***, Danışman: Prof. Dr. Bilal AKTAN, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı,Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2018, 290 s.

YILMAZ, Burcu, ***Mähmud Häsäniy Tarafından Özbek Türkçesine Tercüme Edilen Hüsäyn İbn-i İbrâhim Muhämmäd Ättäflisiy'nin Kâmilü't-Tä'bir/Mükämmäl Tuş Tä'birnâmäsi (7-61. Sayfalar Arası)(Transkripsiyon-İnceleme-Aktarı-Dizin) (This MA thesis was conducted on the pages between 7 and 61 of Kâmilü't-Ta'bir/Mükammal Tuş Ta'birnâmasi written by Hüseyn İbn-i İbrâhim Muhammad et Taflisiy, which was translated into Uzbek Turkish by Mahmud Hasany. The thesis is comprised of four main chapters: Transcription, Research, Transition and Index),*** Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Arzu ÖZTÜRK, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2018, 320 s.

BULUT, Mehmet, ***Tahir Malik'in Şeytanat Romanının 1. Cildinde Özbek Türkçesi Söz Dizimi Çalışması (On Uzbek Turkish syntax study in volume 1 in Şeytanat novel by Tahir Malik)***, Danışman: Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2018, 286 s.

ERBEDEN, Erdi, ***Oş ili (Merkez) Özbek ağzı (Osh region (Centre) Uzbek dialect)***, Danışman: Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2018, 472 s.

AKKUŞ, Ümit, ***Özbek Yazar Abdulla Kahhar'ın "Koşçınar Çırakları" Adlı Romanında Tasvirî Fiiller (Descriptive Verbs in "Koşçınar Çırakları" Novel of Uzbek Author Abdulla Kahhar)***, Danışman: Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2018, 322 s.

QUYASH, Mujtaba, ***Atalarsözü- Akılnıng̑ Közü (Transkripsiyon- İnceleme-Aktarım) (Atalarsözü-Akilning̑ Közü)***, Danışman: Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2018, 291 s.

KEÇECİ, Çağdaş, ***Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Eş Değer ve Yalancı Eş Değer Deyimler (Counterparts and fake-counterpart proverbs in Uzbek and Turkey Turkish)***, Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mayrambek OROZOBAYEV, Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2018, 70 s.

ÖZCAN, Mediha Sena, ***Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Çerçevesinde Destan Dili İncelemesi; Örnek Metin Polken'den Derlenen Çembil Kamalı Adlı Özbek Rivayeti (131-172) (An Analysis Of The Language Of Epic Within The Framework Of Turkish Language And Education; Çembil Kamali Narrative Compiled By Polken)***, Danışman: Prof. Dr. Mesut ŞEN, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bilim Dalı, Yıl: 2019, 334 s.

TOPÇU ÖZTÜRK, Ulviye, ***Nazar Eşankul'un Seçilmiş Hikâyelerinde Dil Ve Üslup İncelemesi (Language And Style Analysis in Selected Stories Of Nazar Eşankul)***, Danışman: Prof. Dr. Nergis BİRAY; İkinci Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan KARABURGU, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 296 s.

ALPTÜZÜN, Elif Gamze, ***Abulkasim Mamarasulov'un 'Alibek Ve Kirk Dostining Sergüzeştlari' Adlı Eseri Üzerinde Bir Dilbilgisi Çalışması (A Grammar Study Of Abulkasim Mamasulov's 'Alibek And Kirk Dostining Sergüzeştlari')***, Danışman: Prof. Dr. Mustafa TOKER, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 324 s.

ASLAN, Aslıhan, ***Çolpan'ın Köşe Yazıları (İnceleme-Metin) (Cholpan's Columns (Analysis-Text))***, Danışman: Doç. Dr. Hüseyin BAYDEMİR, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 536 s.

CİHANGİR SARDOĞAN, Sevgi, ***Aman Muhtar'ın "Ayållär Mämläkäti Ve Sältänäti" Adlı Eserindeki Hikâyeler Üzerine Dil ve Üslup İncelemesi (The Language and Style Examination of Aman Muhtar's Stories on "Ayållär Mämläkäti ve Sältänäti")***, Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mehtap SOLAK SAĞLAM, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 318 s.

ÇELİK, Sibel, ***Kırım Tatar Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler(False Equivalencies in Crimean Tatar Turkish, Uzbek Turkish and Turkey Turkish)***, Danışman: Prof. Dr. Ercan ALKAYA, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 355 s.

DURSUN, Ozan, ***Abdullah Kahhar "Muhabbat" Adlı Hikayesinin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Eş Zamanlı Ses İncelemesi (Abdullah Kahhar's story of "Muhabbat" Simultaneous Phonetic Review Uzbek Turkish and Turk Turkish)***, Danışman: Doç. Dr. Kenan KOÇ, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 225 s.

EMİROĞLU ÖZTÜRK, Merve, ***Divanü Lügati't Türk'te /b-/ Sesiyle Başlayan Sözcüklerin Özbek Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki Görünümleri (Position of the words begening with /b-/ sound in Divanu Lugati`t-Turk to Uzbek Language)***, Danışman Doç. Dr. Ali TAN, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yıl: 2019, Yüksek Lisans Tezi, 220 s.

ERDEM, Ezgi, ***Gafur Gulam'ın Seçilmiş Hikâyeleri Üzerine Dil ve Üslup İncelemesi (Language and Style Analysis on Selected Stories of Gafur Gulam)***, Danışman: Prof. Dr. Nergis BİRAY, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 221 s.

ER, Meryem, ***Orhun Abidelerindeki Kelimelerin Ses ve Anlam Bakımından Özbek Türkçesi İle Karşılaştırılması (Comparison of the Words in the Orkhun Monuments with Uzbek Turkish in Terms of Sound and Meaning),*** Danışman: Doç. Dr. Abdulkadir ATICI, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 348 s.

TUĞLACI, Gülşah, ***Özbekçede Cümle Bağlayıcıları*** (***Sentence Connectors in Uzbek)***, Danışman: Prof. Dr. Nurettin DEMİR, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 133 s.

UNAT ÇELEBİ, Tutku Zerrin, ***Özbek Türkçesi Söz Varlığı (a-ä sesleri) (Uzbek Turkish vocabulary (a-ä vocals),*** Danışman: Prof. Dr. Feridun TEKİN, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 223 s.

ÖZ, Sergen, ***Özbekçede Kılınış İşlemcisi Olarak Yardımcı Füller (Auxiliary Verbs in Uzbek ss Actionality Operators)***, Danışman: Doç. Dr. Sema ASLAN DEMİR, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri e Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 80 s.

BOZYEL, Yusuf, ***Dedehan Hasanov'un Eserlerinde Dil ve Muhteva (Ana Türkistan İsimli Eseri Örneğinde) (Language And Content in The Works of Dedehan Hasanov)***, Danışman: Doç. Dr. Enver KAPAĞAN, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2019, 249 s.

ŞENEL, Özge, ***Dîvânu Lugâti't-Türk ile Özbek Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı Üzerine İnceleme (Review on comparative word presence of Dîvânu Lugâti't-Turk and Uzbek Turkish)***, Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Erhan GİRAY, Artvin Çoruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2020, 263 s.

SOBİROV, Gulomjon***, Divânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerinin Türkiye Türkçesi Ve Özbek Türkçesindeki Durumu* (*Situation of proverbs in Turkey Turkish and Uzbek Turkish proverbs located in the Divanu Lugâti't-Türk)***, Danışman: Prof. Dr. Özen YAYLAGÜL ÜSTÜNEL, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2020, 105 s.

ERNAZAROV, Rahmon, ***Özbek Şarkılarının Söz Varlığı Üzerine Bir Çalışma (Aktarma-İnceleme-Sözlük) (A study on the vocabulary of Uzbek songs (Translation-Analysis-Lexicon))***, Danışman: Doç. Dr. Ahmet KARAMAN, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2020, 189 s.

ÖNDER ÇALIK, Merve, ***Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki Fiil Varlığı Üzerine Bir İnceleme (A Research On The Presence Of Verbs İn Chagatay Turkish And Uzbek Turkish***), Danışman: Doç. Dr. Özgür AY, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2020, 349 s.

KOCAAĞA, Fadime Nur, ***Çağatay Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki İsim Varlığı Üzerine Bir İnceleme (Research On The Presence Of Nouns in Chagatay Turkish And Uzbek Turkish)***, Danışman: Doç. Dr. Özgür AY, Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2020, 885 s.

BUDAGLI, Badısaba, ***Yusif Vəzir Çəmənzəminli'nin Qızlar Bulağı Romanı Temelinde Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde Mastar ve Sıfat-Füllerin Karşılaştırması (Comparison Of Infinitives And Adjectives-Verbs in Azerbaijani and Uzbek Turkish on The Basis of Yusif Vəzir Çəmənzəminli's Qızlar Bulağı Novel)***, Danışman: Prof. Dr. Selahittin TOLKUN, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2020, 339 s.

GÖKDEMİR, Ozan, ***Usman Azim'in Seçme Şiirlerinde Dil ve Üslup İncelemesi (Language And Style Analysis on Selected Poems of Usman Azim)***, Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Soner SAĞLAM, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2020, 404 s.

JOYA, Mohammad Zayır, ***"Divân'ı Hikmet (Özbekistan Yazma Nüshası) İnceleme-Metin-Sözlük ("Divan-ı Hikmet" (Manuscript copy of Uzbekistan), Text-Research-Dictionary)***, Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Saidbek BOLTABAYEV, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Yıl: 2020, 234 s.

Doktora Tezleri:

ÖZTÜRK, Rıdvan,***Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil (Verb in Uyghur and Uzbek Turkish)***,Danışman: Prof.Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 1992, 294 s.

YAMAN, Ertuğrul, ***Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi'nin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması (Comparing Turkey's Turkish and Uzbek Türkçesi in Terms of Syntax)***, Danışman: Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 1994, 354 s.

SALMAN, Ramazan, ***Özbek Türkçesi Şükrülla Kafansiz Kömilganlar (Transkripsiyonlu Metin-Metnin Türkiye Türkçesine Çevirisi- Dil Özellikleri-Sözlük) (Written in Uzbek Turkish named of Şükrülla Kafansiz Kömilganlar)***, Danışman: Doç. Dr. Gürer Gülsevin, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 1997, 1021 s.

TULUM, Mehmet Mâhur, ***Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fülleri (Descriptive verbs in Uzbek)***, Danışman: Prof. Dr. Kemal ERASLAN, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 1997, 251 s.

ÖZ, Aynur, ***Özbek Türkçesinde İsimler (The Onomata in Uzbek Turkish)***, Danışman: İristay KUÇKARTAYEV, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 1999, 705 s.

ERDOĞAN ÖZTÜRK, Arzu, ***Özbek Yazar Otkir Haşimov'un 'Nur Barki Saya Bar' Romanı, Transkripsiyonlu Metin, Sözlük, Gramer İncelemesi (Özbek Türkçesindeki Partisipler) (Uzbek writer Otkir Haşimov' novel "Nur Barki Saya Bar" transcribed text, dictionary and the grammer part (participants in Uzbek Turkish))***, Prof. Dr. Emine GÜSOY NASKALİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2001, 373 s.

YIKILMAZ, Fikret, ***Özbek Türkçesindeki Yabancı Sözcüklerin Türkiye Türkçesindekilerle Karşılaştırılması (The Comparison of foreign words in Uzbek Turkish with the ones in Turkish as spoken in Turkey)***, Danışman: Prof. Dr. Hidayet BAYATLI, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2001, 610 s.

YELOK, Veli Savaş, ***Erkin Vahidov'un Şiirleri Üzerine Dil Ve Üslup Çalışması (A Grammer And Stylistic Study on Erkin Vahidov's)***, Danışman: Prof. Dr. Şuayip KARAKAŞ, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2007, 1403 s.

BAŞTÜRK, Şükrü, ***Tüş Tabirnamesi (İnceleme-Metin-İndeks) (Dream İnterpretation Book (Analysis-Text-İndex))***, Danışman: Prof. Dr. Hatice ŞAHİN, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2008, 446 s.

ÜŞENMEZ, Emek, ***Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini) (Translation of The Old Koran, Copies of Uzbekistan on Language Studies (İnput-Review-Text-Dictionary-Appendices Index))***, Danışman: Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2010, 901 s.

ERİŞ HAMZA, Fatma, ***Türkistan Vilayetinin Gazeti Ve Özbek Yazı Dilinin Doğuşu (The Journal of Turkestan Province and The Rise of Uzbek Literary)***, Danışman: Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2015, 310 s.

GEN, Sıla, ***Özbekçede Metaforlar (Metaphors in Uzbek)***, Danışman: Prof. Dr. A. Deniz ABİK, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2015, 390 s.

HÜSEYNOVA, Turkan, ***Oğuz (Türkiye, Azerbaycan), Kıpçak (Başkurt, Tatar) ve Karluk (Özbek, Uygur) Türkçelerinde Fiil Çatısı (The Verb Voice of Oghuz (Turkey, Azerbaijani), Kıpchak (Bashkir, Tatar) and Karluk (Uzbek, Uyghur) Turkish)***, Danışman: Prof. Dr. Fikret TURAN, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Ana Bilim Dalı, Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2017, 238 s.

BİLVEREN, Tuğba, ***Özbekçede Soru (Interrogative in uzbek)***, Danışman: Prof. Dr. A. Deniz ABİK, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2017, 370 s.

EYNEL, Sema, ***Özbek Türkçesinde Ünlemler (Art Zamanlı Bir İnceleme) (Interjections in Uzbek Turkish (Diacronique an investigation)***, Danışman: Prof. Dr. Talip YILDIRIM, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2018, 412 s.

MUBARAKOVA, Dilshoda, ***Murod Muhammed Dost'un 'Lolazor' Romanında Dil ve Üslup İncelemesi (Metin-Aktarma-Dizin) (Linguistic and Stylistic Analysis of The Novel 'Lolazor')***, Danışman: Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Ana Bilim Dalı, Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2019, 2795 s.

ZABETIMIANDOAB, ***Nasrın, Anadolu Dışında Yazılan Mevlid Metinleri (Tatar, Özbek) "İnceleme-Metin-Dizin" / Mevlid Texts Written out of Anatolia (Tatar, Uzbek) "Examination-***

Text-İndex", Danışman: Prof. Dr. Önal KAYA, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi, Yıl: 2019, 959 s.

KARADENİZ, Yasin, ***Özbek Türkçesinde ve Yeni Uygur Türkçesinde Sıfat Fiilli Yapılar: Karşılaştırmalı Dilbilimsel Bir Analiz (The relative clause constructions in Uzbek Turkish and modern Uyghur Turkish: Comparative linguistic analysis)***, Danışman: Ferhat KARABULUT, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Programı, Doktora Tezi, Yıl: 2019, 357 s.

SONUÇ

Kardeş ülke Özbekistan'ın 1 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Türkiye ile Özbekistan arasında diğer Türk cumhuriyetlerinin de olduğu gibi daha iyi ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Coğrafya olarak uzak olan bu iki kardeş ülke arasındaki gönül bağı her geçen gün daha da güçlenmektedir. Bu ilişkiler zamanla bilimsel çalışmalara yansımış, yapılan bilimsel çalışmalar hız kazanmıştır. Yapılan bu çalışmalar ile Özbek Türkçesi, Özbek kültürü, Özbek edebiyatı, Özbek tarihini yakından tanımak amaçlanmıştır. Bu çalışmada da Özbek Türkçesi ile ilgili lisansüstü tezler ele alınarak Türkiye'de Özbek Türkçesine olan ilgiye dikkat çekilmiştir.

Türkiye'de Özbek dili, edebiyatı, tarihi, kültürü ile ilgili yüzlerce çeviri, makale, bildiri ve kitap düzeyinde çalışma yapılmıştır. Bunların hepsinin sadece listesini vermek bile oldukça kapsamlı olacağı için biz burada sadece konumuzla ilgili olanlarını yani Özbek Türkçesi ait olanları vermekle yetindik. Listelenen çalışmalar yalnızca tespit edebildiğimiz çalışmalardır. Bu listenin her geçen gün daha da zenginleşip uzayacağını temenni ediyoruz.

Yaptığımız kaynak taramaları neticesinde elde ettiğimiz verilere göre, Türkiye'de Özbek Türkçesi üzerine şu ana kadar tespit edilen 94 yüksek lisans Tezi, 18 doktora tezi bulunmaktadır.

Yapılan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı ise şu şekildedir:

1985'te 1, 1988'de 1, 1991'de 1, 1994'te 4, 1995'te 1, 1996'da 3, 1997'de 1, 1998'de 3, 2000'de 2, 2001'de 3, 2002'de 2, 2003'te 1, 2004'te 3, 2005'te 1, 2006'da 1, 2007'de 2, 2008'de 2, 2009'da 4, 2010'da 3, 2011'de 4, 2012'de 2, 2013'te 4, 2014'te 3, 2015'te 3, 2016'da 6, 2017'de 1, 2018'de 7, 2019'da 14, 2020'de 8 yüksek lisans;

1992'de 1, 1994'te 1, 1997'de 2, 1999 1, 2001'de 2, 2007'de 1, 2008'de 1, 2010'da 1, 2015'te 2, 2017'de 2, 2018'de 1, 2019'da 3 doktora tezi yapılmıştır.

Bu çalışmaların büyük bir bölümü Türkiye Türkleri tarafından yapılmış olup, bir bölümü de Türkiye'de yaşayan, okuyan, çalışan Özbek, Uygur vb. Türk soylu öğrenci ve araştırmacıların Türkiye'de yaptıkları yayınlarıdır. Bu yayınlara Türkiye'nin Ulusal Tez Merkezi "https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/" internet adresinden ulaşmak mümkündür.

Bu çalışmaların yanı sıra devam etmekte olan çok sayıda lisansüstü tezi bulunmaktadır. Bu çalışma Özbekistan ve Türkiye'deki akademisyen ve araştırmacıların yapılan yayınlardan hemen ve yeteri kadar haberdar olamamaları gereksiniminden doğmuştur. Belki Özbekistan'da yapılacak Özbekistan'da yapılan Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesi ile ilgili lisansüstü tezlerin listelendiği ve açık erişim verilerinin bulunduğu bir çalışma Türkiye'de Özbek Türkçesi çalışanları için oldukça faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

1. ÜŞENMEZ, Emek, vd. (2016). Özbekçe-Türkçe Sözlük. Türk Dünyası Vakfı.
2. Ulusal Tez Merkezi. Erişim 30 Ocak 2021. "https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/"
3. Güncel Türkçe Sözlük. Erişim 8 Temmuz 2019. http://sozluk.gov.tr

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРІКТЕРДЕГІ САЯСИ БИЛІК ПЕН БИЛІК ИЕЛЕРІ ТУРАЛЫ КЕЙБІР ТІЛДІК-ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ДЕРЕКТЕР (МАХМҰД ҚАШҚАРИДІҢ «ДИУАН ЛҰҒАТ АТ -ТҮРІК» ЕҢБЕГІ БОЙЫНША)

Анарбаев Қайрат Сапарханұлы-
ОҚМПУ «Рухани жаңғыру және тәрбие»
бөлімі басшысы, т.ғ.к., доцент м.а.

Аннотация: В статье рассматривается историческая преемственность мировоззрений средневековых тюрков относительно политической власти и правителей в произведении М. Кашкари «Дивани Лугат ат-Турк».

Abstract: The article examines the historical continuity of the worldviews of medieval Turks regarding political power and rulers in the work of M. Kashkari "Divani Lugat at-Turk".

Ключевые слова: Лингвистические источники, Тенгри, политическая власть, хан, каган, кыпчаковедение.

Key words: Linguistic sources, Tengri, political power, khan, kagan, Kypchak studies.

XX ғасырдың аяғын ала келген тәуелсіздік тек қазақ халқына емес, туысқан түрік тектес халықтардың тарихи жадын оянуға әкелді. Жалпы алып қарағанда сана тәуелсіздігі болмай, саяси тәуелсіздіктің мәнін түсіну де қиын. Сондықтан кешегі тарихымызға шегініс жасай отырып бабаларымыздың кешегі тарихтағы асқақ рухы мен жаттың идеологиялық жетегіне ермеген, намысын ешкімге де бермеген тәуелсіз тарихи санасындағы сабақтастықтар мәселесіне тоқталудың өзектілігі және қажеттілігі анық байқалады. Ол үшін халқымыздың өткен тарихындағы ұлттық рух пен тарихи санамызды сабақтастықпен сақтап, қилы кезең, сан белестерден өтіп ұрпақтарына мұра ретінде жеткен фольклорлық, жазба еңбектер арқылы бізге дейін жеткен деректер мен ұлт бойындағы қасиеттер мен салт-дәстүрлерге ерекше назар аудару қажет.

Осындай құнды дүниелерді бойына жинаған ортағасырлық жазба мұралардың ішінде тек түрік халықтарының тіліне ғана емес, тарихына, этнографиясы мен мәдениетіне, дүнитанымы мен ойлау жүйелеріне қатысты бірден бір қайнаркөз еңбектердің арасында М.Қашқаридің «Диуан Луғат ат-Түрік» еңбегі де бар.

Бұл еңбектің энциклопедиялық сипаттағы мазмұны терең шығарма екені зерттеушілер тарапынан айтылып та, жазылып та келеді. Біздің мақсат М.Қашқари еңбегінде көрініс тапқан тарихи жайттарды әңгімелеп хатқа түсірудегі ұлттық рухтың қатысы мен түрік халықтарының ел, мемлекет болу туралы арман-мақсаттарындағы ерте түріктік кезеңмен танымдық ортақтықтары мен тарихи сабақтастық тұстарына назар аудару. Оның ішінде саяси билік және билік иелерінің рухани қызметі, дәрежелері туралы халықтың қарапайым түсініктері мәдениетін қалыптастыруды рухпен сабақтастыру, олардың алдыңғы кезеңдермен кейбір тарихи сабақтастықтары мәселелері туралы деректер және солардан туындайтын тарихи танымдық пайымдауларды айқындай түсу.

М. Қашқари еңбегімен танысқан адамға аталарымыз ұрпағына төл тарихын асқақ түркілік рухпен тануға, жат сананың жетегінде емес, ұлттық таным арқылы өзектеп танымай дербес тарихи санаға ие бола алмасын айтып, тәпіштеп түсіндіріп тұрғандай әсер береді. Тіпті М.Қашқари еңбектері жазылған кезеңде түріктер Ислам дінінің ықпалында болған деп қарағанның өзінде, ондағы рух сабақтастығын түріктер арасында исламның кең тарауынан алдыңғы кезеңдермен тікелей байланысаты жақтарын байқауға болады. Мысалы, Көк Түріктер дәуірін алып қарасақ олар исламды ұстанбады. Бірақ бір Тәңіріге сенді. Билікті Тәңірінің сыйы деп қабылдап билеуші тайпалар, әулеттер қол астындағы халықты Тәңірінің «аманаттары» ретінде түсіне білген. Сондықтан бұл жерде байқалатын шындық кешегі бабалардың ең алдымен ұрпағына аманаты үлкен сеніммен өмір сүру, яғни Жаратушыға сену. Соның ішінде Бір Жаратушының жолына сай өмір сүру мен оның бергенінің бәріне «тәубе», «шүкірлік» жасай отырып, өмір сүруге қарай әрекет еткеннің жүзі екі дүниеде де жарық болатыны туралы ойлары мен танымдарындағы сабақтастықтар ізі айқын байқалып тұрғандай... .

Ал ол іздерді тереңдеу тану үшін сол бабалардан қалған тарихи танымдарға сүйену керек. Бір сөзбен айтқанда, бабаларымыз сияқты төл тарихымызды ұлттық танымен тану өзекті. Ал ол түсініктердің іздері ұлттық салт-дәстүрден, ұлттық психологиядан ішінара

болса да айқын байқалып қалып тұрады. Мысалы, халқымызда қатты қуанғанда, мәртебелі марапат көрсетілгенде т.б. айтылатын «Төбем көкке бір елі жетпей қалды!» немесе «Төбем көкке жетті» деген сияқты сөздердің астарлы мағыналарында талай деректер жасырын жатыр. Ал «Көк» атауының көне түріктерде зеңгір аспанның, құдіретті күш - Тәңірінің синонимі ретінде қолданылғаны түркітанушылар арасында белгілі пікір. Олай болса жоғарыдағы сөз тіркестерінің өзі байыптай қараған кісіге «Тура жол» - Тәңірі, Құдай, Алла жолы, адамның мақсаты сонда қарай, яғни көне түріктік «жоғары әлемге» бағытталған деген танымдар мен түсініктерінен алшақ жатқан жоқ. Керісінше, ұятты іске душар болса төменгі әлемге қарай бағытталған «кірерге тесік таппадым», «жерге кірдім» т.б. төл түріктік танымдарға лайық сөздермен үн қатқан деп санауға келеді деп ой түйеміз. Өз кезегінде осындай ойлар кешегі бабаларымыз кез-келген ерге де, елге де еңсесі биік, көңілі асқақ болу үшін, яғни басты көтеріп ұстау үшін Тәңірі ісіне лайық жолмен жүруді және барлығы да Жаратушының сыйлығы сынды қабыл алуды ұрпағына аманатағаны туралы ойларға әкеледі. Біздіңше бұл түсініктер жалпақ елге де, оған билік етуші билеушілерге ортақ таным болып ұрпақтан ұрпаққа сабақтастықпен өте отырып барлық қоғамға ортақ елдік мүдделерді қалыптастырған. Ол- тәуелсіз де, қуатты ел «Мәңгілік ел» болу мүддесі. Сол мүддеге сай тірліктер жасап, яғни қоғамда өзара үйлесімде, келісімде өмір сүріп бір-біріне, тұтас елге деген жауапкершілік сияқты қасиеттерді қадір тұту мәдениетін ұрпақтарының бойына сіңірген.

Үйлесімділік басты қағида саналған. Ол дегеніміз ел, мемлекет болу үшін ең алдымен билік пен қарашаның өзара үйлесім табуы маңызды екенін ұққан және ұрпағына аманат етуі дер едік.

Ортағасырлық түркі жазба деректеріндегі мағлұматтардан елге билік ету «Тәңірі қалауы, сыйы», яғни қалауы мен бірге сый деген ой айқын көрініс береді. Және бұл ханға да қарашаға да ортақ сенім ретінде болған. Халыққа сый болатыны «жақсы, ақылды билеуші елді көркейтеді, өсіреді», өз кезегінде ол үшін халықты билеушінің өзі сол «Тәңірінің аманаты» деп қабылдайды. Ал «аманатқа қиянат жасау күнә»! – деген түсінік барлық уақыттардан сабақтасып келеді.

Халыққа ел билеушісі Тәңірінің жердегі «көлеңкесі» деген түсінік арқылы билеушілердің рухани көсемдер ретіндегі орнын қоса айқындай түсудің мүмкіндіктері бар екенін зерттеушілер айтып келеді.

Екіншіден, ерте кезеңдерден бүгінгі күнге дейін қуатты ел болу әскерге, оның саны ғана емес сапасына, жауынгерлік рухына да тікелей байланысты екенін байқау қиын емес. Бұл орайда «Ұлы Дала» халықтарының даңқы әлемге танымал болғаны белгілі. Мысалы, б.э.д. VI ғ. өмір сүрген грек тарихшысы Фукидидтің жазбаларында: «Европада скифтерге (яғни сақтарға. Автор) әскери күш-қуаты жағынан тең келетін ел жоқ. Тіпті, Азияда да жоқ» - деп келетін жолдар көп дүниені аңғартады. Яғни сақтар Европада да, Азияда да саяси үстем болғанын антик дүние авторы нақты айтып тұр.

Ортағасырлық түріктерде елдік, ел болуға керекті рухани бірлік мәселелері ата-бабаларымыз тасқа қашап жазған «бітік тастарда» жиі кездеседі. Біз осы ескерткіштердің оқылуы мен зерттелуіне қатысты қазақ ғалымы Қ.Сартқожаұлының ғылыми аудармасынан мысалдар келтіріп отырмыз. Күлтегін тасындағы мәтін: «Жоғарыда Көк Тәңірі, төменде Қара Жер жаратылғанда, екеуінің арасында (ортасында) адам баласы жаралған. Адам баласы үстіне ата-бабам Бұмын-қаған, Істемі қаған (таққа) отырған» -деп басталады [1, 264 б.]. Одан ары түркіні бұзар қытайдың «тәтті сөзі» мен «сыйға берілетін асыл тастары» екенін айта келе, оларға алданбай елдікті ойлап іс қылуға шақырады. «Түрік халқының ұмытшақтығын» сынай келе, осы тасты жаздырғанын да тасқа қашаған. Тек бірлік ғана елдік мұратқа жеткізетінін тасқа қашайды. Ал Тоныкөк жазбаларында: 1 «Білге (дана) Тұй-ұқұқ мен өзім Табғач елінде қылындым (туылдым). (Ол заманда) түрік халқы Табғачқа қараушы еді». 2 «Түрік халқының қағаны жоқ еді. Табғачтан бөлініп, қағанды болды. Қағанынан айырылып, Табғачқа және бағынды. Тәңірі былай деген-ді: қаған бердім. Қағаныңды жойып, (басқаға) бағындың. Бағынғандығың үшін Тәңірі сені өлімші етті....» [1, 452 б.]. Көріп

отырғанымыздай бабаларымыз сол кезеңнің өзінде тәуелсіз ел болудағы саяси билікті киелі (Тәңірі сыйы) деп ұғыну, билік басындағы билеушіге деген құрметті ғана емес, билеушінің халық үшін жауапкершілігін де нақты айтып тұр. Және Қаған лауазымына тек белгілі бір билік тайпасының өкілдері ие болу құқығын иемденгені (Ашина тайпасының өкілі) және өзгелер қанша ақылды, батыр болса да қағандыққа таласуға болмайтындығы да жазба деректерде сақталған. Тіпті кейінгі ортағасырларда қыпшақтарда билік тайпасы ретінде Елбөрі тайпасының саналғанын деректер растап отыр. Осы дәстүр Шыңғыс хан шабуылдарының әсерінен саяси билікке тек оның ұрпақтарының ие болатынын көрсеткен «Жосық» заңдарында нақтылануы түрік тайпаларындағы саяси билік туралы түсініктердің сабақтастығынан хабар береді.

Осы бір ертеортағасырлық түркілерге тән жоғары асқақ рухқа толы ұлттық психологиясы ислам келген соң біршама «жуаси» түскен шығар деп ойлағанымызды жасырмаймыз. Алайда қандай кезеңде де тарихи саналары жоғары түркілердің рухы да асқақтығын жоғалтпағанын байқау қиын емес. Олай болса ендігі жерде осындай деректер мен түсініктерді көрсететін тарихи деректерге, соларға сүйеніліп айтылған зерттеу пікірлерге ден қоя отырып оның кейбір іздерін М.Қашқаридің «Диуан Луғат ат-Түрік» еңбегімен тарихи-салыстырмалы тұрғыдан қарастыруды жөн санаймыз.

Ең алдымен аталған еңбектің лингвистикалық сипаты басымдау екенін ескере келе М.Қашқаридің тіл тазалығына баса назар аударғанын айтпай кетуге болмас. Ол «ең таза, көркем тілдер қатарына жат парсы тілінің сөздерін қоспай сөйлейтіндер мен бөгде салт-дәстүрлерді қабыл алмайтындарды жатқызатынын» ашып айтқанының астарлы мағынасында талай-талай танымдық мәселелер бар екенін ескеру керек [2, С. 69]. Өйткені, қала халқымен араласқандардың тілі екі немесе одан көп тілдердің элементтерінен тұрып «таза тіл» бола алмайтынын және ал кейбір сырттан кірме тайпалардың тілі түркіленгенін ашық жазған (сонда). Бұдан шығатын қорытынды таза тілге ие халық аз деген сөз. Соның ішінде түріктерде аралас тайпалардан құралған. Бірақ оларды тіл біріктіруші күш, құрал екенін және өзіндік ойлау жүйесі жоқ халық, яғни рухани тұтастығын көрсететін негізгі белгілерге ие емес халық біртұтас ел бола алмайтынын да айтып тұрғандай. Иа ортағасырлық түріктердің алып империясы құрамындағы тайпаларды сипаттап беруде олардың тіліне айрықша тоқтала отырып, М.Қашқари сол заманның өзінде тілдің елді біріктіруші факторлық қызметін жақсы білген. Мысалы, М.Қашқаридің: «....өз тілі мен жазуы бар Хотандықтар сияқты Түбіттердің өз тілі бар. Олардың екеуі де түрікше еркін меңгермеген», «Көшпенді Жумулдар, сонымен бірге Кай, Йабаку, Татар, Йасмилдердің өз тілі бола тұра, түрік тілін жақсы меңгергені » туралы мағлұматтарды келтіреді [2, С. 69-70].

М.Қашқари еңбегінен билікке қатысты дүниетанымдық мәселелер де анық байқалады. Оның ішінде ерте ортағасырлардан қалыптасқан түркілік рухты жоғары қойып сөз қозғау дәстүрі ислам келгеннен соңда бәсеңдемегенін анық байқатады. Оны жазбагердің: «Мен Тәңірінің дәулет ұясын түріктер жұлдызына жаратқанын және ғарышты солардың заманы үстіне айналдырып қойғанын көрдім. Тәңірі оларды «түрік» деп атады. Әрі оларды мемлекетке еге қылды. Заманымыздың қағандарын түріктерден шығарып, дәуір, халықтың ақыл-ерік тізгінін солардың қолына ұстатты; оларды адамдарға бас қылды; хақ істерде соларды қолдады.....»-деп жазғаны айқын көрсетіп тұр [3, 7 б.].

Әрине М.Қашқари өмір сүрге кезең тарихи жағдайда түріктердің саяси тұрғыдан үстем болып тұрған кезеңі. Дегенмен ондай асқақ рухсыз түріктер саяси үстемдікке қол жеткізе алмасы тағы белгілі. Сол рухқа түріктер мемлекет құрып, дербес ел болғаннан соң ие болған. Ең жоғары билік Қаған лауазымы. Оны Тәңірі тартуы, сыйы деп қабылдағанын көрсететін деректер жеткілікті. Мысалы, Тонықөк ескерткішінде: “tanri anca temis erinc qan bertim” яғни «Тәңірі айтты: мен бердім [саған түркі халқы] қанды» - деген жолдар бар [4, С. 417]. VIII ғасырдағы Онгин жазбаларында «қан» (яғни «хан») термині осы мағынада кездеседі [4, С. 417]. Түркі халықтарында хан лауазымының тәңірдің сыйы ретіндегі түсініктермен астасып жатқаны жоғарыдағы мәтіннен көрінеді. Бұл түркілер санасында қасиетті лауазым саналып, олар ханды тәңірінің жердегі өкілі ретінде қабылдағанын көрсетеді. Ұйғыр жазуымен

жазылған Турфандық түркі жазбаларында «adinciγ iduq qaγan qan susi,» яғни «қасиетті жоғарғы билеушінің таңдаулы жасағы» деген мәтін бар. Қасиетті сөзі босқа қолданылмағаны байқалады. *Қаған хан а*тауы қасиетті, жоғарғы, биік, яғни хандардың ханы деген мағынаға сай екенін көрсетеді. Әл-Хорезми жазбаларында «қаған - түріктердің бас билеушісі. Қаған - бұл хандардың ханы, яғни көсемдердің көсемі, парсылардың шахиншахына сәйкес,» деп қағанның дәл анықтамасын көрсеткен [5, с. 116].

Ортағасырлық Оғыздарда *хан* мен *жабғу* титулдары, селжұқтарда, XI ғасырда, *хан* және *сұлтан* титулдары қатар қолданылған [6, с. 113.; 7, с. 414-416].

Қарлұқтарда жоғарғы билік лауазымы жабғу болды. Күшейе келе *қаған* деңгейінде атала бастаған. Ал олардың кейінгі мұрагері - Қарахан мемлекетінде биліктің жоғарғы деңгейінде *хан* отырды. Ортағасырлық түркі тілінде алғаш рет сол дәуірдегі түрік қоғамының саяси, мемлекеттік құрылымы мен оны басқару туралы жазылған Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегінде жоғарғы билік лауазымы «хан» ретінде көрсетілген [4, С. 636].

Жалпы алғанда ұлттық тарихымызды зерттеудегі құнды дереккөздер ретінде түрлі жазба мұралар пайдаланылып келеді. Олардың қатарына көне грек, латын, парсы, қытай, араб, түрік, армян, славян тілдерінде жазылған жылнамалар, тарихи, географиялық, агиографиялық шығармалар, энциклопедиялар, саяхатшылардың естеліктері, актілік құжаттар және сөздіктер жатады. Жазба ескерткіштердің басым бөлігін, негізінен, сипаттау бағытында жазылған елшілер мен саяхатшылардың, уағыз таратушылардың (миссионерлердің) естеліктері мен жазбалары және өзіндік жанрға жататын актілік, яғни заң актілері - жарлықтар, бұйрықтар, түрлі актілер-өтініштер, арыз-шағымдар құрайды. Олар тарихи дереккөз ретінде ғылыми айналымға енген. Өкінішке орай, тілдік жәдігерлер - сөздіктерді тарихи дереккөз ретінде қарастырып, ғылыми айналымға қосқан еңбектер жоқтың қасы. Шындығында, «тілдік деректер» арқылы этностың болмысын, тұрмысын және өзіндік тарихи ерекшеліктерін айқындауға болады. Өйткені, халық тарихи санасы арқылы өзін толық тани да, таныта да алады. Халық өз тұрмысы мен болмысындағы бар, әрі қажет еткен дүниенің бәрін, тарихи санадағы ұғым, түсініктерін тіл арқылы сыртқа шығарады және сақтайды [8]. Олай болса лингвистикалық деректерге де тарихшылар тарапынан ғылыми дереккөздік тұрғыдан талдаулар жасау керектігі анық байқалады. Осы жолдар авторының зерттеулерінде ортағасырлық «Кодекс Куманикус» жазба ескерткішіндегі тілдік деректер арқылы құман-қыпшақтардың тарихы зерделенді [9]. Қазақ халқы басқа да туыс халықтар сияқты қыпшақ тілді халық екені, қазақ әдеби тілінің қайнар көзі - қыпшақ тілі екені белгілі. Қыпшақтар қазақ халқының қалыптасу үдерісінде (процесінде) де басты құрамдарын (компоненттерін) құраған тайпалардың бірі болатын және ортағасырлық қыпшақтар құрған мемлекеттің орталық аумағы қазақ даласы болды.

Ертістен бастап, Дон мен Дунайға дейінгі аралықтың «Қыпшақ Даласы» аталып, қыпшақтардың нағыз дәуірлеп тұрған XI ғасыр ортасынан XIII ғасырдың басына дейін, бұл аймақта ғасырлар бойы қалыптасқан қыпшақ мәдениеті үстем болды. Аталған дәуірде қыпшақтар «әлемдік империялар» санасқан, ірі, саяси күшті ел еді. Шығыстан Батысқа, немесе кері бағытта, «Қыпшақ Даласын» басып өту үшін қыпшақ тілін білу өте қажеттіліктің басты бағытынан саналды. Батыс пен Шығыс елдері әралуан амалдар (елшілер, саудагерлер жіберу, жансыздар салу, жиһангездер аттандыру, уағыз таратушылардан діни тыңшылар жасақтау т.б.) арқылы қыпшақтарды жан-жақты тануды қолға алған. Кейін, монғолдардың саяси билігі тұсында да қалыптасқан қыпшақ мәдениетінің басым болғаны тарихи деректерден белгілі. Осындай түрлі қажеттіліктер арқасында ортағасырларда қыпшақ тіліне қатысты бірнеше сөздіктер жазылды. «Кодекс Куманикус те» сондай жазба ескерткіштің бірі, әрі бірегейі. Сондықтан Қыпшақтану - Қазақтанудың басты бағыты деп, ал Қыпшақтанумен шұғылдану - қыпшақ әлемінің қара шаңырағы - Қазақстанның тарихи миссиясы деп санауға болады [10]. М.Қашқари еңбегінде қыпшақ тілдерінің өзіндік ерекшеліктерін көрсететін деректер қатарын тілдік тарихи дереккөз тұрғысынан арнайы зерделеу арқылы халықаралық қыпшақтану бағытының ілгерілеуіне ықпал етеді.

Қорыта келгенде М.Қашқаридің «Диуани Луғат ат-Түрік» еңбегінде ортағасырлық түріктердің саяси билік және билік иесі қағандар мен хан туралы ерте кезеңнен келе жатқан дүниетанымдық сабақтастықтарды көрсете алатын мол тарихи лингвистикалық деректер қоры бар.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қаржаубай Сартқожаұлы. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. Үш томдық. I том. Алматы, «Samga Press»6 2019. -510 б.

2. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк. Перевод З.-А. М. Ауэзовой. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с. + 2 с. Вкл.

3. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. Үш томдық. Аударған А.Қ.Егеубай. I том. Алматы, «Хант» баспасы, 1997 ж. -590 б.

4. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 676.

5. Кумеков Б.Е. Государство Кимеков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма Ата: Наука, 1972. – С. 156.

6. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашгабат: Ылым, 1969. – С. 294.

7. Бартольд В.В. “Султан Санжар и гузы” // Сочинение в IX-х томах. – Москва: Наука, 1964. - Т.II. часть 2. – 657 с.

8. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

9. Анарбаев Қ.С. Ортағасырлық құман-қыпшақтар тарихының мәселелері («Кодекс Куманикус» материалдары бойынша) // Кандидаттық диссертация. Алматы, 2009 – 150 б.

10. Қайдар Ә. Қыпшақтанудың бір бұлағы - тіл // ҚР БҒМ, ҰҒА Хабарлары. - Тіл, әдебиет сериясы. - 2002. – № 3. – 13-17 бб.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБНИНГ ЭСКИ ТУРКИЙ ТИЛ ИМКОНИЯТЛАРИНИ ЁРИТИШ МАҲОРАТИ
YUSUF KHAS HAJIB’S SKILL IN ILLUMINATING THE POSSIBILITIES OF THE OLD TURKIC LANGUAGE

М.Холмурадова
ТошДЎТАУ катта ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Ўзбек тилининг назарий масалалари, амалий қиймати, бадиий-услубий имкониятлари юзасидан бир қатор тадқиқотлар олиб борилган. “Ўзбек тилшунослиги адабий тил сатҳларига оид долзарб масалаларга тегишли кўпдан кўп изланишларга эгалиги, чунончи, бадиий услубият масалаларига тааллуқли тадқиқотлар кесимида муайян ютуқларни қўлга киритганлиги билан фахрланса арзийди”[1].

Лексикология тилнинг энг ўзгарувчан сатҳи бўлиб, бевосита халқ ҳаёти, турмуш тарзи, дунёқараши, маънавияти билан боғлиқ. Муайян тилнинг лексик имкониятлари бадиий матнда тўла намоён бўлади. Маълумки, бадиий матнда тил воситаларининг аҳамияти ҳақида фикр юритилганда, фонографик, морфологик ва синтактик воситалар баробарида лексик воситаларга ҳам диққат қаратилади. Модомики, бадиий матннинг лингвопоэтик таҳлилида тилнинг асосий бирликларидан бири – сўз муҳим ўрин тутар экан[2], унда муайян шоир ёки ёзувчи услуби, тил хазинасидан фойдаланиш маҳоратининг намоён бўлиш даражаси ҳақида фикр юритиш лозим бўлади.

[1] Дадабоев Ҳ.“Қутадғу билиг” матнида бадиий актуаллашган лексик воситалар хусусида// Стилистика ва прагматика. Профессор С. Каримов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий-назарий конференция материаллари. – Самарқанд, 2010. 4-5 июнь. –В. 48.

[2] Юлдошев М. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи. Филол.фанлари док.дисс.автореф.–Т., 2009 .

Таъкидлаш жоизки, нафақат адабий тил, балки турфа қабила ва элатлар сўзларидан мукаммал хабардор бўлган Юсуф Хос Ҳожиб ҳар бир лексеманинг маъно нозикликларини ҳисобга олиб, ўта билимдонлик билан қўллаган, кўп ўринларда лексемаларга семантик вазифалар юклашнинг уддасидан чиққан[1]. Муаллиф маҳорати ўхшатиш ва қиёсларда, кўп маъноли сўзлар семантикасида, метафора, метонимия каби кўчим турларида ўз ифодасини топган.

3.1. Полисемантик сўзлар

Полисемия ҳар қандай тилда ҳам салмоқли ўрин тутади. Тил бойлиги фақат сўзлар, иборалар миқдори билан эмас, сўзларнинг лексик маънолари миқдори билан ҳам ўлчанади.[2]

Полисемия одатда муайян нарса-предмет, белги-хусусият, ҳаракат номини бошқа нарса-предмет, белги-хусусият, ҳаракатга кўчириш усули билан воқеланади.[3] Полисемия ҳодисаси ўзбек тилшунослигида атрофлича ўрганилган.[4]

Кўп маънолилик туркий тиллар табиатига хос ҳодиса бўлиб, аксарият туркий сўзлар кўчма маъноларда келиш хусусияти билан фарқланиб туради. Кўп маъноли сўзларда семантик кўчишлар метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошлик асосида юзага келади. «Қутадғу билиг»да бир қатор сўзлар кўп маънолилик хусусияти билан намоён бўлган. Асар матнидаги белги билдирувчи сўзларнинг кўп маънолилик хусусиятлари таҳлил этилган.[5] Қуйида кўп маъноли сўзлардан айримлари борасида тўхталамиз.

Асарда келтирилган **ač=** феъли “нарса-ҳодиса, буюм қатларининг текисланиши, объект ичидагини намоён этиш” маъноларини ифода этади. *Qapuγ ačtï dunya taqï bir qapuγ, ölüm qapγï ačlur kirür χalq qamuγ* – Дунё эшик очди, яна бир эшик (очилади), ўлим эшиги очилади, ҳамма халқ (унга) киради (ҚБН, 3484; 130b5); **ač=** реал бўлмаган тушунчалар (дунё, ўлим)га нисбатан қўлланиб, кўчма маънода келган. Бу лексема ибора таркибида келиб, “ёришмоқ” маносини ифодалашга хизмат қилган: *Turub čïqtï sewnü qapuγqa külä, ögi köŋli ačlïp yarudï yula* – Ўрнидан туриб севиниб, кулиб эшикка чиқди, хотири шод бўлиб, кўнгли очилиб, машъалдек ёриди (ҚБН, 587; 28 a3).

Достондаги **ačïγ** лексемаси кўп маънолиликни юзага келтирган. Бу сўзнинг маънолари: “аччиқ, нордон, шўр; оғир, қийин, машаққатли”. «Қутадғу билиг»да ўз маносида келиб, нарса-буюмнинг маза-таъмини ифодалаган: *Ačïγ suw teg kör ul bu dunya näŋi, nečä ičsä qanmaz ölimäz tili* – Бу дунё нарсаси шўр сув кабидир, назар сол, (киши) қанча ичса (ҳам) қонмайди, тили ҳўлланмайди (ҚБН, 3568; 133a14). Бу сўз предметнинг маъза-таъм хусусиятини билдиради. Кўчма маънода келиб, “аламли, қўпол, дағал” маъноларини англатган: *Tügüg yüz ačïγ til kišig tomlïtur, tiriglikdä ketmäs köŋülda yatur* – Тугук юз, аччиқ тил кишини совутади, тирикликда кетмайди (эсдан чиқмайди), кўнгилда сақланади (ҚБН, 2538; 97a7).

Baš тана қисмини билдирувчи полисемантик сўз, денотатив маънода жонзотлар танасининг юқори қисмини ифода этади. Қуйидаги байтда нарса-буюмлар қисмига кўчган: *Elik sunsa erdäm bilä er tegib, uluγ taγ bašïn yerkä ilgürür egib* – Киши тушуниб, санъат-ҳунар билан қўл узатса, улуғ тоғ бошини эгиб ерга энгаштиради (ҚБН, 2608; 99b4). **Baš** “асосий, муҳим, бошлиқ, бошчи” маносини ҳам ифодалаган: *Kür arslan bolu bersä ïtqa bašï, bu ït barča arslan bolur öz tüši*– Кўргин, агар арслон ит (лар)га бош бўлса, бу итлар барчаси унинг тенгида арслон бўлади (ҚБН, 2013; 79a10). Бу ўринда *baš* лексемаси вазифадошлик асосида кўчма маъно ифодалаган. *Бош* бутун тана аъзоларини бошқаради. *Бошлиқ* ҳам бошқариш

[1] Дадабоев Ҳ.“Қутадғу билиг” матнида бадиий актуаллашган лексик воситалар хусусида// Стилистика ва прагматика. Профессор С. Каримов таваллудининг 60 йиллигига бағишланган илмий-назарий конференция материаллари. – Самарқанд, 2010. 4-5 июнь. –Б. 49.

[2] Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси.–Т.:Mumtoz so‘z.–Б. 158;

[3] Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Биринчи китоб. – Т.:Mumtoz so‘z, 2010.– Б.61.

[4] Абдурахманов И. Полисемия и антонимия в современном узбекском литературном языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Т., 1973; Аликулов Т. Полисемия имен существительных в узбекском языке. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. –Т., 1966; Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Т.: Фан, 1975;

[5] Баялиева Г. “Қутадғу билик” дастаны тіліндегі көпмағыналы сын сімдер// Тіітаным. Языкознание. –№1. – Алматы, 2003.– С.93-96.

вазифасини бажаради. Семантик кўчишга “бошқармоқ” семаси асос бўлган. Р.Арзиев *baš* сўзининг 8та маъносини келтирган: 1) бош, асосий, тўғри маъноси: тана қисми; 2) бошлиқ, сардор; 3) маълум бир ҳодисанинг бошланиши; 4) ниманингдир тугаши, охири; 5) мақсадга мувофиқ бажарилган иш; 6) ҳаёт, тақдир, 7) халқ, 8) илғор, асосий.[1] А.Касиева “Қутадғу билиг” матнида *бош* сўзининг 130 дан ортиқ метафорик маънолари акс этганлигини қайд этади[2].

Достон матнида қўлланган **arqa** лексемаси кўп маънолилик ҳосил қилган. Биринчи маъноси “орқа томон, бел, пушт, пушти камар”: *Ata arqasïnda tuγulsa oγul, ana qarnï manzil qač aylïq amul* – Ўғил [яъни фарзанд] отанинг белидан (пуштидан) бунёд бўлгач, она қорни (раҳми) унинг учун бир неча ойлик сокин бир манзилдир (ҚБН, 1372; 56 б). Иккинчи маъноси “мадад, таянч”. *Ya rabb üstä davlat tügäl qïl tiläk, qamuγ ištä bolγïl sen arqa joläk* –Ё рабб, давлатни зиёда қил, тилакларни тугал эт, барча ишда сен мададкор бўл (ҚБН, 112; 11b1). Бу сўзлар “муайян тушунчанинг орти” семаси билан ўзаро боғланади.

“Қутадғу билиг” лексикасининг асосий хусусиятларидан бири туркий сўзлар орасида феъл туркумига оид лексемаларнинг кўп қўлланишидир. Асар лексикасидаги полисемия сўзлар семантикасидаги кўчиш усулларини ёритишга хизмат қилади.

3.2. Метафора, метонимия, синекдоха усулидаги маъно кўчиши

Метафора –«ўхшашлик» асосидаги маъно кўчиши. Метафора адабиётшуносликда *истиора* деб юритилади. Бадиий асарларда сўзларни ўз маъносидан ташқари мажозий маънода қўллаш санъати истиорадир. «Қутадғу билиг»да қўлланган метафораларни А. Касиева махсус ўрганган.[3]Достон матнидаги метафора намуналари таъсирчанлиги ва бетакрорлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Асар таркибидаги метафораларни шартли равишда икки гуруҳга ажратдик:

а) шахс феъл-атворини ифодаловчи метафоралар;

б) табиат ҳодисалари, нарса-буюм хусусиятларини ифодаловчи метафоралар.

Шахс феъл-атворини ифодалашда қўлланган метафоралар. *Yula erdi xalqqa qaraŋqu tüni, yoruqluqï taδtï yaruttï seni* –Қоронғу тунлари (у) халққа машъал эди, (У) ёруғлигини тарқатиб сени рўшноликка чиқарди (ҚБН, 34; 8b6). Муҳаммад (с.а.в.) сифатлари “шамчироқ, машъала” маъносини ифодаловчи *yula* сўзининг кўчма “машъал” маъноси орқали мадҳ қилинган бўлиб, пайғамбаримиз диннинг таянчи ва суянчи тарзида эътироф этилган.

Асарнинг бош қаҳрамонларидан бири Ойтўлдининг хусусиятларини ифодалашда метафоралар муҳим ўрин тутади. *Yüzi körki körklüg qïlïnčï köni, qamuγ anda könilik tönï* – (Ойтўлдининг) юзи кўркли, феъли-рафтори тўғри (эди), (ҳожиб) барча ростлик либосларини унда мужассам кўрди (ҚБН, 519; 25b8). Ойтўлди вазир бўлганлиги боис адолатли ва феъли тўғри бўлиши лозимлиги қайд этилган. Муаллиф барча ростлик либосларини унда мужжассам кўрган. Биринчи мисрада *köni* “тўғри”, иккинчи мисрада *tön* “либос” метафора асосидаги кўчимни юзага келтирган.

Бекларнинг хусусиятларини ифодалашда ҳам метафоралардан унумли фойдаланилган. *Qut-ul beg yaqïn bolsa qutqa kiši, tiläkin bulur barča etlür iši* –Бег – бу қут, агар киши бу қутқа яқин бўлса, барча тилакларини топади, ишлари бажо келади (ҚБН, 592; 28a8). Ушбу байтда беглар *qut* истиораси билан номланган. Агар киши бу қутга яқин юрса эзгулик топади, тилаклари бажо бўлади. Аммо, беглар дарғазаб бўлган пайтда оловдан ҳам кучлироқ, заҳардан ҳам заҳарлироқ бўлишади. Шунинг учун беглар дарғазаб бўлган пайтда уларнинг олдига яқинлашмаслик зарурлиги айтилган.

Taqï yaqšï aymïš biliglig bögü, bušar öδtä beglär bolur ot aγu –Билимли, доно (бу ҳақда) янада яхшироқ айтибди: дарғазаб бўлган пайтида беглар олов (ва) оғу бўлади (ҚБН, 764; 34

---

[1] Арзиев Р. Лексико-стилистические особенности языка поэмы “Кутадгу билик” Юсуфа Хас Хаджиба. Дисс. канд. филол. наук.–Алма–Ата, 1991.–Б.10

[2] Касиева А. Антропоморфная метафора в поэме “Кутадгу билиг” и особенности перевода ее на английский язык. Sosyal Bilimlar Dergisi.Sayı:15, 2006.–С.142.

[3] Касиева А. Лексико-семантический анализ метафор “Кутадгу билиг.–Бишкек, 2005; шу муаллиф. Антропоморфная метафора в поэме “Кутадгу билиг” и особенности перевода ее на английский язык // Sosyal Bilimlar Dergisi.Sayı:15, 2006. – С.142.

а). *Ot* ва *аγu* сўзлари бегларнинг характер-хусусиятини ифодаловчи метафораларни ҳосил қилган.

Феъл-лексемалар метафорик маънода келиб, шахс феъл-атвори, руҳий ҳолатига нисбатан қўлланган, бадиийликка, таъсирчанликка хизмат қилган.

Табиат ҳодисалари, нарса-буюм хусусиятларини ифодалашда қўлланган метафоралар. «Қутадғу билиг»да турли мансабдор шахслар ва ижтимоий табақаларни ифодаловчи метафоралардан ташқари табиат ҳодисалари ва ижтимоий ҳаётдаги жараёнлар, воқеа-ҳодисаларга доир метафоралар ҳам фаол қўлланган. *Uqušqa biligkä bu tïlmač tïl, yaruttačï erni yorïq tilni bil* – Уқувга, билимга тилмоч – бу тил, кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин (ҚБН, 158; 13a7). Тил орқали киши юксалади, қадр топади. Байтда *tïlmač* метафорани юзага келтирган.

Yaγï-ul bu bor ičmi altun kümüš, qïlïnčï tutuš boldï qïlqï uruš – Ичимлик бу ёв, (унинг) ичими эса олтин, унинг (келтириб чиқадиган) ишлари ёқалашиш, юмушлари эса урушдир (ҚБН, 2064; 81a1). Ушбу байтда ичкиликнинг салбий оқибатлари ҳақида маълумот келтирилган. Ичимлик ёвга қиёс қилинган. “Ёв”(уаγï)лигининг асоси “ёқалашиш” (tutuš), “уришиш” (uruš) билан изоҳланган.

Aγïzdïn ara ot ara suw čïqar, birisi yapuγli birisi yïqar – Оғиздан гоҳо ўт, гоҳо сув чиқади, бири тузади, бири бузади (ҚБН, 2646; 100b14). Байтда муаллиф беқиёс истиора намунасини келтирган. Оғиздан чиқадиган сўз ўт (олов) ва сувнинг хусусиятлари билан ифодаланган. Достон матнида таъкидланганидек, ёмон сўз олов каби барча экинларни пайҳон қилади, яъни ёмон сўз инсонларнинг дилини вайрон қилади. Яхши сўз зилол сув кабидир. Сув бор ерда анвойи неъматлар унади. Яхши сўз ҳам кишилар қалбига яхшилик уруғини сочади. *Ўт* ва *сув* тушунчаларидаги семантик зидлик метафорага асос бўлган.

Qïlïč birlä tutlur qalï tutsa el, qalam birlä baslur qalï bassa el – Агар эл олинса, қилич воситасида олинади, агар эл бошқарилса, қалам билан бошқарилади (ҚБН, 2671; 101b9). Байтдаги *qïlïč* сўзи “куч”, *qalam* “адолат” маъносида қўлланган.

Otuz ekki tišïm ürüŋ yünǯülär, üzüldi yïpï kör sačïldï birär –Ўттиз икки тишим – бу оқ инжулар, ипи узилди, кўр, битталаб сочилди (ҚБН, 5522; 203a5). Байтда ўттиз икки тиш оқ инжуларга қиёсланган. Бу ўринда тишларнинг оқ рангда бўлиши, бир хил шакли қиёслашга асос бўлган. *Ürüŋ* оқ рангни билдирувчи сўз бўлиб, энг қадимги олтой боботил даврига бориб тақалади. Мўғул тилида ҳам қўлланади.[1]

Qonuq ya bu dunya seŋär bir tüšün, tüšündä sewünč tutma artuq uzun – Сен учун бу дунё бир меҳмонхона ёки работдир [яъни тушиб ўтирадиган жойдир], работдан кўп, узоқ севинма (ҚБН, 3513; 1313b4). Достонда дунё кўп ўринларда *работ, карвонсарой (tüšün)* га қиёс қилинган. Бу метафорик кўчимда “вақтинчалик”, “ўткинчи” семалари асос бўлган.

Асар матнида қўлланган метафоралар маънони таъсирчан ифодалашга, денотат хусусиятлари, белгиларини ёритишга, нарса-буюмлар ўртасидаги ўхшашликни англашга хизмат қилади.

Метонимия асосидаги маъно кўчиши

Метонимия юнонча “қайта номлаш” демакдир. Нарса ва ҳодисалар ўртасида макон ва замондаги ўзаро алоқадорлик асосида бир номнинг иккинчисига кўчирилиши метонимия ҳисобланади. “Қутадғу билиг”да метонимиядан унумли фойдаланилган.

Učuγlï yurïγlï tïnïγlï nečä, tirilgü seniŋdin bulub yer ič-ä – Қанчадан қанча учадиган (лар), юрадиган(лар), нафас оладиган(лар), сендан ризқ топиб учиб-ейди(лар) (ҚБН, 22; 8a9). Бу ўринда қушлар (*učuγlï*), ер юзидаги жонзотлар (*yurïγlï*) ҳамда инсонлар (*tïnïγlï*) назарда тутилмоқда. Байтда метонимия сифатдошнинг отлашиши ҳисобига воқеланган.

Yorïγlï körür-män yaraγlïsï yoq, yaraγlï bulunsa yurïγlïsï yoq –Юрувчиларни (кўплаб) кўраман, ярайдигани йўқ, яроқлиси топилса-чи, у юрмайди (умри қисқа бўлади) (ҚБН, 1598; 64a12). Байтда *yorïγlï* “юрувчилар” деганда одамлар назарда тутилмоқда. Муаллиф “бу дунёда яшовчилар ичида яроқли киши йўқ, ярайдигани эса тирик эмас”, деган ғояни илгари сурмоқда. Бу байтда ҳам сифатдош отлашган.

[1] Дадабоев Ҳ., Холманова З. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. –Т.:Turon zamin ziyo, 2015.–Б. 51.

Достон матнида қўлланган *köŋli süzük* “кўнгли покиза”, *köŋli tüzük* “кўнгли тўғри” изофалари орқали “тоза, пок кўнгилли инсон” назарда тутилади: *Nekü ter ešitgil ay köŋli süzüg, qamuγ iš ičində e köŋli tüzüg* – Нима дейилган, эшитгин, эй кўнгли покиза, ҳамма иш(лар) соҳасида (ҳам) эй кўнгли тўғри (ҚБН, 3046; 114 b4).

Асарда қўлланган **atlan=** лексемаси “отланмоқ, отга минмоқ” маъносидаги келган: *Turup čïqtï atlandï keldi yana* –Туриб чиқди, отга минди, яна қайтиб келди (ДТС, 67). Ясама сўз мазкур байтда ўз маъносида келиб, транспорт воситаси ҳисобланган уловни эгарлаш, миниш назарда тутилади. Лексема “жўнамоқ”, “тайёрланмоқ”, “ҳозирланмоқ” маъносида ҳам қўлланган: *Qalï atlanur bolsa beglär sügä* – Агар беглар жангга отлансалар (ҚБН, 2542; 97a11). Байтда *отланмоқ* “лашкар тортмоқ”ни ифода этади. Кўчма маъно “отга миниш” ҳаракати орқали воқеланган. Даставвал, бирор жойга бориш учун отга минилган. Кейинчалик, бирор ишга жазм қилмоқ, аҳд қилмоқ” маъноси ҳам шу сўз билан ифодаланган. Маъно кўчишига “ҳозирланмоқ”, “йўл олмоқ” семаси асос бўлган.

Aš сўзи “таом, овқат” ҳамда “зиёфат” маъноларида келган: *Ularda birisi kodängä aš-ul, ya sunnat ašï ya tuγursa oγul*– Улардан биттаси зиёфат (никоҳ) ошидир, ё суннат оши ёки фарзанд туғилиши муносабати билан бериладиган ошдир (ҚБН, 4471; 66a2). Ушбу байт аждодларнинг қандай маросимлар муносабати билан элга дастурхон ёзиши, ош тортишини ўзида яққол ифода этган. Кези келганда достонда бирор кишининг вафотига бағишлаб бериладиган эҳсон ошининг ***yoγ ašï*** изофаси билан ифодаланганини айтиб ўтиш лозим (ҚБН, 330_4).

Tolun (<tol=) деганда шу белгига эга бўлган ойга (Муҳаммад (с.а.в.)) ташбеҳ қилинган: *Qiyamatta körgit tolun-teg yüzin, elig tuttačï qïl ilaha özin* – Қиёматда тўлин (ой) каби юзини кўрсат, илоҳо, ўзини (қўл)дан тутувчи қил (ҚБН, 47; 9a6).

Юсуф Хос Ҳожиб асарда ўқувчига кўп мурожаат қилади. Муаллиф *aya qutluγ öz* “эй қутлуғ инсон”, *e edgü köŋül* “эй эзгу кўнгилли инсон”, *e bilgi batïγ* “эй билими чуқур инсон”, *e köŋlï yazï* “эй кўнгли кенг киши”, *aya elči qut* “эй қут элчиси”, *e sïγun* “эй, буғу” каби мурожаат шаклларини қўллаган. Бу мурожаат шаклларида ҳам метонимияга асосланилган.

Синекдоха усулидаги маъно кўчиши

Ҳосила маъно юзага келишининг унча кенг тарқалмаган кўриниши *синекдоха* – юнонча “биргаликда англаш” сўзидан олинган бўлиб, бўлак орқали бутунни ёки бутун орқали бўлакни ифодалашни билдиради.[1]«Қутадғу билиг»да келтирилган синекдохаларда табиат ҳодисалари, турли доирадаги шахсларнинг хусусиятлари ифодаланган. Асарда, асосан, қисм номи билан бутун ифодаланган: *Yanut berdi Ögdülmiš aydï özüm, seni arzuladï ay körklüg yüzüm* – Жавоб берди Ўгдулмиш, айтди: ўзим, сени (кўришни) орзуладим, эй кўркли юзим (ҚБН, 3266; 122b2). Байтда асар қаҳрамони Ўгдулмиш “эй кўркли юзим” деб мурожаат қилган. Аслида “юзи кўркли киши” шаклида бўлиши керак эди. Аммо, ушбу жумла эллипсисга учраб, шу ҳолга келган. Бу ўринда қисм номи билан бутун ифодаланган. Асарда инсоннинг юзи билан боғлиқ *qïzγu eŋ* “қизил ёноқ”, “ёруғ юз”, *qïzγu meŋïz* “қизил юз”, *isig yüzlüg* “иссиқ юзли” каби бирикмалар қўлланган ва улар синекдохани юзага келтирган.

Манбада келтирилган *ürüŋ bašlïγ er* “оқ бошли киши” синекдохаси “қари киши”, “қария” маъносини билдиради. Бу ўринда “оқ бошли киши” яъни “сочига оқ тушган” деганда тажрибали, ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган киши назарда тутилмоқда. *Baš сўзи* “соч” маъносида келган: *Nekü ter ešitgil ürüŋ bašlïγ er, aǯunuγ qarïtmïš uzun yašlïγ er* – Оқ бошли (сочи оқарган) киши нима дейди, эшитгин, дунёни қаритган узун ёшли киши (ҚБН, 2973; 112a4). *Ürüŋ bašlïγ* деганда *оқ сочли, кекса, катта ёшли киши* назарда тутилмоқда.

Köŋül berdiŋ ersä bu qurtγa yüzi, yaqaŋnï tutar kündä ketmäz sözi – Кўнгил бериб қўйсанг, бу юзи кўҳна (қари), кунда ёқангни тутади, сўзи (ҳеч) тугамайди (ҚБН, 3493; 130b14). Байтда *qurtγa yüzi* дейилганда юз эмас, балки қари юзли кампирга қиёс қилинган дунё назарда тутилмоқда.

[1] Ҳосила маънонинг юзага келиши ҳақида қаранг: Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси. .–Т.:Мумтоз сўз, 2010.–Б. 89-112 .

Isinür et er terk bayïrsaq bolur, bayïrsaq kišilär tapuγsaq bolur – Унга баданнинг (кишиларнинг) муҳаббати ортади, сўнг эса кишилар унга садоқатли бўлади, садоқатли кишилар эса хизматга шай бўлади (ҚБН, 2089; 81b11). Байтда келтирилган *et* "бадан" сўзи орқали инсонларга ишора қилинмоқда.

Айрим байтларда вазифадошлик асосида маъно кўчган: *Meŋä köz qulaq-sen išimni qamuγ, seniŋdin tilär-men ača ber qapuγ* – Менга кўз, қулоқдирсан, ҳамма ишларимни сендан умид қиламан, эшик очавер [яъни иш юритавер] (ҚБН, 6164; K 377). Байтда ҳукмдор Ўгдулмишга мурожаат қилиб, уни ўзининг кўзи, қулоғи деб билади. *Кўз* деганда "кўриш", қулоқ деганда "эшитиш" семаси назарда тутилмоқда.

3.3.Ўхшатишлар услубияти

Ўхшатиш – икки нарса-ҳодиса ёки воқелик ўртасидаги ўхшашликка асосланган, уларнинг бири орқали иккинчисининг белгисини, моҳиятини тўлароқ, бўрттириброқ кўрсатиб беришдан иборат бадиий тасвир воситаси, кўчимнинг содда туридир. Ўхшатиш (ташбеҳ) мумтоз бадиий санъат кўриниши сифатида услубиятни таъминловчи воситалардан бири ҳисобланади.

Адабиётшуносликда ўхшатиш *ташбеҳ* термини билан юритилади. "Ўхшатиш – тасаввур бирлиги. Тасаввур эса мавжудотга асосланган хаёлот натижасидир".[1] Ўзбек тилшунослигида ўхшатишнинг назарий асослари, омиллари тадқиқ этилган. Жумладан, М.Мукаррамов ўз тадқиқотларида ўхшатишни соф тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганди.[2] Ҳ.Дадабоев XI – XIV асрлардаги ўхшатишларнинг ифодаланиши масаласига эътибор қаратган бўлса,[3] Н.Маҳмудов, Д.Худойберганова лар томонидан ўхшатишларнинг миллий-ментал хусусиятлари тадқиқ этилган[4].

"Қутадғу билиг"даги ўхшатишларни семантик жиҳатдан қуйидагича таснифлаш мумкин:

а) **шахс тавсифида қўлланган ўхшатишлар**. Достонда турли мансабдор шахсларнинг фаолияти, улар эга бўлиши керак бўлган фазилатлар ҳақида сўз боради.

Зеҳнсиз киши *мевасиз дарахт*га ўхшатилган: *Uqušsuz kiši-ol yemišsiz yïγač, yemišsiz yïγačïγ nekü qïlsun ač* – Зеҳнсиз киши мевасиз дарахтдир, мевасиз дарахтни оч нима қилади (ҚБН, 2418; 93a4). Ушбу байтда муаллиф ўзига хос *ol* ўхшатиш воситасидан фойдаланган. *Yemišsiz yïγač* бирикмасида *yemišsiz* "мевасиз", *yïγač* "дарахт" маъноларидаги лексемалардир; *yïγač* архаизмга айланган, *yemiš* лексемасида сема архаиклашган, бу лексема ҳозирда ҳайвонларга нисбатан "озуқа" маъносида ишлатилади. "Самара", "натижа" семалари қиёслашга асос бўлган.

Жоҳил киши *сигир*га қиёс қилинган: *Qara qarnï toδsa kör uδ-teg yatur, yawa sözgä awnur özin semritür* – Жоҳил қорни тўйса, сигирдек ётади, кўр, беҳуда сўзга ғарқ бўлиб ўзини семиртиради (ҚБН, 974; 42a4). Унинг дарди – фақат қорин тўйдириш ва беҳуда умр ўтказиш. Жоҳил сўздан сўзнинг фарқини билмайди. Беҳуда ва кераксиз сўзларга ҳам қулоқ тутиб ётаверади. Сигир гапга тушунмаганидек, нодон ва жоҳил киши ҳам эзгу сўзларни тингламайди. Чунки унинг онги зарарли ва кераксиз сўзлар билан тўлган. Жоҳилнинг сигирга ўхшатилишида "онгсизлик", "ақлсизлик", "бефаҳмлик" семалари асос бўлган.

Д.Худойберганова лингвокультурология бўйича изланиш олиб борган В.Маслова фикрига таяниб, шундай дейди: "...халқнинг муайян предмет, белги, ҳаракат-ҳолатга муносабати, ассоциатив фикрлаш тарзи ўхшатишларда ҳам намоён бўлади. Жумладан, буни ўзбек тилидаги инсон ҳақидаги ўхшатишларда ҳам кўриш мумкин. Ўзбек тилидаги инсонга доир ўхшатишлар 8та маъновий гуруҳни ташкил этиб, уларда ҳайвон, ўсимлик, мева номларини билдирувчи сўзлар эталон сифатида кўп қўлланганлиги она тилимизда мулоқот қилувчи тил соҳибларининг этнопсихолингвистик хусусиятларини намоён қилади[5]".

[1] Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати.–Т.:Adabiyot va san'at, 1979.–Б. 66 .
[2] Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатиш. –Т.:Фан,1976.
[3] Дадабоев Ҳ., Эски ўзбек тилида қиёслаш, ўхшатишнинг ифодаланиши // Лингвист IV.–Т.:Akademnashr, 2013.–Б. 4-11.
[4] Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати.–Т., 2013.
[5]Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини. Филол.фан. док. дисс. автореф. –Т., 2015.–Б.31.

Асар тилида лашкарбошининг хусусиятлари, асосан, зоонимлар орқали ифодаланган. Саркарданинг суврати ва сийрати тавсифланганда *қуйидаги* ўхшатишлар қўлланган: *Toŋuz–teg tetimlig böri–teg küči, aδïγlaju ïrγar qutuz–teg öči* –Тўнғиздек човут қилувчи, бўридек кучли, айиқдек ҳийлакор, қўтосдек қасоскор бўлиши керак (ҚБН, 2275; 88a9). *-lay* ўхшатиш-қиёслаш шакли кучайтирув-таъкид юкламаси билан бирикиб, *-layu* шаклида учрайди. Асосан, ҳайвонларга нисбатан қиёсларда қўлланган.

Uluγ tutsa himmat kür arslanlayu, ügi-teg usuz bolsa tünlä sayu – Ботир арслон каби ҳимматини улуғ тутса, тунлари укки каби бедор бўлса (ҚБН, 2278; 88a12). Юқоридаги байтда лашкарбошининг хусусиятлари ифодаланган бўлиб, табдилда байтнинг иккинчи мисраси «тунлари бедор онадай бўлса» деб изоҳланган. Бизнингча, **ügi** деганда Юсуф Хос Ҳожиб *укки* зоонимини назарда тутган ва байтни «лашкарбошилар уккидек тунлари бедор бўлса» деб табдил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади. Мазкур байтдан олдинги ва кейинги мисраларда зоонимлар асосидаги ўхшатишларнинг келтирилиши фикримизни асослайди. «Древнетюркский словарь»да ҳам байт «Ему следует основательно проявлять рвение, уподобляясь льву, а по ночам бодрствовать, подобно сове» тарзида изоҳланган (ДТС,198). Маҳмуд Кошғарий луғатида ушбу зооним *ühi* шаклида келтирилган: *кўп туркlар бу сўзни ügi дейдилар. Тўғриси шудир, чунки туркий тилда бўғиздан чиқадиган h йўқдир* (ДЛТ, I, 175).

“Қутадғу билиг”даги қиёсларда, асосан, ҳайвонларнинг белги-хусусиятларидан унумли фойдаланилган. Ҳақиқий тадбиркор киши бўридек кучли, айиқдек ҳийлакор ва қўтосдек қасоскор бўлиши кераклиги таъкидлаб ўтилган. Бўри “куч-қудрат”, айиқ “ҳийла”, қўтос “қасос” семаларини ифодалаш учун ишлатилган ва бунда, албатта, ҳайвонларнинг ана шу белгилари асос бўлган.

“Лашкарбошининг кучлилиги *арслонга*, доимий ҳушёрлиги *зағизғонга*, бақувватлиги *қоплонга,* ҳужмкорлиги ва душманга ҳамласи *тўнғиз*га, мардонаворлиги *бўрига,* жангда моҳирлиги, ҳийла ва тадбиркорлиги *тулкига*, шиддати *айиққа*, қасоскорлиги *қўтос* ва *туя*га ўхшатилади. Умуман, бир нарсани тасвирловчи-изоҳловчи турли-туман ўхшатишларнинг ҳаммаси ҳам унинг турли хусусиятларини ёритишга хизмат қилади”.[1]

Беглар *kür арслон* “юракли арслон”га қиёс қилинган. *Kür arslanqa oxšar bu beglär özi, bušursa kesär baš e bilgi yaruq* – Беглар–бу юракли арслонга ўхшайди, уларни ғазабга келтирсанг, бош кесади, эй равшан фикрли (ҚБН, 769; 34 а). Бунда ўхшатиш тўғридан тўғри *оҳšar* сўзи орқали ҳосил қилинган.

Туркий халқлар, хусусан, ўзбек халқининг яшаш тарзини белгилайдиган, тирикчилик фаолияти бўлган чорвачилик, овчилик мақолларда ифодаланган ҳайвон номларининг тур жиҳатдан хилма-хил бўлишини таъминлаган,[2] шунингдек, “Қутадғу билиг”даги зоонимларнинг ўхшатиш воситаси сифатида қўлланишига асос бўлган.

*Халқ*нинг *қўй*га ўхшатилишида “ювошлик”, “ожизлик”, “итоаткорлик”, *бек*нинг *қўйчивон*га ўхшатилишида эса “ҳимоя”, “бошқарувчи” семалари асос бўлган: *Boδun qoy sanï-ol begi qoyčïsï, bayïrsaq keräk qoyqa qoy tütgüči*– Халқ бир қўй каби, бег эса қўйчивондир, қўй учун қўй тутувчиси меҳрибон (жонкуяр) бўлиши керак (ҚБН, 1399; 57b4).

Юсуф Хос Ҳожиб доноларни *серсув, чимли ер*га ўхшатган: *Öyük čïm osuγluγ bolur bilgälär, čïqar suw qayuda aδaq tebsälär* –Донолар чим (кўк) ўсадиган сероб ер каби бўладилар, унинг қаерига оёқ урилса, сув чиқади (ҚБН, 960; 41b1). Биринчи мисрадаги **bolur** боғламаси ўхшатиш-қиёслаш вазифасини бажарган. Доноларнинг сўзи унумдор ерга қиёсланган. “эзгулик”, “яхшилик”, “самара” семалари қиёслашга асос бўлган.

Aqar suw teg ul bu tilin eδgü söz, qayuqa bu aqsa čečäk ündi tüz –Тилдан чиқадиган эзгу сўз оқар сув кабидир, бу (сув) қаерга оқса, ҳамма ёқда чечак унади (ҚБН, 2648; 101a1). Ушбу мисраларда тилдан чиқадиган *eδgü söz* бирлиги *aqar suw*га ўхшатилган. Оқар сувнинг чечаклар ундириши, оламни яшилликка буркаши эзгу сўзнинг киши кўнглини яшнатиши, кайфиятини кўтаришига қиёсланган.

[1] To‘xliyev B. O‘zbek adabiyoti. –T.: O‘qituvchi, 2000. –B.134.

[2] Тошева Д. Зооним компонентли мақолларнинг лингвокультурологик хусусиятлари. Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) диссертацияси автореф. –Т., 2017.–Б.14.

«Қутадғу билиг» – ҳадислардан илҳомланиб ёзилган асар. Ундаги пурмаъно фикрлар, теран мулоҳазалар ҳадисларнинг таъсири ўлароқ юзага келган. Юқоридаги байтларда доно, билимли кишилар *сувли ер*га, билимли кишининг сўзи ерга ҳаёт бағишловчи *сув*га ўхшатилган. "Илм ўрганмоқ" ҳақидаги ҳадисда илм ёмғир сувига ўхшатилади. Илм ўрганувчилар эса ерга қиёсланади. Ҳадисда ҳам ёмғир сувининг ҳаётбахшлиги таъкидланади[1];

б) **мавҳум тушунчалар реал нарса-буюмга қиёсланган ўхшатишлар**. *Körü barsa dunya kölikä sanï, edärsä qačar qačsa edrär seni*–Назар солсанг, дунё кўланка кабидир, изидан борсанг, қочади, қочсанг изидан боради (ҚБН, 3488;130b9). *Дунё кўланка*га ўхшатилган. *Kölikä säni* ўхшатиши асосида *dunya* лексемасидаги "беқарорлик", "фонийлик", "бевафолик" семалари намоён бўлган. *Dunya* лексемасидаги "ўткинчилик", "беқарорлик" семалари қиёслашга асос бўлган. *Säni* (san= ўйламоқ, ҳисобламоқ) ўхшатиш воситаси вазифасини бажарган.

Tarïylay erür dunya elig qutï, tarïsa orar er tirilgü otï – Бахтиёр элиг, бу дунё бир экинзордир, экин унса, киши ўз ейдиган ўтини ўради (ҚБН 1378; 56b13). Байтда *дунё экинзор*га ўхшатилган. Ҳар ким ўзи экканини ўради. Бу ерда ҳар ким ўз ризқи билан туғилади, деган мазмун ифодаланган. *-lay қ*ўшимчаси *-lay* аффиксининг варианти бўлиб, ўхшатишни воқелантиришга хизмат қилган.

Асарда элчиларга алоҳида аҳамият берилиб, уларга икки давлат ўртасидаги муҳим алоқа-муносабатни таъминловчи шахслар сифатида қаралган. Элчилар эга бўлиши керак бўлган бир қанча фазилатлар келтирилган. Шулардан бири *sučig sözlik* "ширинсўзлик": *Sözi bolsa yumšaq šakar-teg sučig, sučig sözkä yumšar uluy ham kičig* – Сўзи юмшоқ, шакардек ширин бўлса, Ширин сўзга улуғ ҳам, кичик ҳам юмшайди (ҚБН, 2626; 100a7). Бу ерда *sučig "*ширин" сўзи кўчма маънода келиб, *сўз*ни сифатлаган. *Sučig söz* "ширин сўз" *šakar* "шакар"га қиёсланган.

Достон матнида "туя" маъносида **tewä, tetir** каби лексемалар қўлланган. *Сўз туя бурни*га қиёсланган: *Burunduqluy-ol söz tewä burnï-teg, barur qančä yatsa tetir boynï teg* – Сўз туя бурнидек жиловланган бўлади, туя бўйнидек қаерга бурса, шу томонга боради. (ҚБН, 203; 19b11). Туя бурнини тўғри томонга йўналтира оладиган жиловдор керак. Бу ўринда "буриш", "бошқариш" , "йўналтириш", "қўллаш" семалари қиёслашга асос бўлган.

Заковат навқирон йигитга муқояса қилинган: *Qïlïnčï qarï oylan özlüg uquš, uquš qayda bolsa aŋar bar yapuš* – Заковат қарилардек иш тутувчи навқирон йигит кабидир, заковат қаерда бўлса, (сен) унга бориб ёпиш (ҚБН, 1837; 72b10)**.** *Özlüg* сўзи ўхшатиш воситаси сифатида келган. Ушбу байтда Юсуф Хос Ҳожибнинг сўз қўллаш маҳоратига яна бир карра амин бўламиз. Муаллиф заковатни қарилардек иш тутувчи навқирон йигитга қиёс қилган. "Заковат" тушунчаси ўзаро зид бўлган "йигитлик" ва "қарилик" тушунчаларидаги "куч-қудрат" ва "тажриба" семалари асосида тавсифланган.

*Киши кўнгли тубсиз денгиз*га, *билим марварид*га ўхшатилган: *Kiši köŋli tübsüz teŋiz-teg turur, bilig yinčü sanï tübindä yatur* – Киши кўнгли тубсиз денгиз кабидир, билим инжу каби (унинг) тубида ётади (ҚБН, 208; 15a1). Алишер Навоийнинг "Муҳокаматул-луғатайн" асарида *сўз* ва *кўнгил* борасида шу фикрларга яқин тасвирларни учратамиз: "… *сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдур ва кўнгул мазҳаредурким, жоми маонийи жузв ва кулдур.* (яъни " … сўз бир дур бўлиб, унинг дарёси кўнгилдир. Кўнгил шундай бир жой бўлиб, унда майда ва йирик маънолар тўпланган**дир**").[2] Кўнгилнинг денгизга ўхшатилишида "кенглик" семаси асос бўлса, сўзнинг дурга қиёсланишида "ноёблик" семаси устундир.

Nekü ter ešitgil e bilgä bögü, biliglig sözi bulsa aš-teg yegü – Донишли киши нима дейди, эшитгин, эй билимдон, билимли сўзини топсанг, ошдек ейиш керак (ҚБН, 2745; 104a10). Билимдон, донишманднинг сўзи *озуқа, ош*га қиёсланмоқда;

в) **ҳаракат-ҳолатни қиёслашда ишлатилган ўхшатишлар**. *Турналар парвози* тизилган *туя карвони*га қиёсланган: *Kökis turna kökdä ünün yaŋqular, tizilmiš tetir-teg učar*

[1] Ahmedov S. va boshqalar. Adabiyot. –T.: Sharq.–B. 21.
[2] Алишер Навоий. Муҳокамат –ул луғатайн. Мукаммал асарлар тўплами. XVI жилд.–Т., 2000. –Б.6.

yelgürär –Мағрур турна кўкда овоз чиқариб сайрамоқда, тузилган туя карвонидек учмоқда, қанот қоқмоқда (ҚБН, 72; 10а7). Қиёслашда “қаторма-қаторлик”, “эгрилик” (туянинг ўркачлари, турналарнинг қанотлари) семалари асос бўлган.

Юсуф Хос Ҳожиб қўллаган ташбеҳлар кейинчалик туркий адабиётда, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам анъанага айланди. *Қад*ни د (дол)га (“эгик” семаси асосида), *юз*ни *ой*га (“нурафшонлик” семаси асосида), тириклик (ҳаёт)ни работга (“ўткинчилик” семаси асосида), йигитликни арғумоққа (“шўхлик”, “ўйноқилик” семаси асосида), билимни кимёга (“ноёблик” семаси асосида), сўзни заҳарга (“зиён” семаси асосида), шакарга (“қувват” семаси асосида), кўнгилни денгизга (“кенглик” семаси асосида), шишага (“нозиклик” семаси асосида), билимни машъалга (“зиё” семаси асосида), золим амалдорни бўрига (“шафқатсизлик” семаси асосида) ўхшатиш ҳам ана шундай ёзма адабиётда анъанага айланган образлардир.

Асар тилида, асосан, *-teg, sani, -layu, -ul, -lüg, -liγ, ol, turur, oxšar* каби воситалар орқали ўхшатиш бадиий санъати яратилган. Маъно-мазмунни таъсирчан ифодалашда ***-teg*** ўхшатиш воситаси фаол қўлланган. ***–teg*** нинг ўхшатиш, қиёслаш, муқояса қилиш каби маъноларни англатувчи равиш ясаши қадимги туркий тилга оид битиктошларда акс этган[1].

Достон матнидаги ташбеҳлар эски туркий тилнинг бойлигини намоён қилган, асарнинг бадиий қимматини янада оширган, тасвирнинг мукаммал, янада тушунарли бўлишини таъминлаган. «Қутадғу билиг»даги ўхшатишларнинг хусусияти шундаки, улар кўзда тутилган ҳар қандай фикрни равшанлаштиришга, шу образни аниқ тасаввур этишга хизмат қилади”[2].

«Қутадғу билиг»даги ўхшатишлар нарса-ҳодисалар моҳиятини акс эттириш билан бир қаторда миллий-ментал хусусиятларни ёритишда ҳам аҳамиятлидир.

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ ЖАЙЛЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ
VIEWS OF KAZAKH ENLIGHTENERS ON THE NATIONAL EDUCATION

К. Махмутова

Abstract: The article discusses the views of the enlighteners of the Kazakh people on national education and their importance in the spiritual education of youth. The educational value of Kazakh traditions and customs is revealed.

Key words: *spirituality, mentoring, national education, national culture, traditions*

Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында ұлттық сананы жаңғырту, ұлттық бірегейлікті сақтау, білімнің салтанат құруына қол жеткізу, ұлттық болмысымызды сақтап, тарихымызды жаңғырту, ұлттық тәрбиемен сусындаған кәсіби құзыретті мамандар даярлау мәселелері жайлы айтып: «Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше, замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет» дегенді айтты [Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» «Егемен Қазақстан» 2017 жылдың 12 сәуір].

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында «Білім беру жүйесінің міндеттері Азаматтық пен елжандылыққа, өз Отанын-Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, әлемдік және отандық мәдениеттің жетістіктеріне баулу қажеттігі айтылған. Бұл бағытта қазақтың ақын - ағартушылары, ағартушы педагогтары құнды пікірлер қалдырған.

Абай Құнанбаев ұлттық тәлім – тәрбие мәселесіне философиялық тұрғыдан терең талдау жасап, жастардың дүние танымдық белсенділігін арттыруда, халықтың әдет – ғұрып

[1] Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек тилида қиёслаш, ўхшатишнинг ифодаланиши // Лингвист IV.–Т.:Akademnashr, 2013.–Б. 4-11.
[2] To‘xliyev B.O‘zbek adabiyoti.–T.: O‘qituvchi , 2000. –B.132.

дәстүрін өз шығармаларында тиімді пайдалана білді [Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С.Қ. 1998:39]. Абайдың әрбір өлеңінің мазмұнына жеке үңілсек, өмір көріністерін шебер тілмен өрнектегенін байқаймыз. Ақынның «Қансонарда бүркітші шығады аңға» атты өлеңінде қазақ халқының ежелден келе жатқан аңшылық дәстүрін, ұлттық кәсібін, тіршілік – тынысын тартымды суреттегенін көруге болады. Ғұламаның қара сөздерінде ата салтын сақтау өз ұлтының рухани мәдениетін сақтаумен туысқандарыңызбен, дос – жарандарыңызбен араласуға мүмкіндік тудыратыны туралы ол былай дейді, -«Тойларды – игі істерді көріп, бабалардың бізге тартқан үлкен сыйы деп есептеуге болады». Бұл ойдың астарынан бабалардың салт – дәстүрі – үлкенді сыйлау дегенді аңғару қиын емес. Әрине, ұлы Абай бұл жерде дәстүрдің жағымды жақтарын өнеге етеді.Тағы да бір ескертетін жайт, қазақ халқының кейбір салт – дәстүрі деп келеңсіз жайларды мінеуі. Мәселен, татар халқының білімге құмарлығы, өзбек ұлтының еңбекқорлығы және орыс халқының енжарлығы, жалқаулығы бар екендігін, ол одан әрмен әдетке сіңіп жалғасуын қатаң ескертеді. Абайдың қара сөздері мен өлеңдерінен тұрмыс-салттық және бала тәрбиесіне қатысты салт – дәстүрлердің түрлерін көптеп байқауға болады.

Халқымыздың аса көрнекті ағартушысы Ыбырай Алтынсарин бала тәрбиелеумен қатар жақсы мұғалімдер дайындауға, ғылыми - әдістемелік басшылық жасауға баса назар аударады [Алтынсарин Ы. 1994.28]. Шәкірттерін өнерлі азамат болуға шақырып, адал, шыншыл, еңбек сүйгіш, өнегелі азамат болуға шақырады. Сонымен қатар зиянды әрекеттен, жаман әдеттен жат мінезден бойын аулақ ұстауға шақырады. «Қазақ халқының келешегі - өнер – білімде», - деп көрсетті. Ол мектепте балаларды халықтық дәстүр, аңыз, әңгіме, мақал – мәтел үйрету негізінде ана тілінде оқытып тәрбиелеуге ерекше мән берді.

Шоқан Уалиханов өз халқының ғана тұрмыс тіршілігін, дәстүрлерін зерттеп қойған жоқ, сонымен қатар ұйғыр, қытай, дүнген, қырғыз жұртының салт – дәстүрлері, мәдени тұрмыстарын салыстыра зерттеп, ғылыми баға берген. Шоқан «Шаман дінінің қазақтар арасындағы қалдығы» атты еңбегінде қазақ пен қырғыз жұрты арасындағы шамандық дін ырымдарының ұқсастығын көрсетеді. Мысалы, отқа май құю, ауруды бақсы-балгерлердің отпен аластауы, «от анаға» табынудың бәрі жаратылысты ұлы көруден шыққан пікір айтқан. «Халық аузындағы нақыл сөздерді зерттеудің этнография үшін зор маңызы бар, себебі халықтың тұрмысы мен әдет – ғұрпы мұндай сөздерден айқынырақ көрінеді,-деп көрсетеді.

Қазақ халқының зиялы азаматтары А.Байтұрсынов, Х.Досмұханбетұлы, Ж.Аймауытов, М.Дулатов, М.Жұмабаев ұлт мәселесі, ұлттық тәрбие саласындағы іргелі сөз қозғап, құнды ой-пікірлер айтқаны белгілі. Олардың ұлттық педагогика идеяларына деген мұндай сенімі халыққа, оның мәдениеті мен әдебиетіне, тіліне, тарихына, салт-дәстүрлеріне деген сүйіспеншілігінен туындаған .

Қазақтың салт-дәстүрлерінің тәрбиелік мәнін көрсеткендерінің бірі – Халел Досмұханбетов. Оның «Сана», «Шолпан» журналдарында шыққан мақалалары мен «Қазақ әдебиеті» еңбегінде, қазақ мектебінің оқушылары мен мұғалімдеріне арнап жазған оқу құралдарында ұлттық тәрбие беру туралы ой – пікірлері көрініс тапқан. Х.Досмұханбетовтың «Аламан» (1926), «Қазақ халық әдебиеті» (1928) ауыз әдебиетінің тәлім – тәрбиелік мәнін ашуда халықтық салт – дәстүрлерді пайдалануды ұсынады [Досмухамедов Х. 1991: 74]. Ол « Қазақ халық әдебиеті» (1928) еңбектерінде қазақ халқының тәрбиелік тәжірибесін жоғары бағалап, ауыз әдебиетінің тәлім – тәрбиелік мәнін ашуда халықтық салт – дәстүрлерді пайдалануды ұсынады . Ол «Қазақ халқының тұрмыстық салт – дәстүрлеріне талдау жасап, оның тәлім – тәрбиелік мәнін ашып көрсеткен, халық әдебиетіндегі шілдехана мен бесік жырының тәрбиелік мәнін ашып, қазақтың тұрмыстық салт – дәстүріндегі өлген адамды жерлеу дәстүрімен байланысты шыққан көрісу, жоқтау, естірту сияқты халық салтының сыр – сипатына тоқталған. Сонымен қатар ол мадақтау, бата беру немесе қарғыс (теріс бата) айту сияқты елдің салт – дәстүрін ерекше атап көрсетеді. Х.Досмұханбетов қазақ халқының шаруашылық кәсібіне, тұрмыс тіршілігіне, киіз үйі мен ұлттық киімдеріне, бес қаруына, ер – тұрманына сипаттама бере отырып, олардың жас ұрпақты еңбекке, ерлікке, әсемдікке, адамгершілікке баулитындығын нақты деректермен көрсете білген Х.Досмұханбетов

халықтың ауыз әдебиетін өнер ғана емес, ол халықтың өткен салт – дәстүрлерінен хабар беретін таным құралы деген қорытындыға келеді. «Қазақ халық әдебиеті» очеркінде фольклорды тек жалаң сөз өнері деп қана қоймай, оны әдет – ғұрып, таным – сеніммен байланысты мәліметтерден бөле-жармай қарау керек»,-деп санап, ауыз әдебиетінің тәрбиелік мәнін халықтың салт – дәстүрлерімен бірлікте қарастырады, соның негізінде оларды тәрбиелік мақсатқа пайдалануды ұсынған. Өз халқының салт – дәстүрлерінен хабары жоқ жас ұрпақ өз мәдениетін білмейтін азамат болуы мүмкін деген пікірге келеді. Х.Досмұханбетұлы «Сана» журналындағы ұлттық мектептегі оқуға қойған талаптарында « ... таныстыру, бұрынғыдан қалған тамтықтарды қалай іздеу жайында, қалай пайдалану туралы баяндама беру қажет» деген пікір айтқан [Досмухамедов Х. 1991: 99].

Қазақ халқының салт – дәстүрлерінің тағылымдық мәні туралы бағалы пікір айтқандардың бірі – Ж.Аймауытов болды. Ол жас өспірімдерді халықтың өткендегі өмірімен таныстыру үшін халықтың салт – дәстүрлерін оның шаруашылық кәсібімен, мәдени өмірімен байланысты қарауды нұсқады. Ж.Аймауытов « Халықтың өткендегі салт – сана, әдет – ғұрпы, шаруашылық кәсібі және мәдени өмірінен хабардар болу үшін, төртінші сыныпта әдебиет, тарихты және географияны біріктіріп (интеграциялап), «Біздің Отан» деген атпен оқыту қажет дегенді ұсынады. Сонымен қатар Ж.Аймауытов «... балалардың күнделікті өмірдің тұрмыс – салты, тіршілігімен байланысты өз жұртының тарихын оқытудан бастаған жөн, басқа жұрттың тарихынан жергілікті тарихқа керекті, хәм қазіргі заманға қатысы бар жерлерін ғана алу керек» - деген болатын. Ж.Аймауытовтың бұл айтқанынан шығатын қорытынды – басқа елдің салт-дәстүрін білу үшін балаға өз халқының салт-дәстүрін үйретуден бастаған жөн, бала өз елінің әдет-ғұрпын білмейінше, басқа елдің салт-дәстүрін түсінуі, меңгеруі қиынға соғады.

Жүсіпбек Аймауытовтың ұлттық тәрбие туралы, ой пікірлері «Тәрбиеге жетекші» еңбегінде көрініс табады, ана тілі – тәрбие құралы, тәрбиенің ұлттық сиптта болуы құралы, 4 ұлттық мектепте ұлттық сипаттағы тәрбие жүйесі болу қажеттігі туралы ойлары көрініс табады. Оның 1918 жылы «Абай» журналында жарияланған «Тәрбие» атты мақаласында адам тәрбиесінің жемісі екендігін көрсетіп, бала тәрбиесіндегі ата-ананың рөлін, балаға өнеге көрсетудің ұтымдылығын айтады. Ж.Аймауытовтың «Психология» атты кітабында осы ғылымның негізгі категориялары мен әдет-ғұрып, салт-сана, дәстүр, мәдениет пен өнердің адамға әсерін талдау барысында, қазақтың ұлттық рухани мұрасынан алынған материалдар қолданылады.

Ұлттық рухпен, дәстүр-салт, әдет-ғұрыппен жас ұрпақтың терең сусындауына ерекше көңіл аударудың қажеттігі жөнінде Міржақып Дулатов кезінде құнды пікірлер айтқан: «... Тәрбиенің әсерлі, күшті, сенімді болуы, қай халықтың мектебінде болса да, оқу озаттары ана тілімен, өз ұлтының тұрмысынан, һам табиғаттан жазылып, баяндап оқытудың асыл мақсатына муафин үйретуден, осылай біліп баяндап оқытқанда, балқыған жас баланың ойына, қанына, сүйегі ұлт рухы сіңісіп, ана тілін анық үйреніп, керек мағлұлмат алып шығады. Мұндай балалар бастауыш мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың арасында жүрсе де, сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды»[Дулатов М. 1991:-101]. М.Дулатовтың пікірі бойынша ұлттық тіл мен ұлттық салт – дәстүр – бір-бірінен ажыратуға болмас тұтас құбылыс. «Егер адам өзінің туған тілін толық игерсе, ол өзінің ұлттық рухы мен ұлттық өмірін сақтайды» «Салт – дәстүрлерін өз ұрпағына мұра етіп қалдырған халық қана білім мен мәдениетке тез қол жеткізеді»,-деген ой қозғайды. М.Дулатов өзінің еңбектерінде қазақ мектептеріндегі оқу - тәрбие жұмыстарын ұлттық сипатта жүзеге асыру туралы ой – пікірлері ұлттық салт – дәстүр идеясы тұрғысынан алғанда ерекше маңызды. Ол білім мен тәрбиені қоса беру, оқулықтар өз тілінде, өз ұлтының тұрмысымен, табиғатымен байланысты жазылуы қажет деген идея айтады. «Осының нәтижесінде, - деп көрсетеді ол, - балалар мектепті бітіргеннен кейін қай жұрттың арасында жүрсе де, сүйегіне сіңген ұлт рухы жасымайды... Олар қайда болса да, тіршілігінде қандай ауырлықтар көрсе де, ұлт ұлы болып қалады» -деп ұлттық тәрбие туралы салмақты пікір айтқан.

Міржақып Дулатов халықтық идеяны кеңінен насихаттап, оны практикаға енгізудің білімдік және тәрбиелік рөліне ерекше мән берді, қазақтың ұлттық мектебін құруды қолдады, халықты оқу – ағарту ісіне насихаттады, өзінің ағартушылық және қоғамдық саяси өмірін халықтың ұлттық санасын оятуға және қалыптастыруға бағыттады.

А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде ұлттық әдет – ғұрыптарға байланысты сөздердің, той бастар, жар – жар, беташар, неке қияр, жоқтау, жарапазан, бата т.б. атаулардың мазмұнына жан – жақты тоқталып, тәлімдік мүмкіндіктерін ашып көрсетеді. Ағартушы – педагогтың «Маса» атты еңбегінде жас ұрпақты халқын сүюге, өнер – білімге ұмтылуға, халықтың салт – дәстүрлерін қастерлеуге шақырады.

Ахмет Байтұрсынов пен Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылық мұралары мен ағартушылық қызметтерінде қазақ халқының тұрмыс тіршілігін, салт – дәстүрлерін, тарихын, ұлттық мәдениетін меңгерту арқылы қоғамдық тәрбие беруді кең насихатталады.

Ұлттық тәрбие туралы кезінде іргелі пікір айтқан ағартушы педагогтардың бірі – Мағжан Жұмабаев. М. Жұмабаевтың «Педагогика», «Бастауыш мектептегі ана тілін оқыту жөні», «Сауатты бол» атты еңбектерінде ұлттық мектептің дамуы, жастарды өз ана тілінде оқыту, ұлттық тәрбиенің құндылығы туралы ой - пікірлері ашып көрсетіледі. М.Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегі – ұлттық идеяны насихаттауға арналған, жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеу жолдарын көрсететін алғашқы кітап болып табылады. Оның бұл еңбегінің басты мақсаты – оқыту мен тәрбие жұмыстарын қазақ халқының өмірімен, салт – дәстүрлерімен, мінез – құлқымен байланыста қарау, оқу – тәрбие жұмыстарына ұлттық мазмұн беру екендігі [Жұмабаев М. 1992: 35].

Ол қазақ халқының салт – дәстүрлерінің тәрбиелік тағлымы туралы да ерекше пікір айтқан. Оның қазақ баласы қазақтың ұлттық мәдениетінің ордасына тәрбие алуы қажет деген ойы құптарлық. «Әрбір ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын, болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбие қылуға міндетті» – деп көрсеткен.

Жоғарыда айтылған ой пікірлерді жинақтай отырып, төмендегідей ой қорытындылауға болады:

Қазақ ағартушы – педагогтары ана тілі, халық тарихын, туған өлке географиясы мен табиғатын, ауыз әдебиетін оқытуға үлкен мән берумен қатар, қазақ халқының салт – дәстүрлері – қоғамдық тәрбие негізі екенін дәлелдеп отыр. Олардың шығармашылығында халықтық идея кең өріс тапқан, еңбектерінде салт – дәстүрлердің ұлттық сана сезім мен намысты, тарихи сананы қалыптастыруда алатын орны мен маңызын ерекше бағалаған. Сондықтан қазақ зиялыларының ой – пікірлері егемен еліміздің халқын, жас ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеу негізіне алынуы, ол үшін олардың көзқарастары жан – жақты зерттелініп, оқу – тәрбие жұмысында кең қолданыс табуы тиіс.

Әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» «Егемен Қазақстан» 2017 жылдың 12 сәуір
2. Жарықбаев Қ. Б., Қалиев С.Қ. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. Алматы.1998.
3. Алтынсарин Ы. Таңдамалы шығармалары. Алматы.-1994.-288 б.
4. Досмухамедов Х. Аламан. Алматы,1991.-231 б.
5. Аймауытов Ж. Шығармалары. Алматы,1989.-43 б.
6. Дулатов М. Шығармалары. Алматы,11991.-210 б.
7. Жұмабаев М. Таңдамалы , Алматы.1992.-195 б.

СЎЗ МУЛКИДА СУЛТОН БОБОМ – ШОҲ НАВОИЙ

Ш.Наралиева

Жанубий Қозоғистон ДПУ
катта ўқитувчиси,
Ҳ. Ҳамроева
Ўзбекистон давлат хореография
академияси катта ўқитувчиси,
филология фанлари номзоди

Аннотация: мақолада буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг нутқ маданияти ҳақидаги қарашларининг ўзбек тили таълими тараққиётидаги ўрни ва аҳамияти тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: *сўз, бадиий қомус, ҳайрат, таъриф, ҳикмат, "Хамса", "Муҳокамат ул-луғатайн", адабий мерос, нотиқлик санъати, тафаккур.*

Annotation. The article examines the role and importance of the views of the great thinker Alisher Navoi on the culture of speech in the development of Uzbek language education.

Keywords: *word, artistic encyclopedia, wonder, definition, wisdom, "Khamsa", "Muhokamat ul-lug'atayn", literary heritage, oratory, contemplation.*

Мен бу жойга минглаб келдим, юзлаб келдим,
Кўнгил куйин тинглаб келдим, бўзлаб келдим,
Ҳазратдан сўз қарз олиб, сўнг, сўзлаб келдим,
Қақраб келдим, ёниб келдим, музлаб келдим,
Бу даргоҳга мен ўзимни излаб келдим,
Нигоҳингиз сел қилди-ку, оҳ, Навоий,
Сўз мулкида султон бобом – шоҳ Навоий.

...Сўз мулкида султон бобом – шоҳ Навоий... Ҳа, Ҳазрат Навоий ҳайкали пойига борган ўнлаб, юзлаб шоирларнинг, инсонларнинг қалбларида соҳир туйғулар, жунбушлар, фахру ифтихор, қувончу изтироб, бахтиёрлик ҳиссини уйғотган, илҳом бахш этган, бахш этаётган, Машриқу Мағрибни, замону маконни, халқларни бирлаштирган буюк даҳо, миллат тимсолига айланган ул буюк зот ҳамиша ҳайрат, ҳавас, ғурур, илҳом манбаидир!

Зотан, буюк мутафаккир Мир Алишер Навоий ўзбек тилининг жонкуяри ва ҳимоячиси сифатида ниҳоятда улуғ ишларни амалга оширган. Унинг ижодиёти наинки Шарқ мумтоз адабиёти, балки жаҳон адабиётида фавқулодда муҳим ҳодиса бўлиб, бири-биридан аъло асарларида мутафаккир шоирнинг тил, тилнинг жамиятда тутган ўрни, аҳамияти, шунингдек, нутқ маданияти, нотиқлик санъати, сўзнинг қадри ва қудрати, тилнинг ички табиати, инсониятга кўрсатадиган таъсири каби ҳамма замонларда ҳам долзарб бўлган масалалар ҳақидаги қарашлари акс этган. Хусусан, «Мезон ул-авзон» ва «Муҳокамат ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси»), «Ҳайрат-ул аброр», «Лисон ут-тайр», «Сабъаи сайёр», «Муншаот», «Назм ул-жавоҳир», «Хазойин ул-маоний» каби асарларида шоирнинг сўз таърифидаги фикрлари, она тилига муносабати ёрқин намоён бўлган.

Зеро, «Сўзга васф шулким, уларнинг қайси бири сўз аввал, жаҳон эса сўнгра пайдо бўлди, дейилади. Биринчи садо сўз экан, ҳар қандай қўшиқнинг ҳам бошланиши сўздандир. Сўз айтиб совумайдиган қўшиқдир, сўз жисм бўстонида дарахтдир. Инсоннинг жисми гулшан бўлса, нутқ ундаги Хушовоз булбулдир. Булбулнинг навоси сўздир. Жонга роҳат берувчи нағмаси ҳам сўздир. Агар сўз бўлмаса, булбул навосиз, нутқсиз қолар эди. Булбулни ҳеч қачон навосиз кўрманг, бенаволикни ҳам булбулга раво тутманг». [1]

Тил ва тафаккурнинг уйғунлигида, нотиқлик ва мантиқ, нутқ маданияти, назм ва насрни, умуман, ёзма адабиётни бадиий тасвир этишда буюк мутафаккир «сўз»ининг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир. Машҳур турколог-шарқшунос олим Н.А.Ильинскийнинг фикрича, улуғ шоир «Она тили учун курашда ягона ва баҳодир жангчи эди»[2]. Навоийнинг даҳо даражасидаги истеъдоди ва салоҳияти, туркий тил бойликларидан санъаткорона фойдаланиш

[1] Навоий, А. Сабъаи сайёр . – Тошкент : ФАН, 1991. Б.-362
[2] Ильинский Н.А. Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка. Казань,1862, С. 27.

маҳорати, улуғ ватанпарварлиги, айниқса, «Хамса»да ёрқин намоён бўлади. Сўзнинг таъсир кучи ҳақида буюк бешликнинг дебочасида шундай дейди:

Чекса Навоий сўзидин бир нишон –
Ким, анга алфоз ўлиб оташфишон.
Базмда ул лаҳза алолони кўр,
Кўйи харобот аро ғавғони кўр,
Кўрки нечукдир яқо чок айламоқ [1] -

яъни, шоир сўз олов сочиш қудратига ҳам эга эканлигини, бу олов одамларнинг қалбига туташиб, унинг туйғуларини аланга олдиришини таъкидлайди. Аллома ўзбек адабий тилининг асосчиси сифатида у шакллантирган адабий тил жаҳоний қадриятлар қаторида туришини билдиради. Асрлар давомида тўпланган тил бойликлари ва қоидалари ҳазрат Навоийнинг улуғвор хизматлари туфайли мумтоз адабий тил талабларига тўлиқ жавоб берадиган юксак тараққиёт чўққисига кўтарилди.

Чунончи, улуғ тилшунос сўз хусусида «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида шундай дейди:

Инжуни олсалар муфарриҳ учун[4],
Минг бўлур бир дирамга бир мисқол.
Бир бўлур ҳамки, шаҳ қулоққа солур:
Қиймати мулк, ибраси амвол.

Сўз дурринг тафовути мундин доғи беғоятроқ ва мартабаси мундин ҳам бениҳоятроқдур. Андоқки, шарифидин ўлган баданға руҳи пок етар, касифидин ҳаётлик танға заҳри ҳалок хосияти зуҳур этар.

Қ и т ъ а:
Сўз гавҳаредурки, рутбасининг
Шарҳидадур аҳли нутқ ожиз,
Андинки эрур хасис муҳлик,
Кўрғузгучадур Масиҳ мўъжиз.

Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» илмий асари туркий тилшуносликнинг нодир ёдгорлиги бўлиб, унда она тилининг қудрати, нафислигию мафтункорлиги, у тилда ҳам гўзал, баркамол асарлар яратиш мумкинлиги илмий жиҳатдан исботлаб берилган. Шу билан бирга, асарнинг мавзу доираси кенг бўлиб, унда умуман адабиётшуносликнинг турли муҳим муаммолари, ўзига хос хусусиятлари ўз ифодасини топган.

Ҳазрат ушбу асарида туркий-ўзбек ва форс-тожик тилларини қиёсий ўрганиш орқали туркий-ўзбек тилининг шу даврда машҳур бўлган араб ва форс-тожик тиллари даражасидаги мавқеи ҳақида сўз юритади ҳамда улардан, хусусан, форс-тожик тилидан фарқ қилувчи хусусиятлари, жумладан «юз лафз» (юзта сўз)ни келтириб, тадқиқ қилиш билан исботлайди. Бу маъно Алишер Навоийнинг қуйидагича ёзганларида ҳам ўз ифодасини топган:

«Бу юз лафздурки, ғариб мақосид адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурларки, барчаси муҳтожун илайҳдурки, такаллум чоғида киши анга муҳтож бўлур. Кўпи андоқдурки, асло анинг мазмунин тафҳим қилмоқ бўлмас ва баъзиники, англатса бўлгай, ҳар лафз тафҳими учун неча лафзни таркиб қилмағунча бўлмас, ул дағи арабий алфоз мадади била ва турк алфозида бу навъ лафз кўп топилур. Масалан, бу мазкур бўлғон юз лафздин бир нечага машғуллик қилиб собит қилали, то хасм муқобалада илзом бўлсунки, ўзгаларни мунга қиёс қилсун.

Ва **бўхсамоқ** лафзи адосида турк бу матлаъни дебдурки,

б а й т:
Ҳажри андуҳида **бўхсабмен**, била олмон нетай,
Ман иложимдур қўпуб, дайри фаноға азм этай.

Форсийгўй турк беклар ва мирзодалар бўхсамоқни не форсий тил била тиласаларки, адо қилғайлар?

[1] Навоий, А. Хамса.– Тошкент, 1947. Б. -18-19.

Ва шеърнинг бино ва мадори ишққа эврулур ва ошиқликда **йиғламоқдин** куллийроқ ва доимийроқ амр йўқтур ва анда танаввуъ бор: **йиғламсинмоқ** мазмунидаки, турк мундоқ дебдурки,

б а й т:

Зоҳид ишқин десаки, қилғай фош,

Йиғламсинуру кўзига келмас ёш.

Ва **инграмоқ** ва **сингрмакким**, дард била яшурун оҳиста **йиғламоқдур** ва ораларида тафовут оз топилур, туркчада бу матлаъ борким,

б а й т:

Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламак,

Кечалар гаҳ **инграмакдур** одатим, гаҳ **синграмак**.

Форсида бу мазмунки бўлмағай, шоир не чора қилғай?

Ва **сиқтамоққким**, **йиғламоқ**да муболағадур, турк бу навъ адо қилибдурки,

б а й т:

Ул ойки, кула-кула қироғлатти мени,

Йиғлатти мени демайки, **сиқтатти** мени.

Яна бийик ун билаки, эътидолсиз ошуб била **йиғлагайлар**, **ани ўкурмак** дерлар ва туркчада ул маънида бу матлаъ борким,

б а й т:

Ишим тоғ узра ҳар ён **ашк селобини сурмакдур**.

Фироқ ошубидин ҳар дам булут янглиғ **ўкурмакдур**.

Чун **ўкурмак** муқобаласида форсий тилда лафз йўқтур. Форсийгўй шоир мунунгдек ғариб мазмун адосидин маҳрумдур. Яна **йиғламоқнинг ўкурмаки** муқобаласида **инчкирмак** дағи бор ва ул инчка ун била **йиғламоқдур** ва ул турк лафзида бу навъ таркиб била адо топибдурким,

б а й т:

Чарх зулмида **бўғзумни қириб йиғлармен**,

Игирур чарх (киби) **инчкириб йиғлармен**.

Аммо йиғламоқта ҳой-ҳой лафзин адода ўзларин туркийгўйларга шарик қилибдурлар ва бу лафз ҳам аслан туркий услубдур ва фақирнинг бу мақтаи машҳурдурким,

б а й т:

Навоий, ул гул учун ҳой-ҳой **йиғлама** кўп,

Ки ҳай дегунча не гулбун, не ғунча, не гул бор!

Гувоҳ бўлиб турганимиздек, биргина **йиғламоқ** сўзининг бир неча хил маъно товланишларини шеърий мисралар билан далиллаб, туркий тилнинг бой сўз қўрини намоён қилади Ҳазрат.

Бундан кузатилган мақсад туркий тилнинг фасоҳати ва балоғати ҳақида илмий асосланган мулоҳазаларни баён этиш билан бир қаторда «турк нозимлари (шоирлари) ўз алфозлари билан шеърга машғуллуқ қилғайлар ва кўнгул ғунчаси доғидинки, печлар чирманибдур, баҳор насимидек анфос била гулдек очилғайлар» «Муҳокамат ул-луғатайн», (http://navoi.natlib.uz)

Ҳазрат Навоий қаламига мансуб назмий, насрий ва илмий асарларнинг ҳам бадиий, ҳам ғоявий-маърифий жиҳатдан юксак савияда битилганлиги ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва бугунги мавқега эришишида муҳим аҳамият касб этди. У ўзининг бутун ижоди давомида туркий тилни жаҳоннинг энг мукаммал ва мумтоз тиллари даражасига кўтариш учун курашди. Туркий тилнинг битмас-туганмас зарофати ва латофатидан, маънавий манбаларидан фойдаланиш жараёнида бу тилда мукаммал бадиий-илмий асарлар яратиш мумкин эканлигини исботлади. У “Лисонут-тайр” ишқий – фалсафий достонида қушлар нутқини ***иштиқоқ*** (бир сўздан бошқа сўз олиш)***, интоқ*** (жонсиз предметларни гапиртириш), ***издивож*** (жуфтлашмоқ) санъатлари воситасида ёрқин рангларда ифода этиш жараёнида маълум замонавий поэтик йўналишларни татбиқ қилганлигидан ҳайратга тушамиз. Достон жаҳон адабиётида ҳам алоҳида қадрланадиган дурдона асарлар қаторидан

ўрин олган. Масалан, қуйидаги мисраларда Ҳудҳуднинг санъаткорона нотиқлиги, панд-насиҳат ва эзгуликка тарғиб қилишда моҳир воизлиги кўринади:

Сайрағил, эй Тўтийи ширин калом,
Нутқи ташрифи била олий мақом.
Кел бу ғурботдин раҳм оғоз қил,
Ул чаман сори яна парвоз қил.

Шоирнинг сўз сеҳрини англаш ва сўз қўллаш санъати унинг асарлари моҳиятини тадқиқ қилувчилар учун катта масъулият юклайди. Унинг ҳар бир асари туркий сўзнинг юксак бадиият чўққисидаги тимсолидир.

Атоқли навоийшунос олим Н.Маллаев тўғри таъкидлаганидек, “Навоий ижодиёти у яшаган муҳитнинг бадиий қомуси, мураккаб халқ тарихининг равшан кўзгусидир. Унда инсон ҳаёти ва фаолиятининг ранг-баранг соҳалари ўз ифодасини топган. Бинобарин, Навоий мероси турли илм соҳалари учун бой ва қимматли манбадир.” [1]

Буюк мутафаккир сўзни хабар, маъно ва тушунча ташувчи, инсон ички дунёсини, мураккаб руҳиятини ифода этувчи ва ўз ўрнида бошқаларга таъсир ўтказувчи кучли восита деб билади. Ҳазрат Навоий ўзининг ҳар бир асарида туркий тилнинг нозик маъно қирраларини, яъни ҳам ҳикматини, ҳам зийнатини кашф қилади.

Буюк мутафаккир ижодиётида Сўз мавзуси юксак эътибор ва эҳтиром, шарқона назокат ва эъзоз билан қаламга олинган. Мир Алишер Навоийнинг сўз санъаткори сифатидаги юксак истеъдоди ва салоҳияти унинг мангуликка дахлдор ўлмас асарларидаги туркий тилга ва нутқ маданиятига оид қарашларида яққол намоён бўлди ҳамда кейинги давр ижодкорлари учун бетакрор мактаб вазифасини ўтади. Бу асарлар энг аввало, сўзга, туркий тил ва нутқ маданиятига ҳурмат ва меҳр-муҳаббатнинг, чин инсоний эътиқоднинг ҳаққоний акс этиши билан ибратлидир. Шоир ишонч билан шундай дейди:

Деганимни улусқа марғуб эт!
Ёзғонимни кўнгулга маҳбуб эт!
Халққа зеби торак айла они,
Ўқуғанга муборак айла они.

Сўз таърифида улуғ шоир заковати, тафаккури ва бадиий маҳоратининг янги қирралари очилиб боради. Мир Алишер Навоий ҳазратлари қўллаган ҳар бир сўз ҳар ўринда бетакрор маъно касб этади. Мутафаккир шоир наздида инсоннинг тили, яъни нутқи, унинг одоби, ички маданиятини намоён қилувчи асосий восита. У ҳар бир шахснинг тилига, унинг тилга муносабатига, нутқининг қай тарзда намоён бўлишига алоҳида эътибор беради. Шундай қарашлар туфайли замонлар ўтиши билан нутқ одобини, мулоқот маданиятини белгиловчи маълум мезонлар вужудга келган. “Фарҳод ва Ширин” достонида улуғ шоир шундай дейди:

Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку, сўзи поку, ўзи пок.
Деди: Ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.[2]

Ҳа, Навоий туркий тилга алоҳида меҳр-муҳаббат билан қаради. Асарларини туркий тилда ёзди. Ул Ҳазратнинг ўз ибораси билан айтганда: “қолди туркий алфоз била мақсуд адоси...”

Фойдаланилган адабиётлар:

1.Ильинский Н.А. Вступительное чтение в курс турецко-татарского языка. – Казань,1862. С. 27.

2. Навоий А. Хамса. – Т., 1947. Б. -18-19.

3. Навоий А. Хамса, танқидий матн. – Т. : ФАН, 1960. 95-б.

4. Навоий А.Муҳокамат ул-луғатайн. http://navoi.natlib.uz

5. Навоий А. Асарлар. Мезон ул- авзон. 14-ж. –Т. 1967 й.

[1] Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974.Б. - 34

[2] Навоий А. Фарҳод ва Ширин. –Т.:Фан, 1992. Б. - 77.

6. Навоий А. “Сабъаи сайёр” . Т. 1991. Б. - 362
7. Навоий А. Фарҳод ва Ширин. – Т.: Фан,1992. Б. - 77.
8.Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. Б. – 34.

ƏLİŞİR NƏVAİNİN YARADICILIĞI XX ƏSRİN MƏTBUAT SƏHİFƏLƏRİNDƏ (1941-1968)
RESEARCH ABOUT ALISHER NAVOI ON THE PAGES OF THE XX CENTURY PRESS (1941-1968)

Qabil Yusif oğlu Əliyev,
AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin dissertantı

Təqdim edilən məqalədə böyük özbək şairi Əlişir Nəvainin yaradıcılığına həsr olunan sovet dönəmində Azərbaycanın “Kommunist” qəzetində dərc edilən tədqiqat əsərləri və bədii nümunələr toplanmışdır. Məqalədə bildirilir ki, sovet dövründə Əlişir Nəvainin haqqında hələ 1924-26-cı illərdən adıçəkilən qəzetin səhifələrində yazılar çap olunmuşdur. 1940-cı illərdən sonra isə bu istiqamətdə fəallıq göstərən alimlərdən Həmid Araslı, Məmməd Arif, Məmməd Mübariz və başqalarını göstərmək olar. Nəvainin əsərlərini Azərbaycan dilinə Mirvarid Dilbazi, Məmməd Rahim, Ələkbər Ziyatay, Mirmehdi Seyidzadə kimi şairlər tərcümə etmişlər. Sadalanan nümunələrdə Əlişir Nəvainin əsərlərinə Azərbaycan şairlərindən Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi və Həsənoğlunun təsiri və Nəvainin Azərbaycan şairlərinə təsiri məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Əlişir Nəvai, poeziya,özbək ədəbiyyatı, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri*

Kalit so‘zlar: *Ozarbayjon, Alisher Navoiy, she'riyat, o‘zbek adabiyoti, Ozarbayjon-o‘zbek adabiy aloqalari*

Ключевые слова: *Азербайджан, Алишер Навай, поэзия, узбекская литература, азербайджано-узбекские литературные связи,*

Keywords: *Azerbaijan, “Communist” newspaper, Alisher Navai, poetry, Uzbek literature, Azerbaijani-Uzbek literary relations.*

Abstract: The presented article contains research works and art samples published in the “Communist” newspaper of Azerbaijan during the Soviet period, dedicated to the works of the great Uzbek poet Ali-Shir Nava’i. The article states that although publications about Ali-Shir Nava’i were printed in the newspaper starting from the 1924-1926 years during the Soviet era. After the 1940s. Hamid Arasli, Mamed Arif, Mamed Mubariz, and others can be named among the scientists working in this direction. Poets such as Mirvarid Dilbazi, Mammad Rahim, Alakbar Ziyatay, Mirmehdi Seyidzadeh translated Nava’i’s works into the Azerbaijani language. The listed examples explore the influence of Azerbaijani poets Nizami Ganjavi, Imadeddin Nasimi, and Hasanoghlu on the works of Ali-Shir Nava’i and the influence of Nava’i on Azerbaijani poets.

Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin qədim tarixi kökləri var. Azərbaycan və özbək xalqlarını yaxın milli adət və ənənələr, ümumi dil qrupu, mədəniyyət və din birləşdirir. Hələ XI əsrdən başlayaraq təşəkkül tapan Azərbaycan ədəbiyyatının şöhrəti qədim dövrlərdən Orta Asiya və Yaxın Şərq ölkələrinə yayılmışdı. İntibah dövrünü yaşayan Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərləri dünyanın bir çox yerlərinə yayılmış, müxtəlif xalqların ədəbiyyatının inkişafına təkan vermişdir. Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli kimi dahi söz ustadlarımız dünya ədəbiyyatına ölməz incilər bəxş etdikləri kimi, onlarınyaradıcılıqları da qardaş xalqların ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinə dair xeyli sayda araşdırmalar müəllifi kimi hər iki ölkədə tanınan nəvaişünas alim Almaz Ülvi yazır ki, Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin kökü

tarixin çox dərinliklərindədir. Nəvai Nizamini öz ustadı və ilhamvericisi hesab etmiş, ona səcdə qılmış, onu "pir", "Xızr" adlandırmışdır. Şair Nizaminin "Xəmsə"sini "Beş xəzinə" deyə şərəfləndirmişdir. Nəvai hər dastanının başlanğıcında Nizamiyə məhəbbət və hörmət əlaməti olaraq xüsusi səhifələr yazmışdır. Nəvai qəsidələrinin birində belə deyir: "Gəncəli Nizami şeirini öz gövhərləri ilə bəzədi. O, dünyanı cəvahiratla doldurdu. Onun cəvahirləri göyün ulduzları kimi saysız-hesabsızdır. Elə adam tapılmaz ki, böyük Gəncəlinin incilərini qiymətləndirməsin. Nəvai fars dilində yazmağın əleyhinə, sənətin dəyərinə xələl gətirmək fikrində olmayıb. Sadəcə olaraq, o, təsdiq etmək istəyib ki, doğma ana dilində–qədim türk– özbək dilində bəşəri dəyərli əsərlər– poeziya inciləri yaratmaq mümkündür. O, bununla müasirlərinə sübut etmək istəyirdi ki, türk– özbək ədəbi dilinin imkanları "Xəmsə" yarada biləcək qədər zəngindir. Nəvai Şərq ədəbiyyatının janrlarından son dərəcə incəliklə istifadə edərək, dünya ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus dəstxəttini, üslubunu yarada bilmişdir [1].

Azərbaycan – özbək ədəbi münasibətləri, nəinki Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdən, hətta ondan da irəliki zamanlardan qol-budaq atmaqdadır. Nizami"Xəmsə"si Özbəkistanın da qiymətli ədəbi xəzinəsi sayılır. Yazıçı-dramaturq Kamil Yaşen yazır ki, böyük şairin vəfatından on illərlə sonra, Orta Asiyanın monqollar tərəfindən işğal olunduğu dövrdə Xarəzmdə naməlum özbək müəllifi "Müftah ül - ədl" adlı bədii əsər yaratmışdı. Bu əsərin əsasını Nizaminin "Şah və iki bayquş" haqqında hekayəti təşkil edirdi, özbək ədəbiyyatına Nizaminin təsiri belə başlamışdı [1]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz illərdə (1941-1968) Azərbaycanda Özbəkistan ədəbiyyat xadimlərinin əsərləri, onların öyrənilməsi mərhələlərinə diqqət yetirilir. XX əsrin ilk illərindən Əlişir Nəvai yaradıcılığı Azərbaycan mətbuatında, dərsliklərində öyrənilməyə, tədqiq edilməyə başlanmışdır. Bu haqda nəvaişünas alim Almaz Ülvinin 2009-cu ildə nəşr etdirdiyi "Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında" [2] kitabında əhatəli məlumat və məqalələr təqdim edilmişdir. Həmin kitabda tam 100 il ərzində Əlişir Nəvai haqqında Azərbaycanda çap olunmuş məqalələr toplanmışdır.

Amma bu tədqiqatımızın mövzusu, "Kommunist" qəzetində dərc olunmuş Əlişir Nəvai haqqında tədqiqat əsərlərindən və şairin əsərlərinin Azərbaycan dilində dərc olunan nümunələrindən bəhs edildiyindən, konkret həmin mənbəyə istinad edəcəyik.

Əlişir Nəvai yaradıcılığı haqqında 1924-26-cı illərdə – I Bakı Türkoloji Qurultayı ərəfəsində "Kommunist" qəzetində dərc olunmuş Fuad Köprülüzadənin "Əlişir Nəvai", Bəkir Çobanzadənin "Nəvai-dilçi", Salman Mümtazın "Ədəbiyyatımızda Nəvai" və "Könüllər fatehi" məqalələrinin adlarını çəkə bilərik.

Əlişir Nəvainin anadan olmasının 500 illik yubileyi münasibətilə "Fərhad və Şirin" poemasından bir parça Mirvarid Dilbazinin tərcüməsində təqdim edilib. "Fərhadın tərbiyə olunması" sərlövhəsi ilə başlayan parça Fərhadın dünyaya gəlişi, adının qoyulması, böyüməsi, təhsil alması bədii dillə təsvir edilir.

Tamam olar ikən onun bir yaşı
Şərəf incisinə çatmışdı başı.
Qalxıb beşiyini tərk etdi bir gün,
Özü-özbaşına yerimək üçün.

Nəvai Fərhadı xüsusi bir məhəbbətlə təsvir edir. Onun böyüdükcə daha çox ətrafdakıları heyrətləndirməsi, oxumağa başladığı vaxtlarda qeyri-adi hafizəsi ilə müəllimlərinin sevgisini qazanması, Fərhadın 10 yaşında olduğu zaman iyirmi yaşlı insanlar kimi düşünməsi və hazırcavablığı valideynlərini hədsiz sevindirir.

Üç ay keçməmişdi heç təhsilindən,
Quranı öyrəndi birinci ildən.
O hər hansı dərsə baxsa bir kərə,
Bir də əl vurmazdı o vərəqlərə.
Könlündə saxlardı onları özü,
Yox o can lövhinə yazdı hər sözü.
Bir dəfə oxusa dərsini ancaq,
Əzbər bilər idi o varaq, varaq.

Görərkən eşq ilə aşiqlik sözün,
Könlü vurğun gördü bu hala özün [3].

Şair öz qəhrəmanını təkcə yazıb oxumağı bacaran, çox erkən sevgi girdabına mübtəla olan aşiq kimi deyil, həm də qüvvətli bir qəhrəmana bənzədir. Onun qılıncı hara dəysə, yarğanlar əmələ gələrmiş.

Həmid Araslının "Özbək xalqının böyük oğlu" məqaləsində böyük mütəfəkkirin həyat və yaradıcılığına nəzər salınır. Məqalədə böyük özbək şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvainin 1441-ci ildə Herat şəhərində anadan olması, özbək mədəniyyəti və ədəbiyyatının inkişafı üçün böyük işlər gördüyü bildirilir. Nəvai 60 il müddətində ömür sürsə də "Çardivan" və "Xəmsə" kimi ölməz əsərlər yadigar qoymuş, eyni zamanda dövrünün ən yaxşı musiqişünaslarından biri olmuşdur. H.Araslının qənaətinə görə XVI, XVII, XVIII əsr Azərbaycan şairləri Nəvaini çox mütaliə etmiş və bu, onların yaradıcılığına müsbət təsir etmişdir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Nəvainin ilk əzbərlədiyi şeir məşhur Azərbaycan şairi Qasım Ənvarın əsərləri olmuşdur. Bundan başqa Ə.Nəvai Nəsimidən, xüsusilə Nizamidən çox şey öyrənmişdir.Nəvai "Heyrətül-əbrar" əsərində şahları ədalətli olmağa çağırır, insanların bərabər olduğu bir cəmiyyətin qurulmasını arzulayır. Şair öz sələfi Nizami Gəncəvi kimi insanları sevgiyə, təvazökarlığa, biliyə çağırır, pis əməllərdən uzaq durmağı tövsiyyə edir [4].

Nəvai yazdığı əsərlərdə qədim özbək folklorundan, nağıllardan, əsatirlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. H.Araslı vurğulayır ki, Nəvai poemaları zəngin təbiət təsvirləri, mənalı aforizmlərlə daha da qüvvətləndirilmişdir. Zəngin bədii yaradıcılığı sayəsində özbək ədəbiyyatını inkişaf etdirən Nəvai öz tərcümələri ilə də bu ədəbiyyatın inkişafına təkan vermişdir. O, Fəridəddin Əttarın "Məntiqum-şeir", Caminin "Həddisü-ərbən" əsərlərini özbək dilinə tərcümə etmişdir. Böyük ustad Əlişir Nəvai fars dilini də mükəmməl bilmiş və bu dildə də gözəl əsərlər yazmışdır. Həmin əsərlərdə Nəvai Fani təxəllüsünü işlətmişdir. Fars dilində yaratdığı gözəl əsərlərə görə şairə "Zül-lisansin" ləqəbi verilmişdir.

Həmid Araslının "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsindədə dahi özbək şairi Nəvainin yaradıcılığında müəyyən məqamlara aydınlıq gətirilir. Müəllif Nəvainin Azərbaycan şairləri Nizami, Nəsimi, Həsənoğlu kimi şairlərdən təsirlənərək əsərlər yazdığını bildirir. Bununla belə, Azərbaycan şairlərinin, Füzuli, Xülqi, Allahi, Ziyayi təxəllüsü ilə yazan şairlərin, həmçinin XIX əsrdə yaşamış Abdullabəy Asinin də Nəvaidən təsirlənərək bədii nümunələr yaratdıqları haqqında məlumat vermişdir. Qeyd edilir ki, Mirzə Fətəli Axundov da Nəvaiyə yüksək qiymət vermiş, onu görkəmli dövlət xadimi adlandırmışdır [5].

Həmid Araslının "Qiymətli əl yazması" adlı məqaləsində Matenadaran kitabxanasında saxlanılan şərq xalqlarının 500-ə qədər əlyazmasınınbu günədək lazımınca öyrənilmədiyindən narahatlıq ifadə edilir. Alim qeyd edir ki, bu əlyazmalar içərisində Azərbaycan, fars, ərəb və özbək dillərində yazılmış dəyərli əsərlər vardır.Bunların içərisində Əlişir Nəvainin də iki əsəri vardır. Birincisi, şairin ictimai-təlimi fikirləri ifadə olunan "Məhbubül-qülüb"dür. İkincisi isə şairin sağlığında, 1499-cu ildə yazılmış divanıdır. H.Araslının qənaətinə görə, bu əsər Nəvai əsərlərinin tənqidi mətni nəşr edildikdə istifadə oluna biləcək ən dürüst nüsxədir. Məqalənin sonunda alim vurğulayır ki, Matenadaranda saxlanılan və gündən-günə artmaqda olan şərq kitablarının elmi kataloqunu nəşr etmək elm aləmi üçün maraqlı və qiymətli bir hədiyyə olardı[6].

Nikolay Tixonovun "Nizami və Nəvai" məqaləsində böyük rus şairi xatırladır ki, dahi şairlər Nizaminin 800 illik, Nəvainin isə 500 illik yubileylərini keçirmək 1941-ci ilin payızına nəzərdə tutulmuşdu. Lakin qəfildən başlanan Böyük Vətən müharibəsi bu yubileyi lazımi səviyyədə qeyd etməyə imkan vermədi. Nizaminin öz əsərlərində nümayiş etdirdiyi xüsusiyyətləri biz onun böyük davamçısı olan Nəvaidə də görürük. Bunların hər ikisi öz qiymətli şeirlərində gözəl həqiqətləri ifadə etmiş, qaranlığı məhv edən işığı yada salmış, xeyiri və hər kəsin öz vəzifəsini düşünən, divlərə, cəlladlara və həyat təxribatçılarına qalib gələn insanı, böyük düzlük və mərdliyi, coşğun məhəbbət və ehtirasları tərənnüm etmişdir. Məqalədə N.Tixonov Nizami və Nəvai yaradıcılıqlarında müqayisələr apararaq onların misilsiz xidmətlərini sadalayır. Bildirir ki, Nəvai ana dilində şeir yaratmaq məsələsinə həvəslə girişmiş, özbək dilli ədəbiyyatın banisi olmuşdur. Nəvai fars dilini mükəmməl bilir və bu dildə gözəl əsərlər yazırdı. Lakin o, öz ana dili uğrunda, onun əhəmiyyətini

artırmaq, bu dili sənətdə və elmdə işlətmək uğrunda aparılan mübarizəyə başçılıq edirdi. Nəvai özbək türkcəsinin nə qədər gözəl və zəngin olması barədə yazırdı: "Bu sözlərdə və ifadələrdə incəlik o qədər çoxdur ki, bunların məziyyəti üzərində mənə qədər heç kim düşünmədiyindən, bunlar gizli qalmışdır... Bu çiçəkli bağ və bu xəzinə indiyədək adamlardan gizli qalmış, bunların cəvahiratına insan əli dəyməmişdir" [7].

Bu qeydlərdən göründüyü kimi, Nəvai öz ana dilinə yüksək qiymət vermiş, onun inkişaf etdirilməsi üçün bütün bacarıq və səylərini ortaya qoymuşdur.

Məlumdur ki, Nəvai Nizami əsərlərindən faydalanaraq, onun ifadə etdiyi məqsədi əsla azaltmadan qəhrəmanının xasiyyətində yenilik yaratmışdır. Nizaminin "Xosrov və Şirin" əsəri ilə Nəvainin "Fərhad və Şirin" poemasına diqqət yetirdikdə fərqli cəhətləri aydın görə bilirik. Nizaminin poemasında Xosrov Fərhadın ölümünə səbəb olur, Şirin isə Fərhadı deyil, yenə Xosrovu sevir və Xosrov vəfat etdikdən sonra onun cənazəsi üstündə özünü öldürür. Nəvaidə isə Fərhad eşq naminə, xalqa xeyir vermək xatirinə yerin simasını dəyişdirən böyük bir əmək rəmzidir.

Fikrimizcə, Nəvai "Fərhad və Şirin" əsərində Fərhadı Nizami qəhrəmanından daha qüdrətli, ağıllı və elmli təsvir etməklə xalqın içindən çıxan sadə əmək adamının parlaq surətini yaratmış, onu öz sevgisi yolunda hər şeyə hazır olan bir aşiq kimi təsvir etmişdir. Nəvai Fərhadın dünyaya gəlişini, təhsil almasını, on yaşına çatanda elmə sonsuz marağını, iti zehnini, dərin hafizəsini vəsf edərkən, onun qeyri-adi bacarıqlarının içərisinə öz tərcümeyi-halından da müəyyən ştrixlər əlavə etmişdir. Məsələn, məlumdur ki, Nəvai təhsil alarkən iti hafizəsi, möhkəm yaddaşı ilə digərlərindən seçilmiş, kiçik yaşlarından başlayaraq şeirlər yazmışdır. Fərhadaaid olan xüsusiyyətlərinbir hissəsinin də Nəvainin şəxsi təcrübəsindənqaynaqlandığını demək mümkündür. Çünki şairin ona qarşı hissləri o qədər saf və səmimidir ki, həmin duyğular yalnız yaşanmış olduqda belə güclü təsir gücünə malik olur. Çox güman ki, Nəvai yaşadığı şəxsi həyatındakı üstün məqamları Fərhadın vasitəsilə oxuculara çatdırmağı qərara almışdı.

Məmməd Rahimin tərcüməsində Əlişir Nəvainin "Fərhad və Şirin" dastanından bir parçada Xosrovun Fərhada qalib gələ bilməyəcəyi üçün onu hiylə ilə aradan götürmək planlarından danışılır. Xosrov bütün səlahiyyətlərə malik olsa da Fərhadın səmimiyyəti və qüvvəti qarşısında duruş gətirə bilmir. Xosrov dərin fikrə gedir, özünü alçalmış hiss edir və yalnız yalan və hiylə ilə Fərhada qalib gələcəyini düşünür. O Güzürgümidiçağırıb özünün necə iztirab keçirdiyini, məyus olduğunu ona anladır. Xosrov rəqibini yolundan götürmək üçün hiyləgər, yalan danışmağın ustası olan bir nəfəri tapmağı, gedib Fərhada yalandan Xosrovun Ərməni tutmasını, orada Şirin ilə gününü kef məclislərində keçirdiyini, Məhinbanu ilə piyalə içdiyini söyləməyi tapşırır. Xosrov bu sözlərdən sonra Fərhadın Şirinə olan sevgisindən əl çəkib öz vətəninə qayıdacağını düşünür. Nəvai lirik qəhrəmanının daxili aləmini açıb göstərir, onun öz sevgisi uğrunda mübarizə aparmaq əvəzinə necə əxlaqsız yollara əl atmasını, sonda rəzil duruma düşməsini diqqətə çatdırır.

Bu sözlər soyudar Şirindən onu,
Xoş nəticə verər tədbirin sonu.
İnciyib o çıxıb bir yana getsə,
Başını götürüb divana getsə,
Ondan olarlarsa naümid, əlbətt,
Aradan qalxarsa hərgah əziyyət,
Onda göstərilər bir natəvanlıq,
Eyləyər Xosrova ay mehribanlıq.

Xosrovun göndərdiyi qarı yalanlar söylədikcə Fərhadın gözündə dünya aləm qaralır. Qarı Xosrovun Şirinlə evlənməsini, neçə gün eyş-işrətlə keçirdiklərini söyləyib Fərhadın ürəyini dağlayır.

Yalan qılıncını sıyırıb qarı,
Çulğadı hiyləgər ahla dağları.
Həmin əfsanəni danışdı, durdu,
Fərhadın qəlbinə min yara vurdu.
O, nağıl etdikcə Fərhad saraldı,
Elə bil gözləri yuxuya daldı.

Qarı ahlar çəkdi azı min kərə,
Yerdən toz qaldırdı uca göylərə![8]

Fərhadın eşitdiyi sözlərdən rəngi saralır, qəlbinə min yara vurulur. Onun ahından buludlar qızarır, otlar alovlanıb yanır. Yalan sözlərin ağrı-acısına dözməyən Fərhad "Bir quru canım var aldı yar onu, aldı atəşlərə sardı yar onu"– deyərək dünyadan köçür. Nəvai bu əsərdə insanın sevdiyi uğrunda hər çətinliyədözməsini, lazım gəlsə, canından belə keçməyə hazır olduğunu vurğulayır. Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasında olduğu kimi,Fərhad dünyadan köçsə də, Xosrov da istəyinə çatmır və Şirinin canına qıymasını eşidib həyatla vidalaşır.

Məmməd Arifin "Böyük özbək şairi" məqaləsi Əlişir Nəvainin anadan olmasının 500 illiyinə həsr edilib. Məqalədə böyük özbək şairinin həyat və yaradıcılığı təhlil edilir, onun Azərbaycanla əlaqələri – şairlərimizə təsirindən söz açılır. Müəllif bildirir ki, Nəvai kimi səxsiyyətin meydana gəlməsi heç də təsadüfi olmamışdır. Özbək xalqının çox qədim tarixi vardır. XV əsrdə Teymurdan sonra onun oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə güclənsə də, mədəni həyat durmadan inkişaf edirdi. Herat, Səmərqənd kimi şəhərlər mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmişdi. Tədqiqatçı qeyd edir ki, saraylarda şeirə, sənətə xüsusi diqqət verilirdi. Səmərqənddə Teymurun nəvəsi Uluqbəyin rəsədxanası bütün Şərqdə məşhur idi.
Nəvai uşaqlıqdan şahzadələr arasında gedən müharibələr səbəbindən tez-tez bir şəhərdən başqa şəhərə köçmüş, gah İraqa, gah Xorasana, gah da Herata qayıtmışdır. Nəvainin bir çox şərq dillərinə yiyələnməsi onun fars, həm də özbək dilində şeirlər yazmasına kömək olmuşdur. Nəvai farsca şeirlərini "Fani" təxəllüsü ilə yazırdı [9]. Nəvainin elmi və bədii yaradıcılığı çox genişdir. Onun "Məhbubül qlub", "Mühakümətül lüğəteyn", "Məcalisün-nəfais", "Lisanüt-teyr" elmi-bədii əsərləri ilə yanaşı, şairin yaradıcılığında qəzəllər xüsusi yer tutur. Nəvai müxtəlif dövrlərdə yazdığı əsərləri – uşaqlıq dövründə yazdığı şeirləri "Qəaryibü-siqər", ilk gənclik dövründə yazdıqlarını "Nəvadirüş-şəbab", gənclik dövründə yazdıqlarını "Bədayül-vəsət", böyüklükdə yazdıqlarını "Fəvaridül-kibər" adı ilə ayrı-ayrı divanlarda toplamışdır. "Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri" monoqrafiyasında müəllif bu divanlardan bəhs edərkən dəqiqləşdirmələr apararaq yazır: "Nəvai cığatay türkcəsində yazdığı lirik şeirlərindən ibarət dörd divan yaratmışdır. "Bədaye ül-bidayə" (1466-1482), "Nəvadir ül-nihayə" (1482-1492) adlı ilk divanlarından da istifadə edərək 1498-ci ildə "Xəzain ül-məani" adlı ümumi başlıq altında dörd divan ("Cahar divan") bağlamışdır: "Qəraüb üs-siğər" ("Uşaqlığın qəribəlikləri"), "Nəvadir üi- Şərab" ("Gənclik nadirlikləri"), "Bədaye ül-vüsət" ("Orta yaşın gözəllikləri") və "Fəvaid ül-kibar" ("Böyüklüyün faydaları") toplanmışdır [1].

"Kommunist" qəzetinin həmin nömrəsində Ələkbər Ziyatayın tərcüməsində Nəvainin "Kənar" və Mirmehdi Seyidzadənin "Diləyim" qəzəlləri də təqdim edilir. Birinci qəzəldə yarın fəraqına dözməyin nə qədər ağır olmasından gileylənən şair Allaha müraciətlə heç vaxt yardan kənar olmamasını diləyir. Çünki yardan kənar olmaq ona ölümdən daha betərdir.

Olsa yüz min canım al, ey ayrılıq, qılma fəqət,
Yarımı candan kənar, yaxud məni ondan kənar.
Ayrılıqdansa ölüm xoşdur sən ey tale məni,
Eylə gəl candan kənar, etdikdə canandan kənar.
...Bir qərib quşdur Nəvai, kuyi-canandan uzaq,
Olmasın bir ləhzə, ya rəb, bəndə canandan kənar[10].

Diləyim sənin hüzurun, tələbim sənin cəmalın,
Belə dərdli gəzməyimdən qərəzim sənin vüsalın.
Məni öldürür fərağın, yenə can verir sorağın,
Bu cahanda yox nəzirin, tapa bilmərəm misalın.
Nə çəməndə şadlığım var, nə də bağda bir sevincim,
Fərəhim sənin sözündür, tələbim sənin vüsalın [11].

Məmməd Mübarizin "Nəvai və Nizami" məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvinin böyük özbək şairi Əlişir Nəvaiyə təsirindən, əsərlərindəki oxşar cəhətlərdən söz açılır [12].

*Həmid Araslının "Qüdrətli şair, ictimai xadim"*məqaləsi bir daha göstərir ki, alim görkəmli özbək şairi və dövlət xadimi Əlişir Nəvainin yaradıcılığına dair mütəmadi araşdırmalar aparmış və bu istiqamətdə böyük töhfələr vermişdir. Anadan olmasının 525 illiyinə həsr edilən məqalədə alim bildirir ki, dünya ədəbiyyatı tarixində öz lirik şeirləri, poemaları ilə məşhur olsa da, Nəvai özbək xalqının mədəni inkişafında mühüm və unudulmaz xidmətlər göstərmiş görkəmli alim, fədakar dövlət xadimi, incəsənət hamisi kimi şöhrətlənmişdir [13].

Onu da bildirək ki, özbək ədəbiyyatı və Nəvai yaradıcılığı sonrakı dövrlərdə də ölkəmizdə daha geniş miqyasda tədqiqat obyekti kimi araşdırılmış [14] , müxtəlif illərdə Azərbaycan və Özbəkistan şair və yazıçılarının əsərlərindən ibarət kitablar dərc edilmişdir. Pənah Xəlilov, Xəlil Rza Ulutürk, Qulamhüseyn Əliyev, Cənnət Nağıyeva, Vaqif Arzumanlı, Almaz Ülvi, Akif Bağırov, Yaşar Qasımov, Ramiz Əsgər və başqaları özbək ədəbiyyatının müxtəlif nümayəndələrinin yaradıcılığını təhlil etmiş, onların haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Ədəbiyyat:

1. Almaz Ülvi. Azərbaycan - özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrlər, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı, Qartal, 2008. – 328 səh
2. Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında (nəşrə hazırlayan və ön söz müəllifi A.Ülvi). Bakı, "Qartal", 2009. - 360 səh.
3. Mirvarid Dilbazi. "Fərhad və Şirin, poema, tərcümə // "Kommunist" qəzeti, 17 yanvar 1941-ci il
4. Həmid Araslı. "Özbək xalqının böyük oğlu, məqalə // 17 yanvar 1941
5. Həmid Araslı. "Nəvai və Azərbaycan ədəbiyyatı", məqalə // 8 may 1948-ci il
6. Həmid Araslı. "Qiymətli əl yazması", məqalə // 11 noyabr 1945-ci il
7. Nikolay Tixonov. "Nizami və Nəvai", məqalə // 27 avqust 1947-ci il
8. Məməməd Rahim. " Fərhad və Şirin", tərcümə //8 may 1948-ci il
9. Məmməd Arif. "Böyük özbək şairi", məqalə // 15 may 1948-ci il
10. Ələkbər Ziyatay. "Kənar", şeir, tərcümə //15 may 1948-ci il
11. Mirmehdi Seyidzadə. "Diləyim", şeir, tərcümə//15 may 1948-ci il
12. Məmməd Mübariz. "Nəvai və Nizami", məqalə //15 may 1948-ci il
13. Həmid Araslı. "Qüdrətli şair, ictimai xadim", məqalə//25 sentyabr1968-ci il.
14. Almaz Ülvi B. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr, yol qeydləri). Bakı, "Elm və təhsil", 2016. - 316 səh.

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DRAMATURGİYASINDA ƏMİR TEYMUR OBRAZI
AMIR TIMUR`s CHARACTER IN AZERBAIJANI AND UZBEK DRAMATURGY

Sənubər Ravil qizi Səmədova
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı

Abstract: The world literature has quite rich experience of creating literary characters of historical figures. Writers of various eras created hundreds of works in diverse literary genres about Alexander the Great, Julius Caesar, Genghis Khan, Napoleon and other rulers, historical figures. One of the prominent historical figures mostly written about in the world literature is Amir Timur (1336-1405), the great knight, conqueror and founder of Timurid Empire in the 14th century, one of the most powerful and centralized governments in the East.

The number of works in various formats about him in the East and the West is hard to calculate (Timurname, victory ode, historical chronicles, memoirs, poems, stories, narratives, novels, dramas and others). But we will look at well-respected works in Azerbaijani and Uzbek dramaturgy to highlight peculiar qualities of Amir Timur`s character. There are quite many literary works in both Uzbek and Azerbaijani literature and other literary genres that revived the persona of the great conqueror Amir Timur. Drama works by Hussein Javid, Abdurrauf Fitrat and Magsud

Sheikhzade are most notable of them. Thanks to their great literary and stage success, “Timur the lame”, “Tombstone of Timur” and “Mirza Ulugbay” tragedies are of crucial importance to the ideology of independence.

Аннотация: В мировой литературе традиция создания художественного образа великих исторических личностей обладает достаточно богатым опытом. Так, писателями различных периодов написаны сотни художественных произведений в различных литературных жанрах об Александре Македонском, Юлии Цезаре, Чингиз хане, Наполеоне и других повелителях, исторических личностях. Одним из выдающихся исторических личностей, о котором было написано множество художественных произведений, является великий полководец и завоеватель Амир Темур (1336-1405) – основоположник государства Тимуридов, одного из самых могущественных и централизованных государств Востока в XIV веке. Нет числа написанным о нем на Востоке и Западе произведениям в самых различных формах (Темурнаме, зефернаме, исторические хроники, мемуары, стихи, поэмы, рассказы, повести, романы, драмы и др.). В связи с определенными целями и требованиями нашего исследования мы остановимся только на самых важных характерных особенностях образа Амира Темура на основе весомых художественных образцов, созданных в азербайджанской и узбекской драматургии. И в узбекской, и в азербайджанской литературе существует множество художественных произведений об Амире Темуре, созданных в других литературных жанрах, где отражен образ великого завоевателя. Однако среди них исключительное место и позицию занимают драматические произведения, в частности, драмы Гусейна Джавида, Абдуррауфа Фитрета и Магсуда Шейхзаде. Особое значение в завоевании такой позиции имеет тот факт, что своим большим успехом трагедии «Храмой Темур», «Надгробный камень Темура» и «Мирза Улугбек» служили идеологии национальной независимости.

Açar sözlər: *Əmir Teynur, dramaturgiya, Azərbaycan-özbək ədəbiyyatı, ədəbi əlaqələr, Hüseyn Cavid, Maqsud Şeyxzadə, Əbdürrauf Fitrət, Mirzə Uluğbəy.*

Ключевые слова: *Амир Тимур, драма, азербайджано-узбекская литература, литературные связи, Гусейн Джавид, Максуд Sheykhzade, Əbdurrauf Фитрат, Мирза Uluğbey.*

Keywords: *Amir Timur drama, Azerbaijani-Uzbek literature, literary connections, Huseyn Javid, Maksud Sheykhzade, Əbdurrauf Fitrat, Mirza Uluğbey.*

Dünya ədəbiyyatında böyük tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazını yaratmaq ənənəsi kifayət qədər zəngin təcrübəyə malikdir. Belə ki, Makedoniyalı İsgəndər, Yuli Sezar, Çingiz xan, Napoleon və digər hökmdarlar, tarixi simalar haqqında müxtəlif dövrlərin yazıçıları tərəfindən müxtəlif ədəbi janrlarda yüzlərlə bədii əsərlər yazılmışdır. Haqqında bədii ədəbiyyatda ən çox yazılan görkəmli tarixi şəxsiyyətlərdən biri də XIV əsrdə Şərqin ən qüdrətli və mərkəzləşdirilmiş dövlətlərindən birinin – Teymurilər dövlətinin əsasını qoyan böyük sərkərdə və fateh Əmir Teymurdur (1336-1405). Şərqdə və Qərbdə onun haqqında ən müxtəlif formadakı əsərlərin (Teymurnamələr, zəfərnamələr, tarixi xronaikalar, təzkirələr, şeirlər, poemalar, hekayələr, povestlər, romanlar, dramlar və s.) sayı-hesabı yoxdur. Biz tədqiqatımızın müəyyən məqsəd və tələbləri ilə bağlı yalnız Azərbaycan və özbək dramatrugiyasında yaradılmış sanballı bədii nümunələr əsasında Əmir Teymur obrazının ən mühüm səciyyəvi xüsusiyyətləri üzərində dayanmaqla kifayətlənməli olacağıq. Amma bunlardan əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, “Əmir Teymur hökmdarlığının ilk addımında türkcəni rəsmi rəsmi dil olaraq elan etməklə yanaşı, özünün ilk bədii əsərini bu dildə yazmış və bununla da türk dilinə tarixi səhifə açmışdır. Hətta tarixi fakt olaraq Əmirin özünün 1381-ci ildə uyğur əlifbası ilə yazılmış on bir sətirlik “Kitabə”si buna sübutdur. Həmin “Kitabə”nin mətnini avropalı türkoloq N.N.Poppe tərcümə etmişdir” (1,s.33-34).

Məlumdur ki, dünya dramaturgiyasında Əmir Teymur şəxsiyyətinə böyük maraq hələ dahi ingilis dramaturqu Uliyam Şekspirin (1564-1616) zamanında yaranmışdır. Burada biz Şekspirin ən məşhur müasiri, başqa bir görkəmli ingilis dramaturqu Kristofer Marlonu (1564-1593) və onun şöhrətli dramını - “Böyük Teymurləng” (1587-88) faciəsini nəzərdə tuturuq. Belə olduğu təqdirdə, Qərb dramatrugiyasına nisbətən Əmir Teymur obrazının Şərq dramaturgiyasının mündəricəsinə bir

neçə əsr sonra daxil olmasının bir səbəbi, fikrimizcə, sözügedən ədəbi növün və janrın Şərqə baxanda Qərbdə erkən təşəkkülü və inkişafı ilə bağlı idisə, digər səbəbi Azərbaycan və özbək dramaturgiyalarının milli amal və ideal axtarışları ilə, milli istiqlal qayələrinin səhnə əsərlərində təcəssümünə olan ehtiyac və tələbat ilə əlaqədar idi. Məhz bu ehtiyacın tələbi nəticəsində XX əsr özbək dramatrugiyasında "Teymurun başdaşı", Azərbaycan dramatrugiyasında isə "Topal Teymur" adlı məşhur cahangir obrazını özünün baş qəhrəmanına çevirən dram əsərləri meydana gəldi. Ancaq istər Azərbaycan, istərsə də özbək dramatrugiyasında Əmir Teymur obrazının əhatə dairəsi yalnız yuxarıda adları çəkilən əsərlər ilə məhdudlaşmır. Hər iki dramatrugiyada müxtəlif dövrlərdə və mövzularda elə səhnə əsərləri yaradılmışdır ki, Əmir Teymur şəxsiyyəti həmin əsərlərdə ciddi bədii-estetik funksiyanın daşıyıcısı rolunu oynayır.

Bu baxımdan Azərbaycan dramatrugiyasında Hüseyn Cavidin "Maral", özbək dramatrugiyasında Maqsud Şeyxzadənin "Mirzə Uluğbəy" əsərləri parlaq misallar kimi diqqəti cəlb edir. Əslində Əbdürrauf Fitrətin "Teymurun başdaşı" əsəri xronoloji cəhətdən Hüseyn Cavidin "Topal Teymur" pyesindən əvvəl yazılmış olsa da, dramatrugiyada Əmir Teymur obrazından söz gedəndə ilk olaraq Azərbaycan dramaturqunun xatırlanması ona görə məqsədəuyğundur ki, Hüseyn Cavid böyük sərkərdəni öz dramının baş qəhrəmanına çevirənə qədər elə həmin dramaturji növün özündə müəyyən hazırlıq mərhələsi keçmişdir. Bunu yaxından müşahidə etmək üçün H.Cavidin 1912-ci ildə yazdığı 4 pərdəli "Maral" faciəsinin birinci pərdəsində haqq aşığı Aşıq Sultanla topçu alayının zabiti Çingiz bəyin qarşılaşma səhnəsinə diqqət yetirmək kifayətdir:

*"... **Aşıq Sultan.** Əfəndilər!...*
Sevgidədir ancaq Allah rizası,
Sevgisiz bir gönül şeytan yuvası...
Qardaşım! Bu dünya kimsəyə qalmaz,
Aldanma! Çürükdür əsli, əsası...
(Mükərrər)
***Çingiz bəy.** Yaşa, Sultan, yaşa!..*
***...Aşıq** (yenə davam edər). Ağalar!..*
Nə buldular İsgəndərlər, Çingizlər!?
Qanlar döküb, canlar yaqıb getdilər!..
Cihanı titrədib alt-üst etdilər.
Qanlı bir iz bıraqdılar ellərdə...
***Çingiz bəy (nifrətlə)**.Aşıq!..*
***Aşıq.** Əfəndim...*
***Çingiz bəy** (qapını göstərərək hiddətli). Artıq yetişir, haydı dəf ol! (2,s.81-82*].

Göründüyü kimi, Çingiz bəy Aşıq Sultana olan hiddətinin səbəbini, hərşeydən öncə, milli-mənəvi dəyərlərə özünəməxsus münasibəti ilə əlaqələndirir və çevrəsindən özünə həmfikirlər qazanır. Şərq tarixinin böyük şəxsiyyətlərində və onların öz dövrlərində başqa tarixi şəxslərə və hökmdarlara nisbətən oynadıqları mütərəqqi rola müsbət münasibət "Maral" faciəsində, doğrudur, pyes personajlarının dilindən səslənirdi və müəyyən mənada həmin personajların öz mövqeyini ifadə edirdi. Amma bu mövqenin həm də əsər müəllifinin mövqeyi ilə kəsişməsini, yaxud üst-üstə düşməsini biz "Maral" faciəsindən bir neçə il sonra yazılmış və "Açıq söz" qəzetində (26 oktyabr 1915) dərc olunmuş "Müharibə və ədəbiyyat" məqaləsində artıq açıq-aydın müşahidə edirik. Maraqlıdır ki, bu məqalədə ümumən qanlı müharibələrə və sonsuz fəlakətlərə qarşı öz ikrah və qəzəbini gizlətməyən Hüseyn Cavid "Çingiz, Teymur kibi bahadırları" XIX-XX əsrlərin müharibə havadarları və qaniçənlərinə nisbətən bir insaf və mərhəmət meyarı kimi dilə gətirir: "...*Tuhaf şey!.. Nerəyə getsən, hər nəyə baqsan, bir sarsıntı, bir pərişanlıq hökmfərma... Bütün könüllər iztirabda, bütün ruhlar həyəcanda, bütün gözlər intizarda... Kürreyi-ərzin, şu canavar yatağının bir bucağı, bir nöqtəsi yoq ki, duyduğumuz saldırışlardan, eşitdiyimiz gurultulardan mütəəssir olmasın! Yanardağlardan seçilməyən toplar, insanları deyil, səhraların vəhşilərini belə dəhşətlər içində bıraqıyor. Dünyamız, şimdiyə qadar hənuz böylə qorqunc bir bəlayə rast gəlməmiş, böylə müdhiş bir inqilab görməmiş. İskəndər, Napaleon kibi cihangirlər, Çingiz, Teymur kibi bahadırlar məzarlarından baş qaldırıb da şu müharibəyi seyr etsələr, şübhəsiz ki, heyrət və təəssürdən*

kəndilərini alamazlar. Zatən bu müharibə, bir müharibə deyil də, müsri bir bəladır, bir taundur, aləmşümul bir fəlakətdir... " [3,s.280].

Beləliklə, "Topal Teymur" dramına qədər Hüseyn Cavidin dramatrugiyada və teatr səhnəsində Əmir Teymur obrazını canlandırmaq yolunda həm "Maral" faciəsində, həm də "Müharibə və ədəbiyyat" məqaləsində böyük sərkərdənin şəxsiyyətinə və tarixi roluna dramaturq baxışının necə formalaşdığı haqqında müəyyən təsəvvürə malik olduq. Bunu xüsusi vurğulamağımızın səbəbi, bir tərəfdən, sözügedən əsərlərin Əmir Teymurun obrazını yaratmaq kimi bir bədii-estetik vəzifəyə müəyyən mənada xidmət etdiyini göstərməkdirsə, digər tərəfdən diqqəti "Topal Teymur" dramının baş qəhrəmanı olan cahangir Əmir Teymur obrazının mahiyyətini və ziddiyətli cizgilərini doğru-düzgün başa düşməyə yönəltməkdir.

Hüseyn Cavid özünün beş pərdəli məşhur "Topal Teymur" dramını 1925-ci ildə yazıb, 1926-cı ildə nəşr etdirmişdir. Bu əsərdə, H.Cavidin əvvəlki əsərlərindəki Əmir Teymur şəxsiyyəti ilə bağlı özünəməxsus işıqlı baxışları və fəlsəfi-tarixi ümumiləşdirmələri, nəhayət, öz bədii həllini tapmışdır. Nəticə etibarı ilə böyük cahangirin öz dövrünə nisbətən mütərəqqi rol oynayan əzəmətli və yetkin bədii obrazı yaradılmışdır. Əsərdə Əmir Teymurla Yıldırım Bəyazidin qarşılaşma səhnələri dramın ən canlı və təsirli səhnələrindən sayılır.Bu canlılıq və bədii vüsət, hər şeydən əvvəl, dahi dramaturqun bəşər tarixinə və müharibələr səhnəsinə, böyük və ziddiyətli tarixi şəxsiyyətlərə olan məhəbbətlərin hamısının fövqündə dayanan dərin bədii təhlilində və yüksək fəlsəfi baxışında özünü göstərir. Bu cəhətdən əsərin son qarşılaşmasından səciyəvi bir dialoqa diqqət yetirək:

"**Şair** *(səmimi və coşqun bir ahənglə). Məhəbbət! Məhəbbət!.. Əvət bütün bəşəriyyətixilas edəcək yalnız məhəbbətdir.Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi, kin və ədavət püskürən bir sultan qafasından daha şərəflidir.*

Teymur. *Əcəba, məğrur Yıldırım nə düşünüyor?*

Yıldırım. *Düşünəcək bir şey yoq. Əvət, sən qalibsin. Lakin bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qonşu hökumətləri məmnun etdi. (Acı bir köküs keçiirdikdən sonra, çoq mütəəssir və şiddətli) Ah, daha doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu.*

Teymur *(iki-üç axsaq addımla Yıldırıma doğru gəlir, məğrur və gur bir səslə): Hiç məraq etmə, xaqanım! Sən kor bir abdal, bən də dəli bir topal! Əgər dünyanın zərrə qədər, dəyəri olsaydı, yığın-yığın insanlara, ucu-bucağı yoq məmləkətlərə sənin kibi bir kor, bənim kibi bir topal müsəllət olmazdı"* [4,s.365-366].

"Topal Teymur" tarixi dramının bədii xüsusiyyətləri və ideya istiqaməti haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və ədəbi tənqidində olan görüşlərdən söz düşəndə daha çox 1920-30-cu illərin məşhur tənqidçisi Mustafa Quliyevin "Maarif və mədəniyyət" məcmuəsinin 1926-ci il, 11-ci nömrəsində çıxan Hüseyn Cavidin "Topal Teymur haqqında" adlı məqaləsi ilə böyük Azərbaycan ədəbiyyatşünası, akademik Məmməd Cəfərin "Hüseyn Cavid" monoqrafiyasındakı "Topal Teymur və onun tənqidi" adlı yarımfəsili xatırlanır [5,s.11; 6,s.169-183]. Hər iki tədqiqatda Hüseyn Cavid dühasına və onun "Topal Teymur" dramının bədii cəhətlərinə diqqətli münasibətlə yanaşı, Əmir Teymur şəxsiyyətinin ziddiyyətli məqamları ilə bağlı əsər haqqında, daha doğrusu, ondakı Əmir Teymur obrazının səciyyəsi və cizgiləri haqqında bir sıra tənqidi mülahizələr də bildirilmişdir.

Fikrimizcə, həmin tənqidi mülahizələrin böyük əksəriyyəti sovet dövründə hökmən ideologiyanın milli-mənəvi dəyərlərin inkişafı və çiçəklənməsinə qarşı tətbiq etdiyi ideoloji yasaqlar və maneələrlə bağlı idi. Bununla belə, hər iki alimin, xüsusən, görkəmli cavidşünas Məmməd Cəfər Cəfərovun Hüseyn Cavid irsinin bütövlükdə üzə çıxmasında və doğru-düzgün qiymətləndirilməsində danılmaz xidmətləri ilə yanaşı, istər "Topal Teymur" tarixi dramına, istər Hüseyn Cavidin bütün digər əsərlərinə yeni baxışlarla və daha obyektiv yanaşan tədqiqatçıların yetişməsində gərgin əməyi vardır. Məhz belə böyük əməyin nəticəsində müstəqillik illərində Cavid irsi də, bu irsin tərkib hissəsi olan Əmir Teymurun obrazı da əntiq milli-mənəvi dəyərlərin ifadəçisi kimi daha geniş tədqiq olunmaqdadır.

Bütün türk dünyasının və Turanın tarixi taleyində mühüm rol oynayan Əmir Teymur şəxsiyyəti və fəaliyyətinə böyük maraq onun tarixi vətəni olan Özbəkistanda XX əsrin əvvəllərindən etibarən daha çox dramaturgiyada öz bəhrəsini verməyə başlamışdır. Özbək ədəbiyyatında, xüsusən dramatrugiya nümunələrində Əmir Teymur obrazından söz gedəndə ilk olaraq xatırlanan ədəbi

adlardan biri böyük özbək şairi, dramaturqu və ədəbiyyatşünası Əbdürrauf Fitrət və onun "Teymurun başdaşı" adlı birpərdəli dramı olur. Çox təəssüf ki, bütöv mətni və əsl nüsxəsi hər cür "qara qüvvələr" tərəfindən it-bata salınmış bu qiymətli əsərin məzmunu onun özbək ədəbiyyatşünasları və tarixçilərinin tədqiqatlarında əldə olunan ayrı-ayrı parçaları əsasında bərpa olunmaqdadır. Tanınmış özbək ədəbiyyatşünası H.Baltabayev özünün "Fitrət və cədidçilik" adlı monoqrafiyasında yazır: *"Ulu sahibqiran Əmir Teymur adı Fitrətin otuzdan artıq elmi və publisist əsərlərində çəkilir. Alim "Özbək ədəbiyyatı nümunələri"ndə"Teymurilər dövrü özbək ədəbiyyatı"nı ayrıca ədəbi dövr kimi tədqiq etməsinə baxmayaraq, birbaşa bədii əsərlərində Teymur simasını sonlandırmaq niyyəti ilə "Teymurun başdaşı" adlı səhnə əsərini dünyaya gətirir. Dramaturqun "Teymurun başdaşı" əsəri olduqca çox ədəbi tənqidə səbəb olmuşdur. Əsər 1919-cu ildə yazılıb, məhz həmin 1919-1920-ci illərdə Daşkənd və Səmərqənd teatrları səhnəsinə çıxmış olsa da, onun mətni indiyə qədər tapılmamışdır" [7,s.81*].

1937-38-ci illərin qurbanları olan bir sıra özbək şair və yazıçıları haqqında bir çox dəyərli tədqiqatlar müəllifi, akademik Naim Kərimov isə "Fitrətin şeytana üsyanı" adlı məqaləsində 20-30-cu illərin müxtəlif ədəbi mənbələrində və mətbuat səhifələrində saxlanmış məlumatlar və ayrı ayrı parçalar əsasında "Teymurun başdaşı" dramının məzmununu və mətnini bərpa etməyə can ataraq, hər şeydən əvvəl, diqqəti Ə.Fitrətin "Yurd qayğısı" adlı publisist məqalələr silsiləsinin "Teymurun önündə" hissəsinə yönəldir [8,s.3]. Sözügedən məsələdən bəhs edən bir sıra mülahizələr və müxtəlif təxminlər arasında böyük özbək şairi və dramaturqu Həmid Əlimcanovun 1936-cı ildə yazdığı, "Fitrətin ədəbi yaradıcılığı haqqında" məqaləsindəki aşağıdakı məlumat, fikrimizcə, "Teymurun başdaşı" dramının qayəsi və məzmunu haqda müəyyən təsəvvür yaradır: Müəllif "Teymurun başdaşına üz tutub, öz faciəsini danışaraq ağlayır: *"Xaqanın, əzilib talanmış, talanıb yıxılmış, yıxılıb yaralanmış türkyunlunun bir yavrusu səndən kömək istəməyə gəlib. Bağları viran qalmış, gülləri solmuş, bülbülləri perik düşmüş Turanın bir gözətçisi sənə şikayətə gəlib..."* [9,s.235].

Həmid Əlimcanovun məqaləsindən gətirilən yuxarıdakı sözlərin, daha doğrusu, "Teymurun başdaşı" dramından kiçik bir parçanın diqqətəlayiq tərəfi bir də ondadır ki, həmin sözlər fitrətşünas H.Baltabayevin "Doğu Türküstan dərgisi"ndən tapıb üzə çıxardığı Əmir Teymur monoloqunun aşağıdakı cümlələri ilə məntiqi və üslubi cəhətdən vəhdət təşkil edir. "Teymurun başdaşı" adlı bir pərdəli yığcam, təsirli dramatik nümunənin yuxarıda vurğulanan ayrı-ayrı parçalarının bir-biri ilə bu qədər yaxından səsləşməsinin başqa bir səbəbi Əmir Teymur obrazının şifahi xalq ədəbiyyatındakı mövqeyi ilə bağlı idi. Bu mənada Əbdürrauf Fitrət dramındakı milli-mənəvi dəyərlərlə əlaqəli motivlər əslində özbək xalqının qəlbində öz möhtəşəm keçmişinə olan ehtiramı və həsrəti əks etdirirdi. Ə.Fitrətin "Teymurun başdaşı" dramının tarixi əhəmiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, o, özündən sonra türk xalqları dramaturgiyasında Əmir Teymur şəxsiyyətinə və obrazına marağın güclənməsinə ciddi təkan verdi.

Ə.Fitrətdən sonra özbək dramaturgiyasında Əmir Teymur obrazını canlandıran və onu yüksək bədiilik zirvəsinə qaldıran böyük özbək şairi və dramaturqu Maqsud Şeyxzadədir! Düzdür, Maqsud Şeyxzadə Əmir Teymur haqqında ayrıca dram əsəri yazmayıb, hətta Əmir Teymur obrazının yaratdığı "Mirzə Uluqbəy" faciəsində Əmir Teymuru öz adı ilə ənənəvi iştirakçıya da çevirməyib. Amma həmin "Mirzə Uluğbəy" faciəsində Teymurun ruhu kimi elə bir unudulmaz və möhtəşəm bədii obraz yaradıb ki, nəinki türk xalqları ədəbiyyatlarında, hətta dramaturgiyasında da Əmir Teymur obrazından söz gedəndə M.Şeyxzadənin adını çəkməmək mümkün deyil.

Sovet ideologiyası öz mövqeyini möhkəmlətdikcə milli-mənəvi dəyərlərin təmsilçisi olan keçmiş tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazını yaratmaq yolundakı qadağalar və maneələr daha kəskin şəkil alırdı. Ona görə də, Maqsud Şeyxzadə Əmir Teymur obrazını yaratmaq məqsədi ilə daha orijinal və daha örtülü yol tutmalı olmuşdu. Yəni, birbaşa Əmir Teymurun öz obrazını deyil, onun nəvəsi, "Mirzə Uluqbəy" faciəsinin baş qəhrəmanı olan dahi astronomun və böyük hökmdarın obrazını dolğunlaşdırmaq və yetkinləşdirmək üçün həyatının ən ağır anlarında onun baş məsləhətçisi kimi babasının ruhunu canlandırmalı olmuşdu. Nəticədə, yalnız V pərdənin II şəkilində iştirak etməsinə baxmayaraq, böyük dramaturqun dahiyanə bədii məharəti sayəsində Teymurun ruhu "Mirzə Uluğbəy" faciəsinin ən canlı, ən sirli və ən təsirli obrazlarından birinə çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, faciədə Uluğbəyin öz babasının ruhu ilə qarşılaşma səhnəsini "Hamlet"də baş qəhrəmanın öz atasının

ruhu ilə söhbətinə bənzədərək, ədəbiyyatşünaslıqda Şeyxzadənin bu məharətini şekspiranə məharət adlandırırlar [7,s.84]. Bizim fikrimizə görə, sözügedən səhnə özündə şekspiranə məharətlə yanaşı, həm də cavidanə ruh və fitrətanə yanğı birləşdirir. Buna əmin olmaq üçün sözügedən səhnədən aşağıdakı parçaya dərindən diqqət yetirmək kifayətdir:

*" **Uluğbəy:***

...Eşit, Baba Teymur, sən eşit məni,
Saxlaya bilmədik əmanətini.
Sənin övladların namərd çıxdılar,
Eşit, Baba Teymur, sənə sözüm var!
Dünyaya sığmazdı qüdrətin sənin,
Niyə parçalandı dövlətin sənin?!...

Teymurun ruhu:

Vur, vur yağı qaçdı, ya allah, vur , vur.
Əzəldən qəlbimin şüarı, budur!
...Əzəldən belə bir qərarım vardır,
İki padişaha yer üzü dardır!
İki padişaha - İki allaha!..
...Mənim yer üzündə şüarım budur.
Vur, vur... Düşmən qaçdı. Ya allah, vur, vur! [10,s.167-169].

M.Şeyxzadə "Mirzə Uluğbəy" faciəsinə qədər öz qələmini dramatik janrda sınamasına baxmayaraq (məşhur "Cəlaləddin Mənquberdi" (1944) dramını xatırlayaq) "Maqsud Şeyxzadə" mnoqrafiyasının müəllifi Naim Kərimovun fikrinə görə, dramaturq "Mirzə Uluğbəy" Teymurilərin qəbrini açdığı vaxtlarda doğulub [11,s.235]. Əgər bu faktı nəzərə alsaq, Maqsud Şeyxzadənin Teymurun ruhu obrazını yaratmaq yolunda hansı məşəqqətli sınaqlardan və yaradıcılıq iztirablarından keçdiyini təsəvvürə gətirmək o qədər də çətin deyil.

Beləliklə, Azərbaycan və özbək dramatrugiyalarında Əmir Teymur şəxsiyyətinə və obrazına müraciətin səbəblərini və formalarını bir-bir nəzərdən keçirdikcə onlardan hər birinin bu və ya digər şəkildə milli oyanış və özünüdərk motivləri ilə yaxından əlaqəli olması inamına gəlirik. "Topal Teymur", "Teymurun başdaşı" və "Mirzə Uluğbəy" kimi dramatrugiya nümunələrindən hər biri öz vaxtında öz ədəbi-mədəni mühitində diqqət mərkəzində olan əsərlər sayılmaqla yanaşı özlərindən sonrakı dövrlərdə istər Azərbaycanda, istər Özbəkistanda milli-mənəvi dəyərlərə rəğbətin oyanmasında və güclənməsində də böyük rol oynamışdır. Əmir Teymur haqqında istər özbək, istər Azərbaycan ədəbiyyatında digər ədəbi janrlarda yaranmış və özlərində böyük cahangirin obrazının canlandırmış, yuxarıda dediyimiz kimi, xeyli bədii nümunələr mövcuddur. Ancaq onların arasında dramatik əsərlərinin, xüsusən, Hüseyn Cavid, Əbdürrauf və Maqsud Şeyxzadənin sözügedən dramlarının əvəzolunmaz mövqeyi və yeri vardır. Bu mövqeyin qazanılmasında "Topal Teymur", "Teymurun başdaşı" və "Mirzə Uluğbəy" faciələrinin öz səhnə və böyük uğurları ilə milli istiqlal məfkurəsinə xidmət göstərməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Ülvi, Almaz. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri (dövrlər, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı, Qartal, 2008, 326 səh.
2. Cavid, H. Əsərləri.Beş cilddə. II cild. - Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 352 səh
3. *Cavid, H. Əsərləri. Beş cilddə.* V *cild.* Bakı, "Lider nəşriyyat",. 2005, 288 səh.
4. Cavid, H. Əsərləri. Beş cilddə. III cild. - Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 304 səh.
5. Quliyev M. Hüseyn Cavidin"Topal Teymur" haqqında "Maarif və mədəniyyət"məcmuəsi, 1926, №11

6. Cəfər M. Hüseyn Cavid : [H. Cavidin həyatı, ədəbi mühiti və yaradıcılıq yolu]. - *B.*: Azərnəşr,*1960*. - *264 s*. 67.

7. Baltabayev H.Fitrat va jadidcilik, Toshkent. 2007, 286 bet.
8. Karimov N. Fitratning shaytonga isyoni. "Ozbekiston adabiyoti va sanati", 1993, 20 avqust.
9. Olimjon H. Tanglanan asarlar, III jild, Toshkent, 1960,. 235 bet.
10. Shayxzoda M. Saylangan asarlar, II jild, Bakı, 1973, 284 bet.

11. Karimov N, Maqsud Shayxzoda, Toshkent., 2010, 336 bet.

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА ИНСОНПАРВАРЛИК ҒОЯЛАРИ
THE IDEA OF HUMANISM IN THE WORK OF ALISHER NAVAI

М.Бадалбаева,
Ўзбекистон Республикаси ФВВ Академияси,
Тиллар кафедраси бошлиги в.б.
Н.Усмонов,
Ўзбекистон Республикаси ФВВ
Академияси курсанти

Аннотация: ушбу мақолада буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижодига бўлган илмий-назарий қарашлар акс эттирилган. Навоий ижодида инсонпарварлик ғояларини қанчалик даражада моҳирона ҳаётий ва фалсафий ёндашувлар асосида ёритилганлиги очиб берилган.

Калит сўзлар: *мумтоз адабиёт, шеърият, асар, ғазал, туркий ва форсий тиллар, инсонпарварлик, фалсафий ғоя, маънавий, одамийлик.*

Abstract: this article reflects the scientific and thereare viewson the life and work of the great thinker Alisher Navai.Navai's work reveals the extent to which humanist ideas are skillfully portrayed on the basis of life and philosophical approaches.

Key words: *classical literature, poetry, works, ghazels, Turkish and Persian languages, humanism, philosophical ideas, spirituality, humanity.*

Барчамизга маълумки, инсонлар онгли равишда қалбан ҳис қилиш, фикрлаш ва ижод қила олиш билан бошқа мавжудотлардан ажралиб туради.Шуни таъкидлаш жоизки, адабиёт ва китоблар инсоннинг нафақат қалбларини уйғотибгина қолмай, балки уларга ғайрат ва шижоат бағишлайди.Шу боис ҳам ижод учун қўлига қалам тутган инсон қанчалар буюк ва муҳим ишга қўл ураётганлиги ҳақида чуқур ўйлаб кўрмоғи лозим. Шу мулоҳазалар асосида мумтоз адабиётимизнинг буюк сиймоларидан бири Ҳазрат Алишер Навоийга юзланамиз.

Ҳазрат Алишер Навоийдек шахс адабиётнинг юксак намояндаси ҳисобланади.Низомиддин Мир Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳирот шаҳрида туғилган. Навоийнинг шеъриятдаги илк устози тоғалари Мир Саййид Қобулий ва Муҳаммад Али Ғойибийлардир.Алишер Навоийнинг илмга бўлган иштиёқи жуда эрта уйғонган, у 4 ёшида мактабда таълим ола бошлаган.Навоий ҳазратлари 7 ёшларида Фаридуддин Атторнинг "Мантиқ ут тайр"асарини ёддан билганлар. 7 ёшли Низомиддин Мир Алишер Навоий буюк муҳаддисимиз Бухорий ҳазратларининг олти мингдан зиёд ҳадиси шарифларини ёддан билганлари ҳақида маълумотлар бор. Мир Алишер Навоий 7-8 ёшларидан бошлаб ғазаллар бита бошлаган, Навоийнинг туркий тилни қайта тирилтиргани маънавиятимиз учун улкан жасорат бўлган.Алишер Навоий 15-16 ёшларида ҳам туркий, ҳам форсий тилларда ижод қиладиган "зулисонайн – икки тилли" шоир сифатида танилган. Навоий асарлари Европада ҳам маърифатпарварлар эътиборини тортган, унинг бир қанча асарлари ғарбда маълум ва машҳур эди.1967 йилда француз олими Артолеме д'Эрбело "Шарқ кутубхонаси" номли энциклопедияда Навоийнинг таржимаи ҳоли ва асарлари номини келтирган (Сирожиддинов, 2018:15). Ўз қаламида дунё адабиётини тебратган буюк бобомиз Алишер Навоий ўсмирлик йилларида ўзи севган шоирларнинг эллик минг байтдан ортиқ шеърларини ёд билган.

Алишер Навоий туркий тилда ёзган шеърларига Навоий, форсий тилдаги ёзган шеърларига эса Фоний деб тахаллус қўйган. У форс адиблари билан назмда ҳам, насрда ҳам беллаша олган. Алишер Навоий бутун ҳаёти мобайнида адабий асарларни сиёсат билан бирлаштирган, илм, фан ва санъат ривожига улкан ҳомийлик қилган. Алишер Навоий

халқнинг тинчлик ва осойишталигини таъминлашга ҳамиша ҳаракат қилган.Алишер Навоийнинг сўнгги асари **“Маҳбуб ул-қулуб”** бўлган, бу асарда шоирнинг сўнгги ижтимоий ва сиёсий қарашлари шу билан бир қаторда умри давомидаги бутун ҳаётий кузатувлари ёритилган. Мир Алишер Навоий ҳаётда кўрган, кечирган, яхши ва ёмон кунлари, меҳру жафоларни ушбу мисраларда аниқ баён эта олган:

Гоҳе топдим фалакдин нотавонлиғ,
Гоҳе кўрдум замондин комронли
Басе иссиғу - совуғ кўрдум замонда,
Басе аччиғ - чучук тоттим жаҳонда (Навоий, 1983:11).

Англашиладики, саройда улуғ ўринга эга бўлган ҳазрат Навоийдек инсон ҳам қийинчиликларга рўбарў бўлган эканлар, чунки у кишининг обрўлари халқ орасида шунчалик машҳур эдики, душманлари буни кўра олмас, шу сабаб тури бўҳтон тарқатар, мутафаккирга тўсқинлик қилар эдилар.

Бугун биз буюк боболаримизнинг асл набиралари беқиёс истеъдод қаламидан тўкилган мана шундай сатрларни англаб, онгимиз ва юрагимиз билан бахрамандлик топамиз, узоқ-узоқ замонларнинг садосини тинглагандай бўламиз. Ҳазрат Навоий сўзларда чуқур маънолар яширин эканлигини билган, ҳис эта олган.Шу боис сўзни адабиёт калитига айлантирганлар. Ҳазрат Навоий ғазалларини ва асарларини ўқиб тушуниш, маънавий баҳраманд бўлиш махсус тайёргарликсиз бўлмайди, албатта шоирнинг асарларини англаш йўлидаги биринчи тўсиқ – Навоий ижод қилган эски ўзбек тилини махсус луғатлар ёрдамида тушунганимиздан сўнг ҳам, ўз навбатида шоир асарларини маъноларини пардалаб турувчи бошқа тўсиқлар пайдо бўлаверади.Булар, аввало, шоирнинг асарларини синчиклаб мутолаа қилиш, фалсафий ғояларини адабий анъаналарини ўрганиш орқали енгиб ўтиш мумкин. Мана шундай тинимсиз меҳнат мутолаа орқали ғазалларнинг биргина байти ҳам катта маъноларни ўзида жамлаган бутун бошли асар даражасига кўтарилганлигининг гувоҳи бўламиз. Буюк бобокалонимиз бошқа қитъаларда ва ҳатто бутун ер юзида маънавий таназзулга олиб келиши мумкин бўлган омилларни кўра билган. Навоий наздида фақат зоҳирий гўзалликка шайдо бўлганлар ҳам пок ишққа мансуб эмаслар.Шоир бундай кимсаларни покланмай туриб ибодат қилувчи фосиққа ўхшатади. Чунки зоҳирий гўзаллик ҳеч қачон инсонга вафо қилмаган, бугун бор бўлса, эртага йўқ.Шундай экан бундай гўзалликка кўнгил қўйиш ақл эгаларининг иши эмас. Шоир бу фикрни таъкидлаб дейди:

Ҳусни зоҳирнинг вафоси йўқтурур,
Ҳам саботу, ҳам баҳоси йўқтурур.
Ошиқу шайдо бўлурға арзимас,
Ишқидин расво бўлурга арзимас. (Навоий. Ҳикматлар, 298.)

Хулоса қиладиган бўлсак, бугун биз яшаётган ҳаётимизнинг ҳар бир жабҳасида ҳазрат Навоийга муҳтожмиз, у зотдан сўз кутамиз. Шоир ибораси билан айтганда ўзини “аҳли маъни”, яъни зиёлиман деб ҳисоблаган киши борки, ўз ҳаётини, маслагини Навоийсиз тасаввур қила олмаслиги керак.Айниқса, ижод аҳли. Чунки сўз айтиш қаламкашлар учун шунчаки кўнгил иши бўлмаслиги лозим.Ижод кўнгил ишидан ҳам юқори мақомга юксалиб, миллат, инсоният ғами, дарди миқёсида чиққандагина ўз вазифасини бажарган бўлади.Зеро, мутаффакир Навоий айтганидек, агар ўзингни одам деб билсанг, халқ ғамидан ўзга ташвишинг бўлмаслиги керак:

Одамий эрсанг демагил одами,
Онийким йўқ халқ ғамидин ғами (Навоий. Ҳикматлар, б. 5.).

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик.1-китоб. – Тошкент: Тамаддун, 2018. – 15-бет.
2. Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб.– Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.– 93 б.

3. Алишер Навоий. Ҳикматлар.Тўплаб нашрга тайёрловчи Э.Очилов. – Тошкент. 2006.– 408 б.

ALISHER NAVOIY IJODINING TARBIYAVIY AHAMIYATI
THE EDUCATIONAL ROLE OF THE WORKS OF NAVOI

M.Abduvaliyeva,
O‘zRes Qurolli Kuchlar Akademiyasi
katta o‘qituvchi

Agar bu zotni avliyo desak, u – avliyolarning avliyosi,
mutafakkir desak – mutafakkirlarning mutafakkiri,
shoir desak – shoirlarning sultonidir. Inson qalbining quvonchu qayg‘u,
ezgulik va hayot mazmunini Navoiydek teran ifoda etgan shoir
jahon adabiyoti tarihida kamdan kam topiladi.
Islom Karimov

She’riyat mulkining sultoni, o‘zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiyning porloq nomi olti asrki, tillarda doston. Ulug‘ mutafakkir hayotiga va ijodiga oid ma’lumotlarni juda yaxshi bilishadi. Uning asarlari asrlar davomida boy ma’naviy ozuqa sifatida xalqimiz tafakkurini boyitib, ezgulik hissi bilan yashashga undab kelmoqda. Ulug‘ mutafakkir tug‘ilgan kun mamlakatimizda har yili qutlug‘ sana sifatida tantana qilinadi. Ushbu kunda xalqimiz buyuk shoir dahosiga yana bir karra ta’zim bajo etadilar. U kishining porloq xotirasiga ehtirom ko‘rsatish va yoshlarimiz tarbiyasiga ahamiyatli tomonlarini tushuntirish lozimdir.

Shuni quvonch bilan aytish joizki, Alisher Navoiyning boy va serqirra ijodi faqat o‘zbek adabiyotidagina emas, balki jahon adabiyotida ham salmoqli o‘ringa ega. Navoiy lirik, epik va falsafiy asarlari bilan XV asr adabiyotida chuqur iz qoldirdi. Ulug‘shoirning asarlari hayotlik davridayoq Xitoydan tortib Kichik Osiyogacha yetib bordi va hozirda butun dunyo xalqlari ham sevib o‘qishmoqda. Navoiy vazirlik vaqtida ham xalqning ta’lim olishiga katta diqqat qaratar edi. Uning qo‘llab-quvvatlashi sababli do‘sti Sulton Xusayn Boyqaro ham ilm-fan uchun davlat g‘aznasidan kattagina pul ajratib bergan ekan.Hazrati Alisher Navoiy ijodi turkiy adabiyotining eng yuksak cho‘qqisidir. Chunki hech kim unga qadar bu tilda bunchalik **“ko‘p va xo‘b”***(Bobur)* yozmagan edi. Aytish mumkinki, undan keyin salkam olti yuz yil ichida ham hech kim u kabi ko‘p va yaxshi yozolgani yo‘q. Navoiy barcha turkiy xalqlarning eng buyuk shoiridir. U o‘zini “Xitodin to Xuroson” gacha yoyilgan turkiy **“qavm”** larning shoiri, deb bildi. Ularni bir adabiy til bayrog‘i ostida birlashtirdi – **“yakqalam”** qildi. Buyuk shoir Xurosonda, uning poytaxti Hirotda yashab ijod qildi. Navoiy yashagan davrda Xuroson va Movarounnahr bir mamlakat bo‘lib, taxt egasi ixtiyorida kelganligi va aholisining asosiy nufuzini turk xalqlari tashkil etganligi ma’lum.

Hirot ichra tug‘ildi ulug‘ zot,
Qozondi dunyoda ilm-la zo‘r ot.
Taxallusi bo‘ldi Navoiy, ismi Alisher,
Futun maydonida erlar aro er .
Toki yangrar hayot qo‘shig‘i,
Ochiladi orzu eshigi.
Tebranadi xalqim beshigi,
Navoiydan so‘z ochsam agar.
Jahon umriga teng Navoiy umri,
She’riyat ahlining bayroqdori ul.
G‘azal olamida nidosi amri,
Qo‘shig‘i kuy bo‘lib yangragay mangu.
Kelajakka qo‘yib poydevor,

Tarix so‘zlar ko‘zgusiga bo‘y.
Nazm oqar azim shiddatkor,
Og‘ushiga tortib ketar oy.

Navoiy o‘z asarlarida va Xurosonning vaziri a’zami sifatidagi faoliyatida insonni ana shunday tushunishni, qadrlashni, himoya etishni va savob ishlarga da’vat qilishni muqaddas vazifa deb bildi. Insonni tavsiflashda Navoiy bir yoqlama mubolag‘aga yo‘l qo‘ymaydi, u odamning ojiz tomonlari borligini ham tan oladi. Ammo inson o‘z fazilatlarini himoya qila va saqlay olsa, uning hayot uchun kurashida fazilatlari ustun chiqishiga chuqur ishonch izhor etadi: Bordir inson zotida oncha sharaf, Kim, yamon axloqin etsa bartaraf.

Navoiy nafaqat shoir, tarjimon, tilshunos olim, balki davlat arbobi sifatida ham tarixda katta iz qoldirgan. Ana shuning ucun uning ko‘p ruboiylari, dostonlari xalqni qay yo‘sinda baxtli-saodatli qilmoq mumkin, savoliga javob tariqasida yozilgandir. Alisher Navoiy dunyoni tushunib o‘tdi. Shu bois, alg‘ov-dalg‘ov zamonlarda botinan xotirjam yashadi. Zotan, Nozim Hikmat ta’biri bilan aytganda: “tushunmak – buyuk xotirjamlik”, – deganidir.

Navoiy yashagan davrdan buyon besh asrdan ko‘proq vaqt o‘tdi. Movarounnahr tuprog‘i ne-ne bosqinlarga, toju taxt uchun qonli kurashlarga sahna bo‘ldi. Ammo shoir ijodining qimmati aslo pasaymadi. Har avlod undan o‘zi uchun nimadir topdi. Navoiy asarlari xalqimiz uchun ma’naviy quvvat va yuksalish manbai bo‘ldi.

Navoiy shaxsiyati va ijodini taqdid etish XV asrdan buyon olimlar, shoirlar, tarjimonlar, kotiblar, naqqosh va musavvirlar diqqat markazidagi masalalardan biri bo‘lgan.

O‘zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov Alisher Navoiy haqida: “Alisher Navoiyni bilish, uning madaniyatini his qilish, umuman, Alisher Navoiyni emas, balki, mumtoz adabiyotni bilish, har bir farzand uchun ham qarz ham farzdir” deya fikr bildirgan edi.

Alisher Navoiyning onasini madh etib O‘zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov shunday degan:

Bilmam qanday ayol bo‘lgan
Alisherning onasi.
Balki uning qalbiga ham
Lol qolgan zamonasi.
Balki uning ko‘zlarida
Bo‘lgan og‘ir bir xayol.
Balki g‘amgin zotdir u ,
Balki sho‘xchan bir ayol.
Balki buyuk farzandiga
Terib bergan chechaklar.
Balki tunlar unga bedor
Aytib bergan ertaklar.
Mayliga u kim bo‘lmasin,
Yolg‘iz bir so‘z ma’nosi
Alisherning onasi u,
Navoiyning onasi.

Navoiyning usbu hikmatlarini o‘qib, uning tubida qanchadan qancha tarbiyaviy ma’no borligini ko‘rib lol qolmaslikning iloji yo‘q .

Hikmatlar:

1. Odami ersang demagil odami,
Oni kim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.
2. Tiling bilan ko‘nglingni bir tut.
3. Don sochib ekin o‘rmagan,
Bilim olib amal qilmaganga o‘xshar.
4. Befoyda so‘zni ko‘p aytma.
Foydali so‘zni eshitishdan qayta
5. Oz- oz o‘rganib dono bo‘lurö

Qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur
6. Bilmaganni so‘rab o‘rgangan olim
Orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim
7. Kishining eng muhim burchlaridan biri ota – ona hurmati
8. Yaxshilik istasang, yaxshilarga qo‘shil
9. Tilga ixtiyorsiz, ega e’tiborsiz .
10. Yaxshilik qilmasang, yomonlik ham qilma

Bugun Alisher Navoiy haqli suratda jahon madaniyatining mumtoz vakillari safidan o‘rin oldi. Uning asarlari jahondagi yuzlab tillarga tarjima qilindi. Dunyo ahli uning merosi bilan qiziqmoqda, asarlarida tarannum etilgan olijanob g‘oyalar va falsafiy mushohadalaridan zavq olmoqda. Shoir haykallari Yaponiyaning Soka universiteti hovlisida Moskva va Boku shaharlarida qad ko‘tardi.

Barcha daho san’atkorlar singari Alisher Navoiy ham o‘zining nomi va yaratgan asarlari osha yashab qolishiga ishongan edi. "Umidim uldurki va xayolimga andoq kelurki, so‘zim martabasi avjdan quyi enmagay va yozgan asarlarimning tantanasi a’lo darajadan o‘zga yerni yoqtirmagay", – deb yozgan edi ulug‘ shoir. Bu bashoratomuz so‘zlar ijobat bo‘ldi. Endilikda shoir so‘zlari dunyo bo‘ylab o‘zining yuksak parvozini davom ettirmoqda. Xulosa so‘ngida shuni aytish joizki, o‘zbeк xalqining uchta baxti bor. Birinchi baxti mustaqillik, ikkinchi baxti yerosti va yerusti boyliklari bo‘lsa, uchinchi baxti Navoiydir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Davlatov O. Alisher Navoiy va Amir Temur (http://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/olimjon-davlatov-alisher-navoi-va-amir-temur/)
2. Qudratullayev H. Hech kim Mir Alisher Navoiychalik javob yozolmagan(http://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/2011-7/)
3. http://www.ziyouz.com/images/books/farhod_va_shirin.jpg
4. (http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_remository&Itemid=57&func=fileinfo&id=966)

NAVOIY ASARLARINING TA’LIMIY-TARBIYAVIY AHAMIYATI
THE EDUCATIONAL ROLE OF THE WORKS OF NAVOI

M.Badalbayeva
O‘zbekiston Respublikasi FVV Akademiyasi
Tillar kafedrasi boshlig‘i v.b,
T.Kalkorazov
O‘zbekiston Respublikasi FVV Akademiyasi
4-kurs kursanti

Annotatsiya: maqolada qadimiy merosimiz ildizlarini ko‘rsatish, o‘tmishdagi boy an’analarni, milliy qadriyat va ma’naviy boyliklarimizni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etish bugungi hayotimizning bosh vazifalaridan biriga aylanganligi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *ta’lim-tarbiya, ma’naviy qadriyatlar, ulug‘ mutafakkir, urf-odat, ilm-fan.*

Abstract: The article says that the demonstration of the roots of our ancient heritage, the introduction of the richest traditions of the past, national values and spiritual values into the structure in the new society has become one of the main tacks of our life today.

Key words: *education, spiritual value, a great thinker, traditions, science.*

O‘zbekiston davlatining mustaqillik davridagi taraqqiyoti ijtimoiy-siyosiy hayotimizning barcha qirralarida bo‘lgani singari madaniy-ma’rifiy sohalarda ham tarixiy o‘zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Istiqlol mafkurasi tufayli “Tilimizni, dinimizni, urf-odatimizni, ma’naviy qadriyatlarimizni butkul yo‘qotib qo‘yish xavfidan saqlab, asrab-avaylab, ularning azaliy mazmuni

va qudratini tiklash…” [Karimov, 1993-yil: 71] darajasiga erishdik. Qadimiy merosimiz ildizlarini ko‘rsatish, o‘tmishdagi boy an’analarni, milliy qadriyat va ma’naviy boyliklarimizni yangi jamiyat qurilishiga tatbiq etish bugungi hayotimizning bosh vazifalaridan biriga aylandi. Yosh avlodni har tomonlama bilimli va barkamol, komil inson qilib tarbiyalash zamon talabidir. So‘z mulkining sultoni, o‘zbek xalqining ulug‘ mutafakkiri, ma’rifatparvari Alisher Navoiy yoshlarni tarbiyalash ishiga alohida e’tibor bergan. U bolalarni ilm-hunarni, mehhnatni sevishga undab, o‘rganilgan ilm va hunarni xalq, vatan yo‘lida sarf qilish zarurligini uqtirdi, aql, ilm insonning eng go‘zal va zaruriy fazilatlaridan biri, har bir kishining eng muhim burchi ilm olishdir, deb hisobladi. Navoiyning fikricha, ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan boshlab astoydil o‘qish-o‘rganish kerak: *Yigitlik chog‘i yig‘gil ilm mahzani, Qarilik chog‘i sarf qilgil ani*, degan shoirning o‘zi ham juda yoshligidan ta’lim oladi, o‘qishga beriladi. Alisher Navoiy ta’lim-tarbiya to‘g‘risidagi fikrlarini ko‘proq barkamol insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Ilm-ma’rifat, axloq-odob masalalariga doir fikrlarini esa ilmiy-falsafiy va didaktik asarlarida bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning fazilati juda katta, deb hisoblaydi.

Navoiy ilm-ma’rifatni qadrlagan va unga homiylik qilgan. Shoir insonning ma’naviy kamolotini, avvalo, uning ilm va donish sohibi bo‘la olganligida deb biladi. Ilm o‘zidan o‘zi bo‘lmaydi, kishi faqat havas va ishtiyoq bilangina ilmga ega bo‘la oladi, deb hisoblaydi. Alisher Navoiy hikmatlarida olam-olam ma’no mujassamdir. Uning hikmatlarida, avvalo, ilm-ma’rifat, mehr-oqibat, insoniylik kabi masalalar markaziy o‘rinni egallaydi.

Birovkim qilsa olimlarga ta’zim,
Qilur go‘yoki payg‘ambarga ta’zim.

Shoir olim ahlini qadrlaydi, ulug‘laydi. Olimlarga ta’zim qilish payg‘ambarga ta’zim qilsh bilan barobar ekanligini ta’kidlaydi. Jumladan:

Oz-oz o‘rganib dono bo‘lur,
Qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur.

Navoiy kishi bilimga ega bo‘lishi uchun oz-ozdan o‘rganib borishi lozimligini, bilimlari yig‘ilib ma’lum ko‘nikmaga ega bo‘lishi mumkinligini yozadi va buni tomchi-tomchi suvlar yig‘ilib daryoga aylanishiga o‘xshatadi

Haq yo‘linda kim senga bir harf o‘qitmish ranj ila,
Aylamak bo‘lmas ado aning haqin yuz ganj ila.

Ushbu jumlalarda birinchi ustoz haqida gap boradi. Ilk ustoz tolibiga savod chiqarishida ko‘maklashadi, bu bilan uning hayot yo‘lini – to‘g‘ri yo‘lni belgilab beradi. Ustozning bu xizmatini yuzlab xazinalar bilan ham to‘lay olmaslikni Navoiy shu ikki misrada bayon qiladi.

Navoiyning yirik “Xamsa” asarining har bir dostonida ta’lim-tarbiyaga doir qarashlar ilgari surilgan Xususan, “Hayrat ul-abror” dostonining bir necha boblari odob-axloq va ta’lim-tarbiya masalasiga bag‘ishlangan. Navoiy bu dostonning oltinchi maqolotida odob va kamtarlikni ulug‘lab, ta’lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr-mulohazalarini bayon qilish bilan birga, takabbur va odobsiz kishilarni qattiq qoralaydi. Shoir dostonning bu maqolotida bola tarbiyasi, uni o‘stirish, o‘qitish va balog‘atga yetkazish hamda bu borada ota-onalarning vazifalari haqida batafsil fikr yuritadi. Shoir yoshlarni ota-onaning xizmatini bajarishga, ularni hurmat qilishga, ularga nisbatan hamisha mehr-muhabbatli bo‘lishga chaqiradi, ota-onani oy va quyosh deb ta’riflaydi:

Boshni fido ayla ato qoshig‘a,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a…
Tun-kunungga aylagali nurfosh,
Birisin oy angla, birisin quyosh…

Dostonning o‘n birinchi maqolotida Navoiy ilm-fanga, ilm ahliga yuksak baho beradi. Kishilarni ilm olishga, olimlarni izzat-hurmat qilishga chaqiradi. Shu bilan birga, shoir o‘sha davrda mehnatkash va musofir talabalarning ilm olish yo‘lida chekkan mashaqqatlaridan, ilm-fan egalarining muhtojlikda yashaganlaridan afsus-nadomatlar chekadi.

Navoiy ilmdan amalda foydalanish zarurligini ta’kidlaydi:

Ilm, Navoiy, senga maqsud bil,
Endiki ilm o‘ldi amal aylagil.

Shu tariqa Navoiy bolalarni ilmni puxta egallashga chaqirib, buyuk pedagog hamda murabbiy sifatida ularni tarbiyalash va o‘stirish yo‘llarini ko‘rsatadi.

“Buyuk davlat, buyuk kelajagimizga erishish uchun oqil, ma’rifatli, ayni paytda o‘zining o‘tmishi, ulug‘ qadriyatlari, millati bilan faxrlanadigan va kelajakka ishonadigan insonlarni tarbiyalashimiz kerakligini” [Karimov, 1999-yil: 55] har bir murabbiy chin yurakdan his qilmog‘i lozim. Buni o‘quvchi yoshlarga tez va oson yetib borishini ta’minlashda esa, bizga adabiyot fani yordamga keladi. Chunki, adabiyotning bosh vazifasi ham tarbiyalashdir. O‘z shaxsiyati va asarlari bilan insonlarga ibrat bo‘la oladigan, ularga ma’rifat nuri ulashadigan buyuk siymolarning hayoti va faoliyatini o‘rganishimizning ham asl mohiyati shunda. Maktabgacha va maktab yoshidagi o‘quvchilar ustozining har bir aytgan gapini yodda saqlashga harakat qiladi, xotirasiga abadiy muhrlaydi. Badiiy asarlar ta’lim va tarbiyaning asosiy negizi, o‘qituvchi asarlarning tub negizini o‘quvchilarga yetkazib bera olsa, uning eng katta yutug‘i sanaladi. Biz yoshlar, bo‘lg‘usi pedagoglardan buyuk mutaffakir bobomizning tayyor ilmiy-badiiy merosini kelajak avlodlarga to‘la-to‘kisligicha yetkazib berish talab etiladi. Hazrat Navoiyning har bir aytgan jumlasi olam-olam ma’nolarni o‘zida mujassam etgan. Uning ijodini o‘rganish har bir o‘quvchiga keng qamrovli, yuksak bilimlar berad. Mutaffakir bobomizning qay bir asarini qo‘limizga olmaylik, albatta, ta’lim va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan turli- tuman voqea hodisalar, inson ruhiyati, ichki dunyosi, ma’ishiy hayotdagi qusurlar hamda ularni bartaraf etish yo‘llari borasida yozilganligining guvohi bo‘lamiz. Navoiy ilm o‘rganishga intilishni inson kamolatini ta’minlash uchun xizmat qiluvchi eng zarur fazilatlardan biri deb bildi. Ilmni insonni, xalqni nodonlikdan, jaholatdan qutqaruvchi omil sifatida ta’riflaydi. Asarlari mazmunida ilgari surilgan g’oyalar yordamida kishilarni ilmli va ma’rifatli bo‘lishga undaydi. Mutafakkir ilm o‘rganishni har bir kishining insoniy burchi deb e’tirof etadi. Zero, ilm o’rganishdan maqsad ham xalqning farovon, baxtli-saodatli hayot kechirishini, mamlakatning obod bo‘lishini ta’minlashga hissa qo’shishdir, deya ta’kidlaydi. Bilimli va dono kishilar hamisha o’z xalqining manfaati hamda mamlakatining ravnaqi yo‘lida faoliyat olib borishlari shubhasizdir.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. “Istiqlol va ma’naviyat” – T.:O’zbekiston.1993-yil, 71-bet.
2. Karimov I.A. “Barkamol avlod orzusi” – T.: O’zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1999-yil, 55-bet.

YUSUF XOS HOJIBNING “QUTADG‘U BILIG” ASARIDA IJTIMOIY TILSHUNOSLIK BA‘ZI ASPEKTLARINING AKS ETTIRILISHI XUSUSIDA

ON OF SOME ASPECTS OF SOCIAL LINGUISTICS IN YUSUF KHOS HOJIB‘S WORK "KUTADGU BILIG"

X. Imamova
PhD, dotsent, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Annotation: This article reveals that the sociolinguistic approach to the socio-linguistic-cultural trinity of KutatguBilig, a written monument of the Turkic peoples, shows that this field dates back to ancient times in the life of the Turkic peoples.

Keywords*: Kutatgu Bilig, society, language, culture, sociolinguistics.*

Turkiy xalqlarning yozma yodgorligi hisoblangan “Qutadg‘u bilig” adabiy, ta’lim-tarbiya va axloq-odob haqidagi didaktik asarlari [Султонов, 1980: 231] barchamizga yaxshi ma’lum. “Qutadg‘u bilig” asarini o‘qigan kishi uning serqirraligi, ochilmagan tomonlarining ko‘pligiga amin

boʻladi. Shulardan, *jamiyat-til-madaniyat* uchligini tashkil etuvchi asardagi sotsiolingvistik yondashuv bu sohaning turkiy xalqlar hayotida eski davrlarga borib taqalishini koʻrsatadi.

Ijtimoiy tilshunoslik yoki sotsiolingvistika tilning ichki tuzilishini emas, balki ijtimoiy vazifasini namoyon etadi. Asardagi qahramonlar: Kuntugʻdi – xon – adolat, Oytoʻldi – vazir – baxt, Oʻgdulmish – vazirning oʻgʻli – aql, Oʻzgʻurmish – vazir oʻgʻlining doʼsti – qanoatni – *jamiyat va uning vakillari* deb olsak; ular soʻzlashayotgan til – *qadimgi turkiy til*, shu jamiyatning oʻziga xos tili mavjudligi boʻlsa; aynan mana shu jamiyatda tilning nutqda qay tarzda namoyon boʻlishi bu – *jamiyat madaniyatini* aks ettiradi. Yana ijtimoiy tilshunoslik uchun asos qilib olinuvchi *standartlash, hayotiylik, tarixiylik* singari oʻlchovlar “Qutadgʻu bilig” asari tilini toʻlaligicha qamrab olgan.

Til kishilar orasidagi asosiy muloqot vositasi boʻlish bilan bir qatorda xalqning hayotiy tajribasini, anʼanasini, milliy xarakterini va hatto bilim darajasini aks ettiruvchi koʻzgudir [Ирискулов, 1992: 165].

Ushbu asar qahramonlari, jamiyat aʼzolari boʻlgan Kuntugʻdi, Oytoʻldi, Oʻgdulmish, Oʻzgʻurmishning muloqot jarayonida tildan foydalanish qonun-qoidalariga amal qilishi, nutq madaniyati sifatida har qanday vaziyatda til vositalaridan ayni oʻrinda toʻgʻri keladiganini tanlay bilishini ularning nutqida koʻrish mumkin.

Айур мэн битидим тилäким сöзум
Тилин сöзлämишни эшиттиŋ**көзум**[КБ.: 3730; 580].
Айтди: Мен тилагим, сўз(лар)имни ёздим,
Тил билан сўзлаганларимни эшитдинг,(эй) **кўзим** (қароси) [КБ.:3730; 581].

Katta yoshdagilarning oʻzidan kichiklarga, mansab va lavozimidan qatʼiy nazar, munosabat ifodalashida -im egalik qoʻshimchasining, asosan, undalmalarga qoʻshilishi kuzatildi. Bu ifoda shakli bugun ham zamonaviy oʻzbek tilida keng ishlatilada. Morfologik jihatdan hozirgi zamon oʻzbek tilidagi - im egalik qoʻshimchasi otlarga, sifatlarga qoʻshilib, egalikdan tashqari samimiylik, hurmat maʼnosini ifodalaydi. Manbada va oʻzbek tilidagi transkriptsiyada bu yaqqol namoyon boʻlmoqda.

Manbadagi leksik birliklar orqali munosabat ifodalanishida koʻproq antonimli holatning ustunligini kuzatish mumkin. Hurmat maʼnosi hurmatsizlik bilan ketma-ket kelganda uning ahamiyati ortadi. Zamonaviy oʻzbek tilida hurmatning olmoshlar yordamida ifoda etilishi maʼlum. Diaxronik aspektda bu olmoshlarning funktsiyasini qayd etgan taniqli nemis tilshunosi K. Gronberg sanaladi [Grönbech, 1995: 182]. “Qutadgʻu bilig” asarida esa hurmat va hurmatsizlikning olmoshlar yordamida ifodalanishi zid maʼnolik shaklida yonma-yon ochib beriladi.

Seni **siz** tesälär anı **siz** tegil
Taqı anda yegräk yanut sözlägil[КБ.: 4208; 644].
Сени сиз десалар, у(лар)ни сиз дегин
Ундан янада яқинроқ жавоб сўзлагин [КБ.: 4208; 645].
Qaya yanqusında qudı bolmağıl
Seni **sen** tegäy ol anı **sen** tegil [КБ.: 4209; 644].
Қоянинг акс-садосидан қуйи бўлмагин
У сени сен дейди, уни сен дегин(чи) [КБ.: 4209; 645].

“Qutadgʻu bilig” asarida yana olmoshlardan tashqari qarindosh-urugʻ nomlari orqali ham juda chiroyli munosabat ifodalanishiga duch kelinadi. Qarindosh-urugʻ nomlari bilan qarindosh boʻlmagan, begona kishilarga murojaat axloq-odob anʼanasi, xalq madaniyatining belgisi sanaladi. Buni bugungi kunda oʻzbek tilida juda koʻp uchratamiz. Uning sababi, tarixiy ildizi “Qutadgʻu bilig” asariga borib taqalishini misollardan koʻrish mumkin.

Қалы умдусы болса бу умдучы
Атағай сэни ул **ини** йа **эчи**[КБ.: 4112; 632].
Агар (бирор) тамаси бўлса, бу тамагир
Сени ини ёки ака деб атайди [КБ.: 4112; 633].

Qarindosh-urug‘ nomlarining qo‘llanilishida “men sizni o‘z yaqinimdek, qarindoshimdek, qadirdonimdek ko‘rdim” degan ma’no ifodalanadi. Begona kishilar orasidagi murojaatda hurmat yuzasidan qarindosh-urug‘ nomlarining qo‘llanilishida samimiylikdan tashqari tamagirlik, ishi bitgunicha soxta hurmat ifodalashda ham qarindosh-urug‘ nomlarining ishlatilishi ta’kidlanadi.

Kichiklar ulug‘larning huzuriga kirganda qo‘llarini qovushtirib, tik turish odobdan sanaladi. Hurmat, faqat harakat va ramzlarda namoyon bo‘ladi. O‘tirish uchun taklif etilmaguncha o‘tirilmaydi. O‘tirishga taklif etilganda ham tik qarash axloqsizlik hisoblanadi. Bu udumga hozirgacha amal qilinadi. Xalq orasida “ko‘zimga (tik) qarab yolg‘on gapiradi” yoki “kiprik qoqmasdan yolg‘on gapiradi” iborasi ishlatiladi. Ularda “uyalmasdan”, “hurmatsizlik qilib” singari ma’nolar yashiringan. Bu “Qutadg‘u bilig” asarida shu shaklda uchraydi.

Uluğ hurmatı bar ajunda töru
Uluğ kelsä qopğil adaqın öpu [КБ.: 4050; 624].
Yaraşur uluğqa kiçig hurmatı
Uluğ ma kiçigkä qılur-oq köpu [КБ.: 4051; 624].
Жаҳонда улуғ ҳурматини қилиш одати бор,
Улуғ келса, оёққа тик тургин [КБ.: 4050; 625].
Улуққа кичик ҳурмати (жуда) ярашади,
Улуғ ҳам (уни) кўриб кичкинага (ҳурмат) кўрсатади [КБ.: 4051; 625].

Yoshi ulug‘ insonlar kirib kelganida o‘tirganlar turadi, turganlar esa odob saqlaydi. Hurmat tushunchasi faqat kichiklarning kattalarga munosabatida aks etib qolmasdan, katta yoshlilarning kichik yoshlilarga ko‘rsatiladigan munosabatlaridan namoyon bo‘lishi ta’kidlanadi. Bu an’ana, nafaqat XI asr uchun, balki bugun uchun ham ahamiyatlidir. “Qutadg‘u bilig” asarini o‘qigan har bir o‘quvchi axloq-odob qoidalarining eng mayda tomonlariga ham e’tibor qaratishni o‘rganadi. Atrofimizdagi kishilargagina emas, ixtiyor yolg‘iz o‘zimizda qolganida ham hushyor bo‘lish ta’kidlanadi:

Özüŋ oldrur ersa bu özuŋ bilin
Kişig satğamağıl kişilik qılğın [КБ.: 4010; 618].
Ўзинг ўлтирадиган бўлсанг, ўрнингни билгин,
Одамни оёқ ости қилма,одамийлик қилгин [КБ.: 4010; 619].

Bundan xulosa, hurmat ko‘rsatish uchun yoshi albatta ulug‘ bo‘lishi shart emas. Kichik yoshli kishilar orasida ham odam o‘zini tutishi shart. Kichiklarga ham hurmat bilan munosabatda bo‘lginki, ularning ham ko‘ngli og‘rimasin. Bunday yaxshi xislatlar tarbiyaning negizida bo‘lsa, hech qachon kishi o‘zgarmaydi. Atrofidagilar hamisha undan mamnun qoladi.

Bu Aytoldı girdi köründü sökup
Açıldı elig köŋli ul köz yarup [КБ.: 567; 142].
Yüküdü eligkä köp açtı sözü
Süçutti sözü ham sevitti özü [КБ.: 568; 142].
Ойтўлди кирди, чўкиб таъзим билан кўринди,
Элигнинг кўзи равшанлашиб, кўнгли ёзилди [КБ.: 567; 143].
(Ойтўлди) элигга таъзим қилди, кўргин, сўз бошлади,
Ширин сўзлади ва ўзини элигга севдирди [КБ.: 568; 143].

Bu misollar shuni ko‘rsatmoqdaki, Yusuf Xos Hojib yashagan jamiyat, jamiyatda muloqot munosabatiga kirishgan kishilar qo‘llagan kodlar shu jamiyatdagi muhitiga, jamiyat kishilarining jamiyatdagi o‘rniga, shu o‘rinda qo‘llaydigan o‘zining nutq madaniyati va axloq-odob normalariga mos kelishi zarurligini namoyon etadi. Bu xalqalarning bir-biriga uzviy bog‘lanishi ayni paytda jamiyat kishisining madaniyatini ham aks ettiradi. Agarda ular orasidagi mana shu uzviylik yo‘qolsa, nutqning ta’sir kuchi ham o‘z-o‘zidan yo‘qoladi. Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” epik asarini axloq- odob qonunlarining boshi, shuning bilan birga sotsiolingvistikaning asosi deyish o‘rinli. Insonlar orasidagi ijtimoiy munosabatlar birinchi planda yoritiladi. Shu sababli, axloq-odob va hurmat tushunchalari bir an’ana sifatida yillar, asrlar osha yashab kelmoqda. Turkiy xalqlar hayotida “Qutadg‘u bilig” asari *jamiyat-til-madaniyat*ni qamrab oluvchi va ularga asoslangan nasihatlar, maqollar va masallar orqali jamiyatni yoritib beradi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Grönbech K., Der Türkisahe Sprachbau, Kopenhagen, 1936, Türkçenin yapısı, Çeviren: Akalın M., Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995. S. -182.
2. İmamova H. Yusuf Has Hacib‘in ‘Kutadgu Bilig‘ Eseri Eski Türklerin Estetik Görüşlerini (Nezaketi) Açıklamada Önemli Kaynak // Истоки и эволюция литератур и музыки тюркских народов. Материалы международной конференции 23-24 сентября 2014 года. – Казань. Стр. 125-127.
3. Ирисқулов М., Тилшуносликка кириш. Тошкент: Ўқитувчи, 1992, 165-бет.
4. Султонов И., Адабиёт назарияси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980, 231- бет.
5. КБ–Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тавсиф. Қ.Каримов. –Тошкент: Фан, 1971.

МАҲМУДХЎЖА БЕҲБУДИЙНИНГ “ТИЛ МАСАЛАСИ” ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ
THE VIEWS OF MAKHMUDKHOJA BEHBUDI ON “THE LANGUAGE ISSUE”

Эшпўлат Жабборов,
Қарши ДУ доценти, филология фанлари номзоди, доцент

Annotation. This article deals with the issues on the agenda in “The Problem of Language” article of Makhmudkhoja Behbudi about language. It is based on the that fact the views of the scholar have not lost their relevance even todey.

Keywords: “Language issue”, Arabic and Persian, Ottoman Turkish, Iiterary language, vernacular, Chegatoy.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг тил мавзусига бағишланган мақолаларидан бири “Тил масаласи” деб номланади. Мақола 1915 йилда ёзилган бўлиб, “Ойна” журналининг 11-12-сонларида чоп этилган. Мақолада ўзбек тилининг имлоси ва адабий тил билан боғлиқ бир қатор долзарб масалалар хусусида фикр юритилган.

Беҳбудий туркий тилларни араб ва форс тилларининг таъсир даражасига қараб маълум гуруҳларга ажратиб ўрганади. Ўша давр лингвистик адабиётларида таъкидланишича, форс ва араб тилларини энг кўп қабул қилган тил усмонли турк тили бўлган. Бу тил оддий халқ тилидан узилиб қолган бўлиб, унда битилган битикларни фақат зиёли кишигина тушуна олган. Чунки усмонли турк тили турк халқининг адабий тили саналган. Маҳмудхўжа Беҳбудий бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: “Туркларнинг баъзи тоифаси форсий ва арабийни у қадар кўп олдиларки, тиллари туркий, форсий ва арабийдан қўшулиб, “усмонли тили” аталади. Ушбу уч тилни адабиёт ва қоидалардан бохабар бўлмагунча усмонли шевасинда ёзмоқ мумкин эмасдир…”[Беҳбудий, 1999. 183].

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзбек хаклқларининг тилида форс ва араб сўзларининг таъсири қай даражада экани ҳақида ҳам сўз юритади. Олимнинг таҳлили асосида шуни айтиш мумкинки, Фарғонанинг Қўқон ва бошқа шаҳарларида форсий тилда сўзлашувчи аҳоли нисбатан кўп. Тошкент шаҳри ва Сирдарё вилоятида форсий тилнинг таъсири камлиги қайд этиб ўтилади [Нурмонов. 2002, 126]. Беҳбудий қайси жойда форсий тилнинг таъсири кучли бўлса, ўша ерда араб тилининг ҳам таъсири катта эканлигини таъкидлайди. Туркистоннинг Мовароуннаҳр ва Ҳазор қисмида туркман тилининг таъсири юқори эканлиги кўрсатилади. Шунга қарамай, ҳамма жойда Алишер Навоий, Фузулий асарлари бир хилда ўқилади ва шу тушунилади. Олим бу ҳолатни таҳлил этар экан, барча жойда бадиий асарларнинг

тушунилишини таъминловчи асосий восита адабий тил эканлигини уқтиришга ҳаракат қилади.

Муаллифнинг фикрлари асосида шундай хулоса қилиш мумкинки, адабий тил жонли халқ тилидан озиқланиши, шу асосда бойиб бориши керак. Олим халқ жонли тили ва адабий тилни фарқлаган. У туркий тилларнинг бир нечтасини ўрганиб чиққан ва шу асосда озарбайжон, Қрим татар тиллари усмонли турк тилига яқин бўлса-да, араб ва форс тилларининг таъсири кам бўлганини таъкидлайди.

“Тил масаласи” мақоласида кун тартибига қўйилган масалалардан яна бири ўзбек (чиғатой) тилининг кўп шевали эканлиги ва имло қоидаларини меъёрлаштиришдир. Беҳбудий ўзбек тилигина эмас, балки бошқа кўпгина туркий тиллар ҳам кўп шевали эканлигини ёзади: “Туркчанинг шуба шох(а)лари бўлган ўзбек – чиғатой, татар, озарбайжон, қозоқ ва тукман лаҳжаларидаги янги матбуотнинг энг аҳамиятли масалаларидан бири, албатта, шева, лаҳжа, имло масаласидир” [Беҳбудий, 1999. 183].

Мақолада Туркистон ўлкасининг шевалари турличалиги ва бу ҳол адабий тилни меъёрлаштиришда ўзига хос қийинчиликларни келтириб чиқариши мумкинлиги хусусида эътиборга молик фикрлар баён этилган: “...Келайлук Туркистон ёйинки Осиё Васати (*Ўрта Осиё, Марказий Осиё* – Э.Ж.) халқларининг тил ва шеваларига: Туркистоннинг ўзига тегишли шеваси турк тилининг чиғатой лаҳжаси бўлиб, “Навоий” китоби бу лаҳжанинг гўё муҳим китобидир. Аммо кўпдан бери Туркистонда маданият ва салтанат ва адабиёт таданний (*тушкунлик* –Э.Ж.) этгани учун халқ бу лаҳжани бузганлар. Бузмоқ нари турсин, Туркистоннинг ҳар бир шаҳрининг ва ҳатто, баъзи бир қасаба ва кўйлари (*қишлоқлари* – Э.Ж.)нинг шеваси бошқадир. Масалан: анда, мунда, шундани - ул ерда, бул ерда, шул ерда; ўтда, бўтда, шўтда; этта, бетта, шетта; ўрда, бўрда, шўрда; ўра, бўра, шўра кайфиятида сўйлайтурган шаҳарлар бўлиб, мундай бузуқ сўзларни нави адади жуда кўпдир” [Беҳбудий, 1999. 184].

“Тил масаласи” мақоласида кун тартибига қўйилган масалалардан яна бири адабий тилни шакллантириш ва тараққий эттиришдир. Мақоланинг иккинчи қисми айнан шу масалага бағишланган. Буни муаллифнинг ўзи ҳам эътироф этади: “Аввалги мақолада туркча тилнинг аҳамиятлилик шўбаларини қисқалик билан ёзиб эдим. Энди тилни бутун соддалаштуриб индирмоқ ва яъники адабийлаштириб тараққий қилдирмоқдан бетарафона ёзарман” [Беҳбудий, 1999. 185].

Беҳбудий кундалик матбуот нашрлари чоп этилиб, халқ орасида кенг оммалашган жойда адабий тил нормалари маълум меъёрга кираётганини эътироф этади. Бундан ташқари, матбуат тилнинг ривожи халқ жонли тилидан устун даражада эканини ҳам уқтириб ўтади. Дарҳақиқат, олим таъкидлаганидек, ўша даврда Россия ва Кавказда матбуот тили анча ривожланган ва кўча тилидан фарқли бир ҳолга кирган эди. Бундай ҳол, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг таъкидига кўра, татар матбуоти тили ва жонли тилида ҳам кузатилади.

Олим ўша давр матбуоти тилини адабий ва илмий тил сифатида иккига ажратади. Бу ўша давр маърифатпарварларининг кўпчилигига хос бўлган ҳолатдир. Беҳбудий ёзади: “…Кафкоз матбуоти аввалдан адабий бўлуб, ўн саналардан бери матбуот, қоғоз устиндаги адабий тилни, халқни тил ва сўзига таъсир этиб ўткардики, бул ўшал вилоятларда диққат этганларга маълум бўлур. Ҳеч бир фирқа ва ё лаҳжанинг авом тили матбуотига кирмайдур. Кирса-да, мактаб рисолаларига ва фанний китобларга кирмайдур. Азбаски, фанний, адаб, таълим ва тарбия ва диний китобларни сирф (*соф* – Э.Ж.) авом тилиға ёзмоқ мумкин эмасдур” [Беҳбудий,1999.185].

Хуллас, Махмудхўжа Беҳбудий матбуот тилига адабий тилни шакллантириш ва унинг имло меъёрларини ишлаб чиқиш воситаси сифатида қарайди.

“Тил масаласи” мақоласида баҳс юритилган масалалардан яна бири тилимизга бошқа тиллардан ўзлашган сўз ва терминларга муносабат масаласидир. Дарҳақиқат, тилимиз лексикасида катта қатламни ташкил этувчи форс-араб ўзлашмаларини янгилаш, уларни ўзбекчалаштириш XX аср бошларида маърифатпарварлар томонидан кескин бир тарзда кун тартибига қўйилган. Ўша давр матбуотида чоп этилган мақолалар шундай дейишимизга асос

бера олади. Бу масала атрофидаги баҳс-мунозараларда Маҳмудхўжа Беҳбудий ҳам шубҳасиз иштирок этган, ўз даврнинг илғор маърифатпарвари сифатида масалага муносабатини билдирган. Кўпчилик маърифатпарварлар ўзлашмалардан воз кечиш ва уларни туркийча сўзлар билан алмаштириш масаласини кун тартибига қўйган бир пайтда, аллома бу соҳада шошма-шошарлик билан ҳукм чиқариш ярамаслиги, бундай ўта муҳим ва қийин бир ишнинг амалга ошиши учун юз йиллаб вақт кераклигини уқтиради: “Бу тил масаласи Русия мусулмонлари матбуотига бир хейли баҳс бўлиб, фаалан ва амалан авом тили ва ёинки содда тил тарфдорларини мағлубияти ила натижаланмоқдадир. Бизнинг Туркистон матбуотида, табиий, бу масалани бошидан ўткарур. Шунинг натижаси ва навбати бўлуб мўътабар “Садойи Туркистон” рафиқимизни тил масаласи мақолалари ёзилмоқдадир. Баъзи афандилар меҳмонни “қўноқ” дейилсин деб таклиф этарлар. Ҳолбуки, қўноқ, деганда, бир турк фаҳмлайдур. Меҳмон деганда, турк фаҳмлагани устида, яъни бир форсий мусулмон қариндошимиз-да англайдур. “Тилимиздан форсий ва арабийни қувайлук”, бу кўп енгил орзу, аммо ижроси мумкин эмас орзулардандур. Масалан, мунинг тарафдори бўлган мўътабар “Садойи Туркистон”ни “Турк эли довуши” лозим бўлур, Туркистонни “Турк эли” ёки “Турк ери” ёзмоқ керак бўлур.

Тошканд, Хўқанд ва бошқа минглар ила жўғрофиёвий исмларни рижоли тарихия (*тарихий арбоблар* – Э.Ж.) ва ёинки тарихий воқеаларни маҳаллий ва машҳур одамлари ва ой ҳам йили, куни ва …лариға тағйир (*ўзгартириш* – Э.Ж.) бериб туркий исмлар тоқиб, аларға, янги луғатлардан ажратиб бўлурки, мунга ҳам ишни қуйиб, ҳама бирдан ҳаракат этса, эҳтимолки, бир неча юз саналарда хаёлан воқеъ бўлса. Ҳолбуки, бул, ижроси мумкин эмас, хаёли фосидгина (*хомхаёл* – Э.Ж.)дир” [Беҳбудий,1999.185-186].

Мақолада асрлар давомида араб ва форс сўзларидан фойдаланиб келинган миллат тили луғатидан уларнинг қувиб чиқарилиши ёмон оқибатларга олиб келиши таъкидланади. Олим воз кечилган чет сўзлар ўрнини бошқа бир ҳукмрон тил сўзлари эгалл;аши мумкинлигидан огоҳлантиради. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг бу башорати орадан йигирма йиллар ўтиб ўз исботини топди. Шўролар давлатининг миллатлар тилига қилган зуғумли сиёсати натижасида тилимиздаги форс ва араб ўзлашмалар ўрнини русча сўзлар эгаллади.

Маҳмудхўжа Беҳбудий бундай бўлишини олдиндан кўра билган ва халқимизни бундан ўз вақтида огоҳлантирган эди: “Бир неча минг санадан бери форсий ва араб тили ва маданияти ва салтанати таъсири остида қолган туркийнинг яна бир неча минг санада буларни таъсиридан чиқармоқ нари турсин, балки маънан ва моддатан ва фаннан маҳкум миллатларни тили бўлган тилимизга тараққий этган миллатларни луғатлари ҳужум қилур” [Беҳбудий,1999.187]. Шунинг учун ҳам бир тил элементидан воз кечиб, иккинчи бир тил элементларига йўл очиб бериш мақбул эмаслиги кўрсатиб берилади.

Хуллас, Маҳмудхўжа Беҳбудий юз йил аввал ҳам она тилимизнинг софлигини сақлаш, уни сайқаллаштириб, бойитиб бориш борасида ўта долзарб муаммоларни кўтарган эдики, олим айтган гапларнинг айни ҳақиқат эканлигини биз ўтган давр мобайнида кўрдик, қолаверса, бугун ҳам бу муаммолар ўз аҳамиятини заррача йўқотгани йўқ.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мирзиёев Ш. Миллий ўзлигимиз ва давлатчилигимиз тимсоли. Президент Шавкат Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. // “Халқ сўзи” газетаси. 2019 йил 22 октябрь. №218 (7448).

2. Беҳбудий, Маҳмудхўжа. Танланган асарлар. - Тошкент: Маънавият, 1999.

3. Кошғарий, Маҳмуд. Девону луғоти-т-турк. -Тошкент: Фан. 1-т. 1960. 3-т. 1963.

4. Навоий, Алишер. Муҳокаматул луғатайн. - Асарлар. 15 томлик. 14-том. - Тошкент: Фан, 1967.

5. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. - Б. 125-129.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA SO‘Z VA NOTIQLIK SAN’ATI
THE ART OF SPEECH AND ORATORY THE WORKS OF ALISHER NAVOI

O. Usmonova
ToshDTU dotsenti
pedagogika fanlari nomzodi,
Z.Usmonova
ToshDTU katta o‘qituvchisi

Abstract: This article is about the speech and the power, its influence to human being and also given valuable advice about the art of public speaking considered in the example of his works as “Xamsa”, “Nazmul javohir”, “Maxbubul qulub ” and “Muhokamatul lugatayn”.

Keywords: *a word oratory, speech culture, Uzbek literary language, Turkish language and preacher.*

So‘z san’ati, notiqlik, nutq madaniyatiga qadim-qadimdan alohida e’tibor qaratilgan. Bu sohada g‘arb allomalari so‘z bilan ta’sir ko‘rsatish, kishilarni ishontirish va o‘z ortidan ergashtirish mahorati haqida qarashlarini bayon qilgan bo‘lsa, sharq mutafakkirlarida, aksincha, ular nutq madaniyatini, asosan, suhbat odobi, tinglash madaniyati sifatida e’tirof etgan. So‘z mulkining sultoni Hazrat Navoiy o‘z asarlarida so‘z, notiqlik va nutq madaniyatiga oid qimmatli ma’lumotlar keltirgan.

Ma’lumki, o‘zbek adabiy tili mustaqil til sifatida X asrdan boshlab shakllana boshladi va to hozirgi kunimizgacha bu tilda ko‘plab ilmiy va badiiy asarlar yaratildi. Xususan, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devoni lug‘otit-turk”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat-ul haqoyiq”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Xorazmiyning “Muhabbatnoma”, Rabg‘uziyning “Qissai Rabg‘uziy”, shuningdek, Atoyi, Sakkokiy, Sayfi Saroiy, Mavlono, Lutfiylarning yaratgan boy ilmiy-adabiy meroslarini aytib o‘tish joizdir.

Ayniqsa, turkiy tilning beqiyos imkoniyatlarini ko‘rsatishda Alisher Navoiyning buyuk xizmatlarini alohida e’tirof etish joiz. Chinakam ma’nodagi so‘z mulkining sultoni Hazrat Navoiy o‘z asarlarida notiqlik va nutq madaniyati, so‘z va o‘tkir nutq, til va jamiyat borasidagi qimmatli ma’lumotlar keltirgan. So‘z dahosiga daho so‘zchi sifatida adoqsiz ehtirom va inja sezgi bilan munosabatda bo‘lgan adib o‘z asarlarining aksariyatida, xususan, “Xamsa”sining barcha dostonlari (alohida-alohida boblar)da, “Mahbub ul-qulub”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Nazm ul-javohir” va boshqa ko‘plab asarlarida so‘zning buyuk qudrati va nutq mahoratining xosiyatiga oid betakror fikrlarni bayon qilgan.

Biz nutqimiz orqali boshqalar bilan muomalaga kirishamiz, fikrimizni bayon etamiz. Alisher Navoiy o‘z asarlarida nutqning kishilar kundalik ehtiyojini qondiruvchi nodir vosita ekanligini qayd etdi. “Mahbub ul-qulub” asarida voizlar til odobi xususida fikr yuritsa, “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida o‘zbek adabiy tilining boyligini e’tirof etdi. Nainki e‘tirof etdi, balki tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ta’kidladi. So‘zning tarixiy-madaniy xizmati beqiyos, ammo til imkoniyatlari nutq jarayonidagina ochib beriladi. Agar nutq bo‘lmas ekan, tilning, so‘zning cheksiz imkoniyatlari ro‘yobga chiqib-chiqmay qolaveradi. “Majolis un-nafois”da so‘zning voizlari hayotida tutgan orni haqida ham shaxsiy mulohazalar bayon qilinadi. “Nazmul javohir” asarida esa so‘z qudratli vosita ekanligi, insonga hayotiy zarurat sanalishi aytib o‘tiladi.

Tarixdan ma’lumki, Navoiyning o‘zi ham mohir notiq bo‘lgan va shirin kalomi, o‘tkir tafakkuri bilan xalq qalbidan joy olgan va o‘z asarlarida ham xaloyiqqa nafi tegadigan, el yuragidan joy oladigan shirinzabon so‘zlar so‘zlashni, chiroyli va ravon nutq tuzish yo‘llarini o‘rganish lozimligi haqida mukammal fikrlar bayon etgan. “Nazmul javohir” asarida til insonni hayvondan ajratuvchi gavhardir, deb ta’kidlaydi.

So‘zdurki, nishon berur o‘lukka jondin,
So‘zdurki, berur jonga xabar jonondin.
Insonni so‘z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhari sharifroq yo‘q ondin.

Tirik insongina so‘zlash qobiliyatiga ega, so‘z tufayli u tirik ekanligini isbot etadi. So‘z do‘stdan, yoru-birodardan xabar beradi. Insonni hayvondan judo qilgan ham so‘z ekan, demak dunyoda so‘zdan gavhari sharif-ulug‘ narsa yo‘qdir.

Kishining ko‘ngli daryodir, so‘z esa dur, so‘zlovchi g‘avvosga o‘xshaydi. Dur turli bo‘lgani singari so‘z ham turlicha bo‘ladi. Yaxshi so‘z kishiga jon baxsh etsa, yomon so‘z insonni halok etishi ham mumkin. Tirik insongina so‘zlash qobiliyatiga ega, so‘z tufayli u tirik ekanligini isbot etadi. Til ma’rifat va adabiyot quroli ekan, so‘z so‘zlashdan maqsad ma’no ifodalashdir, deydi shoir. Navoiy til va tafakkurni uzviy birlikda oladi. U ma’no birlamchi, shaklni ikkilamchi, deb hisoblaydi va ma’noga so‘zning joni, deb ta’rif beradi.

Navoiy tilni o‘sib, rivojlanib boruvchi, jamiyatning ehtiyojiga muvofiqlashuvchi zarurat ekanligini anglab, tillar o‘zaro aloqada bo‘ladi, bir-biriga chatishadi, deb hisoblaydi. Navoiy kishining nutq qobiliyatini tug‘ma ekanligini ta’kidlaydi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida arab tili “kalomi ilohiy” deb ulug‘lanadi, fors va turkiy tili solishtiriladi. Olim bu asarda ikki tilning lug‘at boyligi, so‘z yasalishi, fonetik tarkibi, uslubiyati kabi xususiyatlarini chog‘ishtirib, badiiy imkoniyatlari jihatidan turkiy tilning fors tilidan qolishmasligini isbotlaydi. Hattoki, fors-tojik tilida, ekvivalenti bo‘lmagan o‘zbekcha so‘zlarni misol keltiradi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari bevosita tilshunoslikning nazariy muammolarini hal qilishga, o‘zbek tilining boshqa tillar orasida tutgan o‘rnini belgilab berishga, o‘zbek nutqi madaniyatini o‘rganishga qaratilgan. Mutafakkir asarlarida o‘zbek tilining leksik boyliklaridan, sinonim va omonimlaridan, xalq ta’biri, maqol va matallaridan, frazeologik, ideomatik birikmalaridan jumla tuzishida keng foydalandi.

Alisher Navoiyning nutq madaniyati masalalariga bag‘ishlangan fikrlari yanada mukammalroq ifodalangan asari “Mahbub ul-qulub”dir. Chunki shoir bu asarida tilning ahamiyati, undan foydalanish, nutq so‘zlovchi dilidagi fikrni to‘g‘ri aks ettirish lozimligi haqida fikrlar bayon qiladi. Navoiy til deganda nutqni ko‘zda tutgan. ta’kidlab o‘tadi. Navoiy “so‘z” haqida gapirganda quyidagilarni e’tiborga Til, ya’ni so‘z o‘zining ko‘p yaxshi fazilatlari bilan nutq uchun material ekanligini, nutqning qo‘polligi, maqsadga muvofiq bo‘lmasligi so‘zlovchiga zarar yetkazishini alohida oladi: 1. So‘z – til ma’nosida. 2. So‘z – muomala, gapirish, nutq mohiyatida. 3. So‘z – badiiy ijodda, mazmunni shakllantiruvchi vosita tarzida. Navoiy talqinicha, so‘zning (tilning) insoniyat hayotidagi o‘rni beqiyos. U insonning insonligini, barcha jonzotlardan yuksak ekanligini anglatuvchi unsur. Nutq nazariyasi bilan jiddiy shug‘ullangan shoir “Mahbubul-qulub” asarining 24-bobini voizlik ilmiga bag‘ishlaydi. Navoiyning o‘zi ham notiqlik san’atini o‘z davrida yuksak darajaga ko‘targan. “Tilga ixtiyorsiz – elga e’tiborsiz” yoki “Ma’dani inson gavhari so‘z durur, gulshani odam samari so‘z durur” deb yozadi. Asarning 24-bobi “Nasihat ahli va voizlar zikriga” bag‘ishlangan bo‘lib, shoirning fikricha “voiz uldurki, majlisg‘a kirgan to‘lg‘ay va to‘la kirgan holi bo‘lg‘ay”.

“Mahbubul-qulub”da yana “Og‘ziga kelganni demoq – nodonning ishi”, “Aytar so‘zni ayt, aytmas so‘zdan qayt”, “Chin so‘z – mo‘tabar, yaxshi so‘z –muxtasar” kabi hikmatli so‘zlar, maqollar anchagina.

Ha, Navoiy so‘zni ajib, sehrli va qimmatbaho gavhar sifatida e’zozlaydi. Ko‘pgina baytlarda, ayniqsa, “Xamsa”, “Mahbub ul-qulub” singari asarlarida so‘z, uning o‘rni, inson hayotidagi ahamiyati, so‘zlash madaniyati, so‘zning badiiy ijoddagi mavqie, so‘z odobi kabi tomonlar xususida mulohazalar bildiradi. “Nazmul javohir” (“Nazmlar javohiri”) asarida shoirning axloqiy qarashlari bayon etiladi. Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, nutqiy madaniyat, nutq san’ati haqida aytgan fikrlarida qadimiy turkiy xalqlarning nutq madaniyati borasidagi boy va noyob merosi mahorat bilan uumlashtirilgan.

Navoiy “Munshoat” asarida ham o‘zbek adabiy tilida mukammal ish qog‘ozlarini yuritish mumkinligini yozib qoldiradi va namunalar beradi.

Navoiy o‘zbek adabiy tilini, rivojlantirish, bu tilda go‘zal asarlar yaratish, o‘zbek tilini yuqori mavqega ko‘tarish, uni xalq manfaatlariga xizmat qildirishni orzu qiladi. U o‘zbek tilini kamsitgan, bu tilda yaxshi asarlar yozish mumkin emas, turkiy tilga bee’tibor bo‘lgan kishilarga munosib javob bera oldi. O‘zbek adabiy tilini boyitdi, ravnaq toptirdi. Navoiy o‘zi berayotgan ma‘lumotlarning aniq, to‘g‘ri bo‘lishiga ham e’tibor beradi. Til va nutq masalalari asl mohiyati Navoiy asarlarida

o‘zining yorqin dalilini topdi. Alisher Navoiy o‘zbek tilining o‘z davrigacha hech kim anglamagan va foydalanmagan imkoniyatlarini ilg‘agan va uni o‘z asarlarida qo‘llay olgan. Tilni amaliy, nazariy, ilmiy jihatdan o‘rganib, yuksak cho‘qqiga ko‘targan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 7-, 15-, 16-jildlar. Toshkent, “Fan”, 1991, 1999, 2000.
2. Hayitmetov A. Navoiyxonlik suhbatlari. Toshkent, 1993.

ANTROPOTSENTRIK PARADIGMANING SHAKLLANISHIDA SHARQ FALSAFIY TA’LIMOTINING O‘RNI

(tilning onto-gnoseologik tadqiqi aspektida)

THE ROLE OF EASTERN PHILOSOPHICAL DOCTRINE IN THE FORMATION OF ANTHROPOCENTRIC PARADIGM

U.Yigitaliyev ,
Qo`qonDPI dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Sh. Umidjonov ,
TDO`TAU talabasi

Abstract: the article discusses the onto-epistemological nature of language, the relationship between language and thinking, the role of Eastern philosophical teachings in the formation of anthropocentrism - a modern linguistic paradigm in linguistics.

Key words: *man, language, thinking, creative thinking, anthropocentric paradigm, oriental philosophy, being, theory of knowledge, subjective knowledge.*

Ilm va madaniy taraqqiyotning beshigi bo‘lgan SHarq o‘z navbatida G‘arb, Yevropa uzra fan yog‘dusining taralishi uchun darcha bo‘lib xizmat qilgan edi. SHarqda, xususan, O‘rta Osiyoda falakiyot, riyoziyot, handasa, tibbiyot kabi aniq va tabiiy fanlar asoslarining taraqqiyoti, aytish mumkinki, Yevropani oyoqqa turgizgan ilmiy-texnika inqilobining yuzaga kelishi uchun muhim zamin vazifasini o‘tagan.

Tabiatni, inson hayot kechirayotgan jamiyatni va insonning o‘zini, uning faoliyat ko‘rinishlarini ilmiy tahlil etish va bilish intellektual faoliyatning eng oliy shaklidir. Bu faoliyat oddiy bilishdan, ya’ni kundalik hayot ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirilgan bilish istagidan, birinchi navbatda, o‘z maqsadi va tizimli ravishda amalga oshirilishi bilan tubdan farq qiladi. Ikkinchidan esa, ilmiy bilish jarayonida maxsus vosita va usullarga murojaat qilinadi[Grigoryan, 7:121].

Darhaqiqat, islomiy sxolastikadan oldingi yillarda islomiy va dunyoviy ilmlarda jahonga mashhur bo‘lgan ajdodlarimiz – Ibn Sino, Abu Nasr Forobiy, Umar Xayyom, Beruniy, Xorazmiy, Ahmad Farg‘oniy kabi allomalarning olamshumul asarlari buning yorqin guvohidir. CHunonchi, Abu Nasr Forobiy o‘zining «Ixso al-ulum» («Ilmlarning kelib chiqishi to‘g‘risida») asarida shunday ta’kidlaydi: «Bilki, (olamda) substantsiya (javhar) va aktsidentsiya (javhar bo‘lmagan, oraz) hamda substantsiya, aktsidentsiya yaratuvchi marhamatli ijodkordan boshqa hech narsa yo‘qdir»[Muminov I.10: 122],- deb mulohaza yuritadi.

Shunday asos bilan Forobiy barcha fanlarning *moddiy asosi* bir ekanligini ta’kidlaydi va bosqichma-bosqich sonlar, yulduzlar, musiqa, tabiatshunoslik, Haqni bilish (islom falsafasi – *U.Y.*), til, mantiq haqidagi fanlarni bir manba – *substantsiya*ning turli qirralaridan kelib chiqqanligini isbotlaydi.

Bu iqtibosdan ko‘rinib turibdiki, buyuk vatandoshimiz olam haqidagi ilmlarning birligini ularning yagona moddiy borliqning turli qirralarini o‘rganish bilan birlashishini e’tirof etadi. Bu

fikrlar bosh manba – borliq barcha fanlar uchun bir bo‘lganligi sababli fanlar taraqqiyotida umumiylikni, ularning bir-biriga samarali ta’sirini ko‘rish va izohlashga imkon beradi.

Zero, tilshunoslarimiz ta’kidlaganlaridek: «Fan sohasida qo‘llaniladigan bilishning vosita va amallari umumlashmasi ilmiy tadqiqotlar metodini tashkil qiladi. Tadqiqot metodi, albatta, o‘rganish uchun tanlangan ob’ektga monand tarzda turli xil bo‘lishi mumkin. SHuning bilan birgalikda, tadqiq metodining tanlanishi tadqiqotchining borliqqa (obyektga) bo‘lgan munosabati bilan ham belgilanadi»[Bushuy T.A. ,Safarov SH.5:4].

Anglashiladiki, bugungi zamonaviy tilshunoslikda ilg‘or paradigma sanalgan antropotsentrizm mazkur ehtiyojlar asosida dunyoga kelgan[Vorkachev S.6:64-68].

SHu o‘rinda yana ta’kidlash lozimki, fanni jamiyat ehtiyojlari asosida ijodiy tafakkurga ega bo‘lgan kishilar yaratadilar. Ko‘p hollarda bu jarayon tabiat yoki jamiyat, boshqacha aytganda, olam va odamzotning tahlili tarzida ro‘y beradi.

Fanni keng tarixiy doirada o‘rganish g‘oyasi hozirgi davr mantiqiy-metodologik tadqiqotlarda chuqur ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda ilmiy-ijodiy jarayon bilan bog‘liq masalalar tahlili, ayniqsa, muhim rolь o‘ynamoqda.

Qadimgi yunon faylasuflari Platon, Aristotel inson ijodiy tafakkurining o‘ziga xos jihatlarini tadqiq etganlar. SHarq falsafasida ham ushbu masala olimlarning diqqatini tortgan. Xususan, Muhammad al-Xorazmiy olimlarni ijodiy tafakkur mahsullariga qarab, uch guruhga bo‘ladi. U: «Ba’zilar o‘zidan oldin tadqiq qilinmagan narsalarni o‘rganib, o‘zidan keyingilarga meros qilib qoldiradi. Boshqalar o‘zidan oldingi ustozlar asarlariga sharh beradi va bu bilan qiyinchiliklarni engillashtiradi, yopiq narsalarni ochadi, yo‘lni yoritadi va ko‘pchilik foydalanishi uchun imkoniyat yaratadi va yana kimdir ba’zi kitoblardagi noaniqliklarni aniqlaydi va umuman unutilayozgan narsalarni yangilik sifatida kiritadi»[Xorazmiy. 2:29],-deb ta’kidlaydi.

Abu Nasr Forobiy esa ijodiy tafakkurga: «Bir narsani bilish nutqiy quvvat bilan, yo bo‘lmasa, xayol surish – *tahayyul* quvvati bilan va yoki tuyg‘ular – hislar bilan qo‘lga kiritiladi. Agar aqliy quvvat bilan idrok etiladigan narsalar xususiyatiga ega bo‘lgan bir narsani bilish istalganda, orzu qilingan narsani o‘zida saqlagan fe’l aqliy quvvatda bo‘lgan boshqa bir quvvatdan tug‘iladi. Mana bu ijodiy quvvat sanaladi. Ana shu bilan fikr yuritish, tush ko‘rish, tekshirish, xulosa chiqarish mumkin bo‘ladi»[Forobiy.18:75-79], -deb ta’rif beradi.

SHarq falsafasining etuk vakili Abu Rayhon Beruniy dunyoqarashida ijodiy tafakkur masalasi alohida o‘rganilgan. Mazkur muammoning mohiyatini tadqiq qilishda olim kuzatuv, sinov-tajriba, aql-farosat printsiplariga tayanadi. Faylasufning ijodiy tafakkur borasidagi qarashlari ob’ektiv jarayonlarni talqin etishda odamzotning aqliy tafakkuri idrok qila olmaydigan g‘oyalarni, turli-tuman hamda tamoman yangicha ilmiy fantaziyalarni o‘zida birlashtirgan. Beruniyning e’tiroficha, muayyan bilimga ega bo‘lmaslik – noxolis, boshqacha aytganda, g‘ayri ilmiy asoslashga etaklaydi. Mazkur holat esa ijodiy fikrlashga to‘sqinlik qiladi[Beruniy.3:42].

YUqoridagi fikr va mulohazalardan ko‘rinib turibdiki, SHarq falsafiy tafakkurida ijodga (ijodiy tafakkurga – U.Y.) murakkab tuzilishga ega tushuncha sifatida qaralgan. Ijodiy tafakkur borasidagi qarashlar sharqda, shuningdek, g‘arb falsafasida ham maxsus o‘rganilgan. O‘rta asrlarda Foma Akvinskiy, yangi davrda F.Bekon, R.Dekart, D.YUm, J.Berkli, V.F.SHelling kabi faylasuflarning asarlarida mazkur muammoga jiddiy e’tibor qaratilgan.

Xususan, nemis faylasufi V.SHelling tashkillashuv tizimining belgilovchi xususiyatini ijodiy tafakkurda ko‘radi. Olim: “Faylasufning ijodi xuddi indiviuallikni yaratuvchi rassom ijodi kabi ilm-fanga yoki praktik jarayonlarga yo‘naltirilgan tafakkur sistemasi sanalib” [Salimov 15:8] shunga binoan, “san’at sistemasi bu – bu ijoddir” ” [Salimov 15:9], deb hisoblaydi.

Anglashiladiki, ijodiy tafakkurning sistemaliligi va tarixiyligini o‘rganish uning ijodiy protsessdagi tayanch metodologik xususiyatlaridan biridir. Mamlakatimizda ijodiy tafakkurning mantiqiy-gnoseologik jihatlarini o‘rganish bo‘yicha bir qancha tadqiqotlar olib borilgan. CHunonchi, O.Fayzullaev tafakkur inertsiyasi va uni bartaraf qilish yo‘llarini, M.Abdullaeva ilmiy ijodning ijtimoiy jarayonlar bilan bog‘liqligini[Abdullaeva.1:17-19], J.Tulenov dialektik tafakkur uslubining o‘ziga xos xususiyatlarini, Z.Davronov ilmiy ijod metodologiyasi kabi qilingan ishlar diqqatga sazovordir. G.Rasulova reduktsiyali tafakkur uslubini, E.Rasulev ijodiy tafakkur namoyon

bo‘lishining shaxsiy darajasini, K.Tulenova va D.Turdievlar iqtisodiy tafakkurning o‘ziga xos tomonlarini tadqiq etganlar[” [Salimov.15:12].

Borliqni inson tomonidan, boshqacha aytganda, ijodiy tafakkur nuqtai nazaridan o‘rganish barcha fanlarning muhim vazifasidir[CHepikov.19:7]. Qolaversa, bu jarayonni o‘rganish uchun maxsus fan – *gnoseologiya* mavjud bo‘lib, u o‘ziga xos tadqiq muammolariga ega.

Gnoseologiya yunoncha gnosis – «bilish», logos – «ta’limot» so‘zlaridan olingan bo‘lib, bilish haqidagi ta’limot demakdir. Gnoseologiya, umuman, bilish nazariyasi, bilish falsafasi sanaladi. U insonning bilish tabiati va imkoniyatlari, bilimning voqelikka munosabatini o‘rganuvchi, uning haqiqiyligi va ishonchliligini aniqlash yo‘llari, usullari to‘g‘risidagi falsafiy fandir[SHermuhammedova.21:4].

Darhaqiqat, olam-odam tizimida dunyoni anglash, sub’ekt va ob’ekt o‘rtasidagi munosabatlar dialektikasi, boshqacha aytganda, tilning gnoseologik va ontologik tabiatga ega ekanligi kabilarni tadqiq etish tilshunoslikning ham markaziy muammolaridan biri ekanligi isbotlanmoqda [Panfilov.12:70].

A.Nurmonov tilning onto-gnoseologik tabiati va uning metodologik asosini quyidagicha izohlaydi: «Til falsafiy jihatdan gnoseologik va ontologik tabiatga ega murakkab fenomendir. Ontologik tabiatga ega murakkab tilga gnoseologik nuqtai nazardan yondashilganda, birinchidan, insonning til orqali olamni bilishi, tilning ob’ektiv borliq uzvlarini nomlash (onomasiologik) vazifasi, ikkinchidan, tilning shu til egalarining olam haqidagi bilimlari to‘plami ekani (akkumulyativ vazifasi) yoritiladi»[Nurmonov.11:14].

Olim bu haqida mulohaza yuritar ekan, yana quyidagi fikrlarni ham alohida ta’kidlaydi: «Tilning ontologik xususiyati deganda, uning o‘ziga xos ichki tuzilishiga ega ob’ektiv hodisa ekani tushuniladi. Tilning ontologik tabiati gnoseologiya uchun asos bo‘lib xizmat qiladi. CHunki til haqidagi fan tilning ontologik tabiati haqidagi fandir. SHuning uchun falsafada ontologiya va gnoseologiyaning bir-biri bilan uzviy bog‘liq ekani e’tirof etiladi.

Ontologiya borliq to‘g‘risidagi umumiy ta’limot, borliqning fundamental asoslarini, umumiy mohiyatini va mavjudlik kategoriyalarini o‘rganuvchi falsafaning bo‘limi sifatida gnoseologiya masalalari uchun asos, manba bo‘lib xizmat qiladi. Gnoseologiyaning barcha tushunchalari va tamoyillari o‘zining ontologik talqiniga, ontologik jihatiga ega. Demak, gnoseologiya va ontologiya falsafaning o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan ikki bo‘limidir. Ularning uzviy bog‘liqligi shundaki, gnoseologiya ontologik, ontologiya esa gnoseologik tabiatga ega»[Nurmonov.11:15]. Ilmiy bilish tushunchasi faqat insonga xos bo‘lgan jarayon bo‘lib, u inson tomonidan jonli tabiatga ham, jonsiz tabiat – *olam*ga ham birdek qo‘llaniladi. Ilmiy bilish bilim orqali ro‘yobga chiqadi[Salimov.15:22].

Yaqin-yaqinlargacha tilshunoslik fani u yoki bu til tizimini ichki tilshunoslik nuqtai nazaridan, ya’ni uning substantsional xususiyatlarini, semantik-funktsional tomonlarini alohida-alohida tahlil va tadqiq qilib keldi. Bugungi kunda jadal sur’atlar bilan rivojlanib borayotgan nazariy tilshunoslik fani bunday metodologiyaga qoniqmaydi.

Ma’lumki, metodologiya inson bilish faoliyatining vositalari, maqsadi va nazariy asosini aniqlab beradi. Metodologiya doirasida tadqiqotchi voqelikdagi turli hodisalarni tahlil qilish tamoyillarini tanlaydi, tadqiqot jarayonida erishilgan natijalarni o‘rganish va baholash usullaridan foydalanadi. «Falsafa» qomusiy lug‘atida metodologiya tushunchasi ikki yo‘nalishda ta’riflanadi: 1) biror fanda tatbiq etiladigan tadqiqot usullarining majmui; 2) ilmiy bilish va dunyoni o‘zgartirish metodi haqidagi ta’limot[Falsafa lug‘ati.17:258].

Prof. N.SHermuhamedovaning fikricha, fan metodologiyasi samarali bilish faoliyatining umumiy tamoyillarinigina belgilab berishga qodir, ammo u tadqiq qilinayotgan ob’ektni bilishning muayyan yo‘llarini belgilab bera olmaydi[SHermuhammedova. 20:213]. Har bir ob’ekt tadqiqi alohida yondashuvni, maxsus usul va vositalar majmuasidan foydalanishni talab qiladi. SHu sababli metodologiyani tahlil tamoyillari va metodlari tizimi haqidagi ta’limot sifatida ta’riflash ma’qulroq. Uning doirasida ilmiy izlanish va bilim olishning nazariy asosi, umumiy yondashuv tamoyillari belgilanadi.

Metodologiyaning muhim vazifalaridan biri bilim manbaini aniqlashdir. Ushbu masalaning echimini falsafadan izlamoq darkor, zero, falsafiy nuqtai nazardan har qanday bilim manbai ob'ektiv voqelik va uning *inson ongidagi* aksidir[Zalevskaya.9:8].

Borliqning inson ongidagi aksi to‘g‘ridan-to‘g‘ri bevosita («ko‘zgudek toza») bo‘lishi mumkin emas. Bu aks bilish sub'ektining ob'ektga munosabati ta'sirida bo‘ladi, ammo ushbu ta'sir doirasi inson imkoniyatlariga bog‘liq, ma'lum chegarada kechadi.Gnoseologiyada hissiy bilish jarayonida yuzaga keladigan obraz va bilish ob'ekti o‘rtasidagi munosabat masalasiga alohida e'tibor qaratiladi: «Hissiy bilish shakllari to‘g‘risida tashqi dunyo obrazlari sifatida gapirilganda, «obraz» ga ob'ektga moslik xos emas, balki ob'ektga uning muvofiqligi xos ekanligini e'tibordan chetda qoldirmasligimiz lozim. «Obraz» – oynadagi nusxa emas, lekin «belgi» ham emas, balki narsaga xos in'ikosdir»[Bilish falsafasi.4:121].

Borliqning inson tomonidan idrok etilishi, bu idrok sezgi organlari yoki biror-bir asbob vositasida bo‘lishidan qat'iy nazar, doimo sub'ektivdir. Lekin bu bilan voqelik to‘g‘risida ob'ektiv ma'lumotga ega bo‘lish mumkin emas, biz bilayotganimiz voqelik bo‘lmasdan, faqatgina his-tuyg‘u, sezish natijasidir degan xulosaga kelish noto‘g‘ridir.

Voqelikni sub'ektiv bilish jarayoni tajriba nazoratidadir va ushbu jarayon natijasida biz voqelik haqidagi ob'ektiv bilimga, aniq ma'lumotga ega bo‘lamiz, ob'ektiv haqiqatni bilib olamiz. Ob'ektiv haqiqat dunyo haqidagi bilim mazmunidir va bu bilim sub'ekt bilan bog‘liq emas. Lekin ushbu bilimni to‘plash jarayoni bevosita sub'ekt faoliyati, uning dunyoqarashi va qanday vositalardan foydalanilayotganligiga bog‘liq. Ushbu faktorlarning barchasi ilmiy tadqiqot natijalarida o‘z aksini topadi va bizning voqelik haqidagi bilimimiz qay yo‘sinda shakllanishini belgilaydi. Shu sababli bilish faoliyatining har bir bosqichi ob'ektiv haqiqatga malum darajada yaqinlashish va unga intilishning kuchayishiga imkon beradi.Xullas, zamonaviy falsafa fani voqelikni ilmiy bilishning asosiy yo‘nalishlarini aniq belgilab berish qudratiga ega.

Yuqorida aytilgan fikrlar nafaqat tabiat haqidagi fanlar, balki tilshunoslik uchun ham to‘lig‘icha xosdir. Shuning uchun til tizimini ilmiy bilish real lingvistik hodisalardan boshlanishi kerak, degan fikr nechog‘lik to‘g‘ri bo‘lishiga qaramasdan, aslida hech qachon induktiv usulning absolyutlashuviga sabab bo‘lmasligi kerak. Bunday yaxlitlashtirishga urinish bizning fanimiz taraqqiyotiga to‘siq tug‘diradi, tadqiqot hodisalarning yuzaki xususiyatlari bilan chegaralanib qolib, ularning asl mohiyatini nazardan qochiradi. SHuning uchun bugungi tilshunoslik oldidagi muhim fundamental maqsad, va ayni paytdagi vazifa ham «*inson omili»* tushunchasini tilshunoslik taraqqiyotidagi funktsional-semantik tahlil va antropotsentrik paradigmaning o‘ziga xos xususiyati va lisoniy metodologik ehtiyoji hamda integratsiyasi aspektida tadqiq etishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Абдуллаева М.Н. Научное творчество и идея национальной независимости // Фалсафа ва ҳуқуқ. –Тошкент, 2005. –.№4. – Б.17-19.

2.Ал-Хоразми Мухаммад ибн Муса. Математические трактаты. – Ташкент: Фан, 1983. – С.29.

3.Beruniy Abu Rayhon. Ruhiyat va ta'lim- tarbiya haqida. –Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – B.42.

4.Bilish falsafasi. – Toshkent: Universitet, 2005. – B.121.

5.Bushuy T., Safarov Sh. Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. –Toshkent: Fan, 2007. – B.4.

6.Воркачев С.Т. Лингвокультурология, языковая личность, концепт:становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – Молсква,2001.№ 1. – С.64-68.

7.Григорян Б.Т. Философская антропология. – Москва: Наука, 1982. – С.121.

8.Davronov Z. Ilmiy ijod metodologiyasi. –T.: Iqtisod-moliya,2007. –216.

9.Залевская А.А. Текст и его понимание. –Тверь: ТвГУ, 2001. – С.8.

10.Mo‘minov I.M. O‘zbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixidan.-T.: Fan, 1993. –B.48.

11. Nurmonov A.N. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi va metodlari. –Toshkent: Akademnashr, 2010. – B.14.

12. Панфилов В.З. Взаимоотношения языка и мышления. –Москва,1971. – С.170.
13.Расулова Г.Х. Экологизация стиля мышления ученых// Мустақил Ўзбекистон фалсафа фанининг долзарб муаммолдари. –Т.: Фан,1999. –Б.46.
14. Расулев Э. Научная школа и индивидуальность ученого // Ж.: Falsafa va huquq. – Тошкент, 2006. – №4. –Б.78-79.
15.Salimov B.L. Ilmiy bilish jarayonida tasodifning o‘rni: Fals.fan.nomz. ...diss.avtoref. – Toshkent: O‘zRFA Falsafa va huquq instituti,2008. – 27 b.
16.Tulenov J.T. Dialektika i stilь nauchnogo mыshleniya. –Toshkent: O‘qituvchi,1983. –283 s.
17.Falsafa. Qomusiy lug‘at. –Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2004. – B.258.
18.Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. –Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. – B.152.
19.Чепиков М.Г. Интеграция науки (Философский очерк) . –Москва: Мысль, 1981, – С.7.
20.Shermuhamedova N. Falsafa va fan metodologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2005. – B.213.
21.Shermuhammedova N.A. Gnoseologiya – bilish nazariyasi. –Toshkent:Universitet, 2008. – B.4.

“МУҲОКАМАТ УЛ - ЛУҒАТАЙН” АСАРИНИНГ ИЛМИЙ АҲАМИЯТИ
SCIENTIFIC SIGNIFICANCE OF THE WORK "MUHOKAMAT UL - LUG‘ATAYN"

З.Ибрагимова
Қорақалпоқ ДУ
филология фанлари номзоди

Аннотация: мақолада Алишер Навоийнинг “Муҳакамат ул луғатайн”асарининг илмий талқинига бағишланган. Асарда келтирилган туркий ва форсий сўзларнинг маъно мазмуни, икки тилдаги қўлланиш доираси ёритиб берилган.

Annotation: The article is devoted to the scientific interpretation of Alisher Navoi's work "Muhakamat ul lug‘atayn". The meaning of Turkish and Persian words in the play and the scope of their use in the two languages are explained.

Калит сўзлар: *Алишер Навоий, “Муҳакамат ул луғатайн”асари, туркий ва форсий сўзлар, сипқормоқ, тамшамоқ, йиғламоқ*

Keywords*: Alisher Navoi, “Muhakamat ul lug‘atayn”, Turkish and Persian words, sip, taste, cry.*

Сўз санъатининг бошоқчиси, сўз ва қимматбаҳо гавҳари хазинасининг ғазнибони ва назм гулистонининг сайроқ булбули, яъни гуноҳлари мағрифат қилиниши ва айблари ёпилишини истайдиган Алишер, тахаллуси Навоий бундай арз қиладики: «Сўз шундай гавҳарки, унинг дарёси кўнгилдир ва кўнгил шундайки, у идрокнинг барча маъноларини ўзида жамловчидир, худди дарёдан гавҳар ғаввос воситасида чиқарилиб жилва намойиш қилиб, унинг қиймати жавҳарига яраша бўлганидек, кўнгилдан ҳам сўз гавҳари нутқ шарафи соҳиби маҳорати туфайли талқин ва зийнат кўрсатади. Унинг қиймати ҳам мартабаси нисбатига кўра жойилади ва шуҳрат қозонади. Гавҳар қиймати бир тангадан минг минг тумангача деса бўлади”(Алишер Навоий,2014:67).

Қитъа:

Инжуни олсалар доривор учун
Гоҳи бир тангага келар юз ё минг.

Биттасин хуш кўруб қўлга олар шоҳ,

Қиймати бир юртнинг хирожига тенг.

Сўз яхшисидан ўлик танга пок руҳинади ва тубанидан вужудга ҳалокат зуҳур этади, деган эди (Алишер Навоий.2014:68). Агар сўз маъносининг ихчамлиги ва қисқалиги, таъсирчанлиги юзасидан сўз юритилса, унинг навлари-хиллари ақл идрок эта оладиган даражадан юқори ва тасаввурдан „ташқарида бўлиб, унинг етмиш икки фирқа сўзларга бўлиниши шубҳа туғдирмайди. Чиндан ҳам, Ер юзининг аҳоли яшайдиган тўртдан бир қисмидаги етти иқлим(минтақа)нинг ҳар бирида бир қанча ўлка бор ва ҳар ўлкада неча туман, шаҳару қишлоқлари, ҳар даштда гуруҳ-гуруҳ, саҳроларида яшовчи элатлар; ҳар тоғнинг чўққилари ва этакларида, денгиздаги оролларию соҳилларида қанчалар тоифалар бор. Ҳар бир жамоанинг лафзи - сўзлари бошқаларидан ва ҳар гуруҳ ифода-иборалари янагиларидан ўзгача ва бир неча хусусият билан имтиёзли-юқорироқдир.

“Муҳакамат ул луғатайн” асарида қушлар, ҳайвонлар ва йиртқичлар тилларининг ҳар бирида ўзгача товушу овоз ифодалари ва ўзгаларида такрорланмайдиган тараннумлари мавжудлиги, сўз ва иборадан мақсад маънодир ва мазкур махлуқот – яратилган мавжудотлардан мақсад инсондир. Маъно изҳори тимсоли инсонда мужассам бўлгани учун унинг хилма-хил шаҳару қишлоқлари, тоғу саҳролари, ўрмону денгиз ороллари халқлари навларининг кўплиги ва фарқлари, ҳаммасида маъно ифодаси учун тилга сўз келиши ва сўзларнинг маъно фарқлари хусусида фикр-мулоҳазалар батафсил баён этилган.

Бундан сўнг уч тил асл нави мўътабарлиги, у тилларнинг иборалари гавҳари сўзловчининг нутқига зийнат ва ҳар қайсисининг тармоқлари ғоят кўплиги, туркий, форсий ва ҳиндий асл тилларнинг манбаи бўлиб, келиб чиқиши нуқтаи назардан Нух пайғамбарнинг уч ўғли – ***Ёфас, Сом ва Хомга*** бориб тақалиши кўрсатилади.

Нух алайҳиссалом тарихчилар Абут-туркни деб ёзиладиган Ёфасни Хито(Уйғуристон) мамлакатига, Абул-фурс деб битиладиган Сомни Эрон ва Турон мамлакатлари марказига ва Абул ҳинд номида танилган Хомни Ҳиндистон ўлкасига узатади(Қосимов, 1999;9). Ушбу уч пайғмбарзода авлоду тобъелари билан мазкур мамлакатларга ёйиладилар, кўпаядилар. Тарихчиларнинг қайд этишларича, Абут-турк деган Ёфас ўғлон набийлик тожи билан пайғамбарлик мансаби билан иниларидан мунтоз бўлади. Бу уч ўғилнинг авлоди ва тарафдорлари ўрталарида туркий, форсий ва ҳиндий тиллари кенг ёйилди ва кўпайдилар,

Хом Нух алайҳиссаломга нисбатан одобсизлик қилгани боис отанинг муборак тилидан унга нисбатан қарғиш содир бўлиб, унинг оқ юзи қорайиб, тилида синиқлик юз беради, зарур қийматидан маҳрум бўлади. Бундан сўнг турк ва форс тили ҳақида фикр юритиб, уларнинг тилларида камол ва нуқсон хусусиятига кўра йирик тафовутлар борлиги зикр этилади. Бу икки тоифанинг йигити ва қариси, улуғ ва кичиси орасида ихтилот-муносабат баб-баравардир. Ўзаро самимий борди келди ва ўзаро самимий гап-сўзи борлиги, турк форсдан тез фаҳмлироқ ва баланд идрокроқ ва хилқати софроқ яратилган деса, форс туркдан ақл юритишда ва илмда нозиктаброқ ва камолу фазл тафаккурида теранроқ зуҳр қилади.

Қисман турк (ўзбек) шоирлари форс тилида ажойиб шеърлар ёзадилар ва ширин талқинлар этадилар. Аммо форс элининг қуйи ва зодаган тоифаларигача, саводсизидан донишмандигача ҳеч қайси турк тилида сўзлай олмайдилар ва эшитган сўзларининг маъносини ҳам билмайдилар. Агар юздан ёки мингдан бири бу тилни ўрганиб гапирса ҳам, ҳар бир эшитган киши унинг форс эканини фаҳмлайди ва у сўзлаётган киши гўё ўз тили билан ўзини уятга қўяётгандек бўлади. Турк тили олимлари жуда кўп ҳолатларда муболаға кўрсатиб, ўта майда нарсаларга ҳам гап топиб қўядилар.

Масалан:***қу****вормаку курукшамоқ ва йашармаку жийжаймоқ ва ўнгдаймоку чекримак ва дўмсаймоку умонмок ва ўсанмоку игирмоку ишанмок ва игланмоку айланмок ва эрикмаку игранмак ва овунмоку қистамок ва кийнамоку қўзғолмок ва соврулмоку чайқалмок ва девлашмаку кийманмок ва қизғанмоку рийманмок ва қизғанвоку никамак ва сийланмоку танламок ва қимирдамоку серпамак ва сирмамаку сиғинмок ва қилимоку ёлинмок ва танчиқамоқу ва тепрамаку теврамак ва қингғаймоку шиғлдамок ва сингрямаку яшкамок ваишкармоку кўнгрямак ва сухранмоку сийпамок ва қораламоку сурканмак ва куйманмаку*

ингранмок ва тушалмаку мунғаймок ва танчикамоку танчиколмок ва кўруксамаку бушурғанмок ва бохсамоку киркиннмак ва сукадамаку бусмок ва буркаку турмак ва,бошқалар.

Бордию гаплашган пайтда ушбу маънолар ифодасига форс тилида эҳтиёж туғилса, ҳар бир туркий сўзни бир неча сўз ёки сўз бирикмасидан фойдаланишига тўғри келади. Масалан, Туркий назмда улуғ шоирлардан баъзилари май ичмоқ расм русумида кўп сўз юритади ва ниҳоят шундай сўзлардан бири ***сипқормоқ*** тушунчасидир:

Соқиё, тут майниким, бир лаҳза
ўзимдан борай,
Шарт бу ким, ҳар неча тутсанг,
лиммо-лим***сипқорай***.

Ёки ***тамшамоқ*** сўзи чексиз завқланишдан бирданига ичмай лаззат топа-топа оз-оз ичишни билдиради:

Соқий чу ичиб, мангатутарқўш,
Тамший-тамший аниқи лайнўш.

Алишер Навоий *йиғламоқ* сўзининг бир нечакўринишларини услубга хос қўллайди: *йиғламсинмоқ, инграмак, сунграмак, сиқтамоқ,* Туркийда яна баланд товуш билан ҳаддан ташқари дод фарёд қилиб йиғламоқни *ўкурмак, инчкирмак* ингичка, нозик овоз билан йиғламсирамоқдир. Йиғламоқда ***“ҳой-ҳой”*** сўзи йиғи таъсирчанлигини ғоят ошириб юборади.

Айниқса, шеъриятда энг қийин санъат тажнис ва ийҳом бўлиб, шоир бир сўзни икки маъонада қўллайди ва иккинчи маъноси –яширин қирраси ўта таъсирчан ёки муҳим бўлади. Бу ҳодиса форс адабиётига ҳам ёт эмас, албатта. Аммо ўзбек тилидагидек бир сўзни уч-тўрт маъно ифодасига ярайдиган том тажнислилик ҳолати форсийда деярли учрамайди. Навоий бунга ***от, ит, ўт*** каби сўз тажнислари асосида яратилган туюқларни мисол келтиради. Чунончи:

Чун парию ҳурдир***отинг,***бегим, (исминг)
Суратичра дев эрур***отинг,***бегим. (ҳайвон, улов)
Ҳарбирўққим, эл-улус андин қочар,
Нотавонжоним сари ***отинг,***бегим. (отмоқ, улоқтир).

Қуш навларига доир сўзларнинг форсий ва туркийдаги нисбатини Навоий*“ўрдак”-“мурғоби”*мисолида би тушунчага нисбатан етмиш туркий сўз топади;*ўрдак, сона, бўрчин, жўрка, эрка, суқтур, олмабош, чақирқанот, темирқонат, алдалдаға, алапука, боғчол* каби.Бундай ҳолат дунёнинг бошқа бирор тилида бўлмаса керак.

Оқ уйни форслар *хиргоҳ* деб номлайди. Бироқ унинг қисмлари ва анжомларини туркча атайдилар: *тунглук, узук, тўлуғ, босруғ, чиғ, қабот, кўзанак, увуғ, богиш, бўсаға, эркина* ва бошқалар.

Хулоса шуки, Алишер Навоийнинг ўзбек халқига кўрсатган хизматларидан *бири* – у ишлатилмаган туркий лаҳжалардаги сўзлардан унумли фойдаланиб, адабий тилни янги сўзлар билан янада бойитган, *иккинчидан,* мавжуд сўзлар ва қўшимчалар асосида янги сўзлар яратган, *учинчидан,* бадиий талабларга жавоб берадиган луғавий бирликларни ҳосил қилишнинг нозик ва ажойиб усулларини кашф қилган, *тўртинчидан,* туркий лаҳжалар ва фолклорни унумли истифода қилиб, адабий тилни йаратди. Шунингдек, асарда ўша барча ютуқларни назарий нуқтаи назардан мухтасар таҳлилу талқинга жалб этиб, туркий тил ҳақ-ҳуқуқлари ҳақидаги дўстлар фикрларини қувватлаб, ноҳақ ҳасадгўйлар даъволарини чилпарчин этиб, бу масалага узил-кесил нуқта қўйди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий “Мухокамат ул - луғатайн” – Тошкент: Тафаккур, 2014, -143 б.

2. Қосимов Б, Жумахўжа Н. Ўзбек адабиёти, 10-синф учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи,1999. Б:9.

ҚАДИМИЙ ТУРКИЙ АСАРЛАРДА НУТҚ МАДАНИЯТИГА ОИД ТАЛҚИНЛАР
INTERPRETATIONS ON SPEECH CULTURE IN ANCIENT TURKISH WORKS

Ў.Ҳ Исламов
Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти, филология фанлари номзоди

Аннотация: Ушбу мақолада Маҳмуд Кошғарийнинг нутқ одобига оид қарашлари таҳлил қилинган. Жумладан, халқимиз учун мақол даражасида айтиб келинаётган шоир ижодига мансуб мисраларнинг мазмуни очиб берилган. Туркий халқларнинг бу нодир асарида битилган таълим-тарбиянинг турли вазиятлари, хусусан, суҳбатдошларнинг нутқига эътибор бериб, унинг мақсад ва муддаосига, нутқда қандай фикр олдинга сурилаётганига, нутқнинг ифодаланиш усулларига алоҳида диққат қаратиш кабиларга оид мисолларга эътибор қаратилган. Мақолада ўтмиш аждодларимиз тилни нафақат инсонлар орасидаги мулоқат ва муносабат воситасигина эмас, балки инсонни тарбиялаш, тўғрилик ва адолатга ундаш, шахсдаги барча ижобий ва гўзал фазилатларни рўёбга чиқариш, одамни улуғ ва мўътабар амалларга рағбатлантириш воситаси, деб билганлари билан боғлиқ мисолларга ҳам ўрин берилган ва шарҳланган. Комил инсон шаклланишида тилнинг аҳамияти муҳим эканлиги ҳақидаги қараш мақоланинг асосий ғоясидир.

Калит сўзлар: тил, сўз, нутқ, нутқ одоби, нутқ маданияти, тарбия, таълим, ахлоқ, одоб, қадимги, ҳикматли, мақол, фикр, қараш.

Аннотация: В данной статье анализируется взгляды Махмуда Кашгари на речевой этикет. В частности, раскрывается содержание стихов произведения поэта, которые читаются на уровне пословиц для нашего народа. Это редкое произведение тюркских народов сосредоточено на различных аспектах образования, в частности, на речи собеседников, ее цели и предназначении, о том, что выдвигается в речи и как она выражается.В статье обсуждается и комментируется тот факт, что наши предки знали язык не только как средство общения и общения между людьми, но и как средство воспитания, поощрения праведности и справедливости, реализации всех положительных и прекрасных качеств в человеке, побуждения человека к великим и благородным поступкам. Основная идея статьи - точка зрения, что язык важен в формировании идеального человека.

Ключевые слова: язык, слово, речь, речевой этикет, культура речи, воспитание, образование, мораль, этикет, древний, мудрый, пословица, мысль, взгляд.

Abstract: this article analyzes the views of Mahmud Kashgari on speech etiquette. In particular, the content of the poems of the poet's works is revealed, which are read at the level of proverbs for our people. This rare work of the Turkic peoples focuses on various aspects of education, in particular, on the speech of the interlocutors, its purpose and purpose, what is put forward in speech and how it is expressed.The article discusses and comments on the fact that our ancestors knew the language not only as a means of communication and communication between people, but also as a means of education, promotion of righteousness and justice, the realization of all positive and wonderful qualities in a person, motivating a person to great and noble deeds ... The main idea of the article is the point of view that language is important in the formation of an ideal person.

Key words:*language, word, speech, speech etiquette, speech culture, upbringing, education, morality, etiquette, ancient, wise, proverb, thought, view.*

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарида лексемалар изоҳидан ташқари туркий халқлар тарихида яратилган қўшиқлар, мақол ва маталлар, шеърлар, ҳикматли сўзлардан кўпгина намуналар келтирилган. Булар орасида тил, нутқ, нутқ одобига оид туркийлар амал қилган қоидалар, эътиқод ва удумлар ҳақида қимматли маълумотлар

мавжуд. Шунинг учун ҳам у машҳур тилшунос, туркий тилларни қиёсий тадқиқ қилиш асосчиси, туркий тиллар диалектологиясининг илк тадқиқотчиси ва яратувчисидир.

Шу ўринда шуни айтиш жоизки, ўзбек тилшунослиги “Нутқ маданияти” мактабининг йирик олими профессор Н.Маҳмудов ўзининг “Ўқитувчи нутқи маданияти” номли китобида таъкидлаганларидек, “Сўзга ошуфталик, нутқнинг талифлигидан, ундаги сўзларнинг фавқулотда уйғунлигидан завқланиш, гўзал ва таъсирли нутқ тузишга айрича ҳавас, бундай санъат соҳибига ҳайрат билан қараш ўзбекларнинг азалий урфларидандир. Айтилмоқчи бўлан фикрга мутлақо мос либос кийдира билиш, сўз билан тингловчининг фақат қулоғини эмас, балки қалбини ҳам забт эта олиш Шарқда, хусусан, ўзбекларда тарбияланганликнинг, маърифатлиликнинг, зиёлиликнинг қабариқ белгиларидан бири ҳисобланган. Шунинг учун ҳам бизнинг минг йиллик маданиятимиз ва маънавиятимиз тарихида нотиқлик санъати, воизлик санъати, нутқ одоби ўзининг теран илдизларига эга. Айниқса, нотиқлик санъатининг энг оммавий турларидан бири бўлмиш воизлик, яъни ваъз айтиш санъати ислом маданиятида жуда катта ижтимоий – сиёсий ва маърифий нуфузга эга бўлган”. [1]

Демак, қадимдан туркийлар инсонни тарбиялаш, уни эзгу ишлар ва қаҳрамонликка ундашга чексиз эътибор қилишган. Одамни одоб-ахлоқли қилиб тарбиялашнинг турли йўллари, усулларини, ҳам маънавий, ҳам моддий-амалий йўлларини кўплаб ўйлаб топишган. Туркийлар инсонни одобли қилиб тарбиялашнинг энг асосий бош йўли тил (нутқ) одоби деб билишган. Маҳмуд Кошғарийнинг қуйидаги келтирилган ҳикматли сўз ва мақолида бу яхши ифодаланган:

Одобнинг боши тил (эрдам баші тил).[3]

Одоб ва фазилатнинг боши тил (эрдам баші тил). [1]

Келтирилган мақолда тилнинг шахс ижтимоий, шахсий ҳаётида, унинг маданий ва маънавий дунёсида, кундалик турмушида, мақсади ва амалида ҳамда руҳий оламида тутган ўрнини тўлиқ ифодалайди. Чунки киши нутқи сўзловчининг барча ижобий фазилатлари, маънавий дунёси ифодаланиб, рўёбга чиқадиган энг мукаммал воситадир. Нутқ одамнинг ахлоқи, ички дунёси намоён бўлувчи лисоний , маънавий кўзгудир. Бу кўзгунинг қанчалик тиниқ, шаффоф, мафтункор бўлиши одамнинг ахлоқий фазилатлари, эзгу мақсадига боғлиқ. Шу сабабли бизнинг ўтмиш аждодларимиз нутққа, нутқ ифода қилувчи шахснинг олдига бир қатор талаблар қўйишган. Суҳбатдошларнинг нутқига эътибор бериб, унинг мақсад ва муддаосига, нутқда қандай фикр олдинга сурилаётганига, нутқнинг ифодаланиш усулларига алоҳида диққат қаратганлар. Мана шундай кузатишлар кишининг эзгу нутқи мақсадли, рост (ҳақ, тўғри, чин, фойдали ва таъсирчан, майин ва гўзал) бўлиши лозимлигини шарт қилиб қўйишган. Бу шарт ва талаблар сермазмун ва кўпқирралидир. Маҳмуд Кошғарий буларнинг баъзиларини ўз асарида қуйидагича келтирган:

- **инсоннинг мақсади, унинг нутқида намоён бўлади:**

Чақмоқ тош чақилса, олов тутади, сўз эшитилса мақсад билинади.
(чақса тутунур, чалса білінур).[4]

- **яхши сўзларни олимлардан ибрат олиб ўрган:**

Олим киши сўзидан олгил ўгит,
Яхши сўзлар таъсири дилга сингар.[5]

- **ота-онанг сўзларин эшитиб, ибрат ол, ҳар сўзини қадрла:**

Эшитиб ота-онангнинг
Сўзларини қадрла.[3]
*(*Маҳмуд Қошғарий. Девону луғатит турк. [6]

- **эзгу сўз сўзла, тилингда яхши мақсадлар ифодалансин:**

Ёз кўркингга ишонма,
Сувлар уза таянма.
Ёмонликка отланма,
Тилдан чиқаз, эзгу сўз.[5]

- **кўп сўзни тушуниш қийин бўлади, қисқа гапир:**

Кўп сўзни тушуниб бўлмайди, қаттиқ тошни йиқитиб (синдириб) бўлмайди.[5]

- **ширин, аниқ сўзли бўл, совуқ (қўпол) сўзлама, хушхулқ бўл, совуқ сўз бахилларга хос:**

Одам сўзнинг ширинлиги билан лаззатланса асир бўлиб кетади.
(сözгä сўч ўнсä булун барíр). [4]
Боқмас жаҳон совуқ сўз,
Шилқим, юзсиз бахилга.
Ёқимли бўл, хушхулқ бўл,
Қолсин номинг кўп йилга. [4]
Кулса киши юзингга,
Кўрклик бўлиб кўрингил.
Ширин, очиқ сўз сўйла,
Ёқмоқ учун урингил. [5]

Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" асари моҳиятан луғат (диалектал луғат) бўлгани учун унда тил, нутқ ва нутқ одобига оид тушунчаларни англатадиган лексема, сўз бирикмалари ҳам изоҳланган. Бу асарда нутқ одобига оид қизиқарли маълумотлар мавжуд. Қуйида луғатдаги мана шундай сўзлардан иборат мисолларни, уларда келтирилган нутқ ва ахлоқ-одобга оид, таълим-тарбиявий аҳамиятга боғлиқ ибратли маънолардан иборат сўзларни келтирамиз. Биз бу сўзларни тўлиғича транскрипциядакелтиришни лозим топдик:

Ìкíм – ёлғон (ўғуз);
Ìчкäрдí –ёмонлади, чақди;
Jalalді – туҳмат қилинди;
jalarï- Jalarï эр – тутуҳматчи, бадгумон одам;
jастадї – гап сўз тегирди;
jalғу – шафқатли, мурувватли одам;
jапурдї – яширинди.[2]

Маҳмуд Кошғарий тўплаган лисоний материал нафақат бу асар яратилган XI аср тилларига, балки ундан анча қадимий даврларга ҳам таалуқлидир. Девондаги тил фактлари ёлғиз XI асргагина оид бўлмай, улар яна ҳам қадимги даврлар тилидан ҳам намунадир. Чунки Маҳмуд Кошғарий тил фактларига тарихий асосда ёндашган. У ўз олдига тил тарихини ёритиб беришни асосий вазифа қилиб қўяди. Унинг ўз сўзи билан айтганда, у бу асарни тилнинг қадимги ҳолини ўрганувчиларга нарвонлик хизматини қилувчи қўлланма, кейинги даврдаги тил ўрганувчи тадқиқотчиларга унга қиёс қилиб фойдаланишлари ва керакли илмий хулосаларни чиқара олишларига мос кўприк қилмоқчи бўлган.

Дарҳақиқат, Маҳмуд Кошғарий ушбу "Девон"ни яратишда унинг тил билан қизиқувчилар, ўрганувчиларга амалий қўлланма бўлишини кўзда тутган. У "Девон"да сўзларни тартиблаш ва изоҳлаш усули ҳақида гапирар экан, ёзади: *"Бу тартиб араб тили билан икки улоқчи от сингари тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тилини тўлиқроқ ёритиш жиҳатдан ҳам яхши эди. Лекин мен ўқувчиларга фойдаланиш масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим, истеъмолдан чиққанларни ташладим. Мен тутган тартиб тўғрироқдир".* [3]

Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғатит турк" асарида тил, тил одоби, нутқнинг муомала, яхши ва ёмон сўз, ёқимли ва майин сўз, эзмалик ва чақимчилик, тўғри ва ёлғон сўз ҳақида айтилган фикрлар учрайди. Шунингдек, Маҳмуд Кошғарий баъзи ҳолларда ўзи ўрганган ҳар бир лаҳжа, шевалардаги фарқли ҳодисалар – қаттиқ ва юмшоқ талаффуз, дағал ва майин оҳанг, юмшоқ ва дағал (қўпол) муомала ҳақида ҳам фикрлар билдирган, улар бевосита нутқ одоби ва маданиятига дахлдордир. Келтирилган тушунчаларнинг аксарияти Кошғарий тўплаган материалда мужассам бўлган бўлиб, олим яшаган даврда қадимий аждодларимиз, туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи аждодлари амал қилган лисоний эътиқодлар, анъаналар, қоидалардир.

Маҳмуд Кошғарий ўша давр тилига хос фазилатлар ҳақида гапирар экан, уларни *"енгил", "тўғриси", "яхшиси", "очиқ ва равон", "камчиликли"* каби мезонлар асосида баҳолайди: *"Тилларнинг енгили ўғузча, энг тўғриси, яхшиси ёғмо, тухси кабиларнинг тили ва*

шунингдек, Ила (Или), Эртиш (Иртиш), Уатар, Этил водийларидан уйғур шаҳарларигача бўлган жойларда яшовчилар тилидир. Буларнинг ичида энг очиқ ва равон тил – ҳония (ҳоқонлар) ўлкасида яшовчиларнинг тилидир... Искижоб (ҳозирги Чимкент)дан то Балосоғунгача бўлган Арғу шаҳарларининг ҳаммасида яшовчиларнинг тилида ҳам камчилик бор". [3]

Маҳмуд Кошғарий талқин қилишича, *"тил"* сўзи ўша даврда 4 (тўрт) маънода қўлланилган: 1) *тїл* – сўз (калом); 2) *тїл* – сўз, луғат; 3) *тїл* – душман ҳақида маълумот олиш учун тутиб келинадиган асир. [3] Шунингдек, сўз, нутқ маъносида *"сад"* сўзи ҳам бўлган. [4]

Маҳмуд Кошғарий турк (туркий)ларни бошқа бир ўринда мадҳ қилар экан, уларга хос қуйидаги фазилатларни қайд қилади: *"Туркларда кўрклик, ёқимлилик, одоблилик, сўзнинг устидан чиқишлик, дадиллик, камтарлик каби мақташга сазовор сўзлар сону саноқсиздир".* [3] Мана шу сон-саноқсиз фазилатлардан бири турклардаги сўзга масъулият, нутқ одоби бўлган. Буни Маҳмуд Кошғарийнинг ўз асарида келтирган қуйидаги фикридан билса бўлади: *Тїл* – тил. *"Эрдам баші тіл – адаб ва фазилатларнинг боши тил. Бу ерда тил яхши сўз демакдир".*[3]

Ушбу мақол "Девон"да икки марта, яна бир марта бошқа ўринда тилга олинган.[4]

Маҳмуд Кошғарий луғатида **Нутқ одоби ва маданиятига зид бўлган салбий хусусиятларни англатувчи** сўзлар ҳам изоҳланган:

--- *ушақ* – чақимчилик; [3]

--- *кэнедя* - чайналиб сўзлади; [4]

--- *чақдя* – чақди, эшиттирди, у сўзни унинг қулоғига эшиттирди ва у икки кишининг орасини бузди; [4]

--- *мундъ* – алжиради, озди, қари эр мунді – қари одам алжиради, ақлдан озди; [4]

--- *чъмғуқландъ* – чақимчи бўлди; [3]

--- *јалған* – ёлғон, ёлғонлаш;[6]

"Девону луғотит турк" учун тузилган "Индекс"да ушбу асарда учрайдиган тил, нутқ, нутқ одобига оид ўнга яқин мақол келтирилган.

Тилшунос У.Саноқулов "Девон"да учрайдиган тил ва нутқ ва нутқ одобига оид ҳикматли гапларни тўплаган, уларни бошқа ҳикматлар билан биргаликда келтирган. Қуйида уларнинг ҳозирги тилга ўгирилган вариантларини келтирамиз:

Тулки ўз уясига қараб ҳурса (ирилласа) қўпур бўлади.[3]
Белги бўлса, йўлдан адашмас,
Ақли бўлса, сўздан янглишмас. [3]
Шохли дарахтга қуш қўнар,
Кўклик (яхши) кишига сўз (мақтов келар). [3]
Дарахт учига шамол тегар,
Кўрклик кишига сўз келар.[3]
Одоб – фазилатнинг боши – тил. [3]
Ширин сўз дастурхонга етаклайди. [3]
Халқда фитна кўпайса, ақл озаяди,
Янглиш (ортиқча) сўз кўпайса, оғиз қақшаб, жағ қабишади. [3]
Тил била боғланган,
Тиш билан ечилмас. [3]
Чақмоқ тош чақилса олов тутайди,
Сўз эшитилса, мақсад билинади. [4]
Эр сўзи битта бўлади,
Эгар ики (чилвири) учта бўлади. [4]
Кулиб боқса юзингга,
Кулган юзда кўрингин.
Ёвлик тилингни тийиб,
Эзгуликни тилагин. [4]

Киши сўзлашув билан,
Йилқи (ҳайвон) ҳидлашув билан бир-бирини билади (танитади). [5]
Яхши хулқнинг боши тилдир.[5]
Билимдон киши сўз, насиҳатлар олгил,
Яхши сўз таъсири дилга сингар (жойлашар). [5]
Тойғоқда ҳам тойимас,
Гувоҳлиги сўзламаса билинмас. [5]

"Девону луғотит турк" (индекс)да юқорида келтирилганлардан ташқари қуйидаги фикрлар учрайди:

Эрддм сЯздан қут чертЯляр – ҳунари ва одоб фазилати бўлмаган кишидан бахт ва дасир кетади. [4]

Таĝақ бнлд тајмас, тануқ сȯзя бятмас – таянчиқ билан одам тайғоқ ерда тоймайди, гувоҳнинг сўзи гувоҳлик бергандагина билинади. [5]

Схзгд суjчянса булун барїр – одам сўзнинг ширинлиги билан лаззатланади, унга асир бўлиб кетади. [4]

Чақса тятяняр, чалса бнлнняр – чақмоқ тош чақилса, олов тутади, сўз эшитилса мақсад билинади. [4]

Пашлақ тнллнғ бэгддн кэря

jайннус тул jэг – тили ёмон, суйоғон эрди бўлгандан кўра бевалик яхши. [5]

Демак, тил омади, нутқий одобнинг асосий шарти тилни тийиш, ўринли сўзлаш, инсоннинг тили ва дили бир бўлишидир.

Тилни тийиш талаблари нутқий одобда умумий (абстракт) тушунча эмас, балки аниқ мезонларга, шартларга таянадиган ахлоқий нормалардан иборатдир.Туркий халқлар, жумладан ўзбеклар ўтмишда бу масалада амал қилган нутқий қоидалар, ақидаларни ўрганиш тилни тийиш тушунчаси қуйидагилардан иборатлигини қайд этишга имкон беради:

--- аввало тилни ёлғон сўзлашдан тийиш лозим, рост, тўғри сўзлаш лозим.
--- тилни беўрин, кераксиз гап-сўздан тийиш керак;
--- тилни сўралмаган, талаб қилинмаган сўздан тийиш лозим;
--- тилни кўп сўздан, эзмалик ва мижғовликдан сақлаш керак;
--- тилни қўпол, дағал, хунук сўздан, дағал муомаладан тийиш лозим;
--- тилда (гапда) манманлик, мақтанчоқлик қилмаслик керак;
--- тилни улуғлар, ўзингдан катталар олдида тийиш, нутқий одобни сақлаш керак;
--- чақимчилик, ғийбат, майдагаплик каби одатлардан сақланиш лозим;
--- ўзгалар, ўзингдан улуғ кишилар номидан гапиришга одатланмаслик керак.

Ўтмиш аждодларимиз тилни нафақат инсонлар орасидаги мулоқат ва муносабат воситасигина эмас, балки инсонни тарбиялаш, тўғрилик ва адолатга ундаш, шахсдаги барча ижобий ва гўзал фазилатларни рўёбга чиқариш, одамни улуғ ва мўътабар амалларга рағбатлантириш воситаси, деб билганлар. Шу сабабли, ўтмишда яшаб ўтган бирорта улуғ аллома йўқки, у ўз асарларида тил, нутқ, нутқий одоб ҳақида сўз, панду насиҳатларини, ҳикматли гаплари, ноёб мулоҳазаларини ёзиб қолдирмаган бўлсин. Уларнинг бундай фикрлари нафақат ўша давр замондошларига қаратилган, балки келажак авлодлар учун буюк маданий, маънавий қурол бўлиб хизмат қилишини орзу қилишган.

Маҳмуд Кошғарий тилга олган "Эрдам боши тил" деган мақолни бизнингча, қуйидагича тушуниш лозим:

- Инсон одоби унинг тилидан билинади;
- одобга ўргатишда тил муҳим (асосий) воситадир;
- нутқ кишининг ахлоқ қиёфаси, маънавий дунёсини билиб олиш калитидир;
- тил кишини яхши ахлоққа ёки ахлоқсизликка етаклайди.

"Одобни одобсиздан ўрган" мақоли "адабсизнинг қилганини қил" маъносида эмас, аксинча, "адабсиз қилган ҳаракат ва қилиқларнинг тескарсини қил", деган рамзий маънодадир. Шунинг учун Шарқнинг барча мутафаккирлар олимлари нодон билан

сўзлашма, суҳбат қурма, нодонни тинглама, нодонга яқинлашма, нодондан узоқ юр, деб таълим берганлар.

Одамийлик, инсонийлик тушунчалари инсон ҳисобланувчи субъектни, ахлоқий сифатларидан бири бўлиб, ижобий фазилатли субъектни, шахсни, яхши инсонни англатади.

Нутқ одобида, яъни тилдан тўғри фойдаланишда нутқда баъзи қўпол, айтиш ножоиз, вулгар сўзларни тилга олмаслик одоблиликнинг энг муҳим белгисидир. Тил маданияти адабий тилдан фой фойдаланишда умумий меъёрларини кўзда тутса, нутқ одоби конкрет, якка шахс нутқи сифатида одоб-ахлоқ жиҳатдан конкрет баҳолашдир. Бунда нутқ одобининг аниқ талаблари, мезонлари, қоида ва удумлари муҳим ўрин тутади. Нутқда фойдаланилаётган тил воситалари, грамматик қонун-қоидалари, гап, нутқ тузилиши тўғри танланган, тузилган гап чиройли бўлиши мумкин. Аммо бу нутқ, нутқ одоби талабларига тўла жавоб бермаслиги мумкин. (Масалан, кўпсўзлик, қўпол, вайсақи сўзлардан фойдаланиш, нутқ мазмуни сохта ва ёлғон ва бошқалар).

Юқорида қайд қилинган хусусиятлардан шу нарса маълум бўладики, тил ва нутқ одоби ҳеч бирининг алоқасиз, тарқоқ, бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳодисалар эмас, балки бир-бирини тўлдирувчи ҳодисалардир.

Демак, тил ва нутқ олдига қуйидаги етакчи талаблар қўйилади. Тил ва нутққа:

- Тил ва нутққа ақлий, онглилик билан ёндашиш талаби;
- тафаккур, мушоҳада билан ёндашиш талаби;
- мантиқий изчиллик талаби;
- лисоний жиҳатдан сўзланаётган тилнинг объектив, лисоний қонун қоидаларига бўйсуниш;
- мақсад, мазмуннинг аниқ ва асослиги талаби;
- миллий ўзига хослик, миллий менталитетни бузмаслик, сохталаштирмаслик;
- нутқнинг тарихий-анъанавий этикетларига хилоф келмаслиги талаби;
- этномаданий, этнолингвистик анъаналарни бузмаслик, унга қатъий риоя қилиш талаби;
- тилни маънавий мулк деб ҳисоблаш ва уни асраб-авайлаш талаби;
- тил, нутқни нотиқнинг ахлоқ фазилатларини намоён қилувчи восита (қурол) деб билиш талаби;
- тил (нутқ) сўзловчи шахснинг эстетик диди, фаросатини намоён қилувчи восита эканини кўзда тутиш ва унга амал қилиш талаби;
- тил (нутқ) шахснинг маданий, маънавий фазилатларини намойиш қилувчи восита эканини кўзда тутиш талаби;
- тил (нутқ) халқнинг умумий ва диний эътиқодларига зид келмаслиги талаби;
- тилни бизга ўтмиш аждодлар ижод қилган, бойитган ва биз фойдаланаётган лисоний, маданий, маънавий мулк, деб билиш ва бошқалар.

Хуллас, тилдан фойдаланиш бир қараганда кишиларнинг ўзаро мулоқоти, сўзлаш имконияти сифатида оддий муомала жараёни сифатида тушунилади, аммо у ўта диққат ва эътиборни талаб этадиган вазиятдир. Чунки ҳар бир сўзни ўз ўрнида қўллаш ва чиройли ифода этишнинг ўзига хос алоҳида маданияти мавжуддир. “Демакки, тилда бир фикрни бир қанча шаклу шамойилларда ифодалаш имкониятлари мавжуд, айнан қайси шаклни танлаш, муайян фикр ва мулоқот вазияти учун энг уйғун ифодани топа билиш нутқ эгасининг тилга соҳиблик даражаси, маҳорату малакаси, маърифату маънавиятига боғлиқ. Мулоқот вазиятини етарлича баҳоламасдан туриб, фикр ифодаси учун танланган лисоний либос, ҳар қанча тўғри ва гўзал бўлмасин, мақсад нишонига етиб бора олмайди. Бундай ифода ҳатто бошга бало келтириши ҳам мумкин. Гўзал ва нафис нутқ сезгиси ҳамда унга азалий ихлосу эътиқод анъанасининг ибтидоси, айниқса, кўҳна Шарқда жуда қадим замонларга бориб тақалади. Айни вазифанинг бизнинг кунларимизга қадар ҳам ўша моҳиятини йўқотмай келаётганлиги ҳар қандай жамият ҳаётида тил ва нутқ нуфузининг нечоғли муҳташам ўрин тутишининг шаҳодатидир” [1].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.
2. Матнлар Азиз Қаюмоқ. Қадимият обидалари. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
3. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. I том. – Тошкент. ЎзФА нашриёти, 1960.
4. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. II том. – Тошкент. ЎзФА нашриёти, 1960.
5. Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. III том. – Тошкент. ЎзФА нашриёти, 1960.
6. Маҳмуд Кошғарий . Девону луғотит турк. (Индекс). – Тошкент. ЎзФА нашриёти. 1963.
7. Саноқулов Усмон. Маҳмуд Кошғарий ҳикматлари. – Самарқанд, 1997.

JADIDS' REFORMS IN LITERATURE AND LANGUAGE
JADIDLARNINGADABIYOTVATILISLOHOTLARI

J. L Khudoyberdiev
Westminster International University in Tashkent
Global Education Department,
Senior Lecturer

Abstract: This short article looks into some thoughts on what role Uzbek Jadid scholars and thought played in the formation of the modern literature and language in Uzbekistan. It reiterates the fact that it was the Jadids and their vision of the national culture, literature and language which lead to formation of the nation in a wider sense.

Key words: Jadids, literature, language, Uzbek, reforms, nation.

Annotatsiya: Ushbu tezis O‘zbek jaded mutafakkirlari va ularning g‘oyalari O‘zbekistonda zamonaviy adabiyot va tilning shakllanishida qanday rol o‘ynaganligi to‘g‘risida ba'zi fikrlarni ko‘rib chiqadi. Bu aynan jadidlar va ularning milliy madaniyat, adabiyot va tilga bo‘lgan qarashlari millatni keng ma'noda shakllanishiga olib kelishini yana bir bor ta'kidlaydi.

Kalit so‘zlar: *Jadidlar, adabiyot, til, O‘zbek, islohot, millat.*

When it comes to the Uzbek modern literature and language, special attention should be paid to the investigation of the period which played a crucial role in the formation and development of modern trends form cultural as well as historical perspective. TurkistaniJadid scholars such as Fitrat, Chulpan, Qodiriy, Behbudiy and others in fact paved the way towards purist movement which in turn led to the formation of modern national literature and language in the late 19th and early 20th century in Turkistan, later in Uzbekistan.

Unsurprisingly, currently the Jadids are celebrated as pioneers of the modern Uzbek language and literature. By analyzing the linguistic, cultural, social and economic issues of that volatile and oppressive period they were able to come up with a number of solutions.Obviously what stood out clearly in this process was the enlightenment of the nation through education and formation of new schools and educational establishments replacing old style *maktabs*and *madrasahs*. Having stalled for centuries, the old-style education system was abandoned opting for new and modern teaching and learning styles which created much more effective and efficient way to educate the general public. A great Jadid educator and scholar Abdulla Avloniy was one of the first to design and publish textbooks for those schools which offered "open and simple language" and students could raise their level easily and much faster in comparison to old style education.

In order to accomplish the agenda of enlightening and uplifting the nation, Jadids considered language issues as an important factor that urgently needs to be tackled. Thus Jadids started off their work form sketching out the theoretical basis of the Uzbek literary language, systematizing its regulations and rules, identifying grammar rules as well as making sure its social and political

values are maintained. Jadids could clearly understand that if the nation is to be enlightened, educated, then the language should also go under some transformation to meet the challenges the modern life throwing at them. Otherwise spiritual uplifting of the society could not be carried out.

As a leading force behind the reforms, the Jadids took a dominating stance regarding the cultural and social reforms for much of the period under discussion. The language was a handy tool to create a new national culture and cultural identity. Interestingly or better still paradoxically, Soviet regime's initial plans for overcoming so called backwardness of Turkistan and revolutionizing the culture for their own purposes(Baldauf, 2015). Surely unlike the previous Tsarist regime, a new 'Soviet' one actively involved in building the culture and language for the locals. Another interesting thing that was done by the newly built state was win the hearts of the Turkistanis by funding the launching of new schools, publications of new newspapers, magazines, and books in local languages. As early as 1918, the Uzbek language was declared to be the official language of Turkestan in addition to Russian which improved the status of Uzbek tremendously (Khaleed, 2007). This step of the government was an important step towards reforming Uzbek and modernizing its vocabulary. Here none but the Jadids came handy and jumped at the opportunity timely.

As nothing stays the same for a long time, so did the Uzbek language at the turn of the previous century. These transformations were brought by socio-economic, political changes, along with revolutionary progress in scientific and religious thoughts. Literature and language saw dramatic alterations by getting closer to spoken norms and forms. By taking the language issues to political agenda the Jadids could intervene into this process effectively and have their say easily. Having defined the objectives of the reforms in terms of forming the national language, they put forward a number of proposals in terms of language policy. A special attention was given to the lexical sources of the Uzbek language; literal genres, style, native speech and poetic schools were investigated thoroughly since they had direct effect to the formation and development of lexical norms (Saidov, 2016). To reap the harvest of the seeds they nurtured for decade the Jadids actively used the Uzbek language to create our own narrative about our own culture and history. A national culture of Uzbeks experienced a dramatic jadidisation as a new language, literature, theatre, journalism developed at unprecedented rate. Despite the turmoil of the period, the Jadids threw themselves into new ventures by coming up with new literature genres as well as acting their own plays in the newly opened theaters. All these activities paved the new route for building a new Uzbek way to progress and development which was not in line with what the Moscow wanted from them.

In short, creating a new nation and culture required reforming the language itself. Jadids here played an active role in simplifying the grammar and orthography which they proposed and talked along. Thus if we want to look at the roots of the modern Uzbek literature and language, the first destination is Jadids and their reforms and thoughts in literature and language.

References

1. Baldauf, I. (2015). Educating the poets and fostering Uzbek poetry of the 1910s to early 1930s. *Cahiers d'Asiecentrale*, (24), 183-211.

2. Khalid, A. (2007). *The Fascination of Revolution: Central Asian Intellectuals, 1917–1927*. na.

3. Saidov, Y. S. (2016). UZBEK JADIDS AND NATIONAL LANGUAGE. *Theoretical & Applied Science*, (7), 52-56.

SON DÖNEM ÇAĞATAY ŞAİRİ MÜCRİM ABİD'İN TÜRKÇE DİVÂNI'NDA SÖZCÜK YAPIMI
WORD MAKING IN THE TURKISH DIVAN BY THE LATEST ÇAGATAY POET MÜCRİM ABİD

Dr. Öğr. Üyesi Nursan ILDIRI
Atatürk Üniversitesi

Son dönem Çağatay edebiyatı şairlerinden Mücrim Âbid 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyıl başlarında Buhara Hanlığı döneminde yaşamış, Farsça ve Türkçe şiirler yazarak Buhara edebî muhitinin önemli temsilcileri arasında yer almıştır. Mücrim Abid Türkçe Divânı'nda genellikle felsefi ve dinî meseleler üzerinde durmuş, imanın ve ibadetin öneminden, sakınılması gereken kötülük ve günahlardan bahsetmiştir. Âbid'in Türkçe Divânı ayrıca Çağatay Türkçesi döneminin dil özelliklerini yansıtması açısından da önem arz etmektedir. Bu çalışmada bir dilin söz varlığına katkı sağlamak için dilin kendi imkânları kullanılarak oluşturulan sözcük oluşturma süreçlerinden eklemeli türetmenin Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'ndan hareketle örnekleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mücrim Abid, Türkçe Divân, Sözcük Yapımı, Eklemeli Türetme, Yapım Ekleri

One of the late Chagatay literature poets MücrimAbid lived in the period of the Bukhara Khanate in the years between the second half of the 18th century and the beginning of the 19th century. He was considered one of the prominent representatives of the Bukhara literary names by writing poems in Persian and Turkish. MücrimAbid generally focused on philosophical and religious issues in his Turkish Divan and talked about the importance of faith and worship, and the good and evil that should be avoided. Abid's The Turkish Divan is also important in terms of reflecting the linguistic features of the Chagatay Turkish period. In this study, basing on MücrimAbid's the Turkish Divan, the examples of agglutinativederivation from word formation processes created by using the language's own means to contribute to the vocabulary of a language are emphasized.

Keywords: *MücrimAbid, The Turkish Divan, Word Making, AgglutinativeDerivation, Derivational Affixes.*

Mücrim Âbid, 18. yüzyılın ikinci yarısı ve 19. yüzyılın başlarında Buhara edebî muhitinin önemli temsilcilerinden biri olarak telakki edilmektedir. İki dilli şair olup Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Türkçe şiirlerinde Ali Şir Nevâyî ve Baba Rahim Meşreb, Farsça şiirlerinde ise Mirza Bedil'in etkisi altında kalmıştır [Achilov, 2012: 374].

Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi Ebu Reyhan El Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü'nde Mücrim Âbid'inTürkçe Divânı'nın üç nüshası 976, 1797 ve 3798 kayıt numaralarıyla yer almaktadır.

Türkçe Divân mukaddime, gazel, rubai, kıta, çala gazel[1], muhammes ve bir adet Hasb-i Hal adlı mesneviden oluşmaktadır. Divân'daki muhammeslerin 7 tanesi Ali Şir Nevâyî'nin gazellerine tahmis şeklinde kaleme alınmıştır. Ayrıca Divân'da müstakil iki adet Farsça muhammes yer almaktadır.

Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı morfolojik açıdan incelendiğinde sahip olduğu hacim itibariyle divânın içerisinde çok fazla dilbilgisel unsur barındırdığı ortaya çıkmaktadır. Bu dilbilgisel unsurlardan biri de Çağatay Türkçesinin söz varlığına katkı sağlayacak eklemeli türetme yönteminde kullanılan yapım eklerinin varlığıdır.

Dilde yeni kavramlar oluşturmak için başvurulan yollardan biri de sözcük türetmedir. Her dil bunu kendi imkânları çerçevesinde gerçekleştirir. Kelime yapımı Türkçede mevcut isim veya fiil kök ve gövdelerine yapım eklerinin getirilmesiyle gerçekleştirilir [Küçük, 2015: 19].

Türkçe dilbilgisinde ek kavramı; bir sözcükte kökün önüne, içine ya da sonuna eklenmek suretiyle sözcüğün dilbilgisi değerini ya da işlevini değiştiren öğe olarak tanımlanmaktadır [Vardar, 2002: 90]. Türkçede ekler, yapım ekleri ve çekim ekleri olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmektedir. Yapım ekleri eklendiği sözcük kök ya da gövdesini yeni ve kalıcı bir kavrama dönüştürür. Yapım ekleri isimden isim yapan ekler, isimden fiil yapan ekler, fiilden isim yapan ekler ve fiilden fiil yapan ekler şeklinde dört kısımdan oluşmaktadır. Mücrim Âbid'in Türkçe Divânı'nda yer alan yapım ekleri örnekleriyle beraber verilmeye çalışılmıştır.

[1] Üç beyitten oluşan, gazel kafiye düzeninde yazılmış şiirlerdir.

İsimden İsim Yapan Ekler

İsimden isim yapım ekleri, isim kök ve gövdelerine gelerek yeni isimler oluştururlar. İncelenen metinde tespit edilen isimden isim yapan ekler aşağıdaki tabloda örnekleriyle beraber sıralanmıştır:

/+aπ/, /+ek/	ét+ek 109/2, toyn+aπ 93/1
/+çA/	bar+ça 359/9, …ızıl+ça 474/5, özge+çe 204/4
/ +çI/	él+çi 17/4, …ara…+çı 49/9, yalπan+çı 299/3
/+daş/	yol+daş 111/7
/+dik/	kin+dik479 [Çağbayır, 2007: 2676]
/+düz/	kün+düz 460/2
/+e/	kéç+e 17/7 [Çağbayır, 2007: 2676]
/+en/	ér+en 442/6
/+ev/	bir+ev 461/7, ék+ev 488
/+πaç/	yalan+πaç+lıπ 435/14
/+guz/	yal+πuz (<yalan+πuz) 18/5
/+ı/	al+t+ı6/6 [Gülensoy, 2007: 67]
/+ıç/	…ıl+ıç 53/1
/+ıl/	…ız+ıl 331/5
/+…a/, /+ge/	baş+…a 120/3, öz+ge 400/3
/+…un/	uç+…un 195/3
/+lA/	bir+le 168/3, ékki+le 194/5, tan{g+la 19/7
/+lı/	at+lı 151/1, dâπ+lı 140/6, du¡â+lı 423/7, …an+lı 300/3, sevdâ+lı 140/6
/+lu/	baπ+lu 135/6
/+lik/, /+lı…/, /+lıπ/, /+luπ/, /+/lük/	açıπ+lıπ 171/3, aπır+lı… 248/3, ara+lıπ 84/6, at+lıπ 124/2, bir+lik 449/7, ferd+lik 167/5, …an+lıπ 453/5, …aranπu+lı… 264/2, …arı+lı… 282/5, kem+lik 198/7, kérek+lik 94/3, kiçik+lik 374/2, kön{gül+lük 211/2, köp+lik 314/5, mest+lik 323/4, nem+lik 198/5, ot+luπ 140/6, öy+lük 82/3, til+lik 380/1, tirik+lik 10/4, tür+lük 241/2, uyat+lıπ 174/7
/+nπu/	…ara+nπu 51/4
/+re/	üz+re 264/6
/+te/	ér+te 417/1
/+u/	aπ+u 371/4
/+ul/	av+ul 303/2
/+Un/	boy+un 257/4, üç+ün 277/11, ot+un 214/3
/+ünçi/	tört+ünçi 262/2

Fiilden İsim Yapan Ekler

Fiillerin üzerine gelen bu ekler yeni isimler oluştururlar. Metnimizde tespit edilen ekler örnekleriyle beraber aşağıda verilmiştir.

/-A/	ar-a 82/2, …ayt-a 245/2, tég(i)r-e 89/8, tol-a 91/7
/-AK/, /-aπ/	böl-ek 10/7, eş-ek 474/5, …uc-aπ 358/4, …ul-a… 227/8, sav-a… 182/7
/-an/	…az-an 492
/-(i)çi	tile-n-(i)çi 115/3
/-g/, /-π/	açı-π 118/3, arı-π 80/6, ba-π 271/1, , …aba-π 459/2, …uru-π 98/2, tırna-π 44/2, yala-π 168/3, yara-π 17/3
/-gen/	ér-gen 367/4
/-GU/	…al-πu 165/7, köz(ün)-gü 14/2, tol-πu 158/2, bil-gü 430/6, bol-πu 52/6, kül-gü 27/4, süpür-gü 177/5

/-güçi/	bil-güçi 72/3, sür-güçi 135/5
/-I/	daπ-ı 184/2, ég-ir-i 126/1, ya«(ış)-ı 33/4
/-ıπ/, /-uπ/	…at-ıπ 145/1, boz-uπ 207/6
-ımtıl	kız-ımtıl 245/7
-In	ég-in 138/4, ya…-ın 442/3
-/K/, /-IK/, /-UK/	aç-u… 182/4, aπrı-… 127/2, art-u… 224/7, biyi-k 126/4, buyr-u… 182/6, , …ız-ı… 438/11, kiçi-k 161/1, köfr-ük (< köpür) 415/3, köy-ük 331/3, öl-ük 335/7, savu-… 114/3, sın-u… 266/5, til+e-k 482, tir-ik 154/2, yaz-u… 282/3, eşi-k 404/5
/-ki/, /-…u/	és-ki 454/6, uy(u)-…u 51/1
/-l/	ti-l 10/8
/-maπlı…/ /-ma…lı…/, /-meklik/	uç-maπlı… 206/2, yaz-ma…lıπ 411/1, yıπla-ma…lı… 226/4, kél-meklik 542
/-ma…çı/	yaz-ma…çı 291/3
/-mur/	yaπ-mur 235/3
/-r/	yara-r 81/17
/-ş/, /Iş/, /-Uş/	al-ış 145/2, at-ış 145/6,bat-ışl45/7, bér-iş 145/2, oyna-ş 139/3, tur-uş 126/3, ur-uş 40/6, yür-üş 343/2
/-u/	ayr-u 331/1, …or…-u 38/2
/-Un/	tüg-ün 310/5, yaşur-un 428/4, bur-un 474/8, öt-ün 392/4
/-unç/	…or…-unç 451/7
/-üm/	öl-üm 26/4

Fiilden Fiil Yapan Ekler

Fiilden fiil yapım eklerini, fiilerin üzerine gelerek onları aynı anlam örgüsü içerisinde yeni bir fiile dönüştüren ekler olarak tarif etmek mümkündür. Bir kısmı kuvvetlendirme ya da edeleme işleviyle ortaya çıkan bu eklerin büyük kısmını özne-yüklem ilişkisini düzenleyen çatı ekleri oluşturmaktadır [Daşdemir, 2014:39,40]. Metinde tespit edilen örnekleri aşağıda sıralanmıştır.

/-a-/	aπ-(ı)n-a-t- 154/2, sor-a- 166/2
/-ar-/	çı…-ar- 351/2, …ab-ar- 345/4, …ayt-ar- 365/5, …op-ar- 417/1
/-Aş/	érk-eş- 329/1, …ar-aş- 196/3, tut-aş- 221/7
/-dUr/	al-dur- 121/6, bil-dür-123/7, kéy-dür- 57/3, …ız-dur- 446/4, köy-dür - 355/3, ol-dur- 221/5, sın-dur- 435/14
/-et-/	seg(i)r-et- 93/1, tüz-et- 259/7
/-güz-/	kir-güz- 505, kör-güz- 6/4
/-Il-/, /-Ul-/	aç-ıl- 120/2, as-ıl- 325/6, at-ıl- 202/6, ay-ıl- 317/7, ayrı-l- 81/13, ayt-ıl- 343/9, boz-ul- 418/5, çap-ıl- 45/4, kés-il- 256/3, …az-ıl- 146/5, saç-ıl- 103/1, …oş-ul- 114/4, kön-ül- 112/1, …ut-ul- 56/2
/-iş-/	ötker-iş- 72/1
/-ker-/	öt-ker- 364/1
/-…ur-/	yét-kür- 425/1
/-l-/	uşa-l- 350/3
/-n-/, /-In-/	al+da-n- 386/2, baπla-n- 160/2, bil-in- 465/5, eyle-n- 404/2, il-in- 99/4, işe-n- 13/5, …ıva-n- 95/5, …o-n- 374/3, örte-n- 33/1, saπ-ın- 39/1, sév-in- 27/2
/-r-/	köte-r- 461/1
/-ş-/	köple-ş- 353/2, tile-ş- 384/4, uçra-ş- 246/2
/-t-/	aπ-(ı)n-a-t- 154/2, ay-t- 466/5, il-t- 114/5, inci-t- 324/3,

	…uru-t- 345/2, oyna-t- 410/2, uşa-t- 331/6
/-tUr-/	çırmaş-tur-73/2, kél-tür- 331/2, köpel-tür- 195/6
/-Ur-/	art-ur- 334/3, iç-ür- 335/2, kéç-ür- 462/4, ög-ür- 53/7, sav-ur- 220/8
/-Uş-/	bul-uş- 379/3, bur-uş- 1/3, kör-üş- 423/4, tilmür-üş- 255/3
/-ut-/	…or…-ut-121/2
/-uz-/	a…-uz- 173/3

İsimden Fiil Yapan Ekler

İsim kök ve gövdesinin üzerine gelerek ismi fiile dönüştüren eklerdir. Metinde geçen örnekleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

/+A-/	çın+a- 328/5, …ab+a-… 459/2, …ıv+a-n- 95/5, köt+e- 74/2, oyn+a- 192/2, ört+e- 222/4, san+a- 49/8, til+e- 162/3, uz+a- 394/2, yarlı…+a- 158/3
/+Al-/	kem+el- 381/6, köp+el- 17/5, saπ+al- 343/5
/+Ar-/	a…+ar- 259/7, …ız+ar-242/3, kög+er- 386/6, sar(ı)π+ar- 472/3
/+at-/	yo…+at- 162/6
/+da-/	al+da- 396/2
/+πa-/	çul+πa-n- 271/11
/+lA-/	an{g+la- 234/2, baπ+la-147/6, baş+la- 138/3, daπ+la- 297/5, köz+le- 380/2, söz+le- 201/6, taş+la- 166/4, tin{g+le- 108/1, uy…u-la-t- 389/3, yo…+la- 190/6, yüz+le-n- 437/4
/+lan-/	at+lan- 136/3
/+rA-/	tit(i)+re- 384/6, uç+ra- 222/8
/+şa-/	o«+şa- 93/6
/+te-/	is+te- 60/5
/+u…-/	yol+u…- 474/2

Kaynakça

1. Abdullayev, V.A., *Özbek Edebiyatı Tarihi II*, Okutuvçı Neşriyat, Taşkent 1967.
2. Achilov, Ergash,*Barhayot Siymolar "Otashnafas Shoir"*, O'zbekiston NMIU, Toshkent 2012.
3. Çağbayır, Yaşar,*Ötüken Türkçe Sözlük*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2007.
4. Daşdemir, Muharrem, *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi*, Eser Basım Yayınları, Erzurum 2014.
5. Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2007.
6. Küçük, Sâlim, *Tarihi Türk Lehçelerinde İsimden İsim Yapma Ekleri*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
7. Vardar, Berke, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yay, İstanbul 2002.

НАРРАТИВ ТУЗИЛМАЛАРДА АСПЕКТУАЛ СЕМАНТИКАНИНГ ИФОДАЛАНИШИ
EXPRESSION OF ASPECTIVE SEMANTICS IN NARRATIVE STRUCTURES

Ғ.Қ Мирсанов,
СамДЧТИ профессори,
филология фанлари доктори

Аннотация. Мақолада инглиз ва ўзбек тилларидаги нарратив тузилмаларда аспектуал семантиканинг воқеланиши, темпорал бирликларнинг матндаги вазифалари таҳлил қилинган.

***Калит сўзлар**: тиллар, нарративлик, аспектуал, семантика, хабутал маъно.*

Аннотация. В статье анализируется актуализация аспектуальной семантики и роль темпоральных единиц нарративных конструкциях.

***Ключевые слова:** языки, нарратив, аспектуальность, семантика, хабутальное значение.*

Abstract: the article analyzes the actualization of aspectual semantics and the role of temporal units in narrative constructions.

***Key words:** languages, narrative, aspectual, semantics, habutal meaning*

Ўзбек мутафаккирларидан Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Маҳмуд Замахшарий, Ибн Сино ва бошқаларнинг илмий-адабий ижоди нафақат ўзбек адабиётшунослиги ва тилшунослиги, балки жаҳон илм хазинасига қўшилган буюк ҳисса ҳисобланади. Ҳазрат Навоийнинг асарларида вақт ва макон ҳодисалари талқини, ҳикоявий услуби лисоний нарратавлик таҳлилига мос келади. Жумладан, Фарҳод ва Ширин достонидаги воқеа-ҳодисаларнинг замон ва макондаги кечими, нарратив ифодаси тилшуносликнинг темпораллик ва аспектуаллик соҳалари доирасида тадқиқотлар олиб бориш имкониятлари кенглигини кўрсатади. Айниқса, келгуси тадқиқотларда Навоий ва Шекспир асарларини чоғиштириб нарративлик ифодасини ушбу турли тизимли тилларда ўзига хослигини очиб бериш бугунги тилшунос ва адабиётшуносларимиз олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Биз ушбу мақолада нарративлик ҳодисасини инглиз тили мисолида очиб беришга ҳаракат қилдик.

Нарративликнинг темпорал ва аспектуал хусусиятлари таҳлилини К.Смит ишларида учратиш мумкин. Олима“вақт жараёнидаги бир нечта кичик ҳодисаларнинг замонда мослашувининг ифодаланиши нарративликдир”, деган фикрни билдиради [Smith C., 2003; 93.] Унинг таъкидлашича, нарративликнинг ўрнатилиши турли вақт референциясида амалга ошади. Чегараланган (аспектуал) ҳодисалар (АҲ) ифодаланадиган гапларда вақт референцияси илгарилайди. Ҳолат ёки давомли ҳодисаларда вақт референцияси олдиндан ўрнатилган вақт саналади. Бу маълум вазият турларининг нарративлигида чекланган анафорик таҳлилда кўзга ташланади [Smith C., 2003; 94]. Нарративликда турли типдаги вақт референциялари ўрнатилади. Чекланган воқеа-ҳодисалар тасвирланаётган матнларда вақт референцияси кейинги ўринга ўтади. Давом этаётган воқеа-ҳодисалар ёки ҳолат ифодаланаётган гапларда олдиндан ўрнатилган вақт референцияси бўлиб амал қилади. Бу нарративлик доирасида чекланган маълум вазиятлар турининг анафорик таҳлилига боғлиқ. Нарратив давомлилик эса семантик ва прагматик асосларга боғлиқ. Чекланган воқеа-ҳодисаларнинг таҳлилида семантик ва аспектуал маълумотларга асосланилади. Бунда қўлланилган феълнинг чегараланган/чегараланмаган гуруҳи ва перфектив тус қўлланилиши муҳим аҳамиятга эга. Кетма-кет нарратив таҳлил прагматик жиҳат саналади ҳамда қўшимча маълумотларнинг киритилиши орқали воқеа-ҳодисанинг тури ўзгариши мумкин. Мазкур ҳолларда вазият вақт референциясининг бир жараёнда амал қилиши ҳамда каузация таъсири ёки бошқа сабаблар таъсирида ўзгариши кузатилади [Smith C., 2003; 94].

Қуйидаги мисолда маълум вақт оралиғида турли вазият ва воқеликларнинг, аспектуал ҳодисаларнинг ифодаланишини кузатиш мумкин. Масалан: 1) *Catherine escorted her (Аспектуал ҳодиса АҲ1, Чекланган Предикат) to the sideboard, chattering happily. Craig scanned the crowd (АҲ2, Чекланган Предикат). Most eyesswiveled (АҲ3, Чекланган предикат) between the outraged dowager and Catherine's pleasure. Others compared Mrs. Fairlawn'sobvious gentility to his own monstrous appearance, apparently deciding that a delectable widow wouldhardly conduct an affair with a man so deformed (Allison Lane, 63).Мен сесканиб тушдим (АҲ1, карралик ҳаракат, чекланган предикат), ҳамма хаёлни бир чеккага йиғиштириб қўйиб (АҲ2, чекланган предикат), жиндек илжайдим(АҲ3, чекланган предикат)* (Ғ. Ғулом, 144).

Берилган мисолдаги нарративликда алоҳида-алоҳида ҳодисаларнинг тугалланганлиги ифодаланган. Тугалланганлик семантикаси феълнинг акционал хусусияти билан ҳам боғлиқ. Тус-замон шакллари таркиби матннинг мантиқий моҳиятининг бир-бирига боғланишини

таъминлаш (Тураева З., 1986; 86) учун хизмат қилган. Мазкур шаклларнинг боғлиқлигини матннинг нарратив конструкцияли таркибида учратиш мумкин. Матннинг функционал таҳлилида “макон” ҳамда “вақт” муҳим ўрин тутади. Масалан: *Talking with her relaxed him for the first time in months. She was refreshingly different (ҳолат, чекланмаган предикат), with perceptionsunlike anyone else's. And she was the first woman he'd ever met who seemed truly unselfish (ҳолат чекланмаган предикат). She frettedover Caroline, the babe, her mother, even the coachman who had endangered her life, yet she made nocomplaint on her own account(Allison Lane,94).Уйнинг тўрида пўлат каравотда кўзини шипга тикиб бир ёш хотин – бемор ётар эди* (ҳолат, давомли предикат). ..... *Хотин бир оз озиб, ранги сарғайинқираган* (ҳолат, чекланмаган предикат).... (Ғ. Ғулом, 152).

Нарратив давомийлик, ўз навбатида, семантик ва прагматик омилларга боғлиқ. Чегараланган ҳодисалар аспектуал, семантик маълумотга асосланади. Нарратив таҳлилнинг мослашуви эса прагматик ҳисобланади ва қўшимча маълумот бекор қилиниши кузатилади [Smith C. 2003; 195]. Нарративликда воқеа-ҳодисалар, вазиятлар бир вақтда содир бўладиган ҳодиса сифатида англаниши мумкин. Улар каузацияга ёки бошқа шу каби омилларга боғлиқ бўлади. Масалан: 4) *The argument behind the carriage was growing louder. Two men marched their daughters into the abbey(каузативлик, чекланган натижавийлик), but a dozen others emerged, enlarging thecrowd. A matron swooned (чекланган натижавийлик). Another fell into hysterics (натижавийлик, чекланган). She could no longer see Westlake through thepress. The shoving to reach his side grew more violent (инхоативлик, чекланмаган) (Allison Lane, 97*).

Семантик тасвир, ўз навбатида, воқеа-ҳодиса тури, нарса-предмет, макон, йўлак, миқдор, қарамлик ва шу каби предикатни чекловчи концептуал примитивларга асосланади (Geeraerts D.,2010; 160). Шунинг учун ҳам матн доирасидаги боғлиқлик, ўз навбатида, вақт-замон ва макон боғлиқлигининг таъминланишига эътибор қаратилади. Мазкур боғлиқлик матннинг грамматик семантик узвийлигини таъминлайди. Бунда вазиятлар алоҳида бошланган ва тугалланган бир бутун вазият сифатида намоён бўлади.Шунинг учун ҳам темпорал ва аспектуал маъноларнинг ифодаланиши маълум жиҳатдан матн жанрига боғлиқ саналади, чунки жанрига кўра матнлар лингвистик жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Масалан, нарратив жанрда воқеа-ҳодисалар кетма-кет тарзда содир бўлади ва маълум бир мавзу остига бирлашади. Аммо нарративлик баъзи ҳолларда кичик эпизодларда ҳам акс этади ва бундай ҳолларда юқорида келтирилгани каби воқеалар баёнида аниқ кетма кетлик бўлмаслиги нарратив матн баъзан тасвирий, баъзан шарҳ билан қоришиб кетиши натижасида нарратив кетма-кетлик асосий мазмунга тобе келиши мумкин. Мазмун нарратив ёки ахборот етказувчи матнда акс этади.

Лекин бу ҳол барча тиллар учун бир хил деб бўлмайди. Қуйидаги мисолда нарратив маъно ўзбек тилитаркибида, кетма-кет бўлмаган, алоҳида ҳодисалар ҳақидаги маълумотини сақлаган: *Баъзан иш билан, баъзан мажлислар билан, гоҳида улфатчилик билан уйга кеч қайтардим (итератив, чегараланган). Бир куни Намангандан меҳмонлар келиб қолишди (тасодифий вазият, тугалланганлик). Уйга боришга кўнмай ўзимни ресторанга суришди. Ярим кечгача қолиб кетдим (дуративлик). Уйга қайтганимда кайфим бор эди (ҳолат, мавжудлик). Дарвозани онам очди (тугалланган бир карралик). Совуқда мушдеккина бўлиб дилдираб турибди (давомийлик, чегараланмаган)* [Ў. Ҳошимов, 8].

Келтирилган матндаги тил структуралари нарратив тарзда ифодаланганлиги билан ҳар хил турдаги аспектуал маълумотларни сақлайди. Биринчи гапдаги хабитуал маъно шахсий тажрибалар асосидаги итератив маънони ифодалаган. Хабутал маънонинг(*одат тусига кириб қолган жараён*)морфологик белгига асосланганлигига гувоҳ бўламиз, кўмакчи гапдаги *-ар* қўшимчаси хабутал семантикани англатган. Кейинги гапдаги *келиб қолишди* аналитик шакли субъект ҳаракатининг тасодифан юзага келганлигини англатиб, терминатив аспектуал семантикани ҳосил қилган. Кейинги ўриндаги “*қолиб кетдим*” эса дуратив маънони билдирган. Охирги гапдаги “*турибди*” кузатувчи кўз ўнгида содир этилаётган давомийликни ифодаланган.Матндаги маълумотларнинг фарқланиши улардаги аспектуал маълумотларини берилишига ҳам таъсир этади. Матнларнинг боғланиши ички таркибий кўрсаткичлар матн

компонентларининг бир-бирига тобелигида акс этади. Умумийлик матннинг концептуал хусусияти ҳисобланади.

Аспектуал маъноларнинг ифодаланиш тартиби инглиз ва ўзбек тилларида тубдан фарқланади. Инглиз тилида аспектуал ҳодисалар феълларнинг ўтимли, ўтимсиз категориаларидан ташқари, аргументларнинг квантитативлик хусусиятлари билан ҳам ифодаланади. Аргументларнинг қўлланиши бевосита предикат семантикасини чеклайди. Ўзбек тили мисолида эсааспектуал ҳодисалар етакчи ва кўмакчи феълли бирикувлар ёрдамида амалга оширилади. Бунда кўмакчи феъллар семантик таркибининг кенг қамровли эканлиги муҳим ўрин тутади. Матнда эса инглиз тилидаги гапларнинг қўлланилиши нарратив тартибда алоҳида-алоҳида вазиятларни, алоҳида аспектуал ҳодисаларнинг ифодаланишини кузатиш мумкин бўлса, ўзбек тилида бири иккинчисига боғлиқ тарзда шаклланади. Бир гап иккинчи гапда ифодаланадиган аспектуал вазиятни тўлдириши мумкин. Шу билан бирга, ўзбек тили аналитик шакллари аспектуал маъноларнинг ифодаланишида муҳим аҳамият касб этади. Айнан кўмакчи феъл семантикасининг бойлиги таъсирида аспектуал маънолар шаклланади.

Нарративликда аспектуал семантика олдинги гап контекстидан келиб чиққан ҳолда кейинги гап билан мослашади. Шу нуқтаи назардан қаралганда, аспектуал маъно бир-бирига боғланган гапларда релятив муносабатлар юзага келганда содир бўлади. Замон эса сўзловчи томонидан тасвирланаётган воқеа-ҳодисанинг ўтган, ҳозирги ва келасидаги ҳаракат-ҳолатларга қаратилганлигини билан белгиланади. Албатта, замон муносабатлари ҳам нарратив матнда релятив муносабат касб этади. Бу ҳодиса сўзловчининг воқеа-ҳодисалардан ажралганлик даражасига боғлиқ. Агар нарративликда сўзловчи ўтган замондаги воқеа-ҳодисанинг иштирокчиси тарзида ифодаланса, замон сўзловчининг ўтган замондаги иштирокига алоқадор ҳолда берилади ва, аксинча, ҳозирги замон нуқтаи назаридан бўлса, сўзловчининг воқеа-ҳодисага алоқадорлиги эмас, балки муносабати юзага келади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Тураева З. Лингвистика текста: (Текст: структура и семантика). Учеб. пособие. –М.: Просвещение, 1986.– 127 с.

2. Geeraerts D.Theories of Lexical Semantics.–Oxford: Oxford University Press, 2010. – 342p.

3. Smith C. S. Modes of Discourse // The Local Structure of Texts. Cambridge University Press, 2003. –336 p.

Бадиий адабиётлар:

1. Lane Allison. Christmas collection. –USA. Belgrave House. 2000. –130 p.

2. Ўткир Ҳошимов. Икки эшик ораси. –Т: “Шарқ”, 2000.–608 б.

3. Ғофур Ғулом. Танланган асарлар. Назм ва Наср. –Т: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2003. –352 б.

“АВЕСТО” АСАРИДА НУТҚ МАДАНИЯТИГА ОИД ФИКРЛАР ТАЛҚИНИ
INTERPRETATION OF THOUGHTS ON SPEECH CULTURE IN AVESTO

Ў. Исламов
ЎзДСМИ доценти,
филология анлари номзоди.

Аннотация: ушбу мақола туркий халқларнинг муқаддас китоби “Авесто”да тил, нутқ, нутқ одоби, тилга муносабат, тилни улуғлашга оид фикрларни ўрганишга бағишланган. Асарнинг кўп жойларида такрор-такрор таъкидланган, яъни ўша даврдаги маънавият ва диний талаб бўйича қатъий амал қилинган *“эътиқод”, “эзгу ният”, “эзгу сўз”* ва *“эзгу амал”* тушунчаларини, халқ учун фойдали бўлган фикрни ифодаловчи, тил, нутқ одоби ва маданиятига амал қилган нутқ, кишиларга манфаат келтирувчи ва таъсир этувчи, қолаверса, уларни тарбияловчи сўз деб тушунганлиги ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: *тил, сўз, нутқ, эзгу сўз, эзгу ният, эзгу амал, нутқ одоби, тарбия.*

Abstract: this article is devoted to the study of language, speech, etiquette, attitude to language, the glorification of language in the holy book of the Turkic peoples "Avesto". The concepts of "faith", "good intentions", "good words" and "good deeds", which are repeatedly emphasized in many parts of the work, that is, the spiritual and religious requirements of the time, express the idea that is useful to the people, language, speech etiquette. and that speech, which follows its culture, is understood to be a word that benefits and influences people, as well as educating them.

Keywords: *language, word, speech, good word, good intention, good deed, speech etiquette, upbringing.*

Инсоннинг маънавий камолотга эришувида, жамиятнинг маданий-маърифий ривожида она тилининг ўрни фавқулотда муҳимдир. Тил миллий маънавият ва маданиятнинг энг холис хира тортмас кўзгусидир. [1] Тилга сиғиниш, сўз культи жуда қадимий ҳодисадир. Шунга кўра, ўтмиш давр кишилари тил, шахснинг нутқи инсонни бахтли ёки бахтсиз қилишига сабабчи бўлади, деб ишонганлар. Шу сабабли ҳам тилдан эҳтиёткорлик билан мақсадга мувофиқ равишда фойдаланишнинг ўзига хос тартиб қоидалари, муайян меёрлари яратилган. Ушбу қоидаларга амал қилиш нутқ одоби деб юритилувчи тушунчаларга замин ҳозирлаган. Шунинг учун ҳам тил нафақат ўзаро мулоқотнинг, балки инсонни тарбиялашнинг асосий воситаларидир.

Ҳозирги замон тилшунослигида нутқ одоби, нутқ маданияти, деб юритилаётган нуқтаи назарлар жуда қадимда яшаб ўтган аждодларимизнинг тафаккури мевасидир. Бунинг ёрқин мисоли қуйидаги манбаларда сақланиб, бизгача етиб келган:

1.Халқнинг оғзаки тили, лаҳжа ва шевалардаги тил ва нутққа оид фикрлар ва мулоҳазаларда.

2. Халқ оғзаки ижоди асарлари – достон ва эртаклар, мақол ва маталларда.

3.Қадимдан турли шаклларда сақланиб бизгача етиб келган мифологик асарларда – афсоналар, латифалар, мифларда.

4.Халқнинг асрлар давомида тилдан одоб-ахлоқ доирасида гапиришга интилиб, мазмунан қўпол, дағал сўз ва ибораларни эффемистик воситалар билан алмаштиришида.

5.Қадимий ёзма обидалар (тарихий мемуарлар, мумтоз адабий асарлари, тошбитиклардаги матнлар)да.

6.“Ибратли ҳикоялар”, “Ҳикматлар” номи билан бизгача етиб келган ёзма асарлар тилида ва бошқалар.

Бундай нодир асарлар, манбалар жуда кўп бўлиб, улар турли шаклларда яратилган ва ҳозиргача жуда кўп қисми сақланиб қолган.

Фикр юритилаётган муаммонинг ниҳоятда қадимийлигини Марказий Осиё халқлари аждодлари томонидан яратилган бебаҳо обида “Авесто” асаридаги мулоҳазалардан билса бўлади. Маълумки, ушбу асар бундан икки минг етти юз йил олдин яратилган бўлиб, ўзбек халқи унинг қонуний маънавий меросхўридир. Чунки “Авесто” қадимий Хоразм заминида Амударёнинг кўҳна қирғоқлари бўйида ижод қилинган. “Авесто” қомусий асар бўлиб, унда ўтмиш аждодларимизнинг тарихига оид жуда кўп қимматли маълумотлар ўз аксини топган [2]. Мана шундай маълумотлар орасида “Авесто”да тил, нутқ, нутқ одоби, тилга муносабат, тилни улуғлашга оид фикрлар ҳам мавжуд. Асарнинг кўп жойларида такрор-такрор таъкидланишича, ўша даврдаги маънавият ва диний талаб бўйича қатъий амал қилинган *“эътиқод”*, *“эзгу ният”*, *“эзгу сўз”* ва *“эзгу амал”*дир [3].

Келтирилган *“эзгу сўз”* тушунчасини, халқ учун фойдали бўлган фикрни ифодаловчи, тил, нутқ одоби ва маданиятига амал қилган нутқ, кишиларга манфаат келтирувчи ва таъсир этувчи, қолаверса, уларни тарбияловчи сўз деб тушунмоқ керак. Бу фикрни баъзи ўринларда *“эзгу сўз”* ўрнида *“эзгу калом”*, *“эзгу фикр”*, *“муқаддас сўз”* каби ифодалашда ҳам кўриш мумкин.

Қувонарлиси шундаки, мустақилликдан сўнг “Авесто” тилини тадқиқ қилишга бағишланган монографик ишлар [4] юзага кела бошлади. Дарҳақиқат, “Авесто” асарининг, қомусий асар эканини исбот қилувчи ишончли далиллардан бири ундаги нутқ одоби ва маданиятига оид қарашлардир. Ушбу қарашлар қадимда ўтган аждодларимизнинг тил ва нутққа қанчалик масъулият билан ёндашгани, тилни, унинг нафосати ва қимматини қай даражада қадрлаганлигини ўзида юксак бадиий дид билан ифодалаган. Бу эса нутқ одоби ва нутқ маданияти каби тушунчаларга ҳар доим ҳам инсонни тарбияловчи энг муҳим восита сифатида мурожаат этганлар.

Маълумки, Ахура Мазда дини ва фалсафаси амал қилган муқаддас эътиқод “эзгу ният, эзгу сўз, эзгу амал”дир. *“Эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амал ҳақидаги сўзларни олқишламоқ истайман”* [3].

Зардўштийлар, маздапарастларнинг маънавий ва ахлоқий тамойилларини белгиловчи ушбу фикр “Авесто” асарининг турли ўринларида, турли шаклларда кўп бор такрорланади: *“Эзгу ният, эзгу сўз ва эзгу амални олқишлайман!”* [Авесто, 56-бет], *“Эзгу фикр, эзгу калом, эзгу амал”* [Авесто, 64-бет]; *“....эзгу андиша, эзгу калом, эзгу амал билан бош уриб келган хонадонда яхшиликлар билан кутиб олингиз!”* [Авесто, 83-бет]; *“Мен мадҳ этаман эзгу фикрат, эзгу калом, эзгу амал ила эзгу калом, эзгу амални”* [Авесто, 166-бет]; *“Эзгу фикр, эзгу калом ва эзгу амалким, бу ерда ва ҳар ерда улуғланади ва улуғлангуси, мадҳ этаман. Ўзим ҳам жону дилим билан яхшиликка интиламан”* [Авесто, 225-бет]. *“Мен эзгу сўз сўзлаганга ишонаман. Мен эзгу амалнинг амалига инонаман”* [Авесто, 298-бет] ва бошқалар.

Бизни бу ўринда қизиқтираётган нарса “эзгу сўз”, “эзгу калом” фикридир. Мана шу тушунчада маздакийларнинг лисоний ахлоқи, яъни нутқ одоби ва маданиятига оид қараш ва эътиқодлари ўз ифодасини топган. Ушбу тушунча “Авесто”да доимо, “эзгу ният” (эзгу фикр, эзгу фикрат), “эзгу амал” билан бирга, ёнма-ён тилга олинади. Асарда “Эзгу фикрат” – хумата, “эзгу калом” – хухту, “эзгу амал” – хваришта деб тилга олинади” [2].

Асарда келтирилган “эзгу сўз” (“эзгу калом”) шундай талқин қилинади:

1. “Эзгу сўз нима? Муқаддас сўз” [Авесто, 65-бет]. Бу ўринда маздакийлар дини ва эътиқодлари ифодаланган тил кўзда тутилмоқда. “Авесто”даги ахлоқий масалалар қаторида зардўштийлик таълимотида эзгулик аввало яхши фикрни ифода этувчи эзгу каломдан бошланиши ва бундай сўзлар анча бўлиб, ҳар бири эзгуликнинг муайян қирраларини ифодалайди ва бевосита кишилар руҳиятига таъсир этади. Асардаги “эзгу сўз” янада аниқроқ белгиланса қуйидаги тушунчаларга яқинроқ маъно касб этади:

- сўз билан иш(амал) бирлиги;
- сўз донишмандликнинг рамзи, белгиси;
- сўзда субутсизлик ва қасамхўрликнинг қораланиши;
- сўзда маъно ва ақлнинг ўз ифодасини топиши;
- эзгу сўзнинг реал ва руҳий (хаёлий) оламга тегишли экани;
- яхши ниятни ифода этувчи сўзлар;
- ростлик ва ҳақгўйлик;
- сўзнинг сеҳри сўзнинг нажотбахш, даволовчи кучи, восита эканлиги
- эзгу сўзнинг руҳий озуқа, дил малҳами, яхши кайфият сабабчиси эканлиги [2].

Келтирилган фикрларда лисоний-луғавий маънодаги сўз, гап ҳақида эмас, эзгулик ифодаланган матн, тил ҳақидаги гап кетмоқда. Аммо уларда яна бир фикр мавжуд, яъни тилдан эзгулик йўлида тўғри фойдаланиш масаласи. Мана шу томони билан “Авесто”даги келтирилган фикрлар нутқ одоби ва маданияти билан боғланади. Аслида халқимизнинг тилни эъзозлаш, нутқ одоби ва маданиятига оид қарашлари, бунинг этник, эстетик, маънавий ва маданий тамойиллари жуда қадимий даврлардаёқ юксак дид ва фаросат руҳи билан суғорилганлигини “Авесто”даги далиллар тўла исботлайди. Чунки ўтмиш аждодларимиз ўзининг кундалик ҳаёти ва амалларида тилнинг эзгу, ҳаққоний ва самимий сўзнинг сеҳрига, унинг инсон кайфиятига ижобий таъсирига, тарбиявий кучига ишонишган, кишиларда тилга ҳурмат ҳиссини тарбиялашга интилган. Шу орқали аждодларимиз инсондаги нутқий одоб ва маданиятни камол топтиришга катта куч сарфлашган. Буни фикр юритилаётган асарнинг

кўпгина ўринларида такрор-такрор айтилган фикрлардан билса ҳам бўлади. Буларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Самимий, виждон билан айтилган сўз улуғланган:

Имон билан фикр айлансин,

Имон билан сўз сўйлансин. [Авесто, 172-бет]

2. Кишиларни пухта ўйлаб, фикр юритиб сўзлашга, яъни “ақл тили” билан иш кўришга, муқаддас нарсаларни мана шундай усулда олқишлашга чорлашган: “...ақл тили, мансара, эзгу андиша, сўз ва амал билан олқишлаймиз”. [Авесто, 233-бет]

3. “Авесто”да “эзгу калом”га нисбатан “ёвуз калом”, “қабиҳ сўз” қарама-фарши қўйилади. Чунки биринчиси адолатга, яратувчанликка чорлайди, иккинчиси эса ёвуз, қабиҳ ниятлар, амалларга ундайди: “Эзгу каломга боғланганман. Ёвуз каломдан чекинганман”. [Авесто, 54-бет] “Мен бу уч нарсадан – қабиҳ андиша, қабиҳ сўз ва қабиҳ амалдан пушаймонман ва патит қиламан (қайтаман). [Авесто, 298-бет]

4. “Авесто”да ростгўйлик, “рост сўз”, “тўғри сўз”, “ҳаққоний нутқ” улуғланади, ёлғончилик, “ёлғон сўз”га нафрат изҳор қилинади. Қуйидаги фикрлар ҳозирги давр учун ҳам долзарбдир: “Барча рост айтилган сўзларни мадҳ этаман” [Авесто, 100-бет]. “Дуруж – ёлғонга қулоқ солганлар ва унинг таълимини олганларнинг оқибати ғоят хунук...” [Авесто, 11-бет]. “Тўғри сўз охиратда энг саодатли сўздир” [Авесто, 145-бет]. “Бу ёлғон ва мунофиқона амалларингиз билан етти иқлимга ном таратдингиз ва охири-оқибат шарманда бўлдингиз” [Авесто, 13-бет]. Демак, ёлғончилик ва бу орқали кўзланган мунофиқона хатти-ҳаракатлар инсонни эл олдида бутун ёмонликлари билан шарманда бўлишига ишора қилинмоқда.

5. Зардўштийлик таълимотига кўра, нутқ самимий ва ошкора бўлмоғи керак. Масалан: “Самимий сўзлар оламга бўлсин!” [Авесто, 55-бет]. “...менинг ошкора сўзларимни тинглангиз ва ёдингизда маҳкам сақлангиз” [Авесто, 316-бет].

6. Асарда нутқий субутлилик, бир сўзлилик, қатъий сўзлилик, лафзда туриш улуғланади, нутқий субутсизлик, қасамхўрлик ниҳоятда қораланади: “Имон билан сўз сўйласин ва имонга амал қилсин” [Авесто, 172-бет].

“Авесто”да қасамнинг турлари ва қасам ичиш усуллари қуйидагича изоҳланади: “Қасамларнинг саноғи нечтадир?

Ахура Мазда жавоб берди:

Менинг қасамларим олтита:

Биринчиси – сўз қасами;

Иккинчиси – қўл қасами;

Учинчиси – қўй қасами;

Тўртинчиси – сигир қасами;

Бешинчиси – одам қасами;

Олтинчиси – экин қасами. [Авесто, 117-бет]

Келтирганимиздек, энг биринчи “сўз қасами” бўлишдан ташқари бу қасамга амал қилмаган, уни бузганларга берилувчи жазо ҳамда унинг гуноҳи жуда юқори бўлган: “Кимда-ким сўз қасамини бузса, бу гуноҳ учун гирифтор бўладиган жазосининг андозаси нечундир?

Ахура Мазда жавоб берди:

- *Унинг ва энг яқин қариндошлари гуноҳининг товони ўша қасам баҳосининг уч юзтасига тенгдир.*

Кимда-ким сўз қасамини бузса, гуноҳининг жазоси нечук?

Ахура Мазда жавоб беради:

- *Уч юз қамчин аспаҳиҳ – ашатра билан, уч юз қамчин саравушу – чарапа билан саваланади”* [Авесто, 117-бет].

7. “Авесто” тили билан танишган киши асарнинг ниҳоятда таъсирчан, бадиий жиҳатдан пишиқ, одамни ўзига тортувчи, мантиқан баркамол тилда ёзилганига гувоҳ бўлиши мумкин. Бу бежиз эмас, чунки китобнинг турли саҳифаларида *“пайваста сўз”, “энг гўзал калом”, “мукаммал нутқ”, “комил нутқ”* ҳақида гап боради. Бу зардўштийларнинг

нутқий нафосатга, яъни нутқнинг гўзаллиги тамойилига алоҳида диққат қилганини кўрсатади. Бу қуйидаги гапларда ёрқин ифодаланган: *“Энди мен сизга нопайваста сўзлар билан эмас, балки пайваста сўзлар билан мурожаат қиламан”.* [Авесто, 316-бет] *“Икки оламда энг гўзал бўлган фикр, калом ва амални танлаймиз”.* [Авесто, 225-бет] “*Забардаст Андарватни мукаммал нутқ билан олқишлаймиз”.* [Авесто, 264-бет] *“Забардаст Андарватни комил нутқ билан олқишлаймиз”* [Авесто, 267-бет] ва ҳоказо.

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, зардўштийлар нутқ одобининг этикавий томони, деб яхши ният билан айтилган сўзни, самимий ва имон билан ирод қилинган нутқни, ўйлаб, ақл билан изҳор қилинган гапни, гап билан амал бирлигини, кишига бахт келтирувчи тўғри, рост сўзни, самимий ва ошкора нутқни, сўзида қатъий туришни тушунган, нутқ одобининг лисоний томони деб мукаммал, етук, комил тилни, эстетик томони деб энг гўзал каломни, чиройли сўзларни тушунган ҳамда ўзлари амалда ушбу тамойилларга қатъий риоя қилишган.

“Авесто”да эзгулик ҳақида фикр юритаётган шахс эзгу мақсадли одамдир. Унинг нияти фақат эзгулик ва эзгулик учун курашишдир. У одамларга яхшилик истайди, эзгу сўзликни комил инсон даражасида кўради.

Қайд қилинган тамойиллар аслида нутқ маданияти ва одобининг ҳозирда амал қилинаётган етакчи талабларидир. Шу сабабли, нутқ маданияти муаммосини тадқиқ қилганда, нутқ маданияти таълимида “Авесто”нинг бу масалага оид сабоқ ва ўгитларидан ҳам ўрни билан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Келтирилган тушунчалар ўтмишда жамият аъзоларининг тилга, ундан тўғри фойдаланишга муносабати ҳам бир хил бўлмаганига дахлдордир. Бунинг устига, келтирилган маънавий-мазмуний қарши қўйиш тарихнинг бир даври махсули эмас. Бу фикрларда кишиларнинг қадимдан давом этиб келаётган кузатишлари ва тажрибаларининг асосли махсуллари бор.

Албатта, инсонлар ҳар доим яхшилик йўлида ижобий нарса ва ҳаракатларни маъқуллаб, унинг салбий кўринишларини инкор этган. Нутқдаги салбий томонларни ижобий томонга буришга ҳаракат қилган. Бу жамият ривожи учун, кишиларнинг дунёқараши ва маънавияти учун муҳим бўлган. Шу туфайли аждодларимиз туғилган болага ёшликдан нутқда учрайдиган қусурларни тўғрилашга ундайдиган танбеҳлар бериш ва лозим бўлса жазолаш чораларини қўллашган. Нутқ одобини тарбиялаш барчанинг вазифаси сифатида қаралган ҳамда у ҳар бир жамоа орасида кескин тарзда давом этган. Нутқ одобини камол топтириш, нутқни доимо эзгу мақсадларга буриш ўз ўрнида осон ҳам кечмаган. Чунки бундай чақириқларга барча ҳам бирдек амал қилмаган. Бунинг сабаби шахс тарбия олган муҳитга жамиятнинг ўзида мавжуд бўлган баъзи мақсад ва интилишлар, шахсларнинг ўзаро муносабати, ноҳалол, салбий характерли инсонлар борлиги тил ва нутқдан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланишга йўл очган.

Демак. мавжуд нодир адабиётларни ўрганиш шуни исботлайдики, кишилар кўпроқ нутқ одобининг салбий томонлари ва уларнинг зарари ҳақида кўп ёзишган. Чунки ҳар қандай нарсанинг салбий томони ижобий томонга кўра тез ва ёрқинроқ кўзга ташланади. Кишилар нутқий одобдаги салбий хусусиятларни йўқотишга эришиш нутқий камолотга етишишнинг асосий чораси деб ҳисоблашган ва бу борада ақлли, доно кишилар, мутафаккирларнинг деярли барчаси ўз фикрларини билдиришган.

Инсон ўзлигини ифодалашда айтилган такомил йўли жараёнларида тилдан фойдаланишнинг, мазкур нутқ парчаларини бир-бири билан бириктиришнинг шундай усулларирни ҳам кашф этганки, натижада бадиий нутқ дейиладиган мўъжизакор бир воситанинг муаллифига айланган. Ана шундай гўзал нутқнинг бетакрор шакллари, намуналари сифатида юзага келган сўз дурдоналари сифатида юзага келган сўз дурдоналари – афсона, асотирлар, достонлар, эртаклар, мақолу маталлар, топишмоқлар, қўшиқлар, шеърлар драмалар, ҳикоя, қисса ва романлар инсоният бадиий даҳосининг ноёб шаҳодатномалари сифатида яшаб келмоқда, яратилмоқда ва албатта, бундан кейин ҳам ятарилган. Бу соҳир нутқнинг синоатларини тилшунослик, адабиётшунослик,

эстетика, тарих каби фанлар, таъбир жоиз бўлса, қўлни қўлга бериб, биргаликда, ҳамкорликда тадқиқ этади. Аммо бадиий адабиёт дейиладиган ана шу ўзига хос майдондаги тилнинг ҳаётини ўрганиш борасида, гарчи бу муаммони ўрганишнинг ибтидоси энг қадимги даврларга бориб тақалса-да мунозараю муҳокамалар, баҳслар ҳеч қачон тинган эмас [5].

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маҳмудов Н., Ўқитувчи нутқи маданияти. Т.: 2007: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2-бет.
2. Ўрозбоева Нигора. “Авесто” – антик тарихимизнинг бой тарихий манбаи // “Авесто” – буюк қомусий асар. Тошкент, 2001, 53-бет.
3. “Авесто” (тарихий-адабий асар). Асқад Маҳкам таржимаси. Тошкент: Шарқ, 2001. 56-57-бетлар.
4. Тиллаева М.Б. Хоразм ономастикаси тизимининг лисоний тадқиқи (“Авесто” ономастикасига қиёслаш асосида). Номзодлик дисс.автореф.- Тошкент, 2006.
5. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. Т.: 2019. 3-бет.

БЕҲБУДИЙНИНГ СЎЗ ТАНЛАШ МАҲОРАТИ
BEHBUDIY'S WORD SELECTION SKILLS

Н.Авазов
Тошкент давлат санъат ва маданият институти, филология фанлари номзоди, доцент

Аннотация: Беҳбудийнинг ижоди XX аср бошларида Туркистон ўлкаси тил ва адабиётида кенг ўрин эгаллайди.Сўз маҳоратини ўрганиш масаласи Беҳбудий ижодининг янги қирраларидан саналади. Унинг “Падаркуш” драмаси, бадиий публицистикаси Туркистон ўлкасида ўзбек миллатини маърифатпарварлик руҳида тарбиялашда катта ўрин тутади. Шунингдек, сўздан маҳорат билан фойдаланганлигининг гувоҳи бўламиз.

Беҳбудийнинг сўз топқирлиги, халқона сўзларнинг қўллаши айни даврни тушунишга янада ёрдам беради.

Аннотация: Работы Бехбуди широко использовались в Туркестане в начале двадцатого века как лидер джадидов в языке и литературе.

В творчестве Бехбуди проблема овладения искусством речи - одна из новых сторон его творчества. Его драма «Падаркуш» и художественная журналистика играют важную роль в воспитании узбекского народа в духе просвещения в Туркестане. Таким образом, мы видим, что он умело использовал это слово.

Красноречие Бехбуди, использование популярных слов еще больше помогает понять тот же период.

Abstract: Behbudi's works were widely used in Turkestan at the beginning of the twentieth century as the leader of the Jadids in language and literature.

In Behbudi's work, the problem of mastering the art of speech is one of the new aspects of his work. His drama "Padarkush" and artistic journalism play an important role in educating the Uzbek people in the spirit of enlightenment in Turkestan. Thus, we see that he skillfully used this word. Behbudi's eloquence, the use of popular words further helps to understand the same period.

Калит сўзлар: *сўз, сўзнинг маҳорати, миллат тили, миллийлик, Туркистон, Туркистон ўлкаси, кўп тиллилик, ислоҳот, ҳуррият, Ватан, озодлик, маданият, эркинлик, сўзнинг қудрати.*

Ключевые слова: *слово, словарное мастерство, язык нации, национальность, Туркестан, Туркестанская область, многоязычие, реформа, свобода, Родина, свобода, культура, свобода, сила слова.*

Key words: *word, vocabulary, language of the nation, nationality, Turkestan, Turkestan region, multilingualism, reform, freedom, Motherland, freedom, culture, freedom, power of speech.*

Беҳбудий ижодида сўзнинг таъсир кучи ниҳоятда катта. Адиб маҳоратининг ёрқин белгиларидан бири – унинг ишонтириш сўз санъатидир. Ҳар бир мақола айнан шу санъат билан зийнатланган. Фақатгина баёндаги сўзлар танлови, фикрнинг мантиқий оқими, изчиллигигина эмас, келтирилаётган факт ва далилларб, ҳаттоки, воқеалар тафсилотидаги аниқлик, далил ва фактларнинг саноғидаги холислик ҳам ана шу ишончни таъминлайди. Шу ўринда Беҳбудий мақолаларнинг ҳажми ҳақида ишда тўхталиш ўринли кўринади. Беҳбудийнинг йирик сўз ҳажмидаги мақолалари йўқ ҳисобида. Уларнинг энг йириги ҳозирги ўлчамларда кўрадиган бўлсак, 5-6 машинка қоғоздан ортмайди. Уларнинг кўпчилиги эса икки, уч машинка қоғози ҳажмига тенг. Мана шу ҳолатнинг ўзи ҳам Беҳбудий мақолаларининг кучи унинг ихчамлигида, фикрининг сиқиқ ва лўнда, аниқлигида кўринади деган мулоҳазага ундаб туради. Унинг сўз топқирлиги, сўзни ўз жойида қўллай билиши эътиборга молик.

Беҳбудийнинг публицистик мақолаларида тез – тез кўзга ташланиб турадиган бир ҳислат мавжуд. Бу- муайян фикр ғоя ёхуд фактлар такрори. У муҳим деб ҳисобланган ўринларда айнан шу йўлни тутади. Аммо бу такрорлар муаллиф услубининг заиф жиҳати сифатида эмас, аксинча, муаллиф дунёқараши ва мақсадларидаги изчиллик, устиворлик, собитлик билан изоҳланмоғи керак. Қолаверса, такрорларни улар фактлар билан алоқадорми ёки фикр йўналиши биланми, барибир, муаллиф бундан ўз мақсадига эришиш йўлида фойдаланади, яъни уларни ўз адресатига етказиш воситаси деб билади. Фикримизни тасдиқлаш учун айрим мисолларга мурожаат этайлик:

“Тўй ва таъзияга сарф қилинатурган ақчаларимизни биз Туркистонлилар илм ва дин йўлига сарф этсак, қарийиб Оврупаликлардек тараққий этамиз ва ўзимизда динимизда обрўй ва ривож топар. Йўқ ҳозирги ҳолимизда давом этсак дин ва дунёга залолат ва маснунатдан бошқа насибамиз бўлмайдур”.

“Мактаб ва мадрасалар очмоққа, жамият ва ширкатлик тижоратхоналар таъсис этмоққа ҳаракат этайлик. Россия ва Оврупа, Миср ва Истамбулга талаба юбормоқ керакдур. Ой Туркистонли мусулмонлар бошқа насибамиз бўлмайдур”(1).

“Мактаб ва мадрасалар очмоққа, жамият ва ширкатлик тижоратхоналар таъсис этмоққа ҳаракат этайлик, Россия ва Овропа, Миср ва Истамбулга талаба юбормоқ керакдур. Ой Туркистонли мусулмонлар, биродарлар! Кўзингизни очинг, мажалла ва жаридаларга боқиб дунёни билинг”.

Маълумимиздирки тўй ва маракаларга сарф қилинадурган ақча ила Кавказ, Қрим, Оренбург ва Қозонга усули таълим ўрганмоқ учун бола юбормоқ керакдур”(2).

Келтирилган мисоллардан кўриниб турганидай, фикрий такрорлар умумий ва жиддий мақсадга эришиш йўлидаги урф – одатларимизга боғлиқ бўлган ва айни пайтда миллатнинг тараққиёти учун кишан ҳисобланган айрим иллатларни танқид қилиш ва улардан қутилиш, кўрсатиш билан алоқадор.

Умуман такрорларнинг деярли ҳаммаси муаллиф фикрини таъкидлаш, кучайтириш мақсадига бўйсундирилган. Айрим ҳоллардагина бу такрорларнинг ёзувчи услуби билан алоқадор қирралари ҳам кўзга ташланиб қолади.

Шу нуқтаи назардан Беҳбудий ижодига ёндошадиган бўлсак, унинг адабий мероси айни пайтда ўша даврдаги ўзбек тилининг равнақи учун ҳам салмоқли таъсир кўрсатганини илғаш ва англаш мумкин. Кўриниб турганидай, Беҳбудий ҳар бир мақолани ёзганида унинг ўқувчисини ҳар доим кўз олдида тутади. Бу ўқувчининг мартабаси, дунёқараши, савияси, билим даражаси, унинг назаридан четда қолмайди. Ана шу ҳолатлар адибнинг сўз танлаш меъёрларини белгилашга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам жамиятнинг турли табақаларига мўлжаллаб ёзилган мақолаларида Беҳбудий турлича сўзларни танлаганини кўриш қийин эмас.

Олдиндан маълум бўлган воқелик ҳақида гап кетганда адибнинг ниҳоятда ихчам ва қисқа, лўнда ифодалар билан кифояланганини кўрамиз. Аксинча, маҳаллий аҳоли, суҳбатдош, ўқувчи учун янгилик ёки нотаниш бўлган ҳодиса ёки тушунча ҳақида гапирганида эринмасдан изоҳ беришни кузатиш мумкин. Фикримизнинг қуруқ бўлмаслиги учун бир мисол келтирайлик: “ Мелкий кредит – исм ила ҳукумати Туркистон музофотининг аксар ноҳияларида кичкина банкларни уч санадан бери очмоқда ва мухтасар тартиби ишдир. Ҳар ноҳия яъни вулуснинг икки – уч даҳасидан уч – тўрт нафар аъзо сайланадур. Бу аъзолар даҳа аҳлидан ақча қарз олатурганлариға саккиз – тўққиз муддат билан ўн икки фоиз яъни бир юз сўмға бир йил муддатға ўн икки сўм фойда ила қарз бериладур”(3).Ёки “Туркистоннинг баъзи ерларида бир десятина тўрт таноб ва яъни ерларинда олти таноб ҳисобланадур. Аммо ҳозирги фойдаға десятин ҳисобин ила яъни бир таноби олти юз саржин ҳисоблаб олинур. Бир таноб тўрт юз саржинлик жойлар бир ярим танобға бир пут ғалла бераралар. Бир десятин икки минг тўрт юз марҳиб саржиндур”(4).

Биринчи мақолада “Мелкий кредит” ифодаси фақат русча бўлганлиги билангина эмас, балки иқтисодий тушунча сифатида ҳам маҳаллий аҳолига янгилик бўлганлиги учун Беҳбудий махсус изоҳ беришни лозим топади. Бу тушунчанинг мазмун ва моҳиятини ойдинлаштириб беради. Кейинги кўчирма ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин. Бу ерда десятина сўзининг Туркистоннинг турли музофатларида ҳар хил ўлчамларга эга эканлигини ҳисобга олиб, уни ҳаммага тушунарли бўлган саржин ўлчовига қиёслаб беради. Бу усул, Беҳбудийнинг барча турдаги мақолаларига хос десак янглишмаймиз.

Беҳбудий даврида ўзбек тилининг рус тили орқали бойиш имкониятлари кенгайиб бораётган эди. Ана шу имкониятдан Беҳбудий ҳам жуда ўринли фойдаланади. Русча ва русча-байналмилал сўзлар Беҳбудий мақолаларида кўплаб учрайди. Ҳар ҳолда булар ўша давр тарихий давр воқеаларининг қонуний ва ҳаққоний ифодаси сифатида тушунилмоғи керак. Беҳбудий истаса ҳам, истамаса ҳам бу сўзлар ҳаётга, амалиётга ўз тушунчалари билан биргаликда кириб келмоқда, ўз ўрнини топмоқда эди. Беҳбудий мақолаларида ижтимоий – сиёсий ва маданий ҳаётнинг турли соҳаларига оид кўплаб русча ва русча – байналмилал сўзларни кўрамиз. Хусусан, иқтисодга оид: банк, кредит, молия, коммерсант; сиёсатга оид: дума, волость, член, автономия, контурхона; ҳарбий соҳага оид: военние организация, губернатор, миссионер ва бошқа сўзлар шулар жумласидандир.

Адиб бу сўзларни ўз - ўзича қўлламайди. Уларнинг нотаниш эканлигини назарда тутиб ўзбек китобхонига маълум бўлган бошқа бир сўз ёки изоҳ билан уни тушунтириб кетади. Масалан: “Учредительная собрания” тушунчаси “мажлиси муассисон” (Ҳақ олинур, берилмас), федерация-мухторият (Ҳақ олинур, берилмас), калония-мустамлақот (Баёни ҳақиқат), ҳарбий ташкилот мажлиси: военновий организация, аскар ва ишчилар мабъусларининг мажлиси – совет солдатский, рабочий депутат (Иттифоқ керак).

Уларнинг барчаси ниҳоятда оддий кишиларга, кенг халқ оммасига тушунарли деб айтиш қийин, албатта. Ўзи ўрни билан Беҳбудийнинг муқобил сўзларни топишда қийналганини, баъзан эса бундай сўзлар топилмаганлигини кузатиш мумкин. Масалан: “дума” – “балдия” (Самарқандда миллий ишлар ҳақинда), “мубораватимиз”– “парламентизм”(Баёни ҳақиқат) каби сўзлар шулар жумласидандир. “Ультиматум” сўзини эса Беҳбудий “расмий бир қоғоз” деб изоҳлаш билан чекланади.

Беҳбудий ҳақида гапирганда арабча ҳамда форсча-тожикча сўзларни чеклаб ўтиш мумкин эмас. Ҳатто ўрни-ўрни билан бутун бошли арабча жумла ва гаплар ҳам истефода этилади. Афгор, амлоқ, басират, дарилқазо, жадида, жиҳот, жафт, мафтун, мабухоса, рафиқ, маниҳ, муфатиш, манзиррат, масраф, мабъус, наҳир, такфир, тазийин, тамасахўр, фунун, фавран сингари кўплаб арабча, шунингдек, биринчи, бомашварат, дигар, доҳлан, сарбозхона, бачча, олболу, хазор, каби тожикча-форсча сўзлар кўп учрайди. Бугина эмас Беҳбудий тилида классик анъаналаримизга хос бўлган ифода тузилишлари ҳамда онда-сонда бўй кўрсатиб туради. Масалан: “индоллоҳ ва инданнос”, “фитаммул” (Иттифоқ керак), “куллоллоҳу ва луквн мароҳ (Муҳтарам Самарқандийларга холисона арз).

Табиийки, Беҳбудий маҳорати соф ўзбекча сўзни қўллашда жуда очиқ кўринади. У сўзнинг ниҳоятда кучли таъсирига эгалигини яхши илғайди. Шунинг учун ҳам амалиётда бундан жуда нозиклик билан фойдаланади. Оддийгина мурожаат вакилларининг ўзида бу нарсани кўриш мумкин. “Ой, азиз ҳамватанлар”(Самарқандда миллий ишлар ҳақинда), “Ой ҳазрат уламо ва ағниё” (Ҳақ олинур, берилмас), “Азиз биродарлар” (Иттифоқ керак).

Беҳбудий мурожаат қилаётган фикр йўналган кишилар қалбига таъсир эта оладиган сўзларни топа олишга ҳаракат қила олади. Юқоридаги мисолларимизда бу хусусиятлар кўриниб турибди. Аммо, бу ерда юқорида келтирилган бир мисолни яна бир келтирсак, ортиқчалик қилмас : “Бовурлар! Билингки, ҳозирда Туркистондаги барча халқлар учун мухторият эълон қилинди ва сиз билингки, ҳақ олинур, лекин берилмас”.

Бу ерда “Бовурим” деган сўзнинг қўлланилиши бадиий топилдиқ сифатида баҳоланиши мумкин. Фақат халқ руҳиятини, онг- шуурини, урф-одатларини, миллий анъана ва қадриятларини англаган ва қадрлаган одамгина шу мурожаат шаклини топиши мумкин эди. Беҳбудий сиймосида ана шундай буюк шахс кўриниб туради.

Беҳбудий тилининг ширадорлиги, таъсирчанлиги унинг халқ тилига, аниқроғи, сўзлашув услубига яқинлиги билан изоҳланади. Беҳбудий халқ тилида гапиради. Шунинг учун ҳам унинг мақолаларида халқона таъбирлар, мақола, матнлар тез-тез кўзга ташланади. Шу руҳнинг таъсири бўлса керак Беҳбудийнинг баъзи иборалари ҳикмат ва мақол даражасига кўтарилади. Беҳбудий асарлари матнига сингдирилган халқ мақоллари янгича жило билан кўзга ташланади. “Бола йиғламаса, она сут бермайди” мақоли одатда эҳтиёж тақозаси кучли бўлган ҳолатларда қўлланилиши маълум.

Яна бир мақолага эътибор берайлик. Халқ орасидаги “Кўрпангга қараб оёқ узат” мақоли ножўя ҳаракатлардан тийилишни ёки ҳаракат ва фаолиятда ижтимоий – ахлоқий меъёрларга амал қилишни талаб этади. У Беҳбудий мақоласида бу маънодан ташқари қўшимча оҳангдорлик ҳам ташийди: “Банк сабаби ила яҳудий, армани ва бошқалар давлатли бўлур. Биз бўлса билакс давлатимиздан мулк ва обрўмиздан айрилармиз. Чунончи, кўрпамизга қараб оёқ узатмаймиз”(5).

Беҳбудий бир неча тилнинг билимдони сифатида ўша тилларда мавжуд бўлган нозик қочирмалар, ҳикматли сўзлар ва халқ мақолларидан ҳам истеъфода этади: “Кавказ ва Татаристон уламо ва тужжорлардан ибрат олмоқ кенрак:

(Саъи қилмагунча инсонга бир саъи берилмас”(6)).

Кўриниб турибдики, бу ердаги мақол араб ва форс тилларидаги мавжуд шаклларнинг айнидир. Умуман, Беҳбудий бундай ҳикматли сўзлар таъсири ва ўз шахсий кузатишлари натижасида бир қатор ҳикматли сўзларни яратди. “Ҳақ олинур, берилмас”, “Мозий – истиқболнинг тарозисидур” каби мисоллар фикримизнинг далили бўла олади. Беҳбудийнинг тилига яқинлиги баъзан – баъзан бўлсада унинг шева материалларидан фойдаланишга ҳам имкон яратади. Эҳтимол, бу табиий равишда бўлар. Ҳар ҳолда мақолларда Самарқанд шевасига хос бўлган айрим унсурлар ўзини кўрсатиб туради: “Аларнинг ҳар шаҳарига жамиятлари борким”, “военновий организация”- “ҳарбий ташкилот мажлиси” аталур. Ёйинки “совет солдатский рабочий депутат”, “аскар ва ишчилар мабъусларининг мажлиси” аталур(“Иттифоқ керак”,”Ҳуррият”, 1917).

“Биз қачон тараққий қиламиз? Қачонға ўн минг сўмлаб тўйларға қилинатурган исрофларни замонча одам тайёр қилмоқ учун мактаблар йўлинда қилсак, ўшал замон тараққиётида қадам қўйган бўлурмизки, у ҳам узоқдур” (“Ким эшитадур”, “Самарқанд”, 1913 йил 26 апрель).

“Мана, бизнинг олдимизға катта ишлар турибди агарда ҳаммамиз иттифоқ этиб, “Шўрои ислом” жамиятини ўзимиз учун сиёсий ва муътабар бир жамият қарор этиб, барча шаҳарларға шубаларни очиб қадим жадидларимиз бирлашиб ишлсак, мухториятли ҳурриятга мойил бўлурмиз” (“Улуғ Туркистон”, 1917 йил 12 июнь).

Мисоллар Беҳбудийнинг Самарқанд шеваси унсурларидан унумли фойдаланганлигини кўрсатиб турибди. Бу ерда табиий равишда Беҳбудий шева таъсиридан чиқа олмай қолган эмасми деган савол пайдо бўлади. Агар Беҳбудийнинг бошқа асарлари кўздан кечириладиган

бўлса, ўша давр адабий тилини мукаммал даражада эгаллаганлигига шубҳа қолмайди. Демак, юқоридаги шева унсурларига бошқачароқ ёндашув талаб этилади. Бу ўринда бизга Беҳбудийнинг яна ўзи ёрдам қўлини чўзади, у ёзган эди: “Халқ тили илан ваз ва панд айтмоқ жорийдур”.

Демак, Беҳбудий ўз мақолаларида ҳам “халқ тили илан” айтмоқ учун айнан ўша унсурлардан онгли равишда фойдаланади.

Беҳбудий мақолаларнинг тугалланмаси ҳам ўзига хосдир. Бу жиҳатдан ҳам Беҳбудийнинг маҳорат мактаби ҳақида гапириш мумкин. Айрим мақолаларида мақоланинг мақсади бевосита тугалланма билан боғланиб кетади. Муаллиф мақсадни тўғри ва тўла англамоғи учун уни мақола охирига суради. Жумладан, “Самарқандда миллий ишлар ҳақинда” мақоласи шундай якунланади: “Матлабимиз шаҳар думалари ва саҳро земстволари вакили мажлиси муассисонига халойиқни ҳозирламоқ ва ҳам Тошкентдаги марказий шуромизга бир – икки нафар киши тайлаб доимо анда туриб халқ нафига ишламоқлари учун юбортирмоқ ҳам аларни ва ҳам шўрои марказимиз масорафини таъмин этдурмоқ, тушунтириб, яхши ҳукуматга ёрдам бермоқ лозимлигини баён этмоқдур”(7).

Айрим мақолалар “қўшимча далил” билан якунланади. Бу вазифани ҳикматли сўзлар, халқ мақолалари ёки машҳур кишиларнинг ибратомуз фикрлари бажарилиши мумкин. Масалан, “мажлиси муассисон бизга берилмайдур, балки ўзимиз олсак, азбаски ҳақ олинур, берилмас”(8).

Бу кўчирма “Ҳақ олинур, берилмас” мақоласидан келтирилади. Ёки “Таҳсил ойи” мақоласида эса қуйидаги якунни кўрамиз: “Мозий – истиқболнинг тарозисидур. Ҳар ким ўлчовинда билсин”, “Иттифоқ керак” мақоласи эса баён этилган масалаларни ниҳоятда уйғун келадиган шеърий мисралар билан якунланади:

Давлат ҳа ма зи иттифоқ хезад,

Бадавлати аз нифоқ хезад.

(Яъни: Давлат иттифоқлик туфайли барқарор бўлади,

Бедавлатлик душманликдан келиб чиқади).

Яна бир туркум мақолалар борки, уларда жамиятга хос бўлган иллатлар мавжуд тузумнинг камчиликлари, қаттиқ танқид остига олинади. Шунга мувофиқ равишда якун ҳам истеҳзоли сўзлар билан зийнатланган бўлиши мумкин. “Оҳ, бу сўзларни тинглайдурғон бойлар бизда етишганми?”.

Табиийки, мақоланинг қисқа ҳажми баъзан фикрнинг охиригача баён этиш имконини бермайди. Шундай пайтда Беҳбудий фикрларини қисмларга ажратади. Ва бу бўлинишнинг борлигига ишоралар беради. Жумладан, “Туркистон мухторияти” мақоласи “Ҳуррият” газетасининг 1917 йил 19 сентябридаги босилган ва ниҳоясига етмаганлиги учун “охири бор” ишораси берилган. Унинг давоми 22 декабрь сонида эълон қилинган. Аммо яна давоми бўлганлиги учун “боқияси бўлур” деб таъкидланади.

Бу эҳтимол матбаа ҳамда газета ва журналлар имконияти туфайли бўлган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ айрим мақолалар борки, уларда Беҳбудий масаланинг охиригача етиб борилмаганлигини ёхуд бу муаммонинг ўта муҳимлигини таъкидлайди. Масалан: “Ёшларга мурожаат” мақоласида “замонча ўқимоқ тариқасидан бошқа мақолага арз қилинур”.

Беҳбудий публицистикаси ўзбек маданияти, хусусан ўзбек адабиёти тарихидаги мутлақо янги ва такрорланмас ҳодисадир. Буюк шахсиятига хос бўлган улуғворлиги, фидоийлиги, хассослиги унинг мақолаларида ўзининг тўлиқ ифодасини топган. Мавзу эътибори билан улар ўз долзарблигини ҳалигача йўқотган эмас.

Беҳбудий публицистикасида ўзбек тили, ўзбекча сўз бутун гўзаллиги ва тароватини тўлалигича намоён этган.

Беҳбудий мақолаларининг таъсир кучи уларнинг тузилиши, қўйилаётган мавзуси мавзуга муаллифнинг фаол ёндашуви ва ҳар бир мавзунинг ёритилишидаги тегишли сўзларнинг моҳирона танлови билан чамбарчас боғлиқ ҳолда юзага келади. Худди шунинг учун ҳам унинг мақолаларини эътиборсизлик билан ўқиш ёки уларга шунчаки кўз ташлаб

қўйиш мумкин эмас. Улар ўз замондошлари томонидан ҳам бугунги авлодлар учун ҳам бирдай муҳим, мўътабар ва азиздир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Беҳбудий М. Танланган асарлар. Биринчи жилд. Тошкент, 2018. – 452 б.
2. Беҳбудий М. Омилимиз ёйинки муродимиз//Ойина. – 1913. - №7.
3. Беҳбудий М.Майда қарз//Ойина. – 1914.- №1.
4. Беҳбудий М. Ғалла, аскарлик, ер ва тазминоти ҳарбия. “Меҳнаткашлар тавуши”, 1918 йил 2 август.
5. Беҳбудий М. Оҳ, банклар бизни барбод этди//Ойина. -1914 .- №19.
6. Беҳбудий М.Ҳақ олинур, берилмас. “Ҳуррият” газетаси, 1917 йил 13 июль.
7. Беҳбудий М. “Ҳуррият” газетаси, 1917 йил 28 июль.
8. Беҳбудий М. “Ҳуррият” газетаси, 1917 йил 17 июль.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАКИМ ОТА ҲАҚИДА
ALISHER NAVOI ABOUT HAKIM OTA

К.Н.Рахимова,
Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари институти доценти
Ў.Э.Усмонов,
ўқитувчи

Сулаймон Боқирғоний тасаввуф адабиёти ва туркий халқлар тарихида аввалambор Хожа Аҳмад Яссавий шогирди сифатида машҳур бўлса, иккинчидан, у сермазмун ҳикматларию, панд— одоб руҳидаги достонлари ва бу улуғ валий зотга бағшланган манқабавий ривоятлар орқали юксак мавқе қозонган мутасаввиф ижодкорлардандир.

Сулаймон Боқирғоний тарихий ҳаёти ҳақидаги маълумотлар Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қуйлоқийнинг "Насабнома", Алишер Навоийнинг "Насоим ул-Муҳаббат" Фахриддин Али Сафийнинг "Рашаҳот айн —ул ҳаёт”, "Хазинат ул—асфиё", "Мўзаккир ал — аҳбоб” каби асарларида ўрин олган. Тадқиқотчилардан В.В.Бартольд "К вопросу о родине Хаким Ата", "Хаким —Ата", К.Г.Залеман "Легенда про Хаким Ата", Фуод Купрулизода "Турк адабиёгида илк мутасаввифлар" ва проф. Абдурауф Фитрат кабилар илк тарихий асарлар асосида Сулаймон Боқирғоний ҳаёти ва ижодига доир ўз фикр — қарашларини билдиришган[1].

Сулаймон Боқирғонийнинг туғилган йили номаълум бўлиб, унинг вафоти тарихи ҳақида тадқиқотчилар турлича фикр билдирганлар. Жумладан, В.В.Бартольд ҳижрий 562 й (1166-1167). Абдулмумин Сатторий ҳижрий 582 й. милодий 1136[2], “Ўзбек адабиёти тарихи" китобининг биринчи жилдида 1192 й.[3] Камий Шошийнинг “Безабонлар таржимони"

---

[1] Сулаймон Боқирғоний ҳаёти ва ижоди ҳақида қаранг: Купрулизода М.Ф. “Турк адабиётида илк мутасаввуфлар” Анқара 1984 йил 88-92, 172-174-бетлар

Абдурауф Фитрат. Яссавий мактабк шоирлари тўғрисида текширнглар. “Маорнф ва ўтувчн” журналн 1928, 5-6 сонлар; Самайлович А Махтум—Қули и Ҳаким Ата “Туркияноведенне’’ 1929, №12; Бартольд В.В. Соч. т. 2, ч. 2 - М 1961 г. с. 361-532.

Снасарев Г.П. Рел-ты до мусулманских верование и обрядов у ўзбеков Харезма. М. 1969 с 250-255;

Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёта тарихи 1-китоб (дарсник) Тошкент. 1976 йнл. 159-160 бетлар;

Иброҳим Ҳаққулов Сулаймон Боқиртоний “Ёш леннчн” газ. 1990 йил 15 август.

Иброҳим Ҳаққулов ва Сайфнддин Рафидднов “Қул Сулаймон сўлада...” (Сўз боши) “Боқирғон китоби" Тошкент 1991 йил

А Раҳим ва У Азиз Татар адобиёти тарихи Қозон 1922 йил 1924 йил. Биринчи иккинчи том, 95—119 бетлар.

Р.Р.Арат Ҳаким ота (Истом энцклопедияси) Истанбул V. 1 с. 101-103.

Залиман К.Г. Легенда про Хаким-Ата изв. Императорские Академии наук, сер 5 т 9 спб 1898 с 130 (105-150)

Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик Институт қўлёзмалар бўлимида 1330/1911 йил Жуборийзода томонидан кўчирилган 2069-V рақамли қўлёзманинг 79—100 саҳифолари. Эшпулат Жаббаров, Хўжамурод Жаббаров “Ҳаким ота китоби” рисолосига “Сўз боши”. Қарши “Насаф" нашриёти 1993 йнл 3-8 бетлр.

Қўрбай Байниязов “Щэким ата - Сулаймон Беқўрғаний - бизин уллы жерлесимиз рисоласи Нокис — 1997 йил 28-бет

[2] “Учқун” журнали.-№2 1923 й. 1апрел. 7-9-бетлар нашрга тайёрловчи Тўлабоев О.

[3] Маллаев Н. “Ўзбек адабиёти тарихи”-Т.Ўқитувчи, 1965 й. 193-б.

мақоласида ҳижрий 549 й., милодий 1186 й[1], Н.Маллаев, И.Ҳаққулов ва С.Рафиддиновлар ҳам 1186 йил вафот этганлигини кўрсатишган[2].

Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотларда Сулаймон Боқирғонийнинг таваллуд ва вафот этган йиллари ҳақида фикрлар билдирила бошланди. Қозоқ олими Авезовнинг фикрича, Ҳаким ота 1104 йил туғилиб, 1186 йил вафот этган[3], Х.Е.Есберганов эса Ҳаким ота 1122 йил туғилиб, 1186 йил 64 ёшида вафот этган дейди[4].

Сулаймон Боқирғоний таваллудининг 800 йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий-амалий анжуман материаллари тўпламида О.Д.Доспонов, А.Алимов, С.К.Камолов каби тадқиқотчиларнинг Боқирғонийнинг 1122 йил туғилиб, 1180 йил 58 ёшида вафот этганлигига доир фикрларга дуч келамиз[5].

Лекин келтирилган бу саналар қайси тарихий манбаларга асосланганлиги муаллифлар томонидан қайд этилмаган.

Мазкур тўпламдан ўрин олган Идрисов Абдуолимнинг "Ал— Маҳзун Ҳаким ота ҳақида"[6] мақоласида Ал-Маҳзун Сулаймон Боқирғонийнинг ҳижрий 598 / милодий 1201 йил вафот этганлиги ҳақидаги маълумот эътиборимизни тортди. Чунки олим кўрсатган рақамлар Сайфиддин Ўрунг Қуйлоқийнинг "Насабнома" асаридаги Сулаймон Боқирғонийнинг "95 йил умри бўлди"[7] деган фикрига яқин эди. Қуйлоқий ва Идрисовларнинг фикридан келиб чиқадиган бўлсак, Сулаймон Боқирғоний 1106 йилда таваллуд топтан бўлади.

Сулаймон Боқирғонийнинг ҳаёти, ижоди пири Хожа Аҳмад Яссавий билан чамбарчас боғлиқ эканлигини Ҳаким отанинг ҳикматлари, маноқиблари ва тарихий маълумотлардан яхши биламиз. Шу сабабли Ҳаким отага оид саналар Хожа Аҳмад Яссавий ҳақидаги сана ва маълумотларга боғлаб ўрганиш ўринлироқдир. Ҳамид Неъматовнинг "Хожа Аҳмад Яссавий ҳаёгига оид баъзи саналар"[8] мақоласида келтирилган Хожа Аҳмад Яссавийнинг 1097 йил туғилганлигига доир фикр ҳақиқатга яқин деб қарайдиган бўлсак, Сулаймон Бокрғоний устози Аҳмад Яссавийдан ўн ёш кичик бўлади. Ҳаким ота маноқибларида келтирилишича, "Сулаймон Хожа Аҳмад Яссавий даргоҳида Қуръони Каримни мукаммал ўрганиб ўн беш ёшида мурид" бўлади. Бу вақт Хожа Аҳмад Яссавий эса 20-25 ёшларида бўлиб ўзи айтганидек:

"Ёшим етди йигирмага, ўтдим мақом,
Биҳамдиллоҳ, пир хизматин қилдим тамом.
Дунёдаги қурту қушлар қилди салом,
Уд сабабдин ҳаққа ёвуқ бўлдим мано
ХХХ
Ёзуқ билан ёшим етди йигирма беш,
Субҳон эгам зикр ўргатиб кўксимни теш.
Куксимдаги гириқларим сен ўзинг эш,
Ул сабабдин ҳаққа сиғиниб келдим мано"[9]

деб ўзининг камолот даражасини маълум қилади.

Демак, мавжуд маълумотларга таяниб айтишимиз мумкинки, Сулаймон Боқирғоний 1106 йил туғилиб 95 ёшида, яъни 1201 йил вафот этганлиги эҳтимоли бор.

Сулаймон Боқирғонийнинг асл исми Сулаймон бўлиб ёшлигида илмга ва Қуръонга булган муҳаббати туфайли Хожа Аҳмад Яссавий назарига тушади. Шундаи бошлаб Хожа Аҳмад Яссавий даргоҳида таълим олиб, ун беш ёшида мурид бўлади. Устозидан сулук

[1] Сирли олам кутубхонаси "Авлиёлар султони", "Буронли авлиёлар" нашрга тайёрловчи ф.ф.н. Икромиддин Остонқул ўғли "Камалак", 1995 й.143-145
2 И.Ҳаққулов, С.Рафиддинов "Боқирғон китоби" Т. "Ёзувчи". 1991 йи. . 3-б
[3] Авезов А.П. Мировоззрение Ходжа Аҳмад Яссавий. Алматы, 1997 й. с.20-21.
[4] Есберганов Х.Е. Ҳаким ота// Республика илмий-теорияльқ Конференция материаллари Нўкуз-Қунғўрат, 2002 й. 19-бет
[5] Шу Конференция материаллари 6-17, 27-бетлар
[6] Шу Конференция материаллари 24-бет.
[7] «Насабнома" Т. "Хизина" нашриёти 1996 й. 19- б.
[8] "Ўзбе тили ва адабиёти" журнали 1992 й. 2-сон, 3-5-бет
[9] Аҳмад Яссавий Ҳикматлари Тошкент Ғ.Ғулом нашриёти 1991 й. 55-58-бет

одобини, ҳикмат сирларини ўрганиб, етук шайхга айланади ва Ҳаким ота деб ном қозонади. "Ҳаким Сулаймон", "Ҳаким хожа", "Қул Сулаймон" каби тахаллуслар билан ҳикматлар айта бошлайди. Биринчи ҳикмати Хизр алайҳиссалом ҳақидаги ҳикматидир.

Арслонбобнинг ўғли Мансур ота ва Хоразмлик Саид отадан кейин Хожа Аҳмад Яссавийга учинчи халифа бўлган Сулаймон Ҳаким ота устозининг амри билан Хоразмга Буғрохон ерларига бориб халқни иршод қила бошлайди. Кейинчалик у ер Боқирғон деб атала бошлайди. Ҳаким отанинг номи ҳам у ерга нисбат бериб Сулаймон Боқирғоний дейилади.

Фахриддин Али Сафийнинг "Рашадот айн ул ҳаёт" асарида Сулаймон ота ва Ҳаким ота-бошқа шахслар сифатида нотўғри қайд этилади. Қуйида биз у маълумотларни тўлиқ келтиритишга қарор қилдик.

Сулаймон ота (Сулаймон Боқирғоний (раҳматуллоҳи таъоло) Ҳазрати хожа (Аҳмад)нинг иккинчи халифалари турурлар. Турк машойихларнинг улуғларидан турурлар. Ва ҳикматлариким олар туркий тил бирла дарвешларнинг муаммоларида айтибдурлар, Туркистонда маъруф ва машҳур турур. Ва фавойида анфосларнинг жумласидан бу масалким, халқ эҳтиромида ва вақт ихтиномида айтубдурлар: Ҳар ким кўрсант Хизр бил, ҳар тун кўрсанг қадр бил", яъни "Ҳар кишини кўрсанг, Хизр бил ва кечани кўрсанг лайлат ул-Қадр бил". Ва бу масал ҳам аларға мансубдурким, ўз нафсларини шикастида айтиб турурлар: "Барча яхши-биз ёмон, барча буғдой-биз сомон" яъни "барча яхши турур, биз ёмон, ҳамма буғдой турур биз сомон" деб Сулаймон Боқирғонийнинг ҳикматларини таҳлил қилса, китобни 25 бетидаги "Ҳаким ота" сарловҳали мақоласида Хожа Аҳмад Ясссавий билан боғлиқ ривоятларга ишора қилиб, иршод олиши ҳақида ва яшаган жойи ҳақида маълумот бериб шундай дейди.

Ҳаким ота (раҳматуллоҳи таъоло) Ҳазрат хожа Аҳмаднинг хулофайи арбаъларидан тўртинчи халифа турурлар. Неча йиллар маснади иршодда ўлтурдилар. Хулофайи салосадин сўнг халқни ҳақға даъват қилдилар.

Маскани Ҳаким ота Хаворазм вилятида ким, они Оққурғон дерлар, яъни маърифа ва машҳурдур. Юзору ва ютабарук биҳи, яъни зиёрат этурлар ва табаррук талаб қилурлар[1]

Алишер Навоий эса "Насоим ул-муҳаббат"да Сулаймон Боқирғоний ҳақидаги бу фикрларига аниқлик критиб, шундай маълумот беради. "Ҳаким ота — оти Сулаймондур ва Хожа Аҳмад Яссавийнинг муридидур. Ҳамонки бир кун Хожа шайхи буюрғондурлар, матбахий ўтун етмайдур деб келгандур. Агар асҳобға дегандурларки, ёзидин ўтун териб келтурунг ва ул замон ёғин ёғадур экандур. Асҳобким, ўтун теribтурлар, матбахға келгунча ёғин жиҳатидин ўтунлар ҳул бўлғондур. Ҳаким ота терган ўтунларни тўнига чирмаб, қуруқ келтургандур. Хожа Ҳазратлари дегандурларки, эй фарзанд Ҳакимона иш қилдинг ва аларға бу лақаб ондин қолғондур ва Ҳаким ота ҳикмат тили гўё бўлубтур..." деб маълумот беради.

Ҳаким отаниг яшаган жойи ҳақида ва Бақирғон тахаллуси ҳақида ҳам турли фикр-қарашлар мавжуд. Масалан, маноқиблардаги ривоятларда Хожа Аҳмад Яссавий Ҳаким Хожани камолатга етганлигини тақдирлаб оқ нор туя беради ва Оллоҳни ихтиёрига топшириб: "Шу туяга мингин-да, бошини бери қўй, туя қаерга бориб чўкса сенинг манзил мақоминг ўша ер бўлади" деб ижозат беради. Туя Туркистондан кун ботар томон юриб Хоразм шаҳрининг Бенавор орқаси деган жойга келиб чўкади[2] Ҳаким ота ҳар қанча зурласа ҳам ўрнидан туриб ҳаракат қилмайди, бақиради. Шундан буён у ер "Боирғон" деб атала бошлаган. Ориф Усмон ҳам Ҳаким ота" мақоласида "кейинроқ бориб Ҳаким отанинг ўзини ҳам уша жойга нисбат бериб "Боқирғоний" деб атай бошлаган эканлар" деб фикр билдиради.

В.В.Бартольд Комаровнинг "Туркестанские ведомости" газетасидаги "Ҳаким ота"га доир мақоласига муносабат билдириб: "Муаллиф бу Ўрта Осиёлик мутасаввифнинг ватани ва қабрини илгари тахмин қилинганидек Хива хонлигида эмас, балки Сирдарёга бориб қуюладнган шу номли ирмоқ жойлашган Хўжанд яқинидаги Хожа Боқирғон мозоридан излаш лозимлигини исботлашга уринган. Ушбу қабристон тўғрисида Ҳаким ота ривоятларига ўзоқ бўлсада, ўхшаш бир ҳикоят мавжуд. Афсуски, муаллиф К.Залеман

[1] Ф.А.Сафийнинг "Рашаҳат айнул ҳаёт" 25-бет
[2] Фуод Купрули "Хуросонга" дейди

томонидан тўпланган ушбу мутасаввиф тўғрисидага тарихий маълумотлардан фойдаланмаган. Бу тадқиқотда 909 (1503-04) йилларда ёзилган “Рашаҳот айн — ул ҳаёг" асаридан айрим мисоллар келтирилган. Унда ёзишича, “Ҳаким Сулаймоннинг туғилган жойи Хоразм эди. У фоний дунёдан боқий дунёга кетар жоғида “оппоқ — қурғон", яъни оқ. қалъага жойлашган. Унинг қабри бу ерда машҳур”.[1]

Ҳаким ота ҳақидаги афсонада Комаров Бенавор орқасидаги карвонсарой ҳақида ҳикоя қиларкан: “У ер Хуросоннинг ғарбий қисмидадир, Залеман нашрига кўра асл матнда бу ер “Хоразм шаҳридан ғарброқда жойлашган" дейди. Шу афсонада яна айтилишича, ушбу муқаддас қабр Хоразмда сув тошқини бўлганда қирқ йил сув остида қолди. Ушбу ривоятда К.Г.Залеман 1221 йил Амударёнинг Қуйи оқимида Абулғозий даврида Бақирғон ота яшагани ҳақидаги Комаров фикрларига ишониш қийин”[2] — деб мулозҳаза қилади.

В.В.Бартольд Сулаймон Бақирғонийга бағишланган “Ҳаким ота" номли мақоласида “Ҳаким ота қабри Маҳдисийда кўрсатилганидек Боқирғонда эмас, балки бир мунча шимолроқда, ҳозирги **Қ**ўнғирот шаҳридан бироз пастроқда жойлашгандир... У Оппоқ— қўргон деб аталиб Туркистонда ва бошқа жойларда Хўжандда Сирдарёга тушувчи ерда Хожа Боқирғон дарёси бўлиб, (номи кўрсатилганидек қайси авлиёга сиғинишни билдиради) деб маълумот беради.

Қорақалпоқ олими Қўрбай Байниёзов "Ҳаким ота - Сулаймон Боқирғоний бизнинг буюк юртдошимиз"[3] рисоласида ҳозирги Қўнғирот қалъасининг ёнида Сулаймон Боқирғоний қабри жойлашганини айтади.

Академик Яҳё Ғуломовнинг "Қадимги Хоразмнинг суғорилиши тарихи"[4] асарида келтирилишича XIX аср хроникаларида Ҳаким ота мақбараси билан Қўнғирот орасидаги шаҳар харобалари Қорахитой туркларининг Ҳукмдори Сулаймон Боқирғонийнинг муриди, қайнатаси Буҳрахон номи билан аталган экан.

Мунис ва Огазҳийлар ҳам шаҳар харобалари Хива ёки Буҳрахон номи билан маълум бўлганлиги, бу шаҳар улкан текисликда Машанкўл деб аталган кўлга яқинлиги учун кўл тошиб у ерни тез —тез сув босиб турганлиги ҳақида маълумот беришади.

Ушбу манбаларга таянган ҳолда шуни айтиш мумкинки, ҳақиқатдан ҳам Боқирғон тахаллуси билан Ҳаким отанинг манзилини билдириш учун қўлланилган. Бу фикримизни исботлайдиган яна бир жиҳати шундаки, Сулаймон Боқирғоний бирон бир "Девони ҳикмат" нусхаларида “Боқирғон" номини қўлламаган. Ҳикматлар тўпламини "Сулаймон Боқирғоний" деб номлаган холос.

Демак, Хаким отанинг яшаган жой "Занги ота" китобида келтирилишича "Қўнғирот шаҳрининг (Қорақалпоғистондан) Оролга қараб борадиган оқимнинг 30 - километрида "Равшан" деган ирмоғи бошланадиган жойда жойлашган қабри атрофида деб қараш ҳақиқатга яқинроқ У вақтлар Хоразмда Қорахонийлар Ҳукумдори Буҳрахон[5] Ҳукумронлик қилар эди. Буҳрахон Ҳаким отага мурид бўлиб, катта назру, ниёзлар қилади ва қизи Анбарни никоҳлаб ўзига киёв қилади. Шундан бошлаб Ҳаким ота номи туркий халқлар орасида машҳур бўла бошлайди. Тасаввуф оламида Яссавия тариқатининг асосий давомчиси сифатида шуҳрат қозонади.

Ҳаким ота ҳақида Мавлоно Сайфиддин Ўрунг Қуйлоқийнинг “Насабнома” сида: Ва токи Сулаймон хожа Ҳакимға Ўрганч вилоятини берди. 95 йил умри бўлди, 70 йил Хизр алайҳиссалом бирла суҳбат бўлди. 5 минг муриди бўлди"[6] деб маълумот беради.

Ҳаким ота билан Анбар онанинг учта фарзанди Маҳмуд хожа, Асҳар хожа ва Ҳубби хожа бўлиб, улар ота изидатт бориб, ўз замонасининг улуғ тариқати пешволаридан бўлиб

[1] “Рашаҳот айн ул-ҳаёт”
[2] Бартольд В.В. Соченения. Т.2. ч.2-М, 1964 й. 361-бет
[3] Қўрбай Байниязов “Щэким ата - Сулаймон Бекўрғаний - бизин уллы жерлесимиз рисоласи Нокис — 1997 йил
[4] Ўша китоб 33-бет
[5] “Рашаҳат айн-ул ҳаёт” асарида Бароқхон деб берилади.”Музаккур ул асҳоб” “Дўстлар ҳақида хотира” номли асарда Буғрахон деб берилади. Тадқиқотчи олимлар Буҳрахон бўлганлигини ўз тадқиқиотларида келтирганлар бошқа ҳеч бир манбада бароқхон деб келтирилганлигига дуч келмадик.
[6] “Насабнома” Т.”Хазина” нашриёти 1996 й. 19-бет

етишади. Маҳмудхожа билан Асҳархожа Хоразмда таълим олади. Кенжа ўғли Ҳубби хожа эса отасининг ўзидан илм ўрганади. Шу сабабдан бўлса керак халқ орасида Ҳубби хожанинг мавқейи баланд тутишади. Ҳубби хожа ҳақида Навоий шундай ёзади: “Ҳубби хожа –мавлуди Хоразм вилояти ва навҳасидандур. Анинг авсоф турк ва ўзбек халойиқи орасида андин кўпроқ ва машҳурроқдурки, шарҳға иҳтиёж бўлғай. Йигитликда ўтубтур. Йигитлар сарвари Ҳубби хожа дерлар”[1]

Ҳаким ота вафотидан сўнг амударё тошқини туфайли Боқирғон қишлоғини сел босиб, Ҳаким ота қабирин сув оқизиб кетади. Муридларидан Хожа Жалол манзилхон Ҳаким ота қабирни қайтадан тиклайди.

Ҳозирда Ҳактим ота қабри Амударёнинг қўнғирот шаҳридан (Қорақалпоғистондан) Оролга қараб борадиган оқимнинг 30-километирда “Равшан” деган ирмоғи бошланадиган жойда бўлиб, улуғ зиёратгоҳ ҳисобланади.[2]

“ТЎНЮҚУҚ” БИТИКТОШИДАГИ “ЭЛТАБАР” ҲАРБИЙ-МАЪМУРИЙ УНВОНИНИНГ СЕМАНТИК-ФУНКЦИОНАЛ ТАҲЛИЛИГА ДОИР
ON THE SEMANTIC-FUNCTIONAL ANALYSIS OF THE MILITARY AND ADMINISTRATIVE TITLE "ELTABAR" IN THE "TONYUQUQ"

М. Дустмуродов,
ТошДЎТАУ ўқитувчиси

Аннотация: мақола “Тўнюқуқ” битиктошидаги “элтабар” ҳарбий-маъмурий унвонининг семантик-функционал таҳлилига бағишланган. Турк хоқонлиги ҳарбий-маъмурий тизимида энг фаол қўлланилаган унвонлардан бири “Элтабар” ҳарбий-маъмурий унвонининг турк битиктошларда ва бошқа манбааларда қўлланилиши ва ўзаро фарқлари ёритилган.

Abstract: the article is devoted to the semantic-functional analysis of the military-administrative title "eltabar" in the inscription "Tonyukuk". One of the most actively used titles in the military-administrative system of the Turkish Khanate is the use and differences of the military-administrative title "Eltabar" in Turkish inscriptions and other sources.

Калит сўзлар: *турк битиктошлари, “Тўнюқуқ” битиктоши, “элтабар” ҳарбий-маъмурий унвони, Кўк Турк, ҳарбий унвон, термин.*

Keywords*: Turkish inscriptions, “Tonyuquq” inscription, “eltabar” military-administrative title, Blue Turk, military title, term.*

Қадимги турк битиктошларида учрайдиган хоқонликнинг бошқарув тизимига алоқадор атамаларнинг катта бир қисмини ҳарбий унвон ва терминлар ташкил этиши ҳам ушбу давлат уюшмасининг моҳиятида ҳарбийлик устуворлик қилганидан дарак беради. Хоқонликнинг бу хусусияти кўпчилик тадқиқотчилар томонидан эътироф этилган бўлиб, бу борада кўплаб фикрлар билдирилган. Жумладан, Л.Гумилевнинг таъкидлашича, “Туркутлар (Турк хоқонлиги) зафарлари ва дунёнинг ярмига эгалик қилиши тасодифий ҳодиса эмас эди. Улар кўчманчилик савиясидан анча юқори бўлган шундай бир қўшин ва идора тизими яратдиларки, шунга муносиб равишда ғалабаларга ҳам эришди, деб айтиш мумкин”[3].

Турк хоқонлигида мавжуд бўлган унвонлар тизимига мурожаат қилиш нафақат хоқонликнинг давлат тузумини ёритишда муҳим мезонлардан бири, балки унинг бутун тарихини ўрганишда ўзига хос ўрин тутадиган манба эканлигини таъкидлаш лозим. Хоқонликка алоқадор унвонлар, асосан, хитой йилномалари ва қадимги турк битиктошларида сақланиб қолган бўлиб, улар асосида хоқонликдаги унвонлар тизими ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Шунингдек, византия, арман, сурёний, суғдий, бақтрий ва тибет тилидаги манбаларда ҳам хоқонликка хос анчагина унвонлар ўрин олган. Ушбу

[1] “Насоимул-муҳаббат” 15 том. Ғ.Ғулом наш. 1968 й. 155-б.
[2] “Занги ота” китоби “ Мавароуннаҳр” нашриёти. 2001 й. 8-бет
[3]Гумилев Л. Н. Қадимги турклар. – Т., 2007.–Б.64.

тиллардаги унвонларга доир маълумотларнинг аҳамияти шундаки, улар қадимги турк битиктошларида учрамайдиган ёки ўқилиши муаммоли унвонларга аниқлик киритишга ёрдам берибгина қолмай, балки иероглиф ёзувли хитой йилномаларидаги унвонларни тиклашда ўрни беқиёсдир. Чунки мазкур тилларнинг барчаси алифболи ёзувга эга бўлиб, бу эса уларда қадимги туркча унвонларнинг аслига яқин ёзилишини таъминлаган.

Турк хоқонлиги ҳарбий-маъмурий тизимида энг фаол қўлланилаган унвонлардан бири ***элтабар***ҳарбий-маъмурий унвонидир. Турк хоқонлигида юқори даражали унвонлардан бири бўлган *элтабар* манбаларда "элни, давлатни тутиб турувчи" сифатида изоҳланади. Кўк турклар давридан бери қўлланилган муҳим унвонлардан бири "элтабар"дир. Хитойча матнлардаги "Чи-ли-фа" ва "Ҳсиеҳ-лифа" ҳам фонетик ва ҳам тарихийлик жиҳатидан "Илтабар"га мос келади. Ёзувларда "элтабар" ўқилиши қатъий бўлмаса ҳам, сўзнинг бошида бир "и" ҳарфи пайдо бўлади, шу билан бирга "элтабар" билан "кул элтабар" орасида ҳуқуқ ва бурч нуқтайи назардан бир тафовут бор ёки йўқлиги аниқ эмас[1]. Кўк Турк давлатининг маъмурий иерархиясида Ябғу, Шад ва Тегиндан кейин, Тудундан олдинги тўртинчи ўринда "Элтабар" унвони жойлашган. Ушбу кетма-кетлик Кўк Туркларнинг қадимги маъмурий тузилишига тегишлидир[2].

Хоқонлик иерархиясида дастлабки пайтларда *элтабар* унвони *ябғу*, *шад*, ва *тегин* унвонларидан сўнгра келиб, бошқа унвонлар сафининг эса бошида жой олган. Бу фикр хитой йилномаларида "*Ғарбий турклардан Тун ябғу-хоқон вассал (воҳа) ҳукмдорларига элтабар унвонини берди*" мазмундаги маълумотлар ва қадимги турк битиктошларида "Аз элтабари", "Қарлуқ элтабари", "Уйғур элтабари" каби хоқонлик таркибидаги нисбатан йирик қабилалар бошлиқларига алоқадор иборалар учраши мисолида ўз тасдиғини топади[3]. Дарвоқе, хитой йилномаларида ҳам *уйғур, байирқу*[4]*, буғу, тўнгра, хунь* каби йирик қабилалар бошқарувчилари *силифа – элтабар* унвони билан тилга олинади[5].

Ҳемилтон унвон *эл* – "давлат" ва *табар* сўзларининг бирлашувидан ҳосил бўлганин, *табар*нинг эса *тап* – "топмоқ, соҳибланмоқ" феълидан шаклланган (элтопар) ва сўзлар бирикмасининг "давлат ёки қавм йўлбошчиси" маъносини англатишини ёзади[6].

"Элтабар" унвони бу отадан ўғилга, шунингдек акадан укага ҳам мерос бўлиб ўтиши мумкин бўлган бир рутба эди[7]. Хитой йилномаларида ҳам таъкидланганидек, хоқонликда унвонлар (шунингдек, лавозимлар) кўпинча меросий бўлиб, улар отадан ўғилга, акадан укага ўтарди. Яъни улар муайян даражада оилаларга тегишли эди. Демак, лавозимлар берилишини маълум шахслар, шу жумладан, уларнинг оилалари томонидан қўлга киритилган ўзига хос имтиёзлар сифатида қарамоқ лозим. Бу ҳолат нафақат хоқонлик бошқарувига хос, балки ундан кейинги кўплаб туркий сулолалар бошқарувида кўзга ташланади.Унвон ва мансаб номларининг меросий ўтиши ҳатто сўнгги ўрта асрларда ҳам бир қатор туркий давлатлар бошқарувида давом этгани кўзга ташланади. Жумладан, XIX асрларда қабила уюшмалари ҳолатида бўлган туркманларда ҳам мавжуд бўлиб, *бек*, *ботир*, *оталиқ*, *юзбоши* ва ҳ. к. лар кўпинча авлоддан-авлодга ўтган[8]. Бу унвонни Ғарбий Кўк Турклари ҳам ишлатгандир[9]. Кўк Турклар даврида Элтабарлар тобе ҳукмдорлар бўлган ва улар бу унвонни хоқондан қабул қилиб олишган[10]. Ғарбий Кўк Туркларда Ябғу Хоқон Ғарбий мамлакатлар (Туркистон)даги шаҳар давлатларини бошқарувчи ҳукмдорларнинг барчасига "Элтабар" унвонини бериш, уларни назорат остида ушлаб туриш ва мажбуриятларини бошқариш ҳамда у юборган солиқларини текшириш учун Тудунни ушбу минтақага юборган[11]. Хитой манбаларида Кўк

---

[1]Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler,* s. 21.

[2]Mau-tsai Liu, *Die ChinesischenNachrichtenZur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe),* I, s. 8, 41

[3]Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 283; Абдураҳмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 110, 130; Tekin T. Orhon Yazıtları... – S. 75, 77.

[4]Кул Тегин битиктошида Байирқу қабиласининг бошлиғи *Улуғ Эркин* шаклида учрайди (Абдураҳмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил... – Б. 108).

[5]Бичурин Н. Я. Собрание сведений... I. – С. 344, 345; Taşağıl A. Gök-Türkler. II... – S. 41–42, 43, 45, 47

[6] Hamilton, J.R. (1962), "Toquz-Oguz et on-Uygur", *JA,* Tom 250, Paris, 23-63.

[7]Mau-tsai Liu, *Die ChinesischenNachrichtenZur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe),* I, s. 8, 41, 132, 181

[8](Брегель Ю. Э. Хорезмские туркмены в XIX в веке. – М.: Изд-во Восточной литературы, 1961. – С. 131–136). Бобоёров. Ғ. 2012.

[9]E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) 0ccidentaux,* s. 15.

[10]A. Bombaci, "On the ancient title Eltâbâr", *Proceedings of the IX th. Meeting of the PİAC*, Naples 1970, s. 1 -66;

[11]E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) 0ccidentaux*, s. 24.

туркларда сулола аъзолари ҳам “Элтабар” унвонини олиб юришгани ва Элтабарларнинг қўшин қўмондонлигини қандай бошқарганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Манбаларга кўра сулола вакили ҳамда қўшин қўмондони бўлган Қапған Хоқоннинг 714 йилда Пеи-Бешбалиққа юборилгани қўшин саркардаларидан бири *Ҳуопа Элтабар Шиҳ-а-шиҳ-пи* бўлган[1]. Ҳужжатларда Элтабарларнинг элчилик фаолиятлари ҳам кўзга ташланади. 724 ва 731 йилларда Кўк турк ҳукмдори Билга хоқоннинг Хитойга юборилган хабарчиси элчи *Кечиеҳ Элтабар*дир[2]. Бу ўринда унга атташе – дипломатик мартаба сифатида қараш мумкин.

Кучли қабилалар бошлиқлари *элтабар* унвонига, нисбатан кучсизлари эса *эркин* унвонига эга эди. Юқорида қайд этилганидек, “Элтабар” Уйғур[3], Қарлуқ[4] ва Аз бошлиқларининг унвони сифатида қўлланилгани[5] Кул Тегинда ҳам кўзга ташланади: *“оплайу тәгди. Аз Элтәбәриг тутды аз бодун анта йоқ болты* – отилиб ҳужум қилди. Аз Элтабарни тутди (қўлга туширди). Аз халқи ўшанда йўқ бўлди”[6].

Бу унвон Байирқулар, Қирғизлар, Татабилар, Сўғдлар ва шунингдек, Тўққиз Ўғуз конфедерациясига мансуб Уйғур бирлашмаси[7] ва Ғарбий Хазар хонлиги қўл остида бўлган Волга болгарларининг бошлиқлари томонидан ҳам ишлатилган[8]. Шунингдек, VII асрнинг иккинчи ярмида арман манбаларида Шимолий Кавказ Хунларининг бошлиғи ва Хазар хоқонининг вассали бўлган “Алп Элут’уер” оти тилга олинади[9].

Соф туркий сўз асосида шаклланган *эркин, элтабар* каби унвонларнинг хитой йилномаларида *сыцзинь, силифа* шаклларида Турк хоқонлигидан аввал ҳам Жуан-жуанлар давлати бошқарув тизимида учраши тадқиқотчилар учун “турклар ушбу унвонларни ҳам улардан қабул қилишган”, деб ҳисоблашларига имкон беради[10]. Шу ўринда, мазкур унвонларнинг Жуан-жуанларда учрашини ушбу хоқонлик аҳолисининг муҳим бир қисмини туркий этнослар ташкил қилгани билан ҳам изоҳлаш мумкин[11].Ғарбий Кўк Турклар бошқарув тизимида тобе қабилаларнинг бошига Турк ҳукмдорлар оиласидан бирининг тайин этилиши одатий ҳолга айланган ва бу анъана Хазарлар томонидан ҳам давом эттирилган[12]. Ҳужжатларга кўра Иккинчи Кўк Турк хоқонлиги даврида Хитойга элчи сифатида юборилган икки Элтабарга вазирлар сифатида муносабатда бўлишгани маълум бўлади.Шунингдек, қуйидаги битикларда ҳам элтабар унвон мавжуд: *Карлуқ Элтабар* (Кўл Ич Чор), *Туйғун Элтабар* (Кул Тегин), *Уйғур Элтабар* (Билга хоқон)[13].

Хоқонлик ўзидан олдин минтақада мавжуд бўлган кўчманчи ва ярим кўчманчи қадимий давлат уюшмалари: Хун, Жуан-жуан, Юечжи ва Усунларга хос ҳарбий бошқарув, унвонлар анъаналарини давом эттирган. Шу билан бирга, мазкур давлатлардан фарқли равишда хоқонлик эҳтиёж ва заруриятдан келиб чиқиб ёки ташқи йирик империяларнинг (асосан Хитой) у ёки бу даражада таъсирида бошқарувни янада мукаммаллаштирди ва бу соҳада ўзидан олдинги давлат уюшмаларинидан анча илғор бир тизимни яратдиларки, бу ҳолат битиклар ва хитой солномаларининг туркийларга оид саҳифаларида акс этган ҳарбий-сиёсий-идоравий термин ва унвонларда яққол ўз исботини топган.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA IJODIY YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING MILLIY-AN’ANAVIY USULLARI
NATIONAL TRADITIONAL METHODS OF DEVELOPING WRITING SPEECH IN ALISHER NAVOI'S WORKS.

[1]Mau-tsai Liu, *Die ChinesischenNachrichtenZur Geschichte Der Ost-Türken (T’u-küe)*, I, s. 169, 220.
[2]Mau-tsai Liu, *Die ChinesischenNachrichtenZur Geschichte Der Ost-Türken (T’u-küe)*, I, s. 169, 229
[3]J. Hamilton, "Tokuz-Oğuzve On-Uygur", ç e v .Y . K o ç , İ . B i r k a n ,*Türk Dilleri Araştırmaları,* VII, s. 187-232.
[4]A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, I, s. 139.
[5]A. V. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 311.
[6]ҚТТ. 110 б. КТ 43
[7]K. Czcglédy, "YıltavarUnvanı", s. 179-187.
[8]Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî- Askerî Unvan ve Terimler,* s. 21.
[9]ZehraOdabaşı, Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar - Journal of Ottoman Civilization StudiesVOL. 5, NO. 9 (2019), 183
[10] Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 279–280, 414.
[11] Материалы по истории древних кочевых народов ... – С. 47–48.
[12]P.B. Golden, “Hazar Dili”, *TDAY*, 1971, s. 154
[13]Gömeç S. Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar // Türk kültürü. – Ankara, 2000. – № 443. – S. 129-142. Б. 937

Y.Nasrilloyeva,
ToshDO‘TAU magistranti

Abstract: the article is about the peculiarities of written speech and the national traditional aspects of Alisher Navoi's works in developing writing speech.

Key words: lexicion, semantic, polysemy, phraseology, philogical.

Abu Xurayra roziallohu anhudan rivoyat qilinadi: “Nabiy sollallohu alayhi vasallam: “Hikmatli kalima xuddi mo‘minning yo‘qolgan narsasidek. Mo‘min uni qayerdan topsa ham haqliroqdir”, – deganlar.[Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Qur’on, 2019: 2.]

Darhaqiqat, tarixdan bilamizki, inson qalbiga yo‘l, eng avvalo, uning so‘zi, nutqi, kalomi orqali boradi. So‘z, nutq ochilmagan dovonlarni ochguvchi, yechilmagan jumboqlarni yechguvchi, qirg‘in barotlarni to‘xtatguvchi, johilni olim, beaqlni idrok sari chorlovchi bir kuchdirki, uning ishini uncha-muncha qurol qila olmaydi. Har qanday qulfni ochguvchi kalit so‘zni topa bilsangiz, bas, marra sizniki.

Hazrat Alisher Navoiy ana shunday “bebaho gavhar”ni, “yovvoyi yo‘rg‘a”ni qo‘liga o‘rgata olgan, undan bebaho ma’naviy koshona yaratgan ulug‘ ijodkor, so‘z zargaridir. Hatto diniy ta’limotda ham dunyoning yaratilishi so‘z bilan degan tushuncha mavjud. Demak, so‘z ilohiy ne’mat. “Navoiyning ijodiyoti aslida so‘z qudrati va nafosatini, boyligi va mo‘jizaviy kuchini namoyon etuvchi ko‘zgudir. U ayrim asarlarida so‘z haqida, uning xosiyati va nutqning mohiyati borasida alohida to‘xtalib o‘tgan. So‘zning ijtimoiy hayotdagi o‘rni va insonning o‘zligi so‘zi bilan bog‘liqligini shoirona tashbehlar bilan izohlaydi”.[Jumaniyozov, 2005: 86].

Navoiyning biror asari yo‘qki, unda insonning so‘z oldidagi mas’uliyatini e’tirof etmagan bo‘lsin. Navoiy “Badoe’ ul-bidoya” devoniga yozgan debochasiga mana nima degan edi:

Ko‘ngilda ne ma’ni o‘lsa erdi paydo,
Til aylar erdi nazm libosida ado.
Ul nazmg‘a jonim qilibon xalq fido,
Solur erdi gumbazi gardung‘a sado.[IbrohimHaqqul, 2007:36].

Inson qalbida zohir bo‘lgan har qanday ilg‘or fikr, g‘oya, tafakkur nishonasi, ya’ni ma’nini so‘z orqali , til va kalom orqali ommaga yetkazadi. Insoniyat undan bahramand bo‘lishi uchun , albatta, bu kashfiyotni ularga yetkazish, anglatish, tushintirish darkor. Bu jarayon esa, shaksiz, so‘z va nutq orqali amalga oshadi. Ammo shoir qalbidagi ma’ni esa ash’orga, she’rga, nazmga ko‘chadi va bu fikr yana - da jozibadorlik kasb etadi. Ana shunday nazm-ash’or o‘z-o‘zidan she’r muxlislari qalbidan joy oladi, o‘z ixlosmandlarini topadi. Bu nazm asrlar osha jarangini, ma’nosini yo‘qotmaydi, bunday kalomga asrlar ham daxl qila olmaydi. “Menimcha, Navoiy she’riyatini teran anglagan kishilar ko‘nglida butun ham shunday sado yangraydi. She’riyat millat va Vatan ravnaqi uchun haq so‘z yalovbardori ekanligiga xalqqa kuchli ishonch uyg‘otdi”[Jumaniyozov,2005:86].

Har kimsaki, so‘z demak shoirida durur,
Ma’no guli nutqining bahorida durur.
So‘zkim, demasun ulki ixtiyorida durur,
So‘z yaxshiligi chu ixtisorida durur. [A.Navoiy,200:43].

Agar inson o‘z fikrini birovga tushintirmoq istar ekan, albatta, uning ma’nosiga katta e’tibor bermog‘i kerak. Chunki har qanday so‘zni aytmoqdan oldin o‘ylash lozim. So‘z toki aytilmaguncha egasining ixtiyorida bo‘ladi, aytilgach esa u sizdan ketadi va ko‘pniki bo‘ladi. Shu bois so‘zni, fikrni faqat ezgulik uchun, yaxshilik uchun qo‘llamoq kerak.

So‘zga o‘ta talabchan bo‘lgan Navoiy o‘zi kabi boshqalardan ham shu fazilatni talab qiladi.

Har kimki chuchuk so‘z elga izhor aylar,
Har neki ag‘yor durur yor aylar,
So‘z qattig‘i el ko‘ngliga ozor aylar,
Yumshog‘i ko‘ng‘ilni giriftor aylar. [Bekmirzayev,2007:61].

Kimki odamlarga yaxshi muomalada bo‘lsa, iltifot ko‘rsata olsa, u hatto dushmanlarini ham bu fazilati bilan do‘st qila oladi, uning ko‘nglidan joy ola oladi. Aksincha, agar tili zahar inson

bo‘lsa, uning gaplari qalblarga ozor beradi, hammani o‘zidan bezdiradi. Shirin so‘z qalblarni zabt eta oladi.

Darhaqiqat, Alisher Navoiy aytganlaridek, so‘z, kalom- inson qalbiga olib boruvchi eng yaqin yo‘l. Ammo bu yo‘ldan yurish qalblarni zabt etish hamma insonlarning ham qo‘lidan kelavermaydi.

Navoiy bejizga so‘zga, tilga va nutqqa bu qadar e’tiborli bo‘lmagan. U so‘zga, tilga- inson uchun berilgan bir ne’mat sifatida qaralgan va shu bois ham millat fikriga aylangan. Bugun ana shu qadriyatni yosh avlod qalbiga qanchalik singdira olayapmiz?

Navoiy ulug‘lagan kalomlarni qo‘llashda, uni avaylab ishlatishda, an’analarga rioya qilishga o‘rnimiz bormi?!

Ta’limda ana shu jihatlarni e’tibordan chetda qoldirmaslik – biz ustozlarning burchimiz. Holbuki, Navoiy she’rlari leksik-semantik jihatdan boy. Shoir tilida so‘zning lug‘aviy ma’nosi , polisemantik xususiyatlari, frazeologik ma’nolari o‘z o‘rnida o‘ta ehtiyotkorlik bilan qo‘llanadi. Ijodiy yozma nutqa qo‘yiladigan talablardan kelib chiqib nutqni rivojlantirishning milliy-an’anaviy usullari Alisher Navoiy qarashlarida, uning har bir asarida shoirning mahoratini ko‘rsatuvchi nutq birliklarida yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Shoir qaysi janrda qalam tebratmasin, barchasiga o‘zining yozma ijodiy nutqda mohir ekanligini ko‘rsata olgan. “Munshaot”dagi maktublardan tortib, dostonlariga qadar, “Majolis un-nafois” dan boshlab, “Mahbub ul-qulub” asarigacha shoir nutqining ravonligi, izchilligi, mantiqiyligi va aniqligi uning iqtidorini ko‘rsatuvchi bir omildir. Shoir so‘zga talabchan, so‘z oldida mas’uliyatli va o‘ta nozikta’b. Shu bois buyuk mutaffakkir Alisher Navoiy asarlari filologik jihatdan asrlar davomida tahlil qilinmoqda va yana tahlil qilinaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Nazm-ul javohir.
2. Haqqul I. E’tiqod va ijod. –T.: O‘zbekiston Respublikasi FA nashriyoti, 2007.36-bet.
3. Bekmirzayev N. Nutq madaniyati va notiqlik asoslari. T.: Fan, 2007. 61-bet.
4. Jumaniyozov R. Nutqiy mahorat. –T.: Adolat, 2005. 86-bet.
5. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Qur’on va sunnatdagi ilmiy mo‘jizalar. T.:Hilol-Nashr, 2019. 2-bet.

MULOQOT QOIDALARINING SHARQONA USULLARI
ORIENTAL METHODS OF COMMUNICATION RULES

F.Karimova,
O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti kichik ilmiy xodimi

Abstract: The article draws on some examples of the rules of communication on the example of the views of Eastern linguists, philosophers and thinkers. It focuses on nonlinear factors in the speaker-listener relationship.

Keywords: *communication, western methods of speech communication, dialogue, Farobiy, A.Navoiy, Bobur.*

Muloqotnining qonun-qoidalari va uning samarali amalga oshirilishi haqidagi niyatlar faylasuflarni, mantiqshunoslarni va albatta, tilshunoslarni doimo qiziqtirib kelgan. Sharq allomalarining bu haqdagi fikrlari diqqatga sazovordir. Abu Nasr Farobiy, Kaykovus, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi mutaffakkirlarning nazariy qarashlarida muloqot qoidalari ahloq-odob qoidalarining bir qismi sifatida tilga olinadi. Farobiyning «Fozil odamlar shahri» asarida fozillar shahrini boshqaruvchi shaxs fazilatlari birma-bir sanab o‘tiladi. Ular ichida «..bunday shahar hokimi tabiatan nozik farosatli bo‘lib, suhbatdoshining so‘zlarini, fikrlarini tez tushunib, tez ilg‘ab olishi, shu sohada umumiy ahvol qandayligini ravshan tasavvur qila olishi» [Farobiy, 2020: 244] bilan birgalikda «u o‘z fikrini ravshan tushuntira olish maqsadida fasohatli ifodalay olishi zarur»ligi qayd etiladi. [Farobiy, 2020: 245]. Fikrni ixcham va lo‘nda ifoda etish, kam gapirib, ko‘p tinglash haqida bildirilgan fikrlar muloqot qoidalarining asosiy qismlaridan hisoblanadi. Nafaqat

haqiqatni so‘zlash, kezi kelganda uni bayon etish muomala odobi chegarasidan tashqari bo‘lgan holatlar ham yo‘q emas. Bu haqda A.Navoiyning fikrlari nihoyatda salmoqlidir: «Xirandmand uldurkim, yolg‘on demas, ammo barcha chin degulik ham emas». [Navoiy, 1998: 102]. Mutafakkir olimning nutq odobi haqidagi fikrlari uning bir necha asarlarida aks etgan. Chunonchi:

Navoiy, xomadek tortib uzun til,
Ne dersan, oxir o‘z haddingni bilgil. [Islomov, 2011:17].

yoki

So‘zda, Navoiy, ne desang, chin degil,
Rost navo nag‘maga tahsin degil. [Navoiy,1991:212].

tarzidagi fikrlari nutqning zerikali, uzundan-uzoq holatda emas, balki so‘zlovchining niyatini lo‘nda va qisqa satrlarda berilishini ta’kidlovchi misralardir. Shuningdek, bayon etilayotgan fikrning haqiqatga bo‘ysunishi kerakligi haqidagi fikrlar ham Navoiy asarlarida ta’kidlanadi.

Tarixdan bizga ma’lumki, so‘z bilimdonlarining o‘z farzandlariga nasihat tarzida bitgan asarlarida, xususan, Kaykovusning o‘g‘li Gilonshohga, A.Jomiyning o‘g‘li Ziyovuddinga, Boburning o‘g‘li Humoyunga bag‘ishlangan nasihatlarida nutq odobi va yozuv qonun-qoidalari haqida qimmatli fikrlar bayon etilgan. [Kaykovus, 1986:40-48; Jomiy, 2007:3-4; Bobur,1990: 321].

Kaykovusning «Qobusnoma» asarida keltirilgan «Nomaqbul rostni aytishdan parxez qil» [Kaykovus, 1986:41], «Kishining martabasini so‘zi bila bilurlar, ammo so‘zning martabasini kishi bila bilmaslar, chunki har kishining ahvoli o‘z so‘zining ostida pinhondur...» [Kaykovus, 1986:43] tarzidagi qarashlar muloqot jarayonini boshqarishda muhim ahamiyatga ega.

A.Jomiy esa farzand tarbiyasidagi odob qoidalarini kitob mutolaasi va nutq tuzish borasidagi nasihatlari bilan boyitadi. «Boburnoma»dagi Humoyunga bitilgan maktub mazmuni ham nutq va yozuv odobi haqida qimmatli fikrlarni beradi. «Takalluf qilay deysan, ul jihattin mug‘laq bo‘ladur. Bundan nari betakaluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham senga tashvish ozroq bo‘lur va ham o‘qug‘uchig‘a». [Bobur, 1990:321].

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asaridagi «So‘ramasdan oldin nogoh so‘z desang, ne ajab, eshitib dakki, pand esang», «Qizil til qora bosh yovi beomon» hikmatlari zamirida navbatsiz so‘z olmaslik, ko‘p gapirmaslikka ishora berilgan bo‘lsa, [Hojib, 2020:103] Ahmad Yugnakiyning «Hibatul-haqoyiq» asridagi *«Nekim kelsa erga tilidin kelur, Bu tildin kim edgu, kim aqir bo‘lur (Kishi boshiga tushgan har qanday ish uning tili tufayli sodir bo‘ladi, bu til sababli ayrimlar yaxshilik, ayrimlar yomonlik ko‘radi)»* hikmatida ham o‘ylab, mulohaza bilan so‘zlash odobi bayon etilgan. [To‘xliev, 2013:98].

Zamonaviy tilshunoslikdagi «Tilning lug‘at boyligini etarli darajada bilmasdan turib madaniy nutq tuzish mumkin emas»kabi fikrlar bilan birgalikda nutq egasining nutqi komilligida tashqi omillarga ham e’tibor qaratish kerakligi nazarda tutiladi. [Mahmudov, 2007:10]. Unga ko‘ra «...turli jestlar, yuz ifodasi, boshni qimirlatish, gavda harakatlari, makon yaqinligi, ovoz tabiati, kiyimlar, so‘zlovchi va tinglovchining ijtimoiy yoki boshqa maqomi kabi xilma-xil omillar kommunikatsiya jarayonida alohida qimmatga ega». [Mahmudov, 2007: 13].

Muloqotni amalga oshirishda so‘zlovchi va tinglovchining o‘z kommunikativ maqsadini yuzaga chiqarishda dialog muhiti eng yaxshi tanlov hisoblanadi. Chunki dialogning aniq makon va zamonda, ma’lum ijtimoiy va madaniy muhitda va ko‘pincha bir-biri haqida umumiy ma’lumotga ega bo‘lgan so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasida yuz berishini hisobga olsak, u so‘zlovchi va tinglovchining lisoniy maqsadlarini amalga oshirishda eng maqbul nutqiy maydon ekanligini anglaymiz.

Xulosa qilib aytganda, muloqot qoidalari qadimdan sharqda o‘zining ajoyib namunalari bilan keng tarqalgan. Ularning ham nazariy, ham amaliy tomonlaridan bugungacha foydalanib kelmoqdamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – B. 244.
2. Abdurahmon Jomiy. Bahoriston. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – B. 3-4.

3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami // Hayratul-abror. XX tomlik. Tom. VII. – Toshkent: Fan, 1991. – B. 212.

4. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami // Mahbub ul-qulub. Munshaot. Vaqfiya. XX tomlik. Tom. XIV. – Toshkent: Fan, 1998. – B. 102.

5. Islamov O‘. Alisher Navoiy asarlarida nutq madaniyati talqini. Filol. fan. nom.diss...avtoref. – Toshkent, 2011. – B. 17.

6. Kaykovus Unsurul maoliy. Qobusnoma. – Toshkent: O‘qituvchi, 1986. – B. 40-48.

7. Mahmudov N. Nutq madaniyati va boshqa fanlar // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2007. – № 1. – B. 10.

8. To‘xliev B, Abdurahmonova B. Adabiyot (Majmua). 1-kitob. – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013 – B. 98.

9. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Abduhamid Pardayev tabdili. – Toshkent: Yangi asr avlodi , 2020. – B. 103.

10. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Yulduzcha, 1990. – B. 321.3.

SAYYID QOSIMIYNING LINGVISTIK QARASHLARI
LINGUISTIC VIEWS OF SAYYID QASIMI

O.Normurodov,
GulistonDU o‘qituvchisi

***Abstract*:** This article analyzes Sayyid Qasimi's linguistic views. It explores the author's views on speech culture. The solution of this problem will serve to highlight the specific aspects of the contribution of Uzbek thinkers to world linguistics.

***Key words*:** language, linguistics, speech, linguistics, speech culture, short vocabulary, world linguistics.

O‘zbek tilshunosligi tarixi uzoq o‘tmishga bog‘lanishini Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg‘ariy, Ahmad Yugnakiy kabi mutafakkirlarning shu sohaga doir risolalari va boshqa asarlari tarkibidagi til haqida bildirilgan fikrlarda ko‘rishimiz mumkin. Jumladan, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarining “Tilning fazilati, foyda-zararlari” bobida shunday fikrlar bor:

Uquvga, bilimga tilmoch – bu til,
Kishini ro‘shnolikka chiqargan ravon til deb bilgin.
Kishini til e’zozlaydi, kishi (u tufayli baxtga erishadi),
Kishini til qadrsiz qiladi, er boshini yoradi.
Til hovlida (ya’ni qafasda) yotgan arslon kabidir.
Ey, qafasdagi (makkor) vahshiy boshingni yeydi. [Yusuf Xos Hojib, 1971:86].

Bugungi kunda tilshunoslar til va lison tushunchalarining farqlanishini jahon tilshunosliki ta’sirida tadqiq qilishmoqda: “Tilshunoslikda lison va nutqni izchil farqlab o‘rganish avvalo tilshunoslar V.fon Humboldt, B.de Kurtene va F.de Sossyur nomi bilan bog‘liq. Lison va nutqning farqlanishi, tilga tizim sifatida yondashuv XX asr jahon tilshunosligida tub burilish sifatida baholanadi. Chunki u mavjud qarashlarni tubdan o‘zgartirib yubordi. [Sayfullayeva va boshqalar, 2006: 32.], biroq bu kabi qarashlarni Yusuf Xos Hojib XI asrdayoq obrazli qilib tushuntirgan. Yuqoridagi misolda adibning “Til hovlida (ya’ni qafasda) yotgan arslon kabidir” jumlasi tilning ichki imkoniyatlari mavjudligini ko‘rsatib beradi. Yozuvchi aytmoqchi bo‘lgan arslon (lison) qafasdan nutqqa (tashqariga) chiqisa, o‘zining vahshiyligini (voqeligini) aniq ko‘rsatadi. Adibning “Uquvga, bilimga tilmoch – bu til” gapida ham “Til hodisasi dastlab nutqda paydo bo‘ladi, takror-takror ishlatilishi natijasida miyaning til xotirasi qismida bu hodisaning ramzi shakllanadi, keyinchalik ana shu ramzdan nusxa olib nutqiy birlik hosil qilinadi. Demak, asli til hodisalari nutqdan lisonga ko‘chadi va keyin-gina lisondan nutqqa olib chiqiladi” [Rahmatullayev, 2006: 6-bet] kabi qarashi akslangan deyish mumkin. O‘zbek olimlarining lingvistik qarashlari, odatda, asarlarning ma’lum boblarida, biror asar qahramonlarining nutqida aytib o‘tilgan. Shu bilan birga

chiroyli, o‘rinli gapirish Islom olamida eng katta ahamiyatga ega ekanligini Ahmad Yugnakiy “Hibatul haqoyiq” asaridan olingan mana bu parchadan ham bilish mumkin:

Oqil nimalarni so‘zlar, quloq sol,
Odob boshi tildan, shuni bilib ol.
Tilingni nojo‘ya so‘zdan mahkam tut,
Tishlaring sinmasin, so‘kishni unut. [Ahmad Yugnakiy, 2002: 7].

Bu hodisa Sayyid Qosimiyning asarlarida ham juziy bo‘lsada kuzatiladi. Adibning “Gulshani roz” dostonidan olingan quyidagi baytda qisqalik haqida fikr yuritilgan:

Qosimiy sen so‘zlama ko‘b, ayla bas,
Sidqing erur holina faryodras. [Sayyid Qosimiy, 1992: 102].

Til o‘z ichki imkoniyatlarini so‘zning ma’no qirralarini qay darajada namoyon qilishi bilan yuzaga chiqaradi. Adib ilgari surgan til haqidagi fikrning ma’lum bir jihati yuqorida ko‘rildi. Sayyid Qosimiyning “Haqiqatnoma” asari ham mumtoz adabiyotimizda badiiy jihati yuqori dostonlardan biri sanaladi. Asarning dastlabki munojot qismidan o‘rin olgan quyidagi misralarini kuzataylik:

Yoyayin elga so‘zning gavharin,
Tuzayin nazmi turkiy daftarin.

Sayyid Qosimiy yashagan davrda turkiy tilga nisbatan forsiy tilda ijod qilish birmuncha yetakchilik qilar edi, shu bois muallif o‘zining ona tiliga bo‘lgan hurmatini ko‘rsatgan va so‘zni ulug‘ bilib uni gavharga tenglaydi. Navoiy ham so‘zni gavharga qiyoslaydi. Bu esa sharq tilshunosligida so‘z tushunchasining keng ma’noli ekanligini bildiradi. Bundan tashqari muallifning boshqa dostonlari tarkibida ham til, nutq, so‘z va nutq madaniyati bilan bog‘liq qarashlar mavjud.

Sayyid Qosimiyning til qarashlari ko‘p hollarda sharq mutafakkirlari kabi dostonlari tarkibida namoyon bo‘lib, obrazli tarzda ifodalangan. Muallifning bu boradagi qarashlari, asosan nutq madaniyati, til odobi, qisqa so‘zlik kabi tilning ijtimoiy tomonlarini qamrab olganligi ma’lum bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sayyid Qosimiy. Masnaviylar majmuasi. – T.: Fan. 1992.
2. Alisher Navoiy. Muhokamat ul lug‘atayn.– Toshkent. G‘. G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. 2013.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abzalova M. Hozirgi o‘zbek tili. – T.: Fan va texnologiya, 2006.
4. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – T.: Universitet. 2006.
5. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. Saodatga yo‘llovchi bilim. Nashrga tayyorlovchi Qayum Karimov. – T.: Fan, 1971.
6. www.ziyouz.com kutubxonasi.

QADIMGI YOZMA YODGORLIKLARDA TABIAT HODISALARI KONSEPTI
THE CONCEPT OF NATURAL PHENOMENA IN ANCIENT WRITTEN MONUMENTS

M. Allambergenova ,
Qoraqalpoq davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: maqolada qadimgi turkiy yozma yodgorliklar lug‘aviy qatlamidagi tabiat hodisalariga oid so‘zlar qiyosiy tadqiq qilingan. Bugungi adabiy tilimizda saqlanib qolgan yoki arxaiklashgan ba’zi so‘zlar ko‘rib chiqilgan. Ko‘plab so‘zlar misollar orqali etimologik jihatdan asoslangan.

Abstract: in this article words about nature events were investigated in lexic layer of ancient Turkish writing memories. In todays literary language were lokked through some words that are kept or archaic. Many words were based with examples in etymologic side.

Kalit so‘zlar: magma, osmon, yer, yog‘och, arxaik, Sariq dengizi, leksik qatlam, Kultegin, To‘nyuquq ;

Key words: maghma, sky, earth, wood, arxaism, Yellow sea, lexic layer, Kultekhin, Tonukhuk;

Tabiat – odam paydo bo‘lgunicha ham, odam ishtiroki bilan ham mavjud borliq. Umuman, bu dunyo odam, koinot, jonsiz va jonli borliq. Tabiat tushunchasi insoniyat jamiyati yashash tabiiy sharoitlarining majmui deb ham qaraladi. Odamning tabiatga munosabati turli davrlarda turlicha bo‘lib o‘zgarib, rivojlanib bordi. Shu qatorda eng qadimgi insoniyat vakillari tabiat hodisalari, tabiiy voqeliklarga o‘z tasavvurlari nuqtai nazaridan kelib chiqib munosabatda bo‘lganlar. Tabiat haqidagi tasavvurlarning turlicha bo‘lishi rivojlanish, taraqqiyot, ong va fikrlar yangilanishi singari qator omillar bilan bog‘liqdir. Shuning uchun qadimgi yodgorliklar, qadimgi adabiy asarlarda tabiat hodisalariga oid atamalarni, so‘zlarni o‘rganish bu boradagi qarashlar haqida ma’lumotga ega bo‘lishda yordamchi vositadir. Qadimgi yozma yodgorliklarda qo‘llanilgan tabiat hodisalariga oid so‘zlarning tadqiqi shu jihatdan ahamiyatga molikdir. ANIMIZM (lot. Anima – jon, ruh) odamlarning tabiatga sig‘inishi va unga itoat etishi asosida yuzaga kelgan din shakli hisoblanadi. Anima («jon» va «ruh») odam vafot etganidan so‘ng uning joni tabiatdagi jonsiz narsalarga ko‘chishiga inonishdir. Animistik tushunchaga ko‘ra, inson tabiatdagi narsa-hodisalar bilan o‘zini mushtarak holda tasavvur etadi, tabiat inson qiynalganida, u ojizlikka tushib qolganida unga jonli odamdek yordam beradi. Turkiy xalqlar o‘rtasida saqlangan ko‘plab afsonalarda animizm tushunchasi o‘z ifodasini topgan. Masalan, o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi «Oq bilakxon» ertagida yigit toshga aylanishi, «Ochil-ochil qamishlar», «Yoriltosh»da qizlarning iltijolari, yolvorishlari natijasida mo‘jizalar ro‘y berishi buning yorqin misolidir.

Qadimgi turkiy yozma bitiklarda yer, *yo‘l, qor, suv, dengiz, daryo, cho‘l* singari tabiat hodisalarini ifodalovchi so‘zlar ishlatilgan. Bundan tashqari mazkur so‘zlar o‘zaro juft holda kelib yangi ma’nolarni ifodalashga ham xizmat qilgan. Mazkur maqolamizda, yozma obidalardan To‘nyuquq va bitiklarning eng yirigi bo‘lgan Kultegin bitigtoshi misolida tabiat hodisalarini ifodalovchi so‘zlar yuzasidan fikr yuritishga harakat qilamiz.

Bizga xalq og‘zaki ijodi namunalaridan ma’lumki, qadimgi ajdodlarimiz tabiat hodisalariga alohida ahamiyat berib, ularni jonli deb tasavvur qilganlar. Masalan, o‘ta qattiq yer silkinishi sodir bo‘lsa, yer o‘rtasidagi magma deb atalmish cho‘g‘ borligini, uning harakatga kelish oqibatida yer qimirlashlari bo‘lishini ilmiy asoslay olmagan odamlar yerimizni ho‘kiz shoxida ko‘tarib turgan bo‘lsa kerak, ho‘kiz charchaganida shoxlarini qimirlatib, dam olsa kerak, oqibatda yer qimirlaydi, deb faraz qilganlar. Bunday faraziy mulohazalar shunday ko‘p bo‘lganki, o‘tmishdagi odamlar ularga javob topishga ham ulgurmaganlar. Ammo fikr yuritish, taxminiy sabablar topish xususiyatlari hozirgi dunyo kishisida ham ajdodlar dunyoqarashiga yaqin holda saqlanib qolgan, deyish mumkin. Shundan kelib chiqib qadimgi yozma obidalarda ham bunday qarashlar bo‘lishi kerak va aynan shu holat qadimgi turkiy xalqlarning fikrlashi, dunyoqarashi haqidagi tasavvurlarni uyg‘otadi.

Olamning yaralishi uchun asos bolgan to‘rtta unsurning bittasi- olov. Mazkur so‘z yodgorliklar tilida mavjud bo‘lib, bunda olov so‘zining suv so‘zi bilan yonma-yon kelgan holatlarini uchratish mumkin: *ancha qazg‘anip, biriki bodunug‘ ot sub qilmadim*(shu xilda qozonib birlashgan xalqni o‘t- suv qilmadim). Bizga ma’lumki, olovni faqat suv yenga olishi mumkin. Bundan boshqa olovga bas keladigan biror narsa yo‘q. Shu ma’noda o‘t-suv deya ishlatilayotgan mazkur juftlikda aynan “bir-biriga dushman bo‘lmoq” ma’nosi mavjuddir. Bu bilan Bilga xoqon xalqiga o‘zi hukmronligi davridagi farovonlik, tinchlik haqidagi fikrlarni aytmoqda. Qadimgi turkiylar tabiat kuchlarida pinhoniy kuch va ruhning borligiga ishonishgan. Ularning fikricha, oy, quyosh, momoqaldiroq va chaqmoqlarning ham o‘z ruhi mavjud. Go‘yo ruhlar erkaklik va ayollik jinsiga mansub edi. Ayol ruh malikasi «Umay» deb atalgan. Mahmud Koshg‘ariy ona qornidagi bolalarni Umay muhofaza qiladi deb hisoblashi ham uning ruhlarga bo‘lgan ishonchini ko‘rsatadi.

Yer va suvni, ayniqsa, kuchli ruhga ega deb hisoblashgan. Bular turkiy qavmlar o‘rtasida turlicha nomda («Er-Su», «Er-Sub», «Er-Suv», «Suv-Er», «Yir-Sub», «Sub-Er») aytilgan. Qadimda turkiy qavmlar istiqomat qilgan Sibir (Sib-ir) vodiysining nomi ham ana shu muqaddas tushunchalar hosilasi bo‘lgan degan farazlar mavjud. Yer, suv, olov haqidagi fikrlarni Ungin[1] bitigida ham uchratish mumkin: *bilga atachim yog‘un al u rag‘ing‘in qazg‘antim sub, ya:r, ta:ngri, o‘d…. kirur art i*(Alloma otaginam, janozang, oq-qizil yirtishingga erishdim. Suv, yer, falak, olov… kirib edi) [Ungin OA 4]. *Uza tangri basmasar, asra ya:r ta:linmasar, turuk bodun, a:lignin to:rungin kim artati?* (Osmon bosmagan bo‘lsa, pastda yer yorilmagan bo‘lsa, turk xalqi, davlatingni, hukumatingni kim buzdi?), ya’ni tarqoq holga kelib qolgan turkiy qavmlarga da’vat sifatida aytilayotgan mazkur jumlalarda osmon va yer so‘zlarining ishlatilayotganini ko‘ramiz. Chunki insoniyatning qadimiy vakillari har ikki tushunchani muqaddas bilib, ularga e’tiqod qilishgan. Tinmay yomg‘ir yog‘ishi, turli tabiiy ofatlar, yer qimirlashi kabi tabiat hodisalarini ular yer, osmonning g‘azabga minishi deb tasavvur qilganlar. Shunga ko‘ra, Kultegin bitigida Bilgaxoqon parokanda bo‘layotgan xalqiga osmondan, yerdan yog‘ilgan ofat bo‘lmasa, qanday qilib davlatingiz buzildi? Bunga yagona sababchi o‘zlaringiz, o‘ysizligingiz emasmi? –deya ularni hamjihatlikka chorlamoqda. Bitiklarda bunday da’vatlarning bir nechtasini ko‘rsatish mumkin. Kultegin bitigtoshi Bilgaxoqon tilidan yozilgan bo‘lgani uchun unda aynan Bilgaxoqonning qarashlari ko‘proq aks etgan. Shuningdek, yodgorliklar matnida yer va suv so‘zlarining yonma-yon, juft holda qo‘llanilganini uchratamiz: *ta:ngri Umay iduq ya:r sub basa ba:rti arinch* (Tangri Umay, muqaddas yer suvni bosib bergan ko‘rinadi) [To‘nyuquq 38]. Gap shundaki, qadimgi turklar yer va suvni muqaddas deb bilishgan hamda “yer-suv” deganda vatanni tushinishgan. Shunga ko‘ra, osmon va yer haqida ham shunday fikrlarni aytish mumkin. Bunday olib qaraganda, insoniyat qaysi davrda bo‘lsa-da, uning uchun tabiiy boyliklar o‘z zaruratini yo‘qotmaydi, shu jihatdan olganda bugun ham ularga nisbatan “muqaddas” atamasini qo‘llash mumkin.

Na:ng, sabim arsar, bangu tashqa urtum (Qanday so‘zim bo‘lsa, mangu toshga o‘ydim) [Kultegin 11]. Ma’lumki, toshga o‘yib yozilgan rasm yoki yozuv hech qachon o‘chmaydi. Kultegin bitigtoshi matnidan keltirilgan mazkur jumlada, Bilgaxoqonning o‘z so‘zlarini toshga o‘yib yozdirgani qayd qilinmoqda. Jumlaning davomida “Turkning endigi xalqlari, beklari. Uy-dunyoga qaraydigan beklar, sizlar gumrohsizlar!”-degan fikrlarni o‘qiymiz. Ko‘ziga faqat mol-dunyo ko‘rinadigan beklarga ularning tanlagan yo‘li noto‘g‘ri ekanligini, bu so‘zlarni mangu toshga o‘yib yozilganining sababi esa, tarixda qilingan xatoliklarni boshqa takrorlamasdan, ko‘zni ochib oqilona harakat qilishga chaqiriq deyish mumkin.

Shuningdek, bitiktoshlar lug‘aviy qatlamidagi so‘zlar bugungi kunda ham iste’molda ekanligini ta’kidlash joiz. Qadimgi turkiy til leksik xususiyatiga ko‘ra alohida ajralib turadi. O‘rxun-Enasoy va uyg‘ur yozuvi bitilgan yodnomalar qadimgi turkiy tilning leksikasi, lug‘aviy qatlamlari ancha boy va shakllanganligidan, ma’lum qolipga kelganligidan guvohlik beradi. Qadimgi turkiy til lug‘atida bo‘lgan so‘zlarning asosiy qismini o‘sha davrdagi turkiy urug‘ va qabilalarning tillari uchun umumiy bo‘lgan so‘zlar tashkil qiladi. Bu so‘zlarning ko‘pchiligi turkiy tillar taraqqiyotining keyingi davrlarida keng iste’molda bo‘lgan. Ular hozirgi ko‘pgina adabiy tillar tarkibida qo‘llanilib kelmoqda.

To‘nyuquq da: *yoqaru at ya:ta:, yadag‘in, ig‘ach tutunu ag‘turtum o‘ngraki a:r* (Yuqoriga otni yetaklab, yayov yag‘och tutunib, chiqardim oldindagi yigitlar…) [To‘nyuquq 25]. Mazkur jumlada “yog‘och” so‘zining qo‘llanilishini ko‘rish mumkin. Qadimgi turkiy tilda *ig‘ach* shaklida ishlatilgan bo‘lsa, asrlar silsilasida turli fonetik o‘zgarishlarga uchrab bugungi lug‘aviy qatlamda yog‘och tarzida ishlatilib kelmoqda. Bundan ko‘rinadiki, hozirgi adabiy tilimizda iste’molda bo‘lgan so‘zlarni etimologik jihatdan tadqiqot qilinganda ularning tarixi bir necha asrlarga borib taqalishi ma’lum bo‘ladi. Turli tabiiy sharoitlar tufayli o‘zgarishlarga uchragan ko‘pgina so‘zlarning bugungi leksikamizda ham ishlatilayotgani ularning qiyosiy tadqiqi masalasiga yengillik kiritadi. Shu bilan birga qadimgi turkiy tilda iste’molda bo‘lgan ayrim so‘zlar bugungi kunda saqlanib qolmagan, ya’ni arxaiklashib qolgan. Masalan: *Shantung baliqa, taluy o‘guzka:*

[1] Mazkur bitiktosh Mo‘g‘ulistondagi Kosho-Saydam vodiysidan 180 km janubda, Ungin vodiysiga o‘rnatilgan va hozir ham o‘z o‘rnida.

ta:gmish yoq armish qag‘anima otunup, su a:ltdim(Shantung shahriga, dengiz, daryoga yetmagan edi. Xoqonimga arz qilib, lashkar tortdim). [To‘nyuquq 18]

Bu yerda taluy, o‘guz so‘zining arxaiklashib, tushuncha o‘zgarmasdan nom o‘zgarib “dengiz”, “daryo” holiga kelganini ko‘rish mumkin. Jumla mazmunidan kelib chiqqanda bu o‘rinda Sariq dengizi va Xuanxe daryosining mansabi ko‘zda tutilgan. Qadimgi turkiy tilda qo‘llanilgan bu kabi qator so‘zlar o‘z davrida iste’molda bo‘lib keyinchalik butunlay muomaladan chiqqan. Shuni ham ta’kidlash kerakki, ular butunlay yo‘qolib ketgan emas. Ularning ba’zilari boshqa turkiy tillarda yoki ayrim o‘zbek shevalarida hozir ham saqlanib qolgan. Jumladan, qapig‘-darvoza, al-qo‘l kabi so‘zlar hozirgi o‘g‘uz tillarida mavjud. Ayrim so‘zlar esa toponim va antrotoponimlar tarkibida saqlanib qolgan.

O‘rxun-Enasoy yodgorliklarida «Tangri-tek-Tangri» birikmasi uchraydi: *Ta’ngrita’g tangrida bolmush Turuk bilga’ qag‘an bu o‘dka olurtim, sabimin to‘kati ashidgil!* (Tangriday, tangridan bo‘lmish turk bilga xoqon bu dunyoga keldim. So‘zimni tugal eshitgil.) [Bilga xoqon, 1] Uning ma’nosi ham Tangrining tanholigini etirof etishdir. Tangri-tek-Tangri- “osmondek Tangri” yoki “Ollohdek Olloh”, “Ollohga o‘xshaydigan Olloh” deyilishida Tangrining qiyofasi uchun hech bir sifat, o‘xshatish yo‘q, u faqat Tangrining o‘ziga o‘xshaydi, degan qarash ifodalangan. Ko‘kning Tangri sifatida qabul qilinishi, ko‘k qobig‘idagi osmoniy jismlarning ham muqaddasligini belgilaydi. Shu sababli ham turkiylar osmon jismlarida ilohiylikni sezadilar. Gerodotning yozib qoldirishicha, turkiylarning antik davrlarda yashagan qavmlaridan biri massagetlar Quyoshni yagona tangri deb bilganlar. Quyosh sharafiga otlarni qurbonlik qilishgan. Ularning tushunchasiga ko‘ra, Tangriga qanchalik tez qurbonlik qilinsa, u borliqqa nurini shunchalik tez sochadi. Osmon jismlariga Tangri sifatida sig‘inish milodimizning III asrida alohida din sifatida ko‘ringan. U Xitoyda 215 yilda tug‘ilgan Moniy nomi bilan bog‘langandir. Moniy «Shopurqon» asarida o‘z diniy ta’limotining tamoyillarini bayon etgan. Beruniy «Hindiston» asarida keltirishicha, Moniy yozgan edi: «Boshqa xalqlar bizni Oyga va Quyoshga sajda qilib, bu ikkovini sanam o‘rnida tutishimizni ayblaydilar. Oy va Quyosh bo‘lsa bu olamga chiqishimizning yo‘li va eshigidir. Iso ham shunday fikrda bo‘lgan». Ko‘k Tangri dini moniylikdan mutloq farq qiladi. Moniylikning osmon jismlariga sig‘inishi, ularni Xudo darajasida anglashi yangilik bo‘lmay, bunday qarashlar qadimgi davrdagi Kichik Osiyo xalqlari, jumladan, shumerlar hayotida, xususan, adabiyotida o‘z ifodasini topgan. Hatto turkiylarning massaget qavmi ham quyoshni yagona Xudo deb tan olishi ta’kidlandi. Ko‘k Tangri dini esa butun osmon yuzini Xudo deb tushunadi. Tangrining osmonda ekanligiga ishonch bildiradi. Osmon Tangri hisoblangani uchun shu osmonda joylashgan Quyosh, Oy va Yulduzlar muqaddas sanaladi. *Uza qag‘an olurtum, olurtuquma o‘ltachicha saqinig‘ima turuk baglar bodun agirip, sabinip, toqtamish kozi yuguru ko‘rti bodka o‘zum olurup buncha ag‘ir torug tort bulungdaqi (bodunug‘ at) dim, uza (ko‘k tangri as) ra…* [Uzra xoqon bo‘lib o‘tirishimga orzumand turk beklari, xalqi atrofimga yig‘ilib, sevinib, to‘xtamish ya’ni harakatsiz ko‘zlari yugurib ya’ni o‘ynab boqdi. Taxtga o‘zim o‘tirib, buncha og‘ir hukumatni, to‘rt jihatdan xalqni epga keltirdim. Ustda (ko‘k tangri), ostda…] [Bilga xoqon, 2]

Turkiy qavmlarning Ko‘k Tangri diniga e’tiqodi «O‘g‘uznoma» dostonida yorqin ifodasini topgan: Kunlardan bir kun O‘g‘uz xoqon bir yerda Tangriga yolvorar edi. Qorong‘u tushdi. Ko‘kdan bir ko‘k nur tushdi. Quyoshdan yorug‘, oydan yorqinroq edi. O‘g‘uz xoqon u tomonga yurdi, ko‘rdiki, o‘sha erning orasida bir qiz bor edi. Yolg‘iz o‘tirar edi.Yaxshi, chiroyli bir qiz edi. Uning boshida otashga o‘xshash yorug‘ bir xoli bor edi, xuddi oltin qoziq yulduziga o‘xshar edi. U qiz shunday chiroyli ediki, kulsa, ko‘m-ko‘k osmon kuladi, yig‘lasa ko‘m-ko‘k osmon yig‘laydi. Bu parchada Ko‘k Tangrining obrazi turkiy qavmlar tasavvuri darajasida chizilgan. O‘g‘uz xoqon Tangriga yolvorganda ko‘kdan tushgan nur Tangrining mehri edi. Bu nur oldida Quyosh va Oy nuri ojizdir. Demak, turkiylar uchun ko‘k mavjud ekan, Quyosh va Oy Tangri bo‘la olmaydi. Badiiy adabiyotda Tangrini yor, ma’shuqa timsolida tasavvur etish an’analari mavjud. O‘g‘uz xoqonga nur orasida ko‘ringan chiroyli qiz – bu Tangri edi. U shu qadar qudratli kuchki, kulsa osmonni (o‘z makonini) kuldiradi, yig‘lasa yig‘latadi. Dostonda O‘g‘uz xoqon o‘ziga hamroh tutungan nurdan uch farzand ko‘radi. Ularga Kun, Oy, Yulduz ismlari beriladi. Demak, bunday nomlanishda ham osmon jismlari Tangri emas, aksincha, ular Osmon -Tangrining mehridan yuzaga kelgan muqaddas

farzandlardir. Professor N.Rahmonov «Ko‘hna bitik toshlar» kitobida keltirishicha, «Sibirdagi turkiy va boshqa xalqlar tilida ham Tangrining ilohiy mazmuni va osmon ma’nosi saqlangan. Masalan, “evenklar tangara” deb osmon va xudoni aytadilar. Mordvalar esa tangri deganda faqat osmonni tushunadilar. Mo‘g‘ullarda ham tangrining faqat osmon ma’nosi bor, ilohiy mazmuni yo‘q. Yoqutlarda ilk mifik ko‘rinishi – keyingi davrdagi turli afsona qoldiqlari singdirilgan holda saqlangan. Qadimgi turkiy muhitdagi tangri obrazi qorachoy-bolqor folklorida ham uchraydi. Qorachoy-bolqorlar qadimgi turkiy madaniyatga asoslangan mifologik tasavvurlarning katta qatlamini saqlagan. Qorachoy-bolqorlar mifologiyasidan bizgacha turk-mo‘g‘ul panteoni Tangriga bag‘ishlangan uchta gimn-qo‘shiq saqlangan. Ularning har biri o‘ziga xos kuyga va ijro xususiyatiga ega. Tangri bu qo‘shiqlarda yer osmonni yaratuvchi, yerdagi barcha jonzodlarning homiysi sifatida kuylanadi». Qadimgi yunon va turkiylar tafakkurida xudo osmonda tasavvur etilishiga ko‘ra mushtaraklik, shu bilan birga farqli tomonlar ham mavjud. Turkiylarda Ko‘k deyilganda ikki ma’no – Tangri (ramziy) va osmon (asl) tushunilgan. Beruniy «Hindiston» asarida ko‘rsatishicha, yunonlar ham Zevsni ramziy va tabiiy ma’noda tushunganlar. Miloddan oldingi V asrda yashagan yunon shoiri Kratos falakni Zevs deb atagan. Bu ramziy ma’nosidir. Zevs xudolar xudosi ekanligi uning tabiiy ma’nosi hisoblanadi. Turkiylarda Ko‘k misolida Tangrining yagonaligi tan olinadi va ulug‘lanadi. Yunon mifologiyasida esa ko‘p xudolik targ‘ib etiladi hamda xudolar odam shaklida tasavvur etiladi. Har bir xudoning o‘z vazifasi bor. Ular o‘lmasligi bilan odamlardan farq qiladi. Lekin xudolar odamlar ko‘zidan uzoqda, hamisha bulutlar bilan qoplangan Olimp tog‘ida yashaydilar. Qadimgi turkiylar ham Zevsni o‘zlariga Tangri deb tushunishi va boshqa ma’budalarga ham sig‘inishi ular ham diniy e’tiqodlarining ilk shaklida ko‘p xudolikni tan olganligini ko‘rsatadi. Tangrining yagonaligiga ishonish esa turkiylardagi diniy qarashlar asrlar davomida shakllanib borganligidan nishonadir.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, qadimgi yozma obidalarda, umuman, qadimgi turkiy tilda qo‘llanilgan lug‘aviy qatlam orqali ko‘plab tarixiy lavhalarni, tarixiy qadriyatlarni kashf qilish mumkin. Shu kabi tabiat hodisalarini ifodalovchi so‘zlar qadimgi turkiy xalqlarning e’tiqodi, dunyoqarashi, fikrlashi haqida xabardor qiladi. Bu esa o‘z o‘rnida ajdodlarimiz tarixini bilish yo‘lidagi qimmatli ma’lumotlardir. Bizningcha, ajdodlarimizning boy ma’naviy merosi aks etgan mazkur obidalar kelajak avlod tarbiyasida ham katta ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov.G‘, Rustamov A. Qadimgi turkiy til. – T.,1982, 71-130 betlar.
2. Azimov I., Rahmatov M. Qadimgi turkiy til.– Toshkent, 2005,67-80 betlar.
3. Mahmudov N. “Yozuv tarixidan qisqacha lug‘at-ma’lumotnoma” T-1990;
4. Rahmonov N., Sodiqov Q. Qadimgi turkiy til.– Toshkent,2009.
5. Abdurahmonov A. Turkiy adabiyotning qadimiy qatlamlari. Birinchi qism.

BUYUK O‘ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL VA JAMIYAT, TIL VA TAFAKKUR, TIL VA NUTQ MUNOSABATIGA OID QARASHLARI
THE VIEWS OF UZBEK GREAT THINKERS ON THE RELATION OF LANGUAGE AND SOCIETY, LANGUAGE AND CONTEMPLATION, LANGUAGE AND SPEECH

N.Odinayeva,
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi,
S.Hamitova
Buxoro davlat universiteti talabasi

Abstract: This article describes the national, spiritual value of our national Uzbek language also,about the development of word in the language, its literary meaning in dictionaries , its

influence, strength, development, relationship with society, culture from the views of our great Uzbek thinkers as Navoiy,Farabiy, Beruniy,Avicenna and others.

***Key words**: value, national, spiritual, inheritance, contemplation, intelligence*.

Til – muqaddas va e'zozlangan tushuncha, har bir inson uchun o‘z onasi kabi aziz va mo‘tabar.

Til – hayotning boshlanishi. Inson o‘z ona tili yordamida yangi tushunchalar va munosabatlarni anglay boshlaydi. Ona tili bizga ona suti bilan singdiriladi. Inson ulg‘aygan sayin atrofdagilar bilan muloqot qilish, badiiy kitoblar o‘qish orqali so‘z boyligini oshirib boradi.

Ota-bobolarimiz tarixi, milliy va ma'naviy qadryatlarimiz bizga ona tilimiz yordamida meros bo‘lib qoldi. Xalqlar tarixi – bu ularning tilining tarixi. Davlat rivojlanishi bilan davlat tili ham rivojlanadi. Xalq mustaqilligining asosiy belgisi – ona tili va milliy madaniyati. Dunyoning barcha davlatlari o‘z ona tillarini asrab-avaylashga intilishadi, shuning uchun har qanday davlat o‘zining madaniy merosi va ona tilini alohida hurmat qiladi.

Millatlarni ajratib turuvchi asosiy belgilardan biri bu til hisoblanadi. Har bir inson o‘z tilini bilishi, uni ulug‘lashi va shu bilan birga boshqa millatlarning ona tiliga hurmat bilan qarashi lozim. Shundagina tilning, millatning qadri va obro‘yi, nufuzi oshadi. Til tarixini, uning me'yoriy nuqtai nazardan shakllanish jarayonini, rivojlanishini millat tarixidan ayri holda o‘rganib bo‘lmaydi.

Til va jamiyat tushunchalari ma'no anglatish nuqtai nazaridan farqli ma'nolarni anglatsa- da, bir-biri bilan uzviy bog‘liq hisoblanadi. Tilni xalq yaratadi va o‘z navbatida, jamiyat taraqqiyoti bilan hamnafas ohangda rivoj topib boradi. Xalqning madaniy va ijtimoiy- tarixiy taraqqiyoti o‘z izlarini, birinchi galda tilda qoldiradi. Shu bois, jamiyatdagi har qanday o‘zgarish, birinchi navbatda, tilda aks etadi. Ana shu qonuniyat til va jamiyat tushunchalarini qanchalik uzviy bog‘liq ekanligini ifoda etadi. Bu bog‘liqlikni yana-da yaqin ifodalash uchun quyidagi holatni anglash yetarli: agar biz Alisher Navoiy asarlarini o‘qisak, Navoiy yashagan davr bilan " gaplashamiz". Buyuk mutafakkirimiz qo‘llagan so‘zlar o‘sha davrdan sado beradi. Unda "kompyuter", "bank", "avtomatika", "avtobus", "mashina" kabi so‘zlar mutlaqo uchramaydi. Hech ikkilanishsiz, uchrashi ham mumkin emas. Chunki u davrda bunday tushunchalarning o‘zi bo‘lmagan. Navoiyda "kitob", "qalam", "qalamdon", "kilk", "xoma", "lavh" kabi so‘zlarni o‘qishimiz mumkin va ular o‘z navbatida Navoiy yashagan davrga xos hisoblanadi. Yuqorida aytib o‘tilgan so‘zlar esa bizning asrimizga oid so‘zlardir. Jamiyat taraqqiy etishi bilan birga undagi o‘zgarishlarga oid tushunchalar va ularni ifodalovchi yangi so‘zlar tilda ham paydo bo‘lib boraveradi. Demak, til jamiyat bilan doimo hamnafas holda yuradi.

Navoiy besh asr oldin tillarning o‘zaro chog‘ishtirma tadqiqiga asoslangan "Muhokamat ul-lug‘atayn" ("Ikki til muhokamasi") monografiyasi bilan dunyo tilshunosligida mutlaqo yangi ilmiy yo‘nalish – komprativistikaga asos solgan edi. Alloma ushbu asari orqali chog‘ishtirma tilshunoslikning tadqiq yo‘llari, tahlil usullari, metodologik asosini ishlab chiqdi.Hozirgacha zamonaviy tilshunoslikning yirik sohalaridan biriga aylangan.

Hazrat Navoiy ilmiy tafakkurining gultoji hisoblangan ushbu tadqiqot o‘zbek fani tarixida ham tengsiz maqomga ega. Ushbu asar bizgacha yetib kelgan ilmiy ishlar orasida o‘zbek tilida yaratilgan birinchi sof lingvistik ilmiy-tadqiqot hisoblanadi. Ta'kidlamoq joizki, Nizomiddin Mir Alisher Navoiyga qadar turkiy tillar tadqiqiga bag‘ishlangan o‘nlab ilmiy asarlar yaratilgan. Biroq ular arab tilida yozilganligi hamda ularning katta bo‘lagi o‘quv qo‘llanma xususiyatiga ekanligini yodda tutmoq zarur.

Til bilan tafakkurning o‘zaro munosabati, birligi haqidagi masala falsafa tarixida ham, tilshunoslik tarixida ham eng muhim muammolardan hisoblanib kelmoqda. Til va tafakkurning o‘zaro munosabatini puxta bilish uchun dialektika qonuniyatlarini, til bilan jamiyat o‘rtasidagi aloqani puxta o‘rganish lozim bo‘ladi. Til bo‘lmasa, jamiyat a'zolari o‘rtasida ijtimoiy aloqa va munosabat ham, odamlar yashayotgan jamiyatning o‘zi ham bo‘lmas edi. Til vositasida bir-birimizning fikrimizni anglaymiz, har kungi kundalik ishlarimizni olib boramiz, narsa va hodisalarning mohiyatini chuqurroq bilib olamiz. Bu jarayon faqatgina insonlarda va albatta, tafakkur yordamidagina amalga oshiriladi. Insoniyatning amaliy faoliyati tafakkursiz kechmaydi.

Alisher Navoiy til va tafakkur birligi haqida turli fikrlar yuritgan va tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ta’kidlaydi. Til inson zotini hayvondan ajratib turuvchi “bebaho gavhar”dir:

So‘zdurki, nishon berur o‘likka jondin,
So‘zdurki, berur xabar jonga jonondin,
Insonni so‘z ayladi judo hayvondin,
Bilki go‘hari sharifroq yo‘q andin.

Navoiy bu fikrlarini chuqurlashtira borib, so‘zning ta’sir kuchi, uning katta ruhiy ozuqa va tarbiyaviy ahamiyatiga yuqori baho beradi. Xususan, “Muhokamat ul-lug‘atayn”da shunday shunday mulohaza yuritadi:

“So‘z durining ayirmasi bundan ham cheksiz va darajasi bundan ham nihoyatsizdir. Shundayki, yaxshi so‘zdan o‘lgan badanga toza ruh yetadi, unga jon baxsh etadi, yomon so‘zdan tirik tanga o‘diruvchi zahar xosiyati paydo bo‘ladi, kishini halok etishga olib keladi”.

Biror bir so‘z so‘zlashdan maqsad ma’no ifodalashdir. Binobarin, “Ma’ni adosida alfoz tilga kelur va alfozdin ma’ni fahm bo‘lur”. U ma’noni birlamchi so‘zga, ikkilamchi deb qaraydiva ma’noga “so‘zning joni” deya ta’rif beradi. Alisher Navoiy til va tafakkurni bir-biridan ajratmaydi, balki ularni uzviy birgalikda olib boradi.

Alisher Navoiy, shuningdek, Sa’diy Sheroziy, Husayn Voiz Koshifiy kabi Sharq allomalari ijodida nutq odobi qoidalari mufassal bayon etilgan.

Masalan, Husayn Voiz Koshifiy Navoiyning zamondoshi bo‘lib, nutq odobiga doir “Futuvvatnomayi sultoniy” asarini yozadi. Bu asarda nutq madaniyatiga oid fikrlar bildiriladi va so‘z qudrati batafsil ochib beriladi.

“Agar so‘z senikimi yoki sen so‘znikimi, deb so‘rasalar, aytgil: men so‘zniki va so‘z menikidir, chunki so‘z insonlik daraxtining mevasidir, daraxtni mevadan va mevani daraxtdan ajratib bo‘lmaydi”, deb yozadi olim. Aytilgan so‘z odam uchun farzandi jigarbandiday, ota-ona farzandidan tonolmagani singari, inson ham o‘z so‘zidan tonolmaydi.Farzand ham ota-onadan tonolmagani singari, so‘z ham notiqniki hisoblanadi. Shuning uchun ham deydi olim, aytiladigan so‘zga mas’ullik ota-onaning farzandga va farzandning ota-onaga mas’ulligi darajasida bo‘lmog‘i lozim. Xalqqa naf’i tegadigan farzand qobil, zarari tegadigan noqobil sanalsa, so‘z ham shunga o‘xshash bo‘ladi.Yaxshi so‘z egasiga sharaf keltirib, yomon so‘z o‘z egasini badnom etadi.

Suhbat va nutq odobida madaniyat va fahm-farosat bilan savol-javob qilib so‘rashish ham muhim o‘rinda turadi. Mashhur notiq Voiz Koshifiy o‘z suxandonligi davrida bu qoidalarga to‘la rioya etishga harakat qilgan va bo‘lajak notiqlarni ham bu qoidalar asosida ish yuritishga undagan.

O‘zbek mutafakkirlari nutq ma’nosida “nutq”, “til”, “so‘z”, atamalarini ishlatganlar. Eng ko‘p uchragani “so‘z” atamasidir. Vaziyatga qarab til, so‘z, nutq o‘rnida qo‘llana bergan. Ya’ni bu o‘z navbatida takroriylikni ham oldini olgan.

Insoniyat bilan birga paydo bo‘lgan til uning hayotida muhim rol o‘ynab kelgan va bundan keyin ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi. Til, eng avvalo, inson va uning tafakkuri shakllanishining muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Aniq nutqning paydo bo‘lishi insonning bilish, idrok qilish jarayonlarini tamoman o‘zgartirib yubordi. Til tufayli inson tafakkuri boyidi, moddiy dunyodagi narsa va predmatlarni ongi orqali idroq qilish, ular ustidan mulohaza yuritish, ularga oid fikrlarini so‘z bilan ifodalash imkoniga ega bo‘ldi. Til ilk boshdan e’tiboran hech bir narsa bilan almashtirib bo‘lmaydigan xizmatni, ya’ni inson tafakkurida umumlashtiruvchi vazifani bajarib keladi.

Psixologiyada ham insonning tafakkur faoliyati haqida aytilganda hissiy bilish bilan birga til va nutqning o‘zaro bog‘liqligi ko‘rsatib o‘tiladi. Bunda inson psixikasi bilan hayvonlar psixikasi o‘rtasidagi farqlardan biri namoyon bo‘lishi ta’kidlanadi. Hayvonlarning o‘ta oddiy va juda sodda tafakkuri har doim ham ayoniy harakat tafakkuriligicha qoladi. Ular hech qachon mavhum, bevosita bilish darajasiga yetmaydi. Hayvonlarning tafakkuri ayni chog‘da go‘yo ko‘z o‘ngilarida turgan narsalarni bevosita idrok qilish bilan ish ko‘radi. Ular ana shunday ayoniy tafakkur doirasidan chetga chiqmaydi. Faqat nutq paydo bo‘lgach, bilinayotgan obyektdan ma’lum bir xususiyatni ajratib olib, uni maxsus so‘z yordamida tasavvurda yoki tushunchada mustahkamlash, qayd etish imkoniyati tug‘ildi. O‘z navbatida tafakkur faqat so‘z orqali boshqalar uchun va o‘zimiz uchun ham bevosita reallikka aylanadi. Inson tafakkurini u qanday shaklda amalga oshirilmasin, tilsiz amalga

oshirib bo‘lmaydi. Har qanday fikr nutq bilan chambarchas holda paydo bo‘ladi va rivojlanadi. Har qanday fikr qanchalik chuqur va asosli suratda o‘ylangan bo‘lsa, u so‘zlarda, og‘zaki va yozma nutqda shunchalik aniq hamda yaqqol ifodalangan bo‘ladi. Bundan tashqari, qandaydir fikrning so‘z orqali ifodasi qanchalik ko‘p takomillashgan, sayqallangan bo‘lsa, ayni shu fikrning o‘zi shunchalik yaqqol va tushunarli bo‘ladi.

Kishi o‘zining fikr-mulohazalarini boshqalar uchun ovoz chiqarib ifodalab berar ekan, buning bilan u shu mulohazalarni o‘zi uchun ham ifodalaydi. Fikrni so‘zlar orqali ifodalash, mustahkamlash, fikrni so‘zlarda qayd etish fikrni bo‘lishni anglatadi, diqqatni mazkur fikrning turli o‘rinlarida va qismlarida tutib turishga yordam beradi hamda fikrning qismlarini yana-da chuqurron tushunishga imkon yaratadi. Shu tufayli keng, izchil, sistemali mulohaza yuritish, ya’ni tafakkur jarayonida tug‘ilgan hamma asosiy fikrlarni bir-biri bilan aniq va to‘g‘ri solishtirib ko‘rish mumkin buladi. Shunday qilib, so‘zda, fikrni ifodalashda tafakkurning eng muhim zaruriy, mulohazali, mantiqiy bo‘laklarga ajratilgan va anglashilgan tomonlari berilgan bo‘ladi. Fikrni so‘zda ifodalash va mustahkamlash orqali u yo‘qolmaydi hamda paydo bo‘lishi bilanoq o‘chib qolmaydi. Fikr so‘z iboralarida – og‘zaki yoki yozma so‘z iboralarida mustahkam qayd qilinadi. Shuning uchun ham kerak bo‘lganda, mazkur fikrga yana qaytish, uni yana-da chuqurroq o‘ylab, tekshirib ko‘rish va qayta o‘ylash davomida boshqa fikrlar solishtirib ko‘rish imkoniyati saqlanib qoladi. Shunday qilib, inson tafakkuri til va nutq bilan chambarchas bog‘liqdir. Tafakkur zaruriy tarzda moddiy so‘z qobig‘ida mavjuddir.

Inson tafakkurining mahsuli yoki fikrni so‘z orqali ifodalash qobiliyati, mahorati sanalgan nutqning madaniyligini ta’minlovchi to‘g‘rilik, aniqlik, mantiqiylik, ifodalilik, rang-baranglik, soflik kabi bir qancha sifatlar mavjud.Ana shu kommunikativ sifatlarning barchasini o‘zida mujassamlashtirgan nutq madaniy hisoblanadi.

Ma’lumot o‘rnida aytish joizki, ko‘plab allomalarimizning lingvistikaga oid bir qator qarashlari mavjud. Shu jumladan buyuk mutafakkirlarimizdan biri Abu Nasr Farobiyning fikrlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, Farobiy tilshunoslikning fonetika, morfologiya, sintaksis, orfografiya, orfoepiya va stilistika haqida dastlabki tushunchalarni bergan.

Forobiy fonetika haqida fikr yuritar ekan, nutq tovushlari, tovushlarning undosh va unli turlari, undosh tovushlarning paydo bo‘lishi, o‘rni, unli tovushlar va ularning xususiyatlari, so‘zga qo‘shimchalar qo‘shganda yuz beradigan tovush o‘zgarishlari, so‘zning fonetik me’yorlari haqida fikr yuritadi.

U leksika yuzasidan ma’lumot berar ekan, leksik birlik bo‘lgan so‘z masalasiga, so‘z ma’nolarining tasnifi masalasiga to‘xtaladi. Ya’ni so‘z masalasining ikki turini: sodda va murakkab bo‘lishini ko‘rsatadi. Forobiy shu kabi tilshunoslikka oid qator qimmatli ma’lumotlarni berib o‘tadi.

Yana bir buyuk allomalarimizdan biri Abu Rayhon Muhammad Ibn Ahmad al-Beruniy hisoblanadi. U o‘rta asr Yevropasida Aliborona nomi bilan mashhur bo‘lgan xorazmlik qomusiy allomadir. Beruniyning ma’lumotlariga qaraganda, u 150 dan ortiq asar yaratgan. Ushbu asarlar jahon ilm-fanining qator durdonalari sifatida qadrlanadi.

Abu Rayhon Beruniyning lisoniy qarashlari “Saydana” nomli mashhur asarida berilgan. Umuman olganda bu asarda turli xildagi dorivor o‘simliklar, hayvonlar, ma’danlar haqida ma’lumot berilgan bo‘lib, unda dorivor moddalarning bir necha tillardagi nomlari keltiriladi. Buyuk alloma ushbu asarda dorivor moddalarning har bir tildagi mahalliy, ya’ni har bir shevadagi nomlanishini ham alohida ko‘rsatib beradi. Demak, Beruniy predmet va uning nomi munosabati masalasiga alohida ahamiyat beradiki, ayni masala qadimgi tilshunoslik davridan to shu kungacha ham til haqidagi fanning eng dolzarb muammolaridan biri bo‘lib kelmoqda.

Ovrupada Avicenna nomi bilan mashhur bo‘lgan va Sharqda ulug‘lab, “Shayhurrais” nomi bilan atalgan vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino (980-1037) turli sohalarda, jumladan, tilshunoslikda ham bir qancha asarlar yaratdi. Shulardan biri “Asbobi hudut al huruf” asarining to‘rtta nashri: Qohira(2), Tiflis nashri va Toshkent nashrlari ma’lum. Ushbu asarning nashrini tayyorlashda professor A.Mahmudov va professor Q.Mahmudovlarning xizmatlari katta bo‘ldi.

Bu asar kirish va olti bobdan tashkil topgan. Manbada tovushning hamda nutq tovushlarining paydo bo‘lish sabablari, bo‘g‘iz va tilning anatomiyasi, ayrim arab tovushlarining paydo

bo‘lishidagi o‘ziga xosliklari, ushbu tovushlarga o‘xshash nutq tovushlari hamda tovushlarning nutqiy bo‘lmagan harakatlarda eshitilishi kabilar haqida fikr yuritiladi.

Mahmud ibn Husayn ibn Mahmud Koshg‘ariy O‘rta Osiyoning XI asrida yashab ijod etgan buyuk allomadir. U turkiy tillarning qiyosiy grammatikasi va leksikologiyasiga asos soldi, fonetikasi bo‘yicha juda qimmatli ma’lumotlar qoldirdi.

Mahmud Koshg‘ariy turkiy tilshunoslikning ensiklopediyasi hisoblangan mashhur “Devonu lug‘atit turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”) asarini yaratdi. Shuningdek, shu kungacha topilmagan “Javohirun nahv fi lug‘atit turk” (“Turkiy tillar sintaksisining javohirlari”) nomli asarini ham yozgan.

Tilni kishilar o‘rtasidagi aloqa vositasi sifatida, jamiyat hayotini aks ettiruvchi ko‘zgu sifatida tushungan Mahmud Koshg‘ariy o‘zining mashhur “Devon”ida aynan bir davrga oid bo‘lgan turlicha turkiy tillar hodisalarini, faktlarini sinxron – qiyosiy metod asosida solishtiradi, taqqoslaydi. Chunki o‘sha davrda aynan shu metod arab tilshunosligida juda keng tarqalgan hisoblanadi va bu arab tilining ko‘p shevali til ekanligi xususiyatidan kelib chiqadi.

Mahmud Koshg‘ariy til va nutqning asosiy birligi bo‘lgan so‘z masalasiga leksikolog, seminolog, semisiolog, leksikograf sifatida to‘xtalar ekan, bunda u asosiy e’tiborini tilshunoslikning eng murakkab va muhim masalalaridan biri bo‘lgan so‘z ma’nosiga, so‘zning ko‘p ma’noliligiga, so‘z ma’nosining ko‘chishiga, shuningdek, so‘z ma’nosining izohi kabi o‘ta jiddiy masalalarga qaratadi. Ya’ni olim “Devon”da so‘zning muayyan ma’no anglatishdek muhim xususiyatidan kelib chiqib, so‘z ma’nosi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan omonimiya, antonimiya va sinonimiya hodisalari haqida, so‘z ma’nosining ko‘chishi bilan bog‘liq bo‘lgan metafora, metonimiya, sinekdoxa, funksiyadoshlik kabi ma’noning ko‘chish usullari haqida, so‘z ma’nosining kengayishi va torayishi haqida fikr yuritadi, turkiy tillardan bir qancha misollar keltiradi va fikrini isbotlaydi.

Xullas, Mahmud Koshg‘ariy o‘z davrining ulkan tilshunosi sifatida jahon tilshunosligi tarixida yorqin iz qoldirgan buyuk alloma hisoblanadi.

Yana bir buyuk mutafakkirlarimizdan Zahiriddin Muhammad Bobur tilshunoslikka ham o‘z hissasini qo‘shgan allomalarimizdan biridir. O‘zbek adabiyoti tarixida Bobur lirikasi, “Boburnoma” asari nutqning go‘zal namunalaridir. “Boburnoma” go‘zal va nihoyatda ravon tilda yaratilgan. Bobur bu asarda ommabop yozishni ma’qul ko‘rgan va o‘g‘li Humoyunga yozgan xatida birovga yozgan maktubni bir necha bor o‘qish, uning ravonligiga, so‘zlarning ko‘zda tutilgan ma’nosi to‘g‘ri aks ettirayotganligiga ishonch hosil qilgandan so‘ng jo‘natishga chaqiradi. Chunki, so‘zlarning xato yozilishi aytmoqchi bo‘lgan fikrni xiralashtiradi, o‘quvchini qiynaydi. Bu haqda “Boburnoma” da shunday fikr bayon etiladi: “…Yana men degandek, bu xatlaringni bitibsen va o‘qumaysen, ne uchunkim, agar o‘qur xayol qilsang edi, o‘quyolmas eding. O‘quyolmagandan so‘ng albatta tag‘yir bo‘lur eding.Xatingni xud tashvish bila o‘qusa bo‘ladur, vale asru mug‘laqdur.Nasri muammoni hech kishi ko‘rgan emas. Imlong yomon emas. Agarchi xili rost emas, iltifotni to bila bitibsen. Qulunjni yo bilan bitibsen. Xatingni har tavr qilib o‘qusa bo‘ladur, vale bu mug‘laq alfozingdin maqsad tamom lafhum bo‘lmaydur. G‘olibo xat bitirda kohilliging ham ushbu jihattindur. Takalluf qilmay deysan, ul jihatdin muglaq bo‘ladur. Bundin nari betakalluf va ravshan, pok alfoz bila biti, ham senga tashvish ozroq bo‘lur va ham o‘qig‘uvchig‘a”. Bu so‘zlardan ko‘rinib turibdiki, Bobur o‘zbek lirik adabiyotining zabardast vakili hisoblangan.

Mavzuga yakun yasar ekanmiz, Sharq mutafkkirlari notiq oldiga tilni chuqur o‘rganish, uning lug‘aviy boyligi va grammatikasini puxta egallash, mantiqli so‘zlashni o‘rganish, nutqning ichki va tashqi ko‘rinishiga (shakl va mazmuniga) birday e’tibor berish, ravon va ta’sirchan nutq tuza bilish va undan jamiyatda til boyliklaridan unumli, maqsadga muvofiq ishlatish vazifalarini qoyadilar. Sharq mutafakkirlari, avvalo, o‘zlari madaniyatli shaxs sifatida notiqlik ilmini o‘rganganlar, so‘z qudrati haqida ibratli fikrlar bildirganlar va bu notiqlik qoidalariga rioya qilganlar. Nutqiy madaniyatimizni rivojlantirishimiz, shu orqali jamiyatda o‘z o‘rnimizni topishimiz uchun ham Sharq mutafakkirlarining nutq odobi haqidagi qarashlarini o‘rganmoq lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qudratov T.Nutq madaniyati asoslari.– T., 1993.
2. Beruniy. Hindiston. – T., 1965.

3. Homidov H. Olis-yaqin yulduzlar. – T., 1990.
4. Ma'naviyat yulduzlari. –T., 2001.
5. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. –T., 1965.
6. Sharipova O'. Tilshunoslik asoslari. – T., 2006.
7. www.ziyonet.uz

SAYFI SAROYINING SO'ZGA BO'LGAN MUNOSABATI VA SO'Z QO'LLASH MAHORATI
THE ATTITUDE OF SAIFI SARAI TOWARDS THE WORD AND HIS USAGE SKILL

I.O'razova
ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Abstract: This article analyzes Saifi Sarai's attitude towards words and the poet's word usage skills. Some comments on the literary-critical thoughts of the author in the Masnavi of Wasf ul-shuaro are narrated.

Key words: *language history, old uzbek language, masnavi, poetry, isti'aara, tajnees, tazood, tuyuq.*

Tarixga nazar tashlar ekanmiz, til taraqqiyotining barcha davri ham birday o'rganilmaganiga guvoh bo'lamiz. Ana shunday hali to'liq o'rganilmagan, tilshunoslik nazaridan chetda qolayotgan davr XIV asrning ikkinchi yarmidagi yozma adabiyotning til xususiyatlaridir. Bu davr adabiyoti Oltin O'rda davri adabiyoti nomi bilan mashhurdir. Taniqli adabiyotshunos olim Natan Mallayev XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrning birinchi yarmini peshqadam yozuvchilar yetishib chiqqan davr sifatida alohida e'tirof etib, bu davr namoyondalari sifatida Xorazmiy, Xo'jandiy, Sayfi Saroyi, Durbek, Haydar Xorazmiy, Amiriy, Yaqiniy, Ahmadiy, Atoyi, Tug'ilxoja, Mavlono Imod Mavlaviy, Mavlono Qozi Muhsin, Mavlono Is'hoq, Sakkokiy va Mavlono Lutfiy kabi shoirlarni sanab o'tadi [N.Mallayev.1965.205]. Olim fikriga tayanib shuni aytish mumkinki, XIV asrning ikkinchi yarmida Xorazmiy [Mallayev,1965.227], Qutb [Mallayev,1965.241], Sayfi Saroyi [Mallayev,1965.255.] yashab ijod qilgan.

Iste'dodli shoir, mohir tarjimon Sayfi Saroyi hayoti haqida ma'lumotga ijodkor she'rlari orqali ega bo'lish mumkin.

Qamishli yurt manim tuvg'on elimdi,
Bilik g'urbatga kelturg'on bilimdi.
Kelib o'ldim saroyda she'r fidoyi,
Saroyning shoiri, elning gadoyi.

Demak, Sayfi «Qamishli yurt»da (bu hozirgi Xorazm oblastining Sariqamish qishlog'i deb taxmin qilinadi) tug'iladi, bilim olmoq uchun g'urbatga-musofirlikka yuz tutadi, Saroyga kelib she'riyat bilan shug'ullanadi, she'riyat fidoyisi bo'ladi. Shoir taxallusini ham Saroydan oladi, Sayfi Saroyi nomi bilan shuhrat topadi.

Ijodkorning bizgacha o'ndan ortiq g'azali, qasida, qit'a, ruboiy va masnaviylari, "Suhayl va Guldursun" (1394) dostoni, "Gulistoni bit-turkiy" (1390-1391) asari yetib kelgan. [N.Mallayev.1965.258].

Sayfi Saroyi ijodining til xususiyatlarini o'rganar ekanmiz, qo'llangan so'zlarning asosiy qismini turkiy so'zlar tashkil qilishining guvohi bo'ldik. O'rni bilan arabiy va forsiy so'zlar qo'llanilgan. Ijodkor har bir so'zning salmog'ini anglagan holda, so'zlarni mahorat bilan tanlaydi, kam so'z bilan kengroq tushuncha ifodalashni maqsad sifatida qo'yadi. Bunga erishish uchun istiora, tashbeh, tajnis kabi san'atlardan foydalanadi. Saroyi ijodida omonim so'zlar orqali qilingan so'z o'yinlari ko'p uchraydi va bu asar jozibadorligi va nafosatini ta'minlagan desak adashmaymiz. Masalan, "Suhayl va Guldursun" dostonida Suhayl ta'rifida shunday bayt uchraydi:

Biyik ardamlari[1] bor, so'zi shirin,

[1] ***ardam*** — fazilat, oliy xislatlari

Bo‘lur oshiq ani ko‘rganda Shirin.

Yoki shoir bir mushoirada shunday bayt bilan javob qaytaradi:

Meningdek nechalar hayron o‘shul jodu qaroqing‘a
Ko‘rub jismin xijolatdin ravon bo‘ldi qaro qing‘a.

Sayfi Saroyining “Dilbarimning zulfi sunbul…” mat’lali g‘azali esa to‘liqligicha tajnisli qofiya asosiga qurilgan. Shu misollarning o‘ziyoq shoirning so‘z qo‘llash mahorati, so‘zni his qilish va ulardan ajoyib san’at yarata olish qobiliyati yuqori ekanligiga dalil bo‘la oladi. Bilamizki, tuyuq sof turkiy janr bo‘lib, omonim so‘zlar asosiga quriladi. Tuyuqning ilk namunalari Lutfiy, Navoiy, Bobur ijodida uchraydi. Bizningcha, Sayfi Saroyi va boshqa turkiygo‘y ijodkorlarning tajnisli qofiyani g‘azal va she’rlarida faol qo‘llashi tuyuq janrining shakllanishiga asos bo‘lgan.

So‘z qadrini o‘z qadridan baland tutgan Sayfi Saroyi so‘z va shoirlikka munosabatini o‘zining “Vasf ul-shuaro” masnaviysida aks ettirgan. Masnaviy turkiy tilda yozilgan bo‘lib, 69 ta so‘z qo‘llangan. Shundan 39 tasi o‘z qatlamga, 30 tasi o‘zlashgan qatlamga mansub. Masnaviyda shoir mahoratli tanqidchi va so‘z bilimdoni sifatida o‘z fikrlarini dadil bayon qila olgan. Masnaviy shaklan qisqa bo‘lsa-da, so‘zlarning o‘rinli tanlanishi uning badiiyatini oshiradi. Ijodkor shoirlarni bir necha toifalarga ajratib , ularning yutug‘i yoki kamchiliklarini ko‘rsatib boradi.

Jahon shoirlari, ey gulshani bog‘,
Kimi bulbuldurur so‘zda, kimi zog‘[1].

Sayfi Saroyi birinchi misraning o‘zidayoq ijodkorlarning turfa ekanligiga ishora qiladi va ularni bog‘ning gullariga qiyoslaydi. Ikkinchi misrada shoirlarni toifalashni boshlaydi: so‘z qo‘llash bobida kim bulbulga o‘xshaydi, ya’ni o‘z xonishi bilan muxlislar ko‘nglini zabt etadi. Bu kabi iste’dodli shoirlarga qarama-qarshi holatda so‘z qo‘llashni bilmaydigan, she’riyati kishini hayajonga solmaydigan ijodkorlarni zog‘ga qiyoslaydi.

Baytda qo‘llangan *kimi* olmoshi bu shaklda qadimgi turkiy til davrida ham, eski o‘zbek tili davrida ham uchramaydi. Bayt mazmunidan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, *kimi* birligi bu o‘rinda gumon olmoshi ma’nosini ifodalamoqda. Shoir so‘roq olmoshiga *–i* qo‘shimchasini qo‘shish orqali *kimdir* olmoshi bilan sinonim bo‘ladigan gumon olmoshini qo‘llamoqda.

Kimi to‘ti bekin[2] chaynar shakarni,
Kimi lafzi bilan o‘rtar durarni[3].

Tanqidchi shoirlarni toifalashda davom qiladi. Shunday shoirlar borki, ular to‘tiga qiyoslanadi, to‘tiga biror yoqimli so‘zni o‘rgatib qo‘ysang, shu so‘zlarni muntazam takrorlab turaveradi. Sayfi Saroyi to‘ti o‘rgangan so‘zni shakarga o‘xshatadi va kimlargadir taqlid qilib she’r yozgan, har davrada, har majlisda shu she’rlarini takrorlaydigan shoirlarga to‘ti istiorasini beradi. To‘tisifat shoirlarga qarama-qarshi shaklda o‘z lafzi – so‘zi bilan durlarni-da o‘rtaydigan otashzabon , haqiqiy san’atkor shoirlar borligiga urg‘u beradi. Bilamizki, Navoiy so‘zni durga , ko‘ngilni ummonga qiyoslab, so‘z – dur, ko‘ngil uning ummonidir, degan . Navoiydan qariyb yarim asr avval yashab o‘tgan Sayfi Saroyi so‘zni dur bilan tenglashtirib, o‘rinli qo‘llangan so‘zning darajasi durdan ham yuqori turishi mumkinligiga urg‘u beradi. Ya’ni oddiy so‘zdan yaratilgan san’at asarining qadrini ko‘rgan durlar qadri tushib borayotganidan o‘rtanadi. Demak, shoir nazdida haqiqiy ijod, chinakan she’riyat dunyo xazinasidan ham qimmatliroqdir.

Ushbu baytda ko‘plik shakli *–lar* qo‘shimchasi *–ar* shaklida *(durar)* qo‘llangan, ko‘plik shaklini bu kabi qo‘llash shoir bilan zamondosh ijodkorlar asarlarida uchramadi. Birinchi baytda *–lar* qo‘shimchasi to‘liq holda qo‘llanganiga (*shoirlari)* tayanib shuni aytish mumkinki, shoir vazn talabi bilan va qofiyani to‘g‘irlash *(shakarni-durarni)* maqsadida *l* harfini tushirib qoldirgan.

Baytdagi *bekin* o‘xshatish ma’nosini bildiruvchi ko‘makchi bo‘lib , *bikin* shaklida Xorazmiy, Atoyi, Sakkokiy, Lutfiy she’rlarida ham uchraydi.

Kimining so‘zlari mavzun-u[4] shirin,
Kimining loyiqi tashrif-u tahsin.

---

[1] ***zog`*** — qarg‘a
[2] ***bekin*** — kabi, day
[3] ***durar*** — durlar, marvaridlar
[4] ***mavzun*** — vaznli

Keyingi baytda shoirlar ijodiga adabiyotshunos sifatida baho beriladi: shunday toifa shoirlar borki, ularning she'rlari vazn jihatdan mukammal, ma'nosi esa "shirin", ya'ni shakl va mazmun uyg'unligi talabiga javob bera oladi. Kimlar esa she'rida san'at yarata olmaydi, faqat borgan joyida mezbonni ko'kka ko'tarib maqtash bilan chegaralanadi. Sayfi Saroyi bu kabi maddoh san'atkorlarni haqiqiy ijodkorlar bilan qarama-qarshi qo'yish orqali ularga bo'lgan salbiy munosabatini subyektiv tarzda ifodalamoqda. Eng qiziq tomoni, ijodkor hech bir baytda kimnidir maqtamaydi yoki yomonlamaydi. Aksincha har bir baytda berilgan qarshilantirish san'ati tufayli o'quvchi ijodkorlarni guruhlab boraveradi va shu barobarida ijodkorlarga munosabati shakllanadi.

Kimi o'zganing ash'orin menim der,
Kimi halvo kabi shalg'am cho'bin yer.

Masnaviyning keying baytida o'zgalar she'rini o'zlashtirib, o'zini xalqqa shoir sifatida tanitgan firibgar insonlar tanqid qilinadi, bu toifa kishilar, avvalo, o'zlarini aldashi uqtiriladi. Bu kabi qaroqchi shoirlar halvo yedim deb shalg'om cho'pini chaynayotgan kishiga qiyoslanadi.

Kimi ma'ni qo'yub lafzin tuzatur,
Kimi vaznin buzub san'at kuzatur[1].

Shunday shoirlar borki, ma'no-mazmunni ikkinchi darajaga qo'yib, saklga e'tibor beradi, ya'ni shaklbozlikka beriladi. Shunday shoirlar borki, ma'noga e'tibor berib vaznni buzib, shoir bo'lishni ko'zlaydi. Sayfi Saroyi har ikkala toifadagi ijodkorlarni tanqid qiliadi.

Keyingi bayt lirik chekinish sifatida tahlil qilinishi mumkin.

Alarning ush biri Sayfi Saroyi,
Jahon oriflarining xoki poyi[2].
Ani sen jumla shoir kamtari bil,
Qamar yuzga hamisha mushtari[3] bil.

Sayfi Saroyi o'zini shu kabi shoirlarning biri sifatida aytib, o'z o'rnini yetuklikka erishgan oriflarning oyog'i ostidagi tuproqqa qiyoslaydi. Bu bilan shoir hali ham o'z ustida ishlashi lozimligini kamtarlik bilan qayd qiladi. Keyingi baytda shoir o'zini barcha shoirlar ichida eng kamtari deb hisoblaydi va yorug' yuzga talabgor ekanligini, ya'ni adabiyot ixlosmandlari oldida yuzi yorug' bo'lishi uchun tinimsiz izlanishda ekanligiga ishora qiladi.

Masvaviy aruzning hazaji musaddasi mahzuf (yoki maqsur) vaznida yozilgan bo'lib, shoir vazn talabini buzmaslik uchun oxirgi baytlardagi *shu biri* olmoshini *ush biri* shaklida ishlatgan va qisqa bo'g'inli so'zdan cho'ziq bo'g'inni hosil qilgan. Ya'ni saktalikka yo'l qo'ymaslik uchun metateza hodisasini qo'llagan. Shu misolning o'zi ham ijodkorning aruz bilimdoni ekanligini ko'rsatadi.

Masnaviyda Sayfi Saroyi shoirlarni quyidagi guruhlarga ajratadi:

- Bulbul kabi tug'ma qobiliyatga ega bo'lgan, ijod namunasi durlar bahosidan ham ustun turuvchi, shakl va mazmun mutanosibligiga erishgan iste'dodli shoirlar;
- Qarg'a kabi adabiyot bog'iga adashib kirib qolgan ise'dodsiz shoirlar;
- To'tiga o'xshab boshqalarga taqlid qilib yuradigan, o'z uslubiga ega bo'lmagan shoirlar;
- Tahsin aytishdan boshqasini bilmaydigan maddoh shoirlar;
- O'g'ri shoirlar.

Masnaviyda qaratqich kelishigi to'rt xil shaklda qo'llanganini ko'rish mumkin: eski o'zbek tili davriga xos bo'lgan izofali shaklda *(gulshani bog')*, hozirgi o'zbek adabiy tilidagi to'liq variantda (*kimining*), qisqargan variantdagi shakli *(menim)*, belgisiz shaklda qo'llanishi *(Jahon shoirlari)*.

Eng e'tiborli tomoni shuki, masnaviyda tushum kelishigi *(shakarni)*, qaratqich kelishigi (o'zganing), jo'nalish kelishigi *(yuzga)*, o'rin-payt kelishigi *(so'zda)*, "Suhayl va Guldursun" dostonida chiqish kelishigi (*Zafardan shod bo'lib yotmishdi ogoh)* hozirgi o'zbek adabiy tilidagi variantlarda qo'llangan. XIV asr oxirida barcha kelishiklarning shakllangan holda qo'llanishining

[1] ***sanat kuzatur*** — san'atni ko'zlaydi, san'atbozlik qiladi

[2] ***xoki poyi*** — oyoqlari ostining tuprog'i

[3] ***mushtari*** — talabgor

o‘zi katta hodisa. Demak qo‘rqmasdan aytish mumkinki, Sayfi Saroyi hozirgi o‘zbek tili morfemikasining shakllanishiga o‘z hissasini qo‘shgan ijodkorlardan biridir.

Xulosa:

- Sayfi Saroyi tuyuq janrining shakllanishiga o‘z hissasini qo‘shgan ijodkorlardan biridir.
- “Vasf ul-shuaro” masnaviysi o‘zbek adabiyotidagi ilk tanqidiy asardir. Saroyi unda shoirlarni toifalash orqali o‘sha davr adabiy muhitiga o‘z munosabatini bildirgan.
- Sayfi Saroyi vazn talabini buzmaslik uchun ayrim so‘z va qo‘shimchalarni o‘zgartirib qo‘llagan va bu shoir leksikasining o‘ziga xosligini ko‘rsatadi.
- Shoir asarlarida kelishik shakllari to‘liq shakllangan holda qo‘llangan.

Tavsiyalar:

- Sayfi Saroyi ijodi leksikasini o‘rganish, o‘z va o‘zlashgan qatlamni statistik tahlil qilish, morfologik shakllarning o‘ziga xosligiga e’tibor qaratish bugungi kun tilshunosligi uchun foydali bo‘lishi mumkin.
- Sayfi Saroyi ijodi badiiyati, qo‘llangan badiiy tasvir vositalarini o‘rganish, so‘z qo‘llash mahoratini tahlilga tortish ijodkor mahoratini kashf qilishga yordam berishi shubhasizdir.
- Sayfi Saroyi nafaqat shoir, nuktadon olim, ustoz ko‘rgan, adabiy-nazariy bilimga ega bo‘lgan adabiyotshunos, yetuk tanqidchidir Ijodkor asarlarni tarixiy aspektda o‘rganish tilshunoslik va adabiyotshunoslik uchun foydali bo‘ladi degan fikrdamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmadxo‘jaev E. Alisher Navoiygacha bo‘lgan o‘zbek shoirlari asarlari qo‘lyozmasining tarqalishiga doirG‘G‘ Adabiy meros.-1987.-№ 1(39).-B.18-27.
2. Mallaev N.M. O‘zbek adabiyoti tarixi. 1-kitob. 3-nashri.-Toshkent: «O‘qituvchi», 1976.-B.255-269.
3. Mualliflar jamoasi. O‘zbek adjabiyoti tarixi. 5 tomlik.1-tom. -Toshkent: «Fan», 1977. -B.221-235.
4. Fozilov E. XIV asr Xorazm yodnomalari.-Toshkent: «Fan», 1973. -376 b.
5. Uch bulbul gulshani. To‘plam.-Toshkent: Adabiyot va san’at, 1986. -B.167-330.
6. Is’hoqov Y. So‘z san'ati so‘zligi. - T.: O‘zbekiston, 2014. - 319 b.

“МЕҲРОБДАН ЧАЁН” АСАРИДАГИ ҲУНАРМАНДЧИЛИККА ОИД ШАХС ОТЛАРИ ХУСУСИДА
ABOUT PERSONAL NOUNS BELONGS TO HANDCRAFTS IN THE “MEKHROBDAN CHAYON”

С.Зиётова,
ТошДЎТАУ таянч докторанти

Аннотация: Ушбу мақолада бадиий матнда қўлланилган ижтимоий-сиёсий қатламга оид ҳунармандчилик билан боғлиқ шахс отлари тарихий, этимологик ва лингвистик жиҳатдан тадқиқ қилинган. Терминларнинг бадиий асар тилидаги семантик хусусиятлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: *термин, лексема, сема, синонимия, ижтимоий-сиёсий лексема, ясама сўз.*

Abstract: In this article, the personal nouns which are depends on handcraft lexics regarding social-political life in the literary text are analyzed to the historical, etymological and linguistic view. The semantic notions of the terms are learned in the literary text.

Key words: *terms,lexics, sema, synonymy, socio-political words, derivational words .*

Муайян адабий тилнинг сўз бойлиги ўз таркибида махсус тушунчаларни ифодаловчи терминологик лексикани у ёки бу даражада қамраб олиши лингвистикада эътироф этилган воқелик ҳисобланади. [Дадабоев, 2020:13]. Жамиятдаги ижтимоий-сиёсий муҳит, давр, жамиятдаги ўзгариш, шу жараённи ифодаловчи ижтимоий-сиёсий лексемаларда ўз аксини топади. Ижтимоий – сиёсий лексика қўлланиш соҳаси, услубий белгиси, келиб чиқиши каби турли жиҳатлари ижтимоий – сиёсий характердаги воқеликларни ўзида акс эттирган луғат таркибининг ўзгарувчан гуруҳидир. [Исоқова, 2010:8].Хонликлар даври туркий халқлар тарихида алоҳида бир босқич ҳисобланиб, ижтимоий-сиёсий, маданий-маиший ҳаётдаги ўзгаришлар, ўша давр ўзбек тили лексик қатламида ҳам намоён бўлган. Қодирий "Меҳробдан чаён" асаридаги ижтимоий-сиёсий муҳитни ҳамда асар персонажларининг ижтимоий мавқейи, мансаби, кундалик турмушдаги ҳаётини ёритишда касб-ҳунарни ифодаловчи шахс отларидан унумли фойдаланган. Асарда *бўзчи, бўёқчи, тарроҳ, темирчи, шустагар*каби ҳунарманд-косибларни ифодаловчичи истилоҳлар келтирилган.

Ўзбек тилида шахс отини аффиксал усул билан ясалиш жараёнида *–чи* аффиксли моделдан унумли фойдаланилади. Мазкур модель от сўз туркумидан аксарият шахс оти, иш-ҳаракатни бажарувчи, бирор касб билан шуғулланувчи, ижтимоий мансублик [Щербак,1977:103] каби маъноларни ифодаловчи отларни ҳосил қилади. Тилшунос олим Ҳ.Дадабоев VII-XIV аср қадимги туркий рун ҳамда эски туркий тил ёзма манбаларида ушбу аффикс иштирокида ясалган жуда кўп терминлар [Дадабоев, 2016:5] мавжудлиги ҳақида маълумот беради. Абдулла Қодирийнинг ушбу асарида ҳам турфа мансаб, касб-ҳунарларни ифодалашда –чи аффиксидан фаол фойдаланилган. Хусусан, **бўзчи** термини бўз тўқувчи ҳунарманд, косиб маъносини билдириб, ушбу аффикс орқали ҳосил бўлган. Ясама сўз асосидаги *бўз* лексемаси омоним характердаги сўз ҳисобланади. Асос қисм арабча сўз асли *bazz(un)* шаклига эга [АРС,69], ўзбек тилига *а* унлисини *ў* унлисига алмаштириб, сўз охиридаги *zz* товушларидан бирини ташлаб қабул қилинган: *bazz -> бўз.* Арабча *bazza* феълидан ҳосил қилинган масдар бўлиб [ЎТЭЛ,II,78], "хонаки дастгоҳда пахта ипидан тўқилган оқ-кулранг дағал мато" маъносини англатади: *Сафар **бўзчи** моккиси қўлида ўзича илжайди, яна бир-икки оёқ боскандан кейин, дўконхона эшиги очилди (206).*

Бўёқчи истилоҳиҳам –чи қўшимчаси воситасида морфологик усулда ясалган бўлиб, "ип, ипак ва ш.к.ни бўёвчи, уларга ранг берувчи уста, рангловчи" [ЎТИЛ,I,396] деган мазмунни англатиб, ушбу ясалманинг ўзак қисми *бўямоқ* феълидир. Мазкур феъл "ранг бермоқ" семасини билдириб, қадимги туркий тилда "ранг" маъносини англатган *бой* отига *–а* қўшимчаси билан ясалган [ЭСТЯ,II,177], ўзбек тилида *а* унлиси *ä* унлисига алмашган: *бой + а = бойа ->бойä.* [ЎТЭЛ,I,74]. Демак, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *бўямоқ* феълини туб феъл деб ҳисоблаймиз, лекин этимологик жиҳатдан ясалма экан. Бўямоқ феълига нарса-буюм оти ясовчи-*қ* қўшимчаси қўшилиши натижасида сўз асосидаги *а* унлиси *о* унлисига алмашган ва натижада "ранг бериш учун ишлатиладиган модда" семасини ифодаловчи от сўз туркуми ясалди:*Отасининг касби **бўёқчилиқ**, ҳамиша ярим белидан нил сувига чўмилиб ётқан бир камбағал ва бир қарич, икки қарич болалардан бештасига дада эди (46).*

Темирчи лексемасининг асоси қадимги туркий тилда *тämир* тарзида талаффуз қилинган [ПДП,429], "қорамтир кумуш рангли металл" [ЎТЭЛ,I,329] маъносини англатиб, кейинроқ *темўр, темир* шакллари юзага келган [ДЛТ,I,342,464; ДТС,554]: *тämир > темўр > темир.* **Шустагар** термини эса тожикча сўздан олинган бўлиб, матони оқартирувчи, оҳорловчи[1] деган маънони билдиради.*Паст одамларсан-да: бирингтемирчинг ўғли, иккинчинг **шустагар**нинг боласи...(288).*

Тарроҳ арабча сўз бўлиб, "лойиҳа ишловчи уста", "меъмор", "лойиҳачи" деган маъноларни англатиб, тарҳ тузиш санъатини мукаммал эгаллаган муҳандис – уста. [ЎМЭ, Т, 144]. Мазкур лексема Навоийда "бинокор"[НАЛ,597] маъносида,"Бобурнома"да "нақш солувчи, наққош, биноларни безовчи" [Холманова, 2009:154] семалари ишлатилган. Қодирий "лойиҳаловчи" мазмунида келтирган:*Ясарда тарҳини **тарроҳ** лар андоғ сакиз гулшан...(127).*

[1]https://translate.academic.ru/шустагар/tg/xx/

Асар матнида ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги ҳар бир синф вакили билан боғлиқ мансаб-мартаба, касб-ҳунар номлари келтирилган. Бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ўзгариши, ривожланиши натижасида бўзчи, бўёқчи, темирчи каби касб-ҳунарларга эҳтиёж йўқлиги туфайли ушбу истилоҳларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиши ҳам камайди. Тарроҳ лексемаси ҳам архаизмга айланди ҳамда архитектор термини фаол қўлланилмоқда. Ушбу истилоҳлар фақатгина асарларда тарихий колоритни бериш вазифасини ўтовчи лексик бирлик сифатида ишлатилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. https://translate.academic.ru/шустагар/tg/xx/
2. Дадабоев Ҳ. Ўзбек тилида морфологик усул билан термин ясаш // Лингвист VII. Илмий мақолалар тўплами. – Т., 2016.
3. Дадабоев Ҳ. Ўзбек терминологияси. Т.: Нодирабегим, 2020.
4. Исоқова З.М. Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асаридаги ижтимоий – сиёсий лексика: Филол. фан. ном. ...дисс. автореф. – Т., 2010.
5. Холманова З. “Бобурнома”нинг лексик тадқиқи. Фил. фан. д-ри. ... дисс. – Т., 2009.
6. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). Л.: Наука, 1977.

Шартли қисқартмалар:

1. АРС – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Изд. “Русский язык”, М., 1976.
2. ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Т.,1960.Iтом.
3. ДТС – Древнетюркский словарь. Лгр., 1969.
4. НАЛ – Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. – Т.: Ғафур Ғулом, 1972.
5. ПДП – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М., 1951.
6. ЎМЭ –Ўзбекистон миллий энсиклопедияси. XIV томлик. Т., 2006.
7. ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. I том.
8. ЎТЭЛ – Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Т. Университет, 2009. I,II, томлар.
9. ЭСТЯ – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. IIтом. М.: 1974.

BUYUK AJDODLARIMIZ ASARLARIDA TIBBIYOTGA OID QARASHLAR TALQINI
INTERPRETATION OF MEDICAL VIEWS IN THE WORKS OF OUR GREAT ANCESTORS

D.Ro‘zimatova,
O‘zMU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada termin tushunchasi, tibbiyoga oid terminlarning buyuk mutafakkirlarimiz asarlarida keltirishiga to‘xtalib o‘tilgan. Tibbiyot insoniyatning qadimiy mashg‘ulot turi bo‘lib,uning o‘ziga xos so‘zlari ham ko‘p asrlik tarixga ega. Kasallik, dorivor vositalar, inson a’zolari nomlari ham faol qo‘llanadigan til birliklari sanaladi. O‘zbek tilshunosligida terminlarni o‘rganishga doir ko‘pgina ishlar amalga oshirilgan. Tibbiy terminlarning bizgacha yetib kelib saqlanishida esa buyuk ajdodlarimizning nodir asarlari yetuk manba bo‘la oladi

Kalit so‘zlar: termin, tibbiy termin, tibbiyotga oid asarlar, terminlarning yasalishi

Abstract: this article discusses the concept of terminology, the use of medical terms in the works of our great thinkers. Medicine is an ancient form of human activity, and its unique words have a long history. Diseases, medicines, and the names of human organs are also language units that are actively used. Much has been done in Uzbek linguistics to study terminology. Rare works of our great ancestors can be a great source for the survival and preservation of medical terms.

Key words: terminology, medical term, medical works, construction of terms.

Ma’lumki, har bir fan sohasining rivojlanish va takomillashuv darajasi shu soha terminologiyasining qay darajada taraqqiy etgani, shuningdek, tartibga solingani bilan ham uzviy bog‘liqdir [Мадвалиев, 2007:32]. Terminlarning ishlanmaganligi va tartibga solinmaganligi nutq uslubiga ham ta’sir etadi.

XX asrning 30-yillarida o‘zbek tilining ko‘plab terminologik lug‘atlari tuzib chiqildi. Shu jarayonda terminlar tarixi, terminlarning ma’no va mavzu guruhlari, grammatik tuzilishi ,yasalishi, taraqqiyot yo‘li va boyish manbalari haqida nazariy masalalar ham ishlab chiqildi. Tilshunoslikda terminlarning o‘zgarishi, yangi terminlarning paydo bo‘lishi fan-texnika taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq. Har bir xalqda bo‘lgani kabi, o‘zbek tibbiyot terminologiyasining shakllanish manbalari ham uzoq o‘tmishga borib taqaladi. Insonlar qadimdan har xil kasalliklar, ularning belgilariga, kasalliklarni bartaraf etuvchi vositalar-dorivor moddalarga nom berib, ularni ma’lum so‘zlar bilan ataganlar. Bu esa tibbiy atamalar(terminlar)tizimi shakllanishiga asos bo‘lgan. Sharq, jumladan, o‘zbek tibbiyot fani va xalq tabobati tarixida ham o‘zidan yorqin iz qoldirgan. Sharq tibbiyoti va tabobatini butun jahon miqyosiga olib chiqqan ma’lum va mashhur olimlar, tabiblar, mutafakkirlar ko‘p bo‘lgan. Hatto tabobat bilan qiziqqan xonlar, podshohlarni ham tarixda uchratish mumkin. Ana shunday kishilardan biri 865-925-yillarda, asosan, Bag‘dod va Ray shaharlarida yashab o‘tgan qomusiy olim, tabib va mutafakkir, o‘z davrining Jolinusi deb tan olingan Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyo Roziydir. U zamonasidagi 10 dan ortiq fan bilan mukammal shug‘ullangan, ayniqsa, tib, kimyo, botanika, astronomiya, mantiq, falsafa sohalarida shuhrat qozongan va ularning har biri bo‘yicha yetuk asarlar yozib qoldirgan. Abu Bakr Roziy Abu Rayhon Beruniydan yuz yil ilgari yashab ijod etgan mutafakkirlardan bo‘lib, uning yozib qoldirgan ba’zi bir asarlaridan Beruniy ham yetarli darajada foydalanganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin [Абу Бакр ар Розий,1994: 42]. Roziyning o‘zi yozib qoldirgan tarjimayi holi va asarlari ro‘yxati bizgacha yetib kelmagan, bunday ma’lumotlarni biz keyinroq yashab o‘tgan olimlar asarlarida uchratamiz. Olimning falsafiy qarashlariga bog‘liq bo‘lgan ko‘pgina hikmatli fikrlar Beruniyning “Hindiston”asarida uchraydi. Beruniy kimyoga oid bir qancha ma’lumotlarni mashhur faylasuf, tabiatshunos, kimyogar Abu Bakr Roziydan olgan. Masalan, Beruniy “Minerologiya” asarini yozishda Roziy asarlaridan ununmli foydalangan. Roziyning eng muhim asari “Kitob ul-hoviy fit-tib”(“Tibbiyotni qamrab oluvchi kitob”)da antik davrdan Roziy yashagan davrgacha tibbiyot sohasida mavjud bo‘lgan nazariy va amaliy fikrlar bayon qilingan. Uning “Ovqatga oid kitob”, ”Podshoh tibbiyoti”, ”Al kunnosh al-Mansuriy”(“Mansurga bag‘ishlangan to‘plam”)XVI asrgacha Sharq tabiblari va Yevropa shifokorlarining asosiy qo‘llanmalaridan biri bo‘lgan. Beruniy o‘zining 1000 dan ortiq banddan iborat “Saydana”asarining 200 bandida Roziy nomini tilga oladi, 24 bandi esa Roziy asarlariga suyangan holda yaratiladi. Roziy tabobat tarixida birinchi bo‘lib, chechakka qarshi emlash zarurligini kashf etgan va uni amalga oshirgan [Абу Бакр ар Розий,1994: 24].

Sharq va Yevropada nashr etilgan asarlarning ma’lumot berishicha, Abu Bakr Roziy ishining davom ettiruvchisi, O‘rta Osiyolik buyuk olim Abu Ali ibn Sinodir. Uning 30 dan ortiq ilmiy asari bizgacha yetib kelgan. Uning “Tib qonunlari”asari o‘zbek va rus tillariga, ”Yurak dorilari” risolasi o‘zbek tiliga, ”Urjuza” she’riy asari o‘zbek va rus tillariga, ”Siyosat al-badan” asari o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Ibn Sinoning tibbiyotga oid asarlari 50 tacha bo‘lib, ulardan 30 taga yaqini saqlanib qolgan. Eng mashhur asari “Tib qonunlari”esa tabobatning mukammal qomusi, olimning ko‘p yillar olib borgan ilmiy va amaliy ishlarining samarasi bo‘lib, uning har bir jildida inson sog‘ligi va kasalliklariga oid deyarli barcha masalalar izchillik bilan, alohida-alohida batafsil bayon qilingan. Ibn Sinoning “Yurak dorilari”(“Al-adviyat ul-qalbiya”) va tibbiyotning umumiy masalalari bayon qilingan , aruzning rajaz bahrida yozilgan ming satrli “Urjuza”asari ham Sharq tabobatida muhim rol o‘ynagan asarlardandir [Мадвалиев, 2007:62]. O‘rta Osiyoning yana bir qomusiy olimi, o‘nlab fundamental fanlarning o‘tkir bilimdoni va asoschilaridan biri Abu Rayhon Beruniy aniq fanlar sohasida qilgan xizmatlari bilan o‘z davri ilm-fanini ancha ilgarilatdi. Beruniyning “Saydana”asari dorishunoslik haqida bo‘lib,muallif bu asarida o‘simliklar, hayvonlar va minerallardan olinadigan 1116 xil dorivor modda, ularning nomlanishi,bu nomlarning qaysi

tillarga mansubligi va sinonimligi, dorivor moddalarning shifobaxsh xususiyatlari, qaysi kasallikkka va qanday qo‘llanishi haqida batafsil ma’lumotlar beradi. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, Abu rayhon Beruniyning ushbu asari hamda Abu Ali ibn Sinoning “Tib qonunlari” asaridagi ikkinchi va beshinchi jildlar Sharq tabobatida dorigarlik va dorishunoslik sohasidagi daslabki maxsus terminologik lug‘atlar hisoblanadi [Касымов А. И., 1982: С -35]

XI asrda yashab ijod etgan ijodkor Yusuf xos Hojib o‘zining “Qutadg‘u bilig” asarida bir qator sohalarni bilishga oid ma’lumotlarni keltirib o‘tgan. Shuning uchun ham asar o‘nlab millatlar tiliga tarjima qilingan. ”Qutadg‘u bilig” turkiy xalqlar tibbiyotiga oid ma’lumotlar berilgan ilk manbalardan hisoblanadi. Asarda *o‘tachi, emchi, baxshi* singari atamalar “tabib”, ”davolovchi”ma’nolarida qo‘llanilgan. Dorishunos, dorivor giyohlardan dori tayyorlovchi *idishchi* shaxs oti bilan ifodalangan. Bundan tashqari asarda *urag‘un, em, o‘trum* singari dori vositalari nomlari ham keltirilgan. ”Qutadg‘u bilig”da *isig‘* va *so‘yiq* so‘zlari inson mijozi bilan bog‘liq bo‘lgan “issiqlik” va “sovuqlik”ni ifoda etgan. Asardagi yuqoridagi kabi birliklar qoraxoniylar, eski turkiy til davri leksik xususiyatlarini, semantik tomonlarini aks ettirgan [Юсуф хос Ҳожиб, 1972:92]. O‘rta Osiyoda tabobat va dorishunoslikning, ayniqsa, bu sohalar terminologiyasining keying rivoji Ismoil ibn Hasan Jurjoniy va uning “Zahirayi Xorazmshohiy”, ”Zubdat ut-tib”(“Tabobat qaymog‘i”), ”A’roz ut-tibbiya”, (”Tibbiy simptomlar”)asarlari, Abdurahmon Marvaziy (XII asr) va uning “Rasoyil fit-tib”(“Tabobatga oid risolalar”)asari, Yusuf ibn Muhammad ibn Yusuf (XV-XVI asr) va uning “Tibbi Yusufiy” asar fors tilida yozilgan, 1882-1898-yillarda o‘zbek tiliga tarjima qilingan), ”Daloyili nabz”(“Tomir ko‘rsatishlari”)asarlari bilan bog‘liqdir [Мираҳмедова З., 2010: 13] Yusuf ibn Muhammad ibn Yusuf Boburning xos tabibi bo‘lib, u Hindistonda ham yashab, faoliyat ko‘rsatgan. Bobur Yusufiy bilan Afg‘onistonda tanishadi. Hindistonni egallagach, xat yo‘llab, Yusufiyni chaqirib oladi. Keyinchalik Boburning shaxsiy tabibiga aylangan, tabobat, odob-axloq, insho san’atiga oid 21 ta asar yozgan Yusufiy 1530-yilda Bobur xastalanganda unga atab “Qasida dar hifzi sihhat”(“Sog‘liqni saqlash haqida qasida”)risolasini yozgan [Бобурнинг хос табиби Юсуфий табобати, 1992:23]. Boburning tibbiyotga munosabatida , uning tibbiy bilimga ega bo‘lishida Yusufiy kabi tabiblar bilan muloqoti muhim ahamiyat kasb etgan. Tibbiy terminlarni o‘ziga xos memuar asarlardan bir bo‘lgan “Boburnoma”da ham uchratish mumkin. ”Boburnoma”da keltirilgan tibbiyotga oid birliklar arab, fors tillari bilan birgalikda turkiy tilda ham ifodalangan. Ayni paytda shuni ham ta’kidlash kerakki, aksariyat mashhur tabiblar hukmdorlar, xonlar saroyida ularning xos tabiblari sifatida faoliyat ko‘rsatganlar. Hukmdorlar esa o‘z tabiblarining ilmiy-amaliy ishlariga zarur sharoit yaratib berish bilan birga o‘zlari ham tabobat bilan qiziqqanlar va tabobatga oid arzirli asarlar yaratganlar. Bunga misol tariqasida birinchi marta o‘zbek tilida tibbiy asarlar yaratgan o‘zbek xonlaridan Abulg‘ozixon va Subhonqulixonlarni ko‘rsatish mumkin. Masalan, Abulg‘ozi ibn Arabmuhammad Bahodirxon xon avlodidan bo‘lsa-da, tarix, tibbiyot va adabiyot sohalarida ancha iqtidorli, bilimdon kishi bo‘lgan. Uning tibbiyotga oid “Manofe’ ul-inson”(“Insonga foydali narsalar”)asari o‘zbek tilidagi dastlabki tibbiy asar hisoblanib, unda, asosan, sodda, murakkab va umumiy dorilar haqida so‘z boradi hamda o‘tgan hakim va tabiblarning tabobatga oid fikrlari ,hikmatli so‘zlari bayon qilingan. Subhonqulixon (XVIII asr)esa tabobat sohasini rivojlantirish maqsadida Buxoroda tibbiyot madrasasini bino qilgan. Madrasa qoshida kasalxona, ambulatoriya, dorixona va kutubxonalar bo‘lgan. Subhonqulixon davrida tibga oid ko‘plab asarlar o‘zbek va fors tillariga tarjima qilinib, ko‘p nusxalarda ko‘chirtirilgan. Xonning o‘zi tabobatga oid o‘zbek tilida “Tibbi Subhoniy”, fors tilida “Ihyo ut-tibbi Subhoniy” (“Subhoniy tabobatining hayotbaxshligi”)asarlarini yaratadi.

Umuman olganda, Abu Bakr Roziy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino davrlaridan boshlanib, XX asrgacha davom etgan tabobat va dorishunoslik tarixi, bu davrlarda yaratilgan ilmiy asarlar, ularda qo‘llangan terminlar ma’lum ma’noda o‘zbek xalq tabobati terminlarining,zamonaviy tibbiyot terminologiyasining shakllanishiga asos bo‘lgan, desak xato bo‘lmaydi. O‘zbek tili tibbiy terminologiyasining rivojlanish tarixi haqida gap borar ekan,Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t- turk”nomli asariga murojaat etmay iloj yo‘q. Chunki tengi yo‘q bu lug‘at turkiy xalqlar madaniy hayotida, xususan,tilshunoslikda alohida ahamiyatga egadir. Mahmud Koshg‘ariy o‘z asarida yirik lug‘atchi sifatida IX-X asr umumturkiy tilining lug‘aviy

boyligini deyarli to‘laligicha namoyon etadi. O‘sha davrda va undan oldingi vaqtlarda ishlatib kelingan yuzdan ortiq tibbiy terminlarning keyinchalik tilda saqlanib qolishi va hozirgi kungacha yetib kelishi ana shu asarga bog‘liq desak,xato qilmagan bo‘lamiz. Asarni ko‘zdan kechirar ekanmiz,undagi tibbiy terminlarning ba’zilari hozirgi o‘zbek tilida ayrim fonetik o‘zgarishlar bilan, ba’zilari arxaizmlarga aylanganligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. ”Devon”da anatomik va kasallik nomini bildiruvchi ko‘plab terminlarni uchratish mumkin. Bularga quyidagilarni misol qilish mumkin:*азіғ*-oziq tish, *ajaқ*-oyoq, *aғиз*-og‘iz *баш*-bosh, *білак*-bilak, *боғаз*-bo‘g‘iz , *боғим*-bo‘g‘im, *бурун*-burun, *jijалақ*-jimjiloq, *jaш*-ko‘z yosh, *kurgak*-kurak(II, 335)*siduk*-siydik(I,335), *kirpik*-kiprik(I, 443)*tamaqa-tamg‘aq*-tomoq(I, 69 va 435)*tiz*-tizza(III,135). Kasallik nomini bildiruvchi so‘ zlar*: tumag‘u*-tumov(I,418), *uchuq*-uchg‘uq(I,124)*iq*–hiq, hiqichoq(II,250), *qizlamuq*-qizamiq(I,480), *irin*-yiring(I,154), *chəkək*-chechak (I,184) *cigil*-so‘gal (I,204), *buquq*-buqoq kabi[Маҳмуд Кошғарий,1960]. “Devonu lug‘otit turk”da qo‘llangan ko‘plab terminlar esa davrlar o‘tishi bilan iste’moldan tushib qolgan,ular arxaizmga aylanib hozirgi o‘zbek tilida ishlatilmaydi:uzuz-qo‘tir(I,88), cowushgan-gijja((,474), anumi–moxov kasalligi (I,135), kart-yara(I,328), utuk-ich ketish kasalligi (I,99),og‘ulchuq-bachadon(I,165), tulun-chakka(I,181), quduchak-quyruq suyagi(III,194). Asarda bu terminlarning sinonimlari ham berilgan.Yuqoridagi misollardan shuni bilish mumkinki,tibbiy terminlar ham davrlar o‘tishi bilan jamiyat bilan bog‘liq holda rivojlanish, o‘zgarishda davom etyapti. Lekin bu yerda keltirlgan ayrim terminlarning o‘rnini hozir arabcha, forscha, ruscha , lotincha va boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar egallaganligi hali bu sohada qilinadigan ishlarning ko‘pligidan dalolatdir

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абу Бакр ар Розий. Касалликлар тарихи**.** – Тошкент:А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти ,1994.

2.Бобурнинг хос табиби Юсуфий табобати. –Тошкент :Фан, 1992

3. Касымов А. И. Фармацевтическая терминология в современном узбекском языке:Автореф. дисс.канд. филол.наук. – Тошкент, 1982.С -35

4. Мадвалиев А. П. Ўзбек терминологияси ва терминографияси масалалари. – Тошкент, 2007.30 б

5. Мираҳмедова З. Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари. – Тошкент: Фан, 2010. 13- б

6. .Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк.–Тошкент.1-том.1960; 2-том

7. Юсуф Хос Ҳожиб.Қутадғу билиг.Іжилд. –Тошкент,1972.

ALISHER NAVOIYNING LIRO-EPIK ASARLARIDA IBORALARNING QO‘LLANILISHI
THE USE OF PHRASES IN THE LYRICAL AND EPIC WORKS OF ALISHER NAVOI

D.Tamikayeva,
SamDChTI AL o‘qituvchisi

Abstract: This article is devoted to the analysis of the features of the use of phraseology in the lyro-epic works of Alisher Navoi. On this basis, on the basisof the lyro-epic centuries, the features of the use of phrases were analyzed to some extent.

Keywords: To speak, to destroy, the state, to sweep the ashes of the night, to go from the *world, to admire, language, to admire the language*

Ma’lumki, tilning boshqa vositalari singari frazeologizmlarning ham oddiy, odatdagi umumtil qo‘llanishida shakli ham, mazmuni ham o‘zgarmaydi. Lekin taniqli so‘z ustalari frazeologizmlarni ijodiy qo‘llab, uni “rivojlantiradilar”, uning uslubiy samaradorligini, ta’sirchanlik darajasini oshiradilar. Ana shunday hollarda frazeologizmlarning uslubiy imkoniyatlari bir necha baravar ortadi.

Mana shunday xususiyatlardan Alisher Navoiy juda yaxshi foydalangan. AlisherNavoiy ibora qo‘llashda mumkin qadar bir iborani qayta takroran foydalanmaslikka intilgan. Buning uchun ulug‘

shoir ma’no jihatdan bir-biriga yaqin, ma’nodosh iboralardan foydalanishga yoki o‘zi shunday iboralarga ma’no jihatdan yaqin bo‘lgan iborani shakllantirish uchun harakat qilgan. Buni birgina “so‘zlamoq, gapirmoq, demoq” ma’nolarini ifodalovchi “so‘z demaslik”, “so‘zni band aylamoq”, “so‘z ochmoq”, “so‘z chashmasin kovish qilmoq” iboralarining qo‘llanilishidan ham sezish mumkin:

Boshin tutub o‘ldi bir zamon gech,
So‘z demadi yaxshi, yo yomon hech (L.M. 78, b16).
Chun so‘zni bu yerga ayladi band,
Tahsin etib o‘ldi barcha xursand (L.M. 114, b23)
Sohibi xafaqon kuyov ko‘ ochti,
Boshidag‘i el sari so‘z ochti (L.M. 171, b32)
So‘z chashmasin ulki qildi kovish,
Bu nav su ayladi tarovish (L.M. 91, 19)

Keltirilgan bu iboralar orasida , ayniqsa, so‘nggi “so‘z chashmasin kovish qilmoq” iborasi shoirning frazeologizmlarni shakllantirish va ularni qo‘llashdagi novatorligidan, san’atkorligidan dalolat beradi. Shoir “achchiq til bilan so‘zlab, alam yetkazmoq” ma’nosini ifodalash uchun “toponcha urmoq” iborasini shakllantirgan:

Bu gulga necha taponcha urmoq,
Yaproqlarini uzub sovurmoq (L.M. 184, b34)

Shoir “chiroyli gapirmoq, yaxshi so‘zlamoq” ma’nolarini ifodalash uchun “tilni qoyil etmoq” degan ajoyib iborani qo‘llagan:

Yuz nuqtaga tilni qoyil etgay,
Shoyad ani uyga moyil etgay (L.M. 142, b28)

Dostonda “til chekmoq” iborasi ham “so‘zlamoq, gap eshitmoq” ma’nolarini ifodalash uchun xizmat qilgan:

Chun yaxshi taammul etti laxte,
Til chekti nechukki sho‘rbaxte (L.M. 78, b16)

“Layli va Majnun” dostonida uch komponentli “tun kulini supurmoq”, “ulfat rishtasini uzmoq”, “hadisi jonbaxs bo‘lmoq”, to‘rt komponentli “uzlat kamarin beliga cholmoq” singari bir qancha individual-muallif iboralarni ham Alisher Navoiyning frazeologizm qo‘llashdagi o‘ziga xos novatorligi namunasidir:

Tong eli chu tun kulin supurdi,
Mehnat bulutini dog‘i surdi (L.M. 37, b9)

Majnunning vahshatlig‘ eldin ulfat rishtasini uzgani va biyobon vahshiylari bila uns navosin tuzgani (L.M. 101, b21)

Qadding qilibon havoyi raftor,
Aylarmiz jahon elin giriftor (L.M. 81, b16)
Ul nav g‘amingda notavondur,
Kim elga hadisi dostondur (L.M. 57, b8)
Shahkim ichib ul mayi ravonbaxsh,
Bazm ichra bo‘lib hadisi jonbaxsh (L.M. 83, b16)
Vahdat guharini eliga olg‘an,
Uzlat kamarin beliga cholg‘an (L.M. 56,

Shoir o‘z dostonida “davlati vasl” va “lazzati vasl” izofalarining o‘zaro qofiyadoshligi ta’sirida ham ta’sirchan iboralarni shakllantirishga muvaffaq bo‘lgan:

Majnung‘aki etti davlati vasl,
Fahm etmagan erdi lazzati vasl (L.M. 171, b32)

Adabiy tilimizda “o‘lmoq, vafot etmoq” ma’nosini ifodalovchi yuzdan ortiq iboralar mavjud. A.Omonturdiyevning kuzatishlariga qaraganda, “o‘lmoq” ma’nosini ifodalovchi evfemik iboralar qatoriga ajali yetmoq, armon bilan ketmoq, asfalasofilinga ketmoq, bandalikni bajo keltirmoq singari juda ko‘plab turg‘in birikmalar kiradi [A.Omon.O‘TQEL 98-124]. Alisher Navoiy xuddi shu ma’noni ifodalash uchun dostonda “jahondin bormoq” iborasidan foydalanadi. E’tiborli tomoni

shundaki, E.Umarov lug‘atida xuddi ma’noni ifodalovchi “jahondin kechmoq” iborasi qayd qilingani holda [108,54], “jahondin bormoq” iborasi o‘rin olmagan:

Hajr ichra to‘yub ramida jondin,

Armon bilan bordilar jahondin (L.M. 197, b35)

O‘zbek tilida “eti suyagiga yopishgan”, “terisi suyagiga yopishgan” iboralari faol qo‘llanadi hamda “haddan tashqari ozg‘in, haddan tashqari qotma” ma’nolarini bildiradi [O‘TFL, 307]. Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida “jildi so‘ngaklariga yopishmoq” iborasi xuddi shu ma’noni ifodalashga xizmat qilgan. Bunday iboraning Alisher Navoiy davrida shakllanishi bejiz emas, chunki arabcha “jild” so‘zi polisematik xarakterga ega bo‘lib, uning bir ma’nosi “biror narsa ustidan kiydiriladigan, qoplab qo‘yiladigan g‘ilof, teri” bo‘lsa [O‘TIL,1,278] eskirgan “so‘ngak” so‘zi “suyak, ustuxon” ma’nolarini bildiradi:

Qon qo‘ymay solga rag‘lariga

Jildi yopishib so‘ngaklariga (L.M. 125, b25)

Shunday qilib, Alisher Navoiy so‘z qo‘llashda bo‘lganidek, yangi iboralarni shakllantirishda va ularni matn tarkibida qo‘llash sohasida ham benazir san’atkor edi. Uning bu sohadagi xizmatlari prof. E. Umarov tomonidan lirik asrlari misolida ma’lum darajada maxsus o‘rganilgan.[E.A.Umarov ONFSAN 90-95]. Xuddi shunday ishni shoirning “Xamsa”si materiallari asosida ham davom ettirish hamda Alisher Navoiy asarlarining to‘la frazeologik lug‘atini yaratish tilshunoslik fani oldidagi dolzarb masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Alisher Navoiy “Layli va Majnun” // .–Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi 2020.

2.Umarov E. Frazeologicheskaya kontaminatsiya v yazike Alishera Navoi // jurnal “Sovetskaya tyurkologiya”, 1974, № 5.-C. 23-27.

3.Omonturdiyev A. O‘zbek tilining qisqacha evfemik lug‘ati.–Toshkent: Fan, 2006.-B. 98-124

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA TIL VA NUTQ MADANIYATI MASALASI
THE ISSUE OF LANGUAGE AND SPEECH CULTURE IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI

I.Mamarajabova,
ToshDO‘TAU doktoranti

Annotatsiya: ushbu maqolada o‘zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiyning, til, xususan, nutq borasidagi qarashlari jamlangan va tahlil qilingan. Uning til va nutq dixotomiyasi xususidagi qarashlari asarlaridan olingan misollar yordamida izohlangan.

Kalit so‘zlar: *Alisher Navoiy, tilshunoslik, so‘z, til, nutq.*

Abstract: this article summarizes and analyzes the views of Alisher Navoi, the founder of the Uzbek literary language, on language, in particular, speech. His views on the dichotomy of language and speech are explained using examples from his works.

Key words: *Alisher Navoi, linguistics, word, language, speech.*

O‘zbek adabiy tilining asoschisi Alisher Navoiy turkiy tilda go‘zal nutq tuzishning yetakchisi sifatida o‘zbek tili boyliklarini namoyon etuvchi mashhur asarlar yaratdi. Navoiyning sa’y-harakatlari hamda yaratgan badiiy va ilmiy asarlari tufayli XV asrda o‘zbek tili olamga dong‘i ketadigan adabiy asarlar yaratishga qodir til ekanligi isbotlandi. Navoiy yaratgan g‘azal, ruboiy, dostonlari bilan o‘zbek tilining bor jozibasini amalda isbotlagan bo‘lsa, qator ilmiy asarlarida mohir va bilimdon tilshunos sifatida lingvistik hodisalarga ham o‘z munosabatini bildirib o‘tgan.

Navoiy o‘z asarlarida nutqning kishilar kundalik ehtiyojini qondiruvchi nodir vosita ekanligini qayd etadi. “Mahbub ul-qulub” asarida voizlar va til odobi xususida fikr yuritsa,

“Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida o‘zbek adabiy tilining boyligini e’tirof etdi. “Majolis un-nafois” asarida esa so‘zning voizlar hayotida tutgan o‘rni haqida ham shaxsiy mulohazalar bayon qilinadi. “Nazm ul-javohir” asarida esa so‘z qudratli vosita ekanligi, insonga hayotiy zarurat sanalishi aytib o‘tiladi. Tarixdan ma’lumki, Navoiyning o‘zi ham mohir notiq bo‘lgan va shirin kalomi, o‘tkir tafakkuri bilan xalq qalbidan joy olgan va o‘z asarlarida ham xaloyiqqa nafi tegadigan, el yuragidan joy oladigan shirin-zabon so‘zlar so‘zlashni, chiroyli va ravon nutq tuzish yo‘llarini o‘rganish lozimligi haqida mukammal fikrlar bayon etgan.

Xususan, “Nazm ul-javohir” asarida til insonni hayvondan ajratuvchi gavhardir, deb ta’kidlaydi.

So‘zdurki, nishon berur o‘lukka jondin,
So‘zdurki, berur jonga xabar jonondin.
Insonni so‘z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhari sharifroq yo‘q ondin.

Bu misralarda navoiy so‘zni umumiy ma’noda, ya’ni til, nutq ma’nosida qo‘llaganini bilishimiz mumkin. Uningcha, tirik insongina so‘zlash qobiliyatiga ega, so‘z tufayli u tirik ekanligini isbot etadi. So‘z do‘stdan, yor-u birodardan, uning holidan xabar beradi. Insonni hayvondan judo qiluvchi, ya’ni ajratib turuvchi eng muhim belgi ham so‘z ekan, demak dunyoda so‘zdan gavhari sharif-ulug‘roq narsa yo‘qdir. Bu o‘rinda tilning ijtimoiy vazifa bajarishi, kommunikativlik, informativlik kabi xususiyatlari ham chiroyli tarzda bayon qilingan.

Navoiy tilni o‘sib, rivojlanib boruvchi, jamiyatning ehtiyojiga muvofiqlashuvchi zarurat ekanligini anglab, tillar o‘zaro aloqada bo‘ladi, bir-biriga chatishadi deb hisoblaydi. Navoiy kishining nutq qobiliyatini tug‘ma ekanligini ham ta’kidlaydi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida arab tili *“kalomi ilohiy”* deb ulug‘lanadi, fors va turkiy tili solishtiriladi [Navoiy, 1987]. Olim bu asarda ikki tilning lug‘at boyligi, so‘z yasalishi, fonetik tarkibi, stilistikasi kabi xususiyatlarini chog‘ishtirib, badiiy imkoniyatlari jihatidan turkiy tilning fors tilida qolishmasligini isbotlaydi. Hattoki, fors-tojik tilida, ekvivalenti bo‘lmagan o‘zbekcha so‘zlarni misol keltiradi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari bevosita tilshunoslikning nazariy muammolarini hal qilishga, o‘zbek tilining boshqa tillar orasida tutgan o‘rnini belgilab berishga, o‘zbek nutqi madaniyatini o‘rganishga qaratilgan.

Shuni ta’kidlash lozimki, Navoiy *til* so‘zi bilan baravar arabcha *lison, kalom, kalima, lafz , alfoz,* forscha *suxan, zabon,* so‘zlarini ham ko‘plab ishlatgan. Ammo bular orasida eng ko‘p qo‘llangani *so‘z* va *til* leksemalaridir. Shoir *til* so‘zini olti xil ma’noda qo‘llaydi[Islamov, 2011:11]:

1. Insonlar o‘zaro fikr almashadigan, muloqot qiladigan qurol, vosita ma’nosida.
2. Og‘zaki aytilgan yoki yozilgan nutq, matn ma’nosida.
3. Yozilgan asar, asosan, badiiy asar, ko‘proq nazm, she’riyat ma’nosida.
4. Hayvonlar tili (masalan, qush tili) ma’nosida.
5. Nutqiy jarayon, konkret jonli til ma’nosida.
6. Biror elat, qabila, xalqning aloqa quroli ma’nosida (turkiy til, forsiy til, arab lisoni, ulus tili kabi). Yuqorida aytilganidek, Navoiy til so‘zini arabiy, forsiy sinonimlaridan ham foydalangan va ularning barchasida tilning xos xususiyatlari o‘z aksini topgan.

Navoiyning fikricha, til oddiy so‘zlashuv tili va badiiy til shakllariga ega. U, asosan, ko‘p o‘rinlarda so‘z, til, lafz, lison, kalom, suxan va boshqalar haqida gapirganda badiiy tilni ko‘zda tutadi. Navoiy asarlarida *til* so‘zi turli iboralar, birliklar tarkibida kelib, xilma-xil ma’nolarni ifodalaydi. Chunonchi: *til ranji, til og‘rig‘i, turkiy til, turk lafzi, til hifzi, til zabti, ulus tili, el tili, o‘z tili* va boshqalar[Islamov, 2011:12].

Alisher Navoiy til va so‘zning ijtimoiy vazifasini to‘g‘ri belgilagan, anglay olgan, ya’ni *so‘z* til ma’nosida xalqlarning, elatlarning o‘zaro aloqa-aralashuv vositasi ekanligini u “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida quyidagicha bayon qilgan: *“Va bu so‘zning tanavvui taaquldin nari va tasavvurdin tashqaridur. Agar mubolag‘asiz ijmol yuzidin qalam surulsa va ixtisor jonibidin raqam urulsa, etmish ikki nav’ bila taqsim toparida xud hech so‘z yo‘qturki, etmish ikki firqa kalomiga dalolat qilgay, ammo ulcha tafsiliydur. Uldurkim, rub’i maskunning yetti iqlimidin har iqlimda necha kishvar bor va har kishvarida shahar va qasaba va kent va har dashtda necha xayl-xayl*

sahronishin ulus va har tozning ko‘llarida va har bahrning jazoyirida va savohilida ne tavoyif bor. Har jamoat alfozi o‘zgalaridin va har guruh iborati yonalaridin mutazayyir va bir necha xususiyat bila mutamayyizdurki, o‘zgalarda yo‘qtur.” (ML, 9-b).

Navoiyning yozishicha, insonning go‘zalligi, barkamolligi uning tilida, nutqida o‘z aksini topadi:

Gar chiroyi rashki samar bo‘lmasa,
La’li labi tungi shakar bo‘lmasa. [Navoiy,1987: 59]
Oyqa bu husnu malohat bila,
Nuktani oyini fasohat bila. [Navoiy, 1987: 59].

Alisher Navoiyning nutq madaniyati masalalariga bag‘ishlangan fikrlari yana-da mukammalroq ifodalangan asari “Mahbub ul-qulub” dir. Chunki shoir bu asarida tilning ahamiyati, undan foydalanish, nutq so‘zlovchi dilidagi fikrni to‘g‘ri aks ettirish lozimligi haqida fikrlar bayon qiladi.

Mayin, yoqimli, shirali ovoz bilan so‘zlash odobi haqida, o‘ylamasdan so‘zlamaslik lozimligi haqida: *“Tildin azubat dilpisanddur va miynat sudmand. Chuchuk tilki achig‘liqqa evruldi, zarari oni bo‘ldi. Chuchuk so‘z sof ko‘ngullarga nushdir... So‘zni ko‘ngulda pishqormaguncha tilga kelturma, harnakim ko‘nglungda bo‘lsa, tilga surma”* deydi.

Buning ma’nosi shundayki, tilning shirin, yoqimli va yumshoqligi foydadir. Chuchuk til achchiqqa aylansa tinglovchiga zarar yetkazadi. Qandni mast qiluvchi aroq qilsalar, harom bo‘ladi. Chuchuk so‘zni toza ko‘ngullar simiradi... So‘zni ko‘ngulda pishitib olmaguncha so‘zlamagin, ko‘nglingda bo‘lgan har qanday fikrni ham ayta berma. Navoiy mana shu fikrlari orqali nutqning qanchalik muhimligini ta’kidlab o‘tgan.

Nutq nazariyasi bilan jiddiy shug‘ullangan Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarining 24-bobini voizlik ilmiga bag‘ishlaydi. Navoiyning o‘zi ham notiqlik san’atini o‘z davrida yuksak darajaga ko‘targan. Uning *“Tilga ixtiyorsiz-elga e’tiborsiz”* yoki *“Ma’dani inson gavhari so‘z durur, gulshani odam samari so‘z durur”* deb yozganlarida nutqqa, tilga e’tibor berish qanchalar muhimligi va bunga o‘zi ham amal qilganligini ko‘rishimiz mumkin.

Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarining 24-bobini “Nasihat ahli va voizlar zikriga” bag‘ishlagan bo‘lib, shoirning fikricha “voiz uldurki, majlisg‘a kirgan to‘lg‘ay va to‘la kirgan holi bo‘lg‘ay”. Bu fikrlar orqali Navoiy notiqning, nutqning eshitgan kishidagi charchoqlarni oladigan darajada yoqimli bo‘lishi va qalbni, aqlni quvvatlantiradigan holda bo‘lishi maqsadga muvofiqligini bitta gap orqali ifodalagan.

Umuman, Navoiyning til va nutq madaniyati haqidagi qarashlari nafaqat, maxsus ilmiy asarlarida, balki, uning hamma ijod mahsulida o‘z aksini topgan. Shu bois Navoiy ijodida til va nutq yuqori baholangan, shoirning o‘zi ham so‘z qudratiga, nutq madaniyatiga doim amal qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Islamov O‘. Nutq madaniyati Alisher Navoiy talqinida // O‘zbekiston yosh adabiyotshunos va tilshunoslarining “Yoshlar yili”ga bag‘ishlangan an’anaviy anjumani materiallari. Ilmiy maqolalar to‘plami.– Toshkent, 2008. -B. 50-51.
2. Islamov O‘. Alisher Navoiy asarlarida nutq madaniyati // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2008. -№3. -B. 81-85.
3. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. –Toshkent: O‘zbekiston.2002, 232.
4. Navoiy A. Tanlangan asarlar. I jild. “Badoyi’ ul-bidoya”.– Toshkent: Fan, 1987. B.689.
5. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. Mukammal asarlar to‘plami, 20 tomlik, XVI tom. – Toshkent: Fan. 2000.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA LINGVOKULTUROLOGIK BIRLIKLAR
LINGVOCULTUROL UNITS IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI

S.Qahramonova,
Navoiy davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: ushbu maqolada lingvokulturologiyaning fan sifatida shakllanishi, til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi, Alisher Navoiyning “Layli va Majnun” dostonida lingvokulturologik birliklarning qo‘llanishi va ularning tilshunoslikdagi o‘rni tahlil qilingan.

Abstract: this article analyzes the formation og lingvoculturology as a science, the interdepence of language and culture, the use of lingvoculturological units in Alisher Navoi’s epic Layli and Majnun their role in linguistics.

Kalit so‘zlar. *Lingvokulturologiya, pretsedent jumla, pretsedent nom, lakuna, stereotip ,ekstrolingvistik til birliklari.*

Keywords. *Lingvoculturogy, precedent sentence, lacuna, stereotype, extrolinguistic language units.*

Ma’lumki, XX asr oxirlariga kelib tilshunoslik sohasida tillarning o‘zaro munosabati, til madaniyati, tilning o‘ziga xos milliy ko‘rinishlarini, til va madaniyat muammosini o‘rganuvchi yangi soha – lingvokulturologiya yo‘nalishi jadal rivojlana boshladi. Bu sohaning vazifasi til birliklarinng madaniy ahamiyatini, frazeologizmlar yoki ekstrolingvistik til birliklari, madaniyatning ma’lum “kodlarini” ifoda etuvchi simvolik belgilarni solishtirish asosida ish yuritishdan iboratdir. Jumladan, V. N. Teliya bu haqda shunday yozadi: “ Lingvokulturologiya insoniy, aniqrog‘i, shaxs va madaniy omillarni uzviylikda tadqiq etuvchi fandir”. Lingvokulturologiyaning fan sifatida rivoj topishiga bir asrdan ko‘proq vaqt bo‘lishiga qaramay, buyuk ijodkor Alisher Navoiyning epik va ilmiy asarlarida ham lingvokulturologiyaga doir qarashlar o‘z ifodasini topgan. Lingvokulturologiyaning obyektini xalq madaniyatini namoyon etuvchi leksika va lakunalar, pretsedent jumlalar, stereotip, pretsedent nomlar tashkil qiladi. Ushbu terminlardan biri pretsedent nomlarga to‘xtalib o‘tamiz. Pretsedent nom – mashhur matnlar yoki vaziyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan nomlar, shuningdek, muayyan sifatlarning namunaviy yig‘indisiga ishora qiluvchi ramziy nomlardir. Biror shaxs yoki joy nomlarining keltirilishi orqali asar mazmuniga ramziy ma’no yuklanadi va bu o‘zbek adabiyotida *talmeh* badiiy san’atining yuzaga kelishiga asos bo‘ladi. Navoiyning “ Layli va Majnun “ dostonida bir qancha pretsedent nomlarni uchratamiz. Masalan: *Har sharbat ayog‘i jomi Jamshed,*

Har sadqa fatiri qursi xurshed.

Yuqoridagi baytda Jamshid, ya’ni Eronning qadimgi podshohlaridan biri bo‘lib, Jamshid jomi, ya’ni, u yasattirgan qadahga ishora qilingan.

Andoqki Halil o‘tin zamona,

Chekturgay dud aro zabona.

Yo o‘tqa borurda barq kirdor,

Namrud yuziga solib anvor.

Ushbu misrada qo‘llangan Halil Ibrohim payg‘ambarning laqabi bo‘lib, rivoyatlarga ko‘ra, Bobil podshohi Namrud xudolik da’vosini qilganda Ibrohim payg‘ambar unga qarshi chiqqan. Podshoh uni o‘tga tashlagan, biroq Ibrohim payg‘ambar gunohsiz bo‘lganligi sababli yonmagan ekan. Majnunning Layli xayoli bilan ko‘rishishini va uning ishq azobida yonishini ba’zan bu yashin tun zulmatiga oq nur to‘kib, bu qora tutun orasida luvullab ko‘ringan Halil o‘tiga o‘xshatadi.

Yoki: *Sahroda ne lola bo‘lsa barbod,*

Parvez kulohidin berur yod.

Baytda qo‘llangan Xusrav Parvez – sharq xalqlari adabiyotida keng tarqalgan obraz bo‘lib, u ideal shoh sifatida talqin etilgan, ammo Navoiy o‘zining asarlarida salbiy qahramon sifatida gavdalantiradi va yuqoridagi misrada sahrodagi lola barglari Parvez kulohidan darak berar edi, deya bu ham ramziylikni kasb etadi.

Alisher Navoiy til va madaniyat munosabatlarining nazariy masalalari doirasida fikr yuritar ekan, lingvokulturologik jihatdan e’tiborga molik leksik birliklardan ham unumli foydalanadi. Buyuk ijodkor nafaqat tarixiy obraz nomlaridan, balki o‘ziga ustoz deb bilgan Nizomiy Ganjaviy, Dehlaviy, Jomiy; zamondoshlari Uvays, Suhayliy, Badiuzzamon, Junayd singari shoir va davlat arboblarini ham keltirib o‘tadi. Bundan tashqari, shoir dostonda *Arofat, Iram, Tur, Kof, Anqo,*

Najd, Abuqubays, Izam kabi tog‘ nomlaridan; *Vodiyi Ayman, Jayhun, Yasrib, Farang, Makka* singari joy nomlarini qo‘llaydi.

Alisher Navoiyning har bir asariga nazar tashlasak, tilda o‘z aksini topgan ramziy ifodalar, xalq madaniyatining yorqin ifodasini namoyon etuvchi maqol va iboralar, o‘xshatish va metaforalar, toponimlarning minglab ko‘rinishlariga guvoh bo‘lamiz. Xulosa qilib aytganda, Navoiy xalqlarning o‘ziga xos xarakterini, milliy tushunchalarni aks ettirgan olim, lingvokulturologiyaga oid qarashlarning ilk tadqiqotchisi sifatida tilshunoslikka katta hissa qo‘shgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. D. Xudoyberganova “Lingvokulturologiya terminlarining qisqacha izohli lug‘ati” – Toshkent 2015.
2. Alisher Navoiy “Mukammal asarlar to‘plami” –Toshkent 1992
3. Nurmonov A. “O‘zbek tilshunosligining dolzarb masalalari” –Toshkent 2011
4. Kenjayeva S.”O‘zbek antroponimlarining semantik va sotsiolingvistik tadqiqi” –Toshket 2011
5. “ O‘zbek tilida lingvokulturemalar va ularning lingvokulturologik tadqiqi”

ALISHER NAVOIY "CHOR DEVON"IDA ETNONIMLAR
ETHNONYM IN ALISHER NAVOI "CHOR DEVON"

M.Safarova,
BuxDU o‘qituvchisi

Abstract: this article discusses the emergence of ethnonyms by the demands of history and the issue of ethnonyms through historical sources, in particular, in the works of Alisher Navoi.

Keywords: *turkic peoples, ethnonym, tribe, turkic language, barlos, tarxon, sulduz, arlot.*

Etnonimlar o‘zbek tilida uzoq o‘tmishda yuzaga kelgan nomlar sanaladi. Shuning uchun ham qabila, urug‘ va shahobchalarining nomlarida ko‘plab qadimiy turkiy tilga, uning uzoq tarixiga oid leksemalar saqlanib qolgan. O‘zbek etnonimlari uzoq davr taraqqiyotini boshidan kechirgan bo‘lib, ularda qadimiy turkiy qabila va urug‘lar o‘zbeklarning ko‘hna davr ajdodlari amal qilgan urf-odatlar, falsafiy-diniy e’tiqodlar, qadimiy madaniyat izlari, so‘z yasalish usullari o‘z ifodasini topgan.

Etnonimlar haqidagi qarashlar bir necha davrlar oldin ham bo‘lganligini qimmatli manbalar orqali bilib olishimiz mumkin. Turkiy etnonimlar haqidagi ma’lumotlar qadimgi turkiy tilga oid yozma bitiklarda, M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida, Mir Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bubur, Abulg‘oziy Bahodirxonning asarlarida, shuningdek, o‘rta asrlarga mansub arab va fors tillarida yozilgan bir qator tarixiy bitiklarda saqlanib bizgacha yetib kelgan [Marqayev K. 2007:10].

Bulardan tashqari, o‘zbek xalqining urug‘ va qabilalari haqidagi materiallar Mirxondning “Ravzatus-safo”, Sharofiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma” kabi mashhur tarixiy asarlarida ham aytib o‘tilgan. Ammo bu materiallar to‘liq o‘rganilgan emas. Hazrat Alisher Navoiy tarix ilmi bilan maxsus shug‘ullanmagan bo‘lishiga qaramasdan, o‘zbek xalqining tarixi haqida, xususan, uning etnografiyasi, o‘zbek xalqining urug‘ va qabilalari, ularning o‘sha davrda tutgan o‘rni, mavqeyi haqida katta ma’naviy xazina qoldirgan deyishimiz mumkin.

Alisher Navoiy o‘zining ko‘pgina asarlarida o‘zbek urug‘lari, ularning nomlanish hamda kelib chiqish sabablari haqida fikr yuritgan, ayniqsa, uning “Chor devon”ida o‘zbek xalqining urug‘ va qabilalariga ko‘pgina qimmatli va har tomonlama e’tiborga arzirli fikrlarni aytib o‘tgan. Masalan, Navoiyning

Ey Navoiy, manga bas ul sanami lo‘livash,
Bekka *qipchoqu og‘ar,* shahg‘u *qiyotu bilgut.*

Yoki:

Menga tilab husn, vale shoh tilab aslu nasab,
Menga lo‘li bila hindu, anda *qo‘ng‘irotu qiyot.*

kabi misralari o‘zbek xalqining ***qipchoq, og‘ar, qiyot, bilgut, qo‘ng‘irot*** singari urug‘lari haqida ma’lumot berish bilan bir qatorda, shu urug‘larning o‘sha davrdagi temuriylar davlatida tutgan mavqeyi xususida ham qimmatli tarixiy ma’lumotlar bermoqda. Bu ma’lumotlar o‘zbek xalqining tarixini, urug‘ va qabilalarini, ularning tarkibidagi etnik guruhlarni o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Navoiyning ushbu baytlari ham o‘zbek xalqining urug‘ va qabilalarini o‘rganish jihatidan ahamiyatlidir:

Sanamlar husnidin maqsud yor o‘lmish Navoiyg‘a,
Agar *barlos,* agar *tarxon,* agar *arlot,* agar *sulduz.*

Chun Navoiy jonig‘a ofat erur lo‘livashe,
Sog‘inur g‘uli biyobon ko‘rsa *qo‘ng‘irotu qiyot.*

Navoiy, ista mazohirda chehram maqsud,
Arab va gar *chig‘atoy*, yo‘qsa *turkmanu xaloj.*

Ey Navoiy, chu gadosen, senu bir lo‘livash,
Shohga mirzou mirak, xonga *qiyotu qo‘ng‘irot.*

Yuqorida qayd qilib o‘tilgan so‘zlar o‘sha davrda ma’lum bir qabila va urug‘ nomi ekanligi misralar orqali ma’lum bo‘ladi.

Bulardan tashqari, Alisher Navoiyning “Chor devon”i, ba’zi ilmiy tanqidiy asarlari va “Xamsa” asarida, shuningdek, Boburning “Bobornoma”sida “o‘zbek” so‘zi(etnonimi)ning anglatgan ma’nolari, *“o‘zbek”* so‘zi anglatgan tushunchaning o‘sha davrdagi chegarasi va shuningdek, *“o‘zbek”, “turk”, “chig‘atoy”* singari terminlari ma’nolarining ochilishiga yordam qiluvchi faktlar ham borki, ularning hammasini yig‘ib, qunt bilan o‘rganish xalqimiz va tilimizning tarixini to‘laroq yoritish sohasida juda ajoyib samaralar berishi shubhasiz. Masalan, Alisher Navoiy bir joyda *“o‘zbek mo‘g‘ul o‘lg‘ay aning ollida musulmon”* deb *“o‘zbek”* etnonimi bilan *“mo‘g‘ul”* etnonimini bir qo‘yadi. Bu esa biz yuqorida Rashididdinga tayanib qisman eslatib o‘tgan fikrni, ya’ni o‘zbek qabilalaridan bir qismining mo‘g‘ul deb atalib kelganligi ularning kelib chiqish jihatidan mo‘g‘ul bo‘lganliklari uchun emas, balki ular ilgari Mo‘g‘iliston hududida yashaganliklari uchun va mo‘g‘ullar boshliq bo‘lgan siyosiy birlashmaga qo‘shilganliklari uchundir degan fikrni tasdiqlashga yordam beradi [Doniyorov X. 1968:35].

Shoir she’rlarining ba’zi bir til xususiyatlari (masalan: *“ollindaki”, “allida”* kabilar) Alisher Navoiy tilining ko‘p jihatdan hozirgi Buxoro atrofidagi shevalarga va barlos shevalariga o‘xshab ketishidan darak beradi. Bu, albatta, etnonimlar talaffuzida va bugungi kungacha yetib kelishiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmay qolmaydi.

X.Doniyorovning mulohazalariga ko‘ra, ba’zi olimlar, Navoiy *“o‘zbek”* degan so‘zni bilmagan, ana shuning uchun u o‘z asaralarida bu so‘zni ishlatgan emas, deb da’vo qiladilar. Masalan, M.K.Hamroyev 1963-yilda Olmaotada nashr qilgan “Turk she’riyatining tuzilish asoslari” kitobining 14-betida “Alisher Navoiyning asarlarida *“o‘zbek”* so‘zining uchramasligi hammaga ayondir”, deb yozadi. Holbuki, bu fikr haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi. Chunki, Alisher Navoiyning asarlarida “o‘zbek” so‘zi bir necha martalab qo‘llangan. Chunonchi, “Sa’ddi Iskandariy” dostonida Doroga qarshi kurashgan bir qancha qabila va elatlar qatorida Alisher Navoiy o‘zbeklarning ham qatnashganligini aytadi:

Samarqanddin toki sarhadi Chin
Burong‘or ango hayli mashriq zamin.
Yuz ellik ming ul sori qalmoq ham
Yana yuz ming *o‘zbek,* mo‘g‘ul, barlos ham.

Faqat bugina emas, Alisher Navoiy qipchoq-o‘zbeklarni sodda, mehnatkash kishilar sifatida shoh-u tojlarga qarama-qarshi qo‘yadi va o‘ziga eng yaqin mehribon suyanchiq kishilar deb biladi:

Shohu toju xil’ate kim men tomosha qilg‘ali
O‘zbakim boshida qalpoq, egnida shirdog‘i bas.

Mazmuni: Men shoh, toj va xil’atlarni tomosha qilamanmi (ularning menga nima keragi bor), menga boshida qalpoq (do‘ppisi), egnida shirdog‘i (yaktagi) bo‘lgan o‘zbegimning o‘zi bo‘lsa bas [Doniyorov X. 1968:37].

Hazrat Alisher Navoiyning bizga qoldirgan boy ma’naviy xazinasi orqali barcha sohalar uchun qimmatli ma’lumotlar olishimiz mumkin. Xususan, o‘zbek tili lug‘at fondining bir qismini tashkil etuvchi, bugungi kunda ma’nosi biroz unutilayotgan urug‘, qabila nomlari xususida ham ma’lumotlar uchrashi haqida yuqorida Navoiy asarlari orqali bilib oldik. Bu singari faktlar o‘zbeklarning temuriylar davlatidagi mavqeyini o‘rganishda, shubhasiz, muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birgalikda etnonimlarni ilmiy jihatdan o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, etnografiya, madaniyat, axloqshunoslik, ruhshunoslik kabi sahoalar uchun ham ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968.
2. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1977. – 174 б.
3. Маркаев К. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи. Диссер. – Тошкент. 2007. –205 б.
4. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000. – 600 б.
5. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2006 – 2008. – 5 жилдлик.

ALISHER NAVOYI G‘AZALLARI BADIIYATIDA XALQ IBORALARINING O‘RNI
THE PLACE OF FOLKLANDS IN THE ART OF ALISHER NAVOI GAZALS

D.Duysabayeva
dotsent v.b.
Nizomiy nomidagi TDPU
B.N.Sayfullayev
2-kurs magistranti

Annotatsiya: ushbu maqolada o‘zbek tili frazeologiyasini o‘rganish tarixi, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida qo‘llanilgan so‘z va iboralar, shuningdek, shoirning iboralardan foydalanish mahorati haqida aytiladi.

Kalit so‘zlar: *tilshunoslik, tadqiqot, frazeologiya, ibora, tarixiy rivojlanish.*

Abstract: this article tells about the history of the study of Uzbek phraseology, the words and phrases used in the works of the great thinker Alisher Navoi, as well as the poet's ability to use phrases.

Key words: *linguistics, research, phraseology, idioma, historical development.*

Badiiy adabiyotda hayot obrazlar, har xil manzaralar orqali aks ettiriladi. Bizning ongimizga, tuyg‘ularimizga ta’sir etadigan obraz va manzaralar so‘zlar yordamida, so‘zlardan tashkil topgan gaplar yordamida tasvirlanadi. Lekin so‘z va gapning o‘zi obraz ham, manzara ham bo‘la olmaydi. So‘z va obraz o‘zaro bog‘liq bo‘lsa ham, lekin ular bir-birini qoplaydigan, bir-biriga teng keladigan tushunchalar emas. So‘z til birligi, obraz esa san’at hodisasidir. Badiiy adabiyotda so‘z va gap obraz, manzara yaratishda material, vosita bo‘lib xizmat qiladi. Yozuvchining mahorati shunda namoyon bo‘ladiki, u hayotdagi ma’lum harakat, manzara va holatni yorqin ifodalaydigan so‘zlarni topadi va bu so‘zlarni asar g‘oyasi, obraz ruhi va mantiqiga moslab ishlatadi. Bu so‘zlarni o‘qir ekanmiz, hayotdagi voqea- hodisalarni ko‘rayotganday bo‘lamiz. Boshqacha qilib aytganda,

yozuvchi qalamining sehri ostida so‘zlar hayotdagi narsa va hodisalarni bizning ongimizda aniq tiklaydigan, ayni o‘ziday qilib gavdalantiradigan vositalarga aylanadi.

Alisher Navoiy til vositalaridan foydalanishning ajoyib ustasi bo‘lgan. Ayniqsa, umumtil iboralarini qo‘llashida uning yuksak mahorat egasi ekanligi yaqqol ko‘rinadi. U ba’zan xalq iboralarini mazmun tomondan o‘zgartirib, tasvirlanayotgan voqealarga moslab qo‘llasa, ba’zan ularni uslubiy tomondan yangi, odatdan tashqari matnlarda qo‘llaydi.

Alisher Navoiy o‘zbek adabiy tilining ruhini, uning taraqqiyotidagi yetakchi an’analarni mukammal biladigan ijodkor. U o‘z asarlari tilining adabiy til ruhiga, adabiy til taraqqiyotidagi yetakchi, ilg‘or an’analariga mos bo‘lishini birinchi o‘rinda qo‘yadi. Qo‘pol, sheva elementlari bilan to‘lib toshgan soxta xalqchil jumlalar shoir uchun qanchalik yot bo‘lsa, sovuq xalq so‘zlashuv tilidan uzoq kitobiy ifodalar ham unga shunchalik yot. Til aniq va ravon, sodda va tushunarli bo‘lsin, ulug‘ shoirning badiiy asar tili oldiga qo‘yadigan talabi shunday edi.

Ijodkorning uslubi, avvalo, uning so‘z tanlashi, so‘zni qo‘llashida, til vositalarini nutq zanjirida joylashtirishida namoyon bo‘ladi. Shu nuqtayi nazaridan ulug‘ shoir Alisher Navoiy ijodini kuzatadigan bo‘lsak, ular biz uchun anchagina ko‘p va xo‘p materiallar bera oladi. Fikrimizni xalqona iboralarning shoir g‘azaliyotida qo‘llanishini tahlil qilish orqali asoslamoqchimiz.

Iboralar tilning obrazli vositalari jumlasiga kiradi. Har qanday ibora zamirida aniq bir hodisa tasavvuri, ma’lum bir predmet obrazi yotadi. Bu obraz iboraga alohida jilo, ravshanlik baxsh etadi. Alisher Navoiy o‘z asarlarida qahramonlarning ichki dunyosini, ruhiyatini so‘z bilan rasmga olib ko‘rsatishda frazeologik iboralardan mohirona foydalanar edi.

Madomiki, iboralar tilning tap-tayyor boyligi, ularda badiiylik kuchli bo‘lib, fikrni ta’sirchan ifodalashda juda qo‘l kelar ekan, mumtoz ijodkorlarning asarlarida qo‘llangan iboralarni tahlil qilish, ularni ilmiy o‘rganish hamisha dolzarb masala bo‘lib qolaveradi.

Frazeologiya juda murakkab lingvistik birlik bo‘lib, kundalik nutqda ishlatiladigan so‘zlardan farq qiladi va u ajdodlar til merosi, xayoti, urf-odatlari, madaniyati, diniy e’tiqodlari, yodgorliklarini o‘z ichiga oladi. Bunday so‘zlarning tarixi va ma’nosini mahsus taxlilsiz anglash mumkin emas. Bugungi kunda yoshlar og’zaki va yozma tillarda murakkab lisoniy birliklarni kamdan-kam ishlatishi yoshlarimizning so’zlashuv san’atidan uzoqlashayotganligini ko‘rsatadi. Aytish mumkinki, frazeologizmlarning umumiy muammolari, xoh o‘zbek tilshunosligida, xoh qozoq tilshunosligida, hattoki turkologiyada ham to’liq o‘rganilmagan va aniq yechim topilmagan. O‘zbek tili ham boshqa turkiy tillari singari frazeologiyaga boy. Buning tasdig’ini avloddan avlodga, asrdan asrga og’zaki va yozma ravishda o‘tib kelayotgan milliy xalq og’zaki ijodidan ham topish mumkin[1].

Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari” monografiyasida frazelogizmning umumiy lingvistik tabiati, ularning asosiy xususiyatlar, hajmi, leksik birliklar va frazeologik iboralarning o‘xshashliklari va xususiyatlari, erkin iboralar, qo‘shma so‘zlar, fe’llarning analatik shakllari, maqollarning frazeologiyaga aloqasi, frazeologik izlanishlar, frazeologizmlarning ma’no-mazmuni, leksik va semantik guruhlari, polisemiyali va omonimik frazeologiya, antonim frazeologiya, frazeologik sinonimlar, frazeologik o‘zgaruvchanlik, frazeologizmlarning morfologik va leksikografik qo‘llanishini har tomonlama tahlil qilish keltirilgan[2].

Mutafakkir shoir xalq yaratgan iboralardan foydalanish mahoratini quyidagi tahlillarda misol tariqasida ko‘rsatib o‘tmoqchimiz.

Ta’kidlash joizki, Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan so‘z va iboralarni tushunish, talqin etish uchun u yashagan davrdagi ijtimoiy-madaniy hayot, adabiy muhitni, badiiy mezonlarni, diniy, so‘fiyona va adabiy istilohlarning kelib chiqishi hamda ulardan har biri ifodalagan zohiriy va botiniy ma’nolar mag‘zini chaqish lozim. Chunonchi, ko‘pincha biror yaqin, yoshi ulug‘ yoki rahbar kishi bilan safarga jo‘natar ekan, odamlar: “Uni senga, seni Xudoga topshirdim”, – deydilar. Xalq ichida mashhur ana shu iboradan Navoiy muhabbat domiga giriftor bo‘lgani – ko‘nglini

[1]Raxmatullayev Sh.U. Osnovnыe grammaticheskiне osobennosti obraznыx glagolьnыx frazeologicheskix yedinits sovremennogo uzbekskogo yazыka. AKD. - M.: 1952.
[2]Rahmatullayev Sh. O’zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari. – Toshkent: Fan, 1966.

ma’shuqasiga boy berganini ifodalash uchun foydalanadi. Men bu yerda qayg‘u-g‘amda qoldim, jon-u ko‘nglim sen bilan ketdi. Shunday ekan, jon-u ko‘nglimni senga, seni esa Xudoga topshirdim:

Ko‘ngul jon birla bordi hamrohing, men dard ila turdum:

Sanga jon birla ko‘nglumni, seni Tangriga topshurdum[1].

Shoir she’riyati ko‘p qo‘llangan iboralardan biri “ko‘ztikmoq” iborasidir. Bu iboraning bir ma’nosi “umidvor bo‘lmoq” bo‘lib, Alisher Navoiy g‘azaliyotida lirik qahramonning umidlari, orzu-istaklarining jamiyatda amalga oshishidan umidsizlik holatini tasvirlashda mahorat bilan qo‘llagani quyidagi baytda ko‘rishimiz mumkin:

Vafo aylab, vafo ko‘z tutma olam dunlaridinkim,

Vafosiz keldi olam dunlarihamolamidundek[2].

Lirik qahramon barchaga vafo ko‘rgazadi. Biroq uning evaziga vafosizlik ko‘radi. Shoir mana shu vafosizlikni ko‘rsatish, vafoga vafo, yaxshilikka yaxshilik qaytmasligini “ko‘ztutma” iborasi orqali beradi. Baytdagi “dun” so‘zi pastkash razil, nokas ma’nolaridagi so‘z.

Xalqda "Sadaqa raddi balo" – “Sadaqa balolarni rad etadi", degan ibora bor. Ammo shoir lirik qahramoni iztirob va sinovlarni istar ekan, hatto eng aziz narsasi - jonini sadaqa qilib bo‘lsa ham balolarni tilab olish niyatidadir:

Sadaqa chunki balolarni rad aylar, yo rab,

Jon anga sadqa qilay manga bag‘ishla oni[3].

Shoir lirik qahramoniga xos bo‘lgan xususiyatlardan biri sabrdir. Sabr har qanday qiyinchilik va azoblarga bardosh berish, maqsad yo‘lidagi har qanday to‘siqlarni mardonavor yengib o‘tish va natijada murodga erishishdir. Ishqning azoblari, ayriliq iztiroblariga chidam berish ham sabr orqalidir. Shoir lirik qahramoni iztiroblar-u so‘ngsiz ayriliqlardan nolimaydi, balki sabrning o‘zidan shikoyat qiladi:

Dam-badam shavqum sanga ko‘prakdur, ammo sabrim oz,

Garchi sen bedodni ko‘p, mehrni oz etkasen[4].

Yoki:

Sabr ozidin azob, anduh ko‘pidin ko‘ngluma yuz ming balo,

Ashkdin sayli balo, oh o‘tidin har dam alam[5].

Ma’shuqaning mehrsizligi, bedodligi, g‘am-anduhning ko‘pligidan emas, oshiq o‘z sabrining ozligidan shikoyat qilishining sababi bor. "Chunki tasavvufda sabrning tamali nafsga qarshi borish"dir. Sabr nafsning zo‘rliklariga qarshi kurashdir. So‘fiy butun balolarni, jumladan yor vasliga etishish yo‘lidagi qiyinchiliklarni ham Ilohiy bir imtihon deb biladi. Sabr-toqat va matonat bilan yo‘lda ilgarilaganlarning sarmoyasi, mukofotidir. Qur’oni karimda nomlari keltirilgan barcha payg‘ambarlar bir qancha musibatlarga duchor bo‘lganlar, boshlariga kelgan har baloga sabrni qarshi qo‘yib, zafarga erishganlar. Jumladan, Ibrohim (a.s.)ning otashga otilishi, Ayub payg‘ambarning xastalikka uchrashi sabr bilan bog‘liq qissalardir. Ishq yo‘liga kirgan solik ana shu payg‘ambarlar kabi balolarga uchrab, bu balolarga sabrni qarshi qo‘yadi. Zero, sabr muhabbatning kalitidir.

Ulug‘ shoir she’riyatida inson ko‘ngli ulug‘lanadi. Shu bois, shoir she’riyatida ko‘ngil bilan bog‘liq iboralar ko‘p uchraydi. Masalan, buzuq ko‘ngil, sinuq ko‘ngil, qon ko‘ngil, telba ko‘ngil, Devona ko‘ngil, ko‘ngil kabi qator iboralar mavjud.

Bu iboralar turli holat va tasvirni yaratish uchun qo‘llanganligini kuzatishimiz mumkin. Jumladan, Sinuq, buzuq, shikasta ko‘ngil iboralari orqali yorning an’anaviy jafokorligi va oshig‘iga e’tiborsizligini tasvirlash maqsadida qo‘llanganligini ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy xalq iboralaridan foydalanishda ularning ma’nosini o‘zgartirish usulidangina foydalanib qolmaydi. Ba’zan ibora ma’nosi bilan bir qatorda uning shaklini, tuzilishini ham o‘zgartiradi. Bu o‘zgartirish iborani ma’no tomondan ham, shakl tomondan ham matnga muvofiqlashtiradi, muallifning maqsadini aniq ifodalashga yordam beradi.

---

[1]Navoyi Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik, I jild. Badoyi’ ul-bidoya. – T.: “Fan”, 1987.

[2]Navoyi Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik, III jild. Xozayin ul-maoniy. G‘aroyib-us-sig‘ar – T.: “Fan”, 1988.

[3]Navoyi Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik, V jild. Badoe’ ul-vasat. – T.: “Fan”, 1990.

[4]Navoyi Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik, V jild. Badoe’ ul-vasat. – T.: “Fan”, 1990.

[5]Navoyi Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik, II jild. Navodir un-nihoya. – T.: “Fan”, 1987.

Badiiy asar tilida frazeologik ibora shaklini o‘zgartirishning yo‘llari xilma-xil. Shulardan biri ibora tarkibidagi so‘zlarni ularning sinonimlari bilan almashtirish bo‘lib hisoblanadi.

Alisher Navoiy xalq iboralaridan unumli foydalangan. Bu esa shoir lirikasining xalqchilligini ta’minlagan omillardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoyi. G‘azallar.Shsrhlar. – T.: “Kamalak”, 1991.
2. Alisher Navoyining adabiy mahorati masalalari. – T.: “Fan”, 1993.
3. Navoyi va ijod saboqlari. – Toshkent: Fan, 1981.
4. Navoyi Alisher. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik, I, II, III, V jildlari. – T.: “Fan”, 1987.
5. Mallayev N. Navoyi ijodiyotining xalqchil negizi. – T.: O‘qituvchi,1980.
6. Rustamov A. Navoyining badiy mahorati. – T.: Adabiyot va sa’at nashriyoti, 1979.
7. Rahmatullaev Sh. O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari. – Toshkent: Fan, 1966.

ДАВРИЙ НАШРЛАР ТИЛ ТАРАҚҚИЁТИНИ ТАЪМИНЛОВЧИ ОМИЛ
PERIODIC PUBLICATIONS ARE A FACTOR FOR LANGUAGE DEVELOPMENT

Н.Ҳамраев,
ТошДЎТАУ тадқиқотчиси

Annotation: мақолада турли даврий нашрлардаги тил тараққиётига оид фикр-мулоҳазалар таҳлил қилинган. Ўзбек даврий матбуотда тил масалаларига бағишланган мақолаларнинг тўрт босқичи, ёзувнинг тилга таъсири, лотин ва кирилл алифболари, уларнинг афзаллиги ва фарқли жиҳатлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: *тил, ёзув, матбуот, оммавий нашр, даврий нашрлар, тил тараққиёти, тининг аҳамияти, имкониятлари, алифбо, ҳарфлар*

Abstract: the article analyzes different periods of views on the development of the language. In the Uzbek press, four stages of articles were studied on language issues, the influence of writing on the language, the Latin and Cyrillic alphabets, their advantages and differences.

Key words: language, writing, press, mass publication, Davrian publications, language development, importance, variants, alphabet, letters

Инсоният ҳаётида матбуот доим муҳим ўрин тутиб келган. Ривожланиш босқичидан ўтаётган ҳар қандай жамиятда ҳар қандай ижтимоий-сиёсий ҳаракат матбуотсиз, газета ва журналларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Даврий нашрлар ўзининг ҳар битта соҳага таъсир ўтказа олиш хусусияти билан аҳамиятли: «Маълумки, матбуот ижтимоий ҳаётни акс эттириш кўринишларидан бири, реал воқеликни билиш, тадқиқ этиш ҳамда унга таъсир кўрсатишнинг муҳим воситасидир». *[1.М.Худойқулов 2005 14-бет]* Таъсир қилиш мобайнида у ўша соҳанинг камчилик-ютуқларини, келажак ва ўтмишини рўй-рост айта олмои керак. Она тили ҳар бир давлатнинг энг муҳим бойлиги, урури, фахри ҳисобланади. Унга қандай ,муносабатда бўлинса бу ўша халққа қилинган муносабат бўлади. бекорга халқ орасида «Тилга ихтиёрсиз элга- эътиборсиз» дейилмаган. Шу боисдан ҳам азалдан олимларимиз ва тил учун қаюрадиган ҳар қандай инон фикрларини мақола шаклига келтирган ва рўзномалар орқали халққа етказган. Даврий матбуот орқали эълон қилинажак мақолаларни уч босқичга бўлиш мумкин:

1. жадид даври матбуотида тил масаласининг ёритилиши.
2. мустақилликкача бўлган давр матбуотида тил масаласининг ёритилиши.
3. мустақилликнинг дастлабки йиллари матбуотида тил масаласининг ёритилиши.
4. ҳозирги давр матбуотида тил масаласининг ёритилиши.

Чунончи, «Маориф ва ўқитувчи» журналида чиққан бир мақолада бу ҳақда шундай дейилади: «Нима учун арабдан лотинга ўтиш керак?» Шу сўроққа қисқа қилиб шундай жавоб берамиз:

Араб алифбоси турк тилидаги товушларнинг шаклини тамомила бера олмайдир.

Араб алифбоси техника томонидан лотиндан қуйида турадир. Арабда нуқталар, аломатлар, бош, ўрта ва сўнгги ҳарфлар бордир. Лотин эса булардан узоқдир.

Араб алифбоси ўқитиш, ўрганиш ишида лотиндан ортда турони, техника томонининг бузуқлиги устига стенография, телеграфия ишида ҳам тўсқинлик қиладир» *[2.Инъомов Р. 1926, 3-сон. 5- б]*.

Бундан шу кўриниб турибдики, тилшуносликдаги қарама-қаршиликлар, маълум қарорни қабул қилиш ёки қилинмасликка доир қарашларни-да ёритиб борган рўзномалар, албатта, тил хусусидаги муҳим давлат қарорларини ҳам чоп этаверган. 1922- йилнинг 29—31- ноябрида Самарқандда тил мутахассислари ва ўзбекшунослар кенгаши ўтказилади. Унда ёзувга оид қуйидаги қарор қабул қилинади: «Бугун ишлатилмоқда бўлган имломизнинг етишмасликларига қарамасдан айтиш мумкинки, кўп имлолардан мукаммалдир ... шунинг учун-да бошқадан бир лотин ҳарф ва имлоси масаласини кўтариш ортиқчадир» *[3.«Маориф ва ўқитувчи» журнали, 1925, 9-10-сон, 121-б.]*.

«Бутун турк оламининг кўпчилиги томонидан араб ҳарфлари асрлардан бери ишлатилиб келиб, туркларнинг аксариятининг тарих ва адабиёт билан боғланганлигини эътиборга олиб, биз, турклар учун араб ҳарфларини олишни мувофиқ топамиз» *[4.«Маориф ва ўқитувчи» журнали, 1925, 11-12- сон, 141 —143- б]*.1938- йилнинг 9- декабрида лотин графикаси асосидаги ўзбек алифбоси ва имлосининг юқоридаги ишчи гуруҳ томонидан тайёрланган янги лойиҳаси муҳокама учун матбуотда эълон қилинади. *[5.«Ўқитувчилат газетаси», 1938-йил, 9-декабрь]*.

Журналлар ҳақида сўз кетганда «Ойна», «Чаён», «Ҳуррият» кабилар матбуотнинг дастлабки ривожланиш йилларида Туркистон халқлари маънавий тарихида, шунингдек, туркий тил тараққиётида оят катта ўрин эгаллаган нашрларни эслаш ўринли. 1917- йил октябр ўзгаришидан сўнг Ўзбекистонда «Инқилоб», «Ер юзи», «Муштум» ва бошқа кўплаб журналлар нашр этила бошланди. «Ойна» журнали, «1913 йил, 1-сонида яна бир тараққийпарвар адиб Мунавварқори Абдурашидхонов Икки эмас, тўрт тил лозим» мақоласи орқали ўз она тили қаторида бошқа тилларни ҳам ўрганиш кераклиги, шунингдек, тил билган кишилар шу тилдаги асарларни таржима қилиб тил кўламдорлигини ошириш лозимлигини уқтирмоқчи бўлади: «Форсий билган киши Фирдавсий, Бедил, Саъдий, Маснавийдан қандай лаззат олса, туркий билганлар Фузулий, Навоий, Боқий, Сомий, Абдулҳақ Ҳомид, Акрамбек, Санойи, Нобий, Ножийлардан, яна Толстой, Жул Верн ва уларнинф замонавий асарини туркий таржимасидан лаззат шундай оладур». *[6. А. Ҳожиев 2006.51-56 бет]*

Тил грамматикасининг яратилиши мураккаб жараён. Бу жараёнда эса кўплаб мулоҳазалар ўз тастиини топади ёки йўқликка маҳкум бўлади. Ундан аввал эса матбуотда эълон қилиниб бошқа мутахассислар ҳамда оддий ўқувчилар томонидан ўқилиб, муҳокама қилиниши мумкин. Шунингдек, грамматиканинг кўплаб муаммоларини ёритишни ўз олдига мақсад қилиб олган мақолалар газета ва журналларнинг деярли ҳар бир сонидн ўрин эгаллайдиган бўлди ва ҳатто тил масалаларига баишланган алоҳида «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали ҳам нашр этила бошланди. Ушбу журнал ўзбек тили тараққиётида муҳим ўринга эга нашр ҳисобланади. Журналда эса М.Асқарова мақолалари салмоқли ўрин эгаллайди. Олима журналнинг деярли ҳар бир сонида ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашиб боравергаи. Масалан, «*Бўл* сўзининг айрим хусусиятлари ҳақида». *[7.М.А.Асқарова. 1962й]*, «Боғловчи-юкламалар ҳақида», *[8.М.А.Асқарова. 1962й4 сон]*, Усмонов С. «Антонимлар» *[9. С. Усмонов 1958, 2-сон,38- б]*, «Фразеологик бирликларда маъно ва қурилиш номутаносиблиги» *[10. С. Усмонова 1998, 1- сон, 77—78- б.]* Искандарова Ш. «Ономасиология муаммолари ва ўзбек тили лексикасини майдон сифатида ўрганиш» *[11. Ш. Искандарова 1998, 3-сон, 28—31-б.]*, Назаров К. «Алифбо ҳам миллий бўлсин» *[12.К.Назаров 1990, 9-ноябрь сони]* каби мақолалар жуда аҳамиятли. 50-90- йилларда тилга доир мақолалар тил тараққиёти учун жуда катта аҳамият касб этади, аммо, мақоллаларнинг эълон қилиниш даври мустамлакачилик даврига тўри келгани боис грамматикамиз руслашиб

кетишига олиб келди. Мамлакат мустақилликка эришганидан сўнггина ушбу хатони торилашга бир мунча уринилди.

Ҳозирги давр тилшунослигининг матбуотда ёритилиши юқорида санаб ўтилган даврларникидан кўп фарқ қилмайди. Гўё аввалги муаммолр ҳали ҳал қилинмагандек, ёки айнан шундай. Масалан, биз ҳозиргача лотин ёзувига тўлиқ ўтмадик. Даврий нашрларнинг тили ҳам бунга ҳали тўлиқ тайёрмас, қайсидир газета ёки журнал лотин ёзувида иш юритса, яна қайсинисидир кириллда юритаверади. Бугунги кун нашрларидан тил тараққиёти учун муносиб ҳисса қўшаётган газета ва журналлардан «Тил ва адабиёт таълими» журнали, «Шарқ юлдузи», «Маърифат», «Ҳуррият» кабиларни санаш мумкин. Чунки уларнинг ҳеч бири тил масаласига бефарқ бўлмай, унга доир мақолаларни чоп этиб боради. Мисол учун «Халқ» сўзи газетасининг 2019-йил 22- октябрь сонида «Миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли» мавзули Президент Шавкат Миромоновичнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига баишланган тантанали маросимидаги нутқи чоп этилди. Газетанинг худди шу сонида «Тил миллатнинг руҳи, жонидир» номли мақола ва «Номлар тил меъёрларига мос бўлсин» номли мақола Д.Лутфуллаева ҳамда М.Сапарниязовалар ҳаммуаллифлигида берилди. Тан олиб айтиш керакки, ҳозирги давр матбуотида, шунингдек, интернет нашрларида кўпроқ тилимизни ёт сўзлардан ҳимоя қилиш, она тили фанининг самарадорлигини ошириш борасидаги мақолалар кўплаб учрайди. Филология фанлари доктори, профессор Б.Менглиевнинг “Она тилимизни тилшунослик исканжасидан қутқарайлик” номли мақоласини ҳақиқий портлаш деб аташ мумкин. Чунки, аслида ҳам сўнгги пайтларда биз тилимизни керагидан ортиқ ялтироқ қоғозга ўрашга ҳаракат қилмайлик ундаги доларни яширишнинг имкони бўлмаяпти. Муаллиф бу борада шундай дейди: Ҳаммамиз мактабда физика, кимё, математика предметларини ўқиганмиз. Улардан қойиллатиб беш баҳо олганмиз. Бундай мақолаларнинг нашрларда бериб борилиши тилимизнинг тараққиёти учун хисса қўшмасдан қолмайди, албатта. Ачинарли жиҳати шундаки, газета ва журналларни фақат 21- октаабр «Тил байрами» арафасидаги чиқаришади кўп ҳолларда. Аслини олганда бу мавзуни кечиктиришнинг сира кераги йўқ. чунки тил муттасил, билинар-билинмас ўзгаришга учрайди. Янги ўзгаришга учраган тилда эса муаммолар бўлиши табиий ҳол. Шуни ўз вақтида бажариш эса кейинги, ундан-да каттароқ муаммоларнинг туилишининг олдини олади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, Ўзбек тилининг она тили ва давлат тили сифатидаги ўрни, нуфузи, мавқеига доир муҳим масалалар газета, журналлар саҳифаларида ўз ифодасини топади. Шундай экан, матбуот тил тараққиёти учун курашнинг энг олдинги сафларида бўлмоғи даркор.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Инъомов Р. Лотин алифбоси учун кураш //«Маориф ва Оқитувчи» журнали, 1926, 3-сон. 5- б.
2. Ҳожиев А. Назарий тилшуносликка оид бир масала /«Филология масалалари».Илмий-методик журнал. Тошкент: 2006. 51-56-6.
3. Асқарова М. Бўл сўзининг айрим хусусиятлари ҳақида (Ўзбек тили ва адабиёти масалалари.–Тошкент, 1962
4. Асқарова М. Боғловчи-юкламалар ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари журнали. 1962, 4.
5. Асқарова М. Қўшма гапнинг кўчирма гапли тури ҳақида. Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1962, 4.
6. Асқарова М. Боғловчисиз боғланган қўшма гаплар. Совет мактаби журнали, 11, 1959
7. Усмонов С. Антонимлар // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, 1958, 2.
8. Ҳожиев А. Кесими -р экан формасидаги пайт эргаш гапли қўшма гаплар ҳақида.//Ўзбек тили ва адабиёти, 1967, 1.
9. Ҳайитметов К. Фразеологик бирликларда сўзлар тартиби масаласига доир //Ўзбек тили ва адабиёти, 1966, 2.
10. Ҳайитметов К. Гапда сўзларнинг тартибини ўрганиш // Совет мактаби, 1966, 9.

11. Ҳайитметов К. Инверсия ҳақида // Совет мактаби, 1968, 5.
12. 8.Худойқулов М. Журналистикага кириш.– Тошкент, 2007.

МОВАРОУННАҲРДА ТАФСИР ИЛМИ ВА МУФАССИРЛАР
THE SCIENCE OF TAFSIR AND COMMENTATORS IN MOVARUNNAHR

Ф.Файзуллаев
ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги
Шарқшунослик институти стажёр-тадқиқотчи

Аннотация: ушбу рисолада Мовароуннаҳрда тафсир илмининг вужудга келиши. Мовароуннаҳрлик алломаларнинг тафсир илмида тутган ўрни шунингдек тафсирга оид асарлари ҳақидаги маълумотлар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар. Тафсир, Қуббат ал-ислом, Ат-Тафсир ал-кабир, Китоб ал-қираат, Ҳазрати Имом.

Abstract: This article provides information about the emergence of the science of tafsir in Movarounnahr, the role of the scholars of Movarounnahr in the science of tafsir, as well as their works on tafsir.

Key words. Tafsir, Qubbat al-Islam, At-Tafsir al-kabir, Kitab al-qiraat, Hazrat Imam.

VIII-IX асрларда Мовароуннаҳрда тафсир илми ўзига хос ривожланиш хусусиятларига эга. Бу даврда тафсир илми ҳадис[1] ва фиқҳ[2] илмлари каби тараққий этмаган эди. Ушбу даврга оид тафсир илми бўйича кам маълумот етиб келган бўлсада, тафсир илмининг бошқа ислом ўлкаларидаги тараққиёт босқичларини тадқиқ этган ҳолда юртимиз олимлари томонидан яратилган ҳозирги кунимизгача етиб келган асарлар орқали тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Мовароуннаҳр тафсир илми тарихи ҳадис илмининг кириб келиши билан боғлиқдир. Муҳаммад (с.а.в.) ва саҳобийларнинг Қуръонга шарҳлари ҳадислар таркибида жамланган. Умар ибн ал-Хаттоб буйруғига кўра араблар Марвгача етиб келиб, шу ерда узоқ давр қолиб кетишади ва ўзлари ўрганган илмлардан ҳадисларни маҳаллий халққа ўргатадилар. Сўнг Марвда ривоят қилинган ҳадислар Самарқанд, Бухоро каби шаҳарларга кириб келади. Мовароуннаҳрда Самарқанд ҳадис илми маркази, Бухоро эса фиқҳ илми марказига айланади.

VIII асрдан бошлаб ҳанафий мазҳаби Мовароуннаҳр ҳудудида мустаҳкам ўрин эгаллай бошлаган. Бу мазҳабнинг кириб келишига Абу Ҳафс Аҳмад ибн Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий (ваф. 217/832 й.) ва унинг издошлари катта замин яратганлар[3]. Унинг шарофати ила Бухоро “Қуббат ал-ислом” (ислом динининг гумбази), у яшайдиган маҳалла дарвозаси эса, “Ҳақроҳ” (ҳақ йўл) номини олган[4].

Мовароуннаҳрда тафсир илмининг ривож топганини маҳаллий муфассирларнинг илмий мероси ҳам исботлайди. Булардан бири “Муҳаддислар султони” унвонига сазовор бўлган Абу Абдулло Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий (194/810-256/870)дир. У нафақат ҳадисда, балки тафсир соҳасида ҳам шуҳрат қозонган. Унинг машҳур “Ал-жамиъ ас-саҳиҳ”

[1] Арабча “хабар”, “янгилик”. Муҳаммад с.а.внинг айтган сўзлари, қилган ишлари, кўрсатмалари тўғрисидаги ривоятлар. Ислом энциклопедияси. – Тошкент. Зуҳриддин Ҳусниддинов таҳрири остида. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б.91.

[2] Чуқур, тушиниш, билиш-мусулмонларнинг хулқ-атвор қоидалари тўғрисидаги ислом доктиринаси(ҳуқуқшунослик), ислом ижтимоий меёрлари мажмуаси (кенг маънодаги мусулмон ҳуқуқи. Ислом энциклопедияси. – Тошкент. Зуҳриддин Ҳусниддинов таҳрири остида. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. – Б.81.

[3] Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Тошкент. Тошкент ислом университети, 2002. – Б.175.

[4] Саидов А.Х., Жўзжоний А.Ш. Шарқ цивилизацияси: инсон ва ҳуқуқ (ўтмиш ва ҳозирги замон). – Тошкент. Адолат, 2005. – Б.141.

(“Саҳиҳ ҳадислар тўплами”) асаридан олдин ёзилган “Ат-Тафсир ал-кабир” (“Катта тафсир”) китоби бўлган, лекин ушбу китоб бизгача етиб келмаган[1].

Буюк муҳаддислардан ҳисобланган Имом ал-Бухорий “Ал-жамиъ ас-саҳиҳ”да тафсирга оид ҳадисларни ҳам жамлаган[2]. Жумладан, алоҳида тафсирга бағишлаган «Қуръон тафсири китоби» бобида, Фотиҳа сурасини тафсир қилиб, унда Абу Саид ибн Муаллодан ривоят қилинган Қуръоннинг энг улуғ сураси Фотиҳа экани тўғрисидаги ҳадис келтирилади[3].

Шунингдек, мазкур бобда Фотиҳа, Бақара, Оли Имрон, Нисо, Анъом каби 85 та сурадаги оятларнинг тафсирлари ўрин олган ва жами 358 та оятга шарҳ берилган. Имом ал-Бухорий ҳадислар орасидан ўз шартларига тўғри келганини саралаб олгани боис, ҳамма оятларнинг шарҳлари бўлмаслиги мумкин. Бу тафсирлар нақлга асосланган тафсирлар бўлиб, асосан саҳобалардан Абу Ҳурайра, Анас ибн Молик, Ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Умар, Оиша, тобеъинлардан Мужоҳид, Қатода, Икрима, Масруқларнинг ривоятлари борлиги билан эътиборга лойиқ[4].

Самарқандлик машҳур муҳаддис Абу Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон ас-Самарқандий ад-Доримий (181/798-255/869) тафсирда ўзига хос ўринга эга, ниҳоятда тиришқоқ, зеҳнли, тақводор олимлардан бўлган. Ундан Муслим ибн ал-Ҳажжож (206/819-261/874) ва Абу Исо ат-Термизий (209/824-279/892)лар ҳадис ривоят қилганлар. Унинг “Сунан” асарида “Китоб фазаъил ал-Қуръон” (“Қуръон фазилатлари китоби”) номли боб (китоб) бўлиб, у ҳам ўз навбатида 35 кичик фаслдан ташкил топган. Унда тафсир илмига алоқадор ривоятлар, баъзи сура ва оятларнинг фазилатлари ҳақидаги маълумотлар жамланган[5].

Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий ўзининг “Ал-жамиъ ас-саҳиҳ” асарида “Китоб фазаъил ал-Қуръон”, “Китоб ал-қираат” (“Қуръон қироати”) ва “Китоб тафсир ал-Қуръон” (“Қуръон тафсири китоби”) номли боблар бўлиб, унда тафсирга оид ривоятлар, “Китоб тафсир ал-Қуръон” бобида эса анъанавий тартибда Қуръоннинг Фотиҳасидан ан-Носгача бўлган сураларнинг фазилатлари ҳақидаги ҳадислар жамланган. Абу Исо тафсир қилиш жиддий иш эканини таъкидлагани боис ушбу бобда ўз ижтиҳоди билан тафсир қилишнинг мумкин эмаслиги ҳақидаги ҳадисларни биринчи навбатда келтиради.

Ал-Ҳаким ат-Термизий номи билан машҳур бўлган Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али ал-Ҳасан ибн Башир (205/820-320/932) ҳам тафсир ёза бошлагани, лекин у охирига етмай қолгани тўғрисидаги маълумот мавжуд. Номи номаълум бу асарда Қуръонда учраган 80 та сўзга шарҳ ёзилган. Бундан ташқари, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг “Ал-Амсал мин ал-Китоб ва-с-сунна” (“Қуръон ва суннадан мисоллар”), “Таҳсил назаир ал-Қуръон” (“Қуръон ибратларини эгаллаш”) каби асарлари ҳам бор.

Ал-Мотуридийнинг „Китоб ар-рад ала ал-Каби ал-мутазили” («Ал-Кабий ал-Мўътазилийга раддия бериш китоби»), «Китоб авҳам ал-мутазила» («Мўътазилилийлар гумонлари китоби»), «Китоб ар-рад ала ал-мутазила» («Мўътазилаларга раддия китоби»), «Китоб ар-рад ала ал-қарамита» («Қарматийларга раддия китоби»), «Китоб ар-рад ала ар-рафиза» («Рофизийларга раддия китоби») каби китоблар ёзган. У 333/944 йилда вафот этган ва Самарқанднинг Чокардиза қабристонида дафн этилган.

Мовароуннаҳрлик етук фақиҳ, муҳаддис, муфассир, тилшунос олим Имом Абу Бакр ал-Қаффол Муҳаммад ибн Али ибн Исмоил аш-Шоший (291/904-365/976). Манбаларда аш-Шошийнинг ҳанафий мазҳабида бўлгани таъкидланмаган. Унинг «ат-Тафсир ал-кабир» («Катта тафсир»), «Далаил ан-нубувват» («Пайғамбарлик далиллари»), «Адаб ал-қази» («Қози одоби») каби асарлари бўлган. У «Ҳазрати Имом» номи билан улуғланган[6].

---

[1] Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожида тутган ўрни (ал-Бухорий, Муслим, ат-Термизий): Диссертация. – Тошкент, 2001. – Б.98-99.

[2] Мақсудов Д. Мовароуннаҳрлик муфассирлар/ Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2006. – № 3. – Б.233.

[3] Муҳаммад ал-Бухорий. Ҳадис. Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ. – Тошкент. Қомуслар бош таҳририяти, 1995. Ж. III. – Б.150.

[4] Кўрсатилган асар. Ж. III. – Б.149-363.

[5] Имом ад-Доримий. Сунан ад-Доримий. / Муҳаммад Абдулазиз ал-Холидий таҳрири остида. – Байрут. Дор ал-кутуб ал-илмия, 1996. Ж. 2. Б.320-351.

[6] Муҳамедов Н. Шош воҳаси олимларининг илмий-маънавий мероси. – Тошкент. Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007. – Б.50.

Мовароуннаҳрлик яна бир буюк аллома Абу Али Ибн Сино (370/980-428/1037) тиб, фалсафа, мантиқ, математика, метафизика каби илмларда улкан ижод қилишига қарамай, қисман бўлса ҳам унинг тафсирга оид қўлёзмалари мавжудлиги маълум бўлган. Ҳозирда охирги учта суранинг шарҳига оид алломанинг қўлёзмалари Тошкент фондида ва ўн битта суранинг тафсири ёзилган қўлёзмалар Лондон фондида сақлананмоқда[1].

Мовороуннаҳрда Қуръон илмларининг тараққий этиши, ислом динига оид асарларнинг вужудга келиши кейинчалик ушбу ҳудудда араб ва форс тилида кўплаб тафсирлар ва фиқҳга оид китобларнинг вужудга келишига асос бўлди. Бу борада юртимиздан етишиб чиққан кўплаб алломалар асарлари кейинги авлод учун беқиёс хизмат қилди. „Араб ва ғайри араблар устози” деб ном олган Маҳмуд аз-Замахшарий илмий мероси нафақат Ўрта Осиё балки бутун мусулмон оламига улкан хизмат қилди. Илм-фанга ҳомийлик ва унга бўлган эътибор натижасида Боғдодда ва Урганчда ташкил этилган академия ўрта аср алломаларининг кенг ижод қилишига ва ўлмас асарлар яратишига кенг имконият яратиб берди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Имом ад-Доримий. Сунан ад-Доримий. / Муҳаммад Абдулазиз ал-Холидий таҳрири остида. – Байрут. Дор ал-кутуб ал-илмия, 1996. Ж. 2. Б.320-351.
2. Жузжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Тошкент. Тошкент ислом университети, 2002. – Б.175.
3. Саидов А.Х., Жўзжоний А.Ш. Шарқ цивилизацияси: инсон ва ҳуқуқ (ўтмиш ва ҳозирги замон). – Тошкент. Адолат, 2005. – Б.141.
4. Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожида тутган ўрни (ал-Бухорий, Муслим, ат-Термизий): Диссертация. – Тошкент, 2001. – Б.98-99.
5. Уватов У. Мусҳафнинг Лондонга ташрифи. Ҳидоят. – Тошкент, 2007. – № 7. – Б.31.
6. Мақсудов Д. Мовароуннаҳрлик муфассирлар/ Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2006. – № 3. – Б.233.
7. Муҳаммад ал-Бухорий. Ҳадис. Ал-Жомиъ ас-саҳиҳ. – Тошкент. Қомуслар бош таҳририяти, 1995. Ж. III. – Б.150.
8. Муҳамедов Н. Шош воҳаси олимларининг илмий-маънавий мероси. – Тошкент. Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007. – Б.50.
9. Раҳматуллоҳ қори Обидов. Қуръон ва тафсир илмлари фанидан ўқиладиган маърузалар матни. – Тошкент. Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2003. – 179 б.
10. Махсудов Д. Мовароуннаҳр ҳанафий мазҳаби тафсирлари (XIII-XV асрлар). – Тошкент. Ўзбекистон халқаро ислом академияси нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2019. – Б.4.

BUYUK MUTAFAKKIRNING LINGVISTIK QARASHLARI-FILOLOG OLIMLAR TALQINIDA

LINGUISTIC VIEWS OF THE GREAT THINKER-IN THE INTERPRETATION OF PHILOLOGICAL SCHOLARS

B. Ibrohimov,
Tadqiqotchi

Abstract: This article is dedicated to the views of great Uzbek thinkers on language and society, language and thinking, language and speech. Excerpts from the works of Alisher Navoi are presented and analyzed. The article also discusses the views of the great thinker on linguistics. The works of our scholar can serve as an example not only for Turkish literature, but also for world literature. We know that Alisher Navoi used 26,035 words in his works. These figures show that Navoi has a high reputation in the field of linguistics.

[1] Уватов У. Мусҳафнинг Лондонга ташрифи. Ҳидоят. – Тошкент, 2007. – № 7. – Б.31.

***Key words**: thinker, philologist, linguist, scientist, creative, language, thinker, poet.*

Mamlakatimiz qadimdan buyuk allomalar va avliyolar vatani. O‘zining ilm-u ma’rifati bilan butun dunyo hadishunosligiga hissa qo‘shgan Imom al-Buxoriy ham, jahon tibbiyotini lol qoldirgan Abu Ali ibn Sino ham, matematika fani asoschisi deya e’tirof etiladigan Muso al-Xorazmiy-u, dunyo tilshunosligiga o‘zining asarlari bilan ulkan hissasini qo‘shgan, g‘azal mulkining sultoni bo‘lmish Nizomiddin Mir Alisher Navoiy ham bizning ulug‘ allomalarimizdir. Buyuk mutafakkir haqida so‘z borar ekan Islom Karimovning quyidagi misralarini keltirib o‘tishni joiz deb bildim:

“O‘zbek xalqi ma’naviy dunyosining shakllanishiga g‘oyat kuchli va samarali ta’sir ko‘rsatgan ulug‘ zotlardan yana biri-bu Alisher Navoiy bobomizdir. Biz uning mo‘tabar nomi, ijodiy merosinning boqiyligi, badiiy dahosi zamon va makon chegaralarini bilmasligi haqida doimo faxrlanib so‘z yuritamiz.

Alisher Navoiy xalqimizning ongi va tafakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyondasi, millatimizning g‘ururi, sha’nu sharafini dunyoga tarannum qilgan o‘lmas so‘z san’atkoridir. Ta’bir joiz bo‘lsa, olamda turkiy va forsiy so‘zda so‘zlovchi biron-bir inson yo‘qki, u Navoiyni bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e’tiqod bilan qaramasa.

Agar bu ulug‘ zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi, mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir” [Islom Karimov-“Yuksak ma’naviyat-yengilmas kuch”. 2008. 29-30]

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy bundan besh asr oldin tillarning o‘zaro chog‘ishtirma tadqiqiga asoslangan “Muhokamatu-l-lug‘atayn”(“Ikki til muhokamasi”) monografiyasi bilan dunyo tilshunosligida mutlaqo yangi ilmiy yo‘nalish – kompratividstikaga asos solgan edi. Alloma ushbu asari orqali chog‘ishtirma tilshunoslikning tadqiq yo‘llari, tahlil usullari, metodologik asosini ishlab chiqdi. Hozirga qadar zamonaviy tilshunoslikda ushbu ilmiy izlanish o‘z o‘rnini, tahlil va tadqiq usullari, qadri va ahamiyatini yo‘qotgan emas.

Lingvistika tarixida Alisher Navoiy boshlab bergan mutlaqo yangi ilmiy yo‘nalishga asoslangan kompratividstik tadqiqotlar Ovrupoda XIX asrning birinchi yarmiga kelibgina yaratila boshladi; tilshunoslik tarixida qiyosiy-tarixiy tilshunoslik nomi bilan o‘rin egalladi. Hozirda ushbu yo‘nalish zamonaviy tilshunoslikning yirik sohalaridan biriga aylangan.

Hazrat Navoiy ilmiy tafakkurining gultoji hisoblangan ushbu tadqiqot o‘zbek fani tarixida ham tengsiz maqomga ega. Ushbu asar bizgacha yetib kelgan ilmiy ishlar orasida o‘zbek tilida yaratilgan birinchi sof lingvistik ilmiy-tadqiqot hisoblanadi. Kezi kelganda qayd etish kerakki, Nizomiddin Mir Alisher Navoiyga qadar turkiy tillar tadqiqiga bag‘ishlangan o‘nlab ilmiy asarlar yaratilgan. Biroq ular arab tilida yozilganligini hamda ularning katta bo‘lagi o‘quv qo‘llanma xususiyatiga ega ekanligini esdan chiqarmaslik kerak. Navoiy ushbu asari bilan o‘zbek lafzida tilshunoslik bo‘yicha ilmiy ish yaratish uslubini, yozma ilmiy bayon texnikasini yaratib berish bilan birga, uning ilmiy terminshunosligini ham ishlab chiqdi. Shu jihatlari bilan ushbu asar o‘zbek va jahon fani uchun g‘oyat qadrli fundamental tadqiqot sanaladi.

Til bilan tafakkurning o‘zaro munosabati, birligi haqidagi masala falsafa tarixida ham, tilshunoslik tarixida ham eng muhim muammolardan hisoblanib keldi va kelmoqda. Til va tafakkurning o‘zaro munosabatini puxta bilish uchun dialektika qonuniyatlarini, til bilan jamiyat o‘rtasidagi aloqani puxta o‘rganish lozim bo‘ladi.

Til bo‘lmasa, jamiyat a’zolari orasida ijtimoiy aloqa va munosabat ham, odamlar yashayotgan jamiyatning o‘zi ham bo‘lmas edi. Til vositasida bir-birimizning fikrimizni anglaymiz, kundalik ishlarimizni olib boramiz, narsa va hodisalarning mohiyatini chuqurroq bilib olamiz. Bu jarayon tafakkur yordamidagina amalga oshiriladi. Insonning amaliy faoliyati tafakkursiz kechmaydi.

Alisher Navoiy til va tafakkur birligi haqida fikr yuritib, tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ta’kidlaydi. Til insonni hayvondan ajratuvchi «bebaho gavhar»dir:

So‘zdurki, nishon berur o‘likka jondin,

So‘zdurki, berur xabar jonga jonondin,

Insonni so‘z ayladi judo hayvondin,
Bilki go‘hari sharifroq yo‘q andin.

Navoiy bu fikrlarini chuqurlashtira borib, so‘zning ta’sir kuchi, uning katta ruhiy ozuqa va tarbiyaviy ahamyatiga yuqori baho beradi. Xususan, «Muhokamatul lug‘atayn» da shunday mulohaza yuritadi:

«So‘z durrining ayirmasi bundan ham cheksiz va darajasi bundan ham nihoyatsizdir. Shundayki, yaxshi so‘zdan o‘lgan badanga toza ruh yetadi, unga jon baxsh etadi, yomon so‘zdan tirik tanga o‘ldiruvchi zahar xosiyati paydo bo‘ladi, kishini halok etishga olib boradi».

Til tafakkurning ifoda qurolidir. Kishining ko‘ngli (fikri) daryodir, so‘z esa dur, so‘zlovchi g‘avvosdir. Dur xilma-xil bo‘lgani singari, so‘z ham har xil bo‘ladi.

Ul kishi so‘z bahrida g‘avvosdir,
Kim go‘hari ma’ni anga xosdur.
Fayz harimida tajalli anga,
Kim yoribon mash’ali ma’ni anga.
So‘z mayini ul kishi osham etib,
Kim duri ma’ni sadafin jom etib.

So‘z so‘zlashdan maqsad ma’no ifodalashdir. Binobarin, «ma’ni adosida alfoz tilga kelur va alfozdin ma’ni fahm bo‘lur». U ma’noni birlamchi so‘zga, ikkilamchi deb qaraydi va ma’noga “so‘zning joni” deb baho beradi. Alisher Navoiy til va tafakkurni bir-biridan ajratmaydi, balki ularni uzviy birlikda oladi.

O‘zbek tilini fors-tojik tili bilan chog‘ishtirib, uning fors tilidan qolishmasligini ko‘rsatib, o‘zbek tilida asarlar yozishga rag‘batlantirdi. A.Navoiy ikki tilni chog‘ishtirganda, 100 fe’lni keltirib, ularni tahlil qiladi. U o‘zbek tilini beqiyos xazina deb biladi.

Masalan, fors-tojik tilida «girya kardan» birikmasi o‘zbek tilida yig‘lamoq, ingramoq, singramoq, yig‘lamsinmoq, sixtamoq, o‘kurmoq, inchkiramoq fe’llari bilan, «no‘shidan» so‘zi o‘zbek tilidagi ichmoq, sipqormoq, tamshimoq so‘zlari bilan berilishini izohlaydi.

Zohid ishqin desaki, qilgay fosh,
Yig‘lamsiniru ko‘ziga kelmas yosh.
Istamas davr ahlidin ishqingni pinhon aylamak,
Kechalari gah ingramakdur, odatim gah singramak.

Umuman, buyuk mutafakkirning til haqidagi qarashlari, til va nutq birligi hamda ushbu hodisalrni farqlay bilish xususidagi mulohazalari hozirgi kun tilshunosligi uchun ham nihoyatda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, yana bir faktni nazardan qochirmaslik kerakki, Navoiy ona tilimiz boyliklaridan foydlanishni ham o‘z takomiliga yetkaza olgan. Bu esa hozirgi olim-u mutaxassislar, tadqiqotchilar va talabalarning tilga, shuning barobarida Navoiy hamda boshqa buyuk ajdodlarimiz merosiga yanada chuqur, ta’kidlash o‘rinliki, yangicha nazar bilan yondashishi zarurligini ko‘rsatadi.

Professor Olimjon Jo‘rayevning izlanishlarida buyuk muttafakkirimiz Alisher Navoiy haqida ushbu baytlar yozib o‘tilgan: “ O‘zbek xalqining ulug‘ shoiri va muttafakkiri Alisher Navoiy jahon adabiyotining siymolari-Homer va Dante, Rudakiy va Firdavsiy, Nizomiy va Shota Rustaveli, Sa’diy va Jomiy kabi buyuk siymolar qatorida turadigan ulug‘ shoir va mutafakkirdir. U “Muhokamat ul-lug‘atayin” asarida “…umidim uldurki va hayolimga andog‘ kelurkim, so‘zim martabasi avjidin kuyi inmagay va bu tartibim kavkabasi a’lo darajadin o‘zga yerni beganmagay”, degan edi.

Ulug‘ bobomizning bunday deyishiga asoslar ko‘p. U umr bo‘yi o‘z ijodini insoniyatning saodati uchun kurashga, xalqning osoyishtaligiga, obodonchilik ishlariga, ilm-fan, san’at va adabiyotning taraqqiyotiga bag‘ishladi”.

Haqiqatdan ham Navoiyning o‘lmas asarlari hayotga muhabbat, inson qadr-qimmatini ulug‘lash, xalqlar o‘rtasida do‘stlik,birodarlik,tinchlik va hamjihatlik kabi insonparvarlik ruhi bilan sug‘orilganligi uning jahon madabiyati xazinasidan munosib o‘rin egallaganligidan dalolat berib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jonixonov M. Abadiyat gulshani. –T.: Sharq, 2013
2. Karimov I.Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. – T., 2008, 29-30-bet.
3. Tashpulatov Z. Ona tili. –T., 2015.
4. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – T., 2002.

ЎЗБЕК МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ТИПОЛОГИЯ НАЗАРИЯСИГА ОИД ҚАРАШЛАРИ ХУСУСИДА (IX-XV АСРЛАР)
ON VIEWS OF UZBEK ANTIENTS INTELLECTUAL THINKERS ABOUT LINGUISTIC TYPOLOGY (IX-XV CENTURIES)

К.Рахматжонова,
Тошкент давлат шарқшунослик университети тадқиқотчиси

Abstract: this article describes the views of scientists living and working in the Central Asian region in the X-XV centuries on the theory of linguistics. In particular, works on the theory of typology were studied and commented on by the author. The article notes that the theory that typological research was first closely linked to XIX century European linguistics was in fact studied by Central Asian scientist Mahmud Kashgari in the IX century and that such works developed in an sequence.

Keywords: *Linguistic typology, antients intellectual thinker, contrastive typology, language, dialect.*

Тилшунослик соҳасини диахрон тарзда ўрганиш маданий-тарихий аҳамият касб этади. Маълум бир халқ маданиятининг пайдо бўлиши тилнинг ифода воситаси сифатида шаклланиши билан боғлиқдир. Демак, маданиятни билиш тилни ўрганишдан бошланади. Тилшунослик барча фанлар тарихи билан ҳам бевосита боғлиқдир. У доимий равишда узвий кетма-кетликда шаклланади, бир босқич, ўзидан аввалги босқич таълимотини чуқурроқ ўрганиб, бўшлиқни доимий равишда тўлдириб боради.

Шарқ мутафаккирларининг тилшуносликка оид назарий қарашлари юқоридаги фикрларнинг исботидир. Мазкур мақолада IX асрдан то XV асргача машҳур шарқ олимларининг асарларида типологияга билан боғлиқ фикрлар таҳлил этилди.

Замонавий лингвистик адабиётлар кўрсатадики, лингвистик типология даставвал Ф.Шлегел асарларидан бошланган. Кейинчалик тиллар типологияси бўйича А.В.Шлегел, В.Гумбольт, Х.Штейнтал, А.Шлейхер, Э.Сепир, В.Скаличка, А.Мартине, Ф.Ф.Фортунатов, И.И.Мешчанинов, Б.Успенский, Ю.В.Рождественский, В.Н.Ярцева ва бошқалар тадқиқот олиб борганлар.[1]. Бироқ Ўрта Осиё мутафаккирларининг тилшуносликка оид қарашлари ўрганилганда, уларнинг аксарият асарларида лингвистик типология билан боғлиқ кўплаб илмий-лингвистик маълумотлар кузатилди. Жумладан, IX асрнинг охирларида Марказий Осиё ҳудудида яшаб ижод этган аллома Маҳмуд Қошғарий асарларида қиёсий-тарихий тилшуносликнинг дастлабки шакллари кўзга ташланади. Бундай чалкаш таълимотнинг сабаби шундаки, Ғарб тилшунослиги Маҳмуд Қошғарий асарлари билан XX асрдагина танишишга муваффақ бўлган.

Маълумотларга кўра, Маҳмуд Қошғарий туркий қабилаларни бирма-бир кезиб, қабилалар тилларидаги фарқли хусусиятларни аниқлаган. Шу билан бирга туркий тилларни гуруҳларга таснифлаш имкониятига эга бўлган. Маҳмуд Қошғарийнинг ўзи бу ҳақда шундай дейди: “Пухта қўлланма бўлсин, деб ҳар бир қабиланинг ўзига хос хусусиятларига қиёсий қоидалар туздим... Бу масалага қизиққан мутахассисларга асарни қўлланма қилдим”[2]. Унинг

[1] Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тилларининг қиёсий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973. – Б.283, Ярцева В.Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков.В.кн.: Типология грамматический категорий. – Москва, Мещаниновские чтения.1975.
[2] Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Т., 2002. –Б. 34.

машҳур “Девону луғатит турк” асаридан кўриш мумкинки, муаллиф туркий тилларнинг фарқли белгиларига кўра, уч гуруҳга ажратади: турклар (чигил, қошғар, арғу, барсағон, уйғур), ўғуз ва қипчоқ қабилалари тиллари. Бу асарда туркларнинг тиллари доимо қиёсга асосланади, лингвистик фактлар ўғуз ва қипчоқ тилларига қиёсланади. Бу қабила тилларида фонетик белгилар яққол кўзга ташаланади. Бундай хусусиятлар кейинчалик Европа тилшунослигида ҳам синчиклаб ўрганилиб, Маҳмуд Қошғарий илгари сурган тафовут ва ўхшашликлар такроран айтиб ўтилган. Бундан ташқари у феъллардаги айрим морфемик яқинлик ва фарқлар хусусида, замон кўрсатгичлари ҳақида батафсил айтиб ўтган. Умуман олганда, туркий тилларнинг хусусиятларини мазкур асарда батафсил ўрганган. Бундан кўриш мумкинки, Ўрта Осиё минтақасида Маҳмуд Қошғарий қиёсий-тарихий лингвистиканинг асосчиси, деб ҳисоблаш мумкин.

Тарихий фактлардан маълумки, XV асрнинг иккинчи ярмига қадар Ўрта Осиё мўғуллар ҳукмронлиги остида бўлган. Мўғуллар туркийзабон элатларни истило қилиб турганда, унинг маданиятини поймол эта олмаган. Аксинча, туркий элатлар мўғул маданиятига кучли таъсир этган. Жумладан, туркийларнинг ёзув маданияти ўзлаштирилди, адабий асарлар туркий анъанага мувофиқ форсийда ёзила бошланди. Туркий элат вакиллари турк тилида бадиий асарлар ёзиш ғоясини илгари сурдилар. Айнан шундай кескинлашув даврида номаълум муаллиф томонидан ёзилган “Ат-туҳфатуз закияту филлуғатит туркия” (“Туркий тил ҳақида ноёб туҳфа”) асаридир. Мазкур асарда муаллиф Маҳмуд Қошғарийнинг қиёсий лингвистикага оид фикрларини мантиқан давом эттириб, туркий тиллар луғати ва граммитикасига бағишланган мукаммал асарни яратган. Бу асарда туркий қабила тилларининг ўзаро ўхшаш ва фарқли жиҳатларини ёритишга уринилган. Бироқ бу жуда кенг мавзу бўлгани боис муаллиф асосан қипчоқлар тилини ўрганишни тадқиқот объекти қилиб олган[1]. Асарда асосан танланган тилларнинг граммитик жиҳатларига эътибор қаратилган.

Тилларнинг типологик назариясини ўрганиш мураккаб жараёндир. Бунинг учун тилшунослардан кучли маҳорат ва бир неча тилларни назарий жиҳатдан яхши ўзлаштириш талаб этилади. Шундай мутафаккирлардан бири Ўрта Осиёда ғазал мулкининг султони, зуллисонайн олим мир Алишер Навоийдир. Алишер Навоий ўз она тилига юксак муҳаббат билан қараган. У ўз она тилида ижод қилиш, уни тараннум этиш билангина чекланиб қолмаган. Ўзи яшаган даврда кенг истеъмолда бўлган форсий тилига ўз она тили туркийни қиёсан ўрганди. Туркий тили форсийдан ҳар томонлама қолишмаслигини, аксинча баъзи ўринларда форсийдан кўпроқ имкониятларга эга эканлигини исботлади. Умрининг сўнгги йилларида, яъни 1499 йил тилшунослик назарияси билан боғлиқ ўрганганлари асосида “Муҳокамат ул-луғатайн” асарини ёзди. Бу икки тилнинг грамматик қонун-қоидаларига асосланган, чоғиштирма типдаги махсус асардир. Мазкур асар орқали Ўрта Осиёда тилшуносликда қиёсий-типология билан бирга чоғиштирма усулдаги янги соҳа вужудга келди. Мазкур тилшуносликнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда икки тизимга мансуб бўлган тиллар барча сатҳларда ўзаро чоғиштирилади. Тилларнинг ўзига хос хусусиятлари ва тилларни яқинлаштирувчи белгилари аниқланади. Юқорида таъкидланганидек, қиёсий-тарихий тилшунослик каби чоғиштирма тилшунослик ҳам XIX асрда бевосита Ғарб тилшунослиги билан боғланади. Бунинг асосий сабабларидан бири ўша даврда Европа тилшунослигида Алишер Навоийнинг тилшунослик назариясига оид қарашлари етарли даража ўрганилмаганлиги бўлиши мумкин. “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида чиғатой, форс-тожик ҳамда ўрни билан араб тили ҳам ўзаро чоғиштирилади. Солиштирилаётган тилларнинг фонетик жиҳатларидан тортиб, синтактик хусусиятларигача ўрганилади. Бу асар орқали Алишер Навоийнинг тил ўрганиш ва ўргатишдаги маҳорати яққол кўзга ташланади[2].

Кейинчалик Алишер Навоий изидан бориб, Ўрта Осиёлик алломалардан шоҳ ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобур туркий ва форсий тиллари билан бирга араб ҳамда ҳинд диёридаги мавжуд лаҳжалар билан солиштириб ўрганади. Мазкур тиллар бир тил гуруҳига мансуб эмас. Ўзининг меъмуар асари “Бобурнома”да бу ҳақда қатор далиллар келтиради. У

[1] [1] Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Т., 2002. –Б. 57
[2] [2] Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Т., 2002. –Б.86.

чин маънода Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили истиқболи йўлидаги курашини давом эттирди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур жаҳон филологиясининг бешиги бўлган ҳинд ва араб филологияси анъаналаридан баҳраманд бўлди. Уларнинг лексик хусусиятларини ўз она тили билан солиштириб, ўзининг меъмуар асарида бир қатор мисоллар келтирди.

Шундай қилиб, лингвистик типология тиллар ўртасидаги генетик муносабатлардан қатъий назар, уларнинг структур ва функционал хусусиятларини ўрганувчи тилшунослик соҳасидир. Илмий жиҳатдан лингвистик типология тиллардаги яқинлаштирувчи (схождения) ва узоқлаштирувчи (расхождения) тил фактларини гуруҳларга, андозаларга, типларга ажратиш йўли билан тадқиқ этиш методи ҳисобланади.

Кўриданики, типология бир томондан, тилларни тасниф қилишнинг умумий назариялари, қонун-қоидалари ва усулларини ўз ичига олса, иккинчи томондан, у тил системаси бирликларини умумий белгиси, хусусияти асосида тасниф қилиш билан шуғулланади.

Қариндош ва қариндош бўлмаган тиллар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли томонларнинг мавжудлиги, ушбу томонларнинг юзага келиш сабабларини ўрганиш ва тушунишга бўлган интилиш тилшуносликда алоҳида соҳа, йўналиш сифатида тан олинган лингвистик типологиянинг майдонга келишига сабаб бўлди. Ўрта Осиё ҳудудида бу масалага эътибор Европа тилшунослигига қараганда анча илгари вужудга келгани тадқиқот натижасида яққол намоён бўлди. Тилшуносликда типологиянинг ривожланиши ўзаро қардош ва қардош бўлмаган тилларни яхши ўзлаштиришда самаралидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бўронов Ж. Инглиз ва ўзбек тилларининг қиёсий грамматикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1973.
2. Мухторов А., Санақулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. Ўқитувчи. –Т. 1995.
3. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Т., 2002.
4. Ярцева В.Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков.В.кн.: Типология грамматический категорий. – Москва, Мещаниновские чтения.1975.
5. Общые языкознание. Методы лингвистических исследовании. – М.: Наука, 1973.

HUJJATCHILIK TARIXIGA NAZAR
A LOOK AT THE HISTORY OF DOCUMENTATION

M.Shodiyeva,
O‘zMU magistranti

Annotatsiya: ushbu maqolada qadimda foydalanilgan ish yuritish hujjatlari, o‘zbek hujjatchiligining shakllanishi tarixiga qisqacha to‘xtalib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: ish yuritish hujjatlari, ibtidoiy hujjatlar, farmoyish, yorliq, vasiqa, patta, arzadosh.

Abstract: This article gives a brief overview of the history of the formation of Uzbek documentation, the documents of antiquity used in antiquity.

Key words: clerical documents**,** primary documents, orders, labels, certificates, stamps, petitions.

Kundalik turmushimizda biz o‘z fikrimizni aniq, boshqalarga tushunarli va ravon ifodalash uchun tildagi uslublardan foydalanamiz. Buning uchun inson tildagi uslublar haqida ma‘lumotga ega bo‘lishi lozim. Qanday kasb egasi bo‘lishidan qat’iy nazar, u o‘qituvchi bo‘ladimi, quruvchi yoki dehqonmi, albatta, inson hayoti, ish-faoliyati davomida rasmiy ish qog‘ozlariga murojaat qiladi. Aytish joizki, ish yuritishning bevosita asosini hujjatlar tashkil etadi va bu hujjatlar insoniyatning uzluksiz faoliyatini tartibga solib turadi. Kishilik jamiyati shakllanib borishi bilanoq jamiyat a‘zolari o‘zaro munosabatlaridagi muayyan muhim holatlarni muntazam va qat'iy qayd etib borishga ehtiyoj sezganlar. Shu ehtiyojga javob sifatida esa, ilk, ibtidoiy hujjatlar yuzaga kelgan.

Hujjatlarning shakllanishi uzoq tarixga borib taqaladi. Qadimda aholi tartibini saqlash, mamlakatda adolat o‘rnatish, fuqarolar yashash tarzini yaxshilash, bojlarni yig‘ish, o‘g‘irlik va

talon-tarojlikni bartaraf etish uchun ko‘plab qonunlar qabul qilingan. O‘tmishda Bobil davlatining milloddan avvalgi 1792-1750-yillardagi hukmdori Xammurapining adolatpesha qonunlar majmui va undan ham qadimroq shoh Ur-Nammuning qonunlari va boshqa manbalarning mavjudligi “hujjatlar” ning juda olis va murakkab tarixga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ayniqsa Xammurapi “Qonunlar to‘plami” da mamlakatning jinoiy ishlariga oid, huquqqa, sud ishlari yuritishga, xalq huquqining buzilishiga, ya‘ni o‘g‘irlik va talashga qarshi, ko‘chmas mulkka egalik qilish huquqlari, me‘morlar, qayiqsoz va kemasozlar ishi to‘g‘risida, qulchilik to‘g‘risida muhim qonunlar o‘z aksini topgan[1].

Bizgacha yetib kelgan manbalar orasida VII asr oxiri va VIII asr boshlarida Sug‘d podsholigi davriga oid 80 ga yaqin noyob hujjatlar ish qog‘ozlari yuritish to‘g‘risida ma‘lum tasavvur uyg‘otsa, 800 ga yaqin hujjatlarni qamrab olgan “Vasiqalar to‘plami” 1588-1591-yillarda Samarqanddagi tarixiy voqea-hodisalarni, ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzini yaqqol aks ettirishi bilan boshqa manbalardan ajralib turadi. “Vasiqalar to‘plami”[2][2] dan o‘rin olgan hujjatlarda meros, mulkni taqsimlash, bolalaning hunar o‘rganishi uchun shogirdlikka berish, korxonalar, savdo do‘konlari, yer-suv, uy-joy va mol-mulkni sotish, sotib olish yoki ijaraga berish, qullar mehnatidan foydalanish, qullarni ozod qilish, taloq, sulh kabi ijtimoiy munosabatlar o‘sha davrning huquqni muhofaza qiluvchi mutasaddilari – qozilar tomonidan tasdiqlangan.

Sharqda X – XIX asrlarda vasiqa, yorliq, farmon, noma, bitimlar, arznoma, qarznomalar, tilxat yoki mazmun jihatdan shunga o‘xshash hujjatlar keng tarqalgan. Ulardan vasiqa Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida yer-mulk oldi-sottisi to‘g‘risida tuzilgan rasmiy shartnoma hisoblanadi. Vasiqa hozirgi kunga qadar Afg‘oniston va ayrim arab mamlakatlarida rasmiy hujjat vazifasini o‘taydi. Yorliqlar ham mazmun jihatdan bir-biridan farq qiladi. Ular xabar, tavsif, farmoyish, bildirish, tasdiqlash va boshqa mazmunlarda uchragan. Jumladan, To‘xtamishxonning 1393-yilda polyak qiroli Yag‘aylaga yo‘llagan yorlig‘i[3], Temur Qutlug‘ning 1397-yildagi yorlig‘i, Zaxiriddin Muhammad Boburning otasi Umarshayx Mirzoning marg‘ilonlik Mir Said Ahmad ismli shaxsga 1469-yilda yo‘llagan yorlig‘i va boshqa yorlig‘larni aytib o‘tish darkor.

Ta‘kidlash joizki, butun dunyoga ma‘lum-u mashhur bo‘lgan, harbiy sarkarda va davlat arboblari uchun dasturilamal vazifasini o‘tab kelgan va kelayotgan tarixiy hujjatlardan biri buyuk sarkarda bobokalonimiz sohibqiron Amir Temurning “Temur tuzuklari" asari hisoblanadi. Ushbu tarixiy asar Amir Temurning harbiy va siyosiy faoliyatidan ma‘lumot beradi. Asarda Amir Temurning tarjimai holi, ijtimoiy-siyosiy faoliyati, Movarounnahrda markaziy hokimiyatni qo‘lga kiritib, siyosiy tarqoqlikka barham berishi, markazlashgan davlat qurishi, davlatlar ustidan hukmronlik o‘rnatishi va hokazolarni bayon etadi. Bundan tashqari, “Temur tuzuklari"da[4] sarkardaning farzandlariga atalgan vasiyati, o‘g‘itlari, davlatni boshqarishda kimlarga tayanish, boj va soliq to‘lash tartiblari, vazirlarni va qo‘shin boshliqlarini saylash va ularning mamlakat oldidagi alohida xizmatlarini mukofotlash, toj-u taxt egalarining burch va vazifalari ham o‘z aksini topgan va bugungi kunga qadar ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmay kelmoqda. Z. M. Boburning memuar asari “Boburnoma"da farmon, mirzo, sulh, tamg‘a va ayniqsa, ariza o‘rnida “arzadosh" kabi boshqaruvga oid nomlarni ham uchratish mumkin.

XIX asrda Qo‘qon xonligida keng tarqalgan va o‘z davri uchun muhim bo‘lgan hujjatlardan biri “patta" lardir. Pattada ma‘lum kishiga muayyan miqdordagi pul, mahsulot, urug‘(don) yoki boshqa narsalarni berish lozimligi haqida ma‘lumot aks ettirilgan. Patta matnlarida ham o‘ziga xos doimiy va muayyan tarkib va nutqiy qolip borki, bu ham, o‘z navbatida, o‘zbek (turkiy) hujjatchiligi uzoq tarixiy tajriba va tadrijiy takomil mahsuli ekanligidan dalolat beradi.

Chor Rossiyasi O‘rta Osiyoni o‘z mustamlakasiga aylantirishi bilan butun mamlakatdagi boshqaruv, tartibot organlaridagi barcha hujjatlar, ish yuritish tamoyillari rus tilida olib boriladigan bo‘ldi. Davlat tili esa har ikki til, ya‘ni o‘zbek va rus tillari bo‘lsa-da, aholi soni jihatdan ham ko‘pchilikni o‘zbeklar tashkil qilsa-da, lekin amaldagi, ish yuritish hujjatlari rus tilida edi. *“Rus*

[1] Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. T., 2009., 91-94-betlar.
[2] Vasiqalar to‘plami. T., Fan. 1982.
[3] Sodiqov Q. Eski uyg‘ur yozuvi. T., 1989, 34-35-betlar
[4] A.Temur. Temur tuzuklari. T., Yoshlar nashriyot uyi., 2018.

tilidan andoza olish (aytish kerakki, bunday hol boshqa tillarda, masalan, tatar tilida ham kuzatiladi), biron darajada boʻlsin oʻzini oqlay olmaydi. Umuman, oʻzbek hujjatchiligining boy va uzoq tariximizning ilk bosqichlaridan ibtido olgan anʻanasi mavjud boʻlsa-da, Oktyabr toʻntarishidan keyin boshqa joylarda boʻlgani kabi jumhuriyatimizda hujjatchilik bevosita oʻzbek tili negizida rivojlantirilmadi. Bu sohadagi asosiy yoʻnalish nusxa koʻchirishdan iborat boʻlib qoldi. Ana shuning va boshqa bir qancha omillar oqibati natijasida oʻzbek tilining rasmiy ish uslubi deyarli takomil topmadi"[1]

1989-yil 21-oktyabrda “Davlat tili haqida" gi Qonnunning qabul qilinishi, yaʻni oʻzbek tiliga davlat tili maqomining berilishi esa ona tilimizning maqomini yana bir pogʻona yuqoriga koʻtardi. Bu esa rasmiy ish qogʻozlarini takomili uchun keng imkoniyatlar eshigini ochdi. Qonun qabul qilingan kun – 21-otyabr oʻzbek tili bayrami sifatida eʻtirof etildi. Mazkur qonun 24 moddadan iborat boʻlib, uning 1-moddasidayoq “Oʻzbekiston Respublikasining davlat tili oʻzbek tilidir" deylilishi ham bu boradagi fikrimizning dalilidir. Bu esa barcha ish yuritish hujjatlarining oʻzbek tilida olib borilishi kerakligini talab qiladi. Qonunning 10-moddasi quyidagicha: “Korxonalar, muassasalar, tashkilotlar va jamoat birlashmalarida ish yuritish, hisob-kitob, statistika va moliya hujjatlari davlat tilida yuritiladi, ishlovchilarning koʻpchiligi oʻzbek tilini bilmaydigan jamoalarda davlat tili bilan bir qatorda boshqa tillarda ham amalga oshirilishi mumkin “[2].

Shuni alohida ta’kidlash joizki, hujjatlar kechagina paydo boʻlib qolmagan. Yuqorida esa biz buning uzoq tarixga ega ekanligi, tadrijiy takomili haqida maʻlumotga ega boʻldik. Har bir davr hujjatlari, ish yuritish uslubi esa oʻz davri uchun muhim ahamiyat kasb etadi va bugungi kun uchun ham eʻtiborga molik hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sodiqov Q. Eski uygʻur yozuvi. - T., 1989.
2. Vasiqalar toʻplami. - T., Fan. 1982.
3. Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish. - T., ikkinchi nashr. 2003.
4. Keldiyorova G.S., Avlayeva N.A. Oʻzbek tilida ish yuritish. - T. 2009.
5. Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. -T., Oʻquv qoʻllanma, 2009.
6. “Oʻzbekiston Respublikasining Davlat tili haqida" gi Qonun. Yangi tahriri. – T., 1995.
7.A.Temur. Temur tuzuklari. – T. Yoshlar nashriyot uyi. 2018.

BIR ETNOGRAFIK ODAT VA UNINIG “XAMSA”DAGI LINGVOKULTUROLOGIK TALQINI
AN ETHNOGRAPHIC TRADITION AND ITS LINGUOCULTURAL INTERPRETATION IN“KHAMSA”

N.Ziyatova,
Navoiy davlat pedagogika instituti

Abstract: *one of the U zbek national customs is the ceremony of putting a newborn baby in the cradle after naming it. In the “Khamsa” it is beautifulyy illustraded that Farkhad and Majnun are cradled in the cradle.*

Key words: *Brith of a baby, cradle, cradling, ceremony.*

Qadimdan Sharq xalqlari qatori oʻzbek xalqi ham beshikdan foydalanib kelgan. (Beshik mevali daraxtlarning tanalaridan tebratib uxlatish uchun yasalgan yoʻrgʻa oyoqli moslama, tebratma belanchak. [1]) Beshik– bola oyoqqa turguncha yotadigan, yashaydigan joy sanaladi. Beshik ustiga yozda yengil surp, qishda duxoba yopqichlar qoʻyiladi. Beshikka belashning yoʻl-yoʻrigʻini avvalo kayvoni ayollar yoki buvilar bir-ikki koʻrsatishadi. Beshikka bolaning ostiga koʻrpacha toʻshaladi.

[1] Aminov M., Madvaliyev A., Mahkamov N., Mahmudov N. Ish yuritish. T., ikkinchi nashr, 2003. 8-bet.
[2] “Oʻzbekiston Respublikasining Davlat tili haqida"gi Qonun. Yangi tahriri. – T., 1995, 1-10-moddalar

Bolaning qo‘l-oyoqlari beshikka mos tekis bog‘lab, tepa o‘zak yog‘ochida o‘ralib turuvchi belbog‘ va qo‘lbog‘lar tabiiy yoki ipak kabi mayin matolardan bo‘ladi.[2]

O‘zbek milliy odatlaridan biri yangi tavvalud topgan go‘dakka ism qo‘yilgandan keyin uni beshikka belash bir marosim sifatida o‘tkaziladi. Yuqorida qayd etilgan fikrlarni“Xamsa”da ham aks ettilrilganini ko‘rish mumkin. Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida [4]uzoq kutilgan farzand Farhodning dunyoga kelishi unga ism tanlash va uni beshikka belash, uning o‘sishi, voyaga yetishi mufassal hikoya qilingan: Nihoyatda shod bo‘lgan Hoqon go‘dakka ism taraddudida bo‘ladi. (Sharqda ism qo‘yish an’analari ham mavjud.) Bolaning yuzida *far (nur, yog‘du) himmat, iqbol-u davlat* birdan o‘zining yu zini ko‘rsatadi… Bu aytilgan uch narsa asosga olinib, barini bir-biriga qo‘shganda “Farhod ” so‘zi kelib chiqdi. Bu so‘zlar harflarining birinchisi (***f****iroqu* ***r****ashku* ***h****ajru* ***o****h ila* ***d****ard* so‘zlarining boshidagi harflarni yoki tovushlari olinsa, FARHOD so‘zi kelib chiqadi. Bu tushunchalar dostonda Farhod obrazida mujassam etilgan. Uning beshikka belanishi esa quyidagicha ta’riflangan:

Hariru hulla ichra bog‘labon chust,
Murassah mahd ichinda tongdilar rust.[4.31]

(Ma’nosi: go‘dakni yupqa va nozik matodan qilingan yo‘rgaklarga o‘rab, bezatilgan *mahd*– beshikka solib, mahkam bo‘g‘lab qo‘ydilar.)

Maalqissa chu topti mahd maskan,
Qafas davlat humoyig‘a nishiman.
... beshik davrida chiniyu xitoyi
Bo‘lub yuz no‘sh lab dostonsaroyi.
Ko‘z ining nozi eldin eltib uyqu,
Anga uyqu keturmakka navogo‘.[3.31.]

“Layli va Majnun” dostinida Majnunning dunyoya kelgani va uning beshikka solinishi quyidagicha tasvirlangan:

Qays ayladi o‘g‘li otini bot
Kim o‘z atosig‘a bu edi ot.
Hifz ayladi oni necha doya,
Har nav’ ishidin toparg‘a voya.
Chirmab yana kishu os birla,
G‘uncha kibi yuz libos birla.
Yotquzdilar oni mahd ichinda,
Gul yafrog‘i tushti shahd ichinda.
Mardum kibi ko‘zda asrab oni,
G‘ofil ermas erdilar zamoni.
...Qo‘ymas edi tegrasidagi el
Kim esgay oning sori sovuq yel. [4]

“Saddi Iskandariy” (XV bob)da Iskandarning tavalludi haqida ikki xil ma’lumot borligi bayon etilgan. Jumladan: Faylaqus ham tangridan avlodining davomchisi–farzand so‘rar edi. Kunlardan bir kun Faylaqus ovdan qaytayotib bir vayronada tuqqan onasi o‘lib, o‘zi esa yig‘lab un chekayotgan chaqaloqni ko‘rib qoladi .Onasini dafn ettiradi. Chaqaloqni e’zoz-ikrom bilan olib, yuz xil mehribonchiliklar bilan parvarish qila boshlaydi va unga Iskandar deb nom qo‘yib o‘ziga o‘g‘il qilib oladi: *O‘zi tiflni oldi e’zoz ila*
Qulur erdi parvarda yuz noz ila.
Skandar atab, o‘g‘li bildi ani,
O‘larda valiahd qildi ani.[5]

Yuqoridagi misollardan ko‘rish mumkinki, bola parvarishi va tarbiyasi, unga e’tibor va mehr uni beshikka belay boshlagandan va undan keying parvarish va tarbiyaga urg‘u berilganini ko‘rish mumkin. Milliy odatlarimizdan biri–yangi tavvalud topgan go‘dakka ism qo‘yilgandan keyin uni beshikka belash, bir marosim sifatida o‘tkaziladi. Farhod, Majnun, Iskandar va ularning tavalludi haqida ular nomi bilan ataladigan dostonlarda bayon etilgan. Ayniqsa,“Farhod va Shirin”,“Layli va Majnun” dostonlarida juda chiroyli tasvirlangan. Biz bu tahlil bilan shuni ta’kidlamoqchmizki,

jahon adabiyotining bebaho durdonalari qatoridan joy olgan Alisher Navoiyning “Xamsa” dostoni shoir ijodiy tafakkurining mahsuli sanaladi. Bosh qahramonlar nomi bilan ataladigan dostonlar yuksak tafakkur egasi bo‘lgan shaxslardir. Albatta ularning kamoloti haqida fikr yuritganda kabi dastavval ularning bolaligiga bir nazar tashlashga to‘g‘ri keladi. Axir xalqimizda “Bola boshdan” degan naql bor. Hatto dunyoga mashhur durdona asarlarda ham milliy qadriyatimiz sanalgan beshik, beshikka belash haqida ma’lumotlar berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek tilining izohli lug‘ati.1-jild.T.:2006: 245-b.
2. Mahmud Sattor. O‘zbek udumlari.T.:1993:9-b.
3. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. T.:1989.
4. Alisher Navoiy. Layli va Majnun. www. ziyouz.com T.: 1992. 43-b.
5. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy.T.: 1991. 79-81-b.

MAZLUMA ASQAROVA-YETUK TILSHUNOS, MEHRIBON USTOZ

MAZLUMA ASKAROVA IS A LEADING LINGUIST AND A KIND TEACHER

D.Jumashov,
ToshDO‘TAU o‘qituvchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada professor Mazluma Asqarovaning hayot va ilm yo‘liga oid ma’lumotlar berilgan. Maqolada professor Mazluma Asqarovaning ilmiy ishlari va o‘zbek tilshunosligiga qo‘shgan ulkan hissasiga alohida e’tibor qaratilgan.

Abstract: in this article, information about the way of life and science of professor Mazluma Asqarova is given. The article focuses on the scientific work of professor Mazluma Asqarova and her great contribution to O‘zbek linguistics.

Kalit so‘zlar: *fan arbobi, ravishdosh, qushma gap, qiyosiy, leksik ma’no, gap, bog‘lovchi, tilshunos, til birligi.*

Keywords: *science figure, participle, paraphrase, comparative, lexical meaning, sentence, conjuction, lingust, language unit.*

O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi, Rossiya Federatsiyasi Ta'lim Akademiyasining xorijiy akademigi, filologiya fanlari doktori, professor Mazluma Asqarovaning hayot yo‘li yangi asr tilshunos olimu olimalariga ibrat qilsa arzigulik olima ayol timsolini tavsiflash.

O‘zbek tilshunosligining XX asr tarixini Abdurauf Fitrat, Gozi Olim Yunusov, A.K.Borovkov, A.G‘ulomov, F.Abdullayev, V.V.Reshetov, A.Hojiyev, Sh.Sh.Shoabdurahmonov, G‘.A.Abdurahmonov, Sh.U.Raxmatullayev, S.Usmonov, A.Rustamov, A.Abduazizov, M.Mirtojiyev, A.Nurmonov, N.Mahmudov, E.Begmatov, H.Ne'matov, H.Dadaboyev, S.Karimov kabi zabardast olimlarsiz tasavvur qilish qiyin. Shular qatorida prof. Mazluma Asqarovaning ham salmoqli o‘rni bor.

M.A.Asqarovaning tilshunoslikdagi faoliyati asosan XX asrning II yarmi va XXI asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Bu davrda M.Asqarovaning tilshunoslikdagi ilmiy faoliyati, ilmiy darajali tilshunos kadrlarni tayyorlashdagi ustozlik maqomi, o‘rta va oliy talim muassasalaridagi pedagogik faoliyati hamda ijtimoiy ishlardagi yutuqlarini aytib o‘tish o‘rinli.

M.A.Asqarova 1951-yilda taniqli turkolog prof. A.K.Borovkov rahbarligida «Hozirgi zamon o‘zbek tilida ravishdoshlar» mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini, 1963-yilda esa «Hozirgi o‘zbek tilida ergashish formalari va ergash gaplarning tiplari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Shundan boshlab u qo‘shma gap sintaksisi, ayniqsa, ergashgan qo‘shma gap muammolari bilan bogliq qator tadqiqotlarni amalga oshirdi: «Bog‘lovchisiz bog‘langan qo‘shma gaplar» (1955), «O kriteriyax pridatochnix prilojeniy v uzbekskom yazike» (1956), «Sabab va maqsad ergash gapli qo‘shma gaplar» (1957), «Aniqlovchi ergash gaplar» (1959), «Hozirgi zamon o‘zbek tilida qo‘shma gaplar» (1960), «Qo‘shma gapning ko‘chirma gapli

turi haqida» (1961), «Bog‘lovchi-yuklamlar haqida» (1962), «Ayrim ergashtiruvchi bog‘lovchilarning gapdagi roli haqida» (1962), «Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gapning ba'zi masalalariga doir» (1962), «Sposobi podchineniya i tipi pridatochnix predlojeniy v sovremennom o‘zbekskom yazike» (1963), «K voprosu o pridatochnix predlojeniyax v uzbekskom yazike» (1963), «Qo‘shma gap qismlarning bog‘lovchilar orqali birikishi» (1963), «Ergash qo‘shma gaplarning sintaktik sinonimikasi» (1963), «Ko‘chirma gap qo‘shma gapning bir turi sifatida» (1964), «Nisbiy so‘z va izohlanuvchi so‘zlarning ergashgan qo‘shma gap komponentlarini biriktirishdagi roli» (1965), «Hozirgi o‘zbek tilida ergashish formalari va ergash gaplar» (1966) kabi monografiya va maqollari ana shu izlanishlarning mahsuli bo‘ldi. Ma'lumki, o‘sha yillarda o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplarning tabiati hali yetarli darajada o‘rganilmagan, shu sababli ergashish formalarining tabiati ham to‘liq va anik xal etilmagan edi, shu sababli ergash gaplar chegarasini aniklash, ularni tugri tasniflash masalalarida ham muammoli jixatlar anchagina uchrab turardi. Mazluma Asqarovaning yuqorida nomlari qayd etilgan ishlarida qo‘shma gaplarning turlari qatorida oraliq tipdagi qo‘shma gaplar mavjudligi alohida ta'kidanadi, bu tipdagi qo‘shma gaplar bog‘lovchining yoki umuman yordamchilarning ishlatilishi yohud ishlatilamasligidan qatiy nazar, bog‘langan va ergashgan qo‘shma gap oralig‘idagi konstruksiyalardan iborat bo‘lishi aytiladi: 1) oraliq gaplarning yordamchisiz turi; 2) oraliq qo‘shma gaplarning yordamchili turi kabi. M.Asqarova tadqiqotlarini jiddiy yutuqlaridan yana biri shundaki, ularda ergashish formalarining sodda va qo‘shma gaplardagi turli-tuman xususiyatlariga tayangan holda ergash gaplarini belgilash mezonlari ishlab chiqildi, shu asosda ergash gaplarni belgilash mezonlari ishlab chiqiladi, shu asosda ergash gaplarning ilmiy jihatdan ancha izchil va mukammal tasnifi yaratiladi: ega ergash gapli qo‘shma gap, kesim ergash gapli qo‘shma gap, to‘ldiruvchi ergash gapli qo‘shma gap, aniqlovchi ergash gapli qo‘shma gap, holat ergash gapli qo‘shma gap, ravish ergash gapli qo‘shma gap, o‘lchov-daraja ergash gapli qo‘shma gap, chogishtirish-uxshatish ergaz gapli qo‘shma gap, payt ergash gapli qo‘shma gap, maqsad ergash gapli qo‘shma gap, shart ergash gapli qo‘shma gap, natija ergash gapli qo‘shma gap haqidagi ma'lumotlar ana shu tasnifning mazmunini tashkil etdi.

Shuni alohida takidlash kerakki, Mazluma opa Asqarova faqat o‘zbek tili sintaksisi muammolari bilan cheklanib qolmay, turkiy tillar sintaksisining muhim va munozarali masalariga ham munosabat bildirib kelgan: uning Ufada (1966), Leningradda (1961), Moskvada (1964), Olmaotada (1963, 1983) va Bishkekda (1962) o‘tkazilgan ilmiy anjumanlarda o‘qigan ma'ruzalari ayni shu masalalarga bag‘ishlangan.

1963-yilda olimaning doktorlik dissertatsiyasiga opponentlik qilgan taniqli turkolog Y.I.Ubryatova (Moskva) mazkur ishga yuqori baho berib, «M.A.Asqarova dunyo turkologiyasining oltin fondidan o‘rin oladigan ish yaratgan», degan edi. Mazkur dissertatsiya asosida yozilgan «Hozirgi o‘zbek tilida ergashish formalari va ergash gaplar» (1966) monografiyasining AQSHdagi Garvard universiteti qator turkshunoslarning M.A.Asqarova ijodiga qiziqish bilan qarab kelayotganliga ham prof. Y.I.Ubryatovaning o‘zbek olimasi ishini juda to‘gri baholaganligidan guvoh beradi.

M.A.Asqarovaning ilmiy darajali tilshunos kadrlar tayyorlashdagi xizmatlari ham alohida e'toborga loyiq: olima rahbarligida 30 dan ortiq fan nomzodi tayyorlagan, u 10 dan ortiq doktorantga yaqindan yordam bergan, yana bir qator dissertatsiyalarning himoyasida rasmiy opponent sifatida (sobiq Ittifoqning turli Respublikalaridagi nufuzli himoya kengashlarida) ishtirok etgan. Olimaning shogirdlari hozirgi kunda nafaqat Toshkendagi, balki O‘zbekistonning barcha viloyatlardagi, shuningdek qo‘shni davlatlardagi oliy ta'lim muassasalarida ilmiy tadqiqot institutlarida samarali mehnat qilib kelmoqda.

Mazluma Asqarovaning faoliyati uning o‘rta va oliy ta'lim muassasalaridagi xizmatlari bilan belgilanadi: u qariyb 70 yil davomida Nizomiy nomidagi Toshkent davlat Pedagogika universitetining (sobiq Pedagogika institutining) o‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchi, dotsent, professor va kafedra mudiri lavozimlarida xizmat qildi: talabalar, magistrlar va aspirantlarga Hozirgi o‘zbek adabiy tili fanidan ma'ruzalar o‘qidi, ularni til haqidagi fanning «sir-asrorlari», ayniqsa, qo‘shma gap sintaksisi muammolari bilan tanishtirib bordi, mazkur sohalarga oid darslik va qo‘llanmalarning muallifi bo‘ldi: «Hozirgi o‘zbek adbiy tili. Sintaksis» (universitet va

pedagogika istitutlarining filologiya fakultetlari uchun darslik, 1961, 1965, 1987, hammuallif), «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» (1-tom, 1975, hammuallif; 2-tom, 1976, hammuallif), «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» (1-tom, 1980, hammuallif), «Oʻzbek tili grammatikasini praktikumi» (1972, 1981, hammuallif) kabi oʻquv adbiyotlari fikrimizning dalilidir. Bulardan tashkari, olima oʻrta maktab darsliklarining yaratilishida ham faol ishtirok etgan. Uning muallifligi va hammuallifligida quyidagi darsliklar yozilgan: Oʻzbek tili darsligi (4-sinf uchun, 1970, 1975, 1979, 1980, 1982, 1989, 1990,1992), Oʻzbek tili darsligi (7-sinf uchun, 1972), Oʻzbek tili darsligi (8-sinf uchun, 1982), Oʻzbek tili darsligi (7-8 sinflar uchun, 1974, 1977, 1981, 1983, 1987, 1991) Oʻzbek tili (pedagogika bilim yurtlari uchun larslik, 1976, 1989), Oʻzbek tili darsligi (9-sinf uchun, 1980) va boshkalar shular jumlasidandir.

Ma'lumki, mustaqillik yillarida umumiy oʻrta ta'lim maktab mazmunini yangilashga alohida e'tibor berila boshlandi. M.A.Asqarova bu jarayonning boshlanish davrlarida ancha faol qatnashdi. Xususan, V-VIII-IX sinflar uchun yozilgan darsliklarning yangi talablar asosida qayta ishlanishi va nashr etilishida (1993, 1994-yillarda) u faol ishtirok etdi.

M.A.Asqarova uzoq yillar davomida Respublikamizdagi nufuzli ilmiy va himoya kengashlari ishlarida shuningdek, Oʻzbekiston Oliy va oʻrta ta'lim vazirligi (1955-1970), Oʻzbekiston xalq ta'limi vazirligi (1974-1990) qoshidagi oʻzbek filologiyasi oʻquv-metodik kengashlari ishlarida faol qatnashgan. Respublika pedagogika institutlari oʻzbek filologiyasi muvofiqlashtiruvchi kengashning raisi (1980-1986), Oʻzbekiston Pedagogika jamiyati «Oʻzbek tili va adabiyotini oʻqitish metodikasi» boʻlimining boshligʻi (1984-1990) boʻlgan. Bunday jamoat ishlarida ham u oʻzbek tilshunosligi rivojiga oʻzining munosib xissasini qoʻshib kelgan.

Xulosa tarzida ta'kidlash kerakki, prof. Mazluma Asqarovaning tilshunos sifatidagi faoliyati koʻp qirrali va sermazmun boʻlgan. U bir tomondan, tilning grammatik sathi, ayniqsa uning sintaktik qurilishi bilan bogʻliq fundamental tadqiqotlarni amalga oshirdi, shu bilan oʻzbek tilshunosligining ilmiy salohiyati ham yuqoriroq pogʻonaga koʻtardi, ikkinchi tomondan esa tilshunos pedagog sifatida malakali kadrlar tayyorlash ishida samarali mehnat qildi. Demak, uning ilmiy va pedagogik faoliyati oʻzbek tilshunosligining XX asr tarixida alohida oʻrin egallaydi, deyishga barcha asoslar bor. Oʻzbek tilshunosligining kelajak avlodi prof. Mazluma Asqarovaning ilmiy merosi va pedagogik faoliyatini maxsus oʻrganib chiqishiga, bu merosning tilshunosligimizdagi oʻrni munosib baholashiga umid qilib qolamiz.

Muborak hadislarning birida “Kimki ilm oʻrganish niyati bilan qadam bossa, Alloh taolo unga jannat yoʻlini oson qilib qoʻyadi” deb marhamat qilgan ekan. Mazluma Asqarova ham jannati inson edilar. Hayotiy dunyoda umrini ilm olmoq va ilm oʻrgatmoqqa bagʻishlagan piru komil ustozning pokiza ruxlari shod, oxiratlari obod boʻlsin.

МУНОЗАРА – ЯНГИЛИК САРИ ЕТАКЛАЙДИ
DISCUSSION - PROVIDES TO NEWS

Ф.Шарипов,
ГулДУ доценти,
филология фанлари номзоди,
О.Эгамова,
магистрант

Abstract: The article covers the matter of the most complex and controversial issues related to word formation (internal and external), as well as the relationship between word formation and form formation. In the affixation method, it is observed that word formation is divided into two types – internal and external, depending on which category it belongs to. Opinions and views of A. Gulamov, A.Khodzhiev and Yu.Todzhiev are involved in the analysis of word formation.

Key words: root, stem, addition, internal, external formation of words and forms.

Ўзбек тилшунослигида сўз ясалишига алоқадор энг мураккаб ва мунозарали масалалар қаторида ички, ташқи ҳамда сўз ясалиши билан шакл ясалиши муносабати масалаларини

киритишимиз мумкин. Чунки қўшимчалар орқали сўз ясалишида қандай, асосан қайси туркумга тааллуқли эканлиги, янги сўз ҳосил бўлишига кўра, ясалиш ички ва ташқи ясалиш тарзида икки турга ажратилганлигини кузатишимиз мумкин. Бу бордаги асосий фикр тилшунос томонидан қуйидагича баён қилинган: «Отларда аффикслар орқали сўз ясаш айрим бир хусусиятга эга: бунда бошқа туркумдаги сўзлардан ясаш ҳам, отнинг ўзидан ясаш - ички ясалиш ҳам бор. Бунда: аввал ташқи ясовчи, кейин ички ясовчи қўшилади *сувоқчи, кийимлик* каби» [Ўзбек тили грамматикаси. 1975: 104]. Ички ясалиш ва ташқи ясалиш муносабатлари ҳамда уларга ўзбек олимларининг қарашлари масаласи ҳақида гап борар экан, юқорида зикр этилган таҳлил доирасида фикрлар баён қилишга ҳаракат қиламиз. Аниқроғи, ўзининг охирги қисми моҳиятига эътибор беришдан бошлаймиз: «Отдан бошқа туркумдаги сўзлар, одатда, ташқи ясалиш хусусиятига эга» дейилган фикр тўғрими ва бу борадаги фикр илгари ҳам шу тахлитда баён этилганми - ўз тасдиғига эга бўлганми? Аввал шу грамматиканинг ўзида бу фикр ўз тасдиғини топган-топмаганлигига эътибор қаратайлик. Китобнинг феъл ясалиш қисмида, яъни аффиксация усулида феъл ясалиши қисмида, ўқиймиз: «Аффиксация усули билан ўзбек тилида феъл бўлмаган сўзлардангина феъл ясалади: *иш-ишла, куч-кучай* каби» [Ўзбек тили грамматикаси. 1975: 367]. Кўрдики, фикр қатъий, ўринли бўлиб, бу қисм академик А.Хожиев томонидан ёзилган. Сифат ясалиши борасидаги фикрлар: «Аффикслар воситасида турли сўз туркумларидан (от, сифат, олмошдан, феълдан, тақлидий-тасвирий сўзлардан) сифат ясалади» - деб таъкидланган. Тўғри, бу ўринда сифатнинг энг кўп миқдорда отдан ва феълдан ясалиши алоҳида таъкидланган. Шунга қарамай, биринчи, асосий фикрни қисман инкор этади. Яъни сифатларда (аффиксацияда) ички ясалиш мавжудлиги тан олинади. Грамматиканинг «Равиш ясалиши» қисмида равиш туркумига оид негизлардан ҳам ясалиши мумкинлиги қайд этилгани кузатилади: «-ча аффикси от, сифат, олмош, сифатдош ва равишларга қўшилиб равиш ясайди» [Ўзбек тили грамматикаси. 1975: 529] дейилган бўлиб, асосан, *яширинча* сўзи мисол тариқасида берилади. Бунда ҳам айтилган фикрни қисман рад этиш кузатилади, лекин билдирилган фикрлар далилларга асосланган ҳолда чиқарилган.

Ўзбек тилшунослигининг барча сатҳларини мукаммал ўрганган олим С.Муталибов «Аффиксация йўли билан ясаш икки кўринишга эга: а)феълдан бошқа сўзларга турли қўшимчалар қўшиш йўли...; б)феъл ўзагига қўшималар қўшиб, турли феъл даражалари ясаш йўли [Муталлибов С. 1955: 22]. Дарҳақиқат, олим «у давр тилида буйруқ феъллар аффиксация ва композиция йўли билан ясалар эди» деган фикрни айтиб ўтган бўлса ҳам, бироқ гап янги феълларнинг ясалиши - феъл ясалиши ҳақида борганлигига гувоҳ бўламиз. Лекин шунча таҳлиллар ўтказилган бўлса-да, олим ички ясалишга кенг тўхталиб ўтирмайди: *кирикти, чиниқти* тарзидаги мисолларни «Девони луғатит турк»дан келтириш билан чекланади. Бунда туб маънодаги янги феъл ясалиши йўқлигига эътибор қаратиб ўтирмайди. Чунки олим тилшуносликнинг башқа қирраларини асослашга ҳаракат қилган. Юқоридаги таҳлиллар профессор А.Ғуломов ўзининг 1954 йилда нашр этган «Феъл» китобида қуйидагича келтирилган: «Ясалма феъллар аффикслар орқали туғилади”-деб изоҳ берган. Бундай ясалиш, ўзининг қайси сўз туркумига хослигига қараб, икки гуруҳга бўлинади: 1)феъл ўзакларидан феъл ясаш (ички ясалиш); 2)феъл бўлмаган сўзлардан феъл ясаш». Шу тарзда олим «Феълдан феъл ясаш» сарлавҳасини қўйиб, феъл ясаш орқали: «Ҳаракат процессининг объектив характеристикаси ифодаланиши (вид категорияси); ҳаракатнинг такрорланиши, ҳаракат субъекти ва объекти ўртасидаги муносабат кабилар ифодаланиши»ни қайд этади[Ғуломов А. 1954: 68]. Яъни шу тахлит феълларда ички ясалиш борлигини тан олади. Шунга қарамай, бунда янги феъл ясалганлигини аниқ қайд этмайди, ясалишни вид билан боғлайди. Олим кейинги давр қарашларида қатъий тарзда аффиксация усулида феъл асослардан янги феъллар ясалмаслигини тан олади. Феълнинг феъл асосларидан ҳосил қилинмаслигини қайта-қайта таъкидлаб, кейинги илмий изланишларида ҳам қайд этиб ўтган.

Ўзбек тилшунослигидаги ўзининг илмий изланишлари билан шуҳрат қозонган олим З.Маъруфов ўзининг «Сўз состави, «от ва сифат» китобида отларнинг ички ясалиш

характерига эга эканлигини тан олгани ҳолда, сифатларнинг асосан от ва феъллардан ясалишини қайд этади. Профессор Ё.Тожиевнинг 1981 йили нашр этилган «Эга эканлик ва эга эмаслик маъноларини ифодаловчи аффикслар синонимияси» китобида ҳам сифатларнинг асосан от ва феъллардан ясалиши қайд этилганлигини кузатишимиз мумкин. Юқоридаги фикрларни инобатга олган ҳолда, олим, умуман, сўз ясалиши тизимида ички ясалиш ҳодисаси борлигини инкор этишга ҳаракат қилганлиги сабабли олимнинг «Ўзбек тилида шахс отлари ясовчи аффикслар синонимияси», «Феъл ясовчи аффикслар синонимияси»[Тожиев Ё. 1981], «Феълларнинг ясалиши ҳақида баъзи мулоҳазалар» каби асарларининг юзага келишига сабаб бўлган десак адашмаган бўламиз, чунки ишларида бу масалага жиддий муносабат билдирилганлиги муаммонинг марказида туради. Олим *бур-бура, судра-судракла, қув-қувла, теп-тепкила, чўз-чўзғила, тит-титкила, қўз-қўзи-қўзға, сур-сурка, том-томчила, босинқира* каби кўп сўзлар таҳлилини келтириш орқали сўзларда ички ясалиш йўқлиги, бунда янги сўзлар (феъл) ясалмаслигини асосли тарзда инкор этганлиги ҳеч кимга сир эмас. Шахс отларидаги ички ясалишнинг ҳам шартли эканлигини, умуман, туркий тилларда аффиксацияда ички ясалиш, фақат соф синхрон ёндашувда, шартли тарзда мавжуд бўлиб қолганлигини ва тан олиниши мумкинлигини асослашга ҳаракат қилганлигини кўрамиз. Яна бир олимнинг фикрларни келтиришни лозим деб топдик. Академик А.Ҳожиев от ясалиши баҳсида шахс отларининг ҳамда от асослардан ясалишини, жуда кам миқдорда ўрин-жой отларининг ҳам от асослардан ясалишини қайд этиб ўтади ва бу туркум доирасида ички ясалиш бор эканлигига эътибор қаратади [Ҳожиев А. 1989: 35-49]. Олим сифатларнинг асосан от асослардан ва қисман феъл асослардан ясалишини қайд этади [Ҳожиев А. 1989: 51]. Равиш ясалишида айрим аффикслар (*-ча*) иштирок этишини назарда тутса-да, умуман, равиш ясалиши маълум бир тизимни ташкил этмаслигини тўғри баҳолайди. Умуман олган феъл ясалиши деганда ҳар қандай асосдан феъл ясалмаслиги олимларимиз томонидан илмий асосланган десак, бизнингча нотўғри бўлмайди. Равиш сўз туркумининг ясалиши бугунги кун тилшунослари олдида турган мунозарали масала эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

Шу ўринда профессор А.Ғуломовнинг равиш ва сифат ясалишига доир қарашлари алоҳида илмий ишларида қайд этилмаганлигига гуҳ бўламиз. Академик А.Ҳожиевнинг «Ўзбек тили сўз ясалиши тизими» номли қўлланмасида эса сон, олмош ва равиш туркумлари доирасида сўз ясалиш тизимига амал қилмаслигини юқоридаги фикрларимизнинг исботидир. [Ҳожиев, 1989: 61]. Бундай назарий қарашлар олмош туркумлари борасида ишончли асослаб берилган. Гарчи баъзи ишларда олмошларда сўз ясалиш қайд этилганлигига гувоҳ бўлсак, бу фикрлар асосли эмаслиги, илмий нуқтаи назардан ёндашилиш кераклиги мақсадга мувофиқдир [Ҳожиев, 1990:156].

Олимларимизнинг билдирган мулоҳазалари юзасида билдирилган қисқача таҳлил шуни кўрсатади:

-биринчидан, ҳозирги ўзбек тили сўз ясалиши тизимида ички ясалиш асосан от туркумида мавжуд бўлиб, у ҳам шахс отлари ва ўрин-жой отлари ясалиши шартли равишда тан олинади. Чунки ана шу шахс отлари ҳамда ўрин-жой отларининг барчаси, аслида сифатнинг отлашуви, сифатланмишнинг эллипсисга учрашидан вужудга келганлиги асослаб берилган [Абдурахмонов, Шукуров, 1973].

–иккинчидан, бошқа сўз туркумлари, жумладан, феъл ва равиш сўз туркумларида ички ясалишлари доирасида ҳам кузатилмайди. XX асрнинг 60-йилларига қадар ички ясалиш кенг тарқалганлигига қарамай, буни профессор А.Ғуломов ҳам таъкидлаган бўлса-да, ҳозир бу масалага ёндашишда олимларнинг фикрлари бир-бирларини мақуллайди.

Илмий тилшуносликдаги изланишларда ўзбек тилида феълдан (феъл асослардан) феъл ясалмаслиги, ҳатто, *-ла* аффикси ҳам феъл асослардан ҳаракатнинг тарзини ифодаловчи феъл шаклларинигина ҳосил қилиши айрим ишларда ўз тасдиғини топди, тасдиқлади[Шарипов, 2009]. Кўринадики, А.Ғуломов, 70-йилларга келиб бу борада ўз қатъий фикрини айтган. Яъни «Аффиксация усули билан ўзбек тилида феъл бўлмаган сўзлардангина феъл ясалади»

деган фикр тўғри эканлигига қатъий ишонган ва бу академик А.Ҳожиевнинг илмий изланишларида ўз тасдиғини топган.

Ўзбек тилида сўз ясалиши ва шакл ясалиши асосга аффикс қўшиб ҳосил қилиниши жиҳатидан бир-бирига ўхшаса ҳам, сўз ясалишида ясовчи аффикслар иштирок этиши ва шунга кўра, янги луғавий маъноли бирликлар ҳосил бўлса, шакл ясалишида шакл ҳосил қилувчи, яъни грамматик маъно ифодаловчи аффикслар иштирок этиши ва шунга кўра янги луғавий маъноли сўз ясалмаслиги уларни бир-биридан тубдан фарқли тизим эканини кўришимиз мумкин. Шу сабабли феълдан феъл ясалиши шакл ясалиш тизими доирасига ҳақиқат эканлиги олимларимиз томонидан далиллаб берилди ва уни сўз ясалиши тизимида текшириб бўлмаслиги аниқланди.

Демак, академик А.Ҳожиев томонидан XX асрнинг 50-йилларида «феълларда ички ясалиш мавжуд» деган тартибда қўйилган масала 70- йилларга келиб ўз ечимини топди, дейиш мумкин. Шахс отлари ва айрим ўрин-жой отлари ясалишидаги ички ясалиш масаласига маълум даражада профессор Ё.Тожиев томонидан эътибор қаратилиб, бу ҳолатнинг ҳам шартлилик характерига эга эканлигига қарамай, мазкур масала ўзининг қатъий ечимини топган дейиш қийин. Бу борадаги тилшуносликда яна бир қанча илмий тадқиқотлар қилиниши масланинг ечимини топишга сабаб бўлади деб ўйлаймиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ., Шукуров Ш. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент: Фан, 1973.
2. Ғуломов А. Феъл. Тошкент: Фан, 1954.
3. Муталлибов С. XX аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. Тошкент: Фан, 1955.
4. Тожиев Ё. Эга эканлик, эга эмаслик маъноларини ифоадаловчи аффикслар синонимияси. Тошкент: Университет, 1981.
5. Ўзбек тили грамматикаси. 1-китоб. Тошкент: Фан, 1975.
6. Хожиев А. Ўзбек тили сўз ясалиши. Тошкент: Фан, 1989.
7. ҲожиевА. XI-XIX асрларўзбек тили морфологияси. Тошкент: Фан, 1990.
8. Шарипов Ф. Ўзбек тилида ҳаракат тарзининг синтетик ифодаланиши. Номзодлик диссертацияси.Тошкент, 2009.

СЕГМЕНТТІК БІРЛІКТЕР
SEGMENTAL UNITS

Ж.А.Масалиева ,
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік
педагогикалық университеті,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Аннотация: В статье анализируется теория сингармонизма от В. Радлова до современных учений. В свете современных представлений рассматривается обучение казахскому языку в русскоязычной аудитории. Характер смыслоизменительной деятельности в сочетании со звуковым составом слова придан на сравнительной основе.

Ключевые слова: *сингармонизм, фонология, «йотовые гласные», тюркские языки, сингармовариация, сингармофонема.*

Abstract: *This concludes that innovation is not only the creation of new of Kazak language . In the light of modern ideas, the teaching of the Kazakh language in the Russian-speaking audience is considered. The character of the semantic activity in combination with the sound composition of the word is given on a comparative basis.*

Key words: *singarmonism, phonology, "yote vowels", Turkic languages, singarmovariation, singarmophonema.*

Қазіргі кезеңде қазақ тілі фонологиясының ең өзекті мәселелерінің бірі – дыбыстардың үндесуі немесе үндестік заңы болып табылады. Біз сингармонизмнің тек дауысты дыбыстарға ғана емес, сондай-ақ дауыссыз дыбыстарға да қатысты екенін айта отырып, оның ішінде жіңішке дауыссыз дыбыстардың қолданылу ерекшеліктерін қарастырмақпыз. Мәселен, орыс тілінде дауыссыз дыбыстар тілдің қатысына қарай жуан дауыссыздар және жіңішке дауыссыздар болып топтасады. Жазуда дауыссыздардың жіңішкелігі сөздегі орнына қарай анықталатындығы, орыс тіл білімінде дауыссыздар сөз ортасында «йотовые гласные» немесе дифтонг дыбыстар деп аталатын *е, ё, ю, я* дыбыстарының алдында жіңішкеретіндігі анықталған құбылыс. Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар тіл қатысына қарай қатаң, ұяң, үнді болып бөлінеді де, буынның жуан не жіңішкелік қасиеті дауыстылардың үлесінде болады. Тағы бір көңіл аударарлық жай орыс тілінде сөз соңындағы дауыссыздардың жіңішке айтылуы қатаң сақталып, жазуда жіңішкелік белгісінің жалғануы арқылы анықталады. Салыстырыңыз, *кон – конь, мол - моль* т.б. Бұл ретте қазақ тіліндегі дыбыстардың, оның ішінде дауыссыз дыбыстардың зерттелу тарихына тоқтала кетпекпіз. Тіліміздегі дыбыстар акустика-артикуляциялық, лингвистикалық белгілеріне қарай дауыссыз және дауысты дыбыстар деп екі топқа бөлінетіні белгілі. Дауыссыздарды айтқанда ауа кедергіге ұшырап, күш дыбыстау мүшелерінің біріне ғана түсетіндігі, ал дауыстыларды айтқанда дыбыстау мүшелерінің барлығы дерлік қатысатындығы басы ашық мәселе. Сонымен дауысты мен дауыссыз дыбыстар өзіндік артикуляциясымен ерекшеленеді.

Сингармонизм сөздің дыбыстық құрамымен ортақтасып мағына өзгертушілік қызмет атқарады. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі бір өлшемді болып анықталады. Яғни қазақ тілінде фонологияның негізгі және жалғыз өлшемі – сингармонизм. Сингармонизм (гр. συν - бірге, гр. ἁρμονία - үндесу) – үндестік заны. Үндестік заңы түркі тілдерінің дыбыстық жүйесіндегі басты заңы ретінде тілдің бүкіл фонетикалық бейнесін, дыбыс жүйесі мен буын жүйесінің ерекшелігін, сөйлеу нормасын айқындайды.

Сингармонизм бойынша сөздер не бірыңғай жуан, не бірыңғай жінішке, не еріндік, не езулік болып айтылады. Түбірге жалғанатын қосымшалар да осы заңдылыққа бағынады. Сингармонизмнің басты қасиеті, оның сөзайырымдық және сөзтанымдық қызметінен көрінеді. Сингармонизмнің жоғарыда айтылған қасиеттеріне қарай, үндес дыбыс, үндес белгі, үндес сөз, үндес буын, үндес әуен сияқты терминдер қолданылады. Сингармонизм қалыбы – сингармонизм бойынша сөздердің не біркелкі жуан, не біркелкі жіңішке болып айтылу қалыбы. Мұндай қалып сөздердің басым көпшілігіне тән [Сөздік, 2005: 247] .

XIX ғасырда қазақ тілін зерттеген орыс ғалымдары В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, Н.И. Ильминскийдің еңбектерінде алғаш рет қазақ тілінің фонологиялық жүйесі, сингармонизм заңдылығына ерекше мән беріп, дыбыстар үндестігі жайында құнды пікірлер айтқан. В.В. Радлов [Радлов, 1882:144], оның ізін ала П.М. Мелиоранский *л* дыбысының жуан-жіңішке вариантын екі фонема деп қарастырады [Мелиоранский, 1894:94]. П.М. Мелиоранский сөздердің бірыңғай жуан не жіңішке болып келетінін көрсетіп, еріндік дауыстылардың үшінші буыннан кейін әлсірейтінін тілге тиек етеді. Осындай пікір жалпы түркітанымда қалыптасып, орныққан десек те болады. Өйткені осы іспеттес анықтама қазақ тілі оқулықтарында да ең көп тараған сипаттама болып табылады. Мұндай көзқарас ғалым М. Жүсіпұлы зерттеулеріне де негіз болған. «Констонантизм жүйесінің құрамындағы жіңішке дыбыстардың сингармофонемалық статусы жоқ, себебі бұлар жеке (сөздің құрамынан тыс) дыбысталмайды (айтылмайды)»,-деп, *ал-әл* сөздерінің құрамындағы жуан [л] мен жіңішке [л] жеке сингармофонема ретінде қабылдамай, бір сингармофонеманың тең сингармовариациялары ретінде анықтайды [Жүсіпұлы, 2001:30]. Буын құрамындағы дыбыстардың бір-біріне икемделуі сингармонизм заңына байланысты екендігі жайлы деректер жеткілікті.

Қазақ лингвистикасындағы сингармонизм теориясы көп мәселенің басын ашып береді. Дауыстылар үндесуін теориялық тұрғыдан зерттеу жеткілікті деңгейде. Сингармонизм қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне ғана тән ерекше құбылыс екендігі қазақ тіл білімінің негізін

қалаушы А. Байтұрсынұлы еңбектерінде сөз болған. Дауыссыз дыбыстардың дауыстылар ықпалында болатынын сөз ете келе, егер бір сөзде дауысты дыбыс жіңішке айтылса, дауыссыз дыбыс та жіңішке айтылатындығын байқап, дауысты дыбыстардың, сол арқылы дауыссыз дыбыстардың жіңішкелігін көрсету үшін әліпби құрамына олардың дыбыстық белгілерінен басқа, қосымша дәйекші енгізді [Байтұрсынұлы, 1992: 62]. Осылайша, А. Байтұрсынұлы сингармонизмнің жуан-жіңішке екі түрінің графикалық белгілерін дәл көрсетуге ыңғайлы жол тапқан. Қазақ өркениетінің, білімі мен ғылымының қарқынды дамуындағы үлесін қазіргі тілші-ғалымдар «Қазақ тіл білімі тарихында А. Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық сегменттік бірліктері түзілімін дәлме-дәл анықтауы арқылы ұлттық жазудың тұңғыш рет фонемографиялық жүйесін жасады» [Нұргелді, 2002:281] деп бағалайды. Жалпы лингвистикалық, сондай-ақ түркологиялық ғылыми әдебиеттерге сүйенетін болсақ, қазақ тіліндегі буын құбылысын сингармонизмнен тыс зерттеуге болмайды деп жорамал жасаймыз. Себебі буын, дыбыстардың үндесім құрамы сингармонизм арқылы шешілуі тиіс.

Қазақ фонетикасын арнаулы жүйеге салып зерттеген ғалым Қ.Жұбанов дауыссыз дыбыстарды үнді және үнсіз, дыбыстардың созылымдылығына қарай үздікті (*қ, ғ, к, г, т, д, п, б*), үздіксіз (*ж, ш, с, з*) деп бөлген. Қ. Жұбанов та қазақ сөздерінің буынға негізделгенін айтып, тіл дыбыстарын фонология тұрғысынан қарастырған. Қазақ тіліндегі дыбыстардың барлығы, *е*-ден басқалары бірде жуан, бірде жіңішке болып, барлығы 51 дыбыс ретінде кездесетінін атап айтқан. Ғалым *сыз-сіз, ор-өр* деген сөздерді мысалға алып, бұлардың біреуінің дыбыстары жуан, екіншісінікі жіңішке екендігін көрсеткен. Бір дыбыстың екінші дыбыстан басқа түрлі айырмасы болмай-ақ, тек бірі жуан, бірі жіңішке келетініне қарай бір сөз екіншіден айырылады дейді. Мысалы, *ор* сөзіндегі *о* мен *р* дыбыстары жуан, ал *өр* сөзіндегі *ө* мен *р* жіңішке айтылып, бір сөз екінші сөзден ажыратылады. Осылайша, ғалым «Қазақ тіліндегі дыбыстардың жуан түрі бір дыбысқа, жіңішке түрі бір дыбысқа татиды»,- деп тұжырымдайды [Жұбанов, 1996:361]. Қ. Жұбановтың буын категориясын фонология тұрғысынан қарауы өзге зерттеушілерге жол көрсету, бастама болды десек артық айтпаймыз.

Академик І. Кеңесбаев буын ішіндегі дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішкелігі дауысты дыбыстарға байланысты болатындықтан, буындағы дауыссыздар не жуан, не жіңішке болып айтылатындығын көрсеткен [Кеңесбаев, 1975:263]. Бұл орайда Х. Досмұхамедұлының қазақ тілінің сингармонизм заңына арналған сүбелі еңбегінің де маңызы жоғары [Досмұхамедұлы, 1924].

Ә. Жүнісбеков қазақ тілін зерттеген ғалымдардың басым көпшілігі дауыстылар үндестігіне баса назар аударғанын айта келе, «дыбыстың жеке басын алып емес, оны буын құрамында алып қарау – қазақ тілі фонологиясының өзіндік сөлін тап басқан зерттеушінің қолынан ғана келетін жай» [Жүнісбеков, 1990:19] деп, Қ. Жұбанов бастамасын жоғары бағалайды. Қазақ тілінде дыбыстардың фонологиялық қызметі буын деңгейінде ғана көрінетінін, еуропа тілдерінде сөздің айтылуын сөздік екпін, ал қазақ тілінде сингармонизм реттеп отыратындығын айқындап берді. Ғалым тілімізде сингармонизмнің фонологиялық қызмет атқаратынын ескеріп, «фонема» терминінің орнына «сингармема» терминін ұсынды. Сонымен бірге сингармонизмнің тек дауысты дыбыстардың ғана үндесімі емес, сондай-ақ дауыссыз дыбыстарға да қатысты екенін дәлелдеп көрсетті.

Сингармонизмнің қызметі қазақ сөзінің өн бойында біркелкі тембрдің сақталуында. Қазақ тілінде әр сөзде белгілі бір сингармония тембрінің болуы қажет. Ә. Жүнісбеков сингармотембрдің жуан езулік (*бас, бар, сыр, жыр*), жіңішке езулік (*бел, бер, сір, тер*), жуан еріндік (*тұр, бұл, бор, мол*), жіңішке еріндік (*түр, бүк, төр, бөл*) болып жұптасып келген төрт түрін анықтады [Джунисбеков, 1980:23]. Бұл сөздердегі дауыссыз дыбыстар дауыстылармен жымдасып, тембр жағынан сәйкес келіп, үндесіп тұр. Сөздегі дауысты мен дауыссыз дыбыстар үйлесіп, сөздің тембрін айқындайды. Егер осы үндестік бұзылса, сөз өзгеріп, мағынасы түсінксіз болады. Орыс тілінде екпін де сондай сөз анықтағыш қызмет атқарады. Сөздер бір-біріне жеке фонемалар арқылы емес, бүкіл дыбыс құрамымен қарама-қарсы қойылады. Ал қазақ тілінде сөз екпіні фонемалық құралдар өлшемі статусына ие емес,

тек фонетикалық қызметі бар. Ол қызметі де (орыс тілімен салыстырғанда) өте әлсіз. Қазақ тілі сөз екпінінің фонетикалық қызметі логикалық екпінмен бірге қызмет атқарғанда айқын байқалады.

Сингармодыбыстар сингармобуында ғана қарама-қарсы қойылады. Ал олардың жиынтығы сингармотип құрайды. Мысалы, *сат, сіт, сот, сүт* деген сөздердегі бір ғана дыбыс ретінде танылатын *с* дыбысы акустика-физиологиялық жағынан төрт түрлі сингармореңге ие болып тұр. Бұл сөздер бір-біріне тек *а, е, о, ө* дауысты дыбыстары арқылы ғана емес, сонымен бірге *с* (жуан-жіңішке, еріндік-езулік) дауыссыздыбыстары арқылы да қарама-қарсы қойылып, бір сөз екінші сөзден ажыратылады.

Сингармонизм – ең алдымен буынды, содан соң сөзді қамтитын просодикалық единица. Сингармонизмнің айқын байқалуы дауысты дыбыстың реңкімен байланысты. Қазақ тілінде дауыстылар мен дауыссыздардың қызметі буын деңгейінде ғана байқалады. Ғалым М. Жүсіпов қазақ тілінде дауыссыз дыбыстан тұратын морфема жоқ, өйткені тек дауыссыздан тұратын буын жоқ деп көрсетеді. Ал дауысты дыбыстан тұратын морфема бар, өйткені бір ғана дауыстыдан тұратын буын бар. Сөздің сингармотембрлік бейнесі сөзді буынға бөлуді қамтамасыз етеді. Сөзде қанша сингармотембрлі үзінді болса, сонша буын бар [Джусупов, 1991:77] деп жазады.

Лингвистикалық аспект тіл дыбыстарының мағына айқындау жағын қарастырады. Ендеше орыс тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жуан-жіңішке түрінің әрқайсысы бір фонема және сөз мағынасын айқындауға қатысады. Қазақ тілінде де дауысты, дауыссыз дыбыстар буын құрамында өзара үндесіп тұрады. Бүгінгі күні қазақ тілін үйренушілерге сингармонизм ерекшелігін көрсетіп, жуан, жіңішке дауыссыздарды сөз ішінде дұрыс айтқызып үйрету қажет. Олай болмаған жағдайда, әсіресе, орыс тілді тіл үйренушілер *тіл, тіс, төр* т.б. сөздерді жіңішкелік белгісі жоқ болғандықтан, оларды жуан айтуы мүмкін. Сондықтан жіңішке дауыссыздардың қолданыстағы ерекшелігін үнемі назарда ұстау қажет.

Әдебиеттер

1. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. –Алматы, «Сөздік-Словарь», 2005.
2. Радлов В.В. *Vergliechende Grammatik der nordlichen Tursprachen. Th. I. Phonetik.* (Сравнительная грамматика северных тюркских языков. Т. I. Фонетика), Лейпциг, 1882-1883.
3. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч.1. Спб, 1894.
4. Жүсіпұлы М. Сингармонизм фонологиясы (үндестік фонологиясы) // Тілтаным, 2001.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. –Алматы: Ана тілі, 1992.
6. Нұргелді У. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Алматы, 2002.
7. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 1996.
8. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. –Алматы: Мектеп, 1975.
9. Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тілінің сингармонизм заңы. Ташкент, 1924.
10. Жүнісбеков Ә. Қазақ фонетикасының ғылыми курсын жасаушы // Қ. Жұбанов және қазақ совет тіл білімі. Алматы, 1990
11. Джунисбеков А. Сингармонизм в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1980.
12. Джусупов М. Звуковые системы русского и казахского языков // Слог. Интерференция. Обучение произношению. Ташкент, 1991.

“СЎЗ ЯСАЛИШИ” ТУШУНЧАСИГА ИЗОҲ
EXPLANATION OF THE CONCEPT OF "WORD FORMATION"

Ф.Шарипов,
ГулДУ доценти,
филология фанлари номзоди
М.Аликулова,

магистрант

Abstract: This article will focus on the role and meaning of word combinations in the formation of scientific views on morphology in Uzbek linguistics. Information is provided on the analysis of independent, auxiliary and separate parts of speech, as well as on the grammar of related languages.

Key words: *part of speech, root, stem, suffix.*

Тилшуносликда мунозарали масалалар юзасидан жуда кўп илмий тадқиқотлар олиб борилган. Шулар жумласига сўз ясалиши тизимига доир бу муҳим масалаллар ҳам киради. Тилшунос олим А.Ғуломов томонидан XX асрнинг 40 йилларида долзарб масала сифатида ўртага ташланди. Унинг *-ка, -дош, -ла* аффиксларига бағишланган ишларида, шунингдек, «Сўз ясалишида ўзакдаги ўзгаришлар», «Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари», «Ўзбек тили морфологиясига кириш» қўлланмасида ва кейинроқ 1957 йилда Ф.Камол таҳририда нашр этилган «Ҳозирги замон ўзбек тили» илмий грамматикасининг «Морфологияга кириш» қисмида [Гуломов, Об аффиксе –ка, 1946; Об суффиксе –дош, 1946, 31-34; -ла аффиксининг маънолари ҳақида, 1946, 5-6; Об изменении корня в словообразовании, 1947; Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари, 1949, 46-72; Ўзбек тили морфологиясига кириш, 1953; Ҳозирги замон ўзбек тили, 1957, 285-307] бу масалага жиддий муаммо тарзида эътибор қаратилганлиги ҳозирги ўзбек адабий тилига бўлган эътиборнинг яна бир карра ошганлигидан далолат беради. А.Ғуломов «Сўз ясалиши тилшуносликнинг айрим бир соҳаси бўлиб, у бир томони билан грамматикага боғланади, бошқа бир томони билан лексикага боғланади.Масалан, сўзнинг маъносидаги силжиш орқали янги сўз ҳосил бўлиши - семантик сўз ясаш ҳодисаси лексикология билан алоқадордир» деган фикрни илмий грамматиканинг «Сўз состави» қисмида илк бор асослайди [Ўзбек тили грамматикаси, 1975, 32-46]. Олим ўзбек тилида ясама сўзлар ва сўзнинг шакллари ўзакка маълум тартибда, изчиллик билан аффикслар қўшиш орқали ҳосил қилиниши, бунда ўзакнинг кўпинча ўзгармаслиги, шундай бўлса-да, баъзан ўзакларнинг ҳам ўзгариши мумкинлиги ҳақидаги фикрни илгари суради, уни асослайди: *ўроқ-ўроғи, ўғил-ўғли, сез-сескан* мисоллари таҳлили берилади. Олим ўзак тушунчасига аниқ изоҳ, беради. Гарчи негиз ўзакка ўхшасада, унинг ўзакдан фарқли томонини кўрсатиб берган. Унинг ўзак ҳақида қуйидаги фикрларини келтирамиз: «Ўзак сўзнинг асл маъносини англатган қисмдир; қариндош сўзларнинг умумий қисмидир. Қариндош сўзлар - бир ўзакдан урчиб чиққан, бир-биридан ясалган сўзлар: *ўр:ўроқ, ўрим, ўриши; туз, тузли, тузсиз, тузлик* каби. Ўзак маъносини йўқотмай туриб бўлакларга ажралмайди. Бу қисмнинг ўзак аталиши шу сўздаги бошқа морфемаларга, аффикслрга нисбатандир. Демак, ўзак бир неча морфемали сўзлардагина мавжуддир». Олимнинг фикрлари тўғри идрок этилса, ўзак ҳақидаги қараш ўзининг тўғри ифодасини топган. У қариндош сўзларнинг умумий қисми ва аффикслрга нисбатан белгиланади. Негиз эса, сўз ясалиши ва шакл ясалиши учун асос бўлган қисмдир. А.Ғуломовнинг бошқа изоҳлари моҳияти тўғри идрок этилса, негиз туб ва ясама характерида бўлиши мумкин. Ўзакда бундай хусусият йўқ. А.Ғуломовнинг *ўзак, негиз* ҳақидаги фикрларининг туб моҳияти, уларнинг тилдаги ана шундай бирликларни қайд этиши ҳам тилшуносликнинг объкети сифатида кўриб чиқилган. Фақат уларга хос айрим жиҳатлар, изоҳидаги ноаниқликлар кейинчалик бошқа тилшунослар томонидан ойдинлаштирилди. Олимнинг бу борадаги қарашлари профессор Ё.Тожиевнинг «Ўзбек тили морфемикаси», номли тадқиқот ишида *ўзак* - ўзак морфема тарзида, *аффикслар* эргаш морфемалар тарзида, *негиз* барча ўзига хос жиҳатлари билан изоҳлаб берилган. Унинг сўз ясалиши ва шакл ясашга асос бўлиши, шунга кўра, сўз ясалиши таҳлили ҳамда сўзнинг морфологик таркиби доирасида қайд этилиши асосланган: *теримчи* сўзи таркибида битта негиз бор. Бу шу ясалманинг *терим* қисмидир. Шу қисм *-чи* аффикси қўшилиши учун ясовчи асос (негиз)дир: *терим+чи; теримни тўхтатинг* гапи таркибидаги *терим* қисми эса, шакл ясалиш асосидир. Агар *теримчилар* сўзи берилса, *теримчи* қисми *-лар* аффиксига нисбатан шакл ясаш асосидир, яъни ясама негиздир. «Сўз туб ва ясама бўлади» деган фикрни таъкидлаган олим

«Сўзларнинг туб ва ясама саналиши уларнинг ҳозирги кунда қандай ўқилишига қараб белгиланади», - дея уни назарий асослайди.

90-йилларидан кейинги даврда сўз ясалишининг синхроник ёки диахроник жиҳатдан ясалиши ҳақидаги мунозараларнинг аниқ ечимини XX асрнинг 50-йилларда қатъий асослаб беради. Баъзи сўзлар қадимда ясалган бўлса ҳам, ҳозирги кунда унинг ясама эканлиги этимологик таҳлил билангина белгиланади, қисмлари сингишиб, ажратиб ўқилмайдиган ҳолга келиб қолганлиги шу кун нуқтаи назаридан соддалашган сўз - туб сўз тарзида баҳолаш кераклигини кўрсатиб туради: *яхши, кўмир, ўтин, чақир* каби сўзларни шундай бирликлар қаторига киритиш мумкин.«Ясама сўздаги маъно бирор восита орқали англашилади» деган асосли фикр билан ўз қарашларини хулосалайди. Олим соддалашишнинг моҳиятини қуйидагича ёритади: «Сўзнинг морфологик ҳолатидаги бу тарихий ўзгариш - бир неча қисмли сўзнинг ажралмас бир бўлакка айланиши - соддаланиши деб аталади. Сўзнинг таркибида бўладиган фонетик ўзгаришлар соддаланишини яна ҳам кучайтиради: бунда сўзнинг морфемаларга ажралмаслик ҳолати яна ҳам мустаҳкамланади: тоғолча (қўшма сўзларда); *терскари - тескари, бу кун - бугун, сез-сесканмоқ, суст-сусаймоқ* каби». Ана шу ҳолатдан келиб чиқибА.Ғуломов ўзакни ҳозирги ўзак ва тарихий ўзак тарзида икки турга ажратади. Сўз таркибида ўзак борлиги этимологик ёндашув асосида аниқланса, бу аниқланган ўзак тарихий ўзак номи билан юритилади. Ясалма сўзнинг ҳақиқатан ҳам, ясама эканлиги, яъни мотивланиши этимологик таҳлил асосида амалга оширилиши маълум. Этимологик таҳлилсиз эса, у туб сўз сифатида қаралади - унинг ясалма эканлиги мотивланмаган бўлади деган хулосага келиш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ясалманинг мотивланиши масаласига, А.Ғуломов, кейинроқ, яъни 70-йилларда эътибор қаратган десак хато бўлмайди. Чунки олим аввалги қарашларини давом эттириб: «Ҳар бир ясалманинг асосида бошқа сўз ётадива бу ясалиш маълум моделга кўра бирор йўл, усул билан юзага келган бўлади. Демак, ҳар бир ясалишда икки элементнинг муносабати бор: ясашга асос бўлган сўз ва ясалиб чиққан сўз (ясашга асос бўлган элемент мустақил ҳолда айрим сўз, лекин ясалмага асос бўлгач - ундан янги сўз ясалгач - сўзнинг қисми: ўзак ёки негиз). Ясалмадаги бу икки элемент ташқи ва ички томонлардан ўзаро муносабатда бўлади» [Ўзбек тили грамматикаси, 1975, 13]. Шу муносабатнинг ўзига хос хусусиятлари батафсил изоҳлаб берилган ва улар ясама сўзнинг мотивланганлигини тўла асослайди: Ясама сўзнинг икки қисмдан иборат бўлиши, уларнинг алоқадорлиги, семантик ҳам ташқи жиҳатдан яқинлиги, булар ясалганликнинг кўрсаткичи бўлиш ҳолатлари, моҳият эътибори жиҳатидан тўғри асослаб берилган. Албатта, А.Ғуломов бу ўринда *ясовчи асос* термини ўрнида *ясашга асос бўлган сўз* терминини ёки уни, ҳақиқатан, терминлаштириб *ўзак, негиз, ясалишга асос бўлган элемент*кўринишларини қўллайди. Буни ўроқ сўзи мисолида ҳам кўриш мумкин. «ўроқ ясалмаси ўз ясовчи сўзига («ўр»га) нисбатан икки томонлама мураккабдир»; «фалон сўз фалон сўздан ясалган»; ясашга асос бўлган сўз ва ясалиб чиққан сўз» «от+чи аффикси» каби. Бу борада шуни айтиш мумкинки, ясама сўз учун ясовчи асос бўлган қисмини профессор Ш.Раҳматуллаев 70-йилларда *лексема ясаш негизи* тарзида белгилаб, уни лексик морфемага (ўзакка) тенг бўлади; *лексик морфема (ўзак), лексема, лексема ясаш негизи* терминлари билан атайди ва бу *негизнинг (моҳият) ясама, яъни ясовчи асос+ ясовчи восита - ясалма* кўринишида бўлишини ҳам қайд этиб ўтади. Бироқ бунда ҳам моҳият ўзгарган эмас. Шунга қарамай, ясалишнинг моҳияти ҳеч ўзгарган эмас. Чунки «ясалма сўз билан ясовчи сўз ўзаро ясалмалик муносабати билан боғланган бўлади: буларнинг алоқаси сўз ясаш муносабати саналади» тарзида чиқарилган хулоса моҳияти ўзгараётгани йўқ. Шунингдек, олимнинг «биринчи элемент асословчи (мотивловчи), иккинчи элемент асосланувчи (мотивланувчи), иккала элементнинг орасидаги муносабат мотивация (мотивлаш, асослаш) муносабати саналади. Демак, «мотивланган» сўзи «ясалган» деган маънони беради. «Мотивловчи» эса, шунга асос бўлган, шуни яратувчи» деган маънодадир» деган фикрлар ўз моҳиятига кўра тўғри фикрлар дейиш мумкин.

Фақат термин қўллашдаги фарқ назарда тутилмаса, олим қарашлари ясалманинг ҳозирги кунда ясалган эканлигини, яъни уни ясама сўз деб қарашни мотивлаш, асослаш моҳияти жиҳатидан янги қарашлар тарзида баҳоланаётган фикрларнинг туб моҳиятини ўзида акс эттирган ва улардан ҳеч фарқ қилмайди. Олим, ҳақиқатан ҳам, бу борада, бу сўз қандай ясалган?!, У ҳақиқатан ҳам ҳозирги кунда ясама сўз сифатида қаралиши мумкинми?, У қайси воситалар асосида, қайси усул билан ясалган?, Ясалган эканлигини қандай асослаш мумкин? каби кўплаб саволларни қўйган ва уларнинг ҳар бирига ўзининг илмий асосланган жавобини бера олган. Албатта, олимнинг термин қўллашга нисбатан жиддий эътиборли бўлмаганлиги масаласини камчилик сифатида кўрсатиш мумкиндир. Иккинчидан, олим «Сўзнинг маъноси унинг составидаги қисмларнинг семантик хусусиятлари билан боғлиқ» деган фикр ҳамма вақт ҳам шу қисмларнинг маъноси йиғилиб, ўша сўзнинг маъносини ҳосил қилади, шунга тенг бўлади деган мазмунни англатамайди. Бунда икки хил ҳолат мавжуд: 1. Ясалманинг маъноси кўпинча, қисмларнинг маъносидан туғилади (*сувоқ, сувоқчи, сувоқчилик* каби). 2. Ясалманинг маъноси, баъзан, қисмлардан англашилган маъноларнинг йиғиндисидан бошқача бўлади. Масалан, *андаваламоқ (андава+ла)* сўзининг хас-пўшлаш маъноси қисмларнинг асл маъносидан бошқа: бунда идеоматиклик бор, бу ҳодиса ясовчи сўзда йўқ тарзидаги фикрни айтган [Ўзбек тили грамматикаси, 1975, 14]. Бу фикр, албатта, юзаки қараганда тўғридек туюлади. Бироқ сўзларнинг тарихий тараққиёти, кўчма маънонинг кейин пайдо бўлганлиги нуқтаи назардан қаралса, ҳақиқатга мос келмайди. Бу сўздаги берилган маъно, бу - маъно кўчиши асосида ҳосил бўлган кейинги маъно бўлиб, юқоридаги фикрга алоқадор эмас, бу бошқа ҳодиса, бошқа ҳолатдир. Худди шу каби олим келтирган *ўқ илон, ит узум, ит қовун, қўлқоп, шакарқоп, темирчи,* сўзларида ҳам уларнинг тараққиёти ҳисобга олиниши зарур эди. Берилган қўшма сўзларнинг ҳосил бўлишида бирикманинг қўшма сўзга айланиш ҳолати ясалмаликни асосласа, *темирчи* сўзининг кейинги маъноси кўчим асосида шаклланган. Шунга кўра, улардаги ясалган қисмларнинг англатган маъноси йиғиндисидан бошқача бўлиши кузатилади.

Хуллас қилиб айтганда, сўзнинг ясалган эканлигини асослашда унга синхрон аспектда ёндашиш лозимлиги олим томонидан XX асрнинг 50-йилларидаёқ исботланган бўлиб, айрим ўринлари 70-йилларда қайта тўлдирилди, янги қарашлар билан бойитилди ва ишончли тарзда асосланди. Ясовчи асос ва ясовчи восита алоқадорлиги, уларнинг ясалма билан муносабати каби масалаларнинг тўғри ҳал этилиши сўзни ясалган ёки ясалмаган эканлигини билдиради. Ўзбек тилшунослигида бу борадаги қарашлар С.Усмонов, Ш.Раҳматуллаев, А.Ҳожиев, Ё.Тожиевларнинг ишларида янада такомиллаштирилди, чуқурлаштирилди ва давом эттирилди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ғуломов А. -ла аффиксининг маънолари ҳақида // УрССН ФА Бюллетени. № 5-6. Тошкент,1946.
2. Ғуломов А. Об аффиксе -ка. бюллетень АН УзССР № 10. Тошкент,1946.
3. Ғуломов А. Об изменении корня в словообразовании//Научная сессия АН УзССР. Тошкент,1947.
4. Ғуломов А. Об суффиксе -дош//елек. Фрунзе. 1946.
5. Ғуломов А. Ўзбек тили морфологиясига кириш. Тошкент:ЎзССР ФА, 1953.
6. ҒуломовА. Ўзбек тилида сўз ясаш йўллари// ЎзССР ФА илмий тўплами. Тошкент, 1949.
7. Ўзбек тили грамматикаси. 1-китоб. Тошкент: Фан, 1975.
8. Ҳозирги замон ўзбек тили//Ф.Камол таҳририда.УзССР ФА, 1957.

O‘ZBEK TILIDA BOG‘LANGAN QO‘SHMA GAPLARNI SINTAKTIK TEGLASHNING NAZARIY ASOSLARI

THEORETICAL BASES OF SYNTACTIC TAGGING OF COMPOUND SENTENCES IN UZBEK LANGUAGE

O. Xidirov,
Jizzax davlat pedagogika instituti

Abstract: In this article, the development of a system of syntactic tags for compound sentences in Uzbek, as well as models of syntactic tagging of compound sentences that are linked with conjunctions and a system of tags are discussed.

Keywords*: corpus, parsing program, tagging, syntactic tagging, compound sentences, tagging models.*

Ma'lumki, har bir tilda sintaktik birliklar o'ziga xos harakterga ega. Shu sababli o'zbek tilidagi qo'shma gaplar uchun ham sintaktik teglar tizimini ishlab chiqish talab etiladi. Jahon kompyuter lingvistikasi tajribasida sintaktik teglash muammolari yoritilgan maxsus tadqiqotlar mavjud bo'lmasa-da, ayrim masalalar tahliliga bag'ishlangan maqolalar mavjud. Ammo katta hajmli korpuslar tarkibida ham qo'shma gaplarning teglanmagani – qo'shma gap turlariga oid so'rov-qidiruvni amalga oshirish imkonining yo'qligi hali bu borada qilinishi kerak bo'lgan, yechimini kutayotgan masalalarning ko'pligini ko'rsatadi. Sh.Hamroeva qo'shma gaplarning umumiy teglari haqida quyidagilarni yozadi. "Qo'shma gapning bog'lovchi vositasiga ko'ra "bog'langan QG" = <BQG>, </BQG>, "ergashgan QG" = <EQG >, </EQG>, "bog'lovchisiz QG" = <B-siz QG>, </B-siz QG> turlarini izohlash bunday birliklarni ajratish hamda izohlash uchun alohida belgi vazifasini o'taydi. **Teglash ko'rinishi:**

1) **<B-siz QG>***Allaqanday bir xotin kelib tolning xipchini bilan savaladi, tovuq so'yib qonladi...***</B-siz QG>.**

2) **<BQG>***Sotiboldi xo'jayinining oldiga arzga bordi, ammo bu borishdan muddaosi nima ekanini aniq bilmas edi.***</BQG>.**

3) **<EQG >, </EQG> .**

Shuningdek, Sh.Hamroeva tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro mazmun-munosabati asosida bog'langan QGlarning bir necha turga bo'linishini ta'kidlagan holda teglar tizimini quyidagicha shakllantiradi:

1) biriktiruv munosabatli BQG = <b.BQG>;

2) zidlov munosabatli BQG = <z.BQG>;

3) ayiruv munosabatli BQG = <a.BQG>;

4) inkor munosabatli BQG = <i.BQG>.

Qo'shma gaplarning mukammal teglar tizimini ishlab chiqish uchun o'zbek tilshunosligida hozirga qadar to'plangan nazariy material va tasniflarga tayanish maqsadga muvofiq. Quyida o'zbek tilida qo'shma gap haqidagi ayrim ma'lumotlarni keltiramiz va teglar tizimi haqida xulosa qilamiz.

Birdan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik va ohang jihatidan birikuvidan tuzilgan gap qo'shma gap deyiladi: *Eshik sekin ochildi-yu* (birinchi sodda gap), *Qalandarovning yuzi ko'rindi* (ikkinchi sodda gap). Sodda gap tarkibida bir grammatik markaz (kesim birligi) ishtirok etsa, qo'shma gap tarkibida birdan ortiq grammatik markaz qatnashadi. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gap o'zaro bog'lovchi, yuklama, ko'makchi, fe'l shakli hamda ohang orqali bog'lanadi. Shunga ko'ra, qo'shma gapning 3 turi: bog'langan qo'shma gap; ergashgan qo'shma gap; bog'lovchisiz qo'shma gap farqlanadi. Yuqorida qo'shma gapning bu uch turi Sh.Hamroeva tasnifi asosida teglar sirasiga qo'shilgan.

Ayrim darslikda qo'shma gap bog'lovchi vositasiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi: [Ne'matov,Sayfullaeva,2011:312].

1.Bog'lovchilar: teng bog'lovchilar (*va, hamda, ammo, lekin, biroq, yo, yo... yo, dam..., dam...*); ergashtiruvchi bog'lovchilar;

2. Bog'lovchi vazifasidagi vositalar: *bo'lsa, esa, deb; -u, (-yu),- da, -ki* yuklamalari; nisbiy so'zlar; *shuning uchun, shu tufayli, shu sababli* singari ko'makchili qurilmalar; shart mayli qo'shimchasi (*-sa*);

3. Ohang.

Yuqorida ko‘rsatilgan vositalar qo‘shma gap turini avtomatik aniqlashning birlamchi vositasi sanaladi, chunki sintaktik teglash dasturi (parser) sodda gaplar chegarasini ular orasidagi tinish belgi hamda bog‘lovchi vosita orqali aniqlaydi. Bog‘lovchi vosita ohang bo‘lganda, yozuvda tinish belgi bilan ifodalanadi, natijada, sodda gaplar chegarasi topiladi.

Bog‘langan qo‘shma gaplarni sintaktik teglash. Qismlari teng bog‘lovchilar, *bo‘lsa, esa* so‘zlari, *-u (-yu), -da* yuklamalari yordamida bog‘langan gaplar bog‘langan qo‘shma gaplar hisoblanadi: *Kechasi qalin qor yog‘di, lekin havo sovimadi.* Tarkibidagi sodda gapning o‘zaro mazmun munosabatiga ko‘ra bog‘langan qo‘shma gap quyidagi turga bo‘linadi. [Ne’matov, Sayfullaeva, 2011:226].

1) biriktiruv bog‘lovchisi yordamida BQG;
2) zidlov bog‘lovchilari yordamida BQG;
3) ayiruv bog‘lovchilari yordamida BQG;
4) bo‘lsa, esa so‘zlari yordamida BQG;
5) inkor munosabatli bog‘langan BQG.

Demak, o‘zbek tilida bog‘langan qo‘shma gaplarning sintaktik teglar tizimiga dastlab <b.BQG>, <z.BQG>, <a.BQG>, <yo.s.BQG>, <i.BQG> kabi belgilar kiritiladi.

Biriktiruv bog‘lovchisi yordamida bog‘langan qo‘shma gaplarda biriktiruv bog‘lovchisi qo‘shma gapning payt, sabab-natija munosabatlarida bo‘lgan qismlarini bog‘lab keladi. Qismlari o‘rtasida sabab-natija munosabati ifodalangan qo‘shma gaplarda qism oldidan natijada so‘zini qo‘yish mumkin bo‘ladi. *-u, -yu, -da* yuklamalari ham biriktiruv bog‘lovchilari bajargan vazifalarni bajaradi: *Mashg‘ulot tugadi va hamma o‘z uyiga tarqaldi. Bahor keldi va o‘z sepini yoya boshladi. Odam qo‘li tegdi-yu, tashlandiq erlarni obod qildi.Chorpoyaning berigi yonida qarigan Abdurahmonboy, uning yonida Abduhakim va Mullasobit nomli ikki katta o‘g‘li o‘tirar* ***va*** *bularning ro‘paralarida, ...tumanning boylaridan bir necha kishi o‘tirmoqda edi* (S.Ayniy). *Majlisning to‘rida tatarcha po‘stin, tatarcha telpak, tatarcha kiygiz etik kiygan qorni katta bir tatar boyi erlashgan* ***va*** *uning yonida sallasini katta qilib qishloq imomi qo‘nqayib o‘tirmoqda edi* (S.Ayniy). *Bularning biri qishlog‘imizning xatibi edi* ***va*** *uning yonida o‘rta bo‘yli qoq gavdali, oriq tusi qoramtil, oqargan o‘rtacha soqolli ikkinchi odam borar edi* (S.Ayniy). *Huryasun ustiga ko‘rpacha to‘shab bobom (eshakka) mindi* ***va*** *meni ham uning orqasiga mingashtirdilar, otam va boshqalar piyoda yurib bog‘ tomon yo‘naldik* (S.Ayniy).

Zidlov bog‘lovchilari bog‘langan qo‘shma gap qismlarini bog‘lash bilan birga ular o‘rtasida zidlik munosabati mavjudligini ham ifodalaydi. Zidlov bog‘lovchilari qo‘shma gapning ikkinchi qismi boshida qo‘llanadi hamda qo‘shma gap qismlari vergul bilan ajratiladi. *-u(-yu), -da* yuklamalari bog‘langan qo‘shma gap qismlarini bog‘lash bilan birga ular o‘rtasida zidlash, ketma-ketlik munosabati mavjudligini bildiradi: *Yurtimning bu kuni chiroyli, lekin ertasi, indini yana chiroyliroq, baxtliroq bo‘ladi. Havo ochildi-yu, harorat sezilmadi. Yana o‘ylashib ko‘ramiz, har holda so‘zingni erda qoldirmasman,* ***lekin*** *unday nojo‘ya so‘zdan qayt* (Oybek). *Qorinlar to‘ldi, tovoqlar bo‘shadi,* ***lekin*** *so‘fi «savob» bo‘ladi deb, hali ham dasturxonga to‘kilgan gurunchlarni terib, og‘ziga solmoqda edi* (S.Ayniy). *Fathillaboy hovlisiga etdi, hovli darvozasi ochiq,* ***ammo*** *u darvoza oldida bir qizil askar soqchilik qilib turar edi* (S.Ayniy) [Ne’matov, Sayfullaeva, 2011:289].

Ba’zan zidlik mazmunini kuchaytirish uchun zidlov bog‘lovchisi hamda-*u(-yu)* yuklamasi birga ishlatiladi: *Kechasi qor yog‘di-****yu, lekin*** *kunduzi darrov to‘xtadi.* Bunday qo‘shma gapda zidlov bog‘lovchisidan oldin, yuklamadan esa keyin vergul qo‘yiladi.

Ko‘rinib turibdiki, zidlov va biriktiruv munosabatli bog‘lovchilar bog‘lagan qo‘shma gaplarni bog‘lashda *-u(-yu)* yuklamalari birdek qo‘llanadi. Bunday paytda bog‘lovchi vosita orqali qo‘shma gap turini aniqlash modellari grammatik omonimiya hodisasiga duch keladi. Shu sababli bunday hollarda qo‘shma gaplarni aniqlashning modellarini quyidagicha shakllantirish lozim.

1. Agar [Wpm] + va/ ham/ -u/ -yu/ -da+[Wpm] bo‘lsa = <a.BQG>. Bunda [Wpm] = sodda gap.
2. Agar [Wpm] + ammo/ lekin/ biroq/ -u/ -yu/ -da + [Wpm] bo‘lsa = <z.BQG>. Bunda [Wpm] = sodda gap.

Bu ikki modelda ham omonimlik yuzaga keladi, natijada avtomatik sintaktik tahlil -u, -yu, -da yuklamalari bilan bog‘langan qo‘shma gaplarni farqlay olmaydi. Buning uchun foydalanuvchi avtomatik tahlil natijasini birma-bir tahlil qilishi kerak. Kelajakda o‘zbek tilining semantik tahlil modellari yaratilsa, shakliy noaniqlik mazmuniy modellar asosida aniqlanishiga erishiladi.

Ayiruv bog‘lovchilari qo‘shma gap qismlarini bog‘lash bilan birga ularda ifodalangan voqea-hodisalarning galma-gal ro‘y berishini yoki ularning faqat bittasining yuzaga chiqishini ta’kidlaydi [Abduraxmonov,1976:560]. *Yo (yoki)* bog‘lovchisi yolg‘iz holda ham, takror holda ham qo‘llanilishi mumkin. Qolgan ayiruv bog‘lovchilari takror qo‘llaniladi va yozuvda takror qo‘llanayotgan bog‘lovchidan oldin vergul qo‘yiladi: *Goh osmonni tutib ashula yangrar, goh allaqaerdan garmon tovushi eshitilib qolar edi.* Ayiruv bog‘lovchisi, odatda, gapning boshida keladi. Takrorlanib qo‘llangan ayiruv bog‘lovchisining keyingisidan oldin vergul qo‘yiladi, bunday bog‘lovchi yakka qo‘llansa, tinish belgisi ishlatilmaydi. Tinish belgilarining bunday qo‘llanishi qo‘shma gap tarkibidagi sodda gapni aniqlashda qiyinchilik tug‘diradi. Shu sababli yuqorida ko‘rsatilgan modellardan farqli o‘laroq, ayiruv bog‘lovchilari bilan bog‘langan qo‘shma gaplar chegarasi tinish va bog‘lovchilar bilan emas, faqat bog‘lovchi vositalar yordamida farqlanadi. Misollarni tahlil qilamiz. *Katta hovuzlardagi suvlarda ko‘lankalar va shu’lalar jim-jim o‘ynashadi, goh ko‘lankalar yonib ketadi, goh shu’lalarni ko‘lankalar yutadi* (Oybek). *Yo podsho biror erga chiqadi, yoki elchi kelishi kutiladi* (Oybek). Misollardan ko‘rinib turibdiki, ayiruv bog‘lovchisi takror kelganda qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar tinish belgi bilan ajratiladi. Model va teglarini quyidagicha belgilash mumkin bo‘ladi:

1. [Goh...Wpm] + [goh...Wpm] bo‘lsa = <a.BQG>.
2. [Yo/yoki...Wpm] + [yoki...Wpm] bo‘lsa = <a.BQG>.

Bo‘lsa, esa so‘zlari bog‘langan qo‘shma gap qismlarini bog‘lash bilan birga, ular o‘rtasida qiyoslash va zidlash munosabati mavjudligini ifodalaydi. *Bo‘lsa, esa* so‘zlari qiyoslanuvchi bo‘lakdan so‘ng keladi: *Rejadagi zarur ishlarni amalga oshirishga vaqt etkaza olmayapman, sen bo‘lsa faqat dam olaylik deysan («Gulx.») Kim bo‘lsa bo‘lsin, men esa arxitektor bo‘laman. («G‘un.»)* [Ne’matov, Sayfullaeva, 2011:312].

Ko‘rinib turibdiki, bunday gaplardagi bog‘lovchi vositalar [.....sa + ….bo‘lsa/esa] shaklida joylashadi. Sintaktik modeli va tegni quyidagicha belgilash mumkin: [Wpm...sa] + [bo‘lsa/esa... Wpm] = <yo.s.BQG>.

Inkor munosabatli bog‘langan qo‘shma gap qismi o‘zaro takror qo‘llangan *na* inkor yuklamasi orqali bog‘lanadi; gap orasiga vergul qo‘yiladi: *Na suv bor, na biron emish qolibdi.* Inkor bog‘lovchisi ham, odatda, sodda gapning boshida keladi. [Ne’matov,Sayfullaeva,2011:312].

Model va tegi quyidagicha bo‘ladi: [Na...Wpm]+ [na ... Wpm] = <i.BQG>.

Bog‘langan qo‘shma gap qismlarining o‘zaro aloqasi orqali quyidagi mazmun-munosabatlari ifodalanadi:

1. Qiyoslash munosabati.
2. Biriktiruv munosabati.
3. Ayiruv munosabati.
4. Sabab va natija munosabati.
5. Izohlash munosabati.

Afsuski, korpusning sintaktik belgilar asosidagi qidiruvi yoki sintaktik teglar tizimiga bunday munosabatni ko‘rsatuvchi parametrni kirita olmaymiz. Bog‘langan qo‘shma gaplardagi bunday mazmuniy munosabatni ifodalovchi teglarni ishlab chiqish hozircha imkonsiz. Yuqorida aytilganidek, shakliy vosita (bog‘lovchi vosita va tinish belgi) yordamida bog‘langan qo‘shma gaplardan farqli ravishda, mazmuniy munosabatlarni ifodalovchi birliklarning teglari tizimini ishlab chiqish uchun gaplarni avtomatik referatlash, avtomatik annotatsiya hosil qilish yoki WordNet tizimi bazasi kabi dasturiy vositalarni talab etadi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbek tili grammatikasi.II tom. Sintaksis. [Mas’ul muharrirlar: G‘. A.Abdurahmonov va boshq.]. – T., «Fan», 1976. – 560 b.

2. Zamonaviy o‘zbek tili: Sintaksis./ Mualliflar jamoasi. Mas’ul muharrirlar H.G‘.Ne’matov, R.Sayfullayeva. O‘zR Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi, Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti. – Toshkent.: Mumtoz so‘z, 2011. – 312 b. – 106-109.

3. Xamroyeva Sh.M. O‘zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari: Filol.fan.bo‘yicha falsafa doktori (PhD)…dis. – Buxoro, 2018. – 250 b.

4. Hamroyeva Sh., Mengliev B. Til korpuslarini sintaktik razmetkalashning lingvistik asoslari // “Osiyo mamlakatlari tamadduni va ipak yo‘li”. Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. – Samarqand, 2019 yil 21 avgust. – 236 b. – B. 36-39.

O‘ZBEK TILIDAGI KO‘MAKCHILARNING SEMANTIK - FUNKSIONAL TASNIFI
SEMANTIC-FUNCTIONAL CLASSIFICATION OF PREPOSITIONS AND POSTPOSITIONS IN THE UZBEK LANGUAGE

D.Jumashev,
TDO‘TAU o‘qituvchisi

Annotatsiya: ushbu maqolada ko‘makchilarning semantik-funksional tasnifi haqida ma'lumotlar berilgan. Ko‘makchilarni semantik jihatdan tadqiq qilish uning gapdagi asosiy mazmunini ochishga imkon beradi. Ko‘makchilarning sabab-natija, maqsad, makon, vaqt kabi ma'nolarini yoritishdan iborat.

Kalit so‘zlar: pragmatik, ko‘makchi, qushma gap, qiyosiy, leksik ma’no, gap, bog‘lovchi, funksional-semantik, til birligi.

Abstract: the article discusses semantic-functional classification of prepositions and postpositions. This classification of prepositions and postpositions makes it possible to reveal their basic meaning in the sentence. It sheds light on such meanings of these words as cause and effect, purpose, place, and time.

Keywords: science figure, participle, paraphrase, comparative, lexical meaning, sentence, conjunction, linguist, language unit.

Ko‘makchilar asosan, morfologik, sintaktik, leksik, pragmatik va semantik xususiyatlariga qarab o‘rganishni toqazo qiladi. Bugungi tilshunoslik yutuqlarini hisobga olib, ularni funksional-semantik jihatdan tadqiq qilishni taqozo qiladi. Zero, ularning leksik-semantik xususiyatlarini hisobga oladigan bo‘lsak ularning tasnifiga e'tiborni qaratmog‘imiz lozim. Ular an'anaviy tilshunoslikda grammatik jihatdan tasnif qilinadi. Bu qarash ularni obyektga bo‘lgan munosabatini hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Shunday ekan, ularning transformatsiyasi ham sintaktik - semantik talabga javob berishi kerak. Hozirgi o‘zbek tilida ko‘makchilar gapda so‘zlarni bir - biri bilan bog‘lashda asosan, logik - grammatik jihatdan mavhum tushunchalarni: vaqt, makon, maqsad, sabab, evaz kabi ma'nolarni bildiradi.

Hozirgi tilshunoslikda so‘zning semantik strukturasi semasiologiyada o‘rganilib, eng muhim masalalardan biri hisoblanadi. Til tizimining o‘zaro munosabati va so‘zning semantik tuzilishi hozirgi turli yo‘nalishdagi tadqiqotchilar diqqat markazida turibdi. Shuni alohida e'tirof qilish kerakki, keyingi paytlarda ko‘makchilar semantikasi, stilistikasi bilan bog‘liq maxsus tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Shularni hisobga olib, o‘zbek tilidagi ko‘makchilarning semantik - funksional xususiyatlari haqida to‘xtalish maqsadga muvofiqdir.

Ko‘makchilarning har bir guruhi leksik - grammatik jihatdan bir - biridan ajralib turadi, ammo ular semantik jihatdan bir butunlikni tashkil qiladi. Ularning grammatik va semantik jihatdan bog‘lanishi gap tuzilishida muhim hisoblanadi.

O‘zbek tilidagi mavjud ishlarda ko‘makchilarning funksional-semantik xususiyatlari maxsus tadqiqot obyekti bo‘lmagan. Mavjud ishlarda ko‘makchi va ko‘makchilar birikib kelgan uzvlar ma'no jihatdan tasnif qilinmasdan, ularni boshqaruv xususiyatlariga qarab tasnif qilingan. O‘zbek tilida ko‘makchili boshqaruvga bag‘ishlangan qator ishlarni ko‘rsatish mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, F.Abdullayev, F.Ibrohimovalarning monografiyasi [1.24-25.] o‘zbek tilidagi grammatik boshqaruv munosabati so‘z turkumlarining boshqaruvchilik roli nuqtai nazaridan tasnif qilib uni uch asosiy turga bo‘ladi:

1. Ot boshqaruvi (keng ma'noda)
2. Fe'l boshqaruvi
3. Ko‘makchili boshqaruv

Chunki, koʻmakchilar ham (ayniqsa koʻmakchili otlar - funksional koʻmakchilar) oʻzidan oldin kelgan soʻzning ma'lum bir kelishik shaklida boʻlishini talab qiladi. Masalan, sinfdan tashqari, muddatidan ilgari kabi. Bunday misollarni koʻplab uchratish mumkin. Lekin bu masala hali munozarali. Shuning uchun koʻmakchilarning boshqaruv tizimida tutgan oʻrnini, uning boshqaruvchilik xususiyatlarini atroflicha oʻrganmoq darkor [1.24-25.].

Ma'lumki, koʻmakchilar vazifa jihatdan kelishiklarga juda yaqin turishi ular bilan vazifadoshligi ilmiy adabiyotlarda oʻz aksini topgan. Ya'ni ular ham kelihiklar kabi mustaqil soʻzlarning oʻzaro leksik - grammatik munosabatga kirishuvida grammatik vosita boʻlib xizmat qilgan.

Oʻzbek tilida koʻmakchilar vazifasiga koʻra sof hamda funksional koʻmakchilarga ajratiladi.

Mavjud darslik va qoʻllanmalarda koʻmakchilar oʻzining sintaktik vazifasi jihatdan oʻzaro prinsipial farqlanishi koʻrsatiladi. A.N.Kononov ta'biri bilan aytganda «birinchi guruh (asl) koʻmakchilarning ma'nolari oʻzidan oldin kelgan soʻzlarning ma'nolari bilan birgalikda reallashadi, ya'ni ular funksional jihatdan kelishik qoʻshimchalariga yaqin turadi ba'zan ularning oʻrnida kelishi mumkin, ikkinchi guruh koʻmakchilar oʻzlarining mustaqil ma'nolarini toʻla saqlaydi, grammatik jihatdan oʻzgarish xususiyatini yoʻqotmaydi» [2.6-b.].

Kuzatishimizcha, koʻmakchilarning boshqaruv xususiyati haqidagi nazariy fikr va mulohazalar biri boshqasini toʻldirib, natijada bir qolibga tushib qolgan. Aksariyat adabiyotlarda boshqaruv xususiyatiga koʻra bosh, joʻnalish, chiqish kelishiklarini boshqaruvchi koʻmakchilarga ajratiladi [3.238-243.].

Har bir kelishikni boshqaruvchi koʻmakchining oʻzi bogʻlanib kelgan soʻz bilan turli xil ma'no munosabatlari ifodalanadi.

Shuni ta'kidlash joizki, bir koʻmakchining turli hil semantik-funksional hususiyatini koʻrsatish mumkin. Buni tilning faktik materiallari misolida koʻrish mumkin. Masalan, bilan koʻmakchisining vosita-qurol, sabab, maqsad, qiyoslash, oʻxshatish, birgalik-hamkorlik, vaqt - payt kabi ma'nolarni anglatishini kuzatamiz.

Ularning faol yoki nofaol qoʻllanishi haqida har bir til faktik materiallari misolida statistik ma'lumot olindi.

Ma'lumki, turkiyshunoslikda xususan, oʻzbek tilshunosligida sabab-natija bilan bogʻliq qator ishlarni koʻrsatish mumkin. Lekin oʻzbek tilidagi koʻmakchilar boʻyicha qiyosiy jihatdan maxsus tadqiqot ishlari olib borilmagan.

Oʻzbek tilshunosligida A.N.Amirova, S.Gʻoyibovlarning nomzodlik dissertatsiyalari bevosita sabab munosabati bilan bogʻliq ishlardir. A.N.Amirovaning dissertatsiyasida sabab va maqsad hollarining morfologik xususiyati, semantik tasnifi, gapda sabab va maqsad holining sintaktik aloqasi orasidagi bogʻlanishni tadqiq qilgan. Otlar koʻmakchi va koʻmakchi otlar bilan bogʻlanganda sabab holi vazifasida keladi. Oʻzbek adabiy tilida sabab holi koʻmakchili uzvli otlar bilan ifodalanadi. Bu uzvlar koʻproq uchun, tufayli, bilan, sababli, yuzasidan, orqasida kabi koʻmakchilar bilan kelib, sabab ma'nosini bildiradi [4.24-25.].

Sabab - natija hosil qiluvchi vositalardan biri koʻmakchilar hisoblanadi. Lisoniy adabiyotlarga nazar tashlaydigan boʻlsak keyingi yillarda koʻmakchilarga qiziqish va oʻrganish ortib bormoqda.

Oʻzbek tilida sintaktik aloqaning turli yoʻllar bilan ifodalanishi ta'kidlanadi. Sintaktik aloqa ifodalashda boshqa vositalar singari koʻmakchilar ham katta oʻrinni egallaydi. Koʻmakchi ishtirok qilgan gaplar sintaktik aloqadan tashqari, turli xil semantik munosabatlarni ham ifodalaydi.

Koʻmakchili birikmalar koʻpincha ish - harakat bajarilishida vosita boʻlgan predmetni, ob'yektni koʻrsatish bilan birga ish - harakatning bajarilish holatini, sababini, paytini, oʻrnini va yana sub'yektning maqsadini, niyatini bildirib keladi. Bunday birikmalar gapda asosan toʻldiruvchi va hol sintaktik pozitsiyasida keladi. Shuning uchun koʻmakchi ishtirok qilgan gaplarning semantik-funksional xususiyatlarini aniqlash maqsadga muvofiqdir.

Oʻzbek tilshunosligida koʻmakchilar presuppozitsiyasi bilan bogʻliq koʻpgina masalalar haligacha oʻz yechimini kutmoqda.

Koʻmakchilar soʻzlar orasidagi grammatik munosabatni ifodalabgina qolmay, ergash soʻzning hokim soʻzga tobeligini koʻrsatuvchi leksik - grammatik vosita boʻlib ham xizmat qiladi.

Koʻrinadiki, koʻmakchilar kelishiklar singari soʻzlar orasidagi sintaktik munosabatni ifodalaydigan grammatik vositalardan biridir. U ot, olmosh yoki otlashgan soʻzlarning boshqa soʻzlarga asosan, fe'lga bogʻlanishini koʻrsatadi. Koʻmakchilar, ikkinchi tomondan kelishiklarning ma'nosini toʻldiradi. koʻmakchilarning bu ikki xil vazifasi faqat sintaktik uzvlardagina - koʻmakchi uzvlarda ayon boʻladi.

Shuni ta'kidlash joizki, koʻmakchili soʻz birikmalari sinonimini oʻzaro tuzilish jihatdan farq qilmasa ham, sinonimik munosabatni ifodalovchi soʻz birikmalarining biri oʻz ma'nosi va uslubiy boʻyogʻi jihatdan ikkinchisidan farq qilishi aniq. Koʻmakchili uzvlar sinonimiyasini yoritishda ularning quyidagi xususiyatlarini inobatga olish kerak:

1. Soʻz birikmalari orqali anglashilgan ma'nolar asosida koʻmakchilarni guruhlash va shu guruhdagi sinonim boʻladigan koʻmakchilarni aniqlash, shuningdek, ularni sinonim qatorga birlashtirish koʻmakchi uzvlar sinonimiyasi uchun muhimdir. Shuni alohida aytish kerakki, ularni ma'no guruhlariga ajratish maqsadga muvofiq. Masalan: a) oʻrin bildiruvchi koʻmakchilar: sari//tomon, oldida//yonida, b) payt bildiruvchi koʻmakchilar: beri//buyon, ilgari//burun//avval//oldin, keyin//soʻng, v) sabab bildiruvchi koʻmakchilar uchun: uchun//sababli, g) vosita - qurol: bilan va b.

2. Soʻz birikmalarida muayyan bir sintaktik munosabatni ifodalovchi sinonim koʻmakchilar oʻrni bilan boshqa sintaktik munosabatni ifodalashi mumkin. Masalan, qadar//dovur koʻmakchilari oʻrni hamda payt munosabatini ifodalaydi: maktabga qadar (oʻrin, chegara), bahorga qadar (payt).

3. Soʻz birikmalarida sinonimik qatordagi koʻmakchilar bir sinonimik munosabatni ifodalasa, boshqa holatda shu sinonimik qatordagi bir koʻmakchi boshqa munosabatni ifodalaydi. Masalan: uchun, sababli koʻmakchilari sabab hamda maqsad ma'nosini ifodalash uchun qoʻllaniladi.

Demak, koʻmakchili uzvlarning sinonimiyasi sintaktik sinonimiyaning bir koʻrinishidir.

Koʻmakchilar gapdagi mazmunga koʻra koʻp ma'noli va koʻp qirralidir.

Til birliklarining munosabatiga kirishuvi jarayonida boshqa hodisalar qatorida bir-biriga yaqin tushunchalar va sintaktik konstruksiyalar tugʻila boshlaydi. Ana shular orasida koʻmakchili konstruksiyalar funsional-semantik jihatdan alohida oʻrin tutadi.

Koʻmachili konstruksiyalar toʻldiruvchi va hol sintaktik pozitsiyalarda turli semantik-funksional holatlarda qoʻllaniladi. Koʻmakchilar ot yoki otlashgan soʻzlarning boshqa soʻzga asosan, fe'lga bogʻlanishini koʻrsatadigan leksik-grammatik vositalardan biridir. Koʻmakchilar ikki xil vazifani oʻtaydi: birinchidan, oʻzidan oldingi soʻzning oʻzidan keyingi soʻzga boʻlgan sintaktik munosabatini ifodalasa, ikkinchidan, kelishik qoʻshimchasining ma'nosini toʻldiradi, kuchaytiradi. Shu keyingisidan koʻmakchili konstruksiya shakllanadi [5.210 b.].

Koʻmakchilar soʻzlar orasidagi grammatik munosabatni ifodalabgina qolmay, ergash soʻzning hokim soʻzga tobeligini koʻrsatuvchi leksik-grammatik vosita boʻlib ham xizmat qiladi. Boshqacha qilib aytganda, koʻmakchilar kelishiklar kabi soʻzlar orasidagi sintaktik munosabatni ifodalaydigan grammatik vositalardan biridir. U ot, olmosh yoki otlashgan soʻzlarning boshqa soʻzlarga, asosan, fe'lga bogʻlanishini koʻrsatadi.

Koʻmakchilar, ikkinchi tomondan kelishiklarning ma'nosini toʻldiradi [5.210-b.]. Koʻmakchilarning bu ikki xil vazifasi faqat sintaktik konstruksiyalardagina - koʻmakchili konstruksiyalarda namoyon boʻladi [5.210-b.].

Keyingi yillarda koʻmakchilarning leksik-grammatik xususiyatlaridan tashqari ularni semantik-sintaktik jihatdan oʻrganila boshlandi. Koʻmakchilarni bu yangi yoʻnalish boʻyicha tadqiq qilish, uning ichki qonuniyatlarini ochish ya'ni gapdagi turli xil semantik xususiyatlarini yoritishga yordam beradi. Shuning uchun ham mazkur ishda koʻmakchilar va ular bilan bogʻliq ba'zi bir koʻrinishlarni bayon qilmoqchimiz.

Ma'lumki, tagbilim soʻzlovchi va tinglovchining umumiy bilim fondi (atama N.D.Arutyunovadan olindi) asosida belgilanadi va gap ichida oʻzining maxsus ishora vositasi orqali anglashiladi. Gapda tagbilimga ishora qiluvchi vositalar talaygina. Mana shulardan biri koʻmakchi hisoblanadi.

Tagbilim mantiqiy va semantik tushunchalar boʻlib, mantiqshunoslik va tilshunoslikning oʻrganish ob'yektidir.

Hukmdan kelib chiqadigan ishora mantiqiy tagbilim, gapda anglashilgan implitsit kompozitsiya lingvistik presuppozitsiya hisoblanadi.

Biz faqat ma'lum tashqi signallar (grammatik koʻrsatkichlar) orqali anglashilgan presuppozitsiyani lingvistik presuppozitsiya hisoblash tarafdorimiz [6.42-b.].

Oʻzbek tilshunosligida tagbilim haqida dastlab professorlar N.Mahmudov, A.Nurmonovlarning ishlarini koʻrsatish oʻrinlidir.

Oʻzbek tilining mavjud grammatik va ilmiy adabiyotlarda ham ravish, ham koʻmakchi oʻrnida qoʻllanilib kelayotgan ilgari, burun, avval, oldin, soʻng, keyin soʻzlari vaqt ma'nosini bildiruvchi koʻmakchilardir. Bu soʻzlar chiqish kelishigidagi soʻzlarni boshqarib, yaxlit konstruksiya holida gap boʻlagi boʻlib, kelsa, koʻmakchi, mustaqil holda payt bildirib, yakka oʻzi bir gap boʻlagi boʻlib, kelsa, ravish turkumiga kiradi.

Vaqt ma'nosini bildiruvchi, koʻmakchilar qatnashgan gap semantikasi birmuncha murakkabga oʻxshaydi. Chunki bu koʻmakchilar deyarli hollarda chiqish kelishigi koʻmakchisini olib, gapda vaqt ma'nosida tashqari harakat-holat ma'nosi obligatori sifatida ifodalanadi. Aksariyat hollarda bu tipdagi koʻmakchili gaplar ikkita propozitsiya ifodalaydi. Masalan, Tansiq oʻz ishini hammadan burun bajarib, uyiga erta qaytdi. (Oybek) birinchi propozitsiya: boshqalar (ya'ni, Tansiqdan boshqa hamma) ishni Tansiqdan keyin bajardi. Bu gapdagi propozitsiyalar ish-harakatning vaqt jihatidan oldin yoki keyin boʻlishidadir. Tansiq va hamma shaxs bildiruvchi soʻzlar bir - biriga zid qoʻyilib, ajratib koʻrsatilyapti ya'ni, Tansiq (shaxs) hammaning bir qismi, boʻlagi qilib koʻrsatilgan. Boshqacha aytganda, -dan, -burun koʻmakchili konstruksiyaga bogʻlangan hamma soʻzi semantikasida shaxs anglashiladi va qism undan istisno qilinadi [8.28-31-b.].

Ayrim hollarda biror harakat ijrosi bilan bogʻlaqlik vaqt ma'nosini ifodalaydi. Maslan: Ochigʻini aytsam, yerga tashrif buyurganimdan b e r i uni koʻrdim-u, halovatimni yoʻqotdim (X.Shayxov). B e r i koʻmakchisi boyadan soʻzi bilan kelganda yaqin oʻtgan vaqtdagi voqyea anglashiladi: Ona kiyik xuddi hyech narsa koʻrmaganday sal narida boyadan beri oʻtlab yurgan bolasining yoniga borgan, bolasi esa, tipirchilab uni emishga urinayotgandi. (H.Shayxov). Yana joyiga kelib oʻtirarkan, boyadan beri suhbatga quloq osib jimgina turgan ona burgut gap qoʻshdi (H.Shayxov). Chiyaboʻrining soʻnggi gapidan boyadan b e r i eshilib turgan sherigining jon-poni chiqib ketdi (H.Shayxov).

Keltirilgan misollardan koʻrinib turibdiki, boyadan beri birikmasi ma'lum bir yozuvchi ya'ni H.Shayxov ijodiga mansub. Bu esa yozuvchi uslubining oʻziga xosligidan dalolat beradi.

Oʻzbek tilida b e r i koʻmakchisi shundan olmoshi bilan kelib, biror voqyea-hodisaning ma'lum vaqtdan boshlanganligini anglatadi. Bunday horlatda soʻzlovchi tinglovchiga ma'lum boʻlgan vaqt haqida gapiradi.

Buyon koʻmakchisi beri koʻmakchisi sinonimi sifatida keng qoʻllaniladi. Bu koʻmakchi ham voqyea-hodisa, harakatning ma'lum vaqtdan boshlanganligi ma'nosini ifodalaydi. Misol: Qiziq, u aqlini tanib, qoʻlidan ish keladigan boʻlgandan buyon koʻp vaqtini ovqat pishirish bilan oʻtkazyapti (M.Xazratqulov). Uy egalarining aytishlaricha, televizorlari anchadan buyon ishlamas ekan (gazetadan). Mana, turmush qurishgandan buyon necha oy oʻtdi (M.Xazratqulov). Payt munosabatini ifodalashda voqye-hodisaning oldin boʻlganligini ifodalashda avval koʻmakchisi ham faol qoʻllanadi. Bu koʻmakchi o l d i n, ilgari koʻmakchilari bilan sinonimik munosabatda boʻladi: Ulugʻbek ikki sipox kuzatuvda avval bobosining maqbarasini ziyorat qildi (Muzaffar). Shuni unutmangki, yaqinlashishdan o l d i n uni tinchlantirish zarur (Yoshlik № 9.89). Hozirgi oʻzbek adabiy tilida q a d a r koʻmakchisi harakat, voqyea- hodisaning payt jihatdan davomiyligi, uning chegarasini ma'lum vaqtgacha davom etganligini bildiradi. Bu koʻmakchilarning qoʻllanilishi mavjud darslik va ilmiy adabiyotlarda joʻnalish kelishigini boshqarib, harakat, voqea-hodisaning ma'lum vaqtgacha boʻlganligi ta'kidlanadi. Tergovchi huzuridagi bu uchrashuvga q a d a r Johongir ikki oʻt orasida edi. Ozodlikka chiqquniga q a d a r qolgan yillarini, oylarni, haftalarni, kunlarni xatto soatlarni hisoblardi (T.Malik).

2) Biror voqea-hodisa yoki harakatning keyin boʻlishini ifodalovchi koʻmakchilar. Bu tildagi k e y i n, s oʻ n g koʻmakchilari ish-harakat voqeaning keyin boʻlganligini bidiradi. K e y i n koʻmakchisi daqiqa, soat, oy kabi vaqt bildiruvchi soʻzlardan keyin kelib, voqea-hodisa,

harakatning ma'lum vaqtdan keyin sodir bo‘lishi ifodalanadi. Masalan: Yana bir daqiqadan k e y i n kemamiz Betta sayorasining bosh kosmodromiga qo‘nadi. Bu yetmagandek, yana bir oydan k e y i n kaminaning o‘zini ham o‘g‘irlashni mo‘ljallashgan (H.Shayxov). Yarim soatdan k e y i n futbol bo‘ladi, ko‘rishmoqchi (S.Ahmad).

Xulosa qilib aytganda, ko‘makchili konstruksiyalarni funksional-semantik, tagbilim asosida yanada chuqurroq tadqiq qilish bugungi tilshunoslikning kelgusi vazifalaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev F., Ibrohimova F. O‘zbek tilida boshqaruv.T.,1982. 24 -25 -b.
2. Kononov A.N. Poslelogi v sovremennom uzbekskom literaturnom yazike. Tashkent. 1951.S.6.
3. Tursunov U. Muxtorov J.Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. - T.,1975. 238-243-b.
4. Amirova A.N. Obstoyatelstva prichino‘ seli v sovremennom uzbekskom literaturnom yazike. AKD. Samarkand.1967.S.3 - 9.
5. Usmonov S. «O‘zbek tilida so‘zlarning grammatik formalari». Nizomiy Nomidagi TDPU ilmiy asarlar. 42-tom, 2-kitob. Tilshunoslik masalalari. T.: 1964. 210-bet.
6. G‘ulomov A.G., Asqarova M. Xozirgi o‘zbek adabiy tili sintaksisi. T.: 1965, 121-bet.
7. Nurmonov A. Ko‘makchili konstruksiyalar presuppozitsiyasi. O‘TA. 1986. VI 42-bet.
8. Mahmudov N. Presuppozitsiya va gap. O‘TA 1986. №6. 28-31-bet.

BUYUK MUTAFAKKIRLARNING LINGVISTIK QARASHLARI – FILOLOG OLIMLAR TALQINIDA O‘ZBEK LUG‘ATCHILIGI VA JAHON LEKSIKOGRAFIYASINING NAZARIY ASOSLARI

GLOTONIMIA TÚRCICA (O TÚRQUICA) EN LENGUA ESPAÑOLA

Rafael del Moral
Presidente de la Asociación Europea de Profesores de Español

RESUMEN Podría haber llamado a esta investigación *cómo dar nombre en español a las lenguas emparentadas con el turco*, y se entendería mejor. El rigor onomasiológico, la tradición lexicológica, exige, a pesar de las inconveniencias, usar *glotonimia*, nombres de lenguas, con la misma licencia que *antroponimia*, nombres de personas, o *toponimia*, nombres de lugares.

Ninguna lengua necesita dar nombre a todas las del mundo, si bien todas podrían hacerlo, pero no lo hacen. El hecho es que ni siquiera en el caso de las lenguas románicas, tan cercanas al español, tenemos claro el nombre que hemos de asignar a muchas de ellas. ¿De qué manera denominamos a una veintena de lenguas de la familia túrquica o túrcica? ¿Cómo podríamos regularizar la inestable o ausente terminología para su uso en español? Este artículo pretende razonar y dar luz a los procedimientos, así como proponer una glotonimia ajustada a las normas fónicas y ortográficas de la lengua española.

El estudio que ahora amplio fue expuesto en una ponencia del encuentro internacional de la *Asociación Europea de Profesores de Español* celebrado en Taskent, en el año 2014. Desde entonces la información global y la necesidad de fijar neologismos ha sido intensa.

Palabras clave: *glotonimia, lenguas túrquicas, lenguas túrcidas, lenguas altaicas, nombres de lenguas.*

LOS ORÍGENES. La lengua remota antecesora de las túrquicas o túrcicas es el llamado *protoaltaico,* lengua primitiva y sospechada, que no codificada, que da origen a las que deseamos estudiar. Según lo que hasta ahora se sabe o suponemos de manera más o menos justificada, se fragmentó aquella lengua primitiva en tres o cuatro ramas: la o *túrquica* o *túrcica*, la *mongol* y la *tungusa*, y a ellas se añade, aunque de manera controvertida, otra posible y confusa derivación a la que pertenecería el *coreano* y el *japonés,* que pudieron ser las primeras en desligarse del tronco común. Esto es lo que se ha venido diciendo. No quedan claros, por tanto, los orígenes, sobre todo si los comparamos con las evidencias de las lenguas indoeuropeas. Un estudio más profundo debería servir para esclarecer ese pasado remoto con mayor precisión.

¿TÚRCICAS O TÚRQUICAS? Llamamos a esta familia túrcica o túrquica, pues ambas denominaciones son frecuentes. Cuando hablamos de *túrcicas* hacemos derivar el adjetivo de turco, que es el gentilicio de Turquía y también el glotónimo de la lengua de los turcos. Si usamos la derivación *túrquica* lo hacemos porque tomamos como raíz al topónimo Turquía, nombre del país. ¿Cuál sería la denominación más correcta? No podemos elegir, sino acomodarnos al término que el uso generalice. Actualmente ambos conviven porque los hablantes de español no necesitan usarlo más allá de la investigación filológica. Cuando hace unos años tuve que decidir si utilizaba túrquicas o turcicas, elegí el segundo porque se ajusta más a la glotonimia que a la toponimia o los gentilicios.

LA HISTORIA. Los hablantes de **lenguas túrcicas** gozaron o sufrieron, como también nuestros antepasados de la Península Ibérica, la fuerza arrolladora del Islam. Hacia el siglo XI empezó a instalarse con tanto ímpetu y rigor que fueron pronto islamizados. El alfabeto árabe sirvió al turco, lengua de los guerreros que acabaron con el imperio Bizantino y desplazaron a la lengua griega.

Las lenguas túrcicas que se encontraban en el territorio de la antigua Unión Soviética vivieron su etapa con el alfabeto cirílico hasta la pacífica e inesperada desaparición de aquel imperio. Luego el turco, el azerí y el uzbeco, en busca de una mayor conexión con el alfabeto más universal, ajustaron su ortografía a la latina. Solo el uiguro, una de las más significativas lenguas minoritarias de China, utiliza todavía su propia escritura heredera del antiguo alfabeto sogdiano. El sogdiano, lengua irania, fue la lengua de Samarcanda y se recuerda en inscripciones hasta el momento en que militares macedonios conquistaron la ciudad al mando de Alejandro Magno.

IDENTIDAD. A pesar de la fragmentación y el distanciamiento, las lenguas túrquicas actuales se muestran tan próximas entre sí que un amplio grado de inteligibilidad se manifiesta entre sus hablantes.

Son lenguas **aglutinantes**, es decir, las palabras se acumulan en una sola secuencia en la que el nombre, el adjetivo, las preposiciones y los morfemas pueden unirse a la raíz del sustantivo, y por otra parte el verbo y sus morfemas y complementos forman otra larga palabra. A veces se produce solo una acumulación de morfemas. El concepto de lengua aglutinante se utiliza como contrapuesto a lengua flexiva. Se trata de una clasificación tipológica fundada en los parecidos formales que agrupa a aquellas en las que las palabras están formadas por una larga secuencia de unidades portadoras cada una de ellas de un significado gramatical. El japonés, el finés, el vasco y el suajili son lenguas aglutinantes, también llamadas *aglutinativas*. La voz española *Anti-interven-cion-ista* aglutina unos elementos tras otros.

Ev, en turco, significa casa. Si le añadimos el artículo, no lo hacemos con una palabra distinta, sino que la aglutinamos con la misma: *evler* (*las casas*). Pero si en vez del artículo añadimos un posesivo, habrá que colocarlo el mismo lugar: *evlerim* (mis casas), y así sucesivamente: *evlerimde* (en mis casas).

El siguiente ejemplo del cazajo da muestra de la morfología de una lengua aglutinante:

džaz	(escribir)

džazu	(carta, escrito)
džazuši	(escritor)
džazušilar	(escritores)
džazušilarim	(mis escritores)
džazušilarimizda	(relacionado con nuestros escritores)
džazušilarimizdaγi	(cualidad relacionada con nuestros escritores)
džazušilarimizdaγilar	(cualidades relacionadas con nuestros escritores)
džazušilarimizdaγilardan	(de las cualidades relacionadas con nuestros escritores)

Otra característica que las identifica es la **armonía vocálica**. Se trata de un fenómeno de asimilación que afecta a las vocales de una misma palabra o frase. Para las lenguas que la respetan la elección de una o varias vocales en una posición determinada no es libre, sino que viene determinada por la presencia de otra vocal que marca la armonía. Es necesario para ello desdoblar el sistema vocálico en dos subsistemas separados por un determinado rasgo distintivo como la abertura (serie abierta, serie cerrada), la localización (anterior o posterior) o la labialización (redondeadas o no redondeadas). De este modo cada palabra o frase toma únicamente vocales de un solo subsistema. Si la primera sílaba contiene una vocal con rasgos de un subsistema, las demás sílabas deberán contenerlo también en sus respectivas vocales.

Si la primera vocal de la palabra núcleo de la frase aglutinante pertenece a la serie anterior, todas las vocales de la lengua turca han de ser también de la serie anterior, y si es posterior deben respetar la armonía posterior de esa primera. La elección de las dos desinencias de plural *–lar* o *–ler* viene determinada por el vocalismo de la raíz: *altar* ('cabellos') pero *güler* ('rosas'). Comprobé el fenómeno cuando nuestros compañeros profesores uzbecos de español confundían la vocal española con una inadvertida voluntad de buscar la armonía.

LA EXTENSIÓN. El territorio actual de las lenguas túrcicas se ensancha desde los Balcanes hasta el noreste de China y Sur de Siberia a través de Turquía, el Cáucaso y el curso medio del río Volga. Al este y sudeste de Europa llegaron como resultado de una serie de migraciones y conquistas hasta instalarse no solo en importantes territorios de Rusia, Mongolia y China, sino también en Chipre, Bulgaria y Grecia.

En ningún momento escaparon a la influencia de las lenguas vecinas, especialmente el persa (algo así como el griego para nosotros), hasta el punto de que el sufijo persa *-stan*, que significa *territorio de* o *estado de* o *tierra de*, sirve para dar nombre a Afganistán, Azerbaiyán, Kirguizistán, Kazajstán, Tayikistán, Turkmenistán y también a Uzbekistán, con el significado de país de los uzbecos.

Los hablantes de alguna lengua túrcica son originarios del centro y norte de Asia. En aquella región ya se hablaban en el primer milenio antes de Cristo, y tal vez antes, y las utilizaban tribus nómadas dedicadas al pastoreo. Aquellas gentes, y las generaciones que le siguieron, se interesaron en extender sus dominios mediante conquistas encomendadas a sus guerreros. Y los guerreros se quedaban con el botín, pero entregaban los nuevos territorios a sus dirigentes, y los dirigentes formaron imperios que unas veces se dilataron y otras se encogieron, y con ellos se ensancharon o estrecharon sus lenguas. La situación geográfica actual muestra las idas y venidas, las victorias y las derrotas, y los restos de un dominio uniforme en hablas, pero diseminado y fragmentado entre fronteras políticas que no coinciden con las lingüísticas.

Irregular extensión de las lenguas túrcicas

LOS GLOTÓNIMOS. Aparecen en el siguiente cuadro diecinueve lenguas túrcicas, con la denominación que sugiero en la primera columna, otras maneras de nombrarlas en la segunda, el numero de hablantes (que, a falta de estadísticas lingüísticas fiables, hay que considerar siempre como aproximado y no siempre certero) y los países donde se transmiten como lengua materna.

LENGUAS TÚRCICAS Mi propuesta	**LENGUAS TÚRCICAS Otras propuestas**	**Hablantes En millones**	**Dominio lingüístico**
urco	--	82.000.000	Turquía, Chipre, Irán, Bulgaria, Uzbekistán, Grecia
azerí	azerbaiyano, azerbaiyaní	32.000.000	Azerbaiyán, Irán, Irak, Georgia, Rusia, Kazajstán y Armenia
uzbeko	--	31.000.000	Uzbekistán, Afganistán, Tayikistán Kirguizistán, Turkmenistán, Kazajstán y Rusia
kazajo	kazako	18.000.000	Kazajstán, China, Rusia, Mongolia, Kirguizistán, Uzbekistán y Turkmenistán
uiguro	uigur, uighur, uyghur	12.500.000	China: Xinjiang, y Kazajstán
turcomano	turkmeno	6.700.000	Turkmenistán, Irán, Afganistán, Uzbekistán
tártaro	--	6.200.000	Rusia: Tartaria y Basquiria. Uzbekistán y Kazajistán
kirguizo	kirguís, kirghjz	4.500.000	Kirguizistán, Uzbekistán, y China
basquiro	bashkir	1.500.000	Rusia: Basquiria.
chuvacho	chuvash, chuivasio	1.400.000	Rusia: Chuvachia
korasano	khorasan	1.000.000	Irán
caracalpaco	karakalpako	600.000	Uzbekistán: Karakalpakistán
yacuto	yakut, yakutio, sakha	450.000	Rusia: Yacutia.
cumico	Kumyk, kumiko	450.000	Rusia: Daguestán
cabardino-balkario	karchay-balkar	350.000	Rusia: Cabardino-Balkaria
tuvano	tuva	300.000	Rusia: Tuva (región sur de Siberia), China y Mongolia

gagaúzo	gagauz	150.000	Moldavia, Ucrania y Bulgaria
nogayo	nogai	87.000	Rusia: Cáucaso
kalajo	khalaj	28.000	Irán

GLOTÓNIMOS ESTABLES El **turco**, el **azerí**, el **uzbeko**, el **kazajo**, el **turcomano** y el **tártaro** son glotónimos estables. Algunos por tradición, y otros por afinidad fónica. Sus formas articuladas y ortográficas no ofrecen dudas. Unas veces porque el uso los ha ajustado, y otras porque la afinidad articulatoria se acerca. En **turco**, **uzbeco** y **kazajo** encaja con los usos hispánicos porque de la misma manera damos nombre al *italiano*, al *siciliano* o al *alsaciano*... En los tres casos el glotónimo coincide con el gentilicio. Señalemos, sin embargo, que *qazak* significa 'vagabundo', que es el rasgo que caracteriza al pueblo que habla esta lengua, palabra con la que se asocia también un significado de rebeldía. El kazajo es hablado por un pueblo tradicionalmente nómada y muy extendido por las estepas de Asia central, escenario de sucesivas migraciones.

Menos regular es el glotónimo de la lengua propia de Azerbaiyán, el **azerí**, considerada como una variedad oriental del turco, y muy cercana también al turcomano. El glotónimo convive con otros dos, azerbaiyano y azerbaiyaní, pero parece imponerse la forma primera. La raíz *azer* procede de la pronunciación descuidada del nombre de un general de Alejandro Magno, Atropates. Y la otra lexía, *baiyán* deriva del turco *bey*, que significa *'jefe'* o *'caudillo'*, a su vez relacionado con el griego *basileos* ('rey').

Glotónimos poco usados que pueden terminar en -o

Es frecuente, como hemos dicho, la terminación en -o en los nombres de las lenguas: *vasco, gallego, valenciano, italiano, siciliano, ruso, polaco, húngaro*… Sin embargo, no es habitual la consonante alveolar vibrante simple del español, *r*, que aparece en el infinitivo de los verbos. La grafía *sh* representa a una fricativa palatal sonora que no existe en español, pero sí en la pronunciación de *ch* en boca de hablantes del sur de España, especialmente andaluces.

Sugiero el final en 'o' para el **kirguizo**, lengua propia de Kirguizistán, **chuvacho** de la República de Chuvachia, y el **basquiro** de Basquiria. Y también para el **uiguro**, lengua de la administración, de la cultura y de la literatura del pueblo turco que vivió en el centro de Asia, al oeste de Mongolia, desde el siglo VIII hasta el XIV. Fue por entonces el idioma más importante de la región centroasiática conocida hoy como Xinjiang. Desde 1755 su dominio territorial pertenece a China.

Puede servir esta norma par la formación de otras lenguas señaladas también en verde en la tabla principal como **korasano**, **tuvano**, **gagauzo**, **nogayo** y **kalajo**.

La elección entre las grafías c, qu y k para la articulación oclusiva velar sorda.

La lengua española es polígráfica para el fonema oclusivo velar sordo, tan frecuente en estas lenguas. Podríamos escribir *túrkikas, *túrquicas, *túrcicas o incluso *túrcikas. Sería fácil regularizarlo si diéramos a cada grafía un solo uso y escribiéramos *kocina* y no *cocina*. Los niños españoles que aprenden a leer frecuentemente tropiezan al leer *coquina* o bien *zozina* en vez de *kocina.

Cabe por tanto hablar de la arbitrariedad en el uso de las grafías españolas *c, k*, y del bígrafo *qu*. La elección se presenta, fundamentalmente, en las cuatro lenguas señaladas en ocre en la tabla, el **caracalpaco**, **yakuto**, **cumico** y **cabardiano-balkar.** El **caracalpaco** es la lengua de más de medio millón de uzbekos que residen al sur y al oeste del mar Aral, en Karakalpakstán. El topónimo procede de la voz altaica *karakalpak* que significa *encapuchados negros*. Ya sugerí el glotónimo escrito con c en mi libro *Lenguas del mundo*, y no non k, para no herir una ortografía tan infrecuente en nuestras costumbres.

El **yacuto** es la lengua de la República autónoma de Yacutia, que pertenece a Rusia**.** Sus hablantes llaman *Sakha* a su territorio, que significa *'pueblo de los límites*'. La expansión de los mongoles en el siglo XIII separó a los hablantes de yacuto de las regiones del sudeste del dominio de las lenguas túrcicas. Sus leyendas les atribuyen el origen de su patria a las orillas del lago Baikal. Desde hace siglos el yacuto vive geográficamente separado de las lenguas de su familia. La región

fue explorada por comerciantes rusos en el siglo XVII. La capital, Yakutsk, ciudad fortificada, fue fundada por ellos en 1632 con fines comerciales. Los hablantes de yacuto se extienden por el curso del río Lena en el corazón de la Siberia, por un territorio que ocupa una extensión diez veces superior a la de España, pero muy despoblado. Si llamamos Yacutia a la región, bien podríamos usar la grafía c en el glotónimo.

La lengua propia de la república rusa de Daguestán es el **cumico**. La capital cultural del cumico es Buinaksk. La lengua recibe su nombre del pueblo, los kumyks, pero la grafía '*y*' confunde la transcripción, y unos la convierten en 'i', como corresponde al alfabeto latino, y otros en 'u', que es, más o menos, su lectura en cirílico. Y como la lengua se ha escrito con ambos alfabetos, hoy *cumico* y *cumuco* comparten uso. Durante largo tiempo los hablantes de *cumico* fueron amenazados por la expansión rusa hasta que la región fue conquistada en 1867. Desde entonces, como tantas otras lenguas túrcicas, necesitan al ruso como lengua vehicular.

Para la lengua propia de la región rusa de Karachaev-Charkess, el **carachái-balcar**, en la república rusa Kabardino-Balkaria, la propuesa parece evidente.

CONCLUSIONES

Hemos sugerido grafía y articulación para diecinueve lenguas túrcicas y sus certeros, inestables o más que dudosos glotónimos. El español necesitaría más de seis mil palabras para dar nombre a todas las lenguas del mundo, pero también las necesitaría el inglés, el vasco o el suajili y ninguna de esas lenguas las ha destinado ni ha de destinarlas en el futuro. La amplitud de bibliografía en inglés sobre las lenguas del mundo ha enriquecido considerablemente su patrimonio de glotónimos.

A medida que desciende el número de hablantes, disminuyen las posibilidades de darle nombre en otras lenguas, y si a esto añadimos que muchas de estas son huérfanas o semi-huérfanas en escritura, se entenderá mejor la inestabilidad de la glotonimia.

La lengua española dispone de unos pocos centenares de nombres de lenguas más o menos identificables y ya fijados, y de otro millar con nombres y ortografía inestables. Otras tres o cuatro mil posibles denominaciones sobreviven sin glotónimo hispano. Solo habrá que dárselo cuando sea necesario, si alguna vez hiciera falta.

LITERATURA:

1. COMRIE, Bernard, MATTHEWS, Stephen, PLLINSKY, Maria (Eds.), *The Atlas of Languages, The origin and development of languages throughout the world*, Facts on File, Londres, 1996.
2. COMRIE, Bernard (ed.), *The world's major languages* (2a ed.), Routledge, Londres, 2009.
3. DALBY, Andrew, *Dictionary of languages*, A & C Black Publishers, Londres, 2006.
4. DIXON, R. M. W., *The Rise and Fall of Languages*, Cambridge University Press, 1998.
5. GRIMES, Barbara (ed.), *Ethnologue: Languages of the World*, Summer Institute of Linguistics, *15a ed*., Dallas, 2005.
6. HAGÈGE, Claude, *La estructura de las lenguas*, Gredos, Madrid, 1987
7. JOHANSON, Donald, EDGAR, Blake, y BRILL, David, *From Lucy to Language*, Simon & Schuster, Nueva York, 2006.
8. MALHERBE, M., *Les langages de l'Humanité. Une encyclopédie des 3.000 langues parlées dans le monde,* Robert Laffont, París, 1995.
9. MORAL, Rafael del, *Diccionario de las Lenguas del Mundo*, Espasa-Calpe, Madrid, 2002.
10. MORAL, Rafael del, *Historia de las lenguas hispánicas contada para incrédulos*, Ediciones B, Barcelona, 2009.
11. MORAL, Rafael del, *Breve historia de las lenguas del mundo*, Castalia, Barcelona, 2014.
12. MORENO CABRERA, J.C., *El universo de las lenguas*, Castalia, Madrid, 2004

13. MOSELEY, Ch. y ASHER, R. E. eds., *Atlas of the World's Languages*, London, New York, 1994.

ЎЗБЕК ПЕДАГОГИК ЛУҒАТЧИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШГА ҚИЁСИЙ-ЛЕКСИКОЛОГИК ЁНДАШУВ
COMPARATIVE LEXICOLOGICAL APPROACH TOWARDS THE DEVELOPMENT OF UZBEK PEDAGOGICAL LEXICOGRAPHY

Алметов Негматжан Шадиметович,
М.Ауэзов номидаги Жанубий Қозоғистон университетининг профессори, педагогика фанлари доктори

Аннотация: Мақолада замонавий ўзбек педагогик луғатшунослигини ривожлантириш билан боғлиқ муаммолар ва уларнинг баъзи ечимлари ўз ифодасини топган. Ўзбек педагогика лексикасининг бойиши билан бир қаторда мавжуд ва янги атамаларнинг ўзбекча талқинидаги ноаниқликларга эътибор берилган. Тилшунослик нуқтаи назаридан ўринли бўлган янги атамалар, баъзан педагогика фани мантиғига тўғри келмайдиган ҳолатлар атаб кўрсатилган. Ўзбек педагогик лексикографиясини бойитишнинг механизми сифатида қиёсий-лексикологик ёндашув, яъни терминларни бошқа халқлар педагогик лексикаси билан таққослаб, уларга ўзбекча ном бериш имкониятлари тавсия қилинган.

Калит сўзлар: *педагогик луғатшунослик, педагогик лексика, қиёсий-лексиколгик ёндашув, ўзбек педагогик терминологияси, янги педагогик атамалар, педагогик тушунчаларни талқин қилиш.*

Abstract: The article deals with the problems associated with the development of modern Uzbek pedagogical lexicography and some of their solutions. Along with the enrichment of the Uzbek pedagogical vocabulary at the present stage, there are inaccuracies in the interpretation of many existing and new pedagogical terms in the Uzbek language. As a mechanism for enriching the Uzbek pedagogical lexicography, a comparative lexicological approach is presented, which involves interpreting new pedagogical vocabulary by comparing it with terms in other languages.

Keywords*: pedagogical lexicography, pedagogical vocabulary, comparative lexicological approach, Uzbek pedagogical terminology, new pedagogical concepts, interpretation of pedagogical concepts.*

Рақамли жамиятда иқтисодий ва ижтимоий жадал ривожланиш, янги технологиялар жорий қилиниши, натижада инсон капиталига талабнинг тобора ортиб бориши таълим соҳасининг инновацион тартибда ривожланишини тақозо этади. Таълим тизимининг инновацияларга, демак илмий янгиликларга, илмий асосланган билимларга эҳтиёжи тобора ортмоқда. Шу боис педагогик лексика ҳам узлуксиз бойиб бормоқда. Ўзбек педагогик лексикасига янги ва янги терминлар кириб келмоқда. Бу ўз навбатида педагогик билимлар кенгайтишига, педагогик онг ва тафаккурнинг ривожланишига ўз ижобий таъсирини ўтказади. Аммо, иккинчи томондан педагогик лексиканинг бойиши, тилшунослар, педагог-олимлар ва таълим тизимида фаолият кўрсатаётган педагоглар учун бир қатор муаммолар туғдиради:

Биринчидан, янги педагогик терминлар таълим соҳасида меҳнат қилаётган, асосан амалий педагогик фаолият билан шуғулланувчи амалиётчи педагоглар учун тушунмовчиликлар, ноаниқликлар вужудга келтиради. Натижада илмий-педагогик ва ўқув-методик адабиётларни ўқиб-ўзлаштириш, уларни ўқув-тарбия жараёнида фойдаланиш, педагогик ижодкорлик билан шуғулланишда қийинчиликлар вужудга келади. Ҳатто бирдай педагогик матнни турли педагоглар турлича тушунишлари ва қабул қилишлари мумкин. Бу ўз навбатида амалиётчи педагогларнинг педагогика фанига, унинг амалий аҳамиятига бўлган ишончини озайтиради. Балки шу боис, амалиётчи педагогларнинг аксарияти педагогика фанидаги энг янги ва илмий

асослаб берилган билимлар ўз ифодасини топган илмий-педагогик адабиётларни зўр иштиёқ билан ўқимайдилар. Ҳозирда мактабдаги кўплаб муаммоларга педагогика фани аллақачон илмий жавоблар топганлигига қарамасдан, амалиётда бу билимлар ўз "харидорларини" топмаяпти. Ҳимяо қилинган диссертациялар, монографиялар, илмий мақолалар ва ҳисоботлар амалиётчи ўқитувчиларнинг амалда қўллайдиган маънавий мулкига айланмаяпти.

Бунинг асосий сабабларининг бири педаггик лекскика тобора мураккаблашиб, тушунарсиз бўлиб боришида, деб билиш мумкин.

Иккинчидан, педагог олимлар ва амалиётчи ўқитувчилар орасида услубиятчилар (методистлар) туради. Терминологик чалкашликлар уларнинг ҳам фаолиятига ўз таъсирини кўрсатади.

Учинчидан, ўзбек педагогик лексикаси ва лексикографиясининг ўзи модернизациялашга муҳтож. Турли илмий ва ўқув педагогик адабиётларда ҳатто асосий педагогик терминлар турлича талқин қилинганлиги ажаблантиради. Ҳа, педагогикада биргина "тарбия" деган категориянинг 150 дан ортиқ тушунчалари бор. Лекин уларнинг барчаси тарбия тушунчасининг асосий хусусиятларини деярли бирдай (тор ёки кенг маънода) изоҳлаб беради. Айни чоғда, педагогик адабиётлардаги баъзи терминларни изоҳлашда ноаниқликлар аниқ кўзга ташланади. Масалан, "таълим" ва "ўқитиш" тушунчалари бирдай маънода қўлланилади ёки ўқитиш жараёнини ифодалашда "таълим жараёни" тушунчасидан фойдаланилади. Шунингдек авторлар ўқитишни ташкил қилишнинг формалари ўрнига "таълим формалари", ўқитиш методларининг ўрнига "таълим методлари" каби тушунчаларни қўлланадилар. Бунда таълим жараёни ва ўқитиш жараёни бир-бири билан тиғиз боғлиқ тушунчалар бўлишига қарамасдан, ўзига хос хусусиятлари билан фарқланиши етарлича эътиборга олинмайди [Педагогика, 1996; Педагогика, 2007].

Шунингдек, баъзи бир педагогик терминларни ўзбек тилига таржима қилишда ҳам ноаниқликларга йўл қўйилган, деб ўйлаймиз. Масалан, "коллектив" тушунчаси педагогик адабиётларда "жамоа" деб ифодаланмоқда. Айни чоғда, "Жамоа" деганда бир тўда, гуруҳ кишилар тушунилади [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1981:271]. "Коллектив" тушунчаси умумий мақсад сари интиладиган, бир хил фаолият тури билан шуғулланувчи, ўзаро ишчанлик ва дўстона муносабатда бўлган, ўз анъаналарига ва бошқарув органларига эга бўлган инсонлар гуруҳидир" [Алметов, 2001:56]. Ҳар қандай гуруҳ кишилар коллектив бўлавермайди. "Лекция" ўзбек тилидаги педагогик ва ўқув-методик адабиётларда "маъруза" деб ифодаланади, ваҳолангки, "маъруза" тушунчаси кўпроқ "доклад" тушунчасини ифодалайди. Лекциянинг эса белгилари ва хусусиятлари маърузадан анча фарқ қилади ва бу бошқа тушунчадир.

Ўзбек педагогик лексикографиясини такомиллаштиришдаги яна бир муаммо – янги терминларни ўзбекча талқин қилишдир. Бунда бир неча хил йўл тутиш (позиция) бўлиши мумкин:

- янги педагогик терминлар таржимасиз, асл нусхада қабул қилиниши мумкин, айниқса халқаро терминлар (масалан, педагогик инноватика, педагогик дизайн, Блум таксономияси, педагогик прогностика ва б.);
- ўзбек тилига таржима қилинганда маъносини йўқотмайдиган, қўллаш учун қулай бўлган педагогик терминлар (шакллантирувчи баҳолаш (форматив баҳолаш), жамловчи баҳолаш(суммативбаҳолаш);
- аралаш усулдан фойдаланиш (масалан, интерфаол ўқитиш усуллари (интерактив методлар).

Педагоглар учун янги терминларни ўзбекча талқин қилиш, унга ном бериш, албатта қийинчиликлар туғдиради. Бу ўринда тилшунос олимларнинг ёрдами жуда қўл келади. Аммо, педагоглар иштирокисиз педагогик мавзулардаги терминларни талқин қилиш ҳам тилшуносларнинг ноаниқликларга йўл беришига сабаб бўлади.

Ўзбек педагогик лексикографиясини такомиллаштиришнинг яна бир усули – бу *қиёсий-лексикологиялик ёндашув*. Педагогикага кириб келаётган янги терминларни талқин қилишда, уларга ўзбекча ном беришда фойдаланиладиган бундан ёндашув янги терминларни изоҳлашда қардош халқлар (туркий халқлар) педагогик лексикаси билан қиёслашни тақозо қилади. Чунки,

ўзбек тилида форс-тожик ва бошқа тиллардан олинган сўзлар ва терминлар кўп. Айни чоғда, қардош туркий халқлар педагогик лексикографиясининг ўзбек педагогик терминологиясида фойдаланиш мумкин бўлган имкониятлари мавжуд. Масалан, қозоқ тилида аксарият сўзлар ўзбек тилидаги сўзларга мос келади, аммо шакли ва талаффуз қилиниши ўзгача. Бироқ бу сўзлар педагогик ҳодисалар ва жараёнларни бошқа тиллардан олинмаган сўзлар орқали ифодалайди.

“Лекция” қозоқ тилида “дәріс” (дарс) деб таржима қилинади. Дарс тушунчаси қозоқ тилида «сабақ» (сабоқ) сифатида берилган. «Коллектив» тушунчаси «ұжым» (уюшган, жипслик) маъносида берилади. «Метод» ўзбекча адабиётларда «услуб» деб ёзилса, қозоқ тилидаги адабиётларда «әдіс» сифатида ифода қилинган. Шу каби янги кириб келаётган бошқа терминларни ҳам қиёслаб, ўзбек тилига яқинроқ, туркий тиллардан олинган атамаларни янги терминларни ўзбекча талқин қилишда фойдаланиш мумкин.

Қозоғистон педагогика фанлари академияси турли соҳаларнинг олимларини жалб этган ҳолда, педагогика соҳасидаги терминларни ҳар томонлама ўрганиб чиқиб, ягона тасдиқланган педагогик терминологияни қабул қилган. Бу миллий доирада педагогика фанлари ва таълим соҳасидаги расмий ҳужжатлар ва ҳисоботларда, ўқув ва ўқув-методик адабиётларда бирдай терминларнинг фойдаланилишига имкон беради[Кусаинов, 2011].

Хулоса қилиб айтсак, ўзбек лексикографиясини такомиллаштиришнинг яна бир самарали йўналиши - қиёсий атамашуносликни ривожлантириш, ўзбек педагогик терминологиясини ривожлантиришда қиёсий-лексикогафиявий ёндашувни жорий этишдан иборат.

Адабиёт:

1. Педагогика /А.Қ.Мунавваровнинг таҳрири остида. -Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
2. Педагогика. 1 қисм. Педагогика назарияси. Олий ўқув юртлари учун дарслик./ М.Х.Тохтаходжаеванинг умумий таҳрири остида. “Иқтисод-молия”.- Тошкент, 2007.-380 б.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати/ З.М.Маъруфов таҳрири остида.Т.1.- Тошкент: Рус тили нашриёти, 1981.-632 б.
4. Алметов Н.Ш. Педагогика: саволлар ва жавоблар.- Алматы, 2001.-212 б.
5. Интервью президента Академии педагогических наук Казахстана А. Кусаинова (подг. О. Лысенко)//http://www.elibrary.kz.

МАХМУД ҚОШҒАРИЙНИНГ «ДЕВОНУ ЛУҒАТИТ ТУРК» АСАРИ – ҚОМУСИЙ АСАР
MAHMUD KASHGARI'S WORK "DEVONU LUG‘ATIT TURK" - COMMUNITY WORK

Ю.М.Ибрагимов,
Ажиниёз номидаги НДПИ
профессор. ф.ф.д.

Abstract: the articledeals with the description of the leksical laeyr”Devonu”byMahmud Kashgariyin the cjmpavative – historicalfspect with the southerm - Aral Uzbekdialekts. The author tdies comparativcly the singormonicvariants of the lexsical layev and distingvishes polisemantic, sinnymous and antonivouspecliarities. The vefsnsof cabgibgtheir forvuiis andmeaning lave proved n the basis of factvalmaterials.

Key words: Turkic languages, historical, phonetic, lexical, morphological, singormobistik variants etc.

Туркий тилларни, жумладан, ўзбек тилини тарихий-қиёсий аспектда ўрганишда Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» қомусий асардир. Асарнинг сўз бошида Маҳмуд Қошғарий ўз асарида туркий тилларини ўрганишда бир қанча тил хусусиялари катта ва ишончли манбалардан бири эканлигини, унда Маҳмуд Қошғарий фақат туркий қабилаларнинг тилларини изоҳлаб қолмай, балки туркий халқларининг фольклори, этнографияси, географик жойлашишларини ҳам акс этиргани, асарда турли диалектлар ва

уларнинг тил хусусияларини изоҳ қилгани, ўқилиши осон бўлиш учун изоҳланувчи сўзлардаги айрим ҳарфларга диаритик белгилар қўйгани қайд этилади. «Девону луғатит турк» асарида Махмуд Қошғарийнинг ўз давридаги туркий қабилалар тилларининг хусусиятлари тўғрисида маълумот берганлиги ва бу тилларини «турк» билан фонетик чоғиштириши кўрсатиб ўтилади.

Маҳмуд Қошғарий туркий тилларни тасниф этганда, ҳозиргидек бир-бирига қариндошлик, яқинлиги эмас, ушбу тилнинг табиий софлиги жиҳатдан бошқа тиллар таъсирининг қанчалик таъсир кўрсатгани нуқтаи назардан ёндошади. У ўзи атаб кўрсатган туркий қариндош тилларнинг ўзаро фарқини ажратмасдан асл ҳолатида қабуллайди-да уларнинг ичидаги ўзлашган сўзлар билан табиий ҳолатини бузаётган тилларнинг қанчалик барбод бўлаётганлигига боғлиқ гуруҳлайди.

Чиндан ҳам, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарида XI аср туркий халқлари тилларининг фонетик, морфологик ва лексик-семантик, услубий хусусиятлари мужассам, ундан ҳозирги туркий халқларнинг ҳар бири ўз тили ва диалектларининг шаклланиши, такомиллашиш, тараққиёт босқичлари, этногенизи, давлатчилик тарихи, урф-одатлари, овчилик, балиқчилик, чорвачилик, бой деҳқончилик ва совда-сотиқ маданияти, кейинчалик эса моддий маданият (кийим-кечак, пойафзал, бош кийимлар, уй-рўзор анжомлари, асбоб-усканалар, хўжалик бинолари, газлама, безак, қурол-аслаҳа, эгар-жабдуқ, хўжалик анжомлари, музика асбоблари) тўғрисидаги, этноним ва топонимлар, қабилавий бўлинишлар, маиший предметлар, ҳайвон, парандалар ва ўсимликлар, қариндошлик ва қуда-андачилик, унвонлар ва турли туман лавозимларнинг атамалари, бир қанча афсонавий шахсларнинг номланиши, диний ва этник ҳамда боларлар ўйинларига тегишли маълумотлар берувчи ягона энциклопедик манбадир. Мана шу асосда аждодларимиз тилида луғавий бирликлар қарор топган. Масалан, “Девон”да *соч* сўзини *ту* ‘соч’, ‘тук’ деб изоҳлайди. Жанубий Оролбўйи ўзбек шеваларида *тук, тубит* каби ўзакдош сўзларнинг иккаласи учун ҳам *ту* асос саналалади. Жанубий Оролбўйи ўзбек шеваларидаги *тугин қоймәди, тугин қолдирмәди* турғун бирикмалари таркибидаги *тугин* сўзининг асоси *тук* сўзига бориб тақалади. Ёйинки XI аср луғатларида *ту, тук* сўзи ‘соч’, ‘қил’ маъносида қўлланганини инобатга олсак, шевалардаги *чачин йулди, джулди, тугин қалдирмади* бирикмалари тарихан синонимик паралеллар экани аниқ бўлади.

“Девон”да *ыш тукәди* каби бирикмалар фаол ишлатилади. Туркманистон Республикаси Илолли туманидаги ўзбек шеваларида туркман тилидаги каби *тукәди* феъли *тукеди* тарзида қўлланади. Адабий тилимиздаги *тугал* сўзининг асоси ҳам “тук”ка бориб тақалиши шубҳа туғдирмайди. Шундай қилиб, *тугал* сўзининг дастлабки маъноси ўзгарган бўлиб, умлаут ҳолатда *туга, тука* сўзи асосидаги жарангсиз **к** ундошининг жарангли **г** ундоши билан алмашиниши ўзбек шевалари учун қонуний ҳолдир. Сўз охирида келган **л** баъзи бир *қизил. яшил* каби сифатлар таркибида учрайдиган аффикс деб қаралади. Шу боисдан, қўшимча орқали равишга айланган сўздан махсус қўшимча орқали феъл асосидан равиш ясалган: *туга+л,* Жанубий Оролбўйи ўзбек шеваларидаги *тугал* сўзи *тукиш, дукиш, дугиш* - тўйда қўчқорларни уриштириш удуми ёки нарсаларнинг бир-бири билан тўқнаш келиб қолиши. Мазкур сўз ўғзтш. *тукәл, тукәллә*; йл. қпчтш. *тувәл, тувәллә*; жл. қпчтш. *тувел, тувелле* каби.

Жанубий Оролбўйи ўзбек шеваларида бирор нарсани кесиш учун *пычақ, пычқы, бычақ, бычқы* ‘арача’ қуроли ишлатилады. “Девон”да *бычды кесди, бычқы* ўрилган ер, *бычғу* сўзлари учрайди. *Пишув, пишган* маъносида *бышды, бышығ* сўзлари қайд қилинади. Демак, XI аср тилида **ш, ч** товушлари фонема сифатида сўз маъноларини фарқлаганда, икки хил сўз ясалган: бирида кесмоқ маъносининг **ч** фонемаси билан ифодаланганлиги, иккинчисида пишмақ **ш** фонемаси билан маънони фарқагани [2, 1165]. Дастлабки *быч* асоси Жанубий Оролбўйи ўзбек шеваларида *пичти, пичтирди, пычқы* сўзлари таркибида сақланган:

Махмуд Қошғарий “Девони”да изоҳланаётган ҳар бир сўз ўша даврдаги туркий тилларнинг барчаси учун умумий бўлса, унда шу сўзнинг қайси тилга тан эканлиги ҳақида сўз юритилмайди. Агар изоҳланаётган сўз ўша даврдаги туркий тилларнинг барчасига

тегишли бўлмаса, фақат бир халқ ёки муайян бир тоифа тилига хос ўзгачалик, кўриниши бўлса, унда унинг қайси халққа тегишли экани айтилиб, изоҳланади. Масалан, *ол йукунч етти* – у намоз ўқиди (ўғузча) каби. Жанубий Оролбўйи ўзбек шеваларининг ҳозир ҳам *юкунмоқ* феъли ўғуз ва йл. қипчоқ тип шеваларида *юкунди,* джелашган қипчоқ тип шеваларида *джугунди, 'табынды'*, '*бағынды',* 'сажда қилмоқ', 'бўйсинмоқ', 'таслим бўлмоқ', 'итоат этмоқ', 'топинмоқ' маъноларида қўлланади, ҳозирги қорақалпоқ, қозоқ тилларида ҳам *жугинди, табынды* шаклида худди "Девон"даги маъносида сақланган (3,125). Масалан, "Девон"да қипчоқча *іңир* 'кеч', 'қуёш уясига кирган пайт'; ўғузча. *імир* 'туман' сўзлари қпчтш. иңир қуёш уясига кирган пайт,эрта кеч; ўғзтш. имир туман. Баъзан бошқа тилга оид деб кўрсатилган сўзлар хам ДЛТ. *тунәк* 'зиндон', 'қафас' (I, 387) ўзбек тили ва унинг щеваларида *тунәк, тунек, таш тунек* 'коронғи', 'коп-коронғи' каби маънолардаги фарқи билан қўлланади.

Масалан, ДЛТ.*ашақ* 'тубан', 'қуйи'(I,97) – ўғзтш. *ашақ* 'ўша маънода', ДЛТ. *әкин* 'экин экиладиган ер'(I,197), ўғзтш. *әкин*. қпчтш. *йегин:иэгин,* ДЛТ. *қарынчақ* 'чумали', ўғзтш. *қарынжа*, қпчтш. *қумырсқа*; ДЛТ. *сәчә* 'чумчуқ' (III,238), ўғзтш. *сечә*, қпчтш. *чымчық*, оркен 'қайыш'(I, 132), ўғзтш. қпчтш. *арқан, йип;джип* ДЛТ. *мамуқ* момиқ 'бўш', 'чигитидан ажратилган пахта'(I, 300), ўғзтш., қпчтш. пахта, мамық бўщ, юмшоқ, чигитидан ажратилган пахта, ДЛТ. *әйлә* 'шундай'(I, 137), қпчтш. *әйлә* эгалла, 'ҳимоя қилмоқ', 'бағишламоқ', ДЛТ, *тақуқ* 'товуқ'(II, 330), ўғзтш, қпчтш. *тавуқ,* ДЛТ. *узлук* 'ағил', 'молхона'(I,124), ўғзтш *ағыл,* қпчтш. *қора, малхқана*, ДЛТ. арғуча, арғу ва шунга яқин тоифалар тилига хос *бенек* 'дон', 'уруғ' (I,367) сўзи- ўзбек адабий тилида *данак,* ўғзтш. *бежәнәк,* қпчтш. *мужәнәк, муженек* тарзида қўлланади.

Маҳмуд Қошғарий томонидан айрим сўзлар бир диалектда муайян бир шаклда бўлса, иккинчи диалектда унинг ўрнида бошқа сўз қўлланилган бўлса, уни ҳам алоҳида таъкидлайди. Масалан, бошқа турклар идиш, коса, пиёлани *айақ* десалар, ўғузлар унинг ўрнида *джанақ* 'чанақ' сўзини қўллаганлар (I, 112) - ўғзтш. йл. қпчтш. *чанақ*, қўнғ., шумн. қонлк. *чанақ* сўзи билан *айақ* варианти параллел ишлатилади.

«Девон»да туркларда і*ңәк* сигир маъносида, ўғузлар *тошбақанинг эркагини* шу сўз билан атаган (I,135), ўзбек тилининг тўрткўл-элликқалъа, бухоро, шимолий ўзбек ўғуз тип шеваларида *инәк* сигир маъносига эга, бошқа турклар ошхонани *ашлиқ,* ўғузлар буғдойни *ашлық* деганлар (I,137), Жанубий Оролбўйи ўзбек шеваларида *ашлық* - *егулик* учун ажратилган дон, озиқ-овқат маҳсулоти, бошқа турклар *қурт* (ҳашорат)ни *қурт* деганлар, ўғузлар бўрини *қурт* деб атаганлар (I,328). ҳозир туркман тилида ҳам бўрини *қурт* дейди.

Қисқаси, «Девону луғатит турк»да ўз даврининг қомуси сифатида турли халқларнинг тарихи, ижтимоий-иқтисодий ахволи, урф-одати, жўғрофияси, табиий шароити, этнографияси, диалектологияси ҳамда халқ оғзаки ижоди намуналаридан ҳам қимматли материаллар ўз ифодасини топган.

АДАБИЁТЛАР:

1.Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. Тошкент: Ўқитувчи. 1982.-248 б.

2. Айдаров Ғ., Куришжанов А., Томанов М. Коне турк "жазба" ескертеш теркштериң тили. –Алматы: Мектеп. 1971. -272 б.

3. Кашгары Махмуд. Развитие древнетюрских языков (на казакском языке). –Алматы: Ана тілі.1992, -192 б.

4. Махмуд Қашғарий. Девону луғатит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталибов I-III.-Тошкент: Фан. 1960-1963.

5. Турсунов У., Ўринбоев Б., Алиев А.А. Ўзбек адабий тили тарихи.-Тошкент:Ўқитувчи. 1995. -264 б.

NAVOIY ASARLARIDAGI SHAKLDOSHLIK HOSIL QILUVCHI SO'ZLAR TAHLILI
ANALYSIS OF HOMONYMOUS WORDS IN THE WORKS OF NAVOI

M.Abdulxayrov,
ToshDOTAUdotsenti,
Filologiya fanlari doktori

Abstract: the article analyzes the lexical and semantic features of homonymous words in the work of Alisher Navoi on the basis of linguistics.
Keywords: *method, principle, text, work, homonymous, analysis, words.*

Bugun Navoiy asarlarini keng targ‘ib etish, uning ilmiy asoslangan matnlarini tiklash va hozirgi o‘zbek yozuvida chop etish tadqiqotchilardan o‘zbek tilshunosligi rivojidagi umumiy va xususiy jarayonlarni sinchiklab, puxta o‘rganish va yozma yodgorliklari bo‘yicha filologik tadqiqotlar olib borish sohasidagi nazariy umumlashmalarni bilish hamda va matnshunoslikning shakllanish jarayonini, uning umuman matn tarixi muammosini yaxshi bilishini taqozo etadi. Bu borada, ayniqsa, matn tarixini o‘rganish sohasida o‘tgan davr ichida bir qator ilmiy tadqiqotlar yuzaga kelganligini ta’kidlash lozim. Zero, Navoiy asarlaridagi badiiy vositalarning bir qismi shakldosh, ya’ni bir-biriga shaklan o‘xshash so‘zlarga asoslangandir. Shakldoshlikning chegarasi bor. Bu hol shoir asarlarida tajnis san’ati orqali sodir bo‘lgan.

Navoiy boshqa san’atlar qatori tajnisdan ham juda o‘rinli foydalanadi:

Qilsa jonon ollida jonim Tufayl o‘lmoqqa mayl,
Kosh yuz jon o‘lsakim, har dam birin qilsam tufayl [Alisher Navoiy, 1987: 322].

Tufayl [*a.* **طفيل**] 1. Chaqirilmagan mehmon, o‘zi chaqirilmagan bo‘lsa ham, chaqirilgan kishilar qatorida, ularga ergashib, to‘y-ma’rakalarga boruvchi. 2. Sabab, bois, bahona, vaj-korson, vosita. 3. Arablar qabilasiga mansub Umayya avlodidan bo‘lgan Tufayl ismli shaxs – u juda kambag‘al, faqir bo‘lganligi tufayli birovlarnikiga mehmondorchilikka ham bora olmagan.

Bu baytda Navoiy shaxs nomi «Tufayl» bilan «sabab» ma’nosidagi «tufayl» so‘zlarining shakldoshligidan juda mohirona foydalangan. Yoki: Savt I **[سوت]** Qamchi. Savt II **[صوت]** 1. Tovush, ovoz; shovqin. 2. Ohang, kuy, maqom.

Savtin-noqus **[صوت الناقوس]** Aruz bahrlaridan biri (katta qo‘ng‘iroq ovozi). To‘rtunchi doiraning ikkinchi bahrikim, mutadorik bahridur va ani «rakz ul-xayl» va «savt in-noqus» ham derlar... » [Alisher Navoiy, 2000: 87].

Akademik Alibek Rustamov ham shoir asarlari matnidagi bu kabi shakldoshlarni quyidagicha izohlaydi: «Tab» «isitma» va «harorat» so‘zlarining ma’nodoshidir. «Tob» shakliga ega bo‘lgan ikkita so‘z bor. Biri jilo ma’nosida bo‘lib, hozirgi «tovlanish» so‘zi shu o‘zakdandir. Ikkinchisi o‘rim, chirmash ma’nosidadir. Yana «tob» ko‘chma ma’noda quvvat, sog‘lomlik va shunga o‘xshash ma’nolarda ham ishlatiladi. «Gesu» deb o‘rilgan sochga aytiladi. Navoiy o‘zining bu baytida «tob» ning hamma ma’nolaridan birdan foydalangan, ya’ni soch, birinchidan, o‘rilgan, ikkinchidan, yaltiroq, uchinchidan, baquvvat (qalin va uzun). «Tob» bilan «tab» ning ma’naviy munosabatidan quyidagi uch fikr kelib chiqadi: 1) oshiqning jismi yonadi, lekin yonish natijasi bo‘lmish jilo ma’shuqaning sochida; 2) kasallik oshiqda, lekin sog‘lomlik ma’shuqada; 3) yonish oshiqda, lekin to‘lg‘anish ma’shuqada, ya’ni oshiq har qanday azobga chidaydi…» [Rustamov, 1979: 30–73].

Shu jihatdan, uning nazmiy asarlari bilan bir qatorda, nasriy asarlari tarkibiga kirgan she’riy parchalarning badiiy malohatini o‘rganish va tadqiq qilish o‘rinlidir. Chunki Navoiyga xos bo‘lgan badiiy mahorat uning keng hajmli asarlari va lirik kulliyotidan tashqari kichik she’riy parchalarda ham o‘z aksini topgan. Biroq, Navoiy asarlarining joriy tabdillarida bu masalada ham oqsoqlik mavjud. V.Rahmonov yozadi:

*«Ilm aflokida **bir jis** mahal*
*Barcha **ashkol o‘lum** ollida hal* [Alisher Navoiy, 2000: 483].

Birgina baytdagi to‘rt so‘zning xato o‘qilgani, ya’ni «bir jis, ashkol, o‘lum» so‘zlari kitobxon fikr-idrokini boshi berk ko‘chaga kiritib qo‘yadi...

Chunki «jis» degan so‘z yo‘q. «Birjis» so‘zi paydo bo‘lgach, kalavaning uchi topiladi, ya’ni Mushtariy sayyorasi nazarda tutilganini anglaymiz...:

Ilm aflokida Birjis mahal

(Mazmuni: Ilm osmonida davr Birjisi).

Nashrga ishonsak, ikkinchi misra quyidagi mazmunni beradi:

Barcha shakllar o‘lum oldida hal bo‘ladi. Afsuski, baytdagi misralar mazmunan bir-biridan juda yiroq... «Hal» so‘zi menga «ashkol» so‘zini tahrir qilishga turtki beradi. Nimani hal etish kerak? «Ashkol»ni. Axir «ashkol» (shakllar)ni qanday hal etish mumkin? Demak, bu so‘z asliyatda «ishkol» (muammo) bo‘lsa kerak.

Barcha ishkol o‘lum ollida hal.

Arab yozuvida «ulum» va «o‘lum» shakldoshdir. Shunga ko‘ra, «o‘lum»ni «ulum» (ilmlar) so‘zi bilan almashtiramiz:

Barcha ishkol ulum ollida hal.

Vaznni tuzatish uchun «barcha»ni «borcha»ga o‘zgartiramiz. Va «ishkol» bilan «ulum» so‘zlari aloqasini yo‘lga qo‘yish uchun «ishkol»ga «i» izofasini qo‘yamiz:

Borcha ishkoli ulum ollida hal.

Shunday qilib baytni sahih holatga keltirdik:

Ilm aflokida Birjis mahal,

Borcha ishkoli ulum ollida hal.

Mazmuni: U ilm osmonidagi zamona Birjisidir. Ilmlarning har qanday muammolarini u hal qila oladi... » [Rahmonov, 2015: 368–369].

Xullas, barhayot falsafiy g‘oyalar, badiiy fikrlar, o‘ziga xos g‘oya va chuqur mazmun singdirilgan bunday shakldosh so‘zlar badiiyatini qancha ko‘p o‘rgansak, Navoiyni shunchalik chuqur tushunamiz va bizga ma’lum bo‘lmagan badiiy mahorat qirralarini kashf eta boramiz. Oldimizda turgan eng muhim muammolardan biri ulug‘ shoir asarlaridagi shakldosh so‘zlarni aniqlash va ularni Alisher Navoiy asarlarining keyingi tabdillariga joriy qilishdir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Alisher Navoiy. Navodir un-nihoya. Mukammal asarlar to‘plami. – T.: Fan, 1987. – B. 322.
2. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. Mukammal asarlar to‘plami. – T.: Fan, 2000. – B. 87.
3. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. VI jild. – T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2013. – B.483.
4. Rahmonov V. Mumtoz so‘z sehri. – T.: O‘zbekiston, 2015. – B.368–369.
5. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – T.: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 1979. – B. 30–73.

TURK TILI LUG‘ATCHILIGI AN’ANASIDA IZOHLI LUG‘AT YARATILISHINING O‘RNI VA AHAMIYATI
THE ROLE AND IMPORTANCE OF THE CREATION OF AN ANNOTATED DICTIONARY IN THE TRADITION OF TÜRKISH LEXICOGRAPHY

Z.N.Xudaybergenova
Bartin universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Abstract: This article discusses the impact of the radical change in the Türkish state system on the Türkish language and the reforms carried out in Türkey in the early twentieth century. İn particular, the factors and reasons for the development of Türkish lexicography in the republic are described. The history of the Türkish Dictionary, one of the main sources in the Türkish language, and the 11 publications published in the past are analyzed.

Key words*: Türkish language, language revolution, dictionary, lexicography, “Türkish dictionary”*

Turk tilining taraqqiyot bosqichiga nazar tashlansa, tilga tashqaridan ta’sir, asosan, XX asrning 20-yillarigacha bo‘lgan davrda kuzatiladi. Bu davrga qadar juda ko‘p sinovlar, turli islohotlarni o‘z boshidan kechirgan turk tili Turkiya Respublikasi tashkil etilgandan keyin jamiyatda amalga oshirilgan qator jiddiy islohotlar orasida muhim o‘rin olgan “Til inqilobi” (Dil Devrimi) natijasida yangi davrga qadam qo‘ydi. Bu islohotning asosiy maqsadi turk tilining lug‘at boyligi, uning funksional (vazifasi) uslublarini qayta tiklash, grammatik va uslubiy me’yorlari, imlo qoidalarini tartibga solishdan iborat edi.

O‘sha davrlarda Turkiyadagi yangi ijtimoiy munosabatlar adabiy tilni yangi bosqichga chiqarish, yozuv me’yorlarini demokratlashtirish va ularni xalq og‘zaki nutqiga yaqinlashtirishni taqozo etar edi.

Tilni isloh etish tadbirlaridan eng muhimlari usmonli turchasining turk tili deb o‘zgartirilishi va arab yozuvidan lotin grafikasiga asoslangan, turk tilining tovush tarkibiga to‘la mos keluvchi yangi turk yozuviga o‘tishi, shuningdek, 1929 yildan boshlab turk maktablarida arab va fors tili darslarining bekor qilinishi edi.

Alohida shuni ta’kidlash lozimki, XX asrning 30-40-yillarida turk tilini milliylashtirish, uning ichki zahiralaridan foydalanilgan holda lug‘at boyligini oshirish, sof turkcha so‘zlar yaratish, uni grammatik hamda leksik tarafdan to‘g‘ri qo‘llash, morfologik tahlil qilish kabi islohotlarni hal etishda “Turk tili qurumi” tashkilotining hissasi beqiyosdir(Dilaçar, 1962; Aksoy, 1963). Ushbu tashkilot tomonidan o‘tgan yuzyillikning birinchi yarmida amalga oshirilgan ishlar turk tilining rivojlanishiga samarali ta’sir o‘tkazdi. Ana shu faoliyatini o‘rganish tilshunoslik uchun muhim hisoblanadi.

Turk tilining rivojlanishidagi muhim bosqich turk tili inqilobi davri bo‘lib, bu davr bilan bog‘liq jihatlar ko‘pgina tarafda hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. 1932- yilda Turkiyada Mustafo Kamol Otaturk tomonidan amalga oshirilgan turk til inqilobi turk tilining keyingi davrdagi rivojlanishi va takomil bosqichlarini belgilab berdi(Korkmaz, 2001 : 111-119).

Otaturk 1936-yilda Turkiya millat majlisining 5-chaqiriq 2-sessiyasining ochilishida shunday nutq so‘zlagan:“Ta’lim vazirligi, Turk tarix qurumi va Turk til qurumining har kuni yangi haqiqiy marralarga erishayotganini, jiddiy, to‘xtovsiz faoliyatlarini faxr bilan tilga olmoqchiman. Bu ikki milliy qurumning tariximiz va tilimizning zulmat ichida unutilgan nuqtalarini, dunyo madaniyatidagi ibtidoning timsoli ekanligini, qabul qilsa bo‘ladigan ilmiy ma’lumotlarni o‘rtaga qo‘ygan sari, faqat turk millatining emas, butun bilim dunyosining diqqatini tortgan va sergaklantirgan ulug‘ bir vazifani amalga oshirayotganini ishonch bilan ayta olaman. Tarix qurumining Alajahoyukda olib borgan qazishmalari nihoyasida topgan 5 500 yillik moddiy turk tarixiy ma’lumotlari jahon madaniyati tarixini qaytadan ko‘rib chiqishni va mulohaza yuritishni taqozo etadi. Bir nechta Yevropa olimlari ishtirokida o‘tkazilgan oxirgi Til qurultoyining nurli yakunini ko‘rishdan baxtiyorman. Bu milliy qurumlarning tez fursatda milliy akademiyalarga aylanishini xohlardim. Buning uchun mehnatsevar tarix, til va ilm fidoyilarining ilm dunyosi ahli tomonidan tan olinadigan haqiqiy asarlari ko‘rib baxtiyor bo‘lishingizni tilayman…”(TS, 2005 : 5).

Otaturkning shaxsan o‘zi turli ilmiy yo‘nalishlarda olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarni kuzatib borib, xususan, davr slohiyatli ilm odamlarini turk tili bo‘yicha izlanishlarni amalga oshirishga undagan(Aksan, 2005). Alal xusus, turk tilining eng qadimiy yodgorligi bo‘lgan ko‘kturk (Run) yozuvi matnlarining dastlabki ikki jildi uning hayotligida nashr etilgan, “Devonu lug‘at-ut turk”, “Qutadg‘u bilig” kabi asarlar ustida ham uning hayotligi davrida ishlana boshlangan. Keyinchalik yaratilgan bir necha jildlik “Tarama Sözlüğü” va “Derleme Sözlüğü” lug‘atlariga oid ishlar ham Otaturk hayotligida boshlangan(Tekin, 1975 : 488). “Tarama Sözlüğü” lug‘ati XIII asrdan boshlab turkiy yozma yodgorliklar tilini o‘rganish natijasida ajratib olingan so‘zlardan tuzilgan bo‘lsa, “Derleme Sözlüğü” lug‘ati Onadolu shevalarida qo‘llanuvchi so‘zlarning to‘planishi natijasida tartib berilgan katta hajmli lug‘atlardir. Hozirgi turk tili grammatikasi, lug‘ati, imlosi va terminlari bilan bog‘liq ishlar Otaturk tomonidan qiziqish bilan kuzatib borilganligi yuqorida ham qayd etildi. Turk tili qurumi tashkil topishi bilan zamonaviy turk tilida bo‘yicha juda tez sur’atda ilmiy tadqiqot ishlari ko‘lami kengaydi. Shaxsan Otaturk rahbarligidagi turk tilining chet tili so‘zlardan tozalash oqimi 1935-yil kuzga qadar davom etgan. Xalq so‘zlashuv nutqiga

kirib o‘rnashib qolgan so‘zlarni iste’moldan chiqarib tashlash ishidan ham aynan mana shu yil voz kechilgan. Otaturk o‘limidan keyin asl turk tili oqimi turk ziyolilari o‘rtasida davomli bahs-munozaraga sabab bo‘lgan, shunday bo‘lsa-da, 1960-yildan keyin Turk tili qurumi bu oqimga yetakchilik qilgan. Otaturk o‘limidan biroz oldin yozgan vasiyatnomasiga binoan binoan mol-mulkini Turk tili qurumi va Turk tarixi qurumi tashkilotlariga qoldirgan. Meros hozirgi Turkiyaning eng katta banklaridan biri bo‘lgan Turkiya İsh bankida saqlanmoqda va qayd etilgan tashkilotlarning byudjeti hozirgi kunda ham Otaturk merosidan to‘lanmoqda(Akarsu, 1978).

XX asr boshlaridagi Turkiyada amalga oshirilgan islohotlar, jumladan, til islohotlari yuzasidan Turkiyada va boshqa chet davlatlardagi bir qancha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, Ogohsirli Livand, İchnech Kunos, Fredrik Jeys, Etori Rossi, Ayrel Xayt, Muharrem Ergin, Mehmet Hengirmen kabi olimlar va bir qator chet el olimlari tadqiqotlar olib borishgan((Tekin, 1975 : 488; Ercilasun, 2013 : 16). Mazkur tadqiqotlarda turk tili yuzasida amalga oshirilgan islohotning, ya’ni turk til inqilobining bir qancha jihotlari atroflicha ko‘rib chiqilgan. Xususan, XX asr boshlaridagi atamashunoslik masalalari turli xil omillar tomonidan u yoki bu darajada tahlil doirasiga tortilgan bo‘lsada, hanuzgacha bu mavzu bir to‘xtamga kelgan emas. Bu o‘rinda 1928-yil yangi turk alifbosi qabul qilingach, tildagi turli jarayonlar va o‘z tamoyillariga ega bo‘lgan turkcha izohli lug‘atlar haqida to‘xtalib o‘tish lozim. İlk turkcha izohli lug‘at 1945-yilda TDK tomonidan tuzilgan bo‘lib, unda til inqilobi ta’siri o‘z aksini topgan(İmer, 1999 : 35).

1945-yildan boshlab izohli lug‘atlarning sakkizta nusxasi nashr etilgan. Bu lug‘atlar turk tilining eng muhim manbasi deb hisoblanadi. Asosiy lug‘atlar sifatida tan olingan bu kitoblar turk tilining barcha xususiyatlarini o‘z ichiga olganligi bilan boshqa lug‘atlardan ajralib turadi.

TDK tomonidan tayyorlangan va nashr qilingan izohli lug‘atning birinchi namunasi avvalgilaridan ba’zi xususiyatlari bilan farqlanadi. Bu farqlardan maqsad esa “taklif kiritib o‘zgartirilgan so‘zlar lug‘ati”ni tuzish edi. Bizga ma’lumki, tarihda “Til inqilobi” deb nom olgan jarayon natijasida katta miqdordagi so‘zlar turkchalashtirilgan hamda barcha lug‘atlar yangi o‘zgarishlarga binoan nashr qilingan. Shu maqsad yo‘lida yangi alifbo tuzilishi bilan til anjumani o‘tkazilgan. Anjumanda avvalgi lug‘atlarga tayangan holda ularni yangilab, katta manba yaratish maqsad qilib olindi.

Shu sababli 1939-yilga qadar yaratilgan lug‘atlardan qoniqmagan TDK yanada mukammal bo‘lgan izohli lug‘at tuzishga qarorini qiladi. Bu lug‘atning maqsadi kitobning so‘z boshisida shunday ifodalanadi: “Har xil tushunmovchiliklar kelib chiqmasligi uchun shuni ta’kidlash lozimki, bu lug‘atni yaratishdan asosiy maqsad, chetdan kirib kelayotgan oqim ta’siriga tushib qolmaslik va har jabhada foydalanishi umid qilingan turkcha so‘zlar uchun yaxshi bir manba taqdim etishdir”(TS, 1988 : 11). Lug‘at tarkibiga kiritish uchun xalq orasida qo‘llanilayotgan so‘zlar yoki qo‘llanilishi kutilgan turkcha so‘zlar, iste’molda bo‘lgan o‘zlashma atamalar va ular bilan aloqador o‘zlashma so‘zlar tanlab olingan. Turkcha lug‘atning birinchi nashriga kiritiladigan so‘zlar 3 guruh holida belgilandi: 1.Tilda ishlatilayotgan yoki qo‘llanishi kutilayotgan turkcha so‘zlar. 2. Qaysi tildan olinganiga qaramay atama sifatida olingan va ishlatilgan so‘zlar. 3. Bugungi jonli muloqot yoki yozuv tilida qo‘llanilayotgan o‘zlashma so‘zlar.

Rasmiy ravishda 1939-yilda boshlangan bu sa’yi-harakatlar natijasida 1945-yilda lug‘atning ilk nusxasi nashr qilindi(TS, 1945). Bu asarning yaratilish jarayonida ishboshida turgan TDKning bosh kotibiyati vakili bo‘lgan Hasan Rashit Tankit lug‘at loyihasini tuzadi, so‘ngra o‘z ishlarini lug‘at-filologiya sohasining rahbari Ali Janip Yo‘nga topshiradi. Biroq ozgina vaqt o‘tgach Ali Janip Yo‘nning betobligi tufayli bu lug‘at ishiga Mehmet Ali Ag‘akay mas’ul qilib tayinlanadi(İnan, 1998). Lug‘at tuzilish tartibi ancha tortishuvlarga sabab bo‘lgan bo‘lsa-da, keng iste’molda qo‘llanildi. Bu lug‘at 65 ming nusxada nashr qilingan edi. 1945-yilgi lug‘atning nusxasiga tayangan holda, 1955-yil kitobdagi ba’zi kamchiliklar bartaraf etilgan va so‘zlar ko‘lami, hajmi kengaytirilgan ikkinchi nusxasi chop etildi. Turkcha izohli lug‘atning ikkinchi nashri ham Mehmet Ali Ag‘akay boshchiligidan yaratildi.

Faqat jahondagi ilm-fan sohasidagi yangi kashfiyotlar, yangi ijtimoiy yondashuvlar sababli turk tili leksikasi to‘xtovsiz rivojlanib borayotganligini nazarda tutgan Turk tili qurumi tashkiloti lug‘atni qaytadan ko‘rib chiqib, bir tarafdan yangi so‘zlar bilan boyitish, boshqa tarafdan, birinchi

nashrdagi kamchiliklarni barataraf etish, notoʻgʻri kiritilgan izohlarni chiqarish va shu tarzda lugʻatni yanada takomillashtirish uchun yillar mobaynida toʻxtovsiz ish olib bormoqda (Korkmaz, 2001 : 111-119). Shu maqsadda turli davrlarga oid qadimgi yozma yodgorliklar, yangi kitoblar tili, jurnallar va gazetalar leksikasi oʻrganib chiqilmoqda, bundan tashqari, turk ogʻzaki soʻzlashuv nutqi materiallari, televidenie va radio koʻrsatuvlarda qoʻllaniladigan leksikaga ham diqqat qaratilmoqda. Demak, turk tili lugʻatchiligi soʻzliklarni boyitish yoʻlida butun kuch-qudratini safarbar etgan, desak, yanglish boʻlmaydi.

1959-yilda bosilgan Turkcha lugʻatning 3-nashri ham Farid Develli oʻgʻluning yordamida Mehmet Ali Agʻakay tomonidan chop etildi. Xuddi shu mutaxassislar yordamida 1966-yilda lugʻatning 4-nashri bosildi. Bu nashr tuzatishlar nihoyasida xastalanib doʻst va birodalari fikriga koʻra "mangu hayotga qovushgan" Mehmet Ali Agʻakay xotirasiga bagʻishlandi. Turkcha lugʻatning 5-nashri yana 3 yildan soʻng nashr etildi. Kamol Demiray rahbarligidagi S.G. Aksol, S.Buluch, B.K. Chagʻlar kabi mutaxassislar yordamida, F.Devlliogʻlu, K.Alkan va N.Kilichkimlarning hissasi bilan tayyorlangan ushbu nashrning 1966-yilgi 4-nashrdan anchayin farqli tomonlari borligi aytib oʻtilgan:

"Turkcha lugʻatning bu nashrida 4-nashrga koʻra muhim hissoblanuvchi baʼzi oʻzgarishlar amalga oshirildi. Shu bilan birga, juda eski va hozirgi kunda qoʻllanilmayotgan soʻzlar chiqarildi, aksincha, koʻp qoʻllanilayotgan, lekin lugʻatga kiritilmagan baʼzi soʻzlar eʼtiborga olindi. Oʻzlashgan soʻzlarning mos keluvchi ekvivalenti boʻlsa, foydalanuvchilarga kerak boʻlishi mumkin degan fikrda, ularni ham hozircha keng tarqalgan soʻzlarning yonida koʻrsatilishi maʼqul deb hisoblandi"(TS, 2005 : 13).

Beshinchi nashrdagi singari, K.Demiray rahbarligida bir necha mutaxassislarning gʻayrati bilan 1974-yilda 6-nashr, 1974-1983- yillar davomida TDKda lugʻat ishi rahbarligini bajargan M.Jonpoʻlat, K.Demiray, S.Tezjan boshchiligida va K.Alkan, A.Aysan, T. Uch kabi bir necha mutaxassislarning mehnati bilan 1983-yilda turkcha lugʻatning 7-nashri ikki jild holida bosildi. 1988 yilda chop etilgan Turkcha lugʻatning nomi "Yangi nashr"dir. Biroq bu lugʻatga 8-nashr deb qayd etilmagan. Bu nashrning eski nashrlardan farqli jihatlari boʻlishi bilan birga, soʻzlarning koʻpi yozuvchi va shoirlar ijodi, xalq ogʻzaki soʻzlashuv tilidan olingan soʻzlar bilan boyitilgan. Shu sababli ham, ehtimol, turkcha lugʻatning 1988-yilgi bosmasiga 8-nashr deb yozilmagan. Yangi nashrda koʻplab soʻzlarning shakllarining oʻzgartirilganligi diqqatga sazovor. Boshqa tarafdan, ushbu lugʻat Turk tili qurumining 1980-yillar oxiridagi yangi maqomi Otaturk madaniyat, til va tarix yuksak tashkiloti Turk til qurumi nashridir. Yangi nashr H.Eren boshchiligida N.Goʻzaydin, İ.Parlatir, T.Tekin, H. Zulfikarlar yordamida tayyorlangan.

Turkcha lugʻatning barcha sakkizta nashrini solishtirib koʻrsak, har nashrda oʻsish, takomillashish borligini aytishimiz mumkin. Lugʻatga olingan soʻzlar sonini nazarda tutsak, eng katta oʻsish 1993-yilgi 7-nashrda ekanligi oʻz aksini topgan. Buning aksi 4-nashr (1969) eng kam koʻrsatgichga ega. Ushbu 8- nashr boʻyicha oʻzlashgan soʻzlar mahalliy soʻzlardan kam boʻlsa ham, ularning qoʻllanilish darajasi baland koʻrsatkichda ekanligi kuzatilgan. Xullas, Turkcha lugʻatlarda begonalashuv (chet el soʻzlarini oʻzlashtirish) koʻrsatkichi, turkchalashish koʻrsatkichidan koʻproq. Ushbu vaziyat ilk nashrda qoʻyilgan maqsaddir.

Turkcha lugʻatlarda arab, fransuz va fors tilidan oʻzlashgan eng koʻp qoʻllaniluvchi soʻzlar guruhi paydo boʻldi. Koʻplab fransuzcha soʻzlar 4-nashrdan tashqari, 8-nashrgacha boʻlgan lugʻatlarga kirdi. Arabcha soʻzlar asosan 5-nashrdan boshlab lugʻatdan chiqarildi, faqat keyinchalik 8-nashrgacha boʻlgan lugʻatlarda arabcha soʻzlar miqdori koʻpayib ketdi. Turkcha lugʻatning 8-nashri (Yangi nashr,1988) lugʻatga soʻz olish jihatidan oʻzlashgan soʻzlarning oʻz qatlam soʻzlariga eng yaqinlashgan nashri boʻldi. Qisqacha qilib aytganda, yangi nashr oldingi nashrlarning barchasida kuzatilgan umumiy qoidalarga boʻysunmaslik va bu qoidalarning ham son jihatidan anchayin kamayganligi bilan diqqatni tortadi. Masalan, lugʻatga olingan soʻzlar miqdori nashrda anchayin pasaydi. Sof turkcha soʻz boyligini koʻpaytirish maqsadida yozuvchi va shoirlarning asarlari koʻzdan kechirilib, ulardan olingan soʻzlar, xususan, xalq muloqotida qoʻllanilayotgan soʻzlar ham lugʻatga kiritildi. Shu bilan birga ilmiy nashrlar ham koʻzdan kechirilib, ilmiy tilga oʻzlashgan va ilmiy maqolalarda qoʻllanayotgan yoki tortishilayotgan atamalar ham lugʻatning

yangi nashriga kiritildi. Nashrga tayyorlovchilarning avvagi va yangi nashrlarda qo‘llanilayotgan so‘zlarni kiritish bilan cheklanganliklari, avvalgi va yangi so‘zlar o‘rtasida qandaydir farqlar mavjudligini ko‘rsatish fikridan yiroq ekanliklari so‘z boshida alohida ta’kidlanadi. Turk tili qoidalariga muvofiq hosil qilingan so‘z va ma’nolarning tilda muqim qolajagiga urg‘u berildi. Lug‘atning bu nashridan 46.825 bosh so‘z, 16.496 yasama so‘z, jami 63.321 so‘z joy oldi. Lug‘at jami 115.000 nusxada bosilgan.

Sakkizinchi nashrdan o‘n yil o‘tgach, 1998 yil to‘qqizinchi nashr chop etildi. Bu nashr ham 7- va 8-nashr singari ikki jild holida tayyorlandi. Adabiy asarlar, o‘rta maktab darsliklari, gazeta va jurnallar ko‘zdan kechirilishi, umumiste’molga kirgan turli soha atamalarini lug‘atga kiritish orqali so‘z boyligini orttirish nazarda tutildi. TDKning O‘zlashma so‘zlarga qarshi kurashish bo‘limi komissiyasi tomonidan taklif qilingan tarjimalar ham lug‘atning 9-nashriga kiritildi. So‘zlarni to‘g‘ri yozish bo‘yicha 1996-yil nashr qilingan “İmlo lug‘ati” bilan mutanosiblik saqlanganligini o‘z taqdimnomasida bayon etilgan lug‘atning 9-nashrda so‘z, atama, ibora, qo‘shimcha va ma’nodan iborat 98.107 ta so‘z boyligi joy olgan. Ularning 60.152 tasi bosh, 13.555 tasi yasama so‘zlardir.

Turk tili lug‘atining o‘ninchi nashri 2005-yilda nashr etildi(TS, 2005). Ushbu lug‘atda 63.818 modda boshi va 13.589 modda ichi, jami 77.407 moddadan tashkil topgan. Mazkur lug‘atning eng so‘nggi 11-nashri 2011-yilda chop etildi. Mazkur lug‘atda so‘z, termin, iboralardan tashqil topgan 122.423 ta so‘z o‘rin olgan bo‘lib, modda boshi va modda ichi sifatida 2.292 so‘z, Turk adabiyotidan tanlangan 34.672 misol jumlalar, 1.454.903 so‘zdan iborat lug‘at matni bordir.

Turk tili qurumi tashkilotini tomonidan nashr etilgan turk tilining katta izohli lug‘ati 11-nashri 77.005 ta modda boshi va 15.287 ta modda ichi sifatida 92.292 ta so‘zni o‘z ichiga oladi. 34.664 ta misollar bilan mazkur so‘zlarning ma’nolari izohlangan. Lug‘atda 53.451 ta ot, 12.666 ta sifat, 3.312 ta ravish, 88 ta olmosh, 40 ta ko‘makchi, 299 ta undov so‘zlar, 50 ta bog‘lovchi, 9.912 ta fe’l bor. Jami 79.818 ta so‘z berilgan. Lug‘atning 10- va 11-nashri professorlar Shukru Xaluk Akalin, Mustafa Argunshoh, Nurettin Demir, Nevzat Go‘zaydin, Melek O‘zyetgun, Rejep Toparli, Hamza Zulufkar,va b.lar tarafidan tayyorlangan(TS, 2011 : 6).

11 -nashrga qo‘shilgan yangi so‘z miqdori 14.885. Avvalgi nashrda 3.700 ta yangi so‘zlar kiritilgan edi. 11-nashrga deyarli 15 ming dona yangi so‘zning qo‘shilishining ba’zi sabablari bor. Masalan, *“-bilmek”* ko‘makchi fe’li bilan hosil qilingan qo‘shma fe’llarning lug‘atga alohida modda ostida qo‘shilgan. Bundan tashqari, *“-vermek”* ko‘makchi fe’li bilan yasalgan qo‘shma fe’llarning ham miqdori ko‘paygan. Va albatta, bu qo‘shma fe’llarning *“-me”* harakat nomi qo‘shimchasini olib, otga xoslashgan shakllarining ham ayricha modda boshi sifatida berilishi ham lug‘atlardagi so‘z miqdorining ortishiga olib kelgan. Misol uchun, avvalgi nashrga qo‘shimcha ravishda *“ısınmak” – isinmoq* o‘zak-negizidan hosil qilingan *ısınabilme - isina bilish, ısınabilmek – isina bilmoq, ısınıverme - isinaverish, ısınıvermek - isinaverish, ısındırabilme – isindira bilish, ısındırabilmek – isindira bilmoq, ısı tedavisi – issiqlik bilan davolash, günısı – kun issig‘i, ısıl işlem – issiqlik bilan ishlov, küresel ısınma – global isinish* kabi so‘zlar qo‘shilgan.

Yoki *“güvenli, güzide”* kabi so‘zlardan yasalgan *“güvenlilik, güzidelik”* kabi bir qator yasama so‘zlar ham qo‘shilgan.Ba’zi so‘zlarning ichki moddalariga ham qo‘shimchaar kiritilgan. Masalan, 10-nashrda *“güzel” – go‘zal* so‘zining ich moddasida *“güzel olmak, güzelim”* ikki so‘z izohi berilgan bo‘lsa, 11-nashrda bu so‘zning ichki moddasiga yana 7 ta so‘z qo‘shilgan va jami 9 ta ichki modda joy olgan. Lug‘atlarning maqollar va iboralar bilan boyitilgani ham shu ma’noda tahsinga sazovordir. Yangi nashrda ilk bora viloyat va tumanlar nomlari berilgan, buning natijasida lug‘at yana 1100-1200 so‘zga boyigan.

Lug‘atning yangi nashri so‘nggiga ilova qilingan ma’lumotlar juda foydalidir. Turk tilining batafsil bayon etilgan xususiyatlari, Turk tilida qo‘llanilgan alifbolar, Morze alifbosi, imlo qoidalari, tinish belgilari, so‘z yasovchi qo‘shimchalar, so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalari, ariza, tarjima hol, elektron maktub yozish bo‘yicha ko‘rsatmalar, turli birliklar, rim raqamlari, kalendar birliklari, Quyosh tizimi, Turkiya va boshqa o‘lkalar haqida ma’lumotlar (bayroqlari, geografik joylashuvi, poytaxtlari va b.), milliy va xalqaro tashkilotlar nomlarining qisqartmalari, lug‘atdagi

misollarning manbalari kabi taxminan 100 sahifa atrofida qo‘shimcha ma’lumotlarning kiritilganligi lug‘atning yanada qadrli manbaga aylantirgan.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, turk tilidagi lug‘atlarga tartib berish ishi Mustafo Kemal Ataturk boshchiligida markazlashgan tartibda amalga oshirilgan. Umuman, turk lug‘atchiligining shakllanishida, turk tili lug‘atlarini chop etilishida Turk tili Qurumi tashkilotining o‘rnini alohida ta’qidlab o‘tishimiz kerak. Yuqorida aytib o‘tilganidek, lug‘at tilning so‘z boyligi, madaniyat yuksakligi va jamiyat o‘zgarishlarini aks ettiuvchi muhim vosita hisoblanadi. Lug‘at tuzish ham sermashaqqat va murakkab vazifadir. Albatta, lug‘atlarni qiyoslash, ularda yo‘l qo‘yilgan kamchiliklarni aniqlash, bu borada takliflar berish maqsadga muvofiq. Biroq, shuni unutmaslik kerakki, jamoaning ko‘p yillik og‘ir mehnati mahsuli bo‘lgan lug‘atlar turli sohalar uchun muhim manba vazifasini o‘taydi.

ADABIYOTLAR

1. Akarsu Bedia. Atatürk Devrimi ve Yorumları, Ankara, TDK Yayınları, 1978.
2. İmer Kâmile. Türkiye’de Dil Planlaması: Türk Dil Devrimi, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
3. Aksan Doğan. Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2005.
4. Aksoy Ömer Asım. Atatürk ve Dil Devrimi, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1963.
5. Dilaçar Agop. Devlet Dili Olarak Türkçe, Ankara, TDK Yayınları, 1962.
6. Ercilasun Ahmet Bican. Dilde Birlik, Ankara, Akçağ Yayınları, 2013.
7. İnan Afet. Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998.
8. Korkmaz Zeynep. “Atatürkçü Düşüncede Türk Dilinin Yeri ve Günümüz Açısından Değerlendirilmesi”, Türk Dili Dergisi, 2001, S. 596, s. 111-119.
9. Tekin Tekin. “Atatürk’ün Dil Reformu”, Atatürk Devrimleri İ. Milletlerarası Sempozyum Bildirileri, İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1975, s.488.
10. Türkçe Sözlük. 1.baski. Ankara: TDK, 1945.
11. Türkçe Sözlük. 10.baski. Ankara: TDK, 2005.
12. Türkçe Sözlük. 11.baski. Ankara: TDK, 2011.
13. Türkçe Sözlük. 8.baski. Ankara: TDK, 1988.

“O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYA”SI TARIXIDA ILMIY MAKTABLAR
EDUCATIONAL SCHOOLS IN THE HISTORY OF UZBEK DIALECTOLOGY

T.Enazarov
ToshDO‘TAU professori,
filologiya fanlari doktori

Abstract: there have been and are scientific schools in the field of Uzbek dialectology, as well as scientific schools in every field. Earlier, the name of the founder of the scientific school was mentioned. It is these scientific schools that determine the development of the industry in a particular period. So far, the following scientific schools of dialectology have been formed to study Uzbek dialects on a scientific basis. Therefore, they need to be scientifically studied.

Har bir sohaning rivojlanishi va taraqqiyotini belgilab beradigan ilmiy maktablari bo‘lgani kabi o‘zbek dialektologiyasi sohasida ham ilmiy maktablar bo‘lgan va bor. Oldinlari ilmiy maktab deganda uning asoschisining nomi aytilardi. Mana shu ilmiy maktablar sohaning ma'lum bir davrdagi rivojlanishini belgilab beradi. Shuning uchun ularni ilmiy tadqiq etish lozim.

Илмий мактаблар хусусида кўп ишлар ҳали қилингани йўқ, аммо баъзи ишлар амалга оширилган ва тилшунос олимлардан Саид Усмонов, Иристой Қўчқортоев, Аюб Ғуломовларнинг илмий мактаблари тўғрисида анчагина фикр билдиришган [1,3-53].

Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyevning 2017-yil 15-iyunda Toshkent shahrida bo‘lib o‘tgan «*Ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi*» mavzusidagi videoselektorda ham asoschisi bor, ham asoschisi yo‘q, ammo shunday ilmiy maktablarning bo‘lishiga ijtimoiy va ilmiy talab-ehtiyojning borligiga asoslanib, ularni ikkiga bo‘lib, farqlagan edi: «Samarqandda – Imom Buxoriy ilmiy markazida *hadisshunoslik*, Imom Moturidiy markazi qoshida *kalom ilmi*, Farg‘onada – Marg‘inoniy ilmiy markazida *islom huquqi maktabi*, Buxoroda – Bahouddin Naqshband markazida *tasavvuf*, Qashqadaryoda – Abu Muin Nasafiy markazida *aqida ilmi maktabi*ni tashkil etsak, o‘ylaymanki, bu juda foydali bo‘ladi. Kelgusida chuqur bilimli imom-xatiblar, islomshunos mutaxassislar, ulamolar tayyorlashda, eng muhimi, farzandlarimizni buyuk ajdodlarimizning bebaho merosi ruhida, sog‘lom e’tiqod ruhida tarbiyalashda bu maktablar tayanch bo‘lib xizmat qiladi» [2.].

Natijada, Samarqand viloyatidagi “*Hadis*” va “*Kalom*” ilmiy maktablari 2017-yil 8-noyabr kuni Qashqadaryo viloyatidagi “*Aqida*” ilmi maktabi, 10-noyabr kuni, Mir Arab oliy madrasasi huzurida Bahouddin Naqshband tasavvuf ilmiy maktabi va O‘zbekiston musulmonlari idorasi Farg‘ona viloyati vakilligi qoshida “*Islom huquqi maktabi*” 13-noyabr kuni rasman ish boshladi [3, yuqoridagi havolaga qarang].

Demak, ilmiy maktablarning quyidagi turlari bor: 1) asoschisi e’tirof etiladigan ilmiy maktablar; 2) ijtimoiy, ma’rifiy, madaniy va ilmiy ehtiyoj tufayli yuzaga kelgan ilmiy maktablar (ularning asoschisi bir kishi emas, bir necha olim yoki alohida bir ijodiy jamoa bo‘lishi mumkin. Shuning uchun “Dialektologik kvalametriya” fani talablari asosida mamlakatimiz hududida dialektologiya sohasiga ilmiy kuzatishlardan boshlangan izlanishlar keyinchalik ilmiy maktab va ilmiy nazariy konsepsiyalar darajasida rivojlangan. Ular davriylik nuqtai nazaridan joylashtirilsa, biron-bir ilmiy maktabning vakillari o‘rinsiz xafa bo‘lishmaydi. Zero, ilmiy maktablarning faoliyatiga ham zamonaviy talablar va “Dialektologik kvalametriya” nuqtai nazaridan birinchi marta bo‘lsa hamki, baho berish mumkin. Hozirgacha o‘zbek shevalarini o‘rganib, ilmiy asoslarda tadqiq etadigan dialektologiya bo‘yicha quyidagi ilmiy maktablar shakllanib rivojlangan:

1. XI asrda Mahmud Koshg‘ariy asos solib, o‘zi boshchilik qilgan dialektologlarning ilmiy maktabi.

2. XII-XIY asrlardagi turkiy-o‘zbek shevalari(dialektologiyasi)ning ijodkorlar tomonidan amaliy qo‘llanishi ilmiy-ijodiy maktabi.

3. XY-XYI asrlarda eski o‘zbek adabiy tili amalda bo‘lgan vaqtda turkiy-o‘zbek shevalari(dialektologiyasi)ning amaliy qo‘llanishi faollashtirgan ilmiy maktabi.

4.XYII asrdan to XIX asrning birinchi yarmigacha bo‘lgan davrda ijodkor va lug‘atshunoslar yaratgan dialektal talqin ilmiy maktabi.

5. XIX asrning ikkinchi yarmidan XX asrning 20-yillarigacha bo‘lgan davrda faoliyat ko‘rsatgan olimlarning dialektologik kuzatishlar ilmiy maktabi.

6. ToshDU dialektologlarining ilmiy maktabi. Uning faoliyati XX asrning 20-yillaridan boshlangan. Bunda professorlar Y.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, A.Aliyev, K.Nazarov, dotsentlar T.Ibrohimov, Yo. G‘ulomov, I.Shoinoyatova, L.Karimova, katta o‘qituvchi A.Yo‘ldoshyev, filologiya fanlari doktori T. Enazarov kabi olimlar faoliyat olib borishgan [4.].

7. SamDU dialektologlarining ilmiy maktabi. Ushbu ilmiy maktab XX asrning 30-yillaridan boshlangan. Unda professorlar Ulug‘ Tursunov, Xudoyberdi Doniyorov, Nazar Rajavbov, V. Egamov, H. Berdiyorov, M. Baliyev, M. Ahmedov, X. Jo‘rayev, B. Jo‘rayev, Mirsoatov, Y. Ibragimov, E. O‘razov, T. Qudratov, H. G‘ulomov, Suyun Karimov, Jo‘liboy Eltazarov, Murodqosim Abdiyev va boshqa olimlar faoliyat ko‘rsatishgan. Uning faoliyati ToshDU dialektologlarining ilmiy maktabi faoliyati bilan birga boshlangan bo‘lishi mumkin. Unda professor va dialektolog olim Xudoyberdi Doniyorovning 100 yilligi 2017-yilda, Mahmud Koshg‘ariy, Farobiy, Alisher Navoiy ijodiga bag‘ishlangan Xalqaro ilmiy anjuman 2018-yil noyabrda o‘tkazildi [5,55-59].

8. Xorazm dialektologlarining ilmiy maktabi. Uning faoliyati XX asrning 50-yillaridan boshlangan. Professorlar Fattoh Abdullayev, Yusuf Jumanazarov va ularning shogirdlari bu ilmiy maktabda faoliyat ko‘rsatishmoqda.

9. O‘zR FA A. S. Pushkin nomidagi Til va adabiyot instituti dialektologlarining ilmiy maktabi. Bu ilmiy maktabning faoliyati XX asrning 60-yillaridan boshlangan. Professor Fattoh Abdullayev, akademik Shonazar Shoabdurahmonov, yetakchi ilmiy xodimlar Qosim Muhammadjonov, Ahmad Ishayev, Shukur Nosirov, Tohir Sodiqov, katta ilmiy xodim Masharif Safarov, ilmiy xodim Klara Sharipova, ilmiy xodim Do‘stmurod Abdurahmonov, Nasiba Shoimova kabi dialektolog olimlar faoliyat olib borishgan.

10. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (keyinchalik shu nomdagi pedagogika universiteti)dialektologlarining ilmiy maktabi XX asrning 30-yillaridan o‘z tadqiqotlarini boshlagan. Mazkur ilmiy maktabda professor Said Usmonov, A’zam Shermatov, Samixon Ashirboyev kabi olimlar faoliyat yuritishgan.

11.Farg‘ona (Farg‘ona, Namangan, Andijon DUlar) dialektologlarining ilmiy maktabi.Ushbu ilmiy maktab XX asrning 70-yillaridan Qo‘qon, Andijon, Farg‘ona shaharlaridagi institut va unversitetlardagi dialektolog olimlarning faoliyatlarini birlashtirib, bugungi kunda ham amalda faoliyat ko‘rsatmoqda.

12. Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instetuti dialektologlarining ilmiy maktabi. Mazkur ilmiy maktab XX asrning 80-yillaridan boshlanib, bugungi kungacha amalda faoliyat ko‘rsatmoqda. Unga filologiya fanlari doktori, professor Yo‘ldosh Ibragimov rahbarlik qilib kelmoqda.

13. Qarshi DU dialektologlarining ilmiy maktabi. Ushbu ilmiy maktab XX asrning 70-yillaridan boshlanib, bugungi kungacha amalda faoliyat ko‘rsatmoqda. Dotsent T.Qudratov, dotsent K.Usmonov, professorlar T.Nafasov va X.Jabborov va ularning shogirdlarining ishlari bu maktab faoliyati bilan bog‘liq.

14. Navoiy davlat pedagogika instituti dialektologlarining ilmiy maktabi. Bu ilmiy maktabning shakllanishiga filologiya fanlari doktori, professor N.Murodova va uning shogirdlarining ilmiy tadqiqotlari zamin bo‘lgan.

15. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dialektologlarining ilmiy maktabi. Bu ilmiy maktab 2016-yildan boshlab rivojlanib kelmoqda. Bu yerda 2018-2019-o‘quv yilida 5A120105 - Folklorshunoslik va dialektologiya magistraturasining ochilishi ushbu ilmiy maktabning o‘ziga xos mahsulidir.

Bunday nomlangan magistraturaning ochilishi to‘g‘ri, chunki o‘zbek folklori materiallarining barchasi aslida dialektal matnlar ko‘rinishidagi dialektologik materiallarning bir qismi hisoblanishi ayni hayotiy haqiqatga mos keladi. Ushbu ilmiy maktabda f.f.d., professor Samixon Ashirboyev, f.f.d. Tolib Enazarov kabi dialektolog olimlar va talabalar ichidan chiqayotgan yosh dialektologlar faoliyat ko‘rsatishmoqda. Yosh dialektologlarning ilmiy anjumanlardagi faolligi ancha kuchaygan va chet ellardagi ilmiy anjumanlarga ham o‘z maqolalarini jo‘natib, e’lon qilib turishibdi. Ilmiy maktablarning amalga oshirgan ishlari kelajakda alohida holda bir qancha ilmiy tadqiqotlarga asos bo‘ladi.

“O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYA”SIDAGI ILMIY MAKTABLAR

1. XI asrda Mahmud Koshg‘ariy asos solib, o‘zi boshchilik qilgan dialektologlarning ilmiy maktabi.

2. XII-XIY asrlardagi turkiy-o‘zbek shevalari(dialektologiyasi)ning ijodkorlar tomonidan amaliy qo‘llanishi ilmiy-ijodiy maktabi.

3. XY-XYI asrlarda eski o‘zbek adabiy tili amalda bo‘lgan vaqtda turkiy-o‘zbek shevalari(dialektologiyasi)ning amaliy qo‘llanishi faollashtirgan ilmiy maktabi.

4.XYII asrdan to XIX asrning birinchi yarmigacha bo‘lgan davrda ijodkor va lug‘atshunoslar yaratgan dialektal talqin ilmiy maktabi.

5. XIX asrning ikkinchi yarmidan XX asrning 20-yillarigacha bo‘lgan davrda faoliyat ko‘rsatgan olimlarning dialektologik kuzatishlar ilmiy maktabi.

6. Turkiston unversiteti, keyinchalik ToshDU dialektologlarining ilmiy maktabi.

7. SamDU dialektologlarining ilmiy maktabi.

8. Xorazm dialektologlarining ilmiy maktabi.

9. O‘zR FA Til va adabiyot instituti dialektologlarining ilmiy maktabi.

10. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti (keyinchalik shu nomdagi pedagogika universiteti) dialektologlarining ilmiy maktabi.

11.Farg‘ona (Farg‘ona, Namangan, Andijon DUlar) dialektologlarining ilmiy maktabi.

12. Nukus dialektologlarining ilmiy maktabi.

13. Qarshi DU dialektologlarining ilmiy maktabi.

14. Navoiy davlat pedagogika instituti dialektologlarining ilmiy maktabi.

15.Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dialektologlarining ilmiy maktabi.

Bu ilmiy maktab 2018-yil 20-aprelda “O‘zbek dialektologiyasining dolzarb masalalari” nomli respublika anjumanini o‘tkazdi va jamoatchilik asosida tashkil etilgan “Sheva materiallarini yig‘ish qo‘mitasi” esa 2019-yilning mart oyida tashkil etildi. Bu qo‘mita 2020-yida “O‘zbek shevashunosligi markazi” deb qayta nomlanib, rejadagi tadbirlarini o‘tkazishni boshladi. Natijada, ko‘p tomli “O‘zbek xalq shevalari lug‘ati”ni tayyorlash ishlari boshlandi. Uni faqat dialektolog mutaxassislar va mablag‘ bilan ta’minlash masalasini o‘ylab ko‘rish vaqti keldi. Xullas, ilmiy maktablarning soha uchun ahamiyati katta.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Lisoniy meros va ona tili taraqqiyoti mfvzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Toshkent, 2019.-B. 3-53.

2.https://kun.uz/news/list?f=илмий мактаблар.

3.Yuqoridagi havolaga qarang.

4.Bu ilmiy maktabda ham, boshqa ilmiy maktablarda ham biz tilga olmagan dialektologlar faoliyat ko‘rsatishgan bo‘lishi mumkin. Ammo ularning ilmiy ishlarini topo olmay, ko‘rmaganimiz uchun ushbu maqolada tilga olmadik. Shuning uchun uzr so‘raymiz.

5. Абдиев М. Самарқанд вилояти ўзбек шеваларининг ўрганилиш тарихи ва долзарб масалалари // Истиқлол даври ўзбек диалектологиясининг долзарб муаммолари. –Самарқанд, 2017. -Б. 55-59.

6. Холбоев Сотимжон. Миллий мустақиллик ва тараққиётнинг ўзбек модели (методология, инновация, тарихий таҳлил. –Тошкент, O‘zbekiston, 2015. –B.

NUTQ BILAN BOG‘LIQ KOMPYUTER DASTURLARI UCHUN LEKSIKOGRAFIK MANBALAR TA’MINOTI
THE PROVISION OF LEXICOGRAFIC SOURCE FOR SPEECH-RELATED COMPYUTER PROGRAMS

M. Qurbonova
ToshDO‘TAU dotsenti,
filologiya fanlari doktori

Abstract: In the article, the place and the significance of the lexicographic sources in creating the uzbek speech synthesizer and speech recognition of linguistic database are clarified.

Keywords: *digital economy, speech synthesizer, speech recognize, text, emphasis, dictionary, computational linguistics.*

Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy aloqalarni raqamli texnologiyalar asosida amalga oshirish tizimini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilayotgan bugungi kunda tilning zamonaviy axborot vositalariga faol integratsiyalashuvini ta’minlash davlatimiz siyosatining ustuvor vazifalaridan biriga aylandi. Bu boradagi muammolarning innovatsion yechimi uchun kompyuter tilshunosligiga oid tadqiqot natijalari, xususan, nutq sintezatori va nutqni aniqlash (tanish) dasturlarini ishlab chiqish ниҳоятда муҳимдир. Nutq sintezatori matnni ovozli xabarga, nutqni aniqlash dasturi esa ovozli xabarni matnga aylantirishga xizmat qilishi bilan kompyuter lingvistikasining tadqiq obyektlari sanaladi.

Hozirgi kunga qadar dunyo miqyosida nutq bilan bog‘liq kompyuter dasturlarining ingliz, nemis, rus, yapon, koreys, xitoy, qozoq, qirg‘iz, turk, tatar kabi tillardagi talqinlari yaratilib, amaliyotga tatbiq etilgan. Keyingi yillarda o‘zbek kompyuter tilshunosligida ham nutq sintezatorini ishlab chiqish masalasiga muayyan darajada e’tibor qaratila boshlandi. Milliy nutq sintezatorining dastlabki talqini Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetida davlat ilmiy-texnik dasturlari doirasida bajarilgan “Ko‘zi ojiz shaxslar uchun kompyuter texnikasidan foydalanish, matnlarni o‘qish va yozish imkonini beruvchi o‘zbek tiliga asoslangan gapiruvchi dasturiy ta’minot va ovoz sintezatorini ishlab chiqish” mavzusidagi amaliy grant loyihasi asosida tayyorlandi. [Qurbonova, Maxsudov, Isoyev, 2020] Milliy nutq sintezatori “TTSuzbot” telegram boti orqali Online rejimda ishga tushirilib, keng jamoatchilik or‘tasida ommalashtirildi. Biroq o‘zbek tilidagi nutqni aniqlash dasturini ishlab chiqish kompyuter tilshunosligidagi tadqiqtalab masalalardan biri sifatida alohida ahamiyatga molik.

Jahon kompyuter tilshunosligida nutq bilan bog‘liq lingvistik dasturlarni yaratish texnologiyalari, usullari va turlari o‘zaro farqlanadi. Muayyan lingvistik dastur ikki va undan ortiq metod asosida ishlab chiqilishi va ko‘plab tillarga xoslanishi mumkin. Shu jihatdan ularning lingvistik ta’minoti uchun umumiy va maxsus qoidalar ishlab chiqish tadqiqotchilardan turlicha yondashuvlarni talab etadi. Quyida biz innovatsion texnologiyalar asosida yaratiladigan nutq bilan bog‘liq kompyuter dasturlarining ma’lumotlar bazasi uchun zarur bo‘lgan lingvistik manbalar xususida so‘z yuritamiz.

Zamonaviy lingvistik dasturlar sun’iy intellekt mahsuli hisoblansa-da, ularni yaratishda foydalaniladigan neyrotarmoqlar bir jihatdan inson miyasining ishlash prinsipiga asoslanadi. Shu tufayli bu jarayonda maxsus qoidalar ishlab chiqishga ehtiyoj sezilmasligi mumkin. Bu yo‘nalishda amalga oshiriladigan tadqiqotlar uchun tatbiq etiladigan mashinali o‘qitish texnologiyasi tilni sun’iy intellektga o‘rgatishga yordam beradi. Mazkur texnologiya asosida ovoz blilan ishlashga mo‘ljallangan kompyuter dasturlari qurilish qolipi, ifoda maqsadi va nutq uslubiga ko‘ra turli tipdagi muayyan parametrlar, texnik talablar asosida audio formatda yozilgan sintaktik birliklarni grafik ifodasi yordamida qiyosiy tahlil qilish orqali tildagi umumiy qonuniyatlar, spetsifik xususiyatlarni aniqlash imkoniga ega bo‘ladi va sifat samaradorligining yuqori darajada ekanligi bilan ajralib turadi. Xususan, o‘zbek nutq sintezatorining dastlabki talqini sun’iy intellekt texnologiyasi yordamida yaratilgan bo‘lsa-da, tabiiy ovozga asoslangani, uning bazasiga kiritilgan audioma’lumotlar suxandon nutqida to‘g‘ri ifodalangani uchun kirill va lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida qayd etilgan matnlarni milliy tilimizning fonetik qonuniyatlari, adabiy talaffuz me’yorlariga muvofiq tarzda aks ettirishi bilan foydalanuvchilar uchun qulay interfeys hisoblanadi. Biroq nutq bilan bog‘liq har qanday kompyuter dasturi fonetik dialektizmlar hamda o‘zlashma so‘zlarni orfoepik hamda orfografik jihatdan to‘g‘ri ifodalashi uchun leksikografik manbalar ta’minotini talab etadi.

Kompyuterga matnni ovoz orqali kiritishga mo‘ljallangan dasturning fonetik-fonologik ta’minotini yaratish uchun, eng avvalo, nutq tovushlari bazasini shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Bunda foydalanuvchilarning hududiy xosligiga ko‘ra nutq birliklarining turli shevalarga xos tarzda ifodalanishini hisobga olgan holda o‘zbek tilidagi har bir fonemaning variantlari (allofonlari) transkripsiyasi bilan dasturning ma’lumotlar bazasiga kiritilib, kodlashtirilishi lozim bo‘ladi. Ularning ovozli ifodasi nutq sintezatori uchun yaratiladigan audioma’lumotlardan farqli ravishda bir sintaktik qurilmani turli sheva vakillari bo‘lgan ko‘plab suxandonlarga o‘qitish orqali shakllantiriladi. Chunki nutqni aniqlash dasturining ma’lumotlar bazasi og‘zaki nutqda aks etgan birliklarning yozma shaklda to‘g‘ri ifodalanishini ta’minlashga xizmat qilishi zarur.

Ma’lumki, til birliklarining muayyan qismini talaffuzi bir xil, yozilishi farqli so‘zlar tashkil qiladi. O‘zbek tilidagi ***bo**p*-*bo**b**, bo**d**-bo**t*** singari leksik birliklar shular jumlasidandir. Sun’iy intellekt texnologiyasiga asoslangan o‘zbek nutq sintezatorining dastlabki talqini bu kabi omofonlar talaffuzini to‘g‘ri ifodalash imkoniga egadir. Biroq ularni nutqni aniqlash dasturi orqali yozuvda to‘gri ifodalash uchun, birinchi galda, omofonlar bazasini shakllantirish lozim. Bu boradagi muammolarni hal etishda “O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati” [Rahmatullayev, 1984: 216]

va uning asosida tayyorlangan ma’lumotlar bazasi [Abjalova, 2019]da qayd etilgan omofonlar asosiy manba sifatida xizmat qiladi.

O‘zbek nutq sintezatorining lingvistik bazasi uchun morfologik lug‘atlar nihoyatda muhimdir. Avtomatik tahlil va sintez dasturlari konteksda uchraydigan omograflar (***tok*** – *uzum butasi,* ***tok*** – *elektr quvvati*)ning talaffuzdagi ifodasini farqlay olishi, til birliklarining sintagmatik munosabatga kirishib, valentlik hosil qilish imkoniyatlarini to‘g‘ri aniqlashi uchun morfologik birliklarning lingvistik modellarini ishlab chiqish joiz.

Leksik hamda grammatik valentlik hosil qiluvchi lisoniy birliklar assotsiativ tafakkur mahsuli sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan “O‘zbek tili assotsiativ lug‘ati” [Lutfullayeva, Davlatova, Tojiboyev, 2019: 332]da mavjud sintagmatik munosabatga asoslangan verbal assotsiatsiyalar ham nutq sintezatori uchun muhim lingvistik material hisoblanadi. Morfologik baza orqali lingvistik dasturlar urg‘uning ma’no farqlashi (***akadémik*** – *ot,* ***akademúk*** - *sifat*) bilan bog‘liq orfoepik me’yorlarni belgilash imkoniyatiga ham ega bo‘ladi. Mazkur holat nutq bilan bog‘liq kompyuter dasturlari bazasini urg‘uli lug‘atlar bilan ta’minlash zarurligini ko‘rsatadi. Bunday lug‘at o‘zlashma so‘zlar talaffuzi va imlosi bilan bog‘liq muammolar echimi uchun nihoyatda zarur. Chunki ularda urg‘u erkin bo‘lib, so‘zning turli bo‘g‘inlariga tushishi mumkin.

Hozirgi kunga qadar o‘zbek leksikografiyasida lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida yaratilgan “O‘zbek tilining o‘zlashma so‘zlar o‘quv izohli lug‘ati” mavjud. [Hamrayeva, 2009: 124] Ushbu lug‘at asosan maktab o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, 3000 dan ortiq so‘zni o‘z ichiga oladi. Unda faqat oxirgi bo‘g‘inga tushmaydigan hollardagina so‘zdagi urg‘uning o‘rni ko‘rsatilgan va so‘zlarning hozirgi o‘zbek adabiy tilida keng qo‘llanadigan ma’nolari qayd etilgan. Faqat shakldosh so‘zlar yoki ko‘p ma’noli so‘zning alohida ma’nolari turli turkumlarga mansub bo‘lgan hollardagina izohlanayotgan so‘zning kelib chiqishiga oid ma’lumotlardan keyin uning qaysi turkumga mansubligi ko‘rsatilgan. Shuni e’tiborga olgan holda yuqorida qayd etilgan amaliy grant loyihasi doirasida o‘zbek tili o‘zlashma so‘zlarining urg‘uli bazasi yaratildi. [Qurbonova, Abjalova va b., 2020]

“O‘zlashma so‘zlar lug‘atining urg‘uli bazasi o‘zbek tilining izohli lug‘atida mavjud o‘zlashgan hamda kundalik hayotda ko‘p uchraydigan baynalmilal so‘zlarni o‘z ichiga olgan bo‘lib, lug‘at so‘zlari bazaga kirill va lotin yozuvida kiritilgan. Har ikki yozuvdagi urg‘ulari qo‘yilib, bazada ularga maxsus ID kod (identifikatsiya raqami) berilgan. ID kod dasturda urg‘u qo‘yilgan so‘zning o‘z ovozli xabari bilan bog‘lanishini ta’minlaydi. Bu esa ovoz bilan ishlashga mo‘ljallangan lingvistik dasturlarni tayyorlashga qulaylik yaratish uchun nihoyatda muhimdir.

Lug‘atning avtomatik tahrir va avtomatik tarjima dasturlarini tayyorlashdagi ahamiyatini ham hisobga olgan holda, undagi o‘zlashma so‘zlar turkumi ko‘rsatildi va ularning izohi, mavjud hollarda ma’nodoshlari berildi.

Mazkur lug‘at 11000 ta o‘zlashma so‘zni o‘z ichiga olgan bo‘lib, keng jamoatchilik uchun mo‘ljallangan. U o‘zbek tilidagi muloqot jarayonida o‘zlashma so‘zlar urg‘usining ifodalanishi bilan bog‘liq holda yuzaga keladigan nutqiy xatolarni bartaraf etishda o‘ziga xos o‘rin tutadi, milliy nutq korpusini yaratishda qimmatli leksikografik manba sifatida xizmat qiladi, teleradiokanallar suxandon-boshlovchilari nutq madaniyatini oshirish maqsadida tashkil etiladigan qayta tayyorlov kurslari uchun uslubiy ko‘rsatmalar, kompyuter lingvistikasi hamda medialingvistikaga oid monografik tadqiqotlar, o‘quv qo‘llanmalari, ma’ruza matnlari, seminar va amaliy mashg‘ulot materiallari va laboratoriya topshiriqlari tizimini ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutq bilan bog‘liq kompyuter dasturlarining ma’lumotlar bazasini leksikografik manbalar bilan ta’minlashda cho‘ziq unlilar, sirg‘aluvchi ***j***, qorishiq ***s*** undoshlari ishtirok etgan lug‘aviy birliklar, qisqartma otlar, raqamlar, matematik amallar, lotin va yunon harflari orqali ifodalanadigan formulalar, semiotik hamda simvolik belgilarni o‘qish bilan bog‘liq muammolarni hal qilish uchun ham lug‘atlar tuzish, ularning ovozli bazasini tayyorlash lozim. Shu jihatdan o‘zbek nutq sintezatorining dastlabki talqini uchun shakllantirilgan ma’lumotlar bazasiga turli sohalarda ko‘p ishlatiladigan belgilar va ularning nomi, raqamlar hamda ularning talaffuzdagi ifodasidan iborat ro‘yxat (lug‘at)lar ham kiritildi. Bu orqali ko‘zi ojiz foydalanuvchilar uchun kompyuterda o‘zbek

alifbosidagi harflar va belgilarni yozish, ularni alohida o‘qitish, belgilash, elektron matnlarni tahrirlash jarayonlarining qulay kechishiga erishiladi.

Tilning boy ifodaviy imkoniyatlarini o‘zida aks ettiruvchi ma’lumotlar bazasiga ega bo‘lgan nutq sintezatori orqali, birinchi galda ko‘zi ojiz shaxslarning elektron o‘quv adabiyotlar, zamonaviy multimediya texnologiyalaridan mustaqil foydalanishi, internet sahifalarida e’lon qilingan yangiliklardan xabardor bo‘lishi, tanlagan mutaxassisligi bo‘yicha foydali mehnatga jalb qilinishi bilan bog‘liq ijtimoiy muammolar hal etiladi. Chunki kompyuter saboqlarini chuqur o‘zlashtirgan ko‘zi ojiz shaxslar tiflotexnik dasturlar, qurilmalar vositasida elektron matnlarni eshitish, o‘qish, yozish, tahrirlash, hisob-kitob ishlarini amalga oshirish, kompyuter savodxonligiga oid o‘quv kurslarida trener vazifasini bajarish, kichik hajmdagi kompyuter dasturlarini yaratish imkoniga ega bo‘ladi. Bu turdagi mahsulotlar ularning dasturchi mutaxassis bo‘lib etishishida ham muhim vosita vazifasini bajaradi. Kompyuter savodxonligiga ega bo‘lgan ko‘zi ojiz yoshlar nutq sintezatori yordamida turli xil qo‘ng‘iroq markazlari, ovoz yozish studiyalarida operator vazifasini bajarishi, uzoq masofadan turib, kompyuter foydalanuvchilariga tezkor amaliy (dasturiy) yordam ko‘rsatishi, internet tarmog‘i orqali tadbirkorlik faoliyatini keng yo‘lga qo‘yib, ishbilarmon shaxsga aylanishi mumkin. Natijada ularning bandligi ta’minlanadi.

Yuqorida qayd etilgan leksikografik manbalar bilan ta’minlangan nutqni aniqlash dasturi qo‘l harakati cheklangan shaxslar tomonidan uyali aloqa vositasi va boshqa avtomatlashtirilgan texnik qurilmalarni ovoz orqali boshqarish, kompyuterga matnni ovoz orqali kiritish va tahrirlash, global tarmoqdagi qidiruv tizimlaridan mustaqil foydalanish, axborot va maslahatlar berish, tovar xizmatlari uchun buyurtma berish, ijtimoiy so‘rovnomalar o‘tkazish, anketalashni amalga oshirish, eshitish imkoniyati cheklangan shaxslar tomonidan audiomanbalarni matnga aylantirish orqali o‘qish, tibbiyot xodimlari tomonidan bemorlarga qo‘yiladigan tashxislarni elektron qayd varaqasiga ovoz orqali matn ko‘rinishida kiritish, audioformatda yozib olingan intervyular, majlis bayonnomalari matni hamda stenogrammalarni tayyorlash, o‘quvchilarni to‘g‘ri talaffuzga o‘rgatish, ularning savodxonlik darajasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu jihatdan nutqni tanish dasturining milliy tilimizdagi talqinini yaratish o‘zbek kompyuter tilshunosligidagi dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abjalova M. O‘zbek tilidagi omonim so‘zlarning ma’lumotlar bazasi. № BGU 00381 raqamli guvohnoma. – Toshkent, 2019.
2. Hamrayeva Y. O‘zbek tilining o‘zlashma so‘zlar o‘quv izohli lug‘ati. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009.
3. Lutfullayeva D., Davlatova R., Tojiboyev B. O‘zbek tili assotsiativ lug‘ati. – Toshkent: NMU, 2019.
4. Kurbanova M.A., Maxsudov B.M., Isoyev E.E. UzNutq. № DGU 09823 raqamli guvohnoma. – Toshkent, 2020.
5. Kurbanova M.A., Maxsudov B.M., Isoyev E.E. UzNutq Sintezator. № DGU 09822 raqamli guvohnoma. – Toshkent, 2020.
6. Kurbanova M.A., Abjalova M.A. Va b. O‘zbek tilidagi o‘zlashgan so‘zlarning urg‘uli bazasi. № BGU 00404 raqamli guvohnoma. – Toshkent, 2020.
7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984.

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA SINTAKSISGA OID QARASHLARNING SHAKLLANISHI

FORMATION OF SYNTAX APPROACHES IN UZBEK LANGUAGE

N.Alavutdinova,
O‘zMU dotsenti, p.f.n

Annotation: maqola o‘zbek tilshunosligida o‘zbek tili sintaksisining tilshunoslikning alohida bo‘limi sifatida o‘rganilishi va bu jarayonda prof Ayyub G‘ulomovning tutgan o‘rni ko‘rsatilgan. Ayyub G‘ulomovning o‘zbek tili sintaksisi bilan bo‘liq ishlariga munosabat bildirilgan.

Keywords: *sintaksis, aniqlovchi,sodda gap,urg‘u,grammatika, intonatsiya*

Taniqli o‘zbek tishunosi professor Abdulhamid Nurmonov ta’kidlaganidek, o‘zbek tili sintaksisining tilshunoslikning alohida bo‘limi sifatida o‘rganilishi dastlab Abdurauf Fitratning «Nahv» deb ataluvchi kitobi bilan boshlanadi. Abdurauf Fitratning sintaktik qarashlari o‘zbek tilshunosligida tilshunos olimlar Bosim To‘ychiboev va Muhabbat Qurbonovalar tomonidan «Fitrat – tilshunos» va «Abdurauf Fitrat va o‘zbek tilshunosligi»(2,3) risolalarida tadqiq etilganligi kuzatiladi. Tilshunos olimlar Abdulhamid Nurmonov, Bosim To‘ychiboev va Muhabbat Qurbonovalar tadqiqotlarida o‘rganilgam masalalar va xulosalarga asoslangan holda Abdurauf Fitratning sintaksisga oid qarashlari o‘zbek tilshunosligida atroflicha tadqiq etilgan, deyish mumkin.

Abdurauf Fitratdan keyinroq (1933y.) H.Qayumiy va S.Dolimovlar tomonidan yaratilgan «Grammatika» kitobining ikkinchi qismi «Nahv» deb nomlandi. O.Usmonov va B.Azizovlar tomonidan yozilgan «Sintaksis» -maktab darsligi 1939 -yili nashr etilgan. Biroq bu asarlar A.Nurmonov qayd etganidek, «faqat bolalarni o‘qitish uchun mo‘ljallanganligi sababli amaliy qimmatga ega bo‘lib, sintaksis hodisalarni chuqur ilmiy tahlil qilishni o‘z oldilariga maqsad qlib qo‘ymagan edi».[1]

Turkiston general gubernatorligi tashkil qilinishi munosabati bilan ruslarning o‘zbek tilini o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojini nazarda tutgan holda XIX asrning oxirlari va XX asrning birinchi choragida M.A.Terentevning «Грамматика турецкая, персидская,киргизская, (казахская) и узбекская » (1875), S. Lapinning «Карманный русско-узбекский словарь с приложением краткой грамматики узбекского языка» (Sam.1985). L.Afanasevning «Словарь сартовских слов с главнейшими грамматическими правилами» (Skobelev, 1908), N.Budzinskiyning «Грамматика сартовского языка и русско-сартовские разговоры » (T., 1910 y.) tarzidagi ma’lum sintaktik hodisalarni qayd etib o‘tgan qo‘llanmalar ham yaratildi. Bular ham til o‘rganish-o‘rgatish maqsadini ko‘zlab tuzilganligi sababli, ularning ilmiy-nazariy ahamiyati haqida fikr bildirish qiyin.

Keltirilgan qisqa tahlilning o‘zidanoq ko‘rish mumkinki, o‘zbek tilshunosligida ilmiy sintaktik qarashlarning shakllanishida eng avval «At-tuhfa» («Noyob tuhfa») asari, keyinroq esa A.Navoiy qarashlari («Muhokamatul lug‘atayn») hamda XX asr boshlarida yaratilgan Abdurauf Fitratning «Nahv» asari turtki bo‘ldi. Abdurauf Fitratning «Nahv» asarida qayd etib o‘tgan qarashlari, haqiqatan ham, ilmiy sintaksisni yaratish vaqti kelganligini ko‘rsatadi

Zamonaviy o‘zbek tilshunosligida sintaktsisga ilmiy yondashuv 1940 -yili Ayyub G‘ulomov tomonidan yaratilgan «O‘zbek tili grammatikasi» (2-qism), «Sintaksis» kitobi bilan hamda olimning dastlabki ilmiy tadqiqoti hisoblanuvchi «O‘zbek tilida aniqlovchilar» mavzuidagi nomzodlik dissertatsiyasi bilan boshlangan, deyish mumkin. Chunki Ayyub G‘ulomovning «O‘zbek tilida aniqlovchilar» mavzuidagi tadqiqoti o‘zbek tilshunosligida til birliklari imkoniyatlarining nutqiy faoliyatda namoyonlashuvini o‘rganish yo‘nalishida (sintezlashgan tahlil usuli yoki substansional-pragmatik yondashuv usuli deyish mumkin) bajarilgan edi. Til hodisalarini aynan nutqiy faoliyat bilan bog‘lab tadqiq qilishga e’tibor asosan ana shu davrda kuchaydi. Ayyub G‘ulomov har bir til hodisasining imkoniyatlarini nutqiy faoliyat bilan bog‘lab, turli xil tahlil metodlaridan foydalanish mumkinligini, til birligining mazmuni, shakli vazifalari, qo‘llanish vaqti va o‘rni kabi holatlarga ham e’tibor berishni nazarda tutib tadqiq etishni boshlab berdi. Olimning «O‘zbek tilida aniqlovchilar» monografiyasi ilmiy tahlilning ana shu yo‘nalishi (substansional-pragmatik tadqiq yo‘nalishi) asosida yaratilgan edi va bu zamonaviy o‘zbek tilni ilmiy tadqiq etishning ilk namunasi bo‘ldi. To‘g‘ri ,olimning «O‘zbek tilida aniqlovchilar» monografiyasidan avvalroq yaratillgan «Ona tilidan qo‘llanma» (T., 1937 y.), «O‘zbek tili grammatikasi» (hammualliflikda, darslik, T., 1938 y.), «Sintaksis va punktuatsiya bo‘yicha mashqlar to‘plami» (hammualliflikda, T., 1938, 1939, 1947…y.) kitoblarida ham sintaksis bo‘yicha ayrim qarashlar qayd etilgan. Biroq ularda o‘zbek tili sintaksisiga doir alohida hodisalarning keng tarzdagi ilmiy tahlili berilgan emas. Bu ishlarda o‘quvchilarga sintaksisga oid hodisalarni yetkazish bosh maqsad qilib qo‘yilgan va mavjud holat qayd etilgan, xolos. Shu bilan birga 1940 -yilda tuzilgan «O‘zbek

[1] Нурмонов.А. Ўзбек тилшунослиги тарихи, Т., Университет, 2002, В-203.

tili grammatikasi»da olimning sintaksisga oid shu tarzdagi ilmiy qarashlari o‘z ifodasini topa boshlagan. Kuzatishimizcha, Ayyub G‘ulomovning sintaksisga oid qarashlari, avvalo, bir tomondan Abdurauf Fitratning «Sarf» va «Nahv» asarlari ta’sirida shakllana boshlagan bo‘lsa, ikkini tomondan, yirik rus tilshunoslari, turkiyshunoslar P.M.Melioranskiy, V.A.Bogoroditskiy, A.A.Potebnya, A.M.Peshkovskiy, Ya.Deni, N.F.Katanov, N.A.Baskakov, V.V.Vinogradov, I.A.Batmanov, A.K.Borovkov, Y.D.Polivanov, A.N.Kononov, S.N.Ivanov kabi olimlarning sintaksisga doir asarlari ta’sirida shakllana boshlagan. «Shakllana boshlagan» deyishimizning sababi shundaki, A.G‘ulomiovning ilk sintaktik qarashlari davr o‘tishi bilan o‘zgarib borib, ayrim hodisalar bo‘yicha fikrlari 1940 -yillardayoq to‘la shakllanib bo‘lgan bo‘lsa, ayrim hodisalar bo‘yicha ilmiy qarashlari esa XX asrning 80-yillarida to‘la shakllanib bo‘lgan. Jumladan, aniqlovchi haqidagi fikrlari asosan 1940- yillarda to‘la shakllangan bo‘lib, keyinchalik juda kam o‘zgarishlar bilangina ommalashgan bo‘lsa, sintaksisga oid umumiy nazariy fikrlari olimning 40-yillardagi qarashlaridan ancha farq qilgan holda (Qarang:«O‘zbek tili grammatikasi», 2-qism, Sintaksis, 1940 y.; «Sodda gap», T., 1948 y., Konspektiv kursdagi holatlar va qarashlar) shakllanib bordi hamda A.G‘ulomovning «Sintaksis» bo‘yicha asosiy qarashlari sifatida 1987- yillarda to‘la namoyon bo‘ldi.

Olimning sintaksisga oid qo‘llanma va darsliklari (ba’zilari hammualliflikda nashr etilgan) bir necha marta qayta nashr etilgan. Jumladan, «Sodda gap» kitobi 1948,1955, 1961,1965- yillarda va nihoyat, hammualliflikda (M.Asqarova bilan) 1987 -yilda qayta nashr etilgan. Demak, qarashlar qayta tahlil qilingan,saralanib mukammal holda 1987- yilda nashr etilgan va unda olimning sintaksisga doir asosiy ilmiy qarashlari to‘liq o‘z ifodasini topgan. Ayyub G‘ulomovning «Sodda gap» risolasi 1948 -yilda o‘sha davr ilmiy yutuqlaridan kelib chiqqan holdagi varitantda ilk bor nashr etilgan bo‘lsa, 1961 va 1965 -yillardagi nashrlarida hamda 1987- yildagi nashrida keyingi salkam 40 yilda dunyo tilshunosligida sintaksis bo‘yicha yaratilgan tadqiqotlardagi yangi, ilmiy asoslangan xulosalarni hisobga olgan holda mukammallashtirilgan, to‘ldirilgan. Olim sintaksis bo‘yicha dastlabki ilmiy qarashlariga tanqidiy qarab ilk qarashlarini o‘zgartirgan holatlarning mavjudligi ham ma’lum.

Ushbu mukammal darslikning yaratilishida A.G‘ulomov A.N.Gvozdev, G.A.Xolotova, I.I. Kovtunova, P.A.Lekant, T.P.Lomtev, A.M.Mukin, O.I.Moskalskaya, N.N.Prokopovich, M.P.Raspopov, O.B.Sirotinina, N.Yu.Shvedova, D.N.Shmelev, N.Z.Gadjieva, M.Z.Zakiev, E.V.Sevortyan, Ye.I.Ubryatova kabi rus olimlarining ,turkiyshunoslarning ana shu davrda yaratilgan ishlaridan hamda o‘zbek olimlaridan F.Abdullaev, G‘.Abdurahmonov, A.Ahmedov, A.Boboeva, I.Rasulov, A.Safaev, A.Nurmonov, F.Ubaeva, A.Sayfullaev, E.Shodmonov, J.Omonturdiev, D.Muhamedova, S.Usmonov, N.Mahmudov, N.Mamatov kabi qator olimlarning sintaksisga oid tadqiqotlaridan foydalangan, ulardagi yangi xulosalar, yutuqlarga e’tibor qaratgan. Bu olimlar qarashlariga munosabat bildirgan, xulosalarini to‘ldirgan, boyitgan.

Umumiy tarzda olganda, A.G‘ulomovning sof sintaksis – bo‘yicha qarashlari 1937 -yildan boshlab o‘zbek va rus tillarida yozilgan 20 dan ortiq tadqiqotlarida (darslik, qo‘llanma, dissertatsiya, ilmiy maqola…) bayon etilgan.

A.G‘ulomovning o‘zbek tili sintaksisi muammolariga oid qarashlari, bu boradagi faoliyati, asarlarining bahosi ko‘pgina olimlar tomonidan qayd etilgan. Ana shunday munosabat bildirib o‘tgan olimlardan biri A.Abduazizov hamdir. A.Abduazizov A.G‘ulomov haqida: «Sodda va qo‘shma gaplar ustida chuqur tadqiqot olib borar ekan, quyidagi muammolar sohasida ilmiy ishlar olib borishga da’vat etadi» deya shu muammolarni sanab o‘tadi:

1) sodda gaplarning mazmun va ohangga ko‘ra tasnifi masalasi;
2) kirish so‘zlar, undalmalar, ha va yo‘q so‘zlariga munosabat masalasi, bu boradagi qarashlar;
3) ega va kesim munosabati, predikativlik, ega va kesimning maqomi masalalari;
4) to‘ldiruvchi va hol bo‘laklarini farqlash, maqomini belgilash masalasi;
5) o‘zganing gapini (ko‘chirma gap) tasniflash masalasi;
6) kirish gap, kiritma gaplar mohimyati va farqi jihatlari masalasi;
7) qo‘shma gaplar va ularni tasniflash, nomlash masalalari… kabilar.

Ko‘rinadiki, Abduzuhur Abduazizov professor A.G‘ulomovning sintaksisga oid qarashlarining bir qisminigina qayd etadi – asosan e’tibor qaratilishi lozim bo‘lgan nuqtalarni sanaydi.

Ayyub G‘ulomovning sintaksis bo‘yicha, uning ayrim hodisalari, holatlariga oid qarashlari qay darajada ilmiy asoslanganligi jihatiga alohida to‘xtalgan emas.

Demak, prof.Ayyub G‘ulomovning sintaksisga oid qarashlari, bu qarashlarning ilmiy asoslanganligi darajasi hali batafsil tadqiq etilgan emas. Ana shu holatni hisobga olgan holda olimning ko‘p yillik tadqiqotlari natijasi sifatida yaratilgan «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» (1948 - yilda yaratilgan «Sodda gap» kitobining qayta-qayta ishlangan, to‘ldirilgan, 1987- yilda M.Asqarova bilan birgalikda yozilgan va so‘nggi marta nashr etilgan nashri) darsligining Ayyub G‘ulomovga oid qismini tahlil qilishni lozim topamiz (Kitobning «Kirish», «So‘z birikmasi», «Gap», «Sodda gap» qismlari A.G‘ulomov tomonidan yozilgan).

«Hozirgi o‘zbek adabiy tili» kitobining «Sintaksis haqida tushuncha» qismi (5-7-betlar.) «Grammatika», «Grammatik qurilish» kabi tushunchalarning mohiyatini ochishdan boshlanadi. Bunda grammatikaning tilning grammatik qurilishini o‘rgatadigan fan ekanligi, grammatik qurilishning tilning asoslaridan biri ekanligi, har bir tilning negizi uning grammatik qurilishi bilan leksikasi bo‘lishi grammatika o‘z ichiga morfologiya va sintaksisni olishi, har birining tekshirish ob’ektlari haqidagi mavjud umumiy fikrlarga ularni qayd etish orqali o‘z munosabatini bildiradi, ya’ni bu holatlarni ma’qullaydi. Xuddi shu tarzda A.G‘ulomov Sintaksisning gap haqidagi ta’limot ekanligini ta’kidlaydi: a) sintaksisning asosi gap haqidagi ta’limotdir; b) gap haqidagi ta’limot sintaksisning asosi sanaladi;) Sintaksisning markazi gap haqidagi ta’limotdir (shu kitob, 5,6-betlar). Olim: «Nutqning grammatik forma, intonatsiya va mazmun jihatidan tugallikka ega bo‘lgan mustaqil parchasi gapdir. So‘z birikmasi bunday xususiyatga ega emas, u gapda qurilish materiali bo‘lib xizmat qiladi» degan fikrga asoslanib, sintaksisning gap haqidagi ta’limot ekanligini isbotlaydi.

Kitobning shu kichik qismidayoq so‘z – gaplar, so‘z qo‘shishning yo‘llari, maketlari (qoliplar) haqida, erkin birikmalar, frazeologik birikmalar o‘rtasidagi farqli jihatlar, qo‘shma so‘z va so‘z birikmasi munosabati masalasi, so‘zlarning ichki (mazmun) tomoni mos kelgandagina birikishi (valentlik ko‘zda tutilgan), gapdagi fikr tugalligining nisbiyligi, gapning murakkab (yirik) sintaktik butunlikka munosabati, matn va gaplar, sintaktik konstruksiya holidagi butunliklar – abzas, ularning o‘zaro munosabatlari – nisbiy va to‘liq yoki tugal fikr ifodalanishi, ularning bog‘lanishi; sodda gapning abzasga teng yoki uning qismi bo‘lishi, abzasning matnning bo‘lagi bo‘lishi, matnning maksimal va minimal ko‘rinishlari, qo‘shma gap va abzas, matn munosabatlari, ulardagi intonatsiya tugallik-tugal emaslik xarakteri, matnga yondashuv masalalri, jumladan, abzas oxiridagi intonatsion tugallik bilan ayrim olingan gapning intonatsion tugalligi farqlanishi masalasi, ba’zi tekshiruvchilarning matnni lingvistikaning mustaqil bir sohasi sifatida («tekst grammatikasi», «tekst lingvistikasi» kabi nomlar bilan) ajratishni zarur deb bilishlari masalasi, shuningdek, gap sintaksisining davomi sifatida qarash, o‘rganishga munosabat masalalariga oid o‘z qarashlarini bayon qiladi.

Olimning bu boradagi qarashlari quyidagi 6 punktda o‘z ifodasini topadi: 1) Fikr bayon qilish gap (sodda va qo‘shma gap) doirasi bilangina yegaralanmaydi; 2) gapdan yirik bo‘lgan butunlikdagi komponentlar (ular shunday komponentlardan tashkil topadi – N.A.) turli jihatlardan (mazmun, grammatik) turli vositalar bilan bog‘langan bo‘ladi; 3) sodda gap butunlik tarkibida ma’lum sharoitlarda o‘zicha bir abzasni tashkil qilishi mumkin; 4) murakkab sintaktik butunlik (kitobda bunday butunlik deb ketilgan – N.A.), sintaktik konstruksiya tekst sanaladi; 5) tekst bir butunlik bo‘lganligidan, u o‘z mundarijasiga mos keladigan ayrim sarlavhalarga ega bo‘lishi ham mumkin. Tekst ayrim segmentlarga – qismlarga (ayrim parchalarga, abzaslarga, gaplarga) bo‘linadi… Nutq tekst tusida namoyon bo‘ladi; 6) tekst – yirik nutq parchasi, abzas esa tekstning bo‘lagi. Tekstning hamma ko‘rinishlari (maksimal tekst va minimal tekst) ma’lum bir temani (mundarijani tugal ifodalaydi. Demak, u yuqori darajadagi sintaktik birlik. U qo‘shma gapdan ham boshqachalik xususiyatlariga ega. Uning mazmun tiugalligi, struktura, bog‘lanish vositalari va intonatsion, stilistik jihatdan ayrim xususiyatlari bor…» (o‘sha kitob, 7-bet).

A.G‘ulomov shu xulosalar so‘ngida, «Tekst sintaksisi o‘zbek tilshunosligida hali o‘rganilmagan» degan fikrni aytadi (7-bet).

A.G‘ulomovning morfologiya bilan sintaksisning munosati haqidagi quyidagi fikri ko‘pchilik tomonidan to‘la tan olindi: « …demak, grammatikaning teng huquqli, mustaqil qismlari bo‘lgan morfologiya va sintaksis bir-biri bilan organik bog‘liq». Bu fikrni asoslash uchun A.G‘ulomov V.A.Bogorodiskiy qarashlariga murojaat qiladi va uning shu boradagi fikrini keltiradi: «Morfologiya ayrim kategoriyalar (so‘z kategoriyalari) va ularning formalari inventaridan iborat, sintaksis esa bu so‘z va formalarning hammasini harakatda va hayotda, nutq sostavida ko‘rsatadi».[1] Ana shu tarzda A.G‘ulomov til sathlari orasidagi bog‘liqlikni, boshqacha aytganda, sintaksisning til tizimida tutgan o‘rnini to‘g‘ri belgilab berdi.

Ayyub G‘ulomov o‘zbek tilshunosligida urg‘u va intonatsiyani mukammal tadqiq etgan olimdir. U ug‘ru va intonatsiyaga oid qarashlarini o‘zining grammatikaga oid ilk darsligidan boshlab bayon etgan bo‘lsa (40-yillar), keyinalik, ya’ni 1947- yilda «O‘zbek tilida urg‘u» hamda «Sodda gap» asarining keyingi nashrlarida bu boradagi asosiy qarashlarini shakllantirib bordi va shunday xulosani aytadi: «Intonatsiya (u) nutqdagi bo‘laklarning bir butun holatini ko‘rsatadi, birikmalarning, ayrim gaplarning turli munosabatlarini ifodalaydi, gapning mazmun, grammatik tugalligini, gapdagi so‘zlarning, gapning mazmunidagi har xil holatlarni, gapning turini uning qanday qismlarga bo‘linishi, undagi ayrim bo‘laklarning ajratilganligini bildiradi. Intonatsiyaning turi ko‘p. U grammatik – fikriy xususiyatga, aytilayotgan fikrning ottenkasiga qarab har gal ayrim tus oladi. Bu fikr, xulosa o‘z qimmatini yo‘qotgan emas, zero, hech kim intonatsiya borasida bundan ortiq fikr aytganicha yo‘q. So‘zlarning bog‘lanishini ta’minlovchi barcha vositalar bo‘yicha A.G‘ulomov aytgan fikrlar haqida ham bu fikrimizni qaytarishimiz mumkin.

А.Ғуломовнинг «Синтаксис» бўйича қолдирган тилшунослик мероси ҳам XX аср ўзбек тилшунослигида алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, унинг «Синтаксис» соҳасининг энг мураккаб ва долзарб назарий масалаларига тааллуқли илмий қарашлари мухтасар ҳолда асосланганлиги билан, ҳақиқатан ҳам, XX аср ўзбек илмий синтаксисининг шаклланиши ва тараққиёти учун назарий манба бўлди, илмий грамматиканинг келгувчи тараққиётини ҳам белгилаб берди.

А.Ғуломовнинг синтаксисга оид асосаий илмий қарашлари, бир томондан, П.М.Мелиоранский, В.А.Богородицкий, А.А.Потебня, А.М.Пешковский, Я.Дени, Н.Ф.Катанов, А.А.Шахматов, И.А.Батманов, Е.Д.Поливанов, А.К.Боровков, В.В.Виноградов каби йирик олимлар асарлари доирасида (улар таъсирида), иккини томондан А.Фитратнинг «Сарф» ва «Наҳв» асарлдари таъсирида шакллана бошлади. А.Ғуломовнинг синтаксисга доир қарашларининг тўла шаклланиши, албатта, XX асрнинг ўрталаридан бошлаб шу соҳа бўйиа яратилган ишлар таъсирида бўлди. Бунда йирик рус олимлари А.Н.Гвоздев, Г.А.Золотова, П.А.Лекант (булар анчагина) каби рус олимлари ҳамда Ф.Абдуллаев, Ғ.Абдураҳморнов, М.Асқапрова (булар ҳам анчагина) каби ўзбек олимларининг синтаксис соҳасидаги ишлари муҳим рол ўйнади, дейиш мумкин.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi.- T., O‘zbekiston, 2002 . –B.203.
2.To‘ychiboyev.Fitrat - tilshunos.- T., 1995 .y.
3.Qurbonova M.Fitrat – tilshunos -T., Universitet, 1996 .
4.Qurbonova M .Abdurauf Fitrat va o‘zbek tilshunosligi- T., Universitet, 1997 .
5.Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи.- Т., Университет, 2002, Б-203.

“DEVONU LUG‘OTI-T-TURK” VA HOZIRGI O‘G‘UZ SHEVASIDA QO‘LLANUVCHI SO‘ZLAR TALQINI
“DĪWĀN LUGHĀT AL-TURK”AND INTERPRETATION OF WORDS USED IN MODERN OGUZ DIALECT

[1] В.А.Богородицкий. Очерки по языковедению и русскому языку, Москва. Учпедгиз. 1939, стр.204.

D. Baxronova
ToshDO‘TAU dotsenti, fil.f.f.d. (PhD)
R.Yangiboyeva
4-kurs talabasi

Abstract: This article analyzes specific features of Makhmud Koshgari’s works from the linguistic point of view. The erudite’s main purpose is to demonstrate the opportunities of language with the help of perfect word usage.

Key words: *Devoni lug‘otit turk, dialect, regional accent, chavoq, yilidi*

Devon oldin hech kim tuzmagan va hech kimga ma‘lum bo‘lmagan alohida bir tartibda tuzilgan.
(Mahmud Qoshg‘ariy)

O‘rta asr madaniyatining buyuk arboblaridan bo‘lgan Mahmud Koshg‘ariy Markaziy Osiyoda tilshunoslik sohasida, xususan, turkiy tillarni o‘rganish sohasida mashhur bo‘ldi va tarixda o‘chmas iz qoldirdi. U 11 asrdayoq turkiy tilshunoslik tarixida ilk bor turkiy tillar o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni aniqlagan holda jahon lingvistikasida **qiyosiy-tarixiy tilshunoslik**ka asos soldi. Hozirgacha topilgan manbalar ichida qiyosiy-tarixiy metodologiya bo‘yicha bundan qadimiyroq manba uchramaydi.

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk“ asari eski turkiy tilning, turkiy lug‘atchilikning tengsiz yodgorligi sifatida butun turkiy olamda ardoqlanadi, unda turkiy tillar fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, dialektal xususiyatlari haqida ma‘lumot beriladi. So‘zlarning etimologiyasi izohlanar ekan, u bilan bog‘liq dalillar – rivoyatlar, parchalar, to‘rtliklar keltiriladi. Ushbu asar orqali olim turkiy leksikografiya ilmining tamal toshini qo‘yish bilan birga, bu sohani yuqori darajaga olib chiqdi. Qadimgi xalq maqollari, doston va qo‘shiqlaridan olingan parchalar, iboralar, shuningdek, sheva materiallari asar uchun asos bo‘lishi bilan birga ularni bizning davrimizgacha yetib kelishiga sabab bo‘ldi. Ushbu manbani o‘rganish barobarida tarixchilar, tilshunoslar o‘sha davrga xos bo‘lgan terminlarni o‘rgandilar, Alp Er To‘nga kabi tarixiy-afsonaviy qahramonlar obrazlarini tiklashga muvaffaq bo‘ldilar.

Quyidagi chizma Devon haqida qisqa ma’lumotni o‘zida jamlaydi:

Muallif turkiy tillarni tasniflar ekan, ular orasida eng yengili **o‘g‘uz lahjasi**da so‘zlovchi kishilar tili ekanligini aytib o‘tadi. Alloma bu fikrlarni ko‘p yillik kuzatish va izlanishlariga tayanib ilgari suradi. Chunki u Bolosog‘unda tug‘ilishiga qaramay, uzoq yillar Qoshg‘ardan boshlab, butun Movarounnahr, Xorazm, Farg‘ona, Buxoro, hozirgi Shimoliy Afg‘onistonga qadar cho‘zilgan turkiy o‘lkalarni, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirg‘izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini kezib, turli lahja va shevalarning xususiyatini o‘rgandi, ularni adabiy til bilan chog‘ishtirdi, o‘z asari uchun nihoyatda boy material to‘pladi. Shu sababli asarda shevashunoslik

bilan bog‘liq qiyosiy xulosalar, leksik-semantik xususiyatlar aniq tavsif etib ko‘rsatilgan. Foydalanuvchiga osonlik tug‘dirishi uchun sodda til bilan yozilgan.

Darhaqiqat, “Devonu lug‘oti-t-turk“ asarida 8000 dan ortiq turkiy so‘z va iboralar izohlangan. Yuzlab kishi ismlari bilan bir qatorda, shahar va qishloq nomlari; dara, dovon, yaylov, vodiy kabi geografik atamalar; turli qabila, urug‘, elatlar; yulduzlar, sayyoralar va yil fasllari ham tilga olinadi. 300 ga yaqin maqol, matallar, 700 satrdan ortiq she‘riy parchalar (ular turkiy xalqlar og‘zaki ijodidan olingan) asardan o‘rin olgan.

“Devonu lug‘oti-t-turk”dagi so‘zlarning ayrimlari garchi adabiy tilda uchramasa-da, bugungi kunda o‘g‘uz lahjasida so‘zlovchi kishilar nutqida, aynan, qo‘llaniladi. Quyida ularga bir nechta misollar keltirib o‘tamiz:

T/r	“Devonu lug‘oti-t-turk“da qo‘llanishi	Adabiy tildagi muqobili	O‘g‘uz lahja (Xorazm sheva)sida ishlatilishi (izohi bilan)
1	tikach	Chakich	Tikach urmoq – chakichlamoq
2	cho‘tur	yomon xulqli	Dim cho‘tir – juda yomon kishi
3	qisir	tug‘maydigan (asosan chorva mollariga nisbatan ishlatiladi)	Ser qisir qoldi-sigir endi bolalamaydi.
4	chaboq	chavoq (mayda baliq)	Dudanga chavoq tushdi – kichkina ov asbobiga mayda baliq ilindi.
5	chanoq	kichkina idish	Chanoqqa solmoq – idishchaga ovqat suzmoq
6	qatti	aralashtirdi	Qayishga qatiq qatmoq – xamirli ovqatga qatiq aralashtirmoq
7	chachitmoq	sachratmoq	Moyg‘a suv chachradi – yog‘ga suv sachradi.
8	kechitti	kechiktirmoq	Erta kunni kechitti – bitadigan ishni kechiktirdi.
9	yilig	Ilik	Kallago‘shning yiligi – mol kallasining iligi
10	yilidi	Ilidi	Yilimchi suv – iligan suv
11	qayishmoq	g‘amxo‘rlik qilmoq	Ajinasi qayishmidi – jini suymaydi
12	qirchadi	sirg‘anib o‘tdi	Bugungi kunda yengil yaralamoq ma‘nosida qo‘llaniladi: o‘roq qo‘limni qirchidi – qo‘limdan sirg‘anib o‘tib, uni yaraladi
13	tishadi	qayradi (charxladi)	Katmanni tisha – ketmon toshini charxla
14	o‘nu	Uni	O‘nu-mo‘ni qo‘y – gapni to‘xtat
15	mo‘nu	Buni	Mo‘nu nishatamiz? – Buni nima qilamiz?
16	qarabash	qullarga nisbatan ishlatilgan	Hozirgi vaqtda o‘z ma‘nosidan uzoqlashib, dalaga ekiladigan ekinga nisbatan ishlatiladi.
17	yaranmoq	xushomad qilmoq (yoqishga harakat qilmoq)	Galin yaranishning go‘yinda – kelin yangi oilasiga yoqishning ko‘yida.
18	sarmatti	o‘ratti	Yengimni sarma – yengimni qatlab o‘ra!
19	jarlatti	yig‘latdi(baqirtirdi)	Jarlatovarma – baqirtiraverma
20	charlatti	yig‘latdi(chaqaloqlarga nisbatan)	Ukasini charlatti – ukasini yig‘latti
21	charmadi	Tugdi	Arqonni charmadi – arqonni o‘rab tugdi.
22	kizlamoq	Yashirmoq	Guyavning kavushini gizlamoq – kuyovning oyoq kiyimini yashirmoq

			(marosim)
23	sarqindi	Silqindi	Sarqindi suv – chiqindi suv
24	chibiq	chiviq (xivich)	Chibiqladim – chiviq bilan urdim
25	qapug‘	Eshik	Qapini yap – eshikni yop

Bu kabi misollar ro‘yxatini yana davom ettirish mumkin. Ular xalqning ma‘naviy mulkiga aylanib ulgurgan. So‘zlarning oldin qay yo‘sinda ifoda etilganini bilmoqchi bo‘lsak, kitobning o‘ziga murojaat qilishimiz mumkin.

Ko‘rinadiki, bugungi o‘zbek shevalarini o‘rganishda “Devonu-lug‘oti-t-turk“ asari eng muhim nazariy manba hisoblanadi. Hozirgi kunda o‘zbek adabiy tilida uchramaydigan shevaga xos birliklarni ushbu asarni o‘rganish orqali izohlashimiz va uni ba’zi o‘zbek tiliga xos bo‘lmagan so‘zlar o‘rniga qo‘llash mumkin.

Umuman olganda, “Devonu-lug‘oti-t-turk“ qomusiy asar. Muallifning tilshunoslik va adabiyotshunoslik bilan bir qatorda, terminologiya, tarix, geografiya, etnografiya sohasidagi bilimlari, olamni falsafiy tadqiq etishi bugungi kunda ham hayratga sabab bo‘lmoqda. Asarni o‘rganish, uning yangi qirralarini kashf etish, tilshunos ko‘zi bilan boqib, til boyliklarini teran anglash – biz yoshlarning vazifamizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmud Qoshg‘ariy “Devonu-lug‘oti-t-turk“. – Toshkent, 2-jild, 2011.
2. Abdullayev F. Xorazm shevalari –T., 2010. – 75 b.
3. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. O‘quv qo‘llanma.–T.: Fan va texnologiya, 2009. – 416 b.

ЎЗБЕК ТИЛИГА ОИД ТИББИЙ ТЕРМИНЛАРНИНГ ЛУҒАТЛАРДА БЕРИЛИШИ ВА СЕМАНТИКАСИ
DICTIONARIES AND SEMANTICS OF MEDICAL TERMS RELATED TO THE UZBEK LANGUAGE

Б. Суюнов
ЎзМУ докторанти
Филология бўйича фалсафа фанлари доктори

Abstract: This article is devoted to the dictionary of medical terms and their semantics in Uzbek.

The author makes appropriate use of existing scientific sources in the coverage of the topic and scientifically and theoretically reveals their lexical peculiarities on the example of some medical terms. Based on the evidence presented in the dictionaries, a detailed analysis of the etymology and semantic features of each term was provided.

The fact that the article focuses more on the national-cultural features of medical terms has increased its social significance.

Keywords: *term, semantics, lexical unit, semiotics, metaphor, semema, metonymy*.

Ўзбек халқ табобати ўзининг қадимий ва миллий анъаналарига эга. Тилимиздаги терминларнинг муайян қисмини ўзбекча тиббий терминлар ташкил этади. Шу билан биргаликда, ўзбек тили тиббиёт терминологиясида хорижий тиллар, жумладан, юнон, лотин, рус, араб, тожик ва бошқа тиллардан ўзлаштирилган терминлар ишлатилиб келинмоқда. Бундай халқаро терминларнинг ҳам она тилимиз тараққиётида ўз ҳиссаси бор.

Туркий тилда сўзлар ва атамаларнинг илк қиёсий тадқиқотчиси Маҳмуд Кошғарийдир. Тилшуносликка доир терминларнинг дастлабки намуналари “Девону луғотит турк”асарида учрайди. Бу асарда туркий сўз ва терминлар билан биргаликда, арабча ва тожикча сўз ва терминлар ҳам тадқиқ қилинган.

У ўз замонасида туркий тилнинг турли лаҳжаларидаги термин, сўз ва атамаларни тўплабгина қолмасдан, уларга илмий изоҳ ва шарҳлар ҳам берган.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, шунингдек илм-фан ютуқларининг ҳаётга кенг татбиқ этилиши натижасида янги-янги терминлар тилимизга кириб кела бошлади ва ўзлаша борди. Бу эса терминларни тартибга солиш мақсадида, уларнинг хусусиятларини чуқурроқ

ўрганиш, гуруҳлаш, луғатлар яратиш орқали терминларни тўғри тасниф ва тавсиф қилишни тақозо этди.

Ўзбек тилшунослигида терминларни назарий ва амалий жиҳатдан ўрганиш, асосан XX аср бошларидан бошланган ва турли фан соҳаларига оид терминларни ҳар томонлама, яъни ҳам илмий-назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўрганиш изчил тус олди.

Термин ва терминологиянинг назарий асослари лингвистик жиҳатдан таҳлил этилган диссертациялар юзага келди, мукаммал терминологик луғатлар яратишга киришилди. Натижада, терминология масалаларига бағишланган номзодлик ва докторлик диссертациялари, монография ва рисолалар, кўплаб илмий-назарий мақолалар юзага келди, терминологик луғатлар чоп этилди. [Тўрақулов, 1922, Ҳасан М. 1926]

Кейинги йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Тил ва адабиёт илмий тадқиқотлар институтида терминология масалаларига бағишланган бир қатор монография ва илмий мақолалар тўпламлари нашр этилган. Номзодлик ва докторлик диссертациялари тайёрланган ва ҳимоя қилинган. Илм-фаннинг турли соҳалари терминларига оид луғатлар яратилган.

Жумладан, терминологиянинг илмий-назарий масалалари устида изланишлар олиб борган ўзбек тилшунослари У.Турсунов, С.Иброҳимов, Н.Маматов, С.Усмонов, Р.Дониёров, А.Қосимов, А.Мадвалиев, Н.Маҳкамов, А.Собиров, А.Усмонходжаев, А.Ҳожиев, Р.Расулов, Ҳ.Дадабоев, З.Мираҳмедованинг илмий тадқиқотларида ўзбек терминологиясининг турли масалалари ёритилган.

Ҳозирги даврда терминларни атрофлича тадқиқ этиш билан биргаликда, уларни тартибга солиш ва барқарорлаштириш сингари амалий масалаларга ҳам катта эътибор берилмоқда.

Хусусан, тилшуносликда, унинг лексикология соҳасида тилнинг асосий луғавий бирлиги – лексемалар ўзаро узвий боғлиқ ҳолда маъновий гуруҳларга ажратиб ўрганилмоқда.

Ўзбек тилшунослигида кейинги даврларда ўзбек тили лексикасини семасиологик жиҳатдан “шаклдан мазмунга” тамойили асосида ўрганишга эътибор кучайди [Турсунова, 2009: 12].

Лексик бирликларни семалар асосида таҳлил қилишга кейинги пайтларда алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки бундай усулдаги таҳлил сўз семантикасига алоқадор жуда кўп ҳодисаларнинг моҳиятини тўғри белгилашга имкон беради [Ғойибов, 1981: 203].

“Сема лексик маънонинг энг кичик бўлагидир. Сўзларнинг маъно компонентлари таркибини аниқлашда семеманинг барча параметрлари билан маъно қирраларини ҳисобга олиш зарур” [Новиков, 1982: 130].

Профессор Ш.Раҳматуллаев сема ва семеманинг ўзаро муносабатини қуйидагича талқин қилади:

“Бир туркум семемаси асосида бошқа бир туркум семемаси юзага келиши учун туркумлик семаси (*предмет, белги, ҳаракат* кабилар) бу семемаларнинг семалар таркибига тил босқичида бириктирилган бўлиши керак. Акс ҳолда, бир туркум лексемасининг бошқа бир туркум лексемаси каби (ўрнида) ишлатилиши ҳодисаси юз беради, бунда янги семема ҳам, янги лексема ҳам юзага келмайди” [Раҳматуллаев, 1984: 11-12].

Лексик бирликнинг янги маънога эга бўлиши тилнинг муайян ички ёки ташқи имкониятлари ва қонуниятлари асосида рўй беради. Ижтимоий ҳаёт, илм-фан, техника ва тафаккур тараққийси табиий равишда тилдаги сўзлар ва терминлар, уларнинг маъноларини ҳам ривожлантиради, янги маъноларнинг пайдо бўлиши ва қўшилишига, шунингдек янги сўз ва терминларнинг юзага келишига олиб келади. Масалан, *бир* сўзининг *“миқдор сон”, “ўлчов”, “қисм”, “тахмин”, “имконият”, “қатъият”, “бирдамлик”, “ҳамкорлик”, “қиёс”, “тафсилот”, “ёлғиз”, “ортиқлик”, “камлик”, “тезлик”, “эҳтиёт”, “нав”, “уддабуронлик”, “доимийлик”, “оқибат”, “тасодиф”, “сир”, “тасалли”, “шарт”* каби маънолари илмий адабиётларда қайд этилган [Абдураҳмонов, 1966: I, 152].

Қуйида терминологик тизимдан ўрин олган ўзбекча тиббий терминларнинг баъзиларини, уларнинг луғатларда берилиши, лексик-семантик хусусиятлари, яъни маъно доиралари нуқтаи назаридан кўриб чиқамиз:

Безгак (малярия) – паразитар касаллик; иситма тутиши, қонда ўзгаришлар содир бўлиши, жигар ва талоқнинг катталашуви билан кечади. Безгакнинг қўзғатувчиси плазмодийлар (4 та тури) бўлиб, улар безгак чивини ва одам организмида кўпайиб, ривожланади. Касаллик манбаи бемор ва безгак чивинининг урғочиси ҳисобланади. Касаллик соғлом одамга чивин чаққанда, одам организмига унинг сўлаги орқали қўзғатувчилар тушганда юқади.

Қон оқими билан улар жигарга тушади, бу ерда ривожланишнинг биринчи (тўқима) цикли рўй беради, сўнгра яна қонга тушади ва эритроцитлар ичига кириб олади, бу ерда иккинчи (эритроцитар) ривожланиш цикли ўтиб, эритроцитларнинг парчаланиши ва қонга кўп миқдорда қўзғатувчилар чиқиши билан тугалланади, бу жараён одамни иситма тутиши билан ўтади [Саломатлик энциклопедияси, 1983: 41].

Безгак – Ўзбекистонда кам учрайди. Қувватсизлик, эт увишиб, жунжикиш ва иситмалаш билан бошланади. Иситма бир неча кун кўтарилиб, пасайиб туриши мумкин. Иситма кўтарилганда одам қалтирайди, пасайгандан сўнг терлайди. Иситма ҳар 2 ёки 3 кунда бир неча соатга кўтарилиб туради. Бошқа кунлари касал тузук бўлиши мумкин [Вернер, 2014: 46].

Малярия – Malaria – группа близких друг другу протозойных болезней человека, возбудителями которых являются четыре вида гемоспоридий рода Plasmodium [Усманходжаев, 2013: 255].

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *безгак* терминининг қуйидаги икки хил маъноси ўз аксини топган:

1. Вақти-вақти билан иситма чиқариб, қалтиратадиган юқумли касаллик. *Саратоннинг айни қизғин кунларида безгак авж олади.* Ҳ.Ғулом, Феруза.

2. Безгак касаллиги билан оғриган одам. *Нури бу воқеанинг учини эшитган ҳамон, безгакдай қалтираб кетди*. Ойбек. Танланган асарлар. [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: I, 210].

Безгак терминининг шу касаллик билан оғриган одам маъноси, ўзбек тилида маъно кўчиши асосида юзага келган ва кўчма маънода ишлатилади. Бу ерда сўзларда маъно кўчишининг *метафора* усули (юнонча metaphora – “кўчирма” демакдир) кузатилади. Яъни бирор предмет ёки ҳодиса бошқа бир шундай предмет, ҳодиса билан ўзаро ўхшашлик асосида номланади.

Мазкур лексеманинг келиб чиқиши ҳақида илмий манбаларда қуйидагича фикр юритилади:

Бу от қадимги туркий тилда *“қалтира”* маъносини англатган **без-** феълининг [Кошғарий, 1960:15] *“такрор”* маъносини ифодаловчи **-га** қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган шаклидан **-к** қўшимчаси билан ясалган [Кошғарий, 1960:334]. **Без + га → безга + к → безгак** [Раҳматуллаев, 2000: 42].

Юқоридаги изоҳдан маълумки, ***безгак*** касалининг номи ясама сўз бўлиб, ***без*** феълига такрорийлик отини ясовчи ***-га*** қўшимчасини қўшиш билан ясалган. Сўнгра бу ҳосила сўзга ***-к*** от ясовчи қўшимча қўшилган ва ўзбек тилида касаллик номини ифодаловчи тиббий термин юзага келган. Бу сўзда, дастлаб феълдан от ясалгани ва яна отдан от ясалганлиги, яъни икки хил от ясовчи қўшимчалар (**-га** ва **-к**) иштирок этганини кўришимиз мумкин.

Буқоқ (зоб) – қалқонсимон безнинг ўсма шаклида катталашуви. Касаллик кўпинча шу без функцияси ва организм умумий ҳолатининг бузилиши билан кечади. Буқоқнинг бир неча тури бор. *Эндемик буқоқ* билан кўпинча Ўрта Европанинг тоғли ҳудудлари (Альп, Карпат), Осиё (Ҳимолай, Тянь-Шань), Африка (Эфиопия), Америка (Кордильера, Қояли тоғлар)да яшайдиган аҳоли касалланади. Санитария-гигиена шароитининг ёмонлиги ва асосан сув, тупроқ ҳамда ҳавода, шунингдек озиқ-овқат маҳсулотларида йод етишмаслиги касалликка сабаб бўлади. Соғлом одамга бир кеча-кундузда граммнинг миллиондан 100-200 қисмича

йод керак. Йод шундан кам истеъмол қилинса, қалқонсимон без йодли гормон – тироксинни кам чиқаради.

Спорадик (онда-сонда учрайдиган) *буқоқ* беморнинг турар жойига боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланади, касаллик кенг тарқалмайди.

Диффуз токсик буқоқ касаллигида қалқонсимон без катталашуви билан бирга функцияси кучаяди (гипертиреоз). Буқоқнинг айрим формалари қалқонсимон безнинг хроник яллиғланиши ёки ўсмалар пайдо бўлиши билан кечади [Саломатлик энциклопедияси, 1983: 64].

Буқоқ 1. Қалқонсимон без фаолиятининг бузилиши натижасида ушбу безнинг катталашуви билан боғлиқ касаллик; шу касаллик натижасида катталашган қалқонсимон без. *Олдин шу сабил буқоғимни даволатиб олсайдим.* С.Нуров, Нарвон.

Буқоқ 2. Шу касалликка йўлиққан, қалқонсимон бези катталашган одам. *Салим буқоқ.*

Буқоқ 3. Дарахт танасининг зарарланиши натижасида унда ҳосил бўлган шиш, ғурра. *Ёнғоқ буқоғи* [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: I, 392].

Буқоқ – бу сўз қадимги туркий тилда "томоқдаги шиш" маъносини англатган **бук** отидан [Древнетюркский словарь, 1969:124] кичрайтириш маъносини ифодаловчи **-(а)қ** қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинган [Севортян, 1974: II, 202]

Ўзбек тилида **қ** ундоши таъсирида унинг олдидаги **а** унлиси **о** унлисига алмашган: **бук+ақ → буқақ → буқоқ** [Раҳматуллаев, 2000: 73].

Буқоқ тиббий термини от туркумига киради ва нима саволига жавоб бўлади. Тиббиёт соҳасидаги касаллик номларидан бирини англатувчи мавҳум, турдош от ҳисобланади.

Зоб -а, о зобе, в зобу, *мн.* -ы, *м.* 1. Расширенная часть пищевода (у птиц, насекомых, моллюсков), где предварительно обрабатывается пища.

2. Болезнь, выражающаяся в увеличении щитовидной железы.

3. Ожирение шеи под подбородком (разг.) // *прил.* зобный, -ая, -ое [Ожегов, 1953:203].

Зоб – Struma – увеличение щитовидной железы, обусловленное недостатком йода в окружающей природе, в местных пищевых продуктах [Усманходжаев, 2013: 181-182].

Буқоқ тиббий терминининг рус тилидаги изоҳида қушлар, ҳашаротлар, моллюскаларнинг овқат ўтиш (қўшимча овқат ҳазм қилиш) йўлининг кенгайган қисми унинг дастлабки маъноси сифатида кўрсатилан. Ушбу терминнинг иккинчи маъноси қалқонсимон безнинг катталашуви билан боғлиқ касалликдир. Унинг учинчи маъноси томоқ остидаги бўйинни ёғ босиши деб берилган.

Ўзбек тилидаги изоҳида ушбу терминнинг биринчи маънолари қалқонсимон без фаолиятининг бузилиши ва безнинг катталашуви билан боғлиқ касаллик номи; шу касаллик натижасида катталашган қалқонсимон без. Иккинчи маъноси шу касалликка йўлиққан, яъни қалқонсимон бези катталашган одам ва учинчи маъноси дарахт танасининг зарарланиши натижасида унда ҳосил бўлган шиш, ғурра. Буқоқ терминининг кейинги учинчи маъноси ўзаро ўхшашлик асосидаги метафорик маъно кўчимига мисол бўлади. Дарахтдаги шиш, ғурра одамнинг томоғидаги ғуррага ўхшатилган.

Куйдирги (сибирская язва) – ўткир инфекцион касаллик; одамга ҳайвонлардан юқади; тери, меъда-ичак йўли ва ўпкага зарар етказади. Бу касаллик қадимдан маълум. Гиппократ ҳам бу ҳақда ёзиб қолдирган. Куйдирги оғир ва хавфли касаллик, яқин ўтмишда ҳам бу касалликка учраган беморлар кўпинча ўлган.

Куйдиргининг олдини олишда эмлаш жорий этилиши, қишлоқ хўжалик ҳайвонларини ветеринария-санитария қоидаларига риоя қилиб боқиш туфайли ҳайвонлар ва одамлар ўртасида куйдирги билан касалланиш жуда камайди. Замонавий методлардан фойдаланиб, барвақт ва рационал даволаш касалликнинг хатарли оқибатларсиз кечишини таъминлайди [Саломатлик энциклопедияси, 1983: 221].

Сибирская язва – anthrax – инфекционная болезнь из группы зоонозов [Усманходжаев, 2013: 428].

Куйдирги одамга ҳайвонлардан юқадиган тери, меъда-ичак ва ўпкага зарар етказадиган ўткир юқумли касаллик. *Қорамол, қўй ва эчкилар кўпинча куйдирги ҳамда оқсил касалликлари билан оғрийди.* О.Азизхўжаев, Эҳтиётлик шартлари.

Куйдирги чиқмоқ баъзи сўзлар билан қўлланиб, шу сўз билдирган нарсанинг йўқ бўлиши, йўқлиги; шундай бўлиши ҳақидаги қарғиш маъноларини билдиради. *Менинг ўз отим бор! Ўз отимга куйдирги чиққан эмас!* А.Қаҳҳор, Оғриқ. [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006: II, 422].

Куй – "аланга (иссиқ) таъсирида ёниб, истеъмолга яроқсиз (кўмир) ҳолатига ет". *Чиқиндилар оловда бирпасда куйиб кул бўлди.* Қадимги туркий тилда ҳам шундай маънони англатган бу феъл асли **кой** тарзида талаффуз қилинган [Древнетюркский словарь, 1969: 312] ўша даврлардаёқ, **о** унлиси **ў** унлисига алмашган [Кошғарий, 1960: III, 264]. Ўзбек тилида **ў** унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган: **кой → кўй → куй** [Раҳматуллаев, 2000: 213].

Куй – ушбу буйруқ шаклидаги феълга унинг орттирма даражаси шаклини ясовчи **-дир** қўшимчаси қўшилган: **куй+дир → куйдир** тарзида ва мазкур ҳосила сўзга **-ги** – пайт маъносини англатувчи от ясовчи қўшимча қўшилган: **куйдир+ги → куйдирги**, натижада юқумли касаллик номини билдирган тиббий термин юзага келган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, *куйдирги* касалининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб, бу терминни салбий маъно (оттенка)да қўллаш таомилга кирган. Бирор нарсага *куйдирги чиқсин* дейилса, демак шу нарсанинг барбод бўлиши кўзда тутилади. Бу эса *куйдирги* касалига чалинган одамнинг соғайиб кетиши қийин эканлиги ёки бу касални даволаш мураккаблигидан далолат беради.

Шу билан биргаликда, ушбу термин бирор нарса ёки ҳодисага нисбатан ишлатилганда, унинг кўчма маъноси реаллашади. Бу ерда маъно кўчишининг *метонимия* усули, яъни ўзаро боғлиқлик асосида маъно кўчишини кузатишимиз мумкин.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, юқорида *безгак, буқоқ, куйдирги* каби соф ўзбекча терминлар семантик нуқтаи назардан кўриб чиқилди. Шуларнинг ўзидан маълум бўладики, бундай касалликларнинг ўзбекча номланиши бежиз эмас. Мазкур касалликларнинг пайдо бўлиши лингвистик жиҳатдан қадимий, миллий-тарихий хусусиятларга эга. Ҳар бир терминнинг асл маъноси билан биргаликда, унинг кўчим асосида пайдо бўлган ҳосила маънолари, шунингдек ўзга тиллардан ўзлашган эквивалент маънолари ҳам бўлиши мумкин. Тилда ана шу терминларнинг маъноларидан мақсадли ва ўринли фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Умуман, юқоридаги мисоллардан терминологик тизимда ўзбекча тиббий терминларнинг ўзининг келиб чиқиш тарихи ва ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини кўриш мумкин ва ушбу ҳодисалар бошқа тилларда учрамайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдураҳмонов Ғ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: 1966.
2. Вернер Д. ва бошқалар. Ҳаммабоп тиббиёт қўлланмаси. – Тошкент: 2014
3. Даниленко В.П. Русская терминология. М., 1977
4. Древнетюркский словарь. Лгр.: 1969
5. Кондаков Н.И. Логический словарь. Москва: 1971
6. Мираҳмедова З. Ўзбек тилининг анатомия терминологияси ва уни тартибга солиш муаммолари. Тошкент: "Фан", 2010
7. Кошғарий М. Девону луғатит турк. – Тошкент: 1960, I – III
8. Новиков Л.Н. Семантика русского языка. – Москва: 1982
9. Расулов Р. Термин хусусиятлари. // СамДУ Ахборотномаси. 2005 йил
10. Расулов Р., Суюнов Б., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати. Тошкент, 2010
11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. – Тошкент: "Ўқитувчи", 1984
12. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: "Университет", 2000

13. Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: 1974, I – IV
14. Турсунова О.Ф. Тарихий манбаларда ҳуқуқ терминларининг қўлланиши. Филология фанлари номзоди дисс. .. автореф. – Тошкент: 2009
15. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Москва: 1981
16. Ғойибов С. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: “Фан”, 1981

“DEVONU LUG‘OTI-T-TURK” ASARIDA BIR NECHA SO‘Z TURKUMIGA XOS OMONIMLAR SEMANTIKASI
SEMANTICS OF WORD GROUP OF HOMONIMS DEVONU LUGOTI-T-TURK

N. Kilichov
Qoraqalpoq davlat universiteti
f.f.f.d. (PhD)
S.Yangiboyeva urayyo
talaba

Abstract: This article analyzes the semantics of homonyms specific to several word groups in the ancient Turkic language and reveals their relationship to modern Turkic languages.

Key words: *Turkic languages, Devonu lugoti-t-turk, omonim, vocabulary, nouns, semantics.*

Tildagi so‘zlarning ma’lum qismi shakl yoki ma’nosiga ko‘ra o‘zaro aloqador butunlikni tashkil etadi.Tilning paydo bo‘lish davridan boshlab uning shakllanish jarayonida bunday butunlikdagi so‘zlar ham asta-sekin shakllanib, asrlar davomida sayqallanib kelingan. Mana shunday butunliklardan biri bu omonimlik hodisasidir. Bunday so‘zlarning Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘oti-t-turk” asarida keltirilib o‘tilganligining o‘zi ham X-XI asrlarda omonimlarning keng ko‘lamda iste’molda bo‘lganligidan guvohlik beradi. Omonimlar material tomonidan, ya’ni qaysi so‘z turkumlaridan bo‘lishiga ko‘ra asosan ikki turga bo‘linadi: 1. Bir so‘z turkumiga tegishli bo‘lgan omonimlar. 2. Bir necha so‘z turkumiga tegishli bo‘lgan omonimlar [Pinxasov, 1969:17].

Devonda omonim so‘zlarning juda ko‘p shakllari qo‘llanilgan bo‘lib, shulardan biri bir necha so‘z turkumli omonimlardir. Masalan, ‘ush’ so‘zi bir necha so‘z turkumida doirasida omonimlikni yuzaga keltirgan. 1) ush – shunday, huddi; Ush mundag‘ qïl – huddi shunday qil. 2) ush – hozirgina, shu onda; Ush kəldÿgÿm bu – hozirgina kelib turgandim. 3) ush – har qanday daraxt, shox, butoqning o‘rtasi, o‘zagi; möңÿз ушї – shoh (mÿngiz) o‘rtasi; Shuningdek qush va otlarning dum suyaklariga yoki dum chiqadigan o‘rinlariga ham ush deyiladi [Koshg‘ariy, 1960:72]. Ko‘rinadiki birinchi so‘z yordamchi so‘z turkumiga, ikkinchi so‘z ravish so‘z turkumiga, uchinchi so‘z esa ot so‘z turkumiga tegishli bo‘lgan holda omonimlikni yuzaga keltirgan.

Mana shu omonimlarning o‘zi ham ikkita so‘z turkumi asosida, uchta so‘z turkumi asosida, ba’zilari esa to‘rt xil so‘z turkumiga tegishliligi asosida hosil bo‘lgan. Masalan, janїғ so‘zi ikki so‘z turkumiga tegishli omonim so‘zdir. Ya’ni janїғ – qusuq. Ol janїғ janдї – u ko‘p qusdi. Bu yerda ot so‘z turkumida. Janїғ – yonish, g‘azablanish. Бəг janїғїында тўшмä – bek va boshqalar yonishiga, g‘azablanishiga yo‘liqma [Koshg‘ariy, 1963:21-22]. Ushbu holatda esa fe’l so‘z turkumida qo‘llanilgan. Devonda esa bunday shakldagi omonimlar so‘zlarga qaraganda, uch so‘z turkumi doirasidagi omonimlar kam miqdorda uchraydi. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, bu so‘zlarni qo‘llanilishi jihatidan qiyoslaydigan bo‘lsak, bugungi kunda muqobiliga ega bo‘lgan va bo‘lmagan bir necha so‘z turkumli omonimlarni uchratishimiz mumkin. Xususan, Devonda qo‘llanilgan азуқ: so‘zini olaylik. Bu so‘z uch xil: sifat, fe’l va ot turkumlarida qo‘llanilganligiga ko‘ra omonimdir. Ya’ni, 1) азуқ: - азуқ оқ – yashirin o‘q, kim otganligini aniqlash qiyin bo‘lgan o‘q. Sifat so‘z turkumi. 2) азуқ: - азуқ мунқ – qochgan; yo‘ldan ozgan; adashgan. Fe’l so‘z turkumi. 3) азуқ – oziq, oziq-ovqat; shu maqolda keladi: сартнїң азуқї арїғ болса, jол ўзä jəр – savdogarning moli toza, beshubha bo‘lsa, yo‘l ustida yeydi. Bu maqol aytgan so‘zning uddasidan chiqa olmagan, quruq maqtanchoqlarga nisbatan qo‘llaniladi. Ot so‘z turkumi [Koshg‘ariy, 1960:97]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida Devondagi ushbu so‘zlar va bugungi kundagi muqobil shakli ham omonimlikka ega emas. Endi ачїғ so‘ziga e’tiborimizni qaratamiz. Ushbu so‘z ham uch xil ma’nodagi omonim so‘zdir. Bular: 1) ачїғ – xon yoki shohning baxshishnomasi, mukofoti; Хан мəңä ачїғ бəрді – xon

menga mukofot berdi. Ot so‘z turkumi. 2) ачїғ – noz-ne’matlar ichida yashash, noz-ne’matlardan bahramand bo‘lish; özўңні ачїғлїғ тут – O‘zingni yaxshi tut! Noz-ne’matlardan bahramand bo‘l, oziqlan, demakdir. Fe’l so‘z turkumi; 3) ачїғ – achchiq; achchiq bo‘lgan har bir narsa. Sifat so‘z turkumi [Koshg‘ariy 1960:94].

Yuqoridagi so‘zlarning Devondagi shakli va bugungi kundagi muqobil shakli ham uchinchi so‘zdan tashqari omonimlikka ega emas. Uchinchi so‘zdan tashqari deyishimizning sababi, ushbu so‘z bugungi kunda ham ачїғ so‘zining omonim ekanligidan dalolat beradi. Lekin bu omonim so‘zlar qo‘llanilishiga ko‘ra, ya’ni qanday ma’noda kelishiga ko‘ra farq qiladi. Xususan, hozirgi o‘zbek adabiy tilida ачїғ so‘zi achchiq shaklida qo‘llaniladi va uning omonimligi quyidagicha:

1) achchiq [asli achi – “ achchiq, taxir, nordon holatga kelmoq” + q – sifat yasovchi affiks] sifat. 1. Qalampirga o‘xshab ta’sir qiladigan, shirinning aksi [горький]. Achchiqtosh, achchiqtomir, achchiq-chuchuk, achchiq-tizik. Achchiq narsa. Achchiq dori. Ovqat achchiq bo‘lib qolibdi. Achchiq narsalar yegim keladi. Abdulla Qodiriy, O‘tgan kunlar.

2) achchiq [asli achi – “jahllanmoq” + q – ot yasovchi affiks] ot. Jahl, qahr, g‘azab [злость, гнев]. Achchiqlanmoq, achchiq-alam, achchiq-tirsiq. Achchig‘i tez. Achchig‘i chiqdi. Achchig‘i keldi. Achchig‘idan tushdi. Achchiq ustida. “Nega achchig‘ing chiqadi, Po‘lat?” – dedi Bahor muloyimlik bilan. Sharof Rashidov, Qudratli to‘lqin[Rahmatullayev, 1984: 23-24].

Devonda shunday so‘zlar ham borki, ularning XI asrdagi ma’nosi bugungi kunda ham saqlangan holda omonimlikni hosil qilmoqda. Masalan, burun so‘zini olaylik. Bu so‘z Devonda ikki xil ma’noda ot hamda ravish so‘z turkumi sifatida qo‘llanilgan. 1) бурун – burun. Тағ бурнї – tog‘ burni.. Ot so‘z turkumi. 2) бурун – oldin, burun, ilgari. Ол мәндан бурун бардї – u mendan oldin bordi. Bu so‘z shaklda emas, ma’noda arabchaga o‘xshaydi [Koshg‘ariy 1960:379]. Ravish so‘z turkumi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida ushbu ma’nolar to‘la saqlanib qolgan. Buni misollar orqali ko‘ramiz: 1) burun – ot. Hidlash organi [нос]. Burundor, burunaki. Burun kataklari. Burun tortmoq. Qirg‘iy burun. Qirra burun. Og‘iz-burun o‘pishmoq. Ko‘chadagi “tez yordam” mashinasi... burniga ko‘zoynak qo‘ndirgan, xuddi shunday oq xalatli novchagina kasalxona vrachi, bemor opani ularga topshirayotgan Dilbar bilan Olya derazadan shundoqqina ko‘rinib turibdi. Hamid G‘ulom, Binafsha atri. 2) burun – [<bur+un] ot; geografiya termini. Dengizga turtib chiqqan quruqlik (burchak hosil etib turadi) [мысь]. Chelyuskin burni. Jarning narigi tomoni bir tepadan iborat bo‘lib, janub biqini ma’lum Chaqar suvi bilan, g‘arbi Bo‘zsuv va Ko‘kcha arig‘i bilan o‘ralgan burun (O‘tgan kunlar). 3) burun – ravish. Ilgari, avval [раньше]. Burungi. Burun shunday edi, hozir o‘rganib ketgan. Uning yuzlari shu qadar so‘lib qolgan ediki, bundan bir nechagina yil burun o‘z chiroyi bilan hammani hayratda qoldirganiga ham ishonib bo‘lmasdi[Rahmatullayev, 1984:37]. Ushbu misollardan devondagi burun so‘zi bugungi kunda ham huddi shunday omonimlik shaklda ekanligini ikkinchi, uchinchi misollarda ko‘ramiz.

Devonda ayrim, bir so‘z turkumi doirasida omonimlikni yuzaga keltirgan so‘zlar bugungi kunda turli so‘z turkumlilik shaklida omonimdir. Bunday so‘zlar nafaqat bugungi o‘zbek tilida, balki, boshqa turkiy tillarda ham omonimlikda qo‘llanib kelinmoqda. Shunday so‘zlardan biri ot so‘zidir. Bu so‘z Devonda a:т ko‘rinishida hamda bir so‘z turkumli omonim so‘z shaklida qo‘llanilgan. Bugungi kunda esa bu so‘z bir necha turkumli omonim so‘z bo‘lib faqat o‘zbek tilida emas, balki, qoraqalpoq tilida ham bir necha turkumli omonim so‘zdir. Demak, ot so‘zi Devonda ham o‘zbek hamda qoraqalpoq tillarida ham omonimdir.

Ushbu misollar orqali, Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘oti-t-turk” asari orqali turkiy tillarning til boyligi nihoyatda keng ekanligini ochib bergan deyishimiz mumkin. Qardosh bo‘lgan turkiy tillarning bir-biriga yaqinligi esa ularning bir tildan unib chiqqanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Da’wletov Abatbay. Til bilimi tiykarları. No‘kis. “Bilim”. 2007.

2. Pinxasov Y. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. -T.: “O‘qituvchi”, 1969.

3. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘oti-t-turk. O‘zbekiston fanlar akademiyasi. Toshkent. 1960.

4. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘oti-t-turk. O‘zbekiston fanlar akademiyasi. Toshkent. 1963.

5. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tili omonimlarining izohli lug‘ati. Toshkent. “O‘qituvchi”. 1984.

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР ЛЕКСИКОГРАФИИ
HISTORICAL OVERVIEW OF LEXICOGRAPHY

Н. Абдуллаева
преподаватель,
Ташкентский финансовый институт

Abstract: This is provides information about the history of lexicography, scientific work of Eastern and Western linguists in the field of lexicography, scientific innovations in the creation of dictionaries, the contribution of Russian, Uzbek and other scholars to lexicography. There are recommendations for further development of modern lexicography.

Keywords: *lexicography, dictionary, linguistics, types of dictionaries, theoretical lexicography, compilation of dictionaries*

Лексикография – уникальное национальное богатство любого народа, его собственные слова и выражения. Словарь языка постоянно развивается под влиянием времени и пространства. Жизнь, развитие образа жизни и открытия рождают новые слова и концепции, а некоторые слова устаревают. Заполнить это могут только смелые, трудолюбивые, самоотверженные лингвисты. Имена таких великих людей будут почитаться вечно.Достаточно упомянуть имя нашего предка Махмуда Кашгари. Его “Девону луғотит турк” – труд по анализу тюркских языков, созданный почти 1000 лет назад, является уникальным сокровищем всех тюркских народов. Имя Махмуда Кашгари навсегда вписано в страницы истории.Словари, которые сначала начинались с рукописей, состоящих только из небольшого количества слов и фраз, теперь издаются на тысячах языков и содержат сотни тысяч слов. В последние годы сформировалась не только практическая сторона лексикографии, но и теоретическое направление, объект и предмет. Теория и практика составления словаря стали особой областью лингвистики.Взгляды русского ученого Л. В. Щербы на лексикографию положили начало формированию теоретической лексикографии[Щерба, 1974:7]. Теория сравнительного изучения и анализа типов словарей на основе их специфики Л.В.Щерба актуальна и сегодня. Научно обоснованные теоретические взгляды западных лингвистов послужили основой для дальнейшей работы восточных лингвистов в области лексикографии. Теории о разделении словарей на типы, порядке размещения слов, способах обеспечения их удобства находят отражение в трудах узбекских ученых, в процессе создания словаря. Например, И. В. Рахманов делит немецкие словари на четыре группы на основе теории Л. В. Щербы[https://hozir.org/].О важности и значении словарей ученый Б. Менглиев пишет: «Словарный запас и обучение на нем превосходит другие разделы в увеличении насыщенности речи. Поэтому учебные словари и энциклопедии играют важную роль в учебных пособиях»[Менглиев, 2009:6].

История узбекской лексикографии начинается со знаменитого «Девону луғотит турк» XI века Махмуда Кашгари. Словарь не только описываетслова и их значения, но и содержит обширную информацию об истории, обычаях и географическом положении тюркских народов. Считается, что это один из первых двуязычных (тюркско-арабский) толковых словарей. Другой соотечественник, Махмуд Замахшари, написал свой труд «Асос ул-балоға» и свой четырехязычный (арабский, персидский, узбекский, монгольский) словарь «Мукаддимат ул-адаб» (XII век). Внес большой вклад в развитие как практических, так и теоретических знаний. лексикографии[www.ziyouz.com].

XX век занимает особое место в истории узбекской лексикографии. За это время было создано множество терминологических словарей, учебных и орфографических словарей, двуязычных и трехъязычных словарей различного назначения. Особое место в нем занимают

русско-узбекские и узбекско-русские словари, а также словари для сравнительного изучения узбекского с другими европейскими и иностранными восточными языками. Важнейшие из них - «Краткий русско-узбекский словарь» Е.Д. Поливанова, 2-томный «Русско-узбекский совершенный словарь» А. Захири, «Краткий узбекский-русский словарь» К.К.Юдахина, «Узбекско-русский словарь» У.Ахмаджанова и Б.Илёзова, «Русско-узбекский полный словарь» С. Рахматия и А. Кодырий, «Краткий узбекско-русский словарь»В.В. Решетова. В начале 1940-х годов были созданы и изданы «Узбекско-русский словарь» на 17 000 слов (Ташкент, 1941) и «Русско-узбекский словарь» на 30 000 слов (Ташкент, 1942). Эти словари под редакцией профессора Т.Н. Кори-Ниязи и профессора А.К. Борокова были более совершенными, чем ранее опубликованные словари, как по содержанию, так и по полноте словарных статей. Эти словари, в частности, стали основой для создания первого аннотированного словаря узбекского языка «Узбекско-русский словарь», изданного в 1959 году, и составили его научную основу. Эти словари обобщили опыт узбекской лексикографии, впервые описали лексико-семантическую систему современного узбекского языка и нормы, сформированные в XX веке.

Составленный и изданный А.Захири в 1927 году двухтомный «Русско-узбекский совершенный словарь» стал основой для последующего развития двуязычных словарей в Узбекистане. На сегодняшний день создано множество переводческих словарей, сравнивающих узбекский примерно с 10 иностранными языками, создано более 100 терминологических словарей на одном, двух и трех языках. Впервые в истории узбекского народа составлен и издан «Толковый словарь узбекского языка»(1981 г.). Ученые-лингвисты А.Зохирий, А.Кодырий, Е.Д. Поливанов, А.К. Боровков, В.В. Решетов, С.Иброхимов, ОлимУсмон, З.Маруфов, Ш.Т. Рахматуллаев, Н.Маматов, А.Ходжиев, Т.Аликулов и другие внесли свой достойный вклад в развитие узбекской лексикографии [https://uz.wikipedia.org/]. Сегодня перед узбекской лексикографией стоит задача создать энциклопедические и лингвистические словари более обширного охвата всех сфер, отвечающие требованиям новой эпохи, в которой значительное место имеет экономика, рыночные отношения, техника и информационные технологии.Узбекская лексикография нуждается в создании терминологических словарей различного профиля, филологических, энциклопедических, толковых и фразеологических словарей, так как словари всегда были и останутся неотъёмлемой частью культуры нации.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Языковая система и речевая деятельность -М.: Наука, 1974. — 428 с.
2. Mengliyev B va b.Ona tili.Qomus. –T.:, 2009. – 270 b.
3. https://hozir.org/leksikografiya-lugatshunoslikni-organuvchi-fan.html
4. https://uz.wikipedia.org/wiki/Leksikografiya
5. www.ziyouz.com.

INGLIZ LUG‘ATCHILIGINING AYRIM YUTUQLARI XUSUSIDA
ON SOME SUCCESSES ASPECTS OF ENGLISH LEXICOGRAPHY

A.Abdullayev

O‘z Res VM huzuridagi Prezident, ijod va ixtisoslashtirilgan maktablarni rivojlantirish agentligi direktor o‘rinbosari

Abstract: the article discusses the achievements of English lexicographers in the 20th century and presents principles of lexicography implemented in new types of dictionaries complied during the century. Specifically, the author of the article describes the contribution of monolingual, explanatory dictionaries, and specialized dictionaries to the development of English lexicography.

Key words: *educational lexicography, explanatory dictionary, polyfunctionality, polysemantic, microsystem, category of manner.*

Аҳолиси инглиз тилида сўзлашувчи давлатлар ўтган аср давомида халқаро иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий жабҳаларда етакчилар сирасига кирди ва бу инглиз тили мавқеига ҳам ижобий таъсир ўтказди. Натижада, инглиз тили жаҳон тиллари сирасида эътироф этила бошланди. Бироқ инглиз тилининг жадал суръатда оммалашуви нафақат маълум мамлакатларнинг етакчи сиёсий ва иқтисодий ўрни сабабли, балки ушбу тилда яратилган дарслик, қўлланма ва луғатларнинг бошқа жаҳон тилларидаги материалларга нисбатан сезиларли устуворликларга эга бўлганлиги сабабли амалга ошди. Ўтган аср ярмидан эътиборан замон талабларига мувофиқ инглиз лексикографиясида янги бўлим – ўқув лексикографияси пайдо бўлди. Ўқув лексикографияси луғатчиликнинг муҳим йўналиши бўлиб, у ўзида тил педагогикаси ва инглиз тилини чет тили сифатида ўқитиш методикасининг ривожланишидаги барча муҳим тенденцияларни акс эттиради [Bukin, 2014:10].

Албатта, кўплаб тиллар қатори инглиз луғатчилиги ҳам чуқур тарихга эга ва у асрлар давомида изчил тараққий этди. Инглиз тилшунослари асрлар давомида луғатчиликка алоҳида аҳамият бериб, луғатларни тилшунослик фанининг амалий натижаси ва ютуғи сифатида баҳолашган. Умуман олганда, ўрта асрдан эътиборан инглиз тилшунослари, хусусан, луғатшунослари ўз замоношларидан сезиларли даражада олдинда бўлганлиги сабаб барча тил ҳодисаларини ўрганиш ва таҳлил қилишдаги янгиликлар, илғор ғояларни аксарият ҳолларда инглиз тили материали асосида тадбиқ этишди. Хусусан, инглиз лексикографиясининг илк йирик ютуқларидан бири сифатида XVII аср бошида Р.Кодри томонидан тартибга солинган “A Table Alphabetical” луғатини эътироф этиш мумкин. Ушбу луғат инглиз тилида яратилган биринчи бир тилли изоҳли луғатдир, унинг таркибига икки мингдан ортиқ лексемалар жамланган [https://en.wikipedia.org/wiki/Table_Alphabeticall]. Ушбу изоҳли луғат бугунги кунда бизга маълум лексикографик тамойил ва талабларга тўлақонли мос келмайди. Бироқ кейинчалик Самуэль Жонсон раҳбарлигида тартибга солинган “A Dictionary of the English Language” [https://en.wikipedia.org/wiki/A_Dictionary_of_the_English_Language] изоҳли луғатини ўзининг шаклий параметрларига кўра замонавий изоҳли луғатларга яқин туради дейиш мумкин. Муаллифнинг сўзларни изоҳлашда умумхалқ нутқидан олинган мисоллардан фойдаланганлиги ушбу луғатнинг нафақат мутахассислар, балки кенг жамоатчилик томонидан эътироф этилишига сабаб бўлди. Ўтган аср бошларида эса “Оксфорд қомусий изоҳли луғати” [https://www.worldcat.org/title/oxford-english-dictionary/oclc/59112453] яратилди ва ушбу луғат ўз даврининг энг йирик луғатларидан бири эди. Ўз таркибида тўрт юз мингдан ортиқ лексемаларни қамраб олган ушбу луғат бир неча бор кенгайтирилиб қайта нашр этилди. Бугунги кунга келиб яратилган изоҳли, таржима ва ўқув луғатларининг аксарияти айнан Оксфорд изоҳли луғати наъмунаси асосида тартибланган.

Юқорида таъкидланганидек, ўтган аср ярмидан бошлаб инглиз тилининг ўқув изоҳли луғатларини яратиш инглиз луғатшунослари эътибор марказида бўлди. Бироқ, ўқув луғатларини яратиш зарурати хақидаги фикрлар бундан анча аввал ҳам мавжуд бўлган. Албатта, ўқув луғатлари йирик изоҳли луғатлардан фарқ қилади ва бу, айниқса, луғатларнинг микроструктуралари [Hartmann., James:1998], яъни миркотизимларида яққол кўзга ташланади.

Баъзи луғатшунослар фикрича, ўқув луғатлари ва изоҳли луғатлар орасида деярли ҳеч қандай тафовут мавжуд эмас. Жумладан, тилшунос В.Г.Гак фикрига кўра “ҳар бир луғат ўқиб ўрганишга мўлжалланган, дидактик аҳамиятга эга асардир” [Гак, 1977:12]. Ўқув луғатлари ва изоҳли луғатлар орасидаги шаклий ва мазмуний фарқларни тамомила инкор этиб бўлмайди. Хусусан, ўқув луғатларида сўзлар транскрипцияси, талаффузи келтирилади. Изоҳли луғатларда эса транскрипциялар келтирилмайди. Ўқув луғатларида сўз изоҳи нисбатан қисқа, мисолларга катта аҳамият қаратилади. Луғатлар инглиз тилини хорижий тил сифатида ўрганувчи аудиторияга мўлжалланганлиги сабаб сўзлар тил билиш даражасига кўра тартибланган. Юқорида мисол сифатида берилган тўртта луғат мақола ҳозирда энг йирик қомусий изоҳли луғатлардан бири хисобланган “Вебстер луғати”дан олинган. Ушбу

луғатнинг бошқаларидан фарқли жиҳати унда лексемаларнинг амалда қўлланишига оид маълумотлар кўпроқ келтирилади. Webster Dictionary of English Usage ўз яратувчилари томонидан қомусий изоҳли луғат дея таърифланади. Яъни, ушбу луғат бевосита тил ўрганувчилар аудиториясига мўлжалланмаган. Ундаги микротизимлар, яъни луғат мақолалари барчамизга маълум бўлган изоҳли луғат мақолаларидан шаклан ва мазмунан фарқ қилади. Луғат мақола анъанавий тарзда изоҳланаётган сўз билан бошланади. Таржима ёки ўқув изоҳли луғатларидан фарқли равишда ушбу луғатда сўзнинг транскрипцияси келтирилмайди. Шунингдек, деярли барча луғатлар учун ўзгармас умумий жиҳат ҳисобланган лексеманинг грамматик категориясига оид маълумот, яъни грамматик категориянинг қисқартмаси келтирилмайди. Шундай қилиб, ушбу луғатда асосий лексемадан кейин унинг қўлланишига оид маълумотлар берилади. Сўзнинг қўлланишига оид тавсиялар бадиий ёки бошқа тур адабиётлардан олинган мисоллар ёрдамида далилланади. Қолаверса, мақолаларда лексеманинг қайси предлоглар билан бирикиши ва натижада қандай янги маънолар ҳосил бўлишига оид маълумотларга ҳам катта ўрин ажратилган. Бу каби изоҳли луғатларда асосан сўз изоҳига урғу берилади, аксарият ҳолатларда сўз изоҳи билан бир қаторда унинг этимологиясига ҳам алоҳида тўхталиб ўтилади. Баъзи йирик изоҳли луғатларда сўзларнинг синонимлари, кўчма маънолари ва услубий вазифадошлари ҳам келтирилиши мумкин.

Ўқув луғатларига тўхталар эканмиз, уларнинг қомусий изоҳли луғатларга ўхшаш ва айнан деган фараз янглиш эканлигини айтиб ўтиш ўринли бўлади. Масалан, Cambridge Learners Dictionary [https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/overcome] ўқув луғатидан олинган қуйидаги луғат мақолаларга эътиборимизни қаратайлик:

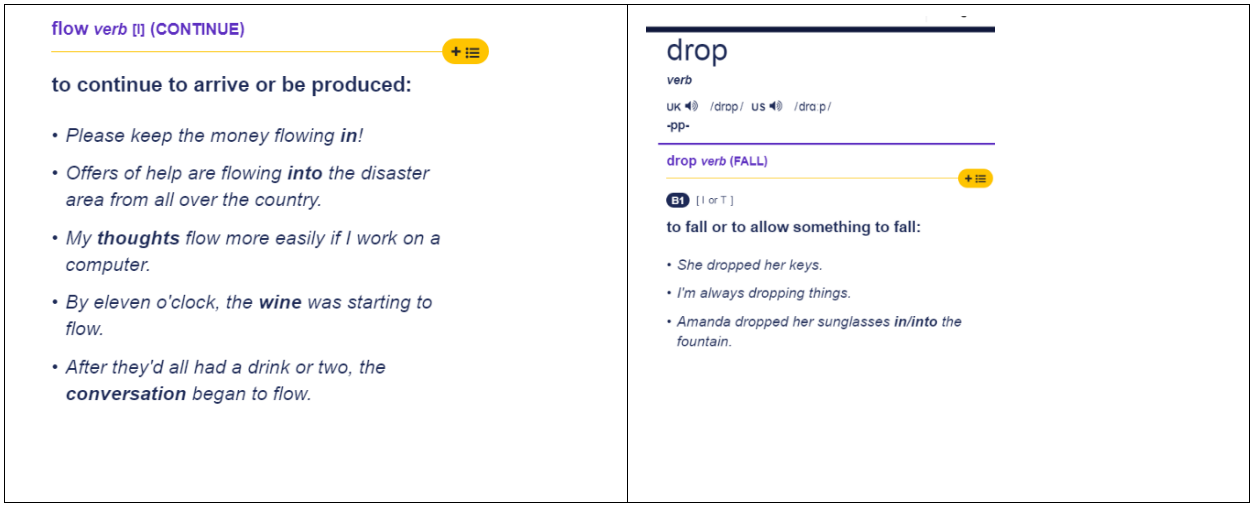

flow *verb* [I] (CONTINUE)

to continue to arrive or be produced:

- *Please keep the money flowing **in**!*
- *Offers of help are flowing **into** the disaster area from all over the country.*
- *My **thoughts** flow more easily if I work on a computer.*
- *By eleven o'clock, the **wine** was starting to flow.*
- *After they'd all had a drink or two, the **conversation** began to flow.*

drop

verb

UK /drɒp/ US /drɑːp/

-pp-

drop *verb* (FALL)

B1 [I or T]

to fall or to allow something to fall:

- *She dropped her keys.*
- *I'm always dropping things.*
- *Amanda dropped her sunglasses **in/into** the fountain.*

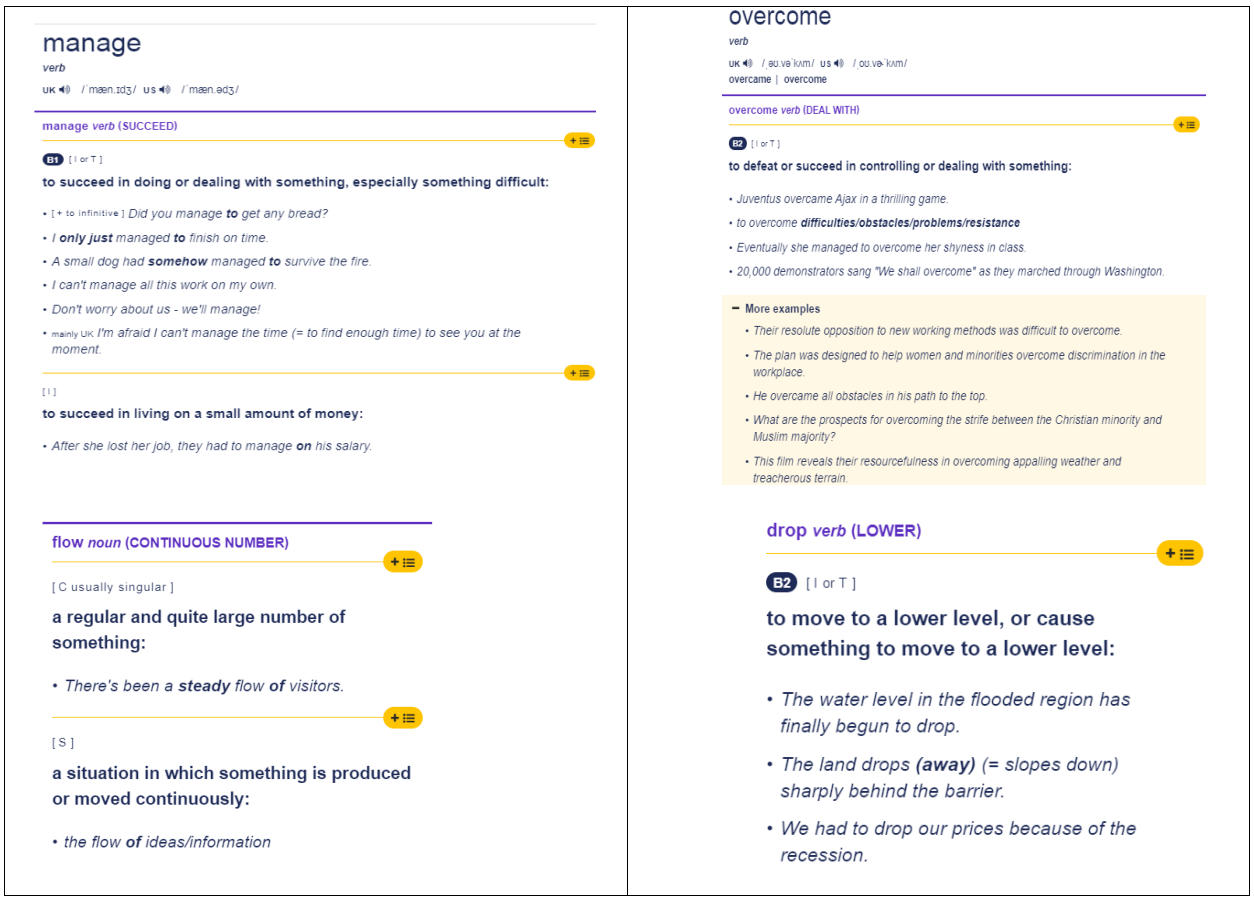

manage

verb

UK /ˈmæn.ɪdʒ/ US /ˈmæn.ədʒ/

manage verb (SUCCEED)

B1 [I or T]

to succeed in doing or dealing with something, especially something difficult:

• [+ to infinitive] Did you manage to get any bread?
• I only just managed to finish on time.
• A small dog had somehow managed to survive the fire.
• I can't manage all this work on my own.
• Don't worry about us - we'll manage!
• mainly UK I'm afraid I can't manage the time (= to find enough time) to see you at the moment.

[I]

to succeed in living on a small amount of money:

• After she lost her job, they had to manage on his salary.

flow noun (CONTINUOUS NUMBER)

[C usually singular]

a regular and quite large number of something:

• There's been a steady flow of visitors.

[S]

a situation in which something is produced or moved continuously:

• the flow of ideas/information

overcome

verb

UK /ˌəʊ.vəˈkʌm/ US /ˌoʊ.vəˈkʌm/

overcame | overcome

overcome verb (DEAL WITH)

B2 [I or T]

to defeat or succeed in controlling or dealing with something:

• Juventus overcame Ajax in a thrilling game.
• to overcome difficulties/obstacles/problems/resistance
• Eventually she managed to overcome her shyness in class.
• 20,000 demonstrators sang "We shall overcome" as they marched through Washington.

More examples

• Their resolute opposition to new working methods was difficult to overcome.
• The plan was designed to help women and minorities overcome discrimination in the workplace.
• He overcame all obstacles in his path to the top.
• What are the prospects for overcoming the strife between the Christian minority and Muslim majority?
• This film reveals their resourcefulness in overcoming appalling weather and treacherous terrain.

drop verb (LOWER)

B2 [I or T]

to move to a lower level, or cause something to move to a lower level:

• The water level in the flooded region has finally begun to drop.
• The land drops (away) (= slopes down) sharply behind the barrier.
• We had to drop our prices because of the recession.

Қомусий луғатлардан фарқли ҳолда ўқув луғатларида сўзнинг изоҳи лўнда ва содда бўлади. Бундай луғатларда лексикографлар, асосан, сўзнинг нутқда қўлланишига оид мисолларга урғу беришади. Юқоридаги мисоллар тарз маъносини ноаниқ ифодаловчи ҳаракат феълларидир. Уларга берилган биринчи изоҳда тарз маъноси англашилмайди, ҳолбуки кейинги изоҳ ва мисолларда лексеманинг тарз маъноси яққол ифодаланади. Гарчи ўқув изоҳли луғатларда сўзлар қисқача изоҳланса-да, ўқув изоҳли луғат микротизимлари сўзнинг барча маъноларини қамраб олишга интилади ва бу устиворлик, айниқса, полифункционал ва полисемантик феъллар мисолида яққол кўзга ташланади.

Англашилганидек, анъанавий луғатчиликда инглиз тилшунослиги ўзига тенг мавқега эга бошқа жаҳон тилларининг луғатчилик мактабларидан илгарилаб кетган. Бугунги кунга келиб инглиз тилидаги луғатлар қомусий изоҳли луғатлар, ўқув луғатлари, мутахассислик луғатлари каби уч йирик гуруҳга ажратилади. Булардан ташқари, таржима луғатлари ҳам мавжуд ва бундай луғатлар нафақат инглиз тилида ўз она тилиси сифатида сўзлашувчи луғатшунослар томонидан, балки чет эллик мутахассислар томонидан ҳам тузилаётгани алоҳида эътиборга сазовордир.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Букина В.А. Современная английская лексикография. – Москва, 2014. -С.10.
2. Гак Г. Актуальные проблемы учебной лексикографии. – Москва, 1977. – С.12.
3. R.Hartmann., James G. Dictionary of Lexicography. – London, NY, 1998.
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Table_Alphabeticall
5. https://en.wikipedia.org/wiki/A_Dictionary_of_the_English_Language
6. https://www.worldcat.org/title/oxford-english-dictionary/oclc/59112453
7. https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/overcome

IKKI TILLI TARJIMA DASTURLARINI YARATISHNING LINGVISTIK ASOSLARI
LINGUISTIC BASIS OF CREATING BILINGUAL TRANSLATION PROGRAMS

K.Rixsiyeva,
ToshDO‘TAU o‘qituvchisi
D.Radjabov, J.Temirov, M.Uzoqova
ToshDO‘TAU 4-kurs talabalari

Abstract: This article discusses current problems of machine translation programs, computer linguistics . It also analyzes advantages and disadvantages of the programs, and gives information about the program that will be created basing on this.

Key words*: computer linguistics, program, machine translation, bilingual translation program, the box.*

XXI asr boshiga kelib axborot texnologiyalari taraqqiyoti tufayli globallashuv jarayoni yangi bosqichga ko‘tarildi. Insoniyat tomonidan qo‘lga kiritilgan fan, texnika, madaniyat, ishlab chiqarish munosabatlarini rivojlantirish, demokratiya, qonunchilik, adolatni barqarorlashtirish borasidagi yutuqlardan oqilona foydalanish O‘zbekistonni jahondagi rivojlangan davlatlardan biriga aylantirishga zamin yaratadi. Globallashuv jarayoni barcha sohalarda tezkorlikni, tez sur’atlar bilan rivojlanishni talab etmoqda. Texnika taraqqiyoti mahsuli bo‘lgan kompyuter tizimi barcha sohalarda qulayliklar yaratadi, ma’lumotlarning tezkor yetkazib berilishini, tarjima, tahrir jarayonlarining qisqa muddatlarda amalga oshirilishini, turli millatga mansub muloqot vakillari o‘rtasida vosita sifatida xizmat qiluvchi sun’iy til, ya’ni axborot-kompyuter uslubining shakllanishini ta’minlaydi. [Xolmonova, 2019:8]

Shiddat bilan rivojlanib borayotgan jamiyatimizda tarjima lug‘atlariga ehtiyojning ortishi tabiiy. Xususan, inglizcha-o‘zbekcha lug‘atlarga ham talab shunday katta. Hozirda, albatta, bunday manbalarni yetarlicha topish hamda ulardan unumli foydalanish mumkin. Ammo electron tarjima masalasida bunday deyish qiyin. Chunki hozirgi kunda to‘laqonli tarjima masalasi hali yechimini topmagan, bir qancha tilshunoslar tomonidan nazariy va amaliy tadqiq etilmoqda.

Ikki tilli-bilingual dasturlar ham yaratilgan, ammo biz ular orqali so‘z yoki matnlarni tarjima qilganimizda ayrim muammolarga duch kelamiz. Bunday muammolar yechini topish uchun mukammal dasturlar ishlab chiqilishi lozim. Ularning amaliy ahamiyati va samarasi foydalanuvchini, albatta, qoniqtirishi zarur.

Hozirda mavjud dasturlarning aksariyati matnni yoki gapni so‘zma-so‘z tarjima qiladi. Bu holatda gapning mazmunida anglashilmovchlik yuzaga keladi, albatta. Bunda bizning imkoniyatlarimiz chegaralanib qoladi. Agar iboralar va maqollar shunday tarjima qilinsa, maqsadimizga erisha olmaymiz.

Ushbu dasturda „So‘zlar bazasi yoki qutisi’’ yaratiladi va bu qutida har bir so‘zga yaqin ma’noli sinonimlar, shu so‘z bilan teng ma’no anglatuvchi iboralar hamda maqollar qatori jamlanadi, ya’ni ularning hammasi bir qutida joylashadi. Shunday tartibda har bir so‘zning alohida qutisi mavjud bo‘ladi. Bunday holatda tarjimonning imkoniyatlari ortadi, foydalanivchi amaliy natijaga erisha oladi.

Biz tarjimon dasturimizga tarjima uchun kerakli matnni joylashtirganimizda quyidagi ko‘rinish ekranda namoyon bo‘ladi:

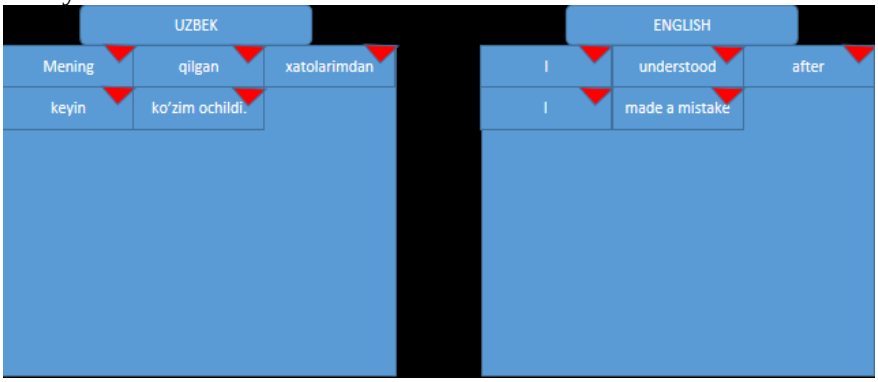

Ekrandagi kichik qizil belgilar qutilardir. Qizil belgilar ustiga sichqoncha tugmasi olib borib bir marta bosilsa, shu so‘zning o‘z qutisi ochiladi. Foydalanuvchi, ya’ni tarjimon uchun esa bu imkoniyatlar eshigi demakdir.

Masalan, ***qilgan*** so‘zining yonidagi qizil begiga sichqoncha tugmasi bosilsa, shu so‘zning sinonimik qatori darhol ekranga chiqadi.

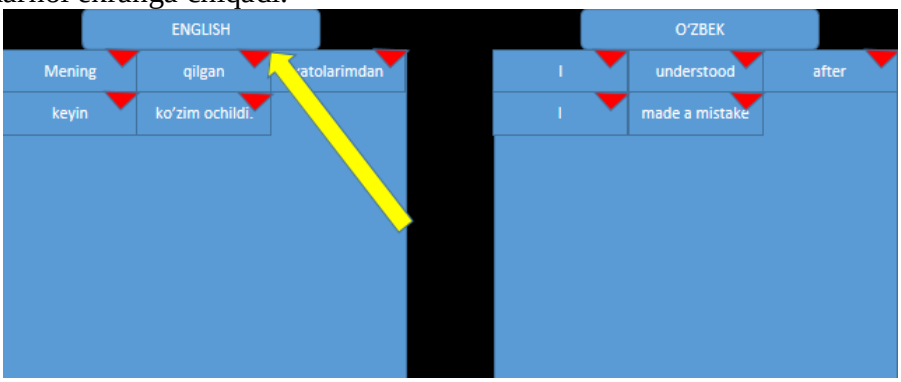

Deylik, dasturimizga *“U meni aldadi”* degan gap kiritildi. Bu gap ingliz tiliga *He lied me* deb tarjima qilinadi. Lekin biz bu gapni qayta sayqallasak bo‘ladi. Sichqonchani ***„aldadi”***ning oldiga olib boramiz va *aldamoq* so‘zining qutichasida quyidagi birliklarlar bo‘lishi mumkin:

aldamoq
yolg‘on gapirmoq
chuv tushirmoq
laqillatmoq
kiydirib ketmoq
qulog‘iga lag‘mon osmoq

Agar biz *aldamoq*ni boshqa birlik bilan almashtirmoqchi bo‘lsak, qutining ichidan tanlaymiz va shunchaki sichqonchani uning ustiga olib borib bosamiz, xolos.

*Yolg‘on gapirmoq*ning oldiga sichqoncha olib borilsa, (xuddi wikipedia dasturida biror so‘z ko‘k rangli bo‘ladi. Sichqoncha olib borilsa, o‘sha so‘z izohlari bir ochiladi sichqoncha uzoqlashsa, yana avvalgi holatiga kelib qoladi.) o‘sha so‘zning ma’nosi ekranda paydo bo‘ladi.

Ma’salan, *qulog‘iga lag‘mon osmoq* birligi ustiga sichqoncha olib borilsa quyidagicha holat paydo bo‘ladi:

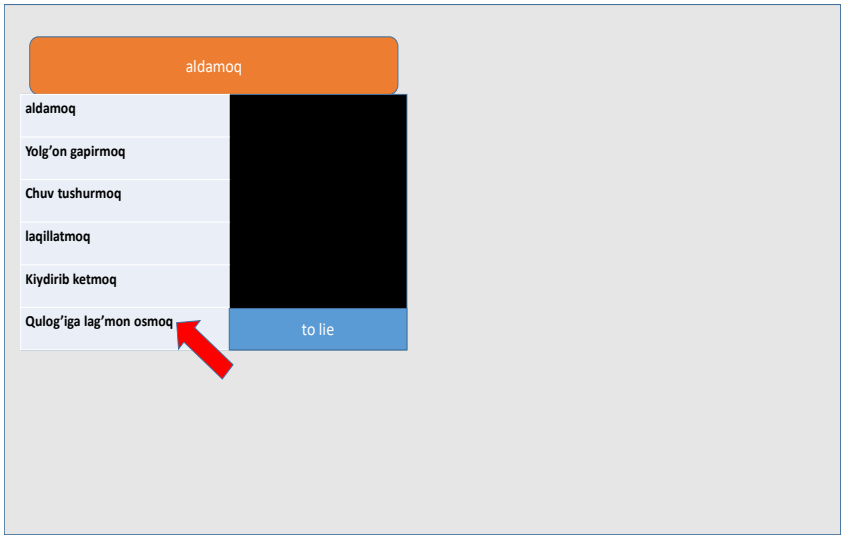

Komtyuter lingvistikasiga oid ilmiy adabiyotlarda avtomatik tarjimada sinonimik qatorlar bilan yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolar alohida ta’kidlanadi Ko‘p sonli sinonimik qatorlardan asosiy atama – deskriptorni tanlab olish muammosi ham qiyin kechmoqda, chunki kundan kunga yangi tushunchalar va ularga mos keluvchi atamalar paydo bo‘lib borishi va ularni o‘zlashtirish asosiy muammo bo‘lib kelmoqda. [Xolmonova, 2019:114]

Shunday muammolarning oldini olish uchun ham yaratilajak bu dastur “Yarim tarjimon” deb ataldi. Chunki dasturdan foydalanishda foydalanuvchiga mos birliklarni tanlab olish imkoniyati

beriladi. Albatta, bunday amaliy ahamiyati nisbatan yuqori hisoblangan tarjima dasturlariga hozirda ehtiyoj mavjud. Ammo bu katta hajmli ish bo‘lganligi sababli uni amalga oshirish bir qancha bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Ular quyidagilardir:

1. Ikki tildagi so‘zlarning to‘g‘ri tarjimasi.

2. Har bir so‘zning qutilarini to‘g‘ri shakllantirish (ingliz tilidagi kerak so‘z va idioma, phrasal verbs - hammasi bor). Qutiga iboralar va maqollar ham kiritilishi zarur.

3. Grammatika, ya’ni ikki til Grammatik ko‘rsatkichlari va qoidalaridagi mutanosiblikni saqlash. (bizdagi fe’llar ham xuddi ingliz tilidagi kabi moslanadi. 16 ta zamon kategoriyasi bo‘yicha)

4. Avtomatik tarjimada samaradorlikning yuqori bo‘lishiga tabiiy tillarning ayrim jihatlari – polisemiya (ko‘p ma’nolilik), omonimlik, frazeologizmlar, idiomalar, paremalar, troplar to‘sqinlik qiladi. Shularni istisno qilganda, hozirda avtomatik tarjima yo‘nalishida yuqori samaradorlikka erishilgan. Hatto hozirda faqat avtomatik tarjima yo‘nalishiga bag‘ishlangan saytlar ham yaratilgan. Bu avtomatik tarjimaning keng qamrovda taraqqiy etayotgan yo‘nalishlardan ekanligini ko‘rsatib turibdi. [Xolmonova, 2019: 117]

Tabiiyki, avtomatik tarjimada lingvistik omil, xususan, lug‘atlarnig ahamiyati katta. bu jarayonda izohli lug‘atdan foydalanamiz. Lekin, shuni ham e’tiborga olish kerakki, lug‘atlarda aks etmagan so‘zlar ham mavjud. Dasturda sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan xatoliklar shu bilan ham bog‘liqdir. Ularni quyidagicha guruhlash mumkin:

A) Shevaga xos so‘zlar yoki umuman lug‘at bazasiga kirmagan so‘zlar

(Dastur o‘z lug‘at bazasiga begona so‘zni darxol taniydi. Va uni bazaga kirmay qolgan so‘zlar ro‘yxati tabelida chiqarib beradi.)

Yaratilajak “Yarim tarjimon” dasturidan foydalanuvchiga qulay bo‘lishi uchun dasturga notanish so‘znig yonidagi qizil tugma bosilsa, o‘sha so‘zning ma’nosini topish uchun zarur biror ijtimoiy tarmoq chiqadi (avtomatik tarzda.) va shu tarmoqlardan uning ma’nosini izlash mumkin.

B) Iboralar, maqollar. Masalan, aravani quruq olib qochmoq degan ibora. Ushbu ibora to‘g‘ri tarjima qilinishi uchun foydalanuvchi shu iborani belgilashi kifoya. Chunki iboralar anglatadigan ma’nosiga qarab so‘z qutilariga joylab qo‘yilgan bo‘ladi.

Tarjima qilingan fe’l qaysi zamonda bo‘lsa shu fe’l qutisidagi unga sinonim fe’l va iboralar ham aynan o‘sha shaklni olgan holda ekranda paydo bo‘ladi.

Ya’ni asosiy fe’l moq qo‘shimchasini olgan holda qidirilsa, qolgan unga ma’nodosh fe’llar ham moq qo‘shimchasini olgan holda ekranda paydo bo‘ladi.

C) Omonimlar muammosi. Omonimlarni komputerga tushuntirish uchun o‘zbek tilidagi har bir omonim individual ishlab chiqiladi. Shunda komputer ularni „taniydi’’. masalan olma. Men olma yedim. Bu yerda olma so‘zini farqlash uchun komputerga alohida buyruq beriladi. Yemoq fe’l olma ot va yemoqqa bog‘lanmoqda. Demak bu yerda gap apple haqida bormoqdaligini komputerga „tushuntiriladi’’. shunday qilib har bir omonim alohida ishlab chiqiladi.

Dasturning amaliy ahamiyati zamon talablariga to‘liq „javob bera oladi’’. Ushbu dastur foydalanuvchiga katta qulayliklar beradi. Ayniqsa, tarjima sohasiga. Muhimi kompyuter grammatikada xato qilmaydi. So‘zlarni terish esa foydalanuvchi ixtiyorida bo‘ladi. Qaysi so‘zni qo‘yishni o‘ylab o‘tirgandan ko‘ra shunchaki qizil tugma bosiladi va o‘sha so‘z bilan almasha oladigan so‘zlar shu so‘zning “qutisida” paydo bo‘ladi.

Hozirgi kunda inglizcha-o‘zbekcha va o‘zbekcha-inglizcha kompyuter tarjimasi dasturlari juda katta ahamiyatga ega. Ma’lumki, ingliz va o‘zbek tillari leksik-grammatik xususiyatlariga ko‘ra bir-biridan tubdan farq qiladi. Lekin ularning o‘rtasidagi mushtaraklikni aniqlash mumkin. Bugungi kunda Grammatik xususiyatlar bilan bog‘liq muammolarni bartaraf etish uchun rus tili vositasida ingliz tilidan o‘zbek tiliga avtomatik tarjima qiluvchi dasturlarning versiyalari e’lon qilingan.

Tadqiqotchilar tomonidan vositachi tilsiz ham tarjima qiluvchi dasturlar yaratilmoqda va taklif qilinmoqda. Ularni mukammal shaklga keltirish davomli jarayon hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Пўлатов А. Компьютер лингвистикаси. – Тошкент: Akademnashr, 2011. – 520 б.

2. Rahimov A. Kompyuter lingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr. 2011. – 160 b.
3. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Т.: Ўқитувчи, 1978
4. Xolmanova Z. Kompyuter lingvistikasi. T., 2019

ELEKTRON LUG‘ATLARNING AFZALLIKLARI
ADVANTAGES OF ELECTRONIC DICTIONARIES

Sh. Qulbulov
Toshkent DO‘TAU o‘qituvchisi

Annotation. In this article, the author's aurim comments on computer lexicography, electronic dictionaries, the process of creating electronic dictionaries, automatic compilation of dictionary entries, storage and processing of dictionary information, the possibility of processing texts, as well as the stages of the creation of electronic dictionaries are described.

Key words: *computer lexicography, digital and printed dictionary, hypertext, morphological forms, editing, online dictionaries, dictionary program (app), lexical meaning.*

Lug‘atlarning asosiy vazifasi shundan iboratki, ularda, asosan, foydalanuvchilar uchun chap qism tarkibidagi belgilarni izohlash, ishlatish yoki almashtirish nuqtayi nazaridan zaruriy ma’lumotlar o‘z aksini topgan bo‘lib, qator o‘ziga xos xususiyatlarni namoyon qiladi: tashqi saqlash muhitida joylashgan, to‘xtovsiz o‘qish uchun mo‘ljallangan, nisbatan qisqa, axborotni tezkor izlashni ta’minlashga qaratilgan va h.k.

Kompyuter lug‘atlari, odatda, matn holatida avtomatik ishlov berish va so‘z birikmalarini qidirish imkoniyatini beruvchi maxsus dasturlar asosida yaratiladi. Bunday turdagi maxsus dasturlar ma’lumotlar bazalari, kompyuter fayllari, lug‘at yozuvlarini avtomatik ravishda tuzish, lug‘at ma’lumotlarini saqlash va uni qayta ishlash, shuningdek, matnlarga ishlov berish imkoniyatlarini o‘zida aks ettiradi. Bunda elektron lug‘atlarning yaratilishi quyidagi bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

1) matnlarning korpusini shakllantirish va parallel ravishda lug‘at yaratish;
2) misollarni avtomatik tarzda shakllantirish;
3) so‘z birikmalarini tayyorlash;
4) ma’lumotlar bazasiga lug‘at maqolalarini kiritish;
5) ma’lumotlar bazasiga kiritilgan lug‘at yozuvlarini tahrirlash;
6) ma’lumotlar bazasida mavjud matnni tahrirlash;
7) lug‘at matnini shakllantirish va asl nusxasini yaratish [Gerd A.S. 2005, 71].

Shuni ta’kidlab o‘tish o‘rinliki, elektron lug‘at yaratish jarayonining ta’rifi (bosqichlari) lug‘atning turiga, tadqiqot prinsiplariga va boshqa omillarga qarab biz yuqorida aytib o‘tgan shakldan farq qilishi mumkin. Lekin har qanday holatda kompyuter leksikografiyasida kompyuterlar va tayyor korporativ matnlarni ishlatish elektron lug‘at yaratish jarayonida bosma lug‘atlarga qaraganda lug‘at tayyorlash bosqichlarining kamayishiga va vaqtni tejashga yordam beradi. Boshqacha qilib aytganda, avtomatik elektron lug‘atlar tayyorlashda so‘z kartasini yaratish o‘rniga, ma’lumotlar bazalaridan foydalaniladi. Ma’lumotlar bazasidagi yozuvlar bizga foydalanayotgan katologimizni avtomatik ravishda tanlangan parametrlar bo‘yicha saralashga, kerakli misollarni tanlashga, ularni guruhlarga birlashtirishga imkon beradi. Ayni paytda leksikografik maqsadlar uchun ixtisoslashtirilgan aniq bir dasturiy ta’minot yo‘q bo‘lsa-da, ACCESS yoki PARADOX kabi zamonaviy ma’lumotlar bazalari bizga elektron lug‘atlar yaratishda qo‘l kelishi aniq. Masalan, kerakli misollarni qidirish uchun DIALEX kompyuter dasturidan keng foydalanishimiz mumkin [Zubov A.V. 2004, 38]. Qolaversa, lug‘atlarning tartibini (maketini) yaratish uchun esa Page-Maker yoki WinWord kabi nashriyot tizimlari mavjud bo‘lib, ular yordamida lug‘at yozuvlari ko‘rsatgichlarini yaratish mumkin bo‘ladi. Shu o‘rinda ta’kidlab o‘tishimiz o‘rinliki, kompyuter leksikografiyasiga doir ishlarga mo‘ljallangan maxsus kompyuter dasturi – "Lug‘atlarni avtomatlashtirilgan kompilyatsiya qilish va qayta ishlash dasturi" filologik tadqiqotlarda juda faol qo‘llaniladi [Zubov A.V. 2004, 46].

Elektron lug‘atlar nafaqat ularni yaratish jarayonida, balki foydalanish jarayonida ham ko‘plab ijobiy jihatlarga ega. Xususan, elektron lug‘atlardan foydalanishning quyidagi afzalliklarini alohida sanab o‘tishimiz mumkin:

1) multimediya vositalaridan foydalanish – elektron lug‘atlar lug‘at kontentining mazmunini ochib berishda (lug‘atning turli xil ko‘rinishlarini), jumladan, oddiy lug‘atlarda ishlatilmaydigan turli xil grafik va multimediya vositalaridan foydalanish imkonini beradi;

2) zamonaviy texnologiyalardan foydalanish – axborotning uzatilishini hisoblash tilshunoslikning turli texnologiyalarini aks ettiradi, masalan, morfologik va sintaktik tahlil, tovushni tanib olish va sintez qilish va boshqalar;

3) qulay qidiruv – lug‘at tarkibiga kiritilgan ma’lumotni darhol olish imkoni paydo bo‘ladi va bunda foydalanuvchi tomonidan kiritilgan so‘rovga bevosita javob beriladi. Qolversa, so‘zni to‘liq eslab qolishning hojati yo‘q bo‘lib, dasturning o‘zi birinchi harflar kiritilishi bilan muqobil variantlarni taqdim etadi;

4) muvofiqlik va harakatchanlik (dinamizm) – elektron lug‘atlar tilshunoslikdagi va jamiyatdagi o‘zgarishlarga tezda javob berishga imkon beradi va uning keyingi versiyasini chiqarish yoki onlayn versiyaga o‘zgartirish kiritish ko‘p vaqt va mehnat talab qilmaydi;

5) so‘z miqdorining ko‘pligi – ko‘pgina elektron lug‘atlarda terminologiya bazasi bosma lug‘atlarning bazasidan oshib ketadi va gipermatnli bog‘lanishlar tizimidan foydalanish orqali ma’lumotlardan qulayroq foydalanish imkonini beradi;

6) foydalanishda o‘zgaruvchanlik – mahalliy va global tarmoqlardagi lug‘atlardan, ya’ni lug‘atlarning onlayn versiyalaridan foydalanish imkoniyati;

7) universallik – qoida tariqasida, maxsus dastur bir vaqtning o‘zida bir nechta tillar va tarjima yo‘nalishlari bilan ishlash imkonini beradi. Lug‘atda mavjud bo‘lgan har qanday til foydalanish tili sifatida qo‘llanilishi mumkin bo‘ladi [Zubov A.V. 2004, 83].

Yuqorida keltirilgan faktlar va aytib o‘tilgan omillardan ko‘rinib turibdiki, bugungi kunda avtomatlashtirlgan elektron lug‘atlar yaratish, ularni ilm-fan, qolaversa, hayotimizning har bir jabhasiga olib kirish davrimizning muhim ahamiyatga ega bo‘lgan kechiktirib bo‘lmas vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Baranov A.N. Amaliy tilshunoslikka kirish: – Moskva: LCI nashriyot uyi, 2007.
2. Gerd A.S. Amaliy tilshunoslik. – Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg universitetining nashriyot uyi, 2005.
3. Grinev-Grinevich S.V. Terminologiya: tadqiqotlar. – Moskva: Akademiya, 2008.
4. Zubov A.V. Tilshunoslikka oid axborot texnologiyalari. – Moskva: Akademiya, 2004.
5. Shvedova S.I., Ozhegov N.Y. Rus tilining izohli lug‘ati. – M., 2001.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI SANSKRIT TILIDAN O‘ZLASHGAN SO‘ZLAR
WORDS LEARNED FROM SANSKRIT IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

T. Bekmurodov
ToshDO‘TAU o‘qituvchisi

Abstract: *This article provides a variety of scientific and theoretical considerations for the way words are polished in our language, stagnated, and widely used in everyday life by our people today.*

Key words: *sanskrit, samskrta, grammar, vayam, seylon, veda, gothic, celtic, upanishads, puranas*

Tarixdan bizga ma’lumki, Hindiston dunyoning eng qadimgi sivilizatsiya markazlaridan biri hisoblanadi. Sababi, olimlar yerdagi birinchi odam bo‘lmish Odam Ato aynan shu mamlakatning hududlariga, ya’ni Hindiston janubida joylashgan Seylon, ya’ni Shri Lanka orollariga tushgan degan taxminlarni qilishadi. Agarda Odam Ato Shri Lanka orollariga tushgan bo‘lsa, u yerdan quruqlik tomon yo‘l esa Hindiston orqali o‘tadi. Shunga asoslanib, insoniyat hayoti shu yerdan boshlangan degan taxminni to‘g‘ri deb qabul qilishimiz mumkin.
Bundan tashqari bu o‘lkaning qadimiyligi uning qadimgi davrlarda yozilgan yozma

yodgorliklari ham aniq dalil bo‘la oladi. Shu o‘rinda, yer sayyorasida umrboqiy donishmand (avliyo) lar tomonidan Vedalar, Upanishadlar va Puranalar singari ilohiy diniy kitoblarida qo‘llanilgan til bu — Sanskrit tilidir.

Eramizdan avvalgi 4-asrda yashagan va mukammal Sanskrit grammatikasini yaratgan donishmand Panini Ashtadhyayi (grammatika)sidagi quyidagi ajoyib misrani Panini o‘zini grammatikasini Tangri Shivani jozibali harakatlanishi ta’sirida yozgani haqida ma’lumot beradi. Qachondir Iloh Shiva Iloh Krishnaning yuksak e’tirofiga sazovor bo‘lgan ilohiy o‘ta mamnun ruhdagi raqsini ohirida Iloh Shiva do‘mbirasini chalgan. O‘sha paytda do‘mbirani sadosidan 14 ta aniq tovushlar paydo bo‘lgan. Shu o‘rinda bu tilni ma’nosiga izoh beradigan bo‘lsak, Sanskrit kelib chiqishiga ko‘ra *“samskrta vak”* ya’ni *“takomillashtirilgan nutq”* ma’nosini anglatib, Hinduizm, Jainizm va Buddizmning dastlabki adabiy tili hisoblanadi.

Shu bilan birga, Sanskrit tili butun dunyoda asosan “Muqaddas til” sifatida ma’lumdir. Bunday yuksak maqomga erishishi Hindistonda bu tilni mukammal tajribaga asoslangan, uzoq tarixiy rivojlanish bosqichini bosib o‘tganligidadir. Sanskrit tiliga muqaddas til sifatida qaralishi asosan bu tilning uch ming yillik davomida diqqat markazda ekanligi aniq yaqqol sabab bo‘la oladi.

XVII asr oxirlarida yashagan mashxur sharqshunos olim, filolog Sir Uilyam Jons(1746–1794) birinchi marotaba 1786-yilda o‘zining “Sanskrit tili” nomli kitobida Yunon va Lotin tillari; hatto Gotik, Kelt hamda fors tillari ham Sanskrit tiliga aloqadorligini, bu til bilan uzviy bog‘langanini ta’kidlab shunday deydi:
“Sanskrit tili o‘zining antik davrga oidligi bilan ajoyib tuzilishga ega ekanligi, Yunon tiliga nisbatan ko‘proq mukammalligi, Lotin tiliga qaraganda sermahsulligi va u tillarga ham grammatik shakli va fe’l o‘zaklaridagi kuchli qardoshligi sabab nafis takomillashtirilgan; haqiqatdan ham shu qadar kuchli va hech bir filolog bu uchala til ularni uzoq payt mavjud bo‘lmagan umumiy manbadan paydo bo‘lganiga ishonch hosil qilmay tahlil qilolmaydi; basharti Gotik va Kelt tillari turli iboralar bilan qorishib ketganligi, Sanskrit tili bilan bir xil kelib chiqishi va eski Forsiy tili bir oilaga kirganligi unchalik asosli bo‘lmasa ham, o‘xshash sabab mavjud”.
Hoh Yunon, hoh Lotin, Ingliz, Hindiy yoki Litva tili bo‘lsin — bu tillarni onasi Sanskrit tili hisoblanadi. Hatto Volter, Immanuel Kant singari olimlar ham Sanskrit tilini barcha Hind-Yevropa tillarini o‘zagi ekaniga ishonishgan.
Bu haqda Volter shunday fikrni qayd qilgan edi: “Men barcha narsa bizga Ganga daryosi qirg‘oqlaridan oqib kelganligiga qat’iy ishonaman”, u “Brahmanlar ajdodlari butun dunyoga ta’lim berganiga” ishonadi.

Mashxur nemis yozuvchisi, adabiy tanqidchi, faylasuf, filolog, nemis romantisizmining dong‘i ketgan asoschisi bo‘lmish Frederik fon Shlegel Sanskrit tili haqida quyidagi fikrni bildirib o‘tgan: “Dunyoda hech bir til, hattoki Yunon tili ham Sanskrit tilichalik aniq va falsafiy jihatdan puxta emas, va shu o‘rinda bu buyuk Hindiston faqatgina barcha narsani kelib chiquvchisi emas, balki barcha jabhada, xususan, ma’naviy, axloqiy, diniy va siyosiy sohalarda ham ustunlik qilib, hatto Yunon tili merosi ham bu til bilan qiyoslaganda xijolat chekib qoladi. Qadimgi Hindlar chin dunyoviy bilimni egallashgan, bunday ulug‘vor va mukammal tilda muloqot qilishgan…”.

Sanskrit tilini XVII asr oxirida g‘arbliklar tomonidan tadqiq qilinishi Hind-Yevropa tillarini qiyosiy o‘rganilishini taraqqiy etishiga kuchli turtki bo‘ldi. Hatto Panining Sanskrit tilida o‘zak, negiz va suffikslarni tahlil qilishi hozirgi kunda Hind-Yevropa o‘qitish fanlarida keng tarqalgan metodik usul bo‘lganini ko‘rsatadi.
Shu o‘rinda bu til o‘lik tilmi yoki hozirda ham iste’moldami? degan savol tug‘ilishi mumkin. Sanskrit tili hozirda ham keng jamoatchilik tomonidan iste’moldadir. Fikrimiz isboti sifatida quyidagilarni keltirib o‘tmoqchimiz: Sanskrit tili Hindiston Konstitutsiyasining 8-bandiga muvofiq 14 rasmiy tildan biridir. Hindistonning Uttarahand shtati Sanskrit tilini o‘zining ikkinchi rasmiy tili sifatida e’lon qilgan. Sanskrit tilini qayta tiklash bo‘yicha Samskrita Bharati nomli tashkilot tuzilgan bo‘lib, Sanskrit tili ommalashtirish bo‘yicha seminarlar o‘tkazib keladi. Bundan tashqari, 1967-yildan buyon Sahitya Akademiyasi Sanskrit tilida yozilgan eng yaxshi asarlar uchun mukofot bilan taqdirlab kelmoqda. Shu maqsadda 2009-yilda Satyavrat Shastri

Jnanpith mukofotiga sazovor bo‘lgan birinchi Sanskrit muallifi hisoblanadi. Sanskrit tili yana Hindiston bo‘ylab an’anaviy liderlar tayyorlash maktabi (gurukulas) da ham o‘qitiladi. Londondagi Avliyo Jeyms boshlang‘ich maktabi Sanskrit tilini o‘quv dasturiga kiritgan. AQSHda esa 2009-yil sentabr oyidan buyon o‘rta maktab talabalari mustaqil o‘rganish sifatida Sanskrita Bharati tashkiloti tomonidan muvofiqlashtirilgan SAFL ya’ni “Sanskrit xorijiy til sifatida” dasturiga asosan Sanskrit tilini o‘rganishni xorijiy til talablari bo‘yicha ta’lim kreditlari olishga muvaffaq bo‘ldilar.

Shuningdek bir qator davlatlarda, jumladan 1962-yil Nyu Dehlida Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrut Vidyapetha nomli universitet, 1981-yil Nepalda Nepal Sanskrit Universiteti, va 2011-yil Bangalorda Karnataka Sanskrit Universitetlari barpo etilgan bo‘lib, bu universitetlarda Sanskrit tili chuqurlashtirilib o‘rgatiladi.

Ko‘pchilik olimlarning fikricha Ingliz tili etimologiyasida so‘zlarni kelib chiqishi Yunon va Lotin tillariga borib taqaladi. Biroq bir qator ilmiy izlanishlar natijasida, olimlar ingliz tili lug‘atidagi 400 dan ziyod so‘zlar Sanskrit tili asosida paydo bo‘lganini aniqlashgan. Bu so‘zlarni ko‘pchiligi asosan ot, fe’l va olmosh turkumlariga taalluqlidir. Fikrimiz isboti sifatida quyida asli Sanskrit tilidan kelib chiqqam inglizcha so‘zlarga ba’zi namunala berib o‘tmoqchimiz.Harflarning o‘xshash yoki butunloshqa harflar bilan berilishiga ko‘ra:

1. Loka — location — joy, o‘rin. Bu so‘zning boshqa tillarda sifat shakli yasalgan. Mas. Ingliz tilida local, rus tilida локалный, nemis tilida lokal.

2. Shaan — shine — charaqlamoq, nur sochmoq, (sunshine – quyosh yorug‘ligi) sifatida qo‘shma ot shakli mavjud.

3 Diva — day — kun. Sanskritchada “dive-dive”, ingliz tilida “day after day” ya’ni “kundan kunga” qo‘shma so‘z shakli yasalgan.

4. Dwara — door — eshik. Rus tiliga “дверь” shaklida o‘zlashgan.

5. Mush — mouse — sichqon.

6. Dushkar — difficult — qiyin, dushvor, og‘ir, mushkul, murakkab.

7. Puman — person — kishi, shaxs.

8. Sadhu — sage — avliyo.9. Pippali — pepper — qalampir.

10. Dantum — dental — tish.

11. Srgalah — jackal — shoqol, yig‘ichi, go‘yanda.

12. Jangala — jungle — chakalakzor, hosilsiz yer.

13. Sab - sound - tovush, sas, sado, ovoz.

14. Simhapuram — Singapore — sherlar shahri

15. Dronam — dinghy — ikki yoki uch eshkakli qayiq.

16. Lota-m or lunthnati — loot — 1) o‘g‘irlamoq; 2) O‘g‘irlangan mol-mulk.

17. Swaad — sweet, tasty — 1) shirin, mazali; 2) Shirinlik, qand-qurs. Bu so‘zning ingliz tilida fe’l shakli “sweeten — shirin qilmoq”, ot shakli “sweetener — shakar o‘rnini bosuvchi modda” mavjud.

18. Rishtha — relation — rishta, aloqa, bog‘liqlik.

19. Sooraj — sun — quyosh.

20. Shara — shame — sharm — hayo, ibo, uyat.

21. Brathth — broad — keng, bepoyon. Bu so‘z asosida sifat “broad-minded yuragi keng, sabrli”, ravish “broadly — umuman” shakli mavjud.

22. Paigambar — prophet — payg‘ambar, Xudoning yerdagi elchisi.

23. Krmi-ja — crimson — qirmizi, to‘q qizil.

24. Hasth — hand — qo‘l.

25. Swam — self — o‘zi.

Transliteratsiya asosida o‘zlashgan so‘zlar:

1. Nila-gauh — nilgai — antilopa, buqasimon hayvon (juft oyoqli kavsh qaytaruvchilarning katta bir guruhi).

2. Gau — cow — sigir.

3. Manu — man — erkak kishi, inson.

4. Patha — path — yo‘l, so‘qmoq.

5. Guru — guru — guru — 1) Hindlar dinida ruhiy ustoz yoki yo‘lboshchi;

2) hurmatli va maslahatiga quloq solinadigan odam

6. Devniti — divinity — iloh, tangri, ilohiyot. Sanskritcha “Deva — Olloh” o‘zagidan kelib chiqqan.

7. Lubh — love — sevgi, muhabbat. Bu so‘zdan transliteratsiya asosida nemis tilida “Liebe”, rus tilida “любовь” o‘zlashmalar hosil qilingan.

8. Ladi — lady — 1) xonim, bonu; 2) Ayollar faxriy unvoni.

9. Angar — anger — jahl, qahr, g‘azab.

10. Sant — saint — 1) avliyo; 2) Oliyjanob, mehribon inson.

11. Aubergine — aubergine, eggplant (US) — baqlajon.

12. Sharkara — sugar — 1) shakar; 2) (bir qoshiq) shakar. Bu so‘zdan ingliz tilida “sugary — shakarli, qandli” sifati yasalgan.

13. Nas — nose — burun. Bu so‘z asosida ingliz tilida qo‘shma ot “nosebleed burun qonashi”, fe’lli birikma (nose about/around — birovning shaxsiy hududini tomosha qilmoq) yasalgan.

14. Avatara — avatar — ajdod.

15. Himalayah — Himalaya — Himalay tog‘I (qorlar makoni).

16. Baniyaa — banyan, merchant — savdogar hindu. Bu so‘z asosida ingliz tilida otli birikma “banian — tree — hind anjiri (daraxti)” yasalgan.

17. Mythya — myth — afsona, uydirma. Nemis tiliga Mystik, rus tiliga mistika sifatida o‘zlashma hosil qilgan.

18. Ga — go — 1) Bormoq; 2) Navbat, gal.19. Ambarella (Sansk. Daraxtning bir turi) — umbrella — soyabon.

20.Kam—can—qila olmoq (modal fe’l).

21. Na — no — yo‘q (inkor ma’no anglatuvchi so‘z).

22. Barbar—barbarian - 1) varvarlar (qadimgi Yunonlar, keyinchalik Rimliklar tomonidan ularga qo‘shni bo‘lgan qabila va xalqlarga hamda Osiyoning turli xalqlariga berilgan nom); 2) Varvarizm (ajnabiy, ma’lum tilga kirgan ajnabiy so‘z va iboralar).

23. Badnam — badname — yomon nom (chiqarish).

24. Badbu — badsmell — yomon, sassiq hid.

25. Utaj — cottage — kottej, qishloq uyi, asosan, bir oilaning yashashi uchun mo‘ljallangan ikki qavatli, hovlili uy. Ko‘pincha shahar tashqarisida quriladi. (ingliz. Dehqon uyi).

26. Andh — end — oxir, nihoya, xotima, yakun. Bu so‘z asosida qo‘shma ot “endproduct — tayyor maxsulot”, qo‘shma fe’l “to make an end of something —biror narsani oxiriga yetkazmoq” yasalgan.

27. Baalak — boy — 1) bola, yigitcha; 2) O‘g‘ilcha.

28. Mane — mean — ma’no. bu so‘z ingliz tilida, mas. 1) sifat shaklida inson xarakteriga nisbatan “baxil, xasis, ziqna”; 2) O‘rtacha; 3) Fe’l sifatida “ma’no anglatmoq” singari ko‘p ma’nolilikka ega. O‘z navbatida Sanskrit tilidan olmoshga oid so‘zlar ham (asosan ko‘rsatish va kishilik olmoshiga doir) o‘zlashgan bo‘lib, bunga ingliz tilida ko‘rsatish olmoshi hisoblangan “that” Sanskrit tilida “thath” dan yasalgan bo‘lib, “u, ana u, haligi, anavi” deb tarjima qilinib, biror narsa yoki biror kishini zamon va makon jihatidan ta’kidlab ko‘rsatish uchun ishlatiladi. Bundan tashqari ingliz tilida kishilik olmoshlari hisoblangan “you sen, siz” olmoshi Sanskrit tilidagi “Yuyam” so‘zidan, “We — biz” olmoshi esa Sanskrit tilidagi “Vayam”, jonsiz predmetlar uchun ishlatiluvchi “it — u” olmoshi esa Sanskrit tilidagi “Id/Ithi” so‘zlaridan o‘zlashgan hisoblanadi.

O‘zbek tilida ham bir qator o‘zlashma so‘zlar mavjud bo‘lib, ular asrlar davomida bizning tilimizga singishib, o‘zbekchalashgan. Bu o‘zlashma so‘zlarni ko‘pchiligi ot so‘z turkumiga mansub hisoblanib, ular transliteratsiya va harflar almashinuvi asosida tilimizga qo‘shilib ketgan. Quyida:

1. Paigambar — ayg‘ambar. Xudoning yerdagi vakili (fors-tojik. Xabar keltirmoq) ilohiy kuchlardan vahiy olgan, deb e; tiqodqilinadigan shaxslarning umumiy nomi.

2. Pyala — piyola. Idish, asosan choy ichiladi. Masalan, sopol va chinni piyola. Bir piyola choy ichib keting!

3. Dushkar — dushvor, qiyin, murakkab, og‘ir. Bu ishning amalga oshishi
4. Rishtha — rishta, qarindoshchilik alqalari, insonlar o‘rtasidagi ilohiy bog‘liqlik.
5. Bandhva — bog‘langan, bandi. Ushbu o‘zlashma so‘z asosida o‘zbek tilida ko‘p ma’nolilikka ega. 1) Narsalarning ushlanadigan qismi; 2) Zanjirning bir-biriga qo‘shadigan qismi; 3) Qo‘l barmoqlarining bo‘g‘imi.

6. Raastha — rasta, qator, shaxar bozorlarida va qishloqlarida ko‘chaning chetiga savdogarlar tomonidan qurilgan do‘konlar

7. Ekam — yakka, yolgiz.

8. Sooraj — 1) Quyosh; 2) O‘g‘il bolalarga qo‘yiladigan ism (kelajagi quyoshdek porloq bo‘lsin degan niyat bilan qo‘yiladi).

9. Badbu — badbo‘y, yomon hid.

10. Badnam — yomon nom chiqarish, yomon otliq bo‘lish.

11. Baalak, baal — 1) Bola, o‘g‘il yoki qiz bola; 2) O‘spirin.

12. Shara — sharm — hayo, iffat, uyalish.

13. Mane — ma’no, ma’ni. Bu gapdan nima ma’ni?

14. Sharkara — shakar.

15. Nila — 1) Qop-qora; 2) Insonlarni yuz qiyofasini tasvirlash uchun ishlatiladi. Uning yuzi nilday qora edi.

16. Gau — sigir. Shevada “gowmish” tarzida ishlatiladi.

Ushbu o‘zlashma so‘zlar tilimizda sayqallanib, turg‘un qolipga tushib, bugungi kunda xalqimiz tomonidan kundalik hayotda keng foydalanib kelinmoqda. Xorazm shevasida ham yuqqoridagi so‘zlardan ayrimlari o‘zlashgan bo‘lib, hozirda ham omma tomonidan keng iste’molda bo‘lib kelmoqda. Masalan, xorazm shevasida dushvor, badnom, badbo‘y, shakar, rasta, ma’ni, piyola (shevada “kosa”) so‘zlaridan og‘zaki muloqotda unumli foydalanishadi. Nafaqat o‘zbek tiliga, balki boshqa tillarga ham Sanskritcha o‘zlashma so‘zlar anchagina va bundan buyon ham bu muqaddas til boyliklarini o‘rganish va tadqiq qilish davom etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Sanscrit studies as a foundation for computational linguistics. Nicholas Ostler.
2. Theories of general linguistics in the Sanscrit grammarians by John Brough.
3. English Words of Sanskrit origin of Srimad Bhagavatam.
4. Qadimiy Hindiston sublontinentidagi adabiy-tarixiy jarayon.

Internet saytlari:

www.aim.uz
www.ziyonet.uz
www.google.com
www.kitob.uz

TURK TILI FONETIKASIGA DOIR TADQIQOTLAR BORASIDA
ABOUT RESEARCH ON TURKISH PHONETICS

G. Mirzayeva
mustaqil tadqiqotchi

Abstract: This article discusses the phonetics and phonology section of the Turkish language and the terms related to this death. The article reviews the research of a number of linguists who have studied the phonetics and phonology of the Turkish language.

Keywords: *phonetics, phonology, Turkish language, vowel letters, phoneme, nationality, allophone.*

Ma’lumki, turkiy tillarning bir-biridan asosiy farqli jihatlari fonetik sathda yaqqolroq ko‘zga tashlanadi. Avvalo, tilning har bir sathi o‘ziga xos muhim ahamiyat kasb etishini inkor qilmagan holda, fonetik va fonologik sath tilning asosini tashkil etuvchi sathlarlar ekani ta’kidashimiz lozim. Chunki so‘z tovushlardan tashkil topadi. So‘nggi yillarda tillarning sathlarini qiyosiy aspektda o‘rganishga katta ahamiyat berila boshlandi.

Bizning ham tadqiq qilishni maqsad qilgan obyektimiz – turk tilining fonetik sathi bo‘lib, turk tilshunoslarining bu borada olib borgan tadqiqotlariga birma-bir nazar solamiz.

Turk tilshunosligida fonetikaga oid ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan. Birinchi navbatda qayd qilish kerakki, tilshunoslikdagi har bir sathning bosh masalasi undagi terminlar masalasidir. Turk tilshunosligidagi terminlarda milliylik aks etib turadi. S.Topbash va H.Kapkallilarning “Sesbilim” ve “Sesbilgisi” terimleri Űzerine” maqolasida turk tili fonekasi va fonologiyasiga oid terminlar xususida kichik tadqiqot olib borilgan [Topbaş.S. Kopkallı H., 1994: 310–321]. Maqolada turk tilshunoslari tomonidan fonetika va fonologiya terminlarining bir-biriga qorishtirib yuborilayotgani va natijada xatoliklar yuzaga kelayotgani hususida so‘z boradi. Bu terminlarning qorishtirib qo‘llanishiga sabab ularning turk adabiy tilga moslangani va buning oqibatida ular o‘rtasida bevosita o‘xshashlik mavjudligidir. Maqola mualliflari bir guruh turk tilshunoslar fonetikani “Sesbilim” termini bilan; fonologiyani esa “Sesbilgisi” yoki “görevsel/gelişmeli sesbilim” terminlari bilan qo‘llaganlarini aytib o‘tadilar (masalan, Selen, Demirjan, Aksan, Konrot, Topbash kabilar).

Boshqa bir guruh tilshunoslar esa aksincha – fonetika atamasini “Sesbilgisi” va fonologiya atamasini “Sesbilim” deb qo‘llaganini (masalan, Vardar, Demirezen) qayd etadilar.

Bundan ko‘rish mumkinki, S.Topbash va H.Kapkallilarning mana shu kichik tadqiqotiga qadar turk tilshunosligida fonetika va fonologiya terminlarini qo‘llashda chalkashlik mavjud bo‘lgan va maqola ikki terminni tartibga solishda katta ahamiyat kasb etgan. Shundan so‘ng bu ikki tilshunos “Sesbilim”ning fonetika va “Sesbilgisi”ning fonologiya ekanini va bu ikki terminning bir-biridan farqli jihatlarini, o‘rganish obyektini asoslab berganlar. Maqolada sath tarmoqlarining tarixiga ham to‘xtalingan va g‘arb tilshunoslari tomonidan ilgari surilgan qarashlarni keltirib o‘tganlar.

Muharrem Erginning “Turk Dil Bilgisi” kitobida turk tilidagi unli va undoshlar tizimi holatiga ko‘ra jadvallar asosida yoritib berilgan. Masalan, quyidagi jadvalda turk tilidagi unlilarning holati berilgan [M. Ergin, 1985: 40–41]:

		Dilin Durumuna Göre			
		Ön Ünlüler		**Art Ünlüler**	
Ağız Açıklığına Göre		**kapalı (dar)**	**açık (geniş)**	**kapalı (dar)**	**açık (geniş)**
Dudakların Durumuna Göre	**düz**	i	e	ı	a
	yuvarlak	ü	ö	u	o

Bundan tashqari, Muharrem Ergin “O‘rhun” bitiklari tilining tarixiy fonetikasini ham o‘rgangan.

E.Suyer esa “Cağdaş Turk Dili” asarida turk tilidagi “i”, “u”, “a” harflarning og‘iz bo‘shlig‘idagi harakat va holatlarini aks ettirgan [E. Suyer, 2002: 93] (1-rasm).

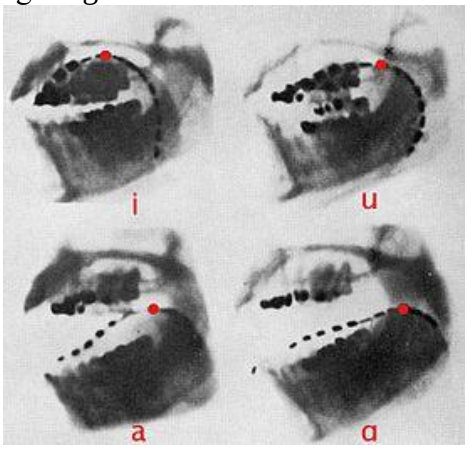

Yana bu tilshunos o‘z asarida birgina unli fonemaning bir necha variantlarini ham ko‘rsatib o‘tgan.

E.V. Sevortyanning “Фонетика турецкого литературного языка” nomli asarida esa turk tilining fonetik tizimi juda keng tadqiq etilgan, bu asarda nafaqat fonetika, balki turk tilidagi fonetik

tovush o‘zgarishlari ham misollar asosida keng yoritilgan. Masalan, u turk tilidagi reduksiya hodisasi haqida gapirib, bunda *“i”* harfining yopiq *“ı”* yoki *“e”* ga o‘tishini ta'kidlaydi va quyidagi misollarni keltiradi [E. V. Sevortyan, 1955: 80–83]:

yani yan $\frac{i}{e}$, belki belk $\frac{i}{e}$, haydi hayd $\frac{i}{e}$, artık art $\frac{i}{k}$.

Tilshunos E.Demirjan “Türkçenin ses dizimi” asarida turk tiliniing tovush tizimini tahlil qiladi. R.O‘zdem “Tarihsel bakimdan őzturkçe ve yabancı sőzlerin fonetik ayraçları” asarida turkiy tillarning etimologiyasini o‘rganib, chet tillaridan o‘zlashgan so‘zlarni fonetik jihatdan ajratish usullarini tahlil qilib beradi. Tilshunoslar Z.Ko‘rkmaz va H.Zulfikarlar esa “Turk Dili ve Kompozisyon” asarida turk tilidagi fonetik tovush o‘zgarishlarini o‘rganadilar va bunga asosan urg‘u sabab bo‘lishini misollar orqali ko‘rsatib beradilar. Tilshunos Tahir Nejat Genjan o‘zining “Dilbilgisi” asarida turk tilidagi undoshlar tizimini, ulardagi singarmonizm hodisalarini jadvallar asosida yoritib, asoslab bergan.

N.Demirning 2019-yilda chop qilingan “Türkçe ses ve biçim bilgisi” (Turk tili fonetikasi va morfologiyasi) asari xorijiy mamlakatlardagi Turkologiya fakultetlari uchun tayyorlangan bo‘lib, tilshunos termin masalasida faqat turkchalashtirish tarafdori bo‘lgani holda, atamalarni chet so‘zlardan emas faqat turkcha so‘zlar yordamida ifodalaydi. Kitob chet el talabalariga tushunarli bo‘lishi uchun sodda tarzda yozilgan, shuningdek unda turk tilining tarixiy lahjalari xususida ham so‘z yuritilgan [N. Demir, 2019].

Tilshunos Mustafo O‘zkanning “Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi” asarida olim turk tili fonetikasiga oid juda keng ma’lumot bergan [M. O‘zkanan, 2015: 331]. Tilshunos bu asarni turkum holida nashr qilishni maqsad qilgan bo‘lib, asar o‘n bir bo‘limdan iborat. Birinchi bo‘limda tillarning paydo bo‘lishi, ularning nomlanishi va dunyo tillari haqida so‘z ketadi. Beshinchi bo‘limda tilshunos turk tili va uning tovush tizimi – unlilar, undoshlar, tovush o‘zgarishlari, ularning sabablari hamda alifbosiga batafsil to‘xtaladi.

Shu o‘rinda tilshunoslikning tarixiga ham biroz nazar solsak. Suad Mahmud Alvanning “Ali Şir Nevai Muhakemetül-lugateyn Eserinin Sesbilimi Özellikleri” maqolasida ulug‘ mutafakkir va shoir Alisher Navoiyning “Muhokamatul lug‘atayn” asaridagi fonetik jarayonlar tahlil qilingan [S.M. Alvan, https://docplayer.biz.tr/].

Ma’lumki, bu asar qiyosiy tilshunoslikning yorqin namunalaridan bo‘lib, unda turk va fors tillari o‘zaro chog‘ishtirilgan. Adib o‘rta asrlarda deyarli barcha ijodkorlar ijod qilgan va gullab yashnagan til – fors tilidan turk tilining qolishmasligini isbot qilib bergan. Asarda tilshunoslikning turli sathlariga oid ma’lumotlar o‘rin olgan bo‘lib, hozirda leksik lakuna termini bilan tilshunoslikda o‘rganilayotgan sohani A. Navoiy shu asarida aytib o‘tgan. Masalan, fors tilida qovoq so‘zi leksik lakuna bo‘lib, unga ishlatiladigan biror ifoda yo‘qligini, biroq turk tilida esa ko‘z bilan qoshning orasi qovoq deb atalishi aytilgan.

Endi mavzuimizga qaytadigan bo‘lsak, maqolada tilshunos shunday deydi: “Bu asarida A. Navoiy bir tarafdan turk tilining fors tilidan ustunligini isbot qilishga urinar ekan, ikkinchi tarafdan o‘z tilining (ya’ni turkiy tilning) fonetik va morfologik xususiyatlarini ko‘rsatib o‘tgan”. Maqolada Navoiyning hayoti va asarlari haqida ma’lumot keltirilib (turklarga tanitish maqsadida), so‘ng asosiy maqsad bo‘lgan unlilar tizimi haqida ma’lumot beriladi. Chig‘atoy tilida to‘qqizta unli mavjud ekanini aytib, o‘sha vaqtdagi unlilar hozirgi turk tilidagi unlilar tizimi bilan qiyos qilinadi. Shundan so‘ng tovush o‘zgarishlari haqida ma’lumot berilib, singarmonizm sabab vujudga kelgan qo‘shimchalarning unlilardagi variantlari beriladi. So‘ng esa undoshlarga to‘xtalinib, qiyosiy aspektda o‘rganiladi va bunda ham undoshlarning o‘zgarishlari va singarmonizmi haqida ma’lumot beriladi. Tilshunos xulosa sifatida Alisher Navoiyning asarida qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi xususiyatlari bilan birga qisman qipchoq shevalari ham mavjud ekanini ta’kidlaydi. Ulug‘ mutafakkirlarimizning asarlarini o‘zga yurtda tadqiq qilinishi, albatta biz tilshunoslarni mamnun qiladigan holatdir.

Asli Yilmaz Davuto‘g‘lining “Standart Türkçedeki Ünlülerin Akustik Analizi Ve Fonetik Altyapi” nomli katta asari adabiy turk tilidagi unli tovushlarning akustik analizi va fonetik sutrukturasiga bag‘ishlangan [A.Y. Davuto‘g‘li, 2010]. Ushbu asarni turk tili fonetikasining haqiqiy

eksperimental tadqiqoti deb atash mumkin. Tilshunos adabiy turk tilidagi unlilarning allofonlarini tadqiq qilish jarayonida 875 ta so‘zni sakkizta respondentga talaffuz qildiradi va eksperiment qiladi. Tadqiqot statistikasiga ko‘ra bir-biridan farq qiluvchi 21 allofonlar guruhi va ularga oid 10 ta uzun unli topilgan. Allofonlar o‘rin olgan tovush tizimlari so‘zlar orqali misollar bilan berilgan. Tilshunos har bir unli tovushga keng to‘xtalib, masalan *“a”* fonemasining o‘zida uchta allofon aniqlanganini misollar orqali keltirib o‘tadi: *a1, a2, va a3*.

“Bulardan tashqari, *a1* va *a2* guruhlarining uzun turlari *a11* va *a22*) bordir, – deydi tilshunos va misollar keltirib o‘tadi, “*a1*: ochiq, orqa, tor. *“ova, muaf, avuntu, ala, mal, ağustos, azar, vasat, hala, ahır, ahbap, falaka”* kabi so‘zlarda. (*“a”* tovushi kundalik qo‘llanganda qalin *“a”* sifatida keladi). So‘z o‘rtasidagi *“a”* fonemasining, xususan *“b”, “p”, “v”* kabi lab undoshlaridan va *“h”*dan keyin kelganda *a1* sifatida qo‘llanishi kuzatildi”.

Tilshunos Ijlal Ergenchning “Sesbilim Çalişmalari” haqidagi ochiq dars ko‘rinishidagi tadqiqotida turk tili fonetikasiga doir izlanishlar jadval asosida yoritib beriladi. Shuningdek, u Tilshunos Najib Uchokning, O‘zkan Bashkanning, Nevin Selinning va O‘mer Demirjanning tadqiqotlarini o‘z asarida sxemalar asosida yoritadi va tahlil qiladi [I. Ergench, https://acikders.ankara.edu.tr/].

Bundan tashqari, Huseyin Kahraman Mutlu turk tili fonetikasiga doir olib borilgan tadqiqotlar bibliografiyasini tuzib, jurnalda chop etgan [H.K. Mutlu, 2015: 373–382].

So‘nggi paytlarda neyrolingvistika sohasi tilshunoslikning yangi yo‘nalishi sifatida vujudga kelib, unda ko‘plab tadqiqotlar olib borila boshlandi. Biroq, fikrimizcha neyrolingvistikani fonetikaga doir jihatlari ko‘p, chunki fonetik jarayonlar va tovush o‘zgarishlariga neyrolingvistik omillar o‘zining ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi. Turk tilida neyrolingvistikaga oid ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, professor D.Barishning “Dil ve Beyin” (Til va miya, Bolalarda til va nutq nuqsonlari) asarida bu mavzu keng yoritilgan. Asarda, avvalo odatiy til va tilning rivojlanishi keltiriladi. Bolalardagi eshitish qobiliyatining nutqqa ta'siri, nutq xususiyatlari va nuqsonlari batafsil yoritilib, nevrologik hastaliklarga urg‘u beriladi. Tadqiqotning ahamiyatli tomoni shundaki, unda inson nutqi va hayvon nutqi orasidagi o‘xshashlik va farqli jihatlar keltiriladi, inson tili va genlar orasidagi aloqa yoritib beriladi, so‘ng esa til va miyaning o‘zaro bog‘liqligi ochiqlanadi. Bolaning tilni o‘rganishidan boshlab, uning nutqidagi nuqsonlarning paydo bo‘lish omillari ko‘rsatib beriladi. Asarni o‘qib-o‘rganib til bilan tibbiyot shunchalik bir-biriga bog‘liqligini, ularni bir-biridan ajratib bo‘lmasligini anglash mumkin. Shu sabab bu ikki fanni o‘zaro bog‘lovchi neyrolingvistika sohasi vujudga keldi. Bunda esa tilshunoslardan ikkita soha – ham tibbiyot ham tilshunoslikni chuqur bilish talab qilinadi. Bu jarayonlar esa, asosan fonetik sathda yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Endi yana o‘z tadqiqotimiz – turk tilshunoslarining fonetikaga doir ishlariga qaytsak. Yuqorida qayd etilgan mavzular turk tilshunosligida ko‘plab ilmiy izlanishlarga sabab bo‘la boshladi. Tilshunoslar nutqdagi nuqsonlar, tovushlarning o‘zgarishlariga olib keladigan jarayonlarni chuqur o‘rganish asnosida ko‘plab ilmiy yangiliklarni ilmga olib kirdilar.

I.P.Bekar tomonidan yozilgan “Şizofrenlerin Sözlü Metinlerinde Duygudurum Görünümleri”, S.Ay va boshqalar tomonidan yozilgan “Türkçede gelişimsel disleksinin sesbilimsel ve biçimbilimsel görünümleri”, E.Esmar tomonidan yozilgan “Şizofrenlerin sözlü anlatım metinlerinin çözümlenmesi”, M.S.Erer “Karma Soz Uretme Yontemi ile Turkce Yazılı Metinden Soze Gecme” asarlarida nutq nuqsonlari ma’lum kasalliklar, xususan shizofreniya asosida tadqiq qilindi.

Ayja O‘zbel Kochning “Septum deviasyonlu hastaların septoplasti operasyonu őncesi ve sonrası, akustik ses analizi ile değerlendirilmesi” asarida rinolali (nazal disfoni, rinofon (nazalning grekcha nomi) nazal rezonansining buzilishi natijasida yuzaga keluvchi nutq patalogiyasi o‘rganildi.

Biz ushbu maqolamizda tadqiqotlarni imkon qadar muhimlarini taqdim etishga harakat qildik. Xulosa qilib aytganda, turk tili fonetikasiga doir ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan bo‘lib, yuqorida keltirilganidek, birinchi galda termin masalasi munozarali holatdadir. Turk tili fonetikasi o‘zga yurt tilshunoslari tomonidan ham keng tadqiq qilingan. Turk tilida eksperimental fonetika rivoj topgan, shu sabab amaliy ishlar ko‘p deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alvan S.M.“Ali Şir Nevai Muhakemetül-lugateyn Eserinin Sesbilimi Özellikleri” https://docplayer.biz.tr/
2. Davutoğlu A.Y., “Standart Türkçedeki Ünlülerin Akustik Analizi Ve Fonetik Altyapi”. İstanbul. 2010.
3. Demir N. Ses Bilgisi ve Biçim Bilgisi. Hamur Tipi: 2. Hamur. İlk Baskı Yılı : 2019.
4. Ergenç I., Sesbilim Çalişmalari. https://acikders.ankara.edu.tr/
5. Muharrem Ergin. Turk Dil Bilgisi, Boğazici, Yayınları, İstanbul, 1985. 16. Baskı.
6. Mutlu H.K. “Türkiye Türkçesi Ses Bilgisi Üzerine Bir Bibliografiya Denemesi”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 6 (2).
7. O‘zkan M. Türkiye Türkçesi Ses ve Yazım Bilgisi. İstanbul, Filiz Kitabevi <https://www.filizkitabevi.com/filiz-kitabevi> 331.
8. Suyer E. Cağdaş Turk Dili. Grafiker Yayınları. Ankara, 2002. S. 193.
9. Topbaş.S. Kopkallı H., “Sesbilim” ve “Sesbilgisi” Terimleri Uzerine”. Dilbilim araştırmaları, Anadolu Universitesi, 1994.
10. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. – Москва, 1955.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA KELTIRILGAN OZIQ-OVQAT NOMLARI
NAMES OF FOOD IN "DEVONU LUG‘OTIT TURK"

N.Rasulova
O‘zMU 2-kurs magistranti

Abstract: In "Devonu leğotit Türk" very important information about the source of food and food, types of food, preparation process of food huntingyos homashyos, necessary kitchen tools in the preparation and consumption of food has been expressed. This article contains information on the names of foods in the work.

Keywords:” Devonu dictionary Turkish", food, meal names associated with the ritual, what is used in cooking-the names of the subject, the names of the dish.

Mahmud Qoshg‘ariyning umumjahon madaniyatiga qo‘shgan qimmatli tuhfasi “Devonu lug‘otit turk” asari tilshunoslikka doir o‘lmas asar bo‘lishi bilan bir vaqtda, tarix, etnografiya, folklorshunoslik, geografiya bo‘yicha o‘quvchilarga atroflicha ma’lumot beradigan mukammal qomusiy asar hisoblanadi. “Devonu lug‘otit turk” da oziq – ovqatlar va taomlarning manbasi, taom turlari, oziq-ovaqat xomashyosining hozirlash jarayoni, taom tayyorlash va iste’mol qilishga keraklik oshxona qurollariga doir juda muhim ma’lumot o‘z ifodasini topgan. Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra, turkiy xalqlarning taomlari rang-barang bo‘lishi bilan birga ulardagi taomlarning umumiy, o‘xshash jihatlari mavjud bo‘lib, ular taomlar tayyorlanadigan mahsulotlardagina emas, balki taom tayyorlash usullarida ham o‘z ifodasini topgan.

“Devonu lug‘otit turk”, birinchi navbatda, turkiy urug‘ va qabilalar tillarining xususiyatlarini, urf-odatlarini, lingvistik xususiyatlarni, tarixi va lug‘at boyligini o‘rganishga bag‘ishlangan asar. Shuning uchun ham asar mundarijasida qator lingvistik ma’lumotlarga keng o‘rin ajratilgan. Bular sirasiga tillararo fonetik farqlar, so‘z yasalishi, yozuv va boshqa qaydlarni kiritish mumkin. Asarning lug‘at qismida esa juda ko‘p jihatdan ahamiyatga molik bo‘lgan uning qomusiylik darajasini ta’minlagan materiallarga o‘rin berilgan. Ular turli xalqlarning tarixi, urf-odati, adabiyoti va boshqa sohalarini o‘rganishimizda ishonchli manba sifatida xarakterlanadi. Bu xususiyat taom nomlariga ham dahldordir.

Taom nomlari: *a) kundalik turmushda odatiy tarzda tayyorlanadigan taom nomlari:*

Bγshkal [1] bu-hozirda tayyorlanadigan lochira. Lochira hozirgi o‘zbek tilida oshirilmagan xamirdan tandirga yopiladigan non;

b) biror maxsus marosim bilan bog‘liq taom nomlari: Basan-o‘lik ko‘milgach yeyiladigan taom, *Jug‘* [1] deb atalgan taom esa, vafot etgan odam uydan chiqarilgandan so‘ng taziyaga kelganlarga berilgan. Asarda faqat taomlar emas, balki taom tayyorlashda ishlatiladigan sabzavot

va masalliq nomlari ham berilgan. Jumladan, *Jamg‘ur*- sholg‘om, *jash*- sabzavot, γz – yog‘, *kuchg‘andi*- piyoz kabi ovqat tayyorlashda foydalaniladigan masalliqlar nomlarini uchtarish mumkin.

c) taom tayyorlashda ishlatiladigan narsa-predmet nomlari: Avran- temirchi o‘chog‘ining qo‘rasiga o‘xshatib qo‘yilgan yer tandir, *ashich-buqach* – qozon tovoq, *jasg‘ach*- uvra taxta [2] kabi narsa-pridmetlarda ajdodlarimiz taom tayyorlab, iste’mol qilishgan.

d) taom tayyorlovchi kasb-koriga aloqador nomlar: Chalchi- oshpaz va hokazo.

M.Koshg‘ariyning taomlar yuzasidan keltirgan ma’lumotlarida o‘troqlashgan turkiy xalqlarning an’anaviy taomlari ,asosan, dehqonchilik mahsulotlaridan, don mahsulotlari, sabzavot va mevalardan iborat bo‘lgan bo‘lsa, ko‘chmanchilik turmush tarzi bilan hayot kechiruvchi turkiy xalqlar taomlarida ko‘proq sut va go‘sht mahsulotlaridan foydalanganliklarini anglash mumkin bo‘ladi [3]. Asarda quyidagi oziq-ovqat nomlari tilga olingan:

1.Non mahsulotlari nomlari. M.Koshg‘ariyning yozishicha, turkiy qabilalarning ayrimlarida non- *“etmak”* deyilib, yaxshi xamirdan qilingan non *“kavshak”* deb atalgan. Asarida nonning pishirish usullariga qarab quyidagi nomlari keltirilgan: *“ Bushkal ”, “ Isbiri ”, “Komuch ”, “Qijma”, “Chuqmi”* [2].

2.Xamirli taom nomlari. Ajdodlarimizning kundalik turmush tarzida xamirli ovqatlarning ham o‘z o‘rni bo‘lganini asardagi *“Umoch”, “Ugra”, “Tutmach” , “Manti” hamda “Lag‘mon”* kabi taom nomlariga duch kelganimizda bilib olishimiz mumkin.

3.Sut bilan bog‘liq mahsulot nomlari. Asarni o‘qish jarayonida turkiy xalqlar suzmani *“Ikduk”*, qaymoqni “*Qajaq”*, pishloqni *“Uzitma*”, hozirda yogurt nomi bilan ataladigan meva solib tayyorlangan suyuq qatiqni “*Suyuq jogurt*” deb nomlaganligini bilib olamiz.

4.Guruch va don mahsulotlari bilan bog‘liq taom nomlari. M.Koshg‘ariy turkiy xalqlarning taomlari orasida guruch va don mahsulotlari qo‘shib tayyorlanadigan quyidagi taom nomlarini keltiradi: *“Uva”, “Buxsi”, “Suruch”, “Korshak”, “Qavut”.*

5.Go‘shtli taom nomlari. Turkiy xalqlarning aksariyati chorvachilik bilan shug‘ullanganligi uchun taomnomalardagi juda ko‘p taomlarga go‘sht ishlatilgan. “*Sugut”, “Tobiq”, “Qazi jag”, “Sim-simraq”* [1] asarda keltirilgan go‘shtli taomlarning nomlaridir.

6. Suyuq taom nomlari.”*Bulduni”, “Oz”, “Mon”, “Lantu”, “Samduj”* kabi sho‘rva nomlarni tilga olingan.

7. Ichimliklar. Asarda *bo‘za,sharbat, qimiz* kabi ichimliklarning nimadan olinishi, mazasi, ta’mi haqida qimmatli ma’lumotlar aytib o‘tilgan. Asarda bo‘zaning tariq o‘simligidamn olinishi, mast qilish xususiyati borligi ta’kidlangan.

Xulosa qilib aytganda, “Devonu lug‘otit turk”da oziq-ovqatlar va taomlarning tayyorlash jarayoni, taom turlari, taomlarni tayyorlash va iste’mol qilishda ishlatiladigan uy-ro‘zg‘or buyumlariga doir juda muhim ma’lumotlar o‘z ifodasini topgan.

ADABIYOTLAR

1.Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. I jild. 126, 159, 444, 445-b

2. M.Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. III tomlik. T. – 1960. – I tom, 17, 67 betlar.

3. Abdulaxatov N. va boshqalar.Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asaridagi leksik birliklar tadqiqi. Toshkent- 2013

“DEVONI LUG‘OTIT TURK”DA QO‘LLANGAN VAQTNI IFODALOVCHI TURKIY LEKSEMALARNING SEMANTIK TADQIQI
SEMANTICAL STUDY OF TURKISH LEXEMAS USING THE TIMES USED IN THE DEVONI LUG‘ATIT TURK

Q. Bakirov

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Abstract: This article discusses the features of the vocabulary used in the history of the Uzbek language.***Key words:*** *lexeme; morpheme; system; etymology; denotate; anthropolinguistics.* O`zbek tilida qadimdan vaqt va

o`lchov ma`nolari mustaqil til birliklari (semema)yoki boshqa til birliklari semantikasining tashkil etuvchisi (sema) sifatida mavjud. Vaqt va o`lchov semantikasi o`zining leksik, grammatik, fonetik ifodalanishlariga ega. O`zbek tilshunosligi tarixida ham vaqt ma`nosi *payt ravishlari,vaqt ma`noli otlar, sifatlar, olmoshlar, fe`llar, yuklamalar* kabi morfologik, *payt hollari, vaqt ifodalovchi konstruksiyalar*singari sintaktik yo`nalishlarda o`rganilgan. Vaqt sememasi va semalarining tarkibi, ularning sistema hosil qilish imkoniyatlari, vaqt semantikali makro va mikro sistemalar, bularning tuzilish xususiyatlari, vaqt ifodalovchi birliklarning lug`aviy sistemada tutgan o`rni, ko`lami kabi masalalar o`z yechimlariga ega emas. Leksik sathga oid vaqt birliklarining butun va qism, umumiy va xususiy belgilarini , vaqt bildiruvchi lug`aviy birliklar paradigmalarining sintagmatik imkoniyatlarini tadqiq etish galdagi hal etilishi lozim bo‘lgan muammolar hisoblanadi. [1.37-41]

Til o`zida rang-barang olamning asliga mos ravishda aks ettirishga harakat qilar ekan, bunday holatda til uchun vaqtning barcha turlarini hayotiy va ilmiy tushunchalar asosida aks ettiradi. Tildagi vaqt ifodalanishlarini o`rganish uchun, avvalo, vaqt semantikasining denotatini o`rganish maqsadga muvofiqdir.[3.37] Shu boisdan  vaqt tushunchasining taraqqiyoti, unga bo`lgan hayotiy va ilmiy munosabatlar, G`arb va Sharq faylasuf-mutafakkirlarning vaqt haqidagi qarashlari, vaqtning hozirgi kundagi tavsifi asosida vaqtning nima ekanligiga (denotatiga ) e’tibor qaratildi. Vaqt haqidagi turli qarashlarning tadrijiy taraqqiyoti zamonaviy vaqt tushunchasining aniqlanishiga olib keldi. Unga ko`ra, vaqt materiyaning mavjudlik shakli bo`lib, moddiy jarayonlarning keng yoyilishi izchilligini, bu jarayonlarining turli bosqichlari, bir-biridan ajralganligi, ularning davom etishi, rivojlanishini bildiradi. Vaqtning belgilari sifatida esa bir o`lchamlilik, qaytarilmaslik, cheksizlik, davomiylik, uzluklilik, uzluksizlik, bo`linuvchanlik, ketma-ketlik, bir jinslilik kabi xususiyatlar tan olinadi. Ma`lumki, til qurulishida ishtirok etadigan va unda muayyan tuzilishiga, leksik, morfologik, sintaktik sistemalarda aniq ifodalanishga ega bo`lgan tushunchagina ong kategoriyasi bo`la oladi.

Vaqt ham ong kategoriyasi bo`lib, u til qurilishida ishtirok etadi va sistema hosil qiladi. Vaqtning tilda sistema sifatida ifodalanishi insonlarning dunyo, vaqt  strukturasini anglashi , bu haqda o`zgalarga ham axborot berishi va tilning vaqt-makonda mavjudligi kabi omillar bilan bog`liqdir. Vaqtning ongda aks etishi asosida tilning temporal funksional-semantik kategoriyasi shakllanadi. Tilda vaqtni ifodalovchi leksik, morfologik, sintaktik kabi ifoda tizimlariga ega bo`lgan ko`p bosqichli temporal maydon mavjud.

Xullas, vaqt va o`lchov birliklari o`zbek tili tarixiningning barcha sathlarida o`z ifodalanishlariga ega bo`lib, har bir sath va ularning birliklari payt ma`nosini o`ziga xos yo‘sinlarda aks ettiradi. “Devoni lug‘otit turk” asaridagi vaqt semantikali ot leksemalar tahrir qilinganida, mazkur leksemalarning vaqt ifodalash imkoniyatlarining turlicha ekanligi ma`lum bo‘ladi. Bu esa “vaqt” semasining turli sememalar tarkibida turlicha o`rin va mavqelarda kelishi bilan bog`liqdir. O`zbek tili tarixan vaqtini bevosita atovchi va vaqtga aloqador predmet, voqea hodisalarni nomlovchi ot lekseamalarga ega. Vaqtni bevosita predmet sifatida nomlovchi ot leksemalarning semik tarkibida “og‘ur-vaqt” semasi yetakchidir. Vaqt bilan aloqador predmet, voqea- hodisalarni nomlovchi ot leksemalarda esa “vaqt” semasi quyiroq mavqeda joylashib, u o`zidan umumiyroq semalarni aniqlab keladi. Vaqtni predmet sifatida nomlovchi payt otlarini farqli semalari asosida turli guruhga ajratish mumkin: sof vaqtni mavhum predmet sifatda ifodalovchi otlar (Og‘ur –vaqt; jar –vaqt: ne o‘g‘urda keldin –qaysi paytda kelding…) vaqt o`lchovi otlari (oy, ko‘ch –fursat : Bir ko‘ch ko‘zgil –bir fursat kutgin..), sutka qismlari otlari (kun, tong: Tunla keldum –kechasi keldim …, otlari (kuz, yoz…),astronomik vaqt(oy,yil….) kabi. Payt ravishlari “vaqt” ifodalovchi lug`aviy sistemaga “vaqt” semasi bilan kiradi va ayni paytda ular sof vaqtni ifodalaydi. Payt ravishlarining semantik mundarijasida “vaqt” semasi yetakchidir. Payt ravishlarini vaqt turlarini ifodalashiga ko`ra o`n guruhga ajratish mumkin: kelasi zamonni ifodalovchi payt ravishlari (so‘ngra, keyin…), o`tgan zamonni ifodalovchi payt ravishlari (ilgari, burun…), hozirgi zamonni ifodalovchi payt ravishlari (emdi..), inkor, gumon vaqtni ifodalovchi payt ravishlari (allaqachon, erta- indin…), uzluksizlikni ifodalovchi payt ravishlari (mangu…), uzlukli vaqtni ifodalovchi payt ravishlari (unda- munda…), chegarali muddatni ifodalovchi payt ravishlari (buguncha…), sutkaning turli vaqtlarini ifodalovchi payt ravishalari (kunduzi, kechqurun…), vaqt o`rnini ifodalovchi ravishlar (songda…)

O`zbek tilida shunday holat ravishlari borki, ularning semantik strukturasida vaqt semalari yordamchi semantik element sifatida ishtirok etadi va o‘zbek tili tarixida ham shunday bo‘lgan. Holat ravishlari sememalarini ularning tarkibida mavjud bo`lgan vaqt semalarining o`ziga xos xususiyatlariga ko`ra quyidagicha tasnif etish mumkin: ravishlari (uzoq, oz, …), “izchil vaqtda” semasiga ega holat ravishlari (birin – ketin, ketma- ket, …), “O`tmish” semalik holat ravishlari (ilgargiday, burungicha…) qadimgi bajarilish vaqti me`yoriga nisbat beruvchi holat ravishlari (shap-tez: bu so‘z hozir tilimizda deyarli faqat so‘zlashuv uslubida qo‘shma fe’l tarkibida ishlatiladi – shap etib gapirdi; erta kabi), O`zbek tili tarixida “qisqa muddatda” semalik miqdor ravishlari ham mavjuddir. Bular oz muddatni ifodalovchi Ko‘ch –bir pas singari so`zlardir.Payt ravishlari o`z ma`no imkoniyatlari asosida ma`noviy bog`lanishlar hosil qiladi. Payt ravishlari asosan fe`l valentligini to`ldirib, birikuvchi, aniqlashtiruvchi bo`lib keladi. Payt ravishlari bir tomonlama bog`lanishga kirishib, o`zi bog`lanayotgan leksemadan oldin keladi: endi boshlanadi, ertaga boshlanadi kabi. Ma`lumki, dastlabki valentlikka oid ishlar so`z turkumiga mansub bo`lgan shu asosida fe`l valentliklari aniqlangan fe`lni kengaytirishi mumkin bo`lgan bo`sh joylardan (valentlik) biri qachon ? so`rog`iga javob bo`luvchi komponent temporallikga (payt ravishlariga) mansubdir. Payt ravishlari fe`l valentligini to`ldirib kelar ekan, qanday ravishlarining qaysi turdagi fe`llarga bog`lanishini belgilaydi. Masalan, kecha, bugun, ertaga ravishlari o`zi leksik mundarijasiga ko`ra (kecha- bugundan avvalgi kun; tun- o`tayotgan kun; ertaga- bugundan keyingi kun ) uzog`i bilan 24 soat yoki uning biror bo`lagida ro`y berishi mumkin bo`lgan harakatini ifodalovchi fe`llar bilan bog`lana oladi: kecha yozdi, bugun ko`rdi, ertaga boradi kabi.[5, 47-51] Payt ravishlarining sintagmatik imkoniyatlari ularning o`tgan, hozirgi, kelasi zamoni, sutka qismini, davomli vaqtini, doimiy vaqtini ifodalovchi leksik-semantik guruhlar bo`yicha o`rganilgan. Masalan, sutka qismlarini bildiruvchi kunduzgi, ertalab, kechasi, kechqurun leksemalarini ham o`z semalariga mos ravishda bog`lanishlar hosil qilib kunduzgi ( kechasi ) qorong`i tushdi, tun chiqdi, kechasi erishdi kabi birikmalar hosil qila olmaydi. Zero kunduzi, ertalab sememalarida “yorug`” semasi, kechasi, kechqurun sememalarida “qorong`i” semasi mavjud bo`lib ular fe`l sememasidagi zid semalar bilan moslasha olmaydi. Polisemiya, sinonimiya, kelishik, ko`makchi kabi vositalar Vaqt semali leksemalarning sintagmatik imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, vaqt semasiga ega leksemalar tarixan shakllangan va ularning aksariyati tarixiy so‘zga aylangan. Asrlar davomida arial jihatdan boshqa tillar bilan yaqinlik va arablar iste’losining ta’siri olaroq ko‘plab zamon ma’nosiga ega so‘zlar leksemasini saqlagan, ammo shakli almashgan holda o‘zgargan va ulardagi zamon xususiyatlarti deyarli o‘z holicha. Menimcha, payt semali leksemalarning paradigmatik va sintagmatik xususiyatlarini atroflicha o‘rganishimiz, til tarixiga oid ko‘plab muammoli masalalarni anglashimizga yordam bera oladi. Bu esa o‘z navbatida tilimizdagi sathlarning o‘zaro bir-birlari bilan aloqasida aks etishi va ta’sirlashishi bilan baholanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Абдиев М. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили муаммолари.- Тошкент: 2004

2. М. Кошгарий ”Диван луготит турк” Ташкент: ССР,ФАА.1960

3. Нурмонов А. Тил тизими ва ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари. // Ўзбек тили ва адабиёт. 1995, №6

4.Бегматов Э., Неъматов Ҳ., Расулов Р. Лексик микросистема ва унинг тадқиқ методикаси. //Ўзбек тили ва адабиёти, 1989,№12

5.Ахтамова Х. Пайт муносабатини ифодаловчи кўмакчи формалар// Ўзбек тили ва адабиёти. 1988.3-с

TEZAURUSLI LUG‘ATLAR VA ULARNING TILDAGI AHAMIYATI
THESAURUS DICTIONARIES AND THEIR IMPORTANCE IN LANGUAGE

M.Bobozaripova

O‘zMU magistri

Abstract: The article discusses the issue of thesaurus, which is one of the most important topics in modern Uzbek linguistics. The views and theories about this topic have been mentioned so

far. Thesaurus is said to have played an important role in the development of lexicography, computer linguistics, and all fields of linguistics of word usage.

Key words: *lexicography, dictionary, thesaurus, idiographic dictionary, analogic dictionary, educational thematic dictionary.*

So‘z – serqirra hodisa. So‘z – insonlarning fikri, his-tuyg‘ularini ifodalabgina qolmay, uni o‘z-o‘zini yuksaltirishga, rivojlantirishga xizmat qilishi shubhasizdir.

So‘z hodisasi tilshunoslikning deyarli barcha sohalarida tadqiq etiladi. Xususan, leksikografiyada ham. Har bir xalqning betakror milliy boyligi ularning so‘zlari hamda turg‘un iboralaridir. Zamon va makon ta‘sirida tilning lug‘at boyligi doimiy ravishda rivojlanib boradi. Hayot, turmush tarzi, taraqqiyot va kashfiyotlar yangi-yangi so‘zlar, tushunchalarni dunyoga keltiradi, ba‘zi so‘zlar esa eskirib iste‘moldan chiqib ketadi.

Tildagi bunday o‘zgarishlar tilshunoslikning alohida sohasi bo‘lgan leksikografiyada aks etadi. Leksikografiyaning vazifasi juda keng bo‘lib, u lug‘at tuzish talab va ehtiyojlariga javob berishni ham o‘z ichiga oladi. Shuni aytib o‘tish kerakki, kishilarning yodda tutib qolish qobiliyati naqadar kuchli bo‘lmasin,bir tildagi barcha so‘zlarni, ularning xilma-xil ma‘nolarini esda saqlab qolish nihoyatda qiyin va mumkin ham emas. Shuning uchun ham kishilarning ana shunday ehtiyojini qondirish maqsadida turli xildagi lug‘atlar tuzilgan va hozir ham tuzilmoqda. Hozirgi kunda ikki tillik tarjima laug‘ati, ko‘p tillik tarjima lug‘ati, izohli lug‘at, ikki tillik differensial lug‘at, terminologik lug‘at, tarixiy lug‘at, etimologik lug‘at, frazeologik lug‘at, idiomatik so‘zlar lug‘ati, orfografik lug‘at va ensiklopedik lug‘atlar kishilarning madaniy ehtiyojini qondirish uchun xizmat qilmoqda.

Har xil turdagi lug‘atlar tuzish umummadaniy ahamiyatga egadir. Lug‘at alfavit tartibida tuzilib, qulay qo‘llanma sifatida xalq ommasiga bilim beradi, madaniy funksiyani bajaradi. Lug‘atlar ma‘naviy madaniyat sohasida muhim o‘rin egallaydi, ularda jamiyatning ma‘lum davrda erishgan bilimlari aks etadi. Lug‘atlar har birimizga ilmiy jarayonda to‘g‘ri va aniq ishlashga, real va obyektiv fikrlash va tasavvur qilishga yordam beradi. Leksikografiya deb leksikologiyaning lug‘atlar tuzish nazariyasi va amaliyoti bilan shug‘ullanuvchi qismiga aytiladi. Modomiki so‘z leksikografiya va unga tegishli bo‘lgan lug‘atshunoslik haqida borar ekan biz maqolamizda ko‘proq leksikografiyaga tegishli bo‘lgan tezaurs tushunchasi va uning ahamitati haqida gaplashamiz.

Tezaurusning nazariy konsepsiyasini qurish g‘oysining paydo bo‘lishi tilshunoslikda tasodifiy emas uning tug‘ilishi ilmiy fikrlashning butun rivojlanish jaroyoni bilan bog‘liq. Zamonaviy ilimda – lingvistik, tabiiy-ilmiy, falsafiy, uslubiy fanlar aro tadqiqotlarda tezaurus tushunchasidan foydalanish mumkun. Tezaurus haqidagi tushunchalar yigirmanchi asr va yigirma birinchi asr boshlarida rivojlandi hamda tezaurusning lingvistik nazariyasini yaratish g‘oyasining paydo bo‘lishiga olib keldi. Tilshunoslikda “tezaurus” so‘zi birinchi navbatda leksikografiyadagi lug‘atlar va uning maxsus turi bilan bog‘liq tushncha sifatida yaratilgan. U “ideografik lug‘at “ tushunchasi orqali aniqlanganligi sababli biz “tezaurus” va ideografik lug‘at” so‘zlarini bir-biriga yaqin sinonim tushunchalar sifatida ishlatamiz. Tarixda tezaurus lug‘atlarning yaratilishida idiogfrafik lug‘atlar asos bo‘lgan.

Dastavval idiografik lug‘atlarning nazariy g‘oyalari nems olimi Yagon Trirning ilmiy tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. U semantik maydon tushunchasini tilshunoslikka olib kirdi va uning nazariy va amaliy jihatlarini ishlab chiqdi. So‘zlarni idiografik nuqtayi nazardan ma’lum mavzular asosida turli guruhlarga jamlab o‘rganish o‘ziga xos samara berishi, bunday usulning muhim ahamiyatga ega ekanliginitaniqli pedagoglar YA. A. Komenskiy, K. D. Ushinskiy va boshqalar ham ta’kidlab o‘tganlar. Leksikani ediografik nuqtayi nazardan o‘rganishning asosiy maqsadi-- bu so‘zning turli ma’nolarini bus-butun yaxlitligicha o‘rganish va ularni o‘z o‘rnida qo‘llashni o‘rgatishdir. Masalan o‘quvchi uchun *ota, ona, o‘g‘il,qiz, aka, uka, opa, singil* yoki *shamol, yomg‘ir, bulut, quyosh, oy, yulduz* so‘zlarini alohida o‘rganib mag‘zini chaqishdan ko‘ra, ushbu so‘zlarni ma’lum bir guruhga jamlab, qiyoslab o‘rganish ancha qulay va oson kechadi . Shuning uchun ma’lum bir bog‘liqlik yoki o‘xshashlikka asoslangan tematik guruh yoki tematik maydonlar nuqtayi nazaridan til leksikasini o‘rganish samarali natijalar berishi mumkin.

Xo‘sh, “semantik maydon” deganda nimani tushunmoq lozim? Trirning ta’rif berishicha, leksik-semantik maydon bu ma’nolari jihatdan o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lgan, birining ma’nosi ikkinchisidan kelib chiqadigan bir-biriga tobe bo‘lgan so‘zlar guruhidir. Boshqacha aytganda bu tushuncha ma’no umumiyligini va predmetning o‘xshashligini aks ettiruvchi birlashgan so‘zlar yig‘indisidir. So‘zlarni bunday holda o‘rganish idiografik tahlilning asosini tashkil etadi.

Idiografik lug‘atning quyidagi asosiy ko‘rinishlari bor.

1. Idiografik tezaurus. Tezaurus tipidagi idiografik lug‘atlarda so‘zlar qat’iy mantiqiy falsafiy tasnif asosida joylashtiriladi.
2. Anologik lug‘at.
3. O‘quv tematik lug‘at[1].

Barcha uni tshkil etuvchi birliklari orasida kuchli semantik munosabat yaqqol korinuvchi lug‘atlarni “tzaurs” deb ataymiz – deb yozgan edi YU.N. Karaulov. Izohli lug‘atda esa asosiy kalit alifbo sanaladi. YU.N.Karaulov alifbo lug‘ati va tezaurus haqida shunday misol keltiradi. Ushakov lug‘atida ***dissoniruyuhiy*** so‘zi ***dissonirovat*** va ***dissotsiatsiya*** so‘zlari orasida keladi. Bu so‘z muzika sohasiga oid bo‘lib, bu sohaga tegishli barcha so‘zlar haqida bilimga ega bo‘lish uchun butun lug‘atni o‘qib chiqish lozim bo‘ladi.

X. Kasaresning tezaursida esa bu so‘z “Muzika” maqolasi ichida quyidagi so‘slar qatorida keladi***: …melodichniy, gomofonicheskey, konsoniruyuhiy, sozvuchniy, akkordiniyn, garmonicheskiy, diatonicheskiy, poluxromaticheskiy…***

Tezaurus lug‘atlarni tuzish zarurati uning mana shunday xususiyatidan kelib chiqadi. Haqiqatdan ham bunday lug‘at“ sokrovishnitsa” (xazina) deb ataladi[2].

Bog‘li matn tuzayotgan yozuvchi yoki har bir kishi nima demoqchiligini yaxshi bila turib, o‘rinli ibora yoki so‘zni topolmasa, kerakli so‘z tez topiladigan, to‘g‘ri sestimalashtirilgan, guruhlarga bo‘lingan bir kitobdan yordam oladi. Bunday kitob aynan tezaursdir.

Tilshunos olim X. Kesares bir akademikni misol keltiradi. Suzib ketayotgan kema ichida tug‘ulgan kishi qanday atalishini bilmoqchi bo‘lgan akademik odatdagi izohli lug‘atdan bu so‘zni topish uchun nafaqat 200000 kalit so‘zga ko‘z tashlab chiqishi, balki u so‘zlarning izohini ham o‘qib chiqishga majbur. Bu ishga esa odam jismonan qodir emas.

Agar bizning qo‘limizda boshqa tipdagi, ya’ni mavzu yoki ma’no asosidagi so‘zlar guruhidan tuzilgan lug‘at bo‘lsa, masalan ***kema*** so‘zi guruhiga nazar tashlaymiz. Bu yerda kema turlari va boshqalar berilgan. Haqiqatdan ham ***tug‘ilmoq*** so‘zi bilan ***kema*** so‘zining aloqasi kam. Demak bu so‘zni tug‘ilmoq so‘zi guruhidan izlab ko‘ramiz. Qisqacha aytganda butun lug‘atni emas, undagi bir ikki betni varaqlasak kerakli so‘zni topib olamiz. [Осокина, 2015]

Demak, har bir tezaurusda sestema va semantika markazda turadi. Kalit zo‘zlar esa albatta alifbo tartibida bo‘ladi.

Yevropada tezaurus lug‘atlarga qiziqish uyg‘otgan, “Ingliz so‘zlari va iboralari tezaurusi” bo‘lib uning muallifi L.M.Roje edi. U o‘z lug‘ati so‘zboshisida shunday yozadi “ Biz aytmoqchi bo‘lgan fikrimizni qanchalik aniq tasovvur qilmaylik, ba’zan biz shunday vaziyatlarga tushib qolamizki, bizga so‘z yetishmay qoladi. O‘z fikrimizni aniq ifodalash uchun bitta So‘z o‘rniga bir nechta ijobiy va salbiy, kuchli va kuchsiz, ba’zan esa keraksiz so‘zlarni ishlatib yuboramiz. Tezaurus lug‘atning eng muhim xususiyati shundaki, bir fikrning barcha qirralarini ochib beruvchi so‘z va iboralarning boy to‘dasini tortiq qiladi”. [Осокина, 2015]

Yana bir rus tadqiqotchi olimi A.S. Narinyani “ Nima uchun Rossiyada birorta ham tezaurus yo‘q, uni qanday tuzish kerak, tezaurus nimaga va kimga kerak ?” degan savollarga o‘z munosabatini bildiradi: “ Chorak asr oldin AQSHdagi safarimda meni Rojening tezaurusini sotib olishga majbur qilishdi “Sotib ol keyin tushunasan va bizdan minnatdor bo‘lasan” deyishdi. Darhaqiqat hozirgacha ham lug‘at menga yordam beradi. U menga inglizcha matnni tarjima qilishga yordam berdi. Ba’zan notanish yoki uncha tanish bo‘lmagan so‘zning ottenkasini bilish lozim bo‘lsa. Shu lug‘atga murojaat qilaman. Ruscha matnni tahlil qilyapman bir so‘zning sinonimi

[1] www.arxiv.uzIdiografiklug’atlar va ularning ahamiyati
[2] Idiagrafik lug’atlar va ularning ahamiyari www.arxiv.uz

kerak bo‘lib qoldi. Aksiga olib bu so‘z xotiramdan yashirinib qoldi, yana shu lug‘atga murojaat etaman.

Rojening tezaurusi ingliz madaniyatining muhim bir bo‘lagi. U matn tuzuvchi yoki tahrirlovchi har bir kishining – o‘quvchi, talaba, journalist, yozuvchi va keng ommaning yaqin yordamchisidir.

Afsuski, Rojening lug‘atini almashtiruvchi birorta ham Ruscha lug‘at yo‘q. Bu bizning madaniyatimizning, o‘rta va oliy ta’limimizning kemtik joyi”

Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosaga kelishimiz mumkunki, til va madaniyat egizak opa-singillar. Bizning tilimizda ham shunday lug‘atlarning yaratilishi nafaqat tilimizning, balki madaniyatimizning ham yana bir pog‘onaga yuksaltiradi.

Akademik Azim Hojiyevning tilshunoslik terminlarining izohli lug‘atida tezaurusga shunday izoh berilgan TEZAURUS(yun. Thesaurus – xazina) – tilga oid leksik tarkibni to‘la hajimda aks ettiruvchi lug‘at. O‘zbekiston Milliy Ensiklopidiyasida: tezaurus terminiga quyidagicha ta’rif beriladi “TEZAURUS (yun. Thesaurus – xazina , boylik) 1. Muayyan tildagi barcha so‘zlarni qamrab oladigan, ularning matnda qo‘llanilish holatlarini to‘la-to‘kis aks ettiradigan lug‘at 2. Biron bir ilm-fan sohasiga oid lug‘aviy birlik (so‘z)lar mavzu tartibida joylashtirilgan va ana shu birliklar o‘rtasidagi semantik (tur-jins, sinonimik va boshqa) munosabatlar aks ettirilgan lug‘at. Bunda so‘zlar alfabet tartibida emas, balki bir mavzu, bir tushunchaga aloqador so‘zlarning barchasi bir joyda beriladi; kerakli so‘z tushunchaga qarab qidiriladi”[1].

Demak, tezaurus – termenlar izohini talqin qiladi, muayyan ilm-fanga oidtushunchalarning tizimlashtirilgan majmuasi, qaysi termin qaysi sohaga oid ligini asoslaydi.

Tezaurus – tayanch so‘z va terminlar haqida mukammal ma’lumot beradi.

Tezaurus – leksikaning to‘liq ma’lumotini beruvchi soha lug‘ati. Tezaurus biror tilning mukammal lug‘ati bo‘lib, terminalogiyaning asosini tashkil qiladi. Muayyan tushunchaning introlingvistik va ekstrlingvistik aloqalari tizimidir.

Tezaurus muayyan ilmiy sohaga oid yakka va brikmalar yordamida terminologik sestema modelini yaratadi. Natijada leksikografiyada tezaurusli ilmiy tasnif paydo bo‘ladi.

Tezaurus o‘ziga xos juda murakkab lug‘at sanaladi. Shunday ekan bir ikki kishigina uni amalga oshira olmaydi. Tezaurus tuzish uchun o‘nlab, balki undan ham ko‘proq mutaxasislarning ishtiroki talab qilinadi. Buning uchun tilshunoslar, mantiq ilmi mutaxasislari, hamda lug‘atshunos olimlardan iborat ijodiy guruh tashkil etilishi lozim. Shundagina zamon talablariga javob bera oladigan o‘zbek tilining mukammal tezaurusi yaratiladi.

Demak, hozirgi o‘zbek adabiy tilining asosiy muammolaridan biri bu o‘zbek tilidagi tezaurusli lug‘atlarni yaratish ekan. Bizningcha bunday lug‘atlardan biri bu, o‘zbek tilidagi fe’l-atvor leksemalarining tezaurusli lug‘atini yaratishdir. Bunday lug‘atni tuzishda quyidagi vazifalarni amalga oshirish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

Fe’l-atvor leksemalarini o‘rganib chiqish;
Fe’l-atvor leksemalarining mavzuiy guruhlarini aniqlashtirish;
Fe’l-atvor leksemalarining ma’noviy xususiyatlarini aniqlash;
Fe’l-atvor leksemalarining giponimiyasini yoritish;
Fe’l-atvor leksemalarining sinonimiyasini o‘rganish;
Fe’l- atvor leksemalarining tezaurusini tuzish.

Chunki bunday leksemalarni atroflicha o‘rganish tilimiz, xususan, leksikamiz sir-asrorlarining yangi-yangi qirralarini ochish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –T.:O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – B.154.

2. Yusupov S.N. Tezaurus i zakonodatelstvo (K sozdaniyu obshepravovogo tezaurusa) // Gosudarstvo i pravo. – 1978. – №5. – S.115.

[1] Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –T.:O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – B.154.

3.Осокина Светлана Анатольевна “ОСНОВАНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ ТЕЗАУРУСА” Барнаул – 2015
4. Н.В. Лукашевич “Тезаурусы в задачах информационного поиска” Москва -2010
5. www. ARXIV.uz

ABULG‘OZI BAHODIRXONNING “SHAJARAYI TURK” ASARIDA UCHRAYDIGAN AYRIM ETNONIMLAR IZOHI
EXPLANATION OF SOME ETHNOMYS IN ABULGAZI BAHODIRKHAN'S WORK "SHAJARAYI TURK"

K.Abduvaliyeva
ToshDO‘TAU
1-kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolada etnonimlar, ya’ni xalq nomlarining nomlanish sabablari va ahamiyati xususida so‘z boradi. Bildirilgan fikrlar Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarayi turk” asari asosida dalillanadi. Keltirilgan ba’zi etnonimlar haqidagi ma’lumotlar Suyun Qorayevning “Toponimika” kitobidagi fikrlar bilan izohlangan.

Kalit so‘zlar: etnonim, etnonimika, etimologiya, toponomika, toponim, qabila, urug‘, xalq, qarluq, uyg‘ur, barlos, qo‘ng‘irot, mo‘g‘ul, mang‘it, nayman, qatag‘an, qipchoq.

Abstract: The article discusses the reasons and significance of ethnonyms, ie the names of peoples. The views expressed are based on the work of Abulgazi Bahodirkhan “Shajarayi Turk”. Some of the ethnonyms cited are explained in Suyun Karayev's book Toponymy.

Key words: *ethnonym, ethnonymics, etymology, toponymy, toponym, tribe, clan, people, Qarluq, Uyghur, Barlos, Ishngirot, Mongol, Mangit, Nayman, Qatagan, Kipchak.*

Abulg‘ozi Bahodirxon (1603-1664) yirik adib, tarixchi olim va tilshunoslikka ham o‘z hissasini qo‘shgan inson sifatida ham ardoqlidir. Adibning “Shajarayi turk” asarida o‘zbeklar bilan bir qatorda, o‘sha davrda yashagan qo‘shni xalqlarning tarixi, madaniyati, urf-odatlari haqida ma’lumot beradi. Asarning asosiy qismi 1663-1664-yilda yozilgan. Asarda Xorazmning XVI-XVII asrning birinchi yarmidagi tarixi bayon etilgan.

Asarda bir necha turkiy qabilalar, o‘zbek urug‘lari haqida ma’lumot va qabila va urug‘ nomlari ma’nolari keltirib o‘tilgan. Ushbu asarda turk-mo‘gul qabilalari haqida ma’lumotlar, o‘zbeklar, sartlar, turkman urug‘lari (sariq, yovmut, qizil oyoq, ersari), o‘zbek urug‘laridan qarluq, uyg‘ur, barlos, qo‘ng‘irot, mo‘g‘ul, mang‘it, nayman, qatag‘an, qipchoq, saroy, kenagas, qurama, qang‘li va boshqa urug‘lar uchraydi.

O‘zbek xalqi turli urug‘lardan tashkil topgan bo‘lib, ma’lum tarixiy davrda, ma’lum hududda, mahalliy etnoslar asosida, turli davrlarda kelib qo‘shilgan etnik komponentlarning aralashib borishi natijasida yanada shakllanib, rivojlanib borgan. Har bir o‘zbek urug‘larining o‘ziga xos etimologiyasi mavjud.

Avshar eli – qadimiy urug‘lardan biri bo‘lib, arab geograflari Buxoro yaqinida Avshar degan qishloqni tilga oladilar. Abulg‘oziy Bahodirxon avshar so‘zini “*ishini ildam ishlamoqchi”* deb izohlaydi.

Arlot, arlat, allot – o‘zbek urug‘laridan biri. “Shajarayi turk” asarida Arlot ma’nosi haqida quyidagi misralar bor: “Aning ma’nosi otaning sevar o‘g‘li temak bo‘lur. Arlat bir kishining oti turur. Ani otasi ko‘p sevar erdi. Aning uchun Arlat tedilar. Barcha Arlat eli aning nayeli tururlar” [Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992, – Б.40.]. Manbalarga ko‘ra, Chingizxon tomonidan Chig‘atoy ulusini boshqarish uchun ajratilgan 4 ming kishilik qo‘shin boshliqlaridan biri ham Arlot urug‘idan (qolgani jaloyir, barlos, qavchin) bo‘lgan. Arlotlar Amudaryodan janubda, Shimoliy Afg‘oniston hududiga o‘rnashganlar. Keyingi asrlarda hozirgi O‘zbekistonning janubiy viloyatlari, shuningdek Xorazmga ko‘chib o‘tganlar. Bu nom hozirgi vaqtda etnonim va ba’zan toponim sifatida Samarqand, Buxoro, Xorazm, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida ko‘proq uchraydi. Buxoro viloyatidagi Olot shahrining nomi ham “arlot” so‘zining fonetik o‘zgarishga uchragan shaklidir.

Avshar– qadimiy urug‘lardan biri. Arab geograflari Buxoro yaqinida Avshar degan qishloqni tilga oladilar. Abulg‘ozi Bahodirxon o‘z asarida avshar so‘zini “ishini ildam ishlamoqchi” deb izohlaydi.

Barlos – O‘zbekiston hududida, asosan Qashqadaryo vohasida ko‘chmanchi o‘zbeklardan chig‘atoy ulusiga qo‘riqlash uchun yuborilgan 4 ta qabilalardan biri. Barlos so‘zi Abulg‘ozixonning fikricha “qo‘mondon”, Alisher Navoiy asarlariga yozilgan “Badoye-ul lug‘at”ga ko‘ra “bahodir” degan ma’noni bildiradi [Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006].

Boyovut – respublikamiz hududida qadimdan yashab kelgan urug‘lardan biri. Rashididdinning “Jome ut-tavorix”, Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarai turk” asarlarida Chingizxon qo‘shinlari bilan birga kelgan qabilalar orasida ham boyovut urug‘i tilga olingan. Boyovut so‘zi “boy”, to‘g‘irog‘i “boylar” “mulkdor” demakdir.

Irg‘anoqli (erganakli) – irg‘oqli urug‘i ham qayd qilingan. Ehtimol, bu ikkalasi bir urug‘ning turlicha talaffuz qilinishidir. Irg‘anaq “katak”, “shox-shabbadan to‘qilgan chavra”. Demak, bu urug‘ning tamg‘asi katak shaklida bo‘lgan.

Kerayt (Kerayit) – o‘zbek xalqi tarkibiga kirgan qabilalardan biri. Turli manbalarda kerayit so‘zi “qora qo‘y”, “qora odam” yoki “qarg‘a” deb izohlangan, etnonim oxiridagi – “t” harfi ko‘plik affiksidir. “Shajarayi turk”da: “kirayt ma’nosi qoraburan temak bo‘lur. Bir kishining yeti o‘g‘li bore di yettisi ham qora. Onlarg‘a xalq kiroytlar derlar erdi. Qadimiy el bo‘lur. Boshlari va mollari ko‘p erdi”, deya izohlangan [Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б.36].

Kilgit eli – “tilida, nutqida kamchiligi bor kishi” ma’nosini anglatadi. Bu haqda Abulg‘oziy Bahodirxon shunday yozadi: “Kishining tilida kamligi bo‘lsa, turk xalqi bo‘ltak der. Mo‘g‘ul kilgi der. Bu kishining tilining kamligi bor erdi. Aning uchun Kilgit tedilar. Barcha Kilgit eli u kishining nasli turur” [Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б.40].

Mo‘gul – asl ma’nosi mo‘ngul turur erdi. Avomning tili kelmaslikdan bora-bora mo‘g‘ul tedilar. Mungning ma’nosini barcha turk bilur, qayg‘u ma’nosini turur. Ulning ma’nosi soda dil ya’ni qayg‘uli soda temakdir [Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б.43]

Naymanlar – mo‘g‘ul urug‘i deb hisoblanar edi; olimlar naim so‘zi mo‘g‘ulcha “sakkiz” ma’nosini anglatadi deydilar. “Bu qadim el turur, boshlari va mollari ko‘p bo‘lur erdi. Yurtlari mo‘g‘ul yurtinda bo‘lur. Qoraqurim tegan yerda va ekinlari bo‘lmas” [Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. 187 – Б. 36]. Naymanlar yirik qabila uyushmasi bo‘lgan. Ko‘plab turkiy xalqlarning tarkibiga kirgan. XIX asrning 70-yillarida o‘zbek-naymanlar Zarafshon vodiysida, Farg‘ona vodiysida va Xorazmda yashagan.

Toponimist olim S.Qorayev etnograf N.A.Aristovning nayman so‘zi Sibirdagi Nayma daryosi nomidan olingan degan fikrni bildirgani haqida ma’lumot beradi. So‘nggi ma’lumotlarga ko‘ra naymanlar asli turkiy qabila bo‘lib, sakkizo‘g‘uzlarni mo‘g‘ullar o‘z tiliga moslab nayman deb ataganlar [Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006].

Nekuz, nekus, nukus – o‘zbeklar tarkibida ham uchraydigan turkiy etnonim. “Shajarayi turk” asarida nukuslar mo‘g‘ullar tarkibiga kirganligi aytilgan.

Qarluq eli – turkiyda *“qorlik, qorliq joy”* (tarixiy voqea asosida kelib chiqqan) degan ma’noni anglatadi. “Qorluq eli Mo‘g‘uliston tog‘larining ichinda yurt qilib o‘lturdilar. Qorluqning podshohi Arslonxon tegen erdi. Mo‘g‘ulistonda berk tog‘larning ichinda yurt qilib o‘ltururlar. Ekin ekarlar, mollari ham bo‘lur erdi” [Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – Б.32]. Qarluqlar – o‘zbek xalqining etnik tarixida alohida o‘rin egallaydi. Aytishlaricha O‘g‘uzxon Turonzamin tomon kelayotganda qish mavsumida qattiq sovuq bo‘lib qor yog‘gan,va qorda uning yarim lashkari qorda qolib ketgan, o‘sha qolib ketilganlari Qorluqlar deb atalgan. Abulgozi Bahodirxon asarida shunday deydi: “Turk elida elning nomini ko‘targan, unga shon-shuhrat keltirgan 5ta urug‘ (qang‘li, qipchoq, xalaj, uyg‘ur, qorluq)dan biri bo‘lgan. Qarluqlar jangovar xalq bo‘lgan. Qarluqlar chigil, tuxsi, yag‘mo, yabg‘u, tangut, arg‘u, barlos kaltatoylar bilan birlashib turk-o‘zbek qavmini tashkil etadi.

Qiyot Abulg‘ozi Bahodirxon fikricha, mo‘g‘ulcha “tog‘dan oqqan sel” ma’nosidagi qiyon so‘zining ko‘pligidir. Bu fikrni V.V. Radlov ham isbotlaydi. Bundan chiqadiki, qiyonni (qiyonli) urug‘ining etimologiyasi ham o‘sha mo‘g‘ulcha qiyon so‘zi bilan ma’nodoshdir.

Qo‘nqirat eli – (hozirda Qo‘ng‘irot) “Shajarayi turk” asarida yozilishicha, qayon naslidan bo‘lgan Cho‘rliq mergan degan kishining Qo‘nqirat degan o‘g‘li bo‘lgan va barcha Qo‘nqirat eli uning naslidan tarqalgan.

Qo‘niqqimar eli – “O‘rmavit uruqindin bir kishi bor erdi. Aning uch o‘g‘li bor erdi. Ulug‘iga xalq Qo‘niqqimar ot qo‘ydi. Qo‘niqning ma’nosi ulug‘ temak bo‘lur. Bu vaqtda ham ulug‘ qarg‘ani qo‘niq qarg‘a derlar. Qimarning ma’nosi burun, ul kishining burni bisyor ulug‘ erdi. Aning uchun Qo‘niqqimar laqab qoldi. Barcha qo‘niqqimar uruqib kishining nasli turur” [Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. 187 – Б. 38].

Qalmoq – qalmoqlar ko‘chmanchi o‘zbeklardan oldin ham Movaraunnahrda yashagan va turkiylashgan mo‘g‘ul qabilalarining avlodlari bo‘lsa kerak. Muhammad Solihning “Shayboniynoma”sida aytilishicha, qalmoqlar Shayboniyxonga qarshi Buxoro hokimi Boqitarxon tomonida turib jang qilganlar. [Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006].

Qalmoq so‘zi turkiy “qolmoq” fe’lidan olingan, bu so‘z islom dinini qabul qilmasdan majusiylar holida qolgan o‘yrotlarni anglatgan, deyilgan. V.P. Darbakova qalmoq so‘zi mo‘g‘ulcha “duragay”, “aralash”, “qurama” degan ma’nodagi xalmig so‘zidan kelib chiqqanligini aniqladi. Haqiqatan ham aslida o‘yrotlardan ajralib chiqqan qalmoq urug‘i juda ko‘p urug‘-qabilalar aralashmasidan iborat bo‘lgan.

Qipchoq eli – qadim turk elida *“ichi qo‘sh yog‘och”*ni qipchoq deb atashgan. Keyinchalik bu xalq nomiga ko‘chgan. Qipchoq – o‘zbek xalqining etnik tarixida katta ahamiyatga ega. Ushbu urug‘ Mirzo Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarixi”, Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” ma’lumotlar berilgan: Qipchoq – Tan (Don), Itil (volga) va Yoyiq (Ural) bo‘ylarinda o‘ltirur erdi.

Qipchoq atamasi “qabuq”dan olingan bo‘lib, ma’lum daraxtning nomi atalib bu daraxt o‘sishdan to‘xtagan qovjirab qolgan ichi kovak bo‘lgan. “Shajarayi turk” asarida O‘g‘uzixon bir safar dushman zarbasidan katta zarar ko‘rib, chekinayotganda sahroda 2 daryo oralig‘ida to‘xtaydi. Shu payt eri urushda halok bo‘lgan xotinning to‘lg‘og‘i tutib daraxt kovagida o‘g‘il tug‘adi. Bundan xabar topgan O‘g‘uzxon bolani o‘ziga o‘g‘il qilib oladi va ismini Qipchoq qo‘yadi. Bola voyaga yetgach unga qo‘shin berib Itil va Yoyiq daryolari tomon yo‘llaydi. Aytishlaricha Qipchoq avlodi Ural-Volga bo‘ylarida 300 yil qolib ketgan.

Qang‘li – o‘zbek xalqining shakllanishida tamal toshini qo‘ygan. Ushbu etnonimning kelib chiqishi haqidagi ma’lumotlar M. Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarix” va Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” asarlarida keltirib o‘tgan. Abulg‘oziy shunday bitadi “O‘g‘uzixon lashkarining qo‘lina o‘n choqli o‘lik mol tushdikim, yuklamakka kuluk ozlik qildi. Bir yaxshi chibor kishi bor edi. Ul fikr qilib arabani yasadi. Mollarni yuklab yuklab qaytdilar. Arabaga qaniq ot qo‘ydilar, ani yasagan kishini esa qaniqli deb atagan”.

Qiniqli – “Shajarayi turk”da “Turkman elinda o‘ltirur erdi”, deya izohlangan.

Turqaq eli – So‘ngaki ma’lum ermas, qaysi turkdin erkani. Ma’nosi saqchi temak turur [Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992.]. Podshohlari o‘zlarini saqlamoq uchun bir necha kishilarni eshiklari oldida navbatchilikka qo‘yishgan. Podshohni qo‘riqlaganlarni turqaqlar deb, keyinchalik xalq nomiga ko‘chgan.

Uyg‘ur – ma’nosi yopishqur temak bo‘lur. Ya’ni sut uyidi, uyigandan keyin ajralmas, ya’ni yopishdi. Qut tog‘idan o‘n soy oqib tushgan. Qadim uyg‘ur eli o‘sha soy orasinda o‘tirur erdi [Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992].

O‘rmanqit eli – “bu elning yurtlari qalin yag‘ochning ichinda turur. Aning uchun O‘rmanqit ot qo‘ydilar” [Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон. 1992, 187 – Б. 38].

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, turkiy xalq uzoq shakllanish va taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tgan. Bu taraqqiyot davomida turk ulusi turli xalqlar bilan o‘zaro aloqa o‘rnatib, nafaqat o‘zining, balki o‘sha xalqlarning ham rivojlanishiga katta ta‘sir ko‘rsatgan.

Biz yuqorida etnonimlar haqida, etnonimlarni o‘rganadigan etnonimika fani to‘g‘risida, O‘zbekistondagi ba’zi bir urug‘-qabilalar geografiyasi va ayrim etnonimlar etimologiyasi, ma’nosi haqida qisqacha to‘xtalib o‘tdik. Har qanday etimologiya, xususan, aksariyat qismi qadimiy so‘zlar bo‘lgan etnonimlar etimologiyasi murakkabdir. Tobora unutilib borayotgan urug‘-aymoq nomlarini to‘plash, yig‘ish, shu etnonimlar bilan atalgan joy nomlarini, etnonimlar bilan toponimlar

munosabatini aniqlash, ya’ni etnonimlardan nom olgan toponimlar bilan birgalikda urganji, qo‘qoni (qarapchi) kabi joy nomlaridan kelib chiqqan etnonimlarni alohida qayd qilish etnonimika oldida turgan vazifalardandir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – 187 b.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – T.: Sharq, 2002. – 333 b.
3. Бегматов Э. Мустақиллик ва топонимия. Ўзбек тили ва адабиёти // 2009, 5-сон. 9-12-б.
4. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 2006. – 192 b.
5. Internet ma’lumotlari.

“МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН”НИНГ ТУРКИЙ СЎЗЛАР СЕМАНТИКАСИНИ ЁРИТИШДАГИ ЎРНИ
THE ROLE OF "MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAIN" IN THE DEVELOPMENT OF TURKISH WORD SEMANTICS

С.Холманова,
ЎзМУ магистранти

Аннотация: мақолада “Муҳокамат ул-луғатайн”нинг илмий-назарий қиймати, амалий аҳамияти, ўзбек тилшунослиги тараққиётидаги ўрни ёритилган. “Муҳокамат ул-луғатайн”даги айрим туркий сўзлар семантикаси таҳлил қилинган. Ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабати кўрсатилган. Асар матнининг туркий тиллар тараққиётидаги ўрни, семантик ҳодисаларни изоҳлашдаги аҳамияти кўрсатилган.

Калит сўзлар: *туркий қатлам, туркий лексика, туркий сўз, лингвокультурология, язык и культура, лакуна, лексема, эквивалент*.

Annotation: the article reveals the scientific and theoretical significance, the practical value of "Muhokamat ul-lugatayn", its role in the development of Uzbek linguistics. The semantics of some Turkish words in "Muhokamat ul-lugatayn" is analyzed. The relation to the modern Uzbek literary language is shown. The role of the text in the development of the Turkic languages is shown, its importance in the interpretation of semantic phenomena.

Key words: cultural linguistics, language and cultural attitudes, lacuna, lexeme, equivalent.

Алишер Навоий ижод намуналарини, айниқса, “Муҳокамат ул-луғатайн” асарини ўрганиш ёшлар дунёқарашини маърифий, маънавий жиҳатдан такомиллаштиришда аҳамиятлидир. Бу илмий манбада умуминсоний қадриятлар билан бир қаторда бугунги кун учун аҳамиятли бўлган қарашлар акс этган [1,2].

Алишер Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асари икки хил тил оиласига мансуб тилларнинг қиёсига бағишланган. Шунинг учун ҳам ўзбек тилшунослигида Маҳмуд Кошғарий қиёсий тилшунослик асосчиси ҳисобланса, Алишер Навоий чоғиштирма тилшунослик асосчиси саналади. Алишер Навоий туркий тилларнинг, жумладан, ўзбек тилининг кенг имкониятларга эга эканлигини амалий жиҳатдан исботлади. Асарларининг тўқсон фоизини туркий тилда битди. Бу тилнинг маъно нозикларидан фикрни таъсирчан ва образли тарзда акс эттиришда фойдаланди. Туркий тилларнинг кенг имкониятини илмий жиҳатдан асослаш учун “Муҳокамат ул-луғатайн”дек қомусий-назарий характерга эга бўлган асар битди.

“Муҳокамат ул-луғатайн” Алишер Навоийнинг тилшуносликка доир қарашларини, тил ва нутқ, тил ва тафаккур, тил ва маданият муносабати, нутқ одоби, сўзлаш маданияти, нотиқлик санъати борасидаги мулоҳазаларини ўз ичига олади. Буюк мутафаккирнинг тил ва нутққа доир аксарият фикрлари табиат ҳодисалари, борлиқ воқелигига қиёсан, уйғун равишда тасвирланган.

“Муҳокамат ул-луғатайн” илмий асар бўлса-да, Алишер Навоий ижодида қўлланган ўз ва ўзлашма сўзларни таҳлил қилишда муҳим аҳамиятга эга. Негаки бу асарда ўша давр нутқ услубининг сўзлашув, илмий, бадиий кўринишларига доир хусусиятни ёритишда манба вазифасини ўтайди.

“Муҳокамат ул-луғатайн”да туркий сўзларнинг салмоғи Навоийнинг бошқа асарларига нисбатан кўп. Ҳазрат Навоий ўша даврда, маълум маънода, эътиборсиз қолган туркий тилнинг ўзига хослигини, бошқа тиллардан қолишмаслигини, айрим ўринларда афзал жиҳатлари борлигини асослашга қаратилган. Ўзлашма сўзларнинг туркий муқобили келтирилиб, назарий фикрлар исботланган.

Туркий тил ва форс-тожик тилини солиштирар экан, Алишер Навоий туркий тилдаги айрим тушунчаларнинг форс-тожик тилида ифодаланмаслиги, маданий бўшлиқ ҳосил қилиши (фанда бу ҳодиса *лакуна* термини билан юритилади) ҳақида сўз юритади. Ўзбек тилидаги синонимик қаторларнинг лакунар бирлик ҳисобланиши, ўзга тилларда номланмайдиган тушунчаларни ифодалаши ҳақида биринчилардан бўлиб маълумот беради. Масалан, форс-тожикча خوردن (хўрдан) “ичмоқ”, “емоқ” сўзига муқобил сифатида келтирилган *сипқармоқ* (симирмоқ), *томшимоқ* (“лаззат топа-топа, оз-оз ичиш”) сўзлари туркий қатламга мансубдир.

Сипқармоқ ҳозирги ўзбек тилида ишлатилади. *Томшимоқ* фонетик ўзгаришга учраган кўринишда (*тамшанмоқ*) қўлланади.

گریه کردن “йиғламоқ” маъносидаги сўзга *йиғламсинмоқ* (“йиғламсинуру кўзига келмас ёш”), *инграмоқ, синграмоқ, сиқтамоқ* (йиғлашнинг кучли даражаси), *ўкурмак* (“ҳаддан ортиқ ҳаяжон, тўлғониш била йиғлаш”), *инчкирмак* (“инчка ун билан йиғламоқ”), *ҳой-ҳой йиғламоқ* (ўзни отиб йиғлаш) бирликлари мувофиқ келишини айтади.

Мазкур синонимик қаторнинг барчаси туркий қатламга мансуб бўлиб, “йиғлаш”нинг турли даражасини ифодалайди. Йиғлашнинг кучли даражасини ифодаловчи *инграмоқ, синграмоқ, сиқтамоқ* сўзлари ҳозирги ўзбек тилида семантик ўзгаришга учрамаган ҳолда қўлланади. *Инчкирмак, ҳой-ҳой йиғламоқ* ҳозирги ўзбек тилида ишлатилмайди.

Алишер Навоий “йиғламоқ”нинг яна бир даражасини ифодаловчи *бўғизни қириб йиғлаш* бирикмасини ҳам қўллайди:

Чарх зулмидаки, бўғзумни қириб йиғлармен,

Игирур чарх (урар) инчкириб йиғлармен [1,114].

Бўғизни қириб йиғлаш бирикмаси учта сўзнинг бирикишидан ҳосил бўлиб, уларнинг ҳар учаласи ҳам туркий қатламга мансубдир. Бирикмани ҳосил қилувчи сўзларнинг иккитаси ясама (*бўғ+из; йиғи+ла*), биттаси туб сўз (*қириб*) ҳисобланади.

Бўғизни қириб йиғлаш бирикмасидаги *бўғизни қириб* туркий тиллар табиатига хос барқарорлашувни ўзида ифода этади. Мазкур сўзларни алоҳида ажратиб бўлмайди, бу бирликлар яхлит ҳолда умумий луғавий маънони англатади. Қириб сўзи алоҳида қўлланса, *бўғизни қирмоқ* таркибидаги маъно реаллашмайди.

Алишер Навоий тана аъзоларининг форс-тожик тилида номланмайдиган қисмларини келтирар экан, туркий сўзларни мисол қилиб келтирилади. *Ва хўбларнинг кўз ва қошлари орасинки, **қабоғ** дерлар, форсийда бу узвнинг оти йўқтур*.

Қабоғнинг шеърий мисраларда учрашига доир мисоллар келтиради:

Маснавийда бир жамоат гўзаллар тарифида бундай дейилибди, (байт:)

Менгизлари – гул-гул, мижалари – хор,

Қабоғлари – кенг-кенг, оғизлари – тор.

[Гўзалнинг таърифида айтади: Юзлари гул-гул, киприклари тикан, кўз қабоқлари кенг-кенг, оғизлари бежирим [4,57].

Қабоғ “ёпмоқ”, “қопламоқ” маъносидаги ***қоп*** асосидан ясалган:*қоп+ақ<қапақ<қабақ.* Вазн, оҳанг талабига кўра *қабоғ* шаклини олган.

*Алишер Навоий хол*нинг катта турини туркийлар *менг* деб атаганликларини, форс-тожиклар бу тушунчани номламаганини ёзади: *Ва ҳусн таърифида улуғроқ холғаким,*

турклар ***менг*** *от қўюптурлар, алар от қўймайдурлар*. *Менг* туркий сўз бўлиб, Алишер Навоийдан олдин Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” асарида учрайди:

Онингким ол энгинда менг яратди,

Бўйи бирла сочини тенг яратди.

Менг ҳозирги ўзбек тилида қўлланмайди, истеъмолдан чиққан.

Алишер Навоий *оға* (ака), *ини* (ука), *эгачи* (опа), *сингил, опаға* (отанинг оға-иниси), *тағойи* (онанинг оға-иниси) каби бир қатор қариндошлик атамаларининг форс-тожик тилида мавжуд эмаслигини ёзган [1,115]. Қариндошлик атамалари, асосан, туркий қатламга мансуб бўлиб, ўзлашма сўзларга оид қариндошлик атамалари ўзбек тилида кам учрайди. Алишер Навоий бир вақтда ҳам “оға”, ҳам “ини” тушунчасини ифодалашга хизмат қиладиган форс-тожикча *бародар* сўзини келтиради. *Бародар* ҳозирги қипчоқ шеваларида кексалар нутқида “биродар” кўринишида “тенгдош” маъносида қўлланиб келади.

“Муҳокамат ул-луғатайн”да қариндошлик терминлари мисолида форс-тожик тилига ўзлашган туркий сўзлар ҳақида ҳам маълумот бериладики, бу маълумотлар туркий тиллар, хусусан, ўзбек тилининг тараққиёт хусусиятлари, сўз ўзлашиши, сўз ўзлаштириш масаласи ҳақида муҳим илмий хулосалар беради.

Сарт тилида шу тилда муқобили бўлмаган туркий тилдаги қариндошлик атамалари қўлланишини қайд этар экан, *кўкалтош, атка, энага* сўзларининг сарт тилига, яъни форс-тожик тилига ўзлашгани ҳақида маълумот беради: *Ва* ***кўкалтош****ни туркча тил била дерлар. Ва* ***атка*** *ва* ***энага****ни ҳам бу тил била айтурлар* [1,115]. *Кўкалтош, атка* сўзлари истеъмолдан чиққан. Бу сўзлар англатган тушунчани ифодалайдиган бошқа сўз ҳам мавжуд эмас. Кейинги йилларда ўзбек тилига “тютор” интернационал бирлиги кириб келди. “Тютор” вазифаси айнан “атка” нинг маъноси, сўз англатган фаолият турига мос келади. Афсуски, *атка* сўзининг истеъмолдан чиққанига кўп асрлар ўтгани боис бу сўзни қўллаш мувофиқ эмасдек туюлади.

Навоий ўрдакнинг етмиш турини ифодаловчи сўз мавжудлигини, бу сўзларнинг муқобили форс-тожик тилида йўқлигини, уларнинг барчаси учун биргина *мурғаби* сўзи ишлатилишини айтади. Ўрдак турларини билдирувчи

жўрка, эрка, суқтур, олмабош, чокирқанот, темурқанот, алдалдаға, олапука, боғчол каби сўзлар туркий қатламга мансубдир.

“Муҳокамат ул-луғатайн” тилшуносликнинг назарий масалалари ёритилган манба сифатида ҳам аҳамиятлидир. Асарда Алишер Навоий етук тилшунос сифатида майдонга чиқади. Ўзбек тилшунос олими А.Нурмоновнинг этироф этишича, “ота-боболаримиз қолдирган ёзма ёдгорликларни синчиклаб ўргансак, бу асарларда тилшуносликнинг бир қанча масалалари Европа олимларидан анча олдин баён қилинганига гувоҳ бўламиз” [3,11]. Олим томонидан Форбий, Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Алишер Навоий, Бобур каби аждодларимизнинг лингвистик қарашлари талқин этилган [3,15].

“Муҳокамат ул-луғатайн” туркология тарихида икки жиҳатдан қийматга эга:

“Муҳокамат ул-луғатайн” туркий тилларнинг кенг имкониятлари назарий жиҳатдан асослаб берилган илмий асардир.

“Муҳокамат ул-луғатайн” XII – XVI асрларда фаол қўлланган туркий сўзлар акс этган.

“Муҳокамат ул-луғатайн”даги туркий сўзларни ўрганиш, ҳозирги ўзбек адабий тили ва шеваларига қиёслаш амалий аҳамиятга эга.

Биринчидан, XII – XVI асрларда фаол қўлланган туркий сўзлар, уларнинг қўлланиш даражаси, маънолари ҳақида тасаввур ҳосил бўлади.

Иккинчидан, истеъмолдан чиққан, ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланмайдиган, архаизмга айланган лексик бирликлар, уларнинг маънолари борасида билим ҳосил қилинади.

Учинчидан, ҳозирги ўзбек тилидаги лакуналар, туркий қатламга мансуб лакунар бирликлар тизими аниқланади.

Мумтоз илмий манбалар тадқиқи туркий тиллар, хусусан ўзбек тили тарихий тараққиёти, лексик-семантик ўзгаришлар, олам лисоний манзарасидаги қарашларни аниқлашда амалий аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. -Тошкент, 2011; www. ziyonet.uz

2.Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami.10 jildlik.10-jild. “Muhokamat ul-lug‘atayn” T.: G‘afur G‘ulom, 2013

3.Нурмонов А. Танланган асарлар. I жилд. –Т.:Академнашр, 2012.

4.Содиқов Қ. “Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн”. Т.: Академнашр. 2017.

5. Xolmanova Z. Alisher Navai’s views regarding to lingvokulturology. International journal “Anglisticum”. Literature, linguistics& Interdisciplinary studies, 2019.

6.Xolmanova Z. Alisher Navoiy – lakuna hodisasining ilk tadqiqotchisi. “Alisher Navoiy – XX asr” mavzusidagi Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. –Toshkent, 2020 –yil, 8-fevral.

7.Xolmanova Z. Alisher Navoiy-lingvokulturologik tushunchalarning ilk tadqiqotchisi sifatida. “Alisher Navoiy ijodiy merosining umumbashariyat ma’naviy-ma'rifiy taraqqiyotidagi o‘rni”. Xalqaro konferensiya (Toshkent,2019-yil 4-6 fevral) materiallari. Материалы конференции “Место творческого наследия Алишера Навои в развитии духовности и просвещения человечества”.-Toshkent, 2019.

AJDODLAR TAFAKKURI VA TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY YO‘NALISHLARI

ТИЛШУНОСЛИКДА КОГНИТИВ ЙЎНАЛИШЛАР
COGNITIVE DIRECTIONS IN LINGUISTICS

М.Абдураҳманова
ЎзМУ доценти,
филология фанлари номзоди

Аннотация: мақолада тилшуносликдаги когнитив йўналишлар баён этилган. Менталингвистика, психолингвистика ва нейролингвистика, лингвосемиотика ва прагмалингвисти, когнитив тилшунослик контолингвистика, онтолингвистика каби соҳалар ҳақида кисқача маълумотлар берилган.

Abstract: the article describes cognitive trends in linguistics. Brief information is given on such fields as mental linguistics, psycholinguistics and neurolinguistics, linguosemiotics and pragmalinguistics, cognitive linguistics contolinguistics, ontolinguistics.

Калит сўзлар: *Назарий тилшунослик, линвистика, менталингвистика, психолингвистика ва нейролингвистика, лингвосемиотика ва прагмалингвисти, когнитив тилшунослик контолингвистика, онтолингвистика.*

Keywords: *Theoretical Linguistics, Linguistics, Mentalinguistics, Psycholinguistics and Neurolinguistics, Linguosemiotics and Pragmalinguistics, Cognitive Linguistics Contolinguistics, Ontolinguistics.*

Назарий тилшуносликнинг асосчиси Вильгельм фон Гумбольдт тилнинг моҳиятини очишда антиномия (anti –қарши, nomos-қонун; қонундаги қарама-қаршилик) методини қўллайди. Бу жараёнда тил тизимига нисбатан бир қанча антиномияларни келтиради.

Шулардан бири, тил ва тафаккурнинг ўзаро диалектик муносабати ҳақидаги фикрларидир: а) тил ва тафаккур ўзаро ажралмас, бир бутундир; б) тил ва тафаккур ўзаро “ажралувчи”, икки қарама-қаршиликка эгадир. Тил тафаккурни, фикрни ифодалаш учун хизмат қилади. Тафаккур тил орқали юзага чиқади. Тилсиз тафаккур, тафаккурсиз тил йўқ. Айни вақтда тил моддий, тафаккур эса психологик. Тил ташқи, тафаккур эса ички, тил аниқ, тафаккур эса мавҳум, тил реал, тафаккур эса ирреал. Демак, тил ва тафаккур ўзаро бир-бирини инкор этувчи ва бир-бирисиз мавжуд бўла олмайдиган тушунчалардир. Тилшуносликда тил ва тафаккур муносабатларини махсус ўрганувчи соҳа **менталингвистика** деб аталади. Менталингвистика – лингвистика атамасига юн. mens, mentis- *ақл, идрок, тафаккур* сўзлари бирикиши билан ҳосил бўлган. Менталингвистика масаласи нафақат умумий тилшунослик, балки мантиқ, психология, фалсафа ва бошқа фанлар учун ҳам ўта мураккаб ва долзарб вазифалардан ҳисобланади. Хорижий тилшуносликда менталингвистиканинг менталистик ва механистик йўналишлари белгиланган. Менталистик йўналиш тил ва тафаккурнинг ажралмаслигини тарғиб қилади. Тафаккур тил билан узвий боғланган. Инсон тафаккури эса тил билан такомиллашади. Тилда тафаккурнинг натижаси мустаҳкамланади. Механистик йўналиш эса тил ва тафаккурнинг бир-биридан мустақиллигини тарғиб этади. Бу йўналиш инсон руҳияти билан боғлиқ бўлиб, бихевиористик йўналиш деб ҳам юритилади. Бихевиоризм инглизча «vixeoyror» сўзидан олинган бўлиб, хулқ-атвор деган маънони билдиради, яъни инсон тафаккури унинг тилида ва хулқ-атворида намоён бўлади. Бу йўналиш назариялари психология ҳамда педагогика фанларининг ўрганиш объектига айланди. Демак, тил ҳам, тафаккур ҳам ўз моҳиятига кўра фалсафий, психик (руҳий) ва ижтимоий ҳодисадир. Буларни ҳисобга олган ҳолда ҳозирда менталингвистиканинг янги йўналишлари вужудга келди: 1.**мантиқий** 2.**психологик** 3.**семиотик (белгили)** 4.**контенсив (тушунча, онг).** Тил тафаккур қуролидир. Тафаккур асосини **мантиқий** тушунчалар белгилайди. Тил асосини эса лисоний бирликлар белгилайди. Мантиқий тўғри тузилган гаплар орқали фикримизни баён этамиз. Тафаккурнинг яна бир хусусияти шундаки, у воқеликни умумлаштирилган ҳолда акс эттиради, яъни қонуний боғланишларни сўз ва тажриба воситасида акс эттиради. Нарса ва ҳодисалар ривожланиш қонуниятларини аниқлаш билан инсон табиат ва кишилик жамияти тараққиётини бошқариш имкониятига эга бўлади. Дарҳақиқат, инсон тафаккури тил билан чамбарчас боғлиқдир. Тафаккур, барча **психик** жараёнлардек, мия фаолиятининг натижасидир. Инсон фикрлаётганида мияда мураккаб жараёнлар содир бўлади, мия пўстлоғида марказлар ўртасида боғланишлар юзага келади. Бундай ҳодисаларни тилшуносликда **психолингвистика ва нейролингвистика** соҳаси ўрганади. Шунинг учун бўлса керак, баъзи илмий адабиётларда психолингвистика ва менталингвистика атамалари синоним тарзда ҳам қўлланилади. Тил ва тафаккурнинг бирлиги нутқда ўз аксини топади. Нутқ оғзаки ва ёзма шаклда мавжуд бўлиб, унда фикримиз моддий шаклга, яъни ҳиссий идрок этиладиган шаклга киради ва шу тариқа у энди бир шахсга эмас, балки жамиятга тегишли бўлиб қолади. Маълумки, тил кишиларнинг ижтимоий мехнат фаолияти негизида вужудга келган ва ривожланган. Шунинг учун ҳам у чуқур ижтимоий мазмунга эга бўлиб, маданиятимиз ва тарихимизнинг муҳим бир қисмини ташкил этади. Тил ёрдамида билимлар ҳосил қилинади, тўпланади ва авлоддан авлодга етказиб берилади. Шу тариқа у таълим ва тарбия ишларини амалга оширишга, маданиятимизни тараққий эттиришга ҳам ёрдам беради. Тил тафаккур билан узвий боғланган, фикримизнинг бевосита мавжуд бўлишини таъминлайдиган ва кишилар ўртасида алоқа ўрнатишга хизмат қиладиган ахборот **белгилари** тизимидан иборат. Тафаккур жараёни тушунча, ҳукм, хулоса чиқариш шаклида ҳам давом этади. Тафаккур оламни мавҳумлаштириб ва умумлаштириб акс эттирадиган идеал ҳодисадир. Мавҳум нарсаларни, умумийликни фақат тил ёрдамида қайд этиш мумкин. Тил белгилар тизимидир. **Белги** билиш жараёнида бошқа бир предметнинг вакили вазифасини бажарадиган у ҳақида маълум бир хабар бериш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва узатишга имконият яратувчи моддий предметдир. Бироқ ҳар қандай белги ҳам тил белгиси бўла олмайди. Тилга алоқаси бўлмаган белгилар қаторига нусха-белгилар, индекс-белгилар ёки кўрсатувчи белгилар (масалан, *бадан ҳароратининг кўтарилиши – касаллик белгиси,*

тутун – оловнинг белгиси ва шу кабилар) киради. Тил белгиси символ-рамзлар шаклида мавжуд бўлиб, ўзи ифода қиладиган предметлар билан тузилишига кўра ҳеч қандай ўхшашликка эга эмас. Мантиқ ўз эътиборини ана шундай тил белгиларини ўрганишга ҳам қаратади. Тил белгилари ўз маъносига ва мазмунига эга. Тил белгисининг мазмунини у ифода қилаётган, кўрсатаётган объект ташкил этади. Белгиларнинг билишдаги вазифасини ўрганишга Аристотель, Сократ, Лейбниц каби мутафаккирлар катта эътибор берганлар. Белгилар ҳақидаги таълимотга америкалик файласуф Чарльз Пирс (1839-1914) асос солган. Сўнгра шогирди Ч. Моррис давом эттирган. Бу фан тил белгисини уч хил йўналиш бўйича таҳлил этади. Биринчисини **семантика** ташкил қилиб, у белги билан у ифода қилаётган объект ўртасидаги муносабатни ўрганади. Иккинчиси **прагматика** бўлиб, у кишиларнинг белгиларга муносабатини ҳамда белгилар ёрдамида кишилар ўртасида вужудга келадиган муносабатларни ўрганади. Учинчиси **синтаксис** белгилар ўртасидаги муносабатларни (тилни қуриш қоидаларини) ўрганади. Таъкидлаш жоизки, ушбу ғоялар асосида тилшуносликда **лингвосемиотика ва прагмалингвистика** соҳалари вужудга келди. Тилни тафаккур (онг, тушунча) билан боғлаб, унинг ҳосил бўлишидаги психологик, биологик ва нейрофизиологик жиҳатларнинг ижтимоий, маданий ва лисоний ҳодисалар билан узвий алоқасини илмий тадқиқ этувчи соҳа **когнитив тилшунослик** деб аталади. Когнитив сўзи инглизча “cognize– билмоқ, англамоқ, тушунмоқ” демакдир. Когнитив тилшунослик “чегарадош фан” бўлиб, (олимлар XX асрни “чегарадош фанлар” асри деб аташди) когнитология (билимлар ҳақидаги фан), когнитив психология (билиш психологияси), психолингвистика, лингвистика каби соҳалар тўқнашувида вужудга келди. Когнитив тилшуносликка XX асрнинг 70- йилларида В.фон Гумбольдт, О.Есперсен, Л.Ельмслев, Бодуэн де Куртэне, И.Мешчанинов ва бошқаларнинг тил ва тафаккурнинг ўзаро алоқадорлиги ҳақидаги ғоялари асос бўлди. Илк бор когнитив тадқиқотлар 1960 йил Гарвард университетида психологлар Дж.Миллер ва Дж. Брунер томонидан ўтказилди. 1975 йилда Дж. Лакофф ва С.Томпсоннинг мақоласида “когнитив грамматика” (когнитивная грамматика) термини пайдо бўлдида 80-йилларда Европанинг анъанавий тилшунослигида когнитив тилшунослик қарор топди. Рус тилшунослигига эса когнитив лингвистика В.И.Герасимовнинг илмий мақоласи билан кириб келди. Когнитив тилшуносликнинг шаклланишида М.Минский, Ч.Филлмор, У.Чейф, Е.Кубрякова, В.Демьянков, А.Кибрикларнинг тадқиқотлари муҳим ўрин эгаллайди. Когнитив йўналишларидан яна бири **онтолингвистика** (***онтогенез***- ривожланиш демакдир. Термин немис биологи Э.Геккель томонидан 1866 йилда киритилган) ҳисобланади. Онтолингвистика болалар нутқини ва тил тизимининг бола томонидан ўзлаштирилиш жараёнини ўрганади. Когнитив йўналишларнинг вазифаси тил ёрдамида билим олиш ва сақлаш, тилни амалда қўллаш ҳамда узатиш, умуман, тил тизими ва таркибини инсон миясидаги инъикоси сифатида тафаккур билан боғлашдир. Когнитив тилшуносликнинг таянч тушунчаларидан бири – бу концептдир. Бу атама XX асрнинг 90 йилларига келиб қўлланила бошлади. Концепт сўзи аслида лотинча conceptus бўлиб, “тушунча” маъносини ифодалайди. Ҳозирда “концепт” терминидан “тушунча”сўзининг синоними сифатида фойдаланилмоқда. Концепт термини математик мантиқ, маданиятшунослик, психология каби фанларда ҳам фаол қўлланилмоқда. Е.С.Кубрякова таъкидлаганидек, “концепт” термини тафаккур, англаш, маълумотларни сақлаш ва қайта ишлаш каби муаммолар билан шуғулланувчи когнитив психология ҳамда когнитив тилшунослик, лингвокультурология фанлари учун “соябон” вазифасини ўтайди.
Концептлар халқнинг онгида жамоа мероси сифатида, унинг маънавий мулки, маданияти сифатида намоён бўлади. Айнан жамоанинг тафаккури концептнинг боқийлигини таъминловчи муҳим воситалардан бири ҳисобланади. Концепт лингвистик категория сифатида тушунча категориясини тил тизимида намоён этувчисидир. И.И.Мешчанинов тушунча категориясига (понятийные категории) ойдинлик киритади. Унинг фикрича, тилда ифодаланаётган ҳар қандай нарсани тушунча категорияси деб бўлмайди. Тушунча категорияси тилнинг турли сатҳларида, турли воситалар орқали ифодаланиш имкониятига эга. Концепт тил воситалари, лексик-семантик парадигмалар орқали намоён бўлади, яъни

концептнинг умумий мазмунини бир марказга бирлашган семантик майдон ҳосил қилувчи лексик бирликлар ташкил этади. Бу майдонга кирувчи лексик бирликлар маъносига кўра бир-бири билан узвий алоқада бўлади. Концепт тушунчаси ўзида мантиқшунослик, психология, тилшунослик ва билиш назарияси фанларининг ўзаро боғлиқлиги, ҳамкорлигини акс эттиради. Концепт тафаккур бирлиги ҳисобланиб, унинг асосида тушунча, маъно ва образ ётади Хуллас, менталингвистиканинг мантиқий, психик (руҳий), семиотик (белгили), контенсив (тушунчавий) йўналишлари антропоцентрик тилшуносликнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Шунга кўра. Когнитив тилшунослик ҳозирда антропоцентрик парадигма сифатида психолингвистика, нейролингвистика, онтолингвистика, лингвокультурология, этнолингвистика, паралингвистика, прагмалингвистика, социолингвистика каби турли соҳалар билан бир қаторда туради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Маслова А.Ю. Введение в прагмалингвистику. М. 2014.
2. Герасимов В.И. Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. Вып. XXIII, 1988

ЛИСОНИЙ ҲУРМАТ ТАМОЙИЛЛАРИ МУЛОҚОТ МАҲСУЛДОРЛИГИ АСОСИ СИФАТИДА
VERBAL POLITENESS STRATEGYAS ABASIS FOR PRODUCTIVE COMMUNICATION

А. Шамахмудова,
tadqiqotchi

Abstract: This article deals with politeness theory which is of great importance in interpersonal communication. Politeness is characterized from the pragmalinguistics point of view, examples are given to demonstrate the presence and absence of politeness in Spanish discourse. The necessity of correlating the politeness strategy with grammatical categories and context has been substantiated.

Key words: *Pragmalinguistics, politeness theory, speech acts, verbal strategy, verbal and non-verbal communication, communicative functions, positive and negative image.*

Лисоний мулоқотнинг маҳсулдорлигини таъминлаш тамойил қоидаларини татбиқ қилиб беҳисоб нодир асарлару, мақолу-маталлар яратилган. Бу борада шарқ мутафаккирларидан Юсуф хос Хожибнинг “Қутадғу билиг”, Кайковуснинг “Қобуснома”, Аҳмад Яссавий ва Алишер Навоийнинг ноёб асарлари алоҳида ўрин эгаллайди. Уларнинг барчаси ҳозиргача ўзининг қадр-қийматини сақлаб, замонавий тадқиқотчи олимларнинг илмий изланишларида дастурул амал бўлиб келмоқда.

Социопрагматиканинг мустақил фан сифатида вужудга келишига ҳурмат тамойилига нисбатан кенг миқёсда қизиқиш ва ўрганиш сабаб бўлди. Унинг шаклланишига П. Браун, С. Левинсон, Ж. Лич, Г. Каспер каби прагмалингвист олимлар ўз улкан ҳиссаларини қўшганлар. Браун ва Левинсоннинг бу борадаги ҳурмат тамойилига бағишланган илмий тадқиқот ишида “Социолингвистика прагмалингвистикага татбиқ этилиши керак” деган фикрни илгари сурганлар [Brown, Levinson, 1987: 281]. Прагмалингвистика тилнинг тизимли равишда матн билан алоқасини ўрганиш билан шуғулланса, социопрагматика ҳар хил ижтимоий мавқеъга эга бўлган шахсларнинг у ёки бу вазиятда нима учун айнан ушбу нутқий тузилмалардан фойдаланганлигини таҳлил қилади.

Ҳурмат тамойили зиддиятли вазиятларни бартараф этишга хизмат қиладиган нутқий фаолият стратегияси деб тан олинган. Ушбу стратегиянинг фаоллашувидан асосий мақсад шахс қадриятини, ҳурматини жойига қўйиш ҳисобланади. Энг довруқли олимлардан бири – файласуф, профессор Жон Дьюининг таъкидлашига кўра, инсон табиатига хос бўлган барча интилишлар замирида “ўзининг қадрли бўлишини исташ” ётади. Уильям Жеймс эса бу борада шундай дейди: “Инсон табиатининг чуқур хусусиятларидан бири – кишининг ўзига яраша қадрини муносиб баҳоланиши хоҳишидир”. Ҳурмат ва қадрланишга интилиш

Диккенсни ўлмас асарлар ёзиш сари илҳомлантирди. Ана шу интилиш Кристофер Ренни тош ҳақида поэма битишга ундаган бўлса, Рокфеллерга миллионларни жамғариш имконини бериб, у бу бойликни умрининг охиригача сарфлай олмади[Карнеги, 2015:30]. Ҳар бир инсон ижтимоий шахсдир, унинг жамоадаги ўрнига нисбатан шахсияти, ижтимоий образи белгиланади.Мулоқот жараёнида сўзловчининг ижтимоий образини (imagen) эътиборга олиш керак бўлади. Бу қоидага амал қилинмаганда "шахс образига таҳдид" вужудга келади ва мулоқотнинг самарадорлигига путур етказади. Шунинг учун, ушбу образни сақлашга ва қадрлашга(salvar la imagen) интилишимиз лозим [Yule, 1996: 61]. Дарс пайтида гурунглашиб ўтирган талабага ўқитувчи, "Ҳой, овозингни ўчир, дарс ўтгани қўясанми, йўқми? деб айтса, унинг шахсиятига теккан бўлади. Ушбу вазиятда моҳир педагог "Валиев, илтимос, ёки мен гапирай ёки сиз гапиринг" деган нутқий тузилмада интенцияни яширин (имплицит) ифодалаш орқалиадресатнинг образини сақлаб қолган бўлади.

П. Браун ва С. Левинсонлар, мулоқот интенциясини ифодаланиши усулларининг фарқига нисбатан "салбий ва ижобий ҳурмат" турларига ажратиш фикрини олға сурдилар. Сўзловчи мурожаат қилаётган шахс билан симметрик ёки асимметрик муносабатда бўлишига қараб, салбий ёки ижобий ҳурмат шароити вужудга келади. Юқоридаги номлари зикр этилган муаллифлар салбий ҳурматни муносабатларнинг асоси,унинг юраги дебатаганлар(el corazon del cortesia-"ҳурмат муносабатининг юраги") [Brown, Levinson, 1987: 129]. Бу адресатга лисоний мурожаат жараёнида унга нисбатан эътиборли бўлишга интилиш, унинг мустақиллигини тан олиш, сўзловчи томонидан улар ўртасида мавжуд бўлган чегарани бузиш ниятини йўқлигини билдириш ва агар ушбу чегара бузилиши зарурияти вужудга келганда ҳам унга бўлган таъсирни камайтиришга асосланган.

Агар Ж.Лич нутқий актларни табиатига кўра ижобий ва салбий ҳурмат турларига ажратган бўлса, ушбу назария муаллифлари образга таҳдид нутқий актитушунчасини киритганлар. Адресатнинг салбий образига таҳдид этувчи нутқий актлар таркибига улар биринчи навбатда буйруқ, маслаҳат, таҳдид ва огоҳлантиришни киритишни лозим топдилар. Бу қаторга шунингдек, сўзловчи тингловчини фаолиятга ундовчи ёки қайсидир жиҳатда унинг туйғулари ва қизиқишига таъсир этувчи илтимос, ундаш, таклиф этишни ҳам киритганлар.

Салбий ҳурмат стратегиясини умумлаштириб, уларнинг асосийларини тилга олсак[Brown, Levinson, 1987: 129–208; 2001: 51]

Мақсадингизни билвосита ифодаланг: *Por favor, puede Ud. alcanzar la sal?*

Ўз хоҳишингизни савол орқали намоён этинг: *¿No quieres ayudarme?*

Тингловчига танлаш имконини яъни, ундан кутилаётган фаолиятни амалга оширмаслик имконини беринг:*Seria bien tomar el café juntos, pero estoy seguro que estas ocupada.*

Тингловчининг ишни бажариши тўғрисидаги презумпциянгизни камайтиринг, бошқа сўз билан айтганда, адресатнинг фаолият юритиш хоҳиши ёки имконияти борлигига шубҳаланинг: *No se si quieres enviar esta carta por avion o por cartero.*

Интенцияни ифодалашда узр сўранг: *Disculpame para molestarte, puedes decirme la hora?*

Фамилия ва титульдан фойдаланинг:*Sr. Sanches, estas cartas son muy importantes.*

Ифодалаган нутқий тузилмангизни қисқа баён этинг.

Шундай қилиб, ҳурмат тамойиллари лисоний муносабатларда юзага келиши мумкин бўлган зиддият ва тушунмовчиликни имкони борича камайтириш йўли билан суҳбатнинг намунали кечишини таъминлашга мўлжалланган тизимдир деган фикрни олға сурамиз. Чунки ҳақиқатдан ҳам, биз мулоқот жараёнида талаффуз этилган нутқий тузилмаларнинг иилкутив кучини ошириш мақсадидатингловчини қадрлаш орқали истакларимизни рўёбга чиқаришга ҳаракат қиламиз.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Brown, Levinson 1978 – *Brown P., Levinson S.* Universals in language usage: politeness phenomena // E. Goody (ed.). Questions and Politeness: Strategies in Social Interaction. N. Y.: Cambridge University Press, 1978. P. 56–289.

2. Brown, Levinson 1987 – *Brown P., Levinson S. D.* Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
3. Leech 2005 – *Leech G.* Politeness: Is there an East-West Divide? // Journal of Foreign Languages. General Serial № 160. 2005. № 6.
4. Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford Univ. Press, 1996. -61 p.
5. Карнеги Д. Муваффақият калити. –Т.: “Янги аср авлоди”, 2015, -720 б.
6. Сафаров Ш.Ш. Прагмалингвистика. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2008. –Б. 134-137.

“ЮСУФ ВА ЗУЛАЙҲО” ДОСТОНИНИНГ ОГАҲИЙ ТАРЖИМАСИГА ДОИР АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР
SOME COMMENTS ON THE WARNING TRANSLATION OF THE FRIEND "YUSUF AND ZULAIKHO"

Д.Жумаева,
филология фанлари бўйича фалсафа (PhD)

Abstract: the article is devoted to the analysis of the translation of the Agahi epic "Yusuf and Zulayho" by Abdurahman Jami. As a result of his scientific observations, the author is trying to prove that this work raised the Uzbek literary translation to a new level of perfection. The translation of this work by Ogaha concludes that it has a free approach to the original text, the originality of the plot and composition, the high artistic basis of artistic interpretation and a classic place in a series of poems due to its artistic excellence.

Калит сўзлар: *достон, бадиий таржима, аслият, сюжет, композиция, ижодий ният, бадиий талқин.*

Keywords: *epic, literary translation, originality, plot, composition, creative intention, artistic interpretation.*

Абдураҳмон Жомийнинг “Юсуф ва Зулайҳо” достони ушбу туркумга оид асарлар ичида теран мазмуни ва мукаммал бадийяти билан алоҳида ажралиб туради. Бу мавзуда битилган аксар асарлар мазкур достонга ижодий эргашув натижасида яратилгани бунинг исботидир. Профессор Нажмиддин Комиловнинг: “Бу ажойиб достонни Жомий ижодининг чўққиси десак, янглишмаймиз. Жомийдан кейин бу асарга ўнлаб жавоблар ёзилганини (Жумладан, ўзбек шоирлари томонидан ҳам) айтиш кифоя” [3, 106], – деган хулосаси ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Шу боис асар XIX асрда улуғ шоир ва мутафаккир Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилинган.

Асар Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Феруз буюртмасига кўра амалга оширилган. Таржима якунланган сана Огаҳий томонидан қуйидагича талқин этилган:

Бу нодир нусхаи фархунда анжом,
Муборак соат ичра топди анжом.
Йили ҳижратдин эрди бекаму беш,
Минг икки юз ҳам саксон беш.

Бундан "Юсуф ва Зулайҳо"нинг мазкур таржимаси ҳижрий 1285 (милодий 1869) йили ниҳоясига етказилган.

Ўзбек ва умуман, Шарқ мумтоз адабиётида бадиий таржиманинг хусусиятлари, бу ҳақдаги илмий қарашлар ҳозиргидан фарқ қилиши маълум. Чунки замонавий таржималарда аслиятдаги сюжет ва композиция, поэтик образ ва поэтик деталлар, бадиий талқин ва ҳатто ижодий услуб, одатда, айнан сақланади. Таржимон томонидан асар сюжетига аслиятда бўлмаган бирор образ ёки детал қўшилмайди. Мумтоз бадиий таржимада эса аслият матнига анча эркин ёндашилган. Таржимон аслият матнига нафақат образ ёки детал, ҳатто бутун бошли бобларни ҳам қўшиши, сюжетдаги айрим талқинларни қисқартириши, ижодий

ниятидан келиб чиқиб ўзгартириши мумкин бўлган. Абдураҳмон Жомийнинг “Юсуф ва Зулайҳо” достони таржимаси айни шу хусусияти билан алоҳида ажралиб туради. Профессор Нурбой Жабборов фикрича: “Таҳлиллар асарнинг айнан сўзма-сўз таржима эмас, балки эркин ёндашув асосида яратилганини кўрсатади. Асардаги лирик кечинмалар, Муҳаммад Раҳимхони сонийга бағишлаб алоҳида боб ажратилиши каби хусусиятлар шундай хулоса чиқаришга асос беради” [2.173].

“Юсуф ва Зулайҳо” асари Қуръони каримдаги Юсуф алайҳиссалом қиссаси асосида ижод этилгани маълум. Табиийки, Абдураҳмон Жомий ижодий ниятидан келиб чиқиб, ушбу қисса мазмунини ўзига хос бадиий талқин эган. Жомий талқини таржимада Огаҳий томонидан ижодй қайа ишланган. Зеро, “Қуръоний мавзуларнинг жаҳон ва, алалхусус, ўзбек адабиётига сингиб ўтиши фақат диний нуқтаи назардангина иборат бўлиб қолмай, балки Шарқ адабиётининг биз учун мавҳум қирраларини ойдинлаштириб, турли адабий мавзуларнинг сарчашмаларини очган ва ҳозирги замон ўзбек адабиётининг ислом адабиёти билан шажаравий, мозийдан узилмас алоқаларини тиклашга ҳам мадад берган” [5. 60].

Асар сюжетидаги воқеалар силсиласини асосан қуйидагилар ташкил этади:

1. Яъқуб ўғиллари ичида Юсуф алайҳиссаломнинг отасига энг суюкли фарзанд экани ва бундан ака-укалар ўртасида адоват пайдо бўлиши.
2. Юсуф алайҳиссаломнинг келажагидан башорат қилувчи туш воқеаси. “Ошиқ” туркум достонлари аксарият ҳолларда туш кўриш воқеаси билан бошланади. Бунга Шарқ адабиётидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин [4. 65].
3. Асар бош қаҳрамонининг биродарлари томонидан чоҳга ташланиши ва Мисрга қул қилиб сотилиши.
4. Зулайҳонинг Юсуф алайҳиссаломни тушида кўриши ва қалбида ишқ пайдо бўлиши.
5. Бош қаҳрамонлар учрашуви ва улар қисматидаги синовларнинг бадиий талқини.
6. Юсуф алайҳиссаломнинг Мисрда шон-шуҳрат топиши ва тахтга ўтириши.
7. Муҳаббат қиссасининг хотимаси.

Жомий еттилигининг учинчи достони бўлмиш “Юсуф ва Зулайҳо” 1483 йилда ёзилган бўлиб, у сайёр сюжетнинг ўзига хос намунаси сифатида эътироф қилинади. Бу асарнинг Огаҳий таржимаси ўзининг жозибали тили, жомийона тасвир услуби, бадиий баркамоллиги билан юсуфномаларнинг поэтик такомилига хизмат қилган. Сюжет чизиқлари мураккаблашмаган, композицияси пухта, ифода тиниқ ва равон. Воқеалар ривожи бир текис кетади. Балки Жомий бу асарини ўз еттилиги таркибида бергани учун ҳам унчалик мураккаблаштирмагандир. Ҳажм жиҳатдан ҳам (58 бобдан иборат), воқеалар ривожи нуқтаи назаридан ҳам шоирнинг “Юсуф ва Зулайҳо” достони шу мавзуга мурожаат қилган бошқа ижодкорлар асарларидан фарқ қилади.

“Юсуф ва Зулайҳо”нинг Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимасидаги матнида, анъанага кўра, достоннинг асосий воқеалари талқинидан олдин қуйидаги бобларга ўрин ажратилган:

1. Аллоҳга ҳамд.
2. Ул хожа наъти шаънидадурким, хатамлиғ хотами онинг ангуштида ва хотимлиғ муҳри онинг пуштида ҳувайдодир, алайҳи мина-с-солати афзалиҳи ва минат-таҳиййати акмалиҳи.
3. Ул ҳазрат меърожи васфидаким, рафиъу-д-даражот зу-л-арш офтобидин соядур. Ул ҳазрат қадри уружлариға аълои аршидин то таҳти фарш поя.
4. Тазаррудорлиқ либосин киймакнинг таҳрири ва шафоат таврини иқтибосиға кўшиш қилмоқ таҳрири.
5. Ул султон мадҳидаким, “ас-султону таназзалу-л-аман” мужибинча онинг мадҳи зиндакорлик хушлиғининг замонидур. Модиҳнинг ва орзулари қувватининг амони.

Асарда юқоридаги беш бобдан сўнг Юсуф алайҳиссаломга бағишланган боб келади, асосий воқеалар шундан кейин бошланади. Аксар юсуфномаларда, жумладан, Дурбек, Мирзо Олим Девона ва Холис қаламига мансуб достонлар ҳамда Нурмуҳаммад Андалибнинг ушбу мавзудаги қиссасида сюжет Яъқуб алайҳиссалом ва унинг фарзандларини таништиришдан

бошланган. Бироқ Огаҳий таржимаси бундан мустасно. Чунки у воқеалар ривожини Юсуфнинг гўзаллиги таърифидан бошлайди. Унда айтилишича, Одам алайҳиссаломга фалакдан парда очилиб, бутун авлодлари турмуш тарзи билан танишув имкони берилган. У авлодлари бўлмиш анбиёлар ҳаётини доимий кузатиб боради. Вақтлар ўтиб, бирма-бир пайғамбарлар алмашаверади. Юсуф алайҳиссалом дунёга келганда, Одам ота унинг гўзал жамолини кўриб, Аллоҳ таолодан бу ҳусну жамол Юсуфда жам бўлиши сабабини сўрайди:

Ҳамул жоҳу жалол Одам чу кўрди,
Савол айларга тил мундоқ эвурди –
Ки: Ё Раб, бу қаю гулшан гулидур?
Ва ё қайси киши жоми мулидур?
Анго қайдин етушмишдур бу давлат,
Жамолу жоҳу иззу зебу зийнат?

Ҳазрат Одамнинг ноласидан сўнг Аллоҳ таолодан нидо келади: У –сенинг фарзандинг, Яъқуб боғининг ниҳолидир, дейди. Шунда Одам алайҳиссалом ўз ҳуснини уч қисмга бўлади. Учдан икки қисмини Юсуфга, қолган бир қисмини эса бошқаларга беради. Кейин Юсуфни дуо қилади. Ушбу эпизод бошқа ҳеч бир достонда учрамайди. Бундай ёндашув мазкур асарни шу турдаги достонлардан ажратиб туриши билан аҳамиятлидир.

Хулоса қилиб айтганда, “Юсуф ва Зулайҳо”нинг Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан амалга оширилган таржимаси аслиятдаги матнга эркин ёндашилгани, сюжет ва композициясининг ўзига хослиги, бадиий талқиннинг юксак санъаткорлик асосига қурилгани, бадиий жиҳатдан мукаммаллиги каби хусусиятларига кўра юсуфномалар туркумида мумтоз ўринни эгаллайди. Ушбу асар ўзбек бадиий таржимачилигини янги такомил босқичига кўтаргани жиҳатидан қимматлидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдураҳмон Жомий. Юсуф ва Зулайҳо. /Муҳаббат махзани. (Таржимон: Муҳаммад Ризо Огаҳий. Нашрга тайёрловчи: Н.Жабборов). – Тошкент: Тасвир, 2018. –Б. 307- 612.

2. Жабборов Н. Жомийнинг “Юсуф ва Зулайҳо” асари туркий таржимасига оид мулоҳазалар. /Абдураҳмон Жомий. –Тошкент: Қўлёзмалар институти, 1997. – Б.172-175.

3. Комилов Н. Хоразм таржима мактаби. Филология фанлари доктори илмий даражаси учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1988.

4. Рўзимбоев С. Хоразм достонлари. – Тошкент: Фан, 1985.

5. Санаев И. XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошларида Зарафшон водийси адабий муҳити. – Тошкент: Tafakkur, 2009.

НУТҚНИ ТЎҒРИДАН-ТЎҒРИ РАЗМЕТКА ҚИЛИШ ТИЗИМИНИ МОДЕЛЛАШТИРИШ
MODELING A DIRECT SPEECH RECORDING SYSTEM
(А.Навоий асарлари мисолида)

Г. Тоирова
БухДУ доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD)
Ф.Ахмедова,
ТошКТИ АЛ она тили ва адабиёти ўқитувчиси

Аннотация: мақолада матннинг автоматик таҳлил инструментларини ишлаб чиқишда ва матнни табиий тилида разметка (белгилаш) соҳасига оид янгиликларда мисли кўрилмаган даражада сифатли ўзгаришлар ёритилган. Матнни автоматик қайта ишлашнинг замонавий воситалари орқали аҳамиятли маълумотларни ва бадиий асарлар персонажлари тизимини семантик белги шаклида структуралаш, разметкалардан олинган маълумотларни таҳлил қилишнинг аниқ усулини (методини) танлаш ҳақида маълумотлар берилган.

Abstract: the article describes unprecedented qualitative changes in the development of tools for automatic analysis of the text and innovations in the field of marking (marking) the text in its natural language. Information is provided on the structure of important information and the system of characters of works of art in the form of semantic symbols, the choice of a specific method (method) of analysis of data from the markings by means of modern means of automatic processing of text.

Калит сўзлар: *Лингвистик таҳлил, разметка (белгилаш), морфологик, синтактика, матн, автоматик қайта ишлаш, Компьютер лингвистикаси.*

Keywords: *Linguistic analysis, marking, morphology, syntax, text, automatic processing, Computer linguistics.*

Охирги ўн йилликларда матннинг автоматик таҳлил инструментларини ишлаб чиқишда ва матнни табиий тилида разметка (белгилаш) соҳасига оид янгиликларда мисли кўрилмаган даражада сифатли ўзгаришлар юз берди[1,2,8,9]. Бу ҳодисани соҳа мутахасисслари сифатий сакраш деб баҳолашди. Бу сакраш замонавий компьютер лингвистикаси соҳасида эришилган ютуқлар, усулларни фаол ўзлаштириш ва компьютер фани ҳамда статистикаси, машина ўқийдиган матн маълумотлари ҳажмининг экспоненциал ўсиши, шунингдек электрон лингвистик ресурсларнинг ривожланиши сабабли юз берди. Лингвистик таҳлилнинг замонавий инструментлари матннинг нафақат грамматик (морфологик, синтактик) хусусиятларини, балки матннинг баъзи семантик ва прагматик хусусиятларини ҳам автоматик тарзда разметка (белгилаш)га имкон берди. Табиий тилни машина тўлақонли тушуниши, аввалгидек футурология соҳаси зиммасига қолаяпти, аммо комьютер лингвистикаси технологияси матн материалларини тадқиқ қилишнинг янги имкониятларини очиб берди.

Компьютер лингвистикасининг замонавий усуллари қўлланилган разметка (белгилаш)ларнинг автоматлаштирилган инструментарийсини ишлаб чиқишдан ва уни миқдорий тадқиқотлар учун қўллашнинг намойишидан иборат[7,8,9]. Мазкур ёндашув, матн тилини автоматик воситалар билан ва бадиий асарни филологик тадқиқот вазифалари билан тадқиқ қилиш имкониятлари орасида юзага келадиган юқорида қайд этилган қийинчиликларни баратараф қилишга имкон яратади. Персонажлар тизимини миқдорий таҳлили учун мўлжалланаган бадиий матнинг машина ўқийдиган семантик разметка (белгилаш)лари, А.Навоийнинг асарлари мисолидасемантик разметка (белгилаш)ларни амалга ошириш мумкин. Шундай қилиб, бадиий асарнинг мазмуний элементларини тадқиқ қилиш учун замонавий компьютер лингвистикаси инструментларидан ва маълумотларни статистик усулда таҳлил қилишнинг имкониятлари қўрсатиб берилган. Шу йўсинда, йирик шаклдаги насрий ёки шеърий асарнинг персонажлар тизимининг матндаги репрезентацияси тадқиқот объекти бўлиб ҳизмат қилади. Персонажларнинг параметрик тавсифлари тадқиқотнинг предмети бўлиб хизмат қилган.

Асар персонажи – бу, бир томондан, соддалаштирилган (схематик, стереотипик тарзда), ва ёки ўзининг бадиий тимсолида жуда ҳам мураккаб тузилишга эга бўлган бадиий образ, шахснинг кўлда яратилган моделидир. Шу билан бир қаторда энг мураккаб бадиий образ ҳам матнда аниқ кетма-кетликда тилга олинганда вужудга келади – Е.В. Недошивина нинг бу каби функционал таърифини таққослаймиз: “Адабий персонаж – бу, моҳиятан, бир матн чегарасида бирта шахснинг пайдо бўлишининг кетма-кетликдаги сериясидир” [6]. Персонажнинг матнга киришлари турли хил бўлиши мумкин: исмларнинг вариантлари (Фарҳод, Ширин, Мажнун, Лайли, Султон Ҳусайн Бойқаро, Бадиуззамон), титуллар ва гоноротивлар (жаноби олийлари), анафорик эсланишлар (у), бошқа персонажларнинг нутқидаги мурожаатлар (муҳтарам зот, сиз), ролли ва вазиятли тавсифлар (ёш йигит, келаётган киши, яраланган) ва бошқалар. Аммо ўта муҳим бўлган бу каби киришлар ва шакллантириладиган лингвистик белгилар аниқ чегараларга эга (атоқли отлар, кишилик олмошлари) ва шунинг учун ҳам улар компьютер лингвистикаси воситаларида мавжуд бўлган разметкаларга мос тушади. Шундай қилиб, персонаж бадиий асарнинг шундай

элементи бўлиб киради, у ўзида бадиий мураккаблик ва ўта теранлик билан матнда автоматлаштирилган разметка имконини ўзида мужассамлаштиради.

Навоий асарида битта персонаж бир неча пресонаж билан мулоқотга киришиши ёки бир персонаж ўз ўрнини кўплаб қаҳрамонларга бўшатиб бериши мумкин. “Персонаж бир нечта саҳифадан сўнг яна қайта пайдо бўлиш ва ўсиб бораётган бирликка яна бирта бўғин қўшиш учун йўқолади, ўзини ўрнини бошқаларга бўшатиб беради. Такрорланувчи, у ёки бу даражада барқарор белгилар персонажнинг хусусиятини ташкил этади ” [6]. Матнда лингвистик нуқтаи назардан ҳар бир янги кириш, уни ўраб турган контекстнинг ўзига хослигига ва мувофиқ лексемаларнинг грамматик (сўз ўзгартирувчи) хусусиятларига ишора қилувчи бир қатор белгилари билан тавсифланиши мумкин. Бу персонажларнинг миқдорий тадқиқотлари учун кенг имкониятлар очиб беради. Навоий асардаги персонажлари нутқ матннини семантик разметка (белгилаш)га қуйидаги усулини ишлаб чиқиш ва унинг апробациясини таклиф этамиз: бадиий асар персонажлари тизимини моделлаштириш; матнида персонажлар қўлланилишини автоматик разметка (белгилаш); мавжуд бирта аниқ персонажнинг ягона кореферент занжирига мукаммал персонаж идентификатори ёрдамида боғланган.

Матнни автоматик қайта ишлашнинг замонавий воситалари орқали аҳамиятли маълумотларни ва бадиий асарлар персонажлари тизимини семантик белги шаклида структуралаш учун қўлланилиши мумкин.Тайёрланган разметкалар персонажлар тизими таҳлилини миқдорий методлар билан амалга оширишга имкон беради (такрорланишлар таҳлили, кўп омилли сатистик таҳлил, корреляцион таҳлил, тармоқли таҳлил). Разметкалардан олинган маълумотларни таҳлил қилишнинг аниқ усулини (методини) танлаш, персонажларнинг айнан қайси тизими олинган моделда қўлланилашга боғлиқ бўлади.

Разметкалар, матнларни TEI халқаро кодлаш формати асосида бажарилади[5,7]. Разметкалар персонажларнинг идентификация қилинган эслашларини ўз ичига олади, шу жумладан анафорик ишоралар, адресат ва адресантга персонажнинг кўчирма гапидаги репликаларининг бир маъноли ишораларини ҳам қамром олиш керак бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдурахмонова Н.З. Инглизча матнларни ўзбек тилига таржима қилиш дастурининг лингвистик таъминоти (содда гаплар мисолида): Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)…дис. афтореф. – Тошкент, 2018.
2. Абжалова М. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари(расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун)**:** Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)…дис.–Фарғона, 2019.–Б.22.
3. Ванюшкин А. С., Гращенко Л. А. Оценка алгоритмов извлечения ключевых слов: инструментарий и ресурсы // Новые информационные технологии в автоматизированных системах. – 2017. – № 20. – С. 95–102.
4. Захаров В.П. Корпусная лингвистика: Учебно-метод. пособие. – СПб., 2005. – 48 с.
5. Касьянов В. Н., Касьянова Е.В. Введение в программирование. – http://pco.iis.nsk.su/ICP
6. Недошивина Е.В. Программы для работы с корпусами текстов: обзор основных корпусных менеджеров. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург. − 2006. 26 с.
7. Тоирова Г. Миллий корпус яратишнинг технологик жараёни хусусида. //Ўзбекистонда хорижий тиллар. Электрон илмий-методик журнал. – Тошкент. 2020, № 2 (31), –Б.57– 64.https://journal.fledu.uz/uz/ 2-31-2020
8. Ҳамроева Ш.Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари: Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)…дис. афтореф. –Қарши, 2018 .–52 б.
9. Эшмўминов А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси: Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)…дис. афтореф. – Қарши, 2019.

TURKOLOGIYADA MATNNI SINTAKTIK TAHLIL QILISHGA DOIR TADQIQOTLAR
RESEARCH ON SYNTACTIC ANALYSIS OF TEXT IN TURKOLOGY

S.Bozorova,
ToshDO‘TAU katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada matn sintaktik tahliliga oid ilmiy izlanishlar haqida ma’lumot beriladi, tarjima qiluvchi tizimning lingvistik ta’minoti, turkiy tillar sintaktik tahlili masalalariga e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: *turkiy tillar, sintaktik tahlil, tarjima qiluvchi tizimning lingvistik ta’minoti, erkin kontekstli grammatikaga asoslangan tahlil qoidalari, qoliplari.*

Abstract: This article provides information on scientific research on the syntactic analysis of the text, focuses on the linguistic support of the translation system, the syntactic analysis of Turkic languages.

Keywords: *Turkic languages, syntactic analysis, linguistic support of the translation system, rules of analysis based on free context grammar, patterns.*

Bugungi kunda dunyoda 200 millionga yaqin aholi turkiy tilda so‘zlashadi. Qadimiy yozma yodgorliklar va bugungi zamonaviy ma’lumotlar bazasining kengayib borayotgani bilan bir qatorda yangi-yangi atamalarning ham kirib kelayotgani muloqot jarayonida ayrim noqulayliklarni tug‘dirmoqda. Shu bois turkiy tillar doirasida mashina tarjimasi, avtomatik savol-javob tizimi, tabiiy tilni qayta ishlashga oid izlanishlar rivojlanib bormoqda. Bu esa, o‘z navbatida, kiritilgan matnning morfologik va sintaktik tomonlarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishni oshirmoqda.

Matn sintaktik tahliliga oid dastlabki ilmiy izlanishlar mashina tarjimasiga doir ilmiy ishlar tarkibida o‘rganildi. *“Mashina tarjimasida ko‘plab izlanishlar olib borilgan bo‘lsa-da, turkologiyadagi tadqiqotlarning aksariyati asrimizning keyingi o‘n yilligiga borib taqaladi”.*[1] Qozoq tilidan ingliz tiliga va ingliz tilidan qozoq tiliga tarjima qiluvchi tizimning lingvistik ta’minoti turkiy tillar sintaktik analizi uchun tashlangan ilk qadamlardan biri bo‘ldi. Tizim aloqa grammatikasi va statistik yondashuv asosida ishlaydi. U.A.To‘qayev va boshqalar uning ishlash prinsipini yoritar ekan, tizim algoritmi uchun aloqa grammatikasi (link grammar) juda ham muhim ekanligini alohida ta’kidlab o‘tgan.[2] Polisemantik so‘zlarni aniqlashda esa statistik yondashuvga asoslanilgan. Mashina tarjimasi uchun ishlab chiqilgan model va algoritmlar tizimga tatbiq etilgan. Qozoq tilidagi gaplar tarkibidagi so‘zlarning 13 xil aloqa usuli ham ushbu tadqiqotda o‘z aksini topgan. Bu izlanishning e’tiborli tomonlaridan yana biri shuki, turkiy tillarning sintaktik va morfologik o‘xshashligini inobatga oladigan bo‘lsak, yuqoridagi bog‘lanish usullarini boshqa turkiy tillarga ham tatbiq etish mumkin.

Erkin kontekstli grammatikaga asoslangan tahlil qoidalari, qoliplari Hind-Yevropa tillari uchun ishlab chiqilganligi sababli ularni to‘g‘ridan to‘g‘ri o‘zbek tiliga joriy qilib bo‘lmaydi. Shu bois sohadagi turkiy tillar oilasiga mansub tillarga oid tajribalarni o‘rganish o‘rinli bo‘ladi. 1993-yilda Z.Gungo‘rdu va J.Demir tomonidan turk tilining sintaktik strukturasi o‘rganildi. Ular turk tilidagi matnlarni leksik-funksional grammatika(*LFG*)ga asoslanib sintaktik tahlil qildi.[3] Bu tadqiqotda ayrim VP (*fe’lli birikmalar*) hisobga olinmagan. T.Gungo‘r va S.Kuru esa turk tilidagi suffikslarni ajratib olib matn tahlil qilish usulidan foydalanadi.[4] Bu tadqiqotning o‘ziga xos tomoni shundaki, unda ko‘plab fe’lli birikmalarning turlari aniqlangan va turk tilidagi matnlarning ayrim standart qoliplar asosida tahlil qilinishiga doir qarashlar muhokama qilingan. Biroq unda gaplardagi rekursivlik va so‘zlarning transformatsiyasiga kamroq ahamiyat berilgan. R.Chakiji turk tilini erkin kontekstli grammatikaning bir turi bo‘lgan kombinatorik kategorial grammatika asosida sintaktik

[1] Abdurahmonova N. Mashina tarjimasining lingvistik ta’minoti. – Toshkent: Muharrir, 2018. B.18.

[2] Tukeyev U. A., Melby A. K., Zhumanov Zh. M. Models and algorithms of translation of the Kazakh language sentences into English language with use of link grammar and the statistical approach/ Proceedings of IV Congress of the Turkic World Math. Society.– Baku, 2011.

[3] Güngördü Z., and Oflazer K. Parsing Turkish using the lexical functional grammar formalism. Machine translation. 1995.

[4] Güngör T., and Kuru S. Representation of Turkish morphology in ATN/ In Proceedings of Second Symposium on Artificial Intelligence and Artificial Neural Networks. 1993.– P.92-104

tahlil qilish yo‘llarini ishlab chiqdi.[1] Ushbu tadqiqotda nazorat qilinuvchi mashina o‘rganishi metodi (supervised machine learning)dan foydalanilgan. I. Do‘nmez va E. Adali ham “Contex Free Grammer For Turkish” (“Turk tilining erkin kontekstli grammatikasi”) deb nomlangan maqolada turk tilining erkin kontekstli grammatikasini ishlab chiqishga doir qarashlarini ifoda etgan.[2]

Turkiy dunyodagi yana bir ilmiy izlanish Gulshen Eryigit, Kemal Oflazer nomlari bilan bog‘liq. Ularning tadqiqotlarida turk tilining statistik sintaktik analizatorini yaratish usullari va uning ahamiyati haqida so‘z yuritilgan. Ushbu dastur o‘rganishga asoslangan va u statistik modellardan foydalanadi. Bundan tashqari dastur Turk tilidagi tobe aloqa modellar bazasi (Turkish dependency treebank) bilan bog‘liqlikda ishlaydi. Natijada so‘zlar orasidagi bog‘lanish munosabatlari aniqroq ko‘rinadi.[3]

Joakim Nivre, Kemal Oflazer va Gulshen Eryig‘itning fikriga ko‘ra, dastur xotirasida morfologik va leksik ma’lumotlarning mavjudligi avtomatik sintaktik tahlilning aniqligini oshiradi.[4] Bu turdagi analizatorlar ko‘proq so‘zlar o‘rtasidagi aloqa grammatikasiga emas, balki leksik statistikaga asoslanib ishlaydi.

O‘zlem Istek, Ilyas Chichekli ishlab chiqqan sintaktik analizator esa “leksik analizator”dan farq qiladi. Ishlash jarayonining birinchi bosqichida morfologik analizator kiritilgan morfologik qoidalar asosida berilgan so‘zlarni tekshirib chiqadi va ularni asos hamda qo‘shimchalarga ajratadi. Keyingi bosqichda esa, so‘zlarning morfologik tavsiflari o‘zaro bog‘lanadi.[5] Bu ilmiy tadqiqot ham boshqa turkiy tillarga tatbiq qilingan.

Qozoq tilidagi matnlarni sintaktik tahlil qilishga bag‘ishlangan yana bir tadqiqot F.M.Tyers, J.Vashington va I.Salimzyanov nomlari bilan bog‘liq. Ularning tadqiqoti qozoq tilining sintaktik tahlil qilingan korpusi(Treebank)iga asoslangan tobe sintaktik analizatorning rivojlanishiga bag‘ishlangan.[6] Ushbu ilmiy ishning eng qiyin tomoni erkin ochiq resursli qozoq tili sintaktik tahlil qilingan korpusini yaratish edi.

1996-yil 20-21-mayda Samarqand shahrida sohibqiron Amir Temur tavalludining 660 yilligiga bag‘ishlangan “Injenerlik tilshunosligi va til o‘qitish jarayonini kompyuterlashtirish” mavzusidagi 2-xalqaro ilmiy anjuman o‘tkazildi. Bu anjumanni akademik R. G. Piotrovskiy “Injenerlik tilshunosligi va mustaqil davlatlarda informatsion industriyaning tiklanishi” mavzusidagi ma’ruzasi bilan boshlab berdi. Shuningdek, bu anjumanda “Turkiy tillar mashina fondining dolzarb masalalari”, “Injenerlik tilshunosligi va lug‘atshunoslik”, “Nutq sistemasi va uning unsurlarini kompyuter yordamida andozalash” singari o‘ttizdan ortiq qiziqarli ma’ruzalar tinglandi hamda muhokama qilindi. Bu anjuman materiallari alohida to‘plam shaklida nashr etildi. Keyingi yillarda mamlakatimizda kompyuter lingvistikasi muammolariga oid tadqiqotlar yaratildi. Bu o‘rinda S.Muxamedov va R.G.Piotrovskiy,[7] A.K.Po‘latov,[8] S.Muhamedova,[9] S.Rizayev[10] kabi

[1] Cakici R. Automatic induction of a CCG grammar for Turkish / In Proceedings of the ACL student research workshop Association for Computational Linguistics. 2005.– P. 73-78.

[2] Dönmez İ., and Adalı E. Contex Free Grammer For Turkish. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi.– 2018.– № 22(2). –P.552-561.

[3] Gulsen Eryigit, Kemal Oflazer. Statistical Dependency Parsing of Turkish / Proceedings of EACL/11th Conf. of the European Chapter of the Association for Comp. Linguistics.– Trento, 2006. – P.89-96.

[4] Gulsen Eryi˘git, Joakim Nivre, Kemal Oflazer. Dependency Parsing of Turkish// Computational Linguistics. 2006.– №3 – P.357–389.

[5] Ozlem Istek, Ilyas Cicekli. A Link Grammar for an Agglutinative Language / Proceedings of Recent Advances in Natural Language Processing (RANLP 2007)– Borovets, 2007.– P.285-290.

[6] Tyers F. M. and Washington J. Towards a free/open-source universal-dependency treebank for Kazakh / Proceedings of the 3rd Conference on Turkic Languages (TurkLang 2015)– 2015.– P.276-289.; Washington J. N., Salimzyanov I. and Tyers F. M. Finite-state morphological transducers for three Kypchak languages / Proceedings of the 9th Conference on Language Resources and Evaluation, (LREC2014)– 2014. –P.3378-3385.

[7] Мухамедов С.А., Пиотровский Р.Г. Инженерная лингвистика и опыт системно-статистического исследования узбекских текстов. – Ташкент: Фан, 1986.

[8] Пулатов А.К., Жураева Н. Разработка формальной модели грамматики узбекского языка // Узбекский математический журнал, 2002. № 1. – С. 47-54; Пулатов А.К. Тексты лекций по математической и компьютерной лингвистике (электронный вариант). – Ташкент: УзМУ, 2003.

[9] Muhamedova S. O‘zbek kompyuter lingvistikasi: rivojlanish tarixi, buguni va kelajagi // Til va adabiyot ta’limi. – Toshkent, 2004. № 2. – B. 77-81; Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi (metodik qo‘llanma). – Toshkent: ToshDPU nashri, 2007.

[10] Rizayev S. Kibernetika va tilshunoslik. – Toshkent: O‘zbekiston, 1976.; Rizayev S. O‘zbek tilshunosligida lingvostatistika muammolari. – Toshkent: Fan, 2006.

olimlarning ishlarini alohida ta’kidlash lozim. Yuqorida qayd etilgan mualliflarinig tadqiqotlarida modellashtirishga alohida urg‘u beriladi va kompyuter lingvistikasi fanida tilni tekshirishning eng asosiy metodi ekanligi atroflicha yoritib beriladi. Bu hodisa turkiy tillarning aynan sintaktik tahliliga oid bo‘lmasa ham, shu jarayongacha bo‘lgan bosqichlar rivoji uchun muhim qadamlar bo‘ldi. Professor B.Mengliyevning til korpuslarining xususiyatlari, o‘zbek tili korpusini yaratishning ahamiyati va lingvistik ta’minoti, sinonim so‘zlar bazasini tashkil qilish, teglash, mualliflik korpuslari kabi masalalariga oid tadqiqotlari korpus lingvistikasi rivoji uchun muhim qadamlardan bo‘lib xizmat qildi.[1] Tilshunos olima Nilufar Abduraxmonovaning “Mashina tarjimasining lingvistik ta’minoti” nomli monografiyasida ingliz va o‘zbek tillarining sintaktik xususiyatlari haqida atroflicha ma’lumot berilgan va ularning sintaktik modellari ishlab chiqilgan.[2] Muallifning “Dependency parsing based on Uzbek corpus” maqolasi sintaktik tahlil qilishning tobelik asosidagi yondashuviga oid bo‘lib, unda o‘zbek tili korpusiga asoslangan CoNLLU formatida ifodalangan sintaktik tahlil bosqichlari tadqiq qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Arslan E. , Orhan U. Graph-based lemmatization of Turkish words by using morphological similarity// Innovations in Intelligent Systems and Applications (INISTA), International Symposium on IEEE. – 2016. –P.1-5.
2. Dönmez İ., Adalı E. Contex Free Grammer For Turkish// Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi. – Almaty, 2018.– №22(2). – P.552-561
3. Dönmez I., Adali E. Extracting phrasecontent pairs for Turkish sentences// In Application of Information and Communication Technologies (AICT),The 9th International Conference on IEEE. – Rostov, 2015. –P.128-132.
4. Erguvanli E. , Taylan E. E. The function of word order in Turkish grammar. – Los Angeles: University of California Press, 1984.
5. Eryiğit G., Nivre J., Oflazer K. Dependency parsing of Turkish// Computational Linguistics. 2008. –№34(3) – P. 357-389.

KOMPYUTER YORDAMIDA MATNNI SINTAKTIK TAHLIL QILISHNING TARIXIY BOSQICHLARI
HISTORICAL STAGES OF COMPUTER SYNTAX ANALYSIS OF TEXT

I.Bozorova
NavoiyDPI o‘qituvchisi,
I.Shodiyeva
talaba

Annotatsiya. mazkur maqolada kompyuter yordamida matnni sintaktik tahlil qilishning tarixiy bosqichlari, mashina savol-javob tizimi, tilning matematik jihatdan o‘rganilishi, kompyuter lingvistikasining ikki asosiy paradigma asosida rivojlangani, lingvistik muammolarni hal qiluvchi nazariy ta’minot masalasi, sintaktik tahlil qilishga mo‘ljallangan dastur(parser)lar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: tilni matematik jihatdan o‘rganish, sun’iy intellekt, mashina tarjimasi, mashina savol-javob tizimi, matnni sintaktik tahlil qilish.

Abstract. this article discusses the historical stages of syntactic analysis of text using a computer, machine question and answer system, mathematical study of language, the development of computer linguistics on the basis of two main paradigms, theoretical problems of linguistic problems, software for syntactic analysis (parsers).

Key words: mathematical study of language, artificial intelligence, machine translation, machine question-answer system, syntactic analysis of the text.

[1] Хамроева, Ш., Менглиев Б. Принципы создания интерфейса авторских корпусов узбекского языка (на примере авторского корпуса Абдуллы Каххара) / VII Международная конференция по компьютерной обработки тюркских языков “Turklang-2019” – Симферополь, 2019. ; Ш.Хамроева Б.Менглиев. Тил корпусларини синтактик разметкалашнинг лингвистик асослари/ “Осиё мамлакатлари тамаддуни ва ипак йўли”, 2019.

[2] Abdurahmonova N. Mashina tarjimasining lingvistik ta’minoti.–Toshkent: Muharrir, 2018.

XX asrning 50-70-yillarida mashina tarjimasi va mashina savol-javob tizimi(QA)ning rivojlanishi natijasida kompyuter xotirasiga kiritilgan matnni til qonuniyatlariga asoslanib qayta ishlashga bo‘lgan ehtiyoj ortib ketdi. Mashina tarjimasi rivoji uchun xotiraga yuklangan matn tarkibidagi so‘zlarning tarkibiy qismi, shakl va mazmun munosabati hamda tarjima qilinayotgan tildagi so‘z bilan qanchalik mutanosib ekanligi masalasi muhim hisoblangan. Mashina savol-javob tizimi (QA) esa savol tarkibidagi so‘zlarga javob bo‘lishi mumkin bo‘lgan so‘zlar masalasi va ular o‘rtasidagi bog‘liqlik darajasini o‘rganishi zarur bo‘lgan. Mashina imkoniyatlarining chegaralanganligi, dasturlash tilining yuqori darajada ishlanmaganligi, lingvistik muammolarni hal qiluvchi nazariy ta’minotning yo‘qligi sabab mashina tarjimasining rivojlanishi susaydi. Dastlabki mashina tarjimasi muayyan sintaktik butunlik va qoidalarsiz matnni so‘zma-so‘z tarjima qilar edi. 1956-yilda bu muammoni lingvistik ta’minotsiz hal etib bo‘lmasligini anglagan Y.Bar-Xillel, mashina tarjimasini inkor etmagan holda, “inson-tarjimon”dan foydalanish zarurligini ta’kidladi. Mashina tarjimasi va savol-javob tizimi ustida ish olib borayotgan ko‘plab kibernetik, tilshunos, matematik, psixolog va faylasuflar tomonidan ular uchun asos bo‘la oladigan qoliplashtirilgan formal til haqidagi qarashlar ilgari surildi. A.Melchuk va Y.Apresyan kabi olimlar asarlarida yuqoridagi fikrlar o‘z aksini topdi. N.Z.Kotelova esa tilni hech qanday sun’iy tizimga solib bo‘lmasligi, uning leksik-semantik xususiyatlarini formal til ochib bera olmasligini ta’kidladi.

Keyingi davrlarda kompyuter lingvistikasi ikki asosiy paradigma asosida rivojlandi: simvolik, ehtimollik nazariyasi. Birinchi yo‘nalish bo‘yicha formal til nazariyasiga asoslangan N. Chomskiy hamda sintaktik analiz (*parsing, syntactic analysis, syntax analysis*) algoritmi yordamida amalga oshirilgan tadqiqotlarni aytib o‘tish mumkin. Tilning matematik jihatdan o‘rganila boshlashi natijasida barcha tillar uchun umumiy universal qoliplar mavjudligi haqidagi masala kun tartibiga kela boshladi. 1950-yillarda mashhur olim Noam Chomsky tomonidan formal til haqidagi nazariya ilgari surildi. Formal grammatika abstrakt simvollar orqali bayon etiladigan grammatika hisoblanib, unda til qoidalari, so‘z yasalishi, birikma va gap qurilishi turli xil lingvistik modellar, struktur sxemalar yordamida tavsiflanadi. Unga ko‘ra formal grammatika uchta birlik asosida ish ko‘radi:

1. So‘z turkumlari (tub va yasama so‘zlar) – *word-classes*.
2. Gap bo‘laklari – *phrases*.
3. Gap konstruksiyalari sxemalari, modellari – *sentences.*

Ko‘plab tillarning grammatik strukturasi qayta o‘rganildi. Bundan tashqari shu paradigma vositasida pastdan yuqoriga (*bottom-up*) va yuqoridan pastga (*top-down*) metodlari ham shakllandi. Matnni sintaktik nuqtayi nazardan to‘liqroq tahlil qilish Zelig Xarris tomonidan Pensilvaniya universitetida 1958-59-yillar mobaynida “Transformatsiya va diskurs analiz” dasturi doirasida amalga oshirilgan.

1960-yillarning o‘rtalarida sun’iy intellektga oid nazariy va amaliy izlanishlar natijasida endi mashinaga tabiiy tilni tushunish va u bilan muloqotga kirishish vazifasi yuklatildi. Bu esa, o‘z navbatida, ikkinchi yo‘nalishning shakllanishiga asos bo‘ldi. Tilshunoslik va kognitiv nazariyaga juda oz miqdorda bog‘liq bo‘lgan dasturlardan biri Josef Veizenbaumning “Eliza” dasturi edi. U kiritilgan matndagi so‘zlarning ketma-ketlik chastotasi va ishlatilish doirasiga qarab javob qaytarishga asoslangan. Bundan tashqari Mak Karti, Marvin Minskiy, Klaud Shennon va sun’iy ong masalasini o‘rgangan boshqa olimlar tomonidan kiritilgan axborotni qayta ishlash hamda undan o‘rganish uchun ehtimollik nazariyasi va statistik algoritmga asoslangan metodlar ishlab chiqildi.

Psixolingvistika fanining rivojlanishi natijasida insonning tilni o‘rganish qobiliyati haqidagi bilimlar yanada takomillashdi. Bola dunyoga kelganidan so‘ng o‘z ona tili bilan bog‘liq bo‘lgan bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni sun’iy ong sohasiga ham tatbiq etila boshlandi. XXI asr boshlarida amalga oshirilgan ayrim ilmiz izlanishlar kompyuterga ham so‘zlay olish qobiliyatini berish mumkin ekanligini isbotladi. Poeppel, Omaki, Sekerina, Fernandez va Klahsen kabi olimlar bolaning va kattalarning tilni tahlil qilish jarayoni o‘rtasidagi farqli jihatlarni aniqladi. Bola ongidagi sintaktik qoidalar ota-ona nutqini eshitish va ularga taqlid qilish orqali shakllantirilishi isbotlandi.

Keyinchalik ingliz tili formal tilshunoslikning bir turi bo‘lmish erkin kontekstli grammatika asosida tahlil qilindi. Erkin kontekstli grammatika – matndan xoli bo‘lgan grammatika, chunki undagi qoidalar universal hisoblanib, ma’lum matnga tayanib tahlil etishga asoslanmaydi, balki u avvaldan empirik tarzda belgilab olinadi. Hozirda ushbu grammatika sun’iy dasturlash tillariga (Pascal, C++, Delphi, HTML) faol tatbiq etilgan, shuningdek, tabiiy tillarni formallashtirish jarayonida ham grammatikani bayon qilishning eng optimal usuli hisoblanadi. E.Charniak va J.Lambek tomonidan ingliz tilini bu turdagi grammatika asosida tahlil qilishning bir necha qoidalari ishlab chiqildi.[1] Daniel Jurafsky va James H.Mart ham “An Introduction to Natural Language Processing” kitobi orqali bu sohaning rivojiga o‘z hissalarini qo‘shdi. Ularning fikriga ko‘ra, *sintaktik tahlil* deganda, berilgan gapning sintaktik daraxt modelini aniqlash tushuniladi. Matnni formal grammatika asosida tahlil qilishda gaplar eng kichik rekursiv birliklardan tashkil topgan tuzilma sifatida qaraladi. Ko‘p hollarda bunday kichik birliklar vazifasini so‘zlar bajaradi va ular orasidagi bog‘liqlik sintaktik daraxt *(sytax tree)* modeli orqali ifodalanadi.[2] Sintaktik tahlil (*parsing*) jarayonini amalga oshirish uchun eng kichik ma’noli birliklarning bog‘lanish usullari, ketma-ketligi, kombinatsiyasi, valentligini ko‘rsatuvchi grammatik qoidalar to‘plami zarur. Bu keyingi tahlillarning aniq bo‘lishiga yordam beradi. Erkin kontekstli grammatika asosida tahlil qilishning dastlabki yillarida grammatik qoidalar mutaxassislar tomonidan qo‘lda kiritib chiqilgan va bu jarayon uchun alohida algoritmlar ishlab chiqilgan. Bugungi kunda esa mutaxassislar tomonidan sintaktik tahlil qilingan til korpusi(*Treebank*) yaratilishining o‘zi kifoya. Tahlil qilishga mo‘ljallangan dasturlar avtomatik ravishda gap strukturasiga oid grammatik qoidalarni shu korpusdagi matnlarni tahlil qilish orqali yaratib oladi. Markus va Santorinining fikriga ko‘ra, matn tahlilini statistik yondashuv asosida amalga oshirish uchun katta hajmdagi korpus kerak bo‘ladi. Grammatik qoidalarni sintaktik tahlil qilingan korpusdagi ehtimollik bilan birga ishlatish avtomatik tahlil qiluvchi algoritmlarga ularni istalgan matnning sintaktik daraxt modeli uchun qo‘llay olish imkonini beradi.[3] Sintaktik tahlil qilishga mo‘ljallangan dastur(parser)lar kiritilgan matnni avvaldan berilgan algoritmlar asosida tahlil qilish, undagi sintaktik qoliplarni o‘rganish, shu asosda keyingi berilgan topshiriqlarni mustaqil bajara olish prinsipi asosida ishlab chiqildi. Ko‘plab xorijiy til mutaxassislari ana shunday dasturlar yaratish uchun turli yondashuvlarni tajribadan o‘tkazgan. Bugungi kundagi bir necha tillardagi gaplarni sintaktik tahlil qilish uchun mo‘ljallangan parserlar ana shu tizim asosida ishlamoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduraxmonova N. Mashina tarjimasining lingvistik ta’minoti. –Toshkent: Muharrir, 2018.
2. Abduraxmonova N. Dependency parsing based on Uzbek corpus/ International Conference Language Technologies for All (LT4All) – Paris, 2019.
3. Arslan E. , Orhan U. Graph-based lemmatization of Turkish words by using morphological similarity// Innovations in Intelligent Systems and Applications (INISTA), International Symposium on IEEE. – 2016. –P.1-5.
4. Анисимов А. В. Компьютерная лингвистика для всех: Мифы. Алгоритмы. Язык. – Киев: Наук, думка, 1991.
5. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику. –Москва: Эдиториал УРСС, 2001.
6. Белоногов Г. Г. Об использовании принципа аналогии при автоматической обработке текстовой информации // Проблемы кибернетики. 1974. – №28. –С. 33.
7. Белоногов Г.Г. Компьютерная лингвистика и перспективные информационные технологии.– М.: Русский мир, 2004.
8. Dönmez İ., Adalı E. Contex Free Grammer For Turkish// Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi. – Almaty, 2018.– №22(2). – P.552-561

[1] Charniak E. Tree- bank grammars/ In Proceedings of the Thirteenth National Conference on Artificial Intelligence.– Menlo Park: AAAI Press/MIT Press, 1996. – P.1031-1036; Lambek J . From Rules of Grammar to Laws of Nature. – Novinka, 2014.

[2] Martin J. H., and Jurafsky D. Speech and language processing: An introduction to natural language processing, computational linguistics, and speech recognition.– Upper Saddle River: Pearson, 2009.

[3] Marcus M., Santorini B., and Marcinkiewicz M. A. Building a large annotated corpus of English: The Penn Treebank– Pennsylvania, 1993.

9. Dönmez I., Adali E. Extracting phrasecontent pairs for Turkish sentences// In Application of Information and Communication Technologies (AICT),The 9th International Conference on IEEE. – Rostov, 2015. –P.128-132.
10. Durrant P. Formulacity in an agglutinating language: The case of Turkish // Corpus Linguistics and Linguistic Theory, 2013. –№ 9(1)– P.1-38.
11. Erguvanli E. , Taylan E. E. The function of word order in Turkish grammar. – Los Angeles: University of California Press, 1984.
12. Eryiğit G., Nivre J., Oflazer K. Dependency parsing of Turkish// Computational Linguistics. 2008. –№34(3) – P. 357-389.
13. Göksel A. , Kerslake C. Turkish: A comprehensive grammar. – Abington: Routledge, 2004.
14. Grishman R. Computational linguistics. Cambridge University Press, 1994.
15. Güngör T., Kuru S. Representation of Turkish morphology in ATN// In Proceedings of Second Symposium on Artificial Intelligence and Artificial Neural Networks. 1993. –P. 92-104.
16. Güngördü Z. , Oflazer K. Parsing Turkish using the lexical functional grammar formalism// Machine Translation. 1995. – №10(4)– P.293-319.

ТАРЖИМА МАТНЛАРДАГИ ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ
FEATURES OF PAREMIAS IN TRANSLATION TEXTS

Д. Муҳаммадиева
ТошДЎТАУ докторанти

Abstract: there has not been a unique and complete investigation about the translations of «Baburname» made so far. However, we can meet some data in a number of investigations. Identifying the scientific value of the work by determination of the quality of translations into other languages, studying them by comparing to each other is important by the point of view of studying literary-cultural relations of Uzbek people with other nations of the world. Since, «Baburname» is considered to be a great contribution put in the human culture as the world scientists of oriental studies regard.

Key words: *«Baburname», translation, languages, comparing, oriental studies.*

«Бобурнома»нинг таржималари ҳақида яхлит, мукаммал тадқиқот олиб борилмаган. Аммо бир неча тадқиқот ишларида айрим маълумотлар учрайди. Ўзга тилларга қилинган таржималарнинг савиясини аниқлаш, уларни ўзаро қиёслаб ўрганиш орқали асарнинг илмий қимматини белгилаш ўзбек халқининг жаҳондаги бошқа халқлар билан адабий-маданий алоқаларини ўрганиш нуқтайи назаридан ҳам муҳимдир. Зеро, «Бобурнома» дунё шарқшуносларини якдиллик билан қайд этганларидек, инсоният маданиятига қўшилган катта улуш ҳисобланади.

Маълумки, «Бобурнома» дунёнинг 18та тилига таржима қилинган ва 2та тилга (мажор-венгер ва туркман тиллари) таржима қилиш жараёнлари давом этмоқда. «Бобурнома» энг аввал форс тилига таржима қилинган ва унинг ташаббускори Бобурнинг ўзи бўлиб, у ҳаёт вақтидаёқ ўз асарини форс тилига таржима қилишларини сўраган эди. Унинг орзуси амалга ошиб, Асар Шайх Зайнуддин/Шайх Зайн томонидан форс тилига ўгирилди. Бу «Бобурнома»нинг ***илк таржимаси*** эди.

«Бобурнома» инглиз тилига 1926 Жон Лейден ва Вильям Эрскинлар[Иброҳимов,2011:21.], 1921 йили А.Бевериж, 1996 йилда профессор У.Тэкстонлар томонидан таржима қилинган. Н.Отажоновнинг фикрича, инглиз таржимонлари асарнинг ўзига хослиги, бадиий хусусиятларини сақлаб қолишга интилганлар. Олим таржималарнинг тили ҳақида ҳам ўз фикрини билдиради: Лейден-Эрскин таржимасида услуб атайлаб инглиз ўқувчисига тушунарли қилиб танлангандай, аксинча, Беверижнинг таржимаси қуруқроқ, илмий тилда битилган»[Отажонов, 2010:19.].

«Бобурнома»нинг инглизча таржималари ичида Текстон таржимасида фраземалар, мақол ва маталлар таржимаси нисбатан мукаммалроқ акс этган. З.Тешабоеванинг фикрига кўра, «Таржимонлар Лейден-Эрскин ва Сусанна Беверижлар томонидан амалга оширилган

таржималарда бир неча мақол, маталлар таржима қилинмай қолиб кетганлиги аниқланган ва Текстон ушбу қолдириб кетилган мақол ва маталлар таржимасини қайта яратган. Мақол ва маталларнинг таржима қилинмай қолдирилиши таржимонларнинг мазкур барқарор бирикмаларни ўгиришда қийналганлигини кўрсатади. [Тешабоева, 2018:42.].

«Бобурнома» немис тилига 4 марта таржима қилинганлиги юқоридаги жадвалда келтирилган. Ушбу таржималарнинг ҳар тўрталасида ҳам камчиликлар етарли. Инглизчадан ўгирилган таржимада [Кайзер,1828] миллий колорит яхши ёритилмаган, оригиналдан ўгирилган Клапрот таржимасида таржимоннинг тилни мукаммал билмаслиги натижасида кўплаб фразема ва реалиялар бузиб талқин қилинган ёки тушириб қолдирилган, энг сўнгги Далов таржимасида эса қисқартирилган таржимадан ўгирилганлиги учун кўпгина воқеликлар, улар билан бирга паремиялар ҳам акс этмаган[Раҳимов. 2019:15.].

Асарда табиат тасвири, портрет, характер тасвири, лисоний ва услубий воситаларнинг келиши, мақол, афоризм, идиомаларнинг мавжудлиги таржимада бир неча қийинчиликларни юзага келтирган. Масалан: *тенгри раҳматиға бормоқ (б.221) – von der Welt aufgerufen werden (S.329), оламдин нақл қилмоқ (б.196) – die Erde verlassen (S.285), жон чиқмоқ (б.183.) – den Geist aufgeben (S.264), вафот қилмоқ (б.162.) – die Schuld des Lebens entrichten* (S.210) фраземалари сўз бирикмаси билан, *оламдин кечмоқ (б.81.) – ausatmen (S.105) – шунқор бўлмоқ (б.64.), umkommen (S.78)* фраземалари эса содда сўз билан ифодаланган.

Сўзларнинг айнан муқобил вариантларини топиш, қадимий туркий тилнинг лексик-фразеологик хусусиятларини таржимада акс эттира олиш таржимон олдига қўйилган энг муҳим мақсад ва вазифалардан биридир. Таржима тўғридан тўғри асл нусхадан эмас, балки инглизча вариантидан таржима қилинганлиги боис исмлар, реалиялар, атамалар, лақабларнинг муқобил вариантларини топиш таржимонга бир мунча қийинчиликлар туғдиргани асар мисолларида маълум бўлди.

XIX аср охирларида «Бобурнома»дан айрим қисмлар И. Пантусов, С. Поляков, В. Вяткин таржимасида рус китобхонларига қисман тақдим этилган бўлса-да, яхлит русча таржимаси амалга оширилмаган эди. 1958 йилда М. Салье асарнинг тўлиқ таржимасини амалга оширди. Русча таржимада паремиялар, хусусан, мақолларнинг айримлари тўғридан тўғри таржима қилиш орқали ифодаланган. Масалан, *Инонмағил дўстунгға, сомон тиқар пўстунгға* мақоли*(б.76.) Не доверяй другу: он набьет твою шкуру соломой* (б.97.) тарзида ифодаланган.

Тенг бўлмагунча тўш бўлмас (б.115.) мақоли эса шу мақолга мос келадиган *Не будь сходства, не было бы и встречи*, яъни *агар ўхшашликлар бўлмаса, учрашув бўлмайди* (б.141.) рус мақоли орқали мазмуни ифодаланган.

«Бобурнома»нинг озарбайжон тилида иккита таржимаси мавжуд бўлиб, Рамиз Аскер томонидан қилинган таржима Бокуда икки марта нашр этилган. Ушбу таржимада (2011) «Бобурнома»нинг туркча (Р.Р.Арат), русча (М.Салье) ва ўзбекча (Порсо Шамсиев) нашрларидан фойдаланилган. Таржиманинг кириш қисмида муаллиф Бобур мирзонинг шахсияти, ҳаёти ва ижоди ҳақида батафсил тўхталади.

Таржимада ҳар бир шахс, ҳар бир жой ёки муҳим тарихий воқеалар алоҳида сарлавҳалар билан ажратиб берилган. Асар шу қадар кичик таснифларга бўлинганки, баъзи сарлавҳа остидаги воқеалар бир бетгаям бормайди [Ramiz Askar, 2011]. Масалан, «Султон Маҳмуд мирзонинг Самарқанд тахтига чиқмоғи» (40-б) ёки «Бойсунқур мирзонинг Самарқанд тахтига чиқмоғи» (47-б) бўлимлари ярим бетдан, «Бойсунқур мирзонинг Хисравшоҳ тарафиндан ўлдирилмоғи» (85-б) бўлими 7 қатордан иборат. Сарлавҳаларнинг умумий миқдори 153 та.

Таржима ўзбекча ва туркча матнга асосланганлиги учун воқеалар изчил ёритилган, тушиб қолган ёки берилмай ўтиб кетилган ҳолатлар йўқ. Аммо асарнинг сўнгги 936-йил воқеалари 935-йил воқеаларига қўшиб юборилиб, шу билан якунланган. Таржиманинг умумий ҳажми 424 бетни ташкил қилади.

Таржимада мақол ва маталлар матн ичида асл манбадагидек ёзилган, ҳаволада ҳозирги озарбайжончада қанақа маъно англатиши берилган. Масалан: «Deh koca və dərəxtan koca»

məsələlini, deyəsən, Axsi üçün söyləmişlər[Ramiz Askar, 2011:23.]. («Деҳ кужо ва дарахтон кужо» масалини Ахси учун айтилганга ўхшайди. – матн тагидаги изоҳда эса *Kənd harada, ağaclar harada* (қишлоқ қаерда, дарахтлар қаерда*)* деб изоҳ берилган. Мисоллар:

Зикри номеро ҳакимон умри соний гуфтанд (*(б.142.) – Həkimlər adın yad edilməsini ikinci ömür saymışlar.(*б.199); тенг бўлмагунча тўш бўлмас (б.115.) – *dəng olmayan tuş olmaz (б.155)*; Ким ўлар ҳолатга етса, ул билур жон қадрини (б.218.) – *Kim ölər hələkətə yetsə, ol bilir can qədrini (б.321);* Агар сад солмони ва-р яке рўз, Бибояд рафт аз ин кохи дилафрўз *(б.99.) – İstər yüz il, istər bir gün qal, Bu könül aydınladan köşkü tərk edəcəksən* (133); Не бормоққа ере муқаррар, Не турмоққа юрте муайян *(б.160.) – Nə getmək üçün qərar verilmiş bir yer, nə də durmaq üçün müəyyən bir yurd vardı(229).*

«Бобурнома»ниг озарбайжонча таржимаси изоҳларга бой, уларнинг асосий қисми сатр остида берилган, диққатга сазовор жойи шундаки, изоҳларда туркча, русча ва ўзбекча нашрлар ўртасидаги фарқлар очиб берилган. Асар сўнггида тушунарсиз сўз ва ибораларга таъриф берилган.

«Бобурнома» қозоқ тилига Байузақ Қожабекулы томонидан 1990 йилда «Бабырнама» номи билан таржима қилинади [Байузақ Кожабекұлы, 1993]. Бу таржима ўзбекча танқидий матн ва русча таржима асосида қисқартирилган ҳолда босилган. Кейинги 1993 йилда тўлиқ таржима шаклида нашр этилган, аммо исм кўрсаткичлари ва географик номлар харитаси тушириб қолдирилган. Таржиманинг кириш қисмида муаллиф Бобур ва унинг ҳаёти, «Бобурнома»нинг бадийяти ва таркибий қисмлари ҳақида батафсил маълумот беради.

Қозоқча таржимада воқеалар жуда кичик-кичик мавзуларга бўлиниб берилган. «Бобурнома»даги афоризмлар, ғазаллардан парчаларни Оразақын Асқар қозоқчага таржима қилган. Нашрни кузатиш мобайнида паремияларнинг ўгирилишидаги ўзига хосликни аниқладик. Муаллиф мақолларни сўзма-сўз ўгирмайди, ҳозирги қозоқчада мавжуд бўлган эквивалентини қўллаш йўлидан боради. Масалан, *Ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда (Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган)* матали (б.64.) шундай ўгирилган: *Тоқал ешкі құдайдан муйіз сураймын деп, құлағынан айрылыпты* (б. 77.). Ёки, *«Инонмағил дўстунгға, сомон тиқар пўстунгға»* мақоли *(б.76.) «Жау жоқ деме, жар астында»* (б.99.) деб таржима қилинган.

Эътибор берсак, иккинчи мақолнинг муқобили айнан Бобур айтмоқчи бўлган фикрни ифодаламаган. Чунки Бобур дўстининг хоинлигини таъкидламоқчи, қозоқчада эса атрофнинг хатарларга тўла эканлигига урғу қаратилган. Ҳолбуки, таржимон аслиятда берилган мақолларнинг таржима тилида мавжуд муқобилларини излаши, уларни саралаши ҳамда муқобили мавжуд бўлмаганларини эса қисқа ва лўнда изоҳлар орқали ифодалаши лозим [Ширинова, 2017:16.].

Мисоллар:

Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур (б.74) – *Өз аяғымен келіп, қолымызға түскелі тұрған жау еш шығынсыз, жылыстап кетті.(95*), Корҳоро бавақт бояд жуст, Кори бевақт суст бошад суст (б.74) – *Дер кезінде бітken іс пайдалысы, Күні өткен соң болмайды жай-мәнісі (95),* Узраш батар аз гуноҳ (б.78) – *Оның ақталғаны қылмыстан да жаман (102),* Лаззати май маст донад, ҳушёрон чи ҳаз *(б.108.) –Мас біледі шараптың тәтті дәмін, Татпағанды демейді ол шат қыламын емес жаман егер.*

Кўринадики, таржимон мақолларни таржима қилиш жараёнида ўз тилида мавжуд бўлган эквивалентини қўллаш методидан фойдаланган, бироқ танланган бу метод ўзини у қадар оқламаган. Бунинг оқибатида, «Бобурнома»нинг асл ифода услуби бузилган, тасвирийлик акс этмаган. Бу ҳолатни гап тузилишларининг ўзгартирилганлигида ҳам кўриш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, «Бобурнома» илм аҳлининг доимий диққат марказида бўлиб келган. Бунга сабаб сифатида бир неча омилни келтириш мумкин.

Биринчидан, «Бобурнома» ўша давр сарой муҳити, адабий жараён ҳақида маълумот берувчи энг ишончли манба ҳисобланади, бу ҳақда кўпгина хорижий олимлар ўз асарларида ёзиб қолдирганлар.

Иккинчидан, «Бобурнома» тилининг соддалиги, услубининг равонлиги, тасвирнинг жонли берилиши барчани мафтун қилиб келган.

Таҳлилларимиз натижалари шуни кўрсатадики, таржималарда паремияларнинг акс эттирилишида бирмунча ноаниқликлар ва камчиликлар кўзга ташланади. Бу ҳолатга асар тилини яхши тушунмаслик, пресуппозиция ва қочиримларни тўғри англамасликлари сабаб бўлган дейиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бабир Захир ад-дин Мухаммед. «Бабырнама». Қазақша сөйлеткен Байузақ Кожабекұлы. – Алматы, 1993.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома» Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. – Тошкент, 2002.
3. Иброҳимов А. «Бобурнома»даги ҳиндча сўзлар тадқиқи. Филол.фан.ном. дисс. – Тошкент, 2011.
4. Иброҳимов А.П. «Бобурнома» – буюк асар. − Тошкент, 2000.
5. Отажонов Н, Ҳошимова Д. «Бобурнома» шарқ элчиси. −Тошкент, 2010.
6. Раҳимов Х. «Бобурнома»нинг олмонча таржималарига бир назар // Бобур ва дунё. – Тошкент, 2019, №1.
7. Тешабоева З. «Бобурнома»даги фразеологик бирликларнинг инглизча таржималари қиёсий таҳлили. − Тошкент, 2018.
8. Zahiriddin Muhammad Babur. Baburnama. Çevıren Ramiz Askar. 2-naşr. – Bakı, 2011.
9. Ширинова Р. Х. Олам миллий манзарасининг бадиий таржимада қайта яратилиши. Фил. фан. бўйича док. (DSc) дисс. автореферати. –Тошкент, 2017.

BOLALAR BILINGVIZMINI SHAKLLANTIRISH TAMOYILLARI
PRINCIPLES OF FORMATION OF BILINGUALISM IN CHILDREN

M.Shamsiyeva,
O‘zMU magistranti

Annotation: the article describes the attitude to children’s bilingualism and multilingualism, the principles of its formation and the role of the family in this.

Keywords: *bilingvology, personal principle, local principle, temporal principle, thematic principle, national language.*

Bilingvizm va ko‘p tillilikka bo‘lgan munosabat turlicha bo‘lib, o‘tmishda ham, hozirda ham jamiyatda yuz beradigan ijtimoiy-siyosiy, madaniy, shuningdek, davlatning til siyosati jarayonlari sifatida belgilanadi. Dunyoda XX asr o‘rtalaridan boshlab bolalar bilingvizmiga bo‘lgan munosabat, uning shakllanishiga nisbatan qiziqish kuzatila boshlandi, so‘nggi yillarda esa aholining turli qatlamlarida bu fenomenga nisbatan ijobiy munosabat doimiy ravishda oshib bormoqda. Bugungi kunda xorij davlatlarida bilingvizm va ko‘p tillilikning shakllanishiga tillar va madaniyatlarni saqlab qolish imkoniyati sifatida qaralmoqda. Umumiy faoliyat, qiziqish, xususan, bilingvizmning shakllanish g‘oyalari, bolalarning ko‘p tilliligi va uning kattalarda saqlanishi bilan birlashadigan umumiy jamoa sifatida oilaga asosiy e’tibor qaratiladi.

Fishman (Fishman 1991) tomonidan oila tillarni saqlab qolishning asosiy o‘rni sifatida o‘rganilgan; hozirda esa oila o‘sib kelayotgan avlodlar o‘rtasida ona tili unutilishini bartaraf etish mumkin bo‘lgan asosiy jamoa hisoblanadi. Oilalarning o‘z madaniyati va til merosini saqlab qolishga bo‘lgan muvaffaqiyatli kurashi namunalari immigrantlar, aralash oilalarning o‘z ona tilida muloqot qilishni davom ettirishi, oilada, MTM va maktablarda o‘z ona tilida ta’lim-tarbiya berishga ruhlantirishi mumkin.

“Bir shaxs – bir til” prinsipi oilada ikki tilni saqlab qolishda eng samarali hisoblanadi, biroq muloqotning barcha vaziyatlarida bunga rioya qilish murakkab ekanligi koʻrsatiladi. Xorijda bolalar bilingvizmi va koʻp tilligiga munosabat hozirgi vaqtda ta’lim-tarbiyada, shuningdek, bu fenomenlar tadqiqida ham bir tillilik va koʻp tillilik yondashuvlarini qoʻllashda teng huquqlilik yuzaga kelganini koʻrsatadi. Bu yoʻnalishdagi oshib borayotgan ishlar miqdorini buning tasdigʻi deb hisoblash mumkin.

Erta bolalar bilingvizmini bir tilli bola rivojlanishi kabi haqiqatan normal hodisa deb hisoblash uchun bilingval bolalarning ota-onalari va bolalar bilingvizmini shakllantirish haqida oʻylanayotgan ota-onalarning munosabatini bilish muhimdir. Shu sababli bolalar bilingvizmi haqidagi faqat nazariyalar va olimlarning tadqiqotlari emas, balki bilingval shaxs shakllanishi va ijtimoiylashuvi jarayonlarida ishtirok etuvchilar – ota-onalar va bolalarining fikrlari ham muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirda oʻz bilingval rivojlanishi haqidagi introspektiv qarashlar ifodalangan tadqiqotlar yetarli emas, biroq ular ham asta-sekin paydo boʻladi. 1959-yilda chop etilgan shunday ishlardan biri Vilgelm Teodor Elvertning oʻz oilasida qanday qilib ikki tilni (onasidan ingliz tili va otasidan nemis tili) va deyarli bir vaqtda uchinchi til (italyan tilini boshqalardan, chunki oila Italiyada yashagan)ni oʻzlashtirganini tavsiflaydi (Elwert 1959). Hozirda bunday ishlar lingvoetnografiya (Language ethnography) tarkibida rivojlanadigan lingvistik avtoetnografiya (Linguistic auto-ethnography)ga kiritiladi. Olimlar oʻz lingvistik tarixlarini, jumladan, tilni oʻzlashtirish, ularning ota-onalari, boshqa oila a’zolari tilini oʻzlashtirishi, shu tariqa, oilaning lingvistik va lingvomadaniy tarixini bayon qiladilar. Bunday ishlarning aksariyati oʻzining ikki tillilik va koʻp tillilik tajribasini anglash bilan bogʻliqdir. Ibragim Chinarbash “Lost between languages” maqolasida turk, kurd, arab va ingliz tillarini oilada, soʻngra maktab va talabalik davrlarida oʻzlashtirganligi borasidagi multilingval tarixini yoritadi (Çinarbaş 2014).Ulgʻaygan bolalar koʻpincha oʻzining ikki tilligi va koʻp tilligini ijobiy baholaydilar, mamnuniyat bilan oʻz tajribalari borasidagi mulohazalari bilan boʻlishadi.

Bugungi kunda “bir ota-ona – bir til” tamoyili yosh bilingvologiyasida shaxsiy tamoyil deb ham yuritiladi va u nisbatan bioetnik va monoetnik oilalarda ham bilingval nutqiy muhitda bir vaqtning oʻzida bola ikki tilni oʻzlashtirishining maqbul varianti sanaladi. Ushbu tamoyilni qoʻllash quyidagi shartlarga rioya qilishni nazarda tutadi:

- har bir ota-ona bola bilan faqat bir tilda muloqot qiladi, bu uning ona tili yoki chet tili boʻlishi mumkin, ya’ni kattalar bola bilan muloqot qilayotgan tilining sohibi boʻlmasligi mumkin;

- agar ota-onaning oʻzi bilingv boʻlsa, ular bolaning oldida bir-biri bilan qaysi tilda muloqot qilishni oldindan kelishib oladilar; ota-onalar bola bilan gaplashadigan tilda bir-biri bilan muloqot qilishida shaxsiy tamoyilni nisbatan izchil amalga oshirish mumkin boʻladi, buning uchun ota-onaning ikkalasi ham bu tilni egallagan boʻlishi lozim;

- agar jamiyat tili ota-onalarning bola bilan muloqot qiladigan tilidan farq qilsa, bolaning uchinchi tilda muloqot qilishi uchun sharoit yaratiladi: a) mahalliy tamoyil qoʻllanadi (uydan tashqarida jamiyat tiliga oʻtadi); b) uyda kimdir bola bilan muntazam jamiyat tilida muloqot qiladi (tanishlari, doʻstlari); v) bola faqat jamiyatda qoʻllanadigan tilda faoliyat koʻrsatadigan maktabgacha ta’lim muassasasiga qatnaydi. “Bir ota-ona – bir til” tamoyilini amalga oshirishning muvaffaqiyati uni

qo‘llashdagi izchillik va qat’iylikka bog‘liqdir. Biroq natijalar faqat sub’ektiv emas, balki ob’ektiv mezonlarga, ayniqsa, jamiyat tili xususiyatlariga ham bog‘liq bo‘ladi.

Mahaliy tamoyil barcha ehtimoliy kommunikativ vaziyatlarni ikki qismga ajratishni talab qiladi: bir holatda bir tilda muloqot qiladi, barcha boshqa holatlarda – boshqa tilda. Ko‘pincha bir til “uy” tiliga aylanadi, boshqasi uydan tashqarida qo‘llanadi.

Muntazam boshqa tilli mamlakatda yashovchi monoetnik oilalarda mahalliy tilni izchil qo‘llash kattalarning ham, bolalarning ham muloqotida ona tilini saqlab qolish imkonini beradi. Immigrant oilalarning bolalari ko‘pincha jamiyat tilida faoliyat yuritadigan maktablarda o‘qiydi, chunki boshqa davlatlarda kerakli tillar kombinatsiyasidagi bilingval maktabni topish mushkul. Bunday sharoitda bolalar o‘z ona tilini tezda unutib qo‘yishlari mumkin. Muammo shundaki, ona tilini rad etish bolaning o‘z rivojlanishida bir necha yil orqaga qaytishiga olib keladi, ona tilining tirgagi bilan esa u yangi jamiyat tilini muayyan lingvistik tajribaga ega bo‘lgan holda o‘zlashtiradi. Shuning uchun zamonaviy bilingvologlar ona tilining rolini kuchaytirishni tavsiya qilishadi.

Temporal tamoyil bola bilingvizmini shakllantirishda unchalik samarador hisoblanmaydi, chunki u ikki (yoki undan ortiq) til faolligini muayyan vaqt oraliqlarida: kun davomida, bir kundan keyin, bir necha kundan so‘ng bo‘lishini nazarda tutadi. Bu tamoyilni qo‘llashga bo‘lgan urinishlar va tadqiqotlar xorijda o‘tkazilgan bo‘lib, barcha ishlarda shunday xulosaga kelinganki, bu tamoyilda qo‘shimcha tirgaksiz yaxshi natijalarga erishib bo‘lmaydi. Yaxshi bo‘lgan holatda ham passiv retseptiv bilingvizmni shakllantirishi mumkin.

Mavzuli (predmetli-tematik) tamoyil bola bilan turli mavzularda turli tillarda gaplashishni nazarda tutadi. Ikki tilda gapira oladigan va boshqa tamoyillar asosida tillarni o‘zlashtirgan bola bilan muloqotda bu tamoyilni juda majbur bo‘lganda va qisqa vaqt mobaynida qo‘llash mumkin.

Har qanday holatda bilingvizmni shakllantirish milliy tilni unutish darajasida bo‘lmasligi, aksincha u rivojlantirilishi lozim, zero yuqorida ta’kidlanganidek, bolaning o‘z ona tilini unutishi uning rivojlanishida bir necha yillar orqaga ketishiga sabab bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Fishman, J. A. Reversing Language Shift: Theory and Practice of Assistance to Threatened Languages / J. A. Fishman. – Clevedon: Multilingual Matters, 1991. – 448p.

2.Çinarbaş I. Lost between Languages // URL:https://www.academia.edu/5776655/Language_Auto_Ethnography.

3.Коровушкин,В. П., Чиршева, Г. Н. Способ формирования детского билингвизма / В.П. Коровушкин, Г.Н. Чиршева// Современные технологии обучения иностранным языкам / Сборник статей. – Пенза, 2003. – С.160-162.

QADRIYAT VA BAHONING FALSAFIY, LOGIK, LINGVISTIK TALQINI. PHILOSOPHICAL, LOGICAL, LINGUISTICAL INTERPRETATION OF VALUE AND EVALUATION

G.Komilova,
ToshDO‘TAU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: This article deals with the linguistic interpretation of the assessment category, which originally belonged to the sciences of philosophy and logic.

Key words: axiology, worth, value, evaluation, subjective evaluation, language, axiological approach, axiological lexicon.

Qadriyat, baho va baholash masalalari dastlab, mantiq, falsafa fanida o‘rganilgan. Mantiq doirasida baholash, odatda, qadriyatlar haqidagi hukm sifatida tushunilgan bo‘lsa, aksiologiyaning predmeti sifatida “qadriyatlar tabiati to‘g‘risidagi” falsafiy ta’limotdir. Qadriyatlar mohiyati haqidagi g‘oyalar tarixiy jihatdan o‘zgaruvchan va mualliflarning umumiy falsafiy qarashlari bilan uzviy bog‘liqdir [Вольф, 2002: 6].

Shuni ta’kidlash kerakki, baho, baholash kabi terminlar lingvistik adabiyotlarda hali to‘liq qamrab olinmagan.

Zamonaviy tilshunoslik doirasida baho kategoriyasiga nisbatan turli xil yondashuvlar mavjud:

1. Lingvo-falsafiy aspekt. Ushbu aspektda Arastu, keyinchalik Arutyunova, A.A.Ivin bahoni logik va falsafiy kategoriya sifatida o‘rganishdi.

2. Semantik aspekt. Y.M.Volf hamda N.A.Lukyanovalar bahoga semantik nuqtai nazardan yondashishgan. Volf tomonidan baho obyekti, baho subyekti ajratib olindi. Baho obyekti o‘zida ma’lum hodisa yoki jarayonning xususiyatlarini aks ettirib, baho uchun asos vazifasini bajarsa, subyekt obyektga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatni ifodalaydi[Вольф, 2002:24-33].

3. Pragmatik aspektda yondashuv. Pragmatik yo‘nalishdagi tadqiqotlarda bahoga modallikning bir turi sifatida munosabatda bo‘lindi. Mur, Xear, Teliya kabilarning ilmiy ishlari shular jumlasidan.

4. Funksional-semantik aspekt. Temirga zina baholovchi birliklar asosida freymlardan iborat ongning kognitiv modeli yotadi deb yozadi. Freym- bu inson xotirasidagi narsalar va hodisalarning aqliy tasviridir. Baholovchi fereym, o‘z navbatida ramziy xarakterga ega [Темиргазина,1999:18].

5.Funksional-stilistik aspekt. Teliya, Arnold, Sternin, Sh.Ballikabi olimlarning izlanishlari mazkur aspektda olib borildi.

6. Milliy-madaniy aspekt. T.V.Pisanova, Apresyan tadqiqotlarini misol qilishimiz mumkin.

So‘z nafaqat tilning nominative birligi, balki bir qator his-tuyg‘ular, ifodalar, baholash, niyatlar, istaklardir. Va yana aytish mumkinki,baho semalari lingvistik aspektlarning barchasida mavjud. U so‘zdan kichikroq elementlar bilan chegaralanishi yoki so‘zlar guruhini ham, butun bir gapni ham xarakterlashi mumkin. Masalan, erkalovchi, kichraytiruvchi yoki hurmat ma’nosini ifodalovchi shakl yasovchi affikslarda(*mushuk-mushukcha, qiz-qizcha, qo‘zi- qo‘zichoq, -boy, -jon, -xon, -beksingari*), sifatva ravish so‘z turkumida (*kattashahar, aqlliqiz, oshkoraharakat*), paremiologik va frazeologik qatlamda (*yog‘ tushsa yalagudek toza, Maqsadli bo‘lgan yo‘ ltopar*).

Agar bahoni, odatda, kognitiv harakat sifatida, ya’ni obyektning ijobiy yoki salbiy xususiyatlarini belgilash va uning subyekt uchun ahamiyatini ko‘rsatish deb ta’riflasak, baholash til birligining xususiyati hisoblanadi. “Baholash – so‘z yoki iboraning potentsiali, ularning vazifasi obyektning ijobiy va salbiy xususiyatlari izohlash [Марьянчик, 2005:7].

Baho subyektning his tuyg‘ulari, fikri, ehtiyojlari va istaklaridan kelib chiqadi. Bu holat undagi ziddiyatni keltirib chiqadi. Ya’ni xohish va istakdan paydo bo‘lgan baho ehtiyoj tufayli yuzaga kelgan bahodan farq qiladi.

Yanada aniqroq qilib aytganda: “Baho qadriyatni ko‘rsatuvchi yo‘llardan biri. U subyektdan tashqarida mavjud emas. Chunki baho *qadriyatli predmet (ashyo)* paydo bo‘lishiga yordam beradi. Shu bilan birga baho o‘sha qadriyatli ashyo haqida ma’lumot beradi, ya’ni ijtimoiy borliqning o‘ziga xos tomonlarini aks ettiradi. Bahoning zaruriyligi, birinchi navbatda, bir buyumning boshqalari oldida afzalligi haqidagi savollarni yechishga majbur qiluvchi ijtimoiy hayot zaruriyatlari oldida ko‘rinadi. Aynan bahoda obyektning qadriyatli predmetligi o‘zining muhim ifodasini topadi va zaruriy ehtiyoj predmetiga aylanadi. Holat obyektiv, lekin refleksiya (in’ikos) subyektivdir [Мещерякова,2004:26].

Inson obyektni baholar ekan uni o‘zidan o‘tkazishi kerak, baho tabiati inson tabiatini ko‘rsatadi. Insonkeraklibo‘lgannarsa (jismoniyvaruhiy)larni baholaydi. Baho insonga uni qamrab olgan dunyodagi maqsad sifatida namoyon bo‘ladi. Zero, “inson biror maqsadda foydalanishni ko‘zlayotgan narsaga baho beradi. Bahoning asosiy tamoyili – dunyo inson uchun mavjud, inson dunyo uchun emas” [Arutyunova, 1998:181]. Lisonda baho hodisasi orqali predmetlar tanlanadi, analiz qilinadi. Ko‘zga ko‘rinmasa-da, so‘zlar o‘z konnotativ ma’nolarida lisoniy baho sintezini jamlaydi.

Baholash jarayonida antropotsentrik paradigma (inson omili) birinchi o‘ringa chiqadi va bu jarayon shaxsga, uningqiziqishlari va ehtiyojlari doirasiga bevosita bog‘liq bo‘ladi. Baho inson tug‘ilib o‘sgan ijtimoiy madaniy muhitga bog‘liq bo‘lib, shu sababdan ham tegishli qonun va etnik normalar talablariga mos bo‘lishi zaruriyat hisoblanadi.

Shunday qilib, obyektni kontseptual kategoriya sifatida baholash tarixiy va ijtimoiy o‘zgaruvchan miqdordir. Umumiy ma’noda baholash assimilyatsiya, ya’ni, idrok qilish - amalga oshirish integratsiyasidir. Baho ideallikka yo‘naltirilgan bo‘lsa, baholash esa ideal bilan taqqoslash natijasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Арутюнова Н.Д. Типы языковыхзначений: Оценка. Событие. Факт. М.: Наука, 1988.

2.Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. Изд. 2. –М.: Едиториал УРСС, 2002.

3. Марьянчик В.А.Аксиологическая функция неологизмов медиаполитического дискурса (на материале газетных публикаций начала XXI века): автореф. дис. … докт. филол. наук: 10.02.01 /– Архангельск, 2005.

4.Мещерякова Ю.В. Концепт красота в английской и русской лингвокулътурах: дисс... канд.фил.наук. Волгоград: 2004.

5.Темиргазина З. К. Оценочные высказывания в современном русском языке:дис. … канд. филол. наук: 10.02.20. М., 1999.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA MILLIY-MADANIY BIRLIKLARNING TARJIMASIDAGI MURAKKABLIKLAR
THE PROBLEMS OF NATIONAL CULTURAL WORDS IN THE TRANSLATION OF ALISHER NAVOI'S WORKS

M.Oqmamatova,
ToshDO'TAU stajyor-tadqiqotchi

Abstract: The article is about the using national cultural words in the works of Alisher Navoi and the problems of translation.

Key words: *lexeme, phrase, lexical-semantic, national cultural words.*

Har qanday tilning boyligi, jozibasi va go'zalligi undagi so'zlarning ma'nosi, soni bilan belgilanadi. Ta'bir joiz bo'lsa, qo'lingizdagi guldasta bir xil gullardan yoki har xil gullardan yig'ilgan, tuzalgan bo'lsa, sizga qay biri yoqadi? Buni hamma didiga qarab tanlaydi. Kimlargadir rango-ranglik yoqsa, kimgadir bir xillik ma'qul keladi. Xuddi shunday so'zga bo'lgan munosabatda ham har kimning o'z qarashlari va yondashuvi mavjud.

Milliy-madaniy so'zlarimiz bizning qadriyatlarimizni, madaniyatimizni, urf-odat-u an'analarimizni o'zida mujassamlashtiradi. Ular faqat shu xalq vakillarining dunyoqarashlaridan kelib chiqib muomalaga kiradi va tezda yuraklarga yo'l oladi.

Hazrat Alisher Navoiydek buyuk mutafakkir asarlarida bunday so'zlarga bo'lgan munosabatning alohida ehtirom bilan qo'llanishi ham bejizga emas, albatta. Navoiydek so'zga talabchan ijodkor milliy so'zlarni o'ta murakkab davrda ham oqlab, ulug'lab, boshqa tillardan ustunligini o'z asarlarida isbotlagan shaxsdir.

Navoiydek so'zga ehtiyotkorlik bilan yondashgan ijodkorlar ko'p emas. Ayniqsa, Alisher Navoiy asarlarini ingliz tiliga yoki boshqa Yevropa tillariga tarjima qilganda juda ehtiyotkorlik bilan yondashish talab etiladi.

Quyida ana shunday milliy urf-odatlarimiz, qarashlarimiz aks etgan Navoiy asarlaridan ayrim namunalarni keltiramiz va badiiy tarjimada ularning ma'nolarini ochib berish uchun maxsus sharhlar berish kerakligi va bu sharhlar orqali ma'no qanchalik yoritilishi jihatlariga e'tiboringizni qaratmoqchimiz. Ko'zim uchadur, magarki yorim keladur, Es har dam ozar, magar nigorim keladur. Yo bodiyayi firoq sayrida qilib, Yuz marhala qat' shaxsuvorim keladur. Ruboiyning birinchi misrasida "agar yorim kelar bo'lsa, ko'zim uchadi" deyiladi, Xo'sh "ko'z uchmoq" iborasini tushunish uchun bizning urf-odatlarimiz bo'yicha "ko'zi uchmoq" iborasi qanday ma'no anglatishini tushunmoq kerak. "Ko'zi uchib turibdimi?!" kimning kimga. Ko'rish ishtiyoqidamidi?! (kesatiq bilan). [Rahmatullayev, 1978: 143]. Yuqoridagi ta'rifda "ko'zi uchmoq" iborasining kesatiq ma'nosi berilgan. Lekin ruboiyda bu ibora "kimnidir intizor kutmoq" degan ma'noda qo'llanilgan. Bundan ko'rinib turibdiki, iboralar gapda turli xil ma'nolarda qo'llanilishi mumkin. Bu iborani ingliz tilida "in seventh heaven" iborasi bilan ma'nosi tenglashtirilsa maqsadga muvofiq bo'ladi, ya'ni "xursandligidan yettinchi osmonda" degan ma'noni anglatadi. Ammo she'rda bu jumlani qo'llaganda hijo va qofiyani inobatga olish kerak. Ikkinchi misrada "esdan ozmoq" iborasi "xursandlikdan es-hushini yo'qotmoq" ya'ni ijobiy ma'noda qo'llanilgan. Bu iborani o'z

ma’noda ham qo‘llash mumkin. Masalan, “aqldan ozmoq”, “aql hushini yo‘qotmoq”. Shu sababli, ingliz tiliga tarjima qilish jarayonida “full of the joys of spring” iborasi “esdan ozmoq” iborasining ma’nosiga mos ekvivalent birlik bo‘la oladi va bu iborani tarjimada ham qo‘llash mumkin.

Quyida Alisher Navoiyning yana bir ruboiysi tahlilini ko‘rib chiqamiz:

Ham jismingga za’f bo‘lsa jonim sadqa,
Ham joningga jismi notavonim sadqa.
Sarvingg‘a shikast o‘lsa ravonim sadqa,
Yo‘q-yo‘qki, sanga jonu jahonim sadqa.

Bu ruboiyda sevikli yor uchun oshiq bor narsasini qurbon qilishga tayyor. Ammo bunday ruboiylar tarjimasida ham ehtiyotkorlik talab qilinadi. Chunki “jonim sadqa” iborasi milliy-madaniy birliklarimiz sirasiga kirib, unda “qurbon qilmoq” leksemasiga qaraganda kuchliroq ma’no yuklangan. Shu bois, bu ibora talqinining tarjimasi ingliz tilida aynan shu ma’noni bera oladigan “to be a victim” birligidan foydalanish mumkin. “Sadqa” so‘zi arab tilidan olingan bo‘lib, “sadaqa” degan ma’noni bildiradi, ya’ni ingliz tilida “charity” leksemasi “xayriya” ma’nosini anglatadi. [O‘zbek tilining izohli lug‘ati, Toshkent: 2007.] Ammo “sadqa” yoki “sadaqa” leksemalarining aynan ma’nosiga teng kela olmaydi. Shu bois, bu she’r tahlilida ham yuqoridagi birlikda o‘ta ehtiyotkorlik talab etiladi. Ruboiyda oshiq o‘z ma’shuqasi uchun bor budini, “jismi notavonini”, bo‘yiga jonini va asar oxirida butun jon-u jahonini nisor qilishga tayyor. Ammo tarjimon oshiqning bu holatini ruboiyda qay darajada ifodalay oladi va shu tilning bor jozibasini saqlay oladi bu uning mahoratiga bog‘liq. Odatda she’riy asar tarjimasi murakkab jarayon. Unda har ikki tilning lirik janrlariga oid bilimlar tarjimonda yetarli bo‘lishi kerak. So‘zlarning, matnning ma’nosi saqlab qolingan taqdirda ham, janrning o‘ziga xosligi va talablari buzilmasligi shart. Ana shu lirik asar mumtoz merosimizga mansub bo‘lsa, bu talab ikki barobar oshadi. Chunki mumtoz adabiyotga xos she’riy vazn talablari, arxaizm va istorizmlarni, she’riy san’atlarni va ularga doir bilimlarni puxta egallamay turib bu kabi asarlar tarjimasiga qo‘l urish juda qiyin. Milliy-madaniy so‘zlar xalq mulki, uning o‘tmishi, his-tuyg‘ulari va dunyoqarashining in’ikosidir. Ularni tarjima qilishda Qoshg‘ariy bobomiz aytganlaridek “So‘zni yovvoyi tog‘ kiyiklari kabi qo‘lga o‘rgatmoq lozim”. Demak, badiiy asar tarjimasida tarjimon frazeologik birliklarda, milliy-madaniy leksemalarda, turli xil emotsional-ekspressiv bo‘yoqdor so‘zlarda til birliklarining ma’nolarini to‘la anglamay turib uni boshqa tillarga o‘girishi qiyin. Zero, tarjimon yaxshi bir asarni bordan yo‘q yoki yo‘qdan bor qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy, Mukammal asarlar to‘plami, uchinchi tom, “Fan” nashriyoti, Toshkent: 1988.
2. Mengliyev B, Xoliyorov O‘, O‘zbek tilidan universal qo‘llanma, “Fan” nashriyoti, Toshkent: 2008.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati, “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat milliy nashriyoti, Toshkent: 2007.
4. Rahmatullayev Shavkat, O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati, “O‘qituvchi” nashriyoti, Toshkent: 1978.
5. Sariyev Sharafjon, Adabiyot, “Sharq” nashriyoti-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, Toshkent: 2014.

AREAL LINGVISTIKA – TILSHUNOSLIKNING ALOHIDA YO‘NALISHI SIFATIDA
AREAL LINGUISTICS AS A SEPARATE FIELD OF LINGUISTICS

D.Nasriyeva,
O‘zMU magistranti

Abstract: this article describes in detail the role of area linguistics in world linguistics, its connection with linguistic geography and its definition in various literatures.

Key words: *area-geographical classification, area linguistics, language area, dialect area, "family tree", "wave theory".*

Dunyodagi tillarning taraqqiyot tarixi shuni koʻrsatadiki, qabila, elat, irq, hudud chegarasi bilan til chegarasi oʻzaro toʻgʻri kelmaydi, shuning uchun ham areal – geografik tasnif tillarning tarqalish hududini aniqlab, u yoki bu til xususiyatlarini umumlashtirib beradi. Tilshunoslikda areal – geografik tasnif muammolari bilan lingvistik geografiya va areal lingvistika shugʻullanadi.Tilshunoslikda areal lingvistikani atroflicha tadqiq qilish uning alohida tarmoq sifatida ajralib chiqishi va boshqa fanlar orasida tutgan muhim oʻrnini aniqlashga imkon berishi, shubhasizdir. Odatda, mavjud ilmiy adabiyotlarda, umuman, jahon tilshunosligida ham areal lingvistika va lingvistik geografiya ba'zan bir termin sifatida talqin qilingan. Ammo olimlar tomonidan ba'zi bir dalillarni baholashda koʻplab tushunmovchiliklar va nomuvofiqliklar ham mavjud.Bu haqda keyingi oʻrinlarda toʻxtalamiz.

Areal lingvistika zamonaviy qiyosiy tilshunoslikning asosiy yoʻnalishlaridan biri sifatida oʻzbek arealogiyasida ham nazariy, ham amaliy jihatdan faol rivojlanish bosqichida turganligi hech kimga sir emas. Oʻzbek areal lingvistikasining nazariy asoslariga A.B.Joʻrayev oʻzining " Oʻzbek tili massivini areal oʻrganishning nazariy asoslari" (Джураев Азиз Болтаевич. Теоритические основы ареального исследования узбекоязычного массива. 1991) nomli kitobi orqali poydevor qoʻygan boʻlsa-da, uzoq yillar davomida tilshunos olimning yondashuv va qarashlari tilshunoslarimiz e'tiboridan chetda qoldi. Natijada oʻzbek arealogiyasi jahon arealogiyasi oldida ancha oqsab qoldi. Ammo keyingi yillarda tilshunosning arealogiyaga oid izlanishlari bir qator tadqiqotlarning yuzaga kelishida dasturulamal vazifasini oʻtamoqda. Bu sohada I.Darveshov va N.Raxmonov kabi tilshunoslarimiz tadqiqotlarini aytib oʻtish oʻrinlidir. Haqiqatan, areal lingvistikaning oʻrganish metodlaridan boʻlgan lingvistik geografiya boʻyicha A.Shermatov "Lingvistik geografiya nima?" kitobida areal lingvistika termini, tadqiq obyekti va tushunchaviy apparatiga toʻxtalib oʻtgan. Biz ham dastlab "areal lingvistika" atamasi ta'rifiga e'tibor qaratsak. Tilshunoslikda areal lingvistika alohida tarmoq sifatida faoliyat yuritayotgani bois, ushbu sohada olib borilayotgan tadqiqotlar tobora kengroq qamrovga ega boʻlmoqda, ammo haligacha "areal lingvistika" va "lingvistik geografiya" terminlari tilshunoslarimiz ishlarida sinonimik holda ishlatiladi. Zamonaviy lugʻatlarda atamalarning chalkashligi mavjud. Keling, ulardan ba'zilarini koʻrib chiqaylik:

I. "Areal lingvistika" (hududiy tilshunoslik) – 1) lingvistik geografiya; 2) tor ma'noda areal lingvistika atamasi Hind – Yevropa tadqiqotlariga borib taqaladi. Uning poydevori I.Shmidtning "Hind – Yevropa tillarining qarindoshlik aloqalari" (1872) toʻgʻrisidagi monografiyasida aoslab berilgan. I.Shmidt oʻz nazariyasini A.Shleyxerning "shajara daraxti" nazariyasiga qarshi qoʻyadi. [http://slovari.yandex.ru]. Shuningdek, lugʻatda ushbu atamaning turli xil talqinlari qayd etilgan. Umuman olganda, areal lingvistika va lingvistik geografiya oʻrtasidagi terminologik farq qat'iy emas. O.S.Axmanovaning ""Lingvistik terminlar lugʻati"da ushbu tushunchalarning birinchisi hududiy tilshunoslik, ikkinchisi - dialektografiya,ya'ni tillarning hududi bilan shugʻullanadigan soha, deya ta'rif berilgan. [http://slovari.yandex.ru]

III."Areal lingvistika" tushunchasini aniq belgilashga harakat qilgan A.V. Desnitskaya "Areal tilshunoslikning predmeti va usullari toʻgʻrisida" maqolasida "lingvistik geografiya" va "areal lingvistika" atamalarini quyidagicha ajratib beradi: "Koʻpincha "areal lingvistika" atamasi "lingvistik geografiya" atamasining sinonimi sifatida ishlatiladi, tilshunoslik hodisalarining hududiy taqsimlanishini ham keng, ham tor ma'noda oʻrganishni nazarda tutsak, umuman olganda, har ikkala termin birday tushuniladi.[Десницкая А.В., 1977:22-28]

IV. "Lingvistik entsiklopedik lugʻat"da aniqroq ta'rif berilgan:

"Areal lingvistika" (lotincha - hudud, maydon) - tilshunoslikning lingvistik geografiya usullaridan foydalanib, til hodisalarini hududiy miqyosda va tillararo (dialektlararo) oʻzaro ta'sirini oʻrganadigan qismi [Советская энциклопедия, 1970: 65]

V. M. A. Borodina har ikki tushunchani ajratishni taklif qilib, lingvistik geografiyaga lingvistik atlaslarni tuzish amaliyoti sifatida, areal lingvistikaga esa hududiy nazariy ma'lumotlarni toʻplash sifatida qarashni ma'qul koʻrdi. D. I. Edelman: "Areal lingvistika - qadimiy yashash

joylarida til hodisalarining tarqalishini zamonaviy asosida oʻrganish demakdir", - deya ta'rif beradi. [Бородина М.А.,1974: 43-48]

Yuzaga kelgan talqinlar "lingvistik geografiya" ga , asosan, dialektologiya faktlariga tayanib, xaritalashtirish texnikasidan foydalanish vazifasini qoʻydi.

Turkiy tillar, xususan, oʻzbek tili areal tadqiqi bilan shugʻullangan tilshunos olim A.B.Joʻrayev tadqiqot ishida "areal lingvistika" termini ta'rifiga M.A.Borodina fikriga tayanadi. M.A.Borodinaning fikricha areal lingvistika –bu dialektologiya, lingvistik geografiya va areologiyaning izchil rivojlanishi. [Бородина М.А, 1980:7-9] Tarkib jihatdan M.A.Borodinaning yuqoridagi va ushbu ta'riflari ma'lum darajada oldingi tushunchalarning xususiyatlarini qamrab olganda, ulardan ustun sanaladi.

Tadqiqotchi olim A.B.Joʻrayev ham ushbu talqinlarni ma'qullab, shunday deydi:"Dialektologiya, lingvistik geografiya va areologiyaning elementlarini birlashtiradi. Ularning har biri tilning tarqalishini til belgilarining cheksiz va koʻp sonli xususiyatlarini oʻz obyektiga koʻra aniq va chegaralab koʻrsatadi. Ushbu fanlarning atamalari va tushunchalari bir – biri bilan oʻzaro ta'sirlanib ma'lum bir galaktikani tashkil qiladi" [Джураев А.Б,1991:9]

Umuman olganda, lingvistik geografiya xaritadan til xususiyatlari oʻrganiladigan zonalarni aniqlab, chegaralab, areal lingvistika toʻplagan ma'lumotlar asosida xaritalashtrish ishlari bilan shugʻullansa, areal lingvistika til hodisalarining tarqalish hududini geografik metodlar asosida oʻrganadi, ya'ni tilning u yoki bu xususiyatlari haqida bevosita yoki bilvosita material toʻplaydi, ularning irradiatsiya markazini aniqlaydi. Yuqoridagi ta'riflardan xulosa qilib, biz ham ushbu maqolamizda bevosita "areal lingvistika" terminini qoʻllaymiz.

"Areal lingvistika" atamasini fanga birinchi bo`lib 1943 – yil italiyalik lingvistlar M.J.Bartoli va J.Vidossilar kiritgan, ammo asosiy tamoyil sifatida 1925 – yil britaniyalik lingvist D.Barton tomonidan ishlab chiqilgan. [Лингвистический энциклопедический словарь,1990:35]. Areal lingvistika lingvistik hodisalarning muayyan kenglikda tarqalishini va tillararo (dialektlararo) munosabatni lingvistik geografiya metodlari asosida oʻrganadi. Bu yoʻnalishning asosiy vazifasi til xususiyatlarining hududiy boʻlinishini tavsiflash va izogolossalarni talqin qilishdan iboratdir. Natijadadialektlar, tillarva areal jamoalar (tilittifoqlari) oʻrtasida oʻzaro ta'sir maydonlari (areallari) aniqlanadi. [Nurmonov A, Yoʻldoshev B, 2014: 68].

Til areali bu bir necha (yoki koʻp) tillar va shevalar keng tarqalgan, ularning oʻxshashligi kuzatiladigan hudud sanaladi va til aloqalari aniq geografik yaqinligi bilan izohlanadi. Til areali tilda bir nechta belgilar mavjud boʻlsa-da ular umumiy ajdoddan tillarga meros boʻlib oʻtmagan, lekin aynan aloqalar natijasida paydo boʻlganligini koʻrsatadi

Tillararo aloqa ma'lum bir hududda yashovchi aholi bir vaqtning oʻzida ikki yoki undan koʻp tillarda soʻzlashadi (bu tillardan biri ularning ona tilidir, ikkinchisi yoki boshqa tillar ona tilida emas). Oʻzaro fikr almashish natijasida aloqador tillarning biri yoki ikkalasi ham oʻzgarishi mumkin - soʻzlar va morfemalar biridan ikkinchisiga oʻtadi, fonetik va grammatik tuzilmalar bir-biriga "moslashadi":

- buboshqatillardan "qarz"olishga;
- oʻzaroaloqadortillarningaralashibketishiga;
- "umumiy" yordamchitillarninghosilboʻlishiga;
- tilassimilyatsiyasigaolibkeladi

Kuzatishlarimizgakoʻra, lingvistikgeografiyava areal lingvistikaning paydo boʻlishi A.Piktening (1859) lingvistik uzviylik tushunchasi, xususan, til hodisalarining paydo boʻlish markazidan chetga tarqalishi haqidagi "toʻlqinlar nazariyasi" bilan bogʻliq. Uning bu goʻyalari keyinchalik shved va nemis olimlari, jumladan, G.Shuxard (1868) va I.Shmidtlar (1872) tomonidan ilgari surilgan. Xoʻsh, I.Shmidtva G.Shuxard gʻoyalari qanday edi? Ular nima sababdan A.Shleyxerning "shajara daraxti"ga oʻz gʻoyalarini qarshi qoʻyishdi?

XIX asrning oʻrtalarida Yevropa tilshunosligida naturalism oqimi paydo boʻldi. Ushbu oqimning mashhur vakili nemis olimi A.Shleyxer Hind-Yevropa tillarining bitta bobo tildan kelib chiqqanligi gʻoyasini ilgari surgan. U Hind-Yevropa tillarining taraqqiyotini "shajara daraxti" orqali tushuntiradi. Olimning fikricha, qachonlardir Hind-Yevropa bobotili mavjud boʻlgan va uning

tarqalib ketishidan hozirgi Hind-Yevropa tillari kelib chiqqan. [РасуловР,2010:93] Biroq A.Shleyxerning vafotidan (1863) koʻp oʻtmay, aniqrogʻi, 1872-yilda taniqli nemis tilshunosi I.Shmidt A.Shleyxerning “shajara daraxti”ga A.Piktening ”toʻlqinlar nazariyasi”ni qarama-qarshi qoʻyadi. Olim til rivojlanishini alohida tillar sifatida ifodalovchi “shajara daraxti”ga doimiy hududiy oʻzaro bogʻliqlik zanjiri sxemasini qarshi qoʻyib: “Agar Hind-Yevropa tillarining qarindoshlik munosabatlarini, ularning tafovutlari paydo boʻlganligini bitta rasmda tasavvur qilmoqchi boʻlsak, unda biz “shajara daraxti” gʻoyasidan butunlay voz kechishimiz kerak. Buning oʻrniga men markaziy doiralardan tarqaladigan, asta-sekin oʻrta nuqtadan uzoqlashayotgan va xuddi soʻnib borayotgan toʻlqinning rasmini taklif qilaman”, – deb yozadi. [История развития ареальной лингвистики. Лекции. Орг.]Aytish mumkinki, I.Shmidt va uning hamkasbi X.Shuxard gʻoyalari tilshunoslikdagi maydon nazariyasini

Til jamiyat bilan rivojlanib borar ekan, har qanday millat oʻz tilining boy tarixini, qadimgi koʻrinishini yoʻqotishni xohlamaydi, bunday boy,ma’naviy merosni avlodlarga qoldirmoqni istaydi.Muayyan yoki turli til xususiyatlarining hududiy taqsimlanishi oʻz ona tilida soʻzlashuvchilarning taqdirini, xalqning tarixini, oʻtmishdagi aholining madaniy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarini aks ettiradi.Millat tilini saqlab qolishning yagona yoʻli ham areal lingvistikaga oid tadqiqotlar sanaladi. Areal lingvistikaning paydo boʻlish zaruratiga ham sabab boʻlgan omil bu milliy tilning uzoq oʻtmishdagi va hozirgi holatini saqlab qolish edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ареальная лингвистика//Большая советская энциклопедия. Т. 2. –3-е издание, М.: Советская энциклопедия, 1970. (С. 65)
2. Бородина М.А. О типологии ареальных исследований. // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии.- Л.: Наука, 1974. (С. 43-48)
3. Бородина М.А.Развитиеарельных исследований и основные типы ареалов.//Взаимодействия лингвистических ареалов:Теория,методика и источники исследования.- Л.,1980. – 7-9 - betlar
4. Десницкая А.В. К вопросу о предмете и методах ареальной лингвистики // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии.- Л.: Наука, 1977. (22-28)
5. Джураев А.Б.Теоритические основы ареального исследования узбекоязычногомассива.Автореферат монографии на соискание ученой степени доктора филологических наукюМ.,- 1991.9-bet
6. История развития ареальной лингвистики. Лекции. Орг.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. М: 1990
8. Nurmonov A, Yoʻldoshev B. Tilshunoslikvatabiiyfanlar. Toshkent -2014.68 - b
9. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Т.,2010.93 - bet

LIRIK MATNNING TIL XUSUSIYATLARI (SAMANDAR VOHIDOV IJODI MISOLIDA)
LINGUISTIC FEATURES OF THE LYRICAL TEXT (ON THE EXAMPLE OF SAMANDAR VAHIDOV'S POEMS)

G.Zoyirova
BuxDU mustaqil izlanuvchisi

Abstract: The article analyzes the poems of Samandar Vahidov, a talented poet and translator from Bukhara. The poet's ability to grasp the subtleties of the meaning of the word, to use repetitions appropriately, to create new concepts for the expression of special feelings that arise in the process of creation.

Key words: *poetic image, life of words, artificial words, alliteration.*

She’riyat - inson va insoniyat tuygʻularini tarannum etuvchi sirli olam. Bu olamning “sayohatchilarni” oʻziga jalb etib turgan eng qimmatli, eng noyob, eng qadimiy durdonasi esa

so‘zdir. So‘zlar aro kezar ekansiz, qo‘l tekkiza olmasangiz-da, ularning rangini, hidini, mazasini tuyasiz, dard-u quvonchidan, butun jozibasidan voqif bo‘lasiz. So‘zlar… Ulardan o‘zingizda ham bor-u, biroq she’riyat olamida ular yoqutdek tovlanadi, zilol suvdek mavjlanadi, ko‘ngildagi kibr tog‘larini qulatib, ezgulik gullarini undiradi, ruhsiz tanlarga jon bag‘ishlaydi. So‘zlar lirik matnda bo‘y ko‘rsatar ekan, ana shunday ta’sir kuchiga ega bo‘ladi. Shoir Samandar Vohidov she’rlarida ham so‘zlar ana shunday jilolanadi. Bir qarashda oddiy bo‘lib ko‘ringan narsalar ruhiy, ijtimoiy-falsafiy mazmun ifodalaydi. So‘zlar va ular anglatgan ma’nodan, bajaradigan vazifasidan o‘z ruhiy evrilishlari sari go‘zal ko‘chimlar yarata oladi. Oddiy, kichik bo‘lib ko‘ringan detallar ham poetik obrazlar darajasiga ko‘tarilganligini ko‘rish mumkin. Shoir she’rlarida varrak obrazi ana shunday ramziy ma’no tashigan. U bu obrazga juda ko‘p murojaat qilgan. “Varrak uchirayotgan bolaga” [Vohidov, 2003: 77] nomli she’rida varrak omad ramzi bo‘lib kelgan. Varragini uchira olgan kishiga “Sen bugun g‘olibsan poygada” deya ta’kidlar ekan, osmondagi varrak orzularning ushalishi, omadning kulganligi ramzi ekanligi anglashiladi. Shoir hatto uni tutib turgan ipga ham poetik vazifa yuklaydi:

Ip emas qo‘lingda – irodang,
Ip emas – orzuing qudrati.

Yana bir she’rida bolakayning qo‘lidan qochgan varrak uchun kuyunayotanini, “Duch kelganga yalinib” uni tutib berishlarini tilanayotgan bola haqida gapira turib, insoniyat qo‘ldan boy bergan eng qimmatli narsa – tobora qochib borayotgan Orol dengizini esga oladi. Kichik maishiy muammo global muammo bilan bog‘lanib, mazmunda darajalanish hosil qila olgan.

Noshudlikda bizlar sendan noshudroq,
Bir dengizni boy berdik-ku angrayib.

Boshqa bir she’rida esa “Tumshug‘ida no‘xta – ipdan og‘rinar varrak, Erkin parvoz ilinjida shox tashlar har yon” deya erkinlik sari intilayotgan inson qiyofasini chizadi. . Muallif qayta-qayta varrak obraziga murojaat etsa-da, har safar undan yangi ma’nolar keltirib chiqaradi.

Shoir Samandar Vohidovning so‘zga bo‘lgan munosabati o‘ta jiddiy. U tilimizdagi so‘zlarning ijtimoiy ahamiyati, mazmundagi salmog‘ini – vaznini o‘lchashga urinadi. U “Mashhurlik”[Vohidov, 2014: 84] she’rida ayni so‘zning kecha va bugungi kundagi qadrini, darajasini ochib berishga harakat qiladi.

“Buncha g‘ariblashding, ey “MASHHUR” so‘zi,
Qo‘l yetmas HUR eding”,
Riyosiz orzu.

Bir paytlar mashhur bo‘lish uchun uzoq yillar mehnat talab etilishini, bugun esa, “Sahnaga chiqqanning o‘ndan to‘qqizi, Seni yopishtirar o‘ziga o‘zi” deya so‘zning mohiyatdan uzoqlasha borganligini o‘kinch bilan bitadi. Samandar Vohidning bu she’ri Maqsud Shayxzodaning “Salom degan so‘zning salmog‘in oqlang” satrlarini yodga soladi. Demak, shoir ta’kidlashicha, muloqotdagi har bir so‘z jamiyatda o‘zini oqlashi kerak, o‘z mazmun-mohiyatiga munosib harakat yo‘lini bosib o‘tishi kerak. Ammo tilda yana shunday so‘z va jumlalar borki, ularning vaqti – umri borligini Samandar Vohidov bir she’rida dard bilan tilga oladi.

“Onam omonmilar?
Otam bardammi?
Salomdan keyin-u alikdan avval,
Shu so‘zlar so‘rovga edi sarlavha ,
Uni tilimizdan yuldi shum ajal…” [Vohidov, 2003: 200]

She’rda “yulmoq” so‘zi o‘rnida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan “olmoq” so‘zi qo‘llanilganda ajalning kutilmaganda kelishi anglashilmagan bo‘lar edi. “Yulmoq” so‘zi “olmoq” so‘ziga qaraganda kuchli ma’no bildira olgan. “Yulmoq” so‘zi yomon, mash’um tasodif sodir bo‘lganligini bildirib turibdi.

Samandar Vohidov o‘z fikrlarini she’riy tizmga solish chog‘ida ba’zan yangi so‘zlar ham hosil qilganligini kuzatish mumkin. Bunday yasama so‘zlar odatiy yangi so‘zlardan farq qiladi. O‘qilgandayoq muallif tuyg‘ulari ifodasi uchun yaratilganligini bilish mumkin. “Ruhsizlarga **ruhbardor** edi”, “**So‘zbozlarning** mohirlaridan”, “O‘zbekiston nomli yurtni “**Ravnaqiston**” bildi

dunyo", "**Sho‘rtoq** – **sho‘ristondan** farqi yo‘q" , "Ko‘piradi, **gulzorlanib** sohili" kabi misralarda shoir ko‘nglidan yaralgan so‘zlarni o‘qishimiz mumkin. Bu so‘zlarni she’rning umumiy mazmuniga mos tushganligi esa hech bir istisnosiz qabul qilishimizga sabab bo‘ladi.

Samandar Vohidov she’riyatida so‘zlar tuyg‘ular izmida bo‘lsa-da, shoir so‘zlarni qiynamaydi. Go‘yo ularga yangi libos kiydiradi. Shoirning "Istiqllol manzumasi"[Vohidov, 2014: 50] she’rida shunday satrlar bor:

"O‘tmishnoma",
"Bugunnoma"ga
Payvast bo‘lsin "Istiqbolnoma".
Xalqim aytgan shod shukronaga
Hamohang bu – "ISTIQLOLNOMA".

Har bir ijodkor o‘z asarlarida o‘zi yashagan hudud tilini ham namoyon etadi. Yozilayotgan badiiy ijod namunasi uchun eng go‘zal, eng ravon va tushunarli bo‘lgan so‘zlar tanlanishi juda muhim. Biroq o‘zbek tili shevalarga boy til sanaladi. Shu nuqtai nazardan adabiy tilda ifoda etilayotgan har qanday badiiy asar bu sifatdan xoli bo‘la olmaydi. Ayni masala lirik asarlarda ham ko‘zga tashlanadi. Buxoro hududi so‘zlashuvchilarining tilida fors-tojik tiliga mansub so‘zlar ko‘plab

Gulxanning girdida qo‘r olar gurung,
Gulxan gurrosidan titrar tevarak.
"Tabiat shaydosi" sanab o‘zlarin,
Bir to‘da shirakayf qilar "gapbarak".

Samandar Vohidning "Daraxt ostidagilar" [Vohdov, 2014: 11] nomli ushbu she’ridagi "gulxan", "gird", "gurung", "shirakayf" so‘zlari o‘zbek adabiy tiliga qabul qilingan bo‘lsa-da, asl forscha so‘zlardir. Buxoro hududida esa, ayniqsa, uning markazida so‘zlashuvda fors-tojik tili yetakchilik qiladi. "Gapbarak" so‘zi esa aynan shu hudud shevasiga mansub bo‘lib, behuda gaplashish, muhim bo‘lmagan narsalar haqida shunchaki suhbatlashish ma’nosini beradi. Shoir shirakayf kishilardan tayinli gap chiqmasli mantig‘idan kelib chiqqan holda aynan shu so‘zni qo‘llagan. Banddagi "g" tovushining alohida jaranggi va uning boshqa so‘zlar bilan uyg‘unlashuvi she’rning o‘ziga xos ohangini paydo qilgan. "Bir to‘da" jumlasining qo‘llanilishi esa jam bo‘lib turgan kishilarga nisbatan salbiy ma’no ifodalamoqda.

Samandar Vohidov lirikasida zo‘rma-zo‘rakilik kuzatilmaydi. U fikrlari va hislarini so‘zlarga moslashga urinib o‘tirmaydi, aksincha, so‘zlar tuyg‘ular uchun xizmat qiladi. Shoir tuyg‘ulari ifodasi uchun o‘zni bir qadar erkin tutadi. Quyida "Qaldirg‘ochim, qora qoshim…" [Vohidov, 2014: 20] she’ridan olingan satrlar fikrimizning isboti bo‘la oladi.

Har qayg‘uning qaptalida quvonch qayd,
Omon borib, omon yashab, omon qayt…

So‘zlashuv uslubiga xos bo‘lgan "qaptalida" so‘zi "qayg‘u", "quvonch", "qayd" va "qayt" so‘zlaridagi "q" tovushi bilan fonetik hamohanglik hosil qila olganligi, shu bilan birga qayg‘u va quvonch tushunchalarining yonma-yon qo‘llanilayotganligi bu so‘zning ham tushunarli bo‘lishini ta’minlagan. "Omon" so‘zining takrori esa niyatning ezgulik darajasini bir qadar yuqoriga olib chiqa olgan.

Lirik matnlarda so‘zlar o‘z mazmun doirasini lirik qahramonning ruhiy holatiga hamohang ravishda kengaytira oladi. Qip-qizil ochilib turgan gul ham kayfiyatga mos – yaxshi yoki yomon ruhiy holatni ifodalay olishini she’riy matnlarda yaqqol kuzatish mumkin. Lirik matnda insonning ruhiy olami, hissiyotlaridagi o‘zgachaliklar ifodalanar ekan, bu o‘zgachaliklar so‘zlarda ham aks etadi. Ya’ni yangi hissiyotlar, yangi so‘zlarning yasalishiga ham sabab bo‘ladi. She’riyat tuyg‘ular tarjimonidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Vohidov S. Aylanadir bu dunyo. Saylanma. I jild. - Buxoro, 2003.
2. Vohidov S. Orzuning osmoni keng.Saylanma. III jild. - Buxoro, 2006.
3. Vohidov S. Dunyo kami bitmagay. Saylanma. IV jild. - Buxoro, 2014.
4. Vohidov S. Halovatni halollikdan izladim.- Buxoro, 2005.

5. Vohidov S. Sunbula. So‘zboshi. Dilmurod Jabbor. - Buxoro, 2002.

O‘ZBEK TILIDA BARCHA USLUBLARDA AXBOROT MAVJUDMI?

J. Ulug‘murodov
O‘zbekiston Milliy universiteti

O‘zbek tilining ichki tuzilishinigina o‘rganish bizga bu til haqida to‘la axborotni bera olmaydi,chunki til birliklaridan qachon,qayerda,qanday vaziyatda foydalana bilish ham katta ahamiyatga ega.Biz kim bilandir muloqotga kirishayotganimizda nutqning barcha ko‘rinishlaridan foydalana olmaymiz.Shu sababdan suhbatdoshimizning ijtimoiy holati,yoshi va jinsiga qarab muomalaga kirishamiz.

Barchamizga ma'lumki nutqimizni boshqa bir insonga yetkazishda biz turli gapirish yo‘llaridan foydalanamiz.Bu turli gapirish yo‘llari esa nutq uslublari(stillari)deyilishidan xabaringiz bor.Mana shu nutq uslublarini o‘rganuvchi maxsus fan Stilistika (Uslubiyat)deyiladi.Uslubiyat esa o‘z navbatida nutq uslublarining har biriga xos bo‘lgan xususiyatlarni tadqiq etadi.Nutq uslublaritilning vazifasi-funksiyasi bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.Shuning uchun ham ular funksiyaviystillardeb yuritiladi.

Funksiyaviy stillar nutq ko‘rinishlarining asosiy kommunikativ-ekspressivlik (aloqa-aralashuv,ta'sir etish) vazifalariga muvofiq qismlarga bo‘linishidir.Shunga ko‘ra adabiy tilning quyidagi funksionalstillari ajratiladi: 1)so‘zlashuv stili; 2)rasmiystil; 3)ilmiy stil; 4)publitsistikstil; 5)badiiy stil. Bu stillarning har biri ma’lum o‘rinlarda ishlatilishi bilan far qiladi.

Inson shaxs sifatida har qanday shaxs bilanmuloqotga kirishguncha axborot almashinadi.Bu o‘rinda esa savol tug‘lishitabiiy.Qanday qilib so‘zlashuv stilida axborot almashinish mumkin? Bu savolga quyidagicha javob berish mumkin bo‘ladi:Siz ko‘chada ketayotib do‘stingizni uchratib qoldingiz va u bilan salomlashib,hol-ahvol so‘raysiz.Do‘stingiz ham siz bilan xuddi shunday muomalada bo‘ladi,bir-biringizga yaxshi,rahmat,Allohga shukr kabi javoblar berasiz.Ko‘ribturganingizdek,oddiy so‘zlashuv jarayonida ham bir-biringizning ahvolingiz haqida axborot almashyapsiz.Shuningdek,ilmiy stilda yoki rasmiy stilda qanday qilib axborot tushunchasiga duch kelish mumkin ekanligi haqida ham to‘xtab o‘tish joiz bo‘ladi.

Bilamizki,ilmiy stil bu ilm-fan doirasida terminlar (atamalar) bilan ish ko‘radi.Ya'nima’lum birteoremalar,gipotezalar,qonunlar,ayniyatlarva formulalarga asoslanadi.Bularga axborotning nima aloqasi bor degan savolga javob topishga harakat qilamiz.Olaylik,umumiy o‘rta ta'lim maktablarida,kasb-hunar kollejlarida,akademik litseylarda va oliy ta'lim muassasalarida (OTM) dars o‘quv jarayonida o‘quvchi va talabalarning bilim darajasini oshirish va sinash maqsadida ta'riflar, qoidalar va misollar beriladi.Tabiiyki,baholash mezonlariga muvofiq bu qoida va ta'riflar o‘quvchi-talabalardan so‘raladi va misollar asosida tushunganliklarini tushuntirib berilishlari lozim bo‘ladi.Ushbu jarayonda o‘quvchi o‘z imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda javob berishga harakat qiladi.Bu esa ko‘rib turganingizdek,o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasidagi axborot almashinuv jarayoni hisoblanadi.

Rasmiy stil bevositaqonun,farmon,farmoyish,buyruq,deklaratsiyalar, ish qog‘ozlari va hujjatlar bilanish ko‘radi deydiganbo‘lsak,bu uslubning ham o‘z me'yor-mezonlaribor. Xususan, buyuraman, ijroetilsin, tavsiyaetildi, ogohlantirilsin, topshirilsin kabi so‘z va birikmalardan foydalanish mumkin. Tasavvurqiling,siz biror tashkilotga ishga kirish uchun suhbatga chaqirildingiz yoki hujjat taxlayapsiz. Bunda ham siz,engavvalo,o‘zingiz haqingizda ma'lumot,ya’ni axborotberasiz, keyin ma'lumotingiz,mutaxassisligingiz,qayerdao‘qiganligingiz,qachon o‘qishni tamomlaganligingiz va hokazolar.Bularning barchasi rasmiy ravishda suhbat asosida bo‘lsa og‘zakihujjatlar asosida bo‘lsa yozma tarzda axborot berasiz.Bu ham o‘zbek tilining axborot uzatish turlaridan biri sifatida aytsak bo‘ladi.Lekin fan nuqtayi nazaridan oladigan bo‘lsak,axborot uzatish stili sifatida faqatgina publitsistik stilni ko‘rishimiz mumkin.

O‘zbek tilining funksional stillaridan yana biri bu badiiy stil sanaladi.Har qanday badiiy asarni oladigan bo‘lsak,undama’lum bir obrazlar talqinida biror-bir voqea-hodisa aks

etadi.Buvoqeaning berilishi ham aslida axborot bo‘la oladi.U asar xoh tarixiy mavzuda, xoh zamonaviy mavzuda bo‘lsin voqeani bayon etib,axborot berish orqalikishilar onggiga ta'sir etishga qaratilgan bo‘ladi.Masalan,Oybekning “Qutlug‘ qon” romanidaYo‘lchi obrazi orqali jamiyatning o‘sha davrdagi ko‘nglida kiri yo‘q,vatanparvar,mard,jasur va oliyjanobinsonlari haqida xabar berilganligini ko‘rish,o‘qishmumkin.Yoki bir boshqa kichik hikoyani olasizmi,yoki qissani olasizmi barchasida ma’lum bir davr kishilari hayot tarzi,ichki kechinmalari-yu xayolot olami haqida axborotga ega bo‘lamiz.

Shunday ekan biz hech qaysi bir stilni axborot uzatishdan yiroq deyolmaymiz. Modomiki,yuqorida barcha stillarda axborot qay tarzda kelishi mumkinligini ko‘rib o‘tdik.

Gap bevosita axborot haqida ketayotgan ekan,endi aynanommaviy axborot vositalari stili bo‘lgan publitsistik stil haqida gaplashamiz.Avvalo, publitsistik stilni ikki guruhga ajratib olish maqsadga muvofiq: 1)og‘zaki nutqqa asoslangan radio-televideniye uslubi; 2)yozma nutqqa asoslangan gazeta-jurnal uslubi.Bu ikki guruh ham axborot uzatishga asoslanadi,lekin ta'sir qilish va bajaradigan funksiyasiga ko‘ra bir-biridan farq qiladi.

Og‘zaki nutqqa asoslangan radio-televideniye uslubi (stili) insonga yozma nutqqa nisbatan chuqurroq ta’sir etishi bilan ajralib turadi.Radioda uzatilgan axborot inson eshitish a'zosi (burun) orqali radio jurnalist nutqi yordamida (agar radio boshlovchining notiqlik mahoratiga ham bog‘liq)qabul qilinadi.Bunda axborot bir tomondan,ya’nifaqat eshitish orqali mulohaza qilib ko‘rilsa, televideniye (televizor) orqali axborot uzatilganda esa biz bevosita ikkita signal sistemasi ham ko‘rish,ham eshitish orqali axborotni analiz-sintez qilishimiz mumkin.Bundauzatilgan axborot insonga radioda uzatilgan axborotga nisbatan yaxshiroq tasavvur va idrok qilishga imkon bera oladi.

Yozma nutqda axborot gazeta-jurnallar orqali matn ko‘rinishida beriladi.Siz ma’lum bir axborotni gazeta yoki jurnalda bermoqchi bo‘lsangiz,birinchi navbatda gazetaning qaysi ijtimoiy qatlam vakillari uchun mo‘ljallanganligi hamda uzatayotgan axborotingizning mavzusiga e'tibor berishingiz zarur bo‘ladi.Siz bermoqchi bo‘lgan axborot ilmiy mavzu yuzasidan bo‘ladigan bo‘lsa,siz uni ko‘ngilochar,ommabop gazetalar orqali bermaganingiz ma’qul bo‘ladi.Chunki oddiy xalq ommasi uchun siz bermoqchi bo‘lgan axborot unchalik qiziqarli bo‘lmaydi va bee'tibor qolib ketish ehtimoli yuqori bo‘ladi.Shunday qilib gazeta-jurnallardagi axborotlar insonga matnni bevosita o‘qib,obdon tahlil qilish imkonini berish bilan birga uning esda qolish ehtimoli ham keng o‘quvchi ommasiga radio-televideniyeda beriladigan axborotga nisbatan ko‘proqmuddatni tashkil etadi.Aynan gazeta yoki jurnalda berilgan maqola bo‘ladimi,esse yoki felyeton bo‘ladimi,ilmiy yangilik yoki sport sohasidagi xabarlar bo‘ladimi barchasini qayta-qayta o‘qib, kuzatib,tushunib,eslabqolish mumkin bo‘ladi.

Yozma publitsistik axborotlarning eng asosiy xususiyati bu notiqlikka asoslanganligidadir.Sababiushbu stil bevosita ommaga qaratilgan.Publitsistik uslubda yozma va og‘zaki publitsistika bir-biridan farq qiladi deyilsa-da, ular publitsistikaning umumiy talablariga va adabiy til me'yorlariga (normalariga) bo‘ysunadi.Publitsist,yoinki jurnalist katta hayotiy masalalarni mantiqiy mulohaza,dalil,asoslarbilan tushuntirishi,isbotlashi bilan birga,o‘quvchi yoki tinglovchini bunga ishontira olishi,uning iroda va his-tuyg‘ulariga ta’sir eta olishi lozim.Shuning uchun publitsistik stil o‘zida yozma nutq stillariga xos xususiyatlarni ham (masalan,maxsus ijtimoiy-siyosiy,iqtisodiy va boshqa sohaga oid terminologiyaning ishlatilishi),badiiy adabiyot stiliga xos xususiyatlarni ham (masalan,obrazli ifodalarni ishlatish,emtsional bo‘yoqqa ega bo‘lishi) birlashtiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki,har qanday stilda ham ma’lum axborot mavjud bo‘ladi va u har bir stilning o‘z xususiyatlaridan kelib chiqib aks ettiriladi.Tilimizdagi axborotni kishilik jamiyatining amalda eng ko‘p qo‘llaniladigan asosiy muloqot manbai ekanligini ko‘rishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.A.Shomaqsudov, I.Rasulov, R.Qo‘ng‘urov, H.Rustamov “O‘zbek tili stilistikasi” Toshkent “O‘qituvchi” 1983.

2.H.Ne'matov “Uslubiyat” Toshkent “O‘qituvchi” 2002.

3.A.G‘ulomov, M.Asqarova“Hozirgi o‘zbek adabiy tili (“Sintaksis”)” Toshkent “O‘qituvchi” 1987.
4.Z.T.Toxirov “Adabiy tahrir” o‘quv-qo‘llanma Toshkent. “Tafakkur-Bo‘stoni” 2012.
5.Internet saytlari: ziyonet.uz.

O‘TKIR HOSHIMOV ASARLARIDA *INSON* KONSEPTI
THE CONCEPT OF HUMAN IN THE WORKS OF UTKIR HASHIMOV

Z.Dadaxodjayeva
O‘zMU magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada konsept terminining mohiyati bo‘yicha tilshunoslikdagi mavjud qarashlar tahlil etilib, inson konseptining O‘tkir Hoshimov ijodidagi “Ikki eshik orasi” romanida ifodalanishining o‘ziga xos jihatalari tavsif qilinadi.

Abstract: This article analyzes the existing views in linguistics on the essence of the term concept and describes the peculiarities of the expression of the human concept in the novel "Between Two Doors" by Utkir Hoshimov.

Kalit so‘zlar:*konsept, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika, mental birlik, kommunikativ jarayon, kategoriya, madaniy qatlam, ruhiy, etnomadaniy.*

Keywords: *concept, linguoculturology, cognitive linguistics, mental unity, communicative process, category, cultural layer, spiritual, ethnocultural.*

Hozirgi vaqtda biz til tadqiqotlarida “konsept”atamasini tavsiflash uchun bir nechta yondashuvlar haqida fikr bildirishimiz mumkin.

Keyingi yillarda konsept faqatgina tilshunoslik elementi bo‘libgina qolmasdan, balki, mantiq, falsafa va hatto adabiyotshunoslikda ham asosiy termin sifatida qo‘llanilib kelmoqda hamda mazkur terminning milliy-madaniy xususiyatlari inobatga olingan holda kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya va psixolingvistikadagi ta’riflari o‘zaro farqlanmoqda.Aytib o‘tish joizki,tilshunoslik sohasida "konsept" atamasini talqin qilishda yagona yondashuv mavjud emasligi, konseptning ko‘p qatlamli tuzilishga ega ekanligi bilan izohlanadi.

Konsept kognitiv lingvistikadamarkaziy tushunchalardan biri hisoblansa, lingvokulturologiyada u yoki bu xalq madaniyatining o‘ziga xos jihatlarini ifodalovchi eng faol qo‘llanuvchi lingvomadaniy birlik sanaladi. Kognitiv adabiyotlarda konseptga falsafiy, psixologik, leksik kategoriya sifatida qaraladi.

Kognitiv lingvistika, xususan, kognitiv semantika nuqtai nazaridan olimlar konseptga turlicha ta’rif berishadi. N.Tixonovaning fikricha: “Konsept grammatik kategoriya bo‘lib, u o‘zining formal ko‘rsatkichlariga va shu kategoriya ichidagi differentsial belgilariga egadir”[1]. M.V.Nikitinning ta’kidlashicha esa: “Konsept sxolastik strukturaga ega bo‘lgan diskret ko‘pfaktorli mental birlikdir”[2].

Ye.S.Kubryakova konseptga ong va ruhiy imkoniyatlarimiz hamda inson bilimi, tajribasini aks ettiruvchi tafakkur birligi sifatida baho bergan[3].Z.D.Popova, I.A.Sterninlarning talqinicha, konsept keng qamrovli mental birlik, u tuzilma ko’rinishidagi bilimning alohida bo’lagi, kvantidir[4].

Rus tilshunosligida *konsept* tushunchasi XX asrning birinchi choragida faylasuf S.A.Askoldov tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan, XX asr o‘rtalariga kelib esa “konsept” tilshunoslikd aatama sifatida qo‘llanila boshlagan. S.A.Askoldov kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan konseptga quyidagicha tavsif beradi: “Konsept tafakkur hodisasi, u fikrlash jarayonida ayni bir turdagi ko‘plab predmetlar, hatti-harakatlar, tafakkur funksiyalarini ifodalaydi”[1]. Lingvokulturologik jihatdan esa, olim konseptni shunday talqin etadi: “Konseptlar vositasida turli millat vakillari muloqotga kirishadi, shunga ko‘ra, konseptlarni yaratish va idrok qilish ikki tomonlama kommunikativ jarayon hisoblanadi.Lisoniy makonda mavjud bo‘lgan bunday tizim dunyo milliy manzarasining o‘ziga xosligini belgilaydi”[1].

Kognitiv tilshunoslik sohasi vakillaridan biri Sh.Safarovning fikricha, “Konseptning tarkibida ongning timsol, tushuncha, hissiyotga oid tuzilmalari birlashadi, bu tuzilmalar inson dunyoqarashini aks ettiradigan voqelik tasviri – tasavvurining asosini tashkil qiladi[2]. Moddiy dunyo idroki , ayni paytda, idrok etilayotgan predmet-hodisalar haqida tushuncha tug‘ilishini, keyinchalik, ushbu tushunchaning mental namuna - **konsept** sifatida shakllanib, moddiy ko‘rinish olishini taqazo etadi. Konseptlar inson ongida shakllanadigan turli kategoriyalarning asosini tashkil qiladi, ular uchun tayanch bo‘lib xizmat qiladi”[3].

Lingvokulturologiyada konseptning o‘rganilishi borasida esa Yu. S. Stepanov o‘zining tadqiqotlarida *konsept* so‘zining etimologiyasiga murojaat qiladi. *Konsept* lotin tilidagi conceptus – “tushuncha” so‘zining kalkasidir.Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko‘rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba’zan unga ta’sir ko‘rsatadi. Inson o‘zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi[4].

N.D.Arutyunova kontseptning milliy-madaniy jihatini inobatga olgan holda,uni inson va borliq o’rtasidagi bog’lab turuvchi madaniy qatlam deb tushunadi[5].

D.Xudoyberganova ham kontseptning milliy-madaniy xususiyatini e’tirof etadi. U kontseptga uch nuqtai nazardan ta’rif bergan: 1. Kognitiv tilshunoslikda: inson ongining mental va ruhiy imkoniyatlari, uning bilimi va tajribasini aks ettiruvchi axborot tizimi birligi. 2. Lingvokulьturologiyada: mentallik xususiyatiga hamda lisoniy ifodaga ega bo’lgan, etnomadaniy o’ziga xoslik bilan ajralib turuvchi jamoa ongi birligi. 3. Psixolingvistikada: insonning bilish va muloqot faoliyatida yuzaga keladigan, uning ruhiyati qonuniyatlariga bo’ysunuvchi harakatchan pertseptiv-kognitiv-affektiv tuzilma[1].

N.Hoshimova D.Xudoyberganovaning fikrini ma’qullagan holda o’zining dissertatsion ishida: «Har qanday konsept o’z konseptosferasiga ega bo’ladi, bu esa o’z navbatida alohida shaxs yoki xalqning umumiy kontseptosferasining tashkiliy elementlarini hosil qiladi»[2],-deb hisoblaydi.

U.S.Yigitaliyev fikricha, “Konsept qotib qolgan mental birlik emas, inson konseptni tafakkurida mujassam bo’lgan bilimlari bilan qiyoslab boradi va ularni muayyan kategoriyalarga birlashtiradi. Zero, olamni kategoriyalashtirish orqali inson lisoniy kategoriyalarni yaratadi. Bu uning shaxsiy kontseptual bilimining boyishi bilan baholanadi. Shunday ekan konsept doimo rivojlanishda bo’ladi.

Ma’lum bo’ladiki, kontsept nafaqat ruhiy-mental hodisa, balki etnomadaniy xususiyatlarni namoyon etuvchi birlik hamdir”[3].

“Konseptlarni tahlil qilish jarayonida har qanday tilda madaniy o‘ziga xos konseptlarning ko‘pligi aniqlangan. Lingvokulturologiyada madaniyat konseptlari alohida tadqiq etiladi. Madaniyatning asosiy konseptlari jamoaviy til ongida muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatning asosiy konseptlari deganda mavhum otlar, xususan, vijdon, taqdir, qismat, iroda, gunoh, qonun, erkinlik, ziyolilar, vatan va h.k. tushuniladi. Madaniyat konseptlarini A. Ya. Gurevich ikki guruhga*: “fazoviy”, falsafiy kategoriyalar*, ya’ni madaniyatning universal kategoriyalari (vaqt, makon, sabab, o‘zgarish, harakat) hamda *ijtimoiy kategoriyalar*, ya’ni madaniyat kategoriyalari (erkinlik, huquq, haqiqat, mehnat, boylik, mulk)ga ajratadi”[4]. V. A. Maslova bunga yana bir guruhni – milliy madaniyat kategoriyasini ham ilova qiladi[5].

Tilda mavjud bo‘lgan konseptlar majmuasi olamning lisoniy tasvirini belgilab beradi. Borliq haqidagi tasavvur aniq konseptlarga asoslanadi. Ayrim tilshunoslarning fikricha, borliqni inson til orqali tasavvur qiladi va konsept borliqning obyekti hisoblanib, inson ongida olam haqidagi tasavvurni aks ettiruvchi haqiqatdir.

“Tushuncha”, “so‘zning leksik ma’nosi” va “konsept” so‘zlari ma’no jihatdan bir-biriga juda yaqin. Biroq, bu so‘zlar turli ma’nolarni anglatadi. V.Z.Demyankovning ta’kidlashicha, tushuncha tafakkurning mantiqiy shakllaridan biri hisoblanib, insonlar uning yordamida voqelikni anglaydilar[2].

Konsept termini so‘z ma’nosining mohiyatidan kengroqdir, chunki konseptlar millat tarixining rivojlanishi mobaynida ham o‘z strukturasi va shu strukturani tashkil qiluvchi belgilarni

yo‘qotmaydi. Konsept strukturasi qo‘shimcha konsept belgilari paydo bo‘lgani sari kengayaveradi[3.] Demak, konsept mental birlik sifatida so‘zning leksik ma’nosiga nisbatan boyroqdir.

So‘zning leksik ma’nosi va konsept tafakkur va kognitiv xususiyat bilan bog‘liq hodisa bo‘lib, ongda borliqning aks etishi natijasidir. Biroq konsept kognitiv ong mahsuli bo‘lsa, so‘zning leksik ma’nosi lisoniy ong mahsulidir.

Inson tushunchasi, hech shubhasiz, har qanday madaniyatning asosiy va bosh yadrosi, har bir badiiy matnning markazidir.

O‘tkir Hoshimov asarlari chin insoniylik tarannumiga bag‘ishlangan ijod namunalaridir. Uning roman, qissa va hikoyalarida so‘z san'atining azaliy muammosi-inson taqdiri va qalbining badiiy tahlili yoritib berilgan. Adib ijod olamiga inson ma’naviyati, ruhiyati, hissiyoti, taqdiri, qalb kechinmalari tadqiqotchisi sifatida qadam bosadi.

Muallif “Ikki eshik orasi” deganda inson umrini, ya’ni tug‘ilgandan to vafot etgungacha bosib o‘tgan yo‘lni nazarda tutadi. Albatta, bu yo‘l yetarlicha chigal, murakkab va ziddiyatli bo‘lib, uni muvaffaqiyatli bosib o‘tish uchun insonga katta matonat, jasorat va iroda zarur bo‘ladi. Asardagi ko‘pchilik qahramonlar, xususan, Oqsoqol, Qora amma, Robiya, Shomurod, Kimsan kabi jasoratli kishilar yozuvchining g‘oyaviy maqsadini yoritib berishga xizmat qilishgan.

“Ikki eshik orasi”da insonning **tashqi ko‘rinishini tavsif qilish, muallif xarakteristikasi, badiiy psixologizm, personaj nutqi** kabi badiiy unsurlar orqali inson konseptining voqelanganligini ko‘rish mumkin.

Asardagi insonlarning tashqi ko‘rinishini tavsif qilish-muallif xarakteristikasida obraz-insonnning fe'l-atvoriga xos asosiy xususiyatlar bayon qilingan:

Ammam xuddi koptokka o‘xshaydi. Kichkina, dum-dumaloq. Tag‘in yozdayam qora nimcha kiyib yuradi.

Abzi - cho‘loq. Yigirma yil oldin bo‘lgan urushda bir oyog‘idan ayrilgan. Yog‘och oyoq taqib yuradi.

Zuhra kelin - Zokir akaning xotini. Xolposh xola ikkala kelinini birdek ko‘radi. To‘yga borsa bir yoniga Fotima kelinini, bir yoniga Zuhra kelinini olib cho‘g‘day yasantirib oboradi. Birga oborishga oboradi-yu, ko‘proq Zuhra kelinini maqtaydi.

Abzi o‘zi yaxshi kishi-ku, ko‘p ichadi. Kuzda odamlardan uzum olib, musallas soladi. Ammo eldan ajramaydi. Qishloqda to‘y bo‘ladimi - ma’rakami, Abzi hammadan oldin yetib keladi, samovar qo‘yadi.

Personajning so`z bilan chizilgan tashqi qiyofasi — portret ham inson obrazini yaratishda muhim vosita vazifasini bajargan. Portret, avvalo, personajning o`quvchi ko`z oldida konkret inson sifatida gavdalanishiga ko`maklashgan:

Oyim keksayib qolganini, sochlari oqarib ketganini, qovoqlari salqib, yuzi yillab to‘shakka yopishib yotgan odamdek sarg‘imtil-zahil tusga kirganini endi payqadim.

O‘z onamni elas-elas xotirlayman. Pastak shiftli uyda, deraza tagida nuqul osmonga qarab yotar edi. Rangi sarg‘ayib, ikki chakagi ich-ichidan kirib ketgan. Ko‘zlari qop-qora, chiroyli. Uzun-uzun kipriklari qilt etmaydi.

Cholning soqol-mo‘ylovi, ko‘zi ustiga qayrilib tushgan qoshi, hatto quloqlarining ichidan chiqib turgan tuklar ham ko‘kimtir oppoq edi.

Tavba! Bunaqa chiroyli qizni umrim bino bo‘lib ko‘rmaganman! Qalamda tortilgandek qoshlari, yonib turgan qop-qora xumor ko‘zlar, sutday oppoq yuz, ingichka iyagidagi mitti xoli, angishvonadek og‘zi - hammasi ataylab chizib qo‘yilgan suratga o‘xshaydi.

Asarda personaj-inson ruhiyati, uning xatti-harakatlari, gap-so`zlari psixologik jihatdan asoslab berilgan. Insonning o`y-kechinmalari, his-tuyg`ularining "ichki monolog" tarzida yoki muallif tilidan bayon qilinishi psixologik tasvirning bevosita shakli bo‘lib xizmat qilgan:

Nimaga endi bunaqa deyapti?! Nimaga meni «qizim» deb chaqiradigan Shomurod tog‘amga ravo ko‘ryapti? To‘g‘ri, urush bitganiga besh yildan oshdi. Ammo besh yil nima bo‘pti? Kerak boisa o‘n yil, yigirma yil kutaman! Umrim boricha kutaman! Mabodo Kimsan akam yo‘q bo‘lganida ham («o‘lgan» deyishga tilim bormaydi) men borman-ku. Bundan chiqdi, Kimsan akam

ham bor-da! Nahotki oyim umidini uzgan bo‘lsa! Nahotki o‘z o‘g‘liga atagan qizni o‘zgaga ravo ko‘rsa?!

Asarda inson ruhiyatining uning xatti-harakatlari, gap-so`zlari, yuz-ko`z ifodalari(mimikasi), undagi fiziologik o`zgarishlarni ko`rsatish orqali ochib berilishi bilvosita psixologik tasvir sifatida namoyon bo‘lgan:

- Nochorman! - dedi o‘krab. - Sho‘rim qursin! Qaddini rostlab, qiyiqchani bag‘riga bosgancha yana muk tushdi. - Kechiring meni! - dedi qiyiqchani yuziga bosib- Rozi boMing! Sumía aralash ko‘z yoshidan qiyiqcha bir zumda qop- qora bo‘lib ketdi. U qiyiqchani labiga bosgancha bo‘g‘iq ovozda ayanchli chinqirdi. - Boshimni qayoqqa olib ketay! - Ikki qo‘lini qiyiqcha aralash baland ko‘tarib sochini changalla- di. - Urush qilmay, uying kuygurlar! Bolang o‘lgur- lar! - U ilon chaqqan odamdek butun gavdasi bilan betoqat to‘lg‘onar, sochi to‘zg‘ib, ko‘zlari olayib ketgan edi.

Asarda personaj-inson nutqini individuallashtirish natijasida uning shaxsiyati, dunyoqarashi, muayyan hayotiy holatdagi ruhiyatini ochib berish orqali inson konseptining voqelanishi ham o‘ziga xos tarzda ifodalangan:

Bolaginam dono-da! Dadasi bilan mendan tashqari Oqsoqolga, Xolposh xolasiga, Potma-Zo‘ra kelinoyilariga nomma-nom duoyi salom aytibdi. Shokir akam, Zokir akamdan xabar bormi, deb so‘rabdi. Hujumga o‘tishgani, nemisga sichqonning ini ming tanga bo‘lib qolganini, o‘zi xizmat qilayotgan joyga Jukov degan katta komandir kelganini yozibdi. Shundoq katta odam Kimsanimning qo‘lini qisib «malades» deganmish...

Anglashiladiki, “Ikki eshik orasi”da “inson” konseptining voqelanishida asarda aks etgan inson bilan bog‘liq tavsilotlar muhim o‘rin tutadi. Ular orqali til egalari ongida inson qiyofasini tiklanadi.“Inson” konsepti lingvokulturologik birlik sifatida o‘zbek millatining tarixi va madaniyatidan xabar beruvchi o‘ziga xos vosita bo‘lib xizmat qilgan, unda o‘zi ifodalayotgan tushuncha millat va elat a’zolarining o‘ziga xos xususiyatlaridan va lisoniy imkoniyatlaridan kelib chiqib tasvirlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tixonova N.N. Konsept v sisteme sovremennix lingvisticheskix predstavleniy // Semantika yazikovix yedinits: Dokl. Mejdunarod.nauch.konf.T.1. –M., 1998. –S.69.
2. Nikitin M.V. Razvyornutie tezisi o konseptax // Voprosi kognitivnoy lingvistiki. – Tambov, 2004. –S.53.
3. Кубрякова Е.С. Язык и знание (на пути знаний о языке:части речи с когнитивной точки зрения, роль языка в познании мира).– М.: Языки славяниской культуры, 2004.– С.14
4. Попова З.Д., Стернин И.А Понятие “концепт” в лингвистических исследованиях. – Воронеж. 2000.– С.4.
5. Аскольдов, С. А. Концепт и слово [Текст] / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словес-ности к структуре текста. Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 267–280.
6. Сафаров Ш.Семантика.– Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2013. – Б.275.
7. SafarovSh. Kognitivtilshunoslik. - Jizzax: Sangzor, 2006. -B.25
8. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Академический проект, 2004.
9. Арутюнова Н.Д. Введение // Логический анализ языка: Ментальные действия. – М.:Наука, 1993.– С.3.
10. Худойберганова Д. Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. – Тошкннт: “Turon zamin ziyo”, 2015. – Б.25.
11. Ҳошимова Н.А. Ўзбек тилида ассоциатив муносабатлар: Филол. фан. бўй. фалс. докт. ... (PhD) дисс. – Фарғона, 2018. – Б. 93.
12. U.S.Yigitaliyev “O‘zbek tilida odam va jins konseptlari bilan bog‘liq assotsiativ-verbal birliklar” dissertatsiya avtoreferati.-Toshkent-2020
13. Usmanova Sh “Lingvokulturologiya” fanidan ma’ruzalar kursi Toshkent “Universitet” 2014

14. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. –М.: Издательский центр «Академия», 2001. –С.51.

15. Шведова Н.Ю. Русский язык. Избранные работы. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – С.603.

16. Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и научном языке // Вопросы филологии. – Москва, 2001. – № 1(7). – Б. 45.

17. Комаров Е.В. Метафорическое взаимодействие концептуальных полей “человек” и “природа” в современном английском языке: Дис. ...канд.фил.наук. – Спб.:1998. – С.14.

18. O‘tkir Hoshimov. «Ikki eshik orasi». «SHARQ»2018-yil.

SOTSIOLINGVISTIK TAHLIL MASALALARI HAMDA UNING PRAGMALINGVISTIKA BILAN MUNOSABATI
PROBLEMS OF SOCIOLINGUISTIC ANALYSIS AND ITS RELATIONSHIP WITH PRAGMALINGUISTICS

L.Usmonova,
O‘zMU magistranti

Annotatsiya: Sotsiolingvistika fani tilning jamiyatga, jamiyatning tilga munosabati masalasini o‘rganar ekan, ijtimoiy muhitni, ya’ni oilani, jamiyatni, davr va tarixni, tabiatni ham nazaridan chetda qoldirmaydi. Ushbu maqolada sotsiolingvistik tahlil masalalari yorilitgan. Shuningdek, sotsiolingvistikaning pragmalingvistika bilan bog‘liqligi jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar: *til va jamiyat, sotsial vazifa, nutqiy akt, nutqiy munosabat, freym.*

Abstract: The science of sociolinguistics, when studying the relationship of language to society, society to language, does not exclude the social environment, that is, the family, society, time and history, and nature. This article covers issues of sociolinguistic analysis. It also provides information on the specifics of the process by which sociolinguistics is related to pragmalinguistics.

Key words: *language and society, social function, speech act, speech attitude, frame.*

Jamiyatga til qanchalik zarur bo‘lsa, til uchun jamiyatning bo‘lishi shunchalik ahamiyatlidir. Tilning mavqeyi, rivojlanishi uning muomalada bo‘lishi, aloqa vositasi sifatida xizmat qilishiga bog‘liq. Bu borada sotsiolingvistika til va jamiyat munosabatlarini tadqiq etuvchi soha sifatida muhim ahamiyatga ega.

Sotsiolingvistika atamasi hozirgi zamon tilshunosligida quyidagi ikki ma’noda qo‘llanadi: a) til va jamiyat o‘rtasidagi munosabat, tilning rivojlanishida jamiyatning ahamiyati muammolarini o‘rganish; b) millat yoki xalqning ijtimoiy tabaqalanishi bilan bog‘liq holda tilda vujudga keladigan farqlar muammosini o‘rganish.

Tilshunoslik tarixida bu masalalar ma’lum darajada tadqiq etilgan. Ammo XX asrning 60 – 70- yillariga kelib tilshunoslikda ana shu muammolarni o‘rganishga e’tibor yanada kuchaydi. Sotsiolingvistikaga oid bunday muammolarni o‘rganishda tilshunoslik faqat jamiyatshunoslik faniga emas, balki falsafa, ijtimoiy psixologiya, etnografiya singari yana bir qator fanlar yutuqlarini ham inobatga olish lozimligi ma'lum bo‘lib qoldi.

Ma’lumki, kishilar jamiyatda yashash jarayonida undan ma’lum bir andazalarni oladilar, o‘sha ijtimoiy muhitga mos tarzda harakatlanib, hayotda ba’zi sotsial vazifani bajaradilar. Har qanday shaxs o‘zining bajarib turgan ijtimoiy imkoniyatlariga muvofiq ravishda me’yoriy so‘zlash majburiyatiga ega bo‘ladilar, bu nutq esa so‘zlovchi bajarayotgan ijtimoiy vazifa xususida ma’lumot beradi. Buni nutqning sotsial xoslanishi deb yuritish ham mumkin. Ma’lum ijtimoiy vazifa bajaruvchi har qanday shaxs nutqi kasb nuqtayi nazaridan maxsus til belgilariga ega bo‘ladi. Bu ana shu nutq subyektining psixologik, mantiqiy hamda falsafiy munosabati bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi.

Ijtimoiy vazifa tushunchasi nutq subyektining egallab turgan vazifasi yoki bajarib turgan kasbi ma’nosini anglatadi:

- ... *Ertadan boshlab yurtga o‘ttuz ikki tangadan soliq sochasiz.*

... Azizbekning bu zolimona buyrug‘iga qarshi qattiq so‘zlar aytishka o‘ylasa ham achchig‘ini qanday kishiga aytilishini o‘ylab o‘zini yig‘di.

- ... Menga qolsa bu kunlarda o‘ttuz ikki tanga emas, o‘ttuz ikki qora pul solish ham og‘irdir... hojining ters so‘ziga chidolmagan Azizbek vahshiylarcha hayqirdi:

- Nima deysan?!

... Shu daqiqada ishning oldini olmasa, endi gap faqat Azizbekning jallod chaqirishig‘a kelib qoldi:

- Taqsir, siz yig‘, der ekansiz ertaga emas, bu kundanoq yig‘a boshlayman. Yurt qani bermasin-chi! Faqat menga sizning buyrug‘ingiz kifoyadir. (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”).

Nutq subyektining ijtimoiy vazifasi faqat uning kasbi bilangina chegaralanib qolmaydi. Nutq subyekti o‘zining asosiy sotsial vazifasidan tashqari ota, er, xaridor bemor, qo‘shni kabi qator qo‘shimcha va doimiy vazifani ham bajaradi:

- Biz hozir andishaning bandasi, men emas onang birovni ishontirib qo‘ygan: bizning oiladan lafzsizlik chiqishi menga ma’qul ko‘rinmaydi. (A.Qodiriy “O‘tkan kunlar”).

Bu ijtimoiy vazifani bajarish nuqtayi nazaridan nutq subyekti o‘z nutqi orqali bayon qilishi lozim bo‘lgan axborot ko‘rinishlarini nutq vaziyatiga hamda uslubiy jihatlariga ko‘ra “boshqara olish imkoniyati”ga ega bo‘lishi kerak. Ana shu “boshqara olish imkoniyati” nutqning psixolingvistik yo‘nalishini tashkil etadi.

Yuqoridagi ijtimoiy vazifalar o‘ziga xos kodlanuvchi til elementlariga ega bo‘lib, so‘zlovchi nutq vaziyatiga ko‘ra shu elementlarni almashtirib turadi. Suhbatdoshlar nutq mazmunidan ijtimoiy vazifa bajarayotgan har bir shaxs axloqiga xos me'yoriy element chegarasini ajratish imkoniyatiga ega bo‘ladi, ular oddiy talaffuzning o‘zidayoq sotsial vazifaga xos ma’noni his eta oladilar.

Sotsial vazifa belgilari sifatida dastlab nutqiy me’yor tushunchasi ajratib olinadi. So‘zlovchining doimiy ijtimoiy vazifasi rasmiy munosabat belgilariga ega bo‘ladi. Bunga ko‘ra so‘zlovchi o‘zi bajarib turgan kasb nuqtayi nazaridan boshliq, kasbdoshlari hamda xodimlariga nisbatan rasmiy munosabatni ifoda etuvchi til va nutq elementlaridan foydalaniladi. Bu bosqichda uning huquq va majburiyatlari faqat rasmiy ohangni talab etadi. Hamma sotsial vazifada bo‘lganidek, bunda ham so‘zlash ohangi, harakatlanish tempi, ayniqsa, imo-ishora tili o‘ta darajada shakllangan bo‘ladi. So‘zlashuvchilar o‘rtasidagi bunday munosabat sotsial aspektga ko‘ra mutanosib munosabat deb hisoblanadi, biroq bu nutqiy munosabatning mazmuniy aspekti nomutanosib munosabat ekanligini isbot etadi. So‘zlashuvchilar orasidagi huquq va majburiyatga ko‘ra har qanday shaxs rasmiy ohangdan foydalangani holda nutqda hokimlik va itoatkorlik elementlari buyruq hamda bo‘ysunish kabi nutqiy aktlarni yuzaga chiqaradi. Har qanday rivojlangan tilda sotsial vazifalarni bajarishga xizmat qiluvchi til elementlari mavjud bo‘ladi. So‘zlashuvchilar ana shu til elementlaridan foydalanib, o‘zlari bajarib turgan sotsial imkoniyatlarini nutq orqali bayon etadilar.

L.P.Krisin nutqiy aloqa-aralashuv va so‘zlovchilarning sotsial vazifalari haqida so‘z yuritib, aloqa-aralashuv vaziyatida ishtirok etuvchilar nutqini ikki guruhga ajratadi:

1. Mutanosib nutq. 2. Nomutanosib nutq[1].

Mutanosib nutqiy muloqotda hatto jins, yosh nuqtayi nazaridan ham bir xillik talab qilinadi:

Salti endi gap ochdi.

- Erta saharlab chopganim bekorga emas.

- Men ham sezganman... Yuragim bir qur seskanib ham oldi.

- Nimaga, o‘rtoqjon?

- O‘zingiz bilgan sovchilar balosida... Qish ichi keti uzilmadi. (Cho‘lpon)

Ushbu misolda kommunikantlar nutqida ularni teng ekanligi “o‘rtoqjon!” so‘zining lug‘aviy ma’nosidan, ayol kishi ekanligini gap sovchilar haqida borayotganligidan bilib olamiz. Demak, bunda nutqiy muloqot ishtirokchilari sotsial mavqelari jihatiga ko‘ra tobe emas. Ularning o‘zaro tengligi, ayol kishi ekanligi, simmetrik muloqotda erkin fikrlash imkoniyatini yaratadi. Simmetrik

[1] Крысин Л.П. Речевое обшение и социальные ролы говоряших. В кн.: Социально-лингвистические исследования. М., 1976. с.49.

nutq tushunchasi ostida 2 xil holatni kuzatamiz. Birinchi holatda simmetrik nutqiy munosabatga kirishuvchi shaxslar simmetriya termini nazariyasiga koʻra, tenglik asosidagi “samimiylik” munosabatida boʻladilar. Bu holatga koʻra, ularning nutqida “teng huquqlilik”, “samimiylik” oʻz ifodasini topadi.

Simmetrik nutqiy munosabatning ikkinchi koʻrinishida kommunikantlarning oʻzaro yoshi, jinsi, sotsial mavqeyiga koʻra tenglik munosabati boʻlsa-da, biroq nutqiy muloqotda simmetrik munosabatning salbiy koʻrinishi koʻzga tashlanadi.

Asimmetrik nutqiy munosabat tushunchasida esa oʻzaro nutqiy muloqot jarayonida nutq ishtirokchilaridan birining sotsial jihatdan “tobeligi” va “ustunligi” sezilib turadi.

Umumtilshunoslik ilmida ta’kidlanishicha, tilni sotsial hodisa sifatida tushunish hamda aloqa-aralashuv va fikrlash-anglash quroli sifatida tadqiq etishning ikki yoʻnalishi mavjuddir. Bu tadqiqotning birinchi yoʻnalishiga tilni jamiyatning mahsuli sifatida oʻrganish, shuningdek, tilga, uning strukturasiga, uning shakllanish qonuniyatlariga turlicha umumiy sotsial faktorlarning ta’sirini oʻrganish kiradi. Ikkinchi yoʻnalish esa, til jamiyat instrumenti, fikrlash-anglashning quroli va aloqa-aralashuv (kommunikatsiya) quroli sifatida tadqiq etishdir. Bu yoʻnalish oʻz navbatida ikkiga boʻlinadi:

1. Tilni fikrlash-anglashning quroli sifatida oʻrganish.

2. Tilni aloqa-aralashuv, kommunikatsiya quroli sifatida oʻrganish.

Aloqa-aralashuv jarayonida tildan foydalanishning ikki asosiy maqsadi mavjud boʻladi: a) nimadir xususidagi axborot bayoni; b) odamlarning ruhiyati va axloqiga ta’sir etish.

Shunday qilib, tilning ayrim kishilarning axloqi va ruhiyatiga ta’sir etish vositasi sifatida qoʻllanishi pragmalingvistikaning predmeti hisoblanadi. L.A.Kiseleva lingvistik pragmatika sotsiolingvistikaning qismlaridan biri deb hisoblaydi[1].

Nurmonov pragmalingvistikaning tadqiqot obyekti sifatida quyidagilarni koʻrsatadi: Nutq vaziyati bilan kontekst pragmatik tadqiqotlarning asosini tashkil qiladi. Shuning uchun ham sintaktik qurilma ifodalagan propozitsiyaning soʻzlashuvchilarga tushunarli boʻlishi uchun nutq vaziyati yoki kontekst zarur boʻlgan joyda pragmatikaga ehtiyoj ortadi. Bu quyidagi hollarda roʻy beradi:

1) jumla tarkibida sen, hatto, faqat, hozir singari deskriptiv boʻlmagan soʻzlar ishtirok etganda.

Amaliy sintaksis muammolarini hal qilishda Ch.Fillmorning «tushunish mazmuni» gʻoyasi katta yordam beradi. Ch.Fillmor mazmuniy nazariyani «tushunish mazmuni» va «haqiqat mazmuni» nazariyalariga ajratgan holda, «tushunish mazmuni» nazariyasi ostida lisoniy matnlar bilan jarayon oʻrtasida mavjud boʻlgan munosabat haqidagi umumiy tasavvurni tushunadi.

«Tushunish mazmuni»ning vazifasi lisoniy matn bilan uning matnlar qurshovida toʻliq tushunilishi oʻrtasidagi aloqa mohiyatini ochishdan, jumlaning u orqali ifodalanayotgan vaziyat bilan aloqasini koʻrsatishdan iborat.

Soʻzlashuvchilarning lisoniy bilimi deganda, lisoniy birliklar bilan vaziyat elementlari oʻrtasidagi munosabatning inson ongida aks etishi tushuniladi. Bunday munosabatning aks etishini izohlashda, Ch.Fillmor kiritgan *freym* atamasidan foydalanish mumkin.

Ma’lumki, har qanday tildagi soʻzlar ma’lum belgilariga koʻra u yoki bu tematik guruhlarni, mazmuniy maydonlarni hosil qiladi. Masalan, *opa, aka, ota, ona, uka, singil* va boshqalar. Bu soʻzlarning har qaysisi oʻziga xos individual ma’noga ega boʻlishi bilan birga, hammasi uchun umumiy boʻlgan, har birida takrorlanadigan umumiy ma’no ham mavjud. Bunday bir guruhga birlashgan soʻzlarni bir butun sifatida oʻrganish qulaylik tugʻdiradi. Chunki har bir guruh oʻzaro bogʻlangan olam haqidagi bilimlarimizning lisoniy gavdalanishlari hisoblanadi. Shu sababli har qaysi guruhning u yoki bu birligining ma’nosini toʻligʻicha tushunish uchun bu birlik mansub boʻlgan guruh ifodalayotgan olam, vaziyat hamda uning uzvlari oʻrtasidagi oʻzaro aloqa haqidagi bilimlarimiz muhim ahamiyatga ega. Ma’lum guruhga mansub boʻlgan soʻzlar ortidagi oʻzaro bogʻliq boʻlgan olam uzvlari haqidagi bilimimiz freym sanaladi.

[1] Киселова Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Л., 1978, с.100-101.

Masalan, besh bahoning qimmati uning qaysi baholash tizimiga mansubligiga bog‘liq. Agar besh balli tizimda besh baho bilan baholangan shaxsning quvonchi cheksiz bo‘lsa, o‘n balli tizimda besh bilan baholanganligini bilgan shaxsga bu baho hech qanday quvonch keltirmaydi. Shuning uchun «sen besh baho bilan baholanding» degan jumlaning ma’nosiga to‘la tushunish uchun faqat shu jumlada ishtirok etgan leksik uzvlar orqali ifodalangan axborotgina yetarli emas. Bu axborot shu baho tizimi haqidagi bilimimiz bilan to‘ldiriladi;

2) jumla kishilar o‘rtasidagi aloqa jarayonida vujudga keladi. Shuning uchun ham ularning har birida shaxsning izi o‘z ifodasini topadi. Chunki «Til borliqning uyi» (M.Haydegger), unda insoniyatning ma’naviy-ruhiy olami aks etadi[1].

Jumla mazmunini so‘zlovchi bilan uzviy bog‘lab turgan so‘zlar ham pragmatikaning tadqiqot obyektidir. Bevosita modusni ifodalovchi kirishlar, baho bildiruvchi so‘z va vositalar sintaksisi pragmatika tomoni orqali o‘rganiladi;

3) insonning sub’ektiv ruhiyatini aks ettiruvchi diskurs ham pragmatikaning o‘rganish doirasiga kiradi. E.Benvenistning fikriga ko‘ra, so‘zlovchi va tinglovchini taqozo qiluvchi va so‘zlovchining tinglovchiga qandaydir yo‘l bilan ta’sir qilish maqsadini aks ettiruvchi har qanday jumla diskurs (nutq), hisoblanadi.[2] Jumlaning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari, obyektiv mazmun bilan u ifodalagan shakl o‘rtasidagi munosabat, shakl va mazmun o‘rtasidagi tengsizlik holatining nutqdagi ta’siri kabi masalalar ham pragmatikaga kiradi;

4) «men» va «boshqalar» o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatuvchi nutqiy odat (etiket), hurmat ifodalash usullari ham pragmatikaning o‘rganish sohasi sanaladi;

5) pragmatikaning o‘rganish sohalaridan eng muhimi presuppozitsiyadir. Masalan, *«Ahmad keldi»* jumlasidan qandaydir shaxsning kelganligi, qayerdan qayerga va nima maqsadda kelganligi haqidagi axborot qorong‘i bo‘ladi. So‘zlovchi va tinglovchining oldindan shunday ma’lumotga, umumiy bilish fondiga ega bo‘lishi bevosita ifodalanadigan axborotning so‘zlovchilar uchun tushunarli bo‘lishini ta’minlaydi[3].

Pragmalingvistika va sotsiolingvistika sohalari haqidagi bu fikrlarning barchasi to‘g‘ri, biroq bularning barchasi ham ma’lum darajada izoh talab qilishini M. Hakimov ta’kidlab o‘tadi. Jumladan, jamiyatdagi ijtimoiy voqeliklarning tildagi ifodasi hamda ularning umummillat tiliga ta’siri kabi masalalar sotsiolingvistika atamasida mujassamlashganligini aytib o‘tadi. Misol tariqasida tildagi ba’zi so‘z yoki iboralarning millat hayotidagi sotsial o‘zgarishlar ta’sirida iste'molga kirishi yoki iste'moldan chiqishi, shuningdek, millatning urf-odatlari bilan aloqador holatlarning tilning ba’zi qatlamlari bilan bog‘lanish va ta’siri kabi yo‘nalishlar bevosita ijtimoiy tilshunoslik predmetini tashkil etishini, tilning sotsiolingvistik aspektda tadqiq etilishi qaysi jihatlari bilan tilshunoslikning lingvistik pragmatika sohasiga yaqinlashishi yoki tadqiqot predmeti qaysi nuqtada ikkala soha uchun bir obyektga aylanishi nisbiy ekanligini uqtirib o‘tadi. Olimning fikricha, tadqiqot predmeti bir bo‘lsa-da, bu ikki soha mana shu vaziyatda o‘zining tadqiq etish usuli bilan ma’lum darajada farqlanadi. Pragmalingvistika sohasi uchun so‘zlovchi va tinglovchi orasidagi munosabat, sotsiolingvistika uchun til va nutqning shakllanishidagi sotsial faktorlarning ta’siri asos qilib olinadi[4].

Sotsiolingvistika fani tilning jamiyatga, jamiyatning tilga munosabati masalasini o‘rganar ekan, ijtimoiy muhitni ham nazaridan chetda qoldirmaydi. Kommunikantlarning qaysi muhitda yashashi masalasini ham tahlil qiladi. “Muhit tushunchasi o‘z ichiga oilani, jamiyatni, davr va tarixni, tabiatni qamrab oladi. Insonni qurshab turuvchi barcha narsa: turmush va uning jihozlari, tabiat, jamiyat va davlat, shaxs, tarix, ya’ni turli davr va xalqlarning madaniyatlari muhit tushunchasiga kiradi”[5]. Demak, inson yashab turgan tabiat va jamiyat muhitni tashkil qiladi. Inson o‘sha muhitda yashar ekan, bu uning fe’l-atvoriga, shuningdek, muloqot madaniyatiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatmay qolmaydi. “Insondagi o‘zgarishlar, eng avvalo, uning xulqida, jumladan,

[1] Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания //Новое в зарубежной лингвистике. ХХИИИ. – М., 1988. – С. 63.
[2] Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка, Событие. Факт. – М., 1988. – С. 3.
[3] Нурмонов А. Танланган асарлар. –Тошкент, 2012. 3 жилдлик. 3–жилд.Б.196.
[4] Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. –Тошкент, 2015. Б.
[5] Носиров А. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадиий талқини (“Юлдузли тунлар” романи мисолида):филол.фанлари номзоди. ... дисс. – Тошкент, 1999. 11–бет.

muloqot xulqida namoyon bo‘ladi. Demak, ekologiya ijtimoiy muhitga, ijtimoiy muhit esa muloqot xulqiga ta’sir ko‘rsatadi”[1]. Til jamiyat taraqqiyoti natijasida rivojlanar ekan, ijtimoiy muhitning til va uning namoyon bo‘lish shakli – nutqqa ta’siri juda katta. Inson mansub bo‘lgan muhitning tabiati uning nutqida ham yorqin namoyon bo‘ladi. Kishilarning yashash tarzi, ish faoliyati, o‘qish tartibi, sharoiti, atrof-muhitning o‘zgarishi uning nutqida ham namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy muhitning tilga ta’siri masalasi sotsiolingvistik tadqiqotlarning diqqat markazida turadi. Tadqiqotchi S.Mo‘minovning mazkur masala bilan bog‘liq tadqiqot ishida ham ijtimoiy muhitning muloqot xulqiga ta’siri, ya’ni qishloqliklar va shaharliklar nutqining o‘ziga xos farqli jihatlari, asosan, muhit bilan bog‘liq ekanligi ta’kidlangan. Sotsiolog va psixologlar ham kommunikantlar nutqining o‘ziga xos tarzda shakllanishida ijtimoiy muhitning alohida o‘rin tutishini ta’kidlaydilar.

Shunday qilib, jahon tilshunosligida til tizimini shaxs bilan bog‘liq tarzda o‘rganish, asosan, lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, lingvokulturologiya, etnolingvistika sohalari bilan bir qatorda pragmatik tilshunoslik va sotsiolingvistikaga oid tadqiqotlarda ham namoyon bo‘lmoqda.

Sotsiolingvistika va pragmalingvistika o‘zaro aloqadorlikdagi sohalar bo‘lib, har ikki sohaning umumiy jihatlari nutqiy vaziyat, muloqot xulqi, nutqiy odob kabi masalalarda tutashadi va bir-birini to‘ldiradi. Sotsiolingvistika fani tilning jamiyatga, jamiyatning tilga munosabati masalasini o‘rganar ekan, ijtimoiy muhitni, ya’ni oilani, jamiyatni, davr va tarixni, tabiatni ham nazaridan chetda qoldirmaydi. Shu jumladan, kommunikantlarning qaysi muhitda yashashi masalasini ham tahlil qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. –Тошкент, 2015.
2. Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: филол. фан. д-ри. дисс. – Тошкент, 2000.
3. Носиров А. Тарихий ҳақиқат ва унинг бадиий талқини (“Юлдузли тунлар” романи мисолида) филол.фанлари номзоди. ... дисс. – Тошкент, 1999.
4. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений. Оценка, Собитие. Факт. – М., 1988.
5. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания //Новое в зарубежной лингвистике. ХХИИИ. – М., 1988.
6. Киселова Л.А. Вопросы теории речевого воздействия. Л., 1978.
7. Крысин Л.П. Речевое обшение и социальные ролы говоряших. В кн.: Социально-лингвистические исследования. М., 1976.

UY-RO‘ZG‘OR REALIYA BUYUMLARI ASOSIDA SHAKLLANGAN FRAZEOLOGIZMLARNING ETNOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI
ETHNOLINGUISTIC FEATURES OF PHRASEOLOGY FORMED ON THE BASIS OF HOUSEHOLD REALIES

A.Yusupova
O‘ZMU magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada uy-ro‘zg‘or tarziga aloqador frazeologizmlarning mohiyati, mahalliy va tarixiy kolorit hisoblangan realiyalar ishtirokidagi frazemalarning xalqimiz orasida tutgan o‘rni va idrok etilish darajasi tahlil qilingan. Milliy-madaniy buyumlar bilan bir qatorda madaniy munosabatlar, qadriyatlar aks etgan tushunchalar, iboralarning ham realiya birlik sifatida qaralishi o‘rinli ekanligi ta’kidlangan.

Abstract: This article analyzes the essence of phraseology related to lifestyle, the role of phrases involving realities that are local and historical colors, and the level of understanding among our people. In addition to national and cultural attire, it is appropriate to consider cultural relations, concepts and expressions that reflect values as a unit of realia.

Kalit so‘zlar: *milliy-madaniy qadriyat, lingvomadaniyat, muqobilsiz leksika, barqaror birikma, frazemalar.*

[1] Мўминов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: филол. фанлари д-ри....дисс. – Тошкент, 2000. 136-бет.

Key words: *national-cultural value, linguoculture, irreplaceable vocabulary, stable combination, phrases.*

O‘zbek xalqi deganda bevosita ko‘z oldimizda mehnatkash, har qanday mashaqqatga chidamli xalq gavdalanadi. Shu bois bo‘lsa kerakki, Markaziy Osiyoda birinchilardan bo‘lib o‘troqlashgan, boshqa xalqlarning turmush tarziga o‘xshamaydigan hayot tarziga ega bo‘lgan xalqdir.

Chunonchi, inson ongli hayotidan boshlab mehnat bilan shug‘ullana boshlaydi. Mehnat jarayonida esa xilma-xil ishlar bajarib kelingan. Mehnat jarayonida bajarilgan u yoki bu xatti-harakatlar kishilarda muayyan lisoniy assotsiyalarni uyg‘otadi.[1] Shu tufayli biror bir fikrni obrazli ifodalashga ehtiyoj tug‘iladi. Ayni shu holat kishilarning kasb-koriga, uy-ro‘zg‘or tarziga aloqador frazeologizmlarning ham shakllanishiga sabab bo‘lgan, deb o‘ylaymiz. Bunday frazeologizmlarning shakllanishida quyidagi leksik-semantik guruhlarga oid voqelik bilan ifodalangan obrazli tushunchalalar asos qilib olingan. Frazeologizmlar milliy tilning inson ongida muhrlangan hamda turli xil tipdagi tarkibiy qismlar orqali yuzaga keltirilgan voqelik parchalarini ham o‘z ichiga oladi.

O‘zbek tilida yuzaga kelgan frazeologizmlarning bir qismi ma’lum kasb-kor egalarining faoliyati bilan bog‘liqligini to‘plagan materiallarimizni tasdiqlaydi. Kasb-kor egalari muayyan ishlarni o‘ziga xos xatti-harakat bilan bajaradi. Ana shunday jarayon til egalarida xilma-xil assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi. O‘zbek xalqining o‘ziga xos bo‘lgan etnolingvistik xususiyatlarini aks etiradi. Shunday xususiyatlarni ifodalovchi frazeologizmlarni quyidagicha guruhlash mumkin:

a) Uy-ro‘zg‘or buyumlari asosida shakllangan frazeologizmlar

Bu frazeologizmlar kundalik turmushda qo‘llanadigan uy-ro‘zg‘or buyumlari nomlarining mantiqiy asosidan kelib chiqib umumlashadi va umumtil miqyosida voqe bo‘ladi. Misol uchun *po‘stagini qoqmoq, yumshoq supurgi bo‘lmoq, chig‘iriqdan o‘tmoq, ko‘rpa-yostiq qilib yotmoq, chirog‘ini yoqmoq,o‘zini taroziga solmoq, kosasining tagi oqarmoq, yostig‘ini quritmoq, pichoq o‘z sopini kesmaydi, pichoqqa ilinadigan, kurakka turmaydigan, yumaloq-yostiq qilib, baland oxurdan yem yemoq, suprasi quruq, ola xurjun yelkasiga tushmoq, ichiga chiroq yoqsa ham yorimaydi aravani quruq olib qochmoq, ipidan ignasigacha bilmoq, ko‘rpaga qarab oyoq uzatmoq, bir yostiqqa bosh qo‘ymoq, oyog‘iga bolta urmoq, arava sinsa, yalqovga o‘tin, aravani teng tortmoq[2]* kabilar. Bu frazeologizmlarning ayrimlarining ishlatilish holatlarini misollar bilan ko‘rib chiqamiz. Hali ham soddasiz, Qo‘chqorov, shuncha chig‘iriqdan o‘tib ham pishmabsiz (Shuhrat). Keyin boshini ikkita qilib qo‘ysam, dadasi bilan mening chirog‘imni yoqib o‘tirsa deyman, xolos, deydi bechora(H.Nazir). Keltirilgan “chirog‘ini yoqib o‘tirmoq” “vafot etgan kishining nomini abadiy qilmoq, uy yumushlarini davom ettirmoq, uyga ro‘zg‘orda qo‘llanadigan voqelikni obrazli gavdalantirish sabab bo‘ladi. Arava xalqimizning og‘irini yengil qiladigan vosita sifatida qaralib kelinadi. Shu sababli arava so‘zi bilan bog‘liq iboralarga duch kelamiz. *Aravani teng tortmoq* iborasi teng baravar ishlash yoki hammasini birday ko‘rmoq ma’nolarini ifodalaydi. Frazemaning ma’nolarida ham o‘zbek xalqiga xos qarash, ya’ni adolatlilik o‘z ifodasini topgan.

b) Dehqonchilikka bog‘liqligi jihatdan yuzaga kelgan frazeologizmlar

O‘zbek xalqi azaldan dehqonchilik bilan shug‘ullanib kelgan. Shuni aytish joizki, dehqonchilik deyilganda “qishloq xo‘jaligining yerga ekin ekib yetishtiradigan soha” tushuniladi. Demak, dehqonchilik faoliyati va yetishtiradigan mahsulotlari ham har xil bo‘lish holatlari bor. Bunday holat, albatta, xalqlarning tushunchasi va ishlatilishi mumkin bo‘lgan frazemalarida turli komponentlarni yuzaga chiqaradi. Misol uchun *xirmon ko‘tarmoq, arpasini xom o‘rmoq, o‘tganning o‘rog‘ini, ketganning ketmonini olmoq, qovun tushurib qo‘ymoq, tarvuzi qo‘ltig‘idan tushmoq ko‘p qovun pishig‘i o‘tmoq, danagidan mag‘zi, qo‘ynini puch yong‘oq bilan to‘ldirmoq[3]* kabi ko‘p frazeologizmlarni keltirishimiz mumkin. Bu frazeologizmlarining barchasida o‘ziga xoslik aks etib turibdi. Ularning ayrimlarini tahlilga tortadigan bo‘lsak, o‘zbek xalqi azaldan ertangi kunini o‘ylab, ish tutgan shu bois barcha mahsulotlarini bir joyga to‘plab zaxira sifatida saqlaganlar shu asnosida xirmon qilmoq iborasi yuzaga kelgan.

c) kasb-korlikka bog‘liqligi jihatdan yuzaga kelgan frazeologizmlar

O‘zbek xalqi dehqonchilik, chorvachilik bilan birgalikda muayyan shart-sharoitlar taqozasi ila kosibchilik, tikuvchilik, to‘quvchilik, duradgorlik bilan shug‘ullanib kelganlar shu sababli kam miqdorda bo‘lsa-da, bu kasblarga bog‘liqligi jihatidan yuzaga kelgan frazeologizmlar mavjud.

Mazkur doirada shakllangan frazeologizmlarning asosini ma’lum kasb-kordan olingan voqelik va shu voqelikning obrazli ifodasi tashkil etadi. Masalan, *kalavaning uchini topmoq, kalavaning uchini yo‘qotmoq kabi frazemalari to‘quvchilik bilan bog‘liq voqelikni obrazli ifodalash asnosida yuzaga kelgan. Bo‘yiga qarab to‘n bichmoq, kashtasi kelishgan, bo‘zchining mokisiday[3]* kabi realiya ishtirokidagi iboralar tikuvchilik bilan aloqador voqelikni obrazli gavdalantirgan bo‘lsa, *tesha tegmagan, g‘isht qolipdan ko‘chgan* iboralar duradgorlik jarayonlar bilan bog‘liq frazeologizmlarni yuzaga keltirgan.

Bundan ko‘rinadiki, frazeologizmlar qaysi doirada yuzaga kelmasin keltirilgan barcha misollarning markazida turuvchi komponentlar mentallikni ifodalovchi etalon sifatida qaraladi. Chunki xalq mavjud ekan, uning o‘ziga xos urf-odati, dunyoqarashi, turmush tarzi, voqelik jarayonlari bir-birlariga aynan o‘xshamaydilar. Shu sababli frazeologizmlarni xalqlarning etnolingvistik xususiyatlarini ko‘rsatuvchi birlik sifatida qarashimiz hamda o‘rganishimiz hech qanday xatoliklarga olib kelmaydi. Xulosa qilib shuni aytish joizki, frazeologizmlar insoniyat tili ila vujudga kelgan til birligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamatov A. O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanish masalalari: Filol.fanlari doktori...diss. – Toshkent, 1999.
2. Sattor M. O‘zbekning gapi qiziq. – Toshkent: Tafakkur qanoti, 2011
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1978

O‘XSHATISHLAR – MILLIY-MADANIY BELGILAR IFODASI SIFATIDA
PARABLES ARE EXPRESSIONS OF NATIONAL AND CULTURAL SYMBOLS

Sh.Xamdamova
ToshDOTAU magistranti

Annotation: Maqolada o‘xshatishlarning mazmun mohiyati, o‘xshatishlar misolida tashqi dunyoni bilish va o‘xshatishlarda xalqlar madaniyatini ko‘rish haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: o‘xshatish, o‘xshatish etaloni, individual, turg‘un, *lingvokulturologik xususiyatlar.*

Abstract: In the article it is said about the substance of assimilations, knowing the world, demonstrating of nation’s culture in assimilations.

Key words: assimilation, assimilation etalon, individual, permanent, linguo-cultural features.

O‘xshatishlar tashqi dunyoni bilishning eng qadimiy usullaridan hisoblanadi. O‘xshatishlar muayyan xalqning ilk tafakkur tarzini va tasavvurlarini tamsil etadi.

O‘xshatish – ikki narsa-hodisa yoki voqelik o‘rtasidagi o‘xshashlikka asoslangan, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to‘laroq, bo‘rttiribroq ko‘rsatib berishdan iborat badiiy tasvir vositasi, ko‘chimning sodda turidir. O‘xshatish (tashbeh) mumtoz badiiy san’at ko‘rinishi sifatida uslubiyatni ta'minlovchi vositalardan biri hisoblanadi. [*Xolmuradova,2020:*93].

O‘xshatishlar nutqda katta badiiy-uslubiy imkoniyatlarga ega bo‘lganligi uchun nutqning ifodaliligini ta’minlaydigan alohida vosita vazifasini bajaradi. O‘xshatishlar to‘rt unsurdan tarkib topadi, ya’ni:

1) o‘xshatiladigan narsa (yoki subyekt);
2) o‘xshatish etaloni;
3)o‘xshatishasosi;
4) o‘xshatishning shakliy ko‘rsatkichi.

Masalan, *Yigit musichadek beozor ekan* o‘xshatishida *yigit* o‘xshatiladigan narsa, *musicha* o‘xshatish etaloni, *beozor* o‘xshatish asosi, *-dek* qo‘shimchasi esa o‘xshatishning shakliy ko‘rsatkichidir.

O‘xshatishlarning ikki turi, ya’ni: 1) individual-muallif o‘xshatishlari yoki erkin o‘xshatishlar va 2) umumxalq yoki turg‘un (doimiy) o‘xshatishlar farqlanadi:

Badiiy-estetik qimmat, lingvopoetik salmoq nuqtayi nazaridan erkin o‘xshatishlar yozuvchining mahoratini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida badiiy nutqda alohida o‘rin tutadi. Yozuvchi o‘zining badiiy tasvir maqsadiga muvofiq ravishda xilma-xil original o‘xshatishlar yaratadi, bu o‘xshatishlar kutilmaganligi, ohorliligi bilan o‘quvchini rom etadi, muayyan ruhiy yoki jismoniy holat, xususiyat, pred- metlarni o‘quvchi ko‘z o‘ngida yaqqol gavdalantiradi. Masalan, *Miryoqub ikki kishining pichirlashib gaplashganini eshitdi, yuragi objuvoz likopiday ura boshladi (Cho‘lpon)* gapidagi o‘xshatish – yozuvchining o‘z ijodi mahsuli. Mana bu o‘xshatishlar ham erkin badiiy o‘xshatishlardir: *Maydalab o‘rilgan sochlardek egatlarga taralgan suvlar – nay ko‘ksidan oqayotgan ohanglar kabi sirli-sirli jildiraydilar (Ismoil To‘lak).* Turg‘un o‘xshatishlarda o‘xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo‘ladi, bunday o‘xshatishlar, garchi muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo‘llangan bo‘lsa-da, vaqtlar o‘tishi bilan til jamoasida urfga kirib, doimiy ifodalar sifatida turg‘unlashgan, umumxalq tilidan joy olib ulgurgan bo‘ladi. Bunday o‘xshatishlar xuddi tildagi tayyor frazeologik birliklar kabi nutqqa olib kiriladi. Masalan, *Uning bu xislati ham hammaga otning qashqasiday ma’lum (Cho‘lpon)*; *Bolalari qo‘rqqanlaridan baqadek qotib qolishdi (M.Nizanov)* gaplaridagi o‘xshatishlar turg‘un o‘xshatishlardir. Turg‘un o‘xshatishlar ham nutqning ifodaliligini ta’minlashda alohida o‘rin tutadi. N. Mahmudov va D. Xudoyberganovaning «O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati»dan olingan o‘q so‘zi ishtirokidagi turg‘un o‘xshatishlarning ma’no- larini ko‘rib chiqsak, birgina o‘q so‘zi misolida ko‘pgina ma’nolar mujassamligiga guvoh bo‘lamiz. O‘qday (kabi, singari)

1. *To‘g‘ri, adil.* Asosan, egri bo‘lmagan ko‘cha, yo‘l va boshqa narsalar haqida: Hammasini yer yuzidan sidirib tashlab, o‘rniga bog‘-rog‘ga ko‘milgan, ko‘chalari **o‘qday** *to‘g‘ri,* oppoq, ko‘rkam qishloq barpo qildi. *(O.Yoqubov, «Diyonat»)*

2. *To‘g‘ri.* Rost, adolatli so‘z, shuningdek, g‘irromlikni bilmaydigan odam haqida: **O‘qdek** *to‘g‘ri* bo‘lmoqlik, kibr-u havoga yo‘l ochmasligi lozim... – negadir o‘ylanib qoldi sohibqiron. *(M. Ali, «Ulug‘ saltanat»)*

3. *Botmoq, tegmoq, teshib o‘tmoq, sanchilmoq, qadalmoq.* Odamga qattiq ruhiy azob bermoq. Asosan, gap-so‘z, o‘y-xayol haqida: Uning so‘zlari garchi **o‘q kabi** *botayotgan* bo‘lsa-da, Elchin uchun yangilik emasdi. *(T. Malik, «Shaytanat»)*

U ketdi, ketdi-yu endi shum o‘ylar *San chilaveradi* qalbga **misli o‘q**. *(A.O‘ktam, «U ketdi...»)*

4. *Uchmoq.* Juda ham tez harakatlanmoq; zarb, shiddat bilan chiqib ketmoq. Vatan, aylanarman bir keskir toshga, Qoshingga **o‘q kabi** *uchib* borarman.

(R. Parfi, «Ona Turkiston») Bizdan uzr so‘rab, «pat-pat»iga o‘tirdi-yu **o‘qday** *uchirib ketdi. (M. M. Do‘st, «Lolazor»)*

5. *Otilmoq.* Keskin, shiddat bilan biror tomonga tashlanmoq; odam, jonivor va boshqa harakatlanuvchi narsalar haqida: Qamchi yeb o‘rganmagan uchqur bedov oldinga **o‘qday** *otilib,* egasini balo-qazodan olib chiqib ketdi. *(P. Qodirov «Yulduzli tunlar»)*

6. *Otilib chiqmoq.* Asosan, qattiq hayajon, hissiy taranglik bilan aytilgan gap-so‘z, xitob va shu kabilar haqida: Ko‘kragidan shu so‘zlar **o‘qday** *otilib chiqdi*: «Otamning qamalishi emas, sizning qilmishingiz meni o‘rtoqlarim oldida yerga kirgizib yubordi». *(A. Qahhor, «Zilzila»)*

7. *Kirmoq, sanchilmoq, qadalmoq, urilmoq.* Qattiq, dag‘al, quloqqa ozor bera- digan darajada eshitiladigan ovoz, gap-so‘z haqida:

Uxlab qoldingizmi, nima balo! – rejissyorning tajang qichqirig‘i Zuhraning quloqlariga **o‘qday** *kirdi. (O‘. Hoshimov, «Nur borki, soya bor»)*

8. *Qadamoq, tikmoq.* Qattiq tikilib qaramoq. Asosan, ko‘z haqida: Ertalab haykalning ochilishidan qaytayotib, mashina oynasidan o‘ziga **o‘qdek** *qadalib turgan* bir juft ko‘zni ko‘rib qoldi. *(E. A’zam, «Shoirning to‘yi»)[Маҳмудов, Худойберганова,2013:281-283]*.

“O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati” uchun yig‘ilgan materiallar shundan dalolat beradiki, xalqning muayyan predmet, belgi, harakatholatga munosabati, assotsiativ fikrlash tarzi o‘xshatishlarda ham namoyon bo‘ladi. Jumladan, buni o‘zbek tilidagi inson haqidagi turg‘un o‘xshatishlarda ham ko‘rishimiz mumkin. Tilshunos olima D. Xudoyberganova o‘zining “Matnning antroposentrik tadqiqi” nomli maqolasida o‘zbek tilidagi inson haqidagi turg‘un o‘xshatishlarni quyidagi ma’noviy guruhlarga tasnif qiladi:

1. Inson a’zolari bilan bog‘liq bo‘lgan o‘xshatishlar.

2. Insonning tashqi ko‘rinishi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘xshaishlar.

3. Insonning jismoniy xususiyati bilan bog‘liq o‘xshatishlar.

4. Insonning ovozi bilan bog‘liq o‘xshatishlar.

5. Inson nutqi bilan bog‘liq o‘xshatishlar.

6. Insonning harakteri bilan bog‘liq bo‘lgan o‘xshatishlar.

7. Insonning holati bilan bog‘liq bo‘lgan o‘ xshatishlar.

8. Insonning hatti-harakati bilan bog‘liq bo‘lgan o‘xshatishlar.

[Xudayberganova,2013:94].

O‘zbek tilidagi inson bilan bog‘liq o‘xshatishlar shuni ko‘rsatadiki, ularda insonning holati va harakatini ifodalovchi o‘xshatishlar miqdori boshqa ma’noviy guruhdagi o‘xshatishlarga nisbatan ko‘p. Keyingi o‘rinda esa inson a’zolarini ifodalovchi o‘xshatishlar turadi. Demak, bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, o‘zbek tilida so‘zlashuvchi til egalari ko‘proq insonning harakatholatini obrazli tarzda ifodalaydi. O‘xshatish uchun etalon sifatida tanlangan so‘zlar ham o‘zbek tilining lingvokulturologik xususiyatlarini ko‘rsatuvchi til birligidir. Insonning xarakteri xatti-harakati bilan bog‘liq bo‘lgan o‘xshatishlarda o‘zbek tilida so‘zlashuvchi til egalarining etalon sifatida turli hayvon va jonivor turlarini bildiruvchi so‘zlardan ko‘proq foydalanganligi ma’lum bo‘ladi. Masalan, itday sadoqatli, molday befahm, musichaday beozor, eshakday qaysar (xarakter bilan bog‘liq); itday ishlamoq, echkiday sakramoq, toshbaqaday sudralmoq, ilonday sudralmoq, bulbulday sayramoq (harakat bilan bog‘liq o‘xshatishlar). O‘zbek tilida o‘simlik va meva nomlarining o‘xshatish etaloni sifatida qo‘llanishi ham ko‘p uchraydi. Bunday o‘xshatish etalonlariga sambit, shamshod, sarv, terak, lavlagi, sholg‘om,gilos, olma, yong‘oq, kabi so‘zlarni misol sifatida keltirish mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, o‘xshatishlar turli xalqlar madaniyatini yaqqol namoyon qilib beruvchi vositalardan biri hisoblanadi.Unda ma’lum davrda yashagan ajdodlar kechinmalari, tasavvurlari,milliy va madaniy an’analari muhrlangan bo‘ladi. O‘xshatishlar bizning madaniyatimizni kelajak avlodga yetkazuvchi vositalardan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. “Qutadg‘u bilig” leksikasi [Matn] : monografiya / M.F.Xolmuradova. - Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 156 b.

2. Xudayberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. Monografiya. – Toshkent: Fan.. 2013.

3. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли лугати / Н. Маҳмудов, Д. Худойберганова. - Тошкент: «Маънавият», 2013.-320 б.

NEYROLINGVISTIK DASTURLASH: TARIXI VA BUGUNGI AHAMIYATI
NEUROLINGUISTIC PROGRAMMING : FORMING HISTORY AND THE IMPOTANCE FOR TODAY’S LIFE

O.Sharipova
TDO‘TAU magistranti

Abstract: In the article, it is investigated that the forming history of NLP as a new subject and its importance in today’s life

Keywods: *NLP, neuro, language, programming, brain, brain’s behavior*.

So‘nggi yillarda dunyo miqyosida ijtimoiy hayotning turli tarmoqlarida inson psixologiyasiga ta’sir qilishning yangi – neyrolingvistik dasturlash turi keng qo‘llanmoqda. Shu o‘rinda tabiiy savol tug‘iladi: kundan kunga tobora talab ortib borayotgan bu yo‘nalish qachon shakllangan, uning asl mohiyati, amaliy ahamiyati nimada?

Neyrolingvistik dasturlash (NLD) terminini ona tilimizga so`zma-so`z tarjima qiladigan bo‘lsak, nerv, til va dasturlash so‘zlari kelib chiqadi, ya’ni u insonni til va so‘zlar yordamida dasturlash degan ma’noni anglatadi va ushbu uch tarkibiy qism uning uch muhim elementini tashkil etadi: neyro(nerv tizimining miya va tana o‘rtasidagi aloqadorligi), lingvistika(til vositasida o`zaro ta’sir ko`rsatish) va dasturlashtirish(fikr va harakatlarning ketma-ketlikda takrorlanib turishini tizimga solish).

Oksford lug‘atida ushbu atamaga quyidagicha ta’rif beriladi: “A model of interpersonal communication chiefly concerned with the relationship between successful patterns of behaviour and the subjective experiences (*esp*. patterns of thought) underlying them” va “A system of alternative therapy based on this which seeks to educate people in self-awareness and effective communication, and to change their patterns of mental and emotional behaviour”. Bundan kelib chiqadiki, NLD asosida ikki narsa yotadi-inson xulq-atvorini muvaffaqiyatga erishuvga modellashtirish va o‘zini anglash.

Neyrolingvistik dasturlash bo‘yicha dastlabki tizimli ilmiy tadqiqotlar 1970-yilda Kaliforniyadagi Santa Kruz universitetida boshlangan. Universitet talabasi Richard Bandler va uning ustozi professor Jon Grinderlar uning asoschilari sifatida ko‘rsatiladi. Bu davrga qadar ham Ibn Sino, Beruniy singari buyuk bobokalonlarimiz o‘z asarlarida inson nutq faoliyatidagi nuqsonlar, buzilishlar bosh miyadagi neyronlarning – nerv hujayralarining zararlanishi oqibati ekanligini qayd etgan va uni davolash bo‘yicha ham ayrim ko‘rsatmalar berib o‘tgan bo‘lsalarda, bu soha alohida yo‘nalish sifatida izchil o‘rganilmagan. O`tgan asrning so`nggi yillarida miya faoliyatini o‘rganish borasida salmoqli ishlar amalga oshirildi. XX asrning 2-yarmiga kelib inson miya faoliyati va uning nutqqa ta’siri masalasi chuqur tadqiq qilina boshlandi. Asr oxiriga kelib esa u bilan bog‘liq ishlar shu darajada rivojlandiki, bu davr amerikalik neyropsixologlar tomonidan “miya o`n yilligi” deb nomlangan (XXasrning 90-yillari).

Richard Bandler va Jon Grinderlarni har tomonlama teng salohiyatga ega bo‘lgan insonlarning nima uchun turli xil natijalarga erishishi qiziqtiradi va buning ilmiy asosli sababini topishga kirishishadi. Ular ishni o‘z davrining mashhur psixoterapevtlari Satir, Geshtald va gipnoz ustasi Milton Eriksonlarning nazariyalarini o‘rganishdan boshlashdi. Ularning asosiy maqsadi tez va yuqori natijalarga erishishning nazariy asosli texnikalarini ishlab chiqish bo‘lgan. Bu izlanishlarning amaliy natijasi o‘laroq o‘z sistem yondashuviga ega bo‘lgan biz hozirda neyrolingvistik dasturlash sifatida o‘rganuvchi yangi fan tarmog‘i vujudga keldi (uning nomi (Neuro-Linguistic Programming) ham aynan Richard Bandler tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan). Shu davrga qadar jamiyat a’zolari tomonidan odatiy jarayon sifatida e’tiborsiz qoldirilgan holatlarga tanqidiy qarash va uning ustida olib borilgan kichik tajriba-amaliyot innovatsion sohalardan biriga aylangan yangi yo‘nalishning shakllanishiga sabab bo‘ldi.

NLD gumanitar ta’lim texnologiyasi hisoblanib, uning asosiy vazifasi inson ma’naviy madaniyatini rivojlantirish, kafolatlangan natijalarga erishtiruvchi samarali muloqot texnikasini shakllantirishdan iboratdir. Tilshunoslik, psixologiya, nevrologiya fanlari kesishuvida vujudga kelgan bu yangi tarmoq neyropsixologiya, neyrofiziologiya, psixolingvistika, psixoakustika, kibernetika kabi oraliq fanlar g‘oyalaridan barakali oziqlanib, shaxs intellektual taraqqiyot darajasini oshirish, individual imkoniyatlarini ro`yobga chiqarish, mavjud salohiyatidan to‘laqonli foydalanish imkoniyatini beradigan va uning ijtimoiylashuvi yo‘lidagi sun’iy to‘siqlarni bartaraf etadigan yangidan yangi o‘ziga xos metodlarni ishlab chiqmoqda.

Ma’lumki, bizni o‘rab turgan obyektiv olam haqidagi qarashlarimiz birlamchi sezgi organlarimiz orqali qabul qilinib, bu axborotlarning barchasi miyada umumlashadi. Nutq jarayoni esa miyaning ushbu yig‘ilgan ma’lumotlar asosida har bir stimulga bildirilgan reaksiya natijasida paydo bo‘ladi. Neyrolingvistik dasturlash til va boshqa kommunikatsiya vositalaridan foydalangan holda miya faoliyatiga ta’sir qilish va yangi, nuqsonlardan xoli yashash tarzini yaratish usulidir.

Dasturlashning bu usulidan foydalanish orqali insonlar ham o‘zlarining, ham atrofdagilarning xatti-harakatlarini boshqara oladi, u odamlarga o‘zlari xohlagan o‘zgarishlarga tez fursatda erishishlariga yordam beradi.

NLDning bugungi kundagi ahamiyati qay darajada muhim ekanligini quyidagi singari salbiy holatlarni bartaraf etishda qo‘lga kiritayotgan ijobiy yutuqlari misolida ko‘rishimiz mumkin:

-kundalik turmushda sodir bo‘luvchi murakkab vaziyatlar;

-individual kamchiliklar;

-qo‘rquv, hadiksirash yoki shu kabi noxush hislar;

-past o`zlashtiruvchi o`quvchi-yoshlar, o`zlariga ma’lum cheklashlar qo`yib olgan katta yoshdagi kishilarda kechuvchi depressiya holatlari;

-chekish, ichkilikbozlik, uyqusizlik kabi ko‘ngilsiz qusurlar va h.k. dan xalos bo‘lish.

Bu fan tarmog‘ining eng muhim jihati yoshi-yu ijtimoiy holatidan qat’iy nazar barcha insonlarning kundalik faoliyatida shaxsiy va kasbiy samaradorligini oshirishda beqiyos ta’sir kuchiga egaligidir. Uning rivojida lingvistik va psixologik nazariyalar bir xilda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. John C.L.Ingram. Neurolinguistics. Cambridge textbook in linguistics.
2. Primov A., Qodirova X. Tilshunoslikning dolzarb muammolari (o`quv-uslubiy qo`llanma). -Urganch, 2019.
3. Stemmer B., Harry A.Whitaker. Handbook of the Neuroscience of Language. – Amsterdam, 2008.
4. www.cambridge.org
5. www.hayhouse.co.uk

PSIXOLINGVISTIKA VA PSIXOLINGVISTIK TAHLIL
PSYCHOLINGUISTICS AND PSYCHOLINGUISTIC ANALYSIS

M.Muxammadiyeva
O‘zMU magistranti

Annotatsiya: Maqolada psixolingvistika va uning tahlili bayon etiladi. O‘tkir Hoshimov asarlari misolida psixolingvistik tahlillar keltirilgan. Psixolingvistik tahlil haqidagi qarashlar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *obyekt, predmet, nutqiy faoliyat, subyekt, retsipient.*

Annotation: The article describes psycholinguistics and its analysis. Psycholinguistic analysis is given in the example of Utkir Hoshimov's works. It is about views on psycholinguistic analysis.

Keywords: *object, subject, speech activity, subject, recipient.*

Psixolingvistika – zamonaviy fan sohalaridan biri bo‘lib, nutqning hosil bo‘lishi, shuningdek, nutqni idrok etish va shakllantirish jaroyonlarini, ularning til tizimi bilan o‘zaro bog‘lanishi holatida o‘rganuvchi fandir. Psixolingvistika psixologiya va lingvistikaning sintezi sifatida XX asrning 50-yillarida maydonga keldi.

Psixolingvistikaning asosiy tadqiqot obyekti nutqiy faoliyat subyekti bo‘lgan shaxs, til egasidir. Rus tilshunosi A.A.Zalevskaya psixolingvistikaning vazifasini “tilning amal qilinishi psixik fenomen sifatida tavsiflashva tushuntirish “ bo‘lishi kerakligini ta’kidlagan.

Psixolingvistikaning predmeti – turli obyektlarning mavhum tizimi yoki ayrim obyektlarning mavhum tizimi hisoblanadi. Shu o‘rinda yevropalik psixolingvistlarning fan sohasiga oid mulohazalarini keltirib o‘tish lozim. Jumladan, P.Fress psixolingvistikani “til orqali taqdim etiladigan bizning ekspressiv va kommunikativ ehtiyojlarimiz va vositalarimiz o‘rtasidagi munosabatlar haqidagi fan”- deb izohlagan. Rus psixolingvistikasi nazariyasi asoschisi A.A. Leontev shunday yozadi: “Psixolingvistika- til tizimi va lisoniy qobiliyat orasidagi munosabatlarni o‘rganuvchifan”. Charlz Osgudning fikricha, “Psixolingvistika so‘zlovchi niyatining muayyan

madaniyat kodida (tilida) qabul qilingan signalga aylanishi va bu signallar tinglovchining interpretatsiyasida qaytadan namoyon bo‘lishi jaroyonlarini o‘rganadi.

Rus tilshunosi va psixologi V.P.Belyanin o‘z tadqiqotlarida matnning psixolingvistik xususiyatlarini yoritgan. Psixolingvistik tahlilda lisoniy ong masalasi markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. “lisoniy ong tashqi faoliyatni til belgilari vositasida rejalashtirish va boshqarishdan iborat bo‘lgan ichki jarayondir”. U xususan kommunikatsiyaning eng oliy birligi bo‘lgan matn yaratilishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Matnning psixolingvistik tahlilida muhim bo‘lgan obyektlardan biri til egasi- matn tuzuvchi va retsipient faoliyatidir. Bilamizki, matn inson tomonidan inson uchun yaratiladi. Bu matn yaratilishi va uning idrokidan iborat faoliyat zanjirining antroposentrik xususiyatiga egligidan dalolat beradi. Psixolingvistik tahlilda muallif va retsipient munosabatlarida amak qiluvchi lisoniy va nolisoniy omollar borki, ularni o‘zaro uyg‘unlikda tadqiq etish kutilgan natijalarniolishga imkon yaratadi.

Matnning psixolingvistik belgilarga-yaxlitlilik, informativlik, bog‘lanishlik, kompressivlik kiradi.

O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari”qissasida “Kun botishi bilan onam hovliga ko‘loblatib suv separ, kun bo‘yi oftob qizargan yer hidi supa oldidagi rayhonlar isiga qo‘shilib ajib bir taravot taratar,atrof jimjit bo‘lib qolar edi” yuqoridagi belgilarni ko‘rishimiz mumkin.

Yoki O‘tkir Hoshimovning “Bahor qaytmaydi” qissasida “Muqaddam ambulatoriyaga kirib kelganida anchagina odam to‘planib qolgan edi. U bir bolasini ovutayotgan, biri tinimsiz yo‘talyotyotgan bemorlar orasidan o‘tib, yo‘lak oxiridagi eshikni ochdi” yaxlitlilik, informativlik, bog‘lanishlilik belgilarini ko‘rishimiz mumkin. Matnni psixolingvistik tahlil etish haqidagi ayrim tadqiqotlarda uning kreollashtirilganlik, mantiqiy uzilish hamda interpretativlik xususiyatlari ham e’tiborga olinishi lozimligi haqida ta’kidlagan. Kreollashtirilganlik – o‘quvchiga ta’sir o‘tkazish maqsadida verbal hamda noverbal shakllarning uyg‘unlashtirilishini bildiradi. Mantiqiy uzilish – bizga ma’lumki matnda ketma – ket kelgan jumlalar mazmunan o‘zaro bog‘liq bo‘ladi. Ana shu bog‘liqlilik kutilmaganda uzilib qolish mumkin. Shu hollarda mantiqiy uzulish ro‘y beradi.

V.P. Belyanin fikriga ko‘ra, har bir o‘quvchi muayyan matn haqida o‘z interpretatsiyasiga ega bo‘lishi mumkin. Matn o‘qish natijasida yuzaga keluvchi interpretatsiya xarakteri faqat matnning emas, o‘quvchining ham psixologik xususiyatiga bog‘liq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Залевскяа А.А. Введение в психолингвистику. Учебник для студенто высших учебных заведений. –М.,1999. –С.25

2. Durdona Xudoyberganova. Mattnning antroposentrik tadqiqi. Fan nashriyoti. -2013

3. O‘tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari. Yangi asr avlodi. Toshkent – 2015

4. O‘tkir Hoshimov. Bahor qaytmaydi. Sharq nashriyoti. Toshkent-2015

SHAXSIY YOZISHMALARDA NOADABIY FONETIK UNSURLARNING VOQEALANISHI
OCCURRATION OF UNUSUAL PHONETIC ELEMENTS IN PERSONAL CORRESPONDENCE

E.O‘ralov
ToshDO‘TAU magistranti

Annotatsiya: yshbu maqolada shaxsiy yozishmalarda noadabiy fonetik unsurlarning voqealanishi bilan bog‘liq muammolar, sabablar va yechimlar haqida fikr yuritilgan.

Abstract: this article discusses the problems, causes, and solutions associated with the occurrence of abnormal phonetic elements in personal correspondence.

Kalit so‘zlar: *shaxsiy, yozishmalar, xato, fonetika, muammo, tezaurus, me'yor, nutq, og‘zaki, yozma.*

Key words: *personal, correspondence, error, phonetics, problem, thesaurus, norm, speech, oral, written.*

Xat yozish - bu barcha davrdagidek zamonaviy texnologiyalar asrida o‘z dolzarbligini yo‘qotmay kelayotgan aloqa usuli. Har bir tilga xos xususiyatlardan biri shu tilning inson faoliyatining muayyan sohasi bilan bog‘liq vazifalariga ko‘ra ajratilishi. Kishilar faoliyatning barcha sohalarida aloqa qilish jarayonida tildagi leksik, frazeologik, grammatik va fonetik vositalarni tanlash va ishlatishda birbirlaridan ma'lum darajada farq qilish hodisasidir. O‘zbek tili “O‘zbek adabiy tili” sifatida: 1) so‘zlashuv ; 2) rasmiy; 3) ilmiy ; 4) publisistik; 5) badiiy uslublarni o‘z ichiga olgani holda biz maqolamizda “Shaxsiy yozishmalarda adabiy til me'yorlariga mos bo‘lmagan fonetik hodisalarning yuzaga kelish sabablari va bu bilan bog‘liq jihatlar”ni tadqiq etishdir.

Internetning paydo bo‘lishi va rivojlanishi bilan ijtimoiy o‘zaro munosabatlarning yangi modellari paydo bo‘ldi, asosan onlayn muloqotga asoslangan virtual jamoalarning shakllanishi.

L.V. Dubina Internetning ko‘rinishini yozma ko‘rinish bilan taqqoslaydi, bu esa nutqning yozma shakli paydo bo‘lishiga olib keldi. Bu og‘zaki nutqdan farq qilar edi, faqat quloq bilan emas, balki ko‘z bilan idrok etilishi, shuningdek, idrok etish jarayonini vaqt oralig‘idan xalos bo‘lishiga imkon berganligi va shu sababli odamga imkoniyat yaratganligi bilan ajralib turardi .

Internetdan keng foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan inqilobiy bo‘lmagan o‘zgarishlarni e'tirof etgan holda "og‘zaki va yozma nutqning chegaralarining buzilishi"ni kuzatishimiz mumkin.

Hozirda shaxsiy yozishmalar asosan ijtimoiy tarmoqlarda olib borilishi tabiiy hodisa bo‘lib, bu jarayonda til adabiy til me'yorlariga bo‘ysunishi, aks holda qandaydir jazo chorasi ko‘rish qonun bilan belgilangmagan. O‘zbekiston Respublikasi Konstitusiyasining 4-moddasida O‘zbekiston Respublikasining davlat tili o‘zbek tili ekanligi belgilangan bo‘lsa, «O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida»gi Qonunga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida”gi huquqiy hujjatning 3-moddasiga ko‘ra, “Ushbu Qonun tillarning turmushda, shaxslararo muomalada hamda diniy va ibodat bilan bog‘liq udumlarni ado etishda qo‘llanishini tartibga solmaydi” deb belgilangan. Mazkur qonun hujjatlari bilan birga O‘zbeksiton Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to‘g‘risidagi Qonunining 42-moddasiga ko‘ra, “Fuqarolarning tarbiya va ta'lim berishda tilni erkin tanlashdan iborat huquqlarini buzish, tillarini mensimaslik.... bir baravaridan ikki baravarigacha miqdorda jarima solishga sabab bo‘ladi. [42-moddaning sanksiyasi O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 3-dekabrdagi O‘RQ-586-sonli Qonuni tahririda — Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 04.12.2019 y., 03/19/586/4106-son]

Qonunchiligimiz o‘zaro shaxsiy yozishmalarda insonning sha’ni, uning daxlsizligi va qonun bilan belgilangan boshqa huquqlarini himoya qilishni o‘z zimmasiga olgani holda tildan foydalanishning faqat umumiy holda faqat rasmiy hollardagina buzilishini ta'qiqlaydi.

Zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalasi - Internetdagi rus tilining ishlash muammosi. Ushbu muammoga bo‘lgan qiziqishni ushbu mavzu bo‘yicha G.N.Trofimova, V.G. kabi olimlarning bir qator tadqiqotlari tasdiqlaydi. Kostomarov, V.M. Shaklayn, Yu.N.Karaulov va boshqalar. Tadqiqotchilar bir necha bor ta'kidladilarki, Internet o‘zaro aloqaning yangi usullari va til mavjudligining shakllarini olib kelgan maxsus kommunikativ muhit va tilni amalga oshirishning yangi sohasi. [М. Маркович. 8–9 февраля 2017 г.]

Internetdagi shaxsiy yozishmalarda til bilan bog‘liq yuzaga kelgan xatolar ko‘pgina rivojlangan davlatlardagi soha mutaxassilarini ham tashvishga solganki, til bilan bog‘liq savodsizlikning oshib ketishi xavfi. Biroq o‘zaro shaxsiy yozishmalarda orfografik, grammatik va uslubiy jihatdan qonun bilan bog‘liq qat'iy cheklovlarning mavjud emasligi natijasida adabiy til me'yoriga mos bo‘lmagan fonetik hodisalar ham voqealanishi tabiiy. Buday norasmiy xatlar asosan:

To‘y kuni, tug‘ilgan kuni, bola tug‘ilishi, universitetni tugatishi va h.k.;

To‘yga, uyga kelishga yoki boshqa bayramga taklif;

Taklif, rahmat yoki yaxshi maslahat uchun tashakkur;

Taklifnomani rad etish;

Kechirim yoki ta'ziya;

T.S. Ivanova Internet tilini nutqning yangi turi - og‘zaki-yozma nutq deb ham atash mumkin, deb hisoblaydi, chunki u "yozma va og‘zaki nutqning xususiyatlarini birlashtiradi, shuningdek, kompyuter aloqasi vositasida o‘z xususiyatlariga ega" . Internetdagi aloqa mavjudligining asosiy

shakli yozma shakl, ammo bu erda yozma nutqning barcha qonunlari buzilgan. Internetdagi nutq tuzilish nuqtayi nazaridan,shubhasiz, ogʻzaki nutqni nazarda tutadi, chunki bu birinchi navbatda dialoglar, suhbatlar va izohlar. Rasmiy oʻrinda yozma nutq har doim puxta oʻylangan, tartibga solingan, tekshirilgan va tuzatilgan, aniq, shu bilan birga Internet aloqasi asosan norasmiy boʻlib, koʻplab orfografik va leksik xatolar koʻp uchraydi.

Ijtimoiy tarmoqlardagi shaxsiy yozishmalarda soʻzlarning xato bilan yozilishida ikki jihat oʻrinli: 1. Imlo savodxonligining past ekanligi hamda hududga xos boʻlgan talaffuz. Masalan, soʻzlarda “X” va “H” harflarning farqlanmasligi, ushbu harflar ishtirok etgan soʻzlarning puxta bilmaslik bilan izohlansa, “U” va “Oʻ” “boʻladi→buladi”, “K” va “Q” “qanday→ kanday” hamda “I” va “E” harflarining oʻrnini almashishi ham imlo qoidasini bilmaslik ham shevaga xos fonetik hodisa sifatida baholanishi mumkin. Internet tarmoqlaridagi oʻzaro yozishmalarda noadabiy fonetik unsurlarni voqealanishiga shevaning ta'siri yaqqol koʻringan oʻrinlarga “A” va “O” “aka → oka”, “Y” va “J” “yoʻq”→ “joʻq” fonemalarining oʻrnining almashish holatini ham keltirish mumkin. Komp'yuter va mobil telefonlarda “Oʻ, Q, Gʻ, H” harflarining yoʻqligi bilan ham voqealanishini inobatga olish zarur. Biroq “kelyapman → kelopman → kevomman” kabi nodabiy fonet hodisalarni bunday deb boʻlmaydi. Jahonning rivojlangan mamlakatlarida bu masalani yechish uchun Tezaurus (yun. thesauros — xazina, boylik) —1) muayyan tildagi barcha soʻzlarni qamrab oladigan, ularning matnda qoʻllanish holatlarini toʻla-toʻkis aks ettiradigan lugʻatdan foydalanish tavsiya qilingan. Doimiy olib borilgan muayyan faoliyat uning odatga aylanishiga olib kelinishini inobatga olinsa ijtimoiy tarmoqlarda noadabiy fonetik hodisalarning voqealanishi bilan bogʻliq holat adabiy tilda ish yuritishda yangi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda sun'iy intellekt sifatida mobil aloqa vositalari uchun tezaurus ilovalarini ishlab chiqish yoki bundan koʻra mukammalroq loyihalarni amaliyotga joriy qilish oʻrinli deb hisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mengliyev B. Hozirgi oʻzbek tili. T-20182. *Дубина Л. В.* Тенденции развития русского языка в условиях интернет-коммуникации// Вестник Томского государственного педагогического университета, выпуск 2- Т., 2013.

3. *Иванова Т.С.* Речевое поведение интернет-общения// Вестник Адыгейского государственного университета, выпуск 3, А. 2011. 3. *Кронгауз М.* Самоучитель олбанского. Издательство АСТ- Москва, 2013. 4. *Кронгауз М.* Русский язык на грани нервного срыва.

4. Знак- Москва, 2007. 5. *Лейчик В. М.* Люди и слова: как рождаются и живут слова в русском языке / отв. ред. Г. В. Степанов. 2-е изд-е, испр. и доп. М.: Либроком,2009. 6. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т.9а- Спб.1893 7. Платоник: Живой журнал. URL: http://platonicus.livejournal.com 8. Неформальная интернет-энциклопедия Луркморье, URL: http://lurkmore.to/Язык_падонков#

5. М.Маркович (Российский университет дружбы народов) Безграмотность И Антиграмотность В Русскоязычном Интернете.РУССКИЙ ЯЗЫК В ИНТЕРНЕТЕ: ЛИЧНОСТЬ, ОБЩЕСТВО, КОММУНИКАЦИЯ, КУЛЬТУРА. Сборник статей I Международной научно-практической конференции Москва, РУДН, 8–9 февраля 2017 г.

6. Lex.uz

“BOBURNOMA”DAGI SIFAT LEKSEMALARINING TEZAURUSINI YARATISH
CREATING THESAURUS OF ADJECTIVE LEXEMES IN “BOBURNAMA”

P.Nabiyeva,
ToshDOʻTAU magistranti

Annotatsiya: “Boburnoma”- Zahiriddin Muhammad Boburning shoh asari.Ushbu asarda 28000 ta soʻz qoʻllanilgani olimlar tomonidan aniqlanib, u koʻplab tadqiqotchilar e’tiborini tortib keladi.Bu asar ustida koʻplab tadqiqotchilar ish olib borgan boʻlsa-da uning hali oʻrganilmagan masalalari ham yoʻq emas.

Maqola “Boburnoma” asari leksikasining lug‘at boyligi,undagi leksemalarning sinonimik qatori ,ushbu asarning tilshunoslikda tutgan o`rni, shuningdek hozirgi zamon talabi bo`lgan tezaurus termini, tezaurusning ahamiyati, undan foydalanish usullari haqida. “Boburnoma”da sinonimlar tezaurusini,xususansifat leksemalarining tezauresini yaratish muhim ahamiyatga ega vazifadir. Asarning tezauresini yaratishda til tarixi va kompyuter lingvistikasi sohasida ko‘plab yangi yutuqlarga erishishimiz shubhasizdir.

Abstract: “Baburnama” is a masterpiece of Zahiruddin Muhammad Babur. This book has received widespread acclaim from modern scholars. Scientists have determined that around 28,000 words were used in this work, which attracted the attention of many researchers. Even though many researchers have been working on this book, there are still some unsolved questions.

The article is about the vocabulary of the lexicon of “Baburnama”, the synonymous series of lexemes in it, the role of this work in linguistics, as well as the modern term thesaurus, the importance of thesaurus, methods of its use.

From this we can see that it is necessary to create not only adjective lexemes, but also other types of lexemes of “Baburnama”. By creating the thesaurus of this work, we can enhance new achievements in the field of language history and computer linguistics.

Kalit so‘zlar: “Boburnoma” asari, sifat leksemalar, sinonimik qator, tezaurus, lingvistikada tezaurusning ahamiyati.

“Bobur Mirzo xalqimizning buyuk farzandi. Adabiyot, ilm, ma’rifat nuqtai nazaridan u hamon yashayapti….” O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev.

“Boburnoma” XV-XVI asr eski o`zbek adabiy tili leksik xususiyatlari mujassamlangan qomus. “Boburnoma” o`sha davrning lug`at tarkibi, fonetik,leksik grammatik xususiyatlarini o`rganishda ,turkiy til taraqqiyoti,turkiy leksemalar semantikasi, o`zbek tili tarixiy lelsikologiyasi, Boburning so`z qo`llash mahoratini yoritishda muhim ahamiyatga ega. [Xolmanova Z,2009]

“Boburnoma”da muallifning tilga munosabatitilshunoslikka oid qarashlario`z ifodasini topgan.Bunda birinchi navbatda “Boburnoma”ning o`zbek tili tarixini o`rganish,lug`aviy sath qonuniyatlarini ohish,o`zbek adabiy tili leksikasining taraqqiyotini tahlil qilishda manba sifatidagi ahamiyatini qayd etish lozim. [Bobur ensiklopediyasi. 2014,172-173-b]

Ushbu asarda so`zlarning sinonim, antonym, omonimlar paradigmasi aks etgan bo`lib, sinonim so`zlarda darajalanish xususiyatlarini ko`rishimiz mumkin. Masalan,….G`allasi mo`l, mevasi ko`p,qovun va uzumi yaxshi bo`lardi…,Andijonning noshvotisidan yaxshiroq noshvoti bo`lmas…,..qirg`ovul behad semiz edi…,…bahori juda yaxshi bo`lardi..,…bu hujra ham ko`p yaxshi joyda qad ko`targan…,..ovlanadigan qushlari behad yaxshi bo`ladi(29-bet) Bularda Bobur yaxshi sifatining darajalaridan foydalangan.

“Boburnoma” asari o‘zida mujassam etgan ma’nodosh so‘zlar bilan ham katta e’tiborga loyiqdir.Asarda kishini lol qoldiruvchi sinonimik boylik eng avvalo o‘zbek tilining xususan, eski o‘zbek tilining ma’nodagi ifodalar ko‘pligi bilan kitobxonni hayratga solidi.

Tezaurus (yun. thesauros -xazina, boylik) - muayyan tildagi barcha so‘zlarni qamrab oladigan, ularning matnda qo‘llanish holatlarini to‘la-to‘kis aks ettiradigan lug‘at. Jonli tilning lug‘at tarkibi doimo o‘zgarib turishi sababli tezaurus faqat o‘lik tillar materiallari asosida yoki oldindan belgilab olingan yozma yedgorliklar uchun tuzilishi mumkin. Muayyan yozuv yodgorliklaridan leksikani yoppasiga terib olishga asoslangan lug‘atlar (mas., yunon, lotin tillariga tuzilgan lug‘atlar) shunday lug‘atlardan hisoblanadi.

Turkiyshunoslikda A. K. Borovkov, E. I. Fozilov, A. Najiblarninglar turkiy yozma yedgorliklari asosida tuzilgan lug‘atlari ham glossariy, ham tezaurus belgilariga ega. So‘z tanlash prinsipiga ko‘ra yozuvchilar yoki ular ijodiga mansub ayrim asar tili bo‘yicha tuzilgan lug‘atlar ham tezaurus hisoblanadi; Biron-bir ilm-fan sohasiga oid lug‘aviy birlik (so‘z) lar mavzu tartibida joylashtirilgan va ana shu birliklar o‘rtasidagi semantik (turjins, sinonimik va b.) munosabatlar aks ettirilgan ideografik lug‘at. Bunda so‘zlar alifbo tartibida emas, balki bir mavzu, bir tushunchaga aloqador so‘zlarning barchasi bir joyda beriladi: kerakli so‘zlar tushunchaga qarab qidiriladi. [1В.О.Толчеев, 2004 г.]

Tezaurus so‘zlar takrorlanishidan, potensial bir-xillikni haddan tashqari ishlatishdan qochishga yordam beradi.Ular keng tarqalgan yoki yoqolib borayotgan so‘zlarning ‘rnini aniqlash uchun ishlatiladi.Muqobil lug‘at yordamida til boyib boradi.

Tezaurusdan qanday foydalanish kerak?

Agar siz haddan tashqari ko‘p ishlatgan so‘zni boshqasiga almashtirishni hohlasangiz, shunchaki so‘zni tezaurusda qidiring va muqobil variantini toping.Ushbu muqobil variant sinonimlar hisoblanadi. Ba’zan sinonimlar asl so‘z bilan bir xil ma’noga ega bo‘lmaydi. [James Leslie, Dictionary of the Synonymous Words and Technical Terms in the English Language (1806)[14]]

Nazariy jihatdan tezaurus leksika tizimining ehtimoliy modellaridan biridir. Amadda undan yozuvchi individual lug‘atini boyitish vositasi sifatida foydalaniladi.

“Boburnoma” asari uchun ko`plab lug`atlar tuzilgan bo`lib, Bobur ijodiga katta qiziqish bilan qaragan adabiyotshunos, tilshunos olim Mirzaaxmad Olimovning “Boburnoma”da qo‘llanilgan sinonimlar lug‘ati o‘zbek tilshunosligidagi yozma yodgorliklar tili bo‘yicha yaratilgan birinchi sinonimik lug‘at hisoblanadi. Tilshunoslikda muayyan tilning o‘z so‘z yasash vositalari va so‘z yasash usullari yordamida o‘zlashgan qatlamdan yasalgan so‘zlar shartli ravishda bo‘lsa ham o‘z leksikasiga kiritiladi. Asarda 743 ta sinonimik paradigma bo`lib unda 2476 ta so`z qatnashgan.Bobur ma`lum bir ma`noni ifodalashda so`zlardan unumli va mohirona foydalangan. Sinonimlardan shunday qo`llaganki, har bir so`zning mazmuni aniq,go`zal va chuqur idrok etilgan holda yozilgan.

Asardagi sinonimik paradigmalar soni 2 so`zdan 12 so`zgachani tashkil etadi.Bulardan 3-5 so`zdan tarkib topgan sinonimik paradigmalar ko`p miqdorni tashkil qiladi.Unda sifat leksemalari sinonimiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ushoq-kichik, yorug‘-charog`on-ravshan, qiyin-dushvor-shoqq-muntazar-mushkul, chuchuk-shirin-laziz-lazizlik-mazalik-xush maza-xush ta`m. [Xolmanova Z.Toshkent,2009]

Masalan,…Bir nav anori bo`ldai: yirik dona deydilar, chuhukligidan, biroz o`rik shirinligicha ta`mi bor… Bunda chuchuk so`zi asl turkey so`z, chunki –uq,-uk,-ik sifat yasovchi qo`shimcha hisoblanadi, Shirin so`zi esa fors-tojik tilidan o`zlashgan o`zlashma so`z hisoblanadi. Laziz so`zi esa lazzat so`zidan kelib chiqqan bo`lib, u arabcha so`z hisoblanadi. Asardagi ko`plab sinonimlar mana shu uch tilning o`zaro munosabati va ta`siri asosida yuzaga kelgan. Quyida sifatlar sinonimiyasini ko`ramiz:

Turkiy	forsiy	Arabiy
Qiyin	dushvor	Mushkul
Oriq		Xarob
Yashurun		Maxfiy,sirriy
Keng		Vasi`
Sovuq	Sard	
Yoruq	Charog`on,ravshan	
Issiq	Garm	
Yomon,yaramas,	Bad,ganda	
	baland	Murtafe`
	ravshan	Ayon
	Past,rezapoy	Adno
Baland		Murtafe’1

Eski –ko`hna-qadim sifatlarida biz darajalanishni ham kuzatishimiz mumkin. Narsa-buyum,belgi,harakat-holatni turlicha darajalab atovchi leksemalar –graduonimlar deb yuritiladi.[Ne`matov H.,Rasulov Toshkent:,1995.105-110-bet]

Yuqorida keltirilgan dushvor-qiyin-shoqq-mutaazzir-mushkil sinonimik qatorni Bobur shunday yozgan :

1.Tengri taolo o`z fazl va karami bila mundoq dushvor ishni bizga oson qildi va andoq qalin cherikni yarim kunda yer bila yakson qildi.

2.Qiying`akim tutar,mazkur bo`lg`ondek birin-birinsharhi bila aytar.

3.Bisyor shoqq va dushvor keldi.

4.Takob bila yurumay tog` bila yurur xiyol qilsalar, ubur mutaazzirdur.

5.Hol anga mushkuldur.

Oriq-xarob

Lamg`ong`a ham otlari orig`ligidin qalin cherik yondi. Munda kelganlarning ham otlari andoq xarobturkim, bir kun qatrar majoli qonmaydur..

Mashhur ashhar-nomdor-el tonigudek-bilguluk

1. Mozu qo‘rg‘oni ul oraa rustliq bila *mashhur* qo‘rg‘ondur;…ul jumladin bir *ashhar* olmos edikim, Sulton Alouddin kelturgan ekandur.
2. Samarqand va Buxoroda *nomdor* jangaralar aksar marg‘inoniydur.
3. Mundoq sipohiy va*el tonigudek* yigitlaridin xili bor edi.
4. Qo‘rg‘on ichidagi sipohiylaridin *bilguluk* kishilardin biri Malik Dod Kironiy edi.

Baland-murtafe’

1. Agarchi u tog‘larcha baland emastur, ko‘zga haqir ko‘rinur, vale g‘arib berk tog‘lardur.
2. Bu ark g‘arib mertafe’ va yaxshi havoliq yer voqi’ bo‘libtur.

Badnamo-badhay’at-badandom

1. Muning badnamolig‘i bor (bu yerda sifatdan mavhum oti yasalgan)
2. Tanasi badnamo va badandomdur.
3. Bir ko‘zi ko‘r edi, g‘arib badhayat edi.

Yomon-yaramas-ganda-bad

1. Menga arzadoshti kelib edi,inshosi ham yomon emas.
2. Bu asnoda 1-2 ish yaramasroq bo`ldi.
3. Boshsiz o`zbak tushidan rez qilib bu gandani va tortiq peshkash va kishi-qorasini tirt-pirt qilibturlar.
4. Chu bad kardi,mabosh emin zi ofot.

Ulug`-biyik-oliy-a`zam-azim-uzmo-buzurg/buzurgvor-kabir/akobir-irik-kulliy-jasim

1.Sulton Ali Mirzo ulug` yigit bo`lube di.

2.Muncha oliy toq olamda kam nishon berurlar.

3.Haydar Ko`kaltosh mo`g`ul cherikining rukni a`zami edi.

4…..agarchi mrndin azim gunohlar sodir bo`ldi ,vale umidim borki,inoyat qilib gunohimni bag`ushlab…..

5.Fil zimul- jussa,ziyrak jonivordur.

6.Voqe`ai uzmokim junm`a kuni rabitulavval oyining o`n oltisida tarix to`qquz yuz o`ttuz uchta ro`y berdi.

6.Andin so`ng o`ttuz qirq barg shoxining uchida bir yerdin o`q irikrak panja uradur.

7.Samarqand eliga bu kulliy shikast edi.

Shirin-chuchuk-laziz/lazizlik-choshniliq-mazalik-xushmaza-xushta`m.

1.Bisyor zo`r va shirinharakot kishi edi.

2.Bangola qaylalari bisyor chuchuk bo`lure mish.

2.Tong boshida el chuchuk uyquda edi.

3.Oncha laziz teva eti hargiz yeyilgan emas edi.

4.Udin mazalik cholib,mazalk nimadur aytur edi.

5.Yana Muhammad Solih edi, choshniliq g`azallari bor. [Zahiriddin Muhammad Bobur.Toshkent.”O`qituvchi”,2008]

6.Sharbati bisyor xushta`m va xushmaza bo`ladur

Bunday sinonimik qatorlarni asarda juda ko`p uchratamiz. Bundan tashqari fe`l-atvorni bildiruvchi sifatlar sinonimiyasi, antonimiyasi va omomnimlar asar tilini yanada go`zallashtirgan .

Yumshoq-muloyim-narm

1.Gohi uzur kelturub, gohi yumshoq so`z aytur edi.

2.Bu navbat avvalgidin muloyimroq hikoyat qildilar.

3.Narm javob aytib,balki ul sari bo`lg`ondek qilib elchiga ruxsat berdi.

Yaxshi-o`bdon-xo`b-durust-nag`z.

1.Bu elning ***yaxshi*** mahsuli ro`yandur.

2. ***O`bdon-o`bdon*** beklarni va yaxshi-yaxshi yigitlarni tushurub kelturdilar

3…..hech kim oncha ko`p va ***xo`b*** aytqon emas…

4.Sabohi bu orolni ***durust*** suv bosti

5.Nag`zaki mo *nag`z* kuni bo`ston

Nag`ztarin mevai Hinduston [Olimov.M ”Fan”.2004.]

Shunday qilib, “Boburnoma”da 348 ta sinonimik qator mavjud bo`lib bu kabi misollarni ko`plab ko`rtirishimiz mumkin. Bobur o`zining shoh asarida so`zlardan unumli foydalangan, Avlodlarga mazmunli va ibratomuz asarlar qoldirib tilshunoslik sohasiga katta hissa qo`shgan.

ЎЗБЕК ВА ТУРК ПАРАЛЛЕЛ МАТНЛАР КОРПУСИНИ ЯРАТИШ АСОСЛАРИ
FUNDAMENTALS OF CREATION OF UZBEK AND TURKISH PARALLEL TEXTS BODY

М.Акрамджанова
ЎзМУ магистранти

Аннотация: *м*ақолада компьютер лингвистикаси, корпус, унинг турлари, параллел матнлар корпуси, унинг тил тараққиёти, илмий тадқиқотлардаги ўрни масалалари ёритилган. Ўзбек – турк параллел матнларининг туркология тадқиқотларидаги аҳамияти кўрсатиб берилган. Параллел матнлар корпусининг тил тараққиётидаги ўрни таъкидланган.

Калит сўзлар: *компьютер лингвистикаси, матнлар корпуси, параллел матнлар корпуси, туркологияга оид тадқиқотлар*.

Abstract: the article deals with the issues of computer linguistics, the corpus, its types, the corpus of parallel texts, its language development, its role in scientific research. The importance of Uzbek-Turkish parallel texts in Turkological research is shown. The role of the body of parallel texts in language development is emphasized.

Keywords: computer linguistics, text corpus, parallel text corpus, Turkology research.

XX асрнинг 40-йилларида компьютер лингвистикаси янги йўналиш сифатида юзага келди.

Компьютер лингвистикасининг автоматик таржима, автоматик таҳрир, тил ўқитиш жараёнини автоматлаштириш, табиий тилни қайта ишлаш, корпус лингвистикаси каби бир қатор йўналишлари мавжуд бўлиб, корпус лингвистикаси бугунги кунда алоҳида соҳа сифатида ривожланмоқда.

Корпус (korpus) лотинча сўз бўлиб, «тана» деган маънони билдиради. “Корпус сўз, сўз бирикмаси, грамматик шаклларни, сўз маъносини муайян қидирув тизими орқали топишни англатувчи электрон кўринишдаги матнлар жамланмасидир”[1] Дунёнинг ривожланган метатилларида корпуслар яратилган. Корпуснинг тадқиқотлар корпуси, муаллифлар корпуси, параллел матнлар корпуси каби турлари мавжуд.

Параллел матнлар корпуси икки тилли (ўзбек-инглиз, рус-инглиз) ва кўп тилли (рус-инглиз-француз) бўлиши мумкин.

Корпус лингвистикасида ўзбек-турк параллел матнлар корпуси муҳим аҳамият касб этади. Ўзбек-турк параллел матнлар корпуси ўзбек ҳамда турк тилларидаги бадиий асар, қўлланма, оммавий ахборот воситалари, турли хил ҳужжатларнинг икки ёки ундан кўп тиллардаги электрон кўринишларидир. Бундай корпуслар туркологияга оид тадқиотлар учун аҳамиятлидир.

Ўзбек – турк параллел матнлар корпуси изоҳли луғат, қўлланма, ўқув адабиётлари матни бўйича тузилган корпуслар ҳисобланиб, тиллар ўртасидаги умумий ва фарқли жиҳатларни кўрсатишга қаратилади.

[1] http://ruscorpora.ru

Ўзбек ва турк параллел матнлар корпусидан ўзбек тили тарихи, туркий тиллар қиёсий-тарихий грамматикаси, семантика фанларини ўқитишда маълумотлар базаси сифатида фойдаланиш мумкин. Ўзбек ва турк тилидаги бадиий асарлар мазмунини ўзлаштириш, сўзлар мазмунини ёритиш, концептуал таҳлил қилиш, матн лингвистикаси асосларини, ҳар икки тилга хос фонетик, грамматик, лексик хусусиятларини ўрганишда параллел матнлар корпусининг аҳамияти катта.

Ўзбек-турк параллел матнлар корпуси умумтуркий ёзма манбаларнинг қиёсий планда ўрганилишга замин яратади. Уларнинг ҳозирги ўқувчиларга тушунарли бўлишини таъминлайди. Бунда, албатта, табдил ва изоҳлардан фойдаланиш керак бўлади. Масалан, “Қутадғу билиг” матнини ўзбек-турк параллел матнлар корпусига шунчаки киритиш етарли эмас.

Uqušqa biligkä bu tïlmač tïl, yaruttačï erni yorïq tilni bil – Уқувга, билимга тилмоч – бу тил, кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин [1, 158; 13а7]. Тил орқали киши юксалади, қадр топади. Байтда *tïlmač* метафорани юзага келтирган.

Aγïzdïn ara ot ara suw čïqar, birisi yapuγli birisi yïqar – Оғиздан гоҳо ўт, гоҳо сув чиқади, бири тузади, бири бузади (ҚБН, 2646; 100b14). Байтда муаллиф беқиёс истиора намунасини келтирган. Оғиздан чиқадиган сўз ўт (олов) ва сувнинг хусусиятлари билан ифодаланган. Достон матнида таъкидланганидек, ёмон сўз олов каби барча экинларни пайҳон қилади, яъни ёмон сўз инсонларнинг дилини вайрон қилади. Яхши сўз зилол сув кабидир. Сув бор ерда анвойи неъматлар унади. Яхши сўз ҳам кишилар қалбига яхшилик уруғини сочади. *Ўт* ва *сув* тушунчаларидаги семантик зидлик метафорага асос бўлган [2].

Кўринадики, корпус табиатидан келиб чиққан ҳолда, ўзбек-турк параллел матнлар корпуси ҳозирги замон ўзбек, турк тилларидаги матнлар билан бирга, ўрни билан, тарихий матнларни ҳам ўз ичига олади. Бундай корпуслар ҳар икки тил тараққиёти учун хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1.”Қутадғу билиг”. Қ.Қаюмов нашри. -Т.,1972.

2.”Қутадғу билиг” лексикаси. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори... дисс. автореф.-Т.,2019.-17 б.

TIL NAZARIYASIGA OID MASALALARNING TA'LIM BOSQICHLARIDA O'RGANILISHI

O'QUVCHILARDA INSHONING TASHKILIY-TEXNIK JIHATLARIGA DOIR BILIM, KO'NIKMAVA MALAKALARNI SHAKLLANTIRISH
TO DEVELOP STUDENTS' KNOWLEDGE, SKILLS AND COMPETENCIES IN THE ORGANIZATIONAL AND TECHNICAL ASPECTS OF ESSAY

T.Yusupova
ToshDO'TAU dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi

Abstract: in this article the formation of knowledge, skills and abilities of students in the organizational and technical aspects of the essay are described, identifies and classifies, classifies, interprets text errors in the creative writing of high school students, writing essays (text creation) the knowledge, skills, and content that must be learned in the process are defined.

Key words: essay, organizational and technical aspects of an essay, indention, speech, text, knowledge, skills, epigraph.

Matniy xatolar va ularning kelib chiqish sabablarini anglashga, matniy xato-larning oldini olish va ularni bartaraf qilishga yordam beradigan nazariy asoslar – har bir holat nuqtayi nazaridan tegishli bilim, ko'nikma, malaka va kompeten-siyalarni ajratish hamda ular ustidagi ishlarni rejalashtirish uchun keng imkoniyat-lar yaratadi. Matniy va matniy bo'lmagan xatolar ustida ishlashda, o'quvchilar uchunmo'ljallanadigan matn tuzilishi bilan bog'liqbilimlarni tavsiflashdaularga farqli yondashish tamoyilidan kelib chiqiladi: ayrim xatolar ko'pchilikka xos bo'lsa, ba'zilari bir-ikki o'quvchining yozma ishidagina uchrashishini ko'zda tutish, dastur va darsliklarda mavjud yoki mavjud emasliklarini hisobga olish, shu asosda yoshlarga beriladigan ba'zi nazariy ma'lumotlarnibelgilash, ayrimlarini dars va darsdan tashqari holatlarda, ya'ni boshqa qilinadigan ishlar bilan bog'liq jarayonlarda ham amaliy o'rgatish chorasini ko'rish lozim. Shunday tashkil qilish vaqtni to'g'ri taqsimlash va ortiqcha takrorlarga yo'l qo'ymaslik imkonini beradi.

Matniy xatolar va ularning kelib chiqish sabablarini anglashga, matniy xato-larning oldini olish va ularni bartaraf qilishga yordam beradigan nazariy asoslarni o'rganish maqsadida ko'plab manbalarga murojaat qilindi. Manbalar tahlili shuni ko'rsatdiki, A.Aliyev, S.Dolimov, S.Ismatov, Q. Ahmedov, B.Turdiyev, O.Mada-yev, K.Qosimova, R.Abdulahatova, N.Shukrullayeva, R.Inog'omova, N.Sattorova-larning nomzodlik dissertatsiyalari va usuliy qo'llanmalarida o'quvchilarni insho yozishga o'rgatishning ayrim jihatlari yoritilganligining guvohi bo'ldik.

Insho haqidagi fikrlar izchil berilgan qo'llanma sifatida O.Madayev, A.So-birov, Z.Xolmonova, Sh.Toshmirzayeva, G.Ziyodullayeva, M.Shamsiyevalarning "Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant" nomli o'quv qo'llanmasini keltirish mumkin. Unda yozma ish turlari, insho haqida nazariy ma'lumot, insho mavzusini shakllantirish va tanlash, insho rejasini tuzish va tezis sifatida shakl-lantirish, inshoga epigraf tanlash, unga material to'plash, insho yozishga tavsiyalar, insho yozish jarayonini tashkil etish kabi masalalar yoritib berilgan [4].Ammo matniy xatolar mohiyati, ularning tasnifi, kelib chiqish sabablari haqidagi ma'lumotlar deyarli yo'q.N.Sattorova "O'quvchilarda insho yozish malakalari takomil-lashtirish" nomli nomzodlik dissertatsiyasida 5-sinf o'quvchilarini insho yozishga o'rgatish masalasini tahlil qilish va tavsiyalar berish maqsad qilib qo'yilgan [6].

Aynan biz tahlilga tortmoqchi va tavsiyalarimizni ishlab chiqmoqchi bo'lgan adabiyot sifatida mavzu R.Yo'ldoshev va M.Rixsiyevalarning "Insholardagi matniy xatolar, ularni tuzatish metodikasi" metodik qo'llanmasida nisbatan chuqurroq o'rganilganligi ayon bo'ldi. Ushbu qo'llanmada umumta'lim maktab-larining yuqori sinf o'quvchilari yozgan ijodiy yozma ishlardagi matniy xatolar aniqlanib, tasniflangan, izohlangan, insho yozish (matn yaratish) jarayonida bilish shart bo'lgan bilimlar mundarijasi belgilab erilgan, ushbu yo'nalishda amalga oshi-rilgan ishlar

metodikasi yoritib berilgan[1].Mazkur metodik qo‘llanma o‘qituv-chilar uchun nafaqat insho, balki boshqa ijodiy ishlar (ijodiy matn, bayon, esse)ni tashkil qilish, o‘tkazish hamda ularni baholashda asoiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Matnning mazmuni vatuzilishini o‘rgatishda doimiy va uzluksiz zarur bo‘ladigan bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalar mavjud. Ularni quyida-gicha guruhlash mumkin. Ularni katta 4 ta guruhga ajratish maqsadga muvofiq: a) inshoning tashqi tashkiliy-texnik jihatlari; b) yozma ishning (inshoning)mazmu-niy-mantiqiy bayon qilinish jihatlari; d) matndagi xatboshilarning vazifaviy-ma’noviy turlari bilan bog‘liq bilim, ko‘nikma, malakava kompetensiyalar; e) matn yaratish bilan bog‘liq konikma, malaka va kompetensiyalar.

Inshoning (yozma ishning) tashkiliy-texnik jihatlari haqida gap ketganda, dastavval, ***xatboshi*** masalasiga to‘xtash lozim.Xatboshi haqida o‘quvchilar tasavvurga egami? –degan savol tug‘ilishi tabiiy. Unga javoban “Boshlang‘ich ta’lim bo‘yichayangi tahrirdagi Davlat ta’lim standarti”da keltirilgan quyidagi talablarni keltirib o‘tamiz: “***gap va matn, matnning tuzilishi: mavzu, voqea tafsiloti, asosiy fikr bayoni, xulosa chiqarish, sarlavha, xatboshi, dialog, monolog gaplar, bayon, kichik insho, og‘zaki yozma ijodiyat***”[2; 6-b.]. Ko‘rinib turibdiki, xatboshi haqidagi ma’lumotlarni o‘quvchilar 5-sinfga qadar ma’lum darajada o‘rganishgan. Demak, standart va dastur talabidan kelib chiqib aytish mumkinki, o‘quvchilarga matnga doir bilimlar boshlang‘ich sinflardanoq o‘rgatilgan, bilim va ko‘nikmalar shakllantirilgan. Umumiy o‘rta ta’limning “Uzviylashtirilgan davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi”ning “Ona tili” qismida xatboshi haqida quyidagilarni ko‘rish mumkin: 7-sinfning “Malakalar” ruknida “xatboshilarni to‘g‘ri ajratish” deb qayd etilgan [3; 11-b.]. Dasturlar tahliliga ko‘ra xatboshilar haqidagi zaruriy bilmlar ularda asosiy o‘rin egallamagan. Demak, bunday holatda o‘qituvchi xatboshi haqida o‘quvchilarda ular uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni hosil qilishda ular qo‘l qo‘yadigan matniy xatolarni nazarda tutishi lozim. Buning uchun bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalar ustida amaliy ish olib borilishi shart.Dastavval, o‘quvchilarga ***bilim*** sifatida quyidagilar tushuntirilishi o‘ta muhim: a) har qanday insho (yozma ish) xatboshi orqali boshlanishini, b) xatboshilarni bir-biridan ajratishni, ularda ichki o‘ziga xos kichik mavzu ifodalanishini, d) dialogli gaplarning oldidan tire qo‘yib xatboshini boshlashni, e) she’rning birinchi misrasi (qatori) strning qayeridan boshlangan bo‘lsa, keying misralar ham shu joydan yozilishini, f) agar xatboshi doirasida tasnif keltirilayotgan bo‘lsaularning har biri xatboshidan yozilsishi, g) xatboshi tarkibida she’riy misralar keltirilsa va u muallif gapi bilan yakunlansa, ushbu gapning xatboshidan yozilmasligini zaruriy bilim sifatida o‘quvchiga tushuncha berish zarur. Bu zaruriy bilimlar natijasi o‘laroq, o‘quvchida quyidagi ***ko‘nikmalar*** hosil qilinadi: a) rejaning punktlariga qarab, har bir kichik mavzularning ichki chegarasini aniqlay olish; b) shu asosda navbatdagi kichik mavzuga daxldor birinchi gapni xatboshidan yozish. O‘quvchida bilim sifatida qabul qilingan 6 ta tushuncha asosida bu 2 ta ko‘nikma hosil qilinadi. Bu ko‘nikmalar natijasi o‘quvchida inshoning (yozma ishning) birinchi gapini xatboshidan boshlash, rejada ko‘rsatilgan punktlar asosida har bir kichik mavzularning ichki chegarasini his etgan va mazmunini tasavvur qilgan holda har bir punktdagi daxldor bayonlarini xatboshidan yozish malakasi shakllantiriladi.

O‘quvchilarga xatboshi yuzasidan beriladigan bilimlar haqida ma’lumot berilganda, bir gapning o‘zi tugal fikr anglata olmasligi haqidagi tushunchani ham singdirish lozim. Bu haqda G.Urumbayeva ham “… monolog – bu fikrlarning so‘z shakliga o‘ralgan uyushgan tizimi” sanalishini, monologik nutqda ba’zan tugal fikr bir gap doirasiga sig‘masligini, binobarin uni ifodalash uchun o‘zaro bog‘langan gaplar guruhi talab etilishini ta’kidlab o‘tadi [7].Monologik nutqda ba’zan tugal fikr bir gap doirasiga sig‘masligi va uni ifodalash uchun o‘zaro bog‘langan gaplar guruhi talab etilishi haqida nazariy bilimlarning berilishi, asosan, 5-6-sinflar uchun xos. Biz bu nazariy-amaliy bilimlarning o‘quv yili va ta’lim bosqichlari bo‘yicha uzviylik va izchillik bilan taqsimlanishini va o‘quvchilar e’tiboriga oz-ozdan taq-dim etilishini tavsiya etamiz. Yuqori sinflarda esa xatboshi (abzas) doirasida tasnif-larni, dialogli gaplarni va she’riy materiallarni matnga kiritish tartibi alohida bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiya sifatida egallanishi lozim. Bu materiallarni amaliy ko‘rsatish maqsadida mos matnlardan foydalanishni tavsiya etamiz.

Boshlang‘ich sinflarda xatboshi, kichik mavzu haqida o‘quvchilrga zaruriy bilimlar beriladi, ular bu haqda nazariy va amaliy tushuncha hosil qilgan. Shuning uchun ham yuqori sinflarda bu nazariy va amaliy tushunchalar xotirada qayta tiklanishi lozim. Buning uchun darslikdagi 2-3 xatboshidan iborat matnlardan biri tanlanib, *xatboshi, kichik mavzu*kabi tushunchalarni oydinlashtirishga qaratilgan savollar asosida tahlil uyushtirilishi maqsadga muvofiq.

Bizningcha, bunga oydinlik kiritish uchun dastavval ikkita holatga e’tiborni qaratish lozim: a) tasniflar; b) dialogli gaplar. Bu haqda R.Yo‘ldoshev va M.Rix-siyevalarning “Insholardagi matniy xatolar, ularni tuzatish metodikasi” metodik qo‘llanmasida ham aynan shunday tasnif berilganining guvohi bo‘lamiz [1]. Bizga ham aynan shu tasnif ma’qul, chunki shu holatlar asosida o‘quvchilarda inshoning (yozma ishning) tashkiliy-texnik jihatlari yuzasidan ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirish imkoni mavjud. Albatta yuqori sinflarda sinflar kesimida har bir sinf o‘quvchilari yoshi va o‘zlashtirish darajalari hisobga olingan holda 2-3, 3-5, 4-7 xatboshidan iborat matnlar asosida kichik mavzu va xatboshi tushunchalari savol-javoblar va amaliy ishlar yordamida xotirada tiklab olinadi. Bunda matnlarning nasriy va she’riy janrda, mavzuning rang-barang ekanligi ham kata ahamiyatga ega. Matn tarkibidagi xatboshilar soni aniqlanadi va raqamlanadi. Raqamlar esa ayni shu xatboshi qanday mazmunda ekanligini belgilaydigan mavzular bilan nomlanadi.Masalan, davrga moslab *bahor, yoz, kuz, qish*mavsumlari haqidagi matnlar ustida ish olib boorish mumkin.Unda, biz bilamizki, shu faslga xos belgilar alohida xatboshilarda mufassal aks etadi. Shu xarakterli jihatlariga asoslangan holda raqam va mavzular bilan tasniflanadi. Demak, o‘qituvchi va o‘quvchi hamkorligida olib borilgan bu amaliy mashg‘ulot yoki dars o‘quvchida yozma ishning tashkiy-texnik jihatlarini to‘liq egallashi va amaliy ko‘nikmaga ega bo‘lishini ta’minlashga yaqindan yordam beradi.

Inshoning (yozma ishning) tashkiliy-texnik jihatlari haqida fikr yurtishda diqqatni yana bir masalaga – ***insho (yozma ish) rejasini tuzish***masalasigaqaratish kerak.To‘g‘ri, insho (yozma ish) rejasini tuzishda kichik mavzularni mo‘ljallay olish muhim o‘rin tutadi. Uhsbu jarayonda quyidagi bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalar ustida ish olib borilishi shart. Dastavval, insho rejasining vazifasini bilishi, insho mavzusi, ya’ni sarlavhasi bosh mavzu ekanligi va kichik mavzularning katta mavzu mazmuni chegarasidan chetga chiqmasligi kerakligi haqida ***tushuncha (bilim)*** berilishi kerak. O‘quvchilarda ayni shu mavzular asosida inshoda nimalar haqida so‘z yuritmoqchi ekanligi haqida tasavvur qilish va reja punktlaridagi fikrlarning mantiqiy izchilligiga amal qilgan holda fikrlash va so‘z yuritish ko‘nikmalari hosil qilinadi.

O‘quvchiga reja tuzdirishda bitta mavzudangina foydalanishdan ko‘ra, kamida 3-4 ta mavzu berilishi maqsadga muvofiq. Chunki o‘quvchi reja tuzishda ko‘proq ma’lumotga va tasavvurga ega mavzuni tanlshi inshi (yozma ish) rejasini tuzishda ham erkin, ham faol shug‘ullana oladi. Shuningdek, bir-birlarinikidan foydalanmaslikka ham harakat qiladi. Bu esa mustaqil fikrlash va individual ishlash ko‘nikmasining shakllanishi muhim o‘rin tutadi. Bu jarayonda insho (yozma ish) rejasining vazifasini bilish, insho mavzusi – sarlavhasi bosh mavzu ekanligi, rejaning punktlari (qismlari) bosh mavzuni yoritish ko‘lami va izchilligiga xizmat qilishi kabi ***bilimlar***, insho (yozma ish) da nimalar haqida so‘z yuritmoqchi ekanligini (har bir punktidagi mavzularda) tasavvur qilish va shular asosida bosh mavzudan chetga chiqmagan holda reja qismlarini ta’riflay-tavsiflay olish kabi ***ko‘nikmalar***, insho rejasini va uning qismlarini mustaqil tuza olishi va to‘g‘ri tariflash-tavsiflash kabi ***malakalar*** hosil qilinishi kerak.

Inshoning (yozma ishning) tashkiliy-texnik jihatlaridan yana biri – ***insho uchun epigraf tanlash*** masalasidir. O‘quvchilarga bu borada epigraf uchun insho mavzusiga va g‘oyasiga mos ravishda hikmatli so‘z, maqol yoki badiiy asardan parcha tanlash kerakligi va uni asosiy matndan avval o‘ng burchakda yozish, tegishli tinish belgisini qo‘yish, badiiy parcha muallifini qavs ichida ko‘rsatishzarurligi kabi ***bilimlar*** uqtiriladi, tegishli manbalardan epigraf uchun insho mavzusiga mos hikmatli so‘z, maqol va badiiy parcha tanlash ishini amaliy ish sifatida bajartirish orqali ularda ***ko‘nikmalar*** hosil qilinadi, ulardan insho mavzusi va g‘oyasiga mosining tanlanishi va sahifaga joylashtirilishi jarayoni esa ***malakalar*** shakllanayotganidan darak beradi. Shuningdek, sitata (havola), she’riy misralar, rivoyat yoki hadis kiritish masalasi ham epigraf tanlashdagi kabi amalga oshiriladi.Bu o‘qituvchidan o‘quvchilarga ularni matn ichiga joylashtirishga doir qo‘shimcha

ma’lumotlar berish talab etiladi. Buning uchun o‘qituvchi bu masalani adabiyot darslarida o‘rganiladigan nazariy materiallarni, ya’ni asar haqidagi ma’lumot, yozuvchi yoki shoirning hayoti va ijodiy faoliyati to‘g‘risidagi ma’lumotlarni kuzatish, o‘rganish, tahlil qilish, izohlatish va tushuncha hosil qilish choralarini ko‘rishi lozim.

Demak, ***inshoning (yozma ishning) tashkiliy-texnik jihatlari haqida*** gap ketganda, dastavval, ***xatboshi***, keyin ***insho (yozma ish) rejasini tuzish***, va nihoyat ***insho uchun epigraf tanlash*** masalalari haqida o‘quvchilarga nazariy va amaliy beriladi, konikmalar hosil qilinadi, malakalar shakllantiriladi, mustaqil ravishda ham bu ishlarni bemalol amalga oshirish qobiliyati paydo qilinadi. O‘quvchilarning inshoning (yozma ishning) tashkiliy-texnik jihatlari haqidagi tasavvurlari va unga amal qilishi inshoning ham texnik, ham mazmun tomonidan to‘g‘ri yoritilishiga yaqindan yordam beradi.

Inshoning tashqi tashkiliy-texnik jihatlarini yaxshi o‘zlashtirgan o‘quvchiga uning qolgan jihatlarinining o‘zlashtirilishiga, ya’ni *inshoning(yozma ishning) mazmuniy-mantiqiy bayon qilinish jihatlari, matndagi xatboshilarning vazifaviy-ma’noviy turlari* va *matn yaratish* bilan bog‘liq konikma, malaka va kompetensiyalarning shakllanishiga imkon yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo‘ldoshev R.A., Rixsiyeva M.M. Insholardagi matniy xatolar, ularni tuzatish metodikasi. – T.: Fan va texnolgiyalar, 2018. 156 b.
2. Boshlang‘ich ta’lim bo‘yicha yangi tahrirdagi Davlat ta’lim standarti. Tuzuvchilar: Abdullayeva Q., Safarova R. va boshqalar. / “Boshlang‘ich ta’lim” jurnali. 5-son, - B-6.
3. Uzviylashtirilgan Davlat ta’lim standarti va o‘quv dasturi: Ona tili. O‘qish. Matematika. Atrofimizdagi olam. Tabiatshunoslik (1-4-sinflar). – Toshkent: RTM, 2010. – B-11.
4. Madayev O., Sobirov A., Xolmonova Z., Toshmirzayeva Sh.,Ziyodullayeva G., Shamsiyeva M. Yozma ish turlari: insho, bayon, diktant. – T.: Turon zamin ziyo, 2017. 104 b.
5. Долимов С. Таълимий баён ва иншо. – Т.: Ўрта ва олий мактаб, 1964. 100 б.
6. СатторовaН. Ўқувчиларнинг иншо ёзиш малакаларини такомиллаштириш (5-синфда она тили ўқитиш жараёнида): Пед. фан. ном. дисс. – Тошкент, 1995. – 141 б.
7. Урумбаева Г.Н. Лингводидактические основы обучения учащихся 7-9 классов сложному синтаксическому целому как базовой структуре монологической речи (на материале школ с каракалпакским языком обучения): Автореф. дисс. … канд.пед.наук. – Ташкент, 2001. – С. 12.

THE ROLE OF ELECTRONIC EDUCATIONAL RESOURCES (EER) IN TEACHING ENGLISH

L. Abdullaeva
Head of the Department of Theoretical Aspects of the English Language, Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract: This article examines the use of modern pedagogical elements, namely, new electronic resources in the process of teaching English.

Key words: *EER, teaching foreign languages,information sources, online entertainment platforms, Internet resources.*

The invaluable creative and scientific heritage of the great poet and thinker, famous statesman and public figure Alisher Navoi has a special place not only in the history of our people but also in the history of world literature, the development of our national culture and literary and aesthetic thinking. In recent years, a number of measures have been taken to thoroughly study the rich and diverse creative heritage of Alisher Navoi to promote his immortal works in our country and abroad and to immortalize his memory.His poems and gazelles are also being translated into various languages and electronic versions are needed today to develop sociolinguistic competence and language skills.

President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoev notes that “the more specialists with higher education and high qualifications we have in our society the faster it will develop.” Proceeding from this within the framework of "stimulating research and innovation activities, creating effective mechanisms for introducing scientific and innovative achievements into practice” as one of the main tasks of developing the education and science of the Republic of Uzbekistan outlined in the “Strategy of actions in five priority areas of the country's development in 2017-2021” special attention is paid to the training of “highly qualified personnel in accordance with the modern needs of the labor market” [Mirziyoyev Sh.M., 2017].

The use of new information, in particular electronic educational resources, in teaching English is one of the most important aspects of improving and optimizing the educational process, enriching the arsenal of methodological tools and techniques that allow you to diversify the forms of work and make the lesson interesting and memorable for students.

E-learning today is one of the key factors in teaching foreign languages. The introduction of e-learning into the educational process radically changed some concepts of teaching foreign languages, which allowed the educational community (teacher - students) to work more productively and more dynamically.

The goal of the modern educational process is the development of an active, conscious, responsible, constructive personality. The availability of computers, electronic materials, textbooks, encyclopedias allows raising the educational process to a new level. The emergence of EER allows individualizing training in terms of the pace and depth of the course. Such a differentiated approach gives a great positive result, since creates conditions for the successful activity of each student, evoking positive emotions in students, and, thus, affects their learning motivation.

Electronic educational resources can be conditionally divided into information sources and information tools. In the educational process, it is possible to use both simple information sources (sound, image, text, video materials, models), and complex ones containing simple information sources associated with hyperlinks (multimedia encyclopedias). Due to EER students have access to numerous sources of information presented in various formats, including document files (scanned or translated into PDF, HTML, etc .; maps; digital photos; videos), web pages, e-books and entire courses.

Today's youth is hard to imagine without social networks and large online entertainment platforms. YouTube, Skype, Twitter, blogs and podcasts are some of the most successful online tools that have changed the way and how foreign language learning is done. A diverse set of teaching aids are used by educators to create a creative classroom environment. These tools make learning more interesting, interactive, meaningful and stimulating as they can transform traditional forms of learning.

The use of EER expands the possibilities of the process of teaching foreign languages, as it goes beyond the traditional way of teaching. Easy and quick access to materials, the ability to choose the place, time and pace of learning, immediate feedback from the teacher or other learners - these are the advantages that make learning a language interesting [Amiralieva R.Z.,2013:37].

It should be notedthat online learning (distance learning / online learning) provides an opportunity to create well-designed, interactive e-learning environments. There are thousands of foreign language learning websites that offer training to improve basic language skills: listening, speaking, reading and writing.

From various online tools that the teacher has the opportunity to use to intensify the teaching of the English language the following can be distinguished:

1) Email. Students can email native speakers in the target language by creating a personal account (Gmail, Yahoo, Hotmail, etc.). Coma, they can send the completed assignment to the teacher for review. The teacher, in turn, has the opportunity to provide students with their feedback on the work performed, offer to work on errors, etc.

2) Skype, Zoom. Every computer or laptop has audio and video functionality. Students through video cameras can communicate with their teachers and friends, as well as with native speakers. This helps them improve their pronunciation and vocabulary.

3) Smartphones and IPads. Students can install apps on their mobile device or use websites to improve their pronunciation (http://www.learnenglish.de), translation (www.translate.ru/dictionary/en-ru/bingo), spellcheck (http: //www.lingualeo.com), install the Viber application to train their speaking skills.

4) A blog is a personal or professional website that is publicly displayed online, the main content of which is regularly added posts containing text, images or multimedia. Blogs are usually public and involve outside readers who may engage in public polemics with the author [Eastment.D.,2005:358].

When developing and applying EER in improving the sociolinguistic competence of philology students in the process of learning English relying on the principles of scientific character, systematicity, accessibility, conscientiousness, consistency, clarity, professional orientation of training, efficiency, individualization, differentiation the following points should be taken into account:

a)teaching sociolinguistic competence in English using EER should be differentiated based on taking into account the preliminary sociolinguistic knowledge of students and aimed at the gradual sequential formation, development and further improvement of sociolinguistic competence;

b)educational text material and the created virtual social and communicative situations must be authentic;

c)the use of information and computer technologies in teaching sociolinguistic competence in English should not be of a priority, but of an auxiliary nature, actively complementing traditional methods and techniques of teaching and innovative pedagogical technologies;

d)assignments and exercises for the formation, development and improvement of students' sociolinguistic competence in English using EER should signify both individual and collective implementation;

e)the formation, development and improvement of the sociolinguistic competence of students-philologists in English by means of EER involves the development of blocks of tasks and exercises to familiarize themselves with social stratification and variability of language and other sociolinguistic phenomena, the ability to identify the components of a socio-communicative situation to determine the speech portrait of the speaker;

f)statistical data on identifying the level of students' assimilation of sociolinguistic knowledge in English obtained through computer testing or other types of electronic-software control of knowledge should be periodically subjected to a system analysis by the teacher in order to determine the qualitative parameters of teaching sociolinguistic competence and make appropriate adjustments to the educational process in case of necessity [Smith, J.A.; Sivo, S.A.,2012:878].

Thus, when teaching sociolinguistic competence in English to students of philological faculties of universities it is possible and necessary to actively apply EER which will allow you to quickly and easily achieve the desired results in a short period of time, creating favorable conditions for the creative activity of students and contributing to the deep assimilation of sociolinguistic knowledge due to authenticity audiovisual teaching material [Moreno, V.; Cavazotte, F.; Alves, I., 2017:1005].

In conclusion, it should be noted that such advantages of modern EER as the breadth of distribution, multimedia, interactivity and accessibility make it possible to save time, find the necessary information in the necessary section, get acquainted with it, perform lexical and grammatical exercises and pass test control. And the student can do all these independently at a convenient time and in the required volume.

References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Action strategy for five priority areas of the country's development in 2017-2021. // Appendix No. 1 to the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan" dated February 7, 2017, No. 4947.

2. Amiralieva R.Z. Training of teaching staff with the necessary level of ICT competence in the system of continuous teacher education. // Teacher. XXI century, No. 4, 2013. - S. 36-41.
3. Eastment, D. Blogging.// ELT Journal, 59(4),2005.- Pp.358-361. https://doi.org/10.1093/elt/cci073
4. Moreno, V.; Cavazotte, F.; Alves, I. Explaining university students' effective use of e-learning platforms. // Br. J.Educ. Technol,48, 2017.- Pp. 995–1009.
5. Smith, J.A.; Sivo, S.A. Predicting continued use of online teacher professional development and the influence of social presence and sociability.// Br. J. Educ. Technol, 43, 2012.- Pp.871–882.

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТАСВИРИЙ ВОСИТАЛАРИНИ ЎҚИТИШГА ДОИР БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР
SOME COMMENTS ON TEACHING UZBEK LANGUAGE

Д.А.Фаттахова
ЎзМУ, п.ф.н.
Ф.Топилдиева
ЎзМУ, ўқитувчи

Аннотация: ушбу мақолада нутқий маданият, унинг мезонлари ҳамда талабаларга касбий таълим беришда давлат тилини қўллаш маҳорати масаласи ёритилган. Русийзабон талабаларда ўзбек тилининг бой тасвирий воситаларидан фойдаланиш маҳоратини шакллантиришб уларда нутқ маданияти кўникмаларини ривожлантириш омиллари ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: *давлат тили, нутқ, нутқ маданияти, тасвирий восита, касбий таълим, ифодалилик, тўғри нутқ.*

Abstract: this article discusses the culture of speech, its criteria and the skills of using the state language in vocational education of students. Forming the skills of Russian-speaking students to use the rich visual aids of the Uzbek language, they discussed the factors that develop the skills of speech culture.

Keywords: *state language, speech, speech culture, visual media, vocational education, expressiveness, correct speech*.

Мамлакатимизга бугунги кунда ўз билими, кучи, имкониятларига таянадиган, ижодий фикрловчи, етук мутахассис-кадрларни тайёрлаш зарурлиги олий таълим муассасалари олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Гуманитар таълимнинг замонавий тизими моҳияти маданий жиҳатдан ривожланган ва ўқимишли шахсни шакллантиришдан иборат. Ушбу нуқтаи назардан бўлажак ўқитувчи – филологларга касбий таълим беришда давлат тилини қўллаш маҳорати ва ўзбек тили нутқий маданиятини эгаллаш муҳим ўрин тутади. Шу муносабат билан касбий-педагогик фаолият соҳасидаги мутахассисни тайёрлашда унинг нафақат адабий она тилини, балки давлат тили – ўзбек тилини ҳам билиши зарурий талаб бўлиб қолмоқда.

Биринчи Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек: "Маълумки, ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили – бу миллатнинг руҳидир." [Каримов 2008, -Б.83] Талабаларнинг ўз она тилидаги ҳамда ўзбек тилидаги нутқини ривожлантириш ва такомиллаштириб бориш, олий таълим муассасалари рус гуруҳи филологларининг ўзбек нутқини маданият талаблари даражасида ривожлантириши, айниқса, муҳим масала бўлиб қолмоқда. Ҳақиқий нутқий маданият сўзловчилар ва ёзувчилардан барча меъёрларга амал қилишни, мулоқот мақсадидан келиб чиққан ҳолда тил воситаларини аниқ ва мақсадли танлаб олиш маҳорати, уларни стилистик меъёрларга мувофиқ равишда эркин қўллай олиш

кўникмасини эгаллашни талаб этади. Нутқнинг бадиий жиҳатдан мақсадга мувофиқ бўлиши троп ва фигура каби тасвирий воситалар ёрдамида таъминланади. Рус тилида сўзлашувчи талабаларни тилнинг тасвирий воситаларидан фойдаланишга ўргатиш, маълумотларни суҳбатдошнинг фикрлари ва ҳиссиётларига таъсир кўрсатган ҳолда, образли тарзда етказиб бериш кўникмаларини шакллантириш лозим бўлади. Айни вақтда ушбу вазифа филология факультетида ўзбек тилини ўқитишнинг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда.Тилнинг тасвирий воситалари рус тилида сўзлашувчи талабалар нутқида камдан-кам қўлланилиши, уларни ўзлаштиришдаги мураккабликлар, аввалambор, ўзбек тили таълими давомида ушбу ҳолатга етарлича эътибор қаратилмаганлиги, шунингдек ўзбек ва рус тилларида тил тасвирий воситаларидан фойдаланиш амалда қўллаш билан боғлиқ.Нутқ маданияти нуқтаи назаридан тилнинг коммуникатив вазифаси нутқий мулоқот иштирокчиларининг самарали фикр алмашувини, мулоқотнинг ўзаро фойдали бўлишини, нутқни тўғри тушунишга умумий тарзда йўналтирилишини тақозо қилади. Бироқ адабий тил меъёрларини билмасдан ва уларга амал қилмасдан туриб мулоқотнинг функционал самарасига эришиш мумкин эмас. Бу эса, ўз навбатида, ўзбек тилининг лексик, грамматик ва стилистик меъёрлари ҳақидаги энг зарурий ва бошланғич тушунчаларни билишни талаб этади. Улар, албатта, фикрни аниқ ва равон ифодаланган, кетма-кетлиги ва маълумотга бойлиги билан ажралиб турадиган, тўғри тузилган ўзбекча нутқни тузиш ишларини амалга оширишда тенгсиздир. У шунингдек, бойлиги, ифодалилиги, ўринлилиги, софлиги, тўғрилиги, мантиқийлиги, аниқлиги ва ҳоказо жиҳатлари билан ажралиб туриши лозим.

С.И.Ожегов ёзганидек, “Юқори даражадаги нутқ маданияти – бу ўз фикрларини тил воситалари ёрдамида тўғри, аниқ ва ифодали етказиб бериш маҳорати демакдир. Тўғри нутқ – бу замонавий адабий тил меъёрларига амал қилинган нутқдир... Бироқ нутқ маданияти нафақат тил меъёрларига амал қилишдан иборат, у яна ўз фикрини ифодалаш учун аниқ воситани танлай билиш билан бир қаторда энг тушунарли (энг ифодали), энг ўринли (ушбу вазият учун энг мақбул) ва демак, стилистик жиҳатдан мос тил воситасини танлай билишдан ҳам иборатдир”.[Ожегов 1984. - С. 285-287] Демак, талабаларни ўрганилаётган тилда ўз фикрларини мантиқан тўғри ифодалашга ўргатар эканмиз, уларда тўғри фикрлаш маҳорати ва кўникмаларини ҳам шакллантириб борамиз.

Талабаларни нутқ маданиятига ўқитиш жараёнида, нутқ маданияти икки босқичга эга эканлиги алоҳида эътиборга молик. Бу нутқнинг тўғрилиги, яъни сўзловчи томонидан замонавий адабий тил меъёрларига амал қилиши ва нутқ маҳорати демакдир: нутқнинг ўринлилиги, аниқлиги, мантиқийлиги, қисқа ва лўндалиги, тушунарлилиги, ифодалилиги. Талабанинг маданий-нутқий танлови асосида лексик, фразеологик, грамматик синонимлар ётади. Талабанинг айнан бир фикри сўзлар, сўз шакллари, сўз бирикмалари, гапларнинг турли танлови ва жойлашуви ёрдамида ифодаланиши мумкин.

Нутқ маданияти миллий маданиятнинг муҳим қисми ҳисобланади. Шу сабабли рус тилида сўзлашувчи талабаларнинг нутқий маданиятини шакллантириш бўйича илмий изланишлар олиб бориш муҳим талаблардан бири ҳисобланади. Бўлажак филологларда ўзбек тили тасвирий воситаларини билиш кўникмаларини шакллантириш бугунги кунда актуал масалалардан бири ҳисобланади. Нутқ ёки матн хусусиятлари сифатидаги таъсирчанликка коммуникатив вазият хусусиятлари, сўзловчи-ёзувчининг мақсади, ўқувчи-тингловчининг мулоқотга киришаётгандаги дастлабки билимлари ва тасаввурлари таъсир кўрсатади. Троп ва фигуралар нутқ таъсирини кучайтиришда қўлланадиган тилнинг тасвирий воситалари ҳисобланади. Нутқ мазмунини, образли ифода воситаларни қўллаш ёрдамида риторик кучайтириш муҳим стилистик усуллардан бири ва айни вақтда, матннинг эстетик таъсирчанлигини ошириш воситасидир. Троп ва фигуралар мулоқотнинг турли кўринишларида бир хил бўлмаган функционал фаолликка эга. Улар, асосан, бадиий адабиётда ва публицистикада кенг қўлланилади. Троплар илмий нутқда нисбатан кам ишлатилади; расмий – ишга оид ва илмий-техник матнларда ушбу воситалар қўлланмайди. Нутқнинг образли ифодалари – бу ҳиссий ва эстетик таъсир кўрсатиш мақсадида баён қилишнинг холисона усулидан чекинишдир. Троп (кўчим) – бу кўчма маънога эга бўлган,

яъни аниқ маъно асосида реаллашадиган коннотатив маънога эга бўлган ҳар қандай тил бирлигидир. Икки турли маъноларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро бойитилиши сўз семантикасининг манбаи ҳисобланади. [Выразительные средства современной русской речи. 2007. – С.869]

Ўзбек тили тасвирий воситалари стилистик воситалар сифатида нутққа кўтаринкилик, таъсирчанлик бағишлайди ва шу йўл билан ушбу тилда сўзловчиларнинг сўз бойлигини аҳамиятли равишда бойитади. Улар такрорлар, бир хиллилик, турғунликдан қочиш учун ажойиб имконият яратади, тингловчиларни фалсафий мушоҳадаларга чорлайди. Тилнинг тасвирий воситалари шунингдек ижтимоий қийматга эга, улар инсонларни тарбиялашга, уларни нуқсонлардан холи қилишга, иллатларга қарши курашишга имкон яратади. Маълумки, ўзбек тили ривожланган тиллардан бири сифатида тил бирликларининг турли-туманлиги ва бойлиги билан ажралиб туради. Кўплаб тадқиқотчи ва услубчилар томонидан таҳлил қилинган тасвирий воситалар (троп ва фигуралар) бунга исбот сифатида хизмат қилади. Э.Бегматовнинг таъкидлашича, "…тилнинг бадиий услуби бўёқдор восита ва имкониятларга бой. Улар тилшуносликда тилнинг тасвирий воситалари, шунингдек, троплар, услубий фигуралар деб юритилади". [Ўзбек тили ва адабиёти, 1975. №5. – Б.50-58]

А.Д. Бобониёзовнинг таъкидлашича, бадиий адабиётда айнан тилнинг тасвирий воситалари бадиий асар тилининг, демак ушбу асар тегишли бўлган тилнинг ҳам жамики гўзаллигини тўликроқ очиб беради: " …бадиий асар тилининг жозибаси, унда қаламга олинган бадиий тасвирий воситалар орқали очиб берилади". [Бобониёзов 1995. – 125 б.]

Тилнинг тасвирий воситалари ҳозирги кунга қадар нутқнинг бадиий услубини китобий (функционал) услуб турларидан бири сифатида шакллантирилишида муҳим аҳамият касб этди. Улар, шунингдек, замонавий ўзбек тилидаги тилнинг бошқа услубларида, жумладан сўзлашув тилида ҳам қўлланилади. Ўзбек тили тасвирий воситаларини, айниқса, тропларни ўрганишда икки тиллилик тизимда тил ҳодисаларининг мос келиши ёки келмаслиги ҳолатлари умумийлик ва фарқли жиҳатлари асосида нутқнинг онгли равишда тушунилиши ва қўлланилишига замин яратувчи лексик-стилистик изоҳлар бериш имконияти сифатида муҳим ўрин тутади. Ўзбек тилининг бошқа тил соҳиблари томонидан ўрганилишидан мақсад нафақат расмий вазиятларда, балки норасмий вазиятларда ҳам фойдаланиш мумкин бўлган ўзбек тилида сўзлашув нутқини ўргатишдир. Бу каби вазиятлар муқаррар равишда нутқда бетараф лексика билан бир қаторда тилнинг тасвирий воситаларидан фойдаланишни ҳам талаб этади. Таълим жараёнида ўзбек ва рус тиллари тасвирий воситаларининг структуравий-семантик фарқларини эътиборга олиш лозим. Масалан, рус тилида бераҳм киши ҳақида *бессердечный* сифатловчиси ишлатилади. Унинг ўзбек тилидаги эквиваленти бўлган юраксиз сўзи эса "шафқатсизлик" эмас, балки "қўрқоқлик" маъносини беради. Қиёслаб кўрамиз: рус тилидаги "юраксиз" сўзи юмшоқлик, одамлар билан муомала қилишда самимийлик деган маъноларга қарама-қарши тушунчани англатади, ўзбек тилидаги "юраксиз" сўзи эса қўрқоқ, ҳадиксировчи, иродаси суст маъноларини англатади. Бундан ўзбекча сўзларни семантик-структур жиҳатдан ўрганиш муҳимлиги ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Шундай қилиб, рус тилида сўзлашувчи талабаларга ўзбек тили тасвирий воситаларини ўқитишда уларнинг юқорида айтиб ўтилган лингвистик хусусиятларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. И.Каримов Юксак маънавият- енгилмас куч. Тошкент, "Маънавият", 2008, -Б.83
2. Ожегов С.И. О нормах словоупотребления // Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.: Наука, 1984. - С. 285-287.
3. Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры. Терминологический словарь. – М.: Феникс, 2007. – С.869.
4. Бегматов Э. Нутк маданияти тушунчаси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1975. №5. – Б.50-58.

5. Бобониёзов А. «Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романида тасвирий воситалар тил бадиияъяти». Филол. фан. номзод. ...дисс. – Тошкент, 1995. – 125 б.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA LUG‘ATLARDAN FOYDALANISHNING METODIK ASOSLARI
METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF USING DICTIONARIES IN PRIMARY SCHOOLS

D. Shodmanqulova,
Tadqiqotchi

Abstract: Today, elementary school students have a large number of dictionaries. In the coming days, the dictionary part of the native language class should become a regular part of any class, and work with different dictionaries should become a necessity.

Keywords: *Elementary education, dictionary, annotated dictionary, spelling dictionary, orthoepic dictionary phraseological dictionary, individual assignment*

Boshlang‘ich ta’limning asosiy vazifalaridan biri o‘quvchilarda umumiy o‘quv ko‘nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat. Umumiy o‘quv ko‘nikmalari orasida turli lug‘at va ma’lumotnomalardan foydalanish ko‘nikmasi muhim o‘rin tutadi. Ayni paytda kishida lingvistik qiyinchiliklarini anglash va ularni lug‘at yordamida hal qilishga intilish ehtiyoji, odatining mavjudligi insonning shaxsiy xususiyati, uning madaniyatlilik belgilaridan biridir. Shunday qilib, lug‘atlarni o‘quvchiga ta’lim berishgina emas, balki tarbiya berish vositasi ham deb hisoblash mumkin.

Hozirgi kunda yurtimizda vazifasiga ko‘ra turlicha bo‘lgan ko‘plab lug‘atlar nashr qilingan va nashr qilinmoqda. Masalan, yuqori sinf o‘quvchisi nafaqat imlo lug‘atidan, balki izohli, so‘z yasalishi, o‘zlashma so‘zlar, eskirgan so‘zlar, sinonim, antonim, omonim va hokazo lug‘atlardan foydalanishi mumkin. Biroq o‘quvchi o‘zi istab lug‘atga murojaat qiladimi?!

Bizning kuzatishimizga ko‘ra ko‘pchilik o‘quvchi hatto unga zarur bo‘lgan lug‘atlar yonida, kitob javonida turgan bo‘lsa ham, qo‘lida bo‘lgan boylikdan foydalanmaydi. Bunday hodisaning sabablaridan biri quyidagi hammaga ma’lum jumlada mujassamlangan: hamma narsa bolalikdan boshlanadi. Bolada ta’limning dastlabki bosqichlarida lug‘atlarga murojaat qilish ehtiyoji uyg‘otilmasa, unda yordamchi vositalarda mo‘ljal olish va kerakli ma’lumotni tez topib olish ko‘nikmasi shakllantirilmasa, uning mavjud lug‘atlar boyligidan to‘laqonli foydalanuvchi shaxsga aylanishi gumon. Mana shuning uchun lug‘atlar bilan ishlashni boshlang‘ich sinflardan boshlash lozimligi allaqachon ayon bo‘lgan.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchisida u yoki bu lug‘atga (muammoga bog‘liq ra-vishda) murojaat qilish odat tusiga kirsa, lingvistik masalalarni o‘z oldiga qo‘yib, ularga ongli ravishda javob topishga tayyor bo‘lgan va bu ishni qila oladigan madaniyatli odamni tarbiyalashga asos yaratildi deb hisoblash mumkin.

Bugungi kunda boshlang‘ich sinf o‘quvchisining qo‘lida ko‘p miqdordagi lug‘at bor. Yaqin kunlarda ona tili darsidagi lug‘at bilan ishlash qismi istalgan sinfda doimiy ish bo‘lishi, turli xildagi lug‘atlar bilan ishlash esa zaruratga aylanishi lozim. Lug‘at bilan ishlash har bir darsga kiritilishi lozim: so‘z ma’nosini tushuntirish, so‘zni to‘g‘ri yozish, to‘g‘ri talaffuz qilish, uning tuzilishi (yasalishi)ni izohlash. Barcha so‘zlar oldindan doskaga yozib qo‘yiladi. Bolalarning fikri lug‘atdagi to‘g‘ri variant bilan qiyoslanadi. Bu o‘rinda bolalarga uyga vazifa ham beriladi: lug‘atdan so‘zning ma’nosi (izohli lug‘at), to‘g‘ri yozilishi (imlo lug‘ati), to‘g‘ri talaffuzi (orfoepik lug‘at), har qanday iboraning ma’nosini (frazeologik lug‘at) va hokazoni aniqlash. Keyingi darsda topshiriq tekshirilib, yangi topshiriq beriladi. Shunday qilib, o‘qivchilarda lug‘at bilan ishlash ko‘nikmasi, so‘ng malakasi ham shakllanadi. Har bir darsda o‘quvchilarga lug‘at bilan ishlash uchun individual topshiriq bajarish: o‘tilgan mavzu bo‘yicha lug‘at diktanti tuzib kelishni, keyingi darsda esa o‘qituvchi rolini bajarishni tavsiya qilish mumkin. Bunday ish turi bolalarda shubhasiz qiziqish uyg‘otadi.

Buning hammasi o‘qituvchining kichik yoshli o‘quvchilarda lingvistik lug‘atlardan foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishga metodik jihatdan tayyorgarlik ko‘rishini taqozo qiladi. Bu tizim uchun avvalo lug‘atdan foydalanish murakkab ko‘nikmasining tarkibiy ishlari (operatsiyalari) bo‘lmish ko‘nikmalar sirasini belgilab olish lozim [Qosimova K.va b. Ona tili metodikasi. 2009: 113].

Lug‘atdan foydalanishga doir elementar ko‘nikmalar quyidagilar:

1.Darsliklarga yordamchi lug‘atlardan foydalanish.

2. Kirish maqolasi matnini diqqat bilan o‘qib chiqish.

3. Lug‘atning nomlanishiga qarab tavsiflanadigan til birligini aniqlash.

4. Alifboli so‘z ko‘rsatkichi bilan ishlash.

5. Lug‘at tuzilishi rejasini tuzish va yodda saqlash.

6. Lug‘at maqolasi tuzilishi rejasini tuzish va yodda saqlash.

7. Shartli belgilar, ramzlar, shartli qisqartmalar bilan ishlash.

8. Lug‘atlar bilan ishlashda o‘qish-qarab chiqish va o‘qishizlashdan foydalanish.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari quyidagilarni bilishi (aniqlashi) kerak:

1. Lug‘atning nomini.

2. Lug‘atning muallifi, muharririni.

3. Nashriyoti va nashr qilingan yilini.

4. Lug‘atning turini.

5. Lug‘atning vazifasini.

6. Lug‘atda so‘zlarning joylashish tartibini: alifbo, uyali, mavzuviy tartibda joylashtirilganini.

Ishni yengillashtirish uchun har bir lug‘atga lug‘atda qabul qilingan shartli belgi, qisqartmalar yozilgan xatcho‘p-eslatma qilib qo‘yish tavsiya qilinadi.

O‘qituvchilar tajribasini o‘rganish natijasida ona tili darslarida lug‘at ishi yetakchi o‘rin egallamog‘i lozim degan xulosaga kelish mumkin. Bu ishning samaradorligi o‘qituvchining kasbiy mahoratiga bog‘liq. Yangi texnologiyalardan foydalanish bolalarning darsga qiziqishini oshiradi. Lug‘at bilan ishlash esa – ona tilini o‘rgatishdagi yangi texnologiyalardan biri – madaniyatni o‘stirish texnologiyasidir. O‘quvchilarda lug‘atning barcha turidan foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish lozim. Bu shubhasiz ularning madaniy va nutqiy saviyasini oshiradi.

Boshlang‘ch sinf ona tili darsliklari orqali o‘quvchilar imlo qoidalarini bevosita o‘rganib boradilar. Ularning qay darajada imloviy savodxonlikka ega bo‘lganliklarini tekshirish maqsadida o‘qituvchi diktant yozdiradi. Shuningdek, o‘quvchilar yozishga qiynaladigan bir-ikkita so‘zni xat taxtaga yozib qo‘yadi. Diktantlarni o‘qituvchi tekshirganida o‘quvchilarning ko‘proq qaysi imloviy qoidani yaxshi o‘zlashtira olmaganliklarini bilib oladi.

O‘quvchilarda to‘g‘ri yozuv malakasini shakllantirish grammatik nazariyani va imlo qoidasini o‘zlashtirishga asoslanadi. Imlo qoidalari bir so‘znigina emas, balki umumiylik mavjud bo‘lgan butun so‘zlar guruhining yozilishini tartibga soladi. Bu xususiyati bilan qoida xat yozuvchini har bir so‘zni yodda saqlash, xotirlashdan qutqaradi va qoidaga amal qilib, belgilangan me’yorga muvofiq butun so‘zlar guruhini yozish imkonini yaratadi. Imlo qoidasi grammatik umumiylik asosida birlashgan so‘zlarning yozilishini bir xillashtiradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini imloga o‘rgatishda boshlang‘ich sinf o‘quvchi-lari uchun tuzilgan “Imlo va talaffuz lug‘ati” hamda Sh. Rahmatullayev va A. Hojiyevning “Imlo lug‘ati”dan foydalanish mumkin.

Imlo lug‘ati bilan ishlash natijasida o‘quvchilarda mustaqil ravishda lug‘atdan foydalanish ko‘nikmasini hosil qilish kerak. Mustaqil ishlashga o‘rgatish murak-kab, ziddiyatli jarayon. Shunga qaramay o‘quvchilarni mustaqil ishlashga o‘rga-tishning quyidagi bosqichlarini ajratish mumkin:

1. O‘quvchilar o‘qituvchi yordamida tayyor namunaga qarab ish ko‘radi (taqlid qilish bosqichi).

2. O‘quvchi ishning bir qismini mustaqil bajaradi (qisman mustaqil ishlash bosqichi).

3. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi muayyan ishni takrorlanuvchi vaziyatlarda mus-taqil bajaradi.

Birinchi sinfda lug‘at bilan ishlashda quyidagi maqsadlar qo‘yiladi:

1. O‘quv-biluv motivatsiyasi asoslarini yaratish.

2. Maxsus kitob – lug‘atga qiziqish uyg‘otish.

Bu maqsadlardan kelib quyidagi vazifalarni amalga oshirish ko‘zda tutiladi:

1. O‘quvchilar lug‘atda so‘zlar birinchi harfiga ko‘ra alifbo tamoyili asosida joylashishini bilishi kerak.

2. O‘quvchilar lug‘atdan so‘zni birinchi harfiga qarab topa olishi kerak.

Birinchi sinfda lug‘at bilan ishlash taqlid qilish bosqichida o‘qituvchi yordamida tayyor namunaga qarab, qisman mustaqil ishlash bosqichida lug‘at sahifasini ko‘rsatish orqali amalga oshiriladi.

Birinchi sinfda imlo lug‘ati bilan ishlashni qachon boshlash kerak? Rus tili o‘qitish metodikasi bo‘yicha mutaxassis olima L. N. Kalininaning fikricha, lug‘at bilan ishlash ko‘nikmasini o‘quvchining maktabdagi birinchi qadamlaridan, savod o‘rgatish darslaridan boshlash lozim. Kichik yoshli maktab o‘quvchilarida biluv faoliyati shakllari, usullariga qiziqish kuchliligini hisobga olib lug‘at bilan ishlashda turli qiziqarli usullar, ta’limiy o‘yinlar, musobaqa elementlaridan foydalanish lozim.

Lug‘atni darsga olib kirish o‘zbek tili alifbosini o‘zlashtirishga doir katta tay-yorgarlik ishi bilan boshlanadi. Bu vazifani bajarishga qaratilgan o‘yinlarga misol keltiramiz. Bunday o‘yinlarni har bir darsda o‘tkazish mumkin. Lug‘at bilan tanishtirish uchun esa maxsus dars ajratish kerak. Imlo lug‘atidan **lug‘at-ma’lumotnoma** sifatida foydalanishni namoyish qiluvchi topshiriqlarga misol keltiramiz [G‘afforova T. va b. Ona tili. 1-sinf, 2013: 72].

1-sinf. 1-topshiriq. Lug‘atdagi dastlabgi 10 ta so‘zni o‘qing, ular qaysi harf bilan boshlanadi? Oxirgi 10 ta so‘z qaysi harf bilan boshlanadi?

2-topshiriq. *Maktab, oftob, ozod, umid* so‘zlarining oxirida qaysi harf yozilishini lug‘atdan aniqlang.

Imlo lug‘atidan **lug‘at-darslik** sifatida foydalanish.

3-topshiriq. Lug‘atdan tutuq belgisi qatnashgan 5 ta so‘z topib yozing.

4-topshiriq. *(“Joy nomlarining bosh harf bilan yozilishi” mavzusini o‘rganishda)* Lug‘atdagi ilovadan foydalanib O‘zbekistonning 5 ta asosiy shahri va 5 ta asosiy daryosining nomini yozing.

Ikkinchi, uchinchi sinfda **lug‘at bilan ishlash maqsadi** murakkablashadi:

Bolalarda lug‘atga murojaat qilish ehtiyojini tarbiyalsh.

Vazifalar: 1. O‘quvchilar so‘zlarning faqat birinchi harfiga qarab emas, keyingi harfiga ham qarab joylashtirilishi tamoyilini bilishi kerak.

2. O‘quvchilar lug‘atdan so‘zni birinchi, ikkinchi harfiga qarab topa olishi kerak.

3. Orfogrammalarni tekshirishda mustaqil ishlash va o‘z-o‘zini tekshirish qobiliyatini rivojlantirish lozim. Ish qisman mustaqil ishlash va o‘z-o‘zini tekshi-rish bosqichida olib boriladi.

2-sinfda imlo lug‘ati bilan ishlashga doir quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin [Qosimova K., Fuzailov S., Ne`matova A. Ona tili. 2-sinf, 2008: 78].

1-topshiriq. (“Ona tili” darsligidagi “Unli tovushlar va harflar” mavzusida berilgan 20-mashqqa qo‘shimcha. Mashqda “Tushirib qoldirilgan **a** va **o** harflarini nuqtalar o‘rniga qo‘yib, so‘zlarni o‘qing. Mashqda quyidagi so‘zlar berilgan: S...bzi, b...dring, kar...m, q...vun, k...rt...shka, t...rvuz, sh...lg‘...m, h...nd...lak, l...vl...gi, q...v...q). Yozgan so‘zlaringizni lug‘atdan tekshiring.

2-topshiriq. Nuqtalar o‘rniga **i** yoki **u** harfini qo‘yib, so‘zlarni yozing: bur...n, qur...q, qo‘r...q, sov...q, qul..pnay, mush..k, kum...sh, qum...rsqa, qorong‘..., kulg... Yozgan so‘zlaringizni lug‘atdan tekshiring.

3-topshiriq. Bolalar k(o\a)nsert, k(o\a)mbayn, k(o\a)lbasa, k(o\a)missiya so‘zla-rida a yoki o harfi yozilishini lug‘atdan tekshirdi. Sobir *ka-* bilan boshlanadigan barcha so‘zni o‘qib chiqdi va bu so‘zlar lug‘atda yo‘q dedi. Nodir bir necha sahifani ag‘darib, to‘rtala so‘zni ham topdi. Nima uchun Sobir bu so‘zlarni topolmadi?

4-topshiriq. Lug‘at diktanti. *(“Aytilishda tushib qoladigan undoshlar” mavzu-siga)* Baland, go‘sht, qand, payvand, g‘isht, tirband, dasht, farzand, taft, band. Yozgan so‘zlaringizni lug‘atdan tekshiring.

5-topshiriq. *(“So‘z ichida ketma-ket kelgan bir xil undoshlar” mavzusiga)* Nuqtalar o‘rniga zarur o‘rinda harf qo‘yib yozing. Yozgan so‘zlaringizni lug‘atdan tekshiring: Laq...a, chaq...a, baq...a, mal...a, tol...a, kos...a, has...a, mar...a, pash...a.

6-topshiriq. Lug‘at diktanti *(“Tutuq belgisi” mavzusiga)*. “Zarur o‘rinda tutuq belgisini qo‘yib yozing. Yozgan so‘zlaringizni lug‘atdan tekshiring”. O‘qituvchi quyidagi so‘zlarni aytib turib yozdiradi: A’lo, a’zo, ta’m, sa’va, qal’a, ta’na,ta’rif, ta’sir, ta’til, mash’al, ma’no, ma’qul, me’yor, jur’at, in’om, ba’zi.

7-topshiriq. *(“Tutuq belgisi” mavzusiga)*. Imlo lug‘atidan **m** harfi bilan bosh-lanuvchi tutuq belgisi qatnashgan 5 ta so‘z topib ko‘chiring.

Boshlang‘ich sinf ona tili darslarida imlo lug‘ati bilan ishlashning maqsad va vazifalari quyidagilardan iborat. Birinchi sinfda lug‘at bilan ishlashda quyidagi maqsadlar qo‘yiladi:

1. O‘quv-biluv motivatsiyasi asoslarini yaratish.
2. Maxsus kitob – lug‘atga qiziqish uyg‘otish.

Bu maqsadlardan kelib quyidagi vazifalarni amalga oshirish ko‘zda tutiladi:

1. O‘quvchilar lug‘atda so‘zlar birinchi harfiga ko‘ra alifbo tamoyili asosida joylashishini bilishi kerak.
2. O‘quvchilar lug‘atdan so‘zni birinchi harfiga qarab topa olishi kerak. Bolalarda lug‘atga murojaat qilish ehtiyojini tarbiyalsh.

Vazifalar: 1. O‘quvchilar so‘zlarning faqat birinchi harfiga qarab emas, keyingi harfiga ham qarab joylashtirilishi tamoyilini bilishi kerak.

2. O‘quvchilar lug‘atdan so‘zni birinchi, ikkinchi harfiga qarab topa olishi kerak.

3. Orfogrammalarni tekshirishda mustaqil ishlash va o‘z-o‘zini tekshirish qobiliyatini rivojlantirish lozim. Ish qisman mustaqil ishlash va o‘z-o‘zini tekshi-rish bosqichida olib boriladi.

O‘qituvchilar tajribasini o‘rganish natijasida ona tili darlarida lug‘at ishi yetakchi o‘rin egallamog‘i lozim degan xulosaga kelish mumkin. Bu ishning samarador-ligi o‘qituvchining kasbiy mahoratiga bog‘liq. Yangi texnologiyalardan foydala-nish bolalarning darsga qiziqishini oshiradi. Lug‘at bilan ishlash esa – ona tilini o‘rgatishdagi yangi texnologiyalardan biri madaniyatni o‘stirish texnologiyasidir. O‘quvchilarda lug‘atning barcha turidan foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish lozim. Bu shubhasiz, ularning madaniy va nutqiy saviyasini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mengliyev B, Xudoyberdiyeva M, Boymatova O. O‘zbek tili iboralarining o‘quv izohli lug‘ati. – Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2007.
2. Qosimova K., Matchonov Z.S., Yo‘ldosheva D., G‘ulomova X., Shodmonqulova D. Ona tili metodikasi. – Toshkent.: «Sharq», 2009. 310b.
3. Qosimova K., Fuzailov S., Ne`matova A. Ona tili. 2-sinf uchun darslik. – Toshkent.: «Cho‘lpon», 2008. – 128 b.
4. Rahmatullayev Sh., Hojiyev A. O‘zbek tilining imlo lug‘ati. – Toshkent: «O‘qituvchi», 1995. – 192 b.
5. Safarov F., Safarov S. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun izohli lug‘at. – Toshkent: «Fan», 2012. – 218 b.
6. G‘afforova T., Shodmonova E., G‘ulomova X. Ona tili. 1-sinf uchun darslik. – Toshkent.: «Sharq», 2013. – 112 b.

ZAMONAVIY TA’LIM TIZIMIDA KASBIY KOMPETENSIYA
PROFESSIONAL COMPETENCE IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM

U. Imomova
Termiz davlat universiteti,
katta o‘qituvchi

Abstract: The ability of a teacher affects an integral feature of a person - competence. The effectiveness of a teacher’s influence on a student’s learning and development is determined by his

or her level of competence. Currently, a competency-based approach is actively developing in the psychology of local and foreign education.

Key words: Competence, educational psychology, cognitive competence of the individual, regularity, information, self-formation, competencies, skills, criteria, personal abilities.

Pedagogik kompetensiya-nima?

O‘qituvchining qobiliyati shaxsning ajralmas xususiyatiga – kompetensiyaga ta’sir qiladi. O‘qituvchi shaxsining o‘quvchilarining o‘qishi va rivojlanishiga ta’sirining samaradorligi uning vakolati darajasi bilan belgilanadi. Hozirda mahalliy va xorijiy ta’lim psixologiyasida kompetensiyaga asoslangan yondashuv faol rivojlanmoqda. Biroq, ko‘plab tadqiqotlarga qaramay, hali ham kasbiy pedagogik kompetensiya mezonlarining aniq ta’rifi mavjud emas. Ko‘pgina xollarda, eng umumiy shaklda kompetensiya mutaxassis-o‘qituvchining malakasi va kasbiy mahoratining yetarli darajasi sifatida tushuniladi.

O‘qituvchining kasbiy kompetensiyasining mashhur xorijiy modellari, asosan, B. Skinner, D. Bruner, A. Bandura va boshqalarning xulq-atvorli va bexeviostistik tushunchalariga asoslangan bo‘lib, amaliy jihatlar - bilim va turli xil pedagogik texnologiyalarga e’tiborni qaratadi. Mualliflarning fikriga ko‘ra, vakolatli o‘qituvchi ilm-fan asoslari va ular bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘nikmalarni bilishi bilan bir qatorda o‘zining professional rolini va butun dunyo bilan o‘zaro aloqalarini muvaffaqiyatli bajarish uchun zarur bo‘lgan ko‘nikmalarga ega. Shunga ko‘ra, pedagogik kompetensiya mezonlari samarali darslarni o‘tkazish, aloqa jarayonlarini boshqarish, qaarorlarni ishlab chiqish va qaabul qilish texnologiyalarini o‘zlashtirishdir. Masalan, R.Libsonning fikriga ko‘ra vakolatli o‘qituvchi quyidagi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi kerak:

-o‘qitiladigan mavzuning mazmunini bilish;

-psixologik prinsiplarni qo‘llay olish;

- rivojlanish psixologiyasini bilish va ularni qo‘llash qobiliyati;

- o‘quvchilar, ota-onalar, hamkasblar harakatlariga yetarlicha javob berish qobiliyati;

- yangi vaziyatlarga va yangiliklarga moslashish qobiliyati .

Ong va shaxsni rivojlantirishga madaniy, tarixiy va faoliyat yondashuvlari an’analarida yaratilgan pedagogik kompetensiyaning mahalliy modellari samarali o‘qituvchining shaxsiy va faollik fazilatlarini aniqlashga asoslangan. ...

Ko‘pgina olimlar pedagogik kompetensiyani o‘qituvchi shaxsiyatining ajralmas xarakteristikasi, shu jumladan, yetarli darajada yuqori darajadagi pedagogik mukammallikka erishish uchun zarur bo‘lgan kasbiy ahamiyatga ega fazilatlar tizimi deb ta’riflaydilar. Mualliflarning fikriga ko‘ra, ideal (vakolatli) o‘qituvchi - bu faol fuqarolik pozitsiyasiga ega, odamlarga xizmat qilishga yo‘naltirilgan ko‘p qirrali shaxs. Bir qator shaxsiy xususiyatlar ushbu yo‘nalishga mos keladi:

- bolalarga muhabbat;

- rivojlangan axloqiy tuyg‘ular (gumanizm, adolat, talabchanlik);

- keng va mazmunli kognitiv qiziqishlar (o‘z sohasidagi bilimlar, umuman, qiziquvchanlik);

-Pedagogik optimizm (quvnoqlik);

-Nisbiy kuch va o‘z-o‘zini boshqarish;

- pedagogik takt (sezgirlik, talabaga yondashishni individualizatsiya qilish qobiliyati)

-pedagogik sezgi (muayyan o‘quvchining shaxsiyatidagi asosiy narsani va sinfdagi vaziyatni tez anglash).

O‘qituvchi shaxsining kasbiy ahamiyatga ega sifatlarini aniqlash nuqtai nazaridan pedagogik kompetensiyani o‘rganish boshqa mahalliy psixologlar va o‘qituvchilar tomonidan davom ettirildi.YAna bir gurux olimlar pedagogik kompetensiyani shaxsning eng barqaror xususiyatlari deb biladi. Masalan, V.A. Slastenin pedagogik kompetensiyani quyidagi tushunchalar orqali aniqlaydi:

-pedagogik aks ettirish;

-nisbiy barqarorlik;

- o‘qituvchining individual xususiyatlarini, moylligini, xarakterini xisobga olish;

-ishga ijobiy munosabat.

A.K. Markova o‘qituvchining kasbiy malakasini rivojlantirishning oltita darajasini ajratadi: tinglovchi, o‘qituvchi, usta o‘qituvchi, novator o‘qituvchi, tadqiqotchi o‘qituvchi, professional o‘qituvchi. Eng quyi darajadagi kompetensiya yosh mutaxassis uchun - universitetni endigina tugatgan tinglovchi o‘qituvchiga xosdir. U xali bolalar bilan ishlashda etarli tajribaga ega bo‘lmaganligi sababli, uning bilimlari nazariy bo‘lib qolmoqda, deyarli o‘zlashtirilmagan. Pedagogik faoliyat "o‘qituvchi" toifasiga mos keladigan kasbiy kompetensiya darajasida samarali bo‘ladi. Faoliyat samaradorligi toifaning ko‘tarilishi bilan ortadi - o‘qituvchidan professional o‘qituvchiga.

Pedagogik kompetensiya bo‘yicha muallif mavzu bo‘yicha bilimlarni, o‘qitish usullari va didaktikasini, pedagogik muloqot qobiliyatlari va ko‘nikmalarini (madaniyatini), shuningdek, o‘z-o‘zini rivojlantirish, o‘zini- o‘zi takomillashtirish va o‘zini- o‘zi anglash texnikasi va vositalarini o‘zaro muvofiqligini tushunadi. . Ta’rifga muvofiq, pedagogik kompetensiya tarkibida uchta asos ajratiladi:

- faoliyat (pedagogik faoliyatni mustakil va ma’uliyatli amalga oshirishning bilimlari, qobiliyatlari, ko‘nikmalari va individual usullari);

- kommunikativ (bilim, qobiliyat, maxorat va pedagogik aloqani

ijodiy amalga oshirish usullari);

- shaxsiy (o‘z-o‘zini rivojlantirish zarurati, shuningdek, bilim, ko‘nikma, o‘zini rivojlantirish ko‘nikmalari).

Hozirgi vaqtda pedagogik kompetensiyaning umumiy tarkibida ba’zi tadqiqotchilar uning boshqa o‘ziga xos turlarini ajratib ko‘rsatmoqdalar. Masalan, ziddiyatli vakolat tekshiriladi. U “nizolarda o‘zini tutishi mumkin bo‘lgan strategiyalar doirasi va ushbu strategiyalarni muayyan hayotiy vaziyatda amalga oshirish qobiliyati to‘g‘risida xabardorlikni rivojlantirish darajasi” deb ta’riflanadi. Pedagogik kompetensiyaning yana bir o‘ziga xos turi bu o‘qituvchining sog‘liqni saqlash sohasidagi kompetensiyasidir, bu o‘qituvchining kasbiy salomatligini, talabalarning ruxiy va jismoniy sog‘lig‘ini saqlash va mustahkamlashni belgilaydi. Bugungi kunda pedagogik kompetensiyani o‘rganishning yangi jihati bu uning hissiy tarkibiy qismini o‘rganishdir.

Mustaqil ekspertlar, o‘qituvchi tomonidan darslarni o‘tkazilishini kuzatib, ettita pedagogik kompetensiyaning turli ko‘rsatkichlari mavjudligini qayd etadilar. Samarali pedagogik faoliyatni ta’minlaydigan asosiy kompetensiyalarga quyidagilar kiradi:

1) talabalarning so‘rovlari va lavozimini ko‘tarish to‘g‘risida ma’lumot olish;

2) mavzuni tushuntirish va bilish;

3) dars vaqti va sinf maydonini tashkil etish, o‘quv qo‘llanmalari va texnik o‘quv vositalaridan foydalanish;

4) talabalar bilan muloqot;

5) o‘qitish usullarini namoyish etish;

6) ijodiy muhitni saqlash;

7) ma’qul guruh xatti-harakatlarini saqlab qolish;

Tadqiqot natijalar maktabda ish stajining ko‘pyishi bilan o‘qituvchilarning kasbiy vakolat darajasi va samaradorligini oshirish tendensiyasini ko‘rsatadi. Biroq, bu ko‘proq darajada predmet va metodik vakolatlarga taalluqlidir.

Kommunikativ va ijodiy kompetensiyaga kelsak, ularning ko‘rsatkichlari individualdir va kam darajada o‘qituvchilarning o‘qitish tajribasiga bog‘liq.

Pedagogik kompetensiya o‘qituvchidan keng qamrovli pedagogik, psixologik, ijtimoiy, fiziologik, madaniy va boshqa muammolarni tushunishni talab qiladi.

Bugungi kunda kattalar ta’limining asosiy vazifasi - bu o‘z bilimlarini. o‘zgaruvchan muxitda qo‘llay oladigan va ularning asosiy vakolatlari butun hayoti davomida uzluksiz o‘rganishning o‘zi bilan shug‘ullanish qobiliyatiga ega bo‘lgan pedagogik tayyorlashdir.

Zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchining ayrilmas sifati uning kasbiy kompetensiyasi, ya’ni “o‘z faoliyatining malum bir sohasidagi ongi va vakolati” bo‘lishi kerak (V.I.Daxlning lug‘ati).

Psixologik lug‘atda kasbiy pedagogik kompetensiya “ma’lum bir kvadriyatlar, ideallar tashuvchisi sifatida o‘qituvchining uning pedagogik faoliyati, pedagogik aloqasi va o‘qituvchi shaxsining shakllanishini belgilaydigan bilim, ko‘nikma va malakalarning kerakli miqdoriga egaligi” deb tariflanadi va “pedagogik ong” deb nomlanadi.

Ta’limning zamonaviy tendensiyalariga muvofiq pedagogik kompetensiyalar quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

• mustaqil ravishda o‘qish;
• malaka oshirish yoki to‘liq qayta tayyorlash;
• vaziyatni va o‘zingizning imkoniyatlaringizni tezda baholang;
• qarorlar qabul qilish va ular uchun javobgarlikni o‘z zimmasiga olish;
• o‘zgaruvchan yashash va mehnat sharoitlariga moslashish;
• eski usullarni optimallashtirish uchun ularni yangi usullarini ishlab chiqish yoki o‘zgartirish.

Mutaxassislarning fikriga ko‘ra, malakalarni shakllantirishning birinchi bosqichi “hayotiy ko‘nikmalarni” o‘rgatish (shaxsiy muammolar, stress bilan kurashish; vaqtingizni boshqarish; ko‘rsatmalarni o‘qish, qoidalarga rioya qilish; biznes hujjatlarini rasmiylashtirish) va “qo‘shimcha” mavzular bo‘yicha ko‘nikmalar (matn va raqamli ma’lumotlarni qayta ishlash va tizimlashtirish; matnlar yozish va gapirish; ishbilarmonlik aloqalarini amalga oshirish; tashabbuskor bo‘ling, nostandart yechim taklif qiling, o‘z nuqtai nazaringizni namoyon qiling.

Oliy ta’limini modernizatsiya qilish konsepsiyasiga muvofiq, kasb-hunar ta’limi asosiy maqsadlari quyidagilardir: tegishli darajadagi va profildagi malakali, mehnat bozorida raqobatbardosh, malakali, mas’uliyatli, o‘z kasbini yaxshi biladigan va turdosh sohalarga yo‘naltirilgan xodimni tayyorlash, doimiy ravishda kasbiy o‘sishga, ijtimoiy va kasbiy harakatchanlikka tayyor, o‘z mutaxassisligi bo‘yicha jahon darajasidagi standartlarda samarali ishlashga qodir faoliyat mavjud.

Vakolatli ta’limga kirish o‘quv jarayonining barcha subyektlari va, birinchi navbatda, o‘qituvchilar tomonidan bir qator ketma-ket harakatlarni amalga oshirishni o‘z ichiga oladi. O‘quvchilarda mas’uliyatni o‘z zimmasiga olish, birgalikda qaror qabul qilishda ishtirok etish, tajribadan foyda olish, tabiat va jamiyat hodisalariga tanqidiy munosabatda bo‘lish qobiliyatini rivojlantirish uchun zamonaviy o‘qituvchi qanday usul va texnologiyalarga ega bo‘lishi kerak, ya’ni asosiy vakolatlarni amalga oshirasizmi? O‘zining kasbiy rivojlanishi va rivojlanishini taminlash uchun o‘qituvchining o‘zi qanday kasbiy va pedagogik vakolatlarga ega bo‘lishi kerak? Qanday sharoitlarda vakolatlar kasbiy vakolat darajasiga ko‘tariladi?

Kasbiy kompetensiyani aniqlash va uning kompetensiya tushunchasi bilan o‘zaro bog‘liqligini aniqlash muammosi so‘nggi paytlarda ilmiy pedagogik muhitda va amaldagi o‘qituvchilar o‘rtasida muxokama mavzusiga aylandi. Keling, ushbu masalani tushunishga harakat qilaylik.

Eng umumiy ma’noda “vakolat” - bu tegishli faoliyat sohalarida va muayyan turdagi muammolarni hal qilishda talablarga, belgilangan mezonlarga va standartlarga rioya qilish, zarur faol bilimlarga ega bo‘lish, natijalarga ishonchli erishish va boshqarish qobiliyatini anglatadigan vaziyatdir.

Shaxsning kognitiv jarayonlari psixologiyasi va psixofiziologiyasining individual xususiyatlarini rivojlantirishga psixologik-pedagogik tayyorgarlikni o‘z ichiga olgan umumiy pedagogik kasbiy kompetensiya; pedagogika asoslarini bilishdir.

Mavzu ixtisosligi bo‘yicha predmet kompetensiyasi: o‘qitiladigan fan sohasidagi bilimlar, uni o‘qitish usullari.

Boshqaruv vakolati, ya’ni pedagogik tahlilni o‘tkazish, maqsadlarni belgilash, tadbirlarni realashtirish va tashkil etish ko‘nikmalariga ega bo‘lish.

Refleksiv kompetensiya, yani o‘z pedagogik faoliyati jarayoni va natijasini ko‘rish qobiliyati.

IR texnologiyalari sohasida ishlash qobiliyati bilan bog‘likq bo‘lgan axborot-kommunikatsiya kompetensiyasi.

O‘qituvchini eksperimentator sifatida tavsiflaydigan innovatsiya sohasidagi kompetensiya.

Ijodiy vakolat, yani o‘qituvchining faoliyatni ijodiy, izlanish darajasiga ko‘tarish qobiliyati.

Hozirgi vaqtda o‘qituvchining kasbiy mahorati va uning kasbiy kompetensiyasi darajasini baholashning eng dolzarb muammolarini hal qilishda u yoki bu darajada qo‘llaniladigan turli xil diagnostika texnikasi mavjud. Bir tomondan, o‘qituvchini “bilim-ko‘nikma-mahorat” formulasiga kiritish mumkin emas va o‘qituvchi qalbining barcha olijanobligini, takrorlanadigan ta’lim jarayonida uning ishining noyob daqiqalarini o‘lchaydigan asbobdir. O‘qituvchining ishida va hech narsadan kelib chiqmaydigan tushuncha bilan hech narsa o‘lchanmaydi, balki o‘qituvchining avvalgi barcha tajribalari, o‘zi bilan cheksiz dialoglari bilan tayyorlanadi. Boshqa tomondan, o‘qituvchining ishida "yutuqlar xujjati" to‘plangan bo‘lib, u “quvonchli, qiziqarli va o‘qituvchi hayotida sodir bo‘ladigan narsalarga loyiq bo‘lgan hamma narsani” aks ettiradi.

Diagnostika - bu bilishning o‘ziga xos turi, chunki "tashxis" yunon tilidan tarjimada "tanib olish, ta’rif" degan manoni anglatadi. So‘nggi paytlarda tahlil, ichki qarash, shaxsni o‘rganish tushunchalari tobora ko‘proq bitta atama -diagnostika bilan almashtirilmoqda.

Ungacha pedagogik diagnostika o‘rganish qobiliyati, o‘qitish va ta’limning bazi ko‘rsatkichlarini belgilash bilan cheklangan, yani diagnostika har qanday shaxsiy xususiyatlarni baxolashning boshlang‘ich muammosiga aylantirildi va shaxsiyat ta’lim sifatida taqdim etildi.

Ta’limni insonparvarlashtirish va demokratlashtirish sharoitida rahbar va o‘qituvchi, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘zgarib bormoqda. Ular o‘zaro ta’sir o‘tkazadilar va birgalikda maktab hayotini yangilashda ishtirok etadilar. Shu bilan birga, ularning hamkorligi pedagogik diagnostikani yanada mazmunli va samaraliroq qiladi, psixodiagnostikadan olingan usullar bilan to‘yingan bo‘lib, sotsiometrik va sotsiologik usullardan keng foydalanilgan holda va olingan materiallarni matematik qayta ishlasa bo‘ladi.O‘qituvchining ishi o‘quvchilarni o‘qitish va tarbiyalash darajasi ko‘rsatkichlari bo‘yicha baholanadigan obektiv usullardan farqli o‘laroq, sub’ektiv usullardan foydalanganda diagnostika o‘qituvchi o‘qiladigan, tasavvur qiladigan va malumot beradigan narsalar asosida amalga oshiriladi. Vaqt keldi, har qanday o‘qituvchini baholashda uning o‘zining kasbiy qadr-qimmatini hisobga olish kerak.

O‘qituvchining muvaffaqiyatini tashxislashning asosiy vazifasi unga tashqaridan ekspert baho berish emas, balki o‘qituvchining o‘zini kasbiy muammolarini tushunishga va hal qilishga undashdir. Bundan tashqari, biz unutmasligimiz kerak: muvaffaqiyatli o‘qituvchi doimo introspektivaga va o‘zini tashxislashga e’tibor beradi. O‘z-o‘zini bilish, o‘zini- o‘zi takomillashtirish va amalga oshirish jarayoni faqat o‘qituvchining o‘zi xohishiga bog‘liq.

O‘zining kasbiy salohiyatini o‘rganish, roo‘yobga chiqarish va oshirishga intilgan o‘qituvchi endi darsga “xizmat” qila olmaydi yoki darsdagi vazifasini bajara olmaydi. U har bir darsda “yashaydi”, talabalar uchun va o‘zi uchun kerakli psixologik qulaylik va muvaffaqiyat holatini yaratadi, shu bilan birga katta mamnuniyatni qabul qiladi. Bunday holda, o‘qitish endi axborotni translyatsiya qilish xususiyatiga ega emas, balki o‘quvchilarning bilim faoliyatini rag‘batlantirish va faollashtirish xususiyatiga ega bo‘ladi.

O‘qituvchining ishi - bu eng murakkab ruhiy haqiqat, bu uch o‘lchovli makon bo‘lib, uchta o‘zaro bog‘liq bo‘shliqdan iborat:

- o‘qituvchining shaxsiyati,
- o‘qitish faoliyati,
- pedagogik aloqa.

Ushbu uchta bo‘shliqni talaba shaxsini rivojlantirishning global vazifasi birlashtiradi. Shu bilan birga, ular ustma-ust tushmaydilar, takrorlamaydilar, balki murakkab dialektik munosabatlarga kirishadilar va ularning har biri o‘qituvchi faoliyati jarayonida rivojlanish natijasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.D.V.Dudko: Kognitivnaya kompetentnost lichnosti buduщego pedagoga i dinamika eyo formirovaniya,2008.

2.Konopkin O.A:Psixicheskaya samoregulyasiya proizvolnoy aktivnosti cheloveka(strukturno-funksionalnыy aspekt)[Elektronnыy resurs].-Rejim dostupa: http://www.eduhmao. ru/ info /1/3952/25078/

3.Sorokovыx G.V. Professionalnaya podgotovka spetsialista inoyazыchnogo obrazovaniya: teoriya i praktika .M.2011

4.I.G.Lipatnikova, T.YU.Parshina: Formirovanie kognitivnoy kompetentnosti v protsesse obucheniya studentov pedagogicheskix vuzov elementarnoy matematike,2012 .Elektronnыy nauchnыy jurnal"Sovremennыe problemы nauki i obrazovaniya".

5.Osipova L.A. Informatsionno-obrazovatelnыe proektы kak sredstvo formirovaniya u studentov kognitivnoy kompetentnosti: avtoref. dis. ...kand.ped.nauk:13.00.01.-Bryansk,2008.-25s.

SEMANTIKA – LINGVISTIK SOHA SIFATIDA
SEMANTICS AS A LINGUISTIC FIELD

K. Rixsiyeva,
ToshDO'TAU o'qituvchisi

Abstract: This article is devoted to a brief analysis of the emergence and development of the field of semantics in linguistics, as well as research and views of linguists in this area.

Key words*: language, language unit, semantics, word meaning, semantic change, linguistic semantics, semantic development, semasiology.*

Semantika fonografiya, sintaksis va morfologiya boshqalar singari grammatikaning bir qismi hisoblanadi. Semantika lingvistik soha sifatida o`z tadqiq obyekti va mavzulariga ega. Semantikaning murakkabligi shundaki, bu soha bilan shug`ullanuvchi olimlar nafaqat tilshunoslik, balki falsafa va psixologiya kabi fan masalalari bilan ham tanish bo`lishlari lozim. Ilmiy adabiyotlarda semantikaning bir qancha ta'riflari mavjud bo`lib, quyida ulardan ba'zilarini keltiramiz.

Semantika (yun. semantikos — bildiruvchi, ifodalovchi) — 1) til yoki uning bironbir birligi (so'z, so'zning grammatik shakli, frazeologizm, so'z birikmasi, ran) orqali ifodalanadigan butun mazmun, ma'no, axborot; 2) turli til birliklarining ma'noviy tomonini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi; semasiologiya. Ayrim lugaviy unsurlar tushunchalarni bildiradi, bu tushunchalarni esa faqat to'liq gaplar va ularning qo'shilmalari ifodalashi mumkin. Binobarin, Sning o'rganish ob'yekti ham, asosan, to'liq, mustaqil ma'noli so'zlar va gaplarning ma'nolar tizimidir. S. fan sifatida 19-asrning 2-yarmidan rivojlana boshlagan va hozirgacha bir-biridan sifat jihatidan farqlanuvchi bir necha bosqichni o'tgan. Semantika axborot texnologiyalarda ham qo'llaniladi.

Semantika lingvistik soha sifatida nisbatan keyingi davrlarda shakllangan bo'lsa-da, aslida u eng qadimgi davrlardayoq mavjud edi, lekin u davrlarda semantika masalalariga falsafiy tafakkur doirasida qaralgan. Muayyan vaziyatlarda so'z ma'nolarining o'zgarishi, tafakkurning tilda aks etishi, tafakkur va til taraqqiyoti muammolari XVII-XVIII asrlarda falsafiy hodisalar sifatida tadqiq qilindi. XIX asrga kelibgina tilshunoslikning etimologiya sohasida bir so`zdan boshqa bir so'zning yasalishi, so'z ma'nosidagi o'zgarishlarni aniqlash va tahlil qilish talabidan kelib chiqib, semantika masalasiga e'tibor qaratila boshladi. XIX asrning ikkinchi yarmida tilning nafaqat tovush, balki psixologik tomoniga ham qiziqishning ortishi semantikaning so'z ma'nolaridagi o'zgarishlarni tadqiq qiluvchi soha sifatidagi nufuzini belgilab berdi.

"Semantika" terminini fransuz tilshunosi Breal fanga kiritgandan so'ng semantikaning keyingi taraqqiyoti XIX asr oxiri – XX asr boshlariga to'g'ri keladi. Bu davrda semantik o'zgarishlar qonuniyatlari asoslari tilshunoslikdagi turli xil psixologik yo'nalishlari vakillaridan Vundt, Rozvadovskiy, Martinak, Yaberg va shu kabi olimlarning faoliyati alohida ahamiyatga ega. 1910-1920-yillarga kelib esa semantika sohasiga e'tibor yanada kuchaydi.

Rus tilshunosi T.V.Jerebilo "Лингвосемантическая парадигма в соотношении с лингвостилистикой" maqolasida 1897-yil fransuz tilshunosi Mishel Breal Parijda Semantika terminini fanga olib kirganida lingvistik semantika XX asr tilshunosligida asosiy yo'nalishlaridan biri bo`lishini balki bilmagan ham edi, degan fikrni yozadi. Vaholangki, lingvistik birliklar ma'nosini tadqiq etish bundan bir necha yuz yillar oldin ham Qadimgi Xitoyda er.avv. V-III asrlarda, Qadimgi Gretsiyada va undan keyin o`rta asr yevropa an'analarida, so'ngra esa uyg'onish davri grammatikachilari va faylasuflari tomonidan tadqiq qilib kelingan. [Жеребило, 2006: 1-5]

O‘zbek tilshunos olimi M. Mirtojiyev “Ўзбек тили семасиологияси” kitobida shunday qayd etadi: “... сўз маъносини ва унинг тараққиётини ўрганишга бағишланган айрим ишлар ярала бошлади. Сўз маъноси ҳақидаги мақолалар ҳам юзага келди. Шуниси қизиққи, бу масалага бағишланган қатор мақолалар эълон қилинган бўлса ҳам, унинг ҳал қилинмаган томонлари ҳали бор.” [Миртожиев, 2013: 15-20]

XIX asr oxiri XX asr boshlarida semantika tilshunoslikning psixologik yo‘nalishlari doirasida tadqiq etila boshladi. Bu davrda Vundt, Rozvadovskiy, Martinak, Yaberg va boshqalar semantik taraqqiyot qonuniyatlarini psixik jarayonlar bilan bog‘liq tarzda yoritish g‘oyasini ilgari surdilar. 1910-1920-yillarda semantikaga e’tibor yanada kuchaydi. [Жеребило, 2006: 1-5]

Lekin yana shuni ham aytish kerakki, XIX asr oxiri XX asr boshlarida tilshunoslikda so`z ma’nosining faqat bir tomoni, ya’ni uning etimologik ma’nosini yoritishga ko‘proq ahamiyat berilgan. Etimologik tahlil shu so‘zni boshqa o‘xshash so‘zlar yoki qarindosh tillardagi shu kabi so‘zlar bilan qiyoslab olib borilgan. Etimologik ma’no, boshqacha aytganda, etimon masalasiga bunday qarash XIX asr tilshunosligida Gumboldt nomi bilan chambarchas bog‘liqdir.

Semantika fan sifatida XIX asrning ikkinchi yarmida rivojlana boshlagan bo‘lsa ham, asr boshlaridayoq X.Shteyntal, A.Potebnya va V.Vundt kabi olimlar bu borada lingvistik-gnoseologik konsepsiyani yaratishni boshlagan edi. Shundan kelib chiqib, semantika taraqqiyotini uch asosiy davrga bo‘lish mumkin.

Birinchisi psixologik va evolyutsion bosqich bo`lib, bu davrga xalq madaniyati hamda psixologiyasidagi til semantikasiga keng evolyutsion yondashuv asosiy xususiyatdir. Ushbu davrda Potebnya, Vundt hamda A.N.Veselovskiyning so‘z va uning ma’nosi, ma`no taraqqiyoti haqidagi qarashlari ularning asarlarida ham aks etdi. Masalan, Potebnya tafakkur taraqqiyotini til qonuniyatlari, xususan semantika bilan bog`laydi. Bu davr nazariyotchilarining qarashlarida psixologik yondashuv ustunlik qilib, mantiq keyingi darajalarga tushib qolgani ularning asosiy kamchiligi, deb qaraladi.

Ikkinchi bosqich qiyosiy-tarixiy bosqich hisoblanadi. Bu bosqichda semantika tilshunoslikning alohida sohasi sifatida “semasiologiya” (M.M.Pokrovskiy va boshqa rus, nemis ishlarida aks etgan) yoki “semantika” (dastlab 1883-yil M. Breal, undan so‘ng boshqa fransuz tilshunoslari ishlarida aks etgan). Bu davr semantika sohasi tarixiy qonuniyatlarga keng yondashuv bilan xarakterlanib, tarixiy-qiyosiy tadqiqotlar shakllanib bordi. 1950-yil oxirlarigacha “semasiologiya” termini ham keng qo‘llanishga kiradi. Lekin semantikaning kelib chiqishi masalasi, yuqorida aytganimizdek, qadimgi lingvistik an’analar doirasida o‘z yechimini topgan edi. Demak, semantika muammolari qadimgi davrlarda ham muhim o‘rin tutgan. Qadimgi Xitoyda ierogliflar sharhi mujassamlashgan lug‘atlar tuzilgan. Masalan, eramizdan avvalgi III asrga oid “Er Ya” lug`atining bosh maqsadi Xan sulolasi davrida yozilgan matnlarga izoh berish edi. Miloddan avvalgi 121-yilda Sharqiy Xan sulolasi olimi Suy Shen tomonidan tuzilgan “Shuo Wen jiezi” lug‘atida esa ilk bor so‘zlar ma‘nosiga qarab ajratilgan. Yevropada antik va o‘rta asr filologlari yozma yodgorliklardagi ma’nosi tushunarsiz so‘zlar uchun glossariylar tuzishgan.

Lingvistik semantikaning haqiqiy ma`nodagi taraqqiyori 1960-yillardan boshlangan, hozirgi kunda semantika tilshunoslik fanida markaziy o‘rinlardan birini egallagan.

Qiyosiy-tarixiy yondashuvning keyingi taraqqiyoti etimologiyaga chuqur ahamiyat berish bilan xarakterlanadi. O.N.Trubachyov 1966-yilda qadimgi hind-yevropa tillaridagi to`qimachilik va kulolchilik terminlarining semantik taraqqiyotini tadqiq qildi. Bundan tashqari, uning muharrirligida «Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд», Э. Бенвенист «Словарь индоевропейских социальных терминов», В. И. Абаева «Историко-этимологический словарь осетинского языка» kitoblari nashr etildi.

Lingvistik semantika taraqqiyotining uchinchi bosqichi taxminan XX asrning 20-yillaridan boshlanadi. Bu bosqich semantikaning mantiq va falsafa bilan yaqinlashishi, sintaksisdagi o`rnini belgilash bilan xarakterlangani uchun uni sintaktik-semantik yoki mantiqiy-semantik bosqich deb ham atash mumkin. Bu bosqichda quyidagi asosiy nazariy holatlarni belgilash mumkin: 1) obyektiv borliqni “narsa”ning emas, hodisalarning mohiyati belgilashi haqidagi qarashlarga tayanib, semantik uya asosini so‘z emas, balki fikrning tildagi ifodasi bo‘lgan gap tashkil etadi, degan qarash

ilgari surilgan; 2) “semantik oddiylik”ni tiklash, ya’ni birlamchi, qolgan ma‘nolarning kelib chiqishiga asos bo‘lgan ma’noni aniqlash.

XX asrning 50-yillarida yuzaga kelgan semantik tadqiqotlar V.A.Zveginsev nomi bilan bog‘liq. Rus tilshunosligida dastlab u “Semasiologiya” nomli monografiyasini yaratdi. Bu monografiya rus tili semasiologiyasi emas, umuman semasiologiyaga oid edi. Monografiyada olim o‘z davrigacha ma’lum bo`lgan ilmiy asarlarni ilmiy talqin qildi va semasiologiyaning asosiy masalalariga aniqlik kiritdi. Unda leksik ma’no, ma’no taraqqiyoti, ma’no miqdoriga ko‘ra so‘z tiplari, ma’nolarning paradigmatik munosabatlari doirasida yangi fikrlar bilan boyitildi. Biroq leksik ma’no tiplari va ma`noning semantik tarkibi, ma’nolarning sintagmatik munosabati haqidagi masalalar o‘z-o‘zidan ochiq qolaverdi. Chunki shu davrgacha bu masalalar ko`rib chiqilganicha yo‘q edi. [Миртожиев, 2013: 20-25]

XX asrning ikkinchi yarmida D.N.Shmelevning rus tilshunosligidagi semantik tadqiqotlarninig rivojlanishiga hissa qo`shdi. 1964-yil uning “Rus tili semasiologiyasi bo‘yicha ocherklar” nomli monografiyasi nashr etildi. Undan so‘ng L.A.Novikov ham bu sohada bir qancha tadqiqotlarni amalga oshirdi. Uning “Rus tili semantikasi” kitobi 1982-yil Moskvada nashr etildi. Unda semantika sohasi va vazifasi, leksik-semantik tizim va leksik ma’no, leksik ma’no tarkibi va uning tahlili kategoriyalari kabi masalalar yuzasidan fikr yuritilgan. [Mirtojiyev, 2013: 23-24]

Hozirgi zamon rus tilshunosligida semantikaga oid tadqiqotlar ikki asosiy yo‘nalishdan iborat: kuchli (tashqi) va kuchsiz (ichki). Kuchli semantika yo‘nalishi vakillari P. Монтегю, Д. Льюиз, Б. Парти, Э. Кинен, Х. Камп, И. Хейн va b. bo`lib, ular formal semantika bilan shug`ullanganlar. Kuchsiz yo‘nalish vakillari esa semantika nazariyasi va leksik ma’noning komponent tahlili bilan shug‘ullanadi (Дж. Катц, Дж.А. Фодор, Э. Бендикс, Ю. Найда, М. Бирвиш va b.). bundan tashqari, semantikaga tor va keng ma’noda yondashuv ham mavjud. [Jerebilo, 2006: 1-5]

Semantika sohasiga oid tadqiqotlari bilan o‘zbek tilshunosligida bu soha taraqqiyotiga o‘ziga xos hissa qo‘shgan tilshunos olim Sh. Safarov “Семантика” kitobida: “Qarangki, shuncha yil o‘tishiga qaramasdan (semantics termini ingliz tilida XVII asrdayoq mavjud bo‘lgan), lingvistik semantika sohasida unchalik katta o‘zgarishlar yuz bermaganday bo‘lib turibdi. Bunday “turg‘unlik”ning bir nechta sabablari bor. Birinchidan, olimlar semantikani, M. Brealga ergashib, so‘z va iboralar ma`nosining paydo bo‘lishi va o‘zgarish taqdiri bilan shug‘ullanadigan fan sifatida qarab keldilar. Ikkinchidan esa, semantika hozirgacha leksik ma`no haqidagi fan bo‘lib qolmoqda va uning e’tiborini so‘zlar ko‘p ma’noliligi, antonimlik, sinonimlik munosabatlari, omonimiya qatorlari, valentlik imkoniyatlari kabi hodisalar tortmoqda”. [Сафаров, 2013:14-15] Ushbu fikrlardan ayonki, hali semantikaning lingvistik soha sifatidagi predmeti va tadqiq obyektlarini aniqlash va bu sohada jiddiy tadqiqotlar olib borilishi zarur.

Rus tilshunosi Kobozeva semantika haqida fikr yuritar ekan, uning boshqa fan sohalari kabi, o‘z o‘rganish predmetiga egaligini ta’kidlaydi. Biroq bu predmetnini aniqlash oson emas. Garchi tilshunoslarning aksariyati semantika lingvistik ifodalarning ma’nosini o‘rganadi, deb hisoblasa-da, ma‘no nimalarni anglatishi kerakligi haqidagi savolga umumiy qabul qilingan javob yo‘q. Predmetni aniqlashtirishdagi har-xilliklar tufayli semantika va boshqa lingvistik fanlar, xususan semantika va pragmatika o‘rtasidagi chegaralarni o‘rnatishda ham har xillik yuzaga keladi. Shuning uchun semantikaning predmeti haqidagi savol eng ehtiyotkorlik bilan ko‘rib chiqilishi kerak. Semantika til birliklarining mazmunini va ushbu birliklardan qurilgan nutqiy hosilalarni o‘rganadigan tilshunoslik bo‘limi. [Кобозева, 2000: 8-10]

Biz ushbu maqolada semantikaning lingvistik soha sifatida vujudga kelishi, taraqqiyoti hamda bu sohada dunyo va o‘zbek olimlarining izlanishlarini qisqacha yoritishga harakat qildik. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, semantika yuzasidan hozirgacha juda ko‘p tadqiqot ishlari va ilmiy asarlar yaratilgan bo‘lishiga qaramay, hali bu sohada qilinajak ishlar yetarli.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Абаева В. И. «Историко-этимологический словарь осетинского языка», т. 1—3, 1958—79.

2. Жеребило Т.В. “Лингвосемантическая парадигма в соотношении с лингвостилистикой”. 2006
3. Звегинцев В.А. Семасиология. - М.: Изд. МУ. 1957.
4. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. –М: Эдиториал УСС. 2000.
5. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиологияси.-Т.: Мумтоз сўз. 2013.
6. Новиков Л. А. Семантика русского языка. - М.: ВШ. 19
7. Сафаров Ш. Семантика. Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 2013.
8. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. - М.: Просвещение. 1964.
9. Jon I. S. Semantika , 2-nashr, Blackwell, 2003
10. Charles W. Kreidler. Inglizcha semantikani tanishtirish. Routledge, 1998
11. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil

ONA TILI VA ADABIYOT DARSLARIDA MINIATYURA
MINIATURE IN NATIVE LANGUAGE AND LITERATURE CLASSES

D. Sayfutdinova
Andijon Davlat universiteti
O`qituvchi

Abstract: Miniature works provide an exhibition in the classroom, raise oral speech, educate students in the spirit of beauty, provide detailed information about the way of life, dress, customs and flora and fauna of our ancestors of that time.

Key words: *miniatyura, Alisher Navoiy, “Xamsa”, doston**,** “Saddi Iskandariy”, “Farhod va Shirin”, “Sab'ai sayyor”*

Vatanimizning yorqin kelajagi bo‘lgan ardoqli farzandlarimizni baodob, xushfe'l, olijanob, komil inson darajasidagi shaxs qilib tarbiyalash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ona tili va adabiyot darslarini boshqa fanlar bilan, jumladan, tasviriy san'at bilan bog‘lab borish o‘quvchilarda nafosat tuyg‘usini shakllantirishda, ularni go‘zallik ruhida tarbiyalashda katta ahamiyat kasb etadi.

Respublikamiz mustaqillikka erishgan kundan boshlab boy tarixiy, madaniy merosimiz keng ko‘lamda o‘rganila boshlandi. Alisher Navoiyning “Xamsa” asarini o‘rganish jarayonida dostonlarga ishlangan miniatyura asarlari bilan tanishish maqsadga muvofiqdir. Ishni avval miniatyura san'ati haqida, Sharqning buyuk rassomi Kamoliddin Behzod va uning shogirdlari Qosim Ali, Mirak Naqqosh, Do‘st Muhammad, Mahmud Muzahhiblar haqida ma'lumot berishdan boshlagan ma'qul. Shuningdek, miniatyura “o‘qish” haqida tushuncha berib o‘tilsa, dars ancha qiziqarli o‘tadi. Zero, miniatyura hajman kichik asar va unda bir necha ko‘rinish aks etgan bo‘ladi. Bu ko‘rinishlar tepadan pastga qarab joylashtiriladi. Ularning har biri chuqur ma'no kasb etib, asarda maxsus vazifalarni bajaradi. Miniatyurada qadimgi arab yozuvidagi turkiy xat namunalari, hayvonot va o‘simliklar dunyosi tasviri, tabiat manzarasi ko‘rinishlari o‘z aksini topadi. Asarning markaziy qismida chuqur g‘oyaviy mazmunga ega bo‘lgan voqyea tasvirlanadi.

Alisher Navoiy dostonlariga ishlangan miniatyuralar XV-XVI asrning birinchi yarmida yaratilgan bo‘lib, Temuriylar davri rasm san'atining yuksak namunalaridandir. Ularda o‘zbek xalqining estetik ideali va badiiy dahosi mujassamlangan. Jahon madaniyatining nodir yodgorliklaridan hisoblangan bu rasmlarning asosiy obrazlarini Navoiy dostonlarining o‘lmas qahramonlari tashkil qiladi. Ular o‘zlarining porloq ijtimoiy ideallari, olijanob odamiylik xususiyatlari, pok qalbi, samimiy sevgisi bilan kishini maftun etadi. Masalan, “Alisher Navoiy dostonlariga ishlangan rasmlar” nomli albomga kirgan “Saddi Iskandariy” dostonidagi “Toju taxtni gadolikka almashtirgan shoh Iskandar huzurida“ nomli miniatyurani olaylik. Rasmda eski o‘zbek yozuvi namunalari bilan birgalikda tabiat manzarasi juda go‘zal tasvirlangan. Markazda shoh Iskandar, atrofida esa mulozimlar va gado siymolari mahorat bilan aks ettirilgan. Shoh bilan atrofidagilar gadoga va uning qo‘llaridagi suyaklarga qarab hayron boqib turishibdi.

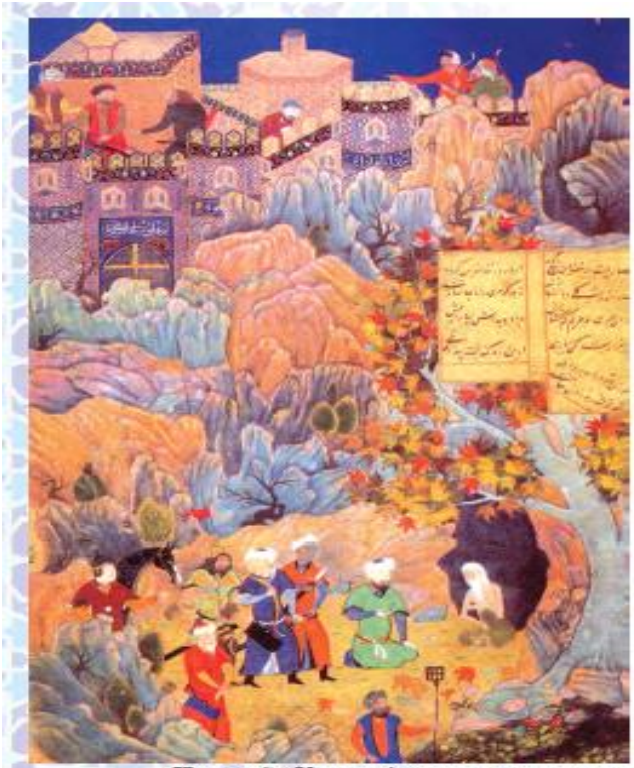

Низомий «Хамса» достонига ишланган миниатюра

Suratdan Iskandarning mag‘rib yerini egallagach, u yerga adolatli shoh tayinlamoqchi ekani ma'lum bo‘ladi. Uning so‘roviga binoan odamlar podshohzodalardan birini shohlikka tavsiya etadilar. Bu odam eldan chiqib ketib qabristonda yashardi.Uni Iskandar huzuriga keltiradilar. Yalang‘oyoq, to‘shi ochiq bu odam qo‘lida ikki suyakni ushlaganicha keladi. Iskandar bu holatni sababini so‘raganda, gado shunday javob beradi: “Qabrlarni aylanib yurganda shu ikki suyakni ko‘rdim, ulardan qay shohniki-yu qay biri gadoniki farq qila olmadim”. Gado – himmatlikni, himmati baland odamlar esa faqirlikni shohlikdan yuqori qo‘yadilar. Bu rasm o‘quvchilarda oliyhimmatlik fazilatlarini tarbiyalaydi. Shu dostonga ishlangan “Iskandarning dafn marosimi” nomli rasm ham alohida e'tiborga loyiq. Rasmda ko‘m-ko‘k osmon va unda pag‘a-pag‘a suzib yurgan bulutlar, baland viqorli bulutlar, boshlariga qora ro‘mol o‘rab faryod chekayotgan ayollar va ikki qo‘li tobutdan chiqarib qo‘yilgan marhum Iskandarni dafn etish uchun olib ketayotgan kishilar tasvirlangan. Iskandar hamma iqlimlarni qo‘lga kiritgan shoh edi. Dunyodagi hamma yer va suv uning hukmiga o‘tib, osmonning ko‘k gumbazi ustida xutba o‘qib, adolat tamg‘alarini yulduzlarga o‘ydi. O‘limi oldidan u shunday vasiyat qildi: “Qo‘limni tobutdan tashqariga chiqarib qo‘yinglar, toki jahonni egallagan bu qo‘l dunyodan quruq ketayotganini odamlar ko‘rsin, ularga ibrat bo‘lsin”. Bu so‘zlar orqali mol-dunyoga havas qilmaslik kerakligini o‘quvchilarga uqtiramiz. Ayni zamonda, o‘quvchilarning o‘zlaridan miniatyurada aks etgan ko‘rinishlar haqida taassurotlari so‘ralsa va ular javob bersalar, dars ancha jonli o‘tadi. “Farhod va Shirin” dostonini o‘rganishda “Yosuman Shirinning o‘limi haqida Farhodga xabar bermoqda” nomli miniatyura asari diqqatga sazovordir. Miniatyurada arab imlosidagi turkiy yozuvlar, tog‘-tosh va u yerdagi hayvonot olami, Farhod va jodugar kampir siymosi tasvirlangan. Miniatyuradagi kampirning kiyimi va qo‘lidagi hassa hamda uning tepasida turgan yovvoyi hayvon qora rangda tasvirlangan. Kampirning niyati yovuz va qalbi qora ekanligi qora rang orqali ochib berilgan.

“Sab’ai sayyor” dostoniga ishlangan “Bahrom bilan Dilorom ovda” miniatyurasi ham e'tiborga molikdir. “Beshinchi iqlimdan kelgan musofirning hikoyasi”, ya’ni “Mehr va Suhayl” ni o‘rganishdan avval, albatta, Bahrom va Dilorom o‘rtasidagi munosabat, yetti qasrning qurilishi sabablari haqida ma’lumot beriladi. Rasmda ov manzarasi, chang ko‘tarib otda o‘tirgan va Bahromning ishini kuzatib turgan Dilorom, kiyikka kamon tortayotgan shoh Bahrom va yarador kiyik hamda ov qilayotgan Bahromning yigitlari tasvirlangan. Rassom ranglarni nozik did bilan

tanlay olgan. Miniatyuradagi qora rang og‘ir kunlar, ayriliq kelayotganiga ishoradek tuyuladi. Zero, Bahromning oti ham, ariqda oqayotgan suv ham qora rangda tasvirlangan.

П. Шабаратов, “Сабъаи сайёр” достонига ишланган миниатюра.

Dilorom yosh va go‘zal, musiqani sevuvchi, nozikta’b malika ekanligini rassom qizil rang va qo‘lidagi cholg‘u orqali ifodalagan. Yuqoridan dumalab tushayotgan toshlar esa ovning shiddatli bo‘layotganidan dalolat beradi. So‘ng quyidagilar hikoya qilinadi: Bir kuni Bahrom ov qilar edi. Yonida esa Dilorom. Shu payt bir kiyik ko‘rindi. Bahrom Diloromdan kiyikni qanday otsam ekan, deb so‘radi. Dilorom ikki oyog‘ini band etib, so‘ng boshini kesgin, deb javob qildi. Bahrom Dilorom aytgandek qilib kiyikni bo‘g‘izladi. Dilorom esa uni maqtash o‘rniga, mashq qilganning natijasi shunday bo‘ladi, men ham chang chalsam hammaning hushi og‘ib qoladi, deb Bahromning mahoratiga tan bermaydi. G‘azablangan shoh buyrug‘i bilan Diloromni biyobonga tashlab keladilar. Ertasiga Bahrom o‘z ishidan juda pushaymon bo‘lgan holda hushidan ketib yiqiladi. Uning dardini yengillatish uchun yetti qasr quriladi, u shu yerda yetti musofirning hikoyasini tinglaydi.

Ona tili darslarida ma’lum bir mavzu o‘tib bo‘lingach, grammatik tushunchalar haqidagi ma’lumotlarni o‘quvchilar ongiga singdirishda inshodan foydalanish mumkin. Miniatura asosida ham insho yozdirish mumkin. Bunda tabiat tasviri, narsalar tasviri, fasllar tasviridan hamda obrazlarga tavsiflardan foydalanish mumkin. O‘quvchilarga miniatura asosida insho yozdirish ularning og‘zaki va yozma nutqini o‘stirishda katta o‘rin tutadi. Bundan tashqari o‘quvchilarning fikrlash doirasini kengaytiradi. Olingan grammatik bilimlar mustahkamlanadi.

Demak, miniatyura asarlari darsda ko‘rgazmalikni ta'minlaydi, og‘zaki nutqni o‘stiradi, o‘quvchilarni go‘zallik ruhida tarbiyalaydi, o‘tmish ajdodlarimizning yashash tarzi, kiyinishi, urf-odati hamda o‘sha davr hayvonot va o‘simlik dunyosi haqida mufassal ma'lumot beradi. Bir so‘z bilan aytganda, ona tili va adabiyot darslarida miniatyura asarlaridan foydalanish ijobiy natijalar beradi. Shoyad, bugungi kun sharofati bilan milliy madaniyatimizni qayta tiklab, ularga yangicha ma'no, mazmun berib, tarbiya ishiga sharqona ruh bera olsak ajab emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avliyakulov N.X., Namozova N.J. Muammoli o‘qitish texnologiyalari. – T.: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti, 2008. – 80 b.

2. Aminova S. Ona tili darslarida noan'anaviy usullar // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 1995. – № 1. – B.
3. Muslimov N. va boshqalar. Innovatsion ta'lim texnologiyalari – Toshkent: 2015. – 208 bet.
4. Safo Matjon. “O‘zbek adabiyoti”. T. : 2005. - 200 bet.
5. P.P.Shabaratov “Miniatyura”. T. : Tafakkur, 2011. - 128 bet.

ALISHER NAVOIY IJODIDA KOMIL INSON TARBIYASINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI
THE PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERFECT HUMAN UPBRINGING IN ALISHER NAVOI’S WORKS

N. Oymatova,
Chirchiq DPI erkin izlanuvchisi

Abstract: The article is about learning with simplifying in education with interactive psychology methods with the analyse of ideas which propote perfection in Navoi’s poems.

Key words: *genre, poem, interactive.*

Har bir xalqning adabiyoti uning ma’naviyatini ko‘rsatuvchi milliy qadriyatlarini namoyon etuvchi manbaa bo‘lib xizmat qiladi.

“Mukammal ma’naviyat milliy o‘zlikni anglashdan boshlanadi. Milliy o‘zlikni anglashning mohiyati esa shaxsning o‘zi mansub bo‘lgan millatning tarixi, jahon tafakkur xazinasiga qo‘shgan hissasini tugal tasavvur etishi va ulardan iftixor qila olishi, o‘zi tug‘ilib o‘sgan millatdoshlarining yagona yurti bo‘lgan hududga va shu yurtdagi barcha madaniyat va qadriyatlarga daxldorlikdan huzur, faxr tuya olishi milliy manfaat va ehtiyojlarni idrok etishi hamda ular uchun xizmat qilishni o‘zining burchi deb bilishidan iborat”, - deydi filologiya fanlari doktori, tilshunos olim Nizomiddin Mahmudov.

Darhaqiqat, adabiyot fani vazifasining eng muhim jihati – uning komil inson g‘oyalari bilan sug‘orilganligidadir.

Maktabgacha ta’lim muassasalaridan tortib, oliy ta’limgacha bo‘lgan uzluksiz ta’lim jarayonida bu izchillik bardavomlik kasb etadi.

Eng kichik janrlardan boshlab yirik janrdagi asarlargacha – barchasida adabiyot ta’limi insonning komillik sari yuksalishi uchun asosdir. Bu izchillikda Navoiy asarlarining o‘rnini alohida ta’kidlash joiz.

Alisher Navoiyning fardlaridan to dostonlarigacha komil inson va uning ma’naviy olami targ‘ibotiga guvoh bo‘lamiz.

Quyida hazrat Navoiy qit’alarini umumta’lim maktablarining 10-sinfida o‘qitilishidagi ayrim jihatlarga e'tiboringizni qaratamiz va baholi qudrat mazkur mavzuning o‘qitilishiga doir ayrim interfaol usullarni taklif qilamiz.

Qit’a janri umumta’lim maktablarida DTS asosida 8-sinflarda ham ruboiy va fardlar bilan birgalikda o‘qitiladi. 10-sinf uchun bu yangi o‘rganiladigan janr emas, ammo 10-sinf darsligida shu yoshdagi o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan mavzudagi qit’alar tanlangan. Darslikda qit’a va g‘azal janrlaridagi o‘xshash va farqli jihatlar tushuntiriladi. Bu jarayonni yanada mustahkamlash uchun quyidagi metodni tavsiya qilsak, ma’lumotlar o‘rtasidagi farqli va o‘xshash jihatlar yaqqol ko‘zga tashlanadi.

	Qit’a	**G‘azal**
1.	erkin qofiya	qat’iy qofiya
2.	2 baytdan iborat	7-9 baytdan iborat
3.	aniq chegaralanmagan	chegaralangan
4.	falsafiy, ijtimoiy-siyosiy axloqiy ma’naviy mavzu	ko‘proq ishqiy, tasavvufiy mavzularda
5.	aruzning istalgan vaznida	aruzning aniq bir vaznida

Yuqoridagi metod orqali ma’lumotlarni eslab qolish yanada oson bo‘ladi.

Endi e’tiborimizni qit’alar matniga qaratamiz:

Tengri xonin aqida qilib,
Xalqdin ro‘ziy istagan gumroh.
O‘yladurkim tengiz qirg‘og‘inda
Ro‘za ochmoqqa kimsa qozg‘ay choh.

Qit’aning mazmuni, albatta, darslikda batafsil tushuntirib beriladi.

“Guldasta” metodi orqali esa, “aqida qilmoq” so‘zining ma’nolarini topish orqali qit’a haqidagi tasavvurimizni kengaytiramiz.

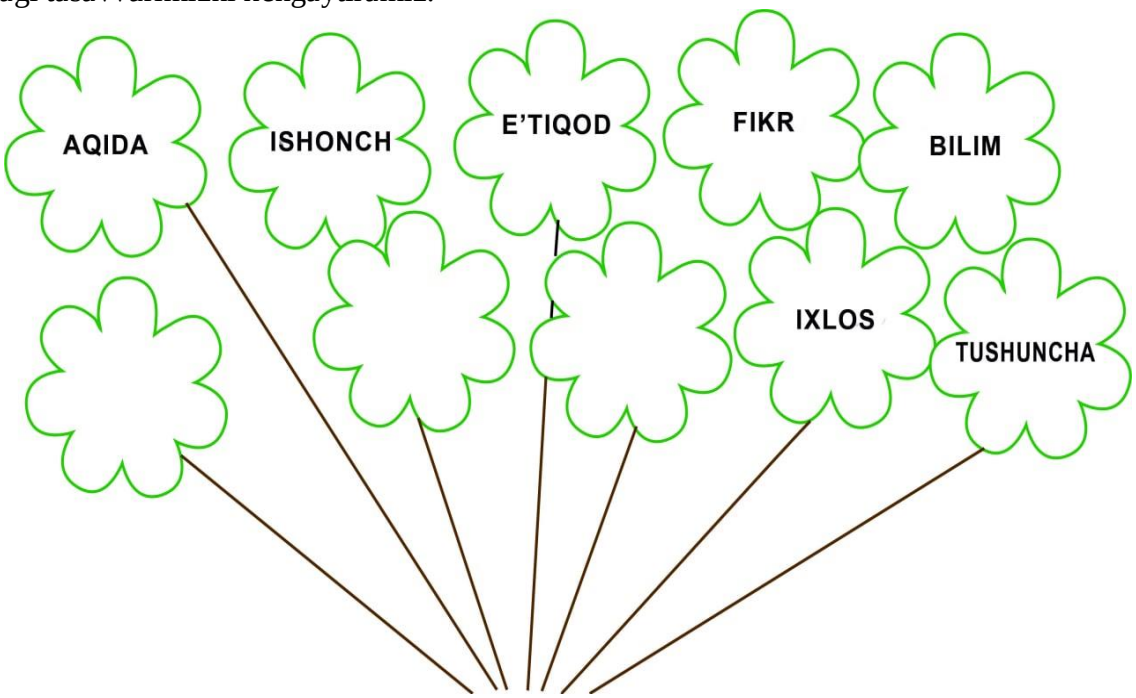

Bo‘sh qolgan gullarni shu so‘zlarning ma’nodoshlarini topib, matnga mosligini aniqlaymiz va izohlaymiz. Qaysi guruhda (agar dars guruhlar doirasida tashkil etilsa) gullar soni ko‘p bo‘lsa va qit’a ma’noga hamohang bo‘lsa, o‘sha guruh g‘olib bo‘ladi.

Ikkinchi topshiriq sifatida (qit’a matni darslikda yaxshi sharhlangan) mavzuga doir xalq maqollari, iboralarini topish beriladi.

Masalan: - Oldingda oqqan suvning qadri yo‘q.

- Ahmoq bosh oyoq charchatar.

Bu maqollarni o‘quvchilarning o‘zlari davom ettiradilar va izohlaydilar. Ikkinchi qit’a quyidagicha:

Debon bergan kishi erdur, va lekin
Demay berganga erlik bil musallam.
Ne deb, ne bersa bilgil ani xotun,
Debon bermasni xotundin dag‘i kam.

Saxo	**Buxl**
Saxovat	Baxillik
Saxiylik	Xasislik
qo‘li ochiqlik	ochko‘zlik
bag‘rikenglik	qurumsoqlik

Bu qarama-qarshi so‘zlarni o‘quvchilar qanchalik davom ettirishiga qarab xulosalanadi va baholanadi. Yana ikkinchi topshiriq sifatida qit’a mazmunini ochib beruvchi maqollar izohlanadi.

Masalan:

- Qo‘li ochiqning yo‘li ochiq
- Baxil topsa bosib yer, saxiy topsa hamma yer.

- Baxilniki doim “yo‘q”,
- Saxiy yo‘q bo‘lsa ham to‘q.
- Baxilning tuzi tatimas
- Saxiy topsa o‘rtada, Baxil topsa, xaltada.

“O‘zbek xalq maqollari”dan qit’a ma’nosini ochib beradigan maqollarni topib, fikrlarimizni umumlashtiramiz.

Alisher Navoiyning barcha asarlaridagi singari shoirning qit’alarida ham insoniylik, komillik kabi g‘oyalar ulug‘lanadi. Qit’alardagi insonlarga xos bo‘lgan ruhiy holat shu darajada mohirona tasvirlanadiki, insonlarda hayot davomida nafsni yengish bilan bog‘liq qarama-qarshiliklar, sabrning sinovlari, saxiylik va baxillik xislatlari o‘rtasidagi kurashlar, hayotning past-balandlarida o‘z aqidalariga suyanib o‘ta olish yo‘llari obrazli tarzda ifodalanadi. Birinchi qit’adagi ro‘zadorning ummon oldidan suv izlashi nechog‘lik bema’nilik bo‘lsa, Olloh nasib qilganini anglay olmasligi, shu darajada befahmligini ko‘rsatadi.

Navoiy yaratgan obrazlar- har doim ruhiy ziddiyatlar bilan kurashuvchilar. Ularning qay biri komillikday mashaqqatli yo‘lni tanlasa, qay biri johillikday oson yo‘lni tanlaydi.

Ta’limda mana shu ikki jihatni zid qo‘yish orqali o‘quvchilarda tanlovni o‘zlariga qo‘yib berish vazifasini yuklash ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bobojonov Sh, Islomov I. O‘zbek tilining so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘ati. T – 2007. “Yangi asr avlodi” nashriyoti

2. Ibrohim Haqqul. E'tiqod va ijod. T – 2007. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. “Fan” nashriyoti.

3. Mahmudov N. O‘zimiz va so‘zimiz. T -1997. G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 16-bet.

4. O‘zbek xalq maqollari. T – 1989. G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 172-76-betlar.

5. To‘xliev B, Karimov B, Usmonova K. Adabiyot. O‘rta ta’lim muassasalarining 10-sinf va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’lim muassasalarining o‘quvchilari uchun darslik – majmua. I qism. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. T – 2017, 93-94-betlar.

O‘ZBEK TILIDA *-NING* QARATQICH KELISHIGI O‘ZLASHISHI TAJRIBASIDAN
THE ACQUISITION OF *-NING* GENITIVE CASE IN UZBEK AS A FIRST LANGUAGE

O. Saidaxmedova
ToshDO‘TAU
tayanch doktoranti

Abstract: The acquisition of genitive case in Uzbek as a first language is an interesting issue of applied linguistics. In this article, the acquisition process of genitive case is defined and analyzed the experiment’s results.

Key words: *genitive case, language acquisition, first language, acquisition process, young children.*

Tabiiy tartib gipotezasi – grammatik shakllarning tizimli tartibda o‘zlashtirilishi bo‘lib, ona tilini o‘zlashtirishda muayyan qo‘shimcha boshqa qo‘shimchalarga qaraganda avvalroq o‘zlashtiriladi. Ona tilida grammatik shakllarning o‘zlashish tartibini aniqlash bo‘yicha dastlabki tadqiqot R.Brounga tegishi. U ingliz tili ona tilisi bo‘lgan 3 ta bolani kuzatdi hamda har uchala bolada ham grammatik shakllarning o‘zlashtirilish tartibining bir xil ekanligini kuzatish va turli metodlar yordamida aniqladi. Unga ko‘ra, ingliz tilidagi hozirgi zamon qo‘shimchasi *–ing* ko‘pli qo‘shimchasi *–s* va fe’ning umumzamon qo‘shimchasi *–s* ga qaraganda avvalroq o‘zlashtiriladi [2].

O‘zbek tilida qaratqich kelishigi bitta ma’noni – qaralmish anglatgan predmet yoki belgi qaratuvchi anglatgan predmetga (yoki predmet deb tasavvur qilinuvchi belgiga) qaratilganini – bildiradi. *-ning* qaratqich kelishigi ismni ismga aniqlovchi sifatida bog‘laydi [3].

O‘zbek tilida qarashlilik, tegishlilik ma’nosini *-niki* shakli, egalik qo‘shimchalari, qaratqichli birikma orqali ifodalash mumkin.

Qaratqich kelishigi affiksi egalik qo‘shimchasisiz ishlatilmaydi, bu kelishikning formasini murakkab analitik deb qarash kerak [4]. Qaratqich kelishigi ishtirok etgan birikmani tuzish boladan quyidagi vazifalarni bajarishni talab qiladi: semantik jihatdan to‘g‘ri valentlikdagi so‘zlarni tanlash, ularni shaxs va sonda muvofiqlashtirish hamda birikma tarkibidagi hokim va tobelanuvchini to‘g‘ri turlay olishi kerak. Shakldagi bunday murakkablik bolalardan uzoq vaqt davomida egalikning boshqa ifoda shakllaridan foydalanishiga olib keladi. Bundan tashqari, birikma chastotasining pastligi, egalikning yolg‘iz o‘zi ham nutqda mavjud bo‘la olishi qaratqich kelishigining kech o‘zlashtirilishiga sabab bo‘ladi. Tajriba davomida bolalar nutqida bu birikmaning uchrash holati juda kam ekani aniqlandi. Kuzatuv-tajribaga ko‘ra, kattalar bolaga tegishli buyumlarni so‘rashda yoki tushuntirishda ham asosan egalik shakllaridan foydalanishadi. Masalan;

- O‘yinchog‘ing qani?
- Ana;
- Sumkangni ol;
- Ovqatingni ye va h.k.

Bolalar dastlab, asosan, I shaxs kishilik olmoshi va ot ko‘rinishidagi birikmani shaxs yoki narsa-buyumning o‘ziga tegishli ekanini ta’kidlash uchun tarkibida *-niki* shakli bo‘lgan birikma tuza boshladilar: *kani maniki papagim (paypog‘im); maniki avkatim ber, maniki kaymagim yep ko‘yma (yeb qo‘yma), maniki apam yatti (yaxshi)* kabi. *-niki* shaklining qaratqich shaklidan avvalroq o‘zlashishi bolalarda egalikni ifodalashda birikma holatida ham shu shaklning mavjudligini izohlaydi. Bu yanglishlar bolaning egalikni ifodalashning *-ning* shakli ham bor ekani bola persepsiyasida mavjud emasligini ko‘rsatadi va bolalar bu holat toki *-niki* shaklidan keyin ot so‘z turkumi kelmasligini farqlaguncha davom etadi.

Qaratqichli birikmalar, asosan, turli vaziyatlarda qaysidir shaxs yoki narsani aynan o‘ziga tegishli ekanini ta’kidlash maqsadi ifodasi o‘laroq bolalar nutqida namoyon bo‘ldi: *mani titim (mashinam), meni joyim, qoch, meni okatim (ovqatim), mani tonim (telefonim), meni ayam*.

III shaxs egalik ma’nosini ifodalash biror narsa-predmetga egalik qiluvchi shaxsni yoki narsa-predmetni ham ko‘rsatishni talab qiladi. Shu sababli dastlabki birikmalar nutqda turlanishsiz holatda ekanini kuzatish mumkin. Masalan, *miyav akat bo‘ldi (mushukning ovqati tayyor bo‘ldi), kiymi karbaba (qorboboning kiyimi), kus balasi ketti (qushning bolasi ketti), amami kolani itma (ammamning kolasini ichma)* misollarida birikma tarkibidagi har ikki qo‘shimchani yoki bir qo‘shimchani tushirish yoki qaratqich va qaralmish o‘rnining almashib qolish holatlari mavjud. Ifodadagi murakkablik yuqoridagi xatolarni keltirib chiqaradi. III shaxsda qaratqichli birikma tuzish semantik jihatdan ham qiyinchilik tug‘diradi, chunki bu shaxsda qaratqichni aniqlash hamda so‘zning albatta ifodalanishi zarurati mavjud.

Kuzatuv-tajribaga ko‘ra, qaratqichli birikmalarning qo‘llanilish holati kam. Shunga qaramay, ularning ot-kesim va fe’l kesim bilan birga qo‘llash holatlari ham uchradi: *mani adam yashi (yaxshi), mani kulim (qo‘lim) yag‘, Atalli tapskasini abeli (Asalning tapochkasini olib beray), mani kulagimmi tadalati (qulog‘imni tozaladi).*

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Azimova I.A. Ona tili ta’limida lisoniy malakani rivojlantirishning psixolingvistik asosi. https://shokiryuldash.blogpost.com/2020/04/ona-tili-talimida-lisoniy-malakani.html
2. Brown, R. (1973) A first language: The early stages. Cambridge, MA: Harvard University Press.
3. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tili. –Toshkent: “Tafakkur bo‘stoni”, 2018. -B.140.
4. Сайфуллаева Р. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2009. -Б.219.
5. Слобин Д., Грин Дж. Психолингвистика. – М: Прогресс, 1976. 350 с.

O‘ZBEK BOLALARI NUTQIDA LEKSIK ASSOTSIATSIYALARNING IFODALANISHI
EMERGENCE AND EXPRESSION OF LEXICAL ASSOCIATIONS IN THE SPEECH OF UZBEK CHILDREN

D. Mirnosirova

Abstract: This article discusses the factors, types of lexical associations observed in the speech of Uzbek children, and the role and importance of vocabulary in the development of lexical associations. The article also provides examples of the results of associative experiments among children.

Key words*: lexical association, types of associations, vocabulary, associative experience, factors that shape lexical association*

Muloqot jarayonida inson o‘z fikrini to‘liq va erkin ifodalashi uchun dastavval so‘z boyligiga ega bo‘lishi, uni bosqichma-bosqich boyitib borishi zarur. Kattalarda bu holat ko‘p kitob mutolaa qilish, atrof-muhit haqida chuqur bilimga ega bo‘lish orqali yuzaga kelsa, kichik yoshdagi bolalarda tabiat va undagi mavjudotlarga qiziqish, ularni muntazam kuzatish asosida namoyon bo‘ladi. Albatta, bu jarayon tez fursatda emas, balki tadrijiy ravishda amalga oshadi. Ilmiy manbalarda bola dunyoqarashining kengayishi, uning kattalar bilan muloqoti so‘z boyligining bosqichma-bosqich ravishda ortib borishiga sabab bo‘lishi ta’kidlanadi. [Эльконин, 1958: 115] E’tibor berilsa, bola ulg‘aygani sari uning lug‘at zaxirasidan turli so‘zlar o‘rin egallay boshlaydi, 7-8 yoshli bolalar leksikoni 4-5 yoshli bolalarning lug‘at zaxirasiga nisbatan ancha boy bo‘ladi. Ushbu mavzuda tadqiqot olib borgan Sh. Bueller 1 yoshdan 4 yoshgacha bo‘lgan 30 nafar bolaning lug‘at zaxirasini qiyosiy o‘rganish orqali, har bir yosh davri uchun minimal va maksimal so‘z boyligini ko‘rsatib beradi va bu borada mavjud individual farqlanishlarni qayd etadi: 1-yosh - minimal so‘z boyligi – 3 ta so‘z, maksimal so‘z boyligi – 58 ta so‘z, 1 yoshu 6 oy - 44 ta va 383 ta so‘z, 2- yosh - 45 ta va 1227 ta so‘z, 2 yoshu 6 oy – 171ta va 1509 ta so‘z. [Эльконин, 1958: 115]

Demak, bolalar so‘z boyligi yildan yilga ortib boradi. Biroq bu boradagi statistik ma’lumotlar nisbiy xarakterga ega bo‘ladi. Tengdosh bolalar so‘z boyligining sifat va miqdor jihatdan muayyan darajada farqlanishida ijtimoiy-psixofiziologik omillarning ta’siri va ahamiyati kattadir. Ontogenez davrida bola tomonidan nafaqat so‘zlar o‘zlashtiriladi, balki shu so‘zlar vositasida bola ongi va tafakkurida bog‘lanishlar, ya’ni assotsiatsiyalar yuzaga keladi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, “inson o‘z xotirasida so‘zlarning ma’nolari bilan birga ularning obyektiv olamda o‘z sezgi a’zolari orqali his etgan xususiyatlari haqidagi ma’lumotlarni ham saqlaydi. Shu sababli muayyan so‘z uni eshituvchi odam xotirasida muayyan assosiasiyalarni paydo qiladi”. [Xudoyberganova, 2015: 101]

Bola ham ongi ostidagi so‘zning tabiatdagi narsa va hodisalar bilan bog‘liqligini, ular bilan muayyan belgi orqali semantik guruh hosil qilinishini his etadi. Bu jarayonda bolalarda tabiiy ravishda verbal assotsiatsiyalar shakllana boshlaydi. N.V.Serebryakova 5-8 yoshli bolalarga xos og‘zaki assotsiatsiyalarning tabiatini tahlil qilish asosida nutqi me’yorida rivojlangan bolalar tomonidan semantik maydon hosil qilinishining quyidagi bosqichlarini aniqlaydi:

Birinchi bosqich shakllanmagan semantik maydon bilan tavsiflanadi. Ushbu bosqichda bola atrofdagi vaziyatni idrok etishga tayanadi va uni qurshab turgan narsalarning nomlari reaksiya so‘zlari sifatida ustunlik qiladi. Mazkur davrda leksik izchillik shakllanmagan bo‘ladi.

Ikkinchi bosqichda ma’no jihatdan bir-biridan sezilarli darajada farqlanadigan, ammo ma’lum bir obrazlar munosabati orqali hosil bo‘ladigan so‘zlar o‘zlashtiriladi. Bu holatda bola ongidagi tematik assotsiatsiyalar ustunlik qiladi. Masalan, uy-tom, baland-daraxt va boshqalar. Bu bosqichda bog‘lanishlarning obrazli motivatsion tabiati namoyon bo‘ladi. Semantik maydon tarkibiy jihatdan tartibga solinmagan holatda aks etadi.

Uchinchi bosqichda tushunchalar va tasniflash jarayonlari amalga oshiriladi. Assotsiativ tajribada majoziy bog‘lanishlar o‘rniga paradigmatik assotsiatsiyalar (daraxt-qayin, baland-past) ustunligida namoyon bo‘ladigan, faqat bir differensial semantik xususiyat bilan farq qiladigan,

semantik jihatdan yaqin so‘zlar orasidagi bog‘lanishlar almashtiriladi. Semantik maydon tuzilishining farqlanishi mavjud bo‘lib, ularning eng xarakterli munosabatlari guruhlar va qarama-qarshiliklardir. N.V.Serebraykova shu tariqa bolalardagi og‘zaki assotsiatsiyalarni tematik assotsiatsiya, fonetik assotsiatsiya, paradigmatik assotsiatsiya, sintagmatik assotsiatsiya kabi turlarga ajratadi. [Serebraykova, 1968: 31-38]

Mazkur maqolada biz bolalarga xos leksik assotsiatsiyalar haqida so‘z yuritamiz. Chunki, hozirgi kunga qadar ontolingvistika doirasida bu turdagi assotsiatsiyalar yetarli darajada o‘rganilmagan. Tadqiqotimiz mavzusi shu jihatdan dolzarbdir.

“Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi” nomli monografik tadqiqotda leksik assotsiatsiyalarni yuzaga keltiruvchi omillar quyidagicha belgilangan:

1. Leksemalarning semantik jihatdan o‘zaro bog‘liqligi.
2. Leksemalarning leksik-grammatik belgisiga ko‘ra aloqasi.
3. Leksemalarning uslubiy belgisiga ko‘ra aloqasi.
4. Leksemalar pragmatik belgisining mushtarakligi.
5. Leksemalarning yasalishidagi umumiylik.
6. Leksemalarning talaffuzda hamohangligi.
7. Leksemalarning dialektal belgisiga ko‘ra bog‘liqligi.
8. Leksemalar milliy-madaniy belgisining mushtarakligi.
9. Leksemalarning ijtimoiylik belgisiga ko‘ra yaqinligi.
10. Leksemalarning gender belgisiga ko‘ra aloqasi. [Lutfullayeva, 31-32]

Kuzatuvlarimizga ko‘ra, bolalarga xos leksik assotsiatsiyalar ko‘pincha leksemalarning semantik jihatdan bog‘liqligi hamda leksemalar pragmatik belgisining mushtarakligi asosida yuzaga keladi. Bu holat badiiy asar matnida bola tilidan ifodalangan leksik birliklarda ham yaqqol ko‘zga tashlanadi. *Jumladan, Elak tap-tap etadi. Tagidan supraga un yog‘iladi. Xuddi* ***qordek***. [Hoshimov, 2017] misolida “un” va “qor” so‘zlarining assotsiativ munosabatga kirishishiga nolisoniy (pragmatic) omil sabab bo‘lgan. Chunki bu kabi holatlarda leksik birlik orqali ifodalangan narsa-predmet adresant ko‘z o‘ngida rangi bilan birga gavdalanadi. Natijada tashqi belgisiga ko‘ra o‘xshashlikka asoslangan verbal assotsiatsiyalar yuzaga keladi.

Maktabgacha yoshdagi va kichik maktab yoshidagi o‘ttiz nafar bola nutqi ustida o‘tkazilgan assotsiativ tajriba jarayonida retsipiyentlar tomonidan stimul so‘zlarga berilgan javob reaksiyalari mazkur yosh davrida bir so‘z yodga solinganda unga bog‘liq, ya’ni shu so‘z bilan bir uyaga mansub bo‘lgan leksik vositalarning lisoniy xotirada tiklanishini aniqlash imkonini berdi. Bunda tajriba ishtirokchilariga kundalik hayotda faol qo‘llaniladigan 10 ta so‘z og‘zaki ravishda taqdim etildi. Sinaluvchilarga har bir so‘zni eshitganda ko‘z o‘ngida nimalar gavdalanganini birma-bir aytish vazifasi topshirildi. Masalan: Robiya Sharofiddinova (4 yosh) “qush” so‘zini eshitishi bilan uning tana a’zolari nomini (***qanot, tumshuq, ko‘z*** kabilar) ayta boshladi. Ushbu nutqiy vaziyatda bola tomonidan ifodalangan somatizmlarning (tana a’zolari nomi) har biri “qush” so‘zi bilan partonimik munosabatga (butun-bo‘lak munosabati) kirishib, leksik assotsiatsiyani hosil qilgan. Bu holat semantic aloqadorlik asosida, ya’ni lisoniy omil ta’sirida yuz bergan. Mazkur retsipiyent “sariq” so‘zini eshitganda ***quyosh, uning nurlari*** deb javob berish orqali muayyan belgiga ko‘ra aloqadorlikka asoslangan verbal assotsiatsiayni yuzaga keltirdi.

Maktab yoshidagi bolalar o‘rtasida o‘tkazilgan tajriba jarayonida lug‘at zaxirasining boyishi va takomillashuvi natijasida bola leksikonida mavjud stimul so‘zga javob reaksiyasi sifatida namoyon bo‘luvchi assotsiativ tafakkur mahsuli ham miqdor jihatdan ortib borishi aniqlandi. Soliha Sharofiddinova (8 yosh) nutqi ustida o‘tkazilgan assotsiativ tajriba natijalari bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Soliha “sariq” so‘ziga javob sifatida ***quyosh, jo‘ja, sariq qalam, sariq ko‘ylak*** kabilarni, “tabiat” so‘ziga javob sifatida ***daraxt, osmon, yer, suv, quyosh*** kabi so‘zlarni qayd etdi.

Ko‘rinadiki, bola ulg‘aygan sari uning tevarak-atrof haqidagi tasavvurlari yanada kengayadi, u o‘zini o‘rab turgan muhitga o‘zgacha qiziqish bilan qaray boshlaydi. Bu jarayonda bola dastlab borliqdagi narsa-hodisalarning nomini bilishga intiladi. Natijada uning so‘z o‘zlashtirishga bo‘lgan ehtiyoji ortib boradi. So‘z boyligining ortib borishi esa o‘z navbatida nutqning rivojlanishi, bolalar kommunikativ faoliyatida kuzatiladigan lisoniy to‘siqlarning bartaraf etilishiga sabab bo‘ladi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, bolalar so‘z boyligining ortishi ularning lisoniy ongida leksik assotsiatsiyalarning hosil bo‘lishi, semantik jihatdan aloqador bo‘lgan lug‘aviy birliklar ko‘lamining kengayishiga zamin yaratadi. Bu borada olib boriladigan ilmiy va amaliy izlanish natijalari leksikologiya, ontolingvistika, psixolingvistika va assotsiativ tilshunoslikda ilgari surilgan nazariyalarni yangicha yondashuvlar bilan yanada boyitishda o‘ziga xos o‘rin tutadi, shu bilan bir qatorda, assotsiatsiyalar lug‘atini yaratish orqali leksikografiyaning taraqqiyotiga ham xizmat qiladi. Bolalar assotsiativ lug‘atini tuzish o‘zbek tilshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Эльконин Д.Б. Развитие речи в дошкольном возрасте. – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1958.

2. Худойберганова Д. Ўзбек тилидаги бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. д-ри ... дис. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2015.

3.Серебрякова Н.В., Парамонова Л.Г. Особенности организации семантических полей у детей с общим недоразвитием речи // Межвузовский сборник. – Л. 1986.

4. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: 2017.

5.Ҳошимов Ў. “Икки эшик ораси”. – Тошкент: 2017.

NUTQ TA’SIRINI OSHIRUVCHI BIRLIKLAR
UNITS THAT INCREASE THE EFFECT OF SPEECH

D. Sodiqova
184-maktabning ona tili va adabiyoti fani o‘qituvchisi

Abstract: the article analyzes the use of units of speech in the Uzbek language - proverbs, phrases and descriptive expressions in oral and written speech. The scientific ideas cited are supported by examples from fiction and live speech. The article also examines the scientific work of Uzbek linguists on this topic and uses them scientifically.

Keywords: *phrase, proverb, figurative expression, phraseology, language units, speech units.*

Eng avvalo, til o‘zining ijtimoiy mohiyatida ko‘zga tashlanadi. Til vositasida, aniqrog‘i, milliy tilning ravnaq darajasi boyligi rang-barangligi, imkoniyatlari orqali millatning tafakkur darajasi, millat fikrining miqyoslari aniqlanadi, uning ijtimoiy faollik belgilari ma’naviy salohiyatida namoyon bo‘ladi. Shu bois til millatning ruhini ifoda etadi, til millatning tiriklik belgisidir. “Tilimizning milliyligini, bejirimligini ta’minlovchi vositalardan biri iboralar bo‘lib voqelikni obrazli tasvirlashda, uni kitobxon ko‘z o‘ngida aniq va to‘la gavdalantirishda iboralarning o‘rni ahamiyati beqiyosdir. Iboralar umuman olganda hayotdagi voqea-hodisalarni kuzatish jamiyatdagi maqbul va nomaqbul harakat holatlarni baholash turmush tajribalarini umumlashtirish asosida xalq chiqargan xulosalarning o‘ziga xos obrazli ifodalaridir”. [“O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali *1999,6, 59]*

Shuning uchun ham iboralar, tilshunos A. Mamatov ta’kidlaganidek “u yoki bu xalqning, yashayotgan joyining tabiati, iqtisodiy tizimi, tarixi, madaniyati, hayot tarzi, og‘zaki ijodiyoti, badiiy adabiyoti, san’ati, fani urf-odati, dini kabilar bilan bog‘lanadi”. Yuqorida ta’kidlaganidek iboralar xalqning barqarorligi o‘ziga xos, turmush tarziga egalik belgisi hisoblanadi. Xuddi shuningdek tasviriy vositalar ham xalq yaratgan ifodalardir. Ular (iboralar va tasviriy ifodalar)ni o‘quvchilar ongiga yetkazish, singdirish, o‘z nutqlarida qo‘llay olish darajasini shakllantirish ona tili o‘qituvchilarining zimmasidagi buyuk vazifa sanaladi.

Frazeologiya tilshunoslikning frazeologik birliklarini o‘rganuvchi sohasidir. Frazeologiya termini tilshunoslikda ikki ma’noda qo‘llaniladi:

1. Tildagi frazeologik birliklarning jami ma’nosida.

2. Shunday birliklarni o‘rganuvchi soha (fan) ma’nosida.

Ikki yoki undan ortiq so‘zdan tarkib topgan va yaxlit bir ma’no ifodalaydigan til birligi frazeologik birlik yoki frazeologizm deyiladi: qo‘y og‘zidan cho‘p olmagan, og‘zi qulog‘ida, yuragiga, ko‘ngliga qil sig‘maydi, do‘ppisi yarimta ikki gapning birida, sirkasi suv ko‘tarmaydi

kabilar. Demak, leksikologiya tilning luga‘t sostavini (leksikasini) frazeologiya esa frazeologik birliklar sostavini o‘rganadi. Lug‘at sostavida til birligi so‘z bo‘lsa, frazeologiya sostavida frazeologizm til birligidir.

Tilning lug‘at boyligi leksikasi va frazeologiyadan iboratdir. So‘z ham, frazeologizm ham lug‘aviy birliklar hisoblanadi. Frazeologizmlar birdan ortiq so‘zdan tashkil topishi bilan so‘z birikmasi yoki gap tipida bo‘lsa-da, lekin ular nutq birligi bo‘lgan bu birliklardan tamoman farqlanadi, va lug‘aviy birlik sifatida ko‘p jihatdan so‘zlarga yaqin turadi, so‘zlarga xos bo‘lgan juda ko‘p xususiyatlar frazeologizmlarga ham xosdir. Frazeologizmlar so‘z birikmasi yoki gaplar kabi nutq jarayonida hosil bo‘lmaydi, balki ular xuddi so‘zlar kabi tilda tayyor holda mavjud bo‘ladi. Demak, frazeologizmlar til hodisasi hisoblanadi: aravani, quruq olib qochmoq, kovushini to‘g‘rilab qo‘ymoq, sichqonning ini ming tanga, tomdan tarasha tushganday, nog‘orasiga o‘ynamoq, kapalagi uchib ketdi kabilar tilda tayyor holdagi lug‘aviy birliklardir.

Frazeologizmlar ham xuddi so‘zlar kabi shakl va ma’no butunligiga ega. So‘zning shakliy tomonini tovushlar hosil etsa frazeologizmlar shakliy tomonini so‘zlar hosil etadi: yoqlamoq-yon bosmoq, rahmdil-ko‘ngli bo‘sh kabi.

Tilda ham shakl va ma’no bor. Tilda shakl deb odatda tilning materiyasi – tovush ko‘zda tutiladi. Buni tilning ifoda plani deb yuritiladi. Ular (tovushlar) birikib tilning asosiy birliklaridan bo‘lgan so‘zni hosil qiladi. So‘z anglatgan ma’no til birligining mazmun plani deb yuritiladi. Bunday ma’no tilda (til bosqichida) berkitilgan bo‘ladi; nutq shuni qalqitib beradi.

Ma’lum obraz asosida yuzaga kelgan ustama ko‘chma ma’noga frazeologik ma’no deyiladi. Masalan: til tekkizmoq iborasi “sha’niga nomunosib, nohaq gap aytmoq” ma’nosini anglatadi. Bu ma’no to‘g‘ridan to‘g‘ri ibora tarkibidagi leksemalarning ma’nosidan kelib chiqmaydi. Masalan: batareyaga til tekkizsam, hech toki yo‘q ekan gapida erkin birikma ishlatilgan bunday ishlatishda til va tekkizmoq so‘zlari ma’no mustaqilligini saqlab bog‘lanadi, ma’noda yaxlitlanish yuz bermaydi.

Kechagi majlisda menga ham til tekkizibdi gapi tarkibida yuqoridagi erkin birikma emas balki, til tekkizmoq iborasidan foydanilgan. Aytilganlardan ma’lumki, fazeologik iboralardan anglashilgan ma’no nutq sharoitiga mos holda qo‘llanilsa, nutqning ta’sir kuchini oshiradi, shu bilan birga uning ifodaliligini oshiradi. Ona tili darslarida buning ahamiyati katta.

Bittadan ortiq ma’noni anglata olish til birliklariga xos xususiyat bo‘lib, u iboralarning ham talay qismida uchraydi. Polisemantik iboralarning ko‘pi ikki ma’noli uch ma’noli iboralar anchagina; to‘rt, besh ma’noli iboralar ham uchraydi. Masalan: bosh(i)ga qilich kelsa ham (har qanday sharoitda ham) iborasi bitta ma’noni, aqli yetadi (1. idrok qilmoq uqimoq, bilmoq, 2. ishonch hosil qilmoq) iborasi ikkita ma’noni, bo‘yniga qo‘ymoq iborasi uch ma’noni 1.(“ayb”ni). To‘nkamoq, ag‘darmoq. 2. (“ayb”ni). To‘nkamoq, ag‘darmoq. Isbotlab, e’tifof qildirmoq. 3. (biror ishni bajarishga rozi qilmoq) anglatadi. Misollardan ko‘rinib turibdiki iboralardagi ko‘p ma’nolilik nutqning o‘ta nozik ifodasi imkoniyatini yaratadi.

Sinonimlik til birliklari orasidagi semantik mikro sistemalardan biri bo‘lib, iboralar orasida ham anchagina. Ikki iborani sinonim deyish uchun ular ayni bir ma’noni anglatishi shart. Bu siz sinonim iya haqida gapirib bo‘lmaydi. Ayni bir ma’nolilikni teng ma’nolilik deb tushunish yaramaydi. Har bir sinonim , shu sinonim iya uyasi uchun umumiy ma’no o‘zanidan tashqari, o‘ziga xos ma’no qirrasiga ega bo‘ladi. Sinonim lar odatda bir yoki bir necha jihatdan farqqa ega bo‘ladi. Shulardan biri ma’no qirrasidagi farq bo‘lishi mumkin. Masalan: yer bilan yakson bo‘lmoq-yer bilan yakson qilmoq iborasi kulini ko‘kka sovirmoq kuli ko‘kka sovirildi iborasiga sinonim : ayni bir ma’noni anglatadi.(“butunlay yemirmoq, yo‘q qilmoq”) Bu sinonimlar boshqa belgi-xususiyatlardan qat’iy nazar ma’no qirrasida farq qiladi: ikkinchisida ma’no bir qadar kuchli Frazeologik sinonim larni belgilashda ular asosida boshqa- boshqa obrazning yotishi ham hisobga olinadi. Masalan: bir og‘iz, bir shingil, bir chimdim sinonim iboralari asosida har xil obrazlar yotadi; bir bosh uzumning qismi; chimdim olinadigan miqdor.

Antonimiya til birliklari orasidagi semantik munosabat asosida belgilanadigan hodisalardan biri bo‘lib, iboralarda ham so‘zlardagi darajada uchraydi. Anotomiyani belgilash, bir tomondan chuqurroq anglashga olib kelsa, ikkinchidan polisemiyada bir iboraning ma’nolarini o‘zaro farqlashga yordamlashadi uchinchidan, sinonim larni belgilashda ham foyda keltiradi. Barcha leksik

komponentlari boshqa-boshqa so‘zlar bilan ifodalangan iboralar orasidagi antonimiyani belgilash oson: savol bermoq va javob qaytarmoq; yerga urmoq va ko‘kka ko‘tarmoq kabi. Birinchi antonimlar tarkibidagi har bir so‘z komponentlar ikkinchi antonimlar tarkibidagi har bir so‘z-komponentlari o‘zaro antonim. Quyidagi antonym iboralar tarkibida qatnashgan leksik komponentlar- ayni bir so‘zning o‘zi, ikkinchi leksik komponentlar esa antonim so‘zlar: yurag(i) keng va yurag(i) tor. Boshqa bir misol: ko‘ngil(i) joyiga tushdi va yurag(i)ga g‘ulg‘ula tushdi. Bu antonim iboralar tarkibidagi leksik, komponentlarning uchinchisi ayni bir so‘z, birinchisi o‘zaro sinonim, ikkinchisi esa o‘zaro ma’no munosabatini hosil qilmaydi. Ko‘rinadiki, antonim iboralar tarkibidagi antonim so‘z-komponentlari qatnashavermaydi. Antonimiya iboradan yaxlitligicha anglashiladigan lug‘g‘aviy ma’no asosida belgilanadi. Antonimik iboralardagi ana shunday ma’no nozikliklarini anglash o‘quvchi tafakkuri rivojida hal qiluvchi rol o‘ynaydi. O‘qituvchi bunday holatlarga diqqatini qaratmog‘i lozim.

Til birliklari orasida shaklan teng kelish hodisasi omoniya-frazeologik birliklarda ham mavjud. Frazeologik omoniya odatda ikki ibora orasida voqe bo‘ladi: qo‘l ko‘tarmoq I va qo‘l ko‘tarmoq II kabi. Bu yerda omoniya ibora bilan ibora orasida voqe bo‘ladi, keltirilgan iboralar barcha muqobil shakllarda teng keladi: qo‘l ko‘tardim qo‘l ko‘taradi kabi. Shunga ko‘ra bu ikki iborani omonimlar deyish mumkin. Omonik munosabatdagi iboralarning leksik tarkibi ikki xil bo‘ladi:

1. Har ikki ibora tarkibidagi bir komponent esa ayni bir so‘zning o‘zi bo‘lad. Masalan: o‘ng kelmoq I va o‘ng kelmoq II iboralari tarkibidagi fe’l komponentlari ayni bir so‘z bilan, ism komponentlar esa omonim so‘zlar bilan ifodalangan: birinchi ibora tarkibidagi ters sifatining antonimi, ikkinchi ibora tarkibida esa tush otining antonimi qatnashgan.

2. Har ikki ibora tarkibidagi barcha komponentlar ayni shu so‘zlarning o‘zi bo‘ladi. Bunda ikki holat bor:

a. Iboralar tarkibidagi so‘zlar har xil leksik ma’nosi bilan qatnashadi. Masalan: dam bermoq I va dam bermoq II iboralari tarkibida fe’l komponentlari ayni bir leksik ma’nosi bilan, ot komponentlar esa boshqa- boshqa leksik ma’nosi bilan qatnashgan. (dam 1 –“havo”, “yel”; dam 2-“istirohat”)

b. Iboralar tarkibidagi so‘zlar ayni bir leksik ma’nosi bilan qatnashadi. Bunday omonimiyani izohlashda so‘z komponentlarga suyanib bo‘lmaydi, iboralar asosida yotgan voqelikka, shu voqelikdan olingan obrazga suyaniladi. Masalan: ichag (i) uzildi I va ichag (i) uzildi II iboralari tarkibidagi so‘z komponentlar ayni bir leksik ma’nosi bilan qatnashgan, ammo bu iboralar asosida boshqa-boshqa obraz yotadi: birinchi iborada qattiq va uzluksiz kulganda ichaklar silkina-silkina uzilib ketgudek bo‘lishidan, ikkinchi iborada esa uzoq muddat ovqatlanmaslik natijasida ichaklarning torayib, ingichkalashib, uzilish darajasiga yetishidan obraz olingan.

Frazemalar ikki turga bo‘lib o‘rganiladi:

1. frazeologik butunlik;

2. frazeologik chatishma;

I. Ma’nosi tarkibidagi so‘zlarning ma’nolari asosida izohlanib, umumlashgan ko‘chma ma’no ifodalaydigan frazemalarga frazeologik butunliklar deyiladi. Masalan: 1.Bilib qo‘ying. Ish og‘ir. Belni mahkam bog‘lamasangiz, qiyin bo‘ladi (O.Yoqubov). 2.Ayol kishiga qo‘l ko‘tarish erkakning ishi emas. (R.Fayziy). 3.Bu maydon yog‘ tushsa yalagudek ozoda…(A.Muxtor).

II. Ma’nosi tarkibidagi so‘zlarning leksik ma’nolari bilan bog‘lanmaydigan, ular asosida izohlanmaydigan frazemalarga frazeologik chatishmalar deyiladi. Masalan;

1.Qishki sessiyani yaxshi yakunladik, ammo bu hali-xamir uchidan patir (P.Qodirov).

2.Odamlar qo‘ltig‘dan tarvuzlari tushib, qishloqqa qaytishdi. (M.Ismoiliy).

3.Butun gavdasi qizlik latofati bilan yashnagan chog‘da boyvachcha uni ko‘z tagiga olib qo‘ygan edi. (Oybek). Frazeologizmlarning eng asosiy belgilari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

1.Frazemaning tarkibida ikki yoki undan ortiq leksema qatnashgan bo‘ladi.

2.Frazema yahlit bir lug‘aviy ma’noni ifodalaydi.

3.Frazemaning tarkibidagi so‘zlar o‘z leksik ma’nolarini yo‘qotgan bo‘ladi.

4.Frazema turg‘un birikma sifatida erkin birikma bilan faqat omonimik holatda bo‘ladi.

5.Frazemani faqat yahlitligicha almashtirish mumkin.

6.Frazema gapning tarkibida yahlitligicha bir sintaktik vazifada keladi. 7.Frazemani boshqa tilga so‘zma so‘z tarjima qilib bo‘lmaydi, yahlitligicha tarjima qilinadi.

Yuqorida ta’kidlangandek, iboralar til hodisasi sanaladi. Bu haqidagi dastlabki ma’lumotni o‘quvchilar 5-sinfda olganlar va ularning o‘ziga xos tomonlarini yaxshi biladilar. Ma’lumki, iboralar nutqni bezovchi ta’sirchanligini oshiruvchi, nutqning rang-barangligini ta’minlovchi vosita sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.Yo‘ldoshov M. “Cho o‘lponning xalq iboralaridan foydalanish mahorati”, “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali *1999-yil 6-son 59-bet.*

PRAGMATIK TO‘SIQNING NUTQDAGI KO‘RINISHLARI
THE MANIFESTATIONS OF THE PRAGMATIC BARRIER IN SPEECH

B.Polvonova,

Farg‘ona davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: ushbu maqolada pragmatik to‘siq turlari va ularning nutqdagi ko‘rinishlari tahlil qilinadi. Bunda propozitsiya va presuppozitsiyaning nutqiy to‘siqqa aloqadorligi, pragmatik to‘siq so‘zlovchi nutqiy-ahloqiy ko‘rinishi va ma’naviy olamini o‘zida mujassamlashtiruvchi ekanligi misollar bilan tadqiq qilinadi.

Abstract: this article analyzes the types of pragmatic barriers and their appearance in speech .It is studied by examples that the composition and presupposition relate to the speech barrier , the pragmatic barrier embodies the colloquial-moral view and the spiritual world of speech.

Key words: pragmatic to‘siq, nutqiy akt, semiotika, propozitsiya, presuppozitsiya

Antroposentrik tilshunoslikda inson va u yashayotgan olam, so‘zlovchi-shaxsning nutqidagi lisoniy belgilargina emas, balki butun borliqdan ajratilmagan holda barcha tomondan tahlil qilinadi. Lingvistik progmatika nutqiy yo‘nalish bilan bog‘liq qator masalalarni o‘rgangani uchun matnning anglanishidagi o‘ziga xos qonun-qoidalarini aralashuv vaziyati bilan bog‘liq holda nutqning uslubiy , ya’ni rasmiy va norasmiy shakllari xususidagi masalalarni qamrab oladi. Sintaktik qurilmalarning nome’yoriy qo‘llanishi va fikr ifodalashning me’yorsiz uslubi hodisalari lingvopragmatikaning yo‘nalishi masalalari hisoblanadi.

Odatda, nutqiy aktuchta komponentdan tashkil topadi: adresant-matn–adresat [Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar, 1990: 493]. Lingvistik progmatika ana shu uch komponentni o‘zaro ikki tomonlama ifodalash va anglash munosabatini, bir tomonlama ayon bo‘lish munosabati kabilarni tadqiq etadi. Ma’lumki, so‘zlovchi-adresant (yoki kommunikant) matnni verbal vositalar bilan bayon qilishdan tashqari unda o‘zining xususiy maqsadini ham nazarda tutadi. Kommunikant mazmuniy tuzilish qatorlarini tinglovchiga aniq va to‘laqonli yetkazishida xalaqit beruvchi omillar pragmatic to‘siqlardir. Lngvistik adabiyotda bu “pomex” (shum) [Gelgard R.R., 2012: 156] atamasi bilan qo‘llanadi. Bunday to‘siqlar matndagi propozitsiya mazmunining anglanishi uchun to‘siq vazifasini bajaradi, bunda tinglovchi diqqatini asosiy axborotga emas, balki ana shu axborotning anglanishi uchun to‘siq bo‘lgan boshqa mazmunga qaratiladi. Ba’zi olimlar“ Pragmatik to‘siq xususida so‘zlovchi munosabati 0 darajani tashkil etadi. Pragmatik to‘siq mazmuni so‘zlovchining ichki maqsadiga aloqador bo‘lmaydi” [Gelgard R.R., 2012: 156] deb hisoblashadi. Lekin bunga qo‘shilib bo‘lmaydi. Agar pragmatic to‘siq adresantga tegishli jihati bo‘lmasa (maqsad tomonlama), atayin qo‘yilgan pragmatic to‘siqlar mavjud bo‘lmas edi. Biz pragmatic to‘siqni shartli ravishda ikki turga bo‘lib olishimiz kerak.

1. Sintaktik, semantik va pragmatik jihatdan lisoniy birliklarni to‘g‘ri farqlay olmaslik va noto‘g‘ri qo‘llash.
2. Barcha lisoniy birliklarni chuqur bilgan holda ataylab, ma’lum xarakterni yaratish uchun , pragmatik to‘siqni qo‘llash .

Birinchi turdagi pragmatik to‘siqlar so‘zlovchining matn yaratayotganda ma’lum bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lmaganini anglatadi. Ya’ni u lisoniy birliklarni ishlatganda (o‘zi yaratgan

yoxud tarjima qilgan bo‘lsin) ba’zi xatolarga yo‘l qo‘yadi va tinglovchiga tushunarsiz, ehtimol, yoqimsiz bir vaziyat vujudga keladi. Nizomiddin Mahmudov takrorlarni qo‘llashda quyidagi ikkita misol orqaliikkixilvaziyatniko‘rsatadi [N.Mahmudov, 2018: 196]:

1.“O‘tkir **kapalakni** ushlamoqchi bo‘ldi. Biroq kaftlari orasiga qisib ushladim deganda, **kapalak** ko‘z ochib yumguncha boshqa gul ustida paydo bo‘lardi. O`tkir **kapalak**ning orqasidan quvlab charchadi, ko‘p ovora bo‘ldi. Axiyri, **kapalakni**

ko‘zdan yo‘qotib qo‘ydi” ***(A. Sodiqov, «Tog‘da» hikoyasi)***”

2. “Bir mahal tungi osmondagi bulutlar supurilib, **ozod-ozod** to‘lin oy samoda nur sochdi. Bir malak **bor edi**, kelin bo‘ldi, bir jayron **bor edi**, qafasga tushdi, bir qiz **bor edi,** turmush ostonasiga shu tariqa qadam qo‘ydi” ***(Isajon Sulton)***

Birinchi misolda *kapalak* so‘zining takrori g‘alizlik, ya’ni pragmatik to‘siqning birinchi turini hosil qilsa, ikkinchi misolda berilgan mashhur yozuvchining nutqidagi takrorlar alohida kayfiyat, intonatsiya uchun xizmat qilyapti. Adabiyotshunoslikda takror san’atiga oid bir qancha she’riy san’atlar (radd ul matla’, tasbe, tasdir, tarse, takrir, mukarrar, tardi aks, intizom kabi) va hattoki janrlar (tuyuq) borligini inobatga olsak, ba’zi adibla rpragmatik to‘siqni san’at darajasiga olib chiqqanini ko‘rishimiz mumkin. Abdulla Qodiriyning so‘zlash va yozish odobiga doir “So‘z so‘zlashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak” degan hikmatlarida ongsiz ravishda qo‘yilgan pragmatic to‘siqni nazarda tutgan [B.To‘xliyev va boshqalar,2017:220].

Adresant verbal ifodani berish bilan har doim ma’lum kommunikativ niyat –illokutivakt va nutqiy ta’sir etish- perlokutiv aktini sodir etishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Biroq bu aktlar so‘zlovchi tomonidan hamisha ham muvaffaqiyatli amalga oshirilmaydi. So‘zlovchining verbal ifoda bayon qilish uslubi asosidagi pragmatic to‘siq kommunikantniyatini yuzaga chiqishi uchun to‘siq bo‘ladi. Bunda tinglovchi diqqati matn tarkibidagi asosiy mazmunga emas, balki nutq sub’yekti ifoda etayotgan nutqiy aktlarning talaffuz qilish uslubi ta’sirida yuzaga chiquvchi ma’lumotlarga jalb bo‘ladi. [B.To‘xliyev va boshqalar, 2017:220]. Tildagi ma’lum lisoniy birliklarni farqlay olmaslik (masalan, sinonimlar nozik ma’no farqi, paronimlik, uslubga xoslik, sintaktik qurilmalar) , yoki bir tildagi so‘zning boshqa tilga tarjimasini aniq chiqara olmaslik , nojo‘ya takrorlar, mantiqiy g‘alizlik kabilar **qo‘pol pragmatic to‘siq** bo‘lsa, ko‘pincha obrazning ichki ma’naviyatini ochish uchun qo‘yilgan nofaol qatlam so‘zlari (vulgar, varvar so‘zlar, shevalar) , ongli takrorlar va shunga o‘xshash boshqa hodisalar **nozik pragmatic to‘siq** deyilsa maqsadga muvofiq bo‘lardi. “U yoki bu hodisani pragmatic to`siq sifatida tasnif qilishda quyidagi faktorlar muhim o`rin tutadi:

1. Rejalashtirilgan pragmatic effektning belgilari.
2. So`zlovchi va tinglovchi o`rtasidagi ijtimoiy munosabatlar.
3. Tezaurus (intellektim koniyati) fondi va xarakteri.
4. Lingvistik materialning xususiyati” [Kiseleva L.A., 2008:135]

Adresant nutqidagi so‘z va iboralarning ma’nosi boshqa tilde qanday ma’no bildirishini anglamasdan qo‘llash ham tinglovchiga illokutiv hamda perlokutivaktni tushunishda to‘siq bo‘lishi mumkin. Masalan, rus tilidagi “dub”(daraxt) so‘zi ko‘chma ma’noda vulgar so‘zga aylanadi, ya’ni “bilimsiz, johil, madaniyatsiz” ma’nosida, lekin o‘zbek tilida dub daraxti ma’nosidagina ishlatilib ko‘chma ma’nosi yo‘q. Ushbu ham tarjimon subyekti so‘zdan o‘z o‘rnida foydalanmasa, pragmatik to‘siqning birinchi shakli namoyon bo‘ladi. Bunga Sh.Boshbekovning “Temir xotin” tragikomediyasidagi quyidagi diologni misol qilib keltirsa ham bo‘ladi:

Olimjon: — Shuning uchun men paxta teradigan mashina emas, paxta teradigan bio robot ustida ishlayapman. Tashqi ko‘rinishi odamdan farq qilmaydi. Ko‘radi, eshitadi, gapiradi! Xatti-harakati, imo-ishoralari, gap-so‘zi odamga maksimum darajada yaqinlashtirilgan.

Qo‘chqor: — Nima-simum?

Olimjon: — Maksimum. Masalan, boshqaruv blokiga yumor hissi bilan bog‘liq mikrosxema o‘rnatilsa...

Qo‘chqor: — Nima-sxema?

Olimjon: — Mikrosxema. ”

Ko‘rinib turibdiki dramaning ikki ishtirokchisi o‘rtasidagi nutqda birining ikkinchisini anglashida , ya’ni so‘zlovchi – Olomjon va tinglovchi – Qo‘chqor aka deb olsak, qator pragmatik to‘siqlar namoyon bo‘lyapti. Birinchidan, olimning oddiy dala mehnatkashidan bilimlarining chuqurligi tufayli ilmiy atamalarni ko‘p ishlatishi natijasida paydo bo‘layotgan to‘siqlar, ikkinchisi, saviya va did borasidagi qarashlar.

Pragmatik to`siq so`zlovchining nutqiy axloqi ko`rinishlaridan biri sifatida uning ichki ma’naviy olami xususidagi ma’lumotdir. Shuning uchun ham nutq so`zlovchining ma’naviy qiyofasini o`zida mujassamlashtiradi. Pragmatik to‘siq misolida nutqdagi ba’zi g‘alizliklar, jumladan parazit so‘zlar, konselyar so‘zlar, dialektikaga oid so‘zlarni ham olish mumkin. Chunki ularning nutqda qo‘llanishi tinglovchi-kommunikatda nutqning tushunilishi bo‘yicha qiyinchilik tug‘diradi.

Pragmatik to‘siqlarni o‘rganish va tahlil qilish yordamida biz nutqning sofligi, ifodaliligi va jo‘yaliligiga erishishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar. – M., 1990, s.493.
2. Gelgard R.R. Pomexi v ponimani irechevixso obshyeniy. Russkiy yazik v shkole.
3. N.Mahmudov va boshqalar Ona tili 11-sinf :.«O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti,Toshkent—2018
4. B.To‘xliyev va boshqalar Adabiyot: darslik-majmua:. «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi » Davlat ilmiy nashriyoti,Toshkent—2017
5. Kiseleva L.A. Voprosi teori i rech evo govozd deystviya. – L., 2008. – S.135

REKLAMA MATNLARI PRESUPPOZITSIYASI
PRESUPTION OF ADVERTISING TEXTS

N.Allaberganova
TDO‘TAU magistranti

Annotatsiya: o‘zbek tilida reklama matnlarining tushunarliligi, ta’sirchanligi va jozibadorligining ochib berilishi, matnning adresat ongida bevosita va bilvosita sintezlanishi muhim hisoblanadi. Maqola reklama matnlari va ularda uchraydigan presuppozitsiya hodisasi haqida, shuningdek, unda matn va uning turlari, reklama matni va uning tasnifi, presuppozitsiya hodisasi va matnning tushunilish jarayonidagi implikatsiyalar hamda reklama matnlaridagi presuppozitsiya hodisasiga namunalar haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *matn, xabar mazmunli matnlar (Le texte informative - informativ matn), reklama , presuppozitsiya, implikatsiya.*

Abstract: revealing the comprehensibility, effectiveness and attractiveness of advertising texts in the Uzbek language, and the direct and indirect synthesis of a text in the minds of the addressee are both of great importance. The article deals with advertising texts and the phenomenon of presupposition in them, as well as the text and its types, advertising text and its classification, the phenomenon of presupposition and implications in the process of understanding the text, and examples of the phenomenon of presupposition in advertising texts.

Key words*: text, informative texts (Le texte informative - informative text), advertising, presupposition, implication.*

Matn tuzuvchi muayyan voqea-hodisa yoki narsa, shaxs haqida hikoya qilish, ularni tasvirlash yoki ular haqida muhokama yuritish kabi maqsadlarni ko‘zda tutadi. O‘zaro va tarkiban bog‘langan gaplar ketma-ketligidan iborat yozma yoki og‘zaki shakldagi yaxlit birlik matn sanaladi. Ma’lumki, «Matn» atamasi ilmiy adabiyotlarda turlicha talqin qilinadi. O‘zbek tilining izohli lug‘atida matn so‘zining arabchadan o‘zlashganligi, eskirgan kitobiy so‘z ekanligi va aynan tekst so‘zi anglatgan ma’noga tengligiga ishora qilinadi. Izohli lug‘atning 156-betida tekst so‘ziga quyidagicha ta’rif beriladi: 1. Yozilgan, ko‘chirilgan yoki bosilgan ijodiy, ilmiy asar, nutq, hujjat va shu kabilar yoki ularning bir parchasi; matn. Maqolaning teksti. 2. Muzika asariga,

masalan, biror kuyga, opera, romans va shu kabilarga asos bo‘lgan she’r, so‘z. 3. Poligrafiyada yirik shriftlardan birining nomi. Bu ta’rifda matnning asosiy xususiyatlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan. Faqat axborot-kommunikatsiya vositalarining taraqqiy etishi natijasida matn (tekst) so‘zi anglatadigan ma’no yana-da ortganligini ko‘rishimiz mumkin. Kompyuterda terilgan matn formati Word, RTF matn, oddiy matn, formatlangan matn, gipermatn kabilar ham iste’molda faollashdi. *Ifoda maqsadiga va mazmuniga ko‘ra* badiiy matnni quyidagi turlarga bo`lib chiqish mumkin: 1. Hikoya mazmunli matn. 2. Tasviriy matn. 3.Izoh mazmunli matn. 4. Didaktik matn. 5. Xabar mazmunli matn. 6. Buyruq mazmunli matn. 7. Hissiy ifoda mazmunli matn.

1. Hikoya mazmunli matnlar (Le texte narratif – narrativ matn). Bunday matnda muallif yoki asar qahramoni o`zi boshidan o`tkazgan eshitgan, ko‘rgan yoki guvoh bo`lgan biror voqeani hikoya qilib beradi. Xotiralar, esdaliklar, ertak va rivoyatlarni narrativ matn turiga kiritish mumkin. Hikoya tarzi, asosan, o`tgan zamon shaklida, birinchi shaxs birlik yoki ko`plikda ifodalanadi.

2. Tasviriy matnlar (Le texte descriptif – deskriptiv matn). Bunday matn tinglovchiga noma'lum bo`lgan biror kishi, joy, hayvonot va nabotot olamiga mansub mavjudot yoki qandaydir narsa-buyum hamda voqea-hodisani batafsil tasvirlab berish maqsadida tuzilgan bo`ladi. Tasviriy matnda ham monologik nutq ko`rinishi yetakchilik qiladi. Partonimik tasvir bunday matnning eng xarakterli xususiyati hisoblanadi, ya'ni tasvirlanayotgan obyektning dastlab, birlamchi xususiyati tilga olinadi. Keyin unga aloqador xususiyatlar va qismlardan so`z yuritiladi.

3. Izoh mazmunli matnlar (Le texte argumtntatif-argumentli matn). Bunday matnda aytilayotgan fikrning ishonarliligini ta'kidlash uchun turli dalil va izohlar keltiriladi. Asoslash, isbotlash, o`zini oqlashga urinish yoki himoya maqsadida har xil vajlarni keltirish argumentli matn turining o`ziga xos jihatlaridan hisoblanadi.

4. Didaktik matnlar (Le texte explicatif- eksplikativ matn). Kimgadir pand-nasihat qilish, uni turli hayotiy voqealar vositasida tarbiyalash yoki aytilganlardan xulosa chiqarishga o`rgatish istagi asosida tuzilgan matn eksplikativ yoki didaktik matn deyiladi.Maqsadga erishish uchun maqol, matal, aforizm, turli hayotiy voqealar, rivoyatlar, masallardan namuna sifatida foydalaniladi.

5. Xabar mazmunli matnlar (Le texte informative - informativ matn). Biror voqea-hodisa haqida xabar berish maqsadida tuzilgan yoki havola qilingan matnga informativ matn hisoblanadi. Badiiy matnda informativlik o`ziga xos tarzda bo`ladi. Oddiy xabardan farqlanib, estetik maqsad yuklangan bo`ladi.

6. Buyruq mazmunli matnlar (Le texte injonctif-injonktiv matn). Buyruq hamda maslahat ohangi yetakchilik qiladigan, buyruq maylidagi gaplardan tuzilgan, biror ishni bajartirish yoki turli taqiqlashlarni ifoda etadigan matn tipiga buyruq mazmunli matn deyiladi.

7. Hissiy ifoda mazmunli matnlar (Le texte expressif - ekspressiv matn). Insonning ichki kechinmalarini, voqelikka munosabatini, o`ziga xos pafos Bilan ifodalash maqsadida tuzilgan matnlar hissiy ifoda mazmunli matn deyiladi.

Biz yuqorida matn haqida qisqacha tushunchaga to‘xtalib o‘tarkanmiz ishimizni reklama matnlarini izohlash bilan davom qildiramiz.

Reklama — bevosita yoki bilvosita foyda (daromad) olish maqsadida yuridik yoki jismoniy shaxslar, mahsulot, shu jumladan, tovar belgisi, xizmat ko‘rsatish belgisi va texnologiyalar to‘g‘risida har qanday shaklda va har qanday vositalar yordamida qonun hujjatlariga muvofiq tarqatiladigan maxsus axborot.

Reklama matnlari xabar mazmunli matnlar sirasiga kiradi. Reklama turlari, ularning umumiy tavsifi va qo‘llanilish usullariga ko‘ra quyidagilarga bo‘linadi:

– ko‘rgazma reklamalari;
– matbuotdagi reklama;
– bosma reklamalar;
– plakat-grafika reklamalari;
– kino reklamalari;
– radio-reklamalari;
– yoritish reklamalari.

Reklama matnlari antroposentrizmga asoslanadi, chunki har qanday matn inson ehtiyojlariga xizmat qiladi. Reklama modeli AIDA (inglizcha AIDA-Attention-diqqat, Interest-qiziqish, Desire-istak, Action-harakat) atamasi 1896-yilda amerikalik reklama beruvchi Elmer Lyuis tomonidan taklif etilgan. Ushbu model reklamaning psixologik ta'sirini bosqichma-bosqich aks ettiradi: e'tiborni jalb qilish-qiziqish uyg'otish mahsulot yoki xizmat haqida aniq dalillar berish-qaror qabul qilish-xarid qilish.

Bugungi kunda reklama matnlarini va ularning ifodalanish usullarini o'rganish dolzarb va istiqbolli masalaga aylandi. Reklama matni til birliklarining lingvistik xususiyatlarini o'rganish milliy tilimizning o'ziga xos jihatlarini tadqiq qilish bilan birga boshqa milliy madaniyat va mentalitet egasi bo'lgan reklama beruvchilarning niyatidan kelib chiqib, o'zbek istemolchisini biror harakatni amalga oshirishga undash nutqiy akti ijobiy yoki salbiy yakun toppish omillarini ham ochish imkonini beradi. Bu esa ushbu mavzuni tadqiq etish zaruratini belgilaydi.

Ta'kidlab o'tish joizki, mamlakatimizda reklama faoliyatini tartibga soluvchi "O'zbekiston Respublikasining reklama to'g'risida"gi qonuni 1998-yilda qabul qilinganligi hamda unga hozirga qadar 14 marta o'zgartirish va qo'shimcha kiritilgani ham bu masalaning dolzarbligidan dalolat beradi. Reklama hodisasini tadqiq qilishda turli fan mutaxassislari tomonian keng qamrovli ishlar olib borilmoqda. G'arb va rus tilshunosligida D. Ogilvi, D. E.Rozental, N. N. Koxtev, K. Garri, X. Kaftanjiyev, K. Bove, U. Arens, I. Ya. Rashkov va boshqa ko'plab olimlarning tadqiqotlarida reklama matnining nazariy va amaliy masalalari, lingvistik jihatlari ma'lum darajada o'rganilgan.

Reklamalar o'zi ifodalagan umumiy ma'nodan tashqari yana boshqa ma'no, voqea-hodisalarga ishora qiladigan yashirin ma'nolarga ham ega bo'lishi mumkin. Bunday yashirin ma'nolarning ifodalanishi tilshunoslikda presuppozitsiya atamasi bilan yuritiladi.

Presuppozitsiya hodisasi hozirgi zamon lingvistikasi bilan mantiqiy semantika o'rtasidagi ko'prik hisoblanadi. Bu hodisa gapning to'g'ri anglanishi uchun eng zarur komponentdir. Chunki presuppozitsiya gapning vaziyat, kontekst, so'zlovchi va tinglovchilarning oldidan ma'lum bo'lgan umumiy bilimlari kabi elementlarni o'z ichiga oluvchi hodisadir. Shuning uchun har qanday gap presuppozitsiyasi taxlil etilmasa, to'g'ri baholanmaydi.

I.Ballertning fikricha, presuppozitsiya implikatsiyaning xususiy munosabatidan kelib chiqadigan va tekst ichidagi gaplarning bog'lanishini hosil qiluvchi zarur hodisa hisoblanadi. Chunki har qanday gapda birdan ortiq implikatsiya mavjud bo'lishi mumkin. Bu implikatsiyalar xususiy va nutqiy hisoblanadi. Xuddi shu implikatsiyalar asosida tekst ichidagi gaplar o'zaro bog'lanib, ma'lum mazmunga ega bo'ladi. Masalan, "Shampoo for radiant, soft & silky hair" tipidagi reklama matnini turli implikatsiyalarda tushunish mumkin. Jumlani bir o'qigandanoq "Yorqin, mayin va ipak sochlar uchun(ya'ni qattiq sochlar uchun emas) mo'ljallangan shampun" ma'nosi anglashilsa, yana bir tomondan " Shampun sochlarni yorqin,mayin va ipakdek qilishga mo'ljallangan" tarzidagi implikatsiya anglashiladi. Yoki dori reklamalaridan birida " Bobotik-qorin og'rimasligi uchun" degan jumlaga duch kelamiz. Ushbu matnning implikatsiyalari turlicha bo'ladi: "Bobotik qorinning qaysidir bir qismida hosil bo'ladigan og'riqning oldini oladi" yoki metonimiya asosida hosil bo'lgan sema, ya'ni qoringa aloqador bo'lgan ichki a'zo,oshqozon uchun mo'ljallanganlik" ma'nolari tushuniladi.

Ko'rinadiki, bir gap orqali bir qancha presuppozitsiyalar anglanishi mumkin. "Matn" semantikasi tadqiqi bilan shug'ullanuvchi yo'nalishlarning taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda gapning shakliy tuzilishida bevosita ifodalanmaydigan, ammo uning semantik qurilishida haligacha u yoki bu tarzda ishtirok etadigan semantik elementlar tilshunoslar diqqatini haligacha o'ziga jalb qilib kelmoqda. Shu o'rinda reklama matnlaridagi presuppozitsiya hodisasi nafaqat jumlalarning tushunarliligini ochib berish, balki komponiyalarning o'z mahsulotlari taqdimotlarida sog'lom raqobat qilish, o'zlarini kamtarona namoyish qilish vositasi vazifasini ham o'tab berishini ta'kidlab o'tishimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- O'zbek tilining izohli lug'ati. –M.: Russkiy yazik, 1981, 452-b.
- 4-moddaning ikkinchi xatboshisi O'zbekiston Respublikasining 2002-yil 30-avgustdagi 404-II-son Qonuni tahririda — Oliy Majlis Axborotnomasi, 2002-y., 9-son, 164-modda

- https://hozir.org/reklama-haqida-umumiy-malumot-reklama-turlari-reklamaning-qoll.html
- Лазеров В.В. Некоторые аспекты теории пресуппозиции . В кн.: Проблемысемантического синтаксисаю Пятигорск, 1975 г. Стр.-3.
- Реферативный сборник. Проблемы теории текста. М.,1978. стр.-104.

ERKIN VOHIDOV ASARLARINING LINGVO PRAGMATIK TADQIQI
LINGUO-PRAGMATIC RESEARCH OF ERKIN VOHIDOV'S WORKS

N.Sattarova
O‘zMU magistranti

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada Erkin Vohidov she’riyatining lingvopragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi,shoirning yashirin ifoda imkoniyatlarini foydalanish mahorati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *lingvopragmartika, kommunikativ akt, yashirin ifoda, tagma’no, ishora, kinoya.*

Abstract: this scientific article analyzes the linguopragmatic features of Erkin Vahidov's poetry and reveals the poet's ability to use the possibilities of hidden expression.

Keywords: *lingvopragmartika, communicative act, hidden expression, tag, sign, allegory.*

ErkinVohidov “so‘z bilan so‘zlashgan”, “til bilan tillashgan” atoqli o‘zbek shoiridir. Sal kam bir asrki, shoir ijodi o‘zbe kmillatining tafakkurini boyitishga, ruhiyati va qadriyatini saqlashga, so‘z nafosatini anglashga xizmat qilib kelmoqda. Shoir siyratiga jo bo‘lgan oqillik va donolik, ziyraklik va nuktadonlik, chuqur bilim va mantiqiy ko‘lam hali talaygina izlanishlarga ehtiyoj borligini ko‘rsatmoqda. Aynidamda ijodkorning serma’no va betakrori jodi alohida yondashuvni talab qilmoqda.

Erkin Vohidov ijodiyotiga xos pragmatic xususiyatlarning tadqiq qilinishi ilk bor amalga oshirilmoqda. Chunki lingvopragmatika yo‘nalishi o‘zbektilshunosligida to‘liq tadqiq qilinmagan sohalardan bo‘lib, bu yo‘nalishda hali ilmiy izohini topmagan muammolalar talaygina. Tilshunosolim Sh. Safarov qayd etganidek, “pragma lingvistika hamon “navqironlik” davrida. Navqironlik esa istiqbolli rejalarga to‘liqlikdir, hozircha hal etilishi lozim bo‘lgan muammolardan tap tortmaslikdir”.

Shu nuqtayi nazardan mazkur maqola Erkin Vohidov asarlarining pragmatic xususiyatlariga bag‘ishlangan dastlabki kichik tadqiqot sifatida ilmiy ahamiyatga ega. Ayni paytda ushbu tadqiqot natijasida erishilgan ilmiy xulosalardan oliy va o‘rta ta’limda, Erkin Vohidov asarlarini o‘rganishda foydalanish mumkin.

ErkinVohidovning yashirin ifoda imkoniyatlariidan foydalanish mahoratini “Donish qishloq latifalari ” hajviy she’rlar turkumi misolida tahlil qilishga urinib ko‘ramiz. Ushbu turkum hajviy she’r va latifalardan iborat bo‘lib, uni o‘qigan har bir kitobxonning yuziga beixtiyor kulgu yuguradi. Biroq shoirning o‘zi bu haqida shunday deydi: “ Donish qishloq latifalarini o‘qib hamma kuladi. Vaholanki, men ularni yig‘lab yozganman…..”.Ijodkorning bu fikrlaridan shu narsa anglashiladiki, demak, shoirning asl maqsadini tushunishga ehtiyoj mavjud. Shu nuqtayi nazardan biz quyida Erkin Vohidovning hajviy she’rlarida shoirning kommunikativ maqsadini ifodalashga xizmat qilgan tag ma’no shakllarini tahlil qilishga harakat qilamiz. “Tandir kiygan Matmusa” she’ridagi quyidagi parchaga e’tiborimizni qaratamiz:

Ayo do‘stlar, adashgan,
Bir mo‘mindan kulmaylik.
Matmusadek o‘zimiz
Tandirkiygan bo‘lmaylik.

She’rning kuchli va mantiqiy o‘rni aynan mana shu parchada keltirilgan. “Tandirkiygan” ifodasi orqali kinoya, kesatiq ottenkalariga ega bo‘lgan tag ma’no ifodalangan. Ya’ni shoir o‘zimiz yaratgan qoliplarni tandirdaykiyib olib, yo‘lni ko‘rolmay, osmonga qarab ketayotgan hollarimiz xususida istehzo bilan so‘zlaydi. Yoki “o‘ztandiri” ga kirib olib, boshqaruvni eshak miyaga topshirgan, natijada yo‘lini yo‘qotgan jamiyatni, insoniyatni o‘zligini anglashga chaqiradi.

“Matmusa rassom” she’ridagi shoirning nuqtayi nazarini, kommunikativ niyatini anglashga urinib ko‘ramiz. Shoir she’rda rassomchilikdagi tuturiqsiz “izim” lar ustidan piching qiladi:

Bu g‘arbdagi zo‘r usul
Antirasm der birov
Primitireizmda
Yangi oqim der birov.
Jilva qilib o‘zgacha
Bo‘y taratib turibdi
Matmusa chizgan surat
Dunyo kezib yuribdi.

Ushbu she’rda ifodaning yashirin ma’nosi - tag ma’no “ antirasm”, “ yangi oqim ”, “bo‘ytaratib turibdi” vositalari zamiridagi maqsadda namoyon bo‘ladi. Erkin Vohidov rassomchilik misolida jamiyatning deyarli barcha sohalaridagi kamchiliklarni tanqid qiladi. Ya’ni asl ijod namunalari, haqiqiy iste’dod durdonalari bir chetda qolib, yuzaki va yengil-yelpi “asar”larning qadri oshayotgani, qadri yuksalayotgani xususida kesatiq, istehzo bilan mohirona uslubda ifoda qiladi. Asl madaniy qadriyatlarni qadrlashga, e’zozlashga chaqiradi.

Yoki to‘qqiz oyda bajariladigan yumushni uchoyda bajarish talabini qo‘ygan, bajarilmagan ishni bajarildi deya bong urayotgan jamiyatning kulgili holati “Matmusaning uylanishi ” she’rida o‘ziga xos talqin qilinganini ko‘ramiz:

Alvon-alvonshiorlar
Paydo bo‘lar har joyda.
“Yangilikka- katta yo‘l ! “
“ To‘qqiz oyni - uch oyda!”
Alqissa shu ba’zida
Shunday bo‘lib qoladi –
Birov qilib mehnatni
Birov obro‘ oladi.

Shoir o‘zining asl maqsadini, kommunikativ niyatini kinoyali kulgu ortiga yashirgan. Bir qarashda yumoristik kulgu chaqiruvchi she’rdek ko‘rinsa-da, lekin aslida ijodkorning iztirobi, dardi yashiringan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Erkin Vohidov ijodiyotini lingvopragmatik jihatdan tadqiq qilish orqali shoirning asl niyatini, dardi-yu iztirobini anglashimiz uchun yo‘l ochiladi. Shuningdek, shoir tafakkurini yanada teranroq mushohada qilish, kechinmalarini his qilish imkoniga ega bo‘lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Erkin Vohidovning so‘z qo‘llash mahorati“ mavzusidagi Respublika onlayn ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Guliston – 2020.
2. Hakimov M. o‘zbek pragmalingvistika asoslari. Akadem nashr. Toshkent-2013.
3. Safarov Sh. Pragmalingvistika. Monografiya. Toshkent – 2008.
4. Vohidov E. Qiziquvchan Matmusa. Yoshlar nashriyoti uyi. Toshkent – 2018.
5. Vohidov E. Tanlangan asarlar. “Sharq”. Toshkent – 2018.

ULUG‘BEK HAMDAMNING ASARLARIDA INSON RUHIY HOLATI IFODALANISHINING LISONIY MANZARASI
LANGUAGE VIEW OF THE EXPRESSION OF THE HUMAN SPIRIT IN THE WORKS OF ULUGBEK HAMDAM

N.Toshpo`latova

O`zMU magistranti

Annotatsiya: ushbu maqola Ulug`bek Hamdam asarlarida ruhiy holat ifodalanishining lisoniy tahlili qisqacha berilgan.Maqolada til va tafakkurning o`zaro munosabati, bu aloqadorlikning badiiy asar nutqida ifodaetilishi, unda til birliklarining aktuallashuviga sabab tug`diruvchi omillar to`g`risida so`z yuritiladi.

Abstract: this article gives a brief linguistic analysis of the expression of mood in the works of Ulugbek Hamdam. The article discusses the relationship between language and thought,the expression of this connection in the speech of the work of art, in which the factors that lead to the actualization of language units

Аннотация: в статье дается краткий лингвистический анализ выражения настроения в творчестве Улугбека Хамдама.В статье рассматривается взаимосвязь языка и мысли, выражение этой связи в речи художественного произведения, в котором указаны факторы, приводящие к актуализации языковых единиц.

***Kalit so`zlar****: til va ruhiyat, antroposentrik tilshunoslik, psixolingvistika, hissiy ifoda, assotsiativ so`z,*

Key words: *language and psyche, anthropocentric linguistics, psycholinguistics,emotional expression, associative speech.*

Ключевые слова: *язык и психика, антропоцентрическая лингвистика, психолингвистика, эмоциональное выражение, ассоциативная речь.*

Badiiy matnni lingvopoetik jihatdan tadqiq etgan M. Yo`ldoshev o`z ilmiy ishida Prof. N. Mahmudovning quyidagi fikrlarini keltiradi: “Tilni faqat va faqat kishilar o`rtasidagi aloqa vositasi sifati talqin etish insonning tabiiytilini, bu murakkab va muhtasham hodisani, eng kami, jo`nlashtirishdan, aniq bir milliy qiyofa yoki milliy-ruhiy zamindan mosuvo bo`lgan sun`iy tilga (masalan, Esperanto kabi) tenglashtirishdan,yo`l harakatini tartibga solish maqsadida yaratilgan shartli “tilga” baravarlashtirishdan boshqa narsaemas. Xolbuki, odamlar til vositasida tuyg`u va kechinmalari, hayrat va hayronliklari, qalbdagihuzurlari kabi xilma-xil sezgilarni ham ifodalaydilarki, bular hamisha ham sof kommunikativmaqsadlarni ko`zda tutmaydi”. [Yo`ldoshev M.M.: Filol. fan. d-ri…dis…-Toshklent: O`zRFA TAI, 2009. 104b]

Zamonaviy o`zbek tili eksprissiv bo`yoqdor so`zlarga boy bo`lib, fikrni berishda jimjimadorlikka erishish mumkin. Eksprissiv va jimjimador so`zlarning borligi esa uni ifodalovchi shaxs ruhiyatining o`z-o`zidan ochilishiga yordam beradi. O`z asarlarida shaxs ruhiy holatini juda katta mahorat bilan tasvirlagan ijodkorlardan biri Ulug`bek Hamdamdir. Ulug`bek Hamdam asarlarida zamonamiz kishilarining ma’naviy-axloqiy qarashlari, inson va uning taqdiriga bo`lgan munosabatlar, shaxsning ichki ruhiyatining tasvirlanishi psixolingvistik nuqtai nazardan ham ahamiyatlidir.

D.Xudoyberganovaning “Matnning antroposentrik tadqiqi” nomli monografiyasinining 3-bobi “O`zbek tilidagi matnlarining psixolingvistik xususiyatlari”ga bag`ishlangan bo`lib, matnning psixolingvistik tahlili ma’lum bir me’yorda ifodalangan. Monografiyada matnda hissiy ifodalarning ifodalanishi, perifrastik birliklarning qo`llanishi va assotsiativ so`zlar haqidagi fikrlar diqqatga sazovar. Monografiyada hissiy ifodaning ikki usul vositasida yuzaga keltirilishi haqida ma’lumot beriladi (D.Xudoyberganovaning “Matnning antroposentrik tadqiqi”monografiya.V.P.Belyanin fikrlari asosida.) Bular:

1) asar personajlarining kechinmalari uning nutqidan anglashiladi;

2) personaj kechinmalari asar muallifining nutqi vositasida anglashiladi. (Misol,

D. Xudoyberganova. Matnning antroposentrik tadqiqi. T.: Fan, 2013. 63b.

Ulug`bek Hamdam asarlaridan.)

1) asar personajlarining kechinmalari uning nutqidan anglashiladi: *-Siz mendan o`ch oldingiz, Manzura,…-axir, siz qilgan ish hazil emas,men bilan maslahatlashsangiz bo`lardi. Meni odam o`rnida ko`rmay… Bilmadim, qay tarzda qo`l qo`ydirgansizlar.Nahotki shunga botindingiz?Nahotki, shundan keyin ham mening qarshimda o`tirishga, ko`zimga tik qarashga*

jur'at qilyapsiz? Qayoqqa ketdi menga bo`lgan mehringiz, ishonchingiz, sadoqatingiz? Axir…("Muvozanat"romani 242-bet)

2) personaj kechinmalari asar muallifining nutqi vositasida anglashiladi. [Беляинн.В.П. 1985]

a) personajning ruhiy holati muallif tomonida bevosita bayon qilinadi: *Yusuf qiynalib bo`lsa ham birinchi qadamni qo`ygandi va ko`nglida o`zidan mamnunlik, qoniqish hislarini sezardi. Albatta, bu unga Mirazim oldida o`zini gunohkor deb his etmasligi uchun yetarli emasdi, lekin Yusuf o`z aybini yuvish yo`lida nimadir qila oldiku. Yuva olmagan taqdirda ham chek qo`ya bildiku!..*

Demak, u atrofdagi talato`plar bois boy bergan o`z muvozanatiniqaytadan qo`lga kiritishga umid bog`lashi mumkin. Yusuf negadir o`zinikatta bir kuchga qo`shilayotgandek, o`zini ko`pchilik bilan birga his qildi. Holbuki, so`qqabosh edi, yolg`iz yashardi…[2]

b) personajning jismoniy hatti-harakatini ifodalash orqali ruhiy holatni bayon qilish: *Qor yoqqandan- yog`ar, deraza oldida turgan bola -- Yusufning quvonchi ichiga sig`may* ***tipirchilar****, onasidan qachon tong otishini tinimsiz so`rar va Halima ayaning javobidan qanoatlanmay, taburetka ustiga chiqib olib, quyosh chiqadigan – Ulug`tog` tomonga javdiragani-javdiraganedi. ("Muvozanat" 4-bet) Bu matndagi* ***tipirchilar****,* ***javdiragani-javdiragan*** *fe`llari emotsiyalarning tovushdagi ifodalanishasosidamuallif personaj ruhiy holatini bermoqda* [U.Hamdam. T.:2007, 4,242-bet]

c) tabiat tasvirini berish orqali personaj ruhiy holati bayonini berish: *Bahor.Kunlar iliq, esayotgan shabadalar iliq.Shunday bir illiqlikki, o`sib-unmoqqa, kulib-yayramoqqa undaydi. Ayniqsa,aprelda, daraxtlar rango rang: yashil, oq, pushti, binafshatus …libos kiyganda. U guldan-bu gulga asalarilar g`ong`illashibuchib yurganda, atrofni muattar bo`y, xushmanzara bosib ketganda. Butun olamda ulug`vor ko`tarilish, hayot deb atalmish ma'noni o`zida jamlab, yangi kuch, yangi g`ayrat, yangi umid va yangi hayajonlar bilan oldinga talpinish yuz berganda… Zahroning qalbida ham ana shunday ko`tarinki tuyg`ular junbishi tinmaydi…* Inson ichki ruhiyatini aks ettirishda ruhiy holat ifodalovchi fe`llar o`ziga xos o`rin tutadi.Ruhiy holatni aks ettiruvchife`llarning quyidagi turlarini farqlaydi.

1) nutqiy muloqot jarayonida so`zlovchining ruhiy holatiniberuvchi fe`llar;

2) emotsiyalarning tovushdagi ifodalanishi asosidagi fe`llar. Bu kabife`llarni badiiy asarlarda , jumladan Ulug`bek Hamdamasarlarida ham uchratish mumkin. Masalan, *Yusufning hafsalasi pir bo`lganidek bir zum* ***kalovlanib*** *turdi-da, so`ng yana qor kechishda davom etdi. ("Muvozanat" 5-bet) A'zam aka bilinar-bilinar****qizarib****,o`tirgan o`rnidan bir qimirlabolgancha yana nimadir demoqchi bo`luvdi, Muhammadjon aka "Keyin" degandek qo`l ishorasi qildi.* Bu matnlardagi ***kalovlanib, qizarib*** fe`llari so`zlovchi emotsiyasining tovushdagi ifodalanishi.Bu fe`llar vositasida personaj ruhiy holati haqida ma`lumot berilyapti.

O`zbek tilidagi tovushga hamda holatga taqlid so`zlar asosida yuzaga kelganayrim fe`llar ham inson ruhiy holatini ifoda etish uchun xizmat qiladi.

Muhammadjon aka uyda doimo bo`yniga dumaloqlab tashlab yuradigan durrasi uchi bilan ko`zlarini tezgina artib olib, yana maromdagi ohangga ko`chdi, -- men o`lgandan keyin … -- endi davradagilarning yuragi ***shuvillab*** *ketdi, chog`i, hamma sarosima ichida bir-birlariga qarab chiqdi, -- men o`lgandan keyin mana shu hovli-joyim farzandlarimga qoladi!.. ("Muvozanat"14-bet)*Bunda ***shuv-shuv***tovushga taqlid so`zdan***shuvillamoq*** fe`li hosilbo`lib, matnda insonda kutilmagan kayfiyatnig paydo bo`lishi, vasvasaga tushib qolishi holati aks etmoqda.Yoki :

O`chir! -- u qo`lini musht qilib shunday ***dag`daga*** *qildiki, o`rnidan turib, og`zidan ko`pigi sachrab akillay boshlagan A'zam akaning tizzasiga* ***qaltiroq*** *kirib, qanday bukilganini va joyiga chirib tushgan olmadek* ***"po`killab"*** *tushganini bilmay ham qoldi.—Muhammadjon aka vajohatli nigohiniyana bir muddat unio`chib* ***shalvirab*** *qolgan qaynog`asi A'zam akaga tikib turdi-da , so`ng hovuri birpas chiqqach o`g`liga qarab, -- davom et, bolam, - deya o`rniga cho`karkan, chap ko`ksini ushlab qo`ydi… ("Muvozanat" 17-bet*)

Ushbu matnlarda ham holatga taqlid so`zdan yasalgan fe`l orqali insonning ichki ruhiy holatiochib berilgan.

Yuqoridagi matnlarda keltirilgan fe`llarda aks etgan harakatning tovushlar vaholat bilan bog`langan holda yuz berishi va taqlid so`zlarning ishtiroki inson ichki olamini yorqinroq yuzaga chiqarishga yordambergan.

Badiiy matnni o`qish jarayonida o`quvchichining ruhiyatida muayyan psixologik holatni yuzaga keltirishda assotsiativ so`zlarning ham o`ziga xos o`rni bor. Psixologik jihatdan o`zaro aloqador bo`lgan so`zlar assotsiativ so`zlar deyiladi.Assotsiativ so`zlarning matnda mahorat bilan qo`llanilishi o`quvchining ushbu asar ruhiyatini to`la anglab olishini ta'minlaydi.

Ulug`bek Hamdam asarlarida ham personajlar ruhiy holatini ochib berishda assotsiativ so`zlarda unumli foydalanilgan:

*A.ning **o'pkasi to'ldi**, ich-ichidan alamli **xo'rsiniq** otilib chiqdiyu zum o'tmay unsiz **yig'iga**, yig'i esa zo'r **ichikishga** aylandi... («Unutilgan nay navosi» tush-hikoyasi.)**o'pkasi to'ldi, xo'rsiniq, yig'iga, ichikishga*** assotsiativ so`zlari personaj ruhiy holatini ochib berilgan. O`quvchi asarni o`qish jaroyonida ushbu assotsiativ so`zlar ta'sirida personaj ruhiy holati bilan bir xil kayfiyatni his qiladi.

***Ummon** vazmin chayqaladi. Cheksiz masofalar o'z qa'riga sir yashirgan yanglig' uzangan: ular bir vaqtning o'zida ham o'z bag'riga chorlaydi, ham o'zidan itaradi. Hozir esa **suv** yuzasini qalin **oqish tuman** qoplagani bois **qayiqdan** turib qaralganda burun ostinigina ko'z ilg'aydi: ikki quloch narida nima bor, koshki bilib bo'lsa... **Qayiqichibaliqlar**ga liq to'lgan esa-da, baliqchilar **to'rlarini** yana **suvga** tashlagan ko'yi tek qotishgan. («Safar» hikoya. Ulug'bek Hamdam)*

Yuqoridagi matndan ko`rinadinadiki, uning tarkibida qo`llangan *ummon, suv, oqish tuman, qayiq, baliq, to`r* so`zlari dengiz tasvirini ifodalash bilan birgalikda o`quvchining hayolida ham go`zal tabiat tasvirini paydo qiladi. O`quvchi hikoyani o`qish barobarida o`zinini ummon bag`rida ham tasavvur qiladi.

Xulosa o`rnida shuni aytish mumkinki, Ulug`bek Hamdam asarlarida inson ruhiy holatini chizishda hissiy ifodalarning ifodalanishi ko`pgina holatlarda muallif nutqi vositasida berilgan. Ruhiy holat fe`llari, perifrastik va assotsiativ so`zlarning qo`llanishi kammmunikativ aktning to`la yuzaga chiqishiga yordam bergan. Ulug`bek Hamdamning xoh kichik hikoyasini, xoh she'riy matnini yoki romanlarini olmaylik, ularda obrazlarning ruhiy holati lingvistik vositalar yordamida mahorat bilan ochib berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo`ldoshev M.M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fan. d-ri…dis…-Toshklent: O`zRFA TAI, 2009. 164b.

2.Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. Toshkent, 2013.

3. Белянин.В.П. Психолингвистические аспектыхудожественного текста. Моногрфия. М.:1985

4. Белинский В. Г. Собрание сочинений в 3-ч томах, т. 3, -М., 1989.-С. 802-803.

5. Azimova .I.A. O`zbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy pertsepsiyasining psixolingvistik tadqiqi. –T.:O`zMU, 2008

6. U.Hamdam. Muvozanat. "Sharq", T.:2007

7. Hamdam U. Hikoyalar.

O'ZBEK SHE'RIY MATNLARIDA "VATAN" KONSEPTI. HOMELAND ABSTRACT IN UZBEK POETIC TEXTS

M.Xolmo'minova

O'zMU magistranti

Abstract: ushbu maqolakonsepttushunchasi, "Vatan" konseptining mohiyati hamda uning o'zbek she'riy matnlaridagi o'rni haqida qisqacha bayon qiladi.

Abstract: this article gives an account of the term "concept", the essence of notion "motherland" and its place in uzbek poetry briefly.

Аннотатсия. в статье кратко описывается понятие концепта, суть концепта «Ватан»(Родина) и его место в узбекских поэтических текстах.

Kalit so‘zlar: *lingvokulturologiya, konsept, tilvamadaniyat, she’riyat, komponent-semantikmetod.*

Key words: *linguistic culturology, concept, language and culture, poetry, component-semantic method*

Ключевые слова: *Лингвокультурология, концепт, язык и культура, поэзия, компонентно-семантический метод.*

Bugungi kunga kelib ilm-fan doirasida ham yangidan-yangi yo‘nalish hamda sohalar paydo bo‘lmoqda. O‘tgan asrning 90-yillarida alohida fan sifatida shakllangan “lingvokulturologiya” ham shular jumlasidandir. O‘z nomidan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, ushbu soha til va madaniyat kesishgan nuqtada paydo bo‘lgan. O‘zbekistondagi oliy ta’lim muassasalarida ham fan dasturlariga kiritilgan ushbu fan talabalarga turli xil madaniy tushunchalarni lingvistik nuqta’I nazardan o‘rganish imkonini beradi.

Nafaqat boshqa millat vakillarining, balki o‘z madaniyatimizning ham biz bilmagan juda ko‘plab qirralari mavjudki, buni o‘rganmasdan oldin tasavvur qilish qiyin. Hattoki biz yetarlicha ma’lumotga egamiz deb hisoblovchi madaniy aspektlarning ham bizga noma’lum qirralarini ko‘rishimiz mumkin. Xususan, “Konsept” tushunchasini mana shu qatorga kiritish mumkin. Bugunga qadar turli millat vakillari, shular qatori o‘zbek olimlari ham konsept tushunchasi ustida qator ilmiy izlanishlar olib borishgan.

Konsept lotin tilidagi conceptus – “tushuncha” so‘zining kalkasidir. Konsept ikki tomonli xususiyatga egadir. Bir tomondan, madaniyat konsept ko‘rinishida insonning mental dunyosiga kirsa, boshqa tomondan, inson konsept yordamida madaniyatga kiradi va ba’zan unga ta’sir ko‘rsatadi. Inson o‘zining individual, betakror madaniyatini saqlagan holda, konsept orqali xalqlarning madaniyatiga, turli millat vakillarining mental dunyosiga murojaat qiladi.

Barcha ilmiy atamalar qatori, konsept ham nazariy va amaliy jihatdan o‘rganilgan va o‘rganib kelinmoqda. Yuqoridagi ta’rif lingvistik jihatdan, ya’ni so‘zning lug‘aviy ma’nosiga asoslanib berilgan, bo‘lsa, boshqa izlanishlarda uning amaliy tomoniga e’tibor qaratilib, ma’lum bir so‘zlar bilan yoritib beriladi, malasan, non, tuz, va hakazo. Nazariyalar bir-birini inkoretmagan holda, bir-biridan farq qiladi. Hatto ba’zi hollarda “konsept” va “tushuncha” atamalari aynan bitta ma’noni anglatishi aytiladi. Biroq professor O‘tkir Yusupov fikri bilan aytganda : “ Konsept bilan tushunchani aysbergga o‘xshatish mumkin. Agar konsept aysberg bo‘lsa, uning suvdan chiqib turgan qismi tushunchadir ”. Ko‘rib turganingizdek konsept biz o‘ylaganimizdan ko‘ra ancha keng mazmun-mohiyatga ega. Ushbu fikrlarni umumlashtirib quyidagi fikrlarni aytishmumkin: “1. Konsept – bu ongda “nimanidir” bir lahzada chaqnashi. 2. Konsept – bu har bir elementi abstractsiyaning yuqori darajasiga intiluvchi irearxik tashkil qilingan struktura. 3. Konsept – bu yagona butunlik bo‘lib, u elementlari o‘zaro bog‘langan va o‘zaro harakatda bo‘lgan maydon tushunchasi bilan bog‘lanadi. 4. Konsept – bu so‘zlarning predmet yoki tushuncha sohasiga taalluqli ekanligiga qarab guruhlanishi. 6. Konsept –bu operativ mazmuniy xotira, mental leksikon, konseptual Sistema va ong tili birligidir.” Yuqoridagi har bir fikr o‘z kuchiga ega ekanligini ma’lum bir misollar bilan tushuntirishga harakat qilsak. Fikrlar isboti uchun ayni bir misol sifatida “Vatan” tushunchasiga murojaat qilamiz. Umuman “Vatan” so‘zining lug‘aviy ma’nosi nima ekanligini aniqlab olamiz:

Vatan – (a.Tugilib o‘sgan joy, yurt) – 1. Kishining tug‘ilib o‘sgan o‘lkasi, shahri yoki qishlog‘i; yurt, diyor;2. Kishining tug‘ilib o‘sgan va o‘zi uning fuqarosi hisoblangan mamlakat; 3. Turar joy, boshpana, maskan, uy; 4. o‘simlik va shu kabilarning asli kelib chiqqan yerini bildiradi.

Ko‘rsatib o‘tilganlarning barchasi so‘zning lug‘aviy ma’nolari hisoblanadi. Biroq yuqorida aytib o‘tilganidek konsept tushunchas iboshqa ma’nolarni ham kasb etishi mumkin. Shuni ham eslatib o‘tish joizki, yagona so‘z turli millat yoki turli madaniyat vakillari o‘rtasida turlicha ahamiyat kasb etadi

Har ikki tilning izohli lug‘atida“ Vatan” so‘zi deyarli bir xil mazmunga ega. Lekin ushbu madaniyatga mansub vakillar nazdidat urli xil konseptlar shakllangan. Umumiy mazmun-

mohiyatiga koʻra, ular “vatan” deganda turlicha tushunchalarga, dunyoqarashga ega hisoblanadi. Albatta, bubilan biz, oʻzga millat vakillari uchun vatan ikkinchi darajali tushuncha, muqaddas hisoblanmaydi va yoxud ular uchun vatan tuygʻusi begona degan qarashni berishdan yiroqmiz. Lekin oʻzbek millati uchun ushbu soʻzning qadr-qimmat iboshqalarnikidan koʻra ancha kuchliroq ekanligini ta’kidlamoqchimiz. Buning isboti sifatida esa, badiiy adabiyotga murojaat etish maqsadga muvofiq. Badiiy adabiyot, ayniqsa, she’riyat olamida har birs oʻz, harbir tushuncha, mavzumiz doirasid aaytganda, har bir konsept oʻziga xos yoʻsinda ochib beriladi:

….shuni oʻylab vujudini, Quchar armon titrogʻi.

Qanday buyuk kuchdir axir, Ona Vatan tuprogʻi.

Ushbu she’riy parcha Xurshid Davronning vatan haqidagi rivoyatidan keltirilgan eng soʻnggit oʻrtlikdir. Juda qisqa, judajoʻn, tushuntirishlar, harxil izohu tavsiflarga hojat yoʻq. Vatanning naqadar muqaddas ekanligini ta’riflash uchun uning hatto tuprogʻi ham buyuk kuchga eg aekanligini aytish orqali shoir oʻz nazdida, qolaversa, butun xalq uchun ona vatanning aynan nima ekanligini ifodalashga muvaffaq boʻlgan. Mana shu jihatdan badiiy adabiyot oddiy soʻzning mazmun-mohiyatini ochib berishda katta ahamiyat kasb eta oladi.

Bundan tashqari, component-semantik metod deb ataluvchi tahlil usuli boʻlib, unda tushunchaning – konseptning mohiyati ushbu soʻz oʻrnida yoki ushbu soʻz bilan birga qoʻllanuvchi lingvistik birliklar orqali anglatiladi. Bunday holat umumiy mazmunning kitobxonning tasavvurida kengroq gavdalanish imkonini beradi. Ushbu tahlil uchun boshqa bir she’riy asar parchasiga murojaat etsak:

Men nechun sevaman, Oʻzbekistonni?!Tuprogʻin koʻzimga aylab toʻtiyo.

Nechun vatan deya, yer-u osmonni, Muqaddas atayman, atayman tanho?!

Qisqagina tahlil natjiasida koʻrishimiz mumkinki, soʻz qudratini boshqa uslublarga nisbatan kengroq tavsiflab bera oladigan badiiy uslub, uning bir qismi hisoblangan she’riyatda, har bi rkonsep toʻziga xos usullarda namoyon boʻla oladi. Konsept tushunchasining madaniyligi ham aynan badiiy matn bilan bogʻliq boʻlib, badiiy adabiyot xalq, millat madaniyatini aniqroq ochib bera oladi. Ushbu atama yuzasidan bugungacha aniq xulosa va dalillar keltirib oʻtlmagan boʻlsa-da, aytish mumkinki, konsept milliy madaniyat bilan bogʻliq boʻlib, uning ma’lum bir tushuncha insonlar ongida qanday shaklga egaligining oʻziga xos koʻrinishi ekanligini rad eta olmaymiz. Yana shuni qoʻshimcha qilish oʻrinliki, ayn itushuncha, xususan, “Vatan” konsepti oʻzbek millati nazarida qanday boʻyoqqa egaligi badiiya dabiyotda, aynan she’riyatda aniq, tushunarli vata’sirchan ifodalar orqali beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Oripov. Mittiyulduz. “Ma’naviyat”. Toshkent – 2002
2. Longman dictionary of contemporary English. New edition.
3. Muhamedova S., Saparniyozova M. Matnlingvistikasi. Toshkent – 2011.
4. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. “Oʻzbekiston Milliy Ensiklopedoyasi” davlat ilmiy nashriyoti. – Toshkent 2006-2008
5. UsmanovaSh.”Lingvokulturologiya” ma’ruzalarkursi. “Universitet”. Toshkent- 2014
6. Xurshid Davron. Bahordanbirkunoldin. “Sharq” nashriyoti. Toshkent – 1997.

ДАВРИЙ НАШРЛАР ТИЛ ТАРАҚҚИЁТИНИ ТАЪМИНЛОВЧИ ОМИЛ
PERIODIC PUBLICATIONS ARE A FACTOR FOR LANGUAGE DEVELOPMENT

Н. Ҳамраев

Аннотация : мақолада турли даврий нашрлардаги тил тараққиётига оид фикр-мулоҳазалар таҳлил қилинган. Ўзбек даврий матбуотда тил масалаларига бағишланган мақолаларнинг тўрт босқичи, ёзувнинг тилга таъсири, лотин ва кирилл алифболари, уларнинг афзаллиги ва фарқли жиҳатлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: *тил, ёзув, матбуот, оммавий нашр, даврий нашрлар, тил тараққиёти, тининг аҳамияти, имкониятлари, алифбо, ҳарфлар*

Abstract: the article analyzes the views on language development in various periodicals. The Uzbek periodicals examine the four stages of articles on language issues, the influence of writing on language, the Latin and Cyrillic alphabets, their advantages and differences.

Keywords: *language, writing, press, mass publication, periodicals, language development, importance of tin, possibilities, alphabet, letters*.

Инсоният ҳаётида матбуот доим муҳим ўрин тутиб келган. Ривожланиш босқичидан ўтаётган ҳар қандай жамиятда ҳар қандай ижтимоий-сиёсий ҳаракат матбуотсиз, газета ва журналларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Даврий нашрлар ўзининг ҳар битта соҳага таъсир ўтказа олиш хусусияти билан аҳамиятли: «Маълумки, матбуот ижтимоий ҳаётни акс эттириш кўринишларидан бири, реал воқеликни билиш, тадқиқ этиш ҳамда унга таъсир кўрсатишнинг муҳим воситасидир». *[1.М.Худойқулов 2005 14-бет]* Таъсир қилиш мобайнида у ўша соҳанинг камчилик-ютуқларини, келажак ва ўтмишини рўй-рост айта олмои керак. Она тили ҳар бир давлатнинг энг муҳим бойлиги, урури, фахри ҳисобланади. Унга қандай ,муносабатда бўлинса бу ўша халққа қилинган муносабат бўлади. бекорга халқ орасида «Тилга ихтиёрсиз элга- эътиборсиз» дейилмаган. Шу боисдан ҳам азалдан олимларимиз ва тил учун қаюрадиган ҳар қандай инон фикрларини мақола шаклига келтирган ва рўзномалар орқали халққа етказган. Даврий матбуот орқали эълон қилинажак мақолаларни уч босқичга бўлиш мумкин:

1. жадид даври матбуотида тил масаласининг ёритилиши.
2. мустақилликкача бўлган давр матбуотида тил масаласининг ёритилиши.
3. мустақилликнинг дастлабки йиллари матбуотида тил масаласининг ёритилиши.
4. ҳозирги давр матбуотида тил масаласининг ёритилиши.

Чунончи, «Маориф ва ўқитувчи» журналида чиққан бир мақолада бу ҳақда шундай дейилади: «Нима учун арабдан лотинга ўтиш керак?» Шу сўроққа қисқа қилиб шундай жавоб берамиз:

Араб алифбоси турк тилидаги товушларнинг шаклини тамомила бера олмайдир.

Араб алифбоси техника томонидан лотиндан қуйида турадир. Арабда нуқталар, аломатлар, бош, ўрта ва сўнгги ҳарфлар бордир. Лотин эса булардан узоқдир.

Араб алифбоси ўқитиш, ўрганиш ишида лотиндан ортда турони, техника томонининг бузуқлиги устига стенография, телеграфия ишида ҳам тўсқинлик қиладир» *[2.Инъомов Р. 1926, 3-сон. 5- б]*.

Бундан шу кўриниб турибдики, тилшуносликдаги қарама-қаршиликлар, маълум қарорни қабул қилиш ёки қилинмасликка доир қарашларни-да ёритиб борган рўзномалар, албатта, тил хусусидаги муҳим давлат қарорларини ҳам чоп этаверган. 1922- йилнинг 29—31- ноябрида Самарқандда тил мутахассислари ва ўзбекшунослар кенгаши ўтказилади. Унда ёзувга оид қуйидаги қарор қабул қилинади: «Бугун ишлатилмоқда бўлган имломизнинг етишмасликларига қарамасдан айтиш мумкинки, кўп имлолардан мукаммалдир ... шунинг учун-да бошқадан бир лотин ҳарф ва имлоси масаласини кўтариш ортиқчадир» *[3.«Маориф ва ўқитувчи» журнали, 1925, 9-10-сон, 121-б.]*.

«Бутун турк оламининг кўпчилиги томонидан араб ҳарфлари асрлардан бери ишлатилиб келиб, туркларнинг аксариятининг тарих ва адабиёт билан боғланганлигини эътиборга олиб, биз, турклар учун араб ҳарфларини олишни мувофиқ топамиз» *[4.«Маориф ва ўқитувчи» журнали, 1925, 11-12- сон, 141 —143- б]*.1938- йилнинг 9- декабрида лотин графикаси асосидаги ўзбек алифбоси ва имлосининг юқоридаги ишчи гуруҳ томонидан тайёрланган янги лойиҳаси муҳокама учун матбуотда эълон қилинади. *[5.«Ўқитувчилат газетаси», 1938-йил, 9-декабрь]*.

Журналлар ҳақида сўз кетганда «Ойна», «Чаён», «Ҳуррият» кабилар матбуотнинг дастлабки ривожланиш йилларида Туркистон халқлари маънавий тарихида, шунингдек, туркий тил тараққиётида оят катта ўрин эгаллаган нашрларни эслаш ўринли. 1917- йил октябр ўзгаришидан сўнг Ўзбекистонда «Инқилоб», «Ер юзи», «Муштум» ва бошқа кўплаб журналлар нашр этила бошланди. «Ойна» журнали, «1913 йил, 1-сонида яна бир тараққийпарвар адиб Мунавварқори Абдурашидхонов Икки эмас, тўрт тил лозим» мақоласи

орқали ўз она тили қаторида бошқа тилларни ҳам ўрганиш кераклиги, шунингдек, тил билган кишилар шу тилдаги асарларни таржима қилиб тил кўламдорлигини ошириш лозимлигини уқтирмоқчи бўлади: «Форсий билган киши Фирдавсий, Бедил, Саъдий, Маснавийдан қандай лаззат олса, туркий билганлар Фузулий, Навоий, Боқий, Сомий, Абдулҳақ Ҳомид, Акрамбек, Санойи, Нобий, Ножийлардан, яна Толстой, Жул Верн ва уларнинф замонавий асарини туркий таржимасидан лаззат шундай оладур». *[6. А. Ҳожиев 2006.51-56 бет]*

Тил грамматикасининг яратилиши мураккаб жараён. Бу жараёнда эса кўплаб мулоҳазалар ўз тастиини топади ёки йўқликка маҳкум бўлади. Ундан аввал эса матбуотда эълон қилиниб бошқа мутахассислар ҳамда оддий ўқувчилар томонидан ўқилиб, муҳокама қилиниши мумкин. Шунингдек, грамматиканинг кўплаб муаммоларини ёритишни ўз олдига мақсад қилиб олган мақолалар газета ва журналларнинг деярли ҳар бир сонидн ўрин эгаллайдиган бўлди ва ҳатто тил масалаларига баишланган алоҳида «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали ҳам нашр этила бошланди. Ушбу журнал ўзбек тили тараққиётида муҳим ўринга эга нашр ҳисобланади. Журналда эса М.Асқарова мақолалари салмоқли ўрин эгаллайди. Олима журналнинг деярли ҳар бир сонида ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашиб бораверган. Масалан, «*Бўл* сўзининг айрим хусусиятлари ҳақида». *[7.М.А.Асқарова. 1962й],* «Боғловчи-юкламалар ҳақида», *[8.М.А.Асқарова. 1962й4 сон]*, Усмонов С. «Антонимлар» *[9. С. Усмонов 1958, 2-сон,38- б],* «Фразеологик бирликларда маъно ва қурилиш номутаносиблиги» *[10. С. Усмонова 1998, 1- сон, 77—78- б.]* Искандарова Ш. «Ономасиология муаммолари ва ўзбек тили лексикасини майдон сифатида ўрганиш» *[11. Ш. Искандарова 1998, 3-сон, 28—31-б.],* Назаров К. «Алифбо ҳам миллий бўлсин» *[12.К.Назаров 1990, 9-ноябрь сони]* каби мақолалар жуда аҳамиятли. 50-90- йилларда тилга доир мақолалар тил тараққиёти учун жуда катта аҳамият касб этади, аммо, мақоллаларнинг эълон қилиниш даври мустамлакачилик даврига тўри келгани боис грамматикамиз руслашиб кетишига олиб келди. Мамлакат мустақилликка эришганидан сўнггина ушбу хатони торилашга бир мунча уринилди.

Ҳозирги давр тилшунослигининг матбуотда ёритилиши юқорида санаб ўтилган даврларникидан кўп фарқ қилмайди. Гўё аввалги муаммолр ҳали ҳал қилинмагандек, ёки айнан шундай. Масалан, биз ҳозиргача лотин ёзувига тўлиқ ўтмадик. Даврий нашрларнинг тили ҳам бунга ҳали тўлиқ тайёрмас, қайсидир газета ёки журнал лотин ёзувида иш юритса, яна қайсинисидир кириллда юритаверади. Бугунги кун нашрларидан тил тараққиёти учун муносиб ҳисса қўшаётган газета ва журналлардан «Тил ва адабиёт таълими» журнали, «Шарқ юлдузи», «Маърифат», «Ҳуррият» кабиларни санаш мумкин. Чунки уларнинг ҳеч бири тил масаласига бефарқ бўлмай, унга доир мақолаларни чоп этиб боради. Мисол учун «Халқ» сўзи газетасининг 2019-йил 22- октябрь сонида «Миллий ўзлигимиз ва мустақил давлатчилигимиз тимсоли» мавзули Президент Шавкат Миромоновичнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига баишланган тантанали маросимидаги нутқи чоп этилди. Газетанинг худди шу сонида «Тил миллатнинг руҳи, жонидир» номли мақола ва «Номлар тил меъёрларига мос бўлсин» номли мақола Д.Лутфуллаева ҳамда М.Спарниязовалар ҳаммуаллифлигида берилди. Тан олиб айтиш керакки, ҳозирги давр матбуотида, шунингдек, интернет нашрларида кўпроқ тилимизни ёт сўзлардан ҳимоя қилиш, она тили фанининг самарадорлигини ошириш борасидаги мақолалар кўплаб учрайди. Филология фанлари доктори, профессор Б.Менглиевнинг «Она тилимиз»ни тилшунослик исканжасидан қутқарайлик номли мақоласини ҳақиқий портлаш деб аташ мумкин. Чунки, аслида ҳам сўнгги пайтларда биз тилимизни керагидан ортиқ ялтироқ қоозга ўрашга ҳаракат қилмайлик ундаги доларни яширишнинг имкони бўлмаяпти. Муаллиф бу борада шундай дейди: Ҳаммамиз мактабда физика, кимё, математика предметларини ўқиганмиз. Улардан қойиллатиб беш баҳо олганмиз. Бундай мақолаларнинг нашрларда бериб борилиши тилимизнинг тараққиёти учун хисса қўшмасдан қолмайди, албатта. Ачинарли жиҳати шундаки, газета ва журналларни фақат 21- октаабр «Тил байрами» арафасидаги чиқаришади кўп ҳолларда. Аслини олганда бу мавзуни кечиктиришнинг сира кераги йўқ. чунки тил

муттасил, билинар-билинмас ўзгаришга учрайди. Янги ўзгаришга учраган тилда эса муаммолар бўлиши табиий ҳол.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, ўзбек тилининг она тили ва давлат тили сифатидаги ўрни, нуфузи, мавқеига доир муҳим масалалар газета, журналлар саҳифаларида ўз ифодасини топади. Шундай экан, матбуот тил тараққиёти учун курашнинг энг олдинги сафларида бўлмоғи даркор.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Инъомов Р. Лотин алифбоси учун кураш//«Маориф ва Оқитувчи» журнали, 1926, 3-сон. 5- б.
2. Ҳожиев А. Назарий тилшуносликка оид бир масала /«Филология масалалари». Илмий-методик журнал. Тошкент: 2006. 51-56-6.
3. М.А.Асқарова. Бўл сўзининг айрим хусусиятлари ҳақида (Ўзбек тили ва адабиёти масалалари, Тошкент, 1962
4. М.А.Асқарова. Боғловчи-юкламалар ҳақида . Ўзбек тили ва адабиёти масалалари журнали 4, 1962
5. М.А.Асқарова Қўшма гапнинг кўчирма гапли тури ҳақида “Ўзбек тили ва адабиёти масалалари журнали 4, 1962
6. М.А.Асқарова боловчисиз боланган қўшма гаплар “Совет мактаби«$1» журнали, 11, 1959
7. Усмонов С. Антонимлар // «Ўзбск тили ва адабиёти масалалари» журн., 1958, 2-сон,
8. Ҳожиев А. Кесими -р экан формасидаги пайт эргаш гапли қўшма гаплар ҳақида.— «Узбек тили ва адабиёти», 1967, 1-сон.
9. Ҳайитметов К. Фразеологик бирликларда сўзлар тартиби масаласига дойр.— «Узбек тили ва адабиёти», 1966, 2-сон.
10. Ҳайитметов К. Гапда сўзларнинг тартибини ўрганиш.— «Совет мактаби», 1966, 9-сон.
11. Ҳайитметов К. Инверсия ҳақида.— «Совет мактаби», 1968, 5-сон.
12. Худойқулов М. Журналистикага кириш. Тошкент, 2000.

PRAGMALINGVISTIKA VA NUTQIY AKT TUSHUNCHASI
PRAGMALINGUISTICS AND THE CONCEPT OF SPEECH ACT

M.Raxmatova,
O‘zMU magistranti

Annotatsiya: maqolada psixolingvistikaning paydo bo‘lishi, shakllanishi hamda nutqiy akt tushunchasi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *Pragmalingvistika, pragma, tabiiy tillar, kommunikativ niyat, nutqiy akt, semantika, sintaktik, semiotika*.

Abstract: the article deals with the origin, formation and concept of psycholinguistics.

Keywords: *Pragmalinguistics, pragma, natural languages, communicative intention, speech act, semantics, syntax, semiotics*.

Bugun biz tarixiy bir davrda – xalqimiz o‘z oldiga ezgu va ulug‘ maqsadlar qo‘yib, tinch-osoyishta hayot kechirayotgan, avvalombor o‘z kuch va imkoniyatlariga tayanib, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish yo‘lida ulkan natijalarni qo‘lga kiritayotgan bir zamonda yashomoqdamiz. Xuddi shu davrda barcha sohalar qatorida ilm-fan sohasida ham katta yutuqlarga erishilmoqda. Fanning yangitarmoqlari, yangi yo‘nalishlari vujudga kelmoqda. Xuddi shunday tarmoqlardan biri – pragmalingvistikadir.

Pragmalingvistika tilshunoslikning mustaqil yo‘nalishi sifatida XX asrning 60 – 70 yillarida shakllandi. 1970 – yilda Dordrext shahrida “tabiiy tillar pragmatikasi” (Pragmatics of natural lenguags) mavzusida xalqaro konfrensiya bo‘lib o‘tdi. Ushbu anjumanda o‘qilgan ma’ruzalar

to‘plamining muharriri, Tell – Aviv universitetining professori Me. Bar – Hillining “So‘zboshi” da qayd qilishicha, anjuman ishtirokchilari yakdillik bilan “Tabiiy til vositasida bajariladigan muloqotning Pragmatik xususiyatlari ushbu muloqatning sintaktik va semantic xususiyatlari kabi lingvistik nazariya doirasida o‘rganilishi lozim”, degan xulosag akelishdi.

Pragmatikaning “qayta tug‘ulish” davri deb e’tirof etilgan, xuddi shu paytdan boshlab xorijiy tilshunoslikda haqiqiy pragmatic ko‘tarilish yuzaga keldi. Bu mavzuga oid qator anjumanlar, yig‘inlar o‘tkazildi, chop qilinayotgan to‘plamlar, ilmiy tadqiqotlarning chegarasi yo‘q, Gurnal of progmatics tom ma’noda xalqaro nashrga aylandi.

Insonning obyektiv olamdagi barcha ijtimoiy xatti – harakatlari uning nutqiy faoliyatida o‘z ifodasini topadi. Shuning uchun inson nutqini o‘rganish uning ma’naviy olami bilan tanishish imkonini beradi. Pragmatika tilshunoslik fanining yangi bi rnazariy va amaliy tarmog‘idir. U insonning ijtimoiy faoliyatini o‘zida aks ettiruvchi nutqiy jarayon, nutq ishtirokchilariga xos kommunikativ niyat, nutqiy vaziyatningta’siribilanaloqadormasalalarnio‘rganadi. “Pragmatikaning **manbasi** Ch.Pers, U.Jems, D.D’yun, Ch. Morris kabi taniqli faylasuf olimlar nomi bilan bog‘liqdir. Chunki ularning ishlarida (XIX asrning oxiri XX asrning boshlari) belgilar sistemasi va lingvistik belgi funksionalligi xususidagi g‘oyala ro‘rtaga tashlanib, semiotika haqidagi asosiy tushunchalar aniqlanadi, sintaktika, semantika va pragmatika o‘rtasidagi o‘zaro farqlar ko‘rsatiladi” .

Pragmatika - grekcha “progmo” so‘zidanolinganbo‘lib, “ish”, “harakat” ma’nolarini beradi. Pragmatika lingvistik belgilarning nutqdagi funksional qo‘llanishini o‘rganadi. Shuning uchun tilshunoslikning bu yo‘nalishi semiotika tarmoqlaridan biri sanaladi. Pragmatika termini XX asrning 30 – yillarida Ch.I.Morres tamonidan ilmiy muomalaga olib kiritilgan. U semyotikani semantika, sintaktika, pragmatika, kabi tarkibiy qismlarga ajratadi. Tilshunoslik dapragmatikaning yangi tadqiqot obyekti sifatida yuzaga kelishi va ajratilishi, yuqorida ta’kidlanganidek, Ch.S. Pirs g‘oyalari, shuningdek, J.R.Osten, J.R.Serlva Z.Venlarning 60 – 70 yillardagi mantiqiy falsify qarashlari asosida yuzaga kelgan nutqiy akt. Polo Greaysning ma’noning pragmarik tahlili va L.Linskiy, J.R.Serl, P.F.Strosonlarning referensiya nazariyalari ta’siri bilan uzviy bog‘liqdir. J.R.Osten, J.R.Serlva Z.Venlarning nutqiy aktnazariyasi ta’limoti ta’sirida lingvistik pragmatic shakllanishi uchun ma’lum asoslar yaratildi. Chunki nutqiy akt tushunchasi mohiyatiga ko‘ra so‘zlovchi nutqida kommunikativ niyat aks etadi. Kommunikativ niyat esa nutqiy aktlarning ko‘rinishlari sifatida nutqda namoyon bo‘ladi. Nutqiy aktlar yig‘indisi nutqning mazmunini tashkil qiladi. So‘zlovchining munosabati esa nutqiy aktlar vositasida shakllanishidan tortib to uning murakkab mazmuniy tuzilishiga qadar bo‘lgan lingvistik xususiyatlari nutqiy akt muammolari sifatida talqin etiladi. Nutqiy akt nazariyasiga xoshar bi rtadqiqiy talqinda nutq subyektining olamni bilish va his qilishdagi tasavvur ko‘rsatkichlarining nutqdagi darajalari hisobga olinadi. Nutqiy akt nazariyasiga xos mana shunday o‘zak tadqiqiy talqin lingvistik pragmatika tarmog‘ining shakllanishi uchun asosiy mezon vazifasini bajaradi. Lingvistik pragmatic anazariyasi xususidagi ma’lumotla rtilshunoslik fanining yangi tarmog‘I sifatida o‘tgan asrning 60 – 70- yillarida boshlangan bo‘lsa-da, bu yo‘nalishning paydo bo‘lishiga turtki bergan g‘oyalar tarixi XIX asr oxiri – XX asr boshlariga borib taqaladi. Bu davrda taniqli g‘arb faylasuflarining nazariy qarashlarida semantikaning mohiyati aniqlanadi, semantikaning tarkibiy qismlariga xos differensial belgilari ko‘rsatib o‘tiladi.

Tilshunos olim V.V.Petrovning til haqidagi quyidagi tezisi lingvopragmatikaning boshlang‘ich tadqiqiy chegarasini aniqlash uchun lingvistik asos bo‘ladi. “Inson qaysidir tilga xos sematik bilimlarsiz so‘zlashi yoki anglashi mumkin emas, ammo o‘sha tilga xos sematik bilimlar egasi bo‘lishning o‘zi ushbu tilde so‘zlash va anglash uchun kifoya qiladi degani emas, masalan, musiqalip‘esa mazmunidan ogohlikuning ijrosi uchun yetarli bo‘lmaydi, bunming uchun, eng asosiysi ijro mahorati, layoqati (уменииграть)”ga ega bo‘lishi mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, pragmalingvistika tilshunoslikning eng qiziqarli va istiqbolli sohalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.I.A.Karimov. Yuksakma’naviyatyengilmas kuch.Toshkent.”Ma’naviyat”.2008

2.Me.Bar – Hilli . 1971 –yil V – VI

3. Sh.Safarov. Pragmalingvistka. Monografiya. Toshkent – 2008
4.Петров В.В. Философия, семантика, прагматика Новое в зарубежной лингвистике – 1985 С.471
5.Б.Ю.Норман Лингвистике прагматика. Минск. 2009
6. M. Hakimov. O‘zbekpragmalingvistikasiasoslari. Toshkent. “Akademnashr”.2013

“O‘TGAN KUNLAR” ASARIDA UCHRAYDIGAN O‘ZBEK TILIDAGI MAISHIY REALIYALAR TAHLILI
ANALYSIS OF UZBEK LANGUAGE HOUSEHOLD REALITIES IN "PAST DAYS"

Z.Kasimova,
O‘zMU doktoranti

Abstract. this article analyzes the units of household realities, used in the novel of the “Past Days”. Also their Russian translations are compared.

Key words: *realities, equivalents, religious realities, realities representing tradition, realities representing household items, realities representing clothing, realities representing food.*

Realiya madaniyatlar o‘rtasida asosiy farqlarni ko‘rsatadi, shuning uchun ham unga beriladigan ta’riflar turlichadir. Realiyalarda til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlik yanada yaqqol ko‘zga tashlanadi: jamiyatning moddiy va ma’naviy hayotida yangi realiyalarning paydo bo‘lishi tilda shunga mos so‘zlarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Realiyalarni ajratib turuvchi xususiyati ularning predmet-narsa ma’nosiga ega bo‘lganligidandir. Realiyalar biror bir jamoa yoki korxona miqyosi bilan ham chegaralangan bo‘lishi mumkin. Realiya bu moddiy mavjud bo‘lgan yoki hozir ham mavjud predmet-narsadir. Lug‘aviy izohlarga ko‘ra, realiya – “moddiy madaniyat narsalari”dir. Tilshunoslik va tarjimashunoslikda esa predmetlarni ifoda etuvchi so‘z va iboralar realiyalar deyiladi.

Tilshunoslar “realiyalar” haqida faqatgina XX asrning 50-yillarga kelib milliy o‘ziga xoslikning aniq, sezilarli elementi, kolorit ko‘rsatkichlari sifatida so‘z yurita boshladilar. O‘sha davr lingvistik lug‘atlarda realiyalarning aniq tavsifi yo‘qligining sababi bo‘lsa kerak, deya xulosa chiqarish mumkin.

O.S.Axmanovaning “Словарь лингвистических терминов” kitobida “realiyalar”ga quyidagicha tavsif beriladi:

Realiyalar (lot. realia)

1. Klassik grammatikada mazkur tilda ularni namoyon etish nuqtai nazaridan kelib chiqib, tashqi lingvistika fani o‘rganuvchi mazkur mamlakatning davlat tuzumi, ana shu xalqning tarixi, madaniyati va aynan shu tilda so‘zlashuvchilarning til va aloqalari hamda boshqa turli xil omillar.

2. Mavjud madaniyat predmetlari [Ахманова, 1969: 381].

D.E.Rozental, M.A.Telenkovalarning “Словарь справочник лингвистических терминов: пособие для учителя” nomli kitobida “realiyalar” so‘ziga quyidagicha tavsif keltiriladi:

Realiyalar (o‘rta asrlar lot. realis – moddiy) – so‘zning nominativ ma’nosi uchun asos bo‘lib xizmat qiluvchi, mavjud madaniyat predmetlari [Розенталь, Теленкова, 1985: 362].

Shuningdek, turli tadqiqotchilar boshqa til leksikasidagi ushbu guruhni turlicha tavsiflaydilar. Ko‘pincha adabiyotlarda “ekvivalentsiz leksika” va “ekzotik leksika” yoki “ekzotizmlar” kabi iboralar va ular bilan bir qatorda shu yoki shunga yaqin ma’noga ega bo‘lgan “varvarizmlar”, “lokalizm”, “qusurlar” yoki “lakunalar” (suqutlar – matnda tushib qolgan joylar) uchrab turadi. Ushbu tushunchalarni muayyan milliy, tarixiy, mahalliy, maishiy, ma’naviy o‘zgachalik, tarjima tilida mos so‘zlar (ekvivalenti)ning yo‘qligi birlashtirib turadi.

Realiyalar haqida so‘z yuritgan ko‘pgina mualliflar taxminiy, to‘liq bo‘lmagan, ularning u yoki bu jihatini ko‘rsatib beruvchi ta’rifini keltiradilar.

Masalan, L.N.Sobolevning fikriga ko‘ra, turmushda ekvivalentlarga ega bo‘lmagan maishiy va o‘ziga xos milliy so‘zlar va iboralar, shuningdek, boshqa tillarda mavjud bo‘lmagan milliy

turmush tarzidagi so‘zlar “realiya termini” sifatida keltirilgan, chunki ushbu predmet va hodisalar boshqa mamlakatlarda mavjud emas” [Соболев, 1952: 281].

V.Rossels esa realiyalarda “asar tarjima qilinayotgan tilga ega xalqning turmush tarzida qo‘llanilmaydigan tushunchalar, predmetlar, hodisalarni anglatuvchi xorijiy so‘zlar”ni ko‘radi.

A.V.Fedorov ularni hech bir nom bilan atamay, “ijtimoiy hayot va moddiy turmush tarzi realiyalarini anglatuvchi”, ya’ni “faqatgina mahalliy hodisani ifodalovchi va boshqa xalqlarning turmushida va tushunchasida tengi yo‘q bo‘lgan” so‘zlar haqida yozadi [Федоров, 1968: 160].

Yuqorida bayon etilganlardan realiyalar so‘zlashuvning alohida toifasi ekanligi aniq namoyon bo‘lib turibdi.

Realiyalar – bu bir xalq hayotiga (turmush tarzi, madaniyati, ijtimoiy va tarixiy rivojlanishiga) xos va boshqa xalq uchun begona bo‘lgan obyektlarni anglatuvchi, milliy va tarixiy koloritni yetkazib beruvchi va odatda boshqa tillarda aniq to‘g‘ri keladigan so‘zlar(ekvivalentlar)ga ega bo‘lmagan so‘z va so‘z birikmalaridir.

Badiiy asarlarda realiyalarni ajratish va ularni tarjima qilish yo‘llari masalasi hanuzgacha tarjima nazariyasida eng dolzarb muammolarning biri sifatida qolmoqda. Olamning ilmiy manzarasi haqidagi tadqiqotchilarning fikrlarini qisqacha analitik obzor qilar ekan, O.A.Kornilov ilgari ma’lum ta’riflar asosida o‘z ta’rifini bayon qiladi: “Insoniyat jamiyatining mazkur bosqichidagi barcha alohida fanlari tomonidan ishlab chiqilgan olam haqidagi ilmiy bilimlarning aynan barcha to‘plamini olamning ilmiy manzarasi deb ataymiz” [Корнилов, 2003: 9].

Muayyan xalq turmush tushunchalarini anglatadigan ko‘pchilik xos so‘zlarning ma’nolari va o‘taydigan vazifalari mamlakatlarning o‘zaro madaniy, ma’rifiy, iqtisodiy, siyosiy aloqalari natijasida qator xalqlar vakillariga, shu jumladan, tarjima tili sohiblariga ham tanish bo‘lib qoladiki, tarjimonlar bunday so‘zlarga o‘z tillarida muqobil lisoniy vositalar qidirib yurmasdan, ularni transliteratsiya yo‘li bilan talqin etaveradilar.

Transliteratsiya usulidan foydalanishning asosiy sababi – asliyatda qo‘llanilgan milliy xususiyatli lisoniy vositalarning tarjima tilida mavjud bo‘lmaganligi tufayli asliyatning milliy xususiyatini tarjima tili sohiblariga xos xususiyat bilan almashtirib qo‘yish yoki tarjimani umuman bunday xususiyatdan mahrum etish kabi holatlarga yo‘l qo‘ymaslikdan iboratdir.

Shunday qilib, transliteratsiya xalqlar turmush tushunchalarini aks ettiradigan xos so‘zlarni tarjimada talqin etishning eng samarali usullaridan bo‘lib, uning yordamida asliyatning milliy xususiyati siqiq holda talqin etiladi.

O‘zbek millati va o‘zbek xalqiga xos, o‘zbek madaniy hayotini ifodalovchi realiyalarning tarjimada rus tilida berilishi haqida so‘z yuritar ekanmiz, shuni ta’kidlash joizki, tarjimonlar ularni ifodalashda tarjimaning transliteratsiya usullaridan keng foydalanadilar. Quyida Abdulla Qodiriy qalamiga mansub “O‘tkan kunlar” romanining o‘zbek tilidan rus tiliga qilingan tarjimasini tadqiq qilish asosida aniqlangan bir qator misollarni keltirib o‘tamiz:

Hasanali dasturxon yozib qumg‘on kirgizdi. Odatiy takalluflar bilan dasturxon va choyga qaraldi. Homid nonni shinniga bulg‘ar ekan so‘radi:

- Yoshingiz nechada, bek? [Абдулла Қодирий, 2004: 9]

Хасанали расстелил дастархан и внес кумган. Последовала традиционная церемония ухаживания за гостями. Хамид, обмакивая кусок лепешки в патоку, спросил:

- Сколько вам лет, бек? [Абдулла Кадыри, 2009: 10]

Tarjimaga e’tibor berar ekanmiz, o‘zbek urf-odatiga xos bo‘lgan “dasturxon”, “qumg‘on” so‘zlari hamda “bek” murojaat so‘zi transliteratsiya orqali ifoda qilingan, “non” so‘zi “лепешка” tarzida tarjima qilingan. Ruscha izohli lug‘atda “лепешка” so‘ziga quyidagicha ta’rif berilgan:

ЛЕПЁШКА, -и, ж. 1. Плоское круглое изделие из печеного теста [Ожегов, 1999: 735].

O‘zbek tilining izohli lug‘atida *non* so‘zi “xamirdan tayyorlanib, tandir, o‘choq, tova va sh.k.da pishiriladigan yegulik” deb izohlangan [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2007: 57].

Bundan ko‘rinib turibdiki, tarjimon *non* so‘zini shakliga ko‘ra *лепешка* tarzida tarjima qilgan, biroq asl ma’nosini bermagan.

Quyidagi gaplarning rus tiliga qilingan tarjimalarida ham transliteratsiya usulidan foydalanganligining guvohi bo‘lamiz.

... “sharti ketib, parti qolg‘an” bir darbozaning ostonasidan uch-to‘rt qadam ichkariga kirilsa Buxoro zindonlaridan birini his etilur va qorong‘u yo‘lakning nihoyatidagi yorug‘liqqa tomon oshiqilur [Абдулла Қодирий, 2004: 27].

... то просто ветхие, как сама история, многострадальные ворота и ступив три-четыре шага за порог, оказываешься словно в одном из бухарских *зинданов* и невольно устремляешься к озаренному светом концу коридора [Абдулла Кадыри, 2009: 30].

Ruscha tarjimada “zindon” so‘zi “зиндан” tarzida berilib, havola orqali izohlangan: “тюрьма в виде глубокой земляной ямы”.

Yana bir misol:

Choyni ichib bo‘lg‘andan keyin qutidor fotiha o‘qub o‘rnidan turdi:

- Men senga aytib qo‘yay, Kumush, - dedi turar ekan qutidor Oftob oyimga, - bu kunga bir mehmon aytkan edim. Cho‘ringni chiqarib mehmonxonani tozalat. Anovi yangi qoplag‘an ko‘rpalaringni ber, tanchaga o‘shani yopsin [Абдулла Қодирий, 2004: 29].

“Закончив чаепитие, кутидор прочел фатиху и, вставая с места, заметил:

- Кумуш, имей в виду, я пригласил на сегодня одного гостя. А Офтоб-аим сказал: Прикажи служанке прибраться в михманхане. Дай ей вон те новые курпачи, пуст ими накроет сандал [Абдулла Кадыри, 2009: 32].

Yuqoridagi misolda nozik bir joyiga ahamiyat bersak. Ma’lumki, xalqimizda “nonushta qilmoq” birikmasi o‘rniga “choy ichmoq” birikmasidan foydalaniladi. Tarjimada ana shu jihatga e’tibor berilib, “чаепитие” tarzida ifodalangan. Shuningdek, “fotiha o‘qimoq” iborasi transliteratsiya qilinib, “первая сура Корана” kabi izohlangan. Tarjimon bu o‘rinda Qur’onning birinchi surasi “Fotiha” deb nomlanishiga ahamiyat qaratgan. Lekin xalqimizda “fotiha o‘qimoq” deganda, asosan “duo qilmoq” ma’nosi tushuniladi. Shu bilan birga, misolda “mehmonxona”, “ko‘rpacha” so‘zlari “михманхана”, “курпача” tarzida transliteratsiya qilingan. “Tancha” so‘zi esa “сандал” deb tarjima qilinganin ko‘rishimiz mumkin. *Сандал* so‘zi ruscha izohli lug‘atida quyidagicha berilgan:

САНДАЛ, -а, м. Дерево южных стран с ароматической древесиной [Ожегов, Шведова, 1999: 1624].

Ya’ni *janub davlatlarida xushbo‘y hidli yog‘ochdan mebel* deb izohlangan. O‘zbek tilining izohli lug‘atida *tancha* so‘zining izohida *sandal* so‘ziga qarash lozimligi yozilgan.

Sandal [a. kursi, stol] O‘rta Osiyo mamlakatlari va Yaponiyada ma’lum bir joyni isitish uchun mo‘ljallangan manqal; xonaning o‘rtasiga yoki chekkaroq yeriga chorburchak chuqurchaga o‘rnatilgan, ustiga ko‘rpa yopilib, atrofiga ko‘rpachalar to‘shalgan xontaxtadan iborat bo‘lib, ichiga saksovul yoki ko‘mir cho‘g‘i solinadi; tancha (qish sovug‘ida sandalga oyoq-qo‘lni tiqib isitiladi, ayni paytda ustiga dasturxon yozib, undan stol sifatida foydalaniladi) [Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2007: 438].

Yuqoridagilardan xulosa qilganda, o‘zbek tilidagi realiyalarini rus tiliga tarjima qilishda transkripsiya, transliteratsiya, izohlash, muqobil variantlardan foydalanish kabi tarjima usullari samarali usullardan hisoblanadi. Bunday usullarni qo‘llashda tarjimonlar kontekstning o‘rniga, asar muallifining mazkur realiyani ishlatishdan ko‘zlagan maqsadiga e’tibor berishi talab qilinadi.

Shuningdek, “O‘tgan kunlar” romanida diniy realiyalar, urf-odat bilan bog‘liq realiyalar va maishiy realiyalar uchraydi. Ularning eng ko‘p salmog‘ini maishiy realiyalar tashkil etadi. Asarning ruscha tarjimasida maishiy realiyalar asosan transliteratsiya usulida tarjima qilingan. Ba’zi o‘rinlarda esa izohlab ketilgan. Realiyani o‘zga tilga tarjima qilishda mazkur realiya asarning umumiy kontekstidan ajratgan holda tarjima qilinmaganligi tarjimonning yutug‘i hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. – Т., 2004.
2. Абдулла Кадыри. Минувшие дни. – Т., 2009.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1969. С.381.
4. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М., 1968. С.175.

5. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М., 2003. С.9.
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1999. С.735.
7. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: пособие для учителя. – М., 1985. С.362.
8. Соболев Л.Н. Пособие по переводу с русского языка на французский. – М., 1952. С.281.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Т., 2007. Б.57.

ONTOLOGICAL SYNTACTIC STRUCTURES OF THE UZBEK LANGUAGE FOR CORPUS ANALYSIS

N. Abdurakhmonova,
PhD in Tashkent state university of Uzbek language and literature named after Alisher Navoi,
G.Latipova

Abstract: the article deals with ontological models of syntactic structures of Uzbek language comparing example word combinations. In this paper analyzed syntactic relations and models in order to create meta language for NLP and other linguistic technology in the frame of Turkic languages under the project of «AP05132249 Processing of electron thesaurus of Turkic languages for creation multilingual information retrieval system and extracting knowledge» on agreement №132 on «12 » March 2018.

Key words: ontological model, syntactic structures, relationship, grammatical classification, word combination, nominal and verbal adjournment, government, agreement

I. Introduction

The article has been done in the frame of project IRN: «AP05132249 Processing of electron thesaurus of Turkic languages for creation multilingual information retrieval system and extracting knowledge» on agreement №132 on «12 » March 2018.

One of the linguistic properties of languages for natural language processing is syntax. There are two crucial components as constituencies of syntax: word combination and sentence. Syntactic parsing is crucial technology for each application of natural language processing: machine translation, question-answering system, information retrieval system and sentiment analysis, corpus linguistics. Consequently, building of the structure of text and word combinations plays essential role in order to identify the place of parts of speech. Each language has own linguistic peculiarities as according to typological system of languages. For example inflectional and agglutinative, having own ontological classification of parts of speech.

Word combination represents the combinations of words. Words belong to things and substance, quality, attribute, and action. Things and substance, quality, substance, attribute, and action interconnect each other in word combination, but they cannot apart from independently each other. Syntax of word combination is capability of adjoining of words that estimated as connection ways and schemata (forms) as well as components and forms of word combination associates closely with morphology. It is studied word combination as a part of sentence and postfixes considered as morphological-syntactical category that joining each other's.

Word combination comprises semantically and grammatical attitudes of at least two words. One is component of word combination comes as head (governor) and other dependent word. Components interact each other's based on semantically and syntactical rules. Word combination plays role as nominative means of language by headword naming things, substance, quality, substance, attribute, and action interconnect each other's.

However, grammatical features can identify the functions of words in sentence there is not rigid word order in the sentence of agglutinative languages because of free place of parts of speech.

For example in Uzbek it can be seen changeable position each component what focused part comes in the front of predicate:

*Men bugun avtobusda **universitetga** boraman.*

*Men bugun universitetga **avtobusda** boraman.*

*Men universitetga avtobusda **bugun** boraman.*

Predictable matching the role of parts of speech for Turkic languages seem difficult due to free placed in the text. However each language has own formal model can be used for parsing including several stages linguistically.

II. Related work

Ontological modeling is suitable for domain of concept to analyze in order specifies hierarchic attitudes of any entries.

If we compare ontological modeling syntactic structures of Uzbek and Kazakh languages, there are three types of syntactic relations between members of syntactic groups: agreement, government, adjoinment.

Three areas of work are essential for metadata to perform its functions: semantics to define the meaning of data, syntax to specify the data binding structure, and vocabulary to control the language (1, Duval et al 2002)

Agreement is based on formal correspondence between members of a syntactic group in person and number of governor and subordinate. The definition in Uzbek there is some distinction that the model [NOUN+NOUN+Case] [Noun+POSS]: *talabalarning hammasi* in Uzbek. Moreover, the predicate agrees with the subject in person and number: *Men o'quvchiman (Uzbek).*

Government occurs by the case and particles of both languages according to what is nominal or verbal head word: *ukam uchun kitob, estalikka sovg'a, bog'dagi gullar (Uzbek).*

Adjoinment can be expressed the words joined by the common grammatical function and meaning without any change in morphological forms between them: *qalin o'rmon, oq paxta, buyuk tarix; бұтақ күрек, отыз кітап, қызыл орамал, бұл үй, ол кім, қанша үлкен*.

Syntactic relation in word combination in Uzbek and Kazakh divides two types: nominal and verbal. In nominal word combination, nominal (adjective, noun, numeral, and pronoun) is considered governor.

III. **Ontological models of word combinations**

Ontology is used for formal and specialized concept and relations that belong to exact domain. Having advantage of ontology in NPL to create metalanguage in the sphere of machine translation (mainly, rule-based machine translation) or other purposes (information retrieval system, text analysis, annotation of text). Thanks to ontology, creating structure of information based on systematical and hierarchical data it aids to ease computational processing of the natural language. Effective way to create of ontology is representing OWL. "There are several types of ontologies. The word "ontology" can designate different computer science objects depending on the context. For example, an ontology can be:

— a thesaurus in the field of information retrieval or

— a model represented in OWL in the field of linked-data or

— a XML schema in the context of databases

— etc " [1, Catherine Roussey, (2011)].

Once analyzed on concrete artifact, a model can support relation and conclusion about important aspects of the underlying sphere. For the reason that any kind of model is a construct of understandings according to a certain conceptualization. Furthermore, ontological model structure defines the set of grammatically construction in terms of the order parts of speech.

As similarities and distinctions of syntactic features between Uzbek and Kazakh languages compared by ontological models, it can ease to classify subclasses of relations of the words by different syntagmatic properties. Although Uzbek and Kazakh languages considered as agglutinative language, both of them have differences due to being allomorphs in terms of sinharmonism in Kazakh.

MORPHOLOGICAL PECULIARIETIES OF UZBEK

Tag	Name_English	UZB
WC	Word combination	ukam uchun sotib olmoq
COLC	Collocation	o‘z yog‘iga qovurilmoq
FP\FC OLC	Free phrase\ Free collocation	xat yozmoq, kuchli iroda, ukamning kitobi
NP	Noun Phrase	bolalarning hammasi, intizomda birinchi, xushbo‘y hid
NA	Noun Adjoinment	ona vatan, bebaho sovg‘a
NG	Noun Government	ukam uchun sovg‘a, senga mukofot
NCS	Noun Collateral subordination	ukamning xati
VP	Verb Phrase	baland uchmoq, kulib gapirmoq
AGRM	Agreement	u o‘quvchi, mel keldim
SLP	Singular personal pronouns	Men talabaman
PPL	Plural personal pronouns	Ular talabalar

To study probability of word combination modeling of parts of speech is useful for distribute to some group of syntactic relations. If we consider one example as classes and subclasses of words then we can see there are several kinds of types of models of word combinations in Uzbek:

Nominal adjoinment:

1. Noun+Noun=> temir uskuna
2. Adj.+Noun=> qulay imkoniyat
3. PNoun+Noun=>hamma ishtirokchilar
4. Num.Noun=> birinchi kun
5. Gerund+Noun=> o‘qiyotgan qiz
6. Infinitive+ Noun=>nishonlash kuni
7. Adv.+Noun=> sekin harakat
8. (Noun+dagi)+ Noun=> devordagi rasm
9. (Infinitive+dagi)+ Noun=> ishlashdagi g‘ayrat
10. (Adv.+dagi)+ Noun=> yuqoridagi qavat
11. ↓PNoun+↓Adv. +Gerund+Noun=> (kimgadir) (sekin) o‘qib berayotgan qiz
12. Noun|PNoun{ni, ga, da, dan}+Gerund+Noun=> maktabga ketayotgan qiz
13. Adj.+Gerund|Past participle+Noun=> yaxshi o‘qigan bola
14. (Noun+day|dek)+Adj.=> oyday oppoq
15. (Noun+dagi)+Adj.=> sinfdagi a’lochi
16. Adj.+Num.=> mo‘jizaviy yetti
17. (Noun+dagi)+Num.=> rasmdagi bir
18. Noun+Infinitive=>kitob o‘qish (lekin *ism qo‘yish, nonushta qilish* bu so‘z birikmasi emas, ko‘makchi fe’lli so‘z qo‘shilmasi)
19. Adj.+Infinitive=> qulay joylashish
20. Adv.+Infinitive=> tez yeyish

Verbal adjoinment:

1. sifat+fe’l=> yaxshi o‘qimoq
2. ravish+fe’l=> astoydil o‘qimoq
3. ravishdosh+fe’l=> kulib gapirmoq
4. Adj.+Verb=> yaxshi o‘qimoq
5. Adv.+Verb=> astoydil o‘qimoq
6. Gerund+Verb=> kulib gapirmoq

Nominal government:

1. Noun+ dan+Noun=> Andijondan kelish
1. Noun+↓dan ham |↓dan ko‘ra+Adj.+↓roq=>onadan mehribon

2. Noun+dan+Infinitive=>ustozdan so‘rash
3. Gerund+ {Noun} dan +Infinitive => bilgandan so‘rash
4. Noun | PNoun + dan + Num.=>hammadan birinchi
5. Noun | PNoun + dan +Adj.=>hammadan ustun
6. Adj. + ↓lar+dan+Num.=> a’lochilardan ikkitasi
7. Adv. + dan+Adv.=> kechagidan erta
8. Adv. + dan+Infinitive=>ko‘pdan bilish
9. Num.+dan+Num.=>yuztadan bittasi
10. Noun+ga+Noun=> vatanga muhabbat
11. PNoun+ga+Noun=> hammaga do‘st
12. Gerund+ga+Noun=>o‘qiyotganga omad
13. Infinitive+ga+Noun=>o‘qishga mehr
14. Infinitive|Noun+ga+Infinitive=>o‘qishga intilish
15. Noun+ga+Adv.=>bayramga yaqin
16. Noun+da+Noun=>yozuvdv xato
17. Noun+da+Num.=>tartibda birinchi
18. Noun|PNoun+da+Adj.=>menda ko‘p
19. Adj.+ni+Infinitive=> qahramonni eslash
20. Noun+ni+Infinitive=>farzandni sog‘inish

Verbal government

1. Noun+ga+Verb=>maktabga bormoq
2. Noun+ga+Infinitive=>daftarga yozmoq
3. Noun|Pronoun+dan+Verb=>universitetdan qaytmoq
4. Noun|Pronoun +ni+Verb=>hikoyani o‘qimoq
5. Noun +ni+ravishdosh=>ishni bajarib
6. Noun+da+Verb=>maktabda o‘qimoq
7. Noun+da+Gerund=>osmonda uchib kelayotgan

Taking into consideration syntactic structures of word combination analyzed sentences via parts of speech. Usage protégé program input all linguistic data of structures, and then it becomes easy to split up components of sentence according to input ontological hierarchy.

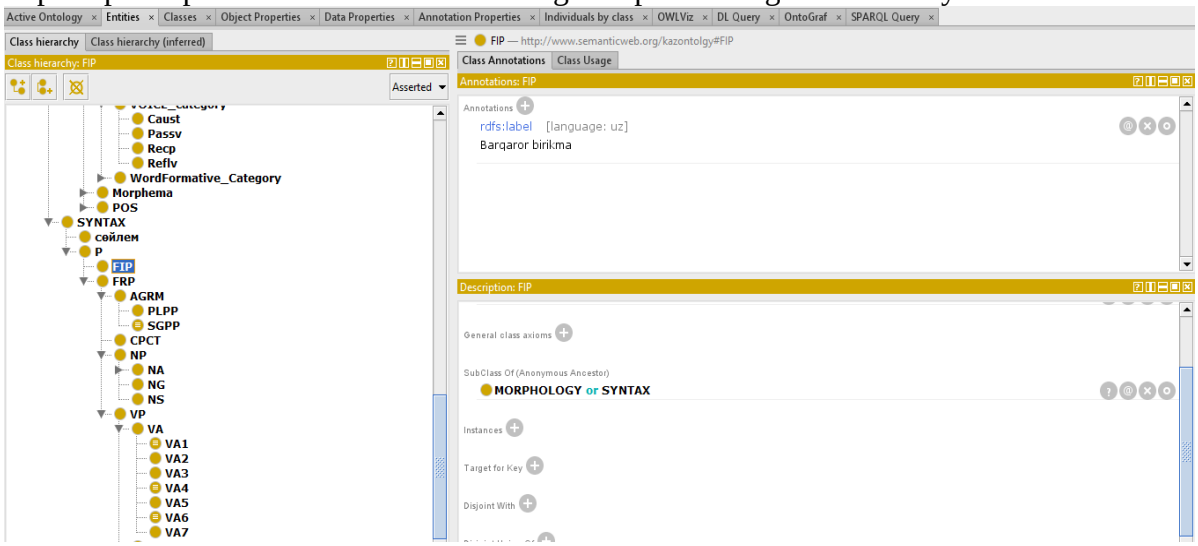

Conclusion

This work has been implemented by project as mentioned above. Creation of ontological syntactic structures is useful for corpus analysis in the frame of syntactic parsing. All classes and subclasses with attributes input Protégé program to work further work. In spite of diversity of languages, there is commonness of grammatical rules among the Turkic languages. Entities inputted in Protégé as classes including object properties, data properties, individuals, annotation etc. We hope that Ontology grammatical rules of Uzbek will be implemented correspondingly and it will service for computational language processing in perspectives.

References:

1. Catherine Roussey, Francois Pinet, Myoung Ah Kang, and Oscar Corcho. An Introduction to Ontologies and Ontology Engineering (G. Falquet et al., Ontologies in Urban Development Projects, Advanced Information 9

2. and Knowledge Processing 1, DOI 10.1007/978-0-85729-724-2_2, © Springer-Verlag London Limited 2011)

3. Duval, E., W. Hodgins, S. Sutton, and S. L. (2002). Weibel. Metadata principles and practicalities. 8(4): http://www.dlib.org/dlib/april02/weibel/04weibel. Html

4. Abdurakhmonova N., Aripov M. Uzbek ontology of Uzbek language as example of adjective / Turklang – 2018 6-international conference, Tashkent, 2018. –P. 234-237

EDITING PROGRAM FOR UZBEK LANGUAGE
O‘ZBEK TILI UCHUN TAHRIR DASTURI

S.Abdurahmonova
ToshDO‘TAU o`qituvchisi

Abstract: this article focuses on creating editing programs. The possibilities of editing programs for the Uzbek language were discussed.

Key words: *avtomatik tahrir, kompyuter lingvistikasi, matn tahriri automatic editing, computer linguistics, text editing*.

Har bir tilning shakllanishida shu til vakillarining tilga uni o‘rganish tadqiq qilishga bo‘lgan munosabati muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqning xalq sifatida o‘zligini namoyon etishida til muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Shu sababli mamlakatimizda ona tilimizga alohida e’tibor berilmoqda. Davlatimiz mustaqillikka erishishi arafasida o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi, o‘zbek tilining davlat tili sifatida e’tirof etilishi buning yorqin isbotidir. Darhaqiqat, til xalq ma’naviyati, madaniyati ko‘zgusidir. Til – kishilar orasidagi eng muhim aloqa vositasi, tafakkur quroli. Har bir xalq tilida uning tarixi, xarakteri, badiiy ijodi va tafakkurining o‘ziga xos xususiyatlari o‘z ifodasini topadi.

O‘zbek tili boy va imkoniyatlari keng. Uning qudratini hazrat Mir Alisher Navoiy o‘z asarlari orqali butun dunyoga mashhur qilgan. Shunday ekan, O‘zbekistonda yashayotgan o‘zbek xalqi uchun ona tilini bilish, uning bebaho boyliklaridan bemalol foydalana olish ko‘nikmalariga ega bo‘lish, o‘zbek tilini asrash har bir o‘zbek farzandining vazifasi va burchidir.

Rus tilshunosi V.V.Vinogradov esa: “Og‘zaki va yozma nutqning yuksak madaniyati, ona tilini yaxshi bilish va his etish, ularning namunali vositalarini ishlata olish ko‘nikmasi – har bir kishi uchun o‘z ijtimoiy hayotida va ijodiy faoliyatida eng yaxshi tayanchdir”, - deb yozgan edi.

Ma’lumki, ijtimoiy hayotda yuz beradigan o‘zgarishlar ilm-fanning barcha yo‘nalishlarida bo‘lganidek, tilshunoslik sohasida ham o‘z ifodasini topadi.

Tilshunoslikda bir qator yangi sohalar paydo bo‘ldi. Bu jarayon asosan, XX asrning ikkinchi yarmiga to‘g‘ri kelsa-da, o‘zbek tilshunosligida ushbu sohalar (neyrolingvistika, kompyuter lingvistikasi, psixolingvistika, geografik tilshunoslik kabi) rivoji mustaqillik davridan so‘ng kirib kela boshladi va bir qancha ilmiy ishlarning tadqiqot obyektiga aylana boshladi. Shu jumladan, “XXI asr – kompyuter texnologiyalari asri” ning o‘zbek tilshunosligiga olib kirgan yangiligi bo‘lmish kompyuter lingvistikasi sohasining rivoji ham.

Kompyuter lingvistikasi fani 1960-yilda AQShda shakllandi. Mazkur fan XX asrning o‘rtalarida paydo bo‘lgan matematik lingvistika fani asoslaridan kelib chiqqan. Tabiiy tillar grammatikasi formal modeli kompyuterda tarjima qilish, tillarga o‘rgatish, bilimlarni diagnostika qilish, matnlarni tahrir etish kabi amaliy dasturlarni ishlab chiqishga asos bo‘lgani holda kompyuter lingvistikasi yo‘nalishiga zamin yaratdi. Kompyuter lingvistikasi fanining asosiy maqsadi lingvistik masalalarni hal qilishning kompyuter dasturini yaratishdir. Uning asosiy vazifalariga tillarga o‘qitish, bilimlarni tekshirish, matnlarni turli jihatdan tahrirlash va mashina tarjimasi uchun mo‘ljallangan dasturlarni ishlab chiqish kabilar kiradi. Kompyuter lingvistikasi bir-biri bilan

chambarchas bog‘liq bo‘lgan uch yo‘nalishni o‘z ichiga oladi: 1) linvostatistika; 2) injener lingvistikasi; 3) algoritmik (dasturlash) lingvistika.

Kompyuter lingvistikasi amaliy tilshunoslikning tarkibiy qismi, matematik lingvistikaning mantiqiy davomi bo‘lib, u hozirda turli aspektlarda jadal rivojlanmoqda. Kompyuter lingvistikasi fanining asosiy yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin:

Matn tahriri – kompyuter yordamida muayyan matnning xatolarini to‘g‘rilash.

Barcha sohalar uchun rivojlanish, taraqqiy etish o‘ziga xos xususiyat sanaladi. Jumladan, tilshunoslik sohasi ham bundan mustasno emas.Millat ruhini o‘zida mujassam etgan til barcha davrlarda jamiyat rivoji bilan yonma-yon yurgan. Ayniqsa, yosh avlod tarbiyasida ona tili va adabiyotning o‘rni beqiyosdir. Yangi avlodni tarbiyalash – xalqni tarbiyalash demakdir deb bejizga aytishmagan. Ijtimoiy hodisa sifatida baholanadigan til hamisha boyib, yuksalib boraveradi.

Kompyuter lingvistikasining muammolarini to‘g‘ri belgilash va ularni ko‘rsata bilish katta imkoniyatlar eshigini ochadi. Avtomatik tahrir dasturi kompyuter lingvistikasining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, bir qator tillarda bu dastur yaratib bo‘lingan. O‘zbekcha matnlarni kompyuter vositasida avtomatik tahrir va qilish soha mutaxassisi oldida turgan vazifadir.

Bu yo‘nalishda qilingan avvalgi ishlar bilan tanishgan holda avtomatik tahrir va tahlil jarayonining prinsiplarini bayon qilishga va ular asosida mulohazalar bildirishga harakat qildik.

O‘zbek tilidagi matnlarni tahrir qilish bugungi kungcha inson mehnati bilan amalga oshirilib kelinmoqda. Bu matnlarni tahrir qilishga ketadigan vaqtning oshishiga, iqtisodiy xarajatlarning ortishiga, inson tomonidan qilinadigan xatoliklarga olib keladi. Avtomatik tahrir dasturining asosiy prinsiplari orqali kelgusida bu borada qilinadigan amaliy ishlarda qaysi jihatlariga e’tibor qaratilishi zarurligi keltiriladi. Shuningdek, bugungi kunda jahon kompyuter lingvistikasida amalga oshirilgan ishlarning salmog‘i, o‘zbek tilshunosligidagi kelgusi tadqiqotishlarining muhim yo‘nalishlari haqida so‘z boradi.

Ma’lumki, o‘zbek tilshunosligida ham, adabiyotshunoslik sohasidaham o‘zbek tilidagi matnlarningbadiiy tahlili va uning inson tomonidan tahriri amalga oshirib kelinmoqda. Ammo bugungi kundainsonning matn tahriridagi ishtirokini talab qilmaydigan kompyuter dasturi yaratilmagan. O‘zbek tilshunosligida matnlarni axborot texnologiyalari dasturlari orqali tanlash va uni qayta ishlash bo‘yicha bir qancha ish amalga oshirilgan bo‘lsa-da, bu yo‘nalishlardagi ilg‘or jahon tajribasini tadqiqotlarda samarali qo‘llash hamda matn tahrir va tahlillarining lingvistik ta'minotini yaratish ehtiyoji mavjud. Zero, “…endigi vazifamiz – ilmiy tadqiqotlarning natijalarini amaliyotga tatbiq etishga qaratilgan samarali mexanizmlarni yaratish, ilm-fanni, ilmiy-innovatsion faoliyatni barqaror rivojlantirish”dir. Hozirgi davrda dunyo miqyosida matn bilan bog‘liq texnologiyalarning rivojlanganligi va lingvistik dasturlarning yuzaga kelganligi o‘zbek tili uchun yaratiladigan avtomatik tahrir va tahlil (ATT)ning taraqqiyoti va bugungi holatini o‘rganish, matn tahlili dasturining lingvistik ta'minotini tuzishning umumiy tamoyillarini aniqlash, bu xususda yangicha yondashuvlar asosida tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyat kasb etadi.

2011-yilda O‘zbekiston Milliy universiteti magistranti Abjalova Manzuratomonidan “O‘zbek tilidagi matnlarni kompyuter vositasida tahlil qilish dasturining lingvistik ta’mini” mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasi himoya qilingan bo‘lib, o‘zbek kompyuter tilshunosligida avtomatik tahrirlovchi dasturni yaratish borasida yozilgan ilk ilmiy ish hisoblanadi. Bu magistrlik dissertatsiyasida mustaqil so‘z turkumlarining lingvistik modulini yaratish prinsiplari ot va fe’l so‘z turkumlari misolida ko‘rsatib berilgan. 2019-yilda Manzura Abjalova tomonidan O‘zbek tilidagi matnlarni tahrir va tahlil qiluvchi dasturning lingvistik modullari (rasmiy va ilmiy uslubdagi matnlar tahriri dasturi uchun) Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi himoya qilindi. Ushbu ishning salmog‘i yuqori deya baholash mumkin. Muallif ilmiy ishining amaliy tomoniga alohida e’tibor qaratgan va avtomatik tahrirni yangi bosqichga olib chiqgan.

Tahrir dasturlari lotin yozuvida yozilgan o‘zbek tilidagi matnlarni avtomatik tahrir qilishning bosqichlarini kengroq tahlil qilish, mavjud muammoni yechish hamda uni amaliyotga tatbiq etish o‘zbek matnlari doirasida amalga oshiriladi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki matnlardagi kichik xatoni bartaraf etish yo‘lida amalga oshirilgan ishlar o‘zbek tili tahrir dasturlarini yaratish oldiga yangi bir maqsad qo‘yadi.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish ko‘zda tutilgan:

- Matnni avtomatik tahlil va tahrir qilishning afzalliklarini ko‘rsatish;
- Lingvistik modul tushunchasini yoritish;
- Avtomatik tahrirlovchi dasturlar va ularning vazifalarini ko‘rsatish;
- Matnlarni kompyuter yordamida tahrir qilish jarayonlarini tahlil etish;
- Dasturning lingvistik ta’minotini yaratish yo‘llarining optimal variantlarini tanlash.

Avtomatik tahrir dasturi uchun obyekt va predmet qilib Microsoft Word matn muharririni, olishimiz mumkin. Ushbu matn muharriri bevosita matnlar bilan ishlashda foydalaniladi. Lotin yozuvida yozilgan rasmiy-idoraviy va ilmiy uslubdagi matnlar, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek adabiy tilining imlo lug‘atlari tadqiqotning predmeti bo‘lib xizmat qiladi.

MUNDARIJA

SH. SIROJIDDINOV	**Buyuk mutafakkirlarimiz tafakkuri – faoliyatimiz mezoni**	**5**
BUYUK O‘ZBEK MUTAFAKKIRLARINING TIL VA JAMIYAT, TIL VA TAFAKKUR, TIL VA NUTQ MUNOSABATIGA OID QARASHLARI		
И. ТЎХТАСИНОВ	**Ал-Форобийнинг фалсафий-лингвистик қарашлари**	**6**
Ҳ. ДАДАБОЕВ	**“Гул ва Наврўз” сўз бойлигидаги семантик жараёнлар хусусида**	**8**
A.BİNNATOVA, R. VASİYEVA.	**Əmir Xosrov Dəhləvinin “Ayineyi-İskəndəri” əsəri**	**11**
Б. АБДУШУКУРОВ	**“Қутадғу билиг” ва “Қисаси Рабғузий”асарларидаги айрим лексемаларнинг қиёсий таҳлили**	**17**
SÜLEYMAN EFENDİOĞLU	**Çağatay Şairi Lutfî ve Gül ü Nevrûz Mesnevisi.**	**21**
Z.XOLMANOVA	**Zahiriddin Muhammad Boburning tilshunoslikka doir qarashlari**	**31**
M.GÜMÜŞ	**Ali Şir Nevâî’de Dil Bilinci**	**38**
Б.МОМЫНОВА	**Әл-Фарабидің сөздерді топтауы және сөздерді**	**45**

	таптастырудағы грамматикалық категориялардың рөлі ғалымдар зерттеулерінде	
SH.SAFAROV	**Why we should still real the medieval uzbek grammatians**	**51**
H. BAYDEMİR	**Dilci ve Sözlükçü Yönüyle Babür**	**52**
N. JABBOROV	**Furqatning so‘z xususidagi qarashlari va so‘z qo‘llash mahorati.**	**57**
Ü. NƏBİYEVA	**Mərasim folkloru: xalq ədəbiyyatının mifoloji qaynağı və tərkib hissəsi**	**62**
M. КУРБАНОВА	**Абдурауф Фитратнинг лингвистик қарашлари**	**67**
D. YUSUPOVA, A. MALIKOV	**Alisher Navoiy va Aligyeri Dante: adabiy til yaratish muammosi**	**71**
S. ƏHMƏDOVA	**Haşım Bəy Saqib**	**77**
E. ÜŞENMEZ	**The manuscripts-works written by Mīr A’lī Shīr Navā’ī (میر علیشیر نوائی) in the British library**	**87**
M.ARSLAN	**Muhammad Yusuf’un Şiirlerinde Millet, Vatan ve Anadili**	**94**
Q. OMONOV, D.BAXRONOVA	**“Ikki til muhokamasi” asari va komparativistika**	**105**
U QOSIMOV	**Badiiy til xususiyatlari va Navoiy an’analari.**	**108**
Q. PARDAYEV	**Jadid ziyolilari ijodida til muammosi**	**113**
D. ARSLAN	**Türkiye'de Özbek Türkçesi Üzerine Yapılmış Lisansüstü Tezler**	**117**
Қ. АНАРБАЕВ	**Ортағасырлық түріктердегі саяси билік пен билік иелері туралы кейбір тілдік-дүниетанымдық деректер**	**129**
М. ХОЛМУРАДОВА	**Юсуф Хос Ҳожибнинг эски туркий тил имкониятларини ёритиш маҳорати**	**133**
К. МАХМУТОВА	**Қазақ ағартушыларыларының ұлттық тәрбие жайлы көзқарастары**	**141**
Ҳ. ҲАМРОЕВА, Ш НАРАЛИЕВА	**Сўз мулкида султон бобом – шоҳ Навоий.**	**145**
Q. ƏLİYEV	**Əlişir Nəvainin yaradiciliği XX əsrin mətbuat səhifələrində (1941-1968)**	**149**
S. SƏMƏDOVA	**Azərbaycan və özbək dramaturgiyasinda Əmir Teymur obrazi**	**154**
М. БАДАЛБАЕВА, Н. УСМОНОВ	**Алишер Навоий асарларида инсонпарварлик ғоялари**	**160**
M. ABDUVALIYEVA	**Alisher Navoiy ijodining tarbiyaviy ahamiyati**	**162**
M. BADALBAYEVA, T.KALKORAZOV	**Navoiy asarlarining ta’lim-tarbiyaviy ahamiyati**	**164**
X. IMAMOVA	**Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida ijtimoiy tilshunoslik ba‘zi aspektlarining aks ettirilishi xususida**	**167**
Э. ЖАББОРОВ	**Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Тил масаласи” ҳақидаги қарашлари.**	**169**
O. USMONOVA, Z. USMONOVA	**Alisher Navoiy asarlarida so‘z va notiqlik san’ati**	**172**
U. YIGITALIYEV,	**Antropotsentrik paradigmaning shakllanishida Sharq**	**174**

Sh.UMIDJONOV	**falsafiy ta'limotining o'rni.**	
З.ИБРАГИМОВА	**"Муҳокамат ул-луғатайн" асарининг илмий аҳамияти**	**178**
Ў. ИСЛАМОВ	**Қадимий туркий асарларда нутқ маданиятига оид талқинлар**	**181**
J. KHUDOYBERDIYEV	**Jadids' reforms in literature and language**	**187**
N. ILDIRI	**Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Abid'in Türkçe Divâni'nda Sözcük yapımı**	**189**
Ғ. МИРСАНОВ	**Нарратив тузилмаларда аспектуал семантиканинг ифодаланиши.**	**193**
Ў. ИСЛАМОВ	**"Авесто" асарида нутқ маданиятига оид фикрлар талқини**	**196**
Н. АВАЗОВ	**Беҳбудийнинг сўз танлаш маҳорати**	**200**
К.РАХИМОВА	**Алишер Навоий Ҳаким ота ҳақида**	**205**
М. ДУСТМУРОДОВ	**"Тўнюқуқ" битиктошидаги "элтабар" ҳарбий-маъмурий унвонининг семантик-функционал таҳлилига доир**	**209**
Y. NASRILLOYEVA	**Alisher Navoiy asarlarida ijodiy yozma nutqni rivojlantirishning milliy-an'anaviy usullari**	**212**
F. KARIMOVA	**Muloqot qoidalarining sharqona usullari**	**213**
O. NORMURODOV	**Sayyid Qosimiyning lingvistik qarashlari**	**215**
M ALLAMBERGENOVA	**Qadimgi yozma yodgorliklarda tabiat hodisalari konsepti**	**217**
N. ODINAYEVA, S.HAMITOVA	**Buyuk o'zbek mutafakkirlarining til va jamiyat, til va tafakkur, til va nutq munosabatiga oid qarashlari**	**221**
I. O'RAZOVA	**Sayfi Saroyining so'zga bo'lgan munosabati va so'z qo'llash mahorati.**	**225**
С. ЗИЁТОВА	**"Меҳробдан чаён" асаридаги ҳунармандчиликка оид шахс отлари хусусида**	**229**
D. RO'ZIMATOVA	**Buyuk ajdodlarimiz asarlarida tibbiyotga oid qarashlar talqini.**	**231**
D. TAMIKAYEVA	**Alisher Navoiyning liro-epik asarlarida iboralarning qo'llanilishi.**	**234**
I. MAMARAJABOVA	**Alisher Navoiy asarlarida til va nutq madaniyati masalasi**	**236**
S. QAHRAMONOVA	**Alisher Navoiy asarlarida lingvokulturologik birliklar**	**238**
M. SAFAROVA	**Alisher Navoiy "Chor devon"ida etnonimlar**	**239**
D. DUYSABAYEVA, B. SAYFULLAYEV	**Alisher Navoyi g'azallari badiiyatida xalq iboralarining o'rni**	**242**
Н. ҲАМРАЕВ	**Даврий нашрлар тил тараққиётини таъминловчи омил**	**244**
Ф.ФАЙЗУЛЛАЕВ	**Мовароуннаҳрда тафсир илми ва муфассирлар**	**247**
B. IBROHIMOVA	**Buyuk mutafakkirning lingvistik qarashlari - filolog olimlar talqinida.**	**250**
К. РАХМАТЖОНОВА	**Ўзбек мутафаккирларининг типология назариясига оид қарашлари хусусида (IX -XV асрлар)**	**252**
M. SHODIYEVA	**Hujjatchilik tarixiga nazar**	**255**
N. ZIYATOVA	**Bir etnografik odat va uninig "Xamsa"dagi lingvokulturologik talqini**	**257**

D. JUMASHOV	**Mazluma Asqarova – yetuk tilshunos, mehribon ustoz**	**258**
Ф. ШАРИПОВ, О. ЭГАМОВА	**Мунозара – янгилик сари етаклайди**	**261**
Ж. МАСАЛИЕВА	**Сегменттік бірліктер**	**267**
Ф. ШАРИПОВ, М. АЛИҚУЛОВА	**“Сўз ясалиши” тушунчасига изоҳ.**	**267**
O. XIDIROV	**O‘zbek tilida bog‘langan qo‘shma gaplarni sintaktik teglashning nazariy asoslari**	**270**
D. JUMASHOV	**O‘zbek tilida ko‘makchilarning semantik funksional tasnifi**	**273**

BUYUK MUTAFAKKIRLARNING LINGVISTIK QARASHLARI – FILOLOG OLIMLAR TALQINIDA
O‘ZBEK LUG‘ATCHILIGI VA JAHON LEKSIKOGRAFIYASINING NAZARIY ASOSLARI

RAFAEL DEL MORAL	**Glotonimia túrcica (o túrquica) en lengua española**	**278**
Н. АЛМЕТОВ	**Ўзбек педагогик луғатчилигини ривожлантиришга қиёсий-лексикологик ёндашув.**	**283**
Ю. ИБРАГИМОВ	**Махмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари – қомусий асар**	**286**
M.ABDULXAYROV	**Navoiy asarlaridagi shakldoshlik hosil qiluvchi so‘zlar tahlili**	**288**
Z.XUDAYBERGENOVA	**Turk tili lug‘atchiligi an’anasida izohli lug‘at yaratilishining o‘rni va ahamiyati**	**290**
T.ENAZAROV	**“O‘zbek dialektologiyasi” tarixida ilmiy maktablar**	**295**
M. QURBONOVA	**Nutq bilan bog‘liq kompyuter dasturlari uchun leksikografik manbalar ta’minoti**	**298**
N. ALAVUTDINOVA	**O‘zbek tilshunosligida sintaksisga oid qarashlarning shakllanishi**	**301**
D. BAXRONOVA, R YANGIBOYEVA	**“Devonu lug‘oti-t-turk” va hozirgi o‘g‘uz shevasida qo‘llanuvchi so‘zlar talqini**	**305**
Б. СУЮНОВ	**Ўзбек тилига оид тиббий терминларнинг луғатларда берилиши ва семантикаси**	**308**
N. KLICHOV, S.YANGIBOYEVA	**“Devonu lug‘oti-t-turk” asarida bir necha so‘z turkumiga xos omonimlar semantikasi**	**312**
Н. АБДУЛЛАЕВА	**Исторический обзор лексикографии**	**314**
A. ABDULLAYEV	**Ingliz lug‘atchiligining ayrim yutuqlari xususida**	**316**
K. RIXSIYEVA, D. RADJABOV J. TEMIROV M. UZOQOVA	**Ikki tilli tarjima dasturlarini yaratishning lingvistik asoslari**	**319**
Sh. QULBULOV	**Elektron lug‘atlarning afzalliklari**	**322**
T. BEKMURODOV	**Ingliz va o‘zbek tillaridagi sanskrit tilidan o‘zlashgan so‘zlar.**	**324**
G. MIRZAYEVA	**Turk tili fonetikasiga doir tadqiqotlar borasida.**	**328**
N. RASULOVA	**“Devonu lug‘otit turk” asarida keltirilgan oziq-ovqat nomlari**	**331**
Q. BAKIROV	**“Devoni lug'otit turk”da qo’llangan vaqtni ifodalovchi turkiy leksemalarning semantik tadqiqi**	**333**

M. BOBOZARIPOVA	**Tezaurusli lug‘atlar va ularning tildagi ahamiyati.**	**335**
K. ABDUVALIYEVA	**Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarayi turk” asarida uchraydigan ayrim etnonimlar izohi**	**338**
C. ХОЛМАНОВА	**“Муҳокамат ул-луғатайн”нинг туркий сўзлар семантикасини ёритишдаги ўрни**	**341**
AJDODLAR TAFAKKURI VA TILSHUNOSLIKNING ZAMONAVIY YO‘NALISHLARI		
М. АБДУРАҲМАНОВА	**Тилшуносликда когнитив йўналишлар**	**345**
А. ШАМАХМУДОВА	**Лисоний ҳурмат тамойиллари мулоқот маҳсулдорлиги асоси сифатида**	**347**
Д. ЖУМАЕВА	**“Юсуф ва Зулайҳо” достонининг Огаҳий таржимасига доир айрим мулоҳазалар**	**349**
Г. ТОИРОВА, Ф.АХМЕДОВА	**Нутқни тўғридан-тўғри разметка қилиш тизимини моделлаштириш**	**352**
S. BOZOROVA	**Turkologiyada matnni sintaktik tahlil qilishga doir tadqiqotlar**	**354**
I. BOZOROVA, I. SHODIYEVA	**Kompyuter yordamida matnni sintaktik tahlil qilishning tarixiy bosqichlari**	**357**
Д. Муҳаммадиева	**Таржима матнлардаги паремияларнинг хусусиятлари**	**359**
M. SHAMSIYEVA	**Bolalar bilingvizmini shakllantirish tamoyillari**	**363**
G. KOMILOVA	**Qadriyat va bahoning falsafiy, logik, lingvistik talqini**	**365**
M. OQMAMATOVA	**Alisher Navoiy asarlarida milliy-madaniy birliklarning tarjimasidagi murakkabliklar**	**366**
D. NASRIYEVA	**Areal lingvistika – tilshunoslikning alohida yo‘nalishi sifatida**	**368**
G. ZOYIROVA	**Lirik matnning til xususiyatlari (samandar vohidov ijodi misolida).**	**371**
J. ULUG‘MURODOV	**O‘zbek tilida barcha uslublarda axborot mavjudmi?**	**373**
Z. DADAXODJAYEVA	**O‘tkir Hoshimov asarlarida *inson* konsepti**	**375**
L. USMONOVA	**Sotsiolingvistik tahlil masalalari hamda uning pragmalingvistika bilan munosabati**	**379**
A. YUSUPOVA	**Uy-ro‘zg‘or realiya buyumlari asosida shakllangan frazeologizmlarning etnolingvistik xususiyatlari**	**384**
Sh. XAMDAMOVA	**O‘xshatishlar – milliy-madaniy belgilar ifodasi sifatida**	**386**
O. SHARIPOVA	**Neyrolingvistik dasturlash: tarixi va bugungi ahamiyati.**	**388**
M. MUXAMMADIYEVA	**Psixolingvistika va psixolingvistik tahlil.**	**390**
E. O‘RALOV	**Shaxsiy yozishmalarda noadabiy fonetik unsurlarning voqealanishi**	**391**
P. NABIYEVA	**“Boburnoma”dagi sifat leksemalarining tezaurusini yaratish.**	**393**
М. АКРАМДЖАНОВА	**Ўзбек ва турк параллел матнлар корпусини яратиш асослари**	**396**
TIL NAZARIYASIGA OID MASALALARNING TA’LIM BOSQICHLARIDA O‘RGANILISHI		
T. YUSUPOVA	**O‘quvchilarda inshoning tashkiliy-texnik jihatlariga doir bilim, ko‘nikmava malakalarni shakllantirish**	**399**
L. ABDULLAEVA	**The role of electronic educational resources (eer) in teaching english**	**402**

Д.ФАТТАХОВА, Ф.ТОПИЛДИЕВА	**Ўзбек тилининг тасвирий воситаларини ўқитишга доир баъзи мулоҳазалар**	**405**
D. SHODMANQULOVA	**Boshlang‘ich sinflarda lug‘atlardan foydalanishning metodik asoslari**	**408**
U. IMOMOVA	**Zamonaviy ta’lim tizimida kasbiy kompetensiya**	**411**
K. RIXSIYEVA	**Semantika – lingvistik soha sifatida**	**416**
D. SAYFUTDINOVA	**Ona tili va adabiyot darslarida miniatyura**	**419**
N. OYMATOVA	**Alisher Navoiy ijodida komil inson tarbiyasining pedagogik-psixologik xususiyatlari**	**422**
O. SAIDAXMEDOVA	**O‘zbek tilida *-ning* qaratqich kelishigi o‘zlashishi tajribasidan**	**424**
D. MIRNOSIROVA	**O‘zbek bolalari nutqida leksik assotsiatsiyalarning ifodalanishi**	**426**
D. SODIQOVA	**Nutq ta’sirini oshiruvchi birliklar**	**428**
B. POLVONOVA	**Pragmatik to‘siqning nutqdagi ko‘rinishlari**	**431**
N. ALLABERGANOVA	**Reklama matnlari presuppozitsiyasi**	**433**
N.SATTAROVA	**Erkin Vohidov asarlarining lingvopragmatik tadqiqi.**	**436**
N.TOSHPO`LATOVA	**Ulug‘bek Hamdamning asarlarida inson ruhiy holati ifodalanishining lisoniy manzarasi.**	**438**
M.XOLMO‘MINOVA	**O‘zbek she’riy matnlarida “vatan” konsepti**	**441**
H. ҲАМРАЕВ	**Даврий нашрлар - тил тараққиётини таъминловчи омил.**	**443**
M. RAXMATOVA	**Pragmalingvistika va nutqiy akt tushunchasi**	**445**
Z. KASIMOVA	**O‘tgan kunlar” asarida uchraydigan o‘zbek tilidagi maishiy realiyalar tahlili**	**447**
N. ABDURAKHMONOVA, G. LATIPOVA	**Ontological syntactic structures of the Uzbek language for corpus analysis**	**450**
S.ABDURAHMONOVA	**O‘zbek tili uchun tahrir dasturi**	**454**